

दशमस्कन्धपूर्वार्द्धे

श्री १०३ श्रीराधारमणो जयति ।

द्वितीयखण्डः

महर्षिप्रवरश्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीत-

श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीश्रीपादश्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका, श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतौषिणी, श्रीमद्विशिष्टाद्वैत-
सिद्धान्तप्रतिष्ठानाचार्यवर्यश्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकप्रक्षीयसमाख्याटीका, तदनुगामिश्रीमद्वीर-
राघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका, श्रीमन्माध्वसिद्धान्तधुरन्धरश्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत-
पदरत्नावली, श्रीगौडीयवैष्णवाचार्यप्रवरश्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भाख्यटीका, श्रीमद्वि-
ष्णुस्वामिसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्यप्रवरश्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी, श्रीमद्विश्वनाथचक्र-
वर्तिकृतसारार्थदर्शिनी, श्रीनिम्बार्कसम्प्रदायि-श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपाख्य-
टीका इति नवभिन्न्याख्याभिर्भाषानुवादेन च समलङ्कृतम्

तद्विदुः

परमहंसपरिव्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीसत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीप्रवरशिष्येण,

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचरिणा

सम्पादितम्

वृद्धवैशान्तर्मेत ताड्यास भूमति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षिराय-

“श्रीवदनमालिराय बहादुरस्य”

सम्पूर्णसाहाय्येन

प्रकाशितञ्च ॥

तच्च

श्रीवृन्दावनश्रीरङ्गमन्दिरस्थ पं० भागवताचार्य द्वारा
काशीमण्डलान्तर्वासी ‘कान्दूर’ पं०श्रीरङ्गाचार्यद्वारा च संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामनि

स्वकीये “श्रीदेवकीनन्दन” ग्रन्थालये

मुद्रापितम् ।

सम्बत् १९६४

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

ततश्च पौगण्डवयःश्रितौ ब्रजे बभूवुस्तौ पशुपालसम्मतौ ।

गाश्चारयन्तौ साखिभिः समं पदैर्वृन्दावनं पुण्यमतीव चक्रतुः ॥ १ ॥

तन्माधवो वेणुमुदीरयन्वृतो गोपैर्गुणद्विः स्वयशो बलान्वितः ।

पशून्पुरस्कृत्य पशव्यमाविशद्विहत्तुकामः कुसुमाकरं वनम् ॥ २ ॥

तन्मञ्जुघोषाऽलिमृगद्विजाकुलं महन्मनःप्रख्यपयःसरस्वता ।

वातेन जुष्टं शतपत्रगन्धिना निरीक्ष्य रन्तुं भगवान्मनो दधे ॥ ३ ॥

स तत्र तत्राऽरुणपल्लवभिषा कलप्रसूनोरुभरेण पादयोः ।

स्पृशन्निखान्कीक्ष्य वनस्पतीन्मुदा स्मयन्निवाहाग्रजमादिपुरुषः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाध्यायीविका ।

ततः पञ्चदशे धेनुपालनं धेनुकार्द्वनम् ।

काश्चिद्वेदतो गोपरचरणं च निरूप्यते ॥ १ ॥

महिनकप्रवेगेन वृषासिञ्चात् सखितः ।

कृष्णः प्रावेशयत्प्रकफलं तालाविकाननम् ॥ २ ॥

पशुपालसम्मतौ पशुपालने सम्मतौ पशुपालातां वा सम्मतौ
इत्युच्यते। अतिरेकमनुकृत्य वृषासिञ्चात् । अतीव चक्रतुः सर्वतः
प्रसर्पणम् ॥ १ ॥

स्वयशो गृह्यन्निर्गोपैर्वृतस्तद्वनं प्राविशत् ॥ २ ॥

तद्वनं निरीक्ष्य रन्तुं मनो दधे कथमभूत्तम् ? मञ्जुघोषा वे-
लिमृगद्विजा प्रसरत्पुष्पसिञ्चात्तेराकुलं वृषात् महन्मनःप्रख्य-
पयःसरस्वता मनुता मनसा प्रख्यं तुल्यं खलु पयो यस्मि-
न्तत्सर प्राधरवेनास्ति यस्य तेन वातेनेति शैल्यमुकं
शतपत्रगन्धिनेति परिगलवत्तुं जुष्टं वनमिति मान्यं सूचितम् ॥ ३ ॥

अरुणपल्लवभिषा सह स्पृशन्निखान् गिः शिखाः शाखाप्राणि
केषां तान् ॥ ४ ॥

श्रीमञ्जीवमीश्वरमिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततः पञ्चमवर्षकीद्वानन्तरं त्वयं चकारो मृगोपक्रमात् ब्रज
इति पूर्ववत् एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्, पशुपालसम्मतौ वापि सम्मततः
श्रीवृन्दावनविहारार्थं साम्रजस्य श्रीमगवतो गोपालनेच्छा चिरं
जाताऽस्ति सा च वादवदृष्ट्या श्रीनन्दादीनां स्नेहमरेण सम्मता
न स्यात् मधुना च यथाकाङ्क्षं किञ्चिदुपशान्तिरेकप्रकटने
सम्मताऽभूदित्यर्थः । पशुपालानां वा सम्मतौ इति व्याख्या तु तयोः

[१४०]

पशुपालनप्राचीनसूचिका पण्डितसम्मत इति वक्ष्य किं वा
पशूनां पालातां च सम्मतौ सन्तौ श्रीमगवता पाशितानां
मुक्तस्तन्यत्वेन मातृसङ्गे मेखितानामपि तं सख्यमशकुवतां
परिचरन्तं तन्मातृणां च तद्वस्तुगत्वेन इषादीनामपि साहचर्येण
विरुध्यमानानामपि सर्वेषां तत्प्राप्तिके समतामनात् तेन विना
वने पशूनामगमनात् तत्र ताविति युगलत्वेन निर्देशात् स्नेह-
मर्योनना कीडा सौम्यवार्ता सखिभिः सममिति ततः प्रभृति-
पूर्वं गोपालनाप्रवृत्ता इति ज्ञेयम् ये खलु "ततः प्रसवसो गोपाः"
इत्यादौ वर्णिता इति ज्ञेयम् अयमभावः । पूर्वं स्वधर्मरूपेण गोचारणे
तस्मिन् पुनरुपस्य प्रतिनिधिरयोग्यत्वात् श्रीमजेश्वरेण स्वयमेव
गोचारणं ततस्तत्सङ्गानुरोधेन तत्सवस्वकैरेव स्वस्वगोचारणम्
मधुना तु श्रीकृष्णेन तदारम्भेण तत्सङ्गयोग्येस्तत्सवस्वकैरेव
तदिति एतच्च कार्ष्णिकशुक्लाष्टमां तथा च पात्रे कार्ष्णिकमा-
हारम्भे-

"शुक्लाष्टमी कार्ष्णिके तु स्मृता गोपाऽष्टमी बुधेः ।

तदिनाद्यासुदेवोऽभूद्रोपः पूर्वं तु वत्सपः" ॥

इति । यदेः (१) तादृशगोसेवायाः गोपजातिस्वधर्मत्वेन पादुकाद्यग्रह-
णात् साक्षादुदितैः श्रीपादाब्जाविन्दैः पुण्यं पुण्यजनकं सुन्दरं वा ।
अतीविति पूर्वपेक्षया (वैकुण्ठाद्यपेक्षया) वा सर्वतः प्रसर्पणम् ॥ १ ॥

एवं सामान्येन द्वयोरपि गोचारणादिकमुद्दिष्टाऽभुना विशेष-
पतो विविचमधुरमधुरकीडां वक्ष्यन् तत्र च श्रीमगवतः प्राधान्यं
घोतयन् प्रथमदिनकीडामन्यप्रातिवेशार्थमाह-तदित्यादिना ।
तच्छ्रीवृन्दावनाख्यं किं वा सुप्रसिद्धमनिवचनीयमाहात्म्यं वा
तच्छब्दप्रयोगश्च प्रेममरेण स्मरस्यविशेषात् माधवो वक्ष्यीकान्तः

(१) सावतारार्थरोचनादिप्रसक्तकुच्छीधररपात्रुद्देश्य वा ।

श्रीमद्भुवामाचार्यकृतसुबोधिनी ।

त्यंते । पञ्चधैवानुभावोऽत्र दुष्टनिग्रहकृत्पवान् ॥ अर्धमात्मिकीमविधां
वै दूरीकर्तुं तथाकृतिः । तदर्थं क्रमतोऽध्याया उभयेषां तथा
अथम् । स्नेहाधिक्यसुसिद्धये स्नेहातो मध्यमः स्मृतः । प्रथमं ब्राह्-
मोऽध्याये देवाऽध्यासो हि धेनुकः । तद्वधो ज्ञानपूर्वो हि फला-
वधि निरूप्यते । काशीय इन्द्रियायुहाविषयास्तद्विषयं मतम् ततः
सर्वधनाशः स्यादित्यन्ते मरणाभिधा । ततश्च जीविताः सर्वे पुन-
र्जन्तव्येति । तत्र प्रथमं ज्ञानं निरूपयन् भगवान् देशशुद्धिं
वनप्रवेशं वनकोट्यां मनश्च कृतवानित्याह-त्रिमिः ततश्चेति ।
वनं एव ज्ञानं सात्त्विकत्वात् तत्रोद्भवो न भवतीति तत्र की-
ट्यां मनो निरूपणीयम् । प्रवेशश्च ग्रामाद्वनप्रक्रमार्थो-वक्तव्यः
तत्र प्रथमं भगवतो मध्यमलीलायां वृन्दावनस्थेयं देशभूमिषु-
त्वात् शुद्धिमाह-तत इति । पौगण्ड वयः पशुं वधमाह्वयं तत्र
सर्पपर्यन्तं पुरुषार्थचतुष्टयसाधककालाभिमानिन्यो देवता भगवन्तं
सोवितुमागताः पौगण्डशब्देनोच्यन्ते दोषाभावः प्रथमं निरूपणी-
य इति पञ्चात्मकः कालः पूर्वं निरूपणीयः ततश्च दत्ततरे पौग-
ण्डमेव वयस्तारुण्यमिवाश्रितो वज्रं पशुपाजानां सम्मतो-
वभूवतुः पशूनां पाजने वा योग्यो तो रामकृष्णो स्यात्तारुण्यं
चरित्रमुपयोजयति अतो गार्गाख्यतो सखिभिः सख्यपर्यन्त-
आगतैर्बालकैः गोरक्षाधर्मः स तैः कार्यते अन्यथा सख्यपर्यन्तं
गता यदि विशिष्टा भवेयुस्तदा वैकुण्ठे नयनलक्षणा-
त्मसम्पत्त्यां नोपपद्येरन् सखिभिः समं वा वृन्दावनमतीव
पुण्यं चक्रतुः समवाद्यानभूमिरेषा इदानीं पुण्यरूपैव जाता-
यदेः पाद्व्यासैः पादयोः पुण्यतिकायोऽस्तीति पूर्वमवोचामः
पुण्यं शैलिकपारलौकिकसाधनं कामालुकरूपकवदं च इयमपि
निःसाधनानां स्वयमेव भगवत्प्राप्तिसाधनरूपं लीलाविशिष्टं सत्
सतः फलरूपम् अथैवातिशयो ज्ञेयः कामाभावेऽपि भगवत्प्राप्-
कत्वं च ॥ १ ॥

ततो भगवान् विशेषाकारेण वृन्दावनप्रवेशं कृतवानित्याह-
तन्माधवइति । सामान्यलीला एकैतेषोकाः तत्र तत्र भावस्यो
वक्ष्यमातेः वक्ष्या सह कीडां कर्तुं शब्दग्रहं च सन्वाद्यार्थ-
मुदीरयन् वेणुरिति वञ्च इत्यं वयो स्वरूपानन्वविषयानन्वावशु
वस्मात् स वेणुमयविस्मरकस्तदाहने विषयिणो मुक्ताश्च सर्वे
समाशान्ति आचारात्मिका आधिदैविकाश्चोदुक्ता भवन्ति ततो
वृत्तो गोपेराधिदैविकैरेत एव स्वयशो गुणद्विः भगवदशस्ते-
र्निरन्तरं गीयते सामर्थ्यायैवलाग्वितः वक्ष्यमग्नौ हि क्रियात्मा
क्रियायां पशूनां विनियोग इति पशून् पुरस्कृत्य तानादौ क्रिया-
शक्त्या शुद्धान् कर्तुं वनमाविशत् स्थानमपि पशून् पशूनां
हितं भगवता पूर्वं तथा कृतत्वात् विदुर्तुक्ताम इति तत्र विद्वारे-
उल्लयाप्रविष्टः विद्वारे क्रिया पूर्णा भवति रजसैव विद्वार इति
स्थानस्य रजस उद्वेकमाह-कुसुमाकरमिति कुसुमानां रजोवि-
कासानामाकरे स्थानभूतं वनमिति वनलीला सात्त्विकीति सर्व-
प्रधानैव रजोलीला ॥ २ ॥

पञ्चाङ्गगवान् तत्रस्थिताभिः सर्वाभिरवदेवताभिरलौकिकीभिः
सह रन्तुं मनः कृतवानित्याह-तदिति । मञ्जुघोषो येषामलीनां
मृगाणां द्विजानां च कुलैराकुलां वष्टा रन्तु मनो वधे इति
सम्बन्धः अत्र त्रिविधा अपि मञ्जुघोषाः तत्र भूराशो नास्ति

इति व्रतत्वं तृणपुष्पफलात्मकं च वने भवति तत्सम्बन्धिनश्चो-
भिर्दृष्टास्तदा तृणादयोऽपि निर्दुष्टा एव भवन्त्यादीनां मञ्जुघो-
षवत्स्यानुक्तिसिद्धयेऽपि वक्तव्यं तेन लोकप्रसिद्धातिरिक्तो भग-
वत्स्वरूपनास्तुमवानन्दजत्वलक्षणां मञ्जुत्वविशेषो वा स
उच्यतेऽतो नानर्थक्यम् अत एव मृगाणां मञ्जुकिः अन्यथा रसो-
द्दीपकत्वं तेषां लोकेन सिद्धमिति तदुक्तिरयुक्ता स्यात् आस्थि-
तिदेशो प्रियस्थितिज्ञापकत्वमपि मञ्जुत्वं तेषां ज्ञेयम्, किञ्च न केव-
लं बोधाभावरूपं किन्तु गुणपूर्वताऽपीत्याह-गदभमनःप्रत्ययपयः
सरस्वता धातेन जुष्टमिति । अन्तरिक्षदेवस्याधिपशवोऽरयप्रति-
ष्ठास्तत्र वायुरमभाषितगोवाभरणस्य च स जित सर्वथा
दोषरहितो गुणवाञ्छ भवति तदैव लीला सङ्गच्छते भगवतोद्द-
नार्थं च तस्यापेक्षा लोकसिद्धा वृन्दावने सामान्यतः सर्व-
दोषनिवृत्तेरुक्तत्वात् वायोरागन्तुकदोष एव प्रविष्टस्यः जल-
पुष्पाणि च तत्सम्बन्धीनि शैल्यमास्थसौरस्याणि च मृगाः
तथा सति वायुराधिदैविको भवति महता मनोवत् यत् सरः
सर्वदोषाभावपूर्वकगुणेषु निदर्शनं महतां मनस्वतोऽपि प्रकवे-
या स्यातिर्भस्य भगवल्लीलापशिकत्वात् यतादयो वयस्तदुक्तं
सरो जयविशेषशून्यं शान्तं तस्माद्विरहितम् अनेन शैल्यमास्थे-
निरूपिते सदादिपदेषु सख्यपि यन्महत्पददानं तेन सरस्वति
नामपदे महत्परिभाषावस्वमेतदलीलामध्यपरमतिरिक्ताभात-
त्वं च आप्यते, शतपत्राणि कमलाणि कुशेक्षयानि पुष्पविशो-
षा वा तेषां गन्धोऽस्यासीति सौरभ्यं निरूपितं तेनापि चेत्ये-
धिते तदा भगवान् पशुगुणैः सह तत्र रममाणं प्रवृत्तः मृगा-
दिषु व्रजो गुणाः धाते च व्रजः अतो वृन्दावनं पशुगुणयुक्तं
स्वसमाने च रमणं भवति ॥ ३ ॥

कदाचित्प्राकृतस्ति भगवाहं करोतीति कस्यचित्कृद्वा
स्वात् तत्परिहाराय वृक्षाणां अमराणां मृगपक्षिणां भूमेश्च
स्वरूपं वक्तव्यं वनं हि भूमिवृक्षात्मकं तस्या अपि यदि
कुदा भवेयुः स्वरूपतोऽपि तदापि वनं स्यादयमिति लीलाऽमीधो
गुणाश्च वक्तव्याः तान् भगवानेव जानाति लुच्यते च व-
मद एव अतोऽग्रे प्रत्यक्षतो लीलां कर्तुं तेषां स्वरूपं वक्तव्यं
बोधयति-स तत्र तथेति । यदि वनस्या न स्वभावं प्रकटयेयु-
स्तृणी वा तिष्ठेयुः तदा तेषां स्वरूपं भगवान् न वदेत् कि-
न्तु त एव सन्ना इत्याह-तत्र तत्र सर्वत्र वने अस्यापल्लवानां
श्रिता उपलक्षितान् फलप्रसूनयोः उरुमरेणा स्पादयोः स्पृ-
च्छिन्नान् वनस्पतीन् वीक्ष्यति पल्लवा अङ्गुलिस्थातीयाः तेन
इस्ताभ्यां नमस्कारः सूच्यते फलानि पुष्पाणि च निवेद्य-
न्ति साहाय्यं नमस्कारः पादयोः शिखास्पृशेन यथा सस्मरं
सूचितः तासुद्धुताश्च वष्टा भगवतो हृषेः रमयतिवेति मन्द-
ह्रासो मुखप्रसादहेतुः वक्ष्यमद्वय तदज्ञानात् विस्मयः आश्चर्या-
भावादिवेति वक्ष्यमग्नौऽप्यावेशिष्येन बोधनीयः अन्यथा वेषता-
चित्तनामावे सा वेषता नाविष्टा स्यात् । नन्वावेशापेक्षया-
ऽवतारो मुख्य इति कथं वलमदुपररवेन तेषां निरूपणमित्या-
हङ्कयाह-अप्रजमिति । अप्रे स एवाविर्भूत इति तर्हि बोधन-
मनुचितमिति चेत्त्राह-आदिपुरुष इति पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अहो अमी देववरामराचितं पादाम्बुजं ते सुमनःकलाहणम् ।

तमन्त्युपादाय शिखाभिरात्मनस्तमोपहत्यै तरुजन्म यत्कृतम् ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

धेनूनां रक्षणं ज्येष्ठस्तुतिः स्तैः सह खेलनम् ।

धेनुकस्य सधा रक्षा विधातुं पञ्चदशो गवाम् ॥

ततः पञ्चमवर्षक्रोधानन्तरं पशूनां पावने सम्मतौ गोपैः सम्मतीभूतौ तद्विनं तु प्राये कार्तिकमाहात्म्ये लष्टम्—

शुक्लाष्टमी कार्तिके तु स्मृता गोपाष्टमी बुधेः ।

तद्विनाशसुरेवोऽभूद्रोपः पूर्वं तु वरस्यः ॥

इति पदेः पदाचक्षेपजादिभिः पुरयं चारु अतिविति पूर्वमून-
विशतिचिह्नानां चरणयोर्धनुत्वाद्देशाद्यामनिसुखमत्वेन स्पष्टी-
भावात् ॥ १ ॥

तद्वनं पशवोऽपशुभ्यो हितम् आसमन्ताद्विशन्त माधव इति
श्लेषेण वसन्त इव तनुल्लासकः ॥ २ ॥

नरपञ्चमिवाह्वयक वनं निरीक्ष्य मञ्जुघोषा प्रलयो मृगा
द्विजाः पक्षिणाश्च तैर्व्योसमिति विविधेन सौख्येण्येण ओषस्य
वानेन जुष्टं सेवितमिति व्यञ्जितेन आद्येन महतीं मनःप्रत्य-
मनःसहस्रं शीतलस्यधुरस्रच्छं पशो यत्र तरसर आसवत्वे-
नारित्तं यद्वे तेनेति शैत्येन च त्वगिन्द्रियस्य साधुर्येण रसनायाः
शतपत्रगन्धिनेति सौरभ्येण नासायाः शतपत्रस्यसौन्दर्येण
नेत्रस्याल्लाहादकम् ॥ ३ ॥

अरुणपल्लवानां श्रीः शोभा भ्रमोमुखत्वेन पादस्पशनात्
कुक्षानां प्रसूनानां चोत्तरेण पादयोः स्पृशत्यः शिखा येषां तान्
वनस्पतीन् हुत्वा विदोष्य स्मरन् स्मयमान इति विवक्षितस्य
वनस्पतीनामुत्कर्षस्य पर्यवेसाने सात्कर्ष एव स्यात् स्तोत्रकर्मस्य
च स्रग्मत्तनीचिख्यात् मुदेत्यानन्दजनितेन गाम्भीर्याभावेतोत्था-
विना स्यात्तुमशुकेश्च रामे सुखभावात्थेन स्मितेनानेन समहो-
त्कर्षोद्योपस्तत्रैव व्यञ्जितः अत एवाग्रिमश्लोके आदिपुरुषेति
स्त्रनाम्नापि तस्य सर्वोपश्रुतं करिष्यते इवेति मदभिप्रायमिमं
सर्वप्रजो आबुख्यतामिति स्मितनिन्दुवाच तु सम्यञ्जित्यर्थः
तथा हि “भीष्मदावनतद्विमाधुर्योऽल्लवणचेतसा । तस्त्वै हरिया
स्त्वञ्जे निजोत्कर्षोवसायिनम् ॥ तमाखोच्य ततो राममपदिश्य ऽव-
आवि स्तः । अतोऽत्र नैव तात्पर्यं रामोत्कर्षोऽनुषणं ॥ सुखभावा-
त्तदा रामं नमोऽहमुदीरितम्” इति भागवतामृतीया सार्वकारिका,
आदिपुरुष इति तदनुजर्वेऽपि स्वयं भगवत्त्वान्तकादिः ॥ ४ ॥

श्रीमञ्जुकरेकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इति प्रकटीकृतपौगण्डावस्थयोः राममाधवयोर्गोपाध-
नाद्विधीनां सानुचरभेनुकासुरवधे कार्त्तव्यसागश्चेदतो गोप-
रक्षणां च पञ्चदशोऽस्मिन्पञ्चाधे वर्णयति—तत इति । कौमार-
गोपनानन्तरं पौगण्डवधः श्रितौ आविष्कृतपौगण्डावस्थौ

राममाधवौ सखिभिः समं सह गाध्वारयन्तौ पदैः पादपद्म-
विन्यासेः हुन्दावनमतीव पुरयं चक्रतुः ॥ १ ॥

तत्तदा कुसुमाकरं पुष्पाक्षयं गोपाक्षानां प्रियं पशुभ्यं
पशुभ्यो हितं वनं माधवः श्रीपतिः प्राविशत् ॥ २ ॥

तद्वनं निरीक्ष्य भगवान् अखण्डैश्वर्यो रन्तुं मनोऽक्षे कथं-
म्भृतम् मञ्जुसुखेन घोषो नादो येषां तेरत्यादिभिराकुलं ऽवा-
प्तम् महतीं मनोभिः प्रख्यानि तुल्यानि मयुज्ज्वलानि पक्षांसि
यस्मिन् तरसरः आभ्यस्वेनास्ति वस्य तेन शीतलेन सत-
पत्रगन्धिना शतपत्राख्यपक्षपरिमखता घातेन जुष्टं सेवितम्
मनेन निविडवनसङ्काशातश्च मन्दगतिरवमपि द्योतितम् ॥ ३ ॥

स आदिपुरुषः प्रकृतिपुरुषपरकः श्रीकृष्णः अरुणपल्लव-
श्रिषा सह पादयोः स्पृशत्यः शिखा भ्रमणि येषां तान्
वनस्पतीन् वीक्ष्य मुदा स्मयन्निध भ्रमजं भीराममाह, स्वमा-
धव एव सदा प्रसन्नवदनत्वादिवेश्युक्तिः ॥ ४ ॥

ॐ कुञ्जाकुण्डलाश्वरभराय नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुक देवजी बोधे, कि हे राजन् ! कौमार अवस्था-
धीते पीछे जब होऊ मेरा पौगण्ड भवस्थाकुं प्राप्त भवे
तब सब गोपन की सम्मति हो सखान सहित गावे
चरावत भीष्मदावन कूं अपने चरणन के सञ्चार से
अत्यन्त पवित्र करत भवे ॥ १ ॥

अपने यश को गावनवारे गोपन के सहित और वस-
देवजी सहित श्रीकृष्णचन्द्र वेषु को धजावक गैवान
को प्राप्ते करके गावन को हितकारी, और पुष्पन की खान
एसी जो वन है ता में विहार करवे की इच्छा से प्रवेश
करत भवे ॥ २ ॥

मधुर सुरेखे बोलनवारे और, पशु पक्षी इन से
व्याप्त महत् पुरुषन के मन की नाई निर्मल जा मे जब
भरवो एसी सुरोवरन के स्थान से शीतल और मन्द सुगन्ध
वासी पवन जा मे जब ऐसे वा हुन्दावन कूं देखिके श्री-
कृष्णचन्द्र के मन में देखवे की इच्छा होत भई ॥ ३ ॥

वा वन में अहां तहां अरुण पञ्चवन की शोभा फल
फूलन के बोझ से हृत्त लून भून रहे हैं शुक रहे हैं, ताई से
चरणन में जिनकी शिखा खगे ऐसे इसन को देखके
मुचकाय के आदिपुरुष श्रीकृष्णचन्द्र वडे मेरा भीष-
देवजीते ऐसे बोलत भवे ॥ ४ ॥

श्रीभरवामिकृतमाधवपदीपिका ।

तद्वज्जन्म येष तमसा कृतं तस्य तमसः वापस्वाप्पहले
नाशाय प्रयत्ना येन स्वदेश्वरेण सर्वोपकारकं तद्वज्जन्म कृतं

एतैः स्तुतिस्तव यशोऽखिललोकतीर्थं गायन्त आदिपुरुषाऽनुषवं भजन्ते ।

प्रायो अमी मुनिगणा भवदीयमुख्या गूढं वनेऽपि न जहत्यनघात्मदेवम् ॥ ६ ॥

नृत्यन्त्यमी शिखिन ईड्य ! मुदा हरिण्यः कुर्वन्ति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेन ।

सूक्तैश्च कौकिलगणा गृहमागताय धन्या वनोक्त इयान् हि सतां निसर्गः ॥ ७ ॥

(१) धन्यैः यमय धरणी तृणवीरुधस्त्वत्पादस्पृशो दुमलताः करजाभिमृष्टाः ।

नयोऽद्रयः खगमृगाः सदावलोकेर्गोप्योऽन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीः ॥ ८ ॥

अधिरस्वामिकृतमावाधेर्दीपिका ।

तं स्वां नमस्ति एव न्यायेऽपि जन्मनि यद्वानरूपं तमो-
क्षिति तस्याऽपहस्ये ॥ ५ ॥

हे इत्य ! वने गूढमपि यथा न त्यजन्ति स्वयि मनुष्यवेपथु-
निगूढे सति मुनयोऽपलिवेष्य निगूढास्त्वा मज्जन्ती-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

इयान् हि सतां निसर्ग इति यद्वस्ति अस्मिन् गृहमागताय
महते महापुरुषाय समर्पयन्तीति ॥ ७ ॥

तृणवीरुधस्तव पादो स्पृशन्तीति तथा करजाभिमृष्टा-
नत्यैः स्पृष्टाः सदावलोकेर्गोप्योऽन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा
तेन भुजयोरन्तरेण यत्स्पृहा गोप्यो धन्या इति ॥ ८ ॥

अभिजीवगोस्वामिकृतवेष्यावतोविशी ।

महो इति प्रह्वं आश्चर्यं वा अमी इमं स्थावरयानयोऽपि
हे देववर ! सर्वदेवोत्तम ! सुमनसः पुष्पञ्च फलं च तदेवाह्वयं
पूजोपकरणमात्मनः शिखाभिरप्रभागेः स्तुतेषु शिरोभिः
उपादाय उपादयन्तेन गूढीत्वा ते तव पादाम्बुजे तमस्ति
नमस्कृतम् । शिखाभिरेव तव पादाम्बुजे समर्पयन्तीत्यर्थः ।
फीदयं पादाम्बुजम् अमरा ब्रह्मादिदेवा मुकाश्च तेरन्यचितम् ।
ननु, कथं स्थावरयानमिदं ज्ञानं तन्नाह-तम् इति । येषामी-
दं भावस्तेषामज्ञानं तास्तेषु प्रस्युत तमोऽपहस्ये पश्यतां
श्रुत्वा तां च तमोनाशाय यत् येः श्रीवृन्दावनसम्बन्धि तरुजन्म
कृतम् अङ्गीकृतम् । यद्वा, तमोऽपहस्ये पशुपत्यादिवस्त्वङ्गमा-
सक्तिदुःखनाशाय तमस्ति के तेऽमी यत् येस्तरुजन्म कृतं प्राप्त-
मित्यर्थः । एवं नित्यसिद्धान् प्रतिविधितं साधनसिद्धान् यति
तु आत्मनस्तमोऽपहस्ये तवमाप्तिदुःखनाशाय यदित्यादि यथा
ब्रह्मणा प्रार्थितमिति भावः । एवं सर्वत्र प्रचारेण मुहुः सर्वेषा-
मेव सुखं कायप्रेमिति खरविहारेच्छया प्रोक्तम् ॥ ५ ॥

एत इति । श्रीमद्भुजगो कथयति—अविशेषणखिललोकानां
तीर्थं संसारमखपावनं त्वद्भक्तिमाहारमद्योतकगुरुत्वं वा अनु-
पथं पथि पथि भजन्ते अनुषन्ते त्वाम् अनुपदमिति पाठेऽपि
तथैव तत्र युक्तमेवेत्याह, हे आदिपुरुषेति ॥ सदास्ततः सर्वेषां
स्वस्तेवकत्वादिति भावः । अत्रानुमिति इव प्राय इति भव-
दीय मवतो नाना रूपस्योपासका ये तेष्वपि पूर्वस्य मद-

प्रजरूपस्य भवत उपासकत्वान्मुखा ये मुनयः परममनननि-
श्चितैस्तत्त्वैर्मज्जन्तेन तत एवान्मज्ज मीनशीलत्वेन चानन्त्या
इत्यर्थः । तेषां गणाः अत एव इत्येवमुनयोऽपि गणा अनुगा-
येषां ते मुनीश्वरा इत्यर्थः । श्रीमद्भुजापि दुर्बलस्य आमात ते
वने श्रीवृन्दावने गूढमन्यरूपोपासकैश्चातमपि अत्रैव कश्चित् की-
डाविशेषाय निवीयस्थितमपि चेत् न जहति तत्र हेतुः, आ-
त्मदेवमिति । भवदीयमुख्या इति च अनयोश्च मिथो हेतुत्वं
हे भगवन् ! न विद्यते भक्तानामघं यस्मिन् सः हे अपराधा-
प्रादिव । परमकारुणिकेति यावत् अनघात्मदेवमित्येवं वा । पदं
तदेवमेवामसीदसिद्धिः कार्येति भावः । प्राय इति वितर्के श्रीनार-
दादिष्व यशोगानपरमरहस्यतदन्वेषणाऽनुगत्यादिसम्भावात् ॥ ६ ॥

ईड्य ! हे स्तुतियोग्येति लज्जया स्मिन्वा विमुलीमलन्तमि-
वाप्रजमभिमुखीकरोति मुखेत्यस्य सर्वैरन्यनुषङ्गः ईड्येन प्रियं
प्रीति भावं ते तुभ्यं जनयन्ति "रुक्मर्यानां प्रीयमाणः" (१४३३)
इति संप्रदानत्वे गोप्य इवेति वीक्षणस्य सुष्ठुतया प्रेम्णा च स्वा-
भ्याय ईड्येत्याश्चर्यसम्प्रेमत्वादिना तदस्मरणाच्च अत एव
श्रीरामप्रेयस्योऽप्यन्त्या ज्ञेयाः इत्ये पौगण्डमारुह्य तासु तस्य
भावोदयः सूचितः । परमतेजस्विनेन पौगण्ड एव कैशोरा-
णाविर्भावतासामपि तादृशत्वात् सूक्तैः ओम्बुजदृशत्वात् तदव-
कुतः ? गृहमागताय अङ्गानतायेत्यर्थः । तत्र "वाक् चतुर्थी च
सूनुता" इति न्यायेन युक्तमेवेत्याह, इयानिति ॥ ७ ॥

एवं तत्कर्तृकत्ववया तान् स्तुत्वा श्रीरामकर्तृकप्रसा-
देनापि चरय्यादिसहितान् एव तान् स्तौति-अन्येति । इवमा-
दितो वचनेना विचित्रावतारस्पर्शसीमावती विशेषतः श्री-
वराहोपप्रसादातिशयवच्चमहात्म्यापि अद्य त्वदवतार एव
धन्या परमप्रसन्ननीयाऽमृत आस्तां तावदस्या धन्यात्वं तत्-
संभवानां मध्ये लघिष्टा इमाः श्रीवृन्दावनवर्तिनः तृणावी-
रुधस्त्वङ्गपा लता दुर्वाद्या अपि धन्याः यतस्त्वत्पादस्पृशः
एवमुत्तरत्र च अन्येयमिति ध्वनं लिङ्गव्यत्ययेनानुषङ्गं त्वदिति
हान्दसो लज्जो लज्ज ततो यथास्थानमाकर्षणीयं तथा दुमा
लताश्च करजैरङ्गुलिभिः किसलयवादीनां सौकुमार्येस्पर्शान् भूष-
णाद्यर्थेच्छेदनाय वा स्पृष्टाः सन्तः "मातर्यवर्शि वाः कश्चित्" इत्या-
दिवत् करजाः नद्या इत्यर्थे तु तैरभिभर्षी नाम नागरतासूचकः
किसलयवादी खेला ज्ञेयाः, स च श्रीगोपीनामुदीपनायः "पश्यते-
मा लताः" इत्यादिवत् तथा एताः नद्याः यतेऽद्रव्योऽपि स्वत्पाद-

(१) अयं श्लोको विजयध्वजेनैकोनविधितिसंख्यायामपेक्षितः ।

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतीषिणी ।

स्फुटः सस्त इति गम्यं योज्यं वा तेषु तस्यैव प्राधान्यात् न्यस्तवैसाक्षौ गृह्णन्ति पादयुगलमिति इत्यायमद्विष्ट्यायौ यद्वा-
मकुण्डलचरणस्पर्शमोद इति वक्ष्यमाणाश्च अथ गोपीपयायां
श्यामसारिवां तर्हि कथञ्चित्तद्वचोवशां दशंभू इत्येवेणाद,
गोप्य इति । सत्पितृव्यादवतीर्णस्य पुनर्मत्पितृभर्मां प्राप्तस्य
गोपकन्यापरिणयनमेव भाविष्यतीति सूचयन्त्या इति भावः ।
तदेवमासी सस्तस्य मित्रात्वं प्राप्स्यन्तीमिः कामिश्चिद्-
गोपीमिः सद्य विहारस्तस्य सूचना कृता यत्स्फुटेति श्री-
वैकुण्ठनाथवक्ष्यता लक्ष्मीसिपि यत्स्फुटेत्यर्थः । न केवलं स्फुटा-
मात्रं किन्तु वक्ष्यते चाम्बन्तागपत्नीमिः “सद्वाङ्मया श्रीलला-
त्तरत्नम्” इति एवमप्यत्र श्रीगोकुले तदप्राप्तिः श्रीगोपीता-
मिष तद्गन्त्यत्वाभावात् तासु तदधिकारिणीस्वननुगतत्वाच्चेति
भावः । अत्र सर्वेषां सर्वेषु सत्क्षपि तस्य तस्य प्रसादस्य-
परमकाष्ठामाप्तत्वात् विशेषोक्तिरिति हेयम् ॥ ८ ॥

श्रीसुवर्णनसुखितशुकपक्षीयम् ।

अमी तरवः सुमनःफलादयं सुमनःफलानुरूपं पूजासाध-
नन्मोऽपहस्यै “वाग्मापेत” इति श्रुतेः ॥ ५-६ ॥
निसर्गः स्वभावश्चरितमवक्ष्यते ॥ ७-१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—अहो इत्यादिभिः चतुर्भिः स्वयमादिपुरुषोऽपि लोकमयो-
दास्यापनार्थमवतीर्णत्वात्स्वरोषभूतमपि शेषमभूतोऽवतीर्णत्वात्
श्रेण खतोऽधिकमिष सस्मावयन्नाह—अहो इति । हे देववर ! यद्वा,
देववरे भूमेरुर्जितं तव पादाम्बुजं पुरुषफलादिरूपं पूजासाधन-
मुपाश्रय शिखाभिर्नमन्ति तरवः किमर्थमात्मनस्तमसः पापस्या-
ऽपहस्यै नाशाय येन तमसा तरुजन्म कृते सत्पादितं तस्य तमसो-
ऽपहस्यै इत्यन्वयः ॥ ५ ॥

हे आदिपुरुष ! एते भृङ्गास्तवानुपदमखिललोकपावनं यशो
गायन्तः मज्जन्ते तिरश्चां कथमेवंविधं ज्ञानं तत्राह—अमी अखयः
प्रायेण भवद्भक्त्यु मुख्या मुनिगणा एवात एवातवाना-
मात्मनां देवतं गूढं गोपवेष्टेयमिति शेषः । त्वां न जहति न
खजन्ति ॥ हे ईड्य ! अमी शिखिनो मयूरा नृत्यन्ति तथा हरिययो
गोप्य इवेक्ष्येण ते तुभ्यं प्रियं कुर्वन्ति तथा स्वगूढं प्रत्याग-
ताय ते कोकिलानां गण्याः सक्तैः प्रियं कुर्वन्ति एते कोकिलादयो
वनौकसोऽपि धन्या एव सतां निसर्गः स्वभाव इवान् हि सूक्ष्मादि-
मिवधुमानमिवानेव हि ॥ इयं चरणी लणानि वीरवशा धन्याः
कुतः ? यतस्तव पादौ स्फुटन्तीति तथा तथा कुमलताश्च धन्याः
कुतः करजैर्नखैरमिष्टाः तथा अद्भुतादयोऽपि धन्याः कुतः ? सदैव-
रवलोकेनैः स्वया विचिता इति शेषः । तथा गोप्योऽपि धन्याः
कुतः ? भुजयोरन्तरेण वक्षसा भाञ्जिता इति शेषः । कथम्भूतेन
मद्यस्मिन्स्फुटा स्फुटवती श्रीः तेन ॥ ६-६ ॥

श्रीमद्विजयप्रज्जतीयेकतपदस्तावकी ।

इमेवार्थे विशदयति—अहो इति । देववर ! यद्वा, देववराः
ब्रह्मादयः अमरा देवाः एतैरुर्जितं सुमनःफलादयैः पुरुषफलोपायने
आत्मनः स्वस्य तमोपहस्यै अज्ञाननिमित्तपापमिरासाय तरुषु
जन्म येन तमोनिमित्तपापेन ॥ ५ ॥

यतो यथा देवादयो मनुष्यश्चिद्भगवान् भगवन्तं सेवन्ते
तथा एते भूमरा अपि तेष्वेतेषु तस्मात्स्वच्छरणपश्येवानुवर्त-
न हातव्या मुमुक्षुमिति भावेनाह—एत इति । अखिनो भूमराः
“भूमराणां पद्मसूत्रमन्महर्षिनीषिणः” इति मसिखलोकतीर्थे सम-
स्तजनस्य स्नानलक्षणां कीर्तनयोगं शुक्तिजननस्यानीयं “शास्त्रेभ्य-
श्मसि पावने” इति च मखिलः अनल्पः लोकः प्रकाशः ज्ञानं
येषां ते तथा तेषां सेवायोगवशात्स्वस्यानीयं “तुक् प्रकाशे,
हात धातुः प्रनुपयं “पयगतौ” इति धातुः वज्र गच्छासि-
त्वं तत्रानुगमनलक्षणसेवां कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रनुपदे वा मुनिगणाः
सर्वज्ञानां देवादीनां गण्याः “वेसा वेद्यस्य सर्वस्य मुनिः सज्जि-
रुदाहृतः” इत्युपमाया त्वदीयेषु वैष्णवेषु मुख्या गूढं मनु-
ष्यश्चिद्भगवं न जहति त्यजन्ति “भोदाक् ज्ञाने” इति धातुः
जहातीति पाठे वा “व्यत्ययो बहुवच” (३११८१५) इति सूत्राश्रित्यैव
अमराणामात्मदेवं कुर्वन्तं अनघात्मदेवमिति पाठे अनघानां
जिह्वैः स्वानां मुकानाम् आत्मदेवम् “मुकानां परमागतिः “वुः-
नोव्यसनेस्वघम्” इत्यमरः अनघेति पृथक् पदं वा ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तमतिविशति—नृत्यन्तीति । शिखिनो मयूराः अन्यत्र केश-
शिखाधारिण्यः तावसाः हरिययः मृगखिवः अन्यत्र हिरण्य-
मयसुपस्तेजसा उवजन्त आसां भारोऽस्तीति हरिययः परोप-
देशसम्बन्धेन हरिभक्तजनतापहरिण्य इत्युच्यन्ते “महेशाज्ज्ञान-
मन्विच्छेभोक्षमिच्छेज्जनादन्तात्” इति स्मृतेः “हरिणी सा हिरण्यमयी”
इत्याभिधानं ते तवेक्ष्येण प्रियं कुर्वन्ति कोकिलगणाश्च सक्तैः
कण्ठारभ्यैः वचनैः प्रियं कुर्वन्तीति अन्यत्र कः ब्रह्मा उः शिवः
तयोः किञ्च वातो कीर्तने सस्मावना च येषां ते कोकिलाः
इन्द्रादयः परभूतः इतरमागिरक्षार्थं प्रायधारिण्यः न स्वीयं
परमभागवता इत्यर्थः । स्मार्यन्त्याः गूढमिति गूढमागतायातिष्ये
गूढिणाऽऽर्यपाद्यादिकं हातव्यमिति यत्तस्मात् वनौकसो
मृगादयो वा वानप्रस्थादयो वा धन्याः कृतार्थाः स्वं स्वं निवा-
समागतं त्वां समाजयन्ति, अथ सतां जातकमाय इत्याह—
सतां निसर्गः नितरां स्वभावः इवान् एतावान् हि वस्मात्स्मा-
विदमुजितमिति भावः । “वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्मांसयो गृहान्
तस्येतां शान्तिं कुर्वन्ति हर वैषखतोऽकम् आशां प्रतप्ते सज्जन्तं
सूनुतां जहापूते पुत्रपशूश्च सघौन् एतद्गूढं पुरुषस्वात्ममेधसो
यस्यानश्नन्वसन्ति ब्राह्मणो गूढे” इति “वातो सस्मावयोः
किञ्च” इति पादवः ईड्य ! सर्वकर ! ॥ ७-८ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

अहो इति ॥ ५ ॥

भीमजीवगोत्राभिर्दत्तकमसम्भवंः ॥

भवदीया भवतो नानारूपस्योपासका ये तैस्त्वपि पूर्यन्ते
मदभ्रजकपत्न्य भवन्त उपासकत्वात् मुख्यं ये मुनयस्तेषां
गणा धने श्रीवृन्दावने गूढमन्यरूपोपासकैरवज्ञातमिति न
अहति हे भवन्त ! अपराधाप्राहिन् ॥ ६ ॥ ७ ॥

गोप्य इवेति नेत्रगुणो न तस्मरणात् अथ गोपीपत्नीयां
इवामसाराणां तर्हि कथञ्चिद्वचोवृत्तं दर्शयन्तु त्रैवेण गोप्य
इति नेत्रगुणो न तस्मरणात् समग्रिवाभिः काचिद्रामस्य भावि-
विद्याससूचनेयम् ॥ ६ ॥

भीमद्वलुमात्राव्येकतसुबोधिनी ।

प्रथमं धनरूपीनां वैष्णवत्वात् स्वरूपमाह—अहो इति ।
अहो इत्याद्यर्थे तेषामभान्तरमेव दर्शनं स्मृत्वा आश्चर्यमाह, हे
देवधर ! अमी वृक्षाः अमराचरितं ते पद्माश्रुजं शिखाभिर्न-
मन्तीति सम्बन्धः । प्रदर्शनेन तेषां चेतनत्वं सूचितम्, आधिदै-
विकत्वं च यद्यप्येतेऽपि देवाः तथापि भवान् देवधरः तस्मिन्
अमरावेषेपि देवानां देवभजनं न युक्तमित्याशङ्क्याह, अमरा-
चरितमिति । अमरा ये मुख्यं देवास्तेऽप्यर्चयन्ति स हि सङ्कु-
लं गो देवकार्यसाधकोऽनो भूमाहुरस्यायं प्रार्थितः अनो यया
तेषां खड्गदूरीकरणेन धनरूपीनामपि तमो दूरीकर्तव्यम्
दूरीकरणायै प्रवृत्तः अतो नमन्ति तदाह, तमोऽपहत्या इति । येन
तमसा तरुजन्मकृतं सजातीयेनैव सजातीयनिराकरायं भव-
तीति आधिदैविकतमो निधामकमेव नमस्यन्ति अत एव भग-
वता स्वनमस्कारो नोक्तः मुख्यभूतं च तमो न कर्मणा क्रान्तेन च
गच्छति किन्तु देवतैवेव तरुजन्मनिवृत्त्यै च तर्था आपन्नितुं
तरुपेणैव नमस्कारं कुर्वन्ति दयासिद्धयर्थं गुणाधिकारो-
ऽस्मै वृक्ष इति सर्वाहार्यं तन्निराकरणाय निवेदनं शिष्टं स्वय-
मेव करिष्यति तर्ह्ये वीक्षा क्रियते एव । यथा, केनचिद्भग-
वत्स्मिन्निमित्तमात्मा तत्राग्रे कृतं सुष्ठुत्वं प्रत्याह, तस्य कव-
न्मस्य प्रियावस्य पनसस्य वा तले क्रीडतीति तदा तदज्ञान-
निवृत्तिः स्वस्माद्भवत्येव तस्य तरुत्वं एव सम्भवति, ताव-
येति तादृक् तरुजन्म यत् कृतं येन भवता कृतं तमोऽपहृत्यै
उत्तरास्मा सर्वेषां तमोऽज्ञानं तदपहृत्यर्थमित्यर्थः । आत्मपदस्य
शिखाभिरिष्यनेन तदजन्मेत्यनेन वा सम्बन्धः इदं स्वतन्त्रं
क्रीडत्यन्यदेवीयतरुवत्तमोदयं किं तु तत्सर्वपरिज्ञानमात्रेणैव
भवतीत्यात्मनस्त्वमोऽपहृत्या इत्यत्रैव सम्बन्धः । अतस्तमुपाकारं
स्मृत्वा नमन्तीति वार्थः । यथा, यत् यस्माद्धेतोरात्मनः आत्मीय-
स्त्रीयत्वेन परिगृहीतमिति यावत् तादृक्तरुजन्मकृतमर्थत्वं त्वये-
वातो नमन्तीति सम्बन्धः । वृन्दावनभूमामुत्पत्तिमात्रेणैव हरि-
रात्मीयत्वं मनुत इति तथा यत्रोत्पत्त्यादिरूपधर्माणामेतादृशत्वं
तत्र धर्मिणां किं चाव्यमिति भावः । वक्ष्यति चाग्रे "न नः पुत्रो
जनपदा" इत्यादि "नित्यं वनौकस" इति "तस्मान्मरुद्वर्यां गोष्ठम्"
इत्यादि च तमःपदं गुणत्रयोपपन्नकं विशेषाकथनात्सम्बन्ध-
मात्रेण सर्वेषां लयात्वावेति द्वयम् "मात्रिकेतं तु निगुणम्" इति
वाक्यात् ॥ ५ ॥

एवं वृक्षाणां विद्यापनमुक्त्वा धर्मराणां विद्यापनमाह—एते-
ऽलिन इति । लोफप्रतीत्या यद्यप्येते ऋदुरासिन् कुर्वन्ति तथापि
वस्तुतस्तै यथा एव गायन्ति एतेऽपि तामसाः परं वृक्षावेषां
किञ्चित्समीचीनाः ते तु फलपुष्पाख्या इति सुमनांसि फलानि
चादिगुणयोगि पूजाकारणयग्रे स्थापयित्वा काविकं तमनं
कृतवन्तः एते तु राजसा इति फलाद्यभावात् वाचनिकीमेव
सेवां कुर्वन्ति ते सङ्गे मुखामोशार्थमाचान्तीति न मत्तव्यं
यतो यथा एव गायन्तोऽनुपयं भजन्ति प्रार्थना त्वेतेषां नापेक्ष्यते
यतोऽस्त्रिखलोकतीर्थे यथा गायन्ति सर्वेषामेव यत् शोचकं
तदात्मानं शौचस्येवेत्यविवादम् प्रभूणां गायका अपि सेवका
भवन्ति कदा वा कृपां करिष्यतीत्यनुपयं भजनम् । नन्वेते
धर्मरा हीनाः कथं यथा स्थास्यन्ति ? इत्याशङ्क्याह—मात्र इति ।
अमी सर्वे मुनिगणा एव भवदीयेषु भवत्सेवकेषु मुख्याः
ननु, प्रव्याविदो भक्ताः कथं लीलयन्ति प्राप्तवन्तः ? इत्याशङ्क्याह,
गूढं वनेऽपि न अहत्यनघातमदेवमिति भवान् गूढः एतेऽपि
गूढाः यथा भवान् मनुष्यभावं प्राप्त एवमेतेषां सुमरमाद्यं
भवदीयमुख्यत्वादनूपयं भजनं मुनिगणात्वाद्भजनम् । ननु, किमिति
गूढं भजन्ते प्रकटमेव देवान्तरं महादेवादिरूपं कथं न
भजन्ति ? तत्राह—अनघातमदेवमिति । अनघात्सावत्मदेव
च निर्दोषो हि त्यक्तुं न शक्यः तत्राप्यात्मनः तत्रापि देव
तामसा एव हि सेव्याः तत्र महादेवादयः स्वसम्बन्धिनोऽपि
देवता अपि भूतगणावृता इति न सेवितुं शक्याः प्रव्याव-
यन्तु स्वसम्बन्धिन एव न भवन्ति अन्धे तामसाः देवताः
एव न अत एवानेवगत्या गूढमपि भजन्ते वने वा गूढं
यथा भवति तथा अन्यथा भगवान् रोषं वा कुर्वन्त अत
एतेष्वप्यनुग्रहः कर्तव्य इति ॥ ६ ॥

मुगधाक्षिणां विद्यापनमाह—नृत्यन्तीति । हे इन्द्र ! अमी शिखि-
नस्त्वामागतं ज्ञात्वा नृत्यन्ति इन्द्रयेति सम्बोधनात् अन्धे गायन्ति
स्वयं नृत्यन्ति शिखिनां नृत्यमेव प्रशस्तम् आगमने को नृत्यति
स महान् भक्तः भागमनमेव तस्यामीष्टं वतः हरि-
यथाऽपि ते इन्द्रयेन प्रियं कुर्वन्ति कथञ्चिन्मृतिरुपादनीया ता
अपि मुक्ता भवन्ते पश्यन्ति स्वस्य च चक्षुषि भवते प्रदर्श-
यन्त्यो गोपिकादिस्मारकत्वेन सुखजनयन्ति गोप्य इवेति गोप्यो
यथा स्वरूपतः सुखजनिकाः एवं तस्मारिका अपि नाट्य-
काव्येषु तथानिरूपणात् कोकिलगणान्तु सुखैः स्तोत्ररूपैः
प्रियं कुर्वन्ति तासां शब्देन महानात्मनो भवति एते धनस्या
गूढस्या इव धन्याः यतः इयानेव सतां निसर्गः स्वभावः—

"आगते परमस्तोषः प्रियार्थेऽप्यपनायनं

वाक्यैः स्तुतिश्च परमा महत्येतावदेव हि ।

तुणानि भूमिद्वकं सामान्ये गूढमागते"

अत आह—इयानेव सतां निसर्ग इति ॥ ७ ॥

वृन्दावनभूम्यादीन् स्तौति—धन्येति । इयं धरणी भूमिर्धन्या
तत्र पादस्पर्शात् तुणवीरयोऽपि धन्याः त्वत्पादस्पर्शः दुर्मलता
अपि धन्याः करजेनैवैरसिमृष्टाः तयोऽमृष्टः स्वगाः मृगाश्च
धन्याः दयासहिततवावलोकेनः गोप्योऽपि धन्याः तन्मुजयो-
रन्तरेण कृत्वा तवाधिजनं प्राप्य । ननु, कथमस्य पुण्यमत्वं
तत्राह—यत्स्पर्शः श्रीरिति मृग्यादीनां विद्यापनं न किञ्चित्सर्वव

धर्मबलुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यतस्त्वया मया कथञ्चित् सर्व एव तत्तत्प्रकारेण प्रीणितः
 आवेशितः सर्वभावेन निरुपणो आवेशाधिकरणभूतः सम्यक्
 भावयति ततः शीघ्रमेवाविष्टः सा देवता भवति मन्त्रयोभय-
 धामप्यनिष्टं स्यात् पुन्रावनस्थानां सङ्कुर्वणस्य च भजने भ्रम-
 जनेऽपि देवतास्तिरभजनेन तेषां नाशः मर्गवद्भोग्यानां
 स्वीकारेणोत्तरस्य च भ्रमजने तु सर्वदेवाभजने अतिक्रमः
 स्यात् अन्वयस्य च कौधः अतो नित्यस्वावेशसिद्ध्यर्थं बद्धभद्र-
 स्य प्रबोधनम् ॥ ८॥

भूमिद्विभ्रनायसकवसिक्तसारयदशिना ।

स्त्रीमपुष्पफलादिभिः स्वप्नोः श्रीकृष्णस्य चरणावर्धयाम
इति मनोज्ञाप युष्माकमहं जानामीति स्वविद्वत्त्वं परममकान्
श्रीवृन्दावनायवृन्दां कटाक्षेण शापयन्नजसाह—अहोइति । शि-
खामिः स्वस्नशिरोमिरुपायनं तत्तदुपाय पदार्थवृजं नमन्तीति
मत्स्याशिरोमिरेव चरणयोस्तत्तदवर्धयन्तीत्यर्थः । किमर्थम् आत्मन-
स्तमसोऽपराधस्याऽपहृत्य येनापराधेन कृतमुत्पादितं तरुजन्म-
हन्तास्मान्मिरपश्यन् एव कश्चित्कृतः सत्कृष्णसंज्ञिधिगमनासमर्थम-
स्माकं तरुजन्म विधात्रा कृतमिति तेषामनुरागोदयं वचनमेवा-
न्वयवचनगवान् वस्तुतस्तु ब्रह्मादिमिरपि प्राथम्यमानत्वाद्ब्रह्मा-
वर्धयितरुजन्म तापसप्रफळमिति शेषम् ॥ ५ ॥

तत्र त्वान् जङ्गमान् स्तौति-द्राभ्याम् एतेऽश्विनो अमराः मनु-
पयं त्वं वृद्धसौरभानुसारित्वात् वने कचिद्गृहस्यङ्गीकार्यं गृहं
सहचराद्यगम्यमपि त्वां न जहति न त्यजन्ति हे भक्तवेति तेन
गमनेष्वेषां त्वं न गृह्णासि तस्मादेते भक्तद्वीपमुपगता एव
मुनिगणा सहस्रङ्गीकामजनङ्गीका अमरीमवन्ति तेन भो अमराः ।
मद्वीपस्यैव कुञ्जमपि प्रविष्ट्वाऽस्मत्सौम्यमासादयत मांसकुचते-
तितान् प्रति प्रसादो भवन्ति ॥ ६ ॥

तो गृहमागतस्य त्वां प्रहमागते सम्मानयितुं संकेतः प्रियं
कुर्वन्तीति पूर्वेषामन्वयः । इयान् सतां निसर्गे इति नृत्यसहर्षा-
बलोकनप्रियवचने गृहमागतस्य साधोः सम्मानमिति सतां स्वाभा-
विको धर्म इत्यर्थः ॥१७॥

एवं तत्तत्कर्तृकसंख्या तां स्तुत्वा श्रीरामकर्तृकम-
सादेनापि तानेवानुरक्तैरभ्यैष्य सहितान् स्तोति-अभ्यैष्य भरणी
सद्योस्यकृतागतस्थूलकाजमालम्ब्योक्तिवाचकेन पदेन त्वत्स्वरूप-
चराहरोपस्पृश्यादपि त्वत्स्पृश्या इत्या अतिमुञ्च इति धोतितम्
कुनो अभ्यैष्यमिति चेत् भरणीस्थानां वृणादीनापि त्वत्स्वरूप-
कादेवैत्याह-वृणानि च वीरुभ्यः तास्त्वत्पादाभ्यां स्पृक् स्पृश्या
यासां तथाभूता यतः द्रुमालताश्च करजैः पुष्पशोटतापि तस्यैर-
मिमृष्टा स्पृष्टा यतः नद्यादयश्च सरूपावलोके । यद्वा, सन् मयः
द्रुमावलो विधिर्भ्यस्तथाभूतैरवलोकैः सहिता यतः किञ्चित्-
सुगन्धशीतलां गोपीपत्र्यांशां शारिवां वल्कीं वल्गुलिं कौतुकेन
ध्रियमाणां विबोक्ष्याह, गोप्यः इयामवलम्बोऽपि भुजयोरन्तरं
वल्गुस्तेन सहिता यतः श्रीःशोभापि यस्मै स्पृहयति सा या वल्की
शोभामपि शोभयतीत्यत एव वल्गुलिं त्वया ध्रियत इति भावः

पक्षे गोप्यो ब्रजमुदयं यत्स्पृहा यस्मै भुजान्तरा सकमीरपि
स्पृहयति तथा हि मागवतामृतीयाः कारिकाः—

“सदा वक्ष्येऽस्य वक्ष्यापि वैकुण्ठेशतुरिन्दिरा ।
 कृष्णारः स्पृहायाऽस्यैव रूपं विवृणुते प्रथिकम् ॥
 पौराणिकमुपाख्यानमत्र सन्निष्य लिख्यते
 श्रीः प्रेक्ष्य कृष्णसौन्दर्यं तत्र लुब्धा ततस्तपः ।
 कुर्वन्ती प्राह तां कृष्णः किरते तपसि कारुण्यं ॥
 विजिहीर्षे त्वया गोष्ठे गोपीरूपेति साऽप्रवीतु ।
 तदुर्ध्वमिति प्रोक्ता लक्ष्मीस्तं पुनरुपवीतु ॥
 स्वर्गरेखेव ते नाथ ! वस्तुमिच्छामि सखसि ।
 एवमस्तिवति सा तस्य तद्रूपा वक्षसि स्थिता” ॥
 इति ॥ ८ ॥

ॐ मच्छुफदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महो इत्येति कावुके मन्त्रवपस इः देववर ! यत् येन त्वया
स्वचरया संस्पर्शयोग्यस्य ब्रह्मादिमिरपि वाङ्मिक्तं तरुजन्म कृतम्
तस्य ते प्रादाम्बुजं सुमनःफलाद्वैद्यमुपादाय नमस्ति । तनु, ब्रह्मा-
दिभिः प्रार्थितं बुद्धावते तरुजन्म प्राप्य पुनः किं वाङ्मिक्त्यते
आह—तमोऽयमह्यै इति । तमः पुनर्भवलक्षणाः संसारो निरन्तर-
संवत्पादपञ्चसन्निकर्षप्रतिबन्धकस्तन्निवृत्तये इत्यर्थः ॥ ५ ॥

हे साविपुरुष ! प्रायः समो भवकीयषु भागवतषु सुखाः एव
 सखिनः भृङ्गात्मना स्थिताः सते एते वने मूढमपि सात्मदैवं
 त्वां न जहति न त्यजन्ति अपि तु । हे अनघ ! सखिबलोकतीर्थे
 तव यशोऽनुपूर्वं गायन्तो भजन्ते त्वां भजन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

द्विदंते वतः सताम् रियात् निजगः साधुभाभीदशः स्वभावः
अतः केचिदसन्त एव मयूरादिपुण्येह वसन्तीति भावः ॥ ७ ॥

अथ इदं त्वयाकथ्यमाणा धरणी धन्या त्वत्पादौ स्पृशन्तीति
 त्वत्पादस्पृशस्तुयाधीरुधश्च धन्याः करजैर्मरिचिमृष्टाः स्पृष्टाः
 द्रुमजताश्च धन्याः त्वदीये सहपादयोर्कैलाद्यादयश्च धन्याः भीरुपि
 यत्स्पृष्टा यत्र स्पृष्टावती भवति तेन भुजयोरन्तरेण वक्षसा
 गोद्वयो धन्याः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

॥ श्रीमन्महाभारत ॥

श्रीमदध्वान बोले, कि-हे श्रीषष्ठदेवजी, हे देवतान में
 बहुत ! देवन सो पूजित एवे आपके चरगारबिन्द को वे
 सब ब्रज के वृच फूल फल पूजा केके मयने मस्तक सो
 प्रणाम करे हैं, काहे सो, कि-जासो वे तब जन्म भयो हे
 वा मछान के दूर करवे कू। अथवा और न के तम दूर
 करवे कू इन मुमुक्षुन ने तब जन्म धारयो हे, या प्रकरण-
 में आप श्रीकृष्ण जो कछु षष्ठदेवजी के तारि कहैं हे सो
 आपही (कृष्ण) को समुझनो चाहिये । आर्षात् वे वृच मेरे
 चरणों कू नमें हे इत्यादि ॥ ५ ॥

है आदिपुरुष ! और वे हमारे अस्मिन् लोक के पवित्र
करतव्यों को आपको निर्मल बना है ताकि सत्य २ में

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवं वृन्दावनं श्रीमत्कृष्णः प्रीतमनाः पशून् ॥

रेमै सञ्चारयन्नद्रेः सरिद्रोषस्तु सानुगः ॥ ६ ॥

कचिद्रायति गायत्सु महान्वालिष्वनुव्रतैः ॥

उपगीयमानचरितः सखी सङ्घर्षणान्वितः ॥ १० ॥

(१) कचिच्च कलहसानामनुकूजति कूजितम् ॥

अभिनुत्यति नृत्यन्तं बहिर्गं हासयन् कचित् ॥ ११ ॥

मेघगम्भीरया वाचा तामभिर्दूरगान् पशून् ॥

कचिद्राहयति प्रीत्या गोगोपालमनोजया ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

गावें है। प्रायः करके तो ये सब मुनिगण हैं आपके दासों में कोई मुस्य है, ताई सों वन में गुप्त होयवे पेड़ों में ओं होय रहित स्वामी है। आपको नहीं छोड़े हैं ॥ ६ ॥

हैं स्तुति करके योग्य। ये वृन्दावन के मोर मानन्द हैं आपके आगे नृत्य करे हैं, और वे हरिणी गोपीन की नहि चितवन सों तुमपै प्यार करे हैं, और वन में रहवे वारि से वृन्दावन के कोकिलानके समूह आपको अपने घर आये जानिके सुन्दर मधुर धोलिन सों सत्कार करे हैं, ये वृन्दावन वाली पशुपत्नी भी अन्य हैं, इतनी ही साधु-जनन सो स्वभाव है, कि-जो घड़े पुरुष अपने घर आये तो उनको कहूँ यया शक्ति सत्कार करने ॥ ७ ॥

अब तो ये पृथिवी धड़ी अन्य है, जो आपके चरण-कमल को स्पर्श करे है, ऐसै रण छोड़े २ वेछ छूटी भी आपके चरण के स्पर्श सो अन्य है, और वे कता वृत्त भी अन्य है जिनको आप हाथनसों नखन सों स्पर्श करो हो, तही पथ पशु पत्नी भी घड़े अन्य हैं, जिनको आप हवा पूर्वक देखो हो, और गोपी भी अन्य हैं कि, जिनको आप वल्लःस्थल सों आखिजन करो हो, जा वल्लःस्थल की चाहना कमीजी को रही है ॥ ८ ॥

भीषरसामिकृतमावायेदीपिका ।

एवं श्रीमद्वृन्दावनं प्राति प्रीतः सन्नद्रेः समीपवर्तिसरि-
टेषु पशून् सञ्चारयन् सानुगो गोपैः सह वर्तमानः प्रीतमना-
रेमै ॥ ६ ॥

तामिव रतिमाह-कचिद्विद्याविद्वान्मिः ॥ १० ॥

बहिर्गं नृत्यन्तमनु अभिनुत्यति बहिर्गममभिमुखो नृत्यतीति
वा सखीर हासयन् ॥ ११-१२ ॥

श्रीमद्गीतासामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं सनमवर्णनदिप्रकारेण वृन्दावनं व्याप्य प्रीतः सन्
“कालाध्वमावदेशानाम्” इत्यादिना कर्मस्वममद्रेः श्रीगोवर्धनस्य
प्रीतत्वप्रीतमनस्त्वयोः सामान्यविशेषाभ्यां भेदः ॥ ६ ॥

प्रीतमनसो रतिं दर्शयन् वर्तमानप्रयोगेण “सार्धारण्यदिन-
गतामेवाह-कचिद्विद्यादिना” पूर्व “कचिद्विद्यान्वाद्यन्तः”
इत्यादिना बालकानामेव प्राधान्येन तत्तत्कीडोक्तौ,
इदानीं तु प्रीतमनस्त्वेन साक्षात् श्रीकृष्णस्यैवति विशेषः,
कचिच्च कस्मिंश्चित् (पथिसङ्घर्षणान्वित इति वा पाठः) पथिसखीति
पाठे कस्मिंश्चित् प्रवेशे कदाचिदिति वा पथममेऽपि भवेत्
श्रीवृन्दावनपुरुषपरसवानजेन श्रीमद्वत्साजिष्टसौभाग्यजेन वा
अन्धेषु महामतेषु तदर्थे स्थितिष्विति गानमाधुपमभिप्रेतं सङ्घर्ष-
णान्वितः श्रीमद्वत्सा सह तस्यापुत्रकया गानामिप्रियाया अनुव्रतैः
तदेकमीतिपरैर्गोपैः सन्नद्रेः समीपवर्तिसरि-
टेषु पशून् सञ्चारयन् सानुगो गोपैः सह वर्तमानः प्रीतमनाः
तद्योगीतवद्वत्परितस्य चेति मिथोगानमेव न हेयम् ॥ १० ॥

कलवाक्यैरिति शुकादप्युत्तमजल्पनं बोधयति, एवं बालिष्वति
च चण्डो बलिष्वति समुच्चिनोति अर्थस्तथैव बहिर्गमं अभि-
मुखीकृत्य नृत्यति तदभिमुखः सन् नृत्यतीत्यर्थः । तेषां व्याख्यानि
उत्तराऽन्यतुराकर्षणीयः तज्जातिनृत्तेनैव तज्जिज्ञासु सखीर
हासयन् ॥ ११ ॥

पशूनिहिति इत्येवम श्रीकृष्णपार्श्वतो दूरं गत्वा निर्बुद्धित्व-
मुक्तं येन पूर्ववदात्मपञ्चादेव तत्स्फुरणात् दूरगत्वज्ञानमपि न
जातमिति भावः । मेघेति तद्गर्जितं लक्ष्यते तद्गद्गम्भीरयेति
महापुरुषसमाधत्त एव ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतासामिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव प्रपञ्चयति-कचिद्विद्यादिना । श्रीकामेवतः प्राक्तनेन ।
भवेन मधुपानमवेनाधेषु भृङ्गेषु गावस्तु सःसु सखीर हासयन्
कचिद्विद्यायति अनुगैः उदगीयमानं चरितं यस्य सखिभिः सङ्घर्षणेन-
चान्वितो रेमे कचिच्च कलहसानां कूजतमनुकूज कूजति चुकूज

(१) अनुजल्पति जल्पन्तं कथयाम्यैः शुकं कचिच्च । कचिच्चण्ड्य कूजतमनुकूजति कोकिलम् ॥ कचिद्वत्समिधुः पठ्यते ।

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा नृत्तं बर्हिणमभिनृत्यति अनु अभिनयं करोतीत्यर्थः ।
कचिन्मेघस्वेव गम्भीरया वाचा सङ्कतितनोमभिः सखीन् हासयन्
दूरगान् पशूनाह्वयति आजुहाव कथा शर्वांगोपातां च मनो-
हया प्रीत्या तयोपवृत्तितो वा ॥ १०-१२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नामली ॥

कृष्ण एवम्विधमाहात्म्यं वृन्दावनमवाप्त्यै रेमे इत्यर्थः
अद्रेः पादेषु सरितो नद्यः रोधःसु तीरेषु पशून् सञ्चारयन् ॥ ६ ॥

रतिप्रकारं दर्शयति-कचिदिति । अनुवर्ततेरनुचरः सखिभिः
सङ्कष्येण चान्वितः अनुगतः ॥ १० ॥

हासयन् हासं जनयन् ॥ ११ ॥

नामभिः प्रसुतिवारप्रयुक्तादिवचनैः गर्वांगोपातानां मनो-
हयः कथां वापयन्त्या बोधयन्त्या मनोस्मया वा ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवं सनमैवमोनादिप्रकारेण वृन्दावनं व्याप्य गीतः
सन् ॥ ६ ॥ १० ॥

एवं प्रथमोऽध्यायविषयकं साधारणविनयां श्रीमा-
माह-कचिदित्यादिना । बर्हिणमभिनृत्यति नृत्यति पशूनां
दूरगान्-पशूनादेव श्रीकृष्णगमनरूपैः सत्त्वानां मह्यं यो
व्याप्यसिंहयोः गीतः तद्वत्कारुण्येति तेषामभिनृत्ययोनौ-
तुकार्थमिति भावः ॥ ११-१२ ॥

श्रीसङ्कलमात्मकसुखोपनिषत् ।

एवं वृन्दावनस्वरूपं निरूप्य तत्रत्यानां च स्वरूपमर्थाद्वल-
मद्विधानेन च कृत्वा तादृशं वृन्दावनं भगवान् क्रीडां कृतवा-
नित्याह-एवमिति दर्शयति । पौण्यद्वयस्यः पुरुषार्थचतुष्टयसाध-
ककालरूपत्वात्क्रीडा पुरुषार्थचतुष्टयप्रतिपादनं क्रमेण ततो दश-
रथोद्गावनेन क्रीडापरमानन्दस्य दर्शना रसो लोकेषु भूयते इति
प्रधानतयापेक्षया भजनानन्दस्योत्तमत्वप्रतिपादनार्थं तत्र प्रथमं
धर्ममाविष्कृत्यन् इति कृतवानित्याह-एवमुक्ते वृन्दावने कृष्ण-
पशून् सञ्चारयन् रेमे इति सम्बन्धः, वृन्दावनगुणनिरूपणार्थ-
मेव चत्वनानामुपयोगादेवमिच्छनेनैव सम्बन्धते अतो निरूप्यो-
क्तव्येत्यादिक्रिया नाभ्याहृत्या शब्दो च सङ्कतिरेवमित्यनेव
योजनीया यत्र रन्तुं मनी दधे यत्र च उवाच तत्र रेमे
अन्यानि च कृतवानिति महावाक्ये सर्वेषां सम्बन्धः, यदा
पुनस्तत्त्वमिमामनिवृत्ताभिः सह रतिं कर्तुमारम्भं कृतवांस्तदा
लक्ष्मीः स्वत एव समागता अतो रमणमनुकूलिहमेवेति अनु-
भावा उद्दीपनविभावाः व्यभिचारिणश्च निरूप्यन्ते आलम्बनं
तु लक्ष्मीरेव नायकोक्तव्यमाह-कृष्ण इति । सहजान्कोटि पुरुषो-
त्तमः अतश्च कर्तव्यं तस्यापि दौषनिवृत्तिपूर्वकं गुणा प्रकट्याः
तदाह-गीतमना इति गीतं निवृत्तं सन्तुष्टं मनो बद्धं पशून्
सञ्चारयन् इति धर्मः, सम्पत्कारणं देवविशेषं गहरादिवने
प्रकट्ये स्वरमयं वापयेति कर्मयोगयोगार्थं देवविशेषान्

निर्दिशति अद्रेः सरित्रोधस्त्विति पर्वतसम्बन्धिन्यो वाः नद्यः
सरितस्तासां रोधःसु कूलेषु तत्र हि हरितकुण्डानि भवन्ति ब्रह्म-
हानि च पर्वते स्थित्वा वा अभस्तात् स्थित्वा वा तासामन्यत्र
गमनशङ्काभावात्तत्रैव रमणं सम्भवति अत एव सम्पत्
चारणं धर्मरतो रक्षायां स्वाभिनिवेशे धर्मरमणयोर्हीनता स्वा-
दिति तद्व्याप्येयमाह-आनुग इति । अनुपस्थादुपगच्छतीत्यनुगाः
सर्वकाः तेः सहितः ॥ ६ ॥

एवं प्रमोद्गावनेन क्रीडामुक्त्वा प्रमोद्गावनेनापि क्रीडामाह,
कचिदिति । मध्याह्निकेषु गायस्व कचिद्भगवानपि गायति अनु-
वर्ततेः निजमकैरपरीयसानवरितश्च सखिसङ्कष्येणाह-वा-
न्वितः "यदा सङ्कष्ये पुरुषः श्रियमश्नुते धायाऽस्मै वाचते"
इति श्रुतेः । धायाऽनुकष्यनस्यानीया प्रमया भवति अर्थभोगेनैव
गीतमपि गायति अन्यथा सद्रसोद्रेको न क्षापितः स्यात् सर्व-
तश्च स एव स्तुयमानोऽपि भवति परिकरयुक्तश्च परिकरो द्विविध
इति सखिसङ्कष्येणो निरूपितो स्वसम्बन्धिनः कृष्णसम्बन्धिन-
श्चेति वन्द्युभिर्भ्यां न भुज्येत इत्यर्थे तेषां सहसाध आसह्यकः
समीपे गाने स्तौत्रं चार्थभोग एव सुनीनां सुमरस्वभिरुपगमात्
समीपे धार्ष्ट्योद्गाते न भविष्यतीति मद्याद्या निरूपिताः प्रदोऽह
भगवत्सखिध्वानश्चः अकिरसेतिमाद्यो वा वृन्दावने पुण्येषु
अकरस्वरूपसम्पत्तिषु भक्तिरूप एवेति अनुवर्तते येषामिति
तेषामपि स्वसाम्यकृष्णं सर्वे स्थायः सङ्कष्येण सङ्कष्यन्त्येव,
तेषामन्यथेभोगः सम्पत् सम्पाद्यते इति एवं वृन्दावने श्रीमान्
कृष्णः गीतमना इति एव पदानि सर्वप्रानुवर्तन्ते ॥ १० ॥

एवमर्थोऽस्मात्सुक्त्वा कामलोलामाह-कचिदिति । कदाहसामां
कृजितमनुकृतिं कामे हि कृष्ण कर्तव्यं कृजिते रसोद्गमनार्थे
तथाह रसार्थे तत्र मयूरस्य मयूरा सह सम्बन्धस्यैव मयूरस्य गात्र-
विक्षेपे सर्वगतो रसः एकीभूत नेत्राभ्यां निमग्नो मयूरां सुखे
प्रविशत्युपैवरो (रेतोः) विगच्छति क्षामद्वारा च अन्ये सर्वे कामे
प्राकृता एव रसाः सन्त एव निविष्टे तत्र कार्यमुत्पद्यते शब्दो
मनःपूर्वक इति रसादस्योद्गमकस्य हेतुस्य मानसेकशर-
णस्य तादृशं भवति कृजितम् अत एव सर्वविक्ष-
णत्वं हेतुं वक्तुं कलहस उक्तः स हि कलानां हेतुः बहुनामे
कविप्रतिपादकत्वे तदर्थमिष्ट्यातत्वं भवति भगवांस्तु सर्वेषां
मेव कृजिते रसावाप्तरसेद्विभोभायमनुकृतिं प्रमितो नृत्तं
बर्हिणं नृत्यति यदि मयूरो मयूरा सह रसेन नृत्यति अन्यथा
मेधादिदर्शनेन स्वमाधतो वा यदि नृत्यति तदापि भगवान्
नृत्यति रसाभासभावाभासनिरूपणार्थम्, अन्यथा रसः पुष्टो न
भवत् तदाह-हासयन् कचिदिति । कदाचिद्बर्हिणं हासयन्
नृत्यति बाला बर्हिणं हसन्ति तां सम्पत् नृत्यतीति सर्वदेव-
मिति निषेधार्थमाह-पुनः कचिदिति ॥ ११ ॥

मोक्षलोलामाह-मेघगम्भीरयेति वाचा दूरगान् पशून् नाम-
भिर्भगवान् कचिद्वहयतीति सम्बन्धः । भगवत्सायुज्यं मुक्तिश्च
भगवद्भक्त्यैव भवति सर्वसाक्षिनिरूपितानां साधनानां भगवति-
तत्त्वधर्मसम्बन्धजनकानां ततः प्रतिफलितानां भगवत्कृतानामेव
साधकत्वमिति सिद्धान्तः—

"यदनुस्मर्यते काले सद्युक्तं भद्ररन्ध्रम् ।।

येनोपशान्तिर्भूतानाम्" ॥

बकोरकौश्चक्राहभारद्वाजांश्च बर्हिणः ॥

अनुरौति स्म सत्त्वातां भीतवदयाग्रसिंहयोः ॥ १३ ॥

कचिक्कीडापरिश्रान्तं गोपोत्सङ्गोपवर्हणम् ॥

सुयं विश्रमयत्यार्यं पादसम्वाहनादिभिः ॥ १४ ॥

नृत्यतो गायतः कापि वरगतौ युद्धयतो मिथः ॥

गृहीतहस्तौ गोपालान् हस्तौ प्रशशंसतुः ॥ १५ ॥

कचित्पल्लवतलेषु नियुद्धभ्रमकथितः ॥

वृक्षमूलाश्रयः शेते गोपोत्सङ्गोपवर्हणः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विष्णुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इत्यत्र विशेषतो निरूपणात् अतो भगवन्नामस्मर्यां कीर्तने
स भगवता नामग्रहणार्थं तदपि ग्रहणं सर्वेषां तापनिवर्तक-
रूपेण तदपि कृपया भगवद्रे यदा ते दूरदूता भवन्ति यदा
ते साक्षात्कृतस्य भगवतो नाम न गृह्णन्ति तथा भगवानपि
दूरगानेकाह्वयति पशवः सर्वथा गत्यस्तद्विहिताः स्मृतौ युद्ध-
विहिताश्च तदपि नामग्रहणं प्रत्येकं अभ्युपगम्य विषयनिवारकत्वं
न सम्भवति प्रत्यक्षापेक्षया शब्दस्य पुर्व्वत्वात् सापि चेद्वा-
क्यलौकिकी न भवेत् तदाऽलौकिकं फलं न प्रयच्छेदिति आपत्तिं
गोपालमनोह्वयेत्युक्तं गर्वा गोपालानां च मनोहा भवति वाग्या
गोपाला गुरव इति गावोऽधिकारिण्य इव उभयेषां मनोहृत्य
पूर्वं ततः फलानुभवात् इमामेव जीवां भगवन् मुक्ती करोति
केवलं वाचा समाह्वाने स्वाधिकारो न भात इति न निवर्तत
अतो मिश्रमिशाधिकारनिरूपणार्थं नाममिति बहुवचनं तद्वत्वा-
न्तरसाधनपरिग्रहार्थं च प्रमथत एव पशवस्ततोऽपि दूरगाः ते
लिङ्गवधता ततो न मुच्यन्ते अमुका एव तिष्ठेयुः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विष्णुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमिति स्पष्टम् । यथा, इत्यममजं परितोष्य गोप्योऽन्त-
रेण भुजयोरिति निजोत्पत्तिवादीयतकदपेक्षतरसङ्ग एव गाः
सलीक्ष नियुज्य मोः श्रीमद्वार्ये । तन्नामग्रहणं सुबलेन साङ्गं
गोवर्द्धनकर्मणोपसि विश्रम्यगन्तास्मि त्वमग्रे कालिन्दीरो-
धस्तु तावद्विद्वरेत्युक्त्वा ततो वियुज्य पौगण्डेऽपि कैशोरावि-
र्भावाद्वापि ब्रजवालाभिः साङ्गं रेमे इत्याहु-एवममजं स्तुत्वा
तद्वद्वारेव पशून् वृन्वाचनं सञ्चारयन् मध्रेः सरितो मानस-
गङ्गाया रोधस्तु रेमे इत्यन्वयः । श्रीमती ब्रजयोविन्मुष्या सैव
प्रीता प्रेमवती यस्मिन् सः कुलावकतुको घट इतिवत् प्रीते-
त्यस्य विशेषत्वविशेषा परनिपातः अत एव प्रीतमनाः अनु-
गाभिः सलीभिः सहितः व्याख्यानस्यास्य रहस्यत्वात्तस्यावरके
एतस्य कनकसम्पुटमिव व्याख्यानतरुमवतारिका विनिवास्ति
तद्यथा श्रीमन्तो वलदेवाद्याः प्रीता यस्मिन् सः सानुजः अनुगोः
सहितः मन्वस्य समानम् ॥ ९-१० ॥

बर्हिणम् श्रीमद्विष्णुकुलं पृथ्वी सलीक्ष हासयन् बर्हिणम्
रसीहासयन् ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीमद्विष्णुकुलं पृथ्वी सलीक्ष हासयन् बर्हिणम्

एवं श्रीमद्विष्णुं प्रति प्रीतः सन् मध्रेः समीपम् इति शेषः
सरितोऽपि यमुनातटेषु च पशून् सञ्चारयन् सानुजः प्रीतमनाः
रेमे ॥ ६ ॥

तदेव प्रमथयति—कचिद्विष्णुादिभिः ॥ १० ॥

हासयन् वयस्यमिति शेषः ॥ ११-१२ ॥

भाषा टीका ।

श्रीमद्विष्णु उवाच ।

श्रीमद्विष्णुजी—बोले, कि—सा प्रकार शोभाधारे वृन्वाचन है
जामे प्रसन्न मन वारे होयके श्रीकृष्णचन्द्र पधेत के समीप
यमुनाजी के तीरपै गऊन को चरायत स्वाखवाचन सहित रमण
करत भये ॥ ६ ॥

कारे जगै जासमें मध्यान्ध मोरा गुजार करे है तब आप
भी गायके लगे हैं, और सब सखा आपको गायें हैं, आप
ब्रजमाता पधिरै हैं मकड़ेमजी को सायबिमैं हैं ॥ १० ॥

करे सभे राजहंसनको कुजनी सुनके पीछे आपभी
कूजें हैं और मोरकू नाचते देखके सखानके, इसामवे को आपभी
कभूँ घाईकी तरियां नाचवे संगजाय हैं ॥ ११ ॥

और कभूँ मेघ सहश गम्भीर वाणीको दूर चरवे घाटी
गायनको उनके नाम है कैकेवडी मीतिसे कुजपैं हैं, जा वाणी कू
सुनके गऊनको और स्वाखवाचनको मन हरयो जाय है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

बकोरकीनलुकुल्य रौति कदाचिच्च सत्त्वातां मध्रे वराग्र-
सिंहयोस्ताभ्यां भीतवद्भवति सर्वेषु पक्षावसातेषु पलायतः
रस्यः । तपोः सत्त्वातां यवोद्रेकाणां भीतवद्भवतीति वा ॥ १३ ॥

श्रीचरन्तामिकृतमावायंशीपिका ।

आयंमप्रजम्, विभमयति विगतभ्रमं करोति ॥ १३ ॥
मियो नृत्यादीन् कुर्वतो गोपान् प्रशंसन्तुः ॥ १५—१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कचिदित्यनुवर्तत एव चकोरश्चन्द्रिकापायी कोऽभिज्ञाटफर-
मक्षी चक्रावृत्तकवाकः भरद्वाज एव भारद्वाजः स्वार्थेण व्याख्या-
शब्दः पक्षी चकोरादीनां कश्चित् कचिदनुकूल्य रौति सर्वानेव गुण-
पवन्तुस्य रौति सर्वशक्तिमत्त्वात् इत्येवम् तत्रापि पूर्ववद्भोक्त-
भीतप्रदिति कीडाकौतुकैः घतिप्रत्ययस्तथाहृत्वाभावेनापि
वस्तुतस्तस्यायां भयाभावात् स्मेति प्रसिद्धमेव नान्यं संशय-
कार्यं इत्यर्थः । अत्र तेषामुत्तरपक्षे व्याघ्रादिविज्ञातिशयानां
सम्बन्धे भीतायत इत्यर्थः । यद्वा, सत्त्वानां मध्ये यो व्याघ्र-
सिंहयोः सम्बन्धे भीतः तद्वद्वाचुरौति, तेषामिषदमयदहनकौतु-
कार्यमिति भावः ॥ १३ ॥

मादिशब्दाद्वीजनाहीनि ॥ १४ ॥

नृत्यत इति कापि प्रशंसन्तुः वरगत उन्मुख्योत्प्लुत्य गति-
विशेषं कुर्वतः मियो अन्योन्यमासत्तेत्यर्थः । अन्यस्यैः । यद्वा, तौ
कापि नृत्यतः कापि गायत इत्येव कापीति सर्वरपि योज्यं
किञ्च कापि मियो गृहीतवस्तौ कापि हस्ततो भवतः । यद्वा,
पवन्तुमिदं विशेषणत्वेन सर्वत्रैव योज्यं कापि गोपाज्ञान-
हस्तौ महो हर्षं गानेन गन्धर्वगणतिरस्कारिणो नृत्यत
विद्याधरगणविडम्बका युद्धेन त्रिलोकीजित्वर इत्यादिपरि-
हासं कुर्वन्तौ प्रशंसन्तुरेव तच्चतौ माहात्म्यविशेषव्याप-
नात् ॥ १५ ॥

उपसंहारिणश्च विभ्रामकीडां वदन् गोपानां सौभाग्यमरं
वर्णयति, कचिदिति त्रिभिः । पल्लवैर्युपलक्ष्यं कोमलनवदलको
रूपपुष्पाणां तल्पेषु बहुत्वं पृथक् पृथक् पञ्चपैर्मिश्रित्वा
निर्मितत्वेन बाहुल्यात् नर्तनं बहुतरङ्गपि तेषु तेषां प्रीत्यै
तत्सद्वत्स्वित्तत्त्वमोदवोषितेन निजशक्तिविशेषणं बहुरूप-
तयैव द्योत इति विज्ञापयति-एषम ईशविधित इति वक्ष्यमाणमै-
श्वर्यमत्रापि सङ्गतं स्यात् । नियुक्तं तैरेव सह बाहुयुक्तं तेन
श्रमः श्रीगण्डादिविषयकमौक्तिकसुन्दरप्रखेदकशिकोदयादिकरः
तेन कथितो दुर्बल इव अनेन सखीनामपि तादृशं वचनस्वं
सूचितम्, तथा चागमं "गोपैः समानगुण्यणीष्वयोर्विलासवेषैः"
इति तद्वेषमपि तेषां स्वयमसुरमारणादौ यकप्रवृत्तिस्तत्रैव
पक्ष्यामः सवैर्यं वृजस्य तेनापि गुण्येन श्रीकृष्णैकसुखतायै-
लीलाशक्तिरेव तेषामुद्यमं स्तमयतीति गोपेति ते किञ्चित्प्रेषा
वेद्याः तत्रोपपदेणरत्नं च तत्सुखलाभायैव तेन तत्कृतं किं वा
रचितस्यापि तेनैव तदर्थं त्यागो ह्येव ॥ १६ ॥

श्रीमुदघनसुरिकृतशुकपक्षीम ।

उपपदेणम् उपधानम् । आयंम पल्लमद्रम सस्वादनं काञ्चनम्
॥ १७—१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कचिच्चकोरादीननुसृत्य रौति कराव सत्त्वानां मुगायां
मध्ये व्याघ्रसिंहयोस्ताभ्यां भीतवद्भवति ॥ १३ ॥

कचिद्गोपानामुत्सङ्गोऽङ्क एवोपपदेणमुपधानं यस्य तं कीडा-
परिभ्रान्तमार्यमप्रजं स्वयं पादपीडनादिभिर्विभ्रामयति ॥ १४ ॥

वरगतउन्मुखतः नृत्यादीन् कुर्वतो गोपान् गृहीतो हस्तौ
बाहुयोः तथाभूतो प्रशंसन्तुः ॥ १५ ॥

कचिन्नियुक्तेन बाहुयुक्तेन यः भ्रमस्तेन कथितः ग्लानः
बुद्धमूलाश्रयः पल्लवतल्पेषु गोपानां उत्सङ्गमुपधानं यस्य तदाभूतः
द्योते शिष्ये ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवजन्मजतीयेकृतपदरत्नावली ।

व्याघ्रशार्ङ्गसिंहयोः सकाशात् भीतवत् स्वयमपि भीतो
भवति ॥ १३ ॥

गोपस्य उत्सङ्गोऽङ्क एव उपपदेणं शिरःपीडं यस्य स
तथा तम् आयै ज्येष्ठ पादसस्वाहनादिभिः विभ्रामयति, कीडा-
प्रासङ्ग्यं नाशयति ॥ १४ ॥

रामकृष्णौ नर्तनादिकुर्वाणान् गोपाज्ञान् नृत्यादिविशेष-
विषयेषु प्रशंसन्तुः स्ववृत्तादिविषये हस्तौ वरगत-
उत्प्लवतः ॥ १५ ॥

नियुक्ते बाहुवलीप्रहणादिविषयेषु युक्तम् ॥ १६—१७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तल्पेष्विति बहुत्वं तत्र सत्रानेकेन प्रकारेणोक्तिं श्रोतकं
महात्मनः महात्मानः परमभाष्यवतः "सुपां सुपो भवन्ति"
इत्युपसङ्ग्यानेन ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुषोभिनी ।

एवं पुरुषायचतुष्टयबीजामुपपाद्य दशरसप्रकारेण भगवतो
खीलां वदन् प्रथमं पदसखीवामाह-चकोरेति । चकोरा हि चन्द्र-
किरणमोकारोऽलौकिकभोगाः न ह्यन्येन चन्द्रकिरणा भूमी
स्थिता मोक्तुं शक्यन्तेऽत एव परं भोकारः सूर्यकिरणा इव
अन्यथा ततः शैत्यादिकं न स्यात् तयैव सर्वे पुरुषाः खीभि-
मुज्ज्वलन्ते तदास्यं चानुभवन्ति तयैव लोकप्रतीतिः तद्वदपं भग-
वान् रसानुभवं करोतीति ज्ञापयितुं शृङ्गाररसे चकोरवद्भवतो
वाग्व्यापारो निरूप्यते कौञ्चो वीरे, चक्रवाकः कल्याणः,
स हि विद्युत्क्षकपदे भावसंनेन मारुगमभिप्रेतमिति तेन बाह्या
माह्वानं पश्येति तस्याऽऽवश्यं कल्याण युक्तेव मारुजाजोद्धते कमरस्य
निग्रामकत्वात् मारुजाज इत्याख्या यस्य स हि द्विजन्मा तथा-
मसम्बन्धव्यापनमद्भुतरसेऽनुगुणं भवति यद्वा दारये तस्य तथास्य
पूर्वमेव निरूपितं एते पञ्चाविधा नाख्यन्ते विख्याता इत्येकीकृत्य
निरूपिताः मयातत्करसस्तु सर्वोपमर्दक इति पृथक् निरूपयति,

पादसम्बाहनाच्चक्रुः केचित्तस्य महात्मनः ।

अपरैः हतपाप्मानो व्यजतैः समबीजयन् ॥ १७ ॥

भीमश्चल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सत्त्वानां मध्ये व्याघ्रसिंहयोर्मौतवच्चानुशीलीति एवं रसाविभागे प्रमायां प्रसिद्धमिति स्मेत्याह, मयं द्विविधं स्वरूपनाशात् अभि-
मानादिधर्माणां तत्र स्वरूपे व्याघ्रः अभिमानादिधर्मैः सिंहः
बहुवकारं च मयं प्रतीकारासमर्थानां समावनायामप्यन्यथा
अप्येषां व्याख्यायति तत्र सत्त्वानि शशादीनि प्रतीकारसमावना-
रहितानि मये परमा काष्ठा सत्त्वसम्बन्धित्ववश्या रसाभिन्ने
येषां पक्षेया वचनमतिमुत्तरमिति तद्वैव निरूपितम् ॥ १३ ॥

भीमश्चल्लभाचार्यकविस्त्रीकापरिभाषासमिति । भार्गवः
मङ्गलं स्वयं कश्चिद्विभ्रमयतिः विगतभ्रमयुक्तं करोति पाद-
सम्बाहनादिभिः पादैः हि चक्षतः भ्रमो भवति अङ्गमर्दने च
तदुक्तकरणं च शय्यास्तरणादिकं चादिशब्देनोच्यते । हीना-
शीनभाव उत्तमस्य बीमस्यो भवति अकिमत्तमेव स बीमस-
त्त्वति प्रतीतिः अस्त्वानुचितप्रतीतिरनेकमेवेति यथासिंहस्य पुङ्गव-
मपि कल्पमव्ययमसीति न पिशाचानां तादृशवशेन बीमसत्त्व-
त्वेति किम्वस्मकहीनामेव तथेदमपि भक्तानाम् एते हि
सर्वे एता भगवद्भजने तत्सद्विकारनिरूपकाः सर्वरसाविष्टा अपि
भगवति सायुक्तं प्राप्नुवन्तीति पादसम्बाहनादिकरणे हेतुः
क्रीडापरिभाषासमिति । क्रीडा मस्त्रक्रीडा भगवतैव
सह बहिष्ठेन सह कृतधर्मो वलाधिकयजनको भवति
मरं प्रथमं पीडां प्राप्नोति तत्प्रतीकारं नास्त्यो जानाति भग-
वद्वशेनैवातिशयेन व्यापुनस्वात् तदाह-परितः आगतमिति अति-
विह्वलतासूचनाय गोपस्यैव कस्याचिदुत्सङ्ग उपवर्द्धया यस्य
अत एव विकलत्वात् स्थायिकतनुपचारमपि सहते आर्यत्वादेव
भगवत्सत्तया करणम् ॥ १४ ॥

शौद्रसमाह-नृत्यत इति । मल्लानामिव हि रसो शौद्रः स
चाप्यत्रोपपन्नोऽपि भगवता उपनिबध्यत इति भगवता
रसयुक्तबीजा कावचाङ्गमनोभियंयुक्तमयुक्तं पीडकं च तत्-
सुखविधा मन्त्रबीजा नृत्यते हरिणा मुक्ता साधारण-
त्वादभोमयोर्ग्रहणं उमायुमौ मन्त्रयुक्ते अन्वयः बहवः
तत्र काविकं नृत्यं गानं वाचिकं वरगनश्मानसं स्पर्शौदित्वा-
पकत्वात् मिथश्च युज्यत इति पीडाकृपा क्रिया काविक्येव काश्चि-
न्मस्तौ काश्चित्प्रशंसन्तुः गृहीतवस्ताविति न पक्षपातेन कस्य-
चित्किवाभिनिवेशः केनचित्कस्यश्च इति आपत्तायः, साऽपि बीजा
लोकप्रसिद्धा मुखवस्त्राविका हस्तताविति प्रथमं संतोषः
अस्यात् प्रशंसन्तु इति वा ॥ १५ ॥

शान्तरसखीयामाह-कश्चित्पक्षवतत्वेति । शयानो हि शान्त
इव भवति नियुक्तं बाहुयुक्तं तत्र यः भ्रमः स कश्चितो येन जित-
भ्रम इत्यर्थः । शान्तरसः प्रत्येकपक्षवसायीति निरूपयन् भगवान-
नेकरूपः सर्वत्र मूलवृक्षेषु सर्वत्र गोपाकेरुमहमिकतपास्तुता
बहव एव तदपास्तेषां सर्वेषामेव युगपत्सौख्यसिद्धयर्थं
सर्वत्रैव वृक्षेषु भगवान् शयानो जातः तदाह बहुवचनम् । ननु
तथापि भगवान् किमिति तत्र शयनं कृतवानित्याह-वृक्षमूला-

अथ इति । वृक्षस्य मूलमेवाश्रयेन येषां ते वृक्षमूलाः परमहंसाः
नानाभयेन अलम्बनं तत्रातीन्द्रियत्वेन स्थितान् परमर्षीन् कृता-
शीकृतं नृणां करोतीत्यर्थः । लांकानामेव प्रतीतिस्तत्त्वे इति
वस्तुनस्तान् योगिनामन्तकरणान्यतस्तेषु शेते गोपाजानामु-
त्सङ्गं पक्षोपवर्द्धया यन्मूर्ति नेषु भगवतः प्राधान्यस्थापनम् ऋषि-
स्वप्राधान्यस्थापनामिति आपयति, ते हि वैद्याः भूतः स्वधर्म (स्वा)-
स्थापकमुत्सङ्गपक्ष उपवर्द्धया शिरस उपधानम् ॥ १६ ॥

भीमश्चल्लभाचार्यकविस्त्रीकापरिभाषासमिति ।

भीमश्चल्लभाचार्यकविस्त्रीकापरिभाषासमिति ।

किन्तु सत्त्वानां प्राणिनां मध्ये व्याघ्रसिंहयोः शान्तेन
मौतवद् भवति सखिषु पलायमानेषु स्वयमपि पलायते वस्तु-
तस्तु स्वस्य स्थायिकशौर्येण मयामावा धतिप्रत्ययेनोक्तः ॥ १७ ॥

उपवर्द्धया शौर्योपधानम् ॥ १४ ॥

हस्तौ कृष्णरामौ नृत्यादीन् कुर्वन्तौ गोपाजान् प्रशंश-
न्तुः ॥ १५-१८

भीमश्चल्लभाचार्यकविस्त्रीकापरिभाषासमिति ।

कश्चित्क्रीडादीन् अनुगृहीति तदुक्तकरणशब्दान् करोति कश्चि-
न् सत्त्वानां मुक्तादीनां मध्ये व्याघ्रसिंहयोस्तादृशमौतवद्
वति ॥ १३ ॥

विभ्रमयति विगतभ्रमं करोति ॥ १४-१६ ॥

भाषाटीका

चकरं चकोरं चकवा मछरिवा मोर मोर इन कीसी
घोड़ी घोड़े हैं, कमऊ व्याघ्र सिंह ते हर के जब मोर
जन्तु भाजि हैं तब आपड़े हर के भाजवे खने हैं ॥ १३ ॥

काऊ समे जब खेलत २ हार जाय हैं, तब काई गोप
की गोदमें अपना धरके बखदेवजी पौटें हैं तब स्वयं आप
भीकृष्ण काऊके पांख बाविके पङ्का करके भ्रमदूर करें हैं ॥ १४ ॥

कमऊ खाख बाख भाजि हैं गाछे हैं कुर्वे हैं कुस्ती
खरें हैं तब होऊ मेवा उनके हाथ पकरि के हैंसते २ उन-
की प्रशंसा करें हैं ॥ १५ ॥

काई समे परस्पर व्याजानसों भयो जो युद्ध वा कुस्ती
की यकाई सो काई वृक्ष की जड़ की आश्रय लेके काई
गोपकी गोद को तकिया कर भीकृष्ण सोवें हैं ॥ १६ ॥

भीमश्चल्लभाचार्यकविस्त्रीकापरिभाषासमिति ।

व्यजतैः पक्षवदिनिर्मितैः ॥ १७-१८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपरस्मयिणी ।

महात्मनः कृष्णस्य मनोहराणि स्तोत्रेन किंवा आर्च-
यितो येषां ते तथा ॥ १८ ॥

बाह्यलीलामुपसंहरति-एवमिति । स्वमायया स्वच्छन्देन नि-
गूढात्ममतिः प्रकृतमस्वरूपानुभवः प्रत्यक्षप्रेक्षणेति शेषः । आम्बु-
मुखैर्जनैः किमर्थमेवं कृतमप्राह, आम्बुधादिति धर्म इति
शेषः ॥ १९ ॥

* शुक्रः परीक्षितमाह-धर्मयुमिति । कस्मात्कस्मैवापि
तुगाधीरुष इति । तस्य कृष्णस्य पादौ स्पृशन्तीति तत्पादस्पृशः
करजैर्नरैः अभिमृष्टा अभितः श्रिताः लना इत्यर्थः । नद्यादिवो-
दवासादितैरवलोकैरवलोकिताः सोऽयः भीमद्विजयोरुत्तरं प्रज-
स्यते स्पृहयतीति यत्स्पृहा तस्मिन् भुजयोरन्तर्या मधम
आलिङ्गिता इति यत्स्मादियं पृथिवी तद्गताः पदार्थाश्च धन्या
इत्यर्थः ॥ २० ॥

यद्वक्त्रायाथमवतारिण्य हरिणा तच्छुभं भक्तमुपकमत,
आदिमति । सुवल्गुशक्रश्च कृष्णश्चापि येषां ते तथा
वान् ॥ २० ॥

भीमद्विजयगोष्ठाभिकृतक्रमसंज्ञः ।
तस्य महाभुजागमस्येति इतः सादृशवत्सत्वात्तरा-
रूपः प्राप्ता येतित्यात्मानमभिव्यक्तिरिति तेषां निरूपणद्वय-
स्ययमात्माऽपहृतापमेतिवत्प्रयोगः ॥ १७ ॥

तदनुकपाणि तद्वत्सराहाणि ॥ १८-१९ ॥
एवं गोचाराणालीलासामान्यप्रसङ्ग कादाचित्कमप्याह-श्री-
धामेति । स्तोत्रकृष्णः प्रत्यक्षं नामोक्तं तु स्तोत्रेति विशेषणं
तद्वत् तन्नामकरणाभेदेनैव प्रस्था- प्रियजनोचितप्रार्थनामयेन
स्वभावेन वक्ष्यते तादृशभोजनेनैव तत्त्व ॥ २०-२४ ॥

भीमद्विजयगोष्ठाभिकृतक्रमसंज्ञः ।
भक्तिरसमाह-पादसंस्पर्शेन चक्रुरिति । काचिविति दुर्लभाः
अस्येति तात्पर्यसामान्यकृतं । सर्वरक्षावकस्य का मह-
त्तम इति ततोऽप्यधिकस्य रसात्तरसंयुतादिति संमर्थस्य पाद-
संस्पर्शमभ्यदास्यन्त्ये पुनः कर्ममात्रोत्तराणां भक्तिं कु-
र्वन्त्या हृतवर्णमानो निष्कलमेव क्रमिणां पापसंस्पर्शवर्णां वक्ष्यते
इति भक्तिरक्षरयोः धर्मकं वक्ष्यमानं इति ते ह्यासंस्पर्शसंस्पर्श-
पूर्वतैरेव स्यात् कृतं अतो वाच्यः सादृशवत्सत्वात्तराणां भक्ति-
संस्पर्शभोजनेनैव वक्ष्यमानविद्या अपि भगवत्संस्पर्शवर्णां भक्ति-
रसं भगवत्संस्पर्शनाह्वयमस्ति इति भक्तिरससहितं भगवत् एव
लीला ॥ १७ ॥

एवंकर्मप्रशान्तसारिण्य लीलासुक्ता नामप्रपञ्चानुसारेणापि

* विजयध्वजरीत्याऽत्र सूत्रे ॥ श्रीशुक्र उवाच ॥ ततः धन्ये-
भक्तित्यादि पद्यम वक्षते ॥

तां लीलामाह-प्रत्य इति । भगवतोऽनुकपाणि योग्यानि न त्वत्त-
नुकपाणि निरापार्थ केवल कृतानि मनोहानि मनोहराणि भग-
वतो भक्तानां च सुदुर्लभा गोप्यं तत्प्राकट्यं भगवतः अ-
मनोहरं भवति भक्तानां तु भक्तिमार्गविरुद्धं महात्मन इति
भगवति सर्व सम्भवति अतो भगवन्माहात्म्यं ज्ञात्वा भगवान्
कीर्तयति भक्ति-प्राप्त्या यः साहात्मन इत्युक्तं गानं रागाभुसारेण भग-
वदुपायपत्रिभक्त्यानां कीर्तने स्मेति प्रसिद्धिः प्रमाणं महा-
राजति सम्वाधनं लीलात्वात्प्रापनाय तेषामपि प्रेमोद्गमो न
सुगमः सा विष्णुसुखीदृश्यां जात इति सर्वलीलान्ते तेषां प्रेमो-
द्गमे स्नेहाद्विषयः शनैरिति स्नेहेन किंवा धीर्यपाम आर्द्र-
वाससा स्पृष्टं सर्वमोदमिव भवतीति ज्ञापयितुं तेषां गान-
सपि तथा जयमिसाह-शनैरिति । एतदन्तैव भगव-
त्लीला ॥ १८ ॥

अतः परं जीवाः सायज्यमेव प्राप्नुवन्तीति कैः सह लीला-
कलेन्या स्यादत उपसंहारत-एवमिति । एता एव दशविध-
लीला येषां कश्चिद्भगवत् उच्यन्ते अथ भगवतो राजसी सा-
द्विषकीश्च लीला वक्ष्यन्तामसीय गोकुले आम्बु सह कनेत्याह,
मनु, ज्ञानरूपं भगवति कथमिह लीला सम्भवति ज्ञानस्य तमो-
विराहितत्वात् तत्र हि निगूढात्मनिरिति । नितरां गूढा आत्मनो
गतिर्ज्ञानलीला यस्य स्वमाययैर्मुमुक्षुः संस्थित्यतः स्वाधीन-
मायया गोपितमजस्रमपि चारते कृत्वा विडम्बयति अनुकरो-
ति उपहसति वा न हि गोपा एतादृशा भवन्ति अतो
महानरूपस्य नाम स्वस्मिन्-रूपानुसारेण तानुपहसस्येव चरिता-
न्यलौकिकानि विडम्बन्तः सा लौकिकचरित्रैः भवतीति माया तेषु
सहकारिणी क्रियते बहुतामेव चरित्राणां बहुधा प्रदर्शि-
तानां विडम्बनं निरूपयति अतः स्वयं गोपयन् गोपानुकपा-
या उपहसन् स्मे लीलादनुकपाया लक्ष्या उपसंहारे त्रिनियोग-
माह-रमाणां लितपादपदवृत्ति । कीडान्ते पादसंस्पर्शेन पति-
व्रताया धर्मः भग्यथा समतया गता भक्तिं पुनराग-
च्छते अतः प्रत्यापस्ययमस्तद्वद्वत् पादसंस्पर्शेन कर्तव्यम एता-
दृशापि आम्बुः सम आम्बरसानुभवार्थं आम्बुवत्सत्वं स्मे
अन्यथा विजातीयं रसो नोत्पद्यते इत्येवमिति भगवतोऽप्यन्ते
प्रत्यापातः इत्यस्य चरितं यस्यानि "लोकवत् लीलाकेवलम्"
(२१।३३) इति न्याय उपकथितः इत्येत आम्बुसदकाकार्पा
व्याजवत्लीला कुर्वन्ते तद्वत्तदपि भगवता कृतमिति ॥ १९ ॥

एवं गोपालां संस्कारार्थं लीलां प्रदर्श्य तेषां वक्ष्यनिराकर-
णार्थं येन कवचलीलां प्रस्तावयति श्रीधामानामेति विद्याया । श्रीधाम
यस्य लक्ष्याः सम्बन्धी कश्चित्काले च सोऽपि गोपालः नन्दव-
शीलः रामकेशवयोः सखा आचार्याः अक्षयपर्यन्तमासः स्त्री-
सम्बन्धी लीला सम्बन्धी भक्ति सम्बन्धी च तादृशावस्थानपि गण-
यति सुवलेति स्तोको भिन्नः कृष्णो भिन्नः श्लोककृष्णश्चापरः
सुवलो वलमद्रानुसारी सुवलश्लोककृष्णावेवाद्यौ येषां ते सर्वे
सम्भूय प्रस्थाः स्वामित्वेन किञ्चित् प्रार्थयन्ति तथाहुः सुवलः
प्रथमं निरूपित इति ॥ २० ॥

राम राम ! महाबाहो ! कृष्ण ! दुष्टनिर्वहण ! ।

इतोऽविदूरे सुमहद्वनं तालाविसङ्कुलम् ॥ २१ ॥

फलानि तत्र भूरीणि पतितानि पतन्ति च ।

सन्ति किन्त्वक्लृप्तानि धेनुकेन दुरात्मना ॥ २२ ॥

(१) साऽतिवीर्योऽसुरो राम ! हेकृष्ण ! स्वरूपधक् ।

(२) आत्मतुल्यवलैरन्यैर्ज्ञातिभिर्वहुभिर्वृतः ॥ २३ ॥

तस्मात्कृतनराहाराद्रीतैर्नृभिरमित्रहन ! ।

न सेव्यते पशुगणैः पक्षिसङ्घैर्विवाजितम् ॥ २४ ॥

भीमशङ्खनामचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वयोगसाधना आकृतामैश्वर्यं स्वयं गोपात्मजोऽपि कश्चित् गोपात्मजत्वं भूपासपुत्रत्वं विदुश्चक्रवर्तिरकुर्वन् सोऽप्येवं वीर्यां कर्तुं न जानातीति भावः । "गोपा गोपाक्षके गोष्ठाख्ये पृथ्वी-पनाक्षि" इति मेदिनी ऐश्वर्यं हृष्टवा रमाख्यातपादपल्लवोऽपि तदा-वनस्यान्तर्गतोऽपि कश्चिद्राज्यः वन्धुभिः सह कश्चिद्राज्यो वन्धुरिष-भिरन केवलमाकृतमेव तदैश्वर्यमित्याह-प्रसुरमारणादिप्रस्तावे ईशमैश्वर्यमयं ज्ञातं यश्च सः ॥ २१ ॥

ईशचेष्टितस्वमेव दर्शयितुमाह-श्रीवामेति । प्रस्योति कृष्ण-रामावेव स्वव्याजेन तालफलानि भोजयितुमित्यर्थः ॥ २० ॥

भीमशङ्खकवैवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

व्यजनेः साखपृष्ठादिकल्पः ॥ १७ ॥

स्नेहेन क्रिया आर्द्रकृता वीर्यां ते ॥ १८ ॥

निगूढा साधारण्योर्जीवैर्बुल्लया आत्मगतिर्यस्य सः कृपामात्रा-पेक्षया तु ईशस्य स्वस्यैव चेष्टितं यस्मिन् सः स्वमायया स्वसङ्कुपेन गोपात्मजत्वं ज्ञातैस्तदनुकूपेष्टेष्टितैर्विदुश्चक्रवर्त आकृतं रमा-ख्यतपादपल्लवोऽपि प्राश्यैः प्राप्तेष्वप्यैः स्वकृपापात्रभूतेर्गोपहा-रकादिभिः समं सह प्राश्यत आसक्त इव रेमे इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

श्रीवामा सुखलाद्याश्चैव वक्ष्यमायामधुवनं सुखलस्य स्लोक-कृष्णस्य सुखलस्तोककृष्णौ तावादी येषां ते ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

तव वा समं कितने एक सखा त्वन महात्मा जी (श्रीकृष्ण) की चरण सेवा करवे लगे हैं । और कितने एक अनघ ग्वाख बाळ पतौआन के बीजमान सौ श्रीकृष्ण की विचार करे हैं ॥ १७ ॥

हे महाराज ! और कोई चतुर गोप वाक्क स्नेह सौ आर्द्र बुद्धि होय के भगवान् के अनुरूप मधुर सुदीखे स्वर सु गावे हे जो परमात्मा के मनोहर लगे ॥ १८ ॥

या प्रकार अपनी भाषा सौ अपने ईश्वरपते के द्विपा-यके अपने मधुर चरितन से गोप वाक्कपने को अनुकरण करत श्रीकृष्ण जिनके कामेश्व श्रीचरणन को खालन करे ऐसे श्रीकृष्ण भोरे ब्रज वासीन के साथ साथ उनकी सी नाई खेलन भये परंच जब तब चेष्टा आयकी ईश्वर पनेई की रहती ॥ १६ ॥

अब वा ईश्वरपते की चेष्टा दिखायवे के नाई कहे हैं, कि-एक बार राम कृष्ण को प्रेमी सखा भीदामा नाम वासी ग्वाख्या तैलेई सुखल, स्लोक, कृष्ण, सु आदिके और हू संगई गोप प्रेम सौ दोऊ मैयन तै यो बोखत भये ॥ २० ॥

भीमशङ्खामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तालाविसङ्कुलं तालपङ्क्तिमिवोत्तम ॥ २१-२२-२३-२४ ॥

भीमजीवगोष्ठासिद्धवैश्यावतोविश्वी ।

हेरामेति रामसे कीडसीति तस्मात्सिद्धकेरतामप्येकां कीडां कुरु कि वा रमयसि कीडयसि सुखयसि वेति तयास्मान् रम-वेति भावः । कीडसा आवरे प्रोत्साहनाद्यम् अत एव त्वामेवाहो सम्बोधयाम इति भावः । हे महासत्त्वैति तव किमप्यशक्य ना-स्तीति भावः । हे कृष्णेति परमानन्दप्रदस्वभावत्वेन सर्वकर्षक-त्वादस्माकमपि सुखं कर्तुमर्हसीति भावः । हे दुष्टनिर्वहणेति वासासुरादीनां तस्मात्साक्षात्प्रवृत्तेः अतस्तावद्वनशोधकधेनुक-वधार्थमपि तावतातनादिकं युक्तमेवेति भावः । एव दुर्धमह-र्हणेति श्रीकृष्णसदृश सायंकल्पं वदन्तो महासत्त्वैति तद्वत्त्वस्य विफलत्वं दर्शयतस्तमुत्तेजयन्ति इतः श्रीगोवर्धनादित्यर्थः । प्राव-स्तत्रैव तदा गोष्ठाख्यात तया च श्रीहरिर्बन्धो तत्प्रसङ्ग एव "माजमनुपतौ सहितौ गोधनेः सह नामिनी । गिरि गोमर्जनं रम्यं वसुधैवकुतुम्भम्" इति । अविदूरे अर्नातदूरे श्रीगोवर्धनपूर्वतः श्रीगोवर्धनपुष्टान्तरे वृत्तेः तथा च धाराहे-

(१) सोऽतिवीर इति (२) आत्मसाध्यवैरिति विज० पा० ।

भीमजीसोऽपि कृतवैष्णवतोषिणी ।

"अस्ति गोवर्धनं नाम क्षेत्रं परमपुण्यं मया
मथुरापश्चिमे भागे अदूराद्योजनद्वयम्" ॥

इति । तथा—

"अस्ति तालवर्धनं नाम धेनुकासुरवधस्थलम् ।
मथुरापश्चिमे भागे अदूरादेकयोजनम्" ॥

इति । अत्र तु नैऋतपश्चिमयोरभेदः यत्तु श्रीहरिवंशे "गोवर्धनस्योत्त-
रतोऽयमुनातीरमाश्रितम् । ददृशातेऽथ नौ धीमो रथं तावद्वर्धनं महत्" ॥
इति । तत्र गोवर्धनस्योत्तरभागे तदन्तर्गतेशानकोणो विद्यमानः ददृशाते
इति स्वच्छोपपन्नम् । यमुनातीरमाश्रितमिति मधुवनमस्यास्य
तावा मधुपुर्या मधुवनसीम्नः परस्तादप्रिकोणस्थसुमन्महाभा-
स्तमारुह्य रेखाकृततया स्थितस्य तस्य वनस्यैकः प्राग्गत-
सीरभागः तावतीनामा तु ग्रामो मधुवनानुसृत्य मागस्तरेषु
नैऋतकोणस्थः तस्य च पश्चिमस्यां तारफरनामाऽप्यस्तरप्राग्गत-
इति तद्विशेषश्च हरिवंशे—

"स तु क्षेत्रः समः स्तिरः सुमहान् कृष्णमृत्तकः ।

दमप्रभः स्युषीभूतो लोहपाषाणवर्जितः" ॥

इति ॥ २१ ॥
ततः किमिच्छामाह सावित्रायमनुवदन्ति—फलानीति । पतितानि
पतितानि चेति निर्मलस्यैकस्वेनातिमधुरस्य कृष्णं नैऋतस्य
च स्वर्जितं तथा पातनप्रयासोऽपि निरस्तः इति । प्रायो माद-
मासे क्रीडेवं तस्मिन्नेव सर्वेषां तावतां पाकात् एवमिव वीजा
श्रीविष्णुपुराणानुसारं श्रीभक्तकालियदमनानन्तरं
क्षेत्रं तत्र विष्णुपुराणे क्रमप्राप्तत्वेमेव कारणं हरिवंशे तु "दमिते
स्वर्गराजे तु कृष्णेन यमुनाद्वये" इत्यारभ्य सा वीजा कथितेति
व्यवहारेण तद्विधिः । मनु, तर्हि पुष्पाभिर्गत्वा तानि वन्यत्वेन-
साधारणानि स्वयमासीयतां तत्राहुः स्वकृद्धानि मनु तस्य कि-
मेः प्राप्तासीयतां तत्राहुः—पुरातमेति । अतस्तं दत्त्वा तानि
अहीतं पुष्पस्त एवेति भावः ॥ २२ ॥

तन्हीत्या न च कौक्षिकेपि तत्फलानि भुक्तानि सस्तीत्युत्ते-
जवन्ति, च इति दृष्टव्यम् । अतिधीर्यः महापुत्र इति नाम प्रत्युक्ति-
सोऽसर्वजनमात्रं स्वरूपभूमिति कृष्णं प्रत्युक्तिः प्रियसत्त्वं
एतद्विशेषोमयोस्तस्य हासाव(यद्वा, वा) प्रत्येव द्वयस्वरूपभूमित्यति-
धीर्य इत्यतोऽवधारणायोक्तवन्मिति भावः) विशेषणद्वयसमाहारस्य
तु स्वरूपभूमित्यतिधीर्य इत्यतः स तु नापरेर्वाध्यत इति भावः ।
किञ्च, धातिभिरिति तेषामपि तत्रात्यन्तसाहाय्यं कथितम् ॥ २३ ॥

तस्मादिति सायंकमपुष्पात्मतासंवाभिद्वयवन्ति—कृतनराहा-
रादिति । अत्र न संवत्त इत्यर्थं पद्यमनेकम्, किं त्वनन्वितं
चकारारम्भादुनि च अभुक्तपूर्वाणामपि सौरभ्येणैव साचावि-
धावेदमिति, एव इति । ये निम्नये गन्धोऽप्युद्यते उपलभ्यते
इति प्रायोऽस्मिन् क्षेत्रे मागमासे वृष्ट्यनुकूलपौरस्त्यवातात् एवं
फलानामुत्कृष्टत्वं निकटवर्तिनं च सूचितं तदेतत्सर्वं श्रीकृष्ण-
रामचोदनात्मिकं प्रत्या तैमज्जापितं तस्य तावतां नमोऽपि तस्या-
वातस्वेव क्रमशः पृष्टव्यमिति चेन्न ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमजीसोऽपि कृतवैष्णवतोषिणी ।

महापुण्यं महापुण्यं समविशेषं दुष्टनिवर्धनं दुष्टजेति
श्रीकृष्णस्य भाविदूर समीपे तावतां पङ्क्तिमिव्योपेतं महद्भन-
मस्तु ॥ २२ ॥ २३ ॥

कानिचित्कृतानि पतन्ति पतितमुष्टकानि कानिचित्पति-
तानि च सन्ति किन्तु तानि पुरातमेना धेनुकासुरेणाऽवक-
ृतानि ॥ २२ ॥ २३ ॥

स चासुरोऽप्युत्तं धीरं पुण्यं तथाभूतः स्वरूपं विभ्राणश्च
स्वसमानकपः बहुभिर्वातिभिः परिवृतश्च ॥ २३ ॥

कृतं नराणां माहारो येन तस्माददूराद्वीतैर्गुभिरभुक्त-
पूर्वाणि कदाऽप्यतनुभूतानि सुरभीणि च फलानि सन्ति एव
मत्रापि सर्वतोऽप्यपिस्तफलसुरभिगन्धोऽनुपद्यतेऽ-
स्माभिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमजीसोऽपि कृतवैष्णवतोषिणी ।

दुष्टनिवर्धनं ! दुष्टजोऽमूलम् ! भाविदूरं निकटे तावताम्
मादृशं पङ्क्त्याः सङ्कुलं निविष्टम् ॥ २१ ॥
तत्र स्वरुपावने फलान्यपरिपाकं प्राप्तानीति नैत्याह—पति-
तानीति । सन्तु तावतानीय भुज्यतामिति तत्रार्ह—किमिति ॥ २२ ॥
तीक्ष्णः फलः स्वरूपं गर्भदेहं भारयतीति स्वरूपभू-
मसहाय्यश्रेयिकासनीय इति नैत्याह—आमेति ॥ २३ ॥
कृतं नराणां माहारो येन स तथा तस्मात् ॥ २४ ॥

भीमजीसोऽपि कृतवैष्णवतोषिणी ।

रामरामोति सज्जोऽननसः प्रथमं काविकश्चायं कोपस्तेनैव दूरी-
कृतस्य महासत्त्वेति तस्य स्तुतिः प्रकृतोपयोगिनी मद्ययुद्धा-
दिना च महावहत्वं ज्ञाते मगधतस्तु तद्रूपं माहात्म्यजनकं न भव-
तीति धेनुकवधस्याऽवश्यकारणात् दुष्टनिवर्धयेति स्तुतिः इतः
क्रीडास्यानादविदूर एव निकट एव सुमहदस्मादपि महता-
कालमिस्तापङ्क्तिमिव्योपेतमस्ति ॥ २१ ॥

ततः किमत आहुः—फलानीति । पातनप्रयासोऽपि नास्ति पति-
तानि सन्ति चिरपतितानां तथा एवो न भवतीति पतन्ति
चेत्युक्तं न च तानि पतितानि केनचिद्विद्यन्ते किन्तु सत्येव
तत्र हेतुः धेनुकेनाऽवकृतानि तर्हि प्रायनायां वास्तवीत्याशङ्क्याहुः
पुरातमेति । स हि पुष्टः प्रायितोऽपि न प्रपञ्चति ॥ २२ ॥

किञ्च, न ते कोऽपि प्रायेयत इत्याहुः—सोऽतिधीर्य इति
अतिधीर्यत्वात् न कमपि गणायति हीनमावाधये तु भक्त-
त्येव यतोऽयमसुरः तस्मात्कमप्यशङ्क्य इति शङ्कां वारयितुं
पुनर्नाम गृह्णति रामकृष्णेति स कथं परिहृतव्य इत्या-
शङ्क्याहुः स्वरूपभूमिति । न चैकः सः वदन्त्य भवतः अतः
सम्भूय मारणीय इति शङ्कां वारयति—प्रातः नुनयवैरिति बहुधा
तादृशकृतत्वे कुलमेव हेतुमिति आपत्तिलुमाहुः—धातिभि-
रिति अप्येवमपि बहुभिर्वृतः तदप्यग्रे सङ्कुलं बहव एव सज्जा-
तीया ॥ २३ ॥

विद्यन्तेऽभुक्तपूर्वाणि फलानि सुरभीणि च ।

एष वै सुरभिर्गन्धो विपूचीनोऽवगृह्यते ॥ २५ ॥

प्रयच्छ तानि नः कृष्ण ! गन्धलोभितचेतसाम् ।

(१) वाञ्छाऽस्ति महती राम ! गन्धतां यदि रोचते ॥ २६ ॥

एवं सुहृद्वचः श्रुत्वा सुहृत्प्रियचिकीर्षया ।

प्रहस्य जग्मतुर्गोपैर्वृतौ तालवनं प्रभू ॥ २७ ॥

बलः प्रविश्य बाहुभ्यां तालान्तम्परिकम्पयन् ।

फलानि पातयामास मतङ्गज इवौजसा ॥ २८ ॥

फलानां प्रतप्तां शब्दं निशम्याऽसुररासभः ।

अभ्यधावत् क्षितितलं सनगं परिकम्पयन् ॥ २९ ॥

श्रीमद्भुक्तपूर्वकृतसुखोचिनी ।

एवं तस्य कीर्त्तये प्रशस्तं यदर्थस्तदाह—तस्मादिति । कृतः मरुत्पवाहायो येन सा हि मनुष्यामेव विशेषतो मनुष्यति भवति एष तस्माद् भूतिर्गन्धो विपूचीनोऽवगृह्यते तद्वन् सख्यस्माभिरपि न गन्तव्यमित्याशङ्क्याहुः प्रमिष्टवत् । इति हे कृष्ण ! मन्वान-मिष्टवत्ताः सोऽप्यमिष्टवत् इति भवस्तत्त्वज्ञाने तव शक्त्यै कर्त्तव्यं च अयं भूमौ मरुत्पवाहायो आगच्छन् पतेत्वा कृष्ण-रथकदोषवतोऽपि स्थाने गमनं प्रार्थयन्ति अभ्यधाय प्रेरणाय प्रेमविरुद्धत्वेन प्रेमोदमप्रवृत्तिरिति वचनं विरुद्धं स्यात्प्रिय-स्यामिष्टवत् न स्यात्पयितुमुचितम् इति च किञ्च तद्वन् सर्व-धाम्नेयासेष्ये ये भूचराः ये वातरिषचराः अतः पशुगणैः पक्षिसङ्घैश्च विशेषतः वर्जितम् अतो ये पशुपालकाः ये वा देवपालकाः ते सोऽवश्यं वक्ष्यन् ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायणचिनी ।

इतो गोवधेनादिविदूरे क्रोधाच्चतुष्टयान्तरे तारका इति ताव-सीति स्यात्प्रदेशगतं वक्तुम्—

“मास्ति तालवनं नाम धेनुकासुरवृत्तम् ॥

मथुरापश्चिमे भागे अदूरदिकर्षोजनम्” ॥

इति वाराहोक्तं । पश्चिमे पश्चाद्भागे भागे इति नैऋतकीये इति व्याख्येयं तत्रैव तद्वर्णनात् तालानामास्तिमिर्व्याप्तं ऋतेण तालानामस्तिमिर्व्याप्तेनातिस्त्रावुजातीयत्वं ध्वनितम् । किन्तु धेनु-केन अवधेयानि वशीकृतानि स्युत एव हे राम ! तव महासर्व-परीक्षा हे कृष्ण ! तत्रापि धेनुनिषेधं ग्राह्यपरीक्षाकर्तव्येति भावो-ऽयं तयोः सख्यसाधनेन बलिष्ठत्वज्ञानान्न प्रेरणा विरुद्धयते प्रत्युत वीर्यसौत्साहोदीपनत्वेन संरुद्धयत एवेति-क्षेपम् ॥ २१—२२ ॥

सोऽतिवीर्यव्यादि तयोः पराक्रमोत्तेजनम् ॥ २३ ॥

(२) वाञ्छाऽसीमहतीति विज्ञ० सुबो० पा० ।

आवयोरमे तस्य तदीयानां चातिवीर्यं सपुष्पावसाद्य मविष्यतीति चेत्तर्हि वचनं तत्रत्याभराजिर्नयात् ताम् ताल-भोजितश्च दत्तयुष्मदाशिषः कृतमित्याहुः—तस्मादिति । तनु, कदा-दिशि तद्वन् तद्वृत्तेत्यत आहुः, एष वै गन्धः माद्रमासीष-प्राच्यसमीरणो जानात इति भावः ॥ २५—२६ ॥

श्रीमद्भुक्तपूर्वकृतसिद्धान्तमहोदयः ।

तालानामास्तिमिः पक्षिमिः सङ्कुर्वन् व्याप्तम् ॥ २१—२४ ॥

भाषा टीका—

हेराम ! हे मैया दाऊ ! हे बड़ी भुजान वारे ! हे भुजान के मारवे वारे, मैया कन्हैया ! या जगे सो बोरी दूर पै ताव-वन है ॥ २१ ॥

या जगे बहुत से तालन के फल गिरे परे हैं और गिर रहे हैं, परन्तु बुरागा धेनुकासुर के डर से उन फलन को कोई छु भी नहीं सके हैं, ताई सो रुक रहे हैं ॥ २२ ॥

हे दाऊ ! हे मैया कन्हैया ! वो राक्षस को रूपभारन करने वारा असुर बखो धीरे वारो है, और अपने सरीके बख-वारे और भीतरे देख चाके समीप में हैं ॥ २३ ॥

हे भुजान के मारने वारे ! या जगे मनुष्य नहीं जाय सके हैं ताई सो वो वन पशुपति समूह सो वर्जित है ॥ २४ ॥

श्रीधरखानिकृतभाषायेकीपिका ।

विपूचीनः सर्वतः प्रसृतः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

सनगं सङ्कुर्वन् ॥ २९ ॥

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

काशब्दं गर्दभजातिजं कथयितुमशक्यं पर्यसरत् परितोऽवर्तत ॥ ३० ॥

उपकोटं क्रोशतिरत्र चेपायः सेतुं पराक् स्थितः प्राङ्मुखः ॥ ३१ ॥

पदोः पादयोः ग्रामणेन परिभ्रम्यकरणेन ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतसुखीभिनी ।

किञ्च, तत्र अभुङ्क्षुपूर्वाणि दिव्यानि सन्ति । केचिद्रूपपूर्वाः यीत्याहुः, अन्यथा कथं तेषां कामनेति । अस्यां यथापि भोगो बाध्यते तथापि जीयेयं भवयं सम्भवति, तानि च फलान्बल्यन्तं सुरम्याणि सौरभ्यं तु तेषां प्रत्यक्षसिद्धमेव तदाह-एष वै सुरभिर्गन्ध इति । विपूचीनः परितः प्रसरत्पदः अत एव सर्वतो गृह्यते एवम्, पुनर्भूतां फलान्भुङ्क्षु, जोषथा तानि प्रायः भुङ्क्षु-प्रयच्छन्ति । दाने भगवानेव समर्थ इति कथ्यते, तस्य सर्वत्र स्तुत्यात् अन्वेन प्रतिष्ठापनविशेषादपि परस्मै न मुनीतुं शक्यं यत्र कामनायां हेतुः गन्धर्वोदितचेतसामिति गन्धर्वः सोमितं चेतो वेष्टास ॥ २५ ॥

न केचमिदानीमेव चित्तबोधः किन्तु, पुनर्भूतं वाङ्मांसं वाङ्मांसं उरसुको राम इति राम । गन्धर्वमिश्रकर्म अतिनिबन्धे कदाचिरकोपं कुर्वन्तु गते चतुर्दशमोदितचेतसामिति गन्धर्वः सोमितं चेतो वेष्टास ॥ २६ ॥

ततो गतावित्याह-एवमिति । सुहृद्भावात्त एव हितं कस्यच्यं भ्रातापि तेषां भजनं भूयम् अतः सुहृद्भावमेव प्रियचिकीर्षया । तत्र गतो भवत्या भक्तिप्रकर्म भगवान् निरपराधिनं कथं भारयेत् अत एव भगवतात् भारितोऽपि मित्रहितं च कस्यच्यम् अतः प्रहस्य तेषामाग्रहं हृष्टा शोचनवृत्तिं वाङ्कुरीति वा सामान्यकार्यमिष्टुभौ अगमतुः गोपेहेताविति कस्यच्यार्थनिर्धारः अन्यथा तेः सह न शक्यतां शङ्काभावाद्यमाह-प्रभू इति ॥ २७ ॥

तत्र गत्वा वाङ्कुरवन्तौ तदाह-वैव इति । भक्तिप्रकर्मा भगवान् बहिरेव स्थितः प्रत्यक्षवन्तः प्राविश्य वाङ्कुरां तालान् सङ्परिकल्पयन् फलानि पातयामास यानि सुपकानि तानि काञ्चनेन पतन्ति । ननु, विद्यमानेषु फलेषु किमिति बहूनि पातयामास मनङ्गज इवेति मनङ्गजैः सर्वायथेवानुपयुक्तान्यपि पातयति स्वजनितकण्डूनिवृत्त्यर्थम् उपायेनापि पातनं सम्भवतीति तान्निवृत्त्यर्थमाह, भोजयेति । स्वकाङ्क्षवन्तश्च ॥ २८ ॥

ततो यज्जानं तदाह, पततां फलानां शब्दं श्रुत्वा असुरेभ्योऽपि तस्योऽग्रहः असुरादेभ्यश्च असुरपराधोऽग्रहाः तत्रापि गर्दभः तस्य निभयागमने हेतुमिव सामर्थ्यमाह, सतरो परि-कल्पयति । गोचरं नैन सहितं सर्वभूतलं कल्पयन् ॥ २९ ॥

आगत्य वज्रगम् ताडितवानित्याह-समेत्येति । मित्रित्वा निकटं समागत्य तस्मात् प्रत्यक्षभूतो जातः विपरीतमुक्तस्ततो ह्राज्यां पदभ्यां बलं बलमग्रे उरसि निहत्य ताडयित्वा काशब्दं राम-अशब्दं श्रुत्वा अनुसारयन् पर्यसरत् परितो वेष्टनमिव प्रदक्षिणां

कृतवान् जातिस्वभावोऽयमाजनु, महान् फलार्थी स्वस्थाने समागतः स्वयमेव फलानुत्पाद्य गृह्णाति तत्र कथमागत्य ताडनमनुष्ठितं भुतवास्तमाह-वज्र इति । वज्रमग्रेऽपि स्वयमेवागतस्तस्यान इति सङ्कल्पराधः सोढः ॥ ३० ॥

तावताऽपि स न निवृत्त इत्याह-पुनरासायेति । पुनर्भूतः तेषां क्रोशसरत्तः उपकोटो मृगालतृणो गर्दभः पराक् स्थितः पुनर्भूतो भूत्वा उपरो चरणौ पुनर्वलाय प्राश्लिषत् समागत्य प्रक्षेपयन्तं क्रोशोऽनुवृत्त इति द्वापचितुमन्ते कवेर्युक्तं सम्योचनं इति दाहप्रकारमाह ॥ ३१ ॥

तदा द्वितीयाऽपराधे वज्रमग्रे भारितवानित्याह-स तमिति । प्रपदोः पदाम्बोर्गृहीत्वा एकपदमित्येव स भारितत्वा तृण-राजस्य ताडनस्योपरि प्राक्षिणोव यथा वत्सो भगवता भवमन्वन्तरि च एव भूत इत्याह, स्वकजीवितमिति । स्वक जीवितं येन ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतसुखीभिनी ।

नोऽश्मभ्यं प्रवच्छ वतोऽस्माकं वाङ्मांसं ॥ २६ ॥

प्रहस्येत्तदो गर्दभोऽप्येवं वसीत्सम्भाषणान्मूलेन वा प्रपेति भावः ॥ २७-२८ ॥

सनगं कुलपतेतैरपि सहितम् ॥ २९ ॥

प्रत्यक्षाऽप्यां पश्चिमाऽप्यां ह्राज्यां काशब्दमिति गर्दभ-पराधानुकरणां पर्यसरत् परितोऽवावत् ॥ ३० ॥

संरब्धः कोऽपि उपकोटो निकट एव काशब्दं कुर्वन् पराङ्मुखः स्थितः ॥ ३१ ॥

तं धेनुकं प्रपदोः पदयोर्ग्रामागे इत्यर्थः । तृणराज-स्तालः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतसुखीभिनी ।

विपूचीनः सर्वतः प्रवृत्तः ॥ २५-२६ ॥

तमेवैः सहितं सनगम् ॥ २९ ॥

प्रत्यक् पश्चिमाऽप्यां ह्राज्यां पदभ्यां काशब्दं गर्दभमभि-मुख्यं पर्यसरत् परितोऽवावत् ॥ ३० ॥

उपकोटो गर्दभः संरब्धः कुटः सद्य पुनरासाद्य पराङ्मुखः स्थितः सन् उपरो पाश्यासी चरणौ वलाय हस्तु क्वा प्राश्लिषत् ॥ ३१ ॥

तृणराजाम तालाशरत्ति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भाषा टीका ।

हे प्रभो ! आज तारि वे सुगन्धी फल काहं वे नहीं पावे देखो ये बड़ा सुदारगन्ध कैसी चली जाई है ॥ २५ ॥ हे कृष्ण ! वन फलन की सुगन्ध सो हमारे वो निच

तेनाहतो महाताला वेपमानो महाशिराः ।

पार्श्वस्थं कम्पयन् भग्नः स चान्यं सोऽपि चापरम् ॥ ३३ ॥

बलस्य लीलयोत्सृष्टखरदैहहता हताः ।

तालाश्चकम्पिरे सर्वे महावातेरिता इव ॥ ३४ ॥

नैतच्चित्रं भगवति ह्यनन्ते जगदीश्वरे ।

श्रोतं प्रोतमिदं यस्मिंस्तनुष्वङ्गं यथा पटः ॥ ३५ ॥

ततः कृष्णो च रामं च ज्ञातयो धेनुकस्य ये ।

क्रोष्टारोऽभ्यद्रवन्सर्वे संरब्धा हतबान्धवाः ॥ ३६ ॥

तांस्तानापततः कृष्णो रामश्च नृप ! लीलया ।

गृहीतपश्चाच्चरणान् प्राहिणोत्तृणराजसु ॥ ३७ ॥

फलप्रकरसङ्कीर्णं दैत्यदेहैर्गतासुभिः ।

रराज भूः सतालाग्रैर्धनैरिव नभस्तलम् ॥ ३८ ॥

तयोस्तत्सुमहत्कर्म निशम्य विबुधादयः ।

मुमुचुः पुष्पतर्षाणि चकुर्वाद्यानि तृषुवुः ॥ ३९ ॥

अथ तालफलान्यादन् मनुष्या गतसाध्वताः ।

तृणञ्च पशवश्चेरुहंतधेनुककानने ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

हनुमाय गयो, हे राम ! तुम सबत की खड़ी इच्छा है जो तुममें रुखे तो लखो ॥ ३६ ॥

मेले सुहृद के वचन की सुनके सुहृद की प्रिय करने की इच्छा से दौड़ मेरा इसीके गोपन के साथ लेके तालवन के जात भये ॥ ३७ ॥

पादिले पावन में भीषलदेवजी पुन गये, तालके वचन की इच्छा के फलन के गिराये, ऐसे कोई वही मत-फुल पराक्रम सों गिरावतो होय ॥ ३८ ॥

गिराये वारे फलन को शब्द सुनिके सो गर्दमरूप धेनुका-भुर पधंत सहित भूतल केपावतो वीर के समुल आगत भयो ॥ ३९ ॥

काऊजी के समीप आयके नैक पीछे कों दटकें पिछाडी के दौड़ पायन की दुलसी सो काऊजी के वचन-स्थल में मार के रेंकतो भयो वी खल पीछे को दटगयो ॥ ४० ॥

हे राजन् ! क्रोध में गये भयो धेनुकाभुर फिर आयके सुखफेर के डाहो भयो कोष करिके बलवचन की फिर पिछले पावन की दुलसी फलन भयो ॥ ४१ ॥

भीषलदेवजी ने बाके दोनों पावन कों पकड़के एक साथ

[१४५]

सों फिराव के ताल वचन के ऊपर केकयो बाके तो फिरावके में प्राण निकल गये ॥ ३२ ॥

श्रीहरखामिहृतसावायदीपिका ।

सामृद्धेन सरदेहेन हतैराहताः चकम्पिरे अकम्पन्त ॥ ३४ ॥

यस्मिन्निदं विश्वमोतमूर्ध्वतनुषु पट इव प्रयितम् श्रोते तियेकन्तुषु पटवधेव समप्रयितम् सर्वतोऽनुस्यूतं सर्वत इत्यर्थः ॥ ३५—३६—३७ ॥

धनैर्नम इव सुवस्तल रराज तत्र फलप्रकरसङ्कीर्णमिति दैत्यदेहैश्च सतालाग्रेः सङ्कीर्णमित्यव्यभेदनीचघनसादृश्य-सम्पादनम् ॥ ३८—३९ ॥

आवृत्तमनुवत् ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमजीवगोखामिहृतपैष्णवतोपिषी ।

चकारावपरोऽपि परमित्येवं बहवो बहू कम्पयन्तो भग्ना इति हनुमत् ॥ ४३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं सञ्जिहृष्टा भग्नाः दूरस्थास्तु कश्चित्ता इत्याह—बल-
ह्येति ॥ ३४ ॥

इदं च "न तस्य चित्रं परपक्षनिग्रहस्तथापि मन्वेतो नुविधस्य
वर्णयते" इत्येवं वक्ष्यमाणाया प्रतिषेधाद्यनुकूपमात्राकिप्रकाश-
धारिण्या नरलीलयेव कृतमित्याश्रयत्वेन वर्णयते न त्वेश्वर्य-
लीलयेत्याह—नैतदिति । अचित्रत्वे हेतुः भगवति शक्तिः समग्र-
श्रव्यादियुक्ते अनन्ते स्वरूपेणाप्यपरिच्छिन्ने तथोपाधिसम्बन्धेनापि
जगदीश्वरे प्रोक्तं प्रोक्तमित्यादिलक्षणा च दृष्टान्तापि तन्तुना कार-
णात्वेन कार्यात् पटादन्यत्वम् अत्र तादृशमभवत्त्वादिभिर्योग्या-
शेषु मुख्यत्वात् युक्तमेवेति भावः ॥ ३५ ॥

कृष्णमित्यादावुक्तिः श्रीवल्लभदेवस्य पराक्रमदृष्ट्या भयासत्त्वात्
तदभिद्रवणात् किंवा अग्रजप्रेम्णा स्वयंभक्तो गमनान्न शक्त-
चेति पञ्चादनुजस्नेहेन तस्यापि तत्पार्श्वे गमनात् अमिदृशो
तु द्वयोरपि प्राधान्याच्चकारो कोष्टार इति गङ्गाक्रान्ते कुर्वाणा-
इतवान्धवा इति च शोकेनातिकोधाभिजशक्त्यतिशयं व्युत्पन्न-
इति भावः ॥ ३६ ॥

हे नृपेति प्रहर्षोदयात् (यद्वा, नृपस्यैव लीलया राजानो हि
मृगया क्रीडाकौतुकेन मृगान् मन्तीति अनायासं भवेत्तरिपुर्ग्रभम्)
तुयाराजस्रिति समासान्तविधरनित्यत्वात् ॥ ३७ ॥

गतासुभिरिति देहानामस्वप्नेन बोधयति अत एव राजा
श्रीकृष्णपक्षीमाणा मानन्दजनकत्वात् भूः भूरित्युक्तं तल्लालाम्भो-
देशः किं वा भूरित्यन्ययं भूलोकादिष्वत् । यद्वा, सुपां सुलुगित्या-
दिना उक्तः सुभावः । अथवा सतालालाग्रेदैवदेवैरुपलक्षिता भूः
फलप्रकरसङ्कीर्णो यथा स्यात्तथा राजा नमस्तत् नमःस्वरूपं
"सर्वे स्वर्गपाश्वरोः" इति विश्वः ॥ ३८ ॥

गोपानामेव प्रीत्यर्थमपि तत्तत् संवेष्टां जातमित्येवमन्तयो-
स्त्विवाति काष्णाम् । तयोस्तदिति वा पाठः सुमहदिति सपरिवा-
रस्यैव तस्यावहेलयापि सारितस्य वेषादिभयकरत्वं च बोधयति
आदिशब्काद्विधायादायोः महत्त्वादेव कमेयां तेषां तत्तत्कर्म
क्षेयस्य वायैर्गीतनुत्तान्यापि ज्ञेयानि प्राप्नोऽन्योत्वे तेषां सङ्ग-
तत्वात् ॥ ३९ ॥

गोपाणा इत्यनुकूपा मनुष्या इत्युक्ते तु मृतगर्भमसङ्ग-
धृणां विधाय नोदने किं त्वन्ध एव मनुष्या इत्यर्थः । इत-
रनुकूपानुन इति तुयवाहुल्यमपि सूचितम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

तेन पश्चिसेनासुरेण हतस्तद्वितीया भवान् तालः अग्र-
मानो बृहच्छिखरेऽग्रभागो यस्यात् एव पार्श्वस्थं तालं पातयन्
पपातति शेषः । स च पार्श्वस्थः यतमानस्तथैवान्यं सोऽपि तथै-
वान्यम् ॥ ३३ ॥

बलस्य रामस्य लीलयास्तुष्टः सरदेहेन हतो हि तैर्हताः
यत् तालास्यकश्चिदे यथा सदावातेनेति कश्चित्ता इत्याह—
जगदीश्वरेऽनन्ते एतन्न चित्रं कुतः सङ्ग इ पातयन् । तन्तु-
वृद्ध इवेव जगद्यच्छिद्योतं प्रोक्तं च ॥ ३५ ॥

ततो धनुकस्य ये स्नातय कोष्टारो गर्हताः सरशब्दं
कुर्वन्तो वा हतः बान्धवा येषां ते अत एव सरस्थाः सर्वेऽप्यद्रवन्
अभिमुखं जग्मुः ॥ ३६ ॥

हे नृप ! गृहीतो पक्षः पक्षो येषां स्नातलेषु प्राहिणोत् प्राहि-
पत् प्रत्येकामिमांशकमेकवचनम् ॥ ३७ ॥

फलसमूहः सङ्कीर्णो धरा गतप्राणैर्देवदेहैः कठिनस्तालाग्रे-
चनेभिस्तलमिव रज्जिः सरदेहेस्तालाग्रेरित्यस्याश्वेतनीलघन-
साहस्यसम्पादनम् ॥ ३८ ॥

निशाम्य दृष्ट्वा विबुधादयः पुष्पवर्षाणि मुमुक्षुर्विबुधांलानि
मुमुक्षुर्बभूवुः कौदयभिर्भुः तुष्टुर्विबुधादय इत्यनुवर्तते ॥ ३९ ॥

मयातकभक्तस्य मनुष्यास्तालफलाभ्याम् अक्षितवन्तः हतो
धनुको यस्मिंस्तस्मिन्कानने पञ्चवक्ष्यं तुयमचरन् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तेन सररूपासुरशरीरिणी बलेन पार्श्वस्थं तालं कम्पयन् भग्ना-
ऽभूत् किञ्च स च पार्श्वस्थः अग्रं तालं सोऽन्योऽप्यपरं तालमित्येव
परम्परया ॥ ३३ ॥

बलस्य लीलया कमेया उत्सृष्टेन उत्क्षिप्तेन सरदेहेन हत-
तालाहताः ॥ ३४ ॥

अन्यस्य चित्रमपि सामर्थ्यतत्कर्म चित्रं न भवतीति शुक्रः
परमेश्वरमाह—नैतदिति ॥ हि शब्दोपलक्षित्वम ननु, सर्ववर्ण्यतां
प्रसिद्धिं बोधयति ॥ ३५ ॥

कोष्टारः क्षुत्कामाः तान्छीलिकस्तृणस्यः स्वजातिरव-
कुर्वाणा वा ॥ ३६—३७ ॥

फलप्रकरसङ्कीर्णो तालफलसमूहो यस्यात् ॥ ३८ ॥
तयोः रामकृष्णयोः ॥ ३९ ॥

आदौ गच्छितवन्तः ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

किञ्च, इदं "न तस्य चित्रं परपक्षनिग्रहस्तथापि मन्वेतो नुविधस्य
वर्णयते" इति वक्ष्यमाणाया प्रतिषेधाद्यनुकूपमात्राकिप्रकाश-
धारिण्या नरलीलयेव कृतमित्याश्रयत्वेन वर्णयते न त्वेश्वर्य-
लीलयेत्याह—नैतदिति । अचित्रत्वे हेतुः भगवति शक्तिः समग्र-
श्रव्यादियुक्ते अनन्ते स्वरूपेणाप्यपरिच्छिन्ने तथोपाधिसम्बन्धेनापि
जगदीश्वरे प्रोक्तं प्रोक्तमित्यादिलक्षणा च दृष्टान्तापि तन्तुना कार-
णात्वेन कार्यात् पटादन्यत्वम् ॥ ३५—३७ ॥

दैवदेहेपलक्षितः भूः फलप्रकरसङ्कीर्णो यथा स्यात्तथा
राजं नमस्तत् नमःस्वरूपम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

यद्वा, साधारणमनुष्या एवादेन न तु गोपाः मृतगर्भ-
प्रसङ्गे धृणां विधायोक्तं भावः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वैष्णवाचार्यकृतसुवोचिनी ।

पूर्वं तु फलान्धेव पतन्तीदानीन्तु वृक्षाः स्वयमपि पतिता इत्याह—तेनाहत इति । तेन वलमद्रेण रासमदेहेन वा आसमन्तात् हतः महातालापि वेपमानो जातः ततो वृद्धच्छिराः स्थूलाग्रिम-मागः कम्पेन स्थितीमपितुमशकः स्वपार्श्वस्थं वृक्षं कम्पयन्नेव मध्ये भग्नः सोऽपि पूर्ववत् वेपमानः पार्श्वस्थं कम्पयन् भग्नः सोऽप्येवमपरः एव सा पङ्क्तिः सर्वोपि पतितेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

किञ्च न केवलमेका पङ्क्तिः पतितेति किन्तु सर्वे एव वृक्षाः वेपमाना जाता इत्याह—वलस्येति । साक्षादवलरूप एवायम् अत-स्तेन खलियाण्युत्पृष्टखरदेहेन हतेन वृक्षेण आसर्वतो हता-क्ताला महावातेरिता इव चकम्पिरे अस्म्य क्रियाशक्तिरनेक-परम्परयापि न शान्ता सर्वात्मकत्वादस्य यत्रैवास्य क्रिया-शक्तिर्याप्नोति तत्सम्बन्धाच्च स्थिताऽपि क्रियाशक्तिरुद्गच्छति तथा चान्यस्पर्शं पुनरप्यत्र स्थिताऽप्युद्गच्छति यथा काष्ठेषु वह्निग्राह्यमपि न स्थापयतीति वह्निसमानधर्मा वायुरत्र दृष्टान्तीकृतः महावातेन स्पृष्टो गुप्तोऽपि वायुरुद्गतो महानेव भूत्वान्धमन्वेवमुद्वाहयतीत्यन्तं महानेव भवति ॥ ३४ ॥

इदं वलमद्रेचरिमाश्रयेमिव मत्वा समाधत्ते नैतद्विप्रमिति—नैव कर्मवलस्य किंवाविप्रस्य भगवत्तत्त्वं लाह—भगवति नैतद्विप्रमिति । किञ्च, अनन्तोऽयं सर्वसंहर्ता सङ्कल्पः तस्य तादृशमात्रकम्पनं किमाश्रयं यं कालं स्मृत्वा जगदेव कम्पते किञ्च, जगदीश्वरोऽयं जगतो नियन्ता इश्वर-स्याहारेव सर्वं कम्पन्ते “यद्भूमयाद्राति वातोऽयम्” इत्यादि वाक्यात् प्रथमप्रहारपर्यन्तं वलमद्रेः ततो वयमाप्रतीकारार्थ-मुपायान्वेषणं भगवदुपदेशे स्मृते सहस्रवाविष्टो भगवान् तथा कृतवान् अन्वेषा यादृशो कम्पन एव वृक्षमङ्गो भवेत् किञ्च यस्मिन् सङ्कल्पेण अहममामिमानाविष्टातरि सर्वमेव जग-द्योतं प्रोतञ्च समवायकरत्वाभिहितरूपत्वाच्च तत्तुमिः पटः ओतः प्रोतञ्च दीर्घतन्त्रञ्च ओताः तिथेकतन्त्रञ्च प्राताः तथा सर्वमेव जगत् भगवति समवेतत्वेन अथितत्वेन च स्थितम् अतो हस्तचालनेन सर्वजगत्कम्प उचितः किमाश्रयं वृक्षाणां महा-कलापारे ॥ ३५ ॥

एवं धनुकवधं भगवत्सामर्थ्ये लोकायां प्रसङ्गात्सम्बन्धिनो लोकेषां वधमाह—ततो हते । ते तु वधवो मूर्खो कृष्णं रामं च धनुकस्य आतपो ये धनुकवधेन क्लिष्टा इत्यन्वेषाः क्रौञ्चसंख्याः सन्तः क्रौञ्चो गह्वराः आक्रोशयुक्ताः अक्षयद्रवन् चकारक्षयेन गोपान्ध्रयद्रवन् तथा प्रतिगोपं रामः कृष्णं आपादयितो भवतः गतो बहुधा कृष्णं बहुधा राममिति आपद्यति ॥ ३६ ॥

तदनुमकरार्थं सर्वानेक सारितवन्ताविद्याह—मास्तानिति । य एवाग्नि भागतास्त एवाग्ने आस्ताः कृष्णो रामश्चेति यस्ये वाग्ने पतन्ति नृपेति सम्बोधनं पूर्ववत् तेषां येषु न कोऽपि प्रयास इत्याह, क्लिष्टयेति । मृहीतो एवाक्षय्यो येषां सर्वानेकान्तविषमरक्षार्थं कुहारेपिततालवत्तद्वृक्षकरणाथेन वृक्षजस्त्वैव प्राद्विशोक्तं रामः कृष्णस्यैव एवेत्येकवचनम् ॥ ३७ ॥

ततो यज्जातं तदाह—फलप्रकारैः फलसमूहैः सङ्कीर्णैश्च देहेमेतास्तु निश्च संकीर्णं स्वस्ता भग्नो ये ताज्जामास्ता-

गिरानि तैरपि सङ्कीर्णं त्वं भूतत्वं रराज शोभामेव प्राप्तवत् न तु भूशोभा काचिन्नष्टा तत्र दृष्टान्तः घनैर्नम इवेति निर्मलं नमः सङ्कीर्णं चन्द्रमक्षरसहितं यथा शोभते तथा घनैरपि सम्बद्धः शोभते घनानां सर्वजनापेक्षाविषयत्वात् श्रीरव-धेतानि नीलावांतरजातियुक्तानि अतिनीलानि फलानि रासमा-स्तु धूसरा तालीप्राश्च इयमाः मेघा अपि तथैव ॥ ३८ ॥

नेत्कृतं तयोः सर्वजगत्प्राप्तिं अतिमिति आपकमाह—तयोरिति । सुमहत्कर्म धनुकवधलक्षणा विबुधादयो गन्धर्वादयो पुष्प-वर्षाणि मुमुक्षुधाणि चकस्तुष्टुश्च त्रिविधानां अयं दर्शनधानम् अनेन देवानां हितार्थं वध उक्तः ॥ ३९ ॥

एवं सपरिकसे धनुकवधो निरूपितः भगवता तु तालफलानि न हस्तानि परं स्वच्छपेव सर्वमक्षितमित्याह—अयेति । भिन्नप्रक-मेण तालफलान्यादयः सर्वे एव मनुष्याः गतसाध्वसाश्च जाताः एषां च पञ्चश्रेष्ठः हतो धनुको यत्र तादृशे कोनेने तत्र लोप्यो एषां न शुष्कं भवतीति चकारास्तु वद्धि योऽपि सुखिने जातः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वैष्णवाचार्यकृतसारायेंदर्शिनी ।

उत्पृष्टेन खरदेहेन हतेस्तालेराहताः प्राप्ताघाताः ॥ ३४ ॥
विश्वम् ओतं भ्रमन्तुषु पट इव अथितं प्रोतं तिष्ठन्क-
तन्तुषु पटवदेव अथितं सर्वतोऽनुस्यूतं वर्तत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
हे नृप ॥ ३७ ॥

फलप्रकरसङ्कीर्णं यथा इत्याह तथा मू रराज कैः विलदेहैः निर्भिन्नतावाग्रसहितैः तेषां कृतः इयामत्वात् रुधिराक्षित-त्वाच्च घनेः इयामरक्तैर्नमस्तत्त्वमिव “तत्त्वं स्वरूपाधारणोः” इति विश्वः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मनुजगत्तत्त्वज्ञः पुलिन्दादय एव न तु गोपीन्दाः आदन् गह्वरमरुकोक्षितत्वेन फलेषु घृणोत्पत्तेः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वैष्णवकृतसिद्धांतदीपिका ।

जीवियोरुत्पृष्टेन खरदेहेन हतेस्तालेराहताः चकम्पिरे भगवत्पत ॥ ३४ ॥

नैतद्विति श्लोकः वासुदेवस्य सङ्कल्पेणाख्या द्वितीया मूर्ति-
वंको जालु केवलसेवावतार इति आपद्यति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
आदन् भगवत्पत ॥ ४० ॥

धनुकासुरं कू मारिके जा वृक्ष पे फेफयो तासं वडो भारि
ताख वृक्ष दूसरे ताख पे गिरयो तासो दुसरो समीप मे ताख
वृक्ष हो सो गिरयो ताकी ठाकर सो और वाकी सो और या
प्रकार अनेक ताख वृक्ष गिरत मये ॥ ३३ ॥

श्रीवलदेवजी ने कीजाई सो फेफयो जो मया के देह सो
जो ताहित मया परपरा सो वाते जो ताहित मये एसे के

कृष्णः कमलपत्राक्षः पुण्यश्रवणाकीर्तनः ।

स्तूपमानोऽनुगैर्गोपैः साग्रजो ब्रजमाव्रजत् ॥ ४१ ॥

सं गोरजश्छुरितकुन्तलबद्धवर्धन्यप्रसूनरुचिरेक्षणाचारुहासम् ।

वैष्णुं कणान्तमनुगैरनुगीतकीर्तिं गोप्यो दिदृक्षितदृशोऽभ्यगमन् समेताः ॥ ४२ ॥

पीत्वा मुकुन्दमुखसारधमक्षिभङ्गेस्तापं जहुर्विरहजं ब्रजयोषितोऽहि ।

तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेश गोष्ठं सर्वीडहासविनयं यदपाङ्गमोक्षम् ॥ ४३ ॥

तयोर्यशोदारोहिण्यौ पुत्रयोः पुत्रवत्सले ।

यथाकामं यथाकालं व्यधत्तां परमाशेषः ॥ ४४ ॥

गताध्वानश्रमौ तत्र मज्जनोन्मर्दनादिभिः ।

नीवीं वसित्वा रुचिरां दिव्यस्रग्गन्धमण्डितौ ॥ ४५ ॥

जनन्युपहतं प्राश्य स्वादन्नमुपलज्जितौ ।

संविश्य वरशय्यायां सुखं सुषुपतुर्व्रजे ॥ ४६ ॥

एवं स भगवान् कृष्णो वृन्दावनचरः क्वचित् ।

ययौ राममृते राजन् ! कालिन्दीं सखिभिर्वृतः ॥ ४७ ॥

अथ गावश्च गोपाश्च निदाघातपपीडिताः ।

दुष्टं जलं पपुस्तस्यास्तृप्तार्ता विषदूषितम् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका

सगरे ताव वृत्त ऐसे कपित भये जैसे बड़ी माँझी में हथे लगे हैं ॥ ४४ ॥

जगदीश्वर भगवान् श्रीमन्नग्न जो खलदेवजी हैं उनमें जो बात कुछ विचित्र नहीं है, जिनमें ये सब जगत् तन्तु में पड़के नाई ओत ओत है अर्थात् पोंदि रखो है (या जगे लगे तंतु ओत और बाड़े तंतु ओत हैं ऐसे जानना चाहिये) ॥ ४५ ॥

ताके पीछे, धेनुक के जात के और जो गप्पा है, के सब राम कृष्ण के ऊपर बड़े संरम से दौरे क्यों कि ? उनको बहुत मारो गया ता शोक सों ॥ ४६ ॥

हे नृप ! तबही कृष्ण और बलदेव दोनों मैसा जो जो गप्पा आवत गये तिन २ के पाँच पकरि २ के ताव वृत्तन के ऊपर फेकत गये ॥ ४७ ॥

फव्वन के विखरवते और मरे दैत्यन के देहन ते और ताव वृत्त के अग्र भागन ते पृथिवी ऐसे शोभित होत भई कि-जैसे चित्र विचित्र मयन ते शाकाय शोभित होवे ॥ ४८ ॥

दोऊ मैसान के वा बड़ेमारी कसे कों देख के देवता-दिक पुष्टन की वषां करत भये बाजे बजावत भये और हसति करत भये ॥ ४९ ॥

या प्रकार जब धेनुकासुर मारो गयो तब कुछ दिन पीछे

वा ताव वृत्तन में मनुष्य फल खाये लगे, और पशु तथा चरये लगे ॥ ४९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

गोरजोमिच्छुरितेषु कुन्तलेषु बद्धं वर्धं वन्यानि प्रसूनानि च यस्य रुचिरेक्षणां चारुहाससम् यस्य ते च तं च दिदृक्षित-दृशो विद्वक्षिता दशनेत्येकयुक्ता दृशो यासां ताः ॥ ४२ ॥

मुकुन्दस्य मुखपद्मगतं सारधं मधु माहि यो विरहस्तस्माज्जातं तापं स च तासां सत्कृतिं पूजां, कां सत्कृतिं कथं वा कृतां ? तामाह, समीडेति । समीडेन सलज्जेन हासेन विनयो यथा गच्छति तथा यदेतत्, किं तत् ? अपाङ्गमां च कदाचरं शनं तथा तां सत्कृतिं प्राप्तेति ॥ ४३-४४-४५-४६-४७-४८-४९-५० ॥

श्रीमजीवणोक्तमिश्रवैष्णवतोषिणी ।

एवं प्रसक्तुन दितामरस्य धेनुकपथीकापि समाहस्य प्रथमगोचारकविनसन्ध्यालीलावि यथायुक्तमित्य केवलं तावन्-सन्ध्यालीलासाह चहमि-तत्र सामान्यवृत्तजनदृश्यमानत्वेन वक्ष्य-यति-कृष्ण इति । कृष्ण इत्यभिमतं सर्वचित्ता कर्तव्यं दृष्टव्यं विविचिनी-कमलेशादिना । कमलपत्राक्ष इति सौन्दर्यं भाष्य

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतौषिणी ।

ल्लविकोक्ततया विस्तीर्णताकीर्णतया च कैशोरशब्दकिरपि पुनरे
श्रवणकीर्णतया यस्य स इति सर्वसद्व्युत्पत्तिमाहात्म्यमनेन व्रज-
शनास्तत्तुल्यगुणैश्च विरहात्पशमस्तावकानां च चित्तोत्थासः
सूचितः एवं स्वरूपयोमां दर्शयित्वा भावरणशोभामाह, स्तव-
मान इत्यादिना ॥ ४१ ॥

अथ तदुल्लङ्घितवत्यैः श्रीगोपकुमारविशेषैरपि दृश्यमान-
त्वेन ते वर्यान्तेषामनुरागोत्पत्तिरूपयति—तमिति द्वाश्याम् ।
इत्युक्तमवबोधकं गौरज इत्यादिना उपरि मध्ये तले च श्रीमुख-
शोभा दर्शिता अन्येष्वसद्व्यवस्थितसम्प्राप्तयेव वर्णनं सायं
वनाकाशगतत्वेन वैशिष्ट्यात् वैष्णुकगणं समावृत एव विशेषतश्च
तासां प्रहर्षणाप्रमादकर्मण्यं च उपेतिरगमात्रमानमथेषुक्या-
नोपगानत्वेन गीता, कीर्तिरस्य तम अत्र साप्रजतानुक्तिस्तस्य
तत्रानुपयुक्तप्राप्तत्वात् अत एव क्लृप्तं व्यवहितत्वात् गुरुजन-
सङ्गतौ हि तस्याप्रजताभाव एव प्रवर्तते तस्य व्रजागमन-
निवारिगौरजश्रुतिरिति सूचितगौरज उद्धृतिवैष्णुकगणमनुगोपगीत
कीर्तिव्यतिरिक्तं हेतुत्रयं द्वयम् अमिगमने हेतुः, दिव्यचिता
सञ्जातदिव्यता इत्यादिनामिति, अत्र प्रथमतो गोचरणेन दूर-
गमनतो विविचशङ्कोरपत्तिः तया पूर्वोद्युनागीपालते कालविल-
वनेनागमने चोत्कण्ठवैशिष्ट्ये हेतुः, समताः अन्योन्य मिलिताः
प्रकृत्येन संख्यात तत एव मयलजादिहानेश्च तच्च स्वरूपद्वय-
सर्वासामेव युगपद्विनाच्छीकृष्णाध्वनि वा पूर्वमेवागतानामु-
त्थानविशेषे वा ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

ततश्च उद्धृतं तदाह—पीत्वेति । तैर्व्याख्यातम् स्वमाधुरीपरि-
षेधेन विद्योतगुःस्वामुक्तिं दर्शयतीति मुखे कुन्दानि दन्त-
रूपणि यस्यापि वा मुकुन्दः तस्य सुखाज्जसाराधमक्षिभृङ्ग-
स्वरूपः पीत्वेति तत्सौन्दर्यपरमासत्त्वात् तेजमात्रात्मिका-
सत्यो भृङ्गो बोधयेत्यर्थः । प्रकृत्यासिरूप इत्यादिवचनतीव-
क्रिय, भृङ्गरूपकेन श्रीमुखानवयवेषु ततस्ततो मुहुर्दृष्टि-
श्च यध्वनिताव्रजवोषित इति समुत्कण्ठविशेषः अहोति रात्रौ
विहरतापामावः सूचितः । तस्यां व्रजेन्द्रप्रहादौ तत्सन्दर्शनादि-
सिद्धेः सत्कृतिमाह—सत्रीदो हासोपतादयोऽपि विनयः रहस्य-
प्रियजनोचितव्यवहारोपपन्नतादयं यथा स्वासया तद्रूपामित्यर्थः
यदित्येतत्प्रोक्ता तां किं रूपा अपाङ्गमोक्षकटाक्षदर्शनरूपामित्यर्थः
यद्वा यद्यासां अपाङ्गमोक्ष एव सत्कारोपकरणत्वेन विद्यते
अत्र तादृशं यथा स्यात् तथा सत्कृतिः समधिगम्येति यद्वा,
यत्सर्वव्यधिगमने सत्रीदेल्यादिरूपं अपाङ्गस्य मोक्षो यत्र तद्रूपं
च क्रीडत्वमापे वा कसत्कृति यः अपाङ्गमोक्ष इत्यर्थः । तद्वि-
शेषणं सत्रीदहासेति यद्वा व्रजप्रोषितः पूर्वोक्तास्तद्विशेषः
मुकुन्दस्य सर्वदुःखमोक्षकत्वेन तादृशनाम्नः श्रीकृष्णस्य मुख-
सारथं मुखकमलस्य सौन्दर्यरूपं मकरन्दमक्षिभृङ्गरचि-
मिरेव भृङ्गैः पानपात्रैः पीत्वा समास्त्राद्य अहि यो विरह-
स्तेन यस्तापस्तप्राप्तिजा कृष्णा तां जहूः रात्रिजविरह-
तापं तु प्राप्तदर्शनेन जहुरेवेति भावः । यत् यत्रैव सत्रीदो
हासविनयो यत्र तादृशमपाङ्गमोक्षं कटाक्षनिःक्षेपरूपां तत्
सत्कृति ताभिः कृतं सम्मानं समधिगम्य मत्वा मोक्षं मोक्षं
तर्निजगृहं विवेचोति ॥ ४३ ॥

[१४६]

एवं तासामानन्दं काश्यामुक्त्वा आश्रित्योराह—तयोसिति ।
पुत्रयोसिति । द्वयोसि द्वौ प्रत्येव स्वपुत्रमावेन जावनभरं वो-
धयति—यथाकालमिति । शरदादौ सायं प्रदीपादौ च समये
विधेयानुसारित्यर्थः । यथा कामं पुत्रयोः स्वयोर्वा इच्छानुसारेण
यथेत्यादिकोविपश्येयं प्राठः क्वचित् परमा उत्कृष्टा आश्रित्यः
उपमागान् सम्पादितवत्यो यतः पुत्रवत्सले अनेन प्रागुक्तो-
पमालिङ्गनचुम्बनादिकं कुशलप्रश्नसर्वाङ्गनिरीक्षणादिकञ्च
सूचितम् ॥ ४४ ॥

आशीविधानमेव प्रपञ्चयति—गतेति शुभमेकं । गताध्वनिति
न भ्रमो अश्रमः स चेश्वरत्वात् श्रीमन्नरलीलाङ्गीकारेण
तस्याभावस्त्वनभ्रमः अत्र एवेत्यर्थः । सम्प्रति क्षणं विभामदी-
लायां विगताध्वनमात्रित्यर्थः । आदिशब्देन केशप्रसाधनजलमार्ज-
नादीनि स्नेहभरसंभ्रमेण कमोललङ्घनान्मज्जतस्यादावुक्तिः । यद्वा,
जलेन धूलिमपसायं पश्चात् सुगन्धिद्रव्येण तत् नीवीमिति
मज्जल्लङ्घनाया परिधानवस्त्रं च उत्तरीयस्य यक्षोपवीतात्
प्रागनपेक्षत्वात् अनुलेपनादिशोभाज्यवधायकतया तस्याप्रहणाच्च
भूषणानामनुक्तिः वस्त्रादीनामिव स्नानत्वाभावेन तेषामपरि-
वर्तनात् प्रातेरव तदाभिक्रमोचित्यश्च जननीभ्यामुपहृतं परिधि-
प्राश्य प्रकृष्य सुखेनाश्रित्वा उपलालितो ताम्बुवादिमुखवासा-
पैशासुखगोष्ठाशिरोप्राणादिभिः प्रतिपालितो तत्र व्रजे तन्मध्ये
अवरोधान्तर्महाप्रासादं तथा च प्राज्ञात्तर खण्डे स्थितम्—

“तस्मिन् भवने श्रेष्ठे रम्ये दीपैर्विराजिते ।

शुद्धे विचित्रपद्मे नारायणविवासिते ॥

तस्मिन् भवने हरिः कृष्णः श्रेष्ठे नारायणो यथा—

इति वरप्रत्ययायां दिव्यपर्यङ्कापरि संविश्य श्रीमात्रं प्रसामं
अनेन कीडार्थं निद्रायां क्षणं विस्मयो बोध्यते तदेव सूचयति
सुखं यथा स्यादिति । सुखिदासादिकृतोपस्कृतताम्बूल-
समर्पणचामरान्कोलनपदाब्जसम्वाहननमोर्द्धागीतगातादिमुख-
प्रकारेणेत्यर्थः ॥ ४५—४६ ॥

अत्राध्यायसमाप्त्यकरणं क्रमप्राप्तामपि पूर्वत्र सुखसमय-
तया स्वकां कालियदमनलीलामनुस्मृत्य वक्षित्यात् अनुस्मृता-
याश्च तस्याम् भावेशादेव तां प्रथममागतो वक्तुमारब्धमपि
तन्मात्रमुक्त्वाध्यायः समापयिष्यते । पुनश्च विहरत्यपि तत्र स्व-
भगवति यमुनायाः स दोषो नापगत इति श्रोतव्यामपरितोष-
माशङ्क्य विलोक्य दूषितां कृष्णामित्येकमेव पद्यं सा लीला
सूचयिष्यते राजप्रश्नसमुदीप्यमानविशेषादेव तु विस्तार-
यिष्यते अथ तथैवोपक्रमे ते एवमित्यादिना एव पूर्वोक्त-
प्रकारेण गोपालनभृङ्गाद्यनुकरणादिनेत्यर्थः । स व्रजजनैक-
जीवनभूतो वृन्दावनचरो भगवान् कृष्ण इति भगवत्ताशामपि
सार्धं चित्तद्विशेषं स्मरन्ति, कश्चित् कदाचित् गोचारगार-
रम्भवर्षस्य निदाधे रामं विनोति, अन्यथा तेन तादृशसाहसानि-
षेधमयमावृत्तिरपि कालियहृदप्रवेशो निवार्येत्येति सम्भाष-
तस्मिन् दिने एव तत्र गत इति भावः । वृत्तौ वेष्टितः श्रीमुख-
सन्दर्शनाद्यर्थं सर्वेषामेव प्रेमस्पर्द्धया परितो इतिकाममनात्
विशेषतः स्नेहेन व्रजेश्वर्या अनुशासनाच्च ॥ ४७ ॥

गावश्च गोपाश्च अद्यान्तरमेव यमुनित्वा गावस्तावदन्यत्र
पालिता अपि निदाघातपीडिताः सत्यस्तज्जसमूर्त्ता व यमुना

अविदितमात्राद्यं कुतः सुविधानी ।

आगच्छन्तं भगवन्तं वशीयन्ति "तं गौरजश्रुतिरिक्तवत्" इति तं भगवन्तं गोपिकायामपि निरूपितं पानं बहिः स्थितस्य द्रवद्रव्यस्यास्तनिवेशनं नेत्राग्रासपि स्वतोऽस्माद्वत्-
कापनाय भृङ्गपदं तथा सन्निखनोऽपि प्रवृत्तिर्भवति अन्यत्र च न विानयोः सिसृचति गोपिकानामपि देवतात्वादप्येतापि कर्तुं सम्भवति अनोस्माभिरेतावत्कालं नानुभूत इति चिन्तया यस्तापः सलावययामृतरसेन्तः पूणं गच्छति अन्यस्तु विविधोपि तापः पूर्वमेव गत इति आपयितुं विरहजमित्युक्तं ननु, विरह एव कि-
मिति सम्पाद्यते संप्रधान एव कथं न स्थीयते ? इत्याशङ्क्याह-
व्रजयाधित इति । व्रजस्य हि स्त्रियो विवेकरहिताः पराधीनाश्च तत्राभ्याहु भवन्ति स्त्रीस्त्रीभाषाऽपि बाधकः अतः परं तामिर्मि-
तामिर्मध्यस्थिते भगवति यत्कसंख्यं तद्वक्तुमशक्यमिति सङ्को-
पेणाह-नरसत्कृतिमिति । तासां सत्कारमनुभूय पशितः समाधि-
नादि यावद्वा भगवद्भगवतापि शक्यं तस्मै तासां सम्बन्धि-
सत्कारत्वेनोच्यते सम्बन्धिभिरपि प्रत्येकं भिन्नतया तत्सुखमनु-
भूय सम्यक्वा ताः कृतार्थीकृत्य गोष्ठे विवेश । ननु, कोयं तत्कृत-
सत्कारो लौकिकभोजनादिरपि च सत्कृत एव पुनर्गोष्ठे समा-
गमनं व्यर्थमेव स्यात् लौकिकं च बाधयेत् अतो विधिनाष्टि-
सखीकुहासविनयमिति-यदिति विशेषतो वक्तुमशक्यं मुख्य एव
रसः तत्रान्वकारे वाह्यो लीला सा व्यावर्त्यते अपाङ्गनां मोक्षो
यत्रेति अलसाद्यक्षापाङ्गाः के कं प्रकारमभिनेत्यतीति प्रथम-
प्रकारापन्नाया एव तस्याभिभूताय त्रिविधानां रसानाह-सखीकु-
हासविनयमिति । आदौ मीढा मध्ये पुष्टे रसे हासः रसान्ते
च विनयः तैः सह वर्तमानं प्रत्येकं बहुभाष्यं रस इति दिश्यते
भगवत्प्रभाष उक्तः अनौचित्यपरिहारस्य सत्कृतिशब्दः जगत्पू-
ज्यत्वाच्च भगवतो यथाधिकारं च पूजा नन्वप्राप्त्यागतस्य
तद्वेषेति कथं मार्ग एव सत्कारस्वीकार इति शङ्कापरिहा-
राधेमाह-गोष्ठमिति । गवां बन्धनस्थानं ततः ॥ ४३ ॥

ततस्तथा यत्कृतवत्तः तदुक्त्या पञ्चाङ्गवती व्रजे समागमनं निरूपयति-पीत्येति । आदौ तापापनोदनाय गोपीजनवत्तमसरसः कदापि विनयुक्तावकाशयामृतं पातव्यं अन्वयान्तस्तापो न गच्छन्तं गते हि नापि रसास्वादाने बहिस्तापो मिहनादेव गतः स पेयीयमानो रसो यदि तापहारको मिहश्च भवति तदैव भूयात् पातु शक्यः लोके नास्ति दुग्धादीनां तृषादिजनकत्वात् जलं लीहारेव पातुं न शक्यते अस्यात्मकमपि यदि परिणामे सुखं न भवति तदापि न समीचीनम् अतो भगवत्स्वावस्था-
मृतं सर्वगुणविशिष्टमिहाह-मुकुन्दो मोक्षदाता हानरूपः शान्तः अतो नाम दातृजनकः प्रयुत मोक्षपर्ववसायी मुखं हि मत्स्या-
त्मकं भवति अतः स्नेहाद्वदुपानं सम्भवति तत्र सारवं सरवा मधुमक्षिका तथा सनेत्रः पुष्पेभ्यो रसं समानीयैकत्र मधु क्रियते तत्कोटणादिषु तिष्ठति अन्वजातीयं न मधु न द्रवीभूतं भवति धनीभूतं च पामं न शक्यं ग्रहणयोग्यं सर्वं भूतस्य सर्वोः सरवास्थानीयास्तैः सर्वैरेव सर्वप्रकरणेभ्यः परमानन्दं समुद्रतैकज्ञानवर्धनीयधोषितः सर्वप्रकरणेषु प्रतिपादितं ज्ञानं च यस्मीभूयाच्च स्थित इत्यर्थः । अद्यादिभिः श्रुतिभिश्च प्रार्थनया भगवानज्ञानीतः रसस्तु गोपिकामित्थं भुक्तः त एव हि रसं ज्ञानीतं चेत्तदेकोपि जीविनो भवन्ति ते भृङ्गाः न तेषामन्यदेव निवाहकमप्यस्तीति विषयास्तरसम्बन्धो नास्त्येव केवलमन्यत्र परिधम्यमाणं तथा गोपिकानामपि चक्षुषि परिधम्यति सर्वं

विषयीकुर्वन्ति भगवन्मुखलावण्यमनुमेव अत आह अविभृष्टैरिति अनेन गोपिकानां श्रुत्यादिभिः साक्षात्प्रमपि निरूपितं पानं बहिः स्थितस्य द्रवद्रव्यस्यास्तनिवेशनं नेत्राग्रासपि स्वतोऽस्माद्वत्-
कापनाय भृङ्गपदं तथा सन्निखनोऽपि प्रवृत्तिर्भवति अन्यत्र च न विानयोः सिसृचति गोपिकानामपि देवतात्वादप्येतापि कर्तुं सम्भवति अनोस्माभिरेतावत्कालं नानुभूत इति चिन्तया यस्तापः सलावययामृतरसेन्तः पूणं गच्छति अन्यस्तु विविधोपि तापः पूर्वमेव गत इति आपयितुं विरहजमित्युक्तं ननु, विरह एव कि-
मिति सम्पाद्यते संप्रधान एव कथं न स्थीयते ? इत्याशङ्क्याह-
व्रजयाधित इति । व्रजस्य हि स्त्रियो विवेकरहिताः पराधीनाश्च तत्राभ्याहु भवन्ति स्त्रीस्त्रीभाषाऽपि बाधकः अतः परं तामिर्मि-
तामिर्मध्यस्थिते भगवति यत्कसंख्यं तद्वक्तुमशक्यमिति सङ्को-
पेणाह-नरसत्कृतिमिति । तासां सत्कारमनुभूय पशितः समाधि-
नादि यावद्वा भगवद्भगवतापि शक्यं तस्मै तासां सम्बन्धि-
सत्कारत्वेनोच्यते सम्बन्धिभिरपि प्रत्येकं भिन्नतया तत्सुखमनु-
भूय सम्यक्वा ताः कृतार्थीकृत्य गोष्ठे विवेश । ननु, कोयं तत्कृत-
सत्कारो लौकिकभोजनादिरपि च सत्कृत एव पुनर्गोष्ठे समा-
गमनं व्यर्थमेव स्यात् लौकिकं च बाधयेत् अतो विधिनाष्टि-
सखीकुहासविनयमिति-यदिति विशेषतो वक्तुमशक्यं मुख्य एव
रसः तत्रान्वकारे वाह्यो लीला सा व्यावर्त्यते अपाङ्गनां मोक्षो
यत्रेति अलसाद्यक्षापाङ्गाः के कं प्रकारमभिनेत्यतीति प्रथम-
प्रकारापन्नाया एव तस्याभिभूताय त्रिविधानां रसानाह-सखीकु-
हासविनयमिति । आदौ मीढा मध्ये पुष्टे रसे हासः रसान्ते
च विनयः तैः सह वर्तमानं प्रत्येकं बहुभाष्यं रस इति दिश्यते
भगवत्प्रभाष उक्तः अनौचित्यपरिहारस्य सत्कृतिशब्दः जगत्पू-
ज्यत्वाच्च भगवतो यथाधिकारं च पूजा नन्वप्राप्त्यागतस्य
तद्वेषेति कथं मार्ग एव सत्कारस्वीकार इति शङ्कापरिहा-
राधेमाह-गोष्ठमिति । गवां बन्धनस्थानं ततः ॥ ४३ ॥

तथापि भगवत्प्रभाषाद्योचितं तत्रापि सत्कारो जात इत्याह-तयोरिति । साधारण इति साधनाधेयमुपगमेहं यथा-
दारोद्विषयाधिति लोके स्यात्तित्का पुत्रयोरिति लौकिक एव भावः प्रेमरहितं न गृह्णातीत्याशङ्क्य प्रपञ्चसंलक्ष्युक्तम् । एका-
मप्यनतिक्रम्य काव्यमप्यनतिक्रम्य परराशिषो व्यापसां कामः स्निग्धः सन्ध्याकाशे च परोक्षतयेवाभिषो वक्तव्य इति काव्या-
पेक्षा निरूपणा नमस्कारे कृते प्राप्ते वा स्वस्य महित्वं स्था-
पितव्यमिति सापेक्षितुमाशिषां निरूपणम् ॥ ४४ ॥

तत उपचाराः गताऽवान्प्रमादिति मज्जनायुग्मर्दनादीनि उन्म-
हिनमादिवेषां मज्जनानां कान्दसः परातिपातः मज्जन्तं वा पादयामज्जन्तं वा उन्महन्तादिना रजोनिवृत्त्यर्थमाह वा मज्जनं प्रातीतिकार्यं अमः नीची मलानामिव कञ्चित् शिताश्वरादिभिर्निर्मिता विद्येते जगन्धादिना च भण्डितो जातो ॥ ४५ ॥

मध्ये स्वधिकारिदेवैस्तथा इतो पञ्चाङ्गनयुपपन्नं प्रापेति शोद्विषया समातीतं प्राप्यतो भगवतो वलमद्वयेव सह भोजनमसमासात् द्रव्यमेकोवेति न यथावाया वैषम्यं प्रापेति कोमलवृद्धासादिः सूचितम् । तत उपलब्धितो पित्रादिभिः सर्वैरेव सर्वेषामनुग्रहार्थमेवमुक्तं श्रद्धया

भीमव्रतमाचार्यकृतसुवर्णशिनी ।

सन्निवेशेति रात्रिकृत्यमुक्तं जतन्यादीभिः सह शयन-
निषेधार्थमुक्तं सुखं सुषुप्तुरिति लीला आह्निकी सम्पूर्णा
निरूपिता व्रजे हि नात्यन्तं धर्मप्रधानता यतो न रात्रिकृत्यं
किञ्चिदुक्तं व्रजस्नानादिसिद्धत्वेऽपि केयनेन सम्पूर्णं व्रजे स्नापि-
याभिः सह शयनं सच्यते ॥ ४६ ॥

एवंमाहिकं भगवत्कृत्यं निरूप्य वैषयिकं भगवत्कृत्यं
सक्तं कावीर्यहृद्गमनार्थं प्रस्तावनामाह—एवं स भगवानिति । एवं
निरोधार्थं बुद्धावनन्तरो भगवान् जातः तत्र हेतुः स भगवानिति ।
स इति निरोधार्थमेवागतः भगवानिति सामर्थ्यं कृष्ण इति नास्तीति
अनेन सर्वदुर्गाणि युगमजस्तस्मिन् इति वाक्यार्थं बोधायितुं
प्रवृत्तिश्चित्तं प्रापयति—कचित् कदाचित् कस्मिंश्चिद्देशे तत्कार्यं
स्वसाध्यमेवेति श्रुत्वा राममृते कालिन्दी ययौ वनं ह्युभयत्रापि
भवति पर्वतसमीपे कालिन्दीसमीपे च तत्र निदाघे प्रायशः
कालिन्दीसमीपे एव गोचारणं सखिमिश्रितं इति तेषां समाजः
शीलतोका अपरिहयतापि अन्यथा भगवान् स्वयमेव गच्छेत् ॥ ४७ ॥

एवं सम्भूय गतानां मध्ये भगवानन्यत्रैव स्थितः
मित्रप्रक्रमेणैव गावो गोपालाश्च गता इत्याह—अथेति । कश्चिद्वृत्त-
वृत्तायासां भगवन्तं स्थापयित्वा जले पाययित्वा पीत्वा चाग-
मिष्याम इत्युक्त्याश्च दूरे गन्तव्यमिति बोधिता अपि विशेष-
यतो न निषिद्धा निदाघातपेनात्यन्तं पीडिता बुद्धं तस्या
यसुजाया जलं पपुः सा हि यममगमिष्यतो बुद्धा या स्थाने
दत्तवती स्वदोषो न तस्याः किन्त्वप्युक्त इत्याह—विषयवृत्ति-
मिति । विशेषात्यन्तं दूषितम् उष्णस्पर्शादिनापि दूष्यते तदर्थं
विशेषः ॥ ४८ ॥

भीमव्रतमाचार्यकृतसुवर्णशिनी ।

वनाद्गोष्ठप्रवेशलीलामाह त्रिभिः—कृष्ण इति । व्रजस्यानां
चित्तस्याकर्षणं कमलपत्राक्ष इति मेघनासयोः पुण्ये अन्ये
अवगो कर्णौ यतस्तथापूतं कीर्त्तनं वेणुगानं यस्य स इति श्रोत्र-
स्याप्यकर्षणं ध्वनितम् ॥ ४९ ॥

व्रजवासानां विशेषत आकर्षणमाह—तं गोप्योऽप्यतमन्
गोरजोभिश्चरितेषु व्याप्तेषु कुन्तलेषु वर्यं वर्यं धन्यप्रसूतानि
च यस्य रुचिरमीचयं चारुहासश्च यस्य ईक्ष्णुशोभासो वा
यस्य ते दिहाक्षिताः सजातदर्शनेच्छा दृशो यासान्ता इति
गोपीकर्तृकं व्रजा भवहेतुकं व्रजेनमानयन्त्यो दृशस्तदा-
क्षरणात्वं परित्यज्य स्तनत्रकट्टयं प्राप्ता इति ध्वनिः तेन च
प्रतिवेशिनां श्रोत्रजागृतिद्वयायां वेणुसौख्योद्गसौरभसम्प-
ल्लाममाक्षय मात्सर्ग्यैव स्नेहा रङ्गवमसहमानाः स्नाभय-
भुक्ता गोपीः परित्यज्य सपरिभाषितुमिव चापल्यात् स्वयमेव
कृष्णपार्श्वं जलिता इत्युत्प्रेक्षा ध्वन्यते । समेता इति सर्वा एव
कृष्णवच्चः स्नखगृहान् विहाय चकन्ति पश्य मामेव किं
स्वः पाश्यन्ती वाधिष्वसीति स्नखश्वधूः प्रत्युत्तरयन्त्य इति
धावः ॥ ५० ॥

अभिगम्य किं चकुरित्यत आह—पीत्वैति । मुकुन्दस्य मुखे
सारथं स्मितरूपं मधु अक्षिभृङ्गैः पीत्वा नृत्तपाङ्गमूढैः । पीत्वैत्य-
नेन कृष्णस्यादृष्टगोपीकस्यान्यमनस्कस्यैव यत् साहजिकं
स्मितं तत् तामिनिःशुद्धतया सम्पूर्णतैरेव पीतमिति गम्यते
ततश्च द्वितीयपक्षे कृष्णस्य तत्रावधाने सति हर्षोत्थो हास-
स्तासां यदेवाजति तदेवोद्भूतया व्रजया स सम्पूर्णवलोको
हासश्चावृतः वामकरकृतसंलग्नगुण्डनं च किञ्चित्संयुक्तं तत्तदा-
वरणव्यञ्जितो विनयश्चाभूदित्येतत् सर्वमाधुर्यमेव कृष्णोऽनु-
बभूवेत्याह—तत्सत्कृति तादृशावलोकनरूपां सत्कृतिं तामिः कृतं
किञ्चिदुपायनप्रदानरूपं सम्माननमित्यर्थः । समधिगम्य विदग्ध-
शिरोमायित्वात् सरसांस्तादे स्त्रीकृत्य गोष्ठं विवेश अत्र सत्कार-
समाधिगमकिययोः क्रमेण सत्रीदेत्यादिविशेषणद्वयं तेन च
व्रीडया सहितो हासो विनयश्च यत्र तत् यथा स्यात्तथा
तासां सत्कृतिं यतः प्राप्नुवतः अपाङ्गस्य मोक्षो यत्र तद्यथा
स्यात्तथा समधिगम्य गोष्ठं विवेशेत्यर्थः । तामिः कृता सत्रीड-
हासविनया तादृशावलोककरूपा सत्कृतिः तस्याश्चाधिगमः कृष्णेन
तत्प्राप्नुवदपाङ्गमात्रसहितः कृत इति फलितम् अत्र सम्पूर्ण-
नेत्राभ्यां दर्शने तासां व्रजया विमुखीभावः स्यादतस्तत्क-
टाक्षप्राप्त्यर्थमेव कृष्णेनापाङ्गमात्रं इति श्रेयम् । अथैतद्विवरणं
तामिः प्रत्येकं स्वनयनाञ्जनावौसुक्यं सञ्चारिणा अपरिजनेना-
नीयावलोकनकुसुममपि तथैव स्नाधरपल्लवाञ्जली हर्ष-
सञ्चारिणोप्यादीनापि हासकुसुमं च गृहीत्वा एतद्वस्तुद्वय-
मेवास्मद्वेदं तत्र भवति देयमस्ति तत् कृष्णो गृह्यतामिति
यदैव दर्शितं तदैव तदुपायनद्वयमानेतुं कृष्णेन स्वप्रसोऽपाङ्गो-
न्वयुज्यत स च महाचपलः पूर्वमेव तद्वयं तासामन्तर्गुह-
गतमपि चोरयितुमुद्यतोऽतः कृष्णेन वधैव स्थापितं भासीत्
तामिस्तस्मिन्नुपायनद्वये प्रकटीकृत्य द्वितिते सति स एव-
बन्धान्मोचितः सन् शर इव शीघ्रं गत्वा तद्यदैव गृहीतु-
मारभत तदक्षय एव तासां कौषाधिकारिण्या सख्या व्रीडया
प्रादुर्भूय तदुपायनद्वयमावरीतुं प्रवृत्ते ततश्च तयो-
र्विग्रहे प्रवृत्ते सन्ध्यश्च विनये च तासां परिजने समायाति
स च वल्लवात् कृष्णप्रसोऽपाङ्गो व्रीडाविनयाभ्यां सहितमेव
सहासावलोकनमुपायनमाकृष्णानीय कृष्णाय प्रादात् स च
तत्रिकमतिबुद्धममहारनमिष प्राप्य स्वहृदयमन्किराभ्यान्तरपथ
स्थापयामासेति कथा सत्कारव्यञ्जितोपलब्धा यद्वा व्रज-
योषितोद्दिष्टोऽहितापे जडः, कास्ता व्रजयोषितः ? यासामपाङ्गमात्रं
तसां प्रसिद्धां सत्कृतिं समधिगम्य गोष्ठं विवेश कीदृशं
सत्रीडहासविनयम् अत्र यत् पदस्योत्तरवाक्यगतस्वाञ्ज तत्पदा-
पेक्षा ॥ ५१ ॥

यथाकामं पुत्रयौवोद्धृतं भक्ष्यादिकमनतिक्रम्य यथाकालं
प्रदोषादिकं भोजनकालमनतिक्रम्य परमाश्रितो भक्ष्यपरिषेवादि-
भोगात् ॥ ५२ ॥

न श्रमोऽश्रमः स चेश्वरत्वात् नरलीलया तस्यामाधस्व-
नश्रमः गतोऽध्वनोऽनश्रमः श्रम एव ययोस्तौ नवीं परिधान-
चक्षुः ॥ ५३ ॥

एवं कालिकगोपाष्टमीदिनलीलां समाप्य तद्वर्षायनिदाघ-
गतस्य कल्पचिह्नितस्य व्रजामाह—एवमिति । राममृते हीत

विषाम्भस्तदुपस्पृश्य देवोपहतचेतसः ।

निपेतुर्व्यसवः सर्वे सज्जितान्ते कुरुदहं ॥ ४६ ॥

वीक्ष्य तान् वै तथाभूतान् कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ।

ईक्षयाऽमृतवर्षिण्या स्वनाथान् समजीवयन् ॥ ४७ ॥

ते संप्रतीतस्मृतयः समुत्थाय जलान्तिकात् ।

आसन् सुविस्मिताः सर्वे वीक्षमाणाः परस्परम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायदीपिनी ।

अमृतवर्षिण्यामृतानाथं मातृभ्यां तस्य तद्दिने गृह एवापवे-
शितत्वात् ॥ ४७ ॥

गाय इति पश्चात् शूनैरागच्छन्ते कृष्णमनवेक्ष्य तृणाचरेवात्
हुतगामिन्यः तदनुदुताः केचन गोपाश्च ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुण्ये अवस्थाकीर्त्तने यस्य सः ॥ ४९ ॥

ते श्रीकृष्णं व्रजमाविशन्तश्च दिव्यक्षिता ईशानोत्कण्ठायुक्ता
इहो वासां ताः गोप्यः भयगमन् अभिमुखमाजग्मुः कथ-
ममृतम् ? गौरजीभिश्चुरितेषु कुन्तलेषु वक्ष्यति बह्वेवमप्रसन्नानि
यस्य खिरमीक्ष्यं चारु दासश्च यस्य तं च तं च ॥ ४९ ॥

व्रजयोषितः मुकुन्दमुखश्च मुकुन्दमुखपङ्कजश्च सारथं मधु
आचिभृङ्गः पीत्वा अहि यो विरहस्ततो जाते तापं जहुः
मुकुन्दोऽपि तत्सत्कृतिं तासां पूजां समधिगम्य गोष्ठं विवेश
सत्कृतिमेवाह-सञ्जीवेन हावेन त्रिनयो यथा भवति तथा वदेत-
इपाङ्गमोक्षं कटाक्षदर्शनम् ॥ ४९ ॥

परमाशेषः प्रियान् कामान् ॥ ४९ ॥

रक्षितं नीचां सुखं वक्ष्य वसित्वा सुखं सुपुण्ड्रः ॥ ४९-५० ॥

भाषा टीका ।

पुण्य रूप है जिनकी कथा की अवस्था और कीर्त्तन ऐसे
कमलदलखोचन श्रीकृष्ण अपने अनुचर गोपन सहित और बड़े
मैया बलभट्टजी सहित व्रज में प्रवेश करते मये ॥ ४९ ॥

गायन के छुर की रज अलकन पै पलकन पै कपोलनकी
आलकन पै पर रही है, मोर पिच्छ के मुकट को आरण्य
करे हैं, वन के फूलन के गुच्छा माखा बटकायें सुन्दर खित-
बन मनोहर जाकी हसन सखा जिनको जस गाय रहे ऐसे
श्रीकृष्णचम्पू नेणु की वजावत जब वनते आवत मये, वस
के की इच्छा जिनकी ऐसी आसन वाली सब गोपी सुरमिलके
आवत भई ॥ ४९ ॥

वे सगरी व्रजकी वनिता अपने नेत्र कपो मोरान में सा-
गरे के मुख कमलते सुन्दरता कपी अमृत के पीके दिन भर

[१४७]

ताई प्यारे के विरह से भयो जो ताप ताको छोड़त भई ॥
श्रीकृष्णचन्द भी उन गोपीन की नम्रता और लाज भरी
मुख्यां कटाक्ष भरी खितवन रूप भट कू लेके अपने व्रज
में प्रवेश करते मये ॥ ४९ ॥

अपने पुत्रन पै स्पर्श करनेवारी मैया यशोदा और रोहि-
णीजी दोनों देऊ भयान की जैसी इच्छा और जैसी समझ
वाड़े के अनुगुण उनके मनोरथन को पूर्ण करत भई और
आशीर्वाद देत भई ॥ ४९ ॥

घर में आयेके स्नान उषटनो इत्यादिक उपचारन सों
भागों को परिश्रम दूरि भयो, जिनको ऐसे कृष्ण बलदेव
देऊ मैया सुन्दर पीतांबर नीलाभर को पहिर के भ्रात्रा
गंध चन्दन सों भूषित होय के शोभा को प्राप्त होत
मये ॥ ४९ ॥

इतनेई में मैया धार परोस के जो लाई सो बड़ो खानु
को अन्न देऊ मैया जेमत मये, ता पीछे मैया ने उपलक्षण
करके शय्या पै देऊ मैयात के पैढाय दिखे, और कहानी
कहव लगी, इतनेई में नौद जो आई सो व्रज में सुख पूर्वक
खूब सोवत मये ॥ ४९ ॥

हे राजन् ! या प्रकार श्रीकृष्णचन्दन विहारी श्रीकृष्ण
मगवान् कभऊ एकले बलदेवजी विना आपही ग्वाल बालन
हूँ साथ लेके यमुनाजी के तार पै जात मये ॥ ४९ ॥

ता पीछे गरमी की धूपसों स्वाकुल होखेते गऊ और
ग्वाल बाल सब वृषा सों प्राप्त होय गये और फाँली के विष
सों दूषित जो यमुना जल ही ताके पीवत मये ॥ ४९ ॥

श्रीपरश्वामिकृतभाषायदीपिका ।

सम्प्रति सद्य एव इति प्राप्ता स्मृतिर्यस्ते सम्प्रतीतस्मृतयः
वक्षा, सम्प्रतिप्रतीता प्रतिप्राप्ता स्मृतिर्यस्ते तथेति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीपरश्वामिकृतभाषायदीपिकायाम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अन्वमंसत तद्वाजन् ! गोविन्दानुग्रहेक्षितम् ।

पीत्वा विषं परेतस्य पुनस्त्याजिमात्मनः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

दशमस्कन्धे वृन्दोवनक्रीडायां वैनुकवधौ नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्गीर्णगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एतच्च सर्वे श्रीमद्भागवतो माधिलीलाविशेषाधिष्ठातृशक्ति-
वैमर्षमेवमाह—देवो भगवान् तस्यैव देवं धीक्षाशक्तिवैमर्षं
मेव उपहृतं हानं येषां त इति तदुक्तं ईशचेष्टिन इति वदयते
च श्रीकृष्णानुग्रहकर्मणोति उपस्पृश्य किञ्चिदाचम्य विषाम्
इति पुनस्त्याजिमात्मनोऽप्यस्य इवात्र च तादृशैवमेव
कारणम् ॥ ४६ ॥

वै एव इत्युपस्थितिकम् बोधयति, वतः क्षनान् क्षनान्य-
गतौ भवन् एवाभूतवर्षिण्या प्राकृतानां प्राकृतमभूतमिव नवां
नवीनानामेकं जीवनेहेतुं सार्वभौमवर्षितुं शीघ्रं यस्याः । यद्वा,
अभूतं तादृशं कारणमाश्रयत्वं तद्वर्षिण्या यथोक्तं द्वितीये
“यत्र व्रजे व्रजपशून् विषमोयपीमान् पालान्जीवयन्नुग्रहदृष्टि-
बुद्ध्या” इति सम्पद स्तान्तिशोकाद्भिन्नशमेन युगपदेवजीवयन्
स्वस्थानकरोत् तादृशी च शक्तिर्न कृत्रिमा किन्तु स्वाभाविकमे-
वेत्याह—योगेश्वरेश्वर इति । यद्गुणसनाविशेषेयौष योगेश्वरा-
णांमपि तस्यच्छक्तिरित्यर्थः ॥ ५० ॥

सुविस्मिताः सुपुनरिष सर्वेषामेकदेव सद्यः स्मृत्यानात्
परस्परं वीक्षमाणा इत्यस्यैवैवमयस्वभावात् ॥ ५१ ॥

गोविन्दस्य गोकुलेन्द्रस्यानुग्रहेक्षितमन्वमंसत अनुमित-
वन्तः यद्वा विषं पीत्वा परेतस्यात्मनः पुनस्त्याजिमात्म-
नोऽप्यस्य इवात्र मोक्षगामनुस्मृतेति शेषम् । हे राज्ञिति भवा-
दशमेतदुक्तमेवेति भावः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्गीर्णगोखामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यपञ्चमीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यपञ्चमीये

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्गीर्णगोखामिकृतवैष्णवतोषिण्याम् ।

तद्विषोदकमुपस्पृश्य देवोपहतचेतसः सुर्जिता व्यसवः प्राण-
व्यापाररहिताः हे कुरुद्वह ! निपतुः तथाभूतान् सुर्जितान् पति-
तांश्च तान् इष्टाभूतसङ्गीतनादियोग्यनिर्वाहकः कृष्यः च आत्मेव

नाथो रक्षको येषां तानमृतवर्षिण्या इत्युक्तं इत्युक्तं सम-
जीवयस्वत्येतान् कथेति स्म ॥ ४६ ॥ ५० ॥

तादृशं ते च ते “वृमन्त्रिणा” [१२।६७] इत्युक्तोऽयं भावो गोपात्र-
संप्रतीताः सम्पदकर्मणोः स्मृतयो येस्तस्याभूता ज्ञानानिका-
दुत्थाय परस्परं वीक्षमाणाः सुविस्मिताश्च उच्यन्ते ॥ ५१ ॥

विषं पीत्वा परेतस्य पुनस्त्याजिमात्मनो पुनस्त्याजिमा-
गोविन्दस्यानुग्रहेक्षितमन्वमंसत ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्गीर्णगोखामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्गीर्णगोखामिकृतवैष्णवतोषिण्याम् ।

उपस्पृश्य आचम्य पीत्वा च ॥ ४६ ॥ ५० ॥

तथाभूतान् पुनस्त्याजिमात्मनो पुनस्त्याजिमा-
सम्पदकर्मणोः स्मृतयो येस्तस्याभूता ज्ञानानिका-
दुत्थाय परस्परं वीक्षमाणाः सुविस्मिताश्च उच्यन्ते ॥ ५१ ॥

विषं पीत्वा परेतस्य पुनस्त्याजिमात्मनो पुनस्त्याजिमा-
गोविन्दस्यानुग्रहेक्षितमन्वमंसत ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्गीर्णगोखामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

(विजयध्वजरीत्या प्रबोधनः)

श्रीमद्गीर्णगोखामिकृतवैष्णवतोषिण्याम् ।

सर्वानुपपत्तितमाभ्यासायमाह—देवेति । देवो भगवान् तस्यैव
माधिलीलाशक्तिः वैमर्षं देवं व्यसन इव अत्र च तादृशैव-
मेव कारणं हेतवः ॥ ४६ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

पुनस्त्याजिमात्मनो गोविन्दानुग्रहेक्षितं तजेतुकमन्वमंसत ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्गीर्णगोखामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्गीर्णगोखामिकृतवैष्णवतोषिण्याम् ।

वामकलमाह—विषामस इति । उपस्पृश्यं पानस्याभाविकं
स्पर्शमात्रं वा तावदेव सर्वं व्यसवः सङ्घिगन्त एव निपतुः । मनु-
तेषां जीवनादृश्यं विषमानस्यात् कथं व्यसवो जाताः ? तत्रापि,
देवोपहतचेतसः इति । तेषां हि तावदेव जीवनादृश्यमो देवो-
पहतचेतसः सङ्घिगन्तमीये भजे प्रवृत्त एव निपतुः यद्यपि को-
दुरीकृतो हेतुवशेन पूर्वसन्ततिरपि दूरीकृत्या पुनर्नैव हि

भीमश्रुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कीर्त्यां नाशो भवत्यलौकिकसुकृतेन च दिव्यभावेत्पत्तिः विश्वा-
सार्य सम्बोधनम् ॥ ४६ ॥

ततो भगवत्कृतमाह-शिक्षेति । अभावतोऽपि जानाति तथापि
कीर्त्यां साधनं वक्तव्यमिति योगेश्वरेश्वर इत्युक्तं योगस्यापि
निवृत्ता योगेन हि सर्वेषां ज्ञानं भवति तत्राप्ययं नियामकः
किम्पुनः अज्ञाने वक्तव्य इत्यर्थः । योगेश्वरागामपीश्वर इत्युप-
देष्टुमात्रप्ययं नियामक उक्तः तत्र हेतुः कृष्ण इति सकृन्त-
नान् निरोधार्थमाभीतान् वै मिश्रयेत् तथाभूतान् न तु मूर्च्छितान्
अवमागन्तुं वीक्ष्येत नूननवेदान् निर्मायासुतवर्षयेत्तथा समजो-
वयत् सर्वेऽपि प्राणा भृता आधिदैविकाः तान् दृष्ट्वैवासीय
तेषु तेषु देहेषु वसन्ति स्म नश्येतावत्करणं को हेतुः ? तत्राह,
अनायानिति । सत्यगजीवयदिति पुनर्विषयसम्बन्धेऽपि न तेषां
काचित् क्षतिः ॥ ५० ॥

तेषां पूर्वस्मात् वैद्यव्ययं तद्वृत्ताश्च प्रतिपादयति-त इति ।
त एवेते जीवाः सम्पक् प्रतीता स्मृतिर्येषाम् अनुसन्धानं
प्राप्तमेव भवति एवं सर्ववृत्तास्तपुस्सर्वं न भवतीति साधि-
दैविकमात्रमापन्नाः सर्वस्मृतियुक्ता जाताः अतोः समुत्थाय अक-
समीयं परित्यज्य प्रवेक्षन्तरे गताः सुविस्मिता जाताः एता-
वान् भावो भगवता विशेषतः कारितः अतो विस्मयः भग-
वद्भावस्य निवृत्तत्वात् ततः सर्व एव परस्परं वीक्षमाणाः प्रत्येक-
मुद्बोधका इव जाताः ॥ ५१ ॥

अत एवोद्बुद्धाणाः पूर्वसिद्धं सर्वमेव ज्ञातवन्त इत्याह,
अभ्यसंसतेति । अयमेवानुमानं कृतवन्तः प्रायेणैवं भविष्यती-
त्युपेक्षितवन्तः भगवद्भक्त्या प्रत्यक्षत्वात् राज्ञिति स्नेह-
सम्बोधनं तद्वत् प्रत्यमाणां गोविन्दस्यानुग्रहेणैव यत्रेति तज्-
ज्ञातवन्तस्तदाह-नवर्ष पीत्वा परेतस्यात्मनः स्वस्य पुनरुत्थान-
मिति भगवत्कृपावीक्ष्योन्मैव ज्ञातमिति ज्ञातवन्तः एवं ज्ञानपूर्णां
देहस्तैः प्राप्त इति प्रथमो निरोधो निरूपितः ॥ ५२ ॥

इति भीमश्रुमाचार्ये सुबोधिनीं भीमश्रुमदीक्षित-

विरचितायां दशमस्कन्धविषयम् (१)

अथ दशोऽध्यायविषयम् ॥ १२ ॥

भीमश्रुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

देवो भगवत्तन्म्येदं देवं श्रीलाशक्तिमैत्रवं तेनोपहतपुत्रयः
अन्वह इति श्रीलाशक्तिवार्थं योगमायैव निरुक्तमपि तथा-
मनुनाम्नाय तथा दर्शनात् ॥ ५३ ॥ ५० ॥

ते जलामिकास्तस्याश्च सुविस्मिता इति मृता एव वयं

॥ १ ॥ अथ पञ्चमस्कन्धविषयम् ॥ १३ ॥ अथ दशोऽध्यायः

केन जीविताः केनाप्यौषधेन विषहरमन्त्रेण वा परस्परमिति
सखे ! किन्त्वमेतद्दृश्यं जानासीति प्रत्येकं प्रश्नात् एवं महा-
सन्देशे प्रवक्ष्यामि मां वक्ष्या मां मयैवैतत्कारणम् “अनेन सर्व-
दुर्गाणि ययमज्जस्तरिष्यन्” इति गर्गाचार्यवचनसमन्वयात् सम्य-
गवगतमिति केनाप्युक्ते सति सर्व एव सम्यक् प्रकारेण
प्रतीता प्रतीतविषयीकृता स्मृतिस्तदीया यैस्तथाभूता भासन्ति-
त्यर्थः ॥ ५१ ॥

अनु अन्तरमेकमस्येन वज्रेष्टदेवभीनारायणेनाविष्टय
गोविन्दस्य अनुग्रहेक्षितमेव कारणमसत् वस्मात् पीता
विषमितादि ॥ ५२ ॥

इति सारायैर्दशिन्याम् हविष्याम् मकचेतसाम् ।

दशमस्कन्धम् पञ्चदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

भीमश्रुमाचार्यकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ताः चाम्भते गोपाश्च तथा ते “पुमान् स्थिया” (११।१६१)
इत्येकशेषः सम्पक् प्राप्ताः स्मृतयो यैस्त तथा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति भीमश्रुमाचार्य महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमश्रुमाचार्यकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चदशोऽध्यायप्रकाशः ॥ १५ ॥

भाषा टीका ।

हे कुरुक्षेत्र ! राजन् ! देव सौ हरयो गयो चित्त जिनको
ऐसे गऊ खाखन ने जब वो जख पियो ताके पीछे सवन
के प्राण निकल गये जखके किनारे पे सगरे गिरत भये ॥ ४९ ॥

योगेश्वरनकेज ईश्वर श्रीकृष्ण उनकी ऐसी दृष्टा देखि-
के, आपही जिनके साथ ऐसे उम गाव और खाखन को
अपनी अमृत वषिणी सहित सौ देखिके, जिहासत भये ॥ ५० ॥

वे सगरे तस्फास स्मृति को प्राप्त होयके जखके किनारे
ते उठिके बड़े विस्मय को प्राप्त होयके आपुन में देखन
लगे ॥ ५१ ॥

हे राजन् ! ता पीछे सगरे खाख बाध “चिस हरे जब
पीवने ते हम सवन के प्राण निकल गये, फिर जो जब हम
जी उठे या मैं गोविन्द को अनुग्रह पूर्वक देखनोई कारण
हे” ऐसे मानत भये ॥ ५२ ॥

इति भीमश्रुमाचार्य दशमस्कन्धे पञ्चदशे अध्यायकी,

भीमश्रुमाचार्यकृत १० भागवतसारांशकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ १५ ॥

इति भीमश्रुमाचार्य महापुराणे दशमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ बौद्धोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

विलोक्य दूषितां कृष्णां कृष्णः कृष्णाहिना विभुः ।
तस्या विशुद्धिमन्विच्छन् सर्पं तमुदवासयत् ॥ १ ॥

राजोवाच ।

कथमन्तर्जलेऽगाधे न्यगृह्णाद्भगवानहिम् ।
स वै बहुयुगावाप्तं यथा ऽऽसीद्विप्र ! कथयताम् ॥ २ ॥
ब्रह्मन् ! भगवतस्तस्य भूम्नः स्वच्छन्दवर्तिनः ।
गोपालोदारचरितं कस्तृप्येताऽमृतं जुषन् ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

कालिन्ध्यां कालियस्यात्तद्भूदः कश्चिद्विषाग्निना ।
श्रप्यमाणपथा यस्मिन् पतन्त्युपरि गाः खगाः ॥ ४ ॥

श्रीभरुवामिकृतभावायदीपिका ।

बौद्धो कालियस्योक्तो विप्रहोऽमुनाद्वे ।
तत्पत्नीभिः कृतमेवाय कृत्योनानुग्रहः कृतः ॥
इत्यां राससदेतेषां जगत्तात्कालान्यत्र ॥
प्रीतोऽनुस्यक्त्यादौ कालियस्य कलानिधिः ॥
उदवासयत् निःसारितवान् ॥ १ ॥
बहुनि युगात्तावाप्तो यस्य तमहिं स वै महिरजलचरोऽपि
नस्मिन्तर्जले यथा येन प्रकारेणासीत्, अथवा बहुनि युगा-
त्तावाप्तो यथा भवति तथा तेन प्रकारेण स वै तमासीदिति
कथयतामिति ॥ २ ॥
गोपालेन यदुक्तं चरितमाचरितं तदेवामृतम्, अतः कथयता-
मिति ॥ ३ ॥
श्रप्यमाणं पतन्मानं पथो यस्य सः अत उपरि गच्छन्तः
खगा यस्मिन् पतन्ति ॥ ४ ॥

श्रीमल्लीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कृष्णामिति वर्णतो नामतस्ततः सस्यास्तस्या दुर्विषदूषित-
त्वेनाऽऽहयप्रतीकार्यमभिप्रेतम् । कृत्योनाहिमेति, महादुर्विषमव-
मुक्तं न केवलं तस्या एव तद्वितायाभूत् अपि तु सर्वेषा-
मपि पतः कृष्णः कर्षति दुःखामीति जलपानादिसिद्ध्या
तजस्य महासीर्षोकार्यादिना जगतामपि, इममादिना कालि-

यस्यापि हिताचरणात् वात्सलीलारसाविष्टस्यापि तस्य पुं-
धत्त आचसरेण ऐश्वर्यमप्युदयते इत्याह, विभुरिति ॥ १ ॥

सगवान् सर्वेषां प्रकरेण कर्तुं समर्थः तथापि कथं
केन प्रकारेणेति चेन्न सन्न "बहुयुगावाप्तम्" इति विशुद्धिभावात्
बहुनि युगानि आवाप्तो यत्र तादृशं यथा भवति तथा यथा
आसीत्कथयतामित्येवान्वयः । विप्र ! इदं परमविद्याप्रवीण ! तथा
च याज्ञवल्क्यः—

"जन्मना प्राप्स्यसि धैर्यः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः भोविष्यत्तन्मम" ॥

इति ॥ २ ॥

यद्यपि श्रीमुनीन्द्रेण तद्विशेषः स्वच्छन्दः सञ्चिप्य
कथिते तथापि तद्विज्ञानेन राक्षसत्वेनास्मान्नामिकावादेव यथा
इहमिति तद्विज्ञानेनैव दृश्यते—प्राज्ञमिति । भगवतः ऐश्वर्यादि-
षट्कयुक्तस्य भूम्नः सर्वेषां सर्वोत्तिष्ठयितव्यं तथापि
स्वच्छन्दवर्तिनः खरखीलाप्रकाशिनः एवमेवभूतस्य गोपाल-
जात्यनुकम्प उक्तं सर्वतोऽपि महत्परमानन्ददातृ वा वक्षरितं
तज्जुषमायः कस्तृप्येत् ? अमुतो देतुः अमृतमिति ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाचोति तदेवं निराश्रयं सवासनस्ये तस्मिन् जात-
स्नेहः सुखदुःखारमकं सर्वमेव तादृशाय निवेदनीयमित्यभिप्रायेण
श्रीवज्रवाचिबुद्धमयनिजबुद्ध्यात्मकमपि तद्विषेदयन् श्रीशुक-
वक्ष्याभुतमेवोवाच न त्वन्वयैव विस्तार्योपीत्यर्थः ॥ कालिन्ध्यां
इह इति तस्या इद्विद्यमानो वर्णमानस्य तस्य तद्वगर्भजस्याह

श्रीमद्भगवद्गीतासहितवैष्णवतोषिणी ।

तस्याः प्रवाहस्तूचरतः पृथगेवाहः अन्यथा तद्विषयज्ञेन सादव-
कुलवासश्चोमधुपुष्पोद्विष्यातेः स तु कालियस्य विषाग्निना
अप्यमाश्रयया आसीत् उपारिणाः उद्धु गच्छन्तः संगा इति तत्रापि
दुर्गत्वमभिप्रेतम् ॥ ४ ॥

श्रीसुदशजसुतकृतशुकपञ्चावमः ।

कृष्णा यमुनाम् ॥ १ ॥

न्यगृह्णात् निगृहीतवान् ॥ २ ॥

भूतः अपाङ्गिः कृष्णमहिम्नः गोपाकादाराचरित गोपालकाऽनु
गुणमुदारचरित तदेवामृतम् ॥ ३ ॥

अप्यमाश्रयया कथितजलाः ॥ ४—५ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासहितवैष्णवतोषिणी ।

अथ कालीयवृत्तनात्मक कर्मानुवर्णयितुं कामस्तावदाहः
प्रह्लादचरितप्रकाशनात् तत्सङ्गृह्य दर्शयति-विलोकयेति । कृष्णाहिना
कालीयेन दुषितां कृष्णां यमुनां विलोकयितुं तस्याः कृष्णायाः
विशुद्धिमन्विच्छुः तं सर्वमुद्रवासयसतो निष्कासितवान् ॥ १ ॥

तत्र विस्मितः पृच्छति राजा-कथमिति द्वाध्याम् । अन्नजले
तत्राप्यगाधे तत्राप्यहिं सर्पे कथं निगृहीतवान् ? स वै अहिर्वहूनि
युगान्वाससीति तस्याभूतो यथा येन प्रकारेणासीत्तदपि हे विप्र
कथयताम् ॥ २ ॥

आत्मनः शुभुवाधिकं व्यनक्ति-प्रवृत्तिरिति । भूतः विपुल-
माहात्म्यस्य स्वतः प्रख्यापि लीलया गोपालस्य सतः यदुदार-
चरितं तदेवामृतं जुषन् कः पुमान् तुल्येन न कोऽपि ॥ ३ ॥

विषाग्निना पकृतमानं पयो यस्मिन्तस्य हृदयोपरिणाः
उपरि उरस्यः संगाः पक्षिणः पतन्ति पेततुः विषजलवायुप्रसार-
मात्रेऽपि मूर्च्छिताः पतन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासहितवैष्णवतोषिणी ।

इतो भक्तिमतां संसारविषं निर्वाप्य भवतीति निदर्शयितुं
अनन्तरातीताध्यायं सङ्क्षिप्तेन कालीयेनागमदेनमहिमानं
प्रपञ्चयत्यस्मिन्प्रध्याये, तत्र राज्ञः प्रपञ्चमाश्रयितुमाह-विलो-
कयेति ॥ कृष्णां यमुनां कृष्णाहिना कृष्णसर्पेण उदवासयत्
ततोऽन्वधावासमकारयत् ॥ १ ॥

अगाधे अतलस्थे न्यगृह्णात् निगृहीतवान् प्रसह्य गृही-
तवानित्यर्थः । यथा येन प्रकारेणासीत् स प्रकारः ॥ २—३ ॥

अप्यमाश्रयया कथयमानं पयो जले यस्मिन् हृदे स तथा
अस्मिन् हृदे ॥ ४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासहितवैष्णवतोषिणी ।

बहुयुगावासमिति विश्रुतत्वात् बहूनि युगानि भावास्तो यत्र
तादृशे यथा भवति तथा यथा स्यात्तथा कथयतामित्येवा-
न्वयः ॥ १ ॥

अद्यपि मुनीन्द्रेण तद्विशेषदुःखशङ्कया सङ्क्षिप्य कथितं
तथा तद्विज्ञेन वा तद्विज्ञेनासागान्याभिजापादेव तथा पृष्ठ-
मिति दर्शयति ॥ २ ॥

प्रवृत्तिरिति स तु तत्प्रतीत्ये स्तुः कथयानिवेदनाय च नात्य-
न्तमर्थमिति विद्ध्य यथाश्रुतमेवावाच्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासहितवैष्णवतोषिणी ।

इन्द्रियाणि समस्तानि मृत्युः समुदाहृताः ।

त एव विषयानि कालीयस्य शिरसि हि ॥

अतस्तुपमहोऽत्र निरूप्यो हि त्रयोदशे ॥

सन्तुष्टो भगवांस्तेषु खलीषां चेतकरोति हि ॥

अकिमार्गानुसारेण निस्तारो नान्यथा भवेत् ।

तेषां प्रपञ्चः कामिन्सस्ताश्चेत कृष्णस्य सर्वथा ॥

ततोऽज्ञसैवेन्द्रियाणि भवन्त्याहारादहरेः ।

तदेव विषयश्चापि हरेर्भवति सर्वथा ॥

सर्वोपर्यागरहितः पूर्वसम्बन्धहानतः ।

परीक्षेवेन्द्रियाणां हि निग्रहं कुर्वते हरिः ।

परीक्षार्थं ततो देवः कालं प्रेरितवांस्तथा ।

आसक्तिसापि कर्त्तव्या निरोधे मय्येव महात् ॥

यन्तः कर्त्तव्य इत्येव मुग्धभावं चकार ह ।

कथामावात्रभावात् सङ्क्षेपेणाहतां पुराः ॥

अक्रियकर्मो भगवान् ह्यापयामास लीलया ।

अथमथापराधश्च परीक्षाकार्यमेव च ॥

श्रुतिः प्रसाद इत्यत्र वदन्तीः परिकीर्तिताः ।

तत्र प्रथमं सङ्क्षेपेण कथामाह-विलोकयेति । कृष्णां यमुनां
कृष्णाहिना कालसर्पेण कालीयेन दुषितां विलोक्य समर्थो भगवान्
तस्या विशुद्धिमन्त्रे कोडार्थमन्विच्छुः तं सर्वमुद्रवासयत् ततो-
ऽप्यत्र प्रवृत्तवान् सारूप्यं प्राप्तो हि भगवता निदुष्टः कर्त्तव्यः
सारूप्यं प्राप्तेन च कोषो नान्येन निवारणीयः रूपान्तरेण च
रूपान्तरकोषो न निवारणीय इति मयोदा अतः कृष्णपदार्थं
विशुद्धिं सामर्थ्यं प्रकृतोपयोगिसारूप्यादेव तं मारणं कृषी-
केशत्वाच्च मत्तनम् । अत एव कालो कृष्ण एव सर्वकोषनिवारकः यदि
सर्वेन्द्रियेषु नृत्तति इन्द्रियकृतमपराधं च सहते अतो यमुना
शुद्धा कर्त्तव्येति तस्याः प्रसिद्धायाः प्रसिद्धं सर्वं दूरी-
कृतवान् ॥ १ ॥

राजा विशेषे पृच्छति-कथमिति स हि जानाति वडिगेन यथा
मत्स्यो वध्यते तथा कालीयो बध् इति अतस्तस्य महतः कीदृशं
वडिगमिति साधनप्रकारप्रश्नः यदि लोके तद्वदपि बन्धनं
स्यात् तदा न पृष्ठव्यः स्यात् सन्तु नास्ति अतः स बहुयुगपर्यन्त-
मावासी यत्र तादृशं यथा भवति तथा भवासीत् यदि
तादृशं भवेत्तत्र न पूर्वमेव निदुष्टः स्यात् न चेतदवस्थाः

विप्रुष्मतां विषोदोर्मिमारुतेनाभिमाशिताः ।

त्रियन्ते तीरगा यस्य प्राणिनः स्थिरजङ्गमाः ॥ ५ ॥

तं चण्डवेगविषवीर्यमवेक्ष्य तेन दुष्टा नदीं च खलसंयमनावतारः ।

कृष्णः कदम्बमधिरुह्य ततोऽतितुङ्गमास्फोट्य गाढरशनो न्यपतद्विषादे ॥ ६ ॥

सर्पहृदः पुरुषसारनिपातवेगलङ्घोभितोरगविषोच्छ्वसिताम्बुराशिः ।

पर्यक्प्लुतो विषकृपायविभीषणोर्मिर्धावन् धनुःशतमनन्तबलस्य किं तत् ॥ ७ ॥

श्रीमद्वलमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

विते यतो भगवान् अतः प्रकारं कथयति प्रश्नः विप्रेति सम्बोधनं विशेषणं ज्ञानपूरणाय विशेषणं प्रकर्षणं वा कथ्यतामिति ॥ २ ॥

जलचरसाधारणवन्धनवद्विदमपि भविष्यति अतो न वक्ष्यतीत्याशङ्कयासाधारण्यत्वेन भगवत्कथां भोतव्यत्वेन स्तौति, ब्रह्मज्ञिति । ब्रह्मज्ञिति सम्बोधनं ज्ञानायानुद्वेगाय च भगवत इति सर्वेव लीलाषड्गुणयुक्ता भविष्यतीत्यप्रयोजकत्वं निवारितं भूयन् इति सर्वत्र लीलाधिक्यं स्वच्छन्दवर्तिन इति लीलायां न कस्याप्यनुरोधः तत्रापि गोपालस्य लौकिकानां बुद्धिपरिमार्थं यतमानस्य उदारं सर्वपुरुषार्थान् पान्नापात्रविवेकं परित्यज्य प्रयच्छतीति पुरुषार्थानामपेक्षितत्वात् सर्वथैतदेव वक्तव्यं भोतव्यं च तदपि चरितं न तु कल्पितं तत्रापि सर्वदोषनिवारकं मृत्युनिवारकं च तदाहामृतमिति किञ्च, अमृतं जुषन् किं कश्चित् कृष्येतेति लोकोक्तिः ॥ ३ ॥

भगवतोऽतिशयमर्थं उपापयितुं हृदस्वरूपमाह द्वयेन-कालिन्द्यामिति । कालिन्दाः कालीय इत्युभयं कालीयस्य सम्बन्धी कश्चित् हृद आसीत् सम्बन्धोऽमे वक्तव्यः किमितिना तस्यैव श्रव्यमात्रमात्रस्यमात्रं विषेण व्याप्यमानं वा पयो यस्मिन् यस्मिन् इहे आकाशमात्रेण उपरि गच्छन्तोपि जगादि मध्ये पतन्ति इत्युपरि दोषमसादा निरूपिता ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकृतचतुस्रसारायंदर्शिनी ।

न्यगृह्णात् कालिन्दां कृष्णो दशैयन् समसाद्वज्रजम् ।

स्तुतोऽहिमिः प्रसन्नस्तत्र बोडशे निरसारयत् ॥

कृष्णो यमुनाम् उदवालयन् तस्माद्विरसारितवान् ॥ १ ॥

बहूनि युगानि व्याप्य आवासो यत्र तस्यां स्यात्तथा आसीत् विशेषतः प्रकर्षणं कथ्यताम् ॥ २ ॥

गवां श्लेषणं सर्वमकश्रोत्रादीन्द्रियाणां च पावनैर्नोदारं सुखदातृचरितम् ॥ ३ ॥

कालिन्दां हृद इति कश्चिदंशोक्त्यर्थो जनप्रमाणास्तस्या दक्षिणे माने तत्प्रवाहिनास्पृष्ट एक मन्यथा तद्विषयमुक्तप्रवाहवती सा मधुनादिदेशजनैरुपवहार्थेण भविष्यादिति श्रव्यमात्रं पच्यमानं पयो यस्य सः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बोडशे कालीयनिग्रहस्तद्भाषाकृतं श्रीकृष्णस्तोत्रं, कालीयप्रत्यनुग्रहश्च निरूप्यते, उदवासयन् निःसारितवान् ॥ १ ॥

स अहिः बहूनि युगानि आवासो यथा भवति तथा कृतप्रकारेण तत्रासीदिति कथ्यताम् ॥ २-३ ॥

कालिन्दां कालिन्दासमीपे श्रव्यमात्रं पच्यमानं पयो यस्मिन् सः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

ॐ कालीयकृष्णमागिकयज्ञितश्रीपदास्वजाय नमः ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—विष्णु श्रीकृष्ण यमुनाजी के काले नाग से दूषित देखिके, बाके विशेष शुद्धि की इच्छा करत वा कालिय नाग के यमुनाजी से से निकाल के ले भये ॥ १ ॥

राजोवाच ॥

राजा परिच्छित बोले, कि—हे श्रीशुकदेवजी महाराज ! भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र वा भगवत् जल के भीतर में काली नाग को कैसे बँध देत भये ? और वो काली जैसे वा जंगे बहुत युगत सों बाल करतो रह्यो सो आप कहिये ॥ २ ॥

हे ब्रह्मन् ! उन श्रीकृष्णचन्द्र भूमा भगवान् के ताऊ में स्वच्छन्द वसने वागे गोपाल रूपके उदार चरित रूप अमृत को सेवन करत करत कौन तुष्ट होय सके ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—कालिन्दा [यमुना] जी के बीच में एक बड़ा बह रह्यो, जा में विष्णुकी भाँति सों सदा जल भीँट्यो करतो हो, और वा बह के ऊपर सों जो पक्षी उड़के जाते तौ बाँ में गिर परते हे ॥ ४ ॥

श्रीभरकामिकृतभाषायंदीपिका ।

किञ्च, विप्रुष्मता अमुकयायुकेन विषोदतरङ्गस्पर्शिमारुतेन स्पृष्टा यस्य तीरगा त्रियन्ते स हृद आसीदिति ॥ ५ ॥ तं कालिन्दां चण्डो जंगो यस्य तद्विषमं वीर्यं यस्य तं कदम्बमिति भाविना श्रीकृष्णचरणस्पर्शमात्रेण स एकस्वर्चीरे न शुष्कः अमृतमाहरता गच्छता कान्तत्वादिति च

तस्य हृदे विहरती भुजदण्डयुग्मावाधौषमङ्ग ! वरवारणविक्रमस्य ।

आश्रुत्य तत्त्वसदनाभिभव निरीक्ष्य चक्षुःश्रवाः समसरजदमृष्यमाणः ॥ ८ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

पुराणान्तरम् आस्फोट्य बाहुद्वयतलेनाहत्य गाढा हृदस्वसा
रुग्ना कटिवधनवस्त्रेण सः ॥ ६ ॥

तदा संप्रैष्य हृदः पुरुषप्रेष्ठस्य पतनमारेण संकुलं भिज्जाना
मुखाणां विषैरुग्रतोम्बुराशिर्यस्य स विषेण कषायीकृतो
ममकुला ऊर्मयो यस्य सः पर्यङ्क परितो धावन् धनुःशतं प्लुतः
प्रसृतः नैताद्विप्रमित्याह—अनन्तवचस्येति ॥ ७ ॥

हृदि विहरती भुजदण्डादतोदकघोषं श्रवा ततः स्वसदना-
भिभव निरीक्ष्य तदसहमानः सर्पः समसरत् समाजि-
गाम् ॥ ८ ॥

भीमजीवगोष्ठाभिकृतवैष्णवतटीपिका ।

विप्रमतेति । श्रव्यमाणपथस्तथा सदा जवेन तत्कारणानां
मुखलतावृत्ति इति मास्तस्यापि दाहकत्वमुक्तम् अन्यथा विशेषः
श्रीहरिवंशः—

“दीर्घं योजनविस्तारदुस्तरं” मगम्यं त्रिदशैरपि ।

गम्भीरमज्जोषजलमः निष्कम्पमिव सागरम् ॥

कुक्षोपसर्पं तीरेषु ससर्पैर्विपुलैर्विधैः ।

विषारणीमवस्थाप्यैधुमेन परिवेष्टितम् ॥

तुण्योऽपि पतस्त्रस्तु ज्वलन्तमिव तेजसा ॥

समन्ताद्योजनं सामं तीरेऽपि दृशसकम् ॥ इति ।

एव भूमिगुहायां तत्पुत्रीजलस्तस्माद्विद्यया जलमध्या एव
वा ॥ ९ ॥

वेगः शीघ्रमसर्पेण चण्डेति अप्रतिकार्यरस्वादितोऽयं निः-
सार्य एवेति भावः । तेन कालियेन हेतुना अपि कलियेन तच्छिखरे
आरुह्य तथा च तत्रैव “मारुतक्षपलः कृष्णः कदम्बशिखरे मुखा”
इति ततः कदम्बात् गाढस्सत इत्यनेन केशादीनामपि गाढबन्धन-
मुपलक्ष्यते तथा च तत्रैव “धृष्टा परिकरं हृदम्” इति न्यपतदि-
त्यत्र हेतुः खलानां संयमनाय अवतारः खलोकाद्वतरणं किंवा
मत्स्याद्यवतारो अपि यस्य सः इति कालियदमनार्थमित्यर्थः । एकः
कदम्बः किमवशिष्टः श्रीकृष्णवृक्षत्वात् कृष्णवत् “कदम्बः कृष्णहृक्षो
हि कालियहृदसमीपगः । तस्मादङ्को न शुष्कोऽसौ विषहारकरः
परान्” इति प्रसिद्ध्या श्रीकृष्णेनैव स विहाराय रक्षित इति गम्यते,
परानिति वचनात् तस्मिन्निवासिनो वृक्षगणा अपि न मृता
इत्याद्यातमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

पुरुषसारवादेव निपातवेगः अन्यत्वेः । यद्वा, पुरुषस्य भग-
वतः सारेण किञ्चिद्वचनप्राकट्येन यो निपातस्तस्य वेगेन जवेन
संश्लोभितः अतः एवोष्णविषोष्णसिन्धुताम्बुराशिर्यस्य स कषायि-
नेति पाठः भीमरस्वामिना श्रीश्यामिपादानां च समस्तः कषा-
यीकृत इति व्याख्यानात् । कषायोऽयं काश्यपसो रक्तः
शीतलयां वा “निर्वासोऽपि कषायोऽस्ती” इत्यत्र श्रीरस्वामिना

तत्तद्व्याख्यानात् भीमन् हृदे विवेकिन् इति राजानमाश्व-
सयति, धनुषः प्रमाणां मुक्तम् अष्टमिर्यथमच्यैः स्यादङ्गुलं द्वादशा-
ङ्गुलम् ॥ तालं त्रितालकोदस्तो हस्तौ द्वौ किङ्कुरुच्यते । किङ्कुर्य
धनुः प्रोक्तम् इति अतः पूर्वोक्तपददेशमार्तकर्मैव बाह्या गावश्च
रक्षितौ इति ज्ञेयम् अनन्तः खलं शक्तिर्यस्या तत्कर्म । यद्वा, अन-
न्तस्यान्तगाराजस्यापि विषादिवचं यस्मात्तस्या तद्विषं किम् । अपि
तुल्यं किञ्चिदप्यस्येयः ॥ ७ ॥

विहरतः विचित्रजलवाद्यसन्तारोदिकीडां कुर्वतः वरवारण
दिग्घस्ती तद्विक्रमस्य प्रह्वेयस्य राक्षः शोकनिरासार्थं स
जनसंघोषनम् ॥ ८ ॥

भीमदमनसुरिकृतशुकपटीयम् ।

गाढरश्मः द्रढीकृतवासः परिधानः ॥ ९ ॥

पुरुषसारः कृष्णः विषोच्छसिताम्बुराशिः विषलुष्टप्रवृत्तः विपुलः
धनुःशतं धनुःशतहस्तमितं दशं पर्यङ्कप्लुतः तीरप्रान्तम् अङ्गुलम्
॥ ७-८ ॥

भीमदमनसुरिकृतशुकपटीयम् ।

यस्य हृदस्य तीरगाः स्थिरजङ्गमाः वृक्षादिरूपाः मृगादि-
रूपाश्च प्राणिनः विप्रमता शीकरयुक्तेन विषजलसरङ्गाणां
मारुतेनाभिमर्शिताः संस्पृष्टाः प्रियन्ते तथाविधः कालिद्वयः
कालीकृष्णवासभूतः कालिस्थामासीदित्यन्वयः ॥ ५ ॥

स्पर्शमात्रेणैव व्यापनशीलं विषमेव वीर्यं बलं यस्य ते
कालीयं हृदं वा तेन दुष्टां तदीं यमुनां च खोक्ष्य खलानां
संयमनाय दमनायाऽवतारो यस्य सः हेतुगर्भमिदं तन्वात् कदम्ब-
वृक्षमाधिरुह्य गाढा द्रढीकृता रक्षता काञ्ची यस्य सः
आस्फोट्य करतलेन भुजमुसङ्गं वा माहुर्यायुधतात्ततः कद-
म्बात् कथञ्चिद्विषोदे न्यपतत् अमृतमाहुरता गरुमताक्रान्त-
त्वात्स कदम्बो विषजलेनापि न शुष्क इत्याहुः ॥ ६ ॥

सर्वस्य हृदः पुरुषवर्यस्य पुरुषोत्तमस्य निपातवेगेन
संश्लोभितानामुरणाणां विषैरुच्छसितः प्रह्वोऽम्बुराशिर्वीरपूरा
यस्य विषैः कषायिताः कषायीकृताः कषयिताः भीषणा ऊर्मयो
यस्मिन् तथाभूतः पर्यङ्क परितोऽश्वधनुःशतं तत्परिमाण-
रथलं प्लुतं आवृतः, नैताद्विप्रमित्याह—अनन्तवचस्य तर्कि-
कियत् ॥ ७ ॥

तस्मिन् हृदे विहरतः गजप्रेष्ठस्येव विहारी यस्य तस्य भगवतो
भुजदण्डादतोदकघोषमाकर्ण्य अङ्गुलं राजतम् । स्वनिक्षयतिरस्व-
मसहमानश्चक्षुःश्रवाः सर्पः स्वसन्ध्यादितः समसरदजिगाम ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयवर्जनीयकृतपदरत्नावली ।

विष्णुभक्ता विशेषेण बहता "पुष्प प्लव दारु" इति धातुः विशेष्य विशिष्टमुक्त्वा विषोद तेन युक्ता ऊर्मयः विषोदोर्मयः यस्य स तथा स चासौ मारुतः विषोदोर्मिमारुतः तेनाभिर्मार्गिता आधुन्य गृहीताः सस्य दूषस्य ॥ ५ ॥

तेन काश्चित् सखीनां संयमनाय निग्रहार्थमप्रवतारो यस्य स तथा आस्फोटय प्रिगुणीकृतहस्तप्रहारं कृत्वा गाढरक्षणः दहवत्कक्षप्रदेशः विषोदे विषमिश्रितजले दूष इति शेषः ॥ ६ ॥

सर्पस्य निवासभूतद्वयः सर्पद्वयः पुरुषसारस्य पुरुषवरस्य पुरुषधेयस्य पुरुषोत्तमस्येत्यर्थः ॥ निपातवेगेन सङ्क्षेपितस्य सञ्चालितस्य स्त्रस्यानस्थितिक्लिष्टप्रसङ्गस्य विशेष्य सह उल्लु-
लितः उद्वेचनः अम्बुराशिरस्य दूषस्य स तथा विषकषायेण विषकायेन विषरागेण वा विभीषणोर्मिभिः मयद्वररङ्गोर्मिभिः मयजनकः "रागे काये कषायोऽस्त्री निपाते सौरमे रसे" इति यादवः । एवाविधो हृदो धनुश्शतं तीरस्थानमुल्लङ्घ्य पर्यक्-
प्लुतः परितः उद्विच्य गतः हरेरेतन्न चित्रमित्याह-अनन्तवत्-
त्येति ॥ सख्योजनविस्तारायामपरिमितभूष्णवनेपि न चोद्यं किमुत धनुःशतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्र नृप ! भृगु वारवारणविक्रमस्य गजेन्द्रविक्रमस्य यद्वा अद्वैतवयवैः वरणीयस्य वारणस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तथा तस्य हरेर्भुजद्वयद्वयां घूर्णस्य मन्दस्वनितया सुष्ठस्य वारः सख्यस्य घोषमाश्रुत्य तस्मात्सदनमिममेषां यस्तमसृष्यमागः चक्षुःश्रवाः सर्पः तं कृष्णं समसरत् संसृतवान् बाधितुमाग-
तवानित्यर्थः "परो ना रूपजामात्रोर्देवादेरीप्सिते वृते" इति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयवर्जनीयकृतपदरत्नावली ।

विष्णुभक्तेति जलस्तमविद्यया तन्मया एव तत्पुरीदुःखो-
पसर्गं तीरेषु ससर्पैर्निपुणैरिति श्रीहरिवंशदृष्ट्या विष्टे-
त्यपि ॥ १-६ ॥

पुरुषस्य भगवतः सारेण किञ्चिद्व्यस्यकल्पेनेत्याद्यपि
प्राज्ञं कषायितेति पाठः श्रीकृष्णमिश्रितुल्यत्वापि मतः कषा-
यीकृता इति व्याख्यानात् ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्विजयवर्जनीयकृतपदरत्नावली ।

परितो सौवमाह-विष्णुभक्तेति । विन्दुसहितेन विषोदसम्बन्धित-
सूर्मिणां वलनेन जातेन वायुना अभिमार्गिताः स्पृष्टा पक्षोभय-
कृते विद्यमानास्तीक्ष्णा अभिष्टा अपि प्राणिनः स्थावरा वृक्षा
जङ्गमा मगद्वकाद्योपि प्रमादादप्यगतः श्रियन्ते जलावृक्षशाखाश्च
वर्धमानास्तेन प्रयान्तीति तथोक्तम् ॥ ५ ॥

एतादृशो घोषः परिहरणीय इति भगवानुद्यमं कृतवा-
नित्याह-तमिति । आसौ भगवान् स्वयं तत्र गत इत्याह, तं
काश्चित् प्रसिद्धमप्येन न निराकार्यं चण्डवेगं काश्चिदतिवेग-
वन्तरम् अत एव भगवतेव शक्यमतीकार इत्येवमप्य कष्ट-
मधिकृत्य ततोऽतितुङ्गात् बाहुस्फोटनं कृत्वा मलमावाविषकर-
णान् विषोदे न्यपतयति सम्बन्धः प्रथमत एव चण्डवेगं

तत्रापि विषं वीर्यं यस्येति उपासिता देवता तस्य प्रत्यक्षेति-
सूचितम् अत एव भगवदतिक्रमोपि विषमिति सर्पो इति श्रुतेः
तच्चैतान् भूत्वावतीति च अत एव विषस्य चण्डवेगता गुण्य
उक्तः विषस्यापि पराक्रमः तेन दुष्टमिति विशेषणान्तर-
अत एवाभिदैविकेन दुष्टा देवाधिदेवं विना नान्येन समीचीनं
कर्तुं शक्या चकाराचञ्चापि दुष्टं समीचीनं कर्तुं सख्यसं-
मनावतार इति स्वावतारप्रयोजनमपि तत्सखीनां परोपद्रव-
कारिणः तेषां संयमो नियमनं जीवने दोषनिवृत्तौ दोष-
मेव दूरीकरोति न मारयतीति मन्थया मारयतीति नियमः
नियमनार्थमेवावतारः कृष्ण इति सङ्केतः दोष
निवृत्त्यर्थं तज्जातीयश्च कदम्बो वृक्षः स हि तुङ्गे उच्चं वर्तते
स हि कदम्बो भगवत्कृत एव गरुडस्यातिभूतस्तप्रागस्य गरुडः
कालियनिगमनं मारणार्थं प्रतीचते गरुडकृपयैव न शुष्यति
विष्णुभक्तेति विशेषणात् सजलवायुस्पर्श एव मरणस्योक्तत्वात्
ऊर्मिजनितस्यैव वायोः तथात्वात् उच्चैः स्थितोऽयं महान्
वृक्षो न भ्रियन्त इति सिद्धान्तः प्रथमतस्तस्यारोहणं कृत्वा
ततो वृक्षावतितुङ्गात् अत्युच्चैः रोषसि प्रवृद्धादप्युच्च-
प्राधिदैविकेन सह समानेन युद्धं कर्तुं आस्फोटनं कृत्वा मध्ये
काष्ठेन भूमौ मर्षांशमङ्गा मा भवत्विति गाढा रक्षणा यस्य
तादृशो भूत्वा तितरां आस्फालनं कृतवान् ॥ ६ ॥

स्थानस्य कृतनिर्देशो भगवन्महात्म्यप्रापनाय ततो
वृक्षात् तदाह-सर्पद्वय इति ॥ पुरुषसारस्य पुरुषोत्तमस्य निपातवे-
गेन सस्यकृ क्षोभितो योऽयमुरगः तस्य यद्विषोऽङ्कुसितं विषोऽङ्कुसि
तेन उल्लुसितः अम्बुराशिरस्य उल्लुसितपदमापृत्या योजनीयं
एतादृशो हृदः परितः प्लुतः प्लुतः प्लुतः प्लुतः प्लुतः प्लुतः प्लुतः
उल्लुस्य गच्छन्निव जातो वा भगवन्निपतेन जातस्योमावितोऽयम-
गमिष्यामीति विशेष्य कषायाः विशेषेण मीषणाः ऊर्मयो
वस्य तादृशश्च स एतादृशो वाक्च जातः मयावदिति वा
अदभाव द्वान्द्वः धनुःशतं हस्तानां चतुःशतम् अनन्ते वक्ष-
यस्य तादृशस्य नैतदाश्चर्यम् अनन्ते काले वा वल्ले यस्मात् यस्तु
जगदेवोऽप्लुतं करोति विषकषायविभीषणोर्मिकथनात् सर्वसार-
कथं तस्वीकृतम् उपासितभगवत्परिभ्रमेतत् अत एवोपासित-
भगवत्तद्रूपसामर्थ्येन सहितः ॥ ७ ॥

भगवत्समीपमागत इत्याह-तस्येति । हरे विहरतो
भगवतः समसरत् समीपमागतः मुखदण्डयोः प्रहारेण
पुण्यायमान यद्वाजलं तस्य घोषम् आश्रुत्य तदसृष्यमागः
समागत इति सम्बन्धेते मादौ निपाते किं जातमित्याश्रया-
विष्टः ततः कश्चित् विहरतीति श्रुतवान् ततोपि तस्य
बाहुप्रहारेण जले शब्दः श्रुतः शब्दे हेतुः वरवारणविक-
मस्येति वर उल्लुष्टो यो वारणो गजः तद्वत् विक्रमा
पस्येति तस्य हि स्वभावो जले विहरणं सर्वोपमत्वाद्भग-
वतोपि तथा न भवत्यभावेण तस्यागमनं किन्तु तेन भग-
वता स्वसदनस्यामिमघं श्रुत्वा तेन शब्देन वा चक्षुःश्रवा-
इति श्रवणदृष्टेने एकत्रैव अतः श्रुतमपि दृष्टमिव मन्थत
स्त्रस्यमागत इति समौहिसहितः तव स्वसदनामिमघमसृष्य-
मप्य इत्यागमने हेतुः ॥ ८ ॥

तं प्रेक्षणीयसुकुमारधनावदातं श्रीवत्सपीतवसनं स्मितसुन्दरास्यम् ।
 क्रीडन्तमप्रतिभयं कमलोदराङ्घ्रिं सन्दश्य मर्मसु रुषा भुजया चक्षाद ॥ ६ ॥
 तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्टमाजोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा भृशार्त्ताः ।
 कृष्णोऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा दुःखानुशोकभयमूढाधियो निपेतुः ॥ १० ॥

गात्रो वृषा वत्सतयः क्रन्दमानाः सुदुःखिताः ।

कृष्णो न्यस्तेक्षणा भीता रुदन्त्य इव तस्थिरे ॥ ११ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

विप्रमता अम्बुकणायुकेन विषोदकतरङ्गस्पर्शमारुतेन
 अभिमृष्टाः स्फुटाः ॥ ५ ॥

ते काखियं कदम्बमिति भाविना श्रीकृष्णचरणस्पर्श-
 मारुतेन स एकस्तसीरे न शुष्कः प्रसृतमाहरता गुरुमता-
 क्रान्तस्वाङ्गिति पुराणास्तरमिति श्रीस्वामिचरणाः गाढे रुढे
 बद्धा रक्षता रक्षणापदोपबद्धिताः कुम्भलोष्णीषाद्योपि येन
 सः आस्फोट्य बाहुं करतलेनाहस्य ॥ ६ ॥

ततश्च पुरुषस्य कृष्णस्य सारेण बलेन यो निपातवेग-
 स्तेन संक्षोभितानाम् उरगाणां विषैरुन्नतोऽम्बुराशिर्यस्य सः
 विषेण कषायीकृता रक्तपीतवर्णीकृता भयङ्करा ऊर्मयो यस्य
 सः "निर्गोसेऽपि कषायोऽस्त्रीत्यत्र, चौरस्वामिना तथा व्याख्या-
 नात् पर्येकं परितः धनुश्शतं प्लुनः प्रसृतः—

"अष्टभिर्वचमध्वैः स्यादङ्गुलं तैस्त्रिभिर्मवेव ।

ताले त्रितालेको हस्तो हस्तौ द्वौ किङ्कुरुच्यते ॥

किङ्कुरुच्य धनुः प्रोक्तम्" इति ॥ ७ ॥

विहरतः विचित्रजलवायसन्तारादिना क्रीडतः भुजदण्डाभ्यां
 चूर्णां येषां तथाभूतानां चारो जलानां घोषं श्रुत्वा तत्ततो
 वावादेव स्वसदनस्याभिभवं निरीक्ष्य तत्तम असहमानः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

यस्य नीरगाः स्थिरजङ्गमाः स्थावराः जङ्गमाश्च विप्लुट्
 विषाम्बुकणो विद्यते यस्मिन् तेन विषोदकोर्मिस्पर्शमारुतेन
 अभिमृष्टिताः परितः स्फुटाः क्षियन्ते सहस्रं भासीव ॥ ९ ॥

सहस्रसंयमताः प्रवताराः यस्य सः स्रजमाविर्भूतो भगवान्
 कृष्णः तं काखियं चण्डवेगं तीव्रवेगं यद्विषं तदेव वीर्यं
 यस्य तं तेन दुष्टां नदीं प्रावृषि मतिदुष्ट्यां सत्यां तज्जल-
 प्रवेशाद्विषयः । काद्रवेयैर्मियुक्तेनासृतमाहरता श्रीगरुडेनाक्रान्त-
 स्त्वारस कदम्बस्तसीरे न शुष्कस्तमाधिरुढः गाढा रुढीकृता
 रक्षता काञ्ची येन सः बाहुषद्भानि करतलाभ्यामास्फोटय-
 हस्य ततो निपतत् ॥ ६ ॥

तदा स संपेहदः पुरुषसारस्य पुरुषोत्तमस्य पतन-
 वेगेन संक्षोभितानामुरगाणां विषैरुच्छ्वितः उद्विक्तोऽम्बुराशि-
 र्यस्य सः विषैः कषायाः कषायीकृताः विषोपतो भीषणा

ऊर्मयो यस्य सः पर्येकं परितो घावनं धनुः शतं प्लुनप्रसृतः
 एतस्मिन् नेत्याह—मनस्तबलस्य किं तदिति ॥ ७ ॥

तस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य भुजदण्डाहतोदकघोषमाकर्ष्य तत्ततः
 स्वसदनाभिभवं च निरीक्ष्य तत्तमस्यमायः तरलसदनाभिभवमस-
 हमानाः समसरत्समाजगाम ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

जा दूध के विषहरे जब कणमिश्रित पवन के स्पर्श
 सों तीर पे प्राप्त होयवे वारे स्थावर जंगम सब प्राणी सूख
 जाय हैं ॥ ५ ॥

वा काली के बड़े प्रचंड वेगवारे विषके बलकी बलि-
 के, और वाके संसर्ग सों श्रीमुनाजी को दूषित वृषके,
 श्रीकृष्ण, सखन के बड़ केवे कूँ ती अवतार धारण कियो
 है, तासों बड़े ऊँचे कदंब पे चढ़के फेंद बांधिके ताल ठोक
 के वा विषके कुंड में कूद परे (जा कदंब पे तें भगवान्
 कूँदे पे कोई करंब है जापे गरुडजी ने स्वर्ग तें अमृत खाके
 चरयो हो ताई से बचि रह्यो) ॥ ६ ॥

परम पुरुष श्रीकृष्ण जा समें वा दूध में कूँदे तब उनके
 बोझ के वेगते बड़ा खेदित भयो जो सपे ताके विष के आस
 तें ऊपर को जल उछरिबे लग्यो और चारो ओर वा विष-
 हरे जलकी भयानक लहरें सों (१००) धनुष पर्यंत जात
 गई । हे राजन् ! अनंत बलवारे श्रीकृष्ण को ये कहा
 पराक्रम है ? ॥ ७ ॥

हे राजन् ! भेष्ट हाथी के सदृश पराक्रम वारे श्रीकृष्ण
 के वा दूध (दूध) में विहार करते समें श्रीमुजन सों घुमेर
 खायेके जो जल को शब्द भयो ताकूँ सुनके अपने घर को
 पराभव मान के बाकौ न सहन करिके गो काली सरपटयो-
 ई ती सही ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाशंकीपिका ।

प्रेक्षणीयश्च सुकुमारश्च घनबहुज्ज्वलश्च त श्रीधरस-
 पीतवसनं हृदे विहरतः श्रीधरस्यैव संयुक्तमुखलक्ष्मीते, एवं
 यस्य तं भुजया भोगेन चक्षादनेष्टयत् ॥ ६ ॥

स प्रियो येषां ते तारप्रवासे च ते सखायमस्ति तथा ॥ १०-११ ॥

अथ ब्रजे महोत्पातास्त्रिविधा ह्यतिदुःखानाः ।

उत्पेतुर्भुवि दिव्यात्मन्यासन्नभयशंसिनः ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

भुवि भूकम्पीदयः दिवि उल्कापातादयः आत्मनि वामनेत्र-
स्फुरणादयः आसन्नं भयं शंसितुं शीलं येषां ते ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तादृशोऽपि दुष्टोऽसौ तथाऽज्येष्टेति कालियस्य महापराधं
दर्शयन् ब्रजजनभावेनानुशोचन् विशिनष्टि—प्रेक्षणीयत्वादिना ।
क्रीडन्तमित्यत्र हेतुः अप्रतिभयमिति तच्च कालियस्य निवृत्ति-
त्वं सूचयति, चक्षुः भवा इति, प्रस्तुतत्वादिव ज्ञेयं कया भुजया
भुजाकारत्वात्तस्य भोग एव भुजा यतो भुजग इत्यप्युच्यते
तस्माद्भोगेनेत्यर्थः भुजग इति पाठे भोगेनेति शेषः ॥ ६ ॥

तस्य प्रियसखा इति परमसौहार्दमुक्तं पशुपा इति
स्वभावसारव्ययेन सुस्निग्धचित्तत्वं कृष्णे अर्पिता आत्मानः
सुहृदादयश्च यैस्ते तत्साहाय्याय कृतसर्वार्पणा इत्यर्थः । तत्र
सुहृदः पितृभ्रात्रादयः अर्था धनानि कामा लोकद्वयभोगाः सुह-
च्छन्देन गृहीतस्यापि कलत्रस्य पृथङ्निर्देशो विशेषविवेक्षया
किन्तु कलत्रपदेन केचित्कलत्रयज्ञोपवीता ये ज्येष्ठस्ते च सखायो
लभ्यन्ते इति सर्वेषां तेषामनन्यापेक्षत्वं अतो भृशार्ता
अत्यर्थदुःखिताः सन्तः आर्त्तस्वरेण क्रन्दन्तो वा अत एव
दुःखेन अनुशोकः वारं वारं शोचन् मयं च ते विना कथं
माविष्याम इति तादृशं मूढा विवेकहीना भीरुषां तथाभूता
नष्टचेतना वा सन्तः यद्वा नागभोगपरिवीतमात्रोक्त्यादौ भृशार्ताः
अदृष्टचेष्टा लोकोक्तं दुःखानुशोकमयेभुदधियः सन्तो नितरां
क्षिप्रमूलवृक्षवद्वेष्टत्वादिना पितुः सुहृदत्वादेव तं हृदं न
प्राविशन्ति ज्ञेयं तज्जलाप्लुतदेशपतनेष्वेवा विषाक्रान्तत्वा-
भावः श्रीकृष्णस्य स्वर्गप्रभावेन हृदस्यापि निर्विषाकरात् अदृष्ट-
चेष्टितत्वं च कालियस्य निःसारयाय तस्मिन्स्पर्शनिष्ठं च
तद्दोषातिशयप्रदर्शनायम् ॥ १० ॥

क्रन्दमाना आर्त्तनादमुद्यैः कुर्वन्त्य इवेति लोकोक्तौ क्रन्दन्त्यः
क्रन्दन्त्यः मञ्जुषि मुष्णन्त्यः तस्मिन्नेति परमवरसंज्ञानां गवा-
दीनामत्यन्तशोकनापि स्तब्धतापत्तेः कदाचिद्विषयविशेषघातेन मृत-
स्यापि प्राणिन ऊर्ध्वावस्थितिवात् आत्मनेपदमार्गे गवाधु-
पलक्षितत्वेन महिष्यादयो हरिसयकयश्च ज्ञेयाः पशुश्चेति
वक्ष्यमाणास्ते तेषां किञ्चिद्दुस्वरत्वेन पश्चाद्वागमनादप्राप्तु-
रियमिति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

अथानन्तरमेव वाक्याः स्वभावतो महाभयङ्कराः महोत्पाताश्च
महादुर्निमित्तं स्वभावतः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

कृष्णं चक्राद् द्वादशमास पशवः पशुमायाः तत्प्रभावा-
नभिधाः ॥ १०—११ ॥

आत्मनि शरीरे भुवि शृगालकृतादि दिवि निघातादि
आत्मनि वामनेत्रस्फुरणादि ॥ १२—१३ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भुजगः कालियस्ते कृष्णं मर्मसु सन्दश्य चक्राद् वेष्टि-
तवान्, कथम्भूतम् ? प्रेक्षणीयश्च सुकुमारश्च धनवन्निर्मलश्च ते
श्रीवत्सशब्दोऽत्राद्यं भाष्यजडतः श्रीवत्सयुक्तं पीतं वस्त्रं यस्य ते च
स्मितेन सुन्दरमानने यस्य प्रतिपक्षाद्विराहितं कमलवनुदरमङ्गुली-
चं यस्य तम् ॥ ६ ॥

नागस्य भोगेन देहेन वेष्टितमत एवादृष्टा इत्येवमित्यादि चेष्टा
यस्य ते कृष्णमात्रोक्तं तस्य कृष्णस्य मित्रास्सखायः गोपाः
भयेनार्त्ताः कृष्ण एवार्पिता आत्मानो मनसि शरीराणि
वा सुहृदादयश्च यैस्ते साभूताः अर्था वित्तं कामा इष्टार्था दुःखादिभिः
मूढा धियो येषां ते निपेतुः दुःखं मानसिकं शोको रोदनम् ॥ १० ॥
वत्सतयो दम्याः सुतरां दुःखिताः क्रन्दमाना आह्वयन्त्याः कृष्ण
एव न्यस्तानीक्षणानि यामिस्तु रुदन्त्य इव तस्थुः ॥ ११ ॥

दिवि भुवत्सामनीत्येवं त्रिविधा आसन्नभयसूचका उत्पाताः
बभूवुः तत्र भुव्युत्पाताः भूकम्पादयः दिव्युल्कापातादयः आत्मनि
वामनेत्रस्फुरणादयः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अवदातः श्यामलः “अवदातोऽरुणे पीते श्वेते इषामे निरा-
मये” इति च, चक्राद् आच्छादितवान् आवृतवानित्यर्थः ॥ ६ ॥
परिवीतं परिवेष्टितम् अदृष्टचेष्टं निश्चेष्टम् ॥ १० ॥

वत्सतयः गर्भाधानयोः स्वयंसः ॥ ११ ॥
त्रिविधा इत्युक्तं त्रिविधेति—दिवीत्यादिना । दिवि उत्पाताः
आदित्यमण्डले कवचादिवर्धनं निघातादिभिः भुवि कम्पादिकम्
आत्मनि देहे वामनेत्रस्फुरणादि आसन्नभयशंसिनः समीप
भयसूचकाः ॥ १२—१३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रीयुक्तं वत्सं वक्षो यस्य पीतं वसनं यस्य स च सच
ते भुजाकारत्वात्तस्य भोग एव भुजा यतो भुजग इत्यप्युच्यते
तस्माद्भोगेनेत्यर्थः । भुजग इति पाठे भोगेनेति शेषः ॥ ६—११ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततोऽपराधं कृतवानित्याह—तमिति । अयुक्तं कृतवानिति
वक्तुं भगवन्तं वर्णयति—प्रेक्षणीयमिति । प्रेक्षणीयस्यासौ
सनावदातश्च सार्विकादित्रिविधानामप्यावरणीयः अनेन लोक-
विस्मयं तेन कृतमित्युक्तं भवति परमायतोऽपि विस्मयं कृतवा-
नित्याह—श्रीवत्सेन सहितं पीतवसनं यस्य प्रमेयविशेषः प्रमाणः

तानालक्ष्य भयोद्विग्ना गोपा नन्दपुरोगमाः ।

विना सामेण गाः कृष्णं ज्ञात्वा चारयितुं गतम् ॥ १३ ॥

श्रीमद्वल्गुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

विरौधश्लोकः स्मितयुक्तं सुन्दरमास्यं यस्येति भक्तिमाग-
विरौधश्च क्रीडन्तमिति रसशास्त्रविशेषश्च अप्रतिभय-
मिति नीतिशास्त्रविशेषश्च कम्पवां हीमिति सर्वोपास्यत्वेन
जगत्त्रिरौधश्च तत्रापराधं कृत्वा स्वस्थानं नश्यामीति विचार्य
शेषेण भुजया स्वकायेन फण्येन वा आच्छादितवान् चेष्टित-
वान् वा ॥ १॥

ततो यज्जाति तदाह—तमिति । नागशरीरेण परिवीतं
शेषशयनमिन्नयनकतारमत एवाहृष्टचेष्टमालोक्य प्रलयो भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्य तस्य भगवतः प्रियाः सखायश्च तादृशमासां
जानाः ते ह्यात्मनिवेदितः आत्मनिवेदिनां पुण्यं स्थातुमुचितं
अत एव व्याकुला जाताः तदाह कृष्णो भगवति अर्पितः आत्मा
सङ्कान्तः सुदुःखः मित्राणि सखा धनं कलत्र स्त्री कामाः
पुत्रादयः सर्वं एवापिता ये अत एव दुःखमात्मापि तत्र
वर्तन्त इति अनु पश्चात् शोकश्च सुदुःखोपि तत्र निवेदितो
इति उभाभ्यां मुढाः भवेन च गुणत्रयकार्यैः मित्रिरपि मुढा
धीर्येषां ते पूर्वं जीविता अपि मूर्च्छिनाः सन्तो निपेतुः ॥ १० ॥

गावोऽपि गोपालवज्जाता इत्याह—गाव इति । स्त्रियः पुरुषाः
बालाश्च कन्दमानाः सुदुःखिता जाताः तेषां चित्ते सात्त्विक-
त्वाभावाच्च मूर्च्छिनाः किन्तु कृष्णो न्यस्तानि रक्षणानि प्राणश्च
यासां ते सर्वादिमेव न जानन्ति पश्यन्ति च कृष्णं कि-
न्त्वग्राभ्येतिष्ठतीति दुःखिताः कन्दस्य इति ग्राभ्यपशुसङ्कुत्वात्
स्त्रीप्रयोगं “ग्राभ्यपशुसङ्कुत्वात् तद्वत्तुषु स्त्री” [१२।७३] इत्यनुशासनात्
यथा वा अविवेकयुक्ताः स्त्रियो रुदन्ति तद्वदेव तस्मिन् सत्त्वं एव
देवाः लोकाः भूतानि च कालादयोऽपि च भगवान् शेषशायी
प्रलयं करिष्यतीति ज्ञात्वा प्रलये यावन्त उरपाताः तान् सर्वा-
मेव कृतवन्तः ॥ ११ ॥

ततो गोकुलवासिनस्तान् हृष्टा मीता जाता इति वक्तुं प्रकृतो-
पयोगित्वाश्च ब्रज एवोत्पातान् वर्णयति—अथेति, सर्वकालविलक्ष-
णाद्यमथेति महोत्पाताः प्रलयकालीनाः दिवि भुवन्तरिक्षे चेति
त्रिविधा दि युक्तध्यायमग्रे प्रलये हिते कर्तव्याः ग्रन्थयाधिका-
रिणा दग्धयाः स्युः । किञ्च, शीघ्रमेव प्रलयो भविष्यतीति आसन्न
मयशंभिनः सूचका मपि स्वरूपतोऽपि भयात्तका इत्याह अति-
दाहणा इति किवि उपेतुस्तपसाः भुवि आत्मानि शरीरे च उत्पन्नाः
एकदोत्पन्नत्वादतिशीघ्रानिष्टपयवसायित्वम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विष्णुनायकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

प्रेक्षणीयमिति सुखदमपि रूपं कालियं प्रति विपरीतमभूवि-
त्याह—तमिति । धनवदुज्ज्वलं श्रीवत्से विहारवशात् आयातं पीत
वस्त्रं यस्य ते यज्जा श्रिया लक्ष्मीरेखया युक्तं वस्त्रं वक्षो यस्य
पीते वस्त्रं यस्य स च स च तम् “उरो वस्त्रं च वक्षश्च” इत्यमरः
भुजया भोगेन ॥ ६ ॥

परिवीतं वेष्टितम् अहृष्टचेष्टमिति कालियस्योत्साहवर्धनायै
सखा मीतस्तेष्ववत् स्थितं बद्धा अरे कालिय त्वया यथेष्टं
प्रथमं वक्ष्यतां वक्ष्यताम् अहं पश्चात् बलं दर्शयिष्यामीति
वारदपेण स्थितं पशुपाः केचित् गोपाः शालिचेष्टस्थाः कृष्ण-
काश्च शीघ्रमायाताः ते कीदृशाः कृष्णोऽर्पिता जालनार्थमात्मा-
दयो येस्ते ॥ १० ॥

रुदन्त्य इवेति भयवैयर्थ्येणाश्रूणां शोषात् ॥ ११ ॥

त्रिविधाः भुवि भूकम्पादयः दिवि उल्कापातादयः आत्मनि
धामनेत्रस्फुरणादयः भगवतः सर्वमङ्गलाशङ्कनाहित्यापि यदु-
त्पातप्राकट्यं तद्गवां गोपादीनां च दुःखसूचनार्थं किंवा तत्त-
दधिष्ठातृदवानामपि कृष्णो प्रीतिमत्त्वेन स्वयंविस्मरणात् कृष्णो-
पशुमाशङ्कितः उत्पातं प्रकटयामासुरिति ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आमल्य किं कृतवानित्याकाङ्क्षायांमाह—तमिति । तं श्रीकृष्णं
मर्मसु सन्दश्य भुजया भोगेन चछादं आविष्टयत् ॥ ९ ॥

स प्रियो येषां ते तत्प्रियाः ते च ते सखायश्च ते तथा ॥ १०-११ ॥

आसन्नं सन्निहितं भयं शंसितुं शीघ्रं येषां ते ॥ १२-१३ ॥

आषा टीका ।

देखिये योग्य सुकुमार मेघ की तुल्य निमेष बरषा जाको, श्री
वत्स के चिन्ह की आरणा करे, पीतांबर की काँछिनी काँछे,
मेघ मुख्योंन सों सुन्दर जाको मुख, निर्भय क्रीड़ा करने
वारे, कमल के गुप्ते सरी के जिनके चरत की शोभा, ऐसे
श्रीकृष्ण के वो कालीनाग बड़े शेष से मर्मस्थलने में डालिके अङ्ग
में लिपिट गयो ॥ ६ ॥

समस्त देह में संप लिपिट गयो ताँह सों नहीं देखे
है चेष्टा जिनकी ऐसे श्रीकृष्ण के देखिके तिनके प्यारे
गाल बाल बहुत दुःखित होत भये, श्रीकृष्ण में ई भरण
किये हैं सगरे आत्मा सहित सुदृढ़ मर्म कलत्र और मनो-
रथ जितने ऐसे दुःख शोक भय सों मोहित बुझिबारे हो
यके भरती गिर परत भये ॥ १० ॥

गाय, वृषभ, छोटी २ बखिया, अति दुःखित होयके रम्हा-
वे हैं, कृष्ण की ओर टक टकी लगायके देखि रहे हैं, डर
के मारे रोषते से ठाढ़ हैं ॥ ११ ॥

इतनेई मैं ब्रज में अति दाहण त्रिविध उत्पात उठे भूमि में
कंप आकाश में तारापतन और देह में धामांगस्फुरण इत्यादि
होत भये जो जल्दी आयवे वाली भय को जनावन वारे हैं ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तानालक्ष्य गोकुलाजिर्जमु रिति सुतीयेनान्वयः भयोद्विग्ना
भयहेतुभ्यो मीताः भवेन कम्पमाना इति वा ॥ १३ ॥

तैर्दुर्निमित्तैर्निधनं मत्वा प्राप्तमतद्विदः ।

तत्प्राणास्तन्मनस्कास्ते दुःखशोकभयातुराः ॥ १४ ॥

आबलवृद्धवनिताः सर्वेऽङ्ग ! पशुवृत्तयः ।

निर्जग्मुर्गोकुलादीनाः कृष्णदर्शनलालसाः ॥ १५ ॥

तांस्तथा कातरान् वीक्ष्य भगवान् माधवो बलः ।

प्रहस्य किञ्चिन्नोवाच प्रभावज्ञोऽनुजस्य सः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भागवतमिदं भाष्यं विद्विषा ।

न त विद्वतास्तद्विदः ॥ १४ ॥

पशुवृत्तयोऽतिवत्सलाः ॥ १५ ॥

कातरान् भीतान् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भागवतमिदं भाष्यं विद्विषा ।

नामिति विक्रमः । विना रामेणेति परमसमर्थस्य
स्निग्धस्य गम्भीरस्य सदा साहाय्यरतस्य तस्य समक्षे तदनु-
जस्य तादृशव्यसमता न सम्भवेदिति भावः । अन्वयेः, यद्वा,
आबलवृद्धवनिताः सर्वेऽङ्ग ! पशुवृत्तयः ॥ १५ ॥

अत एव निधनमेव प्राप्तं मत्वा नितरां धनं श्रीयमुना-
हृदरूपं स्मविहारसर्वस्वमिति सरस्वतीसम्पादः अतद्विदः तन्-
माहात्म्यमननसन्धाना इत्यर्थः । ननु कथं तत्रैव तेषां सन्देहो
जातस्तत्राह—स एव प्राणो जीवनं येषाम् अतस्तस्मिन्नेव
अनो येषामिति ॥ १४ ॥

ते तदेकमिदमेव प्रलब्धाः पशुवृत्तित्वेन तदीयवात्सल्य-
स्वभावाभाविता इत्यर्थः । पशुवृत्तयः वात्सल्यांशे येषामिति
वा अत एव दीनाः इतस्मिन् नो मुहुः स्मरन्तो निपतन्तश्चे-
त्यर्थः । कृष्णः प्रजजनविद्याकर्षकः कथं कुत्रास्तीति तदर्थे नो-
त्सुकाः सन्तः यद्वा स्वभावत एव तादृशाः ॥ १५ ॥

तथा तादृशकातर्यं प्राप्तानपि तान् वीक्ष्य स गोकुलेक-
प्रियेऽपि धनः भगवान् सर्वशक्तियुकोऽपि माधवः सर्वविद्या-
पतिरपि असमर्थ इव किञ्चिन्न कृतवान् अङ्ग इव स न
किञ्चिदुपदिष्टवान् किन्तु तदुःखेन दुःखितोऽपि तेषामेव किञ्चित्
हेत्यर्थे प्रेति प्रकटं वहिरेव हसित्वा तूष्णीमासीत् अयं
निजानुजस्य तत्त्वज्ञः स्निग्धस्य हसतीति नात्र चिन्तेति बोध-
यितुमित्यर्थः । एवं तेषां प्राणरक्षायोग्यत्वात् नाश एव तदा
तस्याविभूतः स्वभावत एव सर्वसमाधानशक्तिमत्त्वात् भग-
वन्नीलया इति भावः । तर्हि कथमीदृशोऽपि दुःखसङ्कुटे ससा-
मर्थ न व्यञ्जितवान् न च तत्प्रमाणं स्पष्टमुपदिष्टवान् ? तत्राह
प्रभावज्ञ इति तज्ज्ञत्वेन तद्विच्छां विना तत्कृतं न शक्तवानि-
त्यर्थः । माधवपदं चेदं श्रीहरिवंशे व्युत्पादितम्—

मा विद्या च यतः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो मवेत् ।

तस्मात् माधवनामासि धनः स्वामीति कीर्तितः ॥

इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्भागवतमिदं भाष्यं विद्विषा ।

तानुत्पातानां चक्ष्य भवनोद्विगाः कम्पितगात्राः मन्दप्रभृतयो
गोपां रामेण विना गोक्षारयितुं गते कृष्ण आत्मा ॥ १४ ॥

तन्माहात्म्यानमिहास्ते दुर्निमित्तैर्निधनं तस्य विपत्तिं प्राप्तमिव
हृत्वा यतस्तस्मिन्नेव प्राणास्तस्मिन्नेव अनसि च येषामतः
शोकमयाऽयमातुराः ॥ १५ ॥

सर्वे अङ्ग हे राजन् ! पशुवत्सलाः धेनुवद्वात्सल्ययुक्ताः कृष्णस्य
दर्शने निमित्ते बालसाः निर्जग्मुः ॥ १५ ॥

तदा तादृशोऽनुजः कातरांश्चावलोक्ष्य माधवो बलो रामः
मधुवंशप्रभवत्वात्माधवः अनुजस्य प्रभावमिदोऽत एव किञ्चि-
दपि नोवाच ॥ १६ ॥

श्रीमद्भागवतमिदं भाष्यं विद्विषा ।

पशुवत् वृत्तयेषां ते तथा हृदमात्रव्यवहारिणः ॥ १५ ॥

माधवो मधुकुलोद्भवः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भागवतमिदं भाष्यं विद्विषा ।

निधनमिति नितरां धनं श्रीयमुनाहृदरूपमिति वास्त-
वार्थः ॥ १४—१५ ॥

भगवान् सर्वशक्तियुकोऽपि माधवः सर्वविद्यापतिरिति
असमर्थ इव न किञ्चिदुपदिष्टवान् किन्तु तदुःखेन दुःखेऽपि
तेषामेव किञ्चिद्वैयर्थ्यं प्रकटं वहिरेव हसित्वा तूष्णीमासीत् अयं
निजानुजस्य तत्त्वज्ञः स्निग्धस्य हसतीति नात्र चिन्तेति बोधयितु-
मित्यर्थः । तस्मात् हेतोरतिदुःखितमाज्ञाय विचार्य तर्हि कथमी-
दृशोऽपि सङ्कुटे असमर्थ न व्यञ्जितवान् न च तत्प्रमाणं
स्पष्टमुपदिष्टवान्, तत्राह—प्रभावज्ञ इति । तज्ज्ञत्वेन तद्विच्छां
विना तत्कृतं न शक्तवानित्यर्थः । माधवपदं चेदं श्रीहरिवंशे
व्युत्पादितम्—

“मा विद्या च यतः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो मवेत् ।

तस्मात् माधवनामासि धनः स्वामीति कीर्तितः” ॥

इति ॥ १६—१७ ॥

तेऽन्वेषमाणा दयितं कृष्णं सूचितया पदैः ।

भगवत्पञ्चगौर्जमुः पदव्या यमुनातटम् ॥ १७ ॥

ते तत्र तत्राब्जयत्राङ्कुशाशनिध्वजोपपन्नानि पदानि विश्रुतेः ।

मार्गे गवामन्यपदान्तरान्तरं निरीक्षमाणा ययुरङ्ग ! तत्त्वराः ॥ १८ ॥

भीमबलुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ने च अजयथास्तानाद्येष एते उत्पाता भवन्तीति ज्ञात्वा मध्वनोद्विष्टा जाताः यतो गोपाः तद्वत् कर्मसिद्धान्तयुक्तः पुरोगमो मुख्यो येषां कृतनिरोधो वा विधेकिनः कृष्णो विद्यमाने अस्माकं प्रलपोपि न भविष्यतीति निश्चित्य प्राकृतबुद्ध्या कल्पयन्ति स्म । विना रामेणोति रामो हि बलिष्ठः लोकप्रतीत्या अनुकोपि तेनैव मारित इति रामेण विना भगवानेव गात्रारुषितुं गतः तन्मध्यं उत्पाताश्च जायन्ते ॥ १३ ॥

अतो दुर्निमित्ताभ्युत्थनिष्ठं सूचयन्तीति विपरीतं ज्ञात्वा निजमुत्थित्युत्तरेण सम्बन्धः विपरीतज्ञाने हेतुः अनद्विद् इति तस्य भगवतः माहात्म्यं न विदन्तीति उच्यते तेषां लौकिका हि ते लौकिकानां प्रियोऽनिष्टं माधवस्य प्रिय इष्टमिति स्थिति-मिव निषेधविषयत्वेन सर्वदाऽनिष्टमेव भावयति प्रियः स्नेहस्य तथा मावकस्य भावित्वात् अन्यस्य विपरीतं किञ्च ते आत्मान-मेवानिष्टविषयभावितवन्त इत्याह, तत्प्राणा इति । तस्मिन्नेव प्राणा येषां तस्मिन्नेव मनो येषाम् अत एव दुःखं शोकं भवं च त्रिमिरातुराः ॥ १४ ॥

गोकुलं अन्यं विधाय सर्वं एव निर्गता इत्याह—मावाह-रुद्धवनिता इति । अद्वैतसम्बोधने सर्वत्र स्नेहसूचकं पञ्चनामिव पूर्वायेषामिति न हृदयस्मृतिरिति गोकुलादेष निर्गताः तेषां काम-मामाह—कृष्णकेशो लालसाः केशोनायमतिव्याकुलाः ॥ १५ ॥

* ननु, कथमत्र सर्वज्ञो बलमदः तेषां निषेधं न कृतवान् ? इत्याशङ्क्याह—नोक्तयेति । तथा कानरान्तरीनाम् भीक्षु प्रहस्य भगवत्परीक्षां स्मृत्वा विधिनिषेधयोरन्यतरदपि नोक्तवान् यतो-नुजस्य भगवतः प्रसादकः अयं श्लोकः पूर्वत्र वा विगीतो वा गतः ॥ १६ ॥

भीमबलुभाचार्यकृतसंस्कृतसारार्थदर्शिनी ।

तानाद्येष गोकुलाङ्गजगुणि स्तुतीयेताम्बयः । निधनमेव प्राप्तं मरुता नितरां भवेत् श्रीयमुनाद्वयकृपं स्वविहागम्पदमिति सरस्वतीलव्हावः महाशोकात् पञ्चनामिव बुद्धिविवेकप्रतीकार-ज्ञानशून्या हन्तिः सत्ता येषां ते ॥ १५—१५ ॥

“मा विद्या य यतः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवेत् ।

तस्याग्माधवनामासि ध्रुवः सागीति कीर्तिनः” ॥

इति दृष्टिशोकानिरुक्तः प्रभावः कीलेश्वर्यं जानामानि सः

* सटीकोऽयं श्लोकः सुबोधिन्यामहादशसङ्ख्याकत्वेन पठितोऽस्ति ।

[१५०]

तस्य खानुजमहाप्रेमवत्त्वेपि प्रेम्णा तदैश्वर्यानाधरणं कृष्णोच्छा-
नुरजितलोकाशक्तैव अन्यथा भीमन्दादीन् शोकाधेगेन संपेह्यं
मंशु शीघ्रं मिमंशून् को चारयितुं प्रभवदिति भावः प्रहस्येति
मस्वरूपेण शेषनागेन सह क्रीडा न रोचते किन्तु प्राकृतभुद्-
कालियसर्पाधमनेवति तस्य नरलीलवस्मरणात् किञ्चिज्जोषाञ्चति
तेषां शोकाध्वानां कृष्णं विदुष्यां तदावरणस्यानौचित्यादश-
क्तत्वाच्च किन्तु स्वप्रहासशोकाभावद्वयेन यतो न किञ्चिदनिष्टा-
भावमूहयित्वा प्राणजिहासां शिथिलयामासुः ॥ १६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

न ते काककाशं भीकृष्णं विदन्तीत्यतद्विदः “ कः काक-
काशो गुग्गुलुसर्पविद्यः” इति धृतिरप्रानुसन्धेया ॥ १७ ॥

पशवो यथा भयकाशे सहैव पलायन्ते तद्वद्विषेयां ते
पशुवृत्तयो निर्जग्मुः ॥ १८ ॥

कातरान् उद्गमन्तश्चिन्तान् ॥ १९ ॥

भावा टीका ।

उन उत्पातन को देखिके नन्दादिक गोप लड़े भयस्यो
उद्विग्न होत अये, ताई में ये सुनी कि आज खाला विना-
दुक के गऊन कू चरायवे को गयो है, तब और हु सय
भीत भये ॥ १३ ॥

कृष्ण में ई जिनके प्राण और मन बसे ऐसे वे सगरे
गोप आपके प्रभाव कू न ज्ञान के उन छोटे निमित्तन सों
भीकृष्ण को निधन (मरण) मानि के शोक दुःख भय सों
मातुर होयकें ॥ १४ ॥

हे राजन् ! लगाय बालकन सों वृद्ध स्त्री सगरे पड़ान
की जीविकाधारे कृष्ण के दर्शन की खालसा सों दीन होयकें
गोकुल तें निकसत भये ॥ १५ ॥

उन सबन कू ऐसे कातर देखिके मधुचंड़ी भगवान्
भीवलदेवजी नेक हंस के रह गये, और कहु न बोले, काहे
सों कि अपने छोटे भया के प्रभाव कू जानतेई रहे ॥ १६ ॥

भीमरत्नामिकृतभावापदीपिका ।

भगवत्ते खलुपन्ति-यानि पदानि तेः पदैः सूचितया
पदव्या मार्गेण ॥ १७ ॥

अन्तर्हृदे भुजगभोगपरीतमोक्षं कृष्णं निरीहमुपलभ्य जलाशयान्ते ।

गोपांश्च मूढविषणान् परितः पशून् च सङ्क्रन्दतः परमकश्मलमापुरातीः ॥ १६ ॥

गोप्योऽनुरक्तमनसो भगवन्मनन्ते तत्सौहृदस्मितत्रिलोकगिरिः स्मरन्त्यः ।

ग्रस्तेऽहिना प्रियतमे भृशदुःखतप्ताः शून्यं प्रियव्यतिहतं ददृशुस्त्रिलोकम् ॥ २० ॥

भीमरस्त्रामिकृतमावाधेदीपिका ।

पदमोक्षानपकारमाह—त इति । विदपतेः श्रीकृष्णस्यान्येषां पदानामन्तरान्तरे मध्ये मध्ये तत्तदपोहेन गवां श्रुतीनां मार्गे सत्त्वरा प्रेममत्ता योगिनस्तत्समुपाध्यपवादेन यथा परन्तस्व मृगयन्ते तद्वदिति भावः ॥ १६ ॥

ततश्च संपशरीरवेष्टितं कृष्णं दूराग्निरिह्य गोपांश्च पशून् तथा निरीह्यातीः परमकश्मलं परं मोहं प्रापुः ॥ १६ ॥

प्रियेण भीकृष्णेन व्यतिहतं विरहितं त्रिलोकं शून्यं ददृशुः ॥ २०—२२ ॥

श्रीमद्भजविंगोस्त्रामिकृतवेषणवतोषिणी ।

अन्वेषमाणाः अन्वित्रलङ्घन्यः तत्र हेतुः कथितः तत्र हेतुः कृष्णम् ॥ १७ ॥

तत्र तत्र भीचरणान्यासमुवि विशो वैश्या गोपकृपाः ततो गोकुलपतेरित्यर्थः । पत्वाद्यभावश्चान्दसः अन्यपदान्तरान्तर इति चिह्नं प्रस्थितस्य पशुपशुपवर्गपरिवेष्टितस्यापि तस्य पदानि न केनचिदाकान्तानीति बोधयित्वा भूम्यैव तावदात्मभूषणत्वेन यत्नितस्य सर्वेषामपि प्रेमास्पदत्वमेवेतन्वाद्यादिभिरप्युक्तो-
क्तत्वेन महाप्रभावत्वमिति हेतुत्रयं सम्भावयति एषमेवोक्तं भगवत्पञ्चगौरिति ततश्च साक्षात्तस्य तादृशानां तादृशप्रेमास्पदत्वे कालियालङ्घ्यत्वे च को विस्मय इति भावः ॥ १६ ॥

मूढविषणान् मोहं गतान् परितः सर्वमेव तीरं व्याप्य ॥ १६ ॥

एवं सर्वेषामेव सामान्येन दुःखस्थामुक्त्या तत्रैव भी गोपीनां विशेषमाह—गोप्य इति । भगवति सर्वेश्वर्यशुके अतो न विद्यते स्तो नाद्यो भक्तानां प्रेमात् तथाभूते अपरिच्छिन्न इति वा इत्यदिप्रसन्नासम्भव उक्तः तथाप्यहिना ग्रस्ते तद्विच्छ-
यैव भोगेनाक्रान्ते सति अत्ययदुःखतप्ताः यतो अनुरक्तमनसः स्वभावतो निरन्तरप्रेमवत् इत्यर्थः । तथा तस्मात् तस्मिन्नापि स्वभावतः प्रियतमे एवेति आत्मा प्रियः परमात्मा प्रियतरः ततोऽपि विशिष्टत्वात् श्रीकृष्णः प्रियतम एवेति ततः प्रेममरा-
क्रान्त्या तत्तत्त्वानुसन्धानादित्यर्थः । यद्वा, भगवति परमसुन्दरे अनन्ते च अपरिच्छिन्नगुणे तथा प्रियतमे कस्यचित् प्रियतरे तासां तु प्रियतमे यतः सदानुरक्तमनसः अधुना च ग्रस्ते ग्रस्तवत् सर्वतो भोगेन परिवेष्टिते सति तस्य सौहृदेन प्रेम्णा वाः स्मितावलीकगिरः ताः स्मरन्त्यो भृशदुःख-
तप्ताः सत्यः प्रियेणैव कर्त्रा विशेषेणातिशयेन हृतं स्वप्न-

स्तदादर्शनायान्धवपिरोयमाणातां विधास्य च विस्मारित मित्यर्थः । प्रियव्यतिहतमिति पाठे च “व्यतिकरः समाख्यातो व्यसने व्यतिपञ्चने” इति विश्वप्रकाशात् “व्यसने विषदि भ्रंशे” इत्यमरकोशाच्च । प्रियेण हेतुना भ्रष्टमिति तथैवाद्येः टीकायां विरहितमित्यस्य च त्याजितमित्यर्थे इति तथैव तात्पर्यं ततस्तोदृशं जगत्शून्यं ददृशुः शून्यमिति शोकवेगेनास्मिन् एव जगता-
यपि मरणमननात् निजप्रियतमाभावेन सर्वस्यैकाकारगमना-
द्वा ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चोपम ।

पदैः सूचितया पदव्या ॥ १७ ॥

गवामन्यपदान्तरान्तरेः गवां पदैरन्यपदैश्च मिश्रितैः ॥ १८ ॥

कश्मलमोहम् ॥ १९ ॥

प्रियप्रतिहतं विरहितम् ॥ २० ॥

श्रीमद्भक्तिराववाचायैकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ते तत्तदादयः कृष्णो मृगयन्तः भगवन्ते रामः लक्ष्म्यन्तीति तथा तैर्ध्वजवज्रादिभिश्चिह्नैरिति भावः । पदैः सूचितया पदव्या मार्गेण समुत्पाद्यस्तदं जग्मुः ॥ १७ ॥

तदेव प्रपञ्चयति—ते इति । विदपतेः विश्वस्य पत्युः कृष्णस्य तत्र तत्र ध्वजादिरेखाभिरुपपन्नानि युक्तानि पदानि तत्राशानिर्बन्धः गवां मार्गे अन्येषां पदानामन्तरान्तरे मध्येमध्ये निरीहमाणाः भद्रं हे राजन् ! त्वरायुक्ता ययुः ॥ १८ ॥

जलमध्ये भुजगदेहेन परिवेष्टितमदृष्टवेष्टितं कृष्णं हृदस्य तीरे मुर्च्छितान् गोपांश्च सङ्क्रन्दतः पशून् चारोपलभ्य आत्माः सन्तो महत्कश्मलं मोहं प्रापुः ॥ १९ ॥

तस्य कृष्णस्य सौहृदेन सौहृदेन यत् स्मितं ये च त्रिलोकाः कटाक्षार्स्वान् गिरश्च स्मरन्त्यः तिरतिशयप्रीतिविषये तस्मिन् संप्रेम्य ग्रस्ते सति नितरां दुःखेन तप्तः प्रियेण सहिताः त्रिलोकी शून्यं ददृशुः ॥ २० ॥

श्रीमद्भजविंगोस्त्रामिकृतपदव्यापदी ।

भगवत्पञ्चगौरैरेः पञ्चध्वजादिलक्षणोपदेः पदैश्चरणान्यासेः सूचितया सूचयन्त्या पदव्या मार्गेण ॥ १७ ॥

वैशद्याय पुनरुक्तं विवृणोति—त इति । यत्रो श्रीविशेषः अशानिर्बन्धः “वमभोक्षिरशनिर्हयोः” इत्यमरः । विदपतेः प्रजापतेः कृष्णस्य गवां मार्गे कृष्णपादेनाप्यस्य गोपस्य अन्यासां गवां पादेनान्तरान्तरे मध्ये मध्ये मिश्रित इति शेषः । गवां पादेन

श्रीमद्विजयशङ्करजीयंकृतसुबोधिनी ।

अन्यपदेन वजादिवत्तुयोन पदेन इतरलक्षणेन पदेनान्तरागमने मध्यविनाभूते वा ॥ १८ ॥

जलाशयान्ते हृदयमीपे परितः स्थितान् गोपादानुपलक्ष्य परमं कदम्बं मोहम् ॥ १९ ॥

तस्य कृष्णस्य सौहृदं च स्मितं च विलोक्य गिरश्च तस्मौहृद-
स्मितविलोकगिरः ताः स्मरन्त्यः प्रियव्यतिहृतं विरहितम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयशङ्करजीयंकृतसुबोधिनी ।

तेषां भगवत्समीपगमने अस्माभावात् हेतुमाह-तेऽन्वेषमाणा इति ।
परितरेवान्वेषणीयस्ततोऽपि सदानन्दः ते भगवद्भक्तेन मार्गेणैव
गताः तदाह-प्रद्व्या यमुनातटमिति । प्रद्वी सुक्ष्मो मार्गः तथा
यमुनातटमेव गताः तेषां मार्गान्तरागमने तथैव च गमने अभिज्ञान-
माह-भगवत्पदलक्षणैः पदैः सूचितयति । ध्वजवज्राङ्कुशाद्यसाधारण-
चिह्नैः भगवत्पदलक्षणैः भूमेरादेना भवतीति स्फुटसर्वलक्षण-
गानि पदानि भूमावुद्गच्छन्ति ते सूचिता पदवी भवति ॥ १७ ॥

तत्रापि भगवाद् न केवलं गतः किन्तु गोपाखसहितं पञ्च-
गत इत्यत्राभिज्ञानमाह-ते तत्र तथेति । तत्र तत्र मार्गे विह्वलेः
वैद्यविपतेर्गोकुलराजस्य भगवतः पदानि दृष्ट्वा तेनागतप्राणाः
सत्परायणः अन्यथा गमनेऽप्यसामर्थ्यं स्यात् यवः कीर्त्तिप्रतिपादकः
अष्टाकाङ्क्षेना सुसेव्यत्वाय भक्तानां मनोगतिनिवारणायार्द्रकुश-
रेखा मयानिः पापपवतच्छेदनाय ध्वजो निर्भयप्रासदानाय एव-
मनैकादिभिः चिह्नैरुपपन्नानि पदानि अतः स्वरूपापि कृतार्थता
मविष्यतीति शकुन्मिव प्राप्येष्टदशनार्थं शीघ्रं गताः गवां मार्गे
अन्वेषणं गोपाखानां च पदाव्यन्तरे यत्र तेन सर्वैः सह तिष्ठ-
तीति सन्तोषोऽपि ॥ १८ ॥

भगवन्तं दृष्टवन्त इत्याह-मन्तर्हृद इति ॥ दूरादेव
भगवन्तं यमुनाहृदं समुद्रे शेषशायिनमिव भगवन्तं
दृष्टवन्तस्तदाह-हृदमध्यो भुजगभोगेन संपशरीरेण
परीतं वेष्टितमारदेवोपलक्ष्य सुप्तरत्वाद् निरीदं जला-
शयसमीपे च गोपानुपलक्ष्य वृत्तान्तप्रज्ञाभावाय विशेषणमाह,
मूढविषयानिति मूढा खंयं प्राप्ता विषया बुद्धियेषां परितः
सर्वतो विचिन्तान् पशुश्च सङ्कल्पतः इति तेषामनिष्टसूचकत्वम्
अतो मार्गे यथाकथञ्चिदप्यागता एतन्नित्यं दृष्ट्वा परमकदम्बं
मूच्छांमापुः अस्मां विफलाः सन्तापयुक्ताश्च जाताः ॥ १९ ॥

ध्वमात्यन्तरं गोपिकानां यशोदासाहितधारणस्त्रीणां नन्दा-
दीनां च बुद्धिगोपानामवस्था माह-गोपस्य इति त्रिमिः । गोपस्यस्तु
भगवन्तं तादृशं दृष्ट्वा वैलोक्यमेव प्रियरहितं ज्ञातव्यः प्रिया
एव हि रक्षणीयाः अतः प्राणारब्धायामिह लोकरक्षायां परलोक-
रक्षायां च निवृत्तदयापाणां तथैव लयं प्राप्तवत्य इति ताम-
स्ववस्था अनुरक्तं मनो यासाम् अनेन तेषां प्राणविद्योगामात्रे
हेतुरक्तः । ननु, भगवति साम्प्रतं मनः प्राणविद्योजकमेव नातु
प्राणारब्धकामित्याङ्कुष्याह, भगवतीति । सर्वकरणसमर्थो भगवान्
अतः अहमिदमपि गुणैस्तासां प्राणा रक्षिता इत्यर्थः । तथापि
विवक्षयानिष्टरूपत्वे प्राणारब्ध मक्तिविरोधिनीत्याङ्कुष्याह,

अनन्त इति । तं विद्यते अन्तो यस्येति विषयश्च नानिष्टरूपः अतो
भगवता रक्षिताः सजीवा एवेतिकसंख्यता मूढाः । स्थिताः किञ्च,
तासां जीवने हेतुस्त्वस्मिन् जानमिष्याह-तत्सौहृदेति । तस्य
भगवतः सौहृदं स्मितं विलोकं गिरश्च स्मरन्त्यः सौहृदस्मरणो
शरीरस्थितिः स्मितस्मरणो शब्दियायां विलोकस्मरणो प्राणानां
विकस्मरणोऽन्तःकरणस्य साधकानुक्त्वा बाधकमाह-महिना
सर्पेण वेष्टिते परमपीतिविषये भृशं दुःखेन तप्ताश्च जाताः
अतः त्रिलोकं प्रियेण व्यतिहृतं शून्यमेव ददशुरित्यर्थः-
जस्तीयम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयशङ्करजीयंकृतसुबोधिनी ।

भगवन्तं लक्षयन्ति यानि तैः सूचितया पदव्या ॥ १७ ॥

पदैः पदवीज्ञानप्रकारमाह-ते इति । विह्वलेः विशां वैद्यानां
गोपानां पर्युरध्यक्षस्य कृष्णस्य, पत्वाभाव आहः । अन्वेषणं पदानां-
मन्तरान्तरे मध्ये मध्ये तदपेक्षेन गवां श्रुतीनां अर्गा सत्परा-
अप्रमत्ता यौगिनस्तसद्व्याप्यपवादेन यथा परन्तरं सुगयन्ति
तद्वादिति भावः ॥ १८ ॥

सामान्यतो गोपगोपीजनानां वैकुण्ठमाह-ततश्चान्तर्हृदे हृद-
मध्ये भुजगभोगपरीतं संपशरीरेवेष्टितं मो बालकाः वृत्तान्तं
तावत्कथयत किं कालियेनैव तीक्ष्णं कृष्णो यदादाकृष्य जले
पातितः किंवा कृष्ण एव तीक्ष्णवल्गुल्य जले पतितः तत्रापि
स्वबुद्ध्या अन्यस्य कथञ्चिदपेक्षेन वेत्यादिप्रश्ने मूढविषयः मूर्च्छित-
बुद्धीर्न वक्तुं किमपि वेष्टितुं चासमर्थो गोपात् वीक्ष्य परम-
कदम्बं तस्मूच्छातः सकाशादप्यतिमूच्छात् ॥ १९ ॥

तत्रानुगमनीनां वैकुण्ठमाह-भगवति परमसुन्दरे अनन्त-
गुणो तस्य सौहृदं स्वविषयकं प्रेमस्मितं विलोकं रहसि कृतां
गिरं सौरनवाती च स्मरन्त्यः त्रिलोकं प्रियेण व्यतिकृतं विर-
हितं तद्विरहदशावाग्भ्रमस्मीभूतत्वाङ्कुष्यं व्यतिहृतमिति पाठे
प्रियेणैव विशेषेणातिशयेन हृतं स्वदशान्तःपातीतिकृतं ददशुः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ते नन्दाद्याः कथितं प्रियमन्वेषयन्तः भगवन्तं लक्षयन्तीति
भगवत्पदलक्षणैरव्युज्जदिवत्स्मयुक्तैः पदैः सूचितया पदव्या मार्गेण
यमुनातटे जग्मुः ॥ १७ ॥

तदेवाह-ते इति । हे अङ्ग ! विह्वलेः अनेकप्रकाराङ्कुरायाः
प्रजायाः पालकस्य भीकृष्णस्य तत्र तत्र गवां मार्गे अन्वेषणं
पदानामन्तरं मध्ये मध्ये अज्ञादिमिष्टपदानि पदानि निरी-
क्षमाणाः त्वरायुक्ताः ययुः ॥ १८ ॥

अन्तर्हृदे भुजगभोगेन परीतं वेष्टितं कृष्णं जलाशयस्यान्ते
तीरे परितः मूढविषयान् गोपात् सङ्कल्पतः पशुश्च आरादेव
उपलक्ष्य प्राप्य परं महत् कदम्बमापुः ॥ १९ ॥

भगवति अनुरक्तं मनो यासां ताः गोप्यः प्रियममेऽहितं
प्रस्ते सति भृशदुःखतप्ताः प्रियेण भीकृष्णेन व्यतिहृतं विरहितं
त्रिलोकं शून्यं ददशुः ॥ २० ॥

ताः कृष्णमातरमपन्यमनुप्रविष्टां तुल्यव्यथाः समनुगृह्य शुचः स्रवन्त्यः ।

तास्ताः प्रियव्रजकथाः कथयन्त्य आसन् कृष्णाननेऽर्पितदृशो मृतकप्रतीकाः ॥ २१ ॥

कृष्णप्राणान्निर्विशतो नन्दादीन् वीक्ष्य तं हृदम् ।

प्रत्येषधत्त भगवन्नामः कृष्णानुभाववित् ॥ २२ ॥

इत्थं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य सखीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः ।

आज्ञाय मर्त्यपदवीमनुवर्त्तमानः स्थित्वा मुहूर्तमुदतिष्ठदुरङ्गबन्धात् ॥ २३ ॥

तत्प्रष्टव्यमानवपुषा व्यथितात्मभोगस्त्यक्त्वान्नमय्य, कुपितः स्वफणान् मुजङ्गः ।

तस्थौ श्वसन् श्वसनरन्ध्रीवषाम्बरीषस्तब्धेक्ष्णालमुकमुखो हरिमोक्षमाणाः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

ते संपूर्ण व्रजवासी अपने प्यारे कृष्ण को दूधत २ भी-
कृष्णचन्द्र के चरण चिन्हन के मार्ग को देखके भीयमुना-
जी के तट पे जात भये ॥ २१ ॥

हे राजन् ! ते सगरे व्रजवासी रस्ता में गायन के पांयन
के बीच बीच में तहां २ कमल यव अकुश वज्र ध्वजा इत्या-
दिक चिन्हन सौ युक्त भीकृष्ण के चरणान् के देख २ के
बड़ी जल्दी जात भये ॥ २२ ॥

वा (हृद)हृद के किनारे पे समीप जायके काकीनाग जिनके
लपिट रण्यो चेटा सौ रहित ऐसे भीकृष्ण के देखके और
मोहित जिनकी बुद्धि ऐसे ग्राह्य बालन को देखके तथा
आसों और डकराते भये गाथ बह्मगन को देखके सगरे व्रज के
बड़े भाई होयके पुराण दुःख को प्राप्त होत भये ॥ २३ ॥

आसन्नत भगवान् में अनुनाग युक्त मनधारी गोपि तिन
तिन कृष्ण के सुहृदता गंद मुष्कयान् पूर्वक चितवन गीठा २
घाणी को स्मरण करि करिके जब अपने प्रियमम भीकृष्ण
के संपने प्रसन्नियो तब अनिदःख सौ लपट होयके अपने
प्यारे के बिना तीनों लोकन के सूना देखत गई ॥ २४ ॥

भीषरखामिकृतभावार्थटीपिका ।

अनन्यगतिमात्मानमर्त्यं निरीक्ष्य इत एवात्महेतोः स्वगोकुल-
मतिदुःखितमाज्ञाय भगवन्धादुदतिष्ठदित्यवयवः ॥ २३ ॥

तस्य प्रष्टव्यमानेन वपुषा व्यथितात्मभोगस्त्यक्त्वान्नमय्य, कुपितः स्वफणान् मुजङ्गः कुशहली-
मुन्मुच्य ते स्तब्धः कुपितः स्वफणान् मुजङ्गमय्य श्वसन् केवल
मीक्षमाणस्तस्थौ कथम्पुनः श्वसनरन्ध्रपु नासाविवरेषु विषं यस्व
स तथा अम्बरीषो मण्डुगाकमाजने तद्वत्सन्तप्तानि स्तब्धमीक्षि-
णानि यस्य स तथा उन्मुक्तानि मुखेषु यस्य स च स च ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैश्यावर्तोपिणी ।

मनु, तन्माता हृदय कीदृशी जातेत्यपेक्षायां शोकमरेणा
किञ्चिदेव प्रकाशयन् सवासामिव वासां दशोनिशेषमाह-ता

इति । ताः पूर्वोक्ताः भीयशोदासख्योऽध्याः भीमोपः न एतति
कस्मिन्नपि दुःखे कुल यस्मात्सदस्य परमस्नेहपात्रपुत्रमित्यर्थः
अत एव तत् अनुलक्षीकृत्य तदर्थं प्रकषेण सर्वतोऽधिकतया
तप्तां प्रविष्टामिति पाठे हृदं प्रवेष्टुमारब्धमित्यर्थः । तुल्यव्यथा
अपि स सम्बन्धे अनु निरन्तरं गृहीत्वा धृत्वा शुचः शोकाभास
स्रवन्त्यः प्रवाहरुपेण मुञ्चन्त्यः तास्ताः पूतनादितो देवकुल-
रक्षामयीः वरसवकादिषधरुपास्तैवैश्वर्यमयीषा व्रजस्य प्रियकथाः
कथयन्त्यः तादृशा महादृष्टा बहुधापि इताः अयं सपेः तेष्वेकः
को नाम वराकः एतं इत्या उधुलेवायास्यतीति तन्मात्मान्मना-
र्थमित्यर्थः । तथा कृष्णापितदृशस्य सख्य आसन् एव स मृतक-
तुल्याश्वासनित्यर्थः । विशावत्तन्मासां शोकोक्तिः भीमोपपुराण-
"सर्वो यशोदयाः साक्षि विशामोऽत्र महाहृदः ।

नागराजस्य नो गन्तुमर्माके युज्यते व्रजे" ॥

"द्विषः को विना सूर्ये विना चन्द्रेण को निशा । विना कृष्ण
का गात्रो विना कृष्णो को व्रजः ॥ विना कृता न वास्यामः
कृष्णानानेन गोकुलम् । अरस्यं नातिसदयं च वारिहीम यथा
सरः ॥ यत्र नन्दीवरदलप्रख्यकान्तिरयं हरिः । तेनापि मातर्वासेन
रतिरस्तीति विस्मयः ॥ उत्फुल्लपङ्कजदलस्पृष्टकान्तिविलो-
चनम् ॥ अपश्यस्यो हरिं दीनाः कथं गांधु भविष्यथ ॥ अत्यर्थमधुना
लोपहताशेषमनोभ्रान्ताः । न विना पुण्डरीकाक्षं वास्यामो न गंगा-
कुलम् ॥ भोगेनावहितस्यापि सपैराजस्य पश्यतः । स्मितशोभिमुखं
गोप्यः कृष्णस्यास्मद्विलोकेन" ॥ इति ॥ २१ ॥

कथाश्रुत्वापेक्षया कालाविलम्बे च हृदं निश्चेषणं प्रवि-
शतः नन्दादीन् सर्वानिव व्रजजनान् सः व्रजरक्षार्थं भगवता
गृहं त्यक्तो यः यथुवत्सलत्वेन प्रसिद्धो वा, ननु, तेषां सर्वेषां
प्रतिषेधने सफलं कर्तुं शक्तः ? तत्राह-भगवान् सर्वशक्तयुक्तः
काश्चिद्युक्तयुक्त्या काश्चिद्वलेन काश्चिद्वत्तः प्रगाथा च एवं सर्व-
रमणात्माः ननु, सोपि नामकुतः स्वस्य मासीत ? नवाह-कृष्णस्य
परब्रह्ममूर्तेर्भगवतः अनुभाव प्रभावे वेत्तीति तथा सः ॥ २२ ॥

इत्थं अनेन सर्वेषां तेषामपि मातृनादिना प्रकारेण च
विद्यते अस्या गतिः रक्षको यस्य तथाभूतम् आत्मानमिति शेषः
पतिमिति पाठे स एवायं उक्तनिष्ठत भीकृष्णः अन्यतैः यथा
सच मुहूर्तं स्थित्वा उरकुमवन्धादुदतिष्ठत मुहूर्तस्थितौ हतः

भीमजीवगोस्त्रासिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मर्त्यपदवीं ये प्रति दृष्टो विधीयते तस्य कौशो लोके दृश्यते
इतीहो । तस्मात्तन्नुवर्त्तमान इति उच्यते हेतुः स्वात्मोक्तं
गोकुलं इत्थं निजोत्थानं विना न जीविष्यतीति प्रकारेण न
विद्यतेऽन्या गतिः रक्षको यस्य किं वा न विद्यतेऽन्या वप्रा-
ह्मिणेन स्वात्मावस्थितस्तस्मादपरा गतिर्गमनं यस्याति तत्रैव
प्रवेशनिश्चयो यस्येत्यर्थः । तादृशं निरीक्ष्य तस्मादर्थेनैव निश्चित्य
अमोलुगमात्रं भावंः तत्रापि सखीकुमारं कृत्स्नमित्यर्थः
स्वाकल्पेऽन्यथोभावः । तस्मादर्थेनैव—आत्महेतोरतिदुःखितं
तु खलुपराकाशमापन्नं सम्पन्नं क्वात्वेति स्वभावतो जनमात्रस्य
तुःस्वासाहिष्णुता तस्मिन् वसेत एव तत्रापि स्वीयस्य तत्रा-
प्यात्मानवातिहेतुकदुःखस्य तत्राप्यात्मदुःखदुःखितस्येति क्रमज्ञाप-
नेनात्मानमिति त्वया बोधिता एवं तदुत्थानादिका सर्वैव लीलावज
जनेन हृष्टिर्गच्छते ॥ २३ ॥

उत्थानप्रकारमेव दर्शयन् काश्चित्स्य रत्नानिमाह—तदिति ।
तस्य कृष्णस्य प्रथमानेन स्वयं विस्तारयोगेन किञ्चित्तुच्छा-
स्यमानेन वपुषा व्यथितः प्रत्यक्षिव पीडितः आत्मभोगो
यस्य आत्मभोगेन तत्रात्यन्तमप्यात्मा संव्यज्य पीडावैशिष्ट्यं
बोधितं स्वयं स्वस्वाधारण्यता विषयस्य अम्बरीषमत्र उच्यते वि-
सर्जनपात्रं हर्षं तु गमिमानोऽपहृष्ट्यात् निजोत्थानहरणोद्यमत्वाद्वा
अन्यत्वेः तत्र कुण्डलं वेष्टनम् ॥ २४ ॥

भीमदशनसुरिकृतशुकपत्नीयम् ।

व्रजप्रियः कृष्णः मृनकप्रतीकाः मृनकलपाः ॥ २१—२२ ॥

वृक्षमानं वर्त्तमानम् उरङ्गवन्धात् ॥ २३ ॥

श्वसनरन्ध्रेष्विषासिद्धिः स्वसनरन्ध्रेष्वेव विषपावकं यस्य
सः स्तब्धचक्षुः य अन्धातज्जकुलः ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्त्रासिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तां कृष्णस्य मातरं यशोदामपत्यमनुद्दिश्य प्रतप्तां तुःखिताम्
अनुगृह्य सन्वर्गगृहीत्वा हरे पतितुम् उद्युक्तां निवारयत्यर्थः । शुचो-
ऽश्रूणां स्रवण्यः तथा तुल्यकुःखाः प्रियो व्रजो यस्य तस्य
कृष्णस्य तास्ताः कथाः पृतनायमलाञ्छनेमञ्जनादिकथाः कथयन्त्यः
कृष्णस्याननेऽपिताः तिहिताः दृष्टो यमिस्ताः मृतकप्रतीकाः मृत-
तुल्यया भासन् ॥ २१ ॥

कृष्ण एव प्राणो येषां तान् कृष्णैकजीवनाप्रन्दादीन् तं हृदं
विशतः प्रवेष्टुमुद्युक्तान् यमः प्रत्यक्षेण विचारितवान् तत्र हेतुः
तन्मार्वावत् तत्रापि हेतुर्गमवान् ॥ २२ ॥

न विद्यते अन्या गतिः रक्षकोपायो यस्य तत् आत्मनः स्वस्य
हेतोः स्त्रीकुमारपर्यन्तं तुःखितं गोकुलं निरीक्ष्य आत्मा नदुःखं
आत्मा मर्त्यपदवीमनुवर्त्तमानोऽत्र एव मुहूर्तमात्रं तृष्णीं स्थित्वा
तत उरङ्गवन्धादतिष्ठत् त्याजितोरगवन्धो बभूवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्य कृष्णस्य प्रथमानेन भारीकियमायेन वृथुशब्दास्तकरो-
वीति ययन्तात् “रक्षकोपावदेवोः (६५१६१) इति कृतमभावात्

[६४१]

कर्मणि लटः शान्तं वपुषा व्यथितस्त्रासिरो भुजङ्गः कृष्णमुमुक्षुच्य
कूपितः कृष्णानुजमस्य श्वसनं केवलं हरिमीचमायाः तस्यो
कथम्भूतः ? नासारन्ध्रेषु विषं यस्य अम्बरीषवत्सन्तप्तानि स्तब्धानि
चेक्ष्णानि यस्य अम्बरीषशब्दो आश्रयाची “अम्बरीषः पुमान् आश्रय
कृविम्बरीषं आश्रो ना” इत्यादिनामानुशासनात् अम्बरीष इत्या-
द्यादिकस्येव “अवि शब्दे” इत्यस्माद्धातोः “कृतृष्वामीषश्चित्त
इषश्चित्तनुवर्त्तमाने तत्सखियोगेन रुडागमो निपात्यते समस्तपाठे
नासिकाच्छिद्रमेव विषपाकप्राप्तं यस्य स चासौ स्तब्धचक्षुः
उत्सुकान्धप्रिकणानि मुखे यस्य उत्सुकवज्ज्वलन्मुखो वा ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अपत्यमनुप्रविष्टाम् आत्मना पुरस्थितहरे प्रविष्टां शरीरेण
तीरे स्थितां कृष्णमातरं यशोदां समनुगृह्य परिदृश्य यशोदा-
तुःखतुल्यव्यथाः शुचः शोकादश्रूणां स्रवण्यः वाष्पधारया
नदीं कुर्वत्यः याः पूर्वं व्रजप्रियस्य कृष्णस्य कथाः कथयन्त्यः
भासन् ता अधुना प्रस्ताः कृष्णाननेऽपितनेप्राः गोष्पः मृतक-
प्रतीकविह्वता अनेनेति शेषः ॥ २१ ॥

कृष्ण एव प्राणो येषां ते तथा तान् हृदं निविशतः
प्रवेष्टुकामान् ॥ २२ ॥

आत्मा ज्ञात्वा उरगवन्धात् सर्पकृतवन्धनात् उच्यते
उत्थितोऽभूत् ॥ २३ ॥

भगवत्युन्मिष्टे सर्पः किं क्रियोऽभूदित्यत्राह—तन्मथ्यमानेति ।
तेन कृष्णेन प्रथमानवपुषा वध्यमानशरीरेण व्यथितः आत्म-
भोगः स्वशरीरं यस्य स तथा अत एव कुमिताऽत्र एव
श्वसनं कीदृश्यासं कुर्वन् श्वसनरन्ध्रे नासिकाच्छिद्रे विषास-
रीषं विष्ठाप्य यस्य स तथा “कृविम्बरीषं आश्रो वा कन्दुनां
स्वदिनीं स्त्रियाम्” इत्यमरः । स्तब्धचक्षुः उत्सुकमुखश्च स्तब्धो
इच्छा उत्सुके मुखे यस्य स तथा “मङ्गारेऽन्ता उत्सुकः”
इत्यमरः एवविधो भुजङ्गा हरिमीचमायास्तस्याविसृज्यः ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्त्रासिकृतक्रमसम्बन्धः ।

ताः पूर्वपूर्वोक्ताः भीमशोदासख्योऽन्याः तास्ताः पृतना-
दिभ्यो रक्षामयीः ॥ २१—२२ ॥

स च मुहूर्तं स्थित्वा उरगवन्धादतिष्ठत् तावत् स्थितौ
हेतुः मर्त्यपदवीमनुवर्त्तमानः उत्थानं हेतुः स्वमात्मीयम् इत्थं
गोकुलं निजोत्थानं विना न जीविष्यतीति प्रकारेण न
विद्यतेऽन्यः पतिः रक्षको यस्य तादृशं निरीक्ष्य हृष्टा तत्रापि
सखीकुमारं श्रीकृष्णमित्यर्थः । प्रकारमेवाह—आत्मैत्यादि ॥ २३—२४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसुषोभिनी ।

यशोदासहितानामवस्थामाह—ता इति । कृष्णमातरं समनुगृह्य
लोकन्यायेन शुचः स्रवण्यो जाताः यशोदा तु अपत्यमभगवन्तम्
अनुप्रविष्टा तत्रैव गता अन्यासां जीवने हेतुः तास्ताः व्रजप्रियस्य

श्रीमद्भुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवतः कथाः कथयन्त्यः । किञ्च, कृष्णानि न भविता इति भगवन्मुखारविन्दमपि पश्यन्ति अतो मृतकप्रतीका भासन् मृत-
प्रायाः सजीवा एव स्थिताः पूर्वं भगवता रक्षिताः एता
भगवद्गुणैः दर्शनेन च ॥ २१ ॥

अन्य तु नन्दादयो बलमद्वेषा रक्षिता इत्याह-कृष्णाति ।
कृष्णे प्राणा येषां प्राणस्थानं हि स्तनापि स्थातव्यमिति तमेव
हन् निर्विशन्तो जाताः तदा तान् बलः कथं प्रत्यक्षन्ते तेन
प्रतिविद्धा स्थिता इत्याह-कृष्णाह-सभगवानिति । स रामो भगवान्
भगवत्सहितो वा सोऽपि किमिति तत्राह कृष्णानुभावविदिति
काळीयदमनलक्षणां भगवदनुभावं जानातीति ॥ २२ ॥

एवं सर्वेषां गोकुलवासिनां वैयर्थ्यमुपपाद्य सर्वसमर्थस्य भग-
वतो एवं करणमनुचितमित्याह-कृष्णं तत्समाध्यतार्यं भगवान्
परीक्षां कृतवानित्याह-इत्यमिति । परीक्षायां हेतुः स्वगोकुलमिति,
स्वस्य गोकुलं परीक्षणीयमेव अन्यथा कृतकरिष्वमीधायोनिरो-
धवैविध्यं स्यात् यदि तेषु कृतकार्यं नोपलभ्येत परीक्षयो
वात्सल्यं तदाह-अनन्यपतिमिति । न विद्यतेऽन्यः पतिर्यस्य जेड-
त्वात् गोकुलत्वेनाप्यपत्यमात्रं एव निरूपितः । किञ्च, संस्त्रीकुमार-
मात्महेतोरतिदुःखितं निरीक्ष्य स्त्रियः साधारण्यः कुमाराः
प्रतिवादाः तदनु आश्वासं विचार्य भवत्येवमेतदिति निश्चित्य,
ननु स्वतः सर्वज्ञस्य किमपरीक्षयेत्याह-कृष्णाह-मर्त्यपक्षवीमनुवर्तमान
इति । यथा तेषु मानुषभावेनैव निरोधं करोति तथा परीक्षासि
कृतवान् अतो मुहुर्तं स्थित्वा उरगवन्धात् सर्ववन्धनात् उद्धतिष्ठत्
उत्थितः निद्रापाये सृष्टिमिव कृतवानित्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्योत्थाने यदासीत्तदाह-तत्प्रथममिति । अत्र भारनादौ
बलमद्वेषुतिप्रसोपादिकं निरूपितं तत्कल्पान्तराद्यं तत्रांशान्तराः
मनुष्यामावापच्छेति केचिल्लीलयेव तथैव परे वस्तुतो यथा
येन यत्र कारयति तथा स करोतीति व्यवस्थापूर्वं भगवान् सूक्ष्मः
स्थितः पश्चात् पुष्टो जातः तेन स्वयमेव विद्वन्नाति भगवतीव
जातानि, तदाह, तेन भगवता प्रथ्यमानं यक्षपुः तेन कृत्वा व्यथितः
आत्मा भोगो यस्य एतादृशः शीघ्रं भगवन्ते स्वयं परित्यज्य स्व-
फणानुभयं कुपितो भुजङ्गः युक्त्यर्थं तस्यै कोपे हि बलमाधिकं
भवतीति स्थितिसमयेपि श्वसन् विषवायुं मुखेन स्थितः किञ्च,
श्वसनरन्ध्रेष्विषावरीषस्तन्ध्रेष्वोषमुकमुखः । तस्य उपरि पञ्च
क्षिप्राणि नास्ते चक्षुषी मुखमिति स्थानत्रयेपि सद्यो इत्युच्यते
तत्र प्रथमं श्वसनरन्ध्रेष्विषं यस्य अम्बरीषवत् भ्राष्ट्राग्निवत्
स्तन्ध्रे ईक्षयो यस्य उल्लुक्कयुक्तं मुखं यस्य एतादृशोपि हरि-
समीक्षमायाः भगवत्साभिध्यात् स्वयमपि न उवाचितः परं सम्मुखे
स्थितः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिश्वनाथकवचसिंहकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्र वात्सल्यवतीनां पेरुष्यमाह-ताः प्रसिद्धाः पुरन्धराः अपत्यम्
अनुवर्त्तन्तीत्युक्तं प्रत्यक्षां सन्तापलज्जैरां प्रविष्टमिति पाठे अपत्यं एव
कीनम् प्राप्तां मूर्च्छितमिति यावत् यशोदां सम्भगनुपुष्ट्यनुना-
त्यहम् । शरीरे प्राणाः प्रायो वर्त्तन्ते तदिह नोपेक्षणीय-

मिति । तदभुजाऽप्यासङ्केकसा शीतलसन्निधौ भुक्ताऽस्ति
मुखं मुहुर्मुहुः प्रत्यात्यं प्रजप्रियस्य कृष्णस्य कथास्तास्ताः उच्ये-
कथयन्त्यः तच्चेतनाप्रापणार्थमिति भावः ॥ ताः कीदृशः ? शुचः
शोकस्य स्वयस्यो नयः "स्वयस्यो निम्नगाऽप्रगा" इत्यमरः । स्वतर-
ङ्गान्यान्पि प्लावयन्त्य इति भावः । अस्ते तु मृतकस्येव प्रतीका
भवयन् वासां ताः ॥ २१ ॥

प्रत्यक्षमिति भावः आश्वासनाः । "अनेन सर्वगुणैः युवमज्ञ-
स्तरिष्यथ" इति भगवच्चनादस्यत्वेतादृशगुणैः कृष्णं किञ्चिदिति
विचार्य विषकं सजतं युष्मासु इह प्रविष्टेषु पश्चात् स्वस्या-
गतस्यास्पृहमनुजस्य लाजनापाजनाविक्रमैः कृतव्यं "गोपायस्व समा-
हितः" इति भगवद्दर्शनिर्देशलक्षणे प्रवृत्ताः कथं स्थित्वादि-
वाक्यैरित्यर्थः । भगवान् इति तत्र सामर्थ्यम् ॥ २२ ॥

अनन्यपतिमिति । पुंस्त्वमस्यैव आश्वासं सम्यक् श्रवणा मुहुर्तं
घटिकाद्वयं स्तब्ध इव स्थित्वा किं रे-कावियः । त्वया विक्रम-
सर्वस्वमहं दर्शित एव सम्प्रति गोपबालकोप्ययं विक्रमलक्षणा-
यति पश्येद्युक्त्वा उरङ्ग उरगास्तद्वन्धात् उद्धतिष्ठत् ॥ २३ ॥

उत्थानप्रकारमेव दर्शयन् कावियस्य स्थानिमाह-तदिति ।
तेन कृष्णोत्तं प्रथ्यमानं वेष्टनसमयगतसङ्कोचतां परित्यज्य
विस्तारयमानं षड्भुजजङ्घादिकं तेन व्यथितः मुख्यास्त्रि-
पीडितः आत्मनो भोगो यस्य सः वेष्टनसुमुख्ये ते त्यक्त्वा
स्वफणान् उन्नमय्य श्वसन् केवलमीक्षमाणा एव तस्यै कीदृशः
श्वसनरन्ध्रेषु नासाविषेषु विषं यस्य तथा अम्बरीषे भ्राष्ट्रः
उल्लुक्कयुक्तं मुखं भासते इति कथास्तं तद्वत् प्राप्तानि रतस्थानि
ईक्ष्यानि यस्य तथा उल्लुक्कयुक्तं मुखं तिस्रस्तन्ति मुखेऽप्यो यस्य
सच्च सच्च सच्च सः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मृतकप्रतीकाः इति भगवद्मृतदृष्टिदृष्ट्या न मृता इति
भावः ॥ २१-२२ ॥

इत्यमुक्तप्रकारां गोकुलस्य मर्त्यपक्षी मर्त्यप्रकृतिं तत्त्वानिमि-
शतामाशाय स्वगोकुलमात्महेतोः दुःखितं च निरीक्ष्य मुहुर्तं
स्थित्वा अनन्यपतिम् मर्त्येदुर्ध्वं स्वायत्तमात्मानमनुवर्तमानः
उरङ्गवन्धात् उद्धतिष्ठत् इत्यन्वयः ॥ २३ ॥

तस्यै श्रीकृष्णस्य प्रथ्यमानेन वपुषा व्यथितात्मभोगः
पीडितात्महेतुः श्रीकृष्णो विनिर्गते तद्वन्धनार्थं कृतं कुण्डलं त्यक्त्वा
कुपितः स्वफणानुभयं श्वसन् श्वासान् मुखेन केवलं हरि-
मीक्षमास्तस्यै, कथम्भूतः ? श्वसनरन्ध्रेषु नासान्ध्रेषु विषं यस्य
तथा अम्बरीषाणीव भ्राष्ट्राणीव सन्तप्तानि रतस्थानि
यस्य तथा उल्लुक्कयुक्तं मुखं तिस्रस्तन्ति मुखेऽप्यो यस्य सच्च सच्च
तथा ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जब यशोदा कृष्ण के तारि काळीपद में चुसने लगी तब कृष्ण
कन्हेया की मैया यशोदा के मुख से सवारी के सगरी गोपी

तं जिह्वा द्विशिखा परिलेलिहानं द्वे सृक्किणी ह्यतिकरालविषाग्निदृष्टिम् ।

क्रीडन्नमुं परिससार यथा खगेन्द्रौ बभ्राम सोऽप्यवसरं प्रसमीक्षमाणाः ॥ २५ ॥

एवं परिभ्रमहतौ जलमुन्नतांसमानम्यं तत्पृथुशिरस्त्वाधिरूढ आद्यः ।

तन्मूर्द्धरत्ननिकरस्पर्शातिताम्रपादाम्बुजोऽखिलकलादिगुरुनर्तनं ॥ २६ ॥

तं नर्तुमुद्यतमवेक्ष्य तदा तदीयगन्धर्वसिद्धसुरचारणादेववध्वः ।

प्रीत्या मुदङ्गणावानकवाद्यगीतपुष्पोपहारनुतिभिः सहसोपसेदः ॥ २७ ॥

यद्यच्छिरो न नमते^(१) इक्ष्वाकैकशीष्णंस्तत्तन्ममर्दं खलदण्डधरोऽङ्घ्रिपातैः ।

क्षीणायुषो भ्रमत उल्बणमास्यतोऽमृदून्स्तौ वमन् परमकर्मलमाप नागः ॥ २८ ॥

भाषा टीका

आसन्नं को यद्वापती तौ २ ब्रज की प्रिय कथान् को कह २
कै श्रीकृष्णकी ओर टकटकी लगायके बशादाजी के पकरके
सुतक तुल्य खडी होयके रहजात भई ॥ २५ ॥

इष्टा में जिनके प्राण धरे ऐसे नन्दादिक गोपन के
काखीरह में प्रवेश करने देखके कृष्ण के प्रभाव के जानत
वारे भगवान् श्रीवन्देवजी सवन को रोकत भये ॥ २६ ॥

ऐसे अपने ताई स्त्री बाळ बचान सहित सबत को अति
दुखित, देखिके और तहीं दूसरों रक्षक जाको ऐसे अपने गोकुल
के जानके मनुष्यन की तुल्य लीला करन वारे बोधडी ताई
वा सपे के बन्धन में रह के एक बार जो फुरफुरी लीती
सोई भेट देसी बन्धन से बाहर निकल आवे ॥ २७ ॥

कैसे निकसे, कि—श्रीकृष्णके देह धढायके तें नक्त नक्त
जाकी होखी होय गई ताईसो भगवान्को छोड़के बड़ा कुपित
होयके अपने फणतको उठायके बडी २ आसखेतो भयो
नासाक जिह्वनमें तें विष जाके निकल आया, तपे भये डोकल
से नेत्र जाके मुखमें ने जाके लुके निकल रही ऐसी वो काखी
सपे, श्रीकृष्णको देखतो भयो स्थित होत भयो ॥ २८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषाटीका ।

हरिश्च कीडंस्तममुं सर्वे परिससार परितो बभ्राम अति
करालविषाग्नियुक्ता हृदिर्यस्य तं जिह्वा द्विशिखयेति प्रति-
मुखम् ॥ २५ ॥

एवं परिभ्रमेशेव हतमोजो यस्य तम उन्नतावसौ यस्य तं
तस्य मूर्द्धंस्तु ये रत्ननिकारास्तेषां स्पृशेनास्तरुणं पादाभ्युजं यस्य
सः । ननु, कथं चञ्चलपु शिरस्तु नमर्तुः ? तच्चाह—अखिलकलाना-
मादिगुरुः ॥ २६ ॥

उपसेदुः प्राप्ताः ॥ २७ ॥

यतेकशीष्णोः शतमेकानि मुखानि शीषोणि इत्यं तस्य
क्षीणायुषोऽपि पुनश्चमतो यद्यच्छिरो न नमते स्तद्वचतां न जहाति

नृत्यच्छब्देनाङ्घ्रिपातैस्तत्तन्ममर्दं तदा आस्यतो मुखेक्ष्यौ नस्तौ-
नासाविह्वलेभ्यश्चोत्सृज्यम् ॥ २५ ॥

इष्टा में जिनके प्राण धरे ऐसे नन्दादिक गोपन के
काखीरह में प्रवेश करने देखके कृष्ण के प्रभाव के जानत
वारे भगवान् श्रीवन्देवजी सवन को रोकत भये ॥ २६ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सृक्किणी सृक्किणीपरितो मूर्द्धंस्तमिति युगपदेव दृक्ष्यां
ब्रह्मोः परिलेहनात् अस्य जातिस्त्वभावंसेऽप्यधुना कोपनीतिशयो-
र्भिप्रेतः तेनातिधोरत्वं सूचितम् अत एव करादिति पुनरुक्तिश्च
हि एव श्रीडग्नेव परितः संसारं भ्रमणाये तस्य संपत्तौ बभ्रामि-
त्यर्थः । यथा खगेन्द्रः श्रीगरुड इति प्रवक्ष्येन, कीडायां राघ-
व्यां वा दृष्टान्तः सः काखीरोऽपि दशनावसरं प्रकर्वणं प्रति-
पदं सम्यगीक्षमाणाः अजीक्ष्या बभ्राम इति संप्रसा क्रीडा-
कीशलमुक्तम् ॥ २५ ॥

परिभ्रमहतौ जलमपि उन्नतांसम् अत एव मानस्यं तं
श्रीहस्तेन तया च श्रीहरिवंशेश्वरः स कृष्णो जम्बाह स्निहस्तेना-
वनम्यत्र इति पृथिवति तद्भूयोऽर्थतोक्तं तन्मूर्द्धंस्तिसौ च विविधः
स्पर्शेति लाघवविशेषः तथापि अतिताम्रत्वं कीमत्त्वान्
मादिगुरुत्वे हेतुः प्रायः अनेन कालियस्य च मर्दनाभावं
सूचितम् ॥ २६ ॥

नृत्यसुखार्थं तदुपकरणमाह—तमिति । अवेक्ष्य अवेक्ष्येति
वा पाठः समासार्थः इच्छेरिणश्च आनार्यत्वात् तदीयाः श्रीगरुडा-
व्यः पार्षदाः गन्धर्वाद्यश्च स्वर्ग्योः यद्वा, वैकुण्ठवर्ति-
ये गन्धर्वाद्यस्ते तत्र सुकलाकीर्ता वादनैश्चारणा उपसेदुः
असेवन्त गीतैर्गन्धर्वाः पुष्पेर्देवाः तद्वध्वेक्ष्यत्यर्थः । उपहाराः
विविधगन्धसुगन्धिचूर्णावयस्ते । सिखाः नुतिभिश्च मुनयः इत्येव
विवेचनीयं क्रमातिक्रमो पूर्वमेव आचारायोरनुसन्धानात् ।
यद्वा, प्रीत्या सर्वेषामपि सर्वत्र प्रवृत्तिरभिप्रेता ॥ २७ ॥

एकशब्देन मुख्यवाचकेनान्यान्यपि बहूनि सन्तीति बोध्यते
अमे कणासदृशोः क्षीणायुषः सुतमाश्रयेत्यर्थः । उल्बणम
उन्नतं प्रचुरमित्यर्थः ॥ २८ ॥

(१) गरकास्यशीष्णोः इति विज्ञः ।

श्रीसुरशेनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अमुखाख्यं श्रीडनं कृष्णः सोऽपि काख्यः ॥ २५ ॥

प्रमितकलादिगुरुः भरतादिकलानामादिगुरुः ॥ २६-२७ ॥

नस्तः नासिकाक्षयः वमन् उद्गिरन् ॥ २८-२९ ॥

श्रीमद्द्विराववाचार्यकृतभागवतसूक्तचन्द्रिका ।

हे शिखे अग्रभागौ यस्यास्तथा जिह्वा द्वे सुकिणी ओष्ठ-
प्राप्तौ खिह्वानमतिकराणां विषाग्रभीषणां हृदयस्य तमसु
कालिख्यं श्रीडनं पण्डितश्चचारः "अभितः परितः समये"
इत्यादिचनेनामुमिति पृथुयर्थे द्वितीया अमुष्य परितः ससार-
त्यर्थः । यथा गण्डस्तद्वत् सोऽपि काख्योऽप्यवसरं देशनायमन्तर-
मन्वेष्टयन् परिवर्त्तमानः ॥ २५ ॥

एवं परिश्रमयोगेनैव गतवल्गु उन्नताधंसौ यस्य तं कालीय-
मानस्य नम्रं कृत्वा तस्य पृथुषु विपुलेषु शिरस्सुखिह्वः
आद्योऽखिलविद्याकारणभूतः प्रखिलानां भरतशास्त्रविदाम्
आदिगुरुः हेतुगर्भमिदं तत्त्वात् उपलब्धेषु शिरस्सु ननर्त्त, कथ-
म्भूतः ? तस्य मुखसु ये रत्नसमूहास्तेषां स्पर्शनात्यरुणं पादाम्बुजं
यस्य तस्याभूतः ॥ २६ ॥

नृत्यं कर्तुमुद्युक्तं तं कृष्णमवेक्ष्य तदीयाः भगवत्संवकाः गन्ध-
धौव्यः प्रीतिपूर्वकं मृदङ्गाभिरुपलक्षिताः सहसा आशु उपसं-
नुजग्मुः । यद्वा, तदीयाः कालिख्यस्य परिजनाः उपसंनु-
जग्मुः तथा भगवन्तं सेवितुं मृदङ्गादिभिः सहोपसंनुजग्मुः
त्वयः ॥ २७ ॥

शनेमेकानि मुखानि शिरांसि यस्य तस्य शतैकशीर्ष्णः कालिख्यस्य
आश्रित्वात् "शीर्षेण छन्दसि" (६-१-६१) इति शिरःशब्दस्य शीषणा-
देशः यद्यच्छित्तं न नमते तन्न नाभूत्, अङ्ग हे राजन् ! तच्छिखरः कम-
लमृगिपतिः खल्वस्यदधरः हेतुगर्भं तत्त्वान्ममर्दं कथम्भूतस्य
क्षीमासायुर्वर्षं वा यस्य अमृतः तदा आकृतः मुखेभ्यः नस्तं
नासिकाक्षयमालम्बयामुष्णम् अधिकं वा असुषुषि वमन्नुद्गिरन् स
नागः कालिख्यः परमधिकं कदम्बं मोहं मुखे वृक्षं वा प्रवाप
लमे ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्य अमु सपे परिससार परितश्चचारः द्वे सुकिणी
ओष्ठान्तर्भागौ स सर्पोऽप्यवसरन् तिर्यग्गच्छन् वभ्राम चतु-
र्विधं परिवर्त्तमानोऽभूत् ॥ २५ ॥

हेतौजसं शीघ्रवलम्भमानस्य आनमस्य प्रह्रीकृत्य अमृत-
कलस्य चन्द्रस्यादिगुरुः परमगुरुः अमृतकलानामधिको गुरुः
उद्गिरणशील इति भावः इदं विषयवचनानायमुक्तम् ॥ २६ ॥

उपसंनुजः उपस्थिताः ॥ २७ ॥

नरकावशीर्ष्णः विषेण नीलशिरसः सर्पस्य "मुखे वृ-
क्षमवे मोहः" इत्यमरः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्गुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदा भगवान् यत्कृतवान् तदाह-तं जिह्वेयति । द्विशिखरं
जिह्वया युगपदेव द्वे सुकिणी परिलिहन्ति तं प्रसिद्धं कालिख-
मनिकशालविषमेवाग्निहृद्योऽस्य नाहं सर्वप्रकारेण क्रोध-
मूर्च्छितं कौतुकी भगवान् श्रीडनं परिससार अमवतो
निर्भयगमने दधानं हेतुवनाह-पयो खगन्द इति । न हि कस्य-
लिङ्गबाह्वयमग्निं दुष्टाश्च भगवतो दायाः न हि काष्ठात् वह-
मं भवति अतः स एव भगवतो भीतः युद्धार्थमवसरं प्रस-
मीक्षमाणो वभ्राम प्रवक्षिणां वक्ष्या कृतवान् ॥ २५ ॥

तदा भगवान् नो निगृह्य तदपि नृत्यं कृतवानित्याह-
एवमित । ननु, दुष्टः कथं नृत्यं कारितवान् ? नप्राह-परिश्रम-
हेतौजसमिति । नपि हि परिश्रमे व्यर्थं प्राप्तोति भवो बहुधा
परिश्रमात् हेतौजा इव जातः कवलमूत्रता भवता यद्य-
नाहमानस्य नमपि मायप्रवृत्तात् कृत्वा नत्र द्रव्यार्थो पादो
निवेद्य भव्यो हस्ताभ्यां धत्वा आनमस्य नपृथुशिरसु
अधिकृतो जातः । ननु, सर्पोऽप्यमङ्गलः कथं भगवतो आरुढः ?
इति चेत्प्राह-प्राद्य इति । न हि सर्वकृता सर्वस्वाध्यायः
तस्यापि पिता भवति अतस्तमारुढवान् अथवा प्राद्यः शिर-
शायी स हि सर्वदा सर्पमेवाकृष्टा तिष्ठति अतस्तस्य सर्पो-
रोहणाभ्यामात् नप्राऽऽस्थितः सन् तस्य मुखसु यानि रत्नानि
तेषां निकरः समूहः तस्य स्पर्शेन अतिवाग्ग्रादाम्बुजं यस्य-
नाहंशः पूजितचरणं इव सन्तुष्टस्तपृथुशिरसु ननर्त्त । ननु,
खिषमाशिरसु कथं नृत्यं कृतवान् ? नप्राह-अखिलकलादिगुरु-
मिति । अखिलकलानामादिगुरुः कलाभौषजानि यावन्ति लोक-
तानि सर्वाण्येतेनैव कृतान्युपादिष्टानि च लोकैः तज्जो पादुका-
सहिता नृत्यन्तो रुदन्ते तत्र किमाश्चर्यं तत्र स्थलेषु बहुषु
शिरस्सु नृत्यतीति ॥ २६ ॥

नृत्यं गतितवाद्योरङ्गत्वात्सदभावे नृत्यं विगुणं स्यादित्या-
शङ्क्याह-तं नर्तुमुद्यतमवेक्ष्येति । सर्वत्र देवा भगवन्तं पश्यन्त एव
तिष्ठन्ति अप्राप्य ते लौकिकानां सेवासामर्थ्यात् स्वयमेव सेवां
कृतवन्त इत्याह-तं नर्तुमुद्यतं भगवन्तमवेक्ष्य तदा तस्मिन्
समये तदीया ये गन्धवाहयः ते प्रीत्या स्वस्य सेवामितियोय
ज्ञात्वा मृदङ्गपणवानकानि वाद्यानि गीतानि च पुष्पोपहाराः
पुष्पवृष्टयः नृतिभिः स्तोत्रैः सहसा शीघ्रमवोपसेदुः उपसंनुजः
नृत्ये हि प्रथमतो नान्दी तत्र देवतास्तुतिः पुष्पवृष्टयश्च कर्तव्या
तदनु बोध्यं गीतं च तदप्राप्य वाद्यगीतयोसारम्भं कृत्वा नान्दी-
प्रकटनार्थं पुष्पवृष्टिर्भवत्येव भगवन्तमेव च देवाभिदध स्तुत-
वन्तः अत्र क्रमो न विवक्षित इति ज्ञापयितुं सहसा शीघ्रे-
वोपसेदुः इत्युक्तं गन्धवां गायकां सिद्धा पुष्पवृष्टिकर्तारः
मुनयः स्तोत्रकर्तारः चरणा नायकाः देवधर्मा उपसरतः सह
नर्त्तक्यः कचिदभिनये उभयोर्वेदना च नृत्यं भवति तदापकार-
स्तासाम् ॥ २७ ॥

एवं नृत्यं क्रियमाणे यदासीत्तदाह-यद्यदिति । यद्यदेव कालिख्यस्य
शिरः न नमते तत्तदेव नामयन् वमयाम्भूयति सस्यन्धः शत शत-
संख्यान्येकानि प्रधानानि शीर्षाणि यस्येति वेताहस्य कालि-
ख्यस्य सर्पोऽप्येव शिरांसि प्रधानानीत्येकमनेपि ज्ञानेपां नमनम्
अतः प्रत्येकं नामनम् अङ्गितिसम्बोधनं स्नेहात् आशीं सावधानं

तस्याऽक्षिभिर्गस्तमुदमतः शिरस्तु यद्यत्समुन्नमति निःश्वसतो रूपेणैः ।

नृत्यन् पदाऽनुनमयन् दमयास्वभूय पुष्पैः प्रपूजित इवेह पुमान् पुष्पणः ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुभाचार्यकृतसुवाचनी

न मन्यते अन्यत्र स्थित एवाङ्घ्रिपानैः नृत्य गतिविशेषस्तास-
समाप्तिस्थानेषु तस्मिन्नेवोच्चशिरसि पादप्रहारं करोति ततो
पादप्रहारमिया तत्रतमेव तिष्ठति । किञ्च, न प्रहारमात्रं करोति
किं तु समवे पादेन मर्दनमपि करोति यथोपरितनी स्वगच्छति
द्वितीयप्रहारे अधिकव्यथाजननायम्, नन्वङ्घ्रिकर्मा किमित्यर्थं
करोति ? तत्राह-खल्वङ्घ्रिप्रहार इति । खल्वानो दण्डमयं विमर्शं
प्रतो दण्डाद्येमेवं कर्त्तव्यम् ॥ ततः क्षीणायुषः क्षीणप्राणः
वयस्य मूर्च्छितस्य रुधिरमुत्सृज्य जातं तदन्तः स्थापयितुमशक्य-
मिति मुखाक्षतो नासिकातश्च वमन् नागः परमकष्टमनुभवति
मूर्च्छां महतीं वयस्यं वा नागजातिस्वाक्ष पलायते नास हि ते क्षीणा-
युषो रुधिरमुत्सृज्यमिति भिन्नं वाक्यं सङ्ख्यातपरं देहपरं वा
अन्यत्तु जीवपरम् ॥ २६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकृतसुवाचनी

हं क्षीयं सुकियौ पुनः पुनर्विद्वन्त तममुं परि प्ररितः ससारं
ते प्रमथितुं तस्य सर्वतो वधमभित्यर्थः । स कालियोऽपि दंशनस्य
अवसरं समीक्षमाण एव वध्नाम कृष्णकर्तृकभ्रमणालाघवाद्दंश-
नावसरं न प्रापति तिर्यग्भ्रमिखेल्यापि तं जिगायेत्यर्थः ॥ २५ ॥

उद्यतावुद्यतावसौ तस्य तम मानयेति परिभ्रमदतोजस्वात्
अमणासमर्थस्य शिरांस्येव एकदन्तेनैवानस्य तत्राङ्घ्रिकः
सज्जनसं "शिरः स कुण्डो जग्राह स्वदन्तेनाघनस्य च" इति हरि-
वचोक्तः तस्य मुखसु ये रत्नानिकरास्तेषां कठोरया
स्पर्शनातिसुकुमारनादितितामत्यरुणां पादाभ्युजं यस्य स
स्थाक्षीशरावादिषु कलाक्षपनाय नटा नटन्ति । अयं तु सर्व-
कलानामादिगुणवात् सख्येषु कालियमूर्खसु ननतेति खल्ला-
घिहृत्स्वदर्शनस्य वज्रसुन्दरीषु पुष्परागवतीषु ज्ञेया ॥ २६ ॥

ननुनसितुं तदीयेति साद्य विनेक समुखेनैवोच्चरितैरुद्ये-
शवदैः प्रभुर्नृत्यति तद्वयं क समयं प्रतिस्थिता इति विचार्येति
भावः ॥ २७ ॥

ततम एकानि मुखानि शिरोसि यस्य तस्य अग्रे फणा-
सहस्रोक्तेः यत् यत् न नमत्युषीमवति तत्रैव सहसाऽऽरुह्य अङ्घ्रि-
पातेस्तानेव अग्नान्ममहं तका च आस्यतो मुखेऽप्यो नस्तो नासा-
विवरंभयः असुखमन् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुभाचार्यकृतसुवाचनी

हरिश्च क्रीडन् द्विशिखया जिह्वया प्रतिमुखं द्वे सुकियौ
ओमुप्राप्तौ खिलिहानम् अतिकण्ठा विषाग्रयुक्ता दृष्टिर्यस्य
तममुं कालियम् परितः ससार सोऽपि कालियोऽपि अवसरं
दंशनायं अन्तरं प्रसमीक्षमाणः वध्नाम ॥ २५ ॥

साद्यः विश्वदेवः एवं परिभ्रमणेनैव इतमोजो बलं यस्य

[१५२]

तम् उद्यतावसौ यस्य ते कालियम् मानस्य तस्य पृथुशिरस्तु
अङ्घ्रिकः सन् ननते कथम्भूतः ? तस्य नागस्य मुखसु ये
रत्नानिकरास्तेषां स्पर्शनात्यरुणां पादाभ्युजं यस्य सः ; ननु,
विषमेषु ताच्छिरस्तु कथं ननते ? इत्यत आह-अखिलकलाना-
मखिला कलाः येषु तेषां शिवादिनामादिदेवतासौ मुख्यं स
तथा ॥ २६ ॥

देवशब्दवाच्यानां सर्वेषां कथः आर्योदयः ॥ २७ ॥

शतमेकानि मुखानि शिरोसि यस्य तस्य ॥ २८ ॥

आलो टीका ।

काली काकी जोभूते दोनो होठन की खगलन की घाटनी
जपके, बड़ी-साली कलाला त्रिषकी अंग्रि भरी भरी जो
की दृष्टि, वा काकी ताम पे खेवते खेवते श्रीकृष्ण कपटे
जेमे गरुड झपटे, दो सी भ्रमतो २ अपनो अवसर देखेता
मयो दाव विचारते रह्यो ॥ २५ ॥

ऐम फिरते २ बल जाकी घट गयो तब काली के ऊंच
फणन के नवाय के स्थल फणन पे चढ़के काली के मुखक
के रत्नन के समुहने के स्पर्श से अतिवाञ्छा जिनके
चरण कमल ऐसे आदि पुरुष अखिल कलान के आदि
गुरु "यह" करि के नाखिबे लग ॥ २६ ॥

जासके काली की फणन पे भ्रमसाली ने नृत्य करिवे
की ठानी, तासके हरि के भृत्य-गणधर्व, सिद्ध सुर चारण
और देववधू सब प्रेमसु मुदंग पणध आनक इत्यादि
बाजे और गीत पुष्प भेट पूजा स्तुति पुनक सभीप आय
के उपस्थित होत भये ॥ २७ ॥

हे राजन् एकसो एक (१०१) फणन मे सौ जा फन के
काली ऊंचो उठावतो खलन की कण्ड केन चारे श्रीकृष्ण
अपने चरण सौ बाई फन की अच्छी तरिया कुचब देते
वासमे क्षीण आय चारो इत उत के भ्रमतो काली नाग
तीव्र रुधिर नाक सो वमन करके बड़ी कम्पलता के प्राप्त
होतो भयो ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यटीपिका ।

पुनरपि स्या उच्चैर्निश्चसतो अद्यत्समुन्नमति तत्तत्पादाघाते-
नानुनमयजिह्वास्मिन्नवसरे दृष्टैर्गन्धर्वाक्षिभिः घोषाशनः पुराण-
पुरुष इव यशोवानन्दनस्वनः पुष्पैः प्रपूजितः यद्वा, तदा गन्धर्वा-
क्षिभिः पुष्पैः प्रपूजितो गोपैः पुराणः पुमानिव दष्ट इति । यद्वा,
पुष्पैः प्रपूजित इव प्रसन्नः सन्दमयास्वभूय हितं कृतवा-
नित्यर्थः ॥ २९ ॥

तच्चित्रताण्डवविरुणा फणातपत्रौ रक्तं मुखैरुह नमन् नृप ! भगवात्रः ।

स्मृत्वा चराचरगुरुं पुरुषं पुराणां तारायणां तमराणां मनसा जगाम ॥ ३० ॥

कृष्णस्य गर्भजगतोऽतिभरावसन्नं पार्ष्णिप्रहारपरिरुणाफणातपत्रम् ।

दृष्ट्वाऽहिमाद्यमुपसेदुस्सुख्य पत्न्य आर्ताः श्लथदसनभूषणकैशवन्धाः ॥ ३१ ॥

तास्तं सुविग्नमनसोऽथ पुरस्कृताभिः कायं निधाय भुवि भूतपतिं प्रणम्युः ।

साध्यः कृताञ्जलिपुटाः शमलस्य भर्तुर्मौक्त्यसवः शरणां शरणं प्रपन्नाः ॥ ३२ ॥

भीमजीवनीसामिकृतभावायैकीपिका ।

अर्यां शरणम् ॥ ३० ॥

गमै जगति यस्य तस्यातिभारेणावसन्नमाक्रान्तं पार्ष्णिः
पादपृष्ठम् आद्यं भीकृष्णं श्लथन्तो विस्त्रसमाना वसन्तादयो
यासां ताः ॥ ३१ ॥

ताः शरणं प्रपन्नाः सत्यस्तं प्रणम्युः सुविग्नमनसोऽतिविह्वल-
स्त्रिस्ताः भुवीति तस्मिन् स्थाने जलाधस्ताद्वा तीरे वा शमलस्य
यापोर्यनोऽपि भर्तुर्मौक्त्यसवः भर्तुर्नृपस्य तस्य वा भूतपति
आश्रित्य प्रपन्नाः शरणावमाश्रयप्रदम् ॥ ३२ ॥

भीमजीवनीसामिकृतवैष्णवतीपिका ।

सर्वाङ्गवैष्णवोऽपि संक्षिप्तिगर्लमुद्रमत इति दुष्टस्वभावनिर्देशः ॥ २९ ॥

तस्य तद्वा अनिवचनीयं चित्रं विविधं प्राप्तिरेवकादिगति-
मेवं यस्यायुधं तेन विघोषतोऽर्यां जातप्रयां भग्नं वा फणाणां
सहस्रं यस्य सः । अथ साक्षात् भीमराजकृतदण्डात् सहजान्त-
र्दोषस्येया श्रीवज्रवत् तत्पराङ्मुखिदुष्टभावात्पत्या च श्रीभग-
वन्ते क्रातवान् मपलक्षणाद्-स्मृत्येति । तं भीकृष्णं चराचराणां
गुरुं जनकत्वादेः यतः पुराणां पुरुषं सर्वेषामाद्यमित्यर्थः । यतः
नारायणां लोकपक्षाकारनमित्यर्थः । किं वा सर्वजीवानामाश्रयम्
एते सर्वेषां शरणापन्नौ हेतवः स्मृत्येति प्राचीनेन तेन शतशः
श्रुतस्यापि तस्य दोषास्त्वमानशङ्कित्यात् मतसेति परमात्मा
तवास्मीत्युक्तोपपन्नकैः यद्वा मनसो शरणगमने हेतुः पुरुष-
मन्तर्यामितया हृदयरूपाणां पुरि शेते सखा वसन्ते इति तथा । तं
यद्वा तं भीकृष्णं नारायणं स्मृत्वा स्वपत्नीस्यस्तथा श्रुतमनु-
सन्धाय शेषं प्रावत् ॥ ३० ॥

एवं शरणापत्या त्यक्तचरणाघातदण्डे सम्यक् प्रसजे
यासां स्वमकानामपि दुष्टस्वामिसङ्कोचादनागतचरीणां सस्वप्नेन
स्वयमेव तस्य तादृकत्वं साधितं तदपेक्षान्यायेति तदर्थमेव
तादृयस्तादृशप्रसादवशात्तार्थमेव स शिरस्येव विस्त्रसमाने
श्रीभगवति तासां प्रविपत्तिमाहु-कृष्णस्येति क्राव्याम् । गर्भजगत
इति विभुत्वायुक्ते "न चान्तरे बहिर्यस्य" इति न्यायेन गर्भशब्देन
ह्यत्रान्तरमुच्यते ततोऽप्याप्तसर्वस्येत्यर्थः । तथापि जगत्स्वर्गभावा-
द्दत्तवर्जितः "मया तन्तमिदं सर्वम्" तस्मिन्नेवभूते भारतयाः
कैमुत्पाद्यकालिदादेः सर्वस्यापि चूर्णात्वं न जायते तत् खलु
तस्येवममनिजशक्तिप्रकटयस्योपेक्षात एव सम्भवतीति भावः
आतपत्ररूपकण फणाणां परिरुणातपा तस्य बाह्यभित्तो विमशः

सूचितः उपसेदुः पार्ष्णं जगुः सापत्त्वाकेव श्लथदसनभूषण-
इति महावैष्णवमुक्तम् ॥ ३१ ॥

सुविग्नं पतिमराणां दुःखं तस्य पुराणां पुराणां वा अतिप्रतिमतिः
दुःखितं वा मनो-यामां ताः अयं प्रणामो प्रपन्नो वा परमदैव्येन गुण-
विघोष उक्तः भुवि कायं निधाय कृष्णवस्त्रिपत्येत्यर्थः । एवं हृदय-
मध्ये कश्चित् द्वीपो बोध्यते यत्र श्रीकालिवेवायं सुस्थितः श्रीकृष्णः
कालियेनावृतो गोकुलजनैरदृश्यतेति वर्णितां पुरस्कृतार्थं कृष्ण-
जननाथं ननु, भर्तुरपराधेन कुतो न विध्यति स्म ? तज्जह
भूतानां प्राणिनां सर्वेषामपि पतिं तासां तादृशतया स्फुरिते
तस्माद्भयेऽपि कुत्राप्यत्र गन्तव्यमिति मार्गः । अत एव भर्तुः
भर्तुः च शमलस्य मौक्त्यस्यागः तमिच्छन्त्यः कुतः साध्यः
पतिव्रताः श्रीकृष्णागतिमत्यस्त ॥ ३२ ॥

भीमजीवनीसामिकृतशुक्लपञ्चमिका ।

चित्रताण्डवम् अङ्कननृत्यस्तेन विरुणां भग्नम् ॥ ३०—३१ ॥

पुरस्कृताभिः पुरस्कृतवाक्ताः ॥ ३२—३३ ॥

भीमजीवनीसामिकृतभावायैकीपिका ।

अक्षिभेनेत्रैर्विषमुद्रमतः पुनः रुषा क्रोधेन उच्चैर्निश्चसतः
स्त्रासं मुञ्चतस्तस्य शिरःस्तु मध्ये सङ्कलितः कर्तुं समक्षमति उद्धृतं
कभूतत्यर्थः । तत्तापदा पादघतिनानुनमवन् प्रक्षीकुर्वन्नित्यन्
कर्मभावभूय दण्डस्यासल, कथंभूतः ? पुष्टैः पुष्टवर्षैः सुपूजितः
गन्धर्वोद्विग्निरिति कर्तुं पदाध्याहारः तादृशविक्रमं भगवन्ते सप्त-
यति इह अस्मिन्मसरे पुराणां पुमानिव शेषासगो भगवानि-
वाल्हयतेत्यर्थः ॥ २९ ॥

तस्य भगवताश्चित्रेणोद्धृतेन ताण्डवेन नृत्येन निरुणां नितरां
पीडितं फणाणां सहस्रं यस्य भग्नं गात्रं यस्य सः कालिवः
हे नृप ! मुखैः खड्गैरमुद्रमन् उद्धृतं तद्वा तं कृष्णं चरा-
चरात्मकं सर्वभूतनियन्तारं पुराणां पुरुषं श्रीनारायणं स्मृत्वा
तमेव मनसा अर्यां शरणं जगाम ॥ ३० ॥

कृष्णस्य गर्भे यजगत्तस्यातिभारेणावसन्नं पीडितं पार्ष्णिप्रहारेः
पादपृष्ठघातेः परितः कृष्णोः पीडिताः कणा पक्षास्तपत्राणि यस्य
तत्रहि कालिवं दृष्ट्वा समुप्य कालिवस्य परन्तः प्राप्तां पुःक्षिताः विस्त्र-
समाना वसन्तादयो यासां ताः प्रायं भीकृष्णमुपसेदुस्सु-
ख्यः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं श्रीमन्नारायणस्तोत्रं श्रीमत्सुब्रह्मण्यस्तोत्रं ॥

ताः काश्चिदप्यस्यः सुविज्ञानि निरुतां मीमांसि मनीषि
वासायत एव पुरस्कृताः पुरोनिधापिताः अमी वाचाः वाभिस्ता-
स्तयामताः भुवि कायान् देवास्त्रिधा यद्वद्वत्पतयित्वा ते मन-
पतिमपराधानवश्यान् शरणागतमनुमाश्रयिष्यान् कृष्ण
प्रणमनमश्रुकः ततस्ताः साधव्यः पतिव्रताः शमलस्य पाप्मना
मनुविभ्रतः मोक्षच्छिवः भूतः शमलस्य वा धुनाञ्जलिपुटाः
शरणाहं शरणा रक्षयापयमायमानं देवातीति तथा नै "य
आत्मना बलदा" इति श्रुतः । तं कृष्ण शरणम् उपाय प्रपन्नाः
अप्यवसितवसाः—

"अनस्यसाधो श्रीमोष्टे महाविष्णोः पूर्वकम् ।

नदेकोपायता याच्ना प्रपत्तिशरणागतः" ॥

इत्युक्तविधौ प्रपत्ति चक्रस्त्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं श्रीमन्नारायणस्तोत्रं श्रीमत्सुब्रह्मण्यस्तोत्रं ॥

शिरस्तु मध्ये यच्छिह्नः समुलमति तच्छिह्नः अनुनमयन्
जुलन् बभूव ॥ २६ ॥

यच्छिपातविशेषेण कृष्णं मयम् अरण्यं शरणां श्रीसुसागर-
शासी यन्तम् ॥ ३० ॥

गमे जठरे जगत्स्य स गमजगत तस्य कृष्णस्य प्रति-
मस्यावसकः पीडितः पार्ष्णिः पारपृष्ठभागो यः तेन कृतेन
महारेण परिकृत्यं कृष्णतपत्रं यस्य स तथा तम् ॥ ३१ ॥

पुरस्कृताहोः अमे कृतपूजनाः परमस्य सकाशात् पर्य-
मोक्षच्छिवः ॥ ३२ ॥

श्रीमन्नारायणस्तोत्रं श्रीमत्सुब्रह्मण्यस्तोत्रं ॥

तं श्रीकृष्णं नारायणं स्मृत्वा सपत्नीधुमः श्रुतमनुसंधाय
एव शरणापस्या चान्तवस्तमपि तद्वेद्यया शिरस्य स्थितं
तत्पत्न्यः प्रवेदिरे इत्याह—कृष्णस्येति द्वाभ्याम् । गमेजगत
इति विभुत्वात् भुवि कायं निधायेति तत्र मयपृथीपः
सूचितः ॥ ३०—३६ ॥

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं श्रीमन्नारायणस्तोत्रं श्रीमत्सुब्रह्मण्यस्तोत्रं ॥

पूर्वश्लोके आधिभौतिकस्याध्यात्मिकस्य च द्वयद्वौ निरूपितः
आधिदैविकस्य द्वयद्वौ—तस्यान्तर्निहितः । नासिकामुखयोः
कधिरमेव विषमतिवर्धकं जातम् अश्यास्तु ज्ञानप्रधानत्वात् प्रति-
वर्धकं न जातमिति यदाऽस्मिन्निर्गच्छमुद्धमति तादृशस्य शिरस्तु
मध्ये पद्यत् समुलमति तस्यैव पदा अनुनमयन् इमयास्वपूष
आधिदैविकमात्रापक्षान्यपि कानिचिच्छिह्नानि नाम्नेव वा
पुनरुद्भवानि गरुडं स्वस्वोपास्य रूपं तत्र करोति पश्चात्
तस्मिन्नाप प्रतिहते निश्चसिति नातः परं निस्तार इति तादृश
स्त्रीमपि चेन्मारयति मगवान् तदा मरणाथ इवा उच्ये-

मगवति मरणाथमप्यतिरिक्तं देवताधिष्ठानं आपितम् आधिदैविके
स्त्रीयो मरणाथमुपस्थिते साक्षाद्मरणापनुचितमिति नृत्य-
त्पदा इत्यं कुर्वते नृत्यकस्याभूतेन पदा अनुनमयन् स्व-
समुलमया तमने कारयन् शिष्यपतिव दमयास्वपूष इमने
कारितवान् स्वमेव वा कृतवान् एवं दमने कृते आधि-
दैविकस्य उपास्यस्य मगवतो वा अस्मादस्य भवेत् तदा
मयावाचिषोः स्यादित्याशङ्क्याह—पुष्पैः सुपूजित इवेह पुमान्
पुराण इति । इहास्मिन्नेवावसरे पुष्पैः सुपूजित इव जातः
आध्यात्मिकः मगवता समर्पितः शिष्य इति तयोः संतापः
एवमनस्ताप्यां पूजितो मगवान् तोषात्कौकिकप्रकारेण द्विव्यैः
स्वतजोभिः पूजां कृतवतौ तानि पुष्पाणीव जातानि तदाह—
पुष्पैश्च सुपूजित इति । उभयोः पूजायां प्रत्येकं द्वयमाह—पुष्प-
इति । आधिदैविकपूजायां द्वयः श्रयमपि प्राकृतमेवेति पुष्पा-
स्तृणास्यः पुरुषोत्तमो हि सर्वोपास्यः उपास्यः यथा-
स्यामकपिडाकः एव मूर्च्छापर्यन्तं वगड कृतवान् अतुलकमेव
तदा नृत्येन मङ्गिप्रकमेवाह मारितवान् ॥ २६ ॥

एव सति मगवत्संसारनिन्दप्रसादितस्य ज्ञानभक्ती जाति-
त्याह—तच्छिह्नः । नत्वसिमाते विद्यमाने कथं ज्ञातं ? तथाह—चित्र-
तादृशेन विभ्रते कृष्णतपत्रं यस्येति—मभिमतस्य सुलकाः
कृष्णा एव श्वतानपत्रस्थानीयाः ते पुनर्विचित्रतादृशेन विभ्र-
तेण मरणाः नृत्यं द्विविधं चास्यतादृशमेवेन चास्यतां स्त्री-
नृत्यं तादृशं पुरुषनृत्यं तयोरेवास्तमेवेन जातस्य संति तत्र
रसाभिनिविष्टः पुरुषः प्रत्येकं महावेद्य इव विचित्रतादृशं
करोति तद्वत्तादृशं तच्छिह्नार्थं कृतं तेन विशेषेण मङ्गकला-
तपत्रं जातः ननु शरीरे कोषे विद्यमाने आध्यात्मिके औचित्ये
स कथं ज्ञानभक्ती भवतः ? इत्याशङ्क्याह—रक्तं मुखैरुत्तममिति ।
कधिरममर्द्धाश्रमकं तद्वत्तन् अतर्द्धाश्रमं गतः मङ्गगावत्तादृश-
द्वौकोपि अतो निर्वृष्टो तादृशं स्मृतवान् आधिदैविके हि
शोषे स्वसम्पत्तिनि स शेते अत आधिदैविकोपासकतो तादृ-
शं स्मृतवान् उपास्येन च स एवाऽयं नारायण इति ज्ञात-
वान् तदा सस्य दासत्वमस्य मगवतः स्वामित्वं चाद्यत्वेन
ज्ञात्वा तमेवागच्छं शरणां सत्त्वा जगाम मनसा हि नारायण-
शरणात्वेन भाषनीयः सहायः करणत्वात् शरण्युद्धतो हि
पश्चात् लेखया मङ्गो भवति ततः परं न प्रहृष्ट इति ।
जातव्यम् ॥ ३० ॥

अनेन स एव ज्ञात इत्यन्येनैव तस्य विमोक्षणं भवतु
तस्य स्त्रियः समागता इत्याह—कृष्णस्येति । ता हि असीरं
द्रष्टुमागताः पतिव्रता भार्यः भूताः स्वधर्मयोगे तासां ज्ञात
कृष्णस्य भारेण अवसन्न पीडिते पार्ष्णिमहारेण च परितो-
ममं कृष्णतपत्रं यस्य एव स्वतोऽभिमानतश्च यतश्चोपमप्येव
पत्न्यः तं दृष्ट्वास्ताः सत्यो मगवन्तमुपासेदुति सम्यग्धः
ननु, बाहकस्य मगवतः को सारः ? तथापि सखिदान्तस्य
स्थूलकायस्यैव भारत्वात् तथाह—गमे जगत्स्येति । य एकेन
जगद्धारः सोढुं शक्यते नश्यत्येव श्रुता शेषः कथं स्रुते
तत्रोक्तं परितो ममे कृष्णतपत्रं यस्येति न केवलं मगवान्
साररूपः किन्तु मारयति च नश्यत्यस्य स्त्रियः कथं मगवत्-
ज्ञाने समागतास्तथाह—आधिभौतिके । स ह्यदेः स्वस्य स मुख-

भीमशङ्खनाथचक्रवर्तिकृतसुबोधिनी ।

भूतो भवति । किञ्च, प्रसूय पत्युः "पत्युर्नो यज्ञसंयोगः" इति यज्ञसंयोग एवासां पत्नीत्वमग्र्यं च भगवान् ब्रह्मः तत्र पतिः संयुक्तः स्वयं वेदसंयुक्तः स्युः तदा पत्युः एव न स्युः किञ्च, आर्त्ताः पत्नीत्वादेव ताः शरीरं भवन्ति अतः स्वयमेव ताडिताः भर्तृमृता विज्ञापयन्ति नन्वस्य मारणं कथमन्यो मारित इव पीडितो भवेत् शस्त्रं तूपचरितार्थमिति मतं दूरीकुर्वन् तत्राधिकारं तथैव भवतीति ताडितचिह्नान्याह शृण्वन्ति वसनानि भूषणानि केशवन्धाश्च यासाम् ॥ ३१ ॥

आदिमज्जावसानेषु संयुक्तपदार्थानामपगमः ताडनव्यतिरेकेण न सम्भवति तत्रापि मानवतीनां तासां भर्तृमोचनार्थं भर्तुरिदयोत्पादनार्थं भर्तुर्बालकत्वं ज्ञापयन्त्यः भर्तृरूपान् बालकान् पुरस्कृत्योपायनमिव स्वसर्वस्वं भर्तृस्थापितं निवेद्य स्वयमपि भूमौ जल एवोद्गताधिदैविकभूमौ तीरस्थभूमौ वा प्रन्तद्दृग्मध्ये प्रविष्टं भगवन्तं वा आत्मनिवेदनमिव कुर्वन्त्यो नमस्कारं कृत्वा भगवत्स्तोत्रं कृतवत्य इत्याह—तास्तमिति । नन्वागता एव कथं न प्रार्थितवत्याः ? तदाह—विपन्नमनस इति । विपन्नमनो यासां भगवान् मोक्षयिष्यतीति गतविश्वासाः भर्तुरपरिचित्वात् अतस्तं प्रकारं परित्यज्य अयं भिन्नप्रकारेण स्तोत्रं कृतवत्यः पुरस्कृताः अर्मा बालका यामिः संयुक्ता तु सामग्री पूर्वमेव गता अतो भूमौ कायनिधाय तन्वेतादृगवस्थायां कथं पुरुषान्तरे पतितास्तत्राह—भूतपतिमिति । स हि भूतमात्रस्य पतिः साधारणः तर्ह्येता एवानुगृहीताः स्युस्तत्राह—साध्य इति । ताः हि भर्तृरूपमेव भगवन्तं सेवितुं बाहुल्येन नास्वप्रकारेण अतः कृताञ्जलिपुटाः अञ्जलिं बध्वा देवतारूपत्वात् दिव्यस्त्रीरूपाः भर्तुः शमलस्य पापस्यापराधस्य च मोक्षे मोक्षार्थे इच्छा यासां तादृशः सख्यो भगवान् शरणार्थ इति शरणं प्रपन्नाः स तु शरणागत इति भगवत्त्वं न सास्वणीयः तथापि तस्य पापं सहजं तमोरूपमपराधश्च न गच्छतीत्येतासांमुद्योगः ॥ ३२ ॥

भीमशङ्खनाथचक्रवर्तिकृतसारायंक्षिणी ।

तस्य शिरस्सु मध्ये यत् यत् समुज्जमति तत्तदेव पदा पादप्रदारेण अनुनमयन् तस्मिन्नधसरे दृष्टेगन्धर्वादृष्ट्यमागोः पुष्पैः प्रपूजित इव प्रसन्नः सन् तेषामेव द्वितीयं पुष्टन्तं दमयां बभूव ॥ २६ ॥

परममत्काभिस्तपत्नीभिः कृषारूपं भक्तिबीजं पूर्वमुत्तमपि पूर्वपूर्वापराधजनितक्रोध्यदोषव्याप्ते कालियस्य तस्यान्तःकरणे बुष्टचेष्टे इव प्रोदुमस्तमयमेवासीत् तदा तु श्रीचरणस्पर्शेन तत्कृतदण्डप्राप्त्या च तत्तद्दोषक्षये सति सहसैव तद्भक्तिबीजमङ्कुरितं बभूवेत्याह—स्मृत्वेति । मङ्गेरियो गण्डादप्यस्य परस्सहस्रगुणाधिकं धनं मयोपलब्धं तस्मान्मत्पत्नीभिर्दण्डिष्ट भक्ति कोऽयमेव परमेश्वर इति स्त्रीयस्मृतिगोचरीकृत्येत्यर्थः । चराचरगुरुमित्यसाधारणं बलवन्धर्मज्ञहमेव परमेश्वर उवाच इति मूढमपि मां ज्ञापयन् कृपया मच्छिरोऽर्पितचरणौ गुरुभवनं प्रसीदति तन्निमग्नमिदानीं शरणं यामिति मरणं शरणम् ॥ ३० ॥

गर्भे जगन्ति यस्य तस्य अतः एवातिमर्या प्रायं श्रीकृष्णम् आर्त्ता इत्येतावत्कालपर्यन्तं याः पत्याबुद्धासीना एवासन् बहिर्मुखोऽयं भगवत्कृतदण्डेन क्षिप्यते चेन्म्रियतां वयं विधवा एव भूत्वा भगवन्तं भजामेति यदा तु मनसा शरणां गतस्य पुत्र्युद्देश्यानिवेदविषादवितर्कमित्यादिसञ्चारिलक्षणं मुखायङ्गेषु दृश्यस्तदेवाहो अस्मद्भाग्यवशादयं वैष्णवोऽभूत्तस्य रक्षणे यतामह इति सहतास्तास्तत्र जातस्नेहस्वादासाः भीमशरणसाक्षिमाजगमुः ॥ ३१ ॥

तास्तं प्रथमं प्रयोमु—भुवाति । हृदस्य मध्ये कश्चित् स्त्रीया बुद्धयने यत्रैव स्थितः कृष्णः कालियवेष्टितो गोकुलजनैरुद्धयतेति ज्ञेयं पुरः कृष्णस्याग्रे कृता अर्मा बाला यामिस्ता इति कृपाजननार्थम् ॥ ३२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णैर्निश्वसतस्तस्य शिरस्सु मध्ये यद्यच्छिरः समुज्जमति तत्तत्पदा पादमूलेनानुनमयन् एवं जल्यन् इह जल्यकोडायां पुराणाः पुमान् श्रीकृष्णः पुष्पैः प्रपूजित इव प्रसन्नः सन् दमयांभूव हितं कृतवानित्यन्वयः ॥ २६ ॥

सोऽपि मनसा न श्रीकृष्णमरणं शरणं गृहं शक्तिताहं मुक्तौ माधवं साधनसमये सहायमित्यर्थः जगाम ॥ ३० ॥

गर्भे जगन्ति अस्य अतः एवातिमर्या अवसन्नमाक्रान्तम् पार्थिवप्रदारेः पादपृष्ठयानैः परितः कृष्णानि कृष्णा एवातपत्राणि यस्य तमाहि दृष्ट्वा प्रायं श्रीकृष्णमुपसत्पुरुषजगमुः, कथम्भूताः ? दृष्टयन्तो विस्मयमानाः वसनादयो यासां ताः ॥ ३१ ॥

ताः जागपन्त्यः सुविग्रमनसः अतिविह्वलमनसः पुरस्कृता अग्रे कृताः अर्माः बालाः यामिस्ताः भर्तुः शमलस्य पापस्य मोक्षेप्सवः तं श्रीकृष्णं भूतपतिं प्राणिमात्रस्य पतिं शरणावमाधयन् शरणं प्रपन्नाः सन्तः प्रयोमुः, यणामप्रकारमाह, भुवि कायं निधाय दण्डवत्प्रातयित्वेति कृताञ्जलिपुटा इत्यनेन फरादियुक्तानि शरीराण्यपि तामिः प्रकटीकृतानीति गच्छन्त ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

नेत्रनसो विष उगरिवे धारो काळी जारमस्तककं रोषसो ऊँचो उठावतो धारैर माथेकू सपने चरणान सौ नवावते नाचत मये जैसै पुराणपुरुष विष्णु पुष्पनसो पूजित होय ॥ २६ ॥

हे नृप ! वा चित्र विचित्र तादृशं नृत्यसो ढीले पर गये फनरूप छत्र जाके भगवान् वारो ऐसो काळी मुखनसो कधिर डारतो मयो चराचर गुरु पुराण पुरुष भीनारायण जानिके श्रीकृष्णके शरण जात भयो ॥ ३० ॥

जगत् गर्भमे जाके ऐसे कृष्णके भासो गौर पडीकी ठोकर सौ दृष्टिगये फन जाके पेस वा सपेकू देखके सिगरी नागपत्नी परम भास होयके ढीलेपर रहे वसन्त भूषण केशन के वन्धन जिनन के ऐसी वे नागपत्नी आवि पुरुष भीहरि के शरणागत आवत भई ॥ ३१ ॥

नागपत्न्य ऊचुः ।

न्याय्यो हि दण्डः कृतकैल्विषेऽस्मिन्स्तवावतारः खलुनिग्रहाय ।

रिपोः सुतानामपि तुल्यदृष्टेर्धत्से दमं फलमेवाऽनुशंसन् ॥ ३३ ॥

अनुग्रहोऽयं भवता कृतो हि नो दण्डोऽसता ते खलु कल्मषापहः ।

यद्वन्दशूकत्वममुष्य देहिनः क्रोधोपि तेऽनुग्रह एव सम्मतः ॥ ३४ ॥

तपः सुतप्तं किमेतन् पूर्वं निरस्तमानेन च मानदेन ।

धर्मोऽथवा सर्वजनानुकम्पया यतो भवांस्तुष्यति सर्वजीवः ॥ ३५ ॥

कस्यानुभावोऽस्य न देव ! विद्महे तवाङ्घ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः ।

यद्वाङ्मया श्रीर्लज्जनाऽऽचरत्तपो विहाय कामान् सुचिरं धृतव्रता ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

ताके पीछे वे सब नागपत्नी अपने कल्ला वस्त्रान को आगे करके अपने मस्तकन के पृथिवी पे धरके भूतनके पति श्रीकृष्ण को प्रणाम करते मई । वही सीधा हाथ जोरके अपराधी मत्स्यके जुडाये की इच्छासे आश्रय देन वारे श्रीकृष्ण के शरण जात मई ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रथमे तावत्कुपितं भगवन्तं दण्डानुमोदनोपशमयन्त्यः स्तुवन्ति—न्याय्योऽहोति । तत्र—

दण्डानुमोदनं षडभिर्देशमिच्छ धरे [स्तुतिः] नैतिः ।

प्रायेण पञ्चमिः श्लोकस्ततः पञ्चमोऽपि ।

न च निग्रहानुग्रहलक्षणां वैषम्यं तवास्तीत्याहुः—धरेण दमयति । अनुशंसन्नालोचयन् ॥ ३३ ॥

निग्रहोऽयमुग्रहोऽप्युक्तमिदानीमनुग्रह एवायं न निग्रह इत्याहुः—अनुग्रह इति । नोऽस्माकं यस्मादमुष्य सर्पत्वं दृश्यते अगस्त्यमूलपापनिषर्त्तको दण्डोऽनुग्रह एव क्रोधत्वेन प्रतीयमानोऽपीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

महाश्याममनुग्रह इति तस्य पूर्वपुरुषमभिनन्दन्ति—तप इति । स्वयं मानवहितेनाप्युपयो मानदेन च सर्वे जीवयतीति सर्वजीवः ॥ ३५ ॥ न तप आदिनिमित्त एव भाव्योदयः किन्त्वचित्त्वं तव कृपावैभवमित्याहुः श्लोकत्रयेण—कस्यानुभाव इति । तप आदिना प्रदावयोऽपि वस्याः श्रियः प्रसादमिच्छन्ति सा श्रीर्लज्जना उत्तमा स्त्री यस्य त्वदङ्घ्रिस्पर्शाधिकारस्य वाङ्मया तप आचरन्त अस्य सर्पस्य स किं कृतवानिति को वेत्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अस्मिन् दण्डो न्याय्य एव ; तत्र हेतुः, कृतानि क्रिद्विषाणि गरुडः श्रीयमुनाधुनावनयोस्तजीवसमुहः श्रीभगवति च अपराधा येन तादृशं यस्तवावतारः प्राकट्यमानं खलानां साधु-

[१५३]

द्रोहिणां निग्रहाय भवति एव 'साधूनामनुग्रहाय' चेति सूचितम् अन्यथा तु न निग्रहो न चानुग्रह इत्याह—रिपोरिति । रिपूणां सुतानां च सम्बन्धे च तुल्या दृष्टिर्धत्से तादृशस्य न च खलनिग्रहेऽपि नैर्घृण्यमित्याह—धरेण इति । फलं नानानरकादि दुःखहेतुत्वस्वत्वेऽप्यनुग्रहपूर्वकं नित्यसुखदानलक्षणात् ॥ ३३ ॥

हि निश्चितं नोऽस्मान् प्रतिदण्डो दण्डत्वेन दृश्यमानोऽप्ययमनुग्रह एव भवतीति कृतः वेतस्ते त्वया कृतः सोऽयमसतां कल्मषापह एव स्यात् कथंस्मात् कल्मषादमुष्य देहिनः कर्मभिर्नानादेहं प्राप्नुवन्तः सम्प्रति वन्दशूकत्वं जातं कृते त्वनुग्रहे निरन्तरमवदावेष्टेन जीवनमुत्कर्षात् दण्डशूकत्वाभास एव स्यादप्यतीत्यर्थः । तस्मात् क्रोधोपीत्यादि । यद्वा, असतां कल्मषापहोऽपि ते त्वया दण्डो नो कृतो न कृतः यद्यस्मात् अमुष्य सर्पत्वं सर्पशरीरं तत्खलु अनुग्रहे निमित्तं त्वया सम्मतमेव तथा क्रोधो जातिस्वभावाऽपि अनुग्रहे निमित्त एव त्वया सम्मतः अङ्गीकृतः स्वकीयायै योजित इत्यर्थः । भोगपरिवेष्टनस्वीकारात् तथा फणेषु क्रोधिनोऽप्यमानेषु परमहर्षेण नृत्याचरणाच्च ॥ ३४ ॥

तपः कुच्छादि सुष्ठु तप्तं कृतं सौष्ठवमेव दर्शयति—निरस्तेति विशेषणद्वयेन । तेन चैच्छिकेन तस्य सन्तोषमसम्भाव्य पञ्चाक्षरमाहुर्वैमं इति, स्वयमभिनन्दित्यः कृत इति शेषः । एवं स्वरूपेण सामर्थ्यमुक्त्वा विशेषणान्प्राहुः—सर्वजनानुकम्पयेति । अनुकम्पा सर्वोत्तमा हिताचरणं तत्पूर्वक इत्यर्थः । पूर्वमिति एतज्जन्मनि तत्तदसम्भवात् यतो यास्यां तपोधर्मोऽप्यां त्वत्सन्तोषार्थं कृताऽप्यामिति गम्यं सर्वं जीवा यस्येति जीवेषु सर्वेषु समानाधभावेन सस्माननाऽनुकम्पनादिना च तव तव प्रभोऽस्तोषमिच्छे ॥ ३५ ॥

तव श्रीगोकुलेश्वररूपस्याङ्घ्रिरेणूनां स्पर्शः तवाधिकारः अस्यापराधिनः काव्यस्य कतमस्य कारुण्यस्याऽनुभावः फलं तत्र विद्मः तव हेतुर्यदिति तादृशतप आदिप्रसाधा श्रीरपि लज्जा परमसुकोमलाऽपि यद्वाङ्मया कामान् त्वद्विषपरमभवत्सङ्गतयत्तज्जोगान् विहाय धृतव्रता यत्ननिपता सती तप आचरन्त नतु ते प्राप्येयम् । मातुः सत्यां 'कस्यानुभावोऽस्य

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

न केव । विवाहे" इति नोक्त्येति भाषः । तच्च युक्तमेवेति सम्बो-
धयन्ति-देव हे अद्भुतानन्तमहिम्ना द्योतमान । इति । एतदुक्तं
सुवति श्रीरिप्यै वैकुण्ठेश्वरादिप्रयसीरूपान्तु गोपिरामाकृषा रेखादि-
रूपा च "गोप्योऽन्तरेण भुजभोरपि यत्स्फुहा श्रीः" इति
तत्कुक्कस्तस्मिन्नेव पर्यवसानात् सूक्ष्मस्वर्णरेखारूपेण तन्नामवक्षो-
भागे स्थितत्वाच्च तपोऽत्र श्रीत्वात् स्वप्रत्यारोधनम् अत एव
पूर्वत उक्तवत् श्रीकृष्णस्य तेन सहैकारमप्यज्ञानासथापि
सौन्दर्यादिवैशिष्ट्येन बोधप्रियेषात् तद्वाङ्मयत्वं च युक्तमिति
श्रीत्वेन सर्वासां तांसांमैकात्म्ये सख्यप्यन्वतमाया भूमिभाषः
प्रादुर्भावमेवेनाभिमानभेदात् यथा वैकुण्ठनाथादिसङ्गिनीष्वपि
तत्सल्लक्ष्मीषु सीतादीनां भीरामविरहाद्यं श्रूयते इति तस्याश्च
तप आदिना प्रिक्रमप्राप्तिरेव विवक्षिता अप्राप्तिकारणं च
गोपीवत्सदनन्यत्वाभाव एवेति च यद्यपि तासां परमतद्भक्तानां
सङ्ग एव श्रीवृन्दावनान्तर्गुणावास एव च हेतुरस्ति तथापि
स्वावमानतात् तद्वासस्य च तद्भजः स्पर्शमयत्वेन फलान्तुपातात्
तदप्रस्ताव इति ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

यदुक्तं शुकस्य येन कलमपेया मुस्य दन्तशुकस्य ममूतकलमपापह-
इत्यर्थः ॥ अतस्तव क्रोधोऽप्यनुग्रहरूप इत्यर्थः ॥ ३५ ॥
कस्य पुण्यस्य श्रीवृन्दा वेदवती संज्ञा श्रीस्वयं तपश्चकारेति
श्रीमद्भागवतं श्रूयते ॥ ३६ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र मत्तवत्तद्विलसासाय श्रीमद्भागवतसंज्ञात्मकं श्रीभीष्टो-
पायतां महाविश्वासपूर्वकं शिवात्मिकीपेवन्नावद्याचनीयत्वोपयुक्त-
गुणावर्त्तास्तुतिप्रज्ञानाधिकुर्वन्त्यस्तावद्भक्त्यावस्यस्यमर्तुः कार्पण्यं
भवान्तरसुकृतवत्तच्च सूचयत्यर्थः प्रकृतमेतस्य समनमहित-
व्याजं हितमेव तच्च समदशा स्वया फलमुचितमेवेति विज्ञाप-
यामासुः न्याय्य इत्यादिना द्रष्टेन । तत्रश्रुतिभिः कार्पण्यसुकृतवत्त्वं
ततो दशमिर्वाचनीयत्वोपयुक्तगुणामाप्रिकृते स्तुतिः ततः पञ्चमि-
र्याच्येति विवेकः कुत किलिष्व हृदयविवरणार्थकं स्वहृदयनारमकं
वा येनास्मिन् प्रसन्नता धृता दृष्टः स न्याय्य उचित एव, कृत-
किलिष्व इत्यनेन तस्य दृष्टव्यत्वमाकिञ्चन प्रयुक्त सापराधर्यं
च सूचितम् अथ तद्वृत्तिरुत्वं स्यादयमित्यभिप्रायणाहुः-तथा-
वतारः खलानां कुष्ठानां निग्रहार्थं हि तवावतार इत्यर्थः । नन्वेवमपि
वात्सल्यनिधेः ममेव तदनुचितमित्यत्राहुः-रिपोरिति । रिपोः सुताना-
मपि विषये तुहया वैश्वर्यरहिता हृदियस्य तथाभूतस्त्वं फलं हिता-
त्मकमेव अतु समनन्तरमेव शंसन् सूचयन्तावद्भक्तं दृष्टं भक्तो
करोति निधोः सुतानामपीत्यनेन मिश्रामिषविभागानादरेणापरा-
धितानं सर्वेषामपि वरं धरन् इति सूचितम् अत एव तुह्यरहिः यज्ञा,
"हरिर्कुर्वन्ति भक्तानां हितमुद्वेगं करोति वै । शत्रुश्रुताभिः कर्मणि
स्वपुत्राश्च विता यथा" इत्युक्तीत्या अनुगृह्यमाणानां तावत्पुत्रा-
दीनामिव सर्वेषामपि तादात्मिकादितयाजं हितमेव करोषीति

सूचितम् अतोऽयं दृष्टोऽनुग्रहरूप एव वात्सल्यनिधेस्तवोचित
श्रुति भाषः ॥ ३३ ॥

दृष्टस्याऽनुग्रहरूपतामेव स्पष्टयन्ति-अनुग्रह इति । अथवा
यः कुतो दृष्टः सोऽयं मोक्षमाकर्मस्माद्विषये अनुग्रह एव, कुतः ?
यनस्ते दृष्टव्यवत्फलकदृष्टोऽस्तां नोऽस्माकं कलमपापहः
पुरितापहः किं तत्कलमं यद्वदन्ता महद्दृष्टप्राहुः-अमुष्य
देहितः काश्चिद्विषयजीवस्य यत् यस्मात्कलमपापहदृष्टकलं
सर्वम् प्राप्नोमिति शेषः । तत्कलमपापह इत्यर्थः । अतस्तव
क्रोधोऽप्यनुग्रह एवाऽनुग्रहार्थ एव सम्बन्ध मतो विज्ञातः ॥ ३४ ॥

कृतकिलिष्वेव दन्तशुकस्य सर्वस्वमिति पदद्वयेन साध-
नाभरराहित्यार्थकमाकिञ्चन्यरूपं कार्पण्यं सूचितम् अग्रेस्वना-
नुग्रहानिमित्तं सुकृतवत्त्वमनुमानि-तप इति । अनेनास्मद्भ्रा-
तृत्वं पूर्वस्मिन् जन्मनि निरस्ताहङ्कारेण मानदेन महद्भयः
पूजाप्रवेन च सता किं तपः सुतन्तं सुष्ठु कुत पाकं पञ्च-
तीतिवनिर्देशः । अथवा सर्वभूतानुकरण्या काश्चिद्भूमौ वा अनुष्ठितः
स्यात्, कथमेवं ज्ञायते ? इत्यत्राहुः यतः सर्वान् जीवयति "को
होवात्स्यारकः प्राययात्" इति श्रुत्युक्तीत्या मोगमोक्षप्रदाने-
नोजीवयतीति तथा भवांस्तुष्यति तुष्टौ भवितुं तावद्दृष्टव्यतीति
भावः । तपोधर्मयोरनिर्वचनीयत्वाभिप्रायकः किञ्चदः अनेना-
नुष्ठितो तपोधर्मो "इदमित्यन्तथा" नास्माभिरल्पबुद्धिभिर्निर्वक्तु-
शक्यो किन्तु केवलं सर्वान्तरात्मनो भवतस्तोषाल्लिङ्गात्
तन्निमित्तं किञ्चित्तप आदिकं कृतमित्यनुमास्यामह इति भाषः
रक्षा, तपस्यादिसिद्ध्यर्थः कार्पण्यमेवाविधिक्यते अयमर्थः
पूर्वमनुग्रहप्राप्त्युद्धारप्राप्त्यर्थमेतत् निर्गतः क्रूर्यानेन सपेया किं
तपः सुतन्तं न किञ्चित् अथवा को धर्मः न काश्चित् यतो येन
तपसा धर्मेण वा भवांस्तुष्यति तत्र किञ्चिदपि कृतमित्यर्थः ।
स्वभावतः क्रूरस्य निरस्तमानस्वाद्यसम्भावनाप्रदर्शनाय तद्विशेष-
णानि ॥ ३५ ॥

कस्येति । कस्य काश्चिद्व्यस्य स्वर्पादृष्टः स्पर्शाधिकारः कस्य
पुण्यस्यानुभावः प्रभावस्तत्पुण्यमर्थं न वेद वयमपि न विद्या यज्ञा,
कस्य न कस्यचिदपि तादृशं पुण्यमस्मिन् सपेयातौ किञ्चिदपि
सम्भावितमित्यर्थं न वेद वयमपि न विद्या इत्यर्थः । तत्वेत्यनेन
तद्वृत्तिरुत्वं तद्वृत्तिरुत्वं तद्वृत्तिरुत्वं तद्वृत्तिरुत्वं तद्वृत्तिरुत्वं तद्वृत्तिरुत्वं
यद्वाङ्मया यद्वाङ्मया यद्वाङ्मया यद्वाङ्मया यद्वाङ्मया यद्वाङ्मया
यस्याः पाकरजा प्रज्ञादयो लिप्सन्ति सा श्रीरपि मामा
नङ्गिर्गुणव्यतिरिक्तान् पुष्पायान् विहायाऽनिच्छन्ती धृतमता
धृते तपश्चर्यापयुक्तम् इन्द्रियजात्मकं व्रतं यथा तथाभूता
तपो बहुकायमचरन् पुरा श्रीवैदवतीरूपेण तपश्चकारेति
श्रीमद्भागवतकथाश्च सूच्यते ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भक्त्यावर्त्तनीयकृतवत्तवत्तावधी ।

दृष्टः शीघ्रं स्यादयो युक्तं रिपोः सुतानामिति पदो-
सप्तम्यर्थे रिपोः सुतेष्वपि तुह्यरहः एवं तेष्वमेवपराधेषु वरं
दृष्टं धरन्, कपं धरन् ? इति तत्राह-कलमिति । अनुग्रहस्यम् अ-
तावत्तुल्यफलम् अनुग्रहवत्तया दृष्टं करोषीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

किञ्च, ज्ञात्वां यद्वैद्यप्रसादावर्त्ताः, एकमत्यन्तमाश्चर्यं प्रति-
पत्तिर्यथास्मिन्मूलं - कृतवानिति, तत्र हेतुं न जनिमि इत्याहुः-
नयः सुतन्तमिति । धर्मो द्विविधः प्रवृत्तिलक्षणां निवृत्तिलक्षणाश्च
तत्र निवृत्तिलक्षणां धर्मस्तपः विद्यमानस्यैवास्त्वस्य तस्यैव त्याज-
कत्वात् अत एव "यदा वै दीक्षितः कृशा भवत्यथ मध्या
भवति" इत्यादिवाक्यानि सम्पादकस्तु प्रवृत्तिलक्षणां धर्मं तथु ज्यते
एकस्तु दोषनिवृत्त्या विद्यमानमेव कथं प्रकटीकरोत्यपरस्तु
दोषनिवृत्तां परित्यज्यमास्तु कथं साधयति भगवान्स्वरमा
ईश्वरश्च ज्ञानप्रसादो भक्तिप्रसादश्च तत्रापि पक्षे तपसा ये पुर्तकतु-
मशक्या दोषास्तेषु विद्यमानेषु तपसा न निवृत्तिः सम्पादयितुं
शक्या सा दोषस्तद्वद्वृत्तात्मकः यस्तपसा न गच्छति प्रायुना ह्यन्तप-
स्त्रात्यधिक एवाहङ्कारो भवति तदर्थमाह-किं वा अनेन लोकोत्तरं
तपस्तन्तमिति येन भवान् परमात्मा तृष्यति तेषामन्वयानुपपत्त्या
सादृशमपि तपोरतीति कल्पते तत्रापि सुतन्तं देशकावाह-
साधनानि सम्पन्नानि प्रकृष्टाश्च मन्थया वदुगुणो भगवान्
तृष्येत् परं दोषान्तरनिराकरणार्थं धर्मत्रयमपेक्षते तदाह-निर-
न्तमानेन च मानदेनेति । अयं निरन्तरिज्ञानः - सदान्वयश्चैव
हीनायापि मानं प्रयच्छति तदा सकृतः परकृतश्च भिमानो गच्छतः
सद्यप्यस्मै पक्षस्य दोषजनकत्वमस्ति तथापि यावता भगवान्
नृस्यति तावत्तोषजनकत्वं न भवतीति पक्षान्तरमाह-धर्मोपेक्षेति,

न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यम् ।

न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छन्ति यत्पादरजः प्रपन्नाः ॥ ३७ ॥

तदेष नाथाप दुराकमन्यैस्तमोजनिः क्रोधवशोऽप्यहीशः ।

संसारचक्रे भ्रमतः शरीरिणो यदिच्छतः स्याद्विभवः समक्षः ॥ ३८ ॥

नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने ।

भूतावासाय भूताय पराय परमात्मने ॥ ३९ ॥

ज्ञानविज्ञाननिधये ब्रह्मणोऽनन्तशक्तये ।

अगुणायविकाराय नमस्ते प्राकृताय च ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवताविद्वान्तप्रदीपः ।

जीवो भवति स्तुतिरिति शिरस्त्रयप्रयोगेनास्मत्पतिः पवित्रीकरो-
षीति भावः ॥ ३५ ॥

निर्निमित्तानुग्रहस्त्रीकारे वैषम्यादिवोपप्रसङ्गात्किमप्यनुग्रह-
निमित्तं तप आद्यस्यास्तीत्युक्तम् तद्विशेषतस्तु वरं न विशाह
इत्याहुः, यद्वाञ्छया यस्याङ्घ्रिरेणुस्पर्शाधिकारस्य वाञ्छया यस्याः
विश्वमातुब्रह्मादयोऽपि पादपद्मरेणुस्पर्शाधिकारमिच्छन्ति सा
अत्रापि लक्षणा भगवतोऽतिप्रिया नित्यसहचरी अपि लीलावशा-
द्वियुक्ता यदायदाऽभवत्प्रादुर्भावो जातस्तदा तदा तप आच-
रन्तु स तवाङ्घ्रिरेणुस्पर्शाधिकारः अस्य नागस्य कस्यानुभावः
किमाकारस्य तप आदेरनुभावः, हे देव ! वयं न विशाहे न तद्विद्मः
तवाङ्घ्रिरेणुस्पर्शाधिकारकारणं तप आदिकमपि अधिकारतः
स्वरूपतश्च गहनमेवातो भवत्कृपा सर्वत्र कार्यामिति भावः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

नागपत्न्य ऊचुः ॥

नागपत्नी भगवान् की स्तुति करवे कूं खोली, कि—हे
प्रभो ! वैरी और पुत्रन में भी तुझ दृष्टिसे ऐसे आपने
जो या सर्प कूं बंड दियो सो योग्य है । फाहे सों, कि-
आपको जो अवतार है, सो खलन के बंड देवई कूं है ।
हे भगवन् ! आप ऐखन को जो बंड देखो हो, सो कछु फल देवे
कीरे इच्छा सों देखो हो ॥ ३३ ॥

आपने ये हमसे बडो अनुग्रह कियो आपको बंड देखो
कुछन के कर्मपन को दूर करने वारे है । और जा कर्म
सों आपने या कूं सर्प की येनि दीनी है सो वा कर्म के नाश
करने वारे आपको क्रोध भी अनुग्रह रूप ही समत है ॥ ३४ ॥

हम को तो बही बडो आश्चर्य है, कि—पूर्व काल में
मानत्याग के दुसरेन को मानदेके कौन सो तप माने कियो
अथवा कौन सो धर्म कियो, कि कौनसी सर्व प्राणी मानन
वै कृपा करी, कि—जासों सबन के आत्मा आप समुह भये ॥ ३५ ॥

हे देव ! ये कौन को प्रभाव है सो हम नहीं जानें
है, कि—जो या कूं आपके श्रीवरण रज के स्पर्श को

[१५५]

अधिकार मिल्यो, जो जारज की आकांक्षा सों श्रीवस्मीजी
ने सब कामन कूं छोड़ि व्रतन को धारण कर बहुत तप
कियो ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

यस्य पादरजः प्रपन्नाः प्राप्ताः पारमेष्ठ्याद्यपि तुच्छं
मन्यन्ते ॥ ३७ ॥

अहो तदेषः अचरन्त एव प्रापन्त्यैः इत्यादिभिरपि कथं-
म्भूतं पादरजः ? यदिच्छतः सेव्यं मे भवत्विति प्रार्थयमानस्यैव
समक्षः प्रत्यक्ष एव विभवोऽपेक्षिता सत्पद्भवति ॥ ३८ ॥

नमस्तुभ्यं भगवतेऽचिन्त्यैश्वर्यादिगुणाय तदुपपादनाय
दशभिः श्लोकैर्विशेषणानि पुरुषाय पूर्ववन्तर्यामिरूपेण वर्तमानाय
ब्रह्मात्मने एवमपि नातिपरीच्छिन्नाय, कुतः भूतावा-
सायाकाशाद्याध्याय एतदपि कुतः ? भूताय पूर्वमपि सते
कुतः पराय कारणाय किञ्च परमात्मने कारणातीताय ॥ ३९ ॥

कारणात्वं कारणातीतत्वं च समर्थयितुमाहुः—ज्ञानविज्ञान-
निधये ज्ञानं क्षणितः विज्ञानं चिच्छक्तिः उभयोर्निधये तादृशं
पूण्याय कथं तथात्वमतं उक्तं ब्रह्मणोऽनन्तशक्तये कथम्भूताय
ब्रह्मणो, अगुणायविकाराय कथम्भूतायानन्तशक्तये प्राकृताय
प्रकृतिप्रवर्तकाय अप्राकृतायेति वा अप्राकृतानन्तशक्तियुक्ताय
अयमर्थः अगुणत्वाविकारं ब्रह्म क्षणितान्तरत्वात्कारणातीतं
प्रकृतिप्रवर्तकोऽनन्तशक्तिविज्ञाननिधित्वादिश्वरः कारणां तदुभया-
त्मने नम इति ॥ ४० ॥

श्रीमच्छ्रीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अहो अस्तु तावत्स्वर्पादाब्जयोद्धेयोर्बहुतररेणूनां स्पर्शमाहात्म्यं
तदेकस्य यथाकथञ्चित् आभयणमाहात्म्यमप्यनिर्वाच्य-
मित्याहुः—नेति । नाकपृष्ठं न वाञ्छन्ति किमुत सार्वभौमस्य एव पार-
मेष्ठ्यामित्यादि कर्मफलं कैमुत्येनास्तां योगादिकलं समुपयेनाहुः
न योगेति । अत्र टीकायां नाकपृष्ठादीति लेख्ये पारमेष्ठ्यादीति
लेख्यमात्रं ॥ ३७ ॥

श्रीमजीवगोसामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अन्यैर्ब्रह्मादिभिः परमोपासकैरपि दुःखेन प्राप्यं न त्वद्यापि प्राप्यं एव महापराध्यपि यतस्तमोजनिस्तमसजातिः तत्र च क्रोधवशः तत्रापि बहिषु श्रेष्ठोपि तदेव प्राप्यं एतच्च साधन-सहस्रादपि न घटते केवलत्वत्कारुण्यदेवेति सम्बोधयन्ति-नाशयति दीनान् याचयतीति हे नाथेति । किञ्च, यस्मिन् मनः सम्बन्धमात्रेण सर्वेषां स एव सिद्धिः स्यादित्याहुः—संसारोति, देहाभिमानिनोपि विभवः ऐहिकी पारलौकिकी च विभूतिः प्रेम-स्वप्नरूपा एव प्राप्यमुद्दिष्टम् अतोऽधुना साक्षात्स्वप्नादाब्जद्वयाङ्गी-कृतफणागणोऽयं व्यक्तविभवविशेषमेव खलु प्राप्नुमहेतीति भावः ॥ ३८ ॥

एवं दण्डमनुभोदमाना एवेदंशोऽप्येतावदनुग्रहेणाश्रयं मत्वा तत्परिहाराय मिथो विरोधिनानाधर्माभयत्वं दर्शयन्त्योऽतकथं-शक्तिरूपस्य च मापण्यदन्येन च प्रणमन्ति-नम इति दर्शयति । भगवते अतकथानन्तैश्वर्यनिधये अत एव सर्वे विरोधास्त्वयि विलीयन्त इति स्तुवन्ति, पुरुषायेत्यादिना । एतच्च प्रायो हेतुहेतु-भत्तादिप्रदर्शनेन तैरपि व्याजितमेव । यद्वा, पुरुषायेत्यादि विशेषणानां मध्ये प्रायो द्वाभ्यां द्वाभ्याम् अतिदुर्घटतया कश्चिदेकैको विशेषः क्वचित्तु विश्ववैलक्षण्येन विस्मयो दृष्टव्यः तथाहि पुरुषायापि महात्मेन व्यापकाय भूतावासाय सर्वजीवेश्वन्तया-मितया नियामकाय अथ च भूताय जीवानां तदंशत्वेनाभेदात् जीवनरूपाय तद्रूपत्वेन नियम्यायेत्यर्थः । यद्वा, भूतावासाय जन-निवासाय भूताय गृहीतजन्मने तथा च वक्ष्यति स्कन्धान्ते “जयति जननिवासो देवकीजन्मबोधः”, इत्यङ्गतत्वेमेव पराय सर्वतो मित्रत्वेन स्थिताय अथ च परमात्मने सर्वेषां हृदि वर्तमानाय ॥ ३९ ॥

ज्ञानस्वरूपाय अथ च विज्ञाननिधये कर्मधारयः ब्रह्मणो सज्जानीयाविभेदरहितस्वरूपाय अथ च अनन्तशक्तये अगुण्यत्वे-नाविकाराय अथ च प्रकृतिप्रवर्तकाय इत्यत्राद्भुतत्वमेव पर-प्राप्येष्टमेव श्रेष्ठम् ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनमूर्तिकृतशुकपक्षिमम् ।

रसाधिपत्यं पातालरसाधिपत्यम् ॥ ३७ ॥

प्रख्यत्वं साक्षात्कारः तन्मन्यैर्दुरापं एव आपेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
ज्ञानविकानशब्दौ अभिधर्मविषयो अगुणाय सत्त्वादिगुण-रहिताय अप्राकृताय अकार्यभूताय यद्वा प्राकृताय प्रकृतावुप-लब्धाय ॥ ४० ॥

श्रीमद्गीतासुवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नवैश्वर्यकेवलसादिषु प्रार्थनीयपुरुषार्थेषु सत्त्वपि तान्विहाय किं विशेषेण भवङ्गिरेणु वाञ्छन्तीत्यत्राहुः—नेति । ये त्वत्पादरजः प्रयत्नास्ते पारमेष्ठ्यादिकेन वाञ्छन्ति पारमेष्ठ्यादिषु इति शय-पुरुषार्थरूपं त्वत्पादरजःसेवमानास्तेनैव तृप्ताः पारमेष्ठ्यादिके न वाञ्छन्तीत्यर्थः । तत्र पारमेष्ठ्यं चतुर्मुखैश्वर्यं नाकपृष्ठे स्वर्गोक्तं

सर्वभौमं चक्रवर्तिनं रसाधिपत्यं भूलोकादधस्तनलोकाधिपत्यं योगसिद्धीरणिमादीन् अपुनर्भवं केवल्यम् ॥ ३७ ॥

तद्यैव कृपणस्यापि कथं दुर्लभतममत्पादरजःस्पर्शोक्ति-कारः ? तत्राहुः—तदिति । एवमहीशः सर्वाधिपस्तमोजनिस्तमः-प्रचूरजन्माऽत एव क्रोधवशः तदपि तथापि हे नाथान्यैर्दुरापं त्वत्पादाब्जस्पर्शम् आप लेभे यद्भवतः समक्षं प्रत्यक्षत्वं तदन्वै-दुर्लभमपि, एव आपति आन्वयः । युक्तश्चेतदित्याहुः—संसारचक्र-स्पर्कमभिधर्मप्रतो जीवस्य गृहच्छया भवतः समक्षत्वं स्यात्—

एवं संसृतिचक्रेऽस्मिन् आश्रयमाणो दुरत्ययः ।

जीवे दुःखाकुले विष्णोः कृपा काप्युपजायत ॥

इति स्मरणादिति भावः । विभव इति पाठे विभवस्त्वदनुग्रहरूपो विभवः समक्षः प्रत्यक्षः स्यादेव साङ्ख्यिकादिसूक्तविशेषरूपद्वयाज-मात्रावलम्बेनानुजिघृक्षोर्वात्सल्यनिधेस्तवानुग्रहरूपो विभवः प्रत्यक्षः स्यादेव अन्यथा कस्यापि चेतनस्य निदोषस्यासम्भवात् त्वत्कृपानिर्विषयैव स्यादिति भावः ॥ ३८ ॥

तदेवं कार्पण्यमाविष्कृत्याथ शरण्यात्पोषयुक्तगुणैर्विशिष्यत्यः स्तुवन्ति-नम इति दर्शयति । चतुर्थ्यन्तानां भगवत इत्यादीनां तुभ्यं नमः इत्यन्वयः तत्राश्रितकार्यनिर्वाहका आश्रयणसौकर्यापादका श्रेति द्विविधाः शरण्यागुणास्तत्र ज्ञानशक्तिपूर्तिप्राप्त्यादय आश्रितकार्यनिर्वाहकाः तत्र ज्ञानमनिष्टपरिहारेष्टप्रापणोपयुक्तरूपे तच्च ज्ञानविज्ञाननिधय इत्यनेनोक्तं ज्ञानमनिष्टपरिहारोपयुक्तं विज्ञान-मिष्टप्रापणोपयुक्तं तयोर्निष्ठिराश्रयः तस्मै शक्तिर्नाम अघटित-घटनेसामर्थ्याद्यात्मिका स ज्ञानान्तशक्तय इत्यनेनोक्ता यद्वा इत्यनेन सर्वशेषित्वादिगुणवृद्धत्ववाचिना भगवत इत्यनेन साङ्गुण्य-पूर्णवाचिना पूर्तिप्राप्ती विवक्षिते पूर्तिस्वाप्तसमस्तकामत्वं प्राप्तिर्निरुपाधिकशेषित्वम् आश्रयणसौकर्यापादकास्तु गुणाः परत्वस्वामित्वसौशील्यवात्सल्यदयस्तत्र भूताय पराय परमात्मने इति परत्वमुक्तम्. परत्वं नाम स्वेतरापेक्षयोत्कृष्टत्वम्—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्मयः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विमलैर्दयैर्हृदयैः ॥

इति स्वेतरनिखिलजगदन्तःप्रवेशनप्रशासनाभ्यां व्याप्यगत-कोषास्पर्शेन च धारकत्वं हि परमात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमवगतम् अनेन स्वेतरनित्यात्मसर्वैश्वर्यस्त्वपेक्षयोत्कृष्टत्वं स्पष्टमेव पराय भूताय भूतत्वमत्र सर्वेभ्यः कारणतया प्रागवस्थितत्वं परमकारणाये-त्यर्थः । अनेनापि परत्वं स्पष्टमेव भूतावासायेत्यनेन सौलभ्य-मवगतं परत्वयुक्तोपि न मेवोदिवहूरतरोऽपि तु सर्वभूतहृदय-गुहावास इति भावः । अनेन सौलभ्यं सुव्यक्तमेव, पुरुषाय महा-त्मने इत्यनेन सौशील्यं विवक्षितं स्वयं वाचाभगाचरमाहात्म्य-युक्तोपि यादवानामन्यतमपुरुषरूपेण तैः सह संश्लेषस्वभाव इति भावः । महतो मन्दैः सह संश्लेषस्वभाववत्त्वं हि सौशील्यं महापराधीनं काव्यमनुगृहीतुमुक्तोपपन्नपरिणामेन प्रकर-णोक्तं वात्सल्यं व्यक्तमेवावगतं भूतावासाय परमात्मने इति व्यापकत्वोक्त्या प्रसक्तं व्याप्यगतकोष परिजहुः—अगुणायेति । हेय-गुणरहिताय पराय भूतायेति कारणत्वोक्त्या प्रसक्तविकारभ-वत्त्वपरिहाराभिप्रायेणाविकारायत्युक्तिः सद्धारकविकाराभयत्वेन

श्रीमद्भिराववाच उच्यते तस्मात्तद्वदन्ति ।

कारणात्वेऽपि स्वरूपतः स्वभावतश्चाविकाराद्येत्यर्थः । सद्धारक-
विकाराभ्यस्तत्त्वमेव स्पष्टयन्ति प्राकृत्या "भूमिरापोऽनलो वायुः अप-
रेयमितस्त्वय्याम्" इति श्लोकद्वयोक्तप्रधानपुरुषात्मकप्रकृति-
व्यवहारा तद्वदविकाराभ्याम् ॥ ३६-४० ॥

श्रीमद्भिराववाच जतीयं कृतपदरत्नावली ।

कीदृशा विषया इति भावेन तानाहुः—न नाकेति । नाकस्य
पृष्ठे सुकृतेनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विशन्तीति पारमेष्ठ्यं
सत्यलोकः सर्वभौमं चक्रवर्तिपदं "इमा रमाः सरयाः सतृपाः"
इत्यादिलक्षणं रसाधिपत्यम् अखिलस्वर्गविभवं योगसिद्धिराशि-
मादिलक्षणाः अपुनर्भवम् अप्रकर्मकलक्ष्यं मौक्षम् "अपुनर्भवमा-
त्राहि हरिसामीप्यमुत्तमम्" इत्यादि स्मृतेः ॥ ३७ ॥

किं बहु वक्तव्यमिति भावेन वदन्ति—तदिति । ईशनाथ, शङ्कर-
स्वामिन् । यद्भवत्समञ्जं भवतः साक्षात्करणं तदापि दुरापम् "न
चक्षुषा पश्यति काश्चिदंनं, नान्यैर्देवैर्मनसा नापि वाचा" इत्यादि-
श्रुतेः । साधनसामग्र्योन्मत्तरेण कुप्रापमित्यर्थः । तमसा गुणो न
जनिर्जन्म यस्य सा तस्या अत एव कोऽप्यसौ तयाप्य-
नीशोऽसमर्थः ॥ ३८ ॥

"दृग्दोषोऽपि भगवद्गीर्णः" इति स्मृत्यर्थमात्मनि स्थापयितुं कृष्णं
क्तुमिति—नम इत्यादिना । भूतावासाद्येत्यनेन भूतनाशेन नाशः
स्यादित्युच्यते इति शङ्कानिवारयति भूतायेति सर्वदा विद्यमानाय
"भूतत्तायाम्" इति धातुः ॥ ३९ ॥

अविकारायेत्युक्तं समर्थयते, अप्राकृतायेति ॥ ४० ॥

श्रीमद्भिराववाच उच्यते तस्मात्तद्वदन्ति ।

एवं साधनविचारैण रेणुनामुत्कृष्टवस्तुत्वा तत्स्पर्शयोग्य-
त्वमस्य समर्थितम् इदानीं फलविचारैणापि माहात्म्यं वदन्त्यस्त-
यात्त्वमाहुः—न नाकपृष्ठमिति । लोके ह्येतावन्ति फलानि त्रिविध-
धर्मसाध्यानि तत्र सात्त्विकधर्मसाध्यः स्वर्गो नाकपृष्ठात्मकः यज्ञे-
न्द्रादयो निवसन्ति राजसधर्मसाध्यः सर्वभौमं सर्वस्या अपि भूमे-
राधिपत्यं ज्ञानसहितसात्त्विकराजसोभयधर्मसाध्यं पारमेष्ठ्यं
ब्रह्मस्थानं तामसधर्मसाध्यं रसाधिपत्यं निवृत्तिधर्मसाध्यो योगः
सिद्धयश्चाणिमादयो ध्यानादिसाध्याः अपुनर्भवो मोक्षः स सर्व-
साध्यः एतावन्ति फलानि वा शब्देनानुक्तसर्वसमुच्चयः अनादिरश्च
सूच्यते एतानि सर्वाण्येव फलानि यत्पादरजःप्रपञ्चा न
वाञ्छन्ति रजःप्राप्तौ तु न वाञ्छन्तीति किं वाच्यं रजःप्रपञ्चा
एव यत्र न वाञ्छन्ति ॥ ३७ ॥

एवं रजसो महाफलत्वं निरूप्य तदनेन प्राप्तमित्यस्य
भाष्यमभिनन्दन्ति—तद्वेति । नाथेति सम्बोधनेनोपपत्तिरुक्ता
अन्यैर्दुरापमप्ययमपि प्राप्तवान् अस्यानधिकारधर्मात्तद्वत्, तमो-
जनिरित्यादिभिः । केवलतमसैव जनिर्जन्म यस्य अनेन मुखा
शुद्धिरुक्ता क्रोधवशा इति कार्याशुद्धिः अहीश इति संसर्गा
शुद्धिरुक्ता ईशपदेन अन्यकृतपापसम्बन्धोप्युक्तः एवं सर्वदोष-

निघातस्य सर्वोत्कृष्टतुल्यमफलप्रप्तिः केवलं भगवद्विच्छयेत्याहुः,
ससारवृत्तिरिति । यादञ्छकामिषं फलं भगवद्विच्छयैव भवतीति
निर्णीयते चक्रे हि पतितः सर्वत्र परिभ्रमति स भगवत्परो-
पयाति भगवति समागते अतो न कोपि हेतुः कर्मादिः
किन्तु यदिच्छतः यस्य चरयारविन्दरेणो इच्छतः इच्छां कुर्वतः
पुरुषस्य साधनरहितस्यापि विभवः उत्कृष्टफलं कदाचित्समञ्जो
भवति प्रत्यक्षो भवति यदञ्छत इति पाठे यदञ्छतः
अकस्माद्भगवद्विच्छया वा ॥ ३८ ॥

एवं चरणस्पर्शभगवत्पदादिलक्षणं तस्य भाग्यमभिनन्द्य
तत्सम्बन्धात्स्वयमपि भगवन्मस्काराधिकारिण्य इति नमस्यन्ति-
नमस्तुभ्यमिति दशभिः । —

दश रूपाणि तु हरिर्मूलरूपः स्वशास्त्रतः ।

वेदान्तवेद्यरूपश्च जगद्रूपस्तथैव च ।

सङ्घातजीवरूपश्च नानारूपश्च शास्त्रतः ।

एवं प्रमेयरूपाणि पञ्चभोक्तानि वै हरिः ॥

वेदाथैरूपस्तत्रार्थो गुणार्थो ह्यवतारकृतः ।

अन्तर्धामी च भगवान् दशभोक्तः खलीलया ॥

आत्मा हि स्तोत्रं कर्तव्यं कोऽपि मिति कियानिति कथं गुणक
इति च तत्र दशविधो भगवान् दशविधलीलाभिः एकास्या-
मेकस्यां लीलायां यावन्त्यवान्तररूपाणि तानि सर्वाण्युच्यन्ते
तत्र प्रथमं सृष्टिलीलां वदन्त्यः पुरुषोत्तमरूपं भगवन्तं निरूप-
यन्त्यो नमस्यन्ति, नमस्तुभ्यमिति । भगवान् मूलभूतः स एव
भगवान् तदाह तृतीयं भगवते नम इति आविर्भूताजाविर्भूतकृते
एते एव ततः सर्वोत्तमोपपद्यं जात इतीतरसापेक्षत्वेन पुरुषो-
त्तमत्वं पदद्वयेन निरूपयति, पुरुषाय महात्मेन महाश्वासावात्म्या
चेति आत्मा हि साक्षात् सर्वस्मृतिप्रातिपाद्यः पुरुषः
साङ्ख्यप्रतिपाद्यः महान् वेदप्रतिपाद्यः त्रितयमेकीकृतं
महान् पुरुषरूप आत्मेत्युक्तं भवति, अनेनैव सच्चिदानन्द-
रूपताप्युक्ता पुरुषः सद्रूपो महानानन्दरूपः चिद्रूप आत्मेति
ततो मूलभूतस्य पञ्चात्मकत्वमाह—भूतावासेत्यादिपदैः । स एव
मूलरूपो भवति यस्मिन् सर्वाणि भूतानि तिष्ठन्ति एतदर्थमेव
भगवता प्रदर्शितं भावे यस्मिन् जगत्तदाह—भूतावासावासा
यस्मिन्निनि । तानि वेदभूतानि भिन्नानि भवेयु-
स्तदाऽऽसङ्गत्वं भगवतो भवेत्येति भूतरूपोपि भगवान् तदाह
भूतायेति स एव च पुनर्मूलरूपो भवति यस्तु प्रशस्तिरिति-
यामकस्य मूलत्वं न सम्भवति इति तदाह परायति "एत-
स्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! छावा पृथिवी विधूते तिष्ठतः"
इत्यादि श्रुतेः । यश्च पुनर्न सर्वोत्तमः स मूलभूतो न भवतीति परम-
उत्कृष्टः तथा न व्यापको यथं नात्मा स विभूतिमात्रं भवतीति
न तस्य मूलत्वं तदाह आत्मन इति परमश्वासावात्मा चेति ॥ ३९ ॥

सर्गलीलायां तु प्रथमतो भगवान् ततः पुरुषः ततो महत्तरं
भूतावासाऽहङ्कारः ततो भूतानि ततः सर्वं जगत् तत्रापि परो
विराड्रूपः परमात्मा नारायणश्चेति ब्रह्माण्डविप्रदान्तासंगकया-
विसर्गसाहितं ब्रह्मरूपं भगवन्तं नमस्यन्ति—ज्ञानविज्ञाननिष्य इति ।
ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः निर्विषयकं सविषयकं वा आत्मभूतं
गुणभूतं च तयोः निश्चितपत्तिस्थानि ये केचन ज्ञानविज्ञानार्थिनः
ते सर्वे ततः एव कृतार्था भवन्तीति एवं साधनरूपतामुक्त्वा

कालाय कालनाभाय कालावयवसाक्षिणे ।

विश्वाय तदुपद्रष्टे तत्कर्त्रे विश्वहेतवे ॥ ४१ ॥

श्रीमद्भुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

फलरूपतामाह—ब्रह्मण इति । ननु, ब्रह्मणः फलरूपत्वं जगत्कर्तृत्वं च कथमुपपद्यते ? तत्राह, अनन्तशक्त्य इति । अनन्ताः शक्तयो यस्य तेन सर्वरूपोपि भवितुं शक्नोति अनन्तशक्तित्वं गुण-सङ्गाद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह, अगुणायेति । न विद्यन्ते गुणा यस्य गुणसम्बन्धाभावे हेतुः अविकारायेति विकारेषु सत्सु कारणात्वेन-गुणा मृग्यन्ते विकाराः अप्र जन्मादयः दोषाश्च तत्रापि हेतुः अप्राकृतायेति प्राकृतो हि विकारी दोषवाञ्छ भवति विकारादप्राकृतत्वे असङ्गित्वं हेतुशक्तः विसर्गे तु ज्ञानमविकारि विशेषणं ज्ञानपूर्णं हि ब्रह्मा भवति विविधं ज्ञानं स्पृष्टुपयोगि एवं स्वरूपकार्योपयोगिविशेषणद्वयमुक्तं विसर्गरूपमाह, ब्रह्मण इति । ब्रह्मात्र चतुर्मुखः ततः सर्वकार्योत्पत्त्यर्थमनन्तशक्त्य इति बन्धाभावाय गुणायेति दोषाभावाविकारायेति स्वेच्छया सृष्टि-व्यावृत्त्यमाह, अप्राकृतायेति अनेन विसर्गे षड्गुणा अप्युक्ताः गुणप्रत्ये दोषत्रयाभावश्च ज्ञानमहत्त्वसामर्थ्या निर्गुणा बन्ध-कोषजडतादोषाः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसायंकुशिनी ।

एतावन्महिममिदं पादरेणुभिः किं फलं स्यादिति विन्मैव वाच्यं तव चरणरेणुव एव फलं सर्वफलेश्चोऽप्यधिकमित्याहुः नेति । प्रपञ्चा एव न वाञ्छति किं पुनस्तत्प्राप्ताः अपवर्गमपि किमुनतां कपृष्ठादिकम् ॥ ३७ ॥

अन्येहोऽप्यधिकमिरपि किञ्च सर्वफलमुकुटभूतमपि त्वत्पाद-रजः सकामजन्यस्य फलसाधनमपि भवतीत्याहुः—संसारंति । इच्छतः सकामस्य शरीरिणाः यत् यतो विभवः समक्षः इच्छाविषयीभूतादपि यतः अपेक्षिता सत्पत्तिः प्रत्यक्षैव भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

“प्रह्मिः श्लोकैः कृपामेवं विवृण्व दशभिः पुनः ।

एकादश गतीश्चक्रमत्तया कालियबोधितः” ॥

भक्तैरुपास्यत्वेनाहुः भगवते अप्राकृतषडैश्वर्यवते पुरुषाय नृपाकाराय महात्माने नराकृत्यापि सर्वव्यापकाय योगिमिरुपा-स्यत्वेनाहुः सर्वभूतनिवासाय भूताय पूर्वमपि सते ॥ ३९ ॥

ज्ञानभिरुपास्यत्वेनाहुः—ज्ञानविज्ञानयोः सत्पदोर्निधिरिव निधिस्तस्मै पुनर्भुकोपास्ये नराकारे तस्मिन्मन्धमीभिः प्रस-जितान् गुणविकाराविदोषान् चारयन्त्य आहुः—अनन्तशक्तये अतर्क्यानन्तशक्तिसमुद्राय अगुणाविकाराय प्राकृतगुणविकार-रहिताय अप्राकृताय अप्राकृतगुणविकारसाहितायेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्लकवेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवच्छुक्लप्रिणुस्यशोधिकारिकृतार्थताकथनपूर्वकं कालीय-भार्यातिशयगाहुः—नेति ब्रह्मणाम् । यद्ये त्वत्पादरजःप्रपञ्चाः प्राप्तास्तं पारमेष्ठ्याद्यपि न वाञ्छन्ति ॥ ३७ ॥

तस्य पादरजः एव तमोजनिरपि आप ग्रहो अस्य सास्य-मिति भावः यद्विच्छतः यस्त्वदीयपादरजो मे सेव्यं भवत्विति प्रार्थयत एव समक्षः प्रत्यक्ष एव विभवः वाञ्छितः कामः स्यात् ॥ ३८ ॥

अथ स्तुवन्ति—नम इति द्वादशभिः । भगवते—

“पेश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः शिखः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चापि वरणां भग इतीरितः ॥

नेति स्वाभाविकैश्वर्यादिगुणैर्युक्ता यत्तदेवोपपादयन्ति पुरुषा-येत्यादिना । पुरुषाय पूर्ववन्तर्यामिरूपेण वर्तमानाय तथापि महा-त्मने पूर्वमिरपरिच्छिन्नाय भूतावासाय आकाशादिभूतोपलक्षित-कार्यमात्रधारकाय भूताय पूर्ववर्तिने सर्वोद्गमनस्थानाय पणाय तल्लयस्थानाय परमात्माने अन्यनिरपेक्षस्थितिप्रवृत्त्यादियुक्ताय ॥ ३९ ॥

ज्ञानं धर्मभूतं सामान्यतः सर्वपदार्थविषयकं ज्ञानमतीता-नागतवत्समानं सर्वपदार्थविवेकलक्षणं विविधं ज्ञानं तयोर्निधये अनेनाल्पज्ञाज्जीवास्सर्वज्ञः परमेश्वरो भिन्न इत्युक्तम् तथा च श्रुतिः “ज्ञाक्षौ द्वावजावीशानीशौ” इति ब्रह्मणो बृहत्स्वरूप-गुणाय अनन्तां चेतनाचेतनरूपाः असंख्येयाः शक्तयो यस्य तस्मै अगुणाय सत्त्वादिगुणस्पृष्टस्वरूपविग्रहाय अविकाराय शक्तिविक्षेपत एव जगत्पादानकारणात्वात्स्वरूपतो विकाराय-त्यर्थः ॥ अप्राकृताय च प्राकृतविभूतिमते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

जिन आपके चरणारविन्द के रज कू पाय के आप के अनन्य भक्तजन न स्वर्ग को राज्य चाहें हैं न पृथिवी को आधिपत्य न ब्रह्माजी को पद, न रसातल के अधिपति होयवे के चाहें न योगन की सिखीन कू चाहें ॥ और कहाँ लग कहें वे अपुनर्भव जो (कैवल्य मोक्ष) है ताऊ को नहीं चाहें हैं फिर और कामतान की इच्छा क्यों करेंगे ॥ ३७ ॥

तासों है नाथ । तामसजन्म वारे क्रोध वशा होइके सर्व न को राजा होयकेऊ एसी दुर्लभ वस्तुन को प्राप्त भयो हैं, कि-जो औरन को भी बहुत दुर्लभ है । जीव कू या संसार चक्र में ध्रुमत २ जा चरण की इच्छा सों सब सब वैभव प्रत्यक्ष होय जावै है ॥ ३८ ॥

भगवान् [भूतावास] सब भूतन में निवास करवे वारे, पुरुष, महात्मा, स्वयंभूतरूप पर परमात्मा जो आपतिन क नमस्कार होय हैं ॥ ३९ ॥

ज्ञान विज्ञान के निधि, ब्रह्म, अनन्त शक्ति वारे, प्राकृत गुण रहित निर्विकार जो अप्राकृत जगत्वा कृपा सों प्राकृत से होयवे वारे ऐसे आप को नमः हो ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

अनन्तशक्तित्वात्कालक्षत्तया विश्वसृष्ट्याविरूपेण नमस्कृति, काकाय कालस्वरूपाय कालनाभाय कालक्षत्तयाध्याय काका-

भूतमात्रेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्याशयात्मने ।

त्रिगुणेनाभिमानेन गूढस्वात्मानुभूतये ॥ ४२ ॥

नमोऽनन्ताय सूक्ष्माय कूटस्थाय विपश्चिते ।

नानावादानुरोधाय वाच्यवाचकशक्तये ॥ ४३ ॥

नमः प्रमाणमूलाय कवये शास्त्रयोनये ।

प्रवृत्ताय निवृत्ताय निगमाय नमो नमः ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमावाधेदीपिका ।

व्यवधानं सृष्ट्यादिसमयानां साक्षिणे ततश्च विश्वाय विश्व-
रूपाय तर्हि किं जडोऽहम् न हि तदुपद्रष्टे न च द्रष्टुमात्राय
किन्तु तत्कर्त्रे । न च कर्तुमात्राय विश्वहेतवे सर्वकारक-
रूपाय ॥ ४१ ॥

तदेवाहुः—भूतमात्रेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्याशयात्मने आशय-
श्रितं भूतादिरूपाय अतः सर्वकारकरूपायेति ब्रह्मद्वारात्म-
तया नमस्यन्ति—त्रिगुणेनेति । एवं सृष्टे कार्यं त्रिगुणा
ऽभिमानस्तेन गूढा स्वाश्रयभूतानामात्मनां जीवानामनुभूतिर्हेतु
तस्मै ॥ ४२ ॥

एवं त्वहङ्कारानावृत्त इति स्तुवन्ति—नमोऽनन्तायाहङ्कारा-
परिच्छेदात् अतः सूक्ष्मायाहङ्कृत्वात् अत एव कूटस्थायो-
पाधिकृतविकाराभावात् अत एव विपश्चिते सर्वज्ञाय एवं
वस्तुतः स्तुत्वा ऽचिन्त्यमायात्वेन स्तुवन्ति—नानावादानुरोधाय
“मस्ति तास्ति” सर्वज्ञः किञ्चिज्ज्ञः ब्रह्मा मुक्त एकोऽनेकः”
इत्यादिनानावादानुसङ्गादि माययाऽनुवर्तते यस्तस्मै किञ्च
वाच्यवाचकशक्तये अभिधानाभिधेयशक्तिमेवाकांक्षि नानात्वेन
प्रतीयमानधैर्यः ॥ ४३ ॥

मनावृत्तत्वमेव हेतुवन्तरेणापि सूचयन्त्यः स्तुवन्ति—नमः
प्रमाणमूलाय चक्षुरादीनां चक्षुरादिरूपाय अत एव कवये
स्वयं तन्निस्पेक्षज्ञानाय कुतः शास्त्रयोनये वेदात्मकनिःश्वासाय
किञ्च, प्रवृत्ताय निवृत्ताय निगमाय नमो नमः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कालाय काव्यशक्तित्वेन तद्रूपाय अथ च काव्यस्य काल-
चक्रस्य नामये मध्यवर्त्यया तदाभ्यायेत्यर्थः । समासान्तत्वभावे
तथापि काव्यावयवानां साक्षिणे एव न तु तेषु प्रसक्त्या
विश्वाय विराड्रूपाय तदुपद्रष्टे विश्वास्तर्षामिणे ॥ ४१ ॥

भूमादीनामात्मने चेतपिषे ज्ञानप्रदायेत्यर्थः । अथ च गूढा
आच्छादिना स्वाश्रयभूतानां जीवानामनुभूतिरामतस्त्वज्ञानं येन
तस्मै ॥ ४२ ॥

अनन्ताय परममहते अथ च सूक्ष्माय कूटस्थाय निर्वि-
काराय अथ च विपश्चिते विचित्रवैदग्ध्यगुरवे नानावादा-
नुरोधयति प्रवर्तयतीति तस्मै यतः वाच्यवाचकयोः अर्थ-
वाच्ययोः शक्तिर्यस्मात् तस्मै ॥ ४३ ॥

[१५५]

अतः प्रमाणं श्रीमद्विषयतशास्त्रसारसङ्ग्रहाः वेदाः तस्य
मूलाय कारणायाऽऽभ्यायं वा कवये स्वतः सिद्धज्ञानाय अथ
च शास्त्रयोनये शास्त्रमेव योनिः प्रमाणं यस्य “शास्त्रयोनित्वात्”
(१।१।३) इत्यत्र तथा तथा व्याख्यानात् प्रवृत्तं च निवृत्तं च
शास्त्रं तदुभयस्मा अपि निगमरूपाय अनुवर्तते पुनर्नमो नमः
इति ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

कालः नाभिवदंशभूतो यस्य सः कालनामः हेतवे उपा-
दानाय ॥ ४१ ॥

निगुणेन अगुणहेतुना अभिमानेन स्वसङ्कुत्सेपेन गूढस्वात्मा-
नुभूतये स्वविषयमन्येषां ज्ञानं निरुध्यते ॥ ४२ ॥

कूटस्थाय सर्वकारणाय अविकाराय वा नानावादाधिरूपाय
ताननादस्यावस्थिताय ॥ ४३ ॥

प्रवृत्ताय निवृत्ताय उभयविधकर्मनिर्वाहकाय निगमाय औप-
निषद्ज्ञानप्रवर्तकाय ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचान्दिका ।

सत्त्वादिप्रकृतिगुणक्षोभनिमित्तकालस्यापि पृथङ् तिमिसता-
व्युदासाय तस्य तत्सामानाधिकरण्यानिर्देशः काव्यायेति कालात्म-
कायेत्यर्थः । तदात्मकत्वं न मुदात्मको घट इतिवत् स्वरूपाभेद-
निवन्धनमपि तस्मात् वेद्यो जात इतिवच्छरीरात्मभावनिवन्धन-
मित्याभिप्रायेणाहुः—कालनामायेति । कालो नाभिवदंशभूतो यस्य
सः कालनामः “अक्षय्यवपुर्वात्सामलोऽनः” (१।१।७५) इत्यत्रा-
जितियोगविभागाश्रयणात्सर्वसमासान्तोऽक्षय्यः । यद्वा,
कालस्य नाभिनैस्वरादीनां नाभिवद्धारकः आत्मभूत इति यावत्
देवमनुष्यादिदेवपारवश्येन जीवस्य तच्छरीरकवृत्तं कालपार-
वश्येन तच्छरीरकत्वमपि तु तथायास्यावच्छोक्तनेत्यभिप्रायेणाहुः—
कालावयवसाभिण्ये इति । कालावयवानां निमेषादिसंस्तरान्तानां
साक्षिणे साक्षाद्दृष्टे पताय भूताद्युक्तकारणात्प्रयुक्तकार्यानन्वया-
भिप्रायेण कार्यसामानाधिकरण्याने निर्दिशन्ति—विश्वायेति । विश्वा-
त्मकायेत्यर्थः । तदात्मकत्वं किं तत्स्वरूपाभेदनिवन्धनं नस्याहुः, विश्व-
रूपायेति । विश्वं रूपं शरीरं यस्य तस्मै शरीरात्मभावनिवन्धन-
सामानाधिकरण्याभिहितं भावः । यद्वा, सूक्ष्मविचित्रिणीशुद्धस्यैव

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कारणात्वात् तस्य स्थूलचिदचिद्विशिष्टेनात्मना साकमनस्यत्वाभि-
प्रायेण विश्वायेत्युक्तिः विशेषांशस्यापि गरीरारम्भावनिवन्धन-
विश्वसामानाधिकरण्याभिप्रायेण विश्वरूपायेत्युक्तिः न केवल-
मुपादानकारणभूताय अपितु जगन्निमित्तभूताय चेत्यभिप्रायेणाहु-
तत्कर्त्रे इति । उपकरणधिकरणादिकर्मणः त्वमेवेत्यभिप्राये-
योगात् विश्वस्य हेतु इति हेतुत्वं कारकपदस्य आशयः गोवली-
चर्दन्यायेन तत्कर्त्रे इत्युक्तिः ॥ ४१ ॥

विश्वाय विश्वरूपायेत्युक्तयोः कार्येण सह विशिष्टविशेषांश-
सामानाधिकरण्याभिनिवन्धनद्वयमाहुः—भूतेति । भूतादिरूपेण परि-
यातत्वाद्भूताद्यात्मने भूतभूतादिशब्दः भूतादिकार्यरूपेण परिगता-
चिद्विशिष्टब्रह्मपराः एवं च कार्यवस्तुब्रह्माभिसकारणावस्तुब्रह्माय
इत्यर्थः । भूतादीनामात्मने तदन्तः प्रवेशप्रशासनाभ्यां भूत- इत्य-
प्यर्थस्तन्प्रेषण विवक्षितः अन्तःप्रवेशप्रशासनाभ्यां भूतत्वमेव
स्वात्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तत्र भूतान्माकाशादीनि मात्राः शब्दादयः
पञ्च इन्द्रियाणि ज्ञानकर्माभयेन्द्रियाणि भोगादीनि दश प्राणाः
पञ्च मनोबुद्धिश्चाक्षयो वासनाः एवं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्ट-
ब्रह्माणां स्थूलावस्थाचिदचिद्विशिष्टमेवेत्युक्तयोः कार्यकारण-
भावो विशेषणविशेष्ययोः गरीरारम्भावनिवन्धनद्वयमुक्तम्
अथ त्वत्सामानाधिकरण्यादपि निवन्धनमाहुः—त्रिगुणेनेत्युक्तं ।
त्रिगुणेन गुणत्रयहेतुकेनाभिमानेन गूढाक्ष्मा स्वात्मानुभूतिजनानां
यस्मात्तस्मै ज्ञानविकासरूपजीवगतकार्ये प्रति कारणभूतायेत्य-
भिप्रेतार्थः ॥ ४२ ॥

एवं जगत्कारणत्वेन परत्वनिर्वाहणालक्षितस्य परमात्मनः चिद-
चिद्विशिष्टस्य स्वरूपविशेषांशभूत जगन्निमित्तकारणं विशोभयन्ति
नमोऽनन्तायेति—अत्र सत्यादिषाक्यं प्रत्यभिज्ञाप्यते अनन्तपदेन
तस्य कूटस्थपदेन निविकारत्वाच्चिना सत्यमवस्य विपश्चित्त्वेन
ज्ञानपदस्य च प्रत्यभिज्ञानात् विविधो पद्व्यति इति विपश्चित् तस्मै
नित्यासङ्कुचितसर्ववस्तुविषयकधर्मभूतज्ञानाभ्यायेत्यर्थः । पृषोदरा-
दित्वाद्यशब्दस्य चिन्मात्रः एवमन्तेतनात् त्रिविधजीवेष्वयं व्यावृ-
त्तायेत्युक्तं भवति अनन्तायेत्यनेन सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याद्वैत्व-
रूपवस्तुपरिच्छेदरहित्यमप्युक्तं सर्ववस्तुसामानाधिकरण्याद्वै-
त्वञ्च सर्वास्तःप्रवेशेन तच्छरीरकत्वेन च तत्र कथं
मणुष्यरूपजीवान्तःप्रवेशेन तच्छरीरकत्वे विभोः पर-
मात्मानां सङ्गच्छते ? इत्याहुः—सूक्ष्मायेति “अगोरणीयान्” नित्यं
विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्” इत्यादि श्रुत्युक्तरीत्या सूक्ष्मादपि सूक्ष्म-
त्वाज्जीवान्तःप्रवेशयोग्यायेति भावः । नन्वेवम्भूतं मां कथं
केचिन्निमित्तकारणमेव वदन्ति केचिन् जीवामिन्द्रियादीत्य-
त्राहुः—नानावासां चैव विवक्षास्ताननुवृत्त्यावास्थताय अनभिगत-
वेदात्तवाक्यैकवाक्यानां विप्रतिपक्षबुद्धीनां तत्तद्वादानुरूपेणापि
प्रतीतायेत्यर्थः । तच्च हेतुः वाच्यवाचकशक्तये वाचकाः तत्त-
द्वादिप्रयुक्ताः विवक्षितार्थावधारणः शब्दः नाचपास्तत्तच्छब्दविष-
क्षिता अर्थाः, तत्र वाच्यशक्तिरूपस्याप्य त्वयोर्यतालक्षणा-
वाचकशक्तिरूपस्यापकृत्वलक्षणा तदुभयशक्तिनिर्वाहकत्वात्ताना-
वादानुज्ञायेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवमात्रं केवलं शास्त्रयोनये शास्त्रं योनिः कारणं स्व-
स्वरूपस्वभावाभितिजनकं यस्य तस्मै शास्त्रस्य प्रमप्रमादविप्र-

लिप्तसिद्धिपुरुषदोषसम्भावनां निराकुर्वन्त्यां विशिष्यन्ति—प्रमाणमूलाय
प्रमाणं स्वप्रमिति साधनं शास्त्रं तस्य मूलाय तदाविष्कृतत्वेन
तत्कारिणाय तथा च स्मर्यते—

अनादिनिधनां स्रष्टा वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी नाम्ना यतः सर्वाः प्रसृतयः ॥ इति ।

श्रूयते च “तस्य हवा एतस्य महतो भूतस्य निश्चलितमेतद्य-
द्वेदः” इति, “आचःसामानि जज्ञिरे ह्यदांसि जज्ञिरे तस्मात्
यजुस्तस्मादजायते” इति च, प्रमाणमूलत्वान्मभावनां निराकुर्वन्ति
कथये पूर्वपूर्वाणुपूर्वीविशिष्टत्वेन शास्त्राविष्कारोपयुक्तसावेह-
युक्ताय न केवलं प्रमाणमूलाय अपि तु प्रमेयनिर्वाहकायापीत्याहुः—
प्रवृत्ताय निवृत्ताय च उभयकर्मनिर्वाहकाय निगमायापनिषद्ज्ञान-
प्रवर्तकाय ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कालाय भक्तकामधेनवे कालनामाय कालाश्रयाय विश्वाय
स्वाधीनप्रपञ्चाय तस्य विश्वस्योपद्रष्टे प्रपञ्चाय तस्य कर्त्रे
अन्तर्त्कारणाय प्रकृतेर्मूलकारणत्वं निधारयति—विश्वहेतुव
इति । प्रपञ्चस्य मूलकारणाय “विश्वस्य तदधीनत्वादिश्वं विष्णु-
रुक्षीर्यते” इत्यादिश्रुतेः । विश्वाय विश्वोपद्रुपाय तत्कर्त्रे विश्व-
स्योत्पादनमाश्रयेत्काय इत्यादिरर्थो न युक्तः अप्रामाणिकत्वा-
दिति ॥ ४५ ॥

विश्वस्य भगवदधीनत्वं विवृणोति—भूतेति । भूतानि पञ्च-
मात्राः शब्दादयः इन्द्रियाणि भोगादीनि प्राणाः दश मनः
सङ्कुलपविकल्पलक्षणे बुद्धिर्निश्चयहेतुः पञ्चमाशयः स्थानम् आत्मा
स्वभावो यस्य स तथा तस्मै “आत्मा यतो धृतिर्बुद्धिः स्वभावा-
ब्रह्म वर्ध्म च” इत्यमरः “स्थानेऽभिप्राय आशय” इति यादवः ।
निर्गुणेन सत्त्वादिगुणजनमराहितेनाभिमानेना ज्ञानेन गूढा ममका-
शिता स्वात्मानुभूतिर्यस्य स तथा तस्मै ॥ ४६ ॥

अनन्ताय नित्याय सर्वगताय सूक्ष्माय इन्द्रियादिविषयाय
“नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्” इति श्रुतेः । कूटस्थाय शब्देक-
प्रकाराय विपश्चिते सर्वज्ञाय निपुणबुद्धये वा नानावादानां
सिद्धान्तानाम अनुतोषाय अनुकूलवर्तमानाय वाच्योऽर्थः । तस्य
प्रतिपाद्यत्वे योग्यत्वं वाच्यशक्तिः वाचकः शब्दः तस्यार्थप्रति-
पादनसामर्थ्यं तद्व्ययं यस्य स तथा तस्मै ॥ ४७ ॥

प्रमाणमूलाय प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रतिष्ठापकाय कथये सात्त्विका-
स्तदर्थिने शास्त्रं वेदः योनिर्वाप्तिकारणं यस्य स तथा तस्मै
“योनिः स्त्रीणां भगो स्थाने कारयो ताप्रके पशो” इति यादवः ।
निर्देशकारणाय एवं कुर्यादितं न कुर्यादिति विविक्षार्थं “निर्देश-
निर्देशकारणाय एवं कुर्यादितं न कुर्यादिति विविक्षार्थं” इत्यमरः । प्रवृत्ताय प्रवृत्तिमार्गप्रवर्तकाय च
प्रवृत्तयोः शास्त्रम्” इत्यमरः । प्रवृत्ताय प्रवृत्तयेति वा उभयेषां निगमाय मार्गाव
सृष्टौ प्रवृत्ताय प्रवृत्तयेति वा उभयेषां निगमाय मार्गाव
विवक्षयेत्यर्थः । “अयं पदवी मार्गः पथा च विनिगद्यते निगमः”
इति हलायुधः । वेदमूर्तये वा निश्चायकाय वा “निगमो निश्चये
वेदे परे पथि वीणाक्षये” इति यादवः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

गुणत्रयं दौर्ब्रह्मभावश्च । ज्ञानमहत्त्वसामर्थ्यानि । गुणाः
वर्णदोषजडतादोषाः जगद्रूपतां सहेतुकीमुक्त्वा नमस्कृन्ति—
कालायेति । स्थानं हि द्विविधमुक्तं शब्दमन्त्रादीनां
कालो नियामकः अर्थमर्थादायां भूमिरिति तदप्याह—
जगतो हि मूलकारणं कालः भगवन्नेष्टारूपत्वात्
कालो नामो यस्येति सृष्टौ प्रयोजनमुक्तं मृत्युर्हि
कालः (स) स्वस्थाने तिष्ठति नाभिस्तस्य स्थानं मृत्युना
माश्रिता हि मृत्योर्विहः कृता मृत्युमन्तर्निवेश्य “ मृत्युनै-
वेदमावृतमासीत् ” इत्यत्र विस्तरेण प्रपञ्चितं तेन काल-
त्वेन क्रियाशक्तिरुक्ता कालनामत्वेन सृष्टिप्रयोजनमुक्तं सृष्टि-
प्रकारमाह—कालावयवसाक्षिण इति । कालावयवानां सर्वापि
निर्मितानां साक्षिणो भूनेन विश्वसृष्टौ हेतुमाधोऽप्युक्तः शब्द-
मर्थादायां तु कालः सूर्यः काला नामाः शब्दाः सर्वे एव वेदाः
कालावयवसाक्षिणः कर्मणि सूर्यस्य कालात्मत्वं तृतीये प्रप-
ञ्चितं वयां हि मात्रात्मकाः तेन काल एव नामो येषामिति
संवेद्या कालापेक्षा तेषामेव “ काले कर्म हि वोद्यते ” इति
कालावयवसाक्षिणं कर्मणां निवृत्त्या कालावयवस्य साक्षि-
त्वमुक्तं विश्वकारणरूपत्वमुक्त्वा विश्वरूपत्वमाह—विश्वयेति ।
तस्य विश्वस्य त्रैविध्यं निरूपयन्नादावाधिदैविकरूपाह—तदुप-
द्रष्टुं इति । तस्य विश्वरूपोपद्रष्टा आधिदैविकव्यतिरेकेण तस्य-
स्वरूपेणैवासम्भवात् तत्कर्त्रे इत्यध्यात्मिकं रूपं स हि सर्वकर्ता
आधिभौतिकमाह—तस्य हेतव इति । हेतुः कारणं भूतादि
अवैवायमपि निरूपिता विश्वमेधार्यरूपः तदुपद्रष्टा मोक्ष-
रूपः तत्कर्ता कामरूपः तज्जेतुर्जनेः ॥ ४१ ॥

एवं विश्वरूपत्वमुक्त्वा तज्जेतुसङ्घातजीवरूपत्वमाह—तत्र
मयमं सङ्घातं निर्दिशति, भूतानि मात्राः इन्द्रियाणि प्राणाः
मनो बुद्धिर्गणेशः चित्तमारामाऽहङ्कारश्च अयमेव हि सङ्घातः
एतद्रूपाय जीवरूपत्वेत्याह—त्रिगुणैर्न अभिमानेन गूढा स्मारानु-
भूतियस्य इयमेव हि भगवतः पुष्टिः यदमर्थावयवस्थया
स्थितिः स्मारानुभूतो सखा जीवभावो विरुध्यत इति गुणै-
राच्छादनम् ॥ ४२ ॥

एवं भगवतोऽयं सृष्टिरूपत्वमुक्त्वा शब्दसृष्टिरूपत्वमाह—नमो-
ऽनन्तायेति । रूपसृष्टयश्च नामसृष्टिर्विलक्षणौ अन्तर्गता रूप-
सृष्टिरनन्ता नामसृष्टिः स्थूषा रूपसृष्टिः सूक्ष्मा नामसृष्टिः
विकृता रूपसृष्टिः कूटस्था विकृतानामसृष्टि जडरूपा रूपसृष्टि
विपश्चित् बोधरूपा नामसृष्टिः एवं चतुर्धा वैलक्षण्यमुक्तं
नन्वेव नामसृष्टौ जगद्विषयप्रसङ्गस्तत्राह—नानावादाबुरोधायेति,
सिद्धान्तस्तदाभासत तत्पात्रयडरूपा नानावादाः तेषामनुरोधो
यस्य सर्वैरेव यथा निरूप्यते तथा भगवान् भवतीति तज्जो-
पपत्तिमाह—वाच्यवाचकशक्तय इति । वाच्योऽर्थो वाचकः शब्दः
उभयत्रापि शक्तयो यस्य यथेवापि वक्तुमिच्छति तथैवाथो भवति
तं प्रति सर्वस्यापि शब्दस्य यथेवापि वक्तुमिच्छति तथेवाऽस्मिन्
शब्दे तदर्थं शक्तयो भवन्ति ऊतिरत्र स्पष्टैव ॥ ४३ ॥

एवं सामान्यतो नामसृष्टिर्ब्रह्मात्मिका विशेषमाह—नमः प्रमाण-
भूतायेति । वेदादयो हि प्रमाणौ तेषां यत्प्रमाणयमादरणीयत्वं
रुद्रगवत्प्रतिपाद्यत्वेन भगवत्प्रतिपादितत्वेन च भगवत्या तत्प्रमाणयं

ते स्वात् नित्यत्वेऽपि सगवद्व्यतिरिक्तत्वे अप्रामाण्यं च स्वात्
नित्यता च न स्वात् यतः प्रमाणमूलभूतो भवानेव कवये तद्रसाभि-
ज्ञाय अनेन शब्दयुक्ता शब्दरसाभिज्ञाः शब्दरूपश्लोकः शब्दोपा-
दानकारणरूपत्वेत्याह—शास्त्रयोनय इति । शास्त्रस्य वेदस्य योनिः
कारण एव निदानरूपत्वमुक्त्वा अवान्तररूपत्वमाह—प्रवृत्त्याय
निवृत्त्यायेति । वेदो हि द्वयं सम्पादयति प्रवृत्तिं निवृत्तिं च
कृतस्त्रिष्वनेयेति कचित्प्रवृत्तयेति निगम ब्राह्मरूपो भवति
एवं प्रकारेण निगमरूपो वेदरूपो वा भूनेन सङ्गर्भा उक्ताः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

काक्षीविशेषं देवाविशेषं च प्रादुर्भवति तस्मिन् तत्तत्पारि-
च्छेदादिवैषाण्यं वाच्यन्त्या माहुः—काक्षाय कालस्वरूपाय काल-
नाभाय कालशक्त्याभ्याय तस्यापि कालावयवानां सृष्ट्यादिसम-
यानां साक्षिणो एव न तु तेषु स्वकाय विश्वाय विश्वरूपाय
तर्हि किं अहोऽहं ? न हि तदुपद्रष्टुं न च द्रष्टुमात्राय किन्तु
तत्कर्त्रे न च कर्तुमात्राय किन्तु विश्वहेतवे विश्वस्य हेतु-
समवायाय ॥ ४५ ॥

न च हेतुमात्रायापि यतो भूतानाम् आत्मने चेतयित्रे अतो-
ऽङ्गते ते चरित्रं यतो जडानां चेतयसि चेतनार्त्तं जडोक्त-
रौपीत्याहुः—त्रिगुणो योऽभिमानस्तेन गूढा भावता शोभना आत्मनो
जीवस्याऽनुभूतिज्ञाने येन तस्मै ॥ ४६ ॥

ननु, किमत्र तत्त्वं तत्राहुः—अनन्ताय अस्यान्तं वयं न
प्राप्नुम इत्यर्थः । तत्र हेतुः सूक्ष्माय बुद्धेरवधारित्वार्थः । ननु,
जीवात्मानं मन्मथिमेव पण्डिता माहुस्तत्र किमहमात्मान-
मेव मोहयामि तत्र सैवं वाकीरित्याहुः—कूटस्थाय “ एकरूप-
तथा तु यः, काक्षयापी स कूटस्थः ” इत्यभिधानात् त्वमेकै-
वाप्रच्युतस्वरूपेण सर्वकालं व्याप्नोषि सन्तु देवमनुष्यतिर्य-
गादिभिरनेकैः प्रच्युतैः स्वरूपैः कश्चिदेव कालं व्याप्नोतीति
कथं त्वमभिज्ञः स इति भावः । देवमनुष्यादित्वं वस्तुतो
जीवस्य न स्वरूपमिति चेत्तदपि स्वतः स भिन्न एवेत्याहुः
विपश्चिते सर्वज्ञाय सत्स्वरूप एव प्रसिद्ध इत्यर्थः । किञ्च,
तदपि जीवात्मा ईश्वरादिभ्य इति ईश्वराभिज्ञ इति जड इति चेतन
इति एक इत्यनेक इत्यादिनानावादान् अनुकूलारित्यं कौतुकार्थमभ-
काशयसीति तस्मै अत एव त्वदिच्छावशादेव तत्र मिथो
विवादिनो मिथः संवादिनश्च पण्डिताः शब्दमेव प्रमर्श्या-
कुर्वन्तीत्याहुः वाच्यानामर्थानां वाचकानां शब्दानां च नाना-
विधाः शक्तयो यस्मात्तस्मै ॥ ४७ ॥

शिवशक्त्यामात्रस्य प्रामाण्येऽपि श्रीभागवतस्य सर्वाधिक्य-
माहुः प्रमाणमूलाय श्रीभागवतस्वरूपाय कवये तत्कर्त्रे वेद-
व्यासस्वरूपाय अत एव शास्त्रस्य योनये प्रादुर्भावकाय तथा सत्-
वर्गप्रतिपादकं शास्त्रमपि प्रमाणमित्याहुः प्रवृत्तशास्त्राय निगम-
शास्त्राय तन्मूलनिगमशास्त्राय ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छंकरकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

काक्षाय काक्षमिच्छाव ननु चेतनस्याचेतनेनासेकः कथं घटतः ?
इत्यतः शक्तित्वतो हि भेदाभेदसम्बन्धादित्याशयेनाहुः काक्षः

नमः कृष्णाय रामाय वसुदेवसुताय च ।

प्रद्युम्नायाऽनिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः ॥ ४५ ॥

नमो गुणप्रदीपाय गुणात्मच्छादनाय च ।

गुणवृत्त्युपलक्ष्याय गुणाद्रष्टृ स्वसम्बिदे ॥ ४६ ॥

अव्याकृतविहाराय सर्वव्याकृतसिद्धये ।

हृषीकेश ! नमस्तेऽस्तु मुनये मौनशीलिने ॥ ४७ ॥

परमवर्गतिज्ञाय सर्वाध्यक्षाय ते नमः ।

अविश्वाय च विश्वाय तद्दृष्टस्य च हेतवे ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्लकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीमाय काव्यशक्त्याभ्यास कालावयवानां सृष्ट्यादिसमयानां साक्षिणो विश्वाय विश्वामित्राय कार्यकारणयोर्महामहत्सम्बन्धात् "सर्वे सन्निवृद्धं ब्रह्म तज्ज्ञानमिति" इति श्रुतेः विश्वस्य मध्यस्थि मेतद्वैतसम्बन्धहेतुं तज्ज्ञानादिकमाहुः तत्कर्त्रे विश्व-समाधिक्ये निमित्तकारणमात्रपक्षनिराकरणायाहुः विश्वहेतवे विश्वस्य निमित्तकारणाप्रोपादानकारणाय चेत्यर्थः । हेतुशब्दस्योभयविधकारणवाचकत्वात् "तदात्मानं प्रत्ययमकुरुत" इति श्रुतेः प्रधानकारणवादनिराकरणायाहुः तदुपद्रष्टृ विश्वोपद्रष्टृ सर्वेश्वर विश्वतत्सृष्ट्यादिसमयाद्यनभिज्ञस्य प्रधानस्य तत्कर्तृत्वासम्भवात् ॥ ४१ ॥

समष्टिवादिदेहावयवसंयोगवियोगहेतुत्वेन स्तुवन्ति-भूतेति । भूतानि समष्टिवादिदेहावयवसंयोगाद्वादीनि मात्राणि शब्दतन्मा-त्रादीनि च उभयेन्द्रियाणि च प्राणस्य तस्य साधारणस्याधिकोपस्थाप्युक्तनिर्देशः । "एतस्मात्प्रापते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च-सम्बाधुः" इति भूतावपि पृथगेव तन्निर्देशः । आशयश्चित्तं च तेषामात्मने आश्रयाय उत्पत्तिस्थितिप्रवृत्त्यादि हेतव इत्यर्थः । ननु, समष्टिहेदे तेषामाश्रयः समष्टिजीवः उपष्टिजीवश्च भवतु तदाश्रय इत्यत्र जीवानामात्मपरमात्मानुभूतिरपि स्तुतो नास्ति कृतः । पुनर्भूताश्रयत्वमिति सूचयितुं जीवानुभूतिप्रवृत्तेन स्तुवन्ति-त्रिगुणोनेति । त्रिगुणानिमित्तनाममानेन देहाद्यममानेन गूढा वेदे केनापि निबोधितः कश्चिदस्मीति किञ्चिद्वैकल्याणां जीवानामात्मना जीवानामनुभूतिर्वस्मात्तस्मै ॥ ४२ ॥

अनन्ताय महतोऽपि महीयसे सूक्ष्माय अशोरप्यणीयसे "अशोरणीयान् महतो महीयान्" इति श्रुतेः । कूटस्थाय सर्व-जीवेष्वपि निर्विकाराय विपश्चिते सर्वेश्वराय हृद्यत्वाद्दृश्यत्व-निगुणावैकल्यानेकत्वादिविषयान् नानावादान् वेदान्तवाक्यानि अनुकण्ठयिष्यन्ति विरोधप्रकारेणानुवर्तते यस्तस्मै "तनुं सम-श्वयात्" (१११४) इति श्रुत्यात् वाङ्मयां तत्तत्वाक्यादीनां वाचकानाम् न सत्त्वाक्यानाम् उपस्थाप्योपस्थापकत्वादिवचन्याः शक्यो यस्मात्तस्मै सर्वोऽभिषेकानिधानादिकमुक्तव्येति ॥ ४३ ॥

प्रमाणं शास्त्रं मूलं शापकं यस्य तस्मै वेदेकवेद्याय कथमे शास्त्रार्थेन्द्रं शास्त्राणामयं शास्त्रप्रकट्यकर्त्रे" तस्य ह

वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतच्च ह्यं वेदः" इति श्रुतेः । किञ्च, कुरु कर्म सज्जेति चेत्याद्युभयाविधाय प्रवृत्त्याय प्रवृत्तिबोधकाय निवृत्त्याय निवृत्तिबोधकाय निगमाय प्रमाण-कामस्वरूपतदुपायबोधकतया बहुचूणां मुक्तिस्वरूपतदुपाय-बोधकतया मुमुक्षूणां च हितकर्त्रे नमः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

कालरूप और काल शक्ति के आधार, काल के अवयव सँग हिन मास वर्षादि के देखनबारे, विश्वरूप और विश्व के देखनबारे, विश्व के कर्ता और उपादान कारण ऐसे आप को नमः ॥ ४१ ॥

पंचभूत और उनकी तन्मात्रा प्रयुक्त भूतों की कारणा-वस्था, और दश इन्द्रियें और चार अन्तःकरण एतदात्मक जो आप तिन को नमः । त्रिगुण अभिमान सों गूढ़ है सा-त्मानुभव जिनको ऐसे आप को नमः ॥ ४२ ॥

अनंत सूक्ष्म कूटस्थ और निष्प्रभित ऐसे, तथा नाना प्रकार के वाद जिनके अनुसंधान सों प्रवृत्त हैं, ऐसे वाङ्मय (नामी) वाचक (नाम) रूप जो आप हैं तिन को नमः ॥ ४३ ॥

सब प्रमाणों के मुख, परमज्ञानी, तथा श्वासेतें वेदन को प्रकट करनेबारे और प्रवृत्त निवृत्त निगमरूप जो आप तिन को नमो नमः ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

किञ्च, अनादृत्यैश्वर्यत्वादेव चतुर्मुर्तिरूपेण सर्वोपास्यत्वेन नमस्ति-नमः कृष्णायैति श्लोकेन । रामाय सकृपण्याय वसु-देवसुताय च वसुदेवशब्दितं शुद्धं सर्वं तव प्रकाशमानाय वासुदेवावेत्यर्थः । सात्वतामुपासकानां पतये साहोव्यादिना पाखकाय एवं चतुर्मुखं कृष्णाय नमः इति ॥ ४५ ॥

कथं चतुर्मुर्तितेति तदाहुः-नमो गुणप्रदीपायैति । गुणा अन्तःकरणानि तानि प्रदीपयति प्रकाशयतीति तथा तस्मै चित्ताद्यधिष्ठातृत्वेन चतुर्मुर्तितेत्यर्थः । ननु, तथाप्येकस्यैव कथं चतुर्भुतं आहुः-गुणात्मच्छादनाय तैरेव गुणैकपासकानां

भीमस्त्रामिकृतमात्रायेदीपिका ।

फलवैचित्र्यायामानमाच्छाद्य तान्मात्रेण प्रकाशमानायेत्यर्थः । ननु, तर्हि कथं प्रतीतिरत उक्तं गुणवृत्त्युपलक्ष्याय चित्तादीनां चेतनाऽप्यवसायादिवृत्तिमिरुपलक्ष्याय उपलक्ष्यमेवाहुः गुणद्वये तन्मात्राभ्यां कथञ्चिदुपलक्ष्य एव न ज्ञेय इत्याहुः स्वस्मिन्नेव भगोचरायेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

भगोचरत्वमुपलक्ष्यत्वं च दर्शयन्त्यो नमस्नि-अव्याकृत-विहाराय अतर्क्यमहिम्न इत्यर्थः । सर्वव्याकृतमिन्द्रिये सर्वकार्यावृत्तिप्रकाशहेतुत्वेनोपलक्ष्ययोग्यायेत्यर्थः । उपलक्ष्यान्तस्माद्, हे हृषीकेश ! करणप्रवर्तक ! किं विषयविषयः ? न. मुनये मात्मारामाय किं साधनवशेन वा ? न हि मौनशीलिने मौनमात्मारामता तत्त्वभावाय ॥ ४७ ॥

कुतः ? परावरगतिज्ञाय स्थूलसूक्ष्माणां गतिज्ञत्वेन न कापि सज्जमानयेत्यर्थः । अपि च सर्वोपलक्ष्याय सर्वव्याधिष्ठाने कुत एतत् ? अविश्वाय न विश्वं यस्मिन्नेति विषयविषये विश्वाय च तद्विषयाधिष्ठानयेत्यर्थः । किञ्च, तद्वद्वे मध्यासापवाद-साक्षिणो अपि च प्रत्यक्षविश्वाध्यासक्यं तदपवादस्य चाविष्ठा-विष्ठायां हेतवे । यद्वा, अविश्वाय विश्वैतजसाद्यवस्थारहिताय विश्वाय च मायया साक्षिस्तत्तदवस्थाय तद्वद्वे तासामवस्थानां साधामावसाक्षिणो अन्यस्मानम तस्मात्सर्वगतिज्ञत्वसर्वाधिष्ठा-तृत्वात्मासाक्षादिमिर्निरतिशयैश्वर्याय तुभ्यं नम इति—

विशेषगौरसद्वीग्योः पञ्चपञ्चाशतां तुतः ।

अहिस्त्रीभिः प्रसन्नो वस्तासामिव भवेद्धरिः ॥ ४८ ॥

भीमस्त्रामिकृतमव्याकृतोपिणी ।

किञ्च, स्वयं भगवान् कृष्णोऽपि त्वमेकस्मिन्निभश्चेति वदन्त-स्तत्रैव नति पश्यन्सायन्ति—नम इति । सात्त्वतामुपास-कानां पतय इति प्रतिवेनेत्यमेव साधितम अन्यथानयापत्तिः नया चोक्तं पञ्चमस्कन्धे भीमस्त्रीदेव्या “स वै पतिः स्याद्-कुतोमयः स्वयं समन्ततः पाति मयातुरं जनम् । स एक एवे-तरया मियोमयम्” इति, अन्यस्यैः । यद्वा, कृष्णायैति प्रस्तुतत्वात् भीमस्त्रीमन्त्रनरुपाय “वक्रं वज्रेशसुतयोः” इत्यादि प्रसिद्ध्या रामाय च तत्तद्रूपाय वसुदेवसुताय च तस्मै तस्मै तत्सह-योगेन प्रद्युम्नायाऽनिरुद्धाय च तद्व्युद्धान्तःपातिने एवमत्र कृष्णायैति वसुदेवान्तरस्य व्यावृत्त्यर्थं रामायैति सङ्कुर्वणा-न्तरस्य अत एव वसुदेवसुतायेति क्रमेण भर्मपुत्रादेः दशरथ-पुत्रादेस्त तत्सहयोगेन प्रद्युम्नानिरुद्धयोश्चाश्वयोरिति तेन सात्त्वता वाङ्मया एव तदेवं निरुत्तमपि सूचितं तथा च श्रीगोपालतापन्याम्—

“प्राप्य मथुरां पुरीं रम्भां सदा व्रज्यादितेविताम् ।

कङ्कशकगदायाङ्गरक्षितां मुसलादिभिः ॥

वज्राक्षी संस्थितः कृष्णः पिभिः शस्त्रा समाहितः ।

रामानिरुद्धप्रद्युम्नै रक्षिमण्या सहितो विभुः” ॥

इति विभिः रामादिभिः शस्त्रा च रक्षिमण्येत्यश्वयः एव-मेवोक्तं “मथुरा मगवान् एव” इति वसुदेवसुताय चेति श्रीकृष्ण-

[१५६]

एव चकारात् श्रीमन्नन्दगोपकुमाराय “प्रागयं वसुदेवस्य काचि-ज्ञातस्तथात्मजः” इति न्यायेन वसुदेवसुताय चेत्यर्थः । श्रीराम-पक्षे “तातं मन्वन्ते मन्वानः” इति, वक्रं वज्रेशसुतयोः” इति व्यव-हारेण भीमस्त्रीमन्त्रनरुपाय चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तदेवं भक्तान् प्रति गुणप्रदीपाय स्वरूपभूतानामैश्वर्यादि-गुणानां प्रकाशकाय भक्तान् प्रति तु गुणैः प्राकृतेतरमाच्छा-दनाय यद्यप्येवं तथापि तेषां प्राकृतगुणानां जडानामपि वृत्त्या प्रवृत्त्योपलक्ष्याय तत्प्रवर्तकत्वेनानुमेयाय तत्प्रवर्तकत्वमेव कथं तत्राह—तद्वद्वे भीत्तामात्रेणैति भावः । स्वयन्तु स्वस्मिन्नेव स्व-प्रकाशस्वरूपगुणाय यद्वा एवं यादवसम्बन्धेऽपि गोकुलसम्बन्ध एव गरीयानित्याहुः प्रेमवह्यतादीनां गुणानां प्रकर्षेण प्रकाश-काय तादृशगुणप्रकाशेनाप्यात्मच्छादनाय च आवृत्तनिजैश्वर्याय गुणैर्दामभिरात्मानमाच्छादयति तथा, तस्मै वा दामोदरत्वे श्रीयशोदया बहुमिदंमभिर्वन्दनात् तथापि गुणानां यमसार्जुन-मोक्षनादिलक्षितानां, दाम्नामेव वा बहुतामप्यप्युक्तानां वृत्त्या प्रवर्तनेन ज्ञेयाय किञ्च गुणद्वये दाम्नां तेषामिव द्रष्टे मीत्या मुदृशेनपराय अथ च स्वेषु वयस्यवाचकेषु तदानीमपि नव-नीतचौर्याद्यैस्तस्मिन् सङ्कता यद्येति इदमदभुतमेव ॥ ४६ ॥

अव्याकृतः प्रपञ्चातीतो विहारो यस्य अथ च सर्वत्र व्याकृते न तत्तल्लीलत्वेन सिद्धिः प्रसिद्धिरस्य सर्वव्याकृतस्यैव सिद्धिस्तत्तल्लीलासाधकता यस्येति वा तदुक्तं, “प्रपञ्चं नि-प्रपञ्चोपि” इति अव्याकृतलीलत्वादेव “परिलिङ्गितोपि नैर्गुण्ये उत्तम-श्लोकलीलाय । गृहीतचेता राजर्षे । सावधानं यदधीतवान्” इत्यादिकं घटन इत्याहुः, हृषीकेश हे स्वस्मिन्मात्मारामपर्य-तानां सर्वेन्द्रियप्रवर्तकेति मुनये मात्मारामाय मयं च अकार-प्रत्यक्षया भगोचराश्लिषिने तद्विपरीतभीमगोकुलानन्दलीलाय यद्वा, न व्याकृतो न अव्यक्तो विहारो दधिपयस्यौर्षादिष्वेष्टा यस्य तथापि सर्वेष्वव्याकृता तन्मात्रादिष्वो व्याख्याता सिद्धि-स्तत्तल्लीलाफलं दधिपयोमन्त्रणादिकमपि यस्य तस्मै यद्वा तेन च सर्वेषां प्रीतिरेवासीदित्याहुः—हृषीकेश हे सर्वेन्द्रिय-वशीकारिगुणगणोति । किञ्च, तत्रोपाख्यमाहौ मुनये मौनशीलिने इति खान्तःकरणनिहिततादशत्रयुनोपि अहिमौनेन सुमतीको ययस्त इत्येवमुक्तरूपो यस्तस्मा इत्यर्थः । श्लोकत्रयेऽस्मिन्माया-न्तराच्छ्रुतयोक्तिरियं प्रभुतास्फुरणात् सङ्कोचोनेति ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥

तादृशतर्क्यलीलत्वे हेतुः परावरगतिज्ञाय तत्तदारमत्वेन तत्त-सत्त्वज्ञाय नतु ज्ञेयाय तथापि सऽमति सर्वेषामव्याध्याय अस्या-ययधिकृत्य वर्तत इति प्रत्यक्षाय किञ्च न विद्यते विश्वं यत्र तस्मै तथापि विश्वाय तदेव प्रतिपादयन्ति “तद्वद्वेऽस्य च हेतवे” इदृवात् इदृवात्स्माद्विषय उपपादनरूपात् त्वव्यतिरिक्तमिदमिति विश्वरूपाय श्रीगोपाल-लीलापक्षेपि “मथैव त्वद्वद्वेऽस्य किं मम न ते, इत्यादिदृष्ट्या तत्तत्सङ्क्रमणीयम् एवं सर्वविरोधाभयत्वेनैवाचिन्त्यशक्तित्वं तेनैव चैश्वर्यमिति पूर्वमपि प्रतिपादितम् अतोऽशेषविरोधाभयत्वात् निम्नाद्यस्मात्पुत्रप्रदो युक्त एवेति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयसुतीयकृतमद्वैतवली ।

तथा तस्मै । ननु, व्याहृतमशक्यविहारश्चेत्यर्थः तर्हि तज्ज्ञानम्
अत्राहुः—सर्वेति । सर्वैर्गोक्ता विवृता सिद्धिः स्वरूपज्ञानं यस्य
स तथा स्वातन्त्र्येण श्रानितस्वरूप इत्यर्थः ॥ तस्मै । यद्वा, सर्व-
व्याकृतसिद्धये नामरूपात्मकं जगत्सर्वं व्याकृतं तस्य सिद्धि-
रुपात्तिर्येन स तथा तस्मै मुनये सर्वज्ञानाय मौनशीलने अस-
म्भावितमाशयाधीनरहिताय ॥ ४७ ॥

परावर्तगतिज्ञाय कार्यकारणस्थितिज्ञाय सर्वाद्यन्तय सर्वेषाम्
उपरिगताय अविश्वाय विश्वेभ्यो जीवैर्भाष्यस्मै शरीरेषु प्रविष्ट-
त्वादिभ्यो जीव उदीर्यते" इत्यादिस्मृतिः तात्पर्यात् पुनस्तस्माद्वा-
विश्वयिति ॥ जीवस्य जगदन्तःपान्तिवैशिष्ट्यं चेतनत्वेन स्वातन्त्र्य-
शक्त्यानिवारणार्थं पृथग्जीवग्रहणं ॥

"जीवस्य तदधीनत्वाद्विधां विष्णुरिति स्मृतः ।

अस्योत्पत्तिरपि हेतुत्वादिभ्यो हेतुश्च कीर्तितः" ॥

इति ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

कृष्णाय रामाय च वासुदेवाय वसुदेवसुतायेति वासु-
देवादिचतुर्व्याहृतस्य व्याख्यासितम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अव्याकृतविहारस्य प्रपञ्चातीतकील्लासः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाच्च रयंकृतसुबोधिनी ।

एवं वैदिकप्रमाणप्रमेयरूपतामुक्त्वा तदनाविभूतमित्यादिभूतं
भगवन्तं चतुर्भूतं तत्प्रकारयुक्तं निरूपयन्ति—नमः कृष्णायति ।
कृष्णायति कृष्णाय सदानन्वायेति स्वरूपमुक्तम् अवान्तररूपत्व-
माह—ततो रामाय सत्कृष्णाय वसुदेवसुताय वासुदेवाय चकारा-
वस्य प्रद्युम्नरूपताऽप्युक्ता वसुदेव शब्दस्य शुद्धस्वरूपे वसुदेवे
च सङ्केतात् प्रद्युम्नायानिरुद्धायेति चतुर्भूतिभगवानुक्तः सत्वा-
नन्वा भगवान् चतुर्भूतमां चाधतीर्णो यदर्थे तदाह—सात्त्वतां
पतये नम इति । शुद्धस्त्वानां परमवैष्णवानां पतिः भक्तिफल-
रूपा भक्तिप्रवचकश्च अतोऽनेन ईशाऽनुकथा विष्णुभक्ति-
निरूपिता ॥ ४५ ॥

एवं तत्प्रकाशयेन भगवन्तं निरूप्य साङ्ख्ययोगादिभिः
स्मार्तेर्निरूपितं भगवन्तं निर्णयेन निरूपयन्ति—नमो गुणप्रकी-
र्षयति । भगवान् सगुण इत्यस्माद्यमर्थः गुणान् प्रकषेय
दीपयति तत्प्रकाशनायमेव गुणान् स्वनिर्कटं स्थापयति ततो
गुणान् प्रकाशयन् गुणानां माहात्म्यख्यापनाय गुणैरात्मनः
कादनं येन गुणैरात्मानं कादितवान् गुणेषु स्वर्गजो दत्त्वा
स्वयं निरोद्धिनो जात इत्यर्थः ॥ ततः पुनः कौतुकार्थं गुणानां
या वृत्तयः चाधुवद्वानादयः तरुपलक्ष्यते इति तथा एवं
सत्त्वरजस्तमोसावा उक्ताः नन्वेतदपि किमिति करोति तत्राह,
गुणद्रष्ट इति । गुणानां द्रष्टा तन् इष्टा तेषामेवमुपकारं
कृतवानित्यर्थः । तैः कृतस्तु स्वस्यापकारो नास्तीत्याह—स्वस्मिन्-
इति । स्वत एव सम्बन्धस्य न तस्य ज्ञानं कर्तव्यं
पुनराद्यतं कर्तव्यमिदं वा अतो गुणानां सखिज्ञानेन

भगवतां स्वयमेव तद्रूपेणाविभूतस्वरूपाणामुपकारार्थं सगुण
इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं सगुणरूपत्वमुक्त्वा अक्षयं रूपं भगवत आह—अव्याकृतं
अव्याकृतं प्रकृतिपुरुषरूपे विहारो यस्य अव्याकृतो वा कर्ता-
प्यहातो विहारो यस्य अव्याकृतार्थो वा विहारो यस्य कर्तृ-
मानुषमात्रं संपादयति यथा न कोपि जानात्विति तस्याव्याकृत-
त्वे प्रमाणमाह, सर्वव्याकृतसिद्धय इति । सर्वे ये व्याकृताः
तस्वामि ब्रह्माद्येहानि च तदन्तर्वर्त्तिनि च तेषां सिद्धिरुपात्ति-
रिति यस्मात् अव्यक्तादीनि भूतानीति वाक्यात् अन्यथा
व्याकृतोत्पत्तिर्न स्यात् कार्यस्य पूर्वावस्थातो वैवर्त्ययस्या-
वश्यकत्वात् एवमुत्पत्तिपक्षं निरूप्य शक्तिपक्षं निरूपयति, ह्यपी-
केश नमस्तेऽस्त्विति । ह्यपीकानीन्द्रियाणि तेषामोशः प्रवचकः
प्रकृते भगवन्तेव आपनार्थं ऐन्द्रियाणि प्रवर्त्यन्तुपास्त इति
साक्षात् नमस्त्विति तादृशी वाऽप्रकृत्या प्राप्यन्ति तस्याव्याकृतस्य
ज्ञानं कथं भवतीत्याकाङ्क्षायांमाह, मुनय इति । मुनयमेव तत्र हेतुः
मुनयश्च द्रष्टारः तद्रूपो भगवान् किञ्च साधनान्तरमव्याकृ-
तस्य भगवतो ज्ञानं निरूपयन्ति मौनशीलने इति । मौनमेव
शीलं सहजः समाधौ यस्य उपरतायां वाचि किं ज्योतिरिति
प्रश्ने अत्रायं पुरुषः स्वयज्ज्योतिरिति वचस्युपरते प्राप्येति
वाक्याच्च तदेकं भगवन्त एवाव्याकृतं रूपं यत्रैव "यस्यामन्तं
तस्य मतम्" इत्यादिवाक्यानि सम्बध्यन्त शास्त्रार्थरूपेको भग-
वान् परिणतवपवहार्यः ॥ ४७ ॥

तमाह—परावरेति । परे ब्रह्मादयः अपरेऽस्मादादयः तेषां
सर्वशामेन गतिं व्यवस्थां ज्ञानातीति शास्त्रेण स्थापयते यद्वा न
तदेतादृशं भवतीति एवं बहिर्ज्ञानमुक्त्वाऽन्तर्ज्ञानमाह—सर्वो-
पपद्येति ॥ सर्वेषामप्यस्तः साक्षी अतस्तं प्रत्यक्षेण नमस्ति तं
नम इति तेषां प्रतिपाद्यरूपं सङ्ग्रहेणाह, अविश्वयति । विश्व-
व्यतिरिक्तः विश्वरूपश्च विश्वरूप एव सन् विश्वव्यतिरिक्तश्च
यथा वृक्षः कार्यहादिरूप एव सन् फलरूपेपि चकाराद्युभय-
मुभयत्र अनेन केचन विश्वरूपं प्रतिपादयन्ति केचन तत्र व्य-
तिरिक्तं केचनोभयं केचित्पुनरेकदेशिन इति किञ्च तद्रूपं तस्य
स्वरूपस्य द्रष्टा त्वमेव यनेन अविश्वपक्षे प्रमाणमुक्तं विश्व-
पक्षेपि प्रमाणमाह, तस्य हेतव इति । तस्य विश्वकारणरूपापि
कारणात्मकयैव कार्येवेति प्रमाणाता एवं निरोधमुख्यथाभयाः
क्रमादेनैरेवाक्ताः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थवर्णिनी ।

सर्वशामेन प्रतिपादितसारस्वरूपाणि तु तत्र तत्राद्यप्येतेषां
नम इति । चकाराद्युभयसुताय च सात्त्वतां आप्नतवशीरप-
शूरादीनां पर्जन्यादीनां च पतये पाञ्चकाय ॥ ४५ ॥

यतस्तैरेव गुणानां प्रेमवश्यत्वादीनां प्रकषेया प्रकाशकाय
तथा प्रकाशितेन प्रेमवश्यत्वगुणेन आत्मकावनाम अद्भुतनिजे-
श्वरस्य तदपि एवं भक्तिरवश्यं जातस्वरूप एव भवतीत्याहुः
गुणस्य भक्तवारसत्मातिशयस्य वृत्त्या असाधारणसत्त्वा
उपलक्ष्याय स्वयं भगवन्तं चिना कोऽप्येवं न भवतीति हेतवः

त्वं ह्यस्य जन्मस्थितिसंयमान् प्रभो ! गुणैरनीहोऽकृतकालशक्तिधक् ।

तत्तत्त्वभावान् प्रतिबोधयन् सतः समीक्षया मोघविहार ईहसे ॥ ४६ ॥

तस्यैव तेऽमूस्तनवस्त्रिलोक्यां शान्ता अशान्ता उत मूढयोनयः ।

शान्ताः प्रियास्ते ह्यधुनाऽवितुं सतां स्थातुश्च ते धर्मपरीप्सयेहतः ॥ ४७ ॥

अपराधः सकृद्रत्रा सोढव्यः स्वप्रजाकृतः ।

क्षन्तुमर्हसि शान्तात्मन् ! मूढस्य त्वामजानतः ॥ ४८ ॥

अनुगृहीष्व भगवन् ! प्राणास्त्यजति पन्नगः ।

स्त्रीणां नः साधुशोभ्यानां पतिः प्राणः प्रदीयताम् ॥ ४९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

यतो गुणद्रष्टे स्वभक्तस्य गुणमेव पश्यति बोधगन्धमपि
यस्मिन्मै अत एव क्षेत्रे भक्तेष्वेव सम्बिदनुभवो यस्य
तस्मै ॥ ४६ ॥

जीवापुरुषोत्तमस्य तत्र जीवामाधुर्योधिक्यमित्याहुः—अव्या-
कृतः अनित्योत्पत्त्यादव्युत्पादितो प्राकृतो वा विहारो यस्य
तस्मै । यद्वा, न व्याकृतो विवाहादिव्यापाररहित एव विहारो
यस्य सः सर्वेषां भक्तविशेषाणामेव व्याकृतानां तत्त्वेष्वो-
चितविशिष्टाकृतीनां सिद्धिर्यस्मात्तस्मै अत एव हृषीकेश
भक्तसर्वेन्द्रियाकर्षक भक्तहीनेषु मुनये आत्मारामाय अत एव
तेषु स्वाभीप्सितप्रार्थकेषु सत्सु मौनशीलिनै न किमपि ब्रुवते
तेभ्यः सुखं दुःखमाप्तं च न ददते ॥ ४७ ॥

यतः परेषामुत्कृष्टानां भक्तानाम् अवरेषां निकृष्टानामभक्तानां
च गतिं प्राप्य जानते सर्वोध्यक्षाय सर्वफलदायकत्वात् तत्तत्-
समुचितफलस्य दात्रे इत्यर्थः । कर्मफलदातृत्वेऽपि न तत्र
कर्मसम्बन्धः यतोऽविश्वाय प्रपञ्चातीताय तदपि मायाशक्त्या
विश्वाय समये विश्वं स्रष्टुं तस्य विश्वस्य द्रष्टे तथैवास्य
विश्वस्य हेतुं प्रधानं च चेतयितुं विकारयितुं वा तस्य द्रष्टे
“क्रियार्थोपपदस्य” इत्यादिना चतुर्थी ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वेदरूपत्वेन नत्वा वेदवेद्यचतुर्मुर्तित्वेन नमस्ति—नम इति ।
स्वात्वेतामुपासकानां पतये परवासुदेवाय वसुदेवसुताय वसु-
देवापत्यतयापि वासुदेव इति प्रसिद्धाय एवम्भूताय कृष्णाय
व्यूहाङ्गिने नमः अङ्गमूर्त्तिर्नमस्यन्ति रामाय सकृपंणाय प्रद्युम्नाय
अनिरुद्धाय च नम इति ॥ ४५ ॥

अथ मुमुक्षुवन्तः करणशुद्धाविहेतुत्वेन बुभुक्षुमन्तः करणं
प्रदीपयति—तथा तस्मै अत एव गुणवृत्तिभिः उपलब्धाय
ज्यानेन क्षण्याय अत एव स्त्रीयानां ध्यातृणां ममुक्षुणां
संविद्ये शेषस्वरूपगुणादिविषयकं ज्ञानं यस्मात्तस्मै अत एव
गुणद्रष्टे स्त्रीयानां स्त्रिविषयकान्तःकरणसाक्षिणो किञ्च, गुणो-
दात्मानं जीवात्मानं बुभुक्षुर्जीवमाच्छादयति स्वात्मानपराङ्मुखं
करोतीति तथा तस्मै च इत्यन्वयः ॥ ४६ ॥

नित्यलोकविहारित्वेन नमस्ति—अव्याकृतविहारनाय नित्यलोक-
विहाराय नमः अनित्यलोकहेतुत्वेन नमस्ति—सर्वव्याकृतिसिद्धये
नमः सर्वेन्द्रियप्रेरकत्वेन नमस्ति—हृषीकेश नमस्तेऽस्तिविति ॥ लोक-
शिक्षायै मुनये मननकर्त्रे मौनशीलिनै असम्बद्धवचनवर्जिताय
च नमः ॥ ४७ ॥

परावरगतिज्ञाय मुमुक्षुबुभुक्षुमार्गविदे सर्वोध्यक्षाय सर्वो-
धिष्ठाय कार्यस्य कारणं विना स्वरूपनिरूपयत्याद्यभावात् विश्वाय
विश्वामिन्नाय कार्यस्य कार्यत्वावच्छिन्नत्वाभावात् अविश्वाय
विश्वमिन्नाय च नमः । नमस्तेष्विषं विश्वहेतुत्वं प्रधानाद्विषयस्य
इत्यवानीक्षतुर्विश्वहेतुत्वात्सम्भवात् “तदेतत्तद्वदुच्यते” इत्यादि-
भूतिप्रसिद्धो विश्वद्रष्टा भवनेन विश्वहेतुरित्याहुः—तद्द्रष्टृ-
ऽस्य च हेतवे इति । “इत्येतोऽशब्दम्” [१ । १ । ५] इति सूत्र-
मात्राऽनुसन्धेयम् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

रामरूप कृष्णरूप वासुदेव और प्रद्युम्न स्वरूप अनिरुद्धरूप
तथा वादवनके अथवा पञ्चरात्रनिष्ठ भागवतके के प्रति जो आप
सिनकं नमस्कार हो ॥ ४५ ॥

गुणनके प्रकाश करने वाले, गुणनको आपने को लिपावन
वारे, गुणनकी वृत्तिसे जानने योग्य, गुणन के देखनवारे, और
स्वयं प्रकाश ज्ञानवारे ऐसे आपको नमः ॥ ४६ ॥

तद्दी विश्वात्मै आपने विहार जिनको और जगत् के नाम-
रूपविभाग करनेकी सिद्धि जिनके आधीन, इन्द्रियमके निबं-
ता मुनिव्रत धारण करने वाले सदा मौनको समाधि जिनको
ऐसे आपको नमः ॥ ४७ ॥

पर अवल गतिके जानने वाले सब के अध्येक्ष, विश्व स
मिष्ट और स्वयं विश्वरूप विश्वके द्रष्टा और उपादान कारण-
ऐसे आपको नमस्कारहो ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

एवं तावदप्यहानुमोदनेन नमस्कारैश्च भगवन्तं प्रसाद्ये-
दानीं त्वदधीनानां प्राणिनां कोऽपराध इत्याशयवत्तः प्रार्थयन्ते

भीमस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

त्वं हीति अस्य लोकस्य जन्मादि त्वमेव अकृताऽकरोः ततश्च तौस्तान् संस्काररूपेण संतः स्वभावात् शरीरत्वादीन् प्रतिबोधयन्ती-
हस्ते क्रीडसि । यद्वा, अस्य जन्मादींस्त्वमीहस इत्यन्वयः । कथ-
म्भूतः ? अकृतानादिषां कालशक्तिस्तौ भारयतीति तथा अन्यत्
समानम् ॥ ४६ ॥

अतस्तस्य तेषामुत्तमवस्तुमन्त इति तन्वः क्रीडोपस्काराः
तथापि तवाधुना शान्ताः प्रियाः कुतः सतां धर्मपरिपालने-
च्छया ईदृशः प्रवर्त्तमानस्यातस्तानवितुं स्यात्तुः स्थितस्य ॥ ५० ॥
एवं तवाप्रियाचरणाद्यपराधस्तर्हि सोढव्य इति ॥ ५१-५२ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नन्वस्य को दोषः सर्पत्वदातुर्ममेवैश्वरस्येत्याशङ्क्याहुः,
त्वमिति पञ्चमिः । हि एव हे विमो, सर्वेश्वरः । अनीहः तत्तदभि-
लाषशून्य एव त्वमीहसे करोषि नन्वेतद्विषयं तत्राहुः—सत
इति । तत्र जन्मनि संतः प्रकृतिजीनप्राचीनकल्पगतसामान्यक-
जनस्य समीक्षया तदुद्बोधनाय तं द्रष्टुमेव कृतेन प्रकृतीक्षणे-
नेत्यर्थः । स्थितौ जन्ममज्जोऽवतीत्यर्थः तमेव सस्यक् कृपापूर्वकं
साक्षादवलोकितुमित्यर्थः । संशये तमेवालिङ्ग्यापि समीक्षितु-
मित्यर्थः । “मद्भक्तानां विनोदार्थं करोमि विविधाः क्रियाः” इति
यास्मात् तत आनुषङ्गिनयाऽन्वेषामपि तस्यादिति भावः । ननु,
यद्यपि समीक्षास्त एवोद्बुध्यन्तां तत्राहुः—अमोघविहारः यथा कथ-
ञ्चिदपि तत्सम्बन्धस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । तेषामप्युद्बोधने युक्तिः
अकृतकालशक्तिभूक् कालस्वरूपया स्वाभाविकशक्त्येत्यर्थः । तथा
गुणैरुपलक्षितान् स्वभावात् प्राचीनकर्मसंस्कारान् प्रति बोध-
यन्निति तस्मान् तथा कृतकर्मणोऽस्यैव दोषः न तु तव ईश्वरस्तु
पर्यन्तवत् द्रष्टव्य इति न्यायादिति भावः ॥ ४६ ॥

यस्मादेवं सामं तस्मात्तस्यैव त इत्यादि त्रिलोक्यां वस-
मानाः सर्वा एवेत्यर्थः, अशान्ता घोराः उत अपि मूढयोनयोऽपि
हि निश्चये विशेषतस्त्वधुना शान्ता इत्यादि एवमपीदृशानु-
प्रादकस्य तव परमकारुण्यमेव तादृशोऽपि त्वय्यपराधिनोऽस्य
परमपामरत्वमेवेति भावः । ते ह्यस्यैव वाक्यमेवात्र पुनरुक्ति-
दोषः मध्यमे तु ते पदं शान्ता इत्यस्य विशेषणम् ॥ ५० ॥

अतस्त्वया क्षन्तुं युज्यत एवेत्याहुः—अपेति । भर्ता पोष्टृत्वात्
पितृतुल्येन स्वप्रजाकृतोपराधः सकृदपि सोढव्यः सोढुं योग्यः
तस्मात् क्षन्तुमित्यादि त्वन्तु शान्तास्त्वान् सर्वथा क्षन्तुमर्हसी-
त्यर्थः । किञ्च, मूढस्य तामसजातिस्वभावेन ज्ञानहीनस्य अत एव
त्वामजानतः त्वद्वद्भूतलीलाविकर्षणेनापि त्वां ज्ञातुमशक्नुवतः
यद्वा सकृदपि यो भर्ता तेनापि त्वं तु क्षाष्टृत्वादिना नित्येश्वरः
किमुतेति ॥ ५१ ॥

किं वक्तव्यं क्षमा कार्येति अनुग्रह एव कर्तुं योग्य इत्याहुः—
कन्विति । कुतः ? भगवन्, हे परमप्राज्ञो । यद्वा, हे सर्वज्ञेति ।
निजकारुण्यमहिमानं स्वमायावैभवं च तत् एव जीवाना-
मस्माकं देव्यं च त्वं जानास्येवेत्यर्थः । एतस्याविलम्बेनेत्याहुः—
प्राणानिति । यद्वा, “अक्षं हि प्राणिनां प्राणा” “आर्त्तानां शरणं

[१५७]

त्वहम्” इत्यादिनिजप्रतिष्ठां स्मरस्वेवेत्यर्थः । आर्त्तत्वं दर्शयन्ति—
प्राणानिति । भर्ता वत न क्रियतां वास्मिन्ननुग्रहः अस्मास्त्वहम्
कर्तुमुपयुज्यत इत्याहुः—स्त्रीयामिति । साधुभिः शोच्यानां जात्यैव
स्वातन्त्र्याद्यभावात् इति परमदेव्यं दर्शितम् यद्वा, साधु यथा स्वात्
पुनरनपराधत्वादिसम्पादनेनेत्यर्थः । पतिरेव प्राणः जीवन् प्रकर्षण
शरीराक्षतत्वादिना च दीयताम् ॥ ५२ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चवम ।

अनीहः सङ्कल्पातिरिक्तव्यापारशून्यः अकृतकालशक्तिभूक्
अनादिकालाख्यशक्तिभूक् ॥ ४६ ॥

अमरा देवाद्यः—शान्ताः सत्त्वप्रचुराः अशान्ताः रजः-
प्रचुराः ॥ ५०-५१ ॥

पतिरेव प्राणः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

भीमशरीराववाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं शरण्यत्वोपयुक्तगुणविशिष्टं स्तुत्वाऽयं “प्रविज्ञाताः कुमा-
रकाः” इति भृत्यकरीत्या त्वत्कुमारप्राप्तस्य त्वच्छरीरभूतस्यास्म-
द्भूतः कदाचिदनुकूलस्य स्वशरीरस्येव स्वपुत्रस्येव चापराधः
करणकलेवरादिप्रदानेनास्त्रिजोवोजिजीवयिषया सर्वजगदुद्ब-
धिमवलयलीलेन सर्वशरीरेण विपुलापराधस्त्वेऽपि किञ्चिदानु-
कूल्ययुक्तजीवोजिजीवयिषया कृतावतारेण त्वया सोढुमुचित इति
क्षमापयन्त्यस्तावद्भूतप्राणरक्षां कैकुत्सेऽप्राप्तयन्ते—त्वमिति पञ्चमिः ॥
हे विमो ! त्वं ज्ञानादिकालाख्यशक्तियुक्तः अनीहः सङ्कल्पेतर-
व्यापारशून्यः अनेन “अकलितभ्रम एव सृजत्यसौ” इति वचनायोऽभि-
प्रेतः गुणैः रजस्तत्त्वतमोभिरस्य जगतो जन्मस्थितिलयान् कुर्व-
न्निति शेषः ॥ तत्तत्स्वभावान् रजस्तमस्तदुभयस्वभावानपि
सतो जीवान् समीक्षया अनुग्रहभेदा दृष्ट्या दृष्ट्वा प्रतिबोधयन्तावत्-
व्यङ्गेन प्रबुद्धान् कुर्वन् अप्रतिहतजगद्व्यापारात्मकविहारभ्रमेष्टे
यद्वा, समीक्षया त्वं “बहुधां प्रजायेयेति” इत्युक्तया सङ्कल्पात्मिकया
दृष्ट्या अनीहस्तद्व्यतिरिक्तव्यापारशून्यः प्रलयवशायां तत्तत्
स्वभावान् तत्तत्कर्मवासनात्मकस्वभावमाश्रयकान् सङ्कलितज्ञानान्
असत् प्रायान् सतो जीवान् प्रतिबोधयन् स्माराधनोपयुक्तकरणकले-
वरादिप्रदानेन विकसितज्ञानान् कुर्वन् एवंविधं महोपकारं कर्तुं
मिति भावः । अप्रतिहतजगद्व्यापारात्मकविहारोऽस्य जगतो जन्मा-
वीन् ईहसे चेष्टसे करोषीति भावः तत्तत्स्वभावान् प्रतिबोधयन्नित्य-
नेन सर्वजीवसाधारण्येन तद्विषयकमहोपकारैकशीलत्वं सूचितम्
एवमपराधानवेक्षणोऽनेन केवलमुपकारैकशीलस्य तव कियानयमप-
राध इति भावः ॥ ४६ ॥

जन्मादीनि ईहसे इत्यनेन सर्वजीवान् प्रति तस्य पितृस्थानी-
यत्वं सूचितं किञ्च तस्यैव प्रतिबोधयतोऽस्य जन्मादीनि ईहमा-
नस्य ते तव त्रिलोक्यामभूः सर्वाः शान्ताः सारिवक्ष्यः अशान्ताः
राजस्यः मूढयोनयस्तामस्यश्च प्रजास्तनवः देहाः आध्यात्मविधेयाः
शेषाश्चेत्यर्थः । सर्वा अप्यनुप्राप्ता एवेति भावः । ननु, सर्वासांभु-
प्राणत्वे जगद्व्यापारीच्छेदप्रसङ्गस्तत्राहुः, यद्यन्यथा तथापि स्यात्तुः

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसुबोधिनी ।

स्वभावाः तत्सत्कारिणियामकाः तेषां प्रतिबोधश्च कालेनैव क्रियते स्वभावान्तःस्थितस्वरूपेण वा एव कुर्वन् सतः समीक्षया ईदृशे लीलां करोषि तव कार्यद्वयम् अनवतीर्णम् अक्षरं समा-
कृते कालशक्तिगुणाः स्वभावश्चोद्भूता भवन्ति ततः सर्वमेव जगद्भवति परमनेकविधं तस्मिन्नपि च जगति सतः सर्वस्यैव सम्मार्गस्य सती च समीक्षया परिपालनपूर्वकसत्यतावेक्षया लीलां च करोषि तेन च तेषां सर्व एव पुरुषायाः सिद्धा भवन्ति जगत्संरक्षितं भवति न च पुनः पुनः कर्तव्यं पतति तत्र हेतुमाहुः—अमोघविहार इति । तमोघो व्यर्थो विहारो यस्य अनेनोभयत्रापि हेतुकः ॥ ४२ ॥

अस्य पुरुषस्वभावत्वे भगवत्तश्च शिञ्जकत्वे हेतुमुक्त्वा कार्यमाहुः— तस्यैव ते स्मृतिरिति । यदा भगवान् स्वार्थमेव सर्वं करोति तदा स्वार्थमेव शरीराणि भगवल्लीलौपयिकत्वात् भगवत्तन्वो भवन्ति ते च विविधा शान्ताः सात्त्विका भगान्ताः राजसा विक्षिप्ताः मूढयोनिषोऽपि तामसास्तैश्च तन्वः द्वितीयसर्गप्रकारोऽश्रीपयुज्यते दैत्यानां तत्रैवोपकार इति मूढयानिषु तयास्वमनुचितमित्या-
शङ्क्य उतेत्युक्तं तथा सति कथं भगवदवतारलीला तत्राह-
शान्ताः प्रियास्त इति । अधुना श्रितुः पाञ्चकस्य धर्मपरीप्सवा धर्मरक्षेच्छया शान्तः स्थितिरुक्तः शान्ता एव सात्त्विका एव प्रियाः नरवतिरिका उभयविधाः ते हि ताश्चकाश्च उत्पादका मप्यन-
भिर्मता अधिकभारजनकत्वात् नाशकास्तु विरोधिन एव अने-
नोभयत्रापि कार्यमुक्तम् ॥ ५० ॥

तथाप्यस्यापराधः सोढव्यः इत्याहुः—अपराध इति । यद्यपि साम्प्रतमन्याभिनिवेशः तथाप्यस्मदादीनामपि भवानेव पतिः अतः अनवसरे कार्यकरणादपराधः सोऽपि सोढव्यः स्वस्यैव प्रजाभिः पालनीयाभिः कृत इति अन्यथा पाञ्चकत्वं न स्यात् कार्यनिर्वाहार्थं च सकृदेव सोढव्यः क्षापतार्थः स्वस्य प्रजाभिः कृतः पुनरपराधे क्षान्त्वा करणान्मारणमेवोचितं विरोधित्वात् अत एव क्षन्तुमर्हसि क्षमायामुपायान्तरमन्याह, शान्तात्मनिति । शान्त आत्मा यस्य सत्त्वंनिधानत्वात् क्षोभाभा-
वात् दण्डेन कार्यस्य सिद्धत्वाद्ग्रे प्रतिबन्धकत्वाभावाच्च सो-
ढव्यः तन्वद्वानात् कृतमिति कथमवगन्तव्यं ? क्षातकरणपक्षे तु सकृदपि न सोढव्य इत्याशङ्क्याहुः मूढस्येति स्वभावत एवायं सर्पयोनिस्तामसः अतो मोढ्यात् न त्वां जोनाति भक्षानात् कृतमकृतमायस ॥ ५१ ॥

क्षमायां यत्कर्तव्यं तदाहुः—अनुगृहीष्वेति । अनुग्रहः कर्तव्यः नन्वनुग्रहे को हेतुस्तत्राह, भगवन्निति । तस्यैव गुणो हेतुभूतो नरस्य तर्हि सर्वत्रैव प्रसादो भवेदित्याशङ्क्य निमित्तमाहुः, प्राणास्त्यजतीति कृपावसरोऽयं यथा कृपायां मत्तयादिहेतुः एवं समयोऽपि अत एव मृदुणादिकाले सेवाराहित्यापि यथा दीयते तथा कृपा विधेयेत्यर्थः । पञ्चग इति जीवमात्रमित्यल्पता दयायां हेतुः तन्वद्वत्त्वादेव किमनेन जीवितेनेत्याशङ्क्याहुः—स्त्रीणामिति । स्त्रीणामस्माकं पतिरूपोऽयं प्राणः प्रकर्षेण दीयतां स्त्रीणां प्राणारक्षा सर्वेषां कर्तव्येति । ननु, स्त्रियोऽपि दुष्टाः—शाखा-
वृकाणां हृदयाभ्येता, इति श्रुतेः । इत्याशङ्क्याहुः—साधुशोचयाना-
मिति । सर्वे दुष्टाः स्त्रियः परं स योनिदोष एव न तु जीव-

कोषः अतः साधवस्तु जीवं शोचन्ति कथमयं स्त्रीशरीरे पतित इति यत्र सर्वेषां अयं पराधीनता मुख्यभावश्च सर्वाश्च साधूनां परिपालकाः अतस्तेषां शोकाभावात्तास्मत्प्राणा रक्षणीया इति भावः ॥ ५२ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंदशिनी ।

क्षमृष्ट्या प्रधानं चेतनयुक्तं विकृतं च कृत्वा मम किं क्वमिति चेत्तत्राहुः—स्वमिति । सतः प्रधानस्य समीक्षया अस्व विश्वस्य पूर्वकल्पान्ते तत्रैव क्षीनस्य तत्तत्स्वभावान् तांस्तान् संस्काररूपेण सतः—स्वभावान् धोरत्वादीन् प्रतिबोधयन् जन्मादीन् गुणैरज्ज्मादिभिः ईदृशे करोषि गुणानां कर्तृ-
त्वस्य त्वद्युपचारादस्तुतस्तु त्वमनीहः प्रकृता चणादियां कालशक्तिस्तां धारयतीति सः एवञ्च प्रधानगत ईक्ष्यारूप-
स्तव विहारोऽमोघः ॥ ४२ ॥

केनाभिप्रायेणैव स्तुभ्वे इति चेत् तत्राहुः—तस्यैव पूर्वोक्त-
लक्षणास्य तव विश्वहेतुत्वादिस्वरूपस्य ममः शान्तायास्तन्वः शान्तादिस्वभावान् त्वमेव प्रतिबोधयसि चेत्तत्र धोरस्वभावा-
ऽयं कालियः स्वस्वभावं क्रौर्यं कथं त्यक्तुं शक्नोत्विति भावः तथापि तत्राधुना शान्ताः प्रियाः कुतः ? सती धर्मपाखनेच्छया ईदृशः प्रवर्तमानस्य अतस्तानवितुं स्यात्तुः स्थितस्य ॥ ५० ॥

अतः शान्तलोकाविप्रियकारिष्वलक्षणाऽस्यापराधोऽभूदेव स च सकृत् सोढव्य इति अधुना दण्डयित्वा शिक्षितोपयस्य त्वदीय-
शान्तजनेषु यदि पुनरप्यपराध्यति तदा न सोढव्य इति भावः । क्षन्तुमर्हसीत्यर्थेपौतस्तुमतिवैयर्थ्यव्यञ्जकं क्षन्तुमित्य-
पराधमिति शेषः । शान्तात्मनिति क्षन्तुत्वे हेतुः मूढस्याजानत इति क्षन्तव्यत्वे हेतुः ॥ ५१ ॥

ननु, चिकित्सास्य साध्वेव कृता रोगो गत एव किन्तु रोगशेषदुर्लभकारणार्थं सप्ताष्टाः पार्ष्णिप्रहारं अवशिष्यन्ते तेषु सस्मतिर्दीयतामित्यत आहुः—अनुगृहीष्वेति । सदोषोक्षोऽनुग्रहासुव-
प्रदानेनैव नाशनीयो नतु दण्डतीव्रीवधपानेन यतोऽसौ सम्प्रति प्राणास्त्यजति । ननु, त्यजतु प्राणान् किमनेन विगीतेन संपैशरी-
येण अतः परं विषयदेहो मज्जक एव भविष्यति तत्राहुः—
स्त्रीणामिति । सुस्त्रीणामस्माकं वैधव्ये सति कश्चिद्वन्धः पतिपक्षे सपौ बलात् कामयिता भविष्यतीत्यतः शोचयानामस्मत्प्रियमेव सम्प्रत्युत्पन्नवैयर्थ्यावताकत्वात् प्राणः स्नेहास्पदीमवेन् प्रीण-
तुल्यः ॥ ५२ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतदेवोपपादयति—स्वमिति । हे विभो सर्वगत ! प्रकृतकाम-
शक्तिमनादिकांलाभ्यशक्तिं धारयतीति तथा अनीहः—अपूण्यात् रागीत्वव्यापारित्वादिदोषावहचेष्टाशस्यस्य तेषां तेषां सृज्यातां सतः सूक्ष्मरूपेण सत्यानेव स्वभावान् समीक्षया प्रतिबोधयन् स्वशक्तिगुणैः अस्य विश्वस्य जन्मादीन् समीक्षते इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥

ननु, विश्वरूपः सर्वगतः सर्वहेतुश्चाहमेव चेत्तर्हि निग्रहा-
नुग्रहौ निर्विषयो भवतः नेत्याहुः यद्यपि तस्यैव विश्वरूपस्य सर्वहेतोः सर्वगतस्य ते शान्ताः सात्त्विकाः भगान्ताः राजसाः

विधेहि ते किङ्करीणामनुष्ठेयं तवाज्ञया ।

यच्छ्रद्धयाऽनुतिष्ठन् वै मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ५३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्थं स नागपत्नीभिर्भगवान् समभिष्टुतः ।

मूर्च्छितं भग्नशिरसं विससर्जाङ्घ्रिकुट्टनैः ॥ ५४ ॥

प्रतिलब्धेन्द्रियप्राणः कालियः शनकैर्हरिम् ।

कृष्णसमुच्छ्वसन् दीनः कृष्णं प्राह कृताञ्जलिः ॥ ५५ ॥

वयं खलाः सहोत्पत्त्या तामसा दीर्घमन्यवः ।

स्वभावो दुस्त्यजो नाथ ! लोकानां यदसदग्रहः ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मूढधीनयस्तामसाः अमूः प्रजाः तनवो देहाः तथापि ते तव ये सन्तस्तेषां सतां धर्मपरीक्षया धर्मपालनैच्छया अधुना ईदृशस्ताञ्जलिस्तु स्यात्तुः स्थितस्य ते शान्ताः प्रियाः अनुग्रह-विषयाः तामसा राजसास्तु दग्ध्या एवेति भावः ॥ ५० ॥

एवं चेदसौ तमोजनिर्देयश्च एवेति प्राप्ते प्रार्थयन्ते अपराध इति त्रिभिः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

भाषा टीका ।

हे प्रभो ! आप कुछ चेष्टा न करके या जगत् के उत्पत्ति स्थिति संहार को अपने गुणन सों करो हो, काव्यशक्ति को आरण्य करके केवल अपनी सङ्कुल्यरूप ईश्वर से तौनर वस्तुन के स्थापन को प्रबोध करत समोव विहार वारे आप कीडा करो हो ॥ ५३ ॥

ब्रह्मा रुद्र आदि जो तीन मूर्ति हैं सो आपही की ये शान्त और और मूढ तीन प्रकार की तनु हैं । परश्व धर्म की रक्षा के निमित्त चेष्टा करनेवारे या समे सज्जनन की रक्षा के निमित्त पालक रूप धारण करने वारे ऐसे शान्त मूर्तिजो आपही तिन कु शान्त पुखही प्रिय खों हैं ॥ ५० ॥

हे भगवन् ! आप अनुग्रह करो अब यह पञ्चग (सर्प) प्राण-न कु छोडे है, सज्जननको शोचिबे योग्य जो हम स्त्रीजन हैं तिन सवन कु आप पति रूप प्राण देवे कु योग्य हो ॥ ५१ ॥

जो प्रजा को पालक स्वामी है, वाकु अपनी प्रजा को एक स्त्रा को कियो अपराध अवश्य सहने योग्य है, तासों हे शान्त स्वरूप ! आप कु नहीं जानन वारे या मूढ के अप-राध कु आप क्षमा करवे योग्य हैं ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

युष्मदनुग्रहेऽप्येषां मृत्युरेवेति चेत्तत्रेत्याहुः-विधेहीति । त्वदा-ज्ञया प्राणिनो नाद्यामिति भावः ॥ ५३-५५ ॥

यदसदग्रह इति यतः स्वभावोऽसदग्रहः । यद्वा, यतः स्वभा-वावसति देहादौ ग्रहः स दुस्त्यज इति ॥ ५६ ॥

श्रीमद्गीर्णोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तवाज्ञया यदनुष्ठेयं विधेयं तत् किङ्करीः प्रति समादिश यद्वा, तवाज्ञयेव तव किङ्करीणां सतीनामस्माकमनुष्ठेयं तवा-कृपेत्यस्य परेणाश्रयः । यद्यस्मात् तवाज्ञया अनुतिष्ठन् कर्म कुर्वन् यदनुष्ठेयमिति वा के प्रसिद्धौ सर्वतः सर्वस्मादपि सर्व-त्रापि वा । यद्वा, सर्वतो भयात् मुच्यते इति भगवन्नोकप्रति-रेवाभिप्रेता ॥ ५३ ॥

स स्तुतिमाप्रणीतः श्रीवृन्दाधनस्रच्छन्दकीडारसिको वा यद्वा, परदुःखकातरौ भगवान् श्रीकृष्णः अङ्घ्रिङ्घ्रां कुट्टनैः प्रहारैर्भग्नशिरसम् अत एव मूर्च्छितं तयाज ॥ ५४ ॥

निजदुर्महादिकोषं हस्तीति हरिं यतः कृष्णं साक्षात् भगवन्तं दीनश्चार्त्तः गताभिमानी वा मार्त्तत्वादेवाकात्तया परमी-वक्ष्य दग्धवत् प्रणयामेति शेषं प्रकृष्टं दीनजनानां वक्तुमुचित-माहोति, अतो भगवति निजकोपारोपणमिव परकारिभ्यो तदपि देव्येनैव स्वस्य तदधीनतायामेव तात्पर्यात् ॥ ५५ ॥

तथैवाह-अयमिति अतुमिः । उत्पत्त्या सहजजातिस्वभावे-नैवेत्यर्थः । नाथ, हे ईश्वरेति तमापि एवं खलुयितुं समर्थो-सीति भावः ॥ ५६ ॥

श्रीसुवर्धनसुरिकृतशुकपञ्चीकम् ।

अङ्घ्रिकुट्टनैः मूर्च्छितमित्यन्वयः ॥ ५४-५५ ॥

असदग्रहः दुष्टपिशाचतुल्यः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भिरासवाचार्यकृतमगधतचन्द्रचन्द्रिका ।

युष्मदनुग्रहोऽन्येषां मृत्युरेवेति चेत्तत्राहुः—विधेहि त्वदाज्ञया यत्तव किङ्करीणांमस्माकमनुष्ठेयं तद्विधेहि अनुष्ठेयं विशिष्यति, स पुमान् कालियो बहनुष्ठेयं प्रजयाऽनुतिष्ठन् भयात्प्रकृतमृत्युभयात् मृत्युते यथाऽस्मत्तोषोक्तं न भीताः स्युर्यथा लार्थं मृत्युभयात्मुच्येत तादृशमनुष्ठेयं कर्म आज्ञापयेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

एवं स भगवान् कृष्णो नागपत्नीगिरिभिर्भूतः याचितश्चाङ्घ्रि-सङ्घट्टनैर्भग्नशिरसं मूर्च्छितं च कालियं विससजं ॥ ५४ ॥

ततः शनकैः प्रतिबन्धानीन्द्रियाणि प्राणाश्च येन तथाभूतः कालियः कुच्छादत्यायासात् श्वासं मुञ्चन् कृताञ्जलिः हरिं प्राह ॥ ५५ ॥

उक्तिमेवाह—वयमिति त्रिभिः । वयमुत्पत्त्या सह उत्पत्ति-प्रभृति खलाः बुद्धास्तामसा दीर्घा मृत्युर्ग्रेषां तथाभूताश्च वय-मिति तिर्यगमिप्रायेण निर्देशः । अत एव “वयं च तत्र भग-वन्” इत्यनेनापौरुषेयम्, हे नाथ ! भूतानां स्वभाव औत्पत्तिको गुणः दुस्त्यजः यद्यतः स्वभावः असद्ग्रहः बुद्धपिशाचतुल्यः अतो दुस्त्यजः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भिरासवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

अङ्घ्रिकुट्टनैः अङ्घ्रिमर्दनैः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

यदसद्ग्रहो यो दुराग्रहः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भलमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, मुक्तिः सर्वेषामपेक्षिता यतः प्राणरक्षापेक्षया मुक्तिरेव कथं न प्राप्यते ? इत्याहुः—विधेहि ते किङ्करीणामिति ॥ वयं स्थायमनिवेदनेन तव दास्यो जाताः तासां च स्वभूतस्वाभापरि-पालनं यतस्ते किङ्करीमिच्छाज्ञैवानुष्ठेयं ततः किमत आह—यत् तवोक्तं भस्मसऽनुतिष्ठन् सर्वत एव भयान्मुच्यते मुक्तिस्तु तवा-ज्ञाकरणेनापि भविष्यति एवमेव मुक्तौ दास्यमात्मनिवेदनं च व्यर्थं स्यात् सकिरसश्चाननुभूतः स्यात् अतोऽयं देव इति प्रार्थना ॥ ५३ ॥

ततो यत्कृतवास्तवाह—इत्यमिति । एवंप्रकारेण, सम्भगाभि-भूतः मूर्च्छितमृगन्तःखिन्नं भग्नशिरसं बहिःखिन्नं अङ्घ्रि-कुट्टनैरेव विससजं स्वयं जले जलक्रीडामेव कुर्वन् पाद-प्रहारेणैव ते स्त्रीणां स्थाने प्रक्षिप्तवानित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ततो यज्ज्ञातं तवाह—प्रतिबन्धेति प्रतिबन्धानीन्द्रियाणि प्राणा-श्च येन प्राणग्रहणां बलार्थं मूर्च्छितस्यासंस्पृष्टा इन्द्रियाणां प्राणानां च पुनरागमनम् अतः प्रतिबन्धः कालीय इति प्राप्ति-दिः सद्बुद्धिरेव शनकैरिति शीघ्रता सूचिता हरिमिति निर्म-यत्वं स्वयं जीवनाशा च अतो वाक्यनिःसारणार्थं कुच्छातं कष्टेन सम्यगुच्छेदम् यथाशास्त्रं देवरूपं शुद्धित्वा कृताञ्जलिः सजाह ॥ ५५ ॥

स्वापराधं निवेदयति—कृपार्थं वयं स्वभावत एव खलाः वयोपद्रवकारिणो बुद्धस्वभावाः तदुत्पत्तिविधोऽयं बोधः न त्वा-

गन्तुकः अतः शिवा व्यर्थं अनिवर्त्यबोवत्वात् सर्वथा माया-पक्षे उत्पादनमेव व्यर्थं स्यात् तथापि शिवा कश्चन गुणो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—तामसा इति । तामसास्तु शान्तरीहिताः अनुसन्धाते विद्यमाने हि शिक्षणमुपकाराय भवति तामसानां तु नानुसन्धानम् । किञ्च, प्रत्युतापकार एव भवति यतो वयं दीर्घमन्ववः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भिरासवाचार्यकृतसारायंदर्शिनी ।

अवत्वं युष्मद्वयं पतिर्देव एव किन्तु यन्मया आदिश्यते तत्कृतं नमिति तत्र सम्प्रममवश्यमेवेत्याहुः—विधेहि । तस्मैतः स्थानादन्यत्र शीघ्रं यतिस्यमे व्यक्तीभाविष्यति ॥ ५३ ॥

अङ्घ्रिभ्यां कुट्टनैः प्रहारेभ्यश्शिरसं कालियं तस्याजं तच्छी-र्ष्यः सहसैवावलुप्तं तदग्रे तस्यावित्यर्थः ॥ ५४ ॥

कुच्छादतिकष्टादेव कथाञ्जित कृताञ्जलिः सर्वोद्वेगभावत्वात् ननु भूमौ दण्डवक्षिपत्य प्रणामसमर्थ इति भावः ॥ ५५ ॥

यत् यतो असतो विरुद्धत्वेन ज्ञातस्यापि रागद्वेषादेर्ग्रहो ग्रहणं विदुषामपि किम्पुनर्मूढानामस्माकमिति भावः ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनुग्रहे कृते युष्मद्भ्यो जनानां भयं भविष्यत्यत आहुः— यथा जनानाम् अस्मद्भ्यो भयं न भवेदस्माकं च कुशलं स्यात्तथा अनुष्ठेयं विधेहि ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

कृताञ्जलिरित्यनेन शरीरविशेषं प्रकटीकृत्येति गम्यते त्वन्-मायामोहिताः वयं खलाः स्वभावतन्त्राः एवं तु सर्वेश्वरः सर्व-कलांस्तो निग्रहमनुग्रहं वा यथेच्छसि तथा कुर्वत्याह—वयमिति चतुर्भिः । यद्यतः असद्ग्रहः देहगेहादौ बुद्धः आग्रहः सस्वभावो दुस्त्यजः ॥ ५५-५६ ॥

माया टीका ।

हम आप की दासी हैं आप हमारे करवे कायक आज्ञा देव सो करें । आप की आज्ञा के अनुरूप अच्छी सों करतो भयो प्राणी सब भय ते छूटजाय है ॥ ५३ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-ऐसे नागपत्नीने जब भगवान की स्तुति करी, तब श्रीकृष्ण ने मूर्च्छा जाको प्राप्त भई चरणनकी छोकर से माया जाको फूटि गयो ऐसे वा काशी को छोड दियो ॥ ५४ ॥

धीरे सों काशी भी फिर प्राण और इन्द्रियन को प्राप्त होय के पडे कष्टों श्वास लेतो भयो हाथ जोरि के चीन-होय के भीहरि जो कृष्णचन्द्र तिनसों बोजत भयो ॥ ५५ ॥

काशी नाग बोलो, कि-हे नाथ ! जब ते हम उत्पन्न भये तबही ते सब और तमो गुणी तडे को प्रवारे हैं, हे प्रभो ! ये

त्वया सृष्टमिदं विश्वं^(१) धातुगुणविसर्जनम् ।

नाना स्वभाववीर्यौजोयोनिबीजाशयाकृति ॥ ५७ ॥

वयं च तत्र भगवन् ! सर्पा जात्युरुमन्यवः ।

कथं त्यजामस्त्वनमायां दुस्त्यजां मोहिताः^(२) स्वयम् ॥ ५८ ॥

भवान् हि कारणं तत्र सर्वज्ञो जगदीश्वरः ।

अनुग्रहं निग्रहं वा मन्यसे तद्विधेहि नः ॥ ५९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्याकर्ण्य वचः प्राह भगवान् कार्यमानुषः ।

नाऽत्र स्थेयं त्वया सर्प ! समुद्रं याहि मा चिरम् ।

(३) स्वज्ञात्पत्यदारमह्यो गोमृभिर्भुज्यतां^(४) नदी ॥ ६० ॥

भाषा टीका ।

सर्पपते को स्वभाव इमको तडो दुस्त्यज है, जाईसों ये अनित्यदेह मे लोगन को ऐसो आग्रह होजाय है ॥ ५८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गुणैर्विविधतया सृज्यत इति गुणविसर्जनम् तत्रापि नाना स्वभावादयो यस्य तत् ॥ ५७ ॥

जात्या जन्मनैवोर्मन्युर्गेषां ते वयं स्वयं कथं त्यजामः ? ॥ ५८ ॥
हि यस्मात्तत्र त्वन्मायात्यागे भवानेव कारणमित्यनुग्रहं विधेहि समाह्वया स्नातृतीति ईश्वरत्वाभिग्रहं वा विधे-
हीति ॥ ५९ ॥

यतो गोमृभिर्मक्ष नदी भुज्यताम् इति ॥ ६० ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतौषिणी ।

तदेवाभिव्यज्यति-त्वयेति साधेन । तनु, प्रहणा सृज्यते ननु मयेत्याशङ्क्याह, हे धातरिति स्वमेव तद्रूपेण सृजसीति भावः । स्वभावः शान्तत्वादिः वीर्यौजसोर्देहद्विषयशक्तिमेवेन भवः योनिबीजयोर्मातापितृमेवेन आशयो वासना आकृतिः रूपम् ॥ ५७ ॥

भगवन् ! सर्वेश्वरेति स्वकर्मणा एव सर्पा इति पक्षो निस्तः कर्मणामपीश्वरत्वात् तस्मादस्मात्स्वयैवायमपराधो जात इति भावः । अतः कथमिति अन्यैरपि दुस्त्यजामः ॥ ५८ ॥

स्वयं त्यागाशक्तौ हेतुः भवानिति त्वया हेतुना एव सा आज्या स्वादित्यर्थः मन्यसे त्वमिच्छसि तमेव विधेहीत्यर्थः तत्र सर्वे निजमायावैमवादिभिरुमाकं च देव्यादिकं जानासीति सर्वज्ञः इत्यनुग्रहे हेतुः जगदीश्वरः परमस्मृतञ्च इति च निग्रहे तथा च विष्णुपुराणे "यथाहं भवता सृष्टः" इत्यादि

अन्यैः । यद्वा, सर्वज्ञ इत्यनुग्रहनिग्रहयोः कारणं वेत्सि जग-
दीश्वर इति तयोरेकं विधेहीति वाक्यार्थः तत्र च जगदी-
श्वर इति सत्यपि निग्रहकारणं अनुग्रहमपि कर्तुं शक्नो-
षीति भावः ॥ ५९ ॥

इत्याकर्ण्यत्यर्कम् । मया यदादिश्यते तदनेनावश्यं कार्य-
मिति तदुक्त्यभिप्रायं ज्ञात्वेत्यर्थः । कार्यं जगद्विज्ञितं तदर्थं स्वेन
मानुषस्वरूपेण प्रकटो यो भगवान् । यद्वा, कार्यं कीडाप्रजुष्य-
कीलयैव मानुषः । तनु, तद्वद्भूतिकदेहविशेषत्वेनेत्यर्थः । यद्वा, कार्योः
निजप्रेमभक्तिविस्तारणादिना सम्पाद्यामानुषा-येन मानुषेष्व-
वतारेण तेषामेव प्रधान्यात् अतस्तस्य मूलस्थाने श्रीवृन्दावने
सर्पाणां स्थितिरनुचितेति भावः । यद्वा, काव प्रहणोऽपि आशोः
पूज्यतमा मानुषाः भोजनत्वादयो बह्व्यसः एव तेषां सुसार्थ-
मिति भावः । हे सर्पेति तत्र स्थित्ययोग्यतां याने च शक्ति
दर्शयति अत एव स्वस्य स्वात्मादिभिर्युक्त इति स्वशब्देन तेषां
तादृशदुर्विषमयत्वं तदधीनत्वं च सूचितम् ॥ ६० ॥

श्रीसुकर्णनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वीर्यं बलम् ओजः प्रवृत्तिसामर्थ्यं योनिरुपपत्तिक्षेत्रम् ॥ ५७-६० ॥

श्रीमद्दीरघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्वयेति । हे धातः ! गुणैर्विविधतया सृज्यत इति गुणविसर्जन-
मिदं तिरस्त्रां जालं त्वया सृष्टं, कथम्भूतम् ? नाना स्वभावादयो यस्य
तथाभूतं तत्र वीर्यं बलमोजः प्रवृत्तिसामर्थ्यं योनिरुपपत्तिक्षेत्रं बीजं
कारणमाकृतिः संस्थानम् ॥ ५७ ॥

ततः किमत आह-वयमेति । हे भगवन् ! तत्रापि तिरस्त्रां मध्येपि
वयं सर्पाः जात्या जन्मनैवोर्मन्युर्गेषां तथाभूताः दुस्त्यजां त्वद-
नुग्रहमन्तरेण दुःखेनापि त्यक्तुमशक्यां त्वन्मायामोहिताः वयं
कथं त्वन्मायां मायागुणरजःकार्यं क्रोधं कथं त्यजामः ? ॥ ५८ ॥

हि यस्मात्तत्र त्वन्मायात्यागे भवानेव कारणं त्वन्तु सर्वज्ञः

(१) धातुः (२) प्रमोः (३) स इति विज० पा० (४) भुज्यते इति विज० विश्व० पा० ।

श्रीमद्गीतासुवाचार्थकृतमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निग्रहानुग्रहोचितज्ञानवान् जगदीश्वरः तदुचितसामर्थ्ययुक्तः
अतस्त्वमनुग्रहं निग्रहं वा यन्मन्यसे त्वमेव कुर्वति नियन्तुं चाह
न प्रभुमिति भावः तत्त्वदभिमतं नोऽस्मभ्यं विप्रश्नाज्ञापय ॥ ५२ ॥

कार्यमानुषः बुद्धिमानसाधुपरिज्ञातात्मनकार्थं मानुषः
स्वेच्छोपात्तमनुष्ठाकृतिरित्थं कालियस्य वच आकर्ष्य प्राह, उक्त-
मिवाह—नेति चतुर्भिः । हे सर्प ! अप्र हृदे त्वया न स्थेयं किन्तु
स्वहात्यादिभिः सह माचिरमचिरात् समुद्रं बाहि नदी यमुना
गोमतीश्च भुज्यतां पीयताम् ॥ ६० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धातुर्हिरण्यगर्भस्य सकाशात् गुणभूतं सर्जनं सृष्टिरस्य
जगतः प्राज्ञात्वेन विष्णोरेषा सृष्टिः “विष्णुः प्रधानतः स्रष्टा
गुणलक्ष्यं चतुर्मुखं” इति वचनात् नानास्वभावा अप्रेरुष्व-
ज्वलनं वायोस्तिर्यग्गमनमित्यादिनानाविधाः स्वभावाः वीर्याणि
पराक्रमदीनि ओजोऽवष्टमः बीजं शुक्रादि प्राशयोऽभिप्रायः
पशामाकृतिः स्वरूपं यस्य तत् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

देवकार्थं मानुषविदम्बः ॥ ६० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

कार्यं कीडा मनुष्यलीला तथैव मानुषो नतु तद्वद्भौतिक-
देहविशेषत्वेनापीत्यर्थः ॥ ६०—६७ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

मनेनैव स्थापिते मन्मथारण्येऽपि मदीयोन्योऽपकल्पयति त्वत्से-
वकेभ्यः पश्चात्ता तस्मादप्रतीकार्यदुष्टा वयमिति अस्माकमेव
रूपत्वे भवानेव हेतुरित्याह—त्वया सृष्टमिति । समुदायजननात्
न दोषः प्रकृष्टा सृष्टमिच्छादुष्टाह—धातरिति । त्वमेव विधाता
ननु, भगवत्कार्यं कथमेतादृशं तत्राह—गुणानां विशेषेण सर्जनं
यत्र तत्रैषिष्य सर्वत्रैव सम्भव्यत इति भवान् गणयति—नाना-
विधाः स्वभावादयो अस्मिन्निति स्वभावः प्रकृतिधर्मो जीव-
गतः वीर्यमिन्द्रियधर्मः ओजः प्राणधर्मः योनिर्मातृधर्मः बीजं
पितृधर्मः प्राशयोऽन्तःकरणस्य एते सर्वे एव नानाविधाः प्रत्येक-
समुदायाभ्यामनेकविधा भवन्ति अत एव नानात्वं वैचि-
त्यञ्च ॥ ५७ ॥

अस्माकं तु सर्वमेव तामसमित्याह—वयमिति । चक्ष्वर्थे
भौतिकारण्यादीनामपि सङ्ग्रहार्थं च तत्र सृष्टौ भगवन्निति-
सम्बोधनं ज्ञानार्थं सर्पो जात्येव सर्वमन्यवः जातिस्वभावां बुद्धौ
निरूपितौ गुणातीतावस्थया सार्वत्रिकावस्थया वा मायापरि-
त्यागो भवति सर्पाणां क्रीडवशानां च न तत्त्वसंग्रहाति अतः
कथं त्वन्मायां त्यजामः ? ननु, दोषपरिधाने कथं न त्यागस्तत्राह,
बुद्ध्यामिति । त्वदीया मायाऽस्मत्कृतेरुपायैः सर्वथा बुद्ध्या तादृ-
श्यागर्थं भागवानेव कथं न प्राश्यते ? तत्राह—मोहिताः स्वयमिति ।
स्वयमेव मोहिताः आत्मैव विमोहितः अतः स्वहितापरिज्ञात-
त्यागार्थमपि न प्रयत्न इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

त्यागार्थं भागवानेव कथं न प्राश्यते ? तत्राह—मोहिताः स्वयमिति ।
स्वयमेव मोहिताः आत्मैव विमोहितः अतः स्वहितापरिज्ञात-
त्यागार्थमपि न प्रयत्न इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

तत्रैवैव भवन्त्यु दोषोत्पत्तिसम्भवात् मारणीया एव
भवन्त इति चेत्तत्राह—भवान् हि कारणमिति । अस्माकमेव-
भावे भवानेव कारणं “बुद्धिज्ञानमसम्भोहः” इत्यादिवाक्यान्वय-
प्रमाणमिति दिशब्द माह, एवं सति तत्रानुग्रहं निग्रहं वा
यदुचितं ततोऽस्मभ्यं विधेहि अपराधः कृतः इति निग्रहः
कर्त्तव्यः त्वया कारित इत्यनुग्रहः कर्त्तव्यः । ननु, विरोधे शास्त्रार्थः
को वा भवेत् यद्यन्येन दण्डः कृतः स्यात् त्वया ऽनुग्रहः
कर्त्तव्यः इति तु उचितम् । अथ भगवानेव सर्वरूपः तदा निग्रहस्य
कृतत्वादनुग्रहः कर्त्तव्यः । अथ निग्रहोऽनुग्रहश्च कृतौ आहोस्त्वित्
कृतौ एतदुभयं सर्ववृत्ताद्भवानेव जानाति अतो यन्मन्यसे तद्वि-
धेहि शक्त्यभावेस्तु तत्र तास्तीत्याह—जगदीश्वर इति ॥ ५९ ॥

एवं श्रुत्वा यत्कृतं भगवता तदाह—इत्याकर्षयति । एव
एव श्रुतमर्थस्तु पूर्वमेव परिज्ञातः यद्यपि प्रसादः कर्त्तव्यः
स्मृत्तत्वात् पूर्वभावस्य स्तुतत्वाच्च तथापि समयातुरोधेन
प्रसादोऽन्यथा कर्त्तव्य इति ज्ञापनार्थमाह—कार्यमानुष इति ।
यत्र कार्यार्थमयुक्तं मानुषभावमपि प्रदर्शयति तत्रार्थं भक्त्या-
ऽपि प्रसादान्ययाकरणां किं वक्तव्यं न च बाधकशङ्क्यान्वया
करोतीति शङ्कनीयं यतो भवानाज्ञापयति हे सर्प ! गमनसमर्थं,
अथ त्वया न स्थेयं समुद्रं गच्छ चिरं मा आक्षात्रयस्य गमने
प्रकारमाह, स्वहात्यपत्यदारादय इति । ज्ञातयो ज्ञातीयाः अपत्यानि-
दाराश्च तैरादय इति यत्र कापि तव स्थितौ न कोऽपि प्रयास-
इति सूचितम् इतो गमने हेतुमाह—गोमतीभुज्यतां नदीति ।
अनेन त्वया नदी दूषितेति तस्याधिको दोषो निरूपितः ॥ ६० ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचितकृतसारायंदाशिनी ।

यतो गुणैर्विविधं सर्जनं सृष्टियत्र तत् विविधत्वेमाह—नाना
स्वभावादयो यस्य तत् ॥ ५७ ॥

जात्या जन्मनैव बहुकोपाः ॥ ५८ ॥

तत्र मायात्यागे ॥ ५९ ॥

कार्येषु प्रत्यक्षद्विबुद्धकरेष्वापि कालियनिग्रहादिकर्मसु
मानुषः एव नतु तत्तत्कृत्यसमुचितचक्रपाशयादिरूप इत्यर्थः । यद्वा,
कार्ये कीडा लीला तेनैव मानुषः लीलामयमानुषस्वरूप इत्यर्थः ।
यद्वा, कस्य प्रकृत्योऽप्यारंभ्यासी मानुषश्चेति सः । यद्वा, कार्ये
मानुषस्यैव यस्य सः, यतो गोमिर्नमिच्छ नदी भुज्यते तदप्रवाहगत-
प्रासपत्रफलजलानां भोगोचित्यात् ॥ ६० ॥

श्रीमद्भक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे भातः ! इत् विश्वं त्वयैव सृष्टम् कथम्भूतं सत्त्वादिभिः
स्वशक्तिगुणैः विविधतया सृज्यते इति । गुणविसर्जनं तत्रापि
नाना स्वभावादयो यस्य तत् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

य एतत्तस्मैन्मर्त्यस्तुभ्यं मदनुशासनम् ।

कीर्तयन्नुभयोः सन्ध्योर्न युष्मद्वयमाप्नुयात् ॥ ६१ ॥

योऽस्मिन्स्नात्वा मदाक्रीडे देवादींस्तर्पयेज्जलैः ।

उपोष्य मां स्मरन्नर्चेत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६२ ॥

द्वीपं रमणकं हित्वा हृदमेतमुपाश्रितः ।

यद्वयात्स सुपर्णास्त्वां नाऽद्यान्मत्पादलङ्घितम् ॥ ६३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवमुक्तो भगवता कृष्णो नाऽद्भुतकर्मणा ।

तं पूजयामास मुदा नागपत्न्यश्च सादरम् ॥ ६४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्मिन्मन्त्रे तस्मादस्मिन्मन्त्रे विद्येहि ॥ ५६ ॥

कार्वाक्ये मनुष्यलोको यस्य सः भूमाहरयाधर्य मनुष्य-
लोकेऽवतीर्णो इत्यर्थः ॥ ६०—६६ ॥

भाषा टीका ।

हे सर्वके रत्नहार ! गुण न की जाँमें सृष्टि ऐसी विश्व-
वापने रच्यो है, ? जा निश्च में मवन के नानाप्रकार के स्वभाव
पराक्रम तेज योनि बीज आशय और आकृति मिश्रमिश्र हैं ॥ ५७ ॥

हे मंगवन् ! तामें हमलोग तो सर्प हैं जाति से ही बड़े
कोषधारे, ऐसे हम सब आपकी माया कूँ छोड़िये कौं कैसे
समर्थ होसके हैं ॥ क्योंकि ? आपकी माया बड़ी दुस्त्यज है
और हम सब आपही मोहित होय रहे हैं ॥ ५८ ॥

तामें सर्वज्ञ जगदीश्वर आपही कारण हो अब आप हमारे
ऊपर कृपा करो, साहो दंड दंड जो आप विचारो सोई
करो ॥ ५९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—कायै कूँ मनुष्य होयवेवारे भग-
वान् इतनी प्रार्थना कूँ सुनके काली सौं थो बोले, कि—हे सर्प !
अब तू या जने मत रहे, समुद्र कूँ जा, दूर मत कर, और अपने
जाति के सर्पन कूँ अपने पुत्र और स्त्रीन कौं सवन कौं साथ
लेजा । अब या यमुना (नदी) को जल गायन कूँ और मनुष्यन
प्राप्तने दें ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

न युष्मसौ मयमाप्नुयात् तस्य युष्माभिर्मयं नोत्पादनीय-
मित्याह ॥ ६१ ॥

इतोऽपि स्वया निर्गन्तव्यमित्याह—योऽस्मिन्निति । स्वयि स्थिते
सञ्च सम्भवतीति भावः ॥ ६२ ॥

न च तव गरुडमयं भवेदित्याह—द्वीपमिति ॥ ६३—६७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

त्वां प्रति म आनुशासनं नाऽत्र स्थेयमित्यादिसंक्षेपमपि
अस्तु तावदत्र क्रीडादिकं सन्ध्योः सन्ध्ययोः कीर्तयन् यः
स्मरेत् तदेवं नात्रेत्यादिपद्यद्वयं सर्पोच्चारणे मन्त्र एव हेयः
तथा च ऋग्वेदस्थमन्त्रान्तरं “यमुनाहृदे हिसोजातो यो ना-
रायणवाहनः । यदि कालिकदूतस्य यदि काः कालिकादूतः । जन्म-
भूमिपरिकास्तो निर्विषो याति कालिकः” इति ॥ ६१ ॥

जलैस्तर्पयेदिति विष्णुपगमः सूचितः उपोष्य तीर्थोपवासं
कृत्वा मां चिन्तयन् अर्चयेत् स सर्वसिद्धिधैः पापैः प्रक-
षेण वासन्तारादित्येन मुच्यते ॥ ६२ ॥

रमयतीति रमयां संज्ञायां कन् इति सुखकारित्वं एतच्च
तत्प्रोत्साहनायैव एतं किञ्चिदधिकयोजनमात्रं तद्विषयात् प्रमा-
ण्येन स्वल्पतरमित्यर्थः । उपाश्रित इति नित्यावासत्वं निरन्त-
नाधीत नात्तुं शक्नुयात् यतः प्रत्यावेति तच्च पूर्वमेव नृत्य-
गतिविहासेन किञ्चाऽधुनेव प्रसादीकृतम् ॥ ६३ ॥

मुक्त इति विससर्ज्यस्यानुवादमात्रं एवमुक्तो भगवनेति
वा पाठः अद्भुतकर्मणोति निजपूर्वसुखवसतिस्थानं प्राप यद्भ-
यात् तत्स्थानं तस्याज तस्मात्सदृशतं विशेषतश्च श्रीवैष्णवा-
ग्रस्य तस्य सर्वं सम्मान्यत्वं च श्रीभगवत्पादाब्जसिंहतो
जातं ब्रह्मादिसेव्यसङ्गमीमांस्यतत्पादाब्जरेणुमिस्तादृशानृत्य-
लीलया च पराञ्जिताः सर्वे मूर्खानः सफला बभूवुः श्रीब्रह्माद्या-
पेक्षं श्रीभगवदनुशासनं लब्धं तेन च साक्षात्सम्भुरवचना-
मृतं पीतं पश्चात् परमभक्तवत्पूजादिकं च कृतमित्यर्थं बहि-
र्दृष्ट्या निग्रहस्याप्यनुग्रहविशेषत्वे क्रोधस्यापि परमप्रसादाय
एव पर्यवसानात् अपि च तादृशापराधिनोऽपि तत्र दमित-
स्यैव सतो हृदा शरणागतिमात्रेण तादृशानुग्रहात् “बलसि-
यद्भजास्त्वारयन् पशून् नखिनसन्दरे नाथ ते पशून्” इत्यादिगीय-
मानपरमसौकुमार्यश्रीपादाब्जस्पर्शेन रत्ननिकराचिततन्मुखैर्ष-
चूर्णनात् तादृशैश्वर्यप्रकटनसमये मुनिसिद्धादि भोगोपादि-
साक्षादेव महाभक्तकौतुकात् तत्रापि परिममद्विषोच्चारण-
योगे गतिकलारस्युपाकोति दिक् । एतच्च तस्य भगवत्ताविशेष-
प्रकटनमित्याह—भगवतेति । इह वाशेषं सर्वज्ञत्वात् श्रीशुकः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतौषिणी ।

देवोऽवददिति श्रीऋषिः सर्वदर्शी उवाचेति सूतोक्तिः राजन्
हं बुद्ध्यादिना प्रकाशमानेति एतद्वक्तृकर्मत्वं सहेतुकं त्वया
अबबुध्यत एवेति भावः । नागः कालियः मुदेति श्रीमगवसत्त-
वनुग्रहानुसन्धानात् सादरं सप्रेमं मतस्तासां हस्तैरेव गन्धा-
नुलेपनादिकं श्रयम् ॥ ६४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तुभ्यं मत्कर्तृकदण्डनात्मकम् एतच्छरित्रं यः पुमानुभयो-
रसन्ध्योः संस्मरन् कीर्तयंश्च स्यात् स युष्मत्तो भयं सर्पेभ्यो भयं
मृत्युभयं नाप्नुयादित्याहान्तरम् ॥ ६१ ॥

मद्विहारस्थानेऽस्मिन् हृदे यः पुमान् स्नात्वा जलेर्द्धवानादि-
शङ्कात् पितृनुषींश्च तपंपुपोष्य मां स्मरन्नेच्छेत् स सर्व-
पापैर्मुच्यते इत्याहान्तरम् ॥ ६२ ॥

ननु, गरुडमवादमृगाकाखं सामुद्रद्वीपं द्वित्वाऽस्मिन् हृदे
प्रविष्टः पुनस्तिष्ठतत्र गते मां गरुडोऽद्यात् तत्राह-द्वीपमिति । यस्य
सुपर्णस्य भवादेन हृदं त्वमाश्रितः स सुपर्णस्त्वां नाद्यात् तत्र
हेतुः मत्पादलाङ्गनामिति ॥ ६३ ॥

हे राजन् ! इत्यमुको नागस्तं कृष्णं पूजयामास तथा नागस्य
पत्न्यश्च सादरम् ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विजयश्रजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

सन्ध्योः सन्ध्योः ॥ ६१ ॥

ममाकीडे कीडास्थाने ॥ ६२ ॥

तत्र पूर्वं यस्य सुपर्णस्य भयात् नास्तीति रमणकं द्वीपे
द्वित्वा एतत् हृदमुपाश्रितः । अथ सुपर्णो मत्पादलचरणं
मत्पादलाङ्गनामिव लाङ्गलं यस्य स तथा तत्र त्वां नाद्यात्
न भक्षयेत् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सर्पां जात्युत्तमस्य इति वाक्यात् वैष्णवान् कदा-
चित् पीडयिष्यतीति भगवदाहान्तरमाह-य एतत्संस्मरेदिति ।
वैष्णवाः सर्पेण न भक्षणीयः एवं यः पुनरेतावन्मात्रमपि
स्मरेत् सोऽपि युष्मत्तो न भयमाप्नुयात् एतत्तत्र
निग्रहवक्ष्यां चरित्रमित्याह-तुभ्यं अबबुध्यासनमिति । तुभ्यं त्वदर्थं
मदीयं यदनुशासनमाह्वा एतन्मात्रे वा सत्यं स्मरणं ध्यानपूर्वकम्
अथवा कीर्तयन्नुभयोः सन्ध्योः सायं प्रातर्वा एतच्छरित्रं पठनीयम्
उभयं वा कर्तव्यम् ॥ ६१ ॥

न प्राप्नुयादिति विध्यर्थोऽयम् ननु, सर्पमन्त्राणिमित्रपापे
विद्यमाने कपे न सर्पो मन्त्रयेत्तत्राह-अस्मिन् स्नात्वेति । योऽस्मि-
न्निति वा अस्मिन् कालीयहृदे स्नानान्तरापेक्षया विशेषमाह,
[१५६]

ममाकीडे इति । सम आकीडा यत्र स्नानमात्रेणैव देहसम्बन्धि-
पापं गच्छति उपोष्य मां स्मरन्नेच्छेदित्यत्रोपवासे प्राणसम्बन्धि-
पापं गच्छति मत्स्मरणान्तःकरणपापमर्चनेनेन्द्रियपापं पाप-
करणदशायां यदेतानां चतुर्ष्यागो जातं तत्र देवा बहुविधाः
देशकाकर्मसाक्षिणोभिमानीनश्च पितरश्च वंश्याः क्रुद्धा भवन्ति
ऋषयश्च वेदोलङ्घनात् अतो देवादीन् जलेस्तर्पयेत् मत्की-
डयो चरित्रासूतपूर्णं जलं पीत्वा तृप्ताः सन्तः प्रत्युताशिषमेव
प्रयच्छन्ति न तु क्रोधं करिष्यन्तीति भावः । अनेन पूर्वदिवसेऽपि
स्नानतर्पणौ विहिते द्वितीयदिवसेऽपि काम्यं वा एतत्स्नानं भिन्न-
मेव ॥ ६२ ॥

नन्वन्यत्र गते गरुडो भक्षयिष्यतीति चेत्तत्राह-द्वीपमिति,
रमणके द्वीपे स पूर्वं स्थितः ततो गरुडमवादप्रागतः यद्-
वात्त्वमेतद्दमुपाश्रितः स सुपर्णस्त्वां नाद्यादित्याह्वा यद्यप्या-
ह्वयेव निक्षिप्तो भवति तथापि तस्य विश्वासार्थं हेत्वन्ततर-
माह-मत्पादलाङ्गनामिति ॥ ६३ ॥

एवमुक्तो भगवता स भयान्मुक्तो जातः भगवाननुक्तकर्मो
निग्रहं कुर्वन्नुहं कृतवान् अन्यथाऽस्य सञ्चार एव कापि नास्ति
कदाचिद्वा गरुडो भक्षयेत् अनेन यथाकथञ्चित् भग-
वत्सम्बन्धः सर्वथा मोक्षक इत्युक्तम् । राज्ञिति सम्बोधनं सर्प-
भयामावर्धं ततो भगवन्तं पूजयामास दिव्यानि पुष्पाणि
वस्त्रचन्दनादीनि न जलेन क्लृप्तानि भवन्ति गरुडमयं निव-
र्त्तितमिति महान्प्रमोदः नागपत्न्यश्च सादरं पूजयामासुः
रमणके तु न प्रेषितः पुनः पूर्वद्वीपसम्भवात् ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्र मत्पादलस्य मम च त्वद्वह्ण इत्यावयोः कीर्त्तित-
लाङ्गकं स्यात्सतीत्याह-य इति । न युष्मत्तो भयमाप्नुयादिति
तेन पद्यद्वयमिदं सर्पेष्वाटने मन्त्रं एव हेतुः । तथा च
ऋग्वेदस्य मन्त्रान्तरं “यमुनाहृदे हि सो यातो यो नारा-
यणवाहनः । यदि कालिकदन्तस्य यदि काकलिकाङ्गयम् ।
जन्मभूमिपरिभ्रातो निर्विषो याति कालिकः” इति ॥ ६१ ॥

इतोऽपि हेतोस्त्वया निर्गन्तव्यमेवेत्याह-योऽस्मिन्निति । त्वयि
स्थिते तत्र सम्भवतीति भावः ॥ ६२ ॥

न च ते गरुडाङ्गयं भावीत्याह-द्वीपमिति ॥ ६३ ॥

अनुक्तकर्मणेति कालियाहृजस्यजीवस्य प्राणं कालियस्यापि
गरुडाङ्गाणामिति हिंस्यद्विंसकसोऽभयोरपि कल्याणमित्यनुक्तं कर्म
कृष्णेनेति स्वमक्तगरुडापराधस्य स्वमित्रजस्यजीवापराधस्य
च कर्षणं परमभक्तकालियपत्नीप्रीत्यनुरोधात् कृतमिति
भावः ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

हमने ये जो तोकुं आह्वा दीनी है, बाकुं जो मनुष्य स्मरण
करेगो, और बाकुं संध्यान में जो कीर्त्तन करेगो बाकुं तुमने
(सर्पन) से भय नहीं प्राप्त होवेगो ॥ ६१ ॥

दिव्याम्बरस्रङ्मणिभिः परार्धैरपि भूषणैः ।

दिव्यगन्वाऽनुलेपैश्च महत्योत्पलमालया ॥ ६५ ॥

पूजयित्वा जगन्नाथं प्रसाद्य गरुडध्वजम् ।

ततः प्रीतोऽभ्यनुज्ञातः परिक्रम्याभिवन्द्य तम् ॥ ६६ ॥

सकलत्रसुहृत्पुत्रो द्वीपमब्धेर्जगाम ह ।

तदैव साऽमृतजला यमुना निर्विषाऽभवत् ।

अनुग्रहाद्भगवतः क्रीडामानुषरूपिणः ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां त्रैसाक्षिकायां

दशमस्कन्धे कालियनिर्यापणं नाम

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

और इस जामें खेलेंगे या काखीरूह में जो स्नान करिके देव-पितृ-महिकत को जबसों तर्पण करेगो, और उपवास करके स्मरण करत सेरो जो सर्वत्र [पूजन] करेगो सो पुरुष समस्त पापन तें छूटि जावेगो ॥ ६२ ॥

और जा गरुड की भयसों रमणाक द्वीप कूं छोडि के तुम या काखीरूह में आय रहे हो, सो गरुड अब तुम्हारे मस्तक में मेरे चरणन के चिन्हन कूं देखि कें तुम कूं गक्षण नहीं करेगो ॥ ६३ ॥

श्रीपुरुषोत्तम ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—मदभुतकर्मा भगवान् श्रीकृष्ण ने जब ऐसी आज्ञा दीनी तब उक्त श्रीकृष्णचन्द्र कूं काखी, सर्व और सगरी नामपत्नी सांवर पूजन करत भई ॥ ६४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषियी ।

दिव्येति साक्षं प्रथमम् । दिव्येत्यादिविशेषणैर्मल्यलोफिकतो वैशिष्ट्यम् अत एव माल्यादीनां विषयोपापशांक्षिकं च क्षेत्रं प्रायः स्तथां सङ्कल्पसिद्धत्वं च जगतां नाथं पूजयित्वेति तत्पूजयैवेह लोके परस्व च जगति सर्वत्रैव स्ततो मङ्गलं वृक्षमिति गरुडः श्वजं प्रसाद्येति श्रीगरुडादपि भयं निवृत्तमिति भावः । प्रीतः

सन्तुष्टमनाः यद्वा तस्मिन् प्रीतः जातप्रीतः यद्यपि तस्य गमनेन कलत्रादिसहितस्यैव तस्य गमनं स्मृत एवायाति तथापि सकलमेति ज्ञात्यपरमदारादय इति श्रीभगवद्भिक्षांशुवर्षित्वे आगतं ह स्फुटमेव सा सर्वोपधानककुर्विषमजलापि तत्र ह्यविशिष्टे प्रदेशे निर्विषतापत्यैव तस्या निर्विषत्वमुक्तं न केवलं निर्विषा अमृतजला परममिष्टतोया च श्रीभगवत्स्वरूपसंसर्गात् परमानन्दप्रदजलापि वाऽभवत् तादृशं च सामर्थ्यं तस्य न किञ्चिदपीत्याह, भगवत इति । तत्र प्रयोजनं क्रीडेति क्रीडा-युक्तश्चासौ प्रसिद्धमानुषस्त्वैव यद्रूपमाकारवत्सिद्धये यस्य सच तस्य तथा च सा स्वमानुषलीलौपाभिकी स्यादिति भावेनेत्यर्थः ॥ ६५-६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषियाम्

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीपम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याते दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीपे

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दिव्याम्बरमणिभिः पूजयामासुः परार्धैरनर्घैः ततस्तं परिक्रम्य तदक्षिणीकृत्यामिप्राय च ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

श्रीमद्भिराद्यवाच्यैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कलत्रादिभिः सहितः सर्वैः द्वीपं रमयाकाशं जगाम क्रीडा-
नार्थं न तु कर्मफलभोगार्थं मानुषं रूपमस्यास्तीति तथा तस्य
भगवतोऽनुग्रहात्सर्वैः सा यमुना निर्विषा भवतजला चाभवत् ॥६७॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्भिराद्यवाच्यैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पराच्यरनर्पत्वेनोत्तमैः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

((विजयध्वजसोष्मा चतुर्दशः))

श्रीमल्लीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमल्लीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यैकतमागवतसुबोधिनी ।

पूजासाधनान्माह-दिव्येति । दिव्यान्वयस्वरणि सज्जो माला
मणयश्च सर्वशिरोरत्नानि पराङ्मन्यमूर्त्तयानि मुकुटकटक-
फेयुगादीनि दिव्यो गन्धो येषाम् एतादृशा अनुलेपाः चतुःसमा-
ह्वयः महती चोत्पन्नानां माला एवमलङ्कारचतुष्टयमपि कृत-
वान् ॥ ६५ ॥

ततः पूजयित्वा प्रसाद्य सर्वेद्वीपं जगामेति सम्बन्धः
ननु, पीडितः कथं पूजां कृतवान् इत्याह-जगन्नाथमिति । स हि
सर्वस्वामी तथापि रक्षकः सा एवेति युक्तमेव तत्पूजाकरणं
ततः प्रार्थितवान् प्रसन्नो भवेति तत्र हेतुमत्याह-गरुडध्वजमिति ।
गरुडो ध्वजे यस्य कौट्यंशेनापि भगवान्प्रसन्न इति गरुडो
भवि जानीयात्तदा मन्त्रयर्द्धं भूतः प्रसादः कारणीय एव
ततो भगवत्प्रसादान्तरं प्रीतः सन्तुष्टः भगवता चाभ्यनु-
ज्ञातः प्रथमतस्तु क्रोधेनाज्ञानेन बुद्ध्या ततोऽभ्यनुज्ञातः परिक्रम्य
प्रदक्षिणीकृत्य अभिषेधं च सम्पूतिं कृत्वा सर्वसहायः अन्धे-
र्द्वीपं सर्वेषामप्यगच्छं जगामेति हेत्याश्रयं तस्मिन्निर्गत एव
तदेव भगवत्कृपया सा यमुना मिथोदकाऽभवत् निर्विषा च न
केवलमप्राप्तत्वं मिथोदकाप्रपरं किन्तु मरणनिवर्त्तकमपि सह-
जोऽपि यमुनया यो दोषो विषादिः स्थितः सोऽपि गतः तत्र
हेतुः अनुग्रहाद्भगवत इति, न केवलं कालीयगमनेन निर्विषा
जाता किन्त्वनुग्रहाद्भगवतः क्रीडायाः करिष्यमाणत्वात्सस्या-

मनुग्रहः ज्ञानादिकं तु सूचयति भगवत इति ननु किमिति
क्रीडां तस्यां कर्त्तव्या, तदाह क्रीडामानुषरूपिण इति । क्रीडार्थ-
मेव मानुषरूपवान् भवतोऽवश्यं यमुनायां क्रीडा विधातव्या ततः
प्रसाद इति भनेन यमुनायाः सर्वदोषनिवृत्तिः सूचिता ॥६६-६७॥

इति श्रीमद्भागवते श्रीमद्वल्लभक्रीडित-विरचितार्था

सुबोधिनीयां दशमस्कन्धविषयस्य

अष्टोदशाध्यायविषयस्य ॥१३॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

सादरमिति पूर्वश्लोकोक्तेहं प्रभो ! दुष्टतायाः परमाध्विरूपे
मयि कृपायाः परमाध्विरूपितं स्वया यदहो प्राकृताप्राकृत-
लोकेषु मद्वयः कोऽपि ध्वजध्वजाङ्कुशादिचिह्नानि स्मृद्धिं
न भवे तदहं साधुप्रतः श्रीमद्वल्लभानि मन्त्रतदंशोत्पन्नविषदाह-
तमानि सुगन्धसुशीतलचन्दनरसेन सखीक एव पाणिभिः
स्पृशन्ननुलिम्पानि शृङ्गारजानि चेत्यतः क्षणमत्रैव दिव्यासने
उपविश्युपवेष्ट्य स्वधाङ्कितं पूजित्वा लब्धभगवत्प्रसादस्ततो
निर्जगामेत्याह-दिव्येति सार्द्धद्वयेन । मयिभिरिति कृष्णप्राप्तुर्भाव-
कात्ते तद्वत्तःस्थल एवासीत् यः कौस्तुभः स एव तस्य नरलीलत्व-
शोभाव्याघाताभावार्थं तदैवालक्षितं कालियकोषागारमध्ये
प्रविष्टोऽभूत् अत एव बहुरत्नालङ्कारप्रदानसमये कालियपत्नीभि-
रपरिचित एव स्त्रीचरत्नविशेषज्ञानेन कौस्तुभो दृष्टः
ययुक्तम् ।

"कौस्तुभाख्यो मयिर्धनं प्रविष्ट्य हृद्मौल्यम् ।

कालियप्रेयसीपुत्रहृत्स्ते रत्नमोपहारितः" ॥

इति गणोद्देशदीपिकायां प्रसाद्येति भगवानपि कालियमूर्द्ध-
स्त्रभयहस्ततलानिधानेन तदीयसर्वाङ्गव्यथामुपशमयामासेति
भावः । गरुडध्वजं प्रसाद्येति भो गरुडवाहन ! प्रभो ! सम्प्रसह
गरुडस्य उपेष्टप्रातुर्दासोऽभूवम् अतः कदाचिद्दूरदेशस्य गन्त-
व्यत्वे सत्यहमपि स्ववाहनत्वेन स्मर्तव्यो निमेषमात्रेणैव
शतकोटियोजनगामी दासानुदास इति तनुकिर्गम्यते अतः
कालियारूढ एव कंसनिर्दिष्टः कृष्णो मथुरां जगामेति
पौराणिकी कथा क्वचित् श्रूयते इति क्रीडामानुषरूपिण इति
नित्ययोगे इति ॥ ६५-६७ ॥

इति सारायंदर्शिनीयां दृष्टिर्थां भक्तचेतसाम् ।

दशमे षोडशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

क्रीडार्थं मानुषेषु यदाविष्कृतमप्राकृतरूपं तदस्यास्तीति ।
क्रीडामानुषरूपी तस्य ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षोडशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

दिव्य अम्बर (वस्त्र) माला मणि और बहु मोल भूषण तथा दिव्य चन्दन के लैप बड़ी कमलन की माला, इत्यादिक सामग्री सों ॥ ६५ ॥

जगत के नाथ श्रीकृष्ण को पूजन करके और गरुड-ध्वज को प्रसन्न करके । ता पीछे बड़ी प्रसन्न होयके श्रीकृष्ण की आज्ञा पाय के भगवान् की परिक्रमा देके उनको प्रणाम करिके ॥ ६६ ॥

स्त्री सुहृद और पुत्रन सों साथ लेके रमणक द्वीप क

मध्य में फाली जातो भयो ॥ श्रीयमुना जी वार्ह समें निर्विष होय के अमृत के तुल्य जल वारी होत भई, सौ केवल क्रीडा के ताई मनुष्य रूप धारण करन वारे, भगवान् श्रीकृष्ण के अनुग्रह सों होती भई ॥ ६७ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्धे शोडशे अध्यायकी,

श्रीवृन्दावनस्थ प० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

राजोवाच ।

नागालयं रमणकं कस्मात्तत्पाज कालियः ।

कृतं किम्वा सुपर्णास्य तेनैकेनासमञ्जसम् ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

उपहार्यैः सर्पजनैर्मांसि मासीह यो बलिः ।

वानस्पत्यो महाबाहो ! नागानां प्राङ्निरूपितः ॥ २ ॥

स्वं स्वं भागं प्रयच्छन्ति नागाः पर्वणि पर्वणि ।

गोपीयायात्मनः सर्वे सुपर्णाय महात्मने ॥ ३ ॥

विषवीर्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु कालियः ।

कदर्थीकृत्य गरुडं स्वयं तं बुभुजे बलिम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

नागं सप्तदशे नागालयं तं निरयापयत् ।

बभूवुः स्वयः स्वतः भागान् सुपर्णास्तत्र दत्वाऽपयत् ॥

असमञ्जसमाप्रियम् ॥ १ ॥

उपहार्यैर्मह्यैः सर्पजनैः सर्पायस्यैर्जनैः वानस्पत्यो वन-
स्पतेर्मूले देवो नागानां तद्वाचापरिहाराय यो बलिर्निरूपित
उपकल्पितः ॥ २ ॥

ते च नागाः स्वं स्वं भागं जनैर्दत्तं सुपर्णाय प्रयच्छन्ति
ततो मीताः गोपीयाय रक्षणाय ॥ ३ ॥

विषवीर्याङ्गनां यो मदास्तेनाविष्टः काद्रवेयः कद्रुपुत्रः गरुडं
कदर्थीकृत्याविगमयत् ॥ यद्वा, उपहार्यैः सुपर्णमह्यैः सर्पायस्यैर्जना-
स्तेर्नागानां सप्तदशी यस्मिन्नेकैको नागो दीयते तथाभूतो यो
बलिः सुपर्णाय निरूपितः तत्र स्वं स्वं भागं सर्वे नागाः
प्रयच्छन्ति कालियस्तु न प्रयच्छति किञ्चिद्वैदं समपि तं बलिं
स्वयमेव बुभुजे ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अमीष्टलीलासिद्ध्या श्रीमगवतस्तद्व्युदयदर्शनेन श्रीमज्जस्य
स्य स्वस्थतामाकर्ण्य स्वस्थः प्रीतमनाः सन् कथामञ्ज्य एव
कथासौष्टवाय तत्पूर्ववृत्तं पृच्छति-नागेति । नागालयं नामा-
लयः सर्ववर्गस्य वसति स्थानं ननु गरुडस्येत्यर्थः । अतो बहवो
नागास्तत्रान्ये निवसन्त्येवेति भावः । ननु, यद्वाविति तत्सु-
चितमेव तत्राह कृतं किमिति वाच्यम् कदाह ॥ १ ॥

[१६०]

उपेति त्रिकम् । हे महाबाहो ! इति यथा भवतो महाराजस्य
पराक्रमेण वैरिणांऽपि राजानो बलिमुपहस्यतीति भावः ॥ २ ॥

पर्वणि पर्वणि प्रति पञ्चदशन्तं महात्मने अपरिच्छिन्नशक्तय-
इत्यर्थः । अयं भागमहात्मने दत्तः ॥ ३ ॥

यद्वा, विषवीर्याङ्गनां मदाविष्टः सन् काद्रवेय इति
स्मात्स्वं स्व मदे हेत्वन्तरं ज्ञेयं कदर्थीकृत्य तद-
नादरेण तच्छ्रुत्वेति वक्ष्यमाणात् तदीयेऽङ्गो बलिर्दत्तः
नेष वा कदर्थीकृत्य स्वयं तु स्वयमेव ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीवम् ।

॥ १ ॥

उपहार्यैः निवेद्यभूतैः सर्पजनैर्षो बलिः सर्पैरुपबलिरित्यर्थः ।
यो बलिस्तस्य स्थाने निरूपित इत्यर्थः । वानस्पत्यः वनस्पति-
रपुष्पफलवृक्षः वृक्षविशेषमूले कल्पितः यद्वा, वनस्पतिगतं
चन्द्रे अमावास्यायां प्रवर्तमान इत्यर्थः ॥ २ ॥

गोपीयाय रक्षणाय ॥ ३-६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदुक्तं "द्वीपं रमणकं हित्वा हृदमेतमुपाभितः । यद्वावति" इति, तत्र
कालियस्य द्वीपत्यागनिमित्तस्य सुपर्णाङ्गस्य निमित्तं बुभुक्षुः
पृच्छति राजा-नागालयमिति । नागालयमित्यनेन तद्द्वीपस्थानं
नागानां सुपर्णाङ्गमस्तीति सूचितम् । अत एव पृच्छति कृतमिति ।

श्रीमद्दीरघवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेनैकेन कालियेन स्वस्य भयनिमित्तं सुपर्णास्यासमञ्जसमप्रियं किं कृतम् अन्येषु निर्भयेषु सत्स्वप्यनेन स्वभयनिमित्तं किमप्रियं कृतम् अन्येषां वा भयाभावनिमित्तं च किमिति प्रश्नार्थः ॥ १ ॥

तावत्तत्रस्थानां नागानां सुपर्णाद्व्याभावनिमित्तमाह—उपहार्यैरिति । हे महाबाहो ! प्राक् पुरा काले सर्वेजनेः सर्पा नो मा दंशन्तिवति तेषां यो बलिरुपहार्यैर्भक्ष्यमांसं मांसि वानस्पत्यः वनस्पतिरपुष्पफलवृक्षः तन्मूले देवो वानस्पत्यः वनस्पतिगते चन्द्रं अमावास्यायां प्रवर्त्तमानो वा निरूपितः कल्पितः ॥ २ ॥

तत्र सर्वे नागाः जनैः पर्वणि कल्पिते बलौ स्त्रं स्त्रं भागमात्मनां गोपीयाय रक्षणार्थं महात्मने सुपर्णाय प्रयच्छन्ति अतस्तत्रस्थानां न गरुडाद्वयमस्तीत्युक्तम् ॥ ३ ॥

एवं सर्वेषु नागेषु प्रयच्छन्तु एष काद्वेष्यः कद्र्यास्तुतः कालियस्तु विषवीयांश्यां यो मवस्तेनाविष्टः सुपर्णं कर्द्वीकृत्य तुच्छीकृत्वाविगणायतेति यावत् तं गरुडाय देयं बलिं भागं स्वयमेव बुभुजे ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

असमञ्जसं अपराधम् ॥ १ ॥

उपहार्यैः उपहारकैः गरुडादीनां पूजकैरप्यनेन पूज्यैर्वा सर्पजनैरिह यो बलिः मांसि प्रतिमांसं क्रियत इति शेषः । कीदृशः वानस्पत्यः सोमे वनस्पति गते क्रियमाणाः अमावास्यायां क्रियमाणा इत्यर्थः । यद्वा, वनस्पतौ क्रियमाणाः स बलिः प्राङ्नागानामैकमत्येनात्मरक्षणार्थं निरूपित इत्यन्वयः ॥ २ ॥

आत्मनः गोपीयाय गोपनाय आत्मरक्षणाय ॥ ३ ॥

कद्रोरपत्यं काद्वेष्यः जातिज्ञानार्थमिदमुक्तं कर्द्वीकृत्य धिक्कृत्य तां बलिं पूजां बलिशब्दः पूजार्थः स्त्रीबलिः पूजायां स्त्रीबलिर्देवभेदेनाकर एव चेति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
अथ तत्रसौष्ठवाय पुच्छति—नागेति ॥ १—५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

चतुर्दशे भगवतो दशनाभिर्वृतो व्रजः ।

अग्नेः संरक्षितो पश्चात्प्रासङ्गिकमिदोच्यते ॥

इन्द्रियपाणयोर्दोषो निवार्यस्तु सदैव हि ।

अतः कालीयकथया दादाभावो निरूप्यते ॥

प्रासङ्गिककथास्वयं दुरेरञ्जनकर्मता ॥

वक्तुं युक्ता संक्षेपा नात्यन्ता यान्ति इति च ॥

प्रथमे प्रासङ्गिकं पुच्छति—नागाजयमिति । द्विजे रमणकं द्विषेति अङ्गगव्योक्तं तस्य परित्यागे हेतुवक्तव्यः नापि तस्यानि गरु-

डस्येति शङ्कनीयम् ? यतः सहजं नागानामेव तदाह—नागाजयमिति । कस्माद्विजयमिति यद्यपि भयं पूर्वमुक्तं तथापि तद्वयं साधारण्यमसाधारण्यं वा ? साधारण्यं चेत् कथमन्येन त्यक्तमनेन त्यक्तमिति भवति विशेषजिज्ञासा. विशेषभयं चेत्तत्र हेतुं पुच्छति. कृतमिति । तेनैकेन सुपर्णस्य किं वा असमञ्जसं कृतं सुपर्णात्वादङ्गिष्टकर्मा एको वा कथमपराधी तत्रोपाख्यानमाह—उपहार्यैरिति । उपहरन्तीत्युपहाराः समर्प्यन्ते यैः ते उपहार्योः उपहारसमर्पका इत्यर्थः । ते सर्वे एव सर्पजनाः साधारण्यसर्पाः सर्पाणां वा जनाः सेवकाः अतलादिवासिनः तैः सर्वैरेव इह रमणकं मांसि मांसि बलिः कल्पितः य इति प्रसिद्धः । एवं ह्याख्यायिका गरुडः सर्वानेव सर्पान् मच्चयति सर्वदा मारयति च काञ्चिद्दृष्ट्यैव मातुर्वैरमनुस्मरन् ततो वासुकिप्रमुखाः गरुडाङ्गीताः ब्रह्माणां शरणं गताः ततो ब्रह्मा गरुडं समाहूय सन्धिं कृत्वा दण्डरूपं बलिं कल्पितवान्—

“अमायां वृक्षमूले तु नागलोकेषु बद्धवेत् ।

एकस्मिन् दिवसे तावदेकत्र स्थापयन्तु हि ॥

ततो हि गरुडस्तस्मिन्स्तद्धृत्वा नैव पीडयेत् ॥

इति व्यवस्थया सर्पा मांसि मांसि बलिं देतुः” ॥

तदाह—मांसिमासीह यो बलिरिति । वानस्पत्यो वनस्पतेर्मूले देयः महाबाहो ! इति सम्बोधनं यथा त्वया सर्वे (पै) श्वः करो गृह्यते एवं गरुडोपि गृह्यतीति सूचनार्थम् अरयो न केवलं वध्याः किन्तु दण्ड्या अपि ततः किमत आह—नागानां सम्बन्धिं प्राग्दण्ड एवस्मिन्नि निरूपितः ॥ १—२ ॥

ततः स्त्रं स्त्रं भागं सर्वे एव नागाः अष्टकुलपरिमिताः सर्वे एव काद्वेष्याः पर्वणि अमावास्यायां वीप्सा नित्यायां आत्मनो गोपीयाय रक्षणार्थम् । ननु, वैरी कथं दण्डे दत्तेऽपि विमुक्त-तीत्याद्युक्त्याह—सुपर्णाय महात्मन इति । तत्राये कालियः स्व-देवोपासको जातः ॥ ३ ॥

ततो विषय वीर्यं जातं तस्य भदेनाविष्टः काद्वेष्यः कद्रु-दोषोऽयस्मिन्नलग्नः कालाधिमौलिकरुणोऽपि कालियः कर्द्वीकृत्य दूषयित्वा गरुडसेवकात् मारयित्वा तं बलिं स्वयं बुभुजे यतोऽयं महाबलिः बलिष्ठः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तादृशोद्गीतिः कालियस्य तादृशैः सौभरिशापबाहू ।

कृष्णाप्तिर्गोदुहान्दावाद्यायो सप्तदशोऽभवत् ॥

॥ १ ॥

उपहार्यैः महत्त्वेनोपहारीक्रियमाणैः सर्पैरप्येजनेः वानस्पत्यः वनस्पतेर्मूले देयः नागानां नागैर्गरुडास्वभावापरिहाराय निरूपित उपकल्पितः ॥ २ ॥

तत्र सर्वेनागास्तं स्वस्वभावेन प्रयच्छन्ति पर्वणि पर्वणि प्रति-पञ्चदश्यन्तं गोपीयाय रक्षणाय किन्तु कालियस्तु तेन प्रयच्छन्ति प्रत्युताप्यैर्दत्तमपि स्वयमेव बुभुजे ॥ ३ ॥

कर्द्वीकृत्य अनादृत्य ॥ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा कुपितो राजन् ! भगवान् भगवत्प्रियः ।

विजिघांसुर्महावेगः कालियं समुपाद्रवत् ॥ ५ ॥

तमापतन्तं तरसा विषायुधः प्रत्यभ्ययादुच्छ्रितनैकमस्तकः ।

दद्भिः सुपर्णा व्यदशददायुधः करालजिह्वोच्छ्रितोग्रलोचनः ॥ ६ ॥

तं ताक्ष्यपुत्रः स निरक्ष्य मन्युमान् प्रचण्डवेगो मधुसूदनासनः ।

पक्षेण सव्येन हिरण्यरोचिषा जघान कद्रुसुतमुग्रविक्रमः ॥ ७ ॥

सुपर्णपक्षाभिहतः कालियोऽतीव विह्वलः ।

हृदं विवेश कालिन्यास्तदगम्यं दुरासदम् ॥ ८ ॥

भीमशुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सप्तमोऽध्याये भीयमुनाहूद कालीयवासकराणां घनाश्रितो
सन्धुश्राणां च : निरूप्यते—नागालयमिति । असमञ्जस-
महिनसः ॥ १ ॥

हे महाबाहो ! उपहास्यैकदमयैः सर्पजनैः सर्पजनमय इत्यर्थः ।
ज्ञानरूपयोः सत्सुपतेमुखे द्वयः नागानां सम्बन्धी यो बलिर्निर-
ूपितः ॥ २ ॥

न बलिः नागजनमयं स्वं स्वं भागं स्वकुलात् सङ्गृहीतं ते
स्व नागाः आत्मनो गोपीधाय रक्षणाय प्रयच्छन्ति ॥ ३ ॥

कालिबन्धु खयं बुभुजे ॥ ४-५ ॥

भाषा टीका ।

स्रो दावानलपानकत्रे नमः ॥

राजोवाच ।

राजा पूर्वे हे, कि—हे भगवन् । कालीनाग, सर्पन को निवास-
रूप जो रमणीय द्वीप है, ताकू कपो ? छोड़तो मयो, और जाने
एकले ने गरुडजी को कहा अपराध कियो रघो ॥ १ ॥

भीशुक उवाच ।

भीशुकदेवजी बोले, कि—हे प्रभो भुजान वारे ! राजन् !
पहिले गरुडजी रमणीय द्वीपमें जायके कितनेएक सर्पन कू
मारके खाये जाते कितनेन कू वर्धे मार मारते तब वास्तुकि
प्रभृति सर्पन ने ब्रह्माजी सौ प्रार्थना करी, ब्रह्माजी ने गरुडजी
कू समुदाय दीने और बे नियम कर दियो कि हर भ्रातृवस्या कू
तुम सब सर्पलोग अपनी वारीसों एक वृक्षके मूलमें अपनी
तरफसों गरुडजी को भेट देरियो करी, तब गरुडजी तुमारी
भेट लके चले जायो करेगे, और सर्पन कू न मारेगे तब वा
समयसों ऐसई होतो रघो, कि—बलि भयोत भेट जो वृक्षके
नीचे देखको नियम करयो हो ॥ २ ॥

सो सघरे सर्प अपनी मांग २ अमावसके अमावस
अपनी रक्षाके ताई महात्मा श्रीगरुडजी को देते रहे ॥ ३ ॥

परशु विष और चीर के मदसों पतख जो काली नाग-

रघो सो तो गरुडजी कू भी तच्छ समुक्तें आपतो बलि (भेट)
क्यों दय पर औरन को दई भेटकू भी आपही खाये जातो हो ॥ ४ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विषमैवायुधं यस्य सः प्रत्यभ्ययाद्योद्धं प्रति जगाम
उच्छ्रितनैकमस्तकः उन्नमितानेकफणाः ददायुधो दन्तायुधः
करालजिह्वश्चासावुच्छ्रितोग्रलोचनश्च उच्छ्रितान्युज्ज्वल-
तान्युग्राणि शोचनानि यस्य सः ॥ ६ ॥

ताक्ष्यपुत्रो गरुडः मधुसूदनस्यासनं बहिमस्तः ॥ ७ ॥

तस्य गरुडस्यागम्यमगाधतया च दुरासदम् ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हे राजसिति बलिप्रकराजिप्रतिपत्त्या भवदादिवदिति भावः
यतो भगवान् सर्वशक्तियुक्तः भगवतः प्रियश्च पाषाणप्रवर
इत्यर्थः । अतो भगवद्दुष्टनिग्रहपरतया महावेगः सन् समुक्तं
मारणोद्यततया समीप एवागच्छत् तस्य तुच्छत्वैवैष धातुशब्द
तामसत्वेन भगवदनादररक्षभावाच्चास्तेति भावः ॥ ५ ॥

विषायुधः दुरादेव फूटकारादिना तन्मोचकः सन् प्रत्य-
भ्ययात् निकटे तु दवायुधस्सन् व्यदशत् कराला दुर्विषम-
तया स्पर्शमात्रेण हिंसिका जिह्वा यस्य उच्छ्रितानि प्रसारि-
तानि उग्राणि दृष्टिमात्रेण भस्मीकराणि शोचनानि यस्य
सच सच ॥ ६ ॥

तृप्तो मरीचिः ततः शिवादित्वाददन्तादप्यणु ततस्तदनन्त-
रापत्यस्य ताक्ष्यस्य भीकश्यपस्य महामुनेः पुत्रजन्मना
तत्प्रभावसञ्चारः सूचितः ताक्ष्येति वा पाठे गगादिशब्दोक्तिरिति
गोत्रापत्यविवक्षया गरुडमान् गरुडस्ताक्ष्यं इत्यप्युच्यते सच काली-
यस्तु किमानिति स्त्रामाविकविशेषान्तरप्याह, मत्त्विति । कालिये
तु तादृशस्त्रभावे मातुरैव गुणसञ्चार इत्याह कद्रुसुतमिति
श्रीगरुडस्य सौन्दर्यमप्याह हिरण्येति सव्येनेति भवदेवो बोध-
यति ॥ ७ ॥

अथैरपि दुरासदं दुष्प्रवेशम् ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपर्वणम् ।

तादृशपुत्रो गरुडः ॥ ७ ॥

तद्गम्यं गरुडेनागम्यं ब्राह्मणवाक्यस्य माननीकत्वात्
परमपुरुषेणैव गरुडमतापि प्रतिघातशक्तिमतापि तदनुरोध उप-
पद्यते ॥ ८-१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे राजन् ! तत्कालियस्य कर्मऽऽकर्यं भगवतः प्रियो भगवान्
गरुडः कालियं हन्तुम् इच्छुर्महावेगः समुपाद्रवत् ॥ ५ ॥

तमापतन्तं गरुडं विषमेवायुधं यस्य स कालियस्तरसा बलेन
प्रत्यङ्मपतत् दृष्टिदन्तैर्व्यदशत् दष्टवांश्च, कथम्भूतः ? उच्छ्रितानि
उद्धृतानि नैकान्यनेकानि मस्तकानि फणा येन दन्ता एवायुधानि
यस्य कराळा जिह्वा यस्य उच्छ्रितान्युदस्तानि उग्राणि लोच-
नानि यस्य सः ॥ ६ ॥

मधुसूदनस्यासनमुपवेशनं यस्मिन् सः उग्रः विक्रमो यस्य
प्रचण्डः वेगो यस्य सः तादृशपुत्रो गरुडः क्रोधवांस्तं कद्रुसुतं
निरक्षेतस्ततः प्रक्षिप्य हिरण्यरोचिषा सव्येन धामेन पक्षेण
जघान ताडितवान् ॥ ७ ॥

सुपर्णस्य पक्षेणामिहितः कालियोऽतीव विह्वलः उद्धिगस्तेन
सुपर्णेनागम्यं गन्तुमशक्यं दुरासदमगाधतया अन्यैश्च दुष्प्रवेशं
यमुनायां हृदं विवेश प्रविष्टवान् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयचजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विजिघांसुः हन्तुकामः ॥ ५ ॥

विषमेवायुधं यस्य स तथा उद्धृतनैकमस्तकः उद्धृताने-
कफणाः दृष्टिः दन्तैः व्यदशत् दंशितवान् दन्ता एवायुधं यस्य
स तथा कराळजिह्वश्च उच्छ्रितोऽप्रलोचनश्च तथा तथा उच्छ्रि-
सिताः दीर्घश्वासोपेतः उग्रे लोचने यस्य स तथा ॥ ६ ॥

जघान भगवत् आत्मपादैस्ताडितवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

कालिन्याः यमुनायाः तेन गरुडेन भगम्यं दुरासदं पश्चा-
द्दीनामिति शेषः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विषायुधः फूत्कारादिना दूरात् ददायुधो निकटात् ॥ ६ ॥ ७ ॥

अन्यैर्दुरासदम् दुष्प्रवेशम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुखोचिनी ।

तत्क्षेपकैर्निवेदितो गरुडः श्रुत्वा कुपितो जातः राज्ञि-
ति राजव्यथितरेतादधीति क्षापयति असामर्थ्येन तु तस्य नास्ती-
त्याह-भगवानिति । भगवत्कृपया भगवान् यतो भगवतोऽयं प्रियः
वाहनरूपः अतः तस्य दण्डमप्यस्वीकृत्य विशेषेण जिघांसुः

रेव कालियं प्रति सम्यक् महाघोषपूर्वकम् उप समीप एव
शीघ्रमाद्रवत् ॥ ५ ॥

आराधितो विषात्मा हृदये प्रविष्ट इति तस्यापि सम्मुखो जातः
इत्याह-तमापतन्तमिति । नन्वशस्त्रः कथं बध्निष्यते ? इत्याह-शुद्धाह-
नखायुधमिति । प्रतिकूलतया अभ्ययात् सम्मुखं गतः उच्छ्रितान्यने-
कानि मस्तकानि यस्य अयमेकोऽहं बहुरूप इति क्षापयितुं ततः
सुपर्णो दृष्टिदन्तैराशीरूपैः यतोयं ददायुधः ददा दन्ता आयु-
धानि यस्य न केवलं दंशमात्रेण न त्यक्तुमिच्छति किन्तु मञ्ज-
यिष्यतीत्याह-कराळजिह्वा इति । कराळा जिह्वा यस्य कराळा
प्रसनसमर्था कूरा उच्छ्रितान्युग्राणि लोचनानि यस्य अनेन
तस्य क्षानशक्तिः कुर्यादिति सूचितम् उच्छ्रितस्तरसांमर्षादामकः
उग्रत्वात् विपरीतत्वम् ॥ ६ ॥

एतादृशमपि गरुडो मारितवानित्याह-तमिति । तं प्राप्तिं
तुल्यतायामिवश्यमारकत्वे च हेतुमाह-तं तादृशपुत्र इति । तादृशः
कश्यपो भावान्तरमापन्नः रूपान्तरेण चतसृणां विवादः कृत इति
अयमपि कादृशेव इति तुल्यता स इति पूर्वशब्दः कोपितश्च निरक्ष-
नितरामसुक्ष्मपणे दूरादेव क्षिप्त्वा तिरस्कृत्येत्यर्थः । नन्वाधिकैषिक
बलेन समगच्छन्तं कथं तिरस्कृतवान् ? तत्राह-मन्युनेति । कोपित-
तिरस्कारं कृतवान् प्रचण्डो वेगो यस्य तदपेक्षयाप्यस्य क्रिया-
शक्तिरधिकोक्ता तत्र हेतुः मधुसूदनस्यासनमृत इति गमने भगवत्
आसने तदर्थं भगवद्दत्ता क्रियाशक्तिरस्मिन् वसंत इति अतः
सव्येन पक्षेण बृहद्रूपेण तद्ब्रह्मात्मकं भवति तेन स निरस्तः तस्य
पक्षस्य ब्रह्मत्वामिष्यार्थजातेत्याह-हिरण्यरोचिषेति । हिरण्य-
रूपत्वं भगवद्वर्मः । ननु, सोऽपि कश्यपपुत्रः कथं तं मारितवान्-
नित्याशङ्क्याह-कद्रुसुतमिति । मातृदोषेण बृहत् मातृमाधान्या-
न्नात्र बीजमुख्यता । ननु, दंशापेक्षया प्रहारोऽल्पीयानिति कथं-
मस्य जयः ? तत्राह-उग्रो विक्रमो यस्येति बाह्योऽयं विक्रम-
उग्रो मरणपर्यवसायी ॥ ७ ॥

ततो यज्जातं तत्राह-सुपर्णपक्षामिहित इति । सुपर्णस्य गरु-
डस्य पक्षेणामिहितस्ताडितः कालियो विह्वलो जातः ततः
कालिन्याः हृदं विवेश तत्त्वगम्यं गरुडस्य ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयनाचकवर्तीकृतसाराधेशिनी ।

तत्रत्यं कथं जपसर्पमुखास्तत् श्रुत्वा ॥ ५ ॥

विषायुधः दूरात् फूत्कारेण तन्मोचकः निकटे तु ददायुधो
व्यदशत् कराळा जिह्वा यस्य उद्धृतं भवसितं यस्य उग्राणि लोच-
नानि यस्य स च सच सच सः ॥ ६ ॥

तादृशस्य कश्यपस्य पुत्रः मधुसूदनस्यासने यस्मिन्
सः ॥ ७ ॥

दुरासदं भगाधजलत्वेनान्यैरपि दुष्प्रवेशम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रवीणः ।

विषमेवायुधं यस्य स कालियः तं गरुडं योद्धुं प्रत्यङ्म-
यात् प्रतिजगाम ॥ ६ ॥

तादृशस्य कश्यपस्य पुत्रः मधुसूदनस्य मासने यस्मिन् स
गरुडः तं कालियम् कद्रुसुतमित्यनेन कादृशेवः स हं गरुडस्य

तत्रैकदा जलचरं गरुडो भक्ष्यमीप्सितम् ।

निवारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितोऽहरत् ॥ ६ ॥

मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान् मीनपतौ^(१) हते ।

रूपया सौभरिः प्राह^(२) तत्रत्यक्षेममाचरन् ॥ १० ॥

अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान् स खादति ।

सद्यः प्राणैर्वियुज्येत सत्यमेतदब्रवीम्यहम् ॥ ११ ॥

तं कालियः परं वेद नान्यः कश्चन^(३) लोलिहः ।

अवात्सीद्गरुडाक्रीतः कृष्णेन च विवासितः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आनिविशोऽयः सूर्यपते समुद्रमथने उच्चैः भवाः कृष्णवर्णः शुक्लवर्णौ
वेनि कद्रुप्रष्टा तथ्यभाविशो विनतावाच शुक्रवर्णः पुनः कद्रुयैवि
शुक्रवर्णस्तर्हि तत्र दासी महम्, यदा कृष्णवर्णस्तदा मम
दासी त्वमिति समयं कृत्वा स्वपुत्रैः कृष्णबालभूतैः तमश्च
कृष्णवर्णं कारयित्वा विनतां दाभ्यन्तायोजयत् तदा काद्रुवैचै-
र्विनतयो बहुधा क्लेशितोऽमृताहरणेन दासीभावनतं पतितां
स्वमातरमुदधारेति महाभारते द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

तस्य गरुडस्यागम्यम् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! या बात कुं सुनके भगवत के प्यारे पार्षद भग-
वान् श्रीगरुडजी बड़े कुपित भये, और मारिष की इच्छासे बड़े
वेगसे काली के पीछे दौड़े ॥ ५ ॥

तबतौ आघते भये गरुडजीकुं विषजाको आयुध ऐसी काली
अनेक मस्तकनको उठायेके सम्मुख भाजिके दातनसे काटतो
भयो, कानही आयुध जाके, बड़ी कराख जिह्वासारे ऊंचे
श्वास खेवते उभर होय रहे छोचन जाके, ऐसी काली गरुड
का सामना करत भयो ॥ ६ ॥

बड़े क्रोधित होय रहे और प्रचण्ड वेगवारे श्रीमधुसूदन
के आसन अर्थात् वाहन रूप गरुडजी या कालीकुं अपने भङ्गते
कुडाये के सुवर्ण सहश जाकी दीपित ऐसे अपने बायें पंख सों
या कालिय नागकुं मारत भये ॥ ७ ॥

गरुडके पंखसों ताड़ित होयके वो काली अत्यन्त व्याकुल
भयो, और गरुड जहां न जायसके ऐसे या कालिन्दी [यमुना]
के दहमें प्रवेश करतो भयो ॥ ८ ॥

श्रीधरस्नानिकृतभाषायेदीपिका ।

तदगम्यत्वे कारणमाह-तत्रेति । निवारितोऽपि ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥

लोलिहः सर्वः अतस्तत्रावात्सीत् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एकदेति चतुर्विंशचतुर्युगादपि पूर्वत्र श्रीधुताय-
पूर्वजमान्धातुमहाराजे पृथ्वीं शासतीति श्रेयं जलचरमिति
सर्वेषामेव सत्त्वे साधारणमित्यर्थः । तत्र च भक्ष्यं पक्षिजात्यु-
चितलीलस्य तस्याहारत्वेन प्राप्तम् अत एवेप्सितं तथापि मुनि-
वाक्यमादरणीयमिति चेत्तत्राह, क्षुधित इति । भगवद्भूदेव
लीलयाऽङ्गीकृतक्षुदपि क्षुधात्तां भक्षयानर्हस्यापि भक्ष्यो
दोषाभ्युतेः एवं श्रीगरुडस्यापराधः परिहृतः किन्तु तस्य मुने-
रेवापराध इति भावः । क्षुधितस्य महत्तमस्य भक्ष्यमन्त्रयविना-
चरणात् ॥ ८ ॥

अन्यमपि महापराधं तस्याह-मीनानिति क्लेशयाम् । दीनान्
स्वभावेन एव जलचरत्वेन किञ्चिदपि कर्त्तुमशक्तेः मीनपतौ
सर्वमस्त्यरक्षके हते सुष्ठु दुःखितान् दृष्ट्वा अत्र एतेन तस्यान्य-
मस्त्यविलक्षणं सङ्गान्त्वं ज्ञापयति-दीन इति । सन्तस्थन्तपाठे
सदैव गरुडभयेनाप्त इत्यर्थः । प्रथमान्तपाठो वा महापार्षदे
आष्ट्यादिना निवेकरहित इत्यर्थः ॥ १० ॥

अत्र हृदे मत्स्यानिति जलचरोपलक्ष्यं सः महाकषा-
मन्ता श्रीभगवत्पार्षदचरोऽपीति वा अहमिति तपोबलाद्यभिमा-
नात् एतेनैव किञ्च भीवेष्वावापराधेन तस्य तपो भङ्गादिपरमा-
नर्थः फलितः तस्य भवमस्कन्धे वर्णितं किञ्च तत्रत्यक्षेमार्थ-
सङ्कल्पोपि विपरीत एवाभवत् तत्रास्तु तावज्जलचराणां वाक्तां
कालियनिवासेन तीरवर्तिनां वृक्षादीनामपि तयोपरि मत्कुतां
जगादीनामपि मरणां प्राप्तमिति केवलं भीवृन्दावनयमुनाश्रय-
माहारभ्येन श्रीभगवत्कृपयाऽनतिचिरेण तदपराधस्यः फल-
मिव विवेकिनां तत्कृतुल्यमेव विषयभोगं कृत्वा तेन पञ्चाव-
निस्ताणमिति ॥ ११ ॥

तत्प्रोक्तवृत्तं कालिय एव परं केवलं वेदेति श्रीगरुड-
क्षेपेण तद्गीत्या सर्वत्र निर्भयस्थानान्वेषणात् पूर्वजन्मगत-
कृतमाग्यविशेषाच्च कृष्णेन सर्वोन्मदकरेणेति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कुतस्तदगम्यमित्यत्र तत्कारणमाह-तत्रेत्यादिभिस्त्रिभिः । तत्र हृदे

(१) हत इति सुबो० पा० । (२) तत्रत्यक्षेमम् । (३) लोलिहा इति विज० पा० ।

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कदाचित् गरुडः स्वामीष्टं मध्यं जलचरं मीनपतिं क्षुधितः प्रसह्य
बलादहज्जहार, कथम्भूतः ? सौमरिणा निवारितोऽपि ॥ ६ ॥

एवं मीनपतौ गरुडेन हते सति सुतेरां दुःखितान् मीनान्
दृष्ट्वा सौमरिः कृपया तत्रत्यानां जस्तूनां क्षेमं मयाभावरूपमाच-
रन् कुर्वन् प्राह ॥ १० ॥

किम् अत्र हृदे प्रविश्य यदि गरुडो मत्स्यान् खादति तर्हि
स गरुडः सद्य एव प्राणैर्वियुज्येत एतदहं सत्यं ब्रवीमि
ब्राह्मणवाक्यस्य माननीयत्वात् परमपुरुषेणैव गरुडमता तत्प्रति-
चातशक्तिमताऽपि तस्यानुरोध उपपद्यते ॥ ११ ॥

तच्छापात्मकं सौमरेवंचः केवलं कालिय एव वेद तदन्वः
कोऽपि लेखिहानः सर्पः न वेद अतोऽयं गरुडाङ्गीतः तत्र हृदे
अवात्सीत् ततः कृष्णेन विवासितः निष्कासितश्चेति कालिय-
इमनात्मकवृत्तान्तोपसंहारः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गरुडस्याङ्गस्यैव निमित्तमाह-तत्रेति । मध्यं इति मध्यम् ॥ ९ ॥

तत्रेति तेषां शिष्टानां क्षेमं शौमरिणा ॥ १० ॥

खादति भवति प्राणवियोगो मरणाभापनो ॥ ११ ॥

लेखिहा लेखिहानः सर्पः कन्दोमङ्गमयदेवमुक्तं गरुडाङ्गी-
त्युक्तावात्सीत् सौमरेः शापान्तरमण्यसमर्थेन तेन किमर्थं हृदे
प्रविश्य हननं नाकारीतीयमाशङ्क-
“विष्णुना विष्णुमकैश्च ब्रह्मशापोऽनुवस्यते ।
ब्राह्मणानामपीडायां बलिमिः क्षत्रियादिभिः” ॥
इत्यादिब्रह्मण्यवचनेन निस्तुषीकृतव्या एतद्विवक्षया वा
लेखिहेत्युक्तम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ॥

मध्यं पक्षिभ्यामुचितलीलस्य आह्वयत्वेन प्राप्तम् । अतः एव
इति सतम् अतः एव कीलसा भगवद्भवेन क्षुधितः ॥ ६ ॥

मत्स्यानिति जलचरोपलक्षणात् ॥ १० ॥ ११ ॥

वेदति श्रीनारद्वारेति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्भृगुपाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्र हेतुं वक्तुमुपाख्यानमाह-तत्रेति । यथाऽस्य न भगवद्भवेनः
सौमर्युपाख्यानं सर्वत्र मीनसङ्गः प्रसिद्धः । स हि मीनहित-
कारी भवति पुनर्गरुडो द्वैकगत्या तस्मैव समीपे इति सत्यं मध्यं
जलचरविशेषं रोहितादिरूपे निवारितोऽपि सौमरिणा क्षुद्रशक्त-
बहिर्मुखावस्थां प्राप्तः तं गृहीत्वाऽन्यत्र गतः तत्र मत्स्यो आहो-
ल्लुनाद्विषेयतः लेखनमात्रं मरणाभेदं भवेत् जीवन्तमेवान्यत्र
हृतवानिति तत्र तस्याप्रवेश एवोच्यते ॥ ६ ॥

ननु, भगवन्निर्मितेऽर्थे कथं मुनेराग्रहस्तत्राह-मीनान् सुदुःखि-
तान् दृष्ट्वा । यथा भगवता मर्यादाशास्त्रं कृतं लौकिकम्
एवं वैदिकमपि ततः परं दुःखं दृष्ट्वा दुःखितः कारुणिकः
तदुपायं कुर्यादिति-कीनोपेक्षा दोषस्य भवणात् “स्वतः ब्रह्मा
नस्यापि भिन्नमण्डात् पयो यथा” इत्यादिवाक्यात् । अतो दुःखया
लोकमर्यादालङ्घनं कृतवान् तदाह-सुदुःखितान् दृष्ट्वा ॥ नन्व-
ज्ञानादेव तेषां दुःखं कथं प्रतीकारार्थं यत्नस्तत्राह-कीनानिति
विचार्यमाणोऽपि ते दीनाः रश्मकाभावात् अत एव तत्र हेतुः
मीनपतौ हने इति स हि मीनानां पतिः अन्यथा गोत्रघातिन-
स्ते स्वात्मीयानपि मत्स्येषुः अतः केवलं कृपया सौमरि-
वक्ष्यमाणं प्राह-नत्रत्य मीनानां क्षेममाचरन् वस्तुतस्तत्त्वन् एव
कृतः मीनाः सर्वे एव तत्रत्या विषेण रग्धाः नत्रसङ्गादन्वेषोऽपि जीवाः
अतोऽन्येन यत्क्रियते तेनानर्थ एव सम्पद्यत इति फलितम् ॥ १० ॥

शापवाक्यमाह-अत्र प्रविश्येति । अत्र हृदे प्रविश्य जलं
तथा भवेदित्येकः शापः तत्रापि यदि मत्स्यान् तत्रापि स
एव गरुडः तत्रत्यः पक्षी ततः सद्य एव प्राणैर्वियुज्येत-
त्यपरः तेनान्धाहृतस्याप्यत्रत्यमत्स्यस्य भक्षणं निषिद्धं तथा च
न विशिष्टशापः अत एव कालियस्य रक्षा अन्यथा मत्स्य-
खादने शापोभावात् सा स्यादिति भावः । अत एव स इति
पुनरुक्तं ब्रह्मवाक्यमात्रारूपम् इदमनुवादकं वाक्यमित्याशङ्क्याह-
सत्यमेतद्वर्तमानमिति । प्रमाणं न हि ब्रह्मवाको मृषा भवति ॥ ११ ॥

तस्यै कालिय एव परं वेद गरुडेन सह विशेषं त्रिकीर्णः
तस्यागम्यं स्थानं विचारितवान् अन्येषां त्वेवमव्यवसाया-
भावात् नान्यो लेखिहः सर्पो जानाति अतो गरुडाङ्गीतः तत्रा-
वात्सीत् कृष्णेन च विवासितस्ततो वृक्षकृतः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवचकृतसामर्थ्यवर्धनी ।

गरुडाङ्गस्यैव कारणात्माह-तत्रेति । मा भुङ्क्ष्वेति निवारिता-
पीति तस्मिन् परममहति गरुडे ब्राह्मणप्रदानं तद्विष्टमतिकूलं
चेति सौमरेपरराधय्यं तदाह्वलङ्घनं प्राणैर्विहतं त्वेवपराधय्यं
गरुडस्य नाभुत् ततः सकाशाद्वितेजस्वितादिति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

तत्र तृतीयमपराधं तस्याह-मीनानिति । कृपयेति मीनान् प्रति
यथा तस्य कृपा तथा गरुडे प्रति कोपश्च गम्यः तत्रत्यानां जीव-
मात्राणामेव क्षेमं कर्तुमिति तत्रैव कालियागमनेन तेषां सर्वेषां
मक्षमेवाभूदिति महदपराधिनः कृपापि विपरीतफलेव भवेदिति
द्योतितम् ॥ १० ॥

अत्र वदीत्यनेन पक्षान्तरमपि लक्षणे तन्मायमर्थः अत्र
प्रविश्य यदि मत्स्यान् खादति तदा सद्यस्तत्त्वमेव प्राणै-
र्वियुज्येत यदि च मत्स्यान् खादति तदा त्वसद्यः किञ्चिद्विषय-
एवेति हृदप्रवेशमात्र एव शापः मत्स्यखादने तु शापतिशयः अत्र-
त्यामिश्रापं गरुडः सर्वज्ञत्वादेव ज्ञात्वा नागतः कालियस्त्वात्मीय-
तत्रत्यसर्पेणुज्ज्वलत्वेनागतः सौमरेस्तु गरुडाय कृप्यतो यस्मिन्
कृपा अजनिष्ट तस्य मीनस्यैव सङ्गादुत्थिता दुर्वासनेवापराधफलं
यतश्च विलुप्तब्रह्मानन्दः सचिरसञ्चिततपस्सृष्टस्त्वौवनेनेव

कृष्णां हृदाद्विनिष्क्रान्तं दिव्यस्रग्गन्ध^(१)वाससम् ।

महामणिगणाकीर्णां जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ १३ ॥

उपलभ्योत्थिताः सर्वे लब्धप्राणा^{२)} इवासवः ।

प्रमादनिभृतात्मानो गोपाः प्रीत्याऽभिरेभिरे ॥ १४ ॥

यशोदा राहिणी नन्दो गोप्यो गोपाश्च कौरव ! ।

कृष्णां समेत्य लब्धेह^(३) आसँलब्धमनोरथाः ॥ १५ ॥

गमश्चाव्युत्तमालिङ्ग्य जहामास्यानुभाववित् ।

✽ (प्रेम्णा तमङ्गमारोप्य पुनः पुनरुद्वेक्षत)

(४) नगा गावो वृषा वत्सा तैभिरे परमां मुदम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतभागवतार्थटीका ।

मूलेन कामिनीवन्दे कीर्णां तत्रैव नरकतुल्ये विषयानन्दे निम-
ज्जगत्प्राप्तो गान्ते श्रीवृन्दावतयमुना अयमाहारात्पेनैव पश्चाद्विस्त-
तारिति नवमे कथा ॥ ११-१२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्कर्मभ्यश्चे कारणमाह—तत्रेत्यादिना ॥ ८-११ ॥

तन्मुनिशपं परं केवलं कालियो वेद नान्यो लेलिहः
सर्पः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

कालिन्दी के वा दूध [दह] में एक समे अपने-हृदिके
भोजन जो जलचर (मच्छ) ताकूँ सौभरि अष्टाधिक निवारण
करिये पै हूँ भूख रहे तासों दूरण करके लेगये ॥ ६ ॥

जब मछलीनको पति एक बड़ा मच्छ मरिगयो तब और
मछलीन कूँ बुखिन देखिके सौभरि अष्टा कृपा करिके वा स्थलकी
कुशलता के ताई सोखत मये ॥ १० ॥

सौभरि बोले, कि—आजसों पीछे या जगे गरुड आयके
जो मछलीनकूँ खाय तौ तुरन्त गरुड प्रायान के वियोगको
प्राप्त होजाय, या वातकूँ मैं सत्य कहूँ हूँ [या प्रकार शाप देवेसुं
प्राणिमात्रकी रक्षामें तात्पर्य है] ॥ ११ ॥

हे राजन् ! या शापकूँ केवल काली मात्र जानतो रह्यो और
दूसरो कोई संप नही, ताई सों गरुडनै डरपतो मयो वा दह
मे बसतो रह्यो। सों श्रीकृष्ण ने निकसि दियो ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

जाम्बूनदं सुवर्णां तेनालङ्कृतम् ॥ १३ ॥

(१) गन्धमायुडतम् इति विज० पा० । (२) हव प्रजा इति विज० सुभा० पा० । (३) आसङ्कुष्का नगा अपि इति वैष्णवतोषिणी ।
✽ इत्यर्थमधिकपाठः धीर० वैष्णव० ।

असव इन्द्रियाणि प्रमादनिभृतात्मान आनन्दपूर्णमनसः ॥ १४ ॥

लब्धेहाः लब्धचेष्टाः ॥ १५ ॥

नगा वृक्षाः अपि पूर्वं शुष्काः सन्तः सद्य एव विरुद्धा
इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवमुपोद्घातं समाप्य प्रस्तुतमाह—कृष्णमित्यादिना । तत्र
कृष्णमिति युग्मकम् । जाम्बूनदं दिव्यस्रग्गन्धं मत्स्यां नागवृन्द-
परिवृतत्वात् तस्माद्वृद्धात् विशेषशैथिल्यं निष्क्रान्तं सन्तमुपलब्ध-
हृष्टां तावदपि अङ्कुषां स्तब्धत्वात् निष्क्रमणमपि गतिव्याध-
वेन जलोपत्येपरि क्रान्त्येवेति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

सर्वे वक्ष्यमाणाः अचेतनानामिव स्तब्धानामपि तेषामेक-
कीट्याने हेतुमाह—लब्धप्राणा इति । तत्र मेलने क्रमः प्रसङ्गेति
सादेन गोपाः सखायः पूर्वत एव तीराग्रमवलम्ब्य स्थितत्वात्
अभिरेभिरे परिरेभिरे ॥ १४ ॥

ततः श्रीयशोदादयः स्नेहक्रमेणाग्रतोऽग्रत आगत्य तत्रैव
स्थितत्वात् तत्र श्रीयशोदा वज्रात् प्रस्थितानां सर्वेषामग्र-
गामिनी तस्या एवासमोर्द्धवासत्वात् ततः श्रीराहिणी तया
सख्येन सवासनत्वेन च तत्सद्वयागात् ततः श्रीनन्दस्तदनुग-
वासत्वात् गोप्यो गोपाश्च क्रमेण दम्पत्योर्निकटस्थाः श्रियाः
केवाश्रित्य सवासनत्वात् केवाश्रित्यनुयायित्वा समेवेति
पूर्ववत् तावत् सङ्गीभूय केवलं द्रष्टार एवासन् पश्चात् सम्प्र-
मणोत्थितमात्राः नत धावितुं शक्ताः समेत्य तु मालिङ्गनाक-
चेष्टावन्तो वभूवुरित्यर्थः । किञ्चनेत्याह—शुष्का इति । निकट-
तावद्बलोरपक्षिणैव नास्ति दूरतस्तु ये वायुगत्या शुष्काः तदानी-
मेव तादृशभीकृष्णालीकया वा ह्यङ्कुषान्तरवत् शुष्कास्तपि
अङ्कुरादिविकासचेष्टावन्तो वभूवुरित्यर्थः लब्धमनोरथा इति
पाठस्तु आसङ्गसम्मतः ॥ १५ ॥

अथ तादृशबुद्धिजनसङ्गमाय वत्सावसरेण श्रीशमेयं

(४) नरानांवा इति विज० पा० ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सङ्गमं वर्णयति—रामश्चेति । चकारात्पूर्वं ब्रजवासिशोकं रामश्चान्तः शुष्कः पश्चात् लब्धहस्तमालिङ्ग्य जहासेत्यर्थः अच्युतं न कश्चिदपि माहात्म्यात् च्युतं कुतो जहास तदाह अस्य अच्युतस्य अनुभावम् इच्छामात्रेण सर्वमाभ्यर्थ्य वेत्तेति तथा सः अतो निजब्रजदुःखमयमिदं भद्रं कृतमित्युपास्य मनःपूर्वकमेवेत्यर्थः । नगाः अन्येपि सर्वे गावो वृषा चत्सतरा इति पाठः कचित् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनमूर्तिकृतशुकपक्षीयम् ।

अभिरेभिरे पररेभिरे ॥ १४—२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ तत् उपरितनवृत्तान्तमाह—कृष्णमिति यावदध्यायसमाप्ति । दिव्यानि स्त्रगन्धवासांसि नामपत्नीभिः समर्पितानि यस्य तं महतामनघाणां मणीनां गौराकीर्णं सर्वतः समलङ्कृतं जाम्बूनदेन सुवर्णेनालङ्कृतं हृदाद्विनिर्गच्छन्तं कृष्णमुपलभ्यालक्ष्य लब्धप्राया असव इन्द्रियाणि सर्वे गोपादयः उत्थितास्ततः प्रमोदेन निभृताः पूर्णा आत्मानो देहा मनांसि येषां तथाभूताः गोपाः प्रीत्या कृष्णमभिरेभिरे आलिङ्गितवन्तः ॥ १३—१४ ॥

यशोदादयो गोप्यो नन्दादयो गोपाश्च हे कौरव ! कृष्णम समेत्य सङ्गत्य लब्धचेष्टा लब्धमनोरथाश्च बभूवुः ॥ १५ ॥

रामस्तु कृष्णमालिङ्ग्य कृष्णस्य प्रभावं जानन् केवलं जहास हसितवांस्ततस्तं कृष्णमङ्गुमारोप्य पुनःपुनः प्रीत्योदैक्षत समवेक्षित नन्दादयः परमां मुने लोमिरे तत्र नगा वृद्धा अपि पूर्वं शुष्काः सन्तः पुनः फलपुष्पादिभिर्विरूढा इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

उपलभ्य हृष्टा प्रमोदनिभृतात्मानः आनन्दपूर्णमानसः अभिरेभिरे आलिङ्गनञ्जकः अमीत्युपसर्गात् मुख्यामुख्यमेवो द्रष्टव्यः ॥ १४ ॥

लब्धेहाः लब्धचेष्टाः पूर्वं शयमाया इत्यर्थः ॥ १५—१७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विशेषेणैव निष्क्रान्तम् ॥ १३ ॥

उपलभ्य हृष्टा तावदपि शङ्कया स्तब्धत्वात् पूर्वं इत्युक्ताः सर्वे गोपाः सखायोऽपरे नानाविधाः ॥ १४ ॥

समेत्यैवालिङ्गने चेष्टावन्ता बभूवुरित्यर्थः । तदानीं ब्रजवासि सभर्मतामाप्त्वा नगा अपि पूर्वं शुष्काः पश्चात् लब्धवेष्टाः अङ्गुरोह-मनादिचेष्टावन्त आसन् तद्विषयशुष्काणामिति प्राचीनत्वाच्चिह्ना-प्यपि तदा नास्त्विति जहासेत्यत्र हेतुरस्येति अतो निजब्रजदुःख मयमिदं भद्रं कृतमित्युपास्य मनःपूर्वकमेवेत्यर्थः । गवादिषु तत्रैव

विद्यमानेष्वपि शुभादिकर्षितत्वं तेषां विषयसम्पर्कशङ्कया श्रीः कृष्णायानुप्रयोजनोत् ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्रत्नभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यं प्रामादिकं परिहृत्य प्रस्तुतमाह—कृष्णं हृदादिति । विशेषेण निष्क्रान्तं भगवन्तं हृष्टा उत्थिताः सर्वेऽभिरेभिरे इति व्रयोः सम्बन्धः हृदात् हृदमध्यात् विशेषेण निष्क्रमणमकस्मा-दाविभावः पूर्वस्मात् वैलक्षण्यार्थं रूपं वर्णयति, दिव्यानि स्त्रगन्धवासांसि यस्येति अनेन सामान्यतः पूजा निरूपिता महामायागौराकीर्णमिति विशेषपूजा जाम्बूनदेन च परिष्कृतम् अनेन लोकत्रयपदार्थैः पूजित उक्तः तत्र दिव्यानि स्थानि मणयः पातालस्थाः सुवर्णं भूमिष्ठम् ॥ १३ ॥

अकस्मादुपलभ्य भगवत्सन्निधिमात्रेणैव लब्धप्राया जाताः प्रजा बालका इवोत्थिताः यथा बालका उत्तिष्ठन्ति एवं लब्धप्रायाः एते महान्तोऽप्युत्थिताः परस्परज्ञानरहिताः प्रजा लौकिका वा यथा प्रागोष्वागनेषूत्तिष्ठन्ति एवमेते कृष्णो सम-गते उत्थिताः ततोऽपि भगवत्साक्षिण्य प्रमोदेन निभृताः पूर्ण आत्मा अन्तःकरणां येषाम आदौ पुरुषास्तरुणाः पुरुषोत्तममपि प्रीत्या आलिङ्गितवन्तः ॥ १४ ॥

ततो यशोदा रोहिणी स्त्रियो ह्यन्यन्सुकाः ततो नन्दः रोहिणी स्पशंभयात् ततो गोप्यः नन्देभयात् ततो गावोऽपि हे कौरवेति सम्बोधनं विश्वासार्थं सन्त एव कृष्णो समेत्य लब्धचेष्टा जाताः लब्धो मनोरथो यैः तादृशा अभ्यासन् क्रियाज्ञानशक्त्याः सम्बन्धः उक्तः ॥ १५ ॥

रामश्चाप्येवंविधो जातः विशेषमप्याह—अच्युतमालिङ्ग्य जहा-सेति । पूर्वं भगवदंशो भगवत्येव स्थितः तदा सर्वसमानमेव कृतवान् ततो भगवत्यालिङ्गिते तदीयोऽत्र समागत इति पश्चा-जहास तुल्यता सम्पादिता परीक्षासम्पत्कृतेति कालिधनिका-सनं तु नाश्रयाय यतोऽयमस्यानुभाववित् विश्वमेवान्यथा ज्ञायो-करोति तस्य किमिदमाश्रयमिति दुःखसुखयोर्मिश्रणमिति-वेधार्थमाह—नरा नाय इति । सतुर्विधा अप्येते परमात्मैव सुदमापुः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

उपोद्धातं समाप्य प्रस्तुतमाह—कृष्णमिति आश्रयम् । विशे-षेण निष्क्रान्तमिति जलोपर्युपर्येव चरणाश्रयमेव सन्तरण-लाघवेनैव कालिपादिष्टं कमपि सर्पमलक्षितमारुह्येति ज्ञेयम् अन्यथाऽङ्गानां जलाप्लुतत्वे दिव्यस्त्रगन्धवाससामिति विशेषणं साधु नोपपद्यते ॥ १३ ॥

असव इन्द्रियाणि प्रमोदनिभृतात्मानः आनन्दपूर्णमनसः गोपाः सखायः तेषामेव तारत्वेन प्राथमोचित्यात् ॥ १४ ॥

ततो हा पुत्र जीवसीति गदगदस्वरा मुखलज्जामयप्रसूयादि-निरूपेणा अतिविह्वला भयशोदा ततस्तत्सखीकृति निविडतका तदमितः प्राप्तासु मध्ये मुख्या रोहिणी ततः मेमीत्कण्ठ

नन्दं विप्राः समागत्य गुरवः सकलत्रकाः ।

ऊचुस्ते कालियप्रस्तो दिष्टया मुक्तस्तवात्मजः ॥ १७ ॥

देहि दानं द्विजातीनां कृष्णनिर्मुक्तिहेतवे ।

नन्दः प्रीतमना राजन् ! गाः सुवर्णं तदाऽदिशत् ॥ १८ ॥

यशोदाऽपि महाभागा तष्टलव्यप्रजा सती ।

परिष्वज्याङ्गमसेष्य मुमोचाश्रुकलां मुहुः ॥ १९ ॥

❀ (ततश्चास्तं गते भानौ कृष्णो वासमकल्पयत् ।

सरामः सह गोप्रलैर्मात्रा पित्रा सगोधनैः)

तां रात्रिं तत्र राजेन्द्र ! क्षुब्धभ्यां श्रमकर्षिताः ।

उषुर्व्रजौकसो गावः कालिन्ध्या उपकूलतः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथस्वप्रवर्तिकृतसारथीकथिनी ।

सुसुखितगाम्भीर्यो विलम्बासहिष्णुः श्रीसम्मर्दमध्य एव प्रविश्य
नन्दः ततोऽन्या गोप्यो वसन्तो गोपश्रोपनन्दादयः चकारेणानु-
राजिययः पूर्वसगवत्यो गोप्यश्च दूरतो लोचनाञ्जलीमिरैव समेत्य
परिष्वज्याङ्गमिः सङ्गतीभूय बन्धचेष्टा बन्धवाञ्छिता मृता इव
जीवन्त्यो बभूवुः किं बहुना नंगास्तीरे वृक्षाभावाद्दूरे वृन्दावनस्था
वृक्षा अपि तत्संधर्षप्राप्त्या कृष्णमदृष्ट्वा शोकात् शुष्कास्तं
पुनर्दृष्ट्वा बन्धेष्टा अङ्कुरपल्लवपुष्पाद्युद्गमवन्तः ॥ १५ ॥

जहासेति धन्याऽप्येवं कर्तुं युज्यतेत्युक्त्वा तत्प्रभावज्ञोपि
प्रेम्णा पुनः पुनरुत्कर्षेणोत्ततेति कालियहतकेन कश्चिद् दृष्टव्यं
नाभूदिति न्यभाषयत् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जाम्बूनदपरिष्कृतं सुवर्णाब्जकृतम् ॥ १३ ॥

आसन्न इन्द्रियाणि यथा बन्धमाणाः कसिष्ठमिति तयोत्थिताः
प्रमोदेन निभृतः पूर्ण आत्मा मनो येषां ते ॥ १४ ॥

बन्धेष्टाः प्राप्तचेष्टाः आसन् नंगाः वृक्षा अपि बन्धचेष्टा
आसन् ॥ १५—१६ ॥

भाषा टीका ।

हाँ श्रीकृष्ण जब था काकीवह में सीं बाहर निकले,
तब उनकी सवन ने दिव्य माला चन्दन वस्त्र धारण किसे
और वहेर मणियाँ गणों से उडझड सुवर्ण के गहनेन के
बाहरे देखे ॥ १३ ॥

तब कृष्ण के ऐसे देखिके सब मजवासी उठि बैठे, जैसे

इत्याधिकः पठ्यते धीराद्यम् ।

[१६२]

प्रायण के प्राप्त होय के इन्द्रिये जैतन्य को प्राप्त होय जाय
है, आनन्द में मरे, मये मजवासी गोप लोग बडे प्रेमसों कृष्ण
के छातीसों लगाय के मिलित भये ॥ १४ ॥

हे कुरुवंशीन में अष्ट हे राजन् ! श्रीयशोदाजी सींहणी-
जी नन्दवावा गोपी और गोप सगरे कृष्ण के देखिके बंधा
जिनकी बगद आई मनोरथ जिनके पूरे भये ऐसे होत
भये ॥ १५ ॥

और श्रीबलदेवजी भी कृष्ण सों भेट करिके ऐसे, क्योंकि—
कृष्ण के प्रभाव के जाननबारे है, ता पीछे वृक्ष गायें वैल
और वृक्षा परम आनन्द के प्राप्त होत भये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमावाच्यदीपिका ।

ते विप्राः ऊचुः ॥ १७ ॥ १८ ॥

नष्टबन्धप्रजा नष्टप्राया पुनर्बन्धा प्रजा यया सा ॥ १९ ॥

अमेय च कर्षिताः उपकूलतः कूलप्रान्ते ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्रैव विशेषतो ब्राह्मणानां दर्पमरेण वाक्यमाह—नन्द-
मिति । गुरवः पुरोहिताः अथे च विप्राः समागत्येति प्रागेव
तेन सह प्रजाय निर्गताः अधुना तन्निकटमागत्येत्यर्थः । ते परम
वैष्णवत्वादिना प्रसिद्धाः दिष्टया भद्रम भदो तवास्माकं च
मागधमित्यर्थः । अतोऽप्रतिदृष्टो भूत्वा मुमहोत्सवं विवेकीति
भावः ॥ १७—१८ ॥

महाप्रेम्णा पुनः श्रीयशोदया मिलितमित्याह । यशोदेति
त्वर्थे चकारः श्रीमन्दतोऽपि विशेषात् महामानत्वमाह—नष्टेति ।
यतः सतीति तस्याः कथमप्यथा स्वात् इति भावविशेषणा-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतंत्रिणी ।

मिषेत्तम् यद्वा, स्वभावतः श्रीकृष्णस्नेहमिता सर्वोत्कृष्टा यद्वा तादृशीभवन्ती कदां चरां मुहुरिति कदाचित् पूर्ववत्समृद्ध्या बुद्धौद्येन कदाचिच्च प्राप्तानन्देनाशुधारामोचनस्य विरामेऽपि उष्णशीततामेदेन पौनःपुर्यात् ॥ १६ ॥

कथाक्रमेणान्यामप्यद्भुतवीक्षामाह-तामिस्यादिना । रात्रिमिति श्रीकृष्णस्य कालियदमनादिना तेन सह प्रजजनानां प्रत्येक-मेखनेन च दिनावसानतः तां तद्विषयसम्बन्धिनीं तादृशपरमा-जन्ममयीं वा यत्र कृष्णेन सह सङ्गमस्तस्मिन् प्रदेश एवोषु तत्रैव हेतुः क्षुत्तृड्यां रोदनादिभ्रमेण च यद्वा क्षुत्तृड्यां यः भ्रमस्तेन कृशीकृताः दौर्बल्यं प्रापिता इत्यर्थः । तत्र चेन्वादिषु तत्रैव विद्यमानास्यापि क्षुधादिर्कथितत्वं तासां विषयसम्पर्क-शुद्ध्या श्रीकृष्णायानुपयोजनात् ततः स्वयमप्यनुपयोगात् कालिन्ध्या उपकूलतः विषजलादिभ्रमेण तद्वदस्य जलान्तर्क-परित्यज्येत्यर्थः । अन्यथा दावाग्निना सर्वत आधरण्यासिद्धेः ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

समायो विप्रा नन्दं समेत्य कालियेन ग्रस्तस्तवात्मजः मुक्तः तस्माद्विमुक्तः किव विष्टवा अयं महानानन्द इत्युच्युः ॥ १७-१८ ॥

नष्टप्राया पुनर्लब्धा प्रजा पुत्रो यया सा सती मगोदा सुतं परिष्वज्याकुमारोप्य च बहूनानन्दाशुक्क्यान् मुमोच ॥ १६ ॥

ततस्तां रात्रि तत्र यमुनायास्तीर एव ब्रजौकसो गावश्च ऊषुषितवन्तः, कथम्भूताः ? क्षुत्तृड्यां भ्रमेण च कर्षिताः ॥ २० ॥

श्रीमद्भजानन्दजतीयकृतपदरत्नावली ।

नष्टा च लब्धा च प्रजा यस्याः सा तथा अशुक्क्यान् वास्पबिन्दून् ॥ १६ ॥

क्षुत्तृड्यामुत्पन्नभ्रमेण कर्षिताः अमिमं प्राप्ताः उपकूलतः कूलसमीपे ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

उपकूलतः कालिन्ध्या कूलं परित्यज्येत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्भल्लमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नन्वेतावत्काले ब्राह्मणैः कथमेतं गोपदिष्टाः इदानीं ब्राह्मणः कथं वा सान्त्वनं कुर्वन्त इत्याशङ्क्याह-नन्वमिति । विप्रास्त्वत्पुत्रमेव महापुरुषाः केवलं कर्मजडो वैश्यगुरुवो जीवनाय स्थिताः तस्माद्विप्राः अपि तथा अतः सकलत्रा एते समागत्य नन्वमुच्यः कालियेन सम्वद्धो मगधान् तवात्मजो दिष्टवाऽस्मदादिभार्यमुक्त एतावत्सोऽस्यो देय इति सूचितं भवति ॥ १७ ॥

अतो द्विजानिभ्यो दानं वेदिति कृष्णागमनानिमित्तं ततो जन्तो गतः सुवर्णं च दत्तवान् ॥ १८ ॥

यशोकाया विशेषमाह-यशोदा च तैरुक्ता महाभागति तेभ्यो बहुविस्मयवती विशेषकारणाद्वा तस्याः मातृमामि-नन्दति, नष्टा ब्रह्मा पुनर्लब्धा प्राप्ता प्रजा यया तथात्वे हेतुर्भवेः सतीति अतो माग्योदये जाते परिष्वज्य पश्चादुक्त-माराण्याशुक्क्यां मुमोच एतावताऽद्वैरात्रिजाता ॥ १६ ॥

तस्मिन् दिवसे न केनापि भुक्तं गावः पूर्वं शुष्कस्तना एवा-धुना तु स्तन्यसहिता अपि द्वासाधनाभावात् दुग्धदा जाताः भगवदागमनप्रमोदेनैव च निवृत्तास्तत्रैव स्थिता इत्याह-तां रात्रिमिति । अत्र भागमनभ्रमः चिन्ताभ्रमो वा मद्यो वा भ्रमणाद्य-भ्रमस्तेनापि कर्षिताः क्षुत्तृड्यां सहिताः भ्रमस्य कार्यं कृत्वा गतत्वात् कार्यमेव निरूपितं क्षुत्तृषाः स्वरूपं च ब्रजौकस इत्यन्युत्पन्नाः कालिन्ध्याः कूलसमीपे कियद्दूरे कूलं विहाय वनसंध्ये शयनं कृतवन्तः ॥ २० ॥

श्रीमद्भजानन्दकवलीकृतसाराभेदशिखी ।

गुरवो मागुर्यादिपुरोहिताः ॥ १७-१८ ॥

आदौ नष्टप्राया पश्चादुत्पन्ना प्रजा यया सा अकुमारोप्य परिष्वज्येति पूर्वं बहुलोकापेक्षावशात् तादृशपरिष्वङ्गाभावेति भावः ॥ १६ ॥

अतःपरमद्य रात्रौ ययं कृष्णं निर्निमेषं पश्यन्त एव स्यामः भाग्याकृतोऽपि कालियः पुनर्यदि वैरं सिषाधायिषु-रायाति तदा मिलितोभूय लकुटेवोरयामः । ननु दर्शनव्यवसायकं स्वस्वगृहं ग्राम इति सर्वेषां मनोरथमालक्ष्य नन्वाद्या ब्रजौकसः उपकूलतः विषजलादिभ्रमेण कूलसमीपे परित्यज्य ऊषुः अन्यथा दावाग्निना सर्वत आधरण्यासिद्धेः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ते विप्रा ऊचुः ॥ १७-१८ ॥

नष्टप्राया पुनर्लब्धा प्रजा यया सा ॥ १६ ॥

क्षुत्तृड्यां भ्रमेण च कर्षिताः कालिन्ध्याः उपकूलतः कूलपान्ते ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

वाविरियां शांडिल्यसौ प्राहि लेके सग पुरोहित और ब्राह्मण अपनी २ स्त्रीन सहित प्रायके नन्दराय सो बोलत भये, कि-वावा आज बड़े भागन लो काली को उर्यो तुमारी पुत्र छूटि भायो वही लखाई है ॥ १७ ॥

तालो कृष्ण के छूटिवे के निमित्त को ब्राह्मणन कुं दान देयो ? हेराजन् ! इतकी सुनके नन्दराय ब्राह्मण कू गाये और सुवर्ण देत भये ॥ १८ ॥

नष्ट भयो पुत्र जाको फिर प्राप्त भयो ऐसी बड़भागिनी यशोदा सती कृष्ण के छाती लो लगायके गोदमें बैठा रिके बारम्बार लेनतें भागून की वर्षा करत भई ॥ १६ ॥

(एतस्मिन्नेव काले तु व्रजे कौरवसत्तम !)

तदा शुचिवनौद्रूतो दावाग्निः सर्वतो व्रजम् ।

सुप्तं निशीथ आवृत्य प्रदग्धमुपचक्रमे ॥ २१ ॥

तत उत्थाय सम्भ्रान्ता दह्यमाना व्रजौकसः ।

कृष्णं ययुस्ते शरणां मायामनुजमीश्वरम् ॥ २२ ॥

कृष्णकृष्ण ! महाभाग ! हे रामामितविक्रम !

एष घोरतमो वह्निस्तावकान् प्रसते हि नः ॥ २३ ॥

सुदुस्तरान्नः स्वान् पाहि कालाग्नेः सुहृदः प्रभौ !

न शक्नुमस्त्वच्चरणां सन्त्यक्तुमकुतोऽभयम् ॥ २४ ॥

इत्थं स्वजनवैकुण्ठं निरीक्ष्य जगदीश्वरः ।

तमग्निमपिवत्तीव्रमनन्तोऽनन्तशक्तिधृक् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

दशमस्कन्धे वृन्दावनक्रीडायां दावाग्निमोक्षणां नाम

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

हे राजेन्द्र ! वा रात कू तो सग व्रजवासी और गोंय भूले
स्वाले भ्रमसों यके भये धारि ठोर काखिन्द्रीके किनारे पै निवास
करत भये ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीकापिका ।

कावाग्नेर्ययुःकृपादग्नेः न मृशोर्विभीमः किन्तु त्वय्यस्या-
विद्योगादिस्माद्दुः न शक्नुम इति ॥ २४ ॥ २५ ॥

विमोहनादिरूपेण नतः स्वे शरणागतान् ।

गोपालपादनन्तोऽसावनस्तवनवह्निः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीकापिकायाम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्गीसगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदा तदात्रामेव शुचिर्भीमसमयः तत्सम्बन्धि वर्णं शुष्का-
रगमिष्येति । तत्र उद्भूतः सयं च दावाग्निरूपः काखियससः
कंसानुचरः कस्मिन्सुर इति केचिदाहुः ॥ २१ ॥

सम्भ्रान्ताः सद्यस्तप्रतिकान्धबामात् यद्वा निस्सारणापै-
मितस्ततः कृतपरिभ्रमणा इत्यर्थः । यतो दह्यमानाः दग्धमुप-

क्रममाणाः माधवा कापद्योतेव अनुजत्वेन प्राकृतमनुजत्वेन
स्फुरन्तं वस्तुतस्तु नराकृतिपरस्मत्त्वेन तद्गुणैश्वर्ये किम्वा
माया कृपा तदुक्तं अनुजं विभुजत्वादिसास्वेत । यद्वा, माया
लक्षणा ईश्वरं स्वामिनमपि अनुजं मानुष्यशीलम् इति काठ्यया-
द्यतिशयः सुचितः तथापि कृष्णं तत्र व्रजजनप्राणनाथम् अतः
शरणां ययुः ॥ २२ ॥

तत्प्रकारमेवाह—कृष्णेति । धीक्षासम्भ्रमेण स्नेहभरसमावेन
वा महान् भागो भाग्यमस्मादृशानां यस्मादिति स्वत्साक्षा-
दस्माकं दुःखं नोपयुक्तमिति भावः । अमितः अनन्तो विक्रमः
शौर्यं यस्मेति बलमेवं प्रति सम्बोधनं तत्र वीर्येण दावाग्निरपि
निर्वातीति भावः एवं तदापि तेषां महाप्रमाथस्वभानमेव जाते
नस्त्वैश्वर्यज्ञानमिति भावः । एष इति प्रत्यक्षत्वं ग्रीष्मत्वं वा
बोधयति घोरतमः अप्रतिकार्यत्वात् युष्मदस्तिकप्राप्तत्वाद्वा
प्रसृते निक्षेपेण संहरतीत्यर्थः । तावकानिति कृपाजननार्थं प्रस-
नाद्योग्यत्वबोधनाय वा तत्र “कममकावेकवचनम्” इति तद्धित
निमित्तकाद्वादेशसन्नाद्यद्वैकस्यैव सम्बन्धः प्रतिपाद्यते हि निश्चय-
तत्त्वस्तु द्वयोस्त्वमेवप्रतिपादनार्थमिति शेषम् ॥ २३ ॥

स्वादं ज्ञातीन् प्राप्तीयान् वा सुशोभनं हृतं तेषां तान्
सद्भावेन तदेकनिष्ठानित्यर्थः । प्रभौ हे सर्वे कर्तुं समर्थे ! न
कुतोपि भये यस्मात्तम् अतो निजचरणपरित्यागमयमस्माक-
माशु विनाशयेति भावः । अतः सम्यक् क्षणमपि विमुक्ततया
त्यक्तुं न शक्नुम इति ॥ २४ ॥

इत्थं स्वमेकमुखफानेकफाकृत्यादिप्रकारकं निरीक्ष्य

(१) तदाशु विदिमोद्भूतः इति वीर० पा० ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतौषिणी ।

अनुभूय तं तादृशं भवत्येवं दुस्सहं तथाभूतमपि अपिबन्त
कारुण्यमयमपेक्षितेनैति भावः । ननु, भवतु तदनिशस्तेन कथं
तत्पानं क्यादित्याशङ्क्य गूढमपि तदेवैव स्वसमये स्वयमेव
व्यकीर्णवतीत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तयति-जगतामपीश्वरः सर्वेषु
तत्तच्छक्तिप्रद इत्यर्थः । तस्मादेवाग्रेरपि शक्तेः का नाम विस्मय
इति भावः । ननु, गोपबाधककूपः समन्ताद्भ्रमन् कथमपिबन्त
तत्राह, अतस्तः तादृशस्यैव विग्रहस्य विभुत्वेन स्वयमपि सम-
न्तात् प्रकाशमान इत्यर्थः, न च तन्मात्रशक्तित्वमप्याश्रय-
मित्याह अनन्तशक्तिधृतिरिति अत एव श्रीगोपा अपि निवार-
यितुं नावसरं लब्धवन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतौषिणीम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीसूदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसूदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीये

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदा रात्रावरणप्रभवो द्वाग्निर्निशीथे सुतं व्रजं व्रजस्य
परितः आवृत्य प्रदग्धमुपक्रान्तवान् ॥ २१ ॥

ततो द्वाग्निरा दहमाना व्रजौकस उत्थाय सम्भ्रान्ताः
व्याकुलचित्ताः मायया आत्मीयसङ्कल्पेन मनुजं साक्षादीश्वरं
कुण्ठां शरणं ययुः रक्षणीपायत्वेनाज्ज्वलितवन्तः ॥ २२ ॥

शरणयानप्रकारमेवाह-कुण्ठांति आश्रयाम् । तावकान् त्वेदक
रक्षाशोऽस्मान्नेव बहिर्गते ॥ २३ ॥

स्नानं स्नानं सुहृदो नोऽस्मान् सुदुस्तरात् कालाग्रेः प्रज्वालि-
सुखाद्वपन्नः पाहि, हे प्रभो ! नास्ति कुतोऽपि भयं यस्मात्ते
तव शरणं सत्यं न शक्नुमः न धर्मं मृत्योर्विनीमः
अपि तु त्वच्छरणवियोगादिति भावः ॥ २४ ॥

खजतजां वैकुण्ठं तिरिङ्गानन्तशक्तिधृक् हेतुगर्भ-
मिव तस्मात् जगदीश्वरः कृणुः शीघ्रं तमाग्नमपिबन्त ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयजयन्तीयकृतप्रदस्तावकी ।

शुचिः पवनः तस्य वनेनोद्भूतः शुचिनाम्नो मरुतो वलेन
वा वतः परिवेष्टितः निशीथे मर्धरात्रे ॥ २१-२४ ॥

अनन्तशक्तिधृक् अनियतशक्तिधृक् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्विजयजयन्तीयकृतप्रदस्तावकीयां

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

(विजयजयन्तीया चतुर्दशः)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अकृतोभयमिति त्वच्छरणप्राप्तिं विना अथवा सर्वमेवा-
स्माकं भयहेतुरित्यर्थः । अपिबन्त कृपावेशेन पानामित्वेनैव
संहृतवान् तत्र हेतुः जगदीश्वरः अग्न्यादीनां सर्वेषामेव
तत्तच्छक्तिप्रवर्तकानिबन्तक समन्ताद्भ्रमन्नाग्निपाने युक्तिः ॥ २४ ॥

अतस्तः सर्वत्र प्रकाशमानस्त्रिग्रहः तादृशशक्त्यायन-
तत्त्वम् अनन्तशक्तिधृतिरिति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदा कालियाविष्टो वैद्यो दोषाभिमानी सर्वभक्षणाय स्थितो
मृत्युञ्जय एकीभूय बहिर्भूत्वा गोकुलवासिनां दाहायैमुद्भूत इत्याह,
तदेति । आशु प्रतिक्रियायाः कारणार्थं विपिने स्वयमेवाद्भुतो
दारुघण्टजन्मो वा दावानलशब्दवाच्यो जातः सर्वपक्षार्थमे-
कीकृत्य ज्वालनात् सर्वत्र एव व्रजं सुप्तमावृत्वा रात्रौ समये
प्रदग्धमुपक्रान्तवान् पूर्वं हि ते स्नेहे परीक्षिताः ते स्नेहे
स्थापयन् तदेहसम्बन्धित्वं दूरीकरिष्यन् माहात्म्यं प्रदर्शयति,
अन्यथा लौकिक एव स स्नेहः स्यात् भगवदर्थं च क्रिष्टा एते न तु
गतदेहाभिमानी इति च ज्ञापयितुमिदमुत्पत्ते प्रत्यक्षा ज्ञाना-
धिकारिण एव स्युः शरीराभिमानीस्य गतत्वात् ॥ २१ ॥

अतस्तेषां व्याकुलतां मार्थनां चाह-तत उत्थायेति । सम्पू-
ञ्जान्ता जाताः अतिनिद्रया दिग्देशकावधानरहिता स्वभावतोऽपि
व्रजौकसः कालियेन पूजितं भगवन्तं दग्धं कुण्ठामेव
तं शरणं ययुः ॥ २२ ॥

ननु कुण्ठास्वार्थं यत्नं कृतवन्तः मृत्युत्तु स्वरक्षार्थमेव कुण्ठां
मार्थितवन्त इत्याह-कुण्ठांति आश्रयाम् । मयाहीना महाभागेति तव
शरण्यत्वेऽस्माकं शरण्यगमने च हेतुः साधारणाः सर्वे इति
राममत्वाहुः-हे रामेति । अमितः पराक्रमो यस्येति ताव-
धने ज्ञातम् एकवदेवाहुः एव घोरतमः शीघ्रमचकः तावकान्
वैष्णवाणोऽस्मान् मसते आसे सन्नेहाभावादिशब्दः ॥ २३ ॥

नातपरमाशा जीवनेत्येति तर्हि किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षाया-
माहुः-सुदुस्तरादिति । अयं कालाग्निः प्रज्वालिनेव अत एव
सुदुस्तरः अतः स्नानं मकान् सुहृदः हरयश्चकान् सम्बन्धिनो वा
भगवन्मत्वा लौकिके वा विश्वार्थे पाह यतस्वयं मयुः । ननु,
भगवन्मत्वा किं वदन्मत्वा मृत्युत्तु भगवत्समीपे मरयेमव

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनो ।

समीचीनमित्याशङ्क्याहुः—न शक्नुमस्त्वच्छरणमिति । न हि मरणो
अस्माकं चिन्ता किन्तु तव चरणावियोगो भविष्यतीति दाहस्तु
सौदुं शक्यो न तु चरणावियोगः । ननु, चिरोधि कथमङ्गीक्रियते
काहो बलिष्ठः चरणाददूरीकरिष्यत्येवेति तत्राह—अकुतोभयमिति,
न विद्यते कुतश्चिद्भयं यस्मात् अनेनेदानीमपि नास्माकं भयं
निश्चितं किन्तु शङ्कामात्रेण प्राथ्यते इति भावः ॥ २४ ॥

एवं प्रार्थनायां चरकसंख्यं तत्कृतवानित्याह—इत्यमिति । समा-
गतस्य बह्वैः निर्वपणैः एतेषां वान्यश्च नयने तौवदपि विलम्बं न
सह्यत इत्यतः कालीयसम्बन्धकृतकुष्ठानां दाहार्थं तमग्निमपि-
बतु मुखमप्यग्निरिति मार्गनेर्हि तापः, ननु, किमित्येवं कृतवांस-
त्राह—स्वजनवैकुण्ठं निरीक्ष्येति । स हि सर्वनियन्ता दुष्टशक्तिः
बाहिनं स्थापनीयोऽन्यथा कालान्तरेऽप्युपद्रवं कुर्यात् कालकूट-
मक्षणेन ज्ञातगर्वस्य महादेवस्य गर्वनिवारणार्थं कंदनधारण-
जनितगर्वनिवारणार्थं च तमपिबतु शिष्टमिति तेषां प्रतीति-
जनितभयाभावाय स्वतस्तु भयाभावः अनन्त इति प्रकारविशेष-
प्रदाने उक्तस्माह—अनन्तशक्तिधृतिरिति । अनन्ता एव शक्तीर्विमर्शि-
यादि वायुरूपो भवेत्तथापि पिबेत् यदि जलरूपो भवेत्तथापि
शामयेत् यदि मूलं वा मुदयेत्तथापि पिबेत् सर्वमुखत्वात्तत्रैव वा
मुखं प्रसारयेत्तथापि पिबेत् इति तावत् किमप्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां

सुबोधिन्यां दशमस्कन्धविवरणे

चतुर्दशाध्यायविवरणम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथसकलवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गुचिर्ग्रीष्मः दावाग्निरयं केसानुचरः कालियसखाः कश्चि-
दसुर इति केचिदाहुः ॥ २१ ॥

प्रजोक्तः व्रजस्थकृषीवलाद्याः मायया स्वरूपेणैव मनुज-
स्वरूपमृतया निराश्रयता मायाख्येति श्रुतेः । शरणं सयुरित्यहो
अस्माकं प्राणसङ्कटसमये अस्मिन्नेव बालके स्वप्रसादोद्भूते
नारायणं आविष्टपास्मान् पालयति “अनेन सर्वदुर्गाणि यूय-
मज्जस्तस्मिन्” इति गर्गोक्तेस्तमिमं सम्प्रति श्रीनारायणाविष्टं
कृष्णमेव नारायणत्वेन विज्ञेयं विपश्चर्यायै शरणं याम इति
विमृश्येति भावः ॥ २२ ॥

हे रामेति तस्यापि तद्दिने सर्वशत्रुदशनाद्यमपि कृष्णभ्राता
देवाविष्ट इत्यनुमानात् ॥ २३ ॥

काहो मृत्युस्तदूपाक्षणेः मृत्यौ सति त्वच्छरणेन सह विद्योगो
भवेत् सद्यः दुःसह इत्याहुः—न शक्नुम इति ॥ २४ ॥

स्वजनवैकुण्ठं दृष्टेति स्वजनविषयकस्तत्प्रैमैव तेषां रक्षणीयं
तमैश्वर्यमनुसन्धापयामासेति भावः । ननु, परमसुकुमारः कथं
तीव्रमग्निमपिबतत्राह—अनन्तशक्तिधृक् तस्य संहारिका शक्तिरेवा-
पिबेत् तस्मिन् शक्तिमति तत्पानोपचारमात्रमिति भावः ॥ २५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिययाम् भक्तचेतसाम् ।

दशमस्कन्धे सप्तदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, भक्तकशितानां सुप्तानामप्याने को हेतुरत्राह—माया-
मिति । माया योगमायां प्रति यो मनुजस्तं शरणं ययुः योग-
मायया स्वलीलासौम्यसिद्धये भगवता प्रवर्तितया प्रबोधिता
इति भावः ॥ २१—२३ ॥

कालाग्नेः मृत्युरुपाक्षणेः ॥ २४—२५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्तदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

चाहे दिन आधीरात के समय ग्रीष्म के मुखे धनै-
प्रगट भयो दावानल सोखते भयो व्रजवासिनी को घर-
के जरायवे लखो कोई कहें हैं कि बेल वैश्य रह्यो ॥ २१ ॥

जब सब व्रजवासी जलिये लगे तब ऊँट के हरचराज के
संगरे कृपासो मृत्युरुप आरण्य करमचारे ईश्वर जो श्रीकृष्ण तिन
के शरण जात भयो ॥ २२ ॥

व्रजवासी, बोले, कि—हे कृष्ण हे महाभाग ? हे राम
अमित प्रणाम चारे ? ये बड़ो घोर भयङ्कर अग्नि आपके
जो हम हैं तिनकुं प्रसें लेत है ॥ २३ ॥

हे प्रभो ? या अग्नि दुस्तर काखानिने अपने सुहृदन
की रक्षा करो, निमंत्र्य आपके श्रीचरणनकुं छोड़िये कुं हम
समर्थ नहीं हैं ॥ २४ ॥

जगदीश्वर श्रीकृष्ण ऐसे अपने जनन की विकलता को
देखिके वा तीव्र अग्नि को पान कर गये, क्योंकि—अनन्त
शक्ति चारे स्वयं आप अनन्त हैं ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे सप्तदशे अध्यायकी,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

अथ कृष्णः परिवृतो ज्ञातिभिर्मुदितात्मभिः ।

अनुगीयमानो न्यविशद्व्रजं गोकुलमण्डितम् ॥ १ ॥

व्रजे विक्रीडतोरेवं गोपालच्छद्ममायया ।

ग्रीष्मो नामतुरभवन्नातिप्रेयान् शरीरिणाम् ॥ २ ॥

स च वृन्दावनगुणैर्वसन्त इव ललितः ।

यत्रास्ते भगवान् साक्षाद्रामेण सह कशवः ॥ ३ ॥

यत्र निर्झरनिर्हादनिवृत्तस्वनभिल्लिकम् ।

शश्वत्च्छीकरजीषदुममण्डलमण्डितम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाथंदीपिका ।

अष्टादशे ततो ग्रीष्मे वसन्तगुणलक्षिते ।

अघातयद्वलेनालं प्रलम्बं लीलया हरिः ॥

कृत्वा नित्यं फणाश्रेषु कालियस्य सकौतुकम् ।

बले प्रलम्बतुङ्गास्मारोहयदरातिहा ॥

॥ १ ॥

गोपालच्छद्ममायया गोपालनमेवच्छद्म शस्यां तथा
मायया ॥ २ ॥ ३ ॥

वसन्तसाम्प्रमाद—चतुर्भिः । यत्र ग्रीष्मेऽपि निर्झराणां निर्हा-
देन घोषेण निवृत्तस्वनाश्छन्नध्वनयो भिल्लिकाः फटोरध्वनि-
सूक्ष्मकीटा यस्मिंस्तथाभूतं वृन्दावनं भवति । किञ्च, शश्वत्स्वेषां
निर्झरानां शीकरैरम्बुकयैर्ऋजीषाः स्निग्धा ये द्रुमास्तेषां
मण्डलैर्मण्डितम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ प्रातः ज्ञातिभिरिति तदापि तद्भाषमाधुर्यापरि-
त्यागो दर्शितः परिवृतो वृतः स्नेहातिरेकेण सर्वत आवरण-
तया वेष्टितोऽनुगीयमानश्च गोकुलमण्डितमिति प्राक् गवां प्रवे-
द्यात् क्रियाविशेषणं वा प्रातरेव गोप्रवेशनस्तदुपद्रवस्फोर-
कत्वेन द्रवदग्धत्वेन च तत्प्रवेशं त्यक्त्वा क्रोशमात्रस्थितस्य
व्रजस्य परतश्चारण्येच्छयेति ज्ञेयं तादृशकुसमयगततथाप्रापरि-
वर्त्तनेच्छयेति वा विशेषतस्तु कारणां अनुष्या इव पशवोऽपि
ते व्रजे प्रविशन्तं त्यक्तुं नाशक्नुवन्ति ॥ १ ॥
गोपालनं कथ्येति वा माया तस्य कथितावादिनां वञ्चनं

तथा कीडतोः तान् वञ्चयित्वा विहरन्तीत्यर्थः ॥ यदा गोपालन-
मपि कृष्णकीडान्तराभिप्रायशालि यत्र तादृशी वा माया जनवञ्चन-
तया कीडतोर्विचित्रकीडाविशेषानपि कुर्वतोः नामप्रकाशश्च
ग्रीष्म इति ग्रीष्मान्तरप्रभवदित्यर्थः । नातिप्रेयानित्यतिशब्दो
जलकेत्यादिनां किञ्चित् प्रियतापेक्षया ॥ २ ॥

सच सोपि तद्गुणानां नित्यवसन्तसाभिधेयकरत्वं कियदा
माहात्म्यमित्यभिप्रेत्याह—यत्रेति । “यस्मात् त्वयैष दुष्टात्मा इतः
केशी जनादेन ! तस्मात्केशवनामा त्वं लोके गेयो भविष्यसि” इति
श्रीविष्णुपुराणोक्तरीत्या केशवोऽत्र श्रीकृष्ण एव अत एव महा-
वान् परिपूर्णसर्वभगः आस्ते नित्यमेव विहरति वर्त्तमानप्रयोग-
स्तु श्रीशुकस्य स्वस्फूर्त्तनुमारेण ॥ ३ ॥

यत्रेति पञ्चकं तद्वनमविशदिति पञ्चमेनान्वयान् तथापि
पृथगङ्गुविष्यते वैशद्याय यत्र वृन्दावने सामान्येन सर्वमेव
स्थानं निर्भङ्ग्यादिलक्षणां शब्दादित्यादिलक्षणां च वृत्ता निर्झर-
निर्हादेन वर्षाभ्रमजनकेन निवृत्तस्वना ये भिल्लयः ते क सुखं
दुःखाभाव इति यावत् तादृशद्रुममण्डलैर्मण्डितं च यत्र भवति
मावे निष्ठा अत्र टीकायां तेषामिति वृष्टीनिर्देशान्मण्डलैरित्येव
बुद्ध्यते मण्डलैरिति पाठं तु कथञ्चिदेव सा योजया ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ॥

॥ १—३ ॥

शीकरैः जुष्टं द्रुमपिप्पलमण्डितं शीकरजुष्टद्रुमावृतपिप्पल-
द्रुममण्डितं पिप्पलमण्डितम् ॥ ४ ॥

(१) कपिणोः इति विज० । (२) द्रुमपिप्पलमण्डितम् । इति शुकपञ्चीये, विज० पा० ।

भीमद्वारा राघवाचार्यकृतमागमप्रचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ बलदेवकृतं भीकृष्णकारितं प्रलम्बासुखधात्मकं कर्मादनुवर्णयत्यष्टादशेन तावत्तदुपोद्घातत्वेन काश्चित्पौगण्डक्रीडा-
स्तदुपयुक्तं वनं कालञ्जानुवर्णयितुं तावद्वृत्तं सङ्गमायितुं वृत्त-
शेषमाह—अथेति । अथ, तद्वाञ्छित्यतिक्रमानन्तरं मुद्रिता आत्मानो
प्रवर्तिष्ये येषां तैर्ज्ञातिभिर्गोपैरुपगम्यमानो भगवान् गवां समूहेन
मण्डितं व्रजं प्राविशत् ॥ १ ॥

गोपालच्छत्रगोपाल इति व्याजो यनस्तथा मायया आत्म-
सङ्कुलपेन इत्थं व्रजं सम्पक् क्रीडतोः सतोः रामकृष्णयोरिति शेषः
ग्रीष्माख्यः ऋतुः प्रवृत्तः अनेनोक्ताः क्रीडाः वासन्तिका इति
सूचितम् ॥ २ ॥

स च यद्यपि शरीरिणां नातीव सुखकरः तथापि वृन्दा-
वनस्य गुणैर्वसन्ततनुत्यो बभूव, के ते गुणाः ? यैर्वसन्त इव
ललितः ऋतुधर्ममतिक्रम्यापि कुतस्तस्य ते गुणाः इत्यत्राह—
यत्रेति । यत्र साक्षाद्भगवान् केशवः रामेण सहऽऽस्ते भगवदावास-
प्रभावेन गुणव्यत्यय इति भावः । वृन्दावने भगवानवसत्तस्य
गुणैरित्यन्वयः ॥ ३ ॥

ग्रीष्मस्य वसन्ततुल्यतां स्थापयितुं वृन्दावनगुणाननुवर्णयति-
यत्रेति ॥ यत्र शब्दानां वृन्दावनसहचरिते ग्रीष्मर्त्तावित्यर्थः ।
निर्झराणां घोषेण निवृत्तस्त्रनाः कृष्णध्वनयः झिल्लिकाः कठोरध्वनयः
सूक्ष्मक्रीडाविशेषाः यस्मिंस्तथाभूतं वृन्दावनमभवदित्यर्थः । किञ्च,
शब्दत्वं सदा तेषां निर्झराणां शीकरैरम्बुकणैः जुष्टाः स्निग्धाः
संभ्रमास्तेषां मण्डलैर्मण्डितम् ॥ ४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १ ॥

हरेर्भूमावहाराण्यस्य यदन्तरङ्गं कर्त्तुमवनीशी घोषेण तद्वक्तुमुप-
क्रमते—व्रज इत्यादिना । गोपालच्छत्रगोपिणो गोपालाविति
कपटशब्दिनोः “रूपं शब्दे पशौ ग्रन्थे शोके वृत्तौ द्वितादिषु ।
मौन्दये च स्त्रमावे च” इति आदयः । नातिप्रयाजातिप्रियतरः वर्म-
हनुत्वात् ॥ २—३ ॥

वसन्ततुल्यत्वे निमित्तमाह—यत्रेति । यत्र वृन्दावने निर्झरस्य
निर्झरेण शब्देन निवृत्तस्त्रनाः प्रतिध्वन्वराः झिल्लिकाः क्रीडा-
विशेषाः यस्मिन् तस्य तस्य निर्झरस्य शीकरैः वायुशीर्षावारि-
विन्दुभिः ॥ ४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धेः ।

अथ प्रातर्गोकुलेन गोसमूहेन मण्डितं यथा स्यात् ॥ १ ॥

तद्दिने तत्प्रदेशस्य दाहात् व्रजात् परतश्चारणार्थं गोपा-
लनं कुरुति या माया तस्य कृष्णवादीनां वञ्चनं तथा
क्रीडनोः तान् वञ्चयित्वा विहरतमित्यर्थः । तद्गुणानां नित्य-
वसन्तनामिष्यकरमाहात्म्यमित्यादिप्रत्याह—यत्रास्त इति । नित्यमेव
निहरति ॥ २ ॥ ३ ॥

यत्र वृन्दावने तद्वनमविशदिति पञ्चमिरन्वयः ॥ ४ ॥

भीमवल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

उक्तः पञ्चदशाध्याये प्रलम्बस्य वधो महान् ।

आवेशि चरितं वाच्यं बलभद्रकृतं ततः ॥

व्रजे गतस्य क्रीडा च सर्वथा वनगोष्ठयोः ।

अन्तःकरणदोषश्च महानत्र निवर्त्यते ॥

एवं पूर्वोक्त्यायान्ते द्वाग्नेर्मौचित्या इत्युक्तं ततः स्त्रस्थानां कृत्य-
माह—अथेति । मिश्रप्रक्रमेण प्रातःकाले जाते सर्वैः सह भगवान्
क्रीडार्थमेवाविभूतः सर्वैरेव बन्धुभिश्च वेष्टितः सन्तुष्टैरेवो-
पगम्यमानश्च गोकुलेन मण्डितं व्रजमाविशत् तस्मिन् दिवसे
गावोपि गोकुल एव समानीताः न तु काश्चिद्वारणार्थं गतः
एनेन पूर्वं गाः स्त्रस्थानस्थिताः कारयित्वा पश्चात्स्त्रयं प्राविष्ट
इति ज्ञायते ॥ १ ॥

एवमेकेन प्रत्यापत्तिरुक्ताः मन्यथा दोषाभावे दोषाणां नियते-
धर्मत्वात् धर्मपि गुरुत्वेन अयं भवेत्तपि दोषः कालकृत इति
स्थापयितुं ग्रीष्मोपद्रवं वर्णयति—भूमिगुणैर्न च स्त्रसाक्षि-
कृतेन तद्दोषपरिहार इति कालकृतोऽन्तःकरणदोषः स्त्रमनिधि-
संहितपदार्थैस्तन्निवृत्तिर्भवति इत्येति सूचयति व्रजे क्रीडतोरेवमिति ।
व्रजे गोपादीनां निवेशनस्थाने प्रसिद्धाप क्रीडतोः सतोः ग्रीष्मो नाम
ऋतुरभवदिति सम्बन्धः । ननु, भगवति विद्यमानं कथमनभि-
प्रेतो ग्रीष्मस्तत्रागत इत्यत आह—गोपालेति । गोपाल इति
छत्र कपटभूतं रूपं ययोः अन्यतरज्ञानेपि नागच्छेदिति द्विवचनं
छत्ररूपमनयोः वर्त्तत इति छत्ररूपिणौ भगवतो गुप्तत्वात्
ग्रीष्मप्रवृत्तिः ग्रीष्मस्य वृष्टत्वमाह नानिप्रेयान् शरीरिणामिति
शरीरमात्रपरिग्रहवतां नातिप्रेयान् केनाश्चिच्छेदितमीतिानो मिश्र
इत्यतिपदम् ॥ २ ॥

तर्हि तस्मिन्नुत्पद्ये भगवानाविर्भावं कुर्यादित्याशङ्क्य तस्य
दोषस्यान्यथैव निवृत्तिमाह—स चेति । चकारादभ्येऽपि दोषाः
वातादियः वृन्दावनस्य ये गुणा वक्ष्यमाणास्तैः कृत्वा वसन्त
इव तत्रत्यललितो ज्ञातः वसन्ते ज्ञाताऽण्यथोः समता मति-
दिषु शीताधिक्यं ग्रीष्मादिषु तापाधिक्यं च सरसीदेशः
शीतजनकः स्यातश्च तदुष्णकाले शीतजनको देशः समता
मापादयति अतो वसन्तत्वं स्त्रमाविका एव वृन्दावनगुणा
आधिभौतिकवसन्तत्वं सत्पादयन्ति रामसद्विना वाच्यातिमक-
वसन्तत्वं भगवत्सद्विता आधिदैविकवसन्तत्वमिति, अतः सर्व-
थैव वसन्तत्वं वृत्तं तदाह वृन्दावनगुणैर्वसन्त इव
ललित इति देशापेक्षया कालस्य प्रचलत्वादिवैयुक्त्यमन्यथा
पृथक् ग्रीष्मप्रवृत्तिर्वक्तव्या स्यात् कालबाधोवा तदा ग्रीष्मार्तु-
गुणा न भवेयुः यथादयश्च यत्र वृन्दावने ग्रीष्मर्तो वा
साक्षाद्भगवानास्ते षड्गुणान् प्रकटीकुर्वन्तीश्वरस्थितानेव सर्व-
कालीना गुणा लोके भवन्ति वीर्यं सख्यन्यदीया ग्रन्थस्य सम्म-
वर्त्ततीति स्पष्टं यशसि सर्वेषामागमनात्तथा श्रियां च ज्ञाने सर्वा-
त्मकतायां सर्वे कृष्टे वैराग्ये च निरपेक्षत्वात् तुल्यतां यत्र
साक्षादेव सर्वगुणैः सह भगवान् स्तत्र कः सन्देहः ? केशव इति
ग्रीष्माधिपतेर्मादेवस्य ग्रीष्मवरदातुर्प्रज्ञाया अपि भगवानुपजी-
व्य इति तयोः पक्षपातः पारहितः ॥ ३ ॥

वृन्दावनगुणानाह—यत्रेति निमित्तः । “राजसः सात्विकश्चैव तामस-

सरित्सरःप्रस्रवणोर्मिवायुना कंहारकजोत्पलरेणुहारिणा ।

न विद्यते यत्र वनौकसां दवो निदाघवह्नयर्कभवोऽतिशादले ॥ ५ ॥

अगाधतोयहृदिनीतटोर्मिभिर्द्रवत्पुरीष्याः पुलिनैः समन्ततः ।

न यत्र चण्डांशुकरा विषोल्बणा भुवो रसं शाद्वलितं च गृह्णते ॥ ६ ॥

वनं कुसुमितं श्रीमन्नदचित्रमृगद्विजम् ।

गायन्मयूरभ्रमरं कूजत्कोकिलसारसम् ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुभाचार्यकृतसुषोधिनी ।

“आपि कील्यते” तत्र राजसगुणानाह—यत्र वृन्दावने निह्नर-
निर्हादेः क्षरणाशब्दैः निवृत्तस्वना गतशतशब्दाः झिल्लिका यत्र
तादृशं वनं शश्वत् सर्वदा तच्छीकरैः भरणाकणैः ऋजीष-
युक्ता ये दुमास्तेषां मण्डलैर्मण्डितं च अस्मिन् सवै वृक्षा
ऋजीषप्राया भवन्ति-ऋजीष त्वद्धमात्रं निःसारं शश्वत्तच्छीकरैः
सहितम् ऋजीषतयुक्ता द्रुमा भवन्ति तेषां मण्डलानि च भवन्ति
सजातीयविलातीय प्रचययुक्तानि मण्डलानि तैर्मण्डितम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकृतवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

श्रीमद्वैवर्णनं केचौ कृष्णः श्रीदामोदसूत ।

रामः प्रलम्बमारुह्याऽहस्त्रिष्यदादयो कथा ॥

अथ प्रातः ॥ १ ॥

गोपालनं लघ्वनगमनाय मिषं यस्यां तथाभूता या माया
प्रच्छन्नकामतामसीजनवञ्चना तथा विक्रीडतोर्व्रजवालाभिः सह
विहरतोऽसितं वल्लभस्वभावि पृथक्कान्ता गोप्य आनन्दवृन्दावने
वृष्टाः मुखेऽप्युपरिष्ठाद्व्यक्तीभविष्यन्ति ॥ २—३ ॥

वसन्तसाम्याह—चतुर्भिः ॥ यत्र वृन्दावने श्रीमोपि निर्भराणां
निहादेन घोषेण निवृत्तस्वना आच्छन्नस्वनयो झिल्लिकाः कठोर-
आषिसूक्ष्मकीटा यस्मिन् तथाभूतं स्थलं भवतीति घोषः । शश्व-
त्तेषां शीकरैरम्बुकणैः ऋजीषाः स्निग्धा ये दुमास्तेषां मण्डलै-
र्मण्डितम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथाष्टादशोऽध्याये वृन्दावनयोगात् श्रीमस्य वसन्तसाम्यं
द्वन्द्वविहारपूर्वकप्रलम्बवधादिकं च निरूप्यते—अथेति ॥ १ ॥

गोपालवाञ्छेनाथ गोपालनं गृह्यते गोपालनं लघु व्याजो यस्यां
सकुलपान्मिकायां मायायां तथा ॥ २ ॥

ननु, वृन्दावने एवभूताः गुणाः कुतोऽत आह—यत्र भगवा-
नास्ते इति । ननु, स अन्यत्रापि प्राबुधं भवति अत्राह—साक्षादिति
स्वयमित्यर्थः । अस्मिन् महापुराणे साक्षाद्विस्तरात्कृत्वा श्रीकृष्ण
एव परस्तरं ततः परतरं नेति द्योतयति “अतः परतरं नान्यत्”
इति स्मृत्यैः “श्रीकृष्ण एव परो देवस्तं व्यावेत्” इति श्रुत्यैश्च
साक्षाद्भगवत्त्वं स्पष्टयति—केच इति । कश्च ईशश्च केचौ तौ वरा-
यते च तथा ॥ ३ ॥

श्रीमस्य वसन्तसाम्यापादकारं श्रीवृन्दावनगुणानाह—यत्रो-
त्पादिना । यत्र श्रीमोऽपि निह्नरनिर्हादेः निवृत्तस्वनाश्छन्नस्वनयो
झिल्लिकाः कठोरस्वनयः सूक्ष्मकीटाः यस्मिन् वने तत् श्रीकृष्णो-
ऽविशदिनि पञ्चमेनान्वयः । कथम्भूतम् ? शश्वत्तेषां निर्भराणां
शीकरैरम्बुकणैः ऋजीषाणां स्निग्धानां दुमाणां मण्डलैर्मण्डि-
तम् ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

ॐ प्रलम्बासुरभञ्जनाय नमः ।

अशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—ताके पीछे श्रीकृष्ण सुदितमन
वारे प्राति लोगन के सहित गऊन के समुदाय सों गोमित
जो ब्रज है तामें प्रवेश करते मये, और गोप गोपी सब
भगवान् को बड़ा नाचते मये ॥ १ ॥

याप्रकार गोपालपने की चेष्टा सों बोजु भयान कू ब्रज
में फीडा करतेई में श्रीमनामक ऋतु प्रकट भई जो वेह
धारीन को अत्यन्त प्रिय नहीं है ॥ २ ॥

तौभी वो श्रीम ऋतु वृन्दावनके गुणन सों वसन्त सों
लझाई परतो मयो, काहेसों, कि—जहां श्रीवलदेवजी सहित
साक्षात् ब्रह्म रुद्र को वरमैं सखिबे वारे भगवान् श्रीकृष्ण
विराजें हैं ॥ ३ ॥

जावृन्दावन में करनानके शब्द सों श्रीगुरनको बोलियो
नहीं सुनाई देय है, सखा करनानके लीटनसों हरे जो वृक्ष
हैं तिनके समूहनसों वृन्दावन बड़ाई गोमित होय गयो
है ॥ ४ ॥

श्रीचरन्नामिकृतभाषार्थटीपिका ।

यत्र श्रीमो वने वा निदाघो श्रीमस्तेन तत्काशीनवह्नय-
कांक्षयां च भवति यो दवस्नापः अनिशाद्वह्नेऽतिहरितवृणा-
क्रियां यदा अतिकान्तशब्दोऽपि स्थाने ॥ ५ ॥

ननु, शाद्वलमेव कुतस्त्यं तत्राह—भगवतेति । अगाधानि तोषानि
यासां तासां हृदिनीनां तटस्थार्थिनीमिर्मभिः पुलिनैः सह द्रवत्
पुरीषं पङ्को यस्यास्तस्या भुवः रसं शाद्वलितं शाद्वलरुपतां
च विषवदुल्बणा अपि सुखरश्मयो न गृह्णते न
हरति ॥ ६ ॥

क्रीडिष्यमाणस्तत्कृष्णो भगवान् बलसंयुतः ।

वेणुं विरण्यन् गोपैर्गोधनैः सम्बृतोऽविशत् ॥ ८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतमावाधेदीपिका ।

तद्वनमविशदित्युत्तरेणान्वयः नदन्तश्चित्रा मृगा द्विजाश्च यस्मिन् गायन्तः मयूरा भ्रमराश्च यस्मिन् कूजन्तः कोकिळाः सारसाश्च यस्मिन् तदविशत् ॥ ७-११ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यत्र च वृन्दावने सरित्प्रादिना वायोः सुशैत्यादिकमुक्तं अयमेको द्वाभावे हेतुः प्रतिशास्त्र इत्यन्यः तथा च श्री-विष्णुपुराणे —

“ततस्तत्रातिरुक्षेऽपि घर्मकावे द्विजोत्तम ।।

प्रावृट्काञ्च इवोद्भूतं नवशष्पं समन्ततः” ॥ इति ।

शास्त्रवदिति द्वाकारमध्य एव पाठः नदशास्त्राजिति स्मृतैः ॥ ५ ॥

कुतस्तदाह-अगाधेति । अगाधतोयत्वेन सदोर्म्यामुद्भवः सौलभ्यं च सूचितम् ऊर्मिभिरिति निमित्तं पुलिनैरित्युपादानं तत्तन्मयत्वात्सद्रवत् सदाहं पुरीषं मृद्यस्यास्तस्या इत्यर्थः कौषर्थे गौरादौ पठनीयं शास्त्रवदिति मित्याचारार्थकिबन्ताभावे निष्ठा अन्यतैः । यद्वा, अगाधेत्यादिकं पुलिनविशेषणं समन्तत इत्यस्य परेणान्वयः यत्र च श्रीवृन्दावने सर्वत्रापीत्यर्थः । इन्दि-नीनां बाहुभ्याम् ॥ ६ ॥

पञ्चकान्तरेव वनमिति युग्मकम् भीमत्वं स्ततः विशेषतः आह-कुसुमितमित्यादिना । कुसुमितं प्रफुल्लितं पुष्पव्याप्त-मित्यर्थः । श्रीमेपि वसन्तगुणैः एवं द्विजशब्देन गृहीतानामपि मयूरादीनां पृथगुक्तिरन्यत्तुं भीयामपि सम्बन्धनं बोधयति क्रीडिष्यमाणः क्रीडिष्यति क्रीडाविशेषापेक्षया, यतः कृष्णः अगाधसाकषेकलीलः अत एव भगवान् बलदेवेन सम्बन्धयुत इति विशेषेणाकिरमे तेन प्रयोजनविशेषार्थं विरण्यन् चिक्री-डिवानन्देन तदुत्साहनेच्छया च विशेषतो वादयन् अत एव गोपैः गाव एव धनानि तैश्च सम्बन्धुतः गोधनानामपि गोप-क्रीडायामपि युक्तत्वात् ॥ ७-८ ॥

भीमुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

द्वयः वनान्ताग्निः ॥ ५ ॥

द्रवपुरीषाः आर्द्रशैवजायाः नद्या इत्यद्याहारः ॥ ६-७ ॥

विरण्यन् विशेषेण रण्यन् ॥ ८-१६ ॥

भीमद्वीरराघवाचर्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सरित्प्रादिना सरितां सरसां प्रसवयानां निकृताणां च ये

[१६४]

ऊर्मयस्तेषां सम्बन्धिना वायुना कहारादीनां रेणुना हरतीति तथाभूतेन यत्रातिशयद्वये अतिहरितवृणाकीर्णं अतिक्रान्तशास्त्रे-ऽपि वा निदाघोऽग्रीष्मस्तेन तात्कालिकवह्न्यर्काऽपि च भवति सो दवस्तापः स वनौकसां न विद्यते ॥ ५ ॥

ननु, शास्त्रमेव कुतस्तदाह-अगाधेति । अगाधानि तोयानि वासां तासां इन्दिनीनां तटस्पर्शमिकर्मभिः हेतुभिः पुलिनैः सह द्रवपुरीषं पङ्को वस्यास्तस्या भुवो रसं शास्त्रलितं शास्त्ररूपतां च विषयदुल्लवणा अपि सूर्यस्य रश्मयो यत्र न विगृह्यते न हरेति आशुतरव्यापताविषयान्तः तद्वनमाविशदित्युत्तरेणान्वयः ॥ ६ ॥

भीमरस्त्राकिसलयादिसमृद्धिमद्भगवदावासत्वात् लक्ष्मीवद् नदन्तश्चित्रा मृगा द्विजाः पक्षिणश्च यस्मिन् गायन्तो मयूराः भ्रमराश्च यस्मिन् कूजन्तः कोकिळाः सारसाश्च यस्मिन् तत् ॥ ७ ॥

एवम्भूतं वनं भगवान् भीकृष्णः क्रीडिष्यमाणो बल-देवेन संयुतः वेणुं विशेषेण रण्यन् नादयन् गोपैर्गोधनैश्च संवृतः प्राविशत् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीयकृतपद्मरत्नावली ।

सरित् नदी सरो देवस्तातः एतयोः प्रसवयानां निकृता ऊर्मिस्तद्वजः एतत्सम्बन्धि वायुना च कहारं सौगन्धिकं कञ्च पञ्चमं नीलोत्पलम् उत्पलम् एषां रेणुभिः परागैः हारिणा मनोहरया । यद्वा, रेणुनां हारो हरणम् अस्यास्तीति हारी तेन निदाघवह्न्यर्काऽपि भव उत्पत्तिर्भव्य स तथा दवस्तापः “दव परितापे” इति भातुः । अचूप्रत्यये एतत्सिद्धयति वनाभिरित्यर्थाङ्गीकारे वहीत्येतद्वयर्थं भवति अति शास्त्रे, कोमलतरुणोपेतैः ॥ ५ ॥

विषयदुल्लवणाः चण्डांशुकराः सुपरश्मयः यत्र शास्त्रलितं बालवृणनिबिडं भुवो गतं रसं जलं न निगृह्यते किं कारणा-मत्राह-अगाधेति । अगाधं तोयं वस्याः सा अगाधतोया सा च इन्दिनी नदी तत्तस्यास्तटे रुद्धैः तीरजातैर्पक्षैः समन्ततः द्रवन्त्याः स्यन्दमानायाः पुलिन्याः विभक्तनद्याः शास्त्रानद्या इत्यर्थः पुलिनै-र्निमित्तैः सर्वदा द्रवीभूतस्य कल्पादित्यर्थः ॥ ६-७ ॥

विरण्यन् विविधैः स्त्रैर्वनयन् कृष्णः तद्वनमविशदि-त्यन्वयः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ऊर्मिभिरिति निमित्तम् ॥ ५ ॥

पुलिनैरित्युपादानं द्रवत् सदाहं पुरीषं मृद्यस्यास्तस्याः शास्त्रवदिति मित्याचारार्थकिबन्ताद्भावे निष्ठा ॥ ६-१० ॥

श्रीमद्भुमाचार्यकृतसुबोधिनी

अनिष्टशब्दस्य सुशब्दो बाधकः रसहारकस्य रसदायक इति तापनिवारकं वायुमाह—सरित्ति । सरितो नद्यः सरसि सरोवराणि प्रसवाः—शरणाः राजसत्तात्त्विकतामसास्त्रिविधानामप्युर्मिभिर्वा उत्पाद्यते वायुः अनेन मान्द्यं शैत्यं चोक्तम् सौख्यमाह—कहारपुष्पाणि सन्ध्याधिकासीनि कज्जानि कमलानि दिनविकासयुक्तानि उत्पन्नानि रात्रिविकासीनि त्रिविधैरप्येतैः सर्वदा वायुः सुगन्ध एव भवति तदाह—तेषां रेणु-हस्तिगोति । अत एव प्रनौकसां दवः अरययाग्निजनितस्तापः क्षावस्वाभ्यर्थता दवतापयोगादेव दवदावशब्दावरणमाचका-चित्ति कोशः तापवाचकोऽत्र प्रयुक्तः कचिद्वायोऽग्निवाचकः प्रयुक्तः अतो अनेकार्थो दवदावशब्दो तापस्त्वन्तःपिप्तादिनापि भवतीति तन्नित्यस्यैवाह—निदाघवह्यर्कभक् इति । निदाघे यो वह्यर्को ताप्या भवो यस्य । ननु, भूमिकृतस्तापो भवेत्तत्राह, अतश्चाद्वल इति । आद्वलं हरिततृणभूखण्डः द्वायुक्तः अत्यन्तं आद्वलं यत्र ॥ ५ ॥

शिष्टानपि गुणानाह—अगाधं तोयं यत्र एतादृशीनां हृदिनीनां तटसम्बन्धितो न ऊर्मयः तीरे जायमानास्तैः कृत्वा द्रवत् पुरीषं मृत्तिका यस्याः सा द्रवत्पुरीषी गौरादित्वात् डीष् तादृश्याः भुवः समन्ततोऽपि रसं आद्वलितं च यत्र वृन्दावने विषादप्युत्पन्नाश्चण्डांशुकरा न गृह्णते वृन्दावनभूमिः सर्वदा सरसैव तिष्ठति सर्वतश्च पुष्पिनानि भवन्ति तानि च पुष्पिनान्यगाधहृदिनीतटोर्मिभिर्युक्तानि भवन्ति भुव एव वा स्थानाविशेषास्तेषां शीतलत्वायोर्मिभिर्द्रवत्पुरीषत्वं निरूप्यते मध्ये शीतलतानिरूपणात् द्रवत्पुरीषता निरूपिता बहिःशीत-लताश्च पुष्पिनानि अतो मूलात् उपरिभागाच्च रसाधिक्यात् शोषाभावेन भूरसश्चाद्वलितयोर्नाभावः एवं सरसता निरूपिता ॥ ६ ॥

अन्यान्यनधर्मोनाह—वनमिति । आदौ कुसुमितं ग्रीष्मे हि प्रायेण कुसुमानि न भवन्ति शोभायुक्तं च कुसुमानि राज-सानि नदन्ताश्चिन्ना मृगा द्विजाः पक्षिणश्च यत्र सार्विकाः एते गायन्तो मयूरा भ्रमराश्च यत्र कूजन्तः कोकिलाः सार-साश्च यत्र आदौ नादस्तदनुगानं तत उद्विक्ते रसे कूजि-तानीति त्रयमुक्तम् । मिथुनाय द्वौ द्वौ नादद्विधित्वेनैवोपेक्ष्यते इति मृगाः सह निरूपिताः । गाने नृत्यमपेक्ष्यते इति मयूराः कूजिते परपुष्टोपेक्षिता इति कोकिलाः ॥ ७ ॥

एवं वनगुणानुक्त्वा तत्र भगवतः क्रीडां वक्तुमादौ भग-वतः प्रवेशमाह—क्रीडिष्यमाण इति । क्रीडाद्यमेव हि भगवता तत्र गुणाः सम्पादिताः तत्तस्मात् कारणात् कृष्णः क्रीडार्थ-माविर्भूतः भगवान् बलसंयुतो जातः षड्गुणाः स्रजं बलं च तस्य अतः सत्तामिः क्रीडां प्रक्याति पूर्ववत् तत्रात्मानां देवा-नामुद्बोधनार्थं तेषु विरयावन् गोपा गोपनानि च तेषां भर्माभ्यर्थार्थं सम्बृणो जात एतादृशः अविद्यादिति तद्वत्-प्रारम्भ उक्तः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सरितादीनामर्थो यतस्तेनेति शैत्यं कहारादीनां रेणु-हर्तुं निःशब्दत्वेनालक्ष्यतया चोरयितुं शीलं यस्येति सौगन्ध्यमान्ये दवस्तापः अन्यत्र निदाघे दावानलभवस्तापो भवति सोऽत्र नास्तीत्याह—अतिशाद्वले अतिकोमलहरिततृणाकीर्णं ॥ ५ ॥

अर्कभवतापामावे पूर्वोक्तद्रुममण्डलमण्डितत्वमेव हेतुरस्ति हेत्वन्तरमप्याह—अगाधतोया हृदिन्यस्तासां तटस्पर्शिमिकर्मिभि-र्द्रवत् सदैवादौ पुरीषं पङ्क्तौ यस्यास्तथाभूताया भुवो रसं न गृह्णतीत्यन्वयः । गौरादित्वात् डीष् रसं कीदृशं समन्ततः पङ्क्तौ पुष्पिनैः आद्वलितं आद्वलयुक्तीकृतं “विन्मतोलुक् [१।३।६५] इति मनुषो लुक् ॥ ६—८ ॥

श्रीमद्भुमकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत्र अतिशाद्वले अतिहरिततृणाकीर्णं वने सरिसरः प्रस-वणानां ये ऊर्मवस्तसम्बन्धितवायुना कहारादरेणु आहरतीति तथा तेन निदाघस्य ग्रीष्मस्य वह्यर्कोऽर्था भवति यो दवस्तापः स न विद्यते ॥ ५ ॥

यत्र वने अगाधतोयहृदिनीतटोर्मिभिर्द्रुमभिः पुष्पिनैः सह द्रवत्पुरीषं पङ्क्तौ यस्यास्तस्या भुवः रसं आद्वलितं आद्वलयुक्तां च विषादप्युत्पन्नाः विषवद्वह्यताः अपि चण्डांशुकराः न गृह्णते न हरन्ति ॥ ६ ॥

नदन्ताश्चिन्ना मृगा द्विजाश्च पक्षिणः गायन्तो मयूराः भ्रमराश्च यस्मिन् कूजन्तः कोकिलाः सारसाश्च यस्मिन् ॥ ७—११ ॥

भाषा टीका ।

आ वृन्दावन में गहरी हरी र घास जमी है कहरा कज्ज उत्पन्न इत्यादि कमलनकी जातिन के पराग [रज] को हरण करवे चारो सुगन्धी, और नदी सरोवर भरनान के तरङ्गन के स्पर्श करिबे सो शीतल एसो जो पवन वेहै है तासो वा जगे के रहवे चारे जीवनकुं ग्रीष्म सम्बन्धी आशि और सूर्य को ताप नहीं सतावै है ॥ ५ ॥

अगाधजलचारे सरोवरन के किनारे स लगीके जो लहरें उठें हैं तिन सों दूरताई तीर की मृत्तिका गीली बनी रहे है वा कीचचारी सजल पृथिवी कुं तथा सजलताई के कारण सो भई जो हरियाली ताकुं विषके समान बडी तीक्ष्ण सूख की फिरणो नही सुखाय सकै है ॥ ६ ॥

पुष्प जामें खिलरहे और चित्र चित्र जामें मृग और पक्षी शब्द कररहे और जामें कुहक रहे और जामें गुजार कररहे कोयल जामें पञ्चमखर से कुहू २ करे है सारस जामें न्यारे बोलिरहे हैं ऐसी शोभा युक्त वो वृन्दावन है ॥ ७ ॥

वा वनमें क्रीडा करिबे की इच्छासो बलदेवजी सहित

प्रवालवर्हस्तवकस्रग्धातुकृतभूषणाः ।

रामकृष्णादयो गोपा नन्तुर्युयुधुर्जगुः ॥ ६ ॥

कृष्णस्य नृत्यतः केचिजगुः केचिदवादयन् ।

वेणुपाणितलैः शृङ्गैः प्रशशंसुरथापरे ॥ १० ॥

गोपजातिप्रतिच्छन्ना देवा गोपालरूपिणाः ।

ईडिरे कृष्णारामौ च नटा इव नटं नृप ! ॥ ११ ॥

भ्रामण्यैर्लङ्घनैः क्षेपैरास्फोटनविकर्षणैः ।

चिक्रीडतुर्नियुद्धेन काकपक्षधरौ क्वचित् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

वेणु उजाषत गोप और गोधन के सहित आनन्दकन्द
श्रीकृष्णचन्द्र प्रवेश करते भये ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारतमिश्रकृतभाष्यदीपिका ।

काकपक्षाश्चूडाकरणाप्राक्तनकेशाः भ्रामण्यादिप्रकारैर्नि-
युद्धेन बाहुयुद्धेन चिक्रीडतुः ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गोपा इति गोपक्रीडायां निजामीष्टत्वं स्पष्टयन् तत्र च
रामकृष्णादय इति परमविशेषोपि स्वरूपं तदानीमन्यनिर्वि-
शेषतया श्रीरामकृष्णयोगोपत्तयोरुत्तमो तदोत्तमो तदविवेकाभि-
मानो सख्यमन्मानस्तादृशक्रीडायां परमातिपरमानन्दमयत्वं
व्यञ्जितवान् अथ तल्लीलावेशादिकमेव व्यञ्जयति—नन्तुर्युयु-
धुर्जगुः ॥ ९ ॥

तत्र वैदेशिकयोस्वि नटवेषेण श्रीदामसभायां सन्या-
मागतयोः श्रीकृष्णसमयोत्तमत्वेन प्रथमतः श्रीकृष्णस्य नृत्यं
वर्णयति—कृष्णोति द्वाश्रयम् । अपरे श्रीदामादयः समापतयः
अथ काकस्येन साधुसाधिवति प्रशशंसुः एवमन्यतो विशिष्टस्तस्य
नृत्यकौशलमुक्तम् ॥ १० ॥

अथ तत्र श्रीदामाकीर्त्या समापतितया निविष्टानामग्रतः समु-
त्थाय स्थितानन्त्यासद्वेषात् प्रशंसकानपि गोपान् प्रशंसनीय-
श्रीकृष्णादिवैशिष्ट्यात् प्रशंसति—गोपिति । देवाः श्रीकृष्णोपा-
सनपटलादौ तद्वपुषास्त्वेन प्रसिद्धाः इति समानमहिमत्वं
व्यञ्जितम् । तर्हि कथं ते तादृशमहिमत्वेन न केचित् प्रतीयन्ते
कथं वा भवन्ति प्रतीयन्ते तत्राह—देवा अपि गोपजात्यैव प्रति-
च्छन्नाः गुणादिभिस्तु स्पष्टाः अविवेकिनां यत्किञ्चित् साधा-
रयेन भ्रान्तिर्भवति ननु विवेकिनां प्रत्युत तादृशेन तादृश-
स्वीचीपसिकेन परमगुणाविष्कारेण च स्वमत्कारातिशय एव
स्यादिति भावः । ननु, तेषां गोपजातिस्त्वमेव कुतः ? तत्राह—गोपाव
रूपिण्यमिति नित्ययोगे मत्त्वर्थीयः ततस्त्वत्सन्तामीष्टत्वं तस्य

रूपस्य दर्शयित्वा तेषां तद्वपुषास्त्वेनानुरूपमिति ध्वनितं
एवं समानरूपवेषत्वं च व्यक्तं समानगुणत्वं ध्वनितं नटा
इवेति एवमन्येष्वपि गुणेषु हेयम् अतः सर्वथा तथोक्तत्वात्
देवयन्ति क्रीडयन्ति देवा इति च श्लेषोक्तिः हे नृपेति नरो-
स्मत्त्वेन भवतैवेदं ज्ञायत एवेति भावः ॥ ११ ॥

अथ नृत्यकौतुकानन्तरं कृतं युद्धकौतुकं वर्णयति—अन्योन्यं
हस्तग्रहणादिना भ्रामण्यैर्लङ्घनैरथो निपात्याशङ्क्यैः क्षेपैः प्रति-
विनोदनैः आस्फोटनैः करतलेन भुजमुखाद्यतैः विकर्षणैः प्राक-
र्षणैः नियुद्धेन बाहुयुद्धेन काकपक्षः केशगुम्फितवेष्याप्रयमिति
कोचित् ॥ १२ ॥

श्रीमद्भारतमिश्रकृतभाष्यदीपिका ।

ततः प्रवालादिभिः कृतानि भूषणानि ये तथाभूताः राम-
कृष्णादयो गोपा नन्तुर्युयुधुर्मियो बाहुभिर्जगुः ॥ ६ ॥

तत्र कृष्णस्य नृत्यतः सतः केचिद्रोपाः जगुः केचिच्च
वेणुवादिभिरवाहयन् केचिच्च प्रशशंसुः ॥ १० ॥

गोपजातिप्रतिच्छन्नौ साक्षाद्विश्वरावतारभूतौ रामकृष्णौ
गोपालरूपिणौ देवा ईडिरे तद्वपुः हे नृप ! नटं नटा इव ॥ ११ ॥

भ्रामण्यादिभिर्नियुद्धेन बाहुयुद्धेन काकपक्षधरौ रामकृष्णौ
क्वचिचिक्रीडतुः काकपक्षाश्चूडाकरणाः प्राक्तनकेशाः तत्र भ्रामण्या
नाम जिघृक्षतः प्रतिद्वन्द्विजनादात्मानं कौशलेन वञ्चयता परित-
स्तसञ्चारणं लङ्घनमासञ्जय प्राप्तस्य प्रहृष्टस्य वञ्चनार्थं लाघवे-
नेतस्ततो वत्सलं स्वगृहीतस्य भूमौ पातनं क्षेपः करतलेभुजैर्वाघातः
आस्फोटनं बलपरीक्षार्थमन्योन्यमाकर्षणं विकर्षणम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयवल्लभीकृतपदरत्नावली ।

धातुगौरिकः ॥ ६—११ ॥

भ्रामण्यैः मण्डलाकारेण तिस्रैर्दङ्गुनैर्दशपदान्युपतनैः क्षेपैः
भ्राम्णेपक्ष्मैः पाशायक्षेपयौर्वा आस्फोटनैः एकं हुस्तं द्विगुणी-
कृत्येत्तरेण पाशानां स्फालनानि आस्फोटनानि तैः परस्परैः
पाशानां पाशैर्भवत्स्वकाकर्षणं विकर्षणं नियुद्धेन मत्त्वयुद्धेन

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

काकपक्षधरौ अकृतचौलकेशधारिणौ त्रिवृकृतवेणीधारिणौ-
वित्यर्थः ॥ १२-१३ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

प्रशंसनीयमहिमद्योतनाय प्रशंसकान् प्रशंसति—गोपेति ।
गोपाः श्रीकृष्णोपासनपटलादौ तद्वदुपास्यत्वेन प्रसिद्धाः श्रीदाम-
सुदामवसुदामादयः इति समानमहिमत्वं व्यञ्जितं तर्हि कथं
कौश्लित्वाद्यमहिमत्वेन न ते प्रतीयन्ते, कथं वा भवद्भिः प्रतीयन्ते ?
तत्राह—देवा अपि गोपजात्यैव प्रतिच्छन्ना गुणादिभिस्तु स्पष्टाः
ननु, तेषां गोपजातित्वं कुतस्तत्राह गोपालरूपिणमिति नित्य-
योगे मत्वर्थीयः ततस्तदत्यन्ताभीष्टत्वं तस्य रूपस्य दर्शयित्वा
तेषां त्वदनुकृपत्वं दर्शितम् ॥ ११-१५ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सामान्यतः प्रथमतः क्रीडामाह—सर्वेषां प्रचालेति । प्रचालानि
पल्लवानि वृक्षस्तवकानि पुष्पगुच्छानि स्रजः पुष्पमालाः
धातव्यो गेरिकादयः तैः कुतानि भूषणानि यैः पञ्चधा हि
धनभूषणानीति गणितानि साधारणक्रीडात्वात् कृष्णरामौ राम-
कृष्णौ वा आदिर्येषां सर्वे गोपाः ननुतुः मनोविज्ञासं कृत-
वन्तः युयुधुर्देहविज्ञासं जगुर्वाग्लिसम् ॥ ६ ॥

भगवतो लीळामाह—कृष्णश्चेति शिक्षार्थं लोके नृत्यप्रसिद्धयर्थं
च भगवतो नृत्यतः सतः नृत्याङ्गभूते गीतवाद्ये अन्ये कृतवन्तः
कोचिल्लगुः कोचिद्विवादप्रतिनिधिः वेणुः श्रुतिपूरकः पाणिशङ्ख-
व्याह करोति इत्यान्वयश्चतुष्पञ्चादीनि गोमुखवच्छब्दं कुर्वन्तीति
शृङ्गाणि चावादयन् अथापरे प्रशंससुः भिन्नप्रकारेण नृत्य-
सम्बन्धप्रशंसातः स्वतन्त्रप्रशंसाभिज्ञा ॥ १० ॥

नन्वेते कथं प्रशंसादिकं कृतवन्तः ? भगवाने
प्रशंसासम्भवात् ज्ञाने महतो लीळायां प्रशंसोत्तुपपत्ति-
रित्याशङ्क्याह—गोपजातिप्रतिच्छन्ना इति । यथा भगवान् प्रति-
च्छन्नः एवं भगवत्सेवका अपि गोपजात्या प्रतिच्छन्ना जाताः
इदानीमेव गोपवेषं कृत्वा समागता इत्याशङ्कां व्यावर्त्तयति,
गोपालरूपिण इति । गोपरूपयुक्तास्तथैवोत्पन्नास्तेष्वविष्टाश्च भूतः
कृष्णरामादीदरे तथापि सेवकानां कथमेव धाष्ट्यमत आह,
नटा इव नटं नृपेति । नटा हि स्वामिसेवकमात्रं परित्यज्या-
न्योन्यम् प्रशंसन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥

पुनर्भगवतो नानाविधक्रीडामाह—भ्रामयारिति । मल्लयुद्धे ह्येते
प्रकाराः अन्यो हस्तस्पर्शेन भ्रमन्ति हस्तद्वयं धृत्वा वा भ्राम-
यन्ति पतद्बालानामपि भवति तथा उल्लङ्घनानि उच्चैर्भूमौ गता-
दिषु च मल्लानां वा उल्लङ्घनं शेषः प्रक्षेपः तिरस्कारादिर्वा
आस्फोटनं बाहुस्फोटनं विकर्षणं निषमस्थाने बलान्प्रयत्नम् एवं
पञ्चविधा लीळा चिक्रीडतुः क्रीडां कृतवन्तौ बाहुयुद्धेन कचित्
काकपक्षधरौ कृतचूडाकरणौ कियत्कालमेव हि चूडाकरणा-
वन्तरे केशास्तद्विधेषु कचित् स्थापयन्ति ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजकवर्त्तिकृतसारायर्धर्शिनी ।

गोपा इति रामस्यापि गोपामिमानत्वात् ॥ ६ ॥

कृष्णस्य नृत्यतः कृष्णो नृत्यति सतीत्यर्थः कृष्णोपासकैः भक्तैः
रुपास्यत्वादागमादिषु तथा प्रसिद्ध्या च देवाः किन्तु गोपजात्या
प्रतिच्छन्ना इति तेषां देवानामपि गोपजातित्वमित्यर्थः । यद्वा, गोप-
जातिषु कृष्णसखेषु मध्ये एव प्रतिच्छन्ना नरवेषेण भवनारदादयो
भक्तास्तल्लीलास्वादायमित्यर्थः गोपालरूपिणमिति नित्ययोगे
इति ॥ १०-११ ॥

आस्फोटनैः करतलेन भुजमूलाघातैः नियुद्धेन बाहुयुद्धेन
काकपक्षाश्चूडाकरणात् प्राकनाः केशा इति स्वामिचरणाः
केशगुम्फितवेणीत्रयमिति केचित् कर्णाग्रधाम्बिकालका
इत्यन्ये ॥ १२-१३ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

काकपक्षधरौ चूडाकरणात्प्राकनाः केशाः लोके काकपक्षाः
प्रसिद्धाः तदाकारतां नीताः “हिरण्यकेशः” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धाः
सनातनाः ये केशास्तद्वरौ ॥ १२-१३ ॥

भाषा टीका

नवीन कोमल वृक्षन के पतौवा मोरपङ्क पुष्पन के गुच्छा
माला और खरिया गेरु मनशिख इत्यादिकन सौ शृङ्गार
कर के रामकृष्ण से आदि लोके सगरे गोप कमऊ नाचें
कमऊ गावन लगें, कमऊ कुस्ती खरत भये ॥ ६ ॥

जाविरिया कृष्ण नाचिवे लगें हैं तब कितनेही गोप गाय
वे लगें हैं । कितनेही बंशी बजावन लगें हैं, कितनेही ताशी
बजावन लगें हैं, कितने माहिषशृङ्ग (भैंसको सींग) बजाववे
लगें हैं, और सिंगरे “वा मैया भलो नाच्यो” वा प्रकार बडाई
करिवे लगें हैं, ॥ १० ॥

हे राजन् ! वा समें गोप रूपमें छिपे भये जो देवता हैं
सो गोप रूप धारण करन वारे राम कृष्ण की बडी
प्रशंसा करतभये जैसे नट नटकी बडाई करे हैं ॥ ११ ॥

मूढनो जिनकी नहीं भयो तारें सो छोटी २ अलकनवारे
राम कृष्ण दोऊ मैया कमऊ चारें मारें खेचें हैं, कमऊ
कुदें हैं, कमऊ “कोन को फेंक्यो कितनी दूर जाय” ऐसे कह के
छोटे २ देखन को फेंके हैं, कमऊ खरम ठोके हैं, । कमऊ
खेचा खेची करे हैं, कमऊ फिर कुस्ती खरे हैं, याप्रकार
की क्रीडा करत भये ॥ १२ ॥

कचिन्नृत्यत्सु चान्येषु गायकौ वादकौ स्वयम् ।

शशंसतुर्महाराज ! साधुसाध्विति वादिनौ ॥ १३ ॥

कचिद्विल्वैः कचित्कुम्भैः कचामलकमुष्टिभिः ।

अस्पृश्यनेत्रबन्धायैः कचिन्मृगखगेहया ॥ १४ ॥

कचिच्च ददुरण्णावैर्विविधैरुपहासकैः ।

कदाचित्स्पन्दोलिकया कर्हिचिन्नृपचेष्टया ॥ १५ ॥

एवं तौ लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिश्चरतुर्वने ।

नद्याद्रिद्रोणिकुञ्जेषु काननेषु सरस्सु च ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभावाद्यं दीपिका ।

कुम्भैः कुम्भमुच्यते । अस्पृश्यत्वं नेत्रबन्धश्च तदाद्यैः
शृङ्गाणां खगानां च चेष्टया ॥ १३ ॥

ददुरण्णावैर्मण्डकप्लुतिभिः स्पन्दोलिकया शोभाबन्धनेन
नृपाणामिव लीलया ॥ १५ ॥

नद्योऽद्रिद्रोणयः कुञ्जानि च एतेषु ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ नियुद्धश्चमानन्तरं कौतुकेन स्वयं नाट्यगुरुरपमाणाभ्यां
गतादिकमपि कुर्वद्भ्यां भीरामकृष्णाभ्यां प्रशस्यमानानामन्येषा-
मपि नृत्यमाह-कचिति । चकारः पूर्वोक्तश्रीकृष्णनृत्यापेक्षया
साधुसाध्विति वादिनौ सन्तौ शशंसतुः तत्प्रतिविशेषं
विशिष्य श्लाघां चक्रतुः एवं निर्मलकीडारसो दर्शितः महा-
राज ! हे राजवर्गमण्ये श्रीकृष्णभाकिविशेषेण परमभेष्टेति मवा-
नेषेह श्रोतुमर्हतीति भावः । एवं नृत्यमिश्रगानानुसारेण क्रम-
प्राप्तं तदमिश्रगतमनुगृह्यमिति प्रकरणाभिप्रायः ॥ १३ ॥

अन्ये अपि युद्धादिविचित्रलीलाः सङ्गृह्णन्ति-कचिविति
त्रिकेण । विस्वादिभिः कृत्वा याः क्रीडास्ताभिश्चरतुः एवं
लोकसिद्धाभिरन्यामिष्य क्रीडाभिश्चरतुरित्यन्वयः ॥ १४ ॥

उपहासकैर्द्वैत्यजनकैः विविधानुकरणादिभिः कचिविति
छिरावर्तनीयं नृपचेष्टया गिरिशिखारिहासनासनकौसुमच्छत्र-
चामरादिपरिच्छदवपात्रपुरःसरत्वादिसम्बन्धः ॥ १५ ॥

नद्यः मद्रयः द्रोणयश्चाद्रिसन्धयः "काष्ठागारेऽम्बुवाहिन्यां
शैलसन्धौ च योषिति । द्रोणी न स्त्रीमानमेहं द्रोण्याः काके
कुपीपती" इति त्रिकायदशोषात्, खने भिवृद्धावते काननेषु
तद्वन्तर्गतेषु काम्यकवनादिषु तत्र तयोर्विहारो वेवविशेषश्चोक्तः
श्रीहरिवंशे-

"चारयन्तौ चिद्वृक्षानि गोचनानि शुभाननौ ।

स्फीतशप्पप्रकटानि वीक्ष्यमागौ वनानि च ॥

इवेह्यन्तौ प्रगायन्तौ विचिन्वन्तौ च पादपान् ।

नाममिदयोऽहरन्तौ च सवत्सा गाः परन्तपौ ॥

नियोगपापीरासकैः स्फम्भाभ्यां शुभलक्ष्णौ ।

वनमालाकुलोत्सकौ बालभृङ्गाविष्वभौ ॥

सुवर्णाञ्जनवर्णाभ्यामन्योन्यसहशाश्वरौ ।

[१६५]

महेन्द्रायुधसंसक्तौ कृष्णशुक्राविवास्वतौ ।

कुशाग्रकुसुमानां च कर्णपूरं मनोहरम् ।

वनमार्गेषु कुर्वन्तौ वन्यवेषधरावुभौ ॥

इति ॥ १६ ॥

भीमह्रीरराधवाचार्यकृतमागधतचन्द्रचन्द्रिका ।

कचिद्वन्येषु गोपेषु नृत्यत्सु सत्सु स्वयं गायकौ वादकौ च भूत्वा
हे महाराज ! साधुसाध्विति वदन्तौ सन्तौ प्रशशंसतुः ॥ १३ ॥

कचिद्विल्ववादिमिरित्वेन लोकप्रसिद्धाभिरुक्तक्रीडाभिः
रामकृष्णौ विचरतुः सञ्चरितवन्तौ इति त्रयाणामन्वयः । कुम्भो
नाम वृक्षविशेषस्तस्मै फलेः गुच्छैरिति पाठान्तरम् । आमलकैः
शुक्तिभिः काकिन्दीपुलिनगतमुकास्कोटैश्च अस्पृश्यम् अवां भियो
न स्पृश्यौ इति भाषाबन्धनेन तदनुकूलं कर्म नेत्रबन्ध आग-
मिष्यतो नामकृष्णतौ पाणिभ्यां कस्यचिन्नेत्रप्रच्छादनं शृङ्गाणां
खगानां चेष्टया तत्संज्ञातीयचेष्टया ॥ १४ ॥

ददुरण्णावैः मण्डकप्लुतिभिरुपहासकैः परिहासकवाक्यैः
स्पन्दोलिकया तदाकारशोलाबन्धनेन नृपाणामिव लीलया
च ॥ १५ ॥

नद्यादिषु रामकृष्णयोगौपैः सह पशुस्त्रारयतौ गोपकपी
प्रखम्बो ग्राहियुसरेणान्वयः । द्रोणः पर्वतसन्निभदेशः तज्जिघां-
सया रामकृष्णहननेच्छया ॥ १६-१७ ॥

भीमहृजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कुम्भैः कुम्भफलैः वतुलाकारैः "कुम्भोल्लूखलके क्लीवे कौशिको
शुग्गुलः पुमान्" इत्यमरः । पृष्ठतो धावनात्प्रप्रथमशब्दं त्वं मां
स्पृशेत्युक्त्वा पुरतो लीलया भावतीति यत्तद्वदमस्पृश्यक्रीडनं
वस्त्रेण नेत्रमाच्छाद्य मां स्पृशेति निगद्य तं मुक्त्वा पुरतो
भ्रमणं नेत्रबन्धलीला कुरान्तरप्रदेशे स्थितं वृक्षं ललीकृत्यो-
माङ्गलं प्राग्वृक्षस्य स्पर्शो विजयी स्यादिति च क्रीडा भावन-
संज्ञेयादिकमादिपदगृहीतम् ॥ १४ ॥

ददुरण्णावैः मण्डकवदुत्पतनैः ॥ १५ ॥

द्रोणी निम्नसानुस्थले अन्तर्गतानिषिडो हस्तादिकुञ्ज-
"निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीवे वतादिपिहितोदर" इत्यमरः ॥ १६-१७ ॥

पशुंश्चारयतो गोपैस्तद्वने रामकृष्णयोः ।

गोपबन्धुनी प्रलम्बोऽगादसुरस्तजिहीषया ॥ १७ ॥

तं विद्वानपि दशार्हो भगवान् सर्वदर्शनः ।

अन्वमोदत तत्सख्यं वधं तस्य विचिन्तयन् ॥ १८ ॥

भीमजीवंगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

द्रोणपश्चाद्रिसन्ध्यः दूस्त्रान्तर्त्वं विचार्य कानिनेषु अन्तर्त्वं-
नेषु ॥ १६—२१ ॥

श्रीमद्वल्हभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भगवतो नृत्यमुक्त्वा भगवत्सन्निधानेऽन्येषां नृत्यमाह,
 क्वचिन्नृत्यात्स्थिति । अन्येषु नृत्यसु सत्सु स्वयं गायकौ वादकौ
 च स्वकारादन्येषु गायकेषु स्वयं वादकौ अन्येषु वादकेषु
 स्वयं गायकाविति । किञ्च, स्वयमेव शशंसतुः स्वयं पदात्पर-
 प्रेरणयापि साधु साधु इति वादिनौ क्वचिद्भगवतः क्वचिद्वि-
 शेषेण शशंसतुस्त्वनोत्रं कुरुतः क्वचिद्विशेषणानुशासनं वा॥ १३ ॥

एवं शास्त्रानुसारिणीषामुक्त्या केवलबालकसम्प्रदायसिद्धां
 खीषामाह-कञ्चिद्वैरिति। विद्वक्पदानां क्रीडाकन्दुकवत् द्वेषा-
 र्कपां कुम्भफलानि सूक्ष्माणि ततः तैः क्रीडा साक्षा सूक्ष्मपिण्ड-
 सत्सूक्ष्माययामलकानि मुष्टिभ्रामणक्रीडया क्रीडनम् अस्पृश्य-
 क्रीडाकपर्धिकेति प्रसिद्धा परवर्तिकेति च नैप्रवन्धक्रीडा सञ्चि-
 मुष्टिकेति प्रसिद्धा आदिशब्देन निबोधनक्रीडाग्रम् बध्यति
 आशौहक्रीडा एकपदक्रीडा च तथा काष्ठखण्डैस्तथा कपालैः
 जलस्थलयोः कञ्चिद्वरिणाक्रीडा हरिणाऽऽकृति विधाय नृत्यं
 कुर्वन्ति खगलन्मयराविकवलीहाऽनेकविधा ॥ १४ ॥

एवं स्थललोभाभ्युत्थानं जले प्रकारविशेषलोभाभाह-कवि-
त्वाति॥ कचिद्दूरदूरस्थेन कव्यप्लवने कुर्वन्ति मध्ये हृदय प्लवस्य-
निगुह्य चतुरः पद इति श्रुतेः निरन्तरमुत्प्लव्य गमनं तस्यातिकठिनं
नेदानीं बालकेषु प्रसिद्धम् उत्प्लवाश्चोल्लङ्घनानि च अतो
विविधैरित्युभयत्र सम्बध्यते उपहासकान्युपहासवचनानि चेष्टा-
श्च कदाचिद् भगवान् राजा भवति तदा दोषाभारुह्य गच्छति
केचन बाहकाः केचन दोषारूपा एव भवन्ति स्पन्दोलिका
दोषास्पन्दरूपा दोलिका वा वृषभाविवाधे द्वौ भवतः प्रसारित-
बाहुस्ततो मध्ये बद्धहस्ताश्चत्वारः पञ्चादसर्वे सम्बद्धाः भग-
वन्तं नयन्ति सा स्पन्दनदोलिका कदाचित् पुनर्नृपचेष्टया क्रीडति
कचिदुपविश्य सिंहासनेऽप्यादिभिश्च क्रीडत्याह्वापयति बध्नाति
दृग्दृश्यति वा ॥ १५ ॥

एवं क्रीडासुखोपसंहरति-एवं ताविति । अत्र प्रमाणं कोक्ता
एताः क्रीडावन एव काश्चन क्रीडा नद्यामद्वौ अद्विद्रोणीषु
उभयतः पर्वता मध्ये निम्ना भूमिद्रोणी तथा नद्यामपि भवति
कुक्षानि तुण्यसहिनानि गह्वरस्थानानि कान्तगति निषिडवनानि
सरितः क्षुद्रनद्यश्चकारासरस्तु तेषां सर्वसौक्यिकमाधान् बाह्य-
कानां निवारयन्तः करणशोषाजिवारितवान् यावत्तास्तु स्वयं न
प्रविशति तावत्ताः केवला एव स्मृता भवन्ति न भगवद्विशिष्टाः

भगवत्स्मारिका वा भूतो बालकानां प्रपञ्चविस्मरणाय सर्व-
कर्मसु स्वयं प्रविष्टः ॥ १६ ॥

ॐ माद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

कचिद्विल्वैरिति निःक्षिप्यमाणयोर्विल्वफलजयोः परस्परश्रान्तः
एवं कुम्भैः कुम्भवृक्षफलैः असृष्ट्येति स्पर्शस्य सादृश्याच्चिकी-
र्षाभ्यां क्रीडा तत्र स्पर्शकर्तृजयः स्पर्शकर्मजः पराजयः प्रकल्पित-
मेव पृष्ठदेशमासाद्य पाणितलाभ्यां नेत्रवन्धकं परिचिनोति सत्
पराजयः सर्वत्र जयपराजययोर्मुखीधेर्मादिरव ग्लहः खगलूगहयेति
खगाद्याकृतिमतां मियो युद्धकृजितादिकं कदाचित् भाषणशुक्ल-
तृतीयामारभ्य स्पन्दोलिकया दोलान्दोलनेन नृपचष्टया दानघट्टः
प्रदेशे नृपस्येव चेष्टाघट्टकरजिघृक्षया ब्रजबालानिरोधस्तथा
द्रोणश्चाद्रिसन्धयः ॥ १४—१६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कुम्भैः कुम्भपुच्छकैः ॥ १४—१५ ॥

भाषा टीका । -

हे महाराज ! हे राजा परिश्रित ! अब कमऊ और गोव
बालक नाचिबे खगे हैं, तब श्रीकृष्ण और बलदाऊ दोऊ
भैया आप स्वयं गायबे वजायबे लग जाय हैं, और भवेजु
भले खूब नाचे यातरियां बडाई करिबे लगें हैं ॥ १३ ॥

कमऊ वेत के फलन सों कमऊ कुमम वृक्षके फलनसों
कमऊ आमरेन की मुडीन सों फेंक २ के खेले हैं । कमऊ
छुआ छुई काई समे आंखिमिचोनी इत्यादि बीजान सों खेले
हैं, कमऊ पशुन नरी की कमऊ पखीन सरी की बिद्या
कर २ के खेले हैं ॥ १४ ॥

कमजु मंडक की नाई फुटके हैं, कमजु नाना प्रकार की
नकस करिके हेली करिवे खगे हैं, काहे समे झुला झारि के
झुले हैं कमजु आपस में राजा नोकर वाकर हीमान धनि के
सबों को ॥ १५ ॥

पापकारक कृष्ण बखरेस बोऊ भैया लोक प्रसिद्ध खेलन
मा बनमें नदीन में गोवर्धन की गुफात में कुञ्जन में गहरन
में सरोवरन में खेलत भये ॥ १६ ॥

अधिरस्वामिकृतमावायंदीपिका ।

आर्यतोः सतोः तद्वने तस्मिन् वनं तयोर्जिह्वायाम् ॥१७॥१८॥

तत्रोपाहूय गोपालान् कृष्णः प्राह विहारवित् ।

हे गोपाः ! विहारिष्यामो द्वन्द्वीभूय यथायथम् ॥ १६ ॥

तत्र चक्रुः परिवृढौ गोपा रामजनादेनौ ।

कृष्णसङ्घट्टिनः केचिदासन्नामस्य चापरे ॥ २० ॥

आचरुर्विविधाः क्रीडा वाह्यवाहकलक्षणाः ।

यत्रासेहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥ २१ ॥

वहन्तो वाह्यमानाश्च चारयन्तश्च गोधनम् ।

भाण्डीरकं नाम वटं जग्मुः कृष्णपुरोगमाः ॥ २२ ॥

रामसङ्घट्टिनो यर्हि श्रीदामवृषभादयः ।

क्रीडायां जयिनस्तांस्तानूहुः कृष्णादयो नृपः ॥ २३ ॥

उवाह कृष्णो भगवान् श्रीदामानं पराजितः ।

वृषभं भद्रसेनस्तु प्रलम्बो रोहिणीसुतम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

यथायथं वयो वलाघनुरूपं द्वन्द्वीभूय ॥ १६ ॥

परिवृढौ नायकौ तत्र केचन कृष्णसङ्घट्टिनः कृष्ण-
पक्षीयाः ॥ २० ॥ २१ ॥

वाह्यमानाः पृष्ठेनोद्यमानाः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवटीपिकी ।

परमैश्वर्यविशेषगर्भा मधुरमधुरां लौकिकलीलां मुक्तावाऽधुना
श्रीधरदेवद्वारा विहितं प्रकटैश्वर्यामलौकिकीमाह—पशूनित्या-
दिना । यः कोपि गोपस्तद्दिने गृहे तिष्ठन् तद्रूपीत्यर्थः ॥ १७ ॥

वाशाहं इति प्रलम्बकृत्वाणुरेत्यादिना यदुकुलकदने मुख्य-
तयाऽऽहो निर्दिष्टस्य प्रलम्बस्य वज्रेण यदुकुलकद्विधविशेषोपेक्षया
तद्वदने हेतुः सर्ववर्जितः सचेष्टः यतो भगवान् विचिन्तयन्
वक्ष्यमाणाप्रकारेण विचारयन् तस्य सख्यं सख्युः कर्म चेष्टा-
निनि यावत् ॥ १८ ॥

तत्र तद्वये निमित्ते प्रकर्षणाह—प्रलम्बस्यापि मनोरमत्वात्
विहारवित् यतः स एव तत्र सर्वलोभमिच्छ इत्यर्थः ॥ १९ ॥

गोपा इति सत्यपि सख्यसामान्ये वर्गभेदेन तयोः पृथक्-
पृथक् तद्विशेषवतां तेषामसङ्कोचातिशयवत् क्रीडा-
रसाय वैपरीत्येन परिवृढौ चक्रुः एवमेव च तयोर्मिथः प्रया-
सोपि विवृतः स्यात् यथा हरिवंशोक्तजलक्रीडायां स्वसुता
श्रीवलरामपक्षे तत्सुताश्चात्मपक्षे तेन कृताः अतः श्रीदामादयो
रामसङ्घट्टिनो जाताः रामेति रमणाभिप्रायेण जनादेनेति तत्त-
त्क्रीडाभिः स्वमतोऽर्थपूरकतया सर्वैषोऽप्यस्मात्तत्त्वामिप्रायेण ॥ २० ॥
विविधाः हरिणा क्रीडनाख्यादयः तथा च श्रीविष्णुपुराणे-

“हरिणा क्रीडनं नाम बालक्रीडनकं ततः ।

प्रक्रीडिता हि ते सर्वे द्वौ द्वौ युगपदुत्पन्नम् ॥

इति ॥ २१ ॥

वाह्यमाना उद्यमानाः स्कन्धारूढाः भाण्डीरकमिति सङ्घायां
कन् नाम प्रसिद्धौ सख्यं वर्णितं श्रीहरिवंशे—

“वदशं विपुलकर्मशास्त्रिनं शास्त्रिनाम्बरम् ।

स्थितं प्ररुषां मेधाम निविडं दलसंश्रये ॥

गगनाद्धौतियलाकारं प्रवनाभोगकारिणम् ।

नीलचित्राकुर्वणैश्च सेवितं बहुभिः खगैः ॥

फलेः प्रघालैश्च घनैः सेन्द्रचापघनोपमम् ।

मवनाकारविटपं लतापुष्पसुमण्डितम् ॥

विशालमूलावनतपवनान्मोक्षधारिणम् ।

प्राधिपत्यमिवान्धेषां तस्य देशस्य शास्त्रिणम् ॥

कुर्वाणं शुभकर्मणं तिस्रोवर्षमनातपम् ।

न्यग्रोष्ठं पर्वताग्रामं भाण्डीरं नाम नामतः ॥ इति ।

तत्र गमनं निदाघक्रीडौचित्यात् ॥ २२ ॥

यर्हि ये ये श्रीदामवृषभादयः क्रीडायां जयिनो बभूवुस्तर्हि
तांस्तान् कृष्णादय ऊहुरित्यन्वयः ॥ २३ ॥

भगवानिति युष्माकं यो भगवान् सोऽस्माकं ब्रजवासिभिः
पराजित इति नमः च व्यञ्जितं रोहिण्याः सुतमिति तेन
तत्प्रमावाहानस्यापेक्षया ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

सङ्घट्टिनः संसर्गिणः ॥ २०—२४ ॥

श्रीमद्गीतासुवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वद्वेषः हेतुगर्भमिदं सर्ववत्त्वात् तं जिघांसुमागतं
गोपकृपिणं प्रलम्बासुरं विद्वानपि सद्यो न तं जघ्रनैति
वाक्यशेषः किन्तु उपायान्तरेण तस्य वधं विचिन्तयन् तेन
सह सख्यमेवावमोदत अन्वमन्यत ॥ १८ ॥

तत्र गोपानाहूय तद्वधोचितविहारक्रममभिधः प्राह, उक्ति-
मेवाह—हे गोपा इति । यथायथमाकृतिवबोवबानुरूपं द्वन्द्वीभूय
सङ्घवद्वयं भूत्वा विहरिष्याम इति ॥ १९ ॥

तत्रैव भगवतोक्तं सति गोपाः रामकृष्णौ परिवृद्धौ सङ्घवोः
नायकौ चक्रुः ततः केचिद्रोपाः कृष्णपत्नीया बभूवुरपरे तु
रामस्य सङ्घट्टिनः ॥ २० ॥

एवं भूत्वा बाह्यवाहकतेमविप्रधानो निर्देशः बाह्यत्ववाह-
कत्वे लक्षणे फले मासु ताः बाह्यवाहकाश्च जयपराजयकृता
बाह्यवृत्तिर्यथाभूता विविधाः क्रीडाश्चरुः, बाह्यवाहकलक्षणा
इत्येतदेव विशदयति—यत्रेति । यत्र मासु क्रीडासु जेतारः आरोहन्ति
पराजितास्तु वहन्ति इति ॥ २१ ॥

एवं क्रीडायां जयेन हेतुना बाह्यमानाः पराजयेन हेतुना
वहन्तश्च गोधने चारयन्तश्च कृष्णप्रभृतयो गोपाः शनैः माण्डो-
राख्यं वटं वृक्षं जग्मुः ॥ २२ ॥

तत्र यदि यदा श्रीदामादयो रामसङ्घट्टिनः क्रीडायां
जिग्युस्तर्कात्तां दे नृप ! कृष्णादयः ऊहुरुद्वन्तः ॥ २३ ॥

तत्र भगवान् श्री कृष्णः पराजितः आश्रयमानमुवाह चन्द्र-
सेनस्तु वृषभं तथा श्रीकृष्णसङ्घट्टी प्रलम्बासुरः रोहिणीसुत
वज्रदेवम् उवाह ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यस्य यो विहारस्तं वेत्तीति ॥ १८ ॥

परिवृद्धौ नायकौ कृष्णसङ्घट्टिनः कृष्णपत्नीयाः ॥ २० ॥

बाह्यवाहकत्वं विशदयति—तत्रेति । उवाह कृष्णो भगवानि-
त्यत्र इत्यस्येन नेतव्यः श्रीदामा कृष्णमुवाहेति कुत एवं
विकल्प्यते ? हरिवंशादिवचनात् तथाप्ययं पुराग्रह इति न
वक्तव्यम् “बाहुमानविरोधे तु व्यख्यासः शब्दवार्थः” इत्यादि-
निर्णयवचनात् ॥ २१-२२-२३-२४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

बाह्यमाना ऊह्यमानाः ॥ २२-२३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं क्रियामयान् संस्काररूपांश्च दोषान् निवरयं अन्तः
करणावोषामिमामिनी वैद्यभूतां निवारयितुमुपायानमारभते,
पञ्चद्वारयतोरिति । गोपैः सह पञ्चद्वारयतोः सतीः प्रलम्बः भगवत्
अन्तःकरणात्मेव रूपसम्पर्कमिति गोपकृपी सः प्रकृत्या लम्बः
मुक्तिपर्यन्तमनुवर्त्तमानः तज्जिघांसया भगवान् तं विद्वानपि तत्स-
ख्यमन्वमोदतेति सम्बन्धः गत्वा मारणायः सः तत्र सख्यमागते

कः सर्वदेहः अतः प्रथमत एव जिघांसयेत्युक्तं सम्भवति अवि-
रोधव्याख्याने विरुद्धं न व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

तं प्रलम्बं वृष्टं भगवान् बाह्या तत्र प्रवेष्टेनैव तद्वध-
इति सञ्चित्य तथैव लीलायाः प्रारम्भत्वात् भगवतः
सर्वसख्यस्य सर्वोत्तमस्य दोषत्वेन वैद्यभूतनामद्वयकृत्वात्
सख्यं कृतवान् अत एव भगवता न मारितः केहोत्पन्नाश्च
अतो न मार्यन्ते यथोपधं तथा बलमद्वः व्यवहारे च
स कृष्णसम्बन्धी गोपालानां मध्ये कृष्णस्याहं तस्य
प्रवेशात् अनेनैव प्रकरेणाक्लिष्टतया वधो भवतीति विचार-
स्तथा कृतवान् ॥ —१८ ॥

ततः सख्यकरणानन्तरं वधप्रकारं कृतवानित्याह—तत्रोपाह-
येति सर्वानेष गोपालानुपाहूय नानाविधक्रीडायां प्रकृतान्
क्रीडाविशेषमुपदेष्टुं प्राह—तत्रोपाहूयेति । यत्र समभूमौ
तादृशी क्रीडा भवति तत्र सर्वानुपाहूयान् वद्व्यमाणं प्राहति
सम्बन्धः यतो भगवानक्लिष्टकर्मा प्रकषेण रूपमेवाह गोपालानां
विश्वासायं स्रज्जातक्रीडापरित्यागार्थं च विशेषणं विहारवि-
दिति सर्वानेव विहारान् वेत्ति भगवाक्यमेवाह—हे गोपा
विहरिष्याम इति । मद्द्वन्द्वभूता अपि द्वन्द्वीभूय यथा येन
सह यो द्वन्द्वं प्राप्तः तथा तेनैव सह (स) जयस्पर्शः
जयं वा प्राप्नोतीति यथा तथा यथा यथं वा यथासुखमित्यर्थः
यथातथामिति पाठोऽपि क्रियाविशेषणमात्रत्वं विशेषः ॥ १९ ॥

भगवदुक्तास्तथैव कृतवन्त इत्याह—तत्र चक्रुरिति । उभौ तत्र
क्रीडायां मुख्यौ क्रियेते पञ्चाव द्वौ द्वौ समागच्छन्तः कृत्रिम-
सङ्केतं कृत्वा तत्र स एव समर्थं वृणीते तेन सङ्केतितः तर्कयो
भवति एवं सर्वे गोपालाः प्रकारान्वयेन विविधा भवन्ति तदाह,
कृष्णसङ्घट्टिनः केचिदासन्नामस्य चापर इति । तत्रापि प्रथम-
मागतौ मुख्यकार्यं कुरुतः श्रीदामा प्रलम्बश्च उभौ समागतौ
द्वन्द्वीभूयतत्रापि श्रीदामा बलमद्वेण गृहीता वल्लकार्यं करोति
प्रलम्बो भगवत्कार्यम् एतौ मान्त्रियाविव अत्यन्ता जयपराजययोः
कृष्णरामावेवान्योन्यं वाहकौ स्यातां मुख्यत्वात् नाप्यन्येषां स्थि-
तया वहनं तथा सत्यतिप्रसङ्गात् कलहसम्भवाच्च नाप्यत्र
मुख्यौ वाहकत्वपक्षः मन्यया भगवतोऽपि वाहकत्वं न स्यात्
मुख्ययोरेकः क्रीडति एको वहति अथवा क्रीडाविशेषे सर्वे एव
सर्वान् वहन्तीति तत्रैकपादगमने क्रीडान्तरे वामध्ये द्वितीयपादस्य
सूक्ष्मं पराजितो भवति तत्र प्रतियोगिनस्तान् आमयन्ति यथा
स्वजनं भवति येन प्रतियोगिना आमितः स्पृशति भूमिं त
वहति ॥ २० ॥

तदाह—आचिरविविधाः क्रीडा इति । बाह्यवाहकत्वे निमित्त-
माह—वप्रारोहन्तीति । जेतारः आरोहन्ति पराजिता वहन्ति नापि
निसर्गतः पराजितः पराजित एव भवति अतः कदाचित् कश्चि-
द्वहति बाह्यते च ॥ २१ ॥

तदाह—वहन्ती बाह्यमानाश्चेति मध्ये सर्वेषामेव क्रीडायां
प्रविष्टत्वात् गवां चारणामावे चतुर्विधपुरुषार्थदानिः स्यादि-
त्याशङ्क्याह—चारयन्तश्च गोधनमिति । गाय एव धनं चकाराद्भा-
मपि कुर्वन्तो माण्डोराके वने मुख्यो वटोऽस्ति तदाख्याति-
करः तत्र समा च भूमिः प्रलम्बस्य सहायान्तरस्यापि पञ्चा-
ङ्गातरस्यानागमनं भवति अतो माण्डोराकं नाम वटं सर्वे एव

अविषये मन्यमानः कृष्णं दानवपुङ्गवः ।

वहन् द्रुततरं प्रागादवरोहणतः परम् ॥ २५ ॥

तमुदहन् धरणिधरेन्द्रगौरवं महाऽसुरो विगतरयो निजं वपुः ।

स आस्थितः पुरटपरिच्छदो बभौ तडिद्द्युमानुडुपतिवाडिवाम्बुदः ॥ २६ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसुबोधिनी ।

जम्बुः इममर्थं भगवानेव जानातीति कृष्णपुरोगमाः कृष्ण एव पुरोगमौ येषां तत्र मध्येऽपि क्रीडां कुर्वन्ता एव गताः ततो यदा पराजयस्तदा वहनम् ॥ २२ ॥

तदाह—रामसङ्गुट्टिनो यहीति । प्रयोऽत्र निरूपिता अन्तःकरणा-
गुणानां त्रैविध्यज्ञापनाय रामो यथा तथा श्रीदामा वृषभश्च-
रामो राजसः श्रीदामा सात्त्विकः वृषभस्तामसः तत्र यदा ते
क्रीडायां जयिनः तांस्तान् कृष्णादयः ऊचुः—

“सकलकर्मतामिहैव हीनत्वं कुरुते कचित् ।

धर्मप्रधानो भगवानिति ज्ञापयितुं तथा” ॥

यथा बलभद्रः प्रलम्बाकृतो भवेत्तदर्थं भगवान् श्रीदामानमुवाह
नाम्ना लक्ष्मी वनमाला रूपत्वे तस्यानोऽलङ्कारार्थं वहन-
मुखितं पराजित इति निमित्तम् अन्यस्यापि वहनार्थं तदाह-
वृषभं मद्रसेनस्त्विति । तुशब्दस्तृतीयस्य तत्पूर्ववद्वहनमिति
ज्ञापयेति प्रलम्बास्तु रोहिणीसुतं मातृनाम्ना व्यपदेशस्तद-
ज्ञानज्ञापनाय ॥ २३—२४ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चारयतोः सतोः गोपकृपी यः कोपि गोपस्तद्दिने किञ्चित्
कृत्यार्थं गृहे स्थितस्तद्रूपधारी तयोर्जिह्वाशेषः ॥ १७ ॥

विचिन्तयन् अनेनैव प्रकारेण सङ्घातयिष्यामीति चिन्तया
निश्चिन्वन् ॥ १८—१९ ॥

परिवृद्धो नायको कृष्णस्य सङ्गुट्टो यूथस्तद्व्रताः ॥ २० ॥

किन्तु बाह्यावकलक्षणाः अस्मार्थं विवृणोति—यत्रेति । तेन
स्पर्शलेखायां रामसङ्गुट्टिनां मध्ये कोऽपि कृष्णसङ्गुट्टिनां कमपि
यदि स्पृशति तदा रामसङ्गुट्टितः सवे एव पराजितः यथा-
यथं वहन्ति एव जयन्ति चेत् कृष्णसङ्गुट्टिनस्तान् रामसङ्गु-
ट्टिनो वहन्ति एवमेव नेत्रवन्धादिखेलायामपि ॥ २१ ॥

आगङ्गीरकं वटं जम्बुरिति स एव वटो अवरोहणं स्थानं कल्पितः
इत्यर्थः । तथैवरोहण्यलमपि तत्समीपवर्ति ज्ञेयम् ॥ २२—२४ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णस्त्रिमासं वृष्ट्वा हनिष्यामीत्याशयेन गोपकृपी अगात् ॥ १७ ॥

तत्सख्यमन्वमोदतेति निजस्त्रिमासो वर्धितः तथापि कौटि-
क्षापरिष्ठागे वृधं तस्य विचिन्तयन् ॥ १८ ॥

यथायथं यथायोग्यम् ॥ १९ ॥

परिवृद्धो यूथनाथो ॥ २०—२४ ॥

भाषा टीका ।

गोपनं कृत्वा संग लेके ता श्रीवृन्दावन में गऊन कूं चरावनवारे
श्रीकृष्ण बलराम दोऊ मैयान कों हरण करवें की इच्छा स
गोप को रूप धारण करिकें प्रलम्बासुर आवत भयो ॥ १७ ॥

सचरी बातन के जाननवारे दाशार्ह वंश में प्रकट भये
भावावर श्रीकृष्णचन्द्र कपटं वेष में वा प्रलम्बासुर को जान
भी गये तथा वाके मारिवे को उपाय विचार के मित्र बना-
यवे की इच्छा स वाकी बडाई करन लगे, कि—हे मित्र !
मली भई तू जवही आई गयो ॥ १८ ॥

ता समय सब खेलन कूं जाननवारे श्रीकृष्णचन्द्र ग्वाल
बालन कूं बुलावत भये, हे ग्वाल बालो ! हम सब अपनेन में
चरावरी के दोनो मिल २ के खेलेंगे ॥ १९ ॥

ऐसे सुनिके सचरे ग्वाल बाल इकट्ठे होयकें श्रीकृष्ण बल-
राम कूं मुख्य बनावत भये, कोई ग्वाल श्रीकृष्णचन्द्र की
ओर होत भये, और कितनेई दाऊजी ओर भये ॥ २० ॥

पीठ पै चढिवो और चढाय के छे चढिवो या तरियां
अनेकन प्रकार के खेल खेलत भये, जा खेल में जितनवारे
चढिकें चढें, और हारिवे वारे पीठ पै चढाय के (घोड़ा वनकें)
छे चढें ॥ २१ ॥

या प्रकार चढत चढावत गांधन कूं चरावत कृष्ण सों
आदि लेके सिंगरे ग्वाल बाल भांडीर नामक वट को जात
भये ॥ २२ ॥

वा खेल में दाऊ के साथ के जब श्रीदामा वृषभ इत्यादिक
संगरे बालक जीत गये तब हे नृप ! उन सचन कों कृष्ण
आदिकन नें [चढी दई] अपनी पीठ पै चढारि के भांडीर
वट को पहुंचाये ॥ २३ ॥

भगवान् श्रीकृष्ण जब हार गये तब श्रीदामा कूं अपनी
पीठ पै चढाय के लेचले, ऐसेई मद्रसेन वृषभ को चढाय
के लेचलो, और प्रलम्बासुर रोहिणी सुत श्रीबलदेवजी कूं
चढाय के लेचलो ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कृष्णद्विषध्वनाय अवकृतस्त्रिमासवरोहणं मर्यादा ततः
परं दूरमगात् ॥ २५ ॥

धरणिधरेन्द्रगौरवं यस्य तज्जिजमासुरं धपुरास्थितः
पुरटपरिच्छदः सुवर्णालङ्कारः तडिद्द्युमान्विद्युद्दीप्तिमानिष्य-
लङ्कारोपमा उडुपतिवाडिति रामोपमा उडुपतिं वहतीत्युडु-
पतिवादे यदि यथोचितस्थानेषु स्थिता विद्युतो भवन्त्युपरि-
श्रीडुपतिस्तदा सोऽम्बुषो यथा भाति तद्वद्वभावित्यर्थः ॥ २६ ॥

निरीक्ष्य तदपुरलमम्बरैचरत्प्रदीपद्वभ्रुकुटितटोप्रदंष्ट्रकम् ।

ज्वलन्निखं कटककिरीटकुण्डलविषाऽद्भुतं हलधर ईषदत्रसत् ॥ २७ ॥

अथागतस्मृतिरभयो रिपुं बलो विहायसार्थमिव हरन्तमात्मनः ।

रुषाऽहनच्छिरसि दृढेन मुष्टिना सुराधिपो गिरिमिव वज्ररंहसा ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

अथमतिवेगेन प्रदीप्ते दृष्टो यस्मिन् वपुषि तत् भ्रुकुटितट-
सेलप्रा उग्रा दंष्ट्रा यस्मिन् तत् प्रदीपद्वं भ्रुकुटितटं यस्मिन्
उग्रा दंष्ट्रा यस्मिन् तत् तथेति वा ज्वलन्त्याः शिखाः केशाः
यस्मिन् ॥ २७ ॥

आगतस्मृतिरभय इवात्मनः सार्थं गोपसमूहं विहाय हरन्तं
रिपुमहनत् । यद्वा, विहायसाऽऽकाशमार्गेणात्मनः प्राप्तमर्थमिव
हरन्तमिति वज्ररंहसा वज्रवेगेन मुष्टिना ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, तथापि कंसस्य मुखपार्श्वे श्रीकृष्णं दृष्टुं कथमयं
नाचेष्टेत्याह—अविषयमिति । श्रीरामद्वारा मारयितुं श्रीकृष्णेन
तसेज प्राप्य स्वतेजसं आविष्कृतेः अत एव कृष्णपक्षीयो
भूत्वा बलदेवं वहन् सन् यतो दानवेषु पुङ्गवः बलादिना
भेद्यः अवरोह्यातः भाग्यदीरस्कन्धात् तथा च श्रीविष्णुपुराणे—

“ते बाह्वन्तस्त्वन्योन्यं भाग्यदीरस्कन्धमेव वै ।

पुनर्निर्वाहिताः सर्वे ये ये पूर्वं पराजिताः ॥

सङ्कषेण तु स्कन्धेन शीघ्रमुत्क्षिप्य दानवः ।

न तस्यौ प्रजगामैव सचन्द्र इव वारिदः” ॥

इति ॥ २५ ॥

धर्मशिखरेन्द्रः सुमेरुस्तस्मादपि गौरवं भासो यस्य सीमाति-
क्रमे जाते विहस्य विस्मिन् विशङ्क्य च क्रमेण माराति-
रेकप्रकटनात् उत्त उच्चैः स्कन्धे बहुमित्यर्थः ॥ स महासुरोपि
अत एव निजमासुरं वपुरास्थितः तथा च तत्रैव—

“असह्यं रोहिण्यो यस्य स भारं दानवोत्तमः ।

वपुषे सुमहाकायः प्रावृषीव बलाहकः” ॥

इति ॥ २६ ॥

ईषदप्रसक्तं बाह्यकीडावेशेनेति पूर्वपूर्ववत् ॥ २७ ॥

अथानन्तरमिति—

“किमयं मानुषो भावो व्यकमेवावलम्ब्यते ।

सर्वारम्भं सर्वगुह्यानां गुह्यगुह्यात्मना त्वया ॥

इत्यादिकात् श्रीविष्णुपुराणाद्युक्तात् प्रति श्रीकृष्णस्य वक्-
नात् सद्य एवागता स्मृतिः दैत्यधर्षनिजावतारप्रयोजनं यस्य
सः बलो मुष्टिना रिपुमहनत् अहनत् कः केन कस्मिन् सुरा-
धिपो वज्ररंहसा गिरिमिव ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनमूर्तिकृतशुकपक्षीयम् ।

अविषयं कृष्णम् अविष्टं मन्यमानो बलमदं वहन् क्रुत-
तरं प्रागादित्यन्वयः ॥ २५ ॥

विहतरयः नष्टवेगः दूरं गतेन साशङ्कत्वात् अवरोह्यातः परस्वं
तडिद्युमान् विद्युदीप्तिमान् उडुपतिवाडम्बु इव समावित्य-
न्वयः ॥ २६—२८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तावद्रामसङ्घट्टी किं न बभूव प्रलम्ब इतीमां शङ्कां निरा-
कुर्वन्तं विशिनष्टि—कृष्णमविषयं सोढुमशक्यं व्योमासुरवृत्तान्त-
स्मरणेन दुर्वहे मन्यमानः श्रीकृष्णसङ्घट्टी भूत्वा रामेण पराजित-
स्तमेवोवाहेत्यर्थः । यद्यहं रामसङ्घट्टी भवेयं तर्हि यदा कृष्णेन
पराजितस्तं बहेयं तर्हि व्योमासुरवन्निप्रवेयेत्यभिप्रायेण कृष्ण-
सङ्घट्टी बभूवेत्यभिप्रायः रोहिणीसुतं वहन् अवरोह्यतेऽस्मिन्नित्य-
वरोह्या मर्षादास्थाने ततः परं दूरं क्रुततरं यथा तथा प्रागात् ॥ २५ ॥

धर्मशिखरेन्द्रः स्वपक्षेन वज्ररुपेण न बलदेवं वहन् स महासुरः
प्रलम्बः निहतरयः नष्टवेगः निजं स्थासाधारण्यं वपुरास्थितः
सन् स्वर्गाखण्डगारः बभौ तडिद्युमानित्यखण्डारोपमा उडुपतिमा-
निवेति रामोपमा यदि यथोचितस्थानेषु विद्युतो भान्ति उपरि-
चोडुपतिस्तदा सोम्बुदो यथा भवति तद्वदवभासित्यर्थः ॥ २६ ॥

निरीक्ष्येति हलधरः बलदेवस्तु तद्वपुर्निरीक्ष्य किञ्चिदभिमतं,
कथमभूतम् ? अम्बरैचरदाकाशरूपदीं अत्युन्नतमित्यर्थः ॥ अलमिति
वेगेन प्रदीप्ते दृष्टो यस्मिन् भ्रुकुटितटप्रा उग्रदंष्ट्रा यस्मिन्
तत् तथेति वा ज्वलन्त्याः शिखाः केशाः यस्मिन् कटका-
दीनां विषाऽद्भुतं चित्रम् ॥ २७ ॥

अथागतस्मृतिर्विष्णुसुरस्वशक्त्यादिज्ञानोऽत एवामयः बलदेवः
आत्मनः सार्थं सहायं गोपसमूहं विहाय दूरतो हरन्तं रिपुं
रुषा शिरसि दृढेन मुष्टिना जघान यथा सुराधिप इन्द्रो
वज्ररंहसा वज्रवेगेन गिरिं तद्वत् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रलम्बः कृष्णं विहाय राममवहस्य किं कारणमप्राह-
अविषयमिति ॥ २५ ॥

धर्मशिखरेन्द्रः पर्वतराजस्तद्वज्ररुपं अतिमारवत्वं यस्य
स तथा तं पुरटपरिच्छदः स्वर्गाखण्डगारः तडिता घुमता भादि-
त्येन च संयुक्तः तडिद्युमान् उडुपतिश्चन्द्रः तद्वानम्बुद-
इतीवमाद्यङ्का अभूतापमा यदा तडिद्युमान् तडिता युको

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मेघस्थाने प्रसूयः तडित्स्थाने पुरुटपरिच्छदः चन्द्र-
स्थानीयो तमः ॥ २६ ॥

अम्बुरेचरमित्यलङ्क ॥ २७ ॥

अथ कृष्णस्तवानन्तरम् आगतस्मृतिः उपासमुखस्मरणः वज्र-
दंष्ट्रा वज्रवेगेन ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो यज्जातं तदाह—अधिषष्ट्यमिति । प्रलम्बेन हि ज्ञातं भग-
वता सर्वस्वरूपात् भगवानधिषष्ट्यः न केनापि सोढुं शक्यः
अतोऽन्यतरस्याप्युपद्रवः स्वकार्यफलसाधक इति दानवपुङ्गवः दान-
वानां मह्ये श्रेष्ठः दानवारिः भगवन्तं कृष्णं परित्यज्य रोहिणी-
सुते वदन् अवरोहणतः परमपि द्रुततरं प्रागात् शनैर्गमने
सर्वैः सहगमनसम्भवात् पश्चाजपनं न सम्भवेत् अवरोहणपर्यन्तं
मर्यादेवेति ततः परं गतः ॥ २५ ॥

स्वार्थसिद्धिं मत्तोपास्यां मायां परित्यज्य तत्कृतं भगवति
सख्यं चाहङ्कारदेवतायाः पदतायां दोषो दृढो भवतीति विचिन्त्य
दैत्यरूपेणैव हतवानित्याह—तमुद्रहन्ति । बलमद्रोपि मर्यादाति-
क्रमे भगवदधिष्ठो जातः ततो धरणिधरेन्द्रवत् मेवाधिपवंत-
वत् गौरवं यस्य तस्यां वहने सामर्थ्यं महासुर इति प्रलम्बो हि
मुख्यः तथापि विगतरयो जातः ततः कृत्रिमवपुषा नयनमशक्य-
मिति मत्वा निजं वपुरासुरं वपुरास्थितः तस्य वपुर्वर्गेभ्यति,
पुरटपरिच्छदो वभाविति । पुरटं सुवर्णं तदेव परिच्छदो भूषणा-
दिकं यस्य तादृशः सन् वभौ स्कन्धे बलमद्रः बलमद्रस्यापि मूकु-
टादिकं शीघ्रगमने समुद्रकूटं तडित्वा माति बलमद्रमुकूटं घुमा-
निच घुमान् सूर्यः तडित् घुमांश्च यस्य उडुपनिश्चन्द्रः बलमद्रोपि
श्वेतस्त्रतुल्यः तद्वानुडुपतिमान् अम्बुद इव स्वयं इमांश्च वगा-
वांश्च अभूतोपमेयं तडित्सूच्यन्तः एकदैकस्य मेघस्य सम्बन्धिना
न भवन्तीति ॥ २६ ॥

ततो वज्रमद्रकृत्याह—निरीक्ष्येति । तस्य वपुरस्य निरीक्ष्य
स्वयमाकाशे चरन् गच्छन् इषद्वत्प्रसविति सम्बन्धः तत्र हेतुः इल-
भर इति तस्य रूपं वर्णयति । प्रदीपना दृश्यस्य भ्रुकुटितटे उग्रा
दृष्टा यस्य आविष्टकायमुकाविकारयुक्त इत्यर्थः । ज्वलन्ती शिखा
मस्येति आरक्तं दीपशिखायुक्तं कटककिरीटकुण्डलानां त्विषा
अद्भुतमेतादृशमपुत्रं दृष्ट्वा हलधरोपि गृहीतहलायुधोपीषद्वत्प्रसविति
वा प्राप्ते हेतुः कृतात् अत्र कल्पान्तरे भगवता स्थापित इति ॥ २७ ॥

प्रकृते तु भगवदधिष्ठो यत्कृतवस्तदाह—आगता स्मृतिर्यस्येति
अथेति केवलव्युदासार्थः अत एवाभवः भवरहितो जातः विहा-
यसा आकाशमार्गेण हरन्तं रिपुमात्मनो रिपुत्वात् स्वभावतो
वधं शिरसि दृढेन मुष्टिना रुपा अहनत् मुष्टिप्रहारं कृतवान्
ननु, नयनमाधेया कथं हननं तदाह, सुराभिषो गिरिमिवेति
सर्वलोकापकारिणात् वज्रवेगेन यथेन्द्रेण गिरिर्द्वैतः तथागमपि
लोकापकारित्वादेव हतः रंहसेति प्रतीकाराकरणात् तावन्मात्रेण
तस्या हननशक्त्यापि निवारिता ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवलीकृतसारध्वजिनी ।

कृष्णमधिषष्ट्यं मन्थमानं इत्यत एव रामं हर्षमनाः कृष्ण-
पत्नीयोऽभूदिति भावः । अवरोहतेऽस्मिन्नित्यवरोहणं मर्यादा-
स्थानं कृष्णदधिवज्रताय ततः परमपि प्रागात् ॥ २५ ॥

तमुद्रकटवलयैश्च बहून् यतो धरणिधरेन्द्रः सुमेरुस्तद्वद्वैरवं
यस्य तं तस्य सीमातिरिक्तगमनदर्शनेन विस्मित्य समाराधिक्य-
प्रकटनात् ततश्च वोढुमसामर्थ्यादेव विगतवेगः ततश्च तेन
वपुषा स्वमहापराक्रमम् अमितमावक्ष्य स निजं वपुरास्थितः वभौ
पुरटपरिच्छदः सुवर्णालङ्कारवान् अम्बुदस्ताडितद्युतिमान् उडु-
पतिं वहतीति सः मन्त्रासुरस्याम्बुद उपमा स्त्र्यालङ्कारस्य ताडित-
द्युतिः बलदेवस्योडुपतिः ॥ २६ ॥

अलमनिवेगेन प्रदीपे दृष्टौ यस्मिन् भ्रुकुटितटसैलवगा उग्रा
दृष्टा यस्मिन्तस्य तस्य तत् वपुर्निरीक्ष्य इषद्वत्प्रसविति साक्षात्
परमात्मनोऽपि तस्य प्राप्तोऽयं तदैश्वर्यज्ञानस्य कृष्णेनैव स्वयोग-
मायया आवरणात् तन्प्राप्नुवाकारमसुरवपुरेतत्तया वदन्तां यथा
मदप्रजवपुश्चन्द्रप्रदेश एवोसिष्ठेदिति कृष्णस्य कौतुकदिदृक्षुव
कारणं तदैश्वर्यज्ञानानावरणे तु असुरवपुःप्राकट्यारम्भ एव नायं
शोषः किन्त्वसुर एवेति विदुषा बलदेवेन सद्यस्तद्वधे तत्कौतुकं न
सिद्ध्येदिति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

लब्धामीष्टः कृष्णः साप्रजे विष्वति सति तत्र पुन-
रैश्वर्यज्ञानं सहसैवार्पणमासेत्याह अथागतस्मृतिरिति—

किमयं मानुषो भाषो व्यक्तमेवावलम्ब्यते ।

सर्वात्मन् सर्वगुह्यानां गुह्यगुह्यात्मना स्वया ॥

इति विष्णुपुराणोक्तकृष्णवाक्यालङ्घनजैश्वर्यज्ञानः विहायसा
आकाशमार्गेण आत्मनः प्राप्तमर्थं धनं हरन्तमिव रिपुं मुष्टिना
अहनत् कः केत कमिव सुराभिषो वज्रदंष्ट्रा गिरिमिव ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अवरोहतेऽस्मिन्नित्यवरोहणं मर्यादास्थानम् ॥ २५ ॥

धरणिधरेन्द्रवद्वैरवं गुरुवं यस्य तं बलमुद्रहन् विगतवेगः
निजमासुरं वपुरास्थितः पुरटपरिच्छदः कनकाभरणाः तडित्
घुमानुडुपतिवाडम्बुद इव वभौ तडित्घुमान् तडित्घुतिमान् इत्या-
भरणोपमा उडुपतिवाडिति बलोपमा ॥ २६ ॥

अलमनिवेगेनाम्बुरेचरत् आकाशगतम् प्रदीपकं भ्रुकुटितटे
यस्मिन् उग्रा दृष्टा तस्य तस्य तत् ॥ २७ ॥

विहायसा आकाशमार्गेण आत्मनोऽर्थं हरन्तमिव वज्रदंष्ट्रा
वज्रवेगेन मुष्टिना यद्वा वज्रस्य दंष्ट्रा गिरिमिवेत्यन्वयः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

दानवन में श्रेष्ठ ऐसी प्रलम्बासुर भी भीकृष्ण कृं जोरावर
मानि के दाऊजी को जहाँ उतरि के की उहरी तहाँ तें और
आगे लेके जातो मयो ॥ २५ ॥

पर्वत सहस्र गरुड भीषलदेवजी कृं वो महा असुर जो
प्रलम्बासुर है सो लेके चढ्यो परश्व जव मार नहीं सह-
सक्यो तव अपनो निजरूप धारणा करतो मयो, तव तो
सोनेन के कीट कुण्डल वारो वो असुर कैसे जास्यो

स आहतः सपदि विशीर्णमस्तकौ सुखादमनुधिरमपस्मृतौऽसुरः ।

महारवं व्यसुरपतत्समीरयन् गिर्यिया मघवत आयुधाहतः ॥ २६ ॥

दृष्ट्वा प्रलम्बं निहतं बलेन बलशालिना ।

गोपाः सुविस्मिता आसन् साधुसाध्विति वादिनः ॥ ३० ॥

आशिषोऽभिगृणन्तस्तं प्रशंसुस्तदर्हणम् ।

प्रेत्यागतमिवालिङ्ग्य प्रमविह्वलचेतसः ॥ ३१ ॥

पापे प्रलम्बे निहते देवाः परमनिर्वृताः ।

अभ्यर्चयन् बलं माल्यैः शशंसुः साधुसाध्विति ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां दशमस्कन्धे प्रलम्बवधो

नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

जातो कि—जैसे वीजुगी की दिसिबासे मेघ चन्द्रमा कू
लिये चलयो जातो होय ॥ २६ ॥

दाऊजी ने जब बाके देवकुं आकाश में चलतौ देख्यो
और ताहु में जरते से लाल २ नेत्र बारी जाकी भृकुटी
बड़ी २ उग्र जाकी डाढ चोटी जाकी अग्नि के ज्वाला सदृश
रंग बारी ऐसे भयानक रूप पैहू किरिट कुण्डल जो पहिरे
ताकी कांति सो अद्भुत मालूम होतौ ऐसे बाके रूप को
देखिके बलदेवजी नेक डरसे गये, मनमें विचारी कि, एका
एकी ये कहा भयो ? ॥ २७ ॥

नेक भय के आधे सों ठंडाई जो उतर गई तासों पीछे
सुधि आई कि, अरे ये तो असुर है तबतो निर्भय होयके
जैसे आकाश भागें होके बनलिये जानो होय ता सीत सों
माप को लिये चलयो जाय रह्यो जो वैरी ताके माथे पै एक
गहरी मुट्ठी बाधिके इन्द्र जैसे पर्वत पै बज छोड़े तारीत
सों बजसरी की एक जोरसे दई ॥ २८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अपस्मृतः गतस्मृतिः महारवं समीरयन् ॥ २६ ॥ ३० ॥

तदर्हणं प्रशंसादिम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अपस्मृत इति अपस्मारव्याधिनेवातिव्याकुलः सन्नित्यर्थः ॥ २६ ॥

बलशालिनेति तत्प्रभृतिबलविशेषाभिप्रेक्ष्यते तथा च श्रीहरि-
वंश—

“बलं तु बलदेवस्य तथा भुवि जना विदुः ।

प्रलम्बे निहते दैत्ये देवैरपि कुरासवे” ॥ इति

सुविस्मिताः सन्तः तत्कपटगोपवेषादिना ॥ ३० ॥

आशिष इत्थं चिरं सानुजः सुखं विहरन्स्मान् पाद्मि-
त्यादिप्रकाराः अभि अभितः तत्र तत्र सर्वत्रैव हेतुः प्रेमेति ॥ ३१ ॥

न केवलं त एव सन्तुष्टा बभूवुः देवा अपि परमानन्द
प्राप्ता इत्याह—पाप इति । परमबुद्ध जगदुपद्रावक इत्यर्थः ।
नितरां हते अपुनरावृत्तिमुक्तिप्राप्तेः तथा च द्वितीयस्कन्ध—

ये च प्रलम्बस्त्रवर्धुरकेश्यरिष्ट—

मल्लभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाद्याः ।

अन्ये च सात्वकपिचकलदन्तवक्र—

सप्तोच्चसम्बरविदूरथरुक्मिमुख्याः ॥

ये वा मृधे समितिशाखित आसत्पापाः—

काश्वीजमत्स्यकुरुमृजयकैकाद्याः ।

वास्यन्त्यदर्शनमलं बलपार्थभीम—

व्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयम् ॥ इति ।

अत्र केचिदमलदर्शनो प्रलसायुज्यादि केचित्तानिलयमिति
विवेचनीयम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भीमद्वयंनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अपस्मृतः अपगतस्मृतिः वसुः गतप्राणः ॥ २६—३२ ॥

इति भीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

भीमद्वयंनसूरिकृतशुकपञ्चीये

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भीमद्विराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सोऽसुरः प्रलम्बः आहतस्ताडितः सपद्येव भयगिराः मुखा-
दुच्चिरं वसन्नुच्चिरपश्मृतः अपगतं स्मृतं स्मृतिर्यस्य सः
महारवम् उच्चैः स्वरमीरयन् व्यसुगंतप्राणो न्यपतय यथा भव-
यत इन्द्रस्यायुधेन आहतो गिरिस्तद्वत् ॥ २६ ॥

वलशाखिना वलदेवेन हतमसुरं दृष्ट्वा विस्मिता
वभूवुः ॥ ३० ॥

आशिशः प्रयुज्जानाः प्रशंसार्हं तं वलदेवं प्रशंसुः स्मृतिं
प्राप्य पुनरागतमिवालिङ्ग्य प्रेम्णा विक्लवान्यधृष्टानि चेतांसि
वेवां ते प्रशंसुस्त्वित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

परमनिवृत्ताः नितरां दृष्ट्वा देवाश्च मानवैः पुष्पैर्वलदेवं
पापं सर्वदुःखकरं प्रलम्बं निहतौ सति मध्यवर्धनं साधु-
साधिवति प्रशंसुः ॥ ३२ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमद्विराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

महारवं समीरयन् वसुः गतप्राणः ॥ २६ ॥

वलशाखिना रामेण रात्रियः वादिनः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

मानवैः पुष्पैः ॥ ३२ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

[विजयध्वजरीत्या पञ्चदशः]

भीमल्लीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धर्भः ।

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमल्लीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धर्भे

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भीमच्छुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो वज्रात् तदाह—स आहत इति । समन्ताद्भूतः सपद्येव
शीघ्रमस्तको जातः ततः मुखादुच्चिरं वसन् अन्तर्गतमपि दूरी-
कृतं स्मृतिरहितोऽपि जातः एवं देहेन्द्रियमनसां वैकट्यं विक-
सितं तथाप्यसुरत्वात् स्वस्य राजसं भावं कृतवान् तदाह—महा-
रवं समीरयन् वसुः सप्तपदादिति प्राण्यस्त्वन्तरिक्षं एव गताः

[१६७]

पञ्चाङ्गमौ पतितः पुनस्तथान्तं पतितस्य नामवित्थितव्यं दृष्टान्त-
माह—गिरिर्बभूवेति । भवयत आयुधेन वज्रेण हतो गिरिः
बभूवेति न कदाचिदप्युद्धतो नापि प्रवृत्तः तथेवास्मिसमूहो जातः
इत्यर्थः ॥ २६ ॥

ततो वज्रात् तदाह—दृष्ट्वा प्रलम्बं निहतमिति । वलमसुरः प्रलम्बं
मारयतीति नाशयै वतो वलशाखी तथापि कथं स्मृतवान् कथं
वा शीघ्रमुपावस्फूर्तिः कथं वा सकृत् प्रहारेणैव मृत इति
गोपाक्षत्वाद्वा सुष्ठु विस्मिता आश्वयंशुका मासन् आदौ
चिन्ताकुली जाता इति हतनमात्रेणैव साधुसाधिवति वादिनो
जाताः ॥ ३० ॥

ततो देवास्त एव देवभावं प्राप्ताः आश्विनोऽभिगृण्यन्वश्च
जाताः चिरञ्जीवास्मान् पालयेत्यादि तस्यार्थं यथा भवति
तथा प्रशंसुः पूजां कृत्वा स्तोत्रमपि कृतवन्तः उत्तमानां
हीनानाम् उत्तमं श्रवभाषौ वा निरूपितौ समयावकृत-
माह, प्रेम्णागतमिवालिङ्ग्य प्रेम्णा विह्वलचेतसोऽपि जाता
इति ॥ ३१ ॥

न केवलं प्रलम्बवधो भूमिष्ठानामेव हितार्थः किन्तु देवाना-
मपीत्याह—पाप इति । पापरूपेऽस्मिन् निहते देवाः शुद्धसंस्कारमकाः
परमनिवृत्ता जाताः कंसादेरपि निर्ममाश्च जाताः अतः मानवैर्वल-
मस्यवर्धनं पुष्पवृष्टिं कृतवन्तः शशंसुः स्तोत्रं च कृतवन्तः
साधुसाधिवति प्रशंसां च कृतवन्तः अन्वया आकाशे गच्छतः तदा-
कटेन मारयन् स्वरक्षां भावयता अशक्यम् अन्वश्च न तत्र प्रकारः
अतो महासाहसेन कृतमिति साधुसाधिवति कथनं प्रशंसादेव
त्वष्टापिका पुष्पवृष्टिर्द्वेषापिका दोषापगतिः तदभिमानिनमपि
सुखदाभिनीति स्थापितम् एवमन्तःकारणदोषः परिहृतः तैश्चातु-
मोदितो देवैश्च ॥ ३२ ॥

इति भीमद्भागवते भीमच्छुभाचार्यकृतविरचितायाम्

सुबोधिनीयां दशमस्कन्धविवरणे

अष्टादशोऽध्यायविवरणम् ॥ १८ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अपस्मृतः गतस्मृतिः अपस्मारवशाद्विग्रस्त इत्यर्थः । महारवं
समीरयन् ॥ २६—३० ॥

तदर्थं प्रशंसार्हम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इति सारार्थदर्शिनीयां हर्विययां भक्तचेतसाय ।

दशमेऽष्टादशोऽध्यायः सकृतः सक्तः सताम् ।

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अपस्मृतः गतस्मृतिः ॥ २६—३० ॥

तदर्थं प्रशंसार्हम् ॥ ३१—३२ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

भाषाटीका ॥

दाऊ के मुँह के डुक लंगतेर मायो जाको बिलगयो
सुख जाकी जातरही मुख तें बधिर गिरावत वडो शब्द
करत बिना प्राणन को होय के वो प्रलम्बासुर हृद् के
वज्र को मारयो पहाड जैसे गिरे तारीत सों मरि के गिर
तो मयो ॥ ३८ ॥

वडे बख वारे बखदेवजी ने मारयो जो प्रलम्बासुर ताकू
देखि के संगरे श्वाश बाल वडो मखरज मानत भवे, और
बाहू जू बाहू खूब मारयो ऐसे कहवे लगे ॥ ३९ ॥

कितनेई वडी अवस्थावारे भोरे मारे गोप प्रेम सों

विह्वल बिच वारे होयके, मानो मरि के फिर साये का
तरिया के दाऊ को छाती सों लंगाय के प्रसीख देंदे के
उनकी योग्य प्रशंसा करत भये ॥ ३१ ॥

पापी प्रलम्ब के मरे पै देवता वडे सुखी भये, और श्री-
बखदेवजी के ऊपर माखान की वर्षा करत भये, तथा बाहू
जू बाहू खूब मारयो ऐसे प्रशंसा करत भये ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्धमें अठारवें अध्यायकी,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

—○:~:○—

श्रीशुक उवाच ।

क्रीडासक्तेषु गोपेषु तद्भावो दूरचारिणीः ।
 सैरं चरन्त्यो विविशुस्तृणलोभेन गह्वरम् ॥ १ ॥
 अजा गावो महिष्यश्च निर्विशन्त्यो वनाद्वनम् ।
 इषीकाटवीं निर्विविशुः क्रन्दन्त्यो दावतर्षिताः ॥ २ ॥
 तेऽपश्यन्तः पशून् गोपाः कृष्णरामादयस्तदा ।
 जातानुतापा न विदुर्विचिन्वन्तो गवां गतिम् ॥ ३ ॥
 तृणैस्तत्खुरदन्तित्रैर्गोऽपदैरङ्कितैर्गवाम् ।
 मार्गमन्वगमन् सर्वे नष्टाजीव्या विचेतसः ॥ ४ ॥

श्रीशरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

ऊनविंशे निविष्टं तु गोपगोकुलमव्युतः ।
 सुझारयमरयमाणेररक्षन्निपानतः ॥

दूरचारिणीः दूरचारिण्यः ॥ १ ॥

वनाद्वनान्तरं निर्विशन्त्यो दावेन तर्षितास्तृषिताः क्रन्दन्त्यः
 इषीकाटवीमस्त्युच्छिन्नतृणविशेषारयं निर्विविशुः ॥ २ ॥

कृष्णरामावादी येषां ते न तु यौ ॥ ३ ॥

तासां गवां खुरैर्दन्तिश्च क्रिषैस्तृणैर्गोऽपदैरङ्कितैश्च भूपदेशै-
 स्तृणैर्वा गवां मार्गमन्वगमन् नष्टाजीव्या गतजीविका-
 लायनाः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोऽस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रसङ्गादर्थोक्तिकल्पेऽप्यौक्तिकीमेधान्यां लीलां क्रमप्राप्ता-
 मेवाह-क्रीडत्यादिना । तेषां वा ता असङ्ख्या गावः समासान्त-
 र्वाभाव आर्षः गह्वरं पुनर्मग्नं तृणलोभेनेति श्रीगोकुलान्त-
 र्गतुक्तचारणानन्दाकारणावेशः ततस्तत्त्वोपस्तेनेति द्वयं "यजी-
 वितं तु निखिलं भगवान् मुकुन्धः" इत्यादौ तथा प्रसिद्धेः
 श्रीवृन्दावने अत्र कुत्रापि सुहृत्तमात्रेणोदरपुरणस्य शक्य-
 स्वाद्य ॥ १ ॥

न केवलं गावः पशव्येऽपि सर्वे पशव इत्युक्तपोषणत्वादेनाह-
 अजा इति । अजादीनां गमने यथापूर्वं येषामपेक्षया तत्क्रमेण
 निर्देशः इषीकाटवीं प्रायो वसुनातीरपरित्यक्तदूरवर्ति रक्षसैक-
 तज्जाम अत एव हावेत अप्रसिद्धयेन श्रीमत्कालीततापेन तर्षिताः
 तृणं प्रापिताः अत एव क्रन्दन्त्यो वभूवुः ॥ २ ॥

कृष्णात तैर्व्याख्यातमेव तथापि तयोः साक्षाद्दर्शमानयो-
 रपि गोपानां पश्वदर्शनादिकं तयोः कौतुकपरतयति द्वये यद्वा,
 कृष्णरामौ आदौ आदौ वसन्ते येषामिति "अमावसि वने कृष्णो
 विचिकाम समन्ततः" इतिषद्गवादिस्नेहमयलीलावेशपदे
 तद्गुणसम्बिज्ञानः ॥ ३ ॥

गोऽपदैर्गोभिः सेवितैर्मागैः सताङ्कितैः तत्खुरादिमिलितैः
 गोऽपदैर् सेवितासेवितप्रमाणेष्विति शब्दस्मृतेः अन्यत्र सुर-
 माघात् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीकम् ।

॥ १-३ ॥

खुरदन्तिजैः खुरैः दन्तिश्च क्रिषैः ॥ ४-६ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोऽस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ द्वात्रिंशदानन्तरं श्रीकृष्णकर्मामुच्यते तावत्प्राक्तनं
 वृत्तान्तमाह-क्रीडति । प्रसङ्गवधानन्तरमपीत्यादि गोपेषु क्रीडा-
 सक्तेषु सत्सु तेषां गावो दूरचारिण्यो यथेच्छं चरन्त्यस्तृण-
 लोभेन गह्वरं विवशुः ॥ १ ॥

तदेव प्रपञ्चयति-अजा इति । अजादयो वनाद्वनं विशन्त्यः दावेन
 तापेन तर्षिताः तृषिता आक्रोशन्त्यः इषीकाटवीमस्त्युच्छिन्नतृण-
 विशेषारयं विवशुः इषीकाटवे वने पूर्वञ्च गहनतृणविवक्षिता ॥ २ ॥
 ततस्ते क्रीडासकाः कृष्णारयो गोपास्तदा पशून् अपश्यन्तोऽत-
 एव जाता अनुकल्पा येषां तथाभूताः गवां गतिं गतिकृतं खुर-

भीमङ्गीरगवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विन्यासात्मकं चिह्नं विचिन्वन्तोऽपि न विदुः न लक्षितवन्तः ॥ ३ ॥

ततः कथञ्चित्त्वयैः तासां गवां खुरैर्दक्षिणैश्च क्षिप्रैस्तृणै-
र्गोष्पदैश्चाङ्कितं गवां मार्गमन्वगमन्ननुसृत्य जन्मः ततः पुनरपि
नष्टाजीव्या नष्टो धीनः प्राजीव्यः जीवनसाधनमार्गो येषां ते अत
एव विचेतसः विचाराकाशतचित्ताः ॥ ४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सम्पत्कृतसंसारविनाशनं हररेव सुशक्तं नान्यस्येति निह-
र्षनाय द्वावाग्निपानप्रकटितमाहात्म्यमस्य यक्षमुपक्रमतेऽस्मिन्-
व्याये-तेषां गोपालां गावः दूरचारिणीः दूरगामिन्वः स्वैर-
स्वेच्छया गहरं गम्भीरकक्षम् ॥ १ ॥

मुञ्जाटव्यामृषिकाटवी शराटवी वा उभयं च प्रचुरं तत्रे-
त्यर्थः । "शरो मुञ्ज इतीरितः" इति हृदयुधः । दावेन तापेन
तर्पिताः जले पातुक्रामाः ॥ २ ॥

अपश्यन्तः अनुतापः पश्चात्तापः विचिन्वन्तः अन्वेष-
माणाः ॥ ३ ॥

तासां गवां खुरैः कक्षिः दन्तैश्चक्षुरङ्कितैः भूतकैः नष्ट-
जीवाः जीवन्मुताः विचेतसः इतो गताः अत्र गता इति विविध-
मुख्यः यौ केवे गते स्येतां येषां ते तथा ये देवमेव चेतसा
यत्नसा च शरणां गच्छन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भीमउजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्भवेः ।

॥ १-२ ॥

कृष्णारामादय इति तद्गुणसंविधानत्वेन लीलावेशः ॥ ३-४ ॥

भीमङ्गलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अज्ञानात्मा ह्यात्मबोधो द्वावाग्निस्तापिवारणम् ।

षोडशे प्रोच्यते सम्यक्ज्ञानयोः संस्मृतं ततः ॥

ततो दासैर्मुदा लीलां सञ्चक्ष्णाम्रे भविष्यति ।

स्त्रीणां चैव भनः प्रीतिस्तदासक्तिः फलिष्यति ॥

एवं प्रलम्बवधप्रसङ्गेन क्रीडासकानां गोपालां विस्मृतपशु-
धनानां सम्बन्धिनो गावः यतः कृताश्चद्रताः अन्तःकरणबोध परि-
द्वियमायौ जीवस्यासदवस्थां भवतीत्यज्ञाते बलिष्ठमिव भवति
उपाधेर्दृष्ट्यासदर्थनिवेशात्प्रसङ्गे आत्मापि तद्विषयसहितो
भवति तदा गवां दाहे गोपाला अपि दग्धा उल्लभन्ते एवं
सर्वनाशे समुपस्थिते हरिरेव रक्षकः तदुपेक्षायां तु सर्वनाश
एव भवेत् शरणागतां च रक्षाः अतः सर्वोपाधिविनिर्मुक्तोऽपि
हर्षि शरणमाश्रजेदिति क्रीडायां मासके गोपेषु सख्यु तत्-
सम्बन्धिनो गावो रक्षकाभावाद्दूरचारिण्यो जाताः ततः स्वैर-
स्वैरत्यस्तृणयोमेन गहरमत्यगम्यस्थानं विविधुः एवमेव वेद
उपेक्षितोऽत्यशक्तमस्थाने निविशेत् ॥ १ ॥

देहानां प्रविष्टमिव यक्षं तास्मिन् दिवसे भजाः
राजस्यो गावः सारिषक्यो मद्विषयतामस्यश्च पूर्वं धर्म-
रक्षायां निरूपितत्वात् न राजसतामसानां निरूपणं

चकारादय्ये हरिणादयश्च लीलायै गृहीताः भवानो वा
एकं वनं परित्यज्य वनान्तरं नितरां विविधुः पूर्वोक्तवने
हि देवतासाक्षिण्य निरुपद्रवश्च अतस्तद्वनं परित्यज्य वनान्तरं
गताः तत्रापि रक्षकाभावादिषीकाटवी विविधुः यत्र प्रवेश-
निर्गमौ कठिनौ ते वर्षवृक्षा आसन्नप्रस्थाः स्वमेव शिवमाणाः
कथमन्वरक्षां कुर्युः तत्र प्रविष्टाः क्रन्दन्त्यो जाताः जीव्येन च
कृत्वा तर्पिता तृषायुकाश्च जाताः ॥ २ ॥

एवं गवां स्वतः स्वसम्बन्धाभावेऽनिष्टसम्बन्धश्च कथितः
तादृशीषु निवृत्तान्तःकरणबोधायां स्मृतिमाह—तेऽपश्यन्तः
इति ते गोपालाः पशुनपश्यन्तः कृष्णारामादयः गतस्थान-
परिज्ञातार्थे भगवत्प्रधानाः सन्तः मार्गमन्वगमन्नित्यग्रेण सम्बन्धः
प्रथमे तदाक्रीडाव्यवहितदशायां स्मरणानन्तरं जातानुतापाः
जाताः कृतापि लीला भाविता अत एव न विदुः गवाङ्कति
विचिन्वन्तोऽपि यस्मैपरिपाक्षने तु गाव एव मुख्यः ॥ ३ ॥

ततोनुमानेन ज्ञातवन्त इत्याह—तृणैरिति । तासां गवां खुरैः
दक्षिणैश्च क्षिप्रैः तृणैः कृत्वा मार्गमन्वगमन् आरण्यवैलक्षण्यं
खुरैर्धातं रक्ष्णेदेन सामान्यतो ज्ञातम् अतः सामान्यविशेष-
ज्ञापकैस्तृणैः गवां सम्बन्धिमिः गोष्पदैः चाङ्कितैः विहितैः
तृणैरेव विविधानि तृणानि जातानि मूलतः क्षिप्रानि मध्यतः
क्षिप्रानि पीडितानि च गोमयखुरधातैः अतस्त्रिविधानांमपि ज्ञापक-
त्वात् नात्र भ्रमशङ्का ततः सर्वे एव मार्गमन्वगमन् गवां मार्गेण
गता यतः सर्वे एव नष्टाजीव्याः ॥ ननु, चेतना अचितनप्रायाणां
मार्गे कथं गताः ? तत्राह—विचेतस इति । विचेतकहिताः
व्याकुला वा ॥ ४ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसागर्यदार्शिनी ।

ऊनविधे मुद्रिताक्षान् मुञ्जाटव्यां दधानलाल ।

रक्षन् माण्डीरमापय्य स्नानं मुक्ताक्षान् व्यधाक्षरिः ॥

तत्तदनन्तरं दूरचारिणीः दूरचारिण्यः ॥ १ ॥

इषीकायां शराख्यतृणविशेषायांमटवी दावेन ग्रीष्मसू-
तपोत्थतापेन तर्पिताः तृण्यां मापिताः ॥ २ ॥

जातानुतापा न विदुर्न विविधुः गोविषयकप्रेम्णोवावृत-
ज्ञानाः ॥ ३ ॥

तासां गवां खुरैर्दक्षिणैश्च क्षिप्रैस्तृणैर्गोष्पदैश्चाङ्कितैर्भूषणैश्च लक्षितं
गवां मार्गे नष्टाजीव्या विगतजीविकासाधनाः ॥ ४ ॥

भीमङ्गुफदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ऊनविधे मुञ्जाटव्यां प्रज्वलिताद्भोगोपगोकुक्षमरचक्षुरित्याद-
क्रीडासकेष्विति । दूरचारिणीः दूरचारिण्यः स्वैर यत्नेन
चरन्त्याः गहरं गहनं तृणयोमेन विविधुः ॥ १ ॥

तदेव प्रपञ्चयति—अज्ञेयादिना ॥ दावेन तापेन तर्पिताः इषी-
काटवीमुच्छिन्नधनतृणविशेषाटवी मुञ्जाटवीमित्यर्थः ॥ २ ॥

कृष्णारामावादी येषां ते इत्यतद्गुणसंविधानो बहुमीदृः ॥ ३ ॥
नष्टाजीव्या गतजीविकासाधनाः अत एव विचेतसः तत्सुर-

मुञ्जाटव्यां भ्रष्टमार्गं ^(१) क्रन्दमानं स्वगोधनम् ।

(२) सम्प्राप्य तृषिताः श्रान्तास्ततस्ते संन्यवर्त्तयन् ॥ ५ ॥

❀ (कृष्णः प्रातुङ्गमारुह्य वृत्तं मेघनिभच्छविम् ।

आर्त्तास्ता आह्वयामास दर्शयन् गास्त्रनामभिः ॥०॥)

ता आहूता भगवता मेघगम्भीरया गिरा ।

स्वनाम्नां निनदं श्रुत्वा प्रतिनेदुः प्रहर्षिताः ॥ ६ ॥

ततः समन्ताद्गन्धूमकेतुर्यदृच्छया ऽभूत् क्षयकृद्वनौकसाम् ।

समीरितः सारथिनोल्बणोल्लुमुकैर्विलेलिहानः स्थिरजङ्गमान् महान् ॥ ७ ॥

तमापतन्तं परितो दवाग्निं गोपाश्च गावः प्रसमीक्ष्य भीताः ।

ऊचुश्च कृष्णं सबलं प्रपन्ना यथा हरिं मृत्युभयादिता जनाः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कलिछत्रैः तासामजादीनां खुरैर्दंष्ट्रिश्च छिन्नैस्तृणैः गोष्पदैरङ्कितैः
भूप्रदेशैश्च गवां मार्गमन्वगमन् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

ॐ इषीकाटवीदाहकानलशान्तिकारिणो नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—गोपबालकन को क्रीडा में आसक्त होयवे पै दूर चरिवेवारी उनकी गायें अपनी इच्छा सों चरतीं चरतीं घास के लोम सों बड़े गह्वर [सवन] वन में घुस गई ॥१॥

ओसर गायें [अथवा छेरी] गायें भैंसे एक वन सों दूसरे वन में घुसनी भैंसे मूज के वन में घुस गई, वा वन में लगी जो अग्नि सोई एसी रम्हायवे लगी ॥ २ ॥

और रामकृष्ण सों आदि लेके वे सगरे गोपबालक चारों ओर गायन को देखवे लगे, जब नहीं कीसी तब व्याकुल होयके दूढ़ते दूढ़ते भी गायन की गति को नहीं जानत भये, कि कहां चली गई ॥३॥

जीविका के साधन जिनके गये ताई सों व्याकुल चित्त जिनको ऐसे ग्वाल बाल गायन के खुरन तें और दांतन तें फाटे भये घास कूं और खुरन के चिन्हन को देखत २ गायन के मार्ग के पीछे जात भये ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मुञ्जाटव्यपि सैव इषीकाटवी ॥ ५ ॥ ६ ॥

गांगोपानां नाशहेतुर्वनवाहिः सर्वतः प्रादुरभूत् सारथिना
सायुना ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सम्पक्क सर्वमङ्गलत्वादिनेकत्रैव प्राप्य सम्पक्क स्वया एकी-

करणादिना न्यवर्त्तयन् ततस्तृषिताः श्रान्ताश्च बहुलपरिभ्रम-
यात् भ्रमवन् ॥ ५ ॥

सम्प्राप्येत्युक्तं तत्प्रकारं वदन् श्रीगोपचूडामणिना गोगोप-
सन्तोषणमाह—ता इति । मेघगम्भीरयेत्यत्र मेघशब्देन मेघ-
गर्जितं लक्ष्यते, सर्वत्र तु गम्भीरशब्दः खलु दूरदृश्यतलस्य
गर्त्तस्य विशेषणं भवति लक्षणाया तु तत्रस्थजलमपि विशि-
नष्टि—तस्मादुत्थितो नादश्च प्रायो गुरुमवन् गम्भीरतयोपच-
र्यते मेघस्य नादस्तु तद्वद्गुरुः स्यात् तत् भगवतो गीश्च स्वरत-
स्तादृशी स्मादित्याभिप्रेत्याह—मेघगम्भीरया गिरिति । ततश्च
मेघगम्भीरया गिरा यत् स्वस्त्रनाम तदुच्चारणं तेनाहूताः सत्य-
स्तरसम्बन्धिनं निनदं मधुरतारस्वरविशेषं श्रुत्वा प्रहर्षिताः
प्रहृष्टाः सत्यः प्रतिनेदुः प्रत्युत्तरतया शब्दं चक्रुः ॥ ६ ॥

ततस्तस्मिन्नेव समयेऽभूत् उद्भूतः यदृच्छया अकस्मात् अय-
मपि प्रलम्बसखः कश्चिदैव्य इति केचिदाहुः वृन्दावने दव-
निषेधात् उल्बणैः उल्मुकैः उल्कासदृशविस्फुलिङ्गैः विलेलि-
हानः विशेषेण लोलिहन् इन्द्रद्युमान इत्यर्थः । यतो महान्
व्यापकः ॥ ७ ॥

प्रापतन्तं वेगेनागच्छन्तं प्रसमीक्ष्य मृत्युङ्गटं सुदुस्तरं च
विचार्येत्यर्थः । अत्र गोपा गोपालनाथ नियुक्ताः साधारणा एव
श्रीदामादीनां तु तदङ्गसङ्गित्वाभिषेचनापेक्षा नास्तीति अतः
प्रपन्ना इव समीपादागम्य शरणागतताः भीतत्वे हेतुः सगावः
गोभिः सहिता इति “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” (१।२।४८) इति हस्त्रत्वा-
भाव आर्षः गोपाश्च गावश्च इति पाठे गावश्चोचुरित्यायाति तत्र
व्यग्रतयारम्भणात् ता अप्यूचुरित्यर्थः । गोपाः स्म गाव इति
पाठे स्म प्रसिद्धौ हरिमिति तस्यैवैश्वर्योऽंशो दृष्टान्तः मृत्यो-
र्मरणपरम्परालक्षणासंसारात् भवेनादिता जना इति संभया-
स्थितौ दृष्टान्तः ननु मरणमात्रप्राणांशो अतश्च केवलं श्रीमग-
वाङ्मयोगत एव भीता इति पूर्ववद्बोद्धव्यं तच्चापे व्यक्तं
भावि ॥ ८ ॥

(१) क्रन्दमानाः । (२) सम्प्राप्य तृषिता याताः इति च विज० पा० । * इत्यधिकः पठ्यते वीर ० ।

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

सारथिना वायुना ॥ ७-११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मुञ्जाटव्यां भ्रष्टो लीनः मार्गो बस्य तत्क्रन्दमानं गोरूपधन-
मप्राप्य तृषिता अत एव भ्रान्तास्ते गोपाः संन्यस्तयन् प्रत्या-
जग्मुर्न्येषणाद्विरेमिरे ॥ ५ ॥

तदा भगवता कर्षा मेघस्येव गम्भीरया गिरा आहूतास्ता
गावः स्वस्वनाम्नां ध्वनिमाकर्ण्य प्रहर्षिताः प्रतिदध्वन्तुः ततः
प्रतिनादेन गोधनानि सज्जग्मुर्नित्यर्थतोऽत्र विवक्षितम् ॥ ६ ॥

ततस्तदा यदृच्छया महान् वनधूमकेतुर्देवाग्निर्भूत् उद्भवत् कथ-
म्भूतः वनौकसां क्षयं नाशं करोतीति तथा सारथिना वायुना समी-
रितः उद्दीपितः उल्बगौरुमुकैर्जालायुक्तैस्तृणाकाष्ठादिभिः
स्थावरजङ्गमात्मकं भूतजातं विलोलिहानः पुरः पुरः संस्पृशन् ॥ ७ ॥

परित आपतन्तं व्याप्यागच्छन्तं दवाग्निमवलोक्य भीताः
सगवा गोपाः सरासं कृष्णं प्रपन्नाः शरणां गताः ऊचुर्बया
मृत्युभयेन संसारभयेनार्दितः पीडिता जनाः हरिमाश्रितबन्धहरं
भगवन्तं प्रपन्नाः स्वदेन्यं विज्ञापयन्ति तद्वत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भ्रष्टमार्गं मार्गं हित्वेतस्ततो गतं ततो मुञ्जाटव्याः संन्य-
स्तयन् गतमार्गमेवागन्तुकामा अभवन्निर्त्यर्थः ॥ ५ ॥

ततः कृष्णं किमकारीति तत्राह—ता इति । प्रतिनेदुः
प्रत्याक्रोशं चक्रुः ॥ ६ ॥

संसारस्तु सदा दुःखाकर इति दर्शनार्थम् एकदुःखशमनानन्तरं
दुःखान्तरं भवति—तत इति । ततः गोदर्शनानन्तरं धूमकेतुः अग्निः
सारथिना वायुना समीरितः प्रेरितो वर्धितः उल्बगौरुमुकैः
क्रूरतरज्ज्वालिभिः स्थिरजङ्गमान् विलोलिहानः विशेषेणास्त्राद-
भन् ॥ ७ ॥

प्रपन्नाः शरणमिति शेषः ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः प्राप्य न्यवर्तन्तेत्याह—मुञ्जाटव्यामिति । यदि मध्ये
मुञ्जाटवी न स्यात् अत्रेऽपि गच्छेयुः अतो मुञ्जाटव्यां भ्रष्टमार्गो
अत एव क्रन्दमाना इति कर्त्तव्यतामौढ्यात् सुतरां मुञ्ज-
स्पृशन् सुबुःखिता गावो जाताः ततः तादृशं गोधनं संप्राप्य
स्वयमपि तृषिताः भ्रान्ताः गोमिः समानधर्माः क्षणं विभ्रम्य तृषं
दूरीकृत्य ततस्तदनन्तरं सम्यक् न्यवर्तयन् निवर्तितवन्तः ॥ ५ ॥

सर्वे निवर्तिता न निवर्तिता इति सन्देहे भगवता सामा-
न्यतो विशेषतश्च वनमध्यप्रविष्टास्ता आहूताः शब्देनैव तासा-
मन्तस्तापवहिस्तापौ गताविति ज्ञापयति—मेघगम्भीरयेति । ततो
गततापाः स्वनाम्नां निनदं शब्दं श्रुत्वा प्रतिनेदुः तत्रैव स्थित्वा
प्रतिपाद्यं कृतवत्यः प्रहर्षिताश्च जाताः निकटे समागता-
श्चेति ज्ञातव्यम् ॥ ६ ॥

असमागताश्च काश्चन एतस्मिन्नवसरे दैत्याभिमानिनी देव-
तोपासिता लौकिक्यश्चातःकरणदेवताः कुक्कुटा एकीभूय

दावानलरूपा जाताः स दवानलस्तस्मिन्नवसरे पलायनासमर्थं
समन्तात्प्रादुर्भूतो जात इत्याह—तत इति । वनसम्बन्धी धूमकेतु-
रग्निरनिष्टहेतुरिति धूमकेतुर्पेदनाकाः तेषां माहात्म्यज्ञापनार्थं
यदृच्छयैवाऽभूत् अकस्मात् काळकर्मस्वभावा भगवद्विच्छामिर्वा
उद्भव हेतुमाह—क्षयकृद्वनौकसामिति । वनसम्बन्धमात्रेणैव सोऽग्निः
पीडयति सुतरामेव वने स्थानं येषां तादृशस्य सहायोऽप्यन्यो
जात इत्याह समीरितः सारथिनेति वायुरग्नेः सारथिः स्थप्रव-
र्तकः रथोज्वाला अत एवोल्बगौरुमुकैर्विलोलिहानो जातः सर्प
इव प्रसन्नागतः ततो बहुमक्षणेन पुष्टः सन् महान् जातः ॥ ७ ॥

तादृशो भगवद्दीयानामपि स्थाने समागत इत्याह—
तमापतन्तमिति । परितः आगच्छन्तम् उपर्यागच्छन्तं दवाग्निनामप-
रिहार्यं सहजदोषरूपं गोपाः प्रतिक्रियानभिज्ञाः गावश्च मूढाः
प्रकर्षेण वीक्ष्य भीता जानाः ततो ज्ञातभगवन्माहात्म्या भगवन्तं
प्रार्थितवन्त इत्याह—ऊचुश्चेति । बलभद्रसहितमिति प्रकृतोपयो-
गात् क्रियाशक्तिसाहित्यमुक्तं कृष्णं सदानन्दं प्रकृते लीला-
कत्तारं शरणापन्नाः सन्त ऊचुः तत्र दैत्यार्थं दृष्टान्तमाह—यथा
हरिमिति । मृत्युभये प्राणाप्रतीकार्येणार्दितो यथा कश्चित् कृत-
पुण्यपुञ्जं जनो गजेन्द्र इव हरिं शरणं गच्छति तथाऽत्यन्तं
दीनाः सर्वे एव शरणं गताः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मुञ्जाटव्यां तत्रैव शरवणो सम्प्राप्य ता गवाद्याः स्ववर्त्तयन् ।
परावर्तयामासुः ॥ ५ ॥

सम्प्राप्येत्युक्तं तत्केन प्रकारेणेत्याकाङ्क्षायामाह—कृष्ण इति
आत्मानं दर्शयन् गा आह्वयामास ता गवाद्यः ॥ ६ ॥

तदेव गोमिः सङ्गतीभूय यदैव तद्वनाग्निष्कमितुमैच्छन्तदैव ते
दावानलेनाग्निष्णन्तेत्याह—तत इति । दधो वनं तत्सम्बन्धी धूमकेतु-
रग्निः यदृच्छया आकस्मिक इत्ययमपि प्रलम्बसखः कश्चि-
दैत्य इत्याहुः सारथिना वायुना उल्बगौरुमिति त्रैलोक्यमुकैः ॥ ७ ॥

ऊचुश्चेति “अनेन सर्वदुर्गाणि” इति गौर्गोक्तिमनुस्मृत्येत्यर्थः
गोपाश्च गाव इति गोपास्म गाव इति गोपाः सगावः
इति त्रयः पाठाः तत्र सगाव इति “गोखयोः” (१२।४८) इत्यादिना
हस्तत्वाभावः आर्थः ॥ ८ ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सारथिना वातैर् ॥ ७-१२ ॥

भाषा टीका ।

इतने में मुँज के वन चारो ओर लीं अग्नि लीं धिरेवे लीं
रुकि गयो मार्ग जाको और रम्हाय रखी लीं अपनी गोधन
ताकू पायके आप सगरे गोप व्यासे थके अपनी कछु बस नहीं
देखिके लौटत मये ॥ ५ ॥

तब मेघ सदृश गम्भीर वाणी लीं भगवान् ने जब उनके
नाम लेखे करिके बुलाई तब वे सगरी गाये अपने नाम के
शब्दन को सुनके बड़े हवे लीं रम्हाय के प्रत्युष देत भये ॥ ६ ॥

कृष्ण ! कृष्ण ! महावीर्य ! हे रामामितविक्रम ! ।

दावाग्निना दह्यमानान् प्रपन्नांस्त्रातुमर्हथः ॥ ६ ॥

नूनं त्वद्वान्धवाः कृष्ण ! न चाहन्त्यवसीदितुम् ।

वयं हि सर्वधर्मज्ञ ! त्वन्नाथास्त्वत्परायणाः ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ।

वचो निशम्य कृष्णं बन्धूनां भगवान् हरिः ।

निमीलयत मा भैष्ट लोचनानीत्यभाषत ॥ ११ ॥

तथेति मीलिताक्षेषु भगवानग्निमुल्बणाम् ।

पीत्वा मुखेन तान् कृच्छ्राद्योगाधीशो व्यमोचयत् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

इतने में तौ धी वन को अग्नि आपही आप चारो ओर लौ एसो बह्यो कि—वन के रहवेवारन को बडोई भयदायक भयो, तामे अग्निको सारथि जब पवन चलिवे लग्यो तब तौ बडोई लपटे उठिवे लग्यो, और एसो भयको कि स्थावर जंगम प्राणीन को चाटतो भयो चरयो ॥ ७ ॥

चारों ओर सों आवते भये वा वन के अग्नि कों देखिकें गोप और गाँव बडे भय कूं प्राप्त भये, और बलदाऊ सहित श्रीकृष्ण सों बोलत भये, जैसे मृत्यु सें डरप्यो गयो पुरुष श्रीहरि के कारण जाय ॥ ८ ॥

भीष्मरक्षामिकृतभाषाटीका ।

कृच्छ्राद्योगाधीशो व्यमोचयत् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

महत्तु धीये प्रभाषो यस्येति “अविषह्यं मन्यमानः कृष्णं दानवपुङ्गवः” इति दहरीत्या कृष्णं प्रतिसम्बोधनम् अमोघनिकमेति श्रीवल्लभं प्रति महादैत्यस्य मुष्टिनैकेनैव वधात् अमि-
वेति पाठोऽपि तथाभिप्रायात् एवं त्राणासामर्थ्यमुक्तं प्रपन्नान् शरणागतानिति महाभयस्वभावेन ॥ ६ ॥

एवं तत्कालौचित्यात् प्रथमं ह्येव प्रार्थ्य स्नेहविशेषेण प्रभावविशेषानुभवेन च श्रीकृष्णमेव विज्ञापयन्ति—नूनमिति निश्चयं त्वद्वान्धवास्त्वत्सम्बन्धमाश्रयन्तोऽपि चकारोऽप्यर्थं अथ सादितुं अवसमन्तात्सादो येषां तेष्वसादाः तद्वदाचरन्तीति किं ततस्तुमुत्तु दुःखितजनवदाचरितुमपि नाहन्ति कुतस्तु दवाग्निदाहमित्यर्थः । हि विशेषे—वयं तु त्वन्नाथाः त्वदेका-
श्रमा इत्यर्थः । हि पादपूरणो हेतौ विशेषोऽप्यवधारणो इति विश्वः किञ्च, त्वमेव परमयत्नमाश्रयो येषां ते त्वदेकनिष्ठा इत्यर्थः अतस्त्वत्पादाब्जं त्यक्तुं न शक्नुम इति भावः । दावाग्निमयेन

गोभिः सममेवात्र वयमागताः आसां जीवनमेव चास्माकं जीवन-
मित्येव न स्वरक्षार्थं प्रार्थयामह इति स्वानुभवेन स्वयं नो जानासि ततो यथायथ विधास्यसीत्यभिप्रेत्याह—सर्वधर्मज्ञेति । हे
स्वस्य चास्माकं च धर्माभिज्ञ इत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वभावत एव हरिः सर्वेषुः खहर्त्ता तत्र च भगवान् भक्त-
वार्त्तसत्यादिनिजविशेषगुणप्रकटनपरः तत्रापि बन्धूनां “सन्मित्रं
परमानन्दम्” इति न्यायेनात्मैकमित्राणां कृष्णं कातर्यशुक्तं वचः
लोचनानि निमीलयतेति क्रीडाकौतुकस्वभावेन, अस्तुतस्त्वयं
भावः एने महेकस्नेहाक्रान्तचित्ताः निजक्षेमानपेक्षयापि मत्क्षेम-
मेव निजजीवनतोऽप्यपेक्षन्ते अतो ममाग्निपानं निरीक्ष्य मह-
निष्ठशङ्कया सहसा दावाग्निमप्येतं किल प्रविशेयुः अतोऽमुमेषा-
मलक्षितमेव दास्यामीति किञ्चालक्षितं क्रीडार्थं भागडीरं
तान् शीघ्रं नेतुं तथोक्तम् ननु, अहो परमकौतुकम् ! लोचन-
निमीलनेन कथमग्निपरिहारः तत्राह—माभैष्ट रक्षितास्मीति
भावः ॥ ११ ॥

तथा एवमस्त्वित्यर्थः इति एतदुक्तत्वेत्यर्थः । ननु, तादृशाग्निः
भीमुखेनाहो बत कथं पीतः ? तत्राह—योगाधीशः दुर्वितर्केश्वर्य-
विशेषैकस्वामी तच्छ्रुत्वापानफगणद्वेषतामिव गतमिति भावः
विशेषेणामोचयत् भागडीरप्रापणात् मुखेन पानाभिप्रायः
प्रागेवोद्दिष्टः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपत्नीयम् ।

पीत्वेति उत्पत्तिस्थाने लीनं कृत्वेत्यर्थः । “मुखादग्निश्चेन्द्रश्च” इति
हि श्रुतिः ॥ १२—१३ ॥

श्रीमद्वीररायवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तिमेवाह—कृष्णोति द्वाश्रयाम् ॥ ९ ॥

त्वमेव बान्धवो येषां ते अवसादितुं दुःखितुं नाहंसेव नूनं
ध्रुवं हे धर्मज्ञ प्रपन्नपरिपालनात्मकधर्मज्ञ ! वयं त्वमेव मायो रक्षको
येषां त्वमेव परमयत्नं रक्षणापायो येषां तथाभूताश्च ॥ १० ॥

गवाल वाल घोले, कि—हे कृष्ण ! हे कृष्ण ! हे महा परा-
क्रमवारे ! हे अमित पराक्रम तारे भिवलदेवजी ! वन की प्रांच

ततश्च तेऽक्षीणयुन्मील्य पुनर्भाण्डीरमापिताः ।

निशाम्य विस्मिता आसन्नात्मानं गाश्च मोचिताः ॥ १३ ॥

कृष्णस्य योगवीर्यं तद्योगमायानुभावितम् ।

दावाग्नेरात्मनः क्षेमं वीक्ष्य ते मेनिरेऽमरम् ॥ १४ ॥

गाः सन्निवर्त्य सायाह्ने सह रामो जनार्दनः ।

वेणुं विरणायन् गोष्ठमगाद्गोपैरभिष्टुतः ॥ १५ ॥

गोपीनां परमानन्द आसीद्गोविन्ददर्शने ।

क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाऽभवत् ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां दशमस्कन्धे द्वाग्निपानं नाम

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषा टीका

सो जरे जाय हैं ऐसे हम आपके शरण आये हैं आप दोऊ हमारी रक्षा करवे कौ योग्य हो ॥ ८ ॥

हे कृष्ण ! मैया हम तेरे बन्धु होयके ऐसे दुःख पायवे के योग्य नहीं हैं । हे सर्व भर्जन के जानवे वारे ! हे कृष्ण ! हम सबको तौ तूँ नाथ है, और हम सब तेरे परायण हैं जो तेरे परायण हैं, तिनकूँ कैसे राखिनो चाहिये सो तूँ जाने है ॥ १० ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि—भगवान् हरि श्रीकृष्ण अपने बन्धुन के ऐसे हीन वचन सुनि के बोले, कि—हे मैया हो ! तुम सब इतनी मति अपने नेत्र मुंदिलेउ ॥ ११ ॥

अच्छी मैया ! ऐसे कहके जब ग्वाह वाहन ने नेत्र मुंद लिखे, तब योगाधीश्वर भगवान् वा तीव्र आग्नि को अपने सुकुमार मुख से पीकर के उन सबन को कष्ट तें छुडावत भये ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

क्षणेनैव भाण्डीरं प्रापिताः ततोऽक्षीणयुन्मील्य विस्मिताः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीदामादिस्वर्गोपानां स्वाङ्गमारुह्य हृष्यताम् ।
क्षेत्र्ययमाविरकरोद्धनवह्निनिपानतः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छ्रीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततः पानान्तरं च नूनं श्रीभगवदुत्तैवाक्षीणयुन्मील्य-
त्मानं मोचितं गाश्च मोचिता निशाम्य निशाम्य दृष्ट्वा विस्मिता
आसन् न केवलं मोचिताः पुनर्भाण्डीरमापिताश्च निशाम्ये-
त्येव पाठः कश्चित् मोचिता इत्यर्थेवशास्त्रिणां किंविपरिणामेनो-
भयोरन्वयः । तत्र श्रीयमुनावलियाकूले श्रीवृन्दावनमध्ये स्फारो-
इति प्रसिद्धशिवालयप्रामर्शो वायव्यादिशि भाण्डीर इति यः
प्रसिद्धोऽस्माभिर्दृष्टश्चोद्देशो यत्सम्बन्धेनाद्यापितशाम्ना स्वात-
स्तप्रदेशो यमुनाघटश्च विरूपः स एव भाण्डीरवटो ज्ञेयः
तद्विद्यतः क्रोशपञ्चकं वाचन्मुञ्जाटवी च तन्निकटत आग्निवा-
रेति प्रसिद्धप्रामाण्ये ग्राह्या तथा मध्ये वास्य महापाखो
न्यग्रोथ इत्यादिना श्रीहरिवंशे वृन्दावन एव भाण्डीरस्य
वर्णनं भविष्योत्तरे च मल्लहादशीप्रसङ्गे भाण्डीरे यो मल्ल-
रूपी श्रीकृष्णो निरूपितस्तस्मै तत्रैव महामल्ल इति प्रसिद्धः
प्रतो वासुदेवेति प्रसिद्धा तदेवता च सैव ज्ञेया एवमेव
“वहन्तो वाह्यमानाश्च जारयन्तश्च गोधनम्” इत्युक्तं श्रीवृन्दावनत
प्रारब्धायाः क्रीडायाः अवच्छेदे सङ्गच्छेत अनन्तगवादीनामुत्ता-
रणादिना तदसिद्धेः एवं किं विभाम्यसि कृष्णभोगिमवने
भाण्डीरभूमिरादि इत्यादिप्राचीनवैष्णवकवीनामपि मतमध्याकूलं
स्थात् ततश्च श्रीवराहोक्तं लोके भाण्डहरेति स्थातं भाण्ड-
हृदाख्यं तीर्थमेव यमुनाया उत्तरकूले ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

अथापि तेषाम् “इत्थं सतां प्रहसुस्त्रातुमूल्या” इत्यादिषु सर्वोच्च-
श्लाघितशुद्धमैत्रीमतां तदाच्छादकमैश्वर्यज्ञानं न बभूव किन्तु कथ-
ञ्चित् प्रभावज्ञानमेवाजायतेत्याह—कृष्णस्य योगमायया स्वामा-
विकाचिन्त्यशक्त्या अनुभावितं व्यञ्जितं “योगो पूर्वार्थसम्प्राप्तो”
इति विश्वप्रकाशादपूर्वार्थसम्प्राप्तिसम्पादकं यस्मिन् प्रभावस्त-
वीक्ष्य मत्वा तममरं देवविशेषं मेनिरे वीक्ष्य वीर्यं दावाग्ने-
सकाशादात्मनः क्षेमं मङ्गलहेतुमिति वक्ता, न विद्यते मरः

भाषाटीका समाप्तो ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वृषभस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

विंशोऽध्यायः ॥

—○*○—

श्रीशुक उवाच ।

तयोस्तद्वृत्तं कर्म दावाग्नेर्मोक्षमात्मनः ।

गोपाः स्त्रीभ्यः समाचख्युः प्रलम्बवधमेव च ॥ १ ॥

गोपवृद्धाश्च गोप्यश्च तदुपाकार्यं विस्मिताः ।

मेनिरे देवप्रवरौ कृष्णरामौ व्रजं गतौ ॥ २ ॥

ततः प्रावर्तत प्रावृट् सर्वसत्त्वसमुद्रवा ।

विद्योतमानपरिधिर्विस्फूर्जितनभस्तला ॥ ३ ॥

सान्द्रनीलाम्बुदैव्योमसविद्युस्तनयित्नुभिः ।

अस्पष्टज्योतिराच्छन्नं ब्रह्मेव सगुणं बभौ ॥ ४ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विंशे प्रावृट्शरच्छोभा वर्णनेन वर्णोचिताः ।

प्रावृट्कीडा निरूप्यन्ते गोपरामयुजो हरेः ॥

हेयादेशोपमानेन प्रावृट् शरद्वतुभिः ।

वर्णनेन स्वज्जुतैश्चैककृष्णलीलाविवक्षया ॥

॥ १ ॥ २ ॥

तत्र प्रावृट्शरणं तत आदिवाविशत्या सर्वेषां प्राणिनां समुद्रव उत्पत्तितो जीवनतश्च यस्यां सा प्रावृट् विद्योतमानाः परिधयः परिवेषादिशोभा यस्यां सा विस्फूर्जितं सङ्क्षुभितं नभस्तलं यस्यां सा ॥ ३ ॥

सान्द्रैर्निबिडैर्नीलाम्बुदैर्विद्युद्गर्जितसहितैराच्छन्नं सगुणं गुणैराच्छन्नं जीवाख्यं विद्युद्गर्जिताम्बुदानां सत्त्वरजस्तमोमिरूपमा ॥ ४ ॥

श्रीमल्लीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतेषिणी ।

तयोः श्रीकृष्णरामयोर्दावाग्निमोक्षणरूपं प्रलम्बवधरूपं च यथा स्वं तत्कर्म सामयिकच्युत्क्रमनिर्देशः प्राधान्यापेक्षया स्त्रीभ्यः स्त्रमाप्राविश्यः असङ्कोचात् ता एव आवधितुमित्यर्थः । सम्पक् तत्तत् विशेषत आचख्युः ॥ १ ॥

तत एव सर्वेषामपि श्रुतवतां भावमाह-गोपेति । सत्स्वपि युवसुगोपवृद्धा इति तेषामपि चमत्कारतिशयेन रसाधिक्या-पेक्षया अतो गोप्योपि तादृश्यो ज्ञेयः देवेषु प्रवरौ कावपि कथञ्चनोचिततन्मैक्रान्तविस्तृतयो निष्कषामावात् ॥ २ ॥

क्रमप्राप्तां श्रीभगवतः प्रावृट्शरच्छोभा वर्णयितुं श्रीवृन्दावन-सम्बन्धेनाश्रितमुल्लसन्ती तदुद्दीपनरूपां श्रीभगवत्प्रावृट्शरच्छोभा-

वाद्यौ वर्णयति—वर्णनालङ्कारावातुषङ्गिकत्वेन सतां हेयो-पादेयतां च दर्शयति—तत इत्यादिना यावत्समाप्तिः । तत्र तयो-रारम्भादिकमेवैव वर्णनेन ज्ञेयम् अन्यतः तत्र किञ्च इति पक्षे वर्णारम्भे ईषद्वृष्ट्या मरीचिकादिमधून्यायाच्छादनेन दूरतो दृष्टि-प्रसरणात् विस्फूर्जितं गर्जितम् ॥ ३ ॥

अस्पष्ट ज्योतिश्चन्द्रसूयादिकं यत्र तादृशं सत् व्योम बभौ तद्वारा स्वप्रकाशान्तरं व्यञ्जयामास अस्पष्टज्योतिष्ठे हेतुः सान्द्र-नीलाम्बुदैराच्छन्नमिति कीदृशैः तैः विद्युद्भिः स्तनयित्नुभिश्च सहितैः स्तनयित्नुवोऽत्र कथञ्चिच्छब्दपरत्वाद्गर्जितमेवोच्यते किमिष बभौ तत्राह ब्रह्मेव जीवाख्यब्रह्मांश इव तच्च कीदृशं सगुणं सत्त्वरजस्तमोमिरुतत्कामैश्च आवृतस्वरूपज्योतिरित्यर्थः । सत्त्वादि-स्थानीयांशस्त्वत्र यथायथं विवेचनीयाः ॥ ४ ॥

श्रीसुवर्णनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—२ ॥

विद्योतमानपरिधिः विद्युद्भिर्विद्योतमानपरिधिः विस्फूर्जिता नभस्तला च ॥ ३ ॥

अस्पष्टत्वं हेतुमाह—आच्छन्नं प्रकृष्या तिर्योदितं ज्योतिः क्षान् रूपं ब्रह्मेव ॥ ४—५ ॥

श्रीमद्गीतराखवाच्यारम्भकृतमानवतत्त्वप्रकाशिका ।

एवं वसन्तप्रीत्ययोर्भगवतः क्रीडा अनुवर्णिताः अथ प्रावृट्शरच्छो-क्ता अनुवर्णयितुं इत्यान्तैस्तत्त्वज्ञेयोपादेयविभागं प्रदर्शयन्ते

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतमहाभारतचन्द्रिका ।

प्रावृद्धं तात्कालिकान् कांश्चिद्विहारांश्चानुवर्णयति विवे-
नाध्यायेन—तावत्प्रथमं भगवत्कीडावृत्तेशेषमाह—तयोरिति
काश्याम् । आत्मनः आत्मनां द्वाभ्यां तन्मात्रात्मकं तन्मात्रमिहोपा-
रदभुतं कर्म प्रलम्बवधश्च गोपाः स्त्रीभ्यो यशोदादिभ्यः
कथयामासुः ॥ १ ॥

तद्व्यापकैरुक्तमाकर्ण्य विस्मिताः गोपवृद्धा नन्दादयः गोप्यश्च
रामकृष्णौ व्रजं गतौ देवश्रेष्ठौ मेनिरे देवश्रेष्ठौ च रामकृष्णरूपेण
व्रजे जातावित्यमन्यन्तेत्यर्थः ॥ २ ॥

ततः प्रावृद्धं वर्षन्तः प्रावृत्तं प्रावृषं विशिनष्टि—सर्वेषां
प्राणिनां समुद्भव उत्पत्तितो जीवनतश्च यस्यां विद्योतमानाः विद्यु-
द्भिद्योतमानाः परिधयो दिशो यस्यां विस्फूर्जितं वज्रनिघुष्टं
नमस्तत्तं यस्यां सा प्रावृद्धं प्रावृत्तं तन्वयः ॥ ३ ॥

सान्द्रैरिति । सान्द्रैर्निबडैर्नीलाम्बुदैर्विद्युद्भिजितसहितै-
राच्छन्नम् अत एवास्पृष्टानि ज्योतीर्षी सूर्यचन्द्रादीनि यस्मि-
न्तद्व्योमं समुत्तमं ब्रह्मव बभौ, यथा प्रकृत्या तिरहितं
ज्योतिर्ज्ञानरूपत्वादिष्वप्रकाशकधर्मभूतज्ञानं यस्य तत् समुत्तमं
ब्रह्म गुणायवश्यं ब्रह्म गुणानां बृहत्त्वाद् अविस्तररूपं भाति
तद्वदित्यर्थः । अनेनाकाशस्य यावच्छब्दं नीलांमुदाविद्युत्स्तनयितु
सम्बन्धवज्जीवस्य यावन्मुक्तिगुणवश्यत्वं सूर्यादिज्योतिरूपा-
नीयधर्मभूतस्य सङ्कोचेन प्रसरत्भावः व्योमवत्स्वतो निर्मलस्या-
गन्तुकमालिन्यं चेति तदपनोदकमोक्षोपाये यतितव्यमित्यभिप्रेतं
ब्रह्मशब्देन मुक्तिदशायां ज्ञानद्वारा बृहत्त्वमस्तीति सूचितम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किं तत्कमेति तत्राह—दवाभ्योरिति । तत्राह—समुच्छ्रेयावादि-
मोक्षं प्रलम्बवधं चेति द्वयमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

एकशब्दः समाहारे “चोन्वाचये समाहारः” इति यादवः
व्रजं गतौ कृष्णरामौ देवप्रवरौ मेनिरे इत्यन्वयः ॥ २ ॥

तापयणमास्तिवैशद्यावैशद्यदृष्टान्तेन प्रावृद्धं वर्षणं य-
स्मिन्नध्याये ततः प्रोत्पन्नं तन्मनः सर्वेषां सत्त्वानां स्थावरजस-
मक्षयानां पदार्थानां समुद्भवो यस्यां सा तथा “सर्वं द्रव्ये
सत्त्वा स्वभावयो” इति यादवः विद्योतमानाः तदिदन्तरे प्रका-
शमानाः परिधयः परिधेया यस्यां सा तथा विस्फूर्जितम् अग्नि-
गर्जितोपेतं नमस्तत्तं यस्याम् एवविधा प्रावृद्धं प्रावृत्तं इत्य-
न्वयः ॥ ३ ॥

प्रावृद्धगुणान्तरं दर्शयति—सान्द्रैरिति । जलेन सान्द्रनीलांमुदै-
राच्छन्नं व्योम नमो बभौ विद्युता स्तनयितुना गर्जितेन
सहितैः अत एवास्पृष्टसूर्यज्योतिः “परायणं ज्योतिरेकं तप-
न्तम्” इति श्रुतिः । कथमिव समुत्तमं चतुर्मुखाय ब्रह्म ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

॥ १—२ ॥

विस्फूर्जितं गर्जितम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

लीला सप्तदशोऽध्याये निरुद्धैः सहितोच्यते ।

वर्षाशरत्कालयोगात् सर्वतस्त्वं च (नि)रूप्यते ॥

दोषोपगमने एव सर्वतस्त्वं बोधनम् ।

ज्ञाते च तस्त्वे सक्रीडा प्राजापत्ये निरूप्यते ॥

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु स्नेहः कृष्णो हि युज्यते ।

तादृशेऽथ मुदा कीडा तच्चाप्यत्र निरूप्यते ॥

पूर्वाध्याये गोष्ठे समागता इत्युक्तं ततः पूर्वापेक्षया यो विशेषः
स वक्तव्यः तमाह—वर्षाशरत्कालयोगिति । रामकृष्णयोः प्रलम्बवधाय-
विमोचनलक्षणमद्भुतं सर्वलोकोत्तममद्भुतमद्भुतं च कर्म
स्त्रीभ्यः समाचक्षुः तत्कर्म निर्दिशति—दवाभ्यामनो मोक्ष-
प्रलम्बस्य च वधः यथा यथा माहात्म्यं भगवतो ज्ञापते तथा
शान्ततया कथ्यते इति गोपोलाः शनैः शनैः सगृहे समागत्य
स्त्रीभ्य एवोक्तवन्तः तासामपि सर्वेषां भगवत्परत्वाय तथा
सति तत्सङ्गदोषो न भवेदिति तेषां विमर्शः प्रसङ्गाद्वृद्धाना-
मपि श्रवणम् ॥ १ ॥

ततः सर्व एव गोकुलवासिनो भगवन्माहात्म्यं ज्ञातवन्त-
इत्याह—गोपवृद्धाश्चेति । चकारादिति मूढा बालाश्च गोप्यः चका-
रादभ्याः सर्वाः तदुपाकर्ण्य भगवन्माहात्म्यं श्रुत्वा विस्मिता
जाताः तस्मिन् कर्मणि श्रुते भगवति सङ्ज्ञानं जातं तदाह,
मेनिरे देवप्रवरौ चिति । देवानामपि प्रकृष्टा वराः वरणीयाः देवानां
मध्ये प्रकृष्टा इन्द्रादयः तेषामपि वरणीयौ पुरुषोत्तमरूपौ
अनुपचारादित्येतदर्थं कृष्णरामाविति नामग्रहणं दृष्टानुपपत्ति-
परिहरन्ति—व्रजं गताविति । व्रजं समागतौ यथा महाराजः कदा-
चित् कचित् गच्छति एवं भगवानपि व्रजमागत इति ॥ २ ॥

एवं तेषां ज्ञानान्तरं भगवत्कीडायां प्रावृद्धं समा-
गतेत्याह—तत इति द्वाविंशत्या । आदौ स्वयं प्रावृद्धं
समागता ॥ तन्नु, प्रावृष्पागतायां का भगवत्कीडा भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्याह—सर्वसत्त्वसमुद्भवेति । सर्वेषामेव सत्त्वानां
सम्यग्गुणो यत्रेति सर्वजीवेष्वेव हि भगवत्कीडा तदर्थं वा सर्व-
सत्त्वगुणोद्बोधाद्वा तदा भगवान् सत्त्वेन सार्विकैः सह कीडि-
ष्यतीति कायेतस्तस्या भगवत्कीडौपयिकत्वमुक्त्वा स्वरूपतोऽपि
कीडौपयिकत्वमाह—विद्योतमानाः परिधयो यत्रेति परिधयः
परितो वेष्टनदिशः ताः सर्वा एवान्यदाऽप्रकाशमाना अपि
वर्षास्त्रागतास्त्रेव विद्योतमानाः विशेषेण प्रकाशमाना भवन्ति
विस्फूर्जितं नमस्तत्तं च भवति, अनेन भगवतः इयं सम्भृतिरूपा
निरूपिता यस्यामागतायामुपयधः सर्वतश्च सर्वे गुणाः उद्बुद्धा
भवन्तीति यथा महाराजसम्भृतौ समागतायां सर्वो ग्राम
उद्बुद्धो भवति भूमेर्गुणाः सर्वे जीवाः दिशो विद्युत् गर्जितान्या
काशश्च एतान्येव तमः सत्त्वरजांस्यपि ॥ ३ ॥

तस्यामागतायां सर्वो एव भगवच्छक्तयः कीडोपयिक्यः समा-
गता इति ज्ञापयितुं विधानेकविंशतिधर्माताह—सान्द्रैरित्यादि
तावद्भिः श्लोकेः “एकविंशो वा इतः स्वर्गो लोकः” इति श्रुतेः ।
“एकविंशतिर्वै देवल्लोकाः” इति च एतेष्वेव सर्वमतिष्ठे “द्वादश-
मांसाः पञ्चत्वेव स्त्रिय इमे लोका असावादित्य एकविंशः” इति
च तत्र प्रथममादित्यवत् प्रकाशमानं समुत्तमं ब्रह्म दृष्टान्तेन

अष्टौ मासान्निपीतं यदूम्याश्चोदमयं वसु ।

स्वर्गोभिर्मोक्तुमारिभे पर्जन्यः काल आगत ॥ ५ ॥

ताडित्वन्तो महामेघाश्चण्डश्चसनवेपिताः ।

(१) प्रीणनं जीवनं ह्यस्य मुमुबुः करुणा इव ॥ ६ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रावृद् स्पष्टयतीति प्रावृद्कृतं ब्रह्महृष्टान्तमाह—सान्द्रेति । “आकाश-
शरीरं ब्रह्म” इति श्रुत्यावाकाशस्य शरीरत्वं श्रुते तत्प्रसिद्धकृष्ण-
स्वरूपतुल्यं न भवतीति श्रुतिबाधार्थं प्रावृद्कालेन तत्समर्थनं
क्रियते, सत्यमयं श्रुतिः आकाशो भगवद्रूपतुल्य इति तल्लोकाः
प्रत्यक्षविरुद्धं नाङ्गीकुर्वन्तीति विद्यमानानेव गुणान् समया-
न्तरे गुणान् प्रकटीकरोति तान् गुणानाह—सान्द्राः चिकणाः
किमीरिता ये तिलाम्बुदाः सज्जजलदाः अवयवप्रायाः तैः
सहितं व्योम तथापि न शरीरतुल्यं वशमाश्रयौ न सांख्यमिति
विशेषमाह—सविद्युत्स्तनयितुमिरिति । विद्युत् पतिताम्बरस्थानीया
आमस्यास्थानीया च नानाभाषणगीतवन्तुनादादिरुपशब्द-
सिद्धयर्थे स्तनयितुंसहिताः गर्जितानि नानाविधानि भवन्ति तेना-
काशशरीरं ब्रह्म भवति । ननु, शरीरं ह्यस्तस्तेजोमयं बहिराच्छन्नं
तेजो भवति यथा भगवान् लोकद्वयामोहनार्थं जात इव दृश्यते
तदभावात् कथमाकाशस्य भगवद्रूपतुल्यतेत्याशङ्क्याह—अस्पष्ट-
ज्योतिरिति । न स्पष्टानि ज्योतीषि सुखादीनि यजति तत्कायेन
नेकविधवस्त्रगृहगोपिकाभिर्वेष्टितो भगवान् भवति तदभावात्
कथं तुल्यतेत्याशङ्क्याह—प्राच्छन्नमिति । तदप्यवान्तरमेघैराच्छन्नं
भवति अतः सगुणमनन्तगुणपरिपूर्णं ब्रह्म भगवद्रूपं यथा तथा
व्योम खमौ मनः श्रुतिप्रमाणमिति भावः । सत्त्वरजस्तमोगुण-
पक्षेऽपि आकाशेऽप्यनेनमप्रकाशा भवन्ति भगवत्यपि लोक-
व्यामोहनं गोपिकाखीलाप्रबोधनं चेति ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिष्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायर्थदर्शिनी ।

उपमानेन वस्तूनामुपादेयत्वहेयते ।

विंशे प्रावृद्शरच्छोमा वर्णनेऽद्योतयन्मुनिः ॥

॥ १ ॥

देवप्रवराविति प्रमप्रावत्येन स्तम्भस्थस्य दादृशीत् पूर्वं
वन्माधुर्यस्यैव पोषणं नस्वेषामैश्वर्यज्ञानं ज्ञेयं तत् कार्यस्य
स्तम्भस्थशैथिल्यस्य तत्संयोगे कुप्राप्यभवणात् ॥ २ ॥

ततो प्रीणमानन्तरं सर्वेषां सत्त्वानां प्राणिनां वमद्भव उत्प-
त्तितो जीवनतश्च यस्यां सा प्रावृद् वर्षा परिधिश्चन्द्रा केयोमण्डलं
विस्फूर्जितं गर्जितं तद्युक्तं नमस्तलं यस्यां सा ॥ ३ ॥

सान्द्रैर्निडैर्नीलैश्चातुर्दैर्विद्युद्गर्जितसहितैराच्छन्नमाच्छन्नत्वेन
प्रतीतं सगुणं ब्रह्मसमष्टिविराडात्मा विद्युद्गर्जिताम्बुदानां सत्त्वरज-
स्तमोभिरुपमा अत्र व्योक्तो निर्लेपत्वेन वस्तुतत्त्वनाच्छन्नत्वेनाम्बु-
दासविष्टानमात्रावृद्धाणां सहोपमेयं योगिमिः स्त्रीयोपास्पददृष्ट्या
वपादेया ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विंशे गोपगोपीपुत्रः प्रलम्बवधादिप्रभुर्कर्मनिवेदनं प्रावृद् शर-
च्छोमा सख्यस्य हरेः प्रावृद् क्रीडा च निरूप्यते—तथा
इति ॥ १ ॥ २ ॥

सर्वेषां सत्त्वानां सम्यगुद्भवः उत्पत्तितो जीवनतश्च यस्यां
विद्योतमानाः परिधयः दिशो यस्याम् विस्फूर्जितं संक्षुम्भितं
नमस्तलं यस्यां सा ॥ ३ ॥

तदानीं सान्द्रैर्निडैर्विद्युद्गर्जितसहितैर्नीलैश्चातुर्दैराच्छन्नं व्योम
सगुणं गुणवश्यं ब्रह्म बृहद्भानगुणं जीवतत्त्वमिव अस्पष्टज्योतिः
आभाति यथा वृत्तज्ञानो जीवस्मयावृतसूर्यादियोतिराकाशो
वमावित्यर्थः । विद्युद्गर्जिताम्बुदानां सत्त्वादिभिरुपमा ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

ॐ गोपगोपीश्वराय नमः ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—दावाभिने अपनकी जुड़ायेव रूप
जो श्रीकृष्ण और बलदेवजी को अद्भुत कर्म है साथ गोप लोग
स्त्रिभेते कहत भये और जैसे प्रलम्बासुरकी मारथो सो भी कहत
भये ॥ १ ॥

वड २ वृद्ध गोप और गोपी या बातकूं सुनिके वडे विस्म-
यकी प्राप्त होत भये, और श्रीकृष्ण और बलदेवकी “ये दोऊ
कोई देवतानमें भेष्ट ब्रजमें आये हैं” ऐस मानत भये ॥ २ ॥

अव वर्षाश्रुतको वर्णन करे हैं, ऐस प्रीणश्रुतके पीछे वर्षा
श्रुत आवत भई ता वर्षाश्रुत में बहुतसे जीव उत्पन्न होयें
केसी वो वर्षाश्रुत है, कि—दिखाई परे हैं परिधि अर्थात्
सूर्य चन्द्र के चारों और कुण्डलाकार मण्डल जामें, और क्षुम्भित
होय रह्यो (मेघादिसो) नमस्तल जामें ॥ ३ ॥

बीजुरी और गजेनवारे सघननीलमेघनसों नहीं सखी
भांत प्रकाशित होयें चन्द्रसूर्यादि जाति जामें ऐसो आकाश
सगुण ब्रह्मकी शोभा कूं पावत भयो ॥ ४ ॥

श्रीधरखामिकृतभाषार्थटीपिका ।

पर्जन्यः सूर्यः स्वर्गोभर्तृजरादिभ्यः काले यद्योचितसमये
अत्र राजोपमाकरादानतः समये पुनर्दानतश्च सूचित ॥ ५ ॥

अस्य विश्वस्य प्रीणनमाप्यायनकरं जीवनमुदकं मुमुबुः

(१) प्राणिनाम् इति वीर० पा० ।

तपःकृशा देवमीढा आसीद्वर्षीयसी मही ।

यथैव काम्यतपस्तनुः सम्प्राप्य तत्फलम् ॥ ७ ॥

निशामुखेषु खद्योतास्तमसा भान्ति न ग्रहाः ।

यथा पापेन पाषण्डा न हि वेदाः कलौ युगे ॥ ८ ॥

भीमरस्वामिकृतभाष्येऽपीपिका ।

कृपाशब्दो यथा तप्तं जले निरीक्ष्यानुकम्पमानास्तदाप्यायनाय स्वजीवनमपि त्यजन्ति तद्वन्महान्तो मेघास्तडित्वेऽपि तप्तं निरीक्ष्य वायुमिवैपिता जीवनं मुमुचुरिति ॥ ६ ॥

तपसा श्रीभेष्ठा कृशा देवमीढा पर्जन्यसिका वर्षीयसा उच्छ्रिता पुष्टा काम्यतपो यस्य तस्य तनुः कामान् सम्प्राप्य यथेति ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सत्त्वादि वस्तुरूपकमुदकस्य कर्तव्यं व्यञ्जयति, तच्च पर्जन्यस्य राजत्वम् अत एव निषीतमाहृतमित्यर्थः ॥ ५ ॥

तडित्वन्त इति तैव्याख्यातं तत्र कृपालेव इति कृष्णा इत्यस्य व्याख्यानं स्वभावकथनम् अनुकम्पमानाः इत्यनुकम्पया तत्कालमुदितया वेपिताः सन्त इत्यर्थः । स्वजीवनमपीति तस्मिन्त्यक्तं यदि तप्तानामाप्याशनं स्यात् तदा तदपि त्यजन्तीत्यर्थः वायुमिरिति बहुत्वं चण्डशब्देन लभ्यते हि निश्चये । यद्वा, तडित्वन्त इति स्वरूपातिशयवाचनार्थं कृष्णा इवेत्युत्प्रेक्षा तस्या घटना तु श्लेषेण चण्डशब्दासकम्पयुक्ताः सन्तो रन्तिदेवादिवज्जीवन्तहेतुजन्ममपि मुमुचुरिति ॥ ६ ॥

तप इति सान्तरत्वमार्थम् ॥ ७ ॥

ग्रहास्तु न भान्ति पाषण्डाः तच्छास्त्राणि ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

तपःकृशा सूर्यरश्मतापकृशा देवेन वर्षासिका वर्षीयसी माननीया ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदष्टौ मासान् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया कार्तिकादारभ्य यावज्ज्येष्ठे स्वर्गोभिः स्त्रिकिरणैर्नितरां पीतं गृहीतम् उदकात्मकं वसु धनं तत् स्वर्गोभिरेव पुनरुचितकाले आगते प्रीप्ते सति मोक्तुं पर्जन्यो वर्षाधिदेवः सूर्यः प्रारमे अनेन राज्याधिकृतः शिञ्चितः पर्जन्यवद्यथाचितं कालेषु प्रजाभ्यो धनान् गृहीत्वा पुनरुर्ध्वो दद्यादिति यावज्जानोदयगृहीतान् कामान् सति ज्ञानोदये जह्यादिति मुमुक्षुशिक्षा वा ॥ ५ ॥

तडित्वन्त इति । चण्डशब्देन तीव्रवायुना कम्पिताः मेघाः प्राणिनां जीवनं जीवनसाधनमम्बु जलं कृष्णा इत्यर्थं आद्यजन्तः कृष्णावन्त इव मुमुचुः प्राणसञ्जीवनं हारयेति पाठात्तरं ।

तदाऽस्य विश्वस्य प्राणसञ्जीवनकरं जीवनं जलं कृष्णा इव मुमुचुरित्यर्थः । अनेन दुःखितं जनमवलोक्य मेघवत् आश्वेन कम्पि (तणात्राः) तान्तःकरणाः कृष्णावन्तश्च स्वजीवनपर्यन्तं ज्ञानेनोपकुर्युरिति शिञ्चा कृता ॥ ६ ॥

तपःकृशेति । तपसा श्रीभेष्ठा कृशा शुष्का देवेन पर्जन्येन मीढा सिका भूमिवर्षीयसी प्रवृद्धा वभूव सस्यादिसम्पन्ना वभूवेत्यर्थः । यथा काम्यं तपो यस्य तस्य पुंसः तनुस्तावत्तपोदशायां कृशा सती तत्फलं काम्यतपःफलं प्राप्य परिपुष्टा भवति तद्वदनेन काम्यतपसः केवलं देहसुखसाधनत्वमेव न स्वात्मसुखसाधनत्वमिति शिञ्चितम् ॥ ७ ॥

निशामुखेष्विति । निशामुखेषु सायङ्कालेषु खद्योता तेजोविशिष्टाः कीटविशेषा एव भान्ति तत्र हेतुः तमसेति एतेन दिवसे तेषां शोभा नास्तीति भावः । न तु ग्रहाश्चन्द्रशुक्रादयः मेघकृत-तमोवृत्तत्वाद्गगनस्थेत्यर्थः । यथा कलौ युगे पापेन पापप्रेचुरेण पाषण्डाः वेदविरुद्धाः आगमा एव भान्ति नतु वेदा भान्ति तद्वदनेन वैदिकधर्माभासरुचिः पापहेतुकेति सूचितम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अष्टौ मासानिति द्वितीया सप्तम्यर्थे कात्यायनोरत्यन्तसंयोग (२३३५) इति सूत्रात् सम्बत्सरमधीते क्रोशं कुट्टिवा नदीति प्रयोगः उदकमयं जलात्मकं वसु वस्तु भूम्यां विद्यमानं स्वर्गोभिः स्त्रिकिरणैः पीतं तामिरेव मोक्तुं प्रारब्धवान् पर्जन्यो गर्जस्मेधः अमिमन्यमानेनाभिमानी सविता लक्ष्यते पर्जन्यो गर्जदग्नेऽध्वनिशक्ते स्तब्धवन्निक इति स्वर्गोभिरित्युक्त्या सवितातं गम्यते—

“ममौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन् ततः प्रजाः ॥

इति च ॥ ५ ॥

चण्डशब्दसन्नेपिताः कम्पिताः जीवनं जीवनसाधनं कृष्णावन्तीति कृष्णाः । यद्वा, कृष्णस्य कृष्णा इव अनेन भक्ति-सामग्रीमतां ज्ञानाम्बु वर्षन्ति कृष्णाकटाक्षा इति सूचितं भवति ॥ ६ ॥

श्रीभे तपःकृशा सूर्यतपनेन काश्यं गता देवेन सविता मीढा सोचिता वर्षीयसी वृद्धा अपि वृद्धिं गता का इव काम्यतपसः पुंसः तनुस्तत्फलं काम्यतपःफलं प्राप्य सम्पन्ना वर्धते अनेन प्रवृत्तिप्रकारमागो दर्शितः ॥ ७ ॥

निशामुखेषु सन्ध्यास्तु सूर्यादिग्रहाः न भान्ति पापेन कर्मणा अनेन दुर्जनवृद्ध्या सज्जनाभिमतो दर्शितः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वसिति करादानं तेन च राजोपसं ध्वनितम् अत एव
धीतमाहृतमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तप इति सान्तत्वमपि “तपस्तु तपसा सह” इति द्विरुप-
कोशात् ॥ ७—११ ॥

भीमज्जुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं वर्षाकृतमाकाशं निरूप्य तत्सम्बन्धितं सूर्यं निरूपयति ।
अष्टौ मासानिति । अथमेव सूर्यः प्रजन्त्यः “यामिरावित्यस्तपति
रदिममिस्तामिः पजन्त्यो वर्षति” इति श्रुतेः सूर्यस्याष्टौ मासिकं रूपं
पजन्त्यः प्राथमिकम् आदित्यः आधिदैविकः सत्त्वस्वरः स-
प्रजापतिः अतोऽयं सूर्य एव पजन्त्यः स्वरदिममिरेव अष्टौ
मासान् निरन्तरं मासाष्टकपर्यन्तं पीतं यदुदमयं जलमयं
वसु धनं सार्द्धं हि भूमिः सर्वमन्नादिकमुत्पादयति अतो जलं
वस्त्रं वसुप्रधानं वा जलेनैव सृष्ट्यादिना धनोत्पत्तिः अतो
दत्तं ग्राह्यमिति एकं कृत्वा तदेव प्रयच्छति तस्य किरणा
एव मेघाः अतो लोकसारमे प्रावृत्त्यागतामन्यथा सकाजस्त-
स्याप्युपद्रवहेतुः स्यादत आह कावे समागत इति अतो यथा
प्रवृत्तशरीरं संपादयति तथा सूर्यस्यापि जगत्कृतत्वरूपं
संवितृत्वं संपादयति ॥ ५ ॥

एवमाकाशसूर्ययोः स्वरूपसम्पादकत्वमुक्त्वा सूर्योपरि
लोकयोर्मध्यमलोकस्याप्यन्तरिक्षस्य स्वरूपसम्पादिका प्रावृत्ते
जातेत्याह—तदित्वन्त इति । अन्तरिक्षदेवस्या मेघा
वायवधीनावलकार्यं स एव तद्देश एव सर्वे इन्द्रादय इति
त्रिवेधतापक्षे निर्णयः अतो मेघानां वायवधीनत्वमिन्द्राधीनत्व-
मिति न विरुद्धयते इन्द्रो देवता वायुरात्मा मेघा भूतानीति
प्रमाणम् एकरूपत्वं वा यथा पुरुषप्रवर्तनेन शरीरचैष्टं तथा
वायुप्रवर्तना मेघानां कावे स्थितिः ते हि मेघाः सर्वस्य
लोकेभ्यः जलरूपं प्रयच्छन्तोऽपि नावैदिकन्यायेन प्रयच्छन्ति तथा
सति फलं न स्यात् न हि वृष्टिमात्रे फलं किन्तु तत् अन्नो-
त्पत्तिः तदग्नौ होमव्यतिरेकेण फलजनकं न भवतीत्यादि-
होमार्थं विद्युद्रूपो गृहीत इत्याह—तदित्वन्त इति । “विद्युदग्निर्वै-
हविः स्तनयितुर्वैषट्कारो यद्वरुणं जति सोऽस्तु वषट्कारः” इति-
श्रुतेः । महामेघा इति सम्यक् शास्त्रार्थकसौरः चण्डश्च सनेन
च वेपिताः कम्पिताः प्रचण्डो हि पवनः देहमर्षादां न
अन्यते अतस्तेन कम्पिताः प्रीणनमाप्यायनजनकं तापनिवर्षकं
च जीवनमग्रेऽज्ञाद्युत्पत्त्या प्राणधारकं तदपगमे तेऽपि रिक्ता
भवन्तीति कथमात्मविरोधिकानमित्याशङ्क्याह—करुणा इवेति ।
दृढवङ् शिविप्रभृतयः परार्थं स्वप्राणानपि दत्तुः न चैते करु-
णाया प्रयच्छन्ति किन्तु कालवायुमेरिता इति करुणा
इवेत्युक्तम् ॥ ६ ॥

क्रमप्राप्तां प्रावृत्कृतां भूमिं वर्णयति—तपःकरोति । पूर्वं
तपसा सन्तापेन सर्वजलहरणात् शुष्का कृशा जाता देवेन
इन्द्रेण मीढा “मिह सेचने” चिका वर्षायसी स्थूला उच्छूना
वर्षाकालसम्बन्धिनी च जुहोजने हि पुष्टा भवति । नन्वस्य

देवस्य किं प्रयोजनं गृह्यत्यागाभ्यां भूम्यर्थमिति चेत् ? भूम्या
अपि न किञ्चित् फलं पश्याम इत्याशङ्क्याह—यथैवेति । तपसा
शोषिते देहे तत्तपसायां विशेषसम्पत्तिः फलत्वेनायाति तेन
सुखं पुष्टिश्च भवति प्रथमपुष्टिस्तु न सुखं जनयति—अतस्तस्या
दूरीकरणं पुनःकरणमिति युक्तमेव भूमेस्तथात्वं तदाह,
काम्येतपसः सम्बन्धिन्यः तनूः तत्फलं सम्प्राप्य यथा वर्षा
यस्यो भवन्ति तनुरिति वा पाठः प्रथमार्थे द्वितीया वा अथवा
तपस्वी तपसः सम्बन्धिनीस्तनूः स्वर्गादिदेहान् प्राप्य तत्फलं
प्राप्नोति तद्वत् पृथिवीफलमपि सस्यादिकं प्राप्तवतीत्यर्थः
ननु, न यत्र चण्डांशुकरा विषोत्पन्ना भुवो रसं गृह्णन् इति
पूर्वमुक्तम् इति तपःकृतत्वोक्तिस्तद्विरुद्धेति चेत् न दृष्टान्तेनैव
तन्निरासात् तथा हि यथाग्रिमफलाद्यर्थमसहजमपि तपःकरोति
कामी तेन विना तदसम्भवात्तथाग्रिमसस्यार्थं तदुत्पत्तिस्थाने
रसं गृह्णन्ति ज्ञान्यत्र पूर्वं सारस्त्ववति देशे उपतस्य बीज-
स्यापि नाशात्तत्र रसग्रहणस्यावश्यकत्वात् अत एव जला-
दिपदं हित्वा रसपदमुक्तं तस्योत्पादनशक्तः रसपदार्थत्वाच्च
विषादप्युत्पत्त्यात्वेन तामपि ज्वालायितुं सामर्थ्यमप्यस्तीति ज्ञापितं
जीवनविरोधित्वादिषस्य तादृशैरपि रसाग्रहणं यत्तदुद्बुद्धावन-
माहात्म्यम् एतेन कालादयोऽपि व्रजवासिविरुद्धं कर्तुं न शक्नु-
वन्तीति ज्ञापितम् अत्र काम्यतपःफलस्य दृष्टान्तोक्त्येनात्रत्य-
सस्यादेस्तद्विरुद्धत्वं ज्ञाप्यते तदेतत्पूर्वमेवोक्तं तत् आरभ्येति
श्लोके ॥ ७ ॥

एवं लोकत्रयस्यादित्यसाहितस्यापि स्वरूपमुक्त्वा जिज्ञानां
स्वरूपं वक्तुम् ऋतुयोऽर्थे प्रतिष्ठिताः मासाधर्मित्वमिति प्रथमं
ऋतुवर्णनायां धर्मप्रतिष्ठापनाह—निशामुखेष्वित्यादिपञ्चमिः—

अर्थः शब्दः फलं चापि त्रिविधं परिकीर्तितम् ।

अन्तर्बहिस्तथाचाङ्गमास्तरं चेति भेदतः ॥

पुष्टिमात्रे हि मर्यादामार्गस्तत्र न शोभते ।

अतः पञ्चविधस्यापि हानिरत्र निरूप्यते ॥

तत्र प्रथमतो वेदार्थहानिमाह—वसन्ते हि ब्राह्मणानामुपनयना-
ग्न्याधानादि तस्याभावे वसन्तव्यवस्थोक्ता भवति ब्राह्मणाना-
मन्यशेषत्वे उपनयनानन्तरं यदध्ययनादि ग्रीष्मर्षौ तदन्याय-
मिति तत्स्वरूपमप्युक्तं भवति ततः कर्मफलं तद्वर्षाकार्यं तद्व्यव-
सङ्गतमिति तस्यापि स्वरूपं विवृतं भवति अल्पफलं वाह्यं
केशसाध्यं शरत्फलमिति दोषदुष्टत्वात् तस्यापि स्वरूपमुक्तं
भवति ततोऽल्पसन्तोषस्तदभावश्चेत्यवशिष्टाङ्गरूपस्य प्रावृत्ति-
निशामुखेषु ज्ञातोः कीटविशेषाः लोकानां प्रकाशका इव
भवन्ति स्वयमपि प्रकाशन्ते तत्र हेतुः तमसेति कालकृतं
यत्तमः मेघवृष्ट्यादिकृतं तेनैव तेषां प्रकाशः तस्यैव प्रथ-
ममेव अग्रे वृष्ट्या तेषामिव मरणासम्भवात् कस्य प्रकाशका
भवेयुः प्रहा ये नित्यप्रकाशाः ते न भवन्ति एवं सावे यो हेतुः
ते दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथा पापेनेति यथा यथा पापधिक्यं
तथा तथा वेदविरुद्धमार्गे रुचिः वेदमार्गविरोधेन तेषां करुणा-
मयवपि ते हि पापयिदनो देवाः शास्त्रार्थत्वेन वेपियाः धर्मे
पुष्टे तु तत्र रुचिर्न भवत्येव न धूपनयनादिसंस्कृतं पूर्ववद्भव-
स्यां कर्तुं वाञ्छति अतोऽत्रापि पापेनैव पापयिदाः । ननु, विद्य-

श्रुत्वा पर्जन्यनिनदं मण्डूका व्यसृजन् गिरः ।

तूष्णीं शयानाः प्राग्यददमाह्वणा नियमात्यये ॥ ६ ॥

आसन्नुत्पथवाहिन्यः क्षुद्रनद्यो ऽनुशुष्यतीः ।

पुंसो यथा ऽस्ततन्त्रस्य देहद्रविणसम्पदः ॥ १० ॥

हरिता हरिभिः शप्पैरिन्द्रगोपैश्च लोहिता ।

उच्छिलीन्धकृतच्छाया नृणां श्रीरिव भूरभूत् ॥ ११ ॥

क्षेत्राणि सस्यसम्पद्भिः कर्षकाणां मुदं वदुः ।

धनिनामुपतापं च दैवाधीनमजानताम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

माने वेदे जागरूके कथं पाषण्डप्रवृत्तिस्तथाह, न हि वेदाः कलौ युग इति । त्रियुगो धर्मः सत्प्रतिपादको वेदोपि तावत् काल एव भवितुमर्हति तदाह इति वेदान्तः कलिर्यतः युग-पदप्रयोगादनुलुप्यत्वम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

पर्जन्यः सूर्यः स्वर्गोऽभिः स्वर्गिभिः काले समये अत्र पर्जन्यस्य राजत्वम् उरकस्य करत्वं निपानस्य प्रहणात्वं मोच-नस्य दानत्वं सूचितमिति वस्तुनः स्वप्रजाप्य आदानतः समये पुनः प्रदानतश्च राजोपमेयं नीतिदृष्ट्या राजमिरुपादेया ॥ ५ ॥

श्वसनो वायुः अस्य विश्वस्य सन्ततस्य प्रीणनम् आप्या-यनकरम् अत एव जीवनं जीवमतुल्यं अलं करुणाः कृपालवो दातार इव तत् पत्ते श्वासवेपाधनुमाधौ जीवनं जीवितमपि तस्मिन् जने वाश्यं ते त्यजन्ति रन्तिदेवाद्यो जीवनं स्वमात्राप्ता-यकं जलमपीतीयमुपमा तत्तदृष्ट्या दमावीरदानवीररुपादेया ॥ ६ ॥

तपसा पक्षे प्रीप्तेण कृशा ततो देवैरुद्रादिभिः पर्जन्येन च मीढा कामितवस्तुप्रदानेन जलवृष्ट्या च सिका वर्षीयसी पुष्टाङ्गा उच्छ्रुता च काश्यं तपो यस्य तस्य पुंसस्तनुः कामान् प्राप्य यथेत्युपमेया परिणामदर्शिभिः सङ्गिहेया ॥ ७ ॥

पाषण्डाः पाषण्डशास्त्राणि द्वेषेयमुपमा ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पर्जन्यो रविः भूप इवेत्युपमा द्वेया ॥ ५ ॥

अस्य लोकस्य प्राणनमाप्सायनम् ॥ ६ ॥

तपःकृशा प्रीप्तेण शुष्का देवमीढा देवेन पर्जन्येन मीढा सिका वर्षीयसी प्रवृद्धा वभौ काम्यतपसः पुंसस्तनुः यथा ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

आठ महतिता तर्हि सूर्यने अपनी किरणनसो भूमिको जलरूप द्रव्य

[१७१]

पान किया ताको सूर्य समयके ऊपर वर्षाको प्रारम्भ करत भयो, या श्लोकमें राजाको उपमा जताई जो अपनी प्रजासु सुकाल में करलेय हैं और अकालमें उनको भय वैके पालन करे हैं ॥ ५ ॥

वीजुरी वारे और बड़ी प्रचण्ड पवनतें चलायमान जो बड़े मेघ हैं ते या विश्वकू तृप्त करने वारो जब जो है ताय छोड़त भये, जैसे करुणा वारे पुरुष दीन दुखीन को देखिके वाके सुखके ताई अपना सर्वस्व प्राण ताई दे देवे हैं ॥ ६ ॥

श्रीष्मकी धूपनसो सूखी जो पृथिवी सो वर्षा ऋतुमें कैसी फूलत भई जैसे सकाम तप करिवे वारे को देह दुर्बल होयके फिर तपके फल मिलवेपै पुष्ट होय जाय है ॥ ७ ॥

वर्षा ऋतु में सन्ध्या समय पटवीजना तो चकमें हैं, और तारागणा नहीं दीसैं हैं, जैसे कलियुगमें पापसो पाषण्ड के मार्ग बढत देख परे हैं, और वेदके मार्ग लुप्तसे हो जाय हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषांशदीपिका ।

नित्यकर्मावसाने आचार्यनिनदं श्रुत्वा तच्छिष्या यथा अभीयन्ते तद्वदिति ॥ ६ ॥

अनुशुष्यतीरनुशुष्यन्त्यः अस्रतन्त्रस्येन्द्रियपरतन्त्रस्य स्त-न्त्रस्य निरङ्कुशस्येति वा ॥ १० ॥

हरिमिनीलैः शप्पैर्बालतृणैर्नीलवर्णा कचिदिन्द्रगोपैः कीट-विशेषैर्लोहिता तत्र तत्रोच्छिलीन्धैरुद्राकारैरुद्भिदैः कृतच्छाया नृणां राक्षां भीः सेना सम्पदिव ॥ ११ ॥

क्षेत्राणांति तदा हि वृष्टेरविच्छेदे लसन्तः प्रियंवाद्यो मुदं वदति विच्छेदे शुष्यन्तोऽनुतापं चेति ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

व्यसृजन् विविधं विस्तारयामासुः प्राक् तूष्णीं शयाना निद्रागवन्निश्चेष्टत्वेन वृत्ताः मण्डूकाः ब्रह्मणा नित्यजानजया यथकृतमौनत्वेनेति ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कदाचिदुत्पद्यमानस्य एवासन्न कदाचिदनुशुष्यन्त्य एव चासन्न
ननु सत्पथगामिन्यो ननु वैकल्यरहिताः यथा स्वतन्त्रस्य शास्त्र-
मनुसरतः पुंसो देहसम्पदो द्रविणसम्पदश्चेति ॥ १० ॥

इन्द्रगोपैः श्रीवृन्दावनेऽत्र इन्द्रचूडेति ख्यातैः कीटविशेषैः
हरितादिकत्वं चेदं पटगृहादीनाम् ॥ ११ ॥

समुच्चये वैशब्दः सस्यसम्पद्भिस्तद्भावाभावरित्यर्थः मुदनु-
तापयोर्हेतुः मानिनां तदभिमानवतां देवाधीनं सर्वमित्यजानतां
यथाऽन्येषामपि क्षेत्राणि देहाः अन्याभिः सम्पद्भिरिति
क्षेत्रम् ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अनशुष्यती शोषरहिता अनुष्यतीति पाठे आसन्नशोषा
इत्यर्थः ॥ १०—११ ॥

मानिनां परसमृद्धिद्वेषिणाम् अभिमानवताम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराजवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रुतेति । पञ्जन्यस्य निनदं गर्जितमाकर्ष्य मयङ्काः मेकाः
गिरं व्यसृजन् ध्वनिं चक्रुः यथा ब्राह्मणाः शिष्याः आचार्यैश्च
नित्यकर्मणः प्राक् तूष्णीं शयानाः तस्य नियमात्यये नित्यकर्म-
वसाने तस्य ध्वनिं श्रुत्वा अधीयन्ते तद्वत् अनेनाचार्यसन्निधाव-
ध्यवसनावसरं प्रतीक्षमाणः तूष्णीमासीतेति सूचितम् ॥ ६ ॥

आसन्निति । अम्बुमिवैष जलैः पूरिताः क्षुद्रनद्यः उत्पद्यमाना
आसन्नं क्षुद्रनद्यो न शुष्यतीति पाठे शोषरहिताः सत्यः उत्पद्य-
मानाश्च आसन्नित्यर्थः । अनुशुष्यतीत्यपि पाठस्तदा आसन्नशोषा
इत्यर्थः । उभयत्रापि विभक्तिव्यत्यय आर्षः, यथा अस्वतन्त्रस्येन्द्रिय-
परवशस्य पुंसो गेहद्रव्यसमृद्धयो न शुष्यन्त्यः दानभोगयोरमा-
वात्त बद्धाऽनुशुष्यन्त्यः धर्मोपयोगद्वारा आसन्नशोषाश्च द्रव्यसम्पदां
शोषो नाम तद्वच्च एव अम्बुपूरिता इति पाठे तु अजितेन्द्रियस्य
यथा द्रव्यसम्पदः वराटिकापर्यन्तैरन्यार्जनैः पूरितास्ततः पुन-
रेष्ट्यादिभिर्निर्व्वितैर्वैजन्त एव अपात्रगामिन्यो वा तद्वदित्यर्थः
अनेनैवास्वतन्त्रेन्द्रियसम्पदश्चला व्यथाश्चेति सूचितम् ॥ १० ॥

इस्तेति । भूमिर्हरिभिर्हरितवर्णैः शपैर्बालतृणैर्हरितवर्णैः
इन्द्रगोपैः कीटविशेषैर्लोहिताः इन्द्रतैः शिलीन्ध्रकुसुमैः कृतच्छाया
लोहितपीतवर्णै च बभूव नृणां श्रीरिव यथा नृणां राज्ञां
श्रीः सेनासम्पत् हरितलोहितपीतवर्णपटैर्विचित्रवर्णा भवति
तद्वत् इदं वास्तवार्थकथनं यद्वा, नृणां स्वदेहालङ्कारमात्रपराणां
श्रीवैष्णवाभरणादिसम्पत्त्येत्यर्थः । अनेन मूर्खाणां सम्पत्स्त्रोपकार-
मात्रपर्यवसाना न तु परोपकारार्थेति सूचितम् ॥ ११ ॥

क्षेत्राणीति । क्षेत्राणि सस्यसमृद्धिभिः कृषीवलानां मुदं फलम-
दृष्टाधीनमित्यजानतां मानिनां फलसमृद्धिद्वेषिणामनुतापं च ददुः
अनेन परसमृद्धिदृष्टा हर्षवता भवितव्यमिति शिक्षितम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पञ्जन्यनिनदं मन्दगर्जमेघनादं प्राक् पूर्वं तूष्णीं शयानाः
मयङ्काः नियमो नाम मौनेन जपादिकस्तस्यात्यये अवसाने
वेदाध्ययनशीला भवन्ति अनेन विषयवनुग्रहमाकाङ्क्षमाणैः
क्रालो वन्द्यो न कर्तव्य इति दर्शितम् ॥ ६ ॥

ग्रीष्मे शुष्यतीः शोषं गच्छन्त्यः क्षुद्रनद्यः फलशुभलाः
अनु ग्रीष्मानन्तरं वर्षासु उत्पद्यमानाः जलाभिर्वृद्ध्या तीर-
मुद्रच्छं स्पन्दमाना बभूवुः अस्वतन्त्रस्य विषयरागादिवशज्जुमस्य
पुंसो देहो धनितादिभोगेन ध्वंते अनेन रजोगुणस्वभावः
सूचितः ॥ १० ॥

हरिभिः श्यामैः शपैः बालतृणैः हरिता श्यामला इन्द्र-
गोपैः आषाढसमये उत्पद्यमानैः जपाकुसुमवर्णैः कृमिविशेषैः
लोहिना रक्ता च उत्कृष्टैः उत्पलैः शिलीन्ध्रैः गुल्मविशेषपुष्पैः
कुत्राकैर्षा कृतच्छाया कृतशोभा भूतृणां श्रीरिव सम्पदिव
बहुविधाऽभूदित्यन्वयः । अनेन भूमिवदेक एव चेतनो गुणविकारिणो
नानास्वभावमापन्न एव प्रतीयत इति संसारस्यासारत्वज्ञानेन
ह्ययत्नेन हरो भक्तिः कर्तव्येति सूच्यते ॥ ११ ॥

कर्षकाणामुल्लेखनादिक्रियया वस्तमानानां क्षेत्राणि केदाराः
सस्यानां सम्पद्भिः फलोद्रेकादिभिसुखलक्षणाभिर्मुदं ददुः वाशब्द-
आर्षे तदजानतां कृषिक्रियाविशेषमजानतां मानिनां कृष्या-
द्यभिमानवतां पुंसां तान्येव क्षेत्राणि अतिवृष्ट्यनावृष्टिमेतदुत्सा-
मग्रशायमावादिना संस्यन्नाशेन विपत्तिमनुतापं च ददुः पुन-
रुत्पत्तिनाशेन बीजं नष्टमित्यनुतापम् इन्द्रियाणि विषयजला-
कृष्य हरिचरणारविन्दे एव मनो निदधतां क्षेत्राणि पुण्य-
स्थानानि सस्यसम्पद्भिः ज्ञानममुद्रेकैः मुदं ददति तान्येव
पुण्यस्थानानि नदजानतां स्नानादिक्रियाविशेषमनु-
मानानां मानिनामहङ्कारिणां पुंसां अयोग्यानां विपत्तिं दुःखलक्षणां
बहुलवित्तव्ययेन न किमपि फलं प्राप्तम् इत्यनुतापं च ददती-
त्यनो मुमुक्षुणा स्वयं विचक्षणोऽन्यो वा श्रुत्वा ज्ञात्वा हरि-
चरणसरोजे भक्तिः कर्तव्येति सूचितम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराजवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देवाधीनमजानतामत एव मानिनाम् अहम्मतत्पराणां
कर्षकाणां सस्यसम्पद्भिः तत्सद्भावात्तावद्वा मुदमनुतापञ्च
ददुः ॥ १२—१६ ॥

श्रीमद्वीरराजवाच्यकृतसुबोधिनी ।

एवमर्थतो वेदनिराकरणासुक्त्वा शब्दतोऽप्याह-श्रुत्वा पञ्जन्य-
निनदमिति । मयङ्काः सर्वप्राणानुपजीवनीयाः एष वै पञ्जनाम-
नुपजीवनीयो न वा "एष प्राण्येष पशुषु हि ते नाकययेषु" इति
श्रुतेः । तथाचैवद्वाह्याः सर्वोपद्रवकारिणो भवन्ति ततः कथं
वेदस्तत्र प्रतिष्ठितः स्यात् तेषां च मयङ्कानां च वचनं
सर्वोपद्रवकर्तृकालाधीनं तदाह, पञ्जन्यनिनदं श्रुत्वा मयङ्काः
गिरं व्यसृजन्ति पञ्जन्यनादव्यतिरेकेण न तेषां सहजा प्रवृत्तिः

श्रीमद्वल्गुभाष्यकृतसुबोधिनी ।

तदैव तेषामुद्गमात् अनेनोत्तमा वागी तस्मिन् काष्ठे लुप्ता गज्जनशब्दो वा मण्डूकशब्दो वा उपर्यधश्च ब्राह्मणानां विद्यमानत्वात् कथं नोत्तमशब्द इत्याशङ्क्य दृष्टान्ते ब्राह्मणान्तिरूपयति, तूष्णीं शयाना इति । पूर्वं कविस्था ब्राह्मणाः प्राक् शायाना एव भवन्ति ततो नियमस्याप्यत्यये मर्षादायां गतायां प्रसोदानादिकं श्रुत्वा तदा गिरो व्यसृजन् तथा च ऋक् ब्राह्मणा सः सौमिनो वाचमकृत ब्रह्म कुरवन्तः परिवत्सरीयां अध्वर्यवो धर्मिणः शिश्विदानाः आविर्भवन्ति गुह्या न केचित् सौमपानप्रवणाः ब्राह्मणाः यथासुखं वाचमकृत कृतवन्तः परिवत्सरीयां सम्बत्सरसाध्यं ब्रह्म अन्नादिकं कुरवन्तः कृष्यादिपरा यथासुखं वेदशब्दान् पठन्त्यर्थः । केचित् पुनः अध्वर्यवः अध्वर्योजकाः धर्मिणः प्रवर्ग्यकर्तारः शिश्विदानाः प्रकाशमानाः गुह्याः सन्तो आविर्भवन्ति यद्वा धर्माश्च न वर्षासु प्रभवन्ति अतो बहिर्मुखा एव कृष्यादिपराः यथासुखं वाचमकृत अस्यैवार्थस्य भूयसे निर्वचनायापरा ऋक् देवहितं जगुपुत्राः दशस्य ऋतुं नरो न प्रमिणन्त्येते सम्बत्सरे प्रावृष्यागतायां तता धर्मा अश्नुवते विसर्गं येन पुरुषाः देवहितं भगवतः शब्दरूपम् ऋतुं जुगुपुः द्वादशस्य सम्बत्सरस्य सम्बन्धी ऋतुमुख्यो वसन्तः तं न प्रमिणन्त्येते न जानन्ति अतोऽज्ञानात्तूष्णीमेव तदास्थिता सम्बत्सरे सम्बत्सरमध्ये प्रावृषि आगतायां पूर्वं तता धर्माः विविधमेव सर्गमश्नुवते न तु मूलभूतां वागी वदन्ति यत्किञ्चिद्वदन्तीत्यर्थः यतो धर्माः परतापकाः स्वयं च तप्ताः तेषां यत्किञ्चिद्वचनान्याहापरा ऋक् गोमायुरदादजमायुरदात्पृष्णिगदाद्धरितो नो वसूनि गवां मण्डूका ददतः शतानि सहस्रसावे प्रतिरन्त आयुः वर्षाः सूपसं फलं प्राप्य केनैतत्फलं दत्तमिति पृष्ट्वा आह गोमायुरदात् शृगालो दत्तवान् अजमायुर्वकः पृश्निभूमिः हरितो मेघाः नोऽस्मभ्यं वसूनि दत्तवन्तः किञ्च गवां शतानि मण्डूका ददतः सहस्रसावे सहस्रवर्षपर्यन्तमायुश्च प्रतिरन्तः प्रयच्छन्तो जाताः किञ्च वृष्ट्यर्थं मण्डूकस्य पत्नी च प्रार्थयन्ति उपप्रवद मण्डूकि वर्षमावदतादुरिमध्ये हृदस्य पुवस्त्रनिगृह्य चतुरः पदः द्वे मण्डूकि । उप समीपे वर्षं प्रवद आसमन्तार्तदुरि मण्डूकः वदतात् तस्यावस्थां चाह मध्य इति एवं ब्राह्मणा यथा तेषामुपजीव्या मण्डूकास्तथैव ये ब्राह्मणा मण्डूकोपजीविनः तैः कथं वा वेदस्था भवेदिति शब्दतोपि वेद निवृत्तिः सूचिता ॥ ६ ॥

तर्हि मास्तु वेदाः पाषण्डैरेव कार्यं भवत्वित्याशङ्क्य महतां तु ते श्लोकका भवन्ति अल्पानां तु व्यामोहका भवन्तीत्याह-आसन्निति । उत्पथवाहिन्यः क्षुद्रनद्यो वर्षासु जाताः अकस्मादेव निषिद्धं फलं बह्वेव प्राप्नुवन्ति अमर्यादत्वात् तद्वचनाशका उत्पथवाहिन्यो भवन्ति ततः अनु तत्क्षणमेव शुष्यतीर्भवन्ति प्राकृतोपयोगाय दृष्टान्तमाह-यथा अक्षतम्बकश्चन्द्रियप्रवृत्तश्च देहेन्द्रियसम्पदः अमार्गेवाहिन्योपि भवन्ति अनुशुष्यतीश्च भवन्ति ॥ १० ॥

ब्राह्मणसम्पत्ताः स्वरूपमाह-हरिता इति । इयं सर्वैव भूः त्रिगुणा सती नृणां यथा राज्यसम्पादयितुं सम्पादयति तथा

जाता हरिभिः हरिद्वर्णैः शष्पैः घासैः हरिता इयामवर्णा भूः इन्द्रकोपैः कीटविशेषैः लोहितवर्णा उच्छिखीन्ध्रैः श्वेतवर्णा कृतं तच्छायेव एवं लोहितशुक्रकृष्णा इन्द्रकोपो राजेव कृत्रमिव कृत्राकं सेनावत् शष्पाणि अनेन भूमिरपि युद्धसामग्रीव वर्णिता ॥ ११ ॥

अतो यथा खड्गजीविका भरणपर्यवसायिनी एवमियं कृष्यादिजीविकापि भरणपर्यवसायिनी शरत्काळीनो धर्मः तथैव च भवति अतस्तोषवदमावावाह-क्षेत्राणीति । सस्यानां सम्पादयिभिः कृष्या कर्षकाणां कृषीवदानां क्षेत्राणि मुदं ददुः मानिनाम् अमिमानवतां शत्रुवधार्थं प्रवृत्तानां वर्षा सस्यादिभिः प्रतिबन्धं कृत्वा क्लृष्टानामुपतापं च ददुः जयादिकं सर्वं भगवदधीनं न हि वर्षाप्रतिबन्धभावे सर्वथा तेषां जयः निश्चयाभावात्तदाह देवाधीनमजानतां इति जये पराजये च देवमेव प्रयोजकम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नित्यकर्मावसाने आचार्याह्वानशब्दं श्रुत्वा तच्छिष्या यथा अधीयन्ते तद्वदिति ब्रह्मचारिभिरुपादेशः ॥ ६ ॥

अनुशुष्यतीः अनुशुष्यन्त्यः वृष्यमागौरत्पैरपि जलैरुत्पथगामिन्यः । स्तत्रन्त्रस्य शास्त्रशासनममानयतः देहस्य सम्पदो यौवनसामर्थ्य-विद्याद्याद्विण्यसम्पदः पञ्चषग्रामाधिपत्यं तथा निकृष्टस्य कुमतेः परोद्वेजिकास्तथेति हेयैवेयम् ॥ १० ॥

हरिभिर्नीलवर्णैः शष्पैः कोमलैः कविजीववर्णा इन्द्रकोपैः रणवर्णकीटविशेषैः कश्चित् लोहिता उच्छिखीन्ध्रैश्चक्राकारैरुच्छिजैः कृतच्छाया कृतश्वेतकान्तिः नृणां राज्ञां श्रीस्तेनासम्पत् हरितादिवर्णपटगेदयुक्ता इयं राज्ञामुपादेशः ॥ ११ ॥

मानिनामिति कृषिं निकृष्टं कर्म वयं प्रतिष्ठिता न कुर्महे इति गवैवताम् अनुतापं हन्तहन्त यदि कृषिं वयमप्यकरिष्याम तदैतादृशी सस्यसम्पदः प्राप्स्याम इति पञ्चास्तापं ददुर्मानिभ्य-एवेत्यर्थः । यतो यदनुतापादिकं देवाधीनं ते न जानन्तीत्यर्थः । यथा निवृत्तिकर्मपरान् ब्रह्मलोकं गच्छतो हृष्टा प्रवृत्तिकर्मपराः स्वर्गस्था अनुतपन्तीति गम्योपमा भक्तैर्हया ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नियमात्यये जपादिसमाप्नौ गुरुशब्दं श्रुत्वा शिष्या यथा अधीयन्ते तद्वत् ॥ ९ ॥

अनुशुष्यतीः अनुशुष्यन्त्यः ॥ १० ॥

भूमिभिः कश्चित् हरिभिः हरितवर्णैः सखैर्बालतृणैर्हृदिता कश्चिद्वृन्दगोपैः लोहितवर्णैः कीटविशेषैर्लोहिता तत्र तत्र उच्छिखीन्ध्रैश्चक्राकारैरुच्छिजैः कृतच्छाया अभूत् नृणां राज्ञां श्रीहरिः हरितलोहितवर्णच्छादिसंयुक्ता सम्पदिव ॥ ११ ॥

कर्षकाणां क्षेत्रस्वामिनां मुदं ददुः धनिनां धनवतां तत्क्षेत्र-सस्यसम्पदसहिष्णूनामुपतापं च ददुः तत्र हेतुमाह-देवाधीन-मजानतामिति स्वसम्पददर्शनेन मोदमानः परसम्पददर्शनेनोपतप्त-मानश्च मूखः इति भावः ॥ १२ ॥

जलस्थलौकसः सर्वे नववारिनिषेवया ।

अविध्वद्गुचिरं रूपं यथा हरिनिषेवया ॥ १३ ॥

सरिद्धिः सङ्गतः सिन्धुचुम्बुभे श्वसनोर्मिमान् ।

अपकयोगिनश्चितं कामाक्तं गुणायुग्यया ॥ १४ ॥

गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः ।

अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाऽधोक्षजचतसः ॥ १५ ॥

मार्गा बभूवुः सन्दिग्धास्तृणैश्च ह्यसंस्कृताः ।

नाभ्यस्यमानाः श्रुतयो द्विजैः कालहता इव ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

मेघकी गर्जना को सुनिके मेढुका बोलने लगे, जैसे गुरुजी के सन्ध्या वन्दनादि नियमके पहिले विद्यार्थी चुप बैठे रहें हैं जब गुरुजी नियमनियम कर चुके हैं सब पाठ लेके पढ़े हैं । एसे कहवे ते ये बात जताई, कि-विद्यार्थी गुरुकी आज्ञासों पाठ लेय बाके पहिले चुपको बैठयो रहे ॥ १३ ॥

धुनकी जो सुखी परी हीं सो वर्षा में अपने मार्गको छोड़िके बहने लगीं जैसे इन्द्रियन के परवश होयवे चार पुरुषकी देह रूप और सम्पत् सब कुमार्ग में लगे हैं ॥ १० ॥

वर्षा में हरे २ घासन सों पृथिवी हरी होय गई, लाल २ पीरवहोहीन ते लालवर्ण चारी क्षीसबेलगी, और अहां महां कृतोना जो जामें तिन सों छायाचारी होय रही है, ऐसी पृथिवी की शोभा होत भई जैसे मनुष्यनकी शोभा भीते होय है ॥ ११ ॥

वर्षाके बीच में खेतनमें अन्न जो उपजे हैं तिन की सम्पत्ति सों खेत जे हैं ते किसानन को तौ आनन्द देत भये, और दैव की गति को नहीं जाबिबे चारे अन्न की भरती करन चारे धनीन को सन्तापदेत भये, ॥ १२ ॥

अधिरक्षामिकृतभाषाटीका ।

अविध्वद्गुचिरः यथा हरिनिषेवयेति हरिसेवायां प्रवृत्तादि सद्य एव सर्वे रुचिरा भवन्ति तस्याः परमधर्मत्वात्परम-सुखत्वाच्च तद्वदिति ॥ १३ ॥

कामाक्तं - कामवासनायुक्तमिति श्वसनोर्मिसाम्यम् गुणै-र्विवर्धयिष्यत इति सरित्सङ्गतिसाम्यम् ॥ १४ ॥

अधोक्षज एव चेतो येषां ते ॥ १५ ॥

असंस्कृता अधुग्याः नाभ्यस्यमाना इत्यसंस्कृतसाम्यं कालेन चाहता इति तृणान्कादनसाम्यम् ॥ १६ ॥

भूमिजीवगोष्ठाधिकृतवैष्णवतोषिणी ।

जलेति नैव्याख्यातं तत्र साधनावस्थायां परमधर्मत्वं प्रसिद्ध-मेव सुखरूपत्वं च—

“कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासे धूमधूमात्मनां भवादे ।

आपाययति गोविन्दपादपद्मासन्नं मधु” ॥

इत्यनुसारेण साध्यावस्थायां तु परमसुखरूपत्वं प्रसिद्धमेवेति विवेचनीयम् ॥ १३ ॥

श्रीवृन्दावनेऽत्रावर्तमानस्यापि सिन्धोर्वर्णनं प्रावृट् स्वभाव-वर्णनात् किम्वा सिन्धुरिव सिन्धुः श्रीमथुरामण्डलपश्चिम-सीमायां वर्तमानं मानसगङ्गाप्रभवकोटराख्यमहासरो ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

वर्षधाराभिरिति गिरिषु वृष्टेराधिक्यात् अभिभूयमानाः अमि-भवच्छेष्टाविषयीक्रियमाणा अपि न विव्यथुः न विव्यथिरे न तुःखं प्रापुः किन्तु ते रज आद्यपगमात् अशोभन्तैवेत्यर्थः । व्यसनै-रोगादिविघ्नैः प्रारब्धस्यावश्यभोग्यत्वात् “त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः” इति न्यायाच्चाभिभूयमाना अपि न व्यथयन्ते प्रत्युताशोभन्तैव दुष्कर्मापगमादिना भगवत्स्मरणविशेषसिद्धेः टीकायामेवकारस्तदव्ययायां हेतुः ॥ १५ ॥

नाभ्यस्यमाना अनभ्यस्यमानाः कालहताः कालेन काले-युगादिना हताः श्रुतय इव एष एव पाठो बहुत्र तेषां व्याख्यादृष्ट्या केचित् कालेन चाहता इति पाठं कुर्वन्ति ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

रुचिरं रूपमिति “वसति हृदि सनातने च तस्मिन् भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः” इत्यर्थ उक्तः ॥ १३-१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवार्त्तिकम् ।

जलस्थलौकस इति । जलौकसः स्थलौकसश्च ते सर्वे भवस्य नूतनस्य धारिणो निषेवया रुचिरं रूपमविध्वद्गुचिरं सङ्गापूर्वक-विधेरनित्यत्वादायत्वाद्वाऽऽयत्नलक्षणाजसमायः यथा हृदयकम-लस्यहरिनिषेवया रुचिरं रूपं विभ्रति तद्वत् “वसति हृदि सनातने

भीमद्वीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

च तस्मिन् भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः" इति वचनार्थोऽत्र उक्तः अनेन हरिसेवया चिन्ता न मोक्षयतेति सूचितम् ॥ १३ ॥

सरिद्धिरिति । सिन्धुः समुद्रः सगिद्धिः सङ्गतः वातोद्धततरङ्गः च चक्षुषे सञ्चालयथा अपकयोगिनः अनिष्पन्नसमाधेः पुंसश्चित्तं विषयस्पृहायुक्तं गुणयुक्तं च गुणोर्विषयेयुज्यत इति तथाभूतञ्च सत् क्षुध्यति तद्वत् कामासक्तमिति श्वसनोर्मिसाम्यं गुणयुगिति श्वसनोर्मिसरितसङ्गसाम्यं चित्तचाञ्चल्यनिमित्तकामाङ्गनगुणयोगनिवर्त्तकमगवत्समाधिविपाकार्यं यतितव्यमिति सूचितम् ॥ १४ ॥

गिरय इति । वर्षभाराभिरभिहन्यमाना अपि गिरयो न विव्यथुः यथा अधोक्षज एव चेतांसि येषां ते व्यसनैराध्यात्मिकादितापैः पीड्यमाना अपि न व्यथन्ति तद्वद्गवद्भक्तिरेव तापत्रयविधातिनीत्युक्तं भवति ॥ १५ ॥

मार्गा इति । तृणैश्छन्ना असंस्कृता अनुगुणाः वर्षासु पथिकानां प्रायशो गमनाभावादिति भावः । सन्दिग्धाः सन्देहजनका बभूवुः यथा श्रुतयो वेदाः द्विजैर्नाश्वस्यमानाः अनावर्त्यमाना इत्यसंस्कृतं साम्यं यतः नाश्वस्यमानाः अत एव कालेन केनचित्कालेन ग्राहता विस्मृताश्च भवन्ति कालेन ग्राहता इति तृणाच्छादनसाम्यमनेनोपेक्षायां वेदानामावृत्तिं कुर्वन्तेव व्यस्यमान्यथा तु प्रत्यवाय इति सूचितम् । तथा च स्मर्यते—

“आधीतमपि बद्धे नानुपालयति द्विजः ।

स जीवन्नेव शुद्धत्वमाशु गच्छति सान्वयः” ॥

इति ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जललोकसः पातालवासिनः स्थललोकसः भूलोकवासिनः किञ्च सर्वे अन्तरिक्षादिलोकवासिनः सर्वेषां संसारदुःखं निवारयन्तीति चारिष्ठानं नवं निर्दोषं चारि तस्य नितरां सेवयाऽप्यास-लक्षणाया रुचिरं निर्दोषं रूपमभिध्नन् विभ्राति कथङ्कारं जातया यथा यथावद्वरिनिषेवया जातया ॥ १३ ॥

अपकयोगिनः अपकः परिपाकमप्राप्तः योगोऽस्यास्तीत्यपकयोगी तस्य गुणयुक्तं रजोगुणयुक्तं यद्वा गुणेषु विषयेषु युक्त इति अत एव कामासक्तम् ॥ १४ ॥

न विव्यथुः न विजीना बभूवुः, कुतः ? गिरयः गिरयो-द्विरागसमर्थत्वाद्द्वयेयाभावमात्रे निदर्शनं न तु बुद्धिमत्त्वबुद्धि-मद्विषयत्वायाम् अनेन सर्वसहनशक्तिर्हरिमक्तानामेवेति दर्शितम् ॥ १५ ॥

असंश्रिता जनैरनाक्रान्ताः अनेन सच्छास्त्रं निरन्तरमप्यस-नीयं ज्ञानोत्पत्तये इति व्यतिरेकनिर्द्धारणम् ॥ १६ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवम् ऋतुन्यायेन वर्षानामुक्त्या मासन्यायेन द्वादशधा धर्मा-

[१७२]

नाह-जलस्थललोकस इति द्वादशभिः । मासा हि निमित्तं धर्मि-योऽत्र प्रधानं गुणो वाच्याः—

जीवा नद्यः पर्वताश्च मार्गाः कामिन्य एव च ।

विद्यावान् चन्द्रमा बर्ही भक्ता वा तापसास्तथा ॥

गृहिणो वैदिका मार्गा राजानश्चेति कीर्त्तिताः ।

त्रिविधाः सर्वे एवैते मासमोग्याः प्रकीर्त्तिताः ॥

सर्वेप्येते वृष्टिकाले सुखं दुःखं च क्षेमिरे ।

पुष्टिमार्गस्थिताः सर्वे सुखं प्राप्नुन् चापरे ॥

तत्र क्रमेण सुखदुःखे निरूपयन्नादौ भगवदीषेयं प्रावृद्धिति ज्ञापयितुं सर्वेषामेव प्राणिनां सुखजनिका जातेत्याह-जलस्थ-लोकस इति । जलं वा स्थलं वा ओको येषां भूचरा जलचरा-श्च राजसान्तामसाश्च सात्त्विकास्तु अनुक्तसिद्धाः सुखिनः दृष्टान्ताथे भिन्नतया स्थापिताः सर्वे एव नवचारिसेवया रुचिरं मनोहरं रूपम् अभिध्नन् दोषादपि रूपवैलक्षण्यं भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह-यथा हरिनिषेवया भगवत्सेवया चतु-र्भुजादिरूपं प्राप्नोति तेजोविशेषं वा हरिपदेन तदानीमेव गजे-न्द्रस्य रूपान्तरसम्पत्तिः स्पष्टाय ज्ञापितेति प्रदर्शितम् ॥ १३ ॥

अभिमानो महात्मानो मोहं प्राप्नोतीति समुद्रं निरूपयति-सरितो हि तस्य स्त्रियः सर्वाभिरुचि ताभिः सङ्गतः सिन्धुः समुद्रः चक्षुषे क्षोभं प्राप्तवान् वर्षाकालो हि कामिलां क्षोभकः सुतरां स्त्रीसङ्गिनां किञ्च, श्वसनेन कृत्वोर्मिमांश्च जातः तरङ्गाश्च गर्भस्थानीयाः वायुश्च रजोगुणः एवं तस्यानर्थो निरूपितः महतः कथमनर्थ इत्या-शङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति-अपकयोगिन इति । न पक्वो योगः फल-पर्यवसायी यस्य चित्तवृत्तिनिरोधो हि योगः स चेत् पक्वो भवेत् कुर्यात् चित्तवृत्तिनिरोधम् अपकत्वात्तन्निरोधो जात इव प्रति-भाति परीक्षायां न सङ्गच्छते तदाह-कामासक्तमिति । स्वभावतो गुणयुक्तं गुणसम्बन्धी स चेत् कामेनाक्तो भवेत् विषयसम्बन्धी भवेत् तदा क्षोभं प्राप्नुयात् कामलक्षणादोषयुक्तं वा गुण-युक्तं विषयसम्बन्धी अतः स्वभावदोषस्याऽनिवृत्तत्वात् महानपि क्षुध्यति तत्रापि ये पुनर्महान्तो दृष्टा (दा) उच्चा भगवत्प्रियाः न तु ज्ञानिन इव सर्वसमाः समुद्रविषलक्षणाः ॥ १४ ॥

तेषां वर्षाकृतोपद्रवमाह-गिरय इति । निरन्तरं वर्षभाराभिः हन्यमाना अपि गिरयो न विव्यथुः व्यथां न प्राप्तवन्तः यतस्तेऽन्तःसाराः हेतुं दृष्टान्तेन स्पष्टयति-अभिभूयमाना व्यसनै-रिति । यथा व्यसनैः स्वयदिमिरापद्भिर्वाऽभिभूयमाना वशीक्रिय-माणा अग्न्यधोक्षजचेतसः इन्द्रियातीते भगवति स्थापितचित्ताः न क्षोभं प्राप्नुवन्ति तथा तदा कन्दरादिष्वन्तर्भगवानस्तीति तत्र वृष्टिभारास्पर्शनिवारकत्वं स्वस्य सम्पद्यन् इति तदामन्त्रेण च पूर्णा भाराकठिनस्पर्शमपि सुखत्वेन मानयामासुर्जलद इवातपस्पर्श-मित्यर्थः । अधोक्षजपदेनान्याविषयत्वोक्त्या रहःशयनं सूच्यते यत्र जडाः कठिना अग्न्येतादृशास्तत्र चेतना किमु वाच्या इति भावः । समुद्रस्तद्धृतस्नादिरित्यसारः ॥ १५ ॥

एवं राजसी सात्त्विकी व्यवस्था मुक्त्वा तामसीमाह-मार्गाः बभूवुरिति । सर्वे एव मार्गाः सन्दिग्धा जाताः यतस्तृणैराच्छन्नाः युक्तस्त्रायमर्थः प्रत्यक्षम् एव सन्देहदर्शनाव-पूर्वं ये तेन मार्गेण सञ्चरन्ति तान्प्रति सन्दिग्धा अभ्येषास्तु ज्ञान-मेव यतस्तृणैः छन्नाः तद्द्वारे मार्गप्रवृत्तिः कथमित्याशङ्क्याह-

लोकबन्धुषु मेघेषु विद्युतश्चलसौहृदाः ।

स्थैर्यं न चक्रुः कामिन्यः पुरुषेषु गुणिविव ॥ १७ ॥

धनुर्वियति माहेन्द्रं निर्गुणं च गुणिन्यभात् ।

व्यक्ते गुणव्यतिकरेऽगुणवान् पुरुषो यथा ॥ १८ ॥

न रराजोदुपशृङ्गः स्रज्योत्सना राजितैर्धनैः ।

अहम्मत्या भामितया स्वभासा पुरुषो यथा ॥ १९ ॥

मेघागमात्सवा हृष्टाः प्रत्यनन्दन् शिखण्डिनः ।

गृहेषु तप्ता निर्विण्णा यथाऽच्युतजनागमे ॥ २० ॥

श्रीमद्भुवनाचार्यकृतसुबोधिनी ।

असंस्कृता इति संस्कारपर्यन्तं सन्देह एव संस्काराभावे तु मार्गस्य चोप एव, बहुधा दृष्टस्य कथं सन्देहजनकत्वमिति शङ्कां दृष्टान्तेन वारयति—नाश्वस्यमाना इति । यथा अतश्च्युतजनागमेऽस्मात् । अतः पुनः स्मृताः सन्दिग्धा भवन्ति आस्ताम् । अतः पुनः स्मृताः सन्दिग्धा भवन्ति आस्ताम् । अतः पुनः स्मृताः सन्दिग्धा भवन्ति आस्ताम् ।

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसास्यदर्शिनी ।

अविभक्तं अविभक्तः यथेति हरिसेवायां प्रवृत्ता अपि सद्य एव सर्वे रुचिरा भवन्ति तस्याः परमधर्मत्वात् परमसुखदत्ताच्च तद्वदित्युपादेशः ॥ १३ ॥

विष्णुर्नैवविशेषः पाश्चात्यः विशेषणस्य पुंस्त्वमार्थं कामाकं कामवासनायुक्तम् इति श्वसनोर्मिसाम्यं गुणैर्विषयैर्युज्यते इति सरित् सङ्गतिर्सास्यमिति ज्ञेया ॥ १४ ॥

न विद्यथुर्न विद्यथिरे प्रत्युत रज आद्यपगमादशोभन्तै-
वेत्यर्थः । व्यसनैराध्यात्मिकादिभिस्तापैरधोक्षजचेतस्त्वादेव न व्यथन्ते "तपन्ति विविधैस्तपा नैतात्मद्वतेचेतसः" इति भग-
वदुक्तेः प्रत्युत दैन्यवृद्ध्या गवांसूयादिमाखिल्यरहिता एव भवन्तीति सङ्गिरुपादेशः ॥ १५ ॥

नाश्वस्यमाना इत्यसंस्कृतसास्यं कालहता इति तृणाच्छा-
दनसास्यम् अत एव मार्गाः श्रुतवश्च सन्दिग्धा इतीयं वदुमि-
ह्येया ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नववारिनिषेवया सर्वे रुचिरं रूपमविभक्तं हरिमत्तया
यथा सर्वे वर्णाः आश्रमिणाश्च रुचिरं रूपं विभ्रन्ति तद्वदित्य-
न्वयः ॥ १३ ॥

कामिनं विषयसङ्कुलपेनाकं गुणैर्विषयैर्युज्यते इति गुणयुक्-
चित्तं यथा क्षुब्धयति तद्वत् ॥ १४ ॥

व्यसनैस्त्रिभिर्वाध्यात्मिकादितापैरधोक्षजचेतसो भगवद्व्याज-
निष्ठा न व्यथन्ति तद्वत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

जल और स्थल वासी सगरे प्राणी नदीन जल को
सेवन करि के रुचिर रूप को धारण करत भये जैसे
भीहरि की निरन्तर सेवा करिबे नें तिलक माछा धारण
करि के जनन को रुचिर रूप होय जाय है, ऐसे कहिबेने
से बात जनाई, कि—हरि सेवा के बिना पुरुष को सौख्यता
नहीं प्राप्त होय है, और जल तक सौख्यता नहीं तब तक चाहे
जैसे सुरुष वारो होय परञ्च रुचिर नहीं बने है ॥ १३ ॥

बड़ी भई नदीन के मिलवे तें श्वासलेनवारो और ऊर्मि
(तरङ्गन) वारो समुद्र चोम को प्राप्त होत भये, जैसे अपरि-
पकयोगी को कामासक्त चित्त गुणान (विषयन) को
योग पाय के चोम को प्राप्त होय है ॥ १४ ॥

वर्षा ऋतु में वर्षा की धारान सों ताडित होय के भी
पर्वत वध्या को नहीं प्राप्त होत भये, जैसे हरि में चित्त
जिनको लग्यो ऐसे वैष्णव जन संसार के अनेक प्रकार
के दुःखन को पाय के भी दुःखित नहीं होवें हैं ॥ १५ ॥

जिन मार्गन में सों जायवो आयवो घट्य होय गयो
ऐसे मार्ग तृणान सों ढकि के सन्देह करवे के सोझ होय
गये हैं, जैसे ब्राह्मणन को वेद पढिके फिर अक्षयास छोड देवे तें
कलु काल पीछे पाठ में सन्देह होयवे लगे हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

यथा कामिन्यः पुंश्चत्वं ॥ १७ ॥

निर्गुणं ज्यारहितमपि गुणानि राजितशब्दवति अभात्
अशोभत गुणव्यतिकरात्मके व्यक्ते प्रपञ्चेऽगुणवान् निर्गुणः पुरुषो
यथेति ॥ १८ ॥

स्वभासा भामितयाऽहम्मस्येति स्वचेतन्येनैव प्रकाशितेन

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

महद्गारेण कृशो जीवो यथा यद्वा महं विद्वान् दाता वेत्ता शूर इति स्वप्रतीत्यैवारोपितया इति ॥ १८ ॥

मेधागमेनोत्सवो येषामतो हृष्टाः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गुणिषु वेदग्यादिविविधगुणयुक्तेष्वपि ॥ १७ ॥

अगुणवान् मायागुणातीतोपि पुरुषः ॥ १८ ॥

स्त्रीयथा तुषारमयया ज्योत्स्नया राजितैः प्रकाशितैः सम्बन्धितैश्च ॥ १९ ॥

मेधागम एव उत्तमवो येषां ते अत एव हृष्टाः प्रत्यनन्दन् मेधागजितायुतन्तरमुखैर्नादादिकमकुर्वन् यथा वैष्णवगृहस्थाः समागतवैष्णवगीतानन्तरं नृत्यगीतादिकं कुर्वन्ति तथेत्यर्थः एवं चातका अपि ज्ञेया इति भावः ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

गुणिनि शब्दगुणके निगुणः गुणप्रवरहितः ॥ १८ ॥

राजितैः प्रकाशितैः महम्मत्या स्वमासा भासितया स्वज्ञान-
मूलेन देहात्मभिमानेन ॥ १८-२० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

लोकवन्धुष्विति सर्वप्राणिजीवनभूतजलप्रदानेन महोपकर्तृ-
स्वालोकोकानां बन्धुषु मेघेषु विद्युतस्तडितश्च बलं सौहृदं
यासां तथाभूता बन्धुः अनियतदेशमवकाशं च सङ्गं चक्रुरित्यर्थः
यद्वा स्थैर्यं न चक्रुरित्यपि दाष्टान्तिकान्तर्यामि चलसौहृदाः सत्यः
स्थैर्यं न चक्रुः यथा कामिन्यः पुञ्चदशः गुणिषु सौन्दर्यसौशी-
ल्यादिगुणाभयव्यापि निरङ्गनेषु पुरुषेषु चलसौहृदाः स्थैर्यं न
कुर्वन्ति तद्वत् अनेन सत्तततः कामिनीनां सङ्गः परिहाय इति
सूचितं भवति ॥ १७ ॥

धनुषिति । गुणिनि शब्दगुणके विषयाकाशे माहेन्द्रं
धनुर्गुणं मौर्वीरहितमभाद्वभौ यथा गुणव्यतिकरे गुणप्रय-
परिणामात्मके व्यक्ते देहे अगुणवान् गुणप्रवरहितः पुरुषो जीवो
भाति तद्वत् विषयधनुषोरिव देहारमनोर्विलक्षणस्वरूपस्वभाव-
त्वमुक्तम् ॥ १८ ॥

नति । उदुपश्चन्द्रः स्रज्योत्स्नया राजितैः प्रकाशितैर्धनैर्मेघैः कृशो
न रराज धनेष्वयो विलक्षणातया न रराजेत्यर्थः । यथा पुरुषः
प्रत्यगात्मा स्वमासा स्नाप्यक्मिद्धधर्मभूतज्ञानेन भासितया
समुज्जतयाऽहम्मत्या देहात्मभ्रान्त्या देहात् पृथङ् प्रकाशते तद्वत्
देहात्मभ्रान्तिरात्मस्वरूपाच्छादनहेतुरिति सापत्न्येन परिहाय-
मुक्तम् ॥ १९ ॥

मेधेति मेधागमे उत्सवो येषामतो हृष्टाः शिखण्डिनो मयूराः
प्रत्यनन्दन् यथा गुह्येषु तप्तास्त्रिमिस्तापैरिति शेषः । अत एव

निर्विण्णा जनाः अच्युतभक्तानामागमने सति प्रतिनन्दन्ति तद्वत्
तापप्रथतप्तेरवश्यमच्युतजनसङ्कतिः कार्येत्युक्तम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

चलसौहृदाश्चञ्चलस्वभावाः विद्युतः लोकोपकारित्वालोका-
बन्धुषु मेघेषु स्थैर्यं स्थिरस्थितिं न चक्रुः नापुरित्यन्वयाः
कामिन्यः गुणिषु विविधेषु पुरुषेषु इव यथा स्थैर्यं न कुर्वन्ति
तथा विद्युद्वञ्चलभाक्तं कर्त्तव्याः किन्तु पूर्ववत्स्थिरा
इति भावः । चलसौहृदाः चलस्नेहाः मानुषस्वभावो दर्शित
इति वा ॥ १७ ॥

गुणिनि शब्दगुणोपेते नीलिमगुणयुक्ते वा विषयति मह-
न्दस्य विद्यमानं निगुणं ज्वारहितं धनुः प्रभातं भाति कथं-
मिव गुणव्यतिकरं जगत्सज्जेन व्यक्ते प्रवृत्ते पुरुषो नारायणो
यथा गुणवान् सत्त्वादिगुणैः प्रवर्त्तमानो भाति सृष्टेः पूर्वं
निगुणः सत्त्वादिगुणप्रवृत्तिशून्यः गुणवान् प्रशस्तज्ञाननिर्वादि-
गुणपूर्णो वा निगुणः देहरहितः गुणव्यतिकरे गुणवान् देह-
वान् पुरुषो हिरण्यगर्भो यथेति वा ॥ १८ ॥

स्वया ज्योत्स्नया राजितैः सन्ध्यारागं प्राप्तधनेश्चञ्च उदुप-
श्चन्द्रः न रराज स्वरूपमिव्यक्तिं नाप स्वमासा स्वप्रकाश-
ज्ञानेन भासितयाऽमिव्यक्तया महम्मत्याऽहङ्काराख्यया पुरुषः
संसारी यथाऽमिव्यक्तस्वरूपो न भवति भगवत्प्रसादानुगृही-
तज्ञानलक्षणाप्रकाशनामिव्यक्तरूपः पुरुषः स्याद्यथा तथा शर-
दादिलक्षणाप्रकाशने प्रकाशितमण्डलश्चन्द्र इति सूचितं
भवति ॥ १९ ॥

शिखण्डिनो मयूराः मेधानामागमे एवोत्सवः तेन हृष्टाः
रोमाञ्चत्वं प्राप्ताः कुटुम्बभरणादिना तप्ताः संजनदशनाभा-
वाग्निना वा अत एव निर्विण्णाः विरक्ताः संसारहृद्युक्ति-
युक्ताः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

मेधागमे एवासवो येषाम अत एव हृष्टाः तान् मेधान् प्रत्य-
नन्दयन् ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमदल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं गुणातीतसगुणभेदेन चतुर्धा वर्णकृता धर्मा उक्ताः
पुनर्विपरीततया चतुर्धा निरूपयति, द्वितीये राजसाः प्रथमाः सतः
मात्स्विकः सतः तामसः गुणातीतश्चाति तामसभावेन चतुर्धाऽपि
निरूपयिष्यति तत्र स्थितौ राजस्या मुख्याः तासां तामस राज-
सक्तमसो वा चेद्भूता तदास्थिरता सात्त्विकत्वे तु न स्थैर्यं
विद्युतामस्यैव हेतुरनेनैवोच्यते लोकवन्धुषु लोकानां सर्वेषां
बान्धवाः मेधाः यदि सर्वमव जलं विद्युत्स्त्रेष्ठं प्रवर्त्तयुः तदा
विद्युतः क्षिरा भवेयुः ने तु लोकहितेषिण्य इति सर्वेषां वाने
तेषु चलसौहृदा जाताः सौहृदं तत्प्रकाशकत्वं तत्र शोभाः
जनकत्वं वा यत् पताः कामिन्यः सतो लोकषु कामिन्यः

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

परोपकारनियतेषु स्थिरतां न प्राप्नुवन्ति कामिनीपदात् कुलवधू-
शुद्धानः युक्तश्चायमर्थः सर्वस्वे दत्ते किं वा भक्षयेयुरिति चेत्तत्राह
गुणिवर्षीति । ते हि गुणवन्तः ततोऽप्यधिकं सम्पादयिष्यन्ति
तथापि प्रत्यक्ष एव पर्यवसितमस्ति त्वात् न स्थैर्यं चक्रुः मेघा
अपि गर्जनेन गुणवन्तः ॥ १७ ॥

विजातीयो अपि विजातीयेषु शोभाप्राप्नुवन्तीति प्रावृ-
त्तधर्ममाह—धनुरिति । विद्यत्याकाशे माहेन्द्रं धनुर्निगुणमपि
गुणिवर्षीति विद्यावत्यपि विद्यत्यामात् प्रकाशं प्राप्तवत् “महद्ब्रह्मोपि
धृजवधात् महान्वा अयमभूद्यो धृजमवधीदिति तस्महेन्द्रस्य
महेन्द्रत्वम्” इति श्रुतेः । भगवत्सम्बन्धो महेन्द्रे निरूपितः तस्य
सम्बन्धात् निर्गुणमपि सगुणो शोभां प्राप्नोति तथा भगवदी-
योपि सर्वत्र शोभां प्राप्स्यतीति फलितं जीवास्तु त्रिविधाः
स्वभावतो भगवद्गुणवन्तः दोषवन्तः उभयरहिताश्च तत्र देवाः
गुणवन्तः इत्या दोषवन्तः मानुषास्तूभयरहिताः तेषां भग-
वत्कृपया देवा इव गुणवन्तो भवन्ति तदभावेपि कर्मणा
व्यक्ते गुणव्यतिकरे संसारे त्रिगुणयुक्ते अगुणवानपि पुरुषः
शोनिवीजवर्णधर्मान् प्राप्य भासते अगुणात्वात् गुणानीतो वा
भगवत्सेवकः भगवत्शोभां दृष्टान्तोर्कुर्वतेन्द्रधनुषो माहात्म्यं निरू-
पितम् । भगवदीयैव सम्पत्तिर्गुणं भगवदीयं प्रकटीकरोतीति पुरुष
इति गुणातिरिक्तत्वस्थापनाय प्रकृतिस्तु गुणमर्थेव ॥ १८ ॥

गुणेष्ववशिष्टं चन्द्रमाह—न रराजेति । उडुपः सुद्रयोपको
नक्षत्राधिपतिः स्रज्योत्सनायाभासितैरपि घनैः न रराज तत्र
भगवदीयव्यतिरिक्तं पुरुषं साहङ्कारं दृष्टान्तोर्करोति—अहममत्या
भासितया स्वभासा पुरुषो यथेति । अहममतिरहङ्कारः अहमिति
या बुद्धिः साऽपि स्वभासा आत्मभासेव भासिता तथापि तथा
पुरुषो न शोभते ॥ १९ ॥

एवं त्रिविधानुक्त्वा ये केवलं भगवदीयाः यथा मेघोज्ज्व-
लिकाङ्गुलिषो वर्हिणः ते सुखिनो भवन्तीति वर्षाकृतं तेषु सुख-
माह—मेघागमोत्सवानिनि । मेघानामागमे य उत्सवः स येषां सस्य-
धृजलनादीनां तान् दृष्ट्वा मेघोत्सवान् वा हृष्टिविद्युदादीन् शिख-
शिडनो मयूराः प्रत्यनन्दन् भगवता विचित्रिताः कृता एव भग-
वदीयोत्सवं मन्यन्त इति एतन्निरूपणं यदर्थं तदाह—गृहेषु-
तप्ता इति । गृहेषु स्थिताः गृहादिचिन्तया तप्ताः दुस्सङ्गै-
रसदिन्द्रियैश्च भूत एव गृहा बहुविधा उक्ताः तथाभूता अपि
यदा निर्विगणाः तापेनैव वा निर्विगणाः अच्युतजनाः जिनेन्द्रियाः
परमहंसाः त्रिदण्डिनो भगवज्जनाः ते हि परिश्रमस्तो वर्षासु
गृहस्थस्य गृहे गच्छन्ति तदा तेषां समागमो भवति तेषु
समागतेषु ये निर्विगणाः ते प्रतिनन्दनं कुर्वन्ति नस्वनिर्विगणाः
अतः प्रावृत् सर्वेषामेव तप्तानां सुखदायिनी ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

यथा कामिभ्यः पुञ्जव्यः गुणेषु पुरुषेषु वैदग्ध्यादिगुणवत्स्व-
पीति हेयैव ॥ १७ ॥

निगुणं उदारहितं गुणिनि गर्जितशब्दवाति व्यक्ते प्रपञ्चे

गुणव्यतिकारमकेऽगुणवान् मायागुणातीतः पुरुषो भगवान्
भाति विविधलीलाभिरिति भक्तैरुपादेयाः ॥ १८ ॥

उडुपातिश्चन्द्रः स्रज्योत्सनाराजितैर्घनैस्तुषारमयैः कुहेडिकाभ्यै-
र्मैघैश्च स्वभास्वभावावेऽप्यौच्छस्त्वेन प्रतीतो न रराज
स्वभासा स्वीयगुणमयच्छविरूपया अहमत्या भावयया स्वशक्त्या
कीदृश्या भासितया स्वेनैव प्रकाशितया पुरुषः परमेश्वरो
यथा घनच्छन्नदृष्टिघनच्छन्नमकमिति वत् छन्नत्वेन प्रतीति इत्यर्थः ।
ज्ञानिभिरियमुपादेया ॥ १९ ॥

मेघागमोत्सवा येषां ते प्रत्यनन्दन् मेघसमूहगर्जिताद्य-
नन्दनमुच्चैरानन्ददिकमकुर्वन् यथा वैष्णवगृहस्थाः समागत-
वैष्णवसम्प्रेमानन्दगीतानन्तरमानन्दगीतनृत्यादिकं कुर्वन्तीति ।
वैष्णवानामुपादेया ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निगुणं उदारहितमपि गुणिनि शब्दगुणयुक्ते अभावशोभते
यथा गुणव्यतिकरे प्रकृतिगुणपरिणामात्मके व्यक्ते देहे अगुण-
वान् प्राकृतगुणरहितः पुरुषो ज्ञातव्यो जीवो भाति तद्वत् ॥ १८ ॥

स्वभासा धर्मभूतेन ज्ञानेनैव भासितया स्थूलोऽस्मि कथो-
स्मीत्यादिरूपया ऽहममत्या यथा पुरुषो अनात्मको जीवो न राखते
तद्वत् ॥ १९ ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

लोकन के हितकारी जो मेघ हैं तिनमें वीजुगी स्थिरता
नहीं करत मई कवहू काऊ बादर में चमके हैं कवहू काऊ
में जाय चमके हैं, जैसे चलायमान सौहदवारी व्यभिचा-
रिणी स्त्री एक गुणी पुरुष के समीप स्थिर होके नहीं
रहै है ॥ १७ ॥

वर्षाकृत में गर्जना के शब्दरूप गुणवारे आकाश में
विना प्रत्यक्षा को इन्द्र को धनुष शोभा पावत भयो, जैसे गुणव्य
परिणामात्मक या प्रकट जगत में, प्राकृत गुणरहित पुरुष
ईश्वर शोभा पावे है ॥ १८ ॥

अपनी चांदिनी से शोभा पावनवारे मेघन सौ हैंकथो भयो
चन्द्रमा शोभा नहीं पावत भयो, जैसे पुरुष के धर्मभूत ज्ञान
से होयवेवारी जो देहमें अहंबुद्धि अर्थात् देह में आत्म-
बुद्धि तासों पुरुष शोभा नहीं पावे है, तात्पर्य ये है कि जब
देहमें आत्मभिमान होय जाय है तब आत्मस्वरूप हकि
जाय है, और देह को आत्मा मानन लगे है ॥ १९ ॥

मेघ के आगमनरूप उत्सव सौ हविर्त होयके मोर आनन्द
पावत भये, जैसे गृह के तापन सौ तप्त होय के निर्वेद
(वैराग्य) पाय के रहवेवारे विवेकी जन कोई दूरि भक्त
साधुजन के भाववे ते सुख पावे है ॥ २० ॥

पीत्वाऽपः पादपाः पद्मिरासन्नानात्ममूर्त्तयः ।

प्राक् क्षामास्तपसा श्रान्ता यथा कामानुसेवया ॥ २१ ॥

सरस्वशान्तरोधस्तु न्युषुरङ्गापि सारसाः ।

गृहेष्वशान्तकृत्येषु ग्राम्या इव दुराशयाः ॥ २२ ॥

जलौघैर्निरभिद्यन्त सेतवो वर्षतीश्वरे ।

पाषाण्डनामसद्वादैर्वेदमार्गाः कलौ यथा ॥ २३ ॥

व्यमुञ्चन्वायुभिर्नुन्ना भूतेभ्योऽणामृतं घनाः ।

यथाऽऽशिषो विष्पतयः काले काले द्विजेरिताः ॥ २४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

नानात्ममूर्त्तयः अनेकरूपदेहाः ॥ २१ ॥

अशान्तानि पङ्ककण्टकादियुक्तानि रोधांसि तटानि येषां तेष्वपि न्युषुर्नितरावसन् सारसाश्चक्रवाकाः अशान्तानि दुराशयानुपरतानि वा कुलानि येषु तेष्वपि गृहेषु ॥ २२ ॥

इश्वरे इन्द्रे ॥ २३ ॥

जुष्टाः प्रेरिताः आशिषः कामान् विष्पतयो राजानः वणिज्जाइरतयो वा द्विजेरिताः पुरोहितैरुक्ताः ॥ २४ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तपसा अतादिना क्षामाः कृशाङ्गाः श्रान्ताश्च निर्वन्धाः एवं श्रीभेष्य पक्षिणामप्युद्यम ॥ २१ ॥

अशान्तानि तरङ्गातिशयेन मुहुः पतन्ति रोधांसि येषु सारसाः क्षामाश्च ख्याताः पुष्कराङ्गयाः आर्या अविचकि-जनाः तत्रापि कृशाङ्गाः गृहमेव सर्वार्थप्रदमिति कुशाभि-प्रायाः भूत एव यथा नितरां वसन्तीति निशब्दार्थः अत एव आश्रयेण खेदेन वा अङ्ग ! हे राज्ञिति ॥ २२ ॥

इश्वर इत्यतिबृहदा स्मरतामिप्रायेण तदंशेनैव तस्य पाषाण्डस्यानीयता ॥ २३ ॥

च पुनः अनवच्छिन्नवर्षानन्तरम अयेति पाठे स एवार्थः भूतेभ्यः काले काले योग्यं योग्यं कालं प्राप्य अमृतं जलं ददुर्गतिं वर्षांस्ते जलस्योपादेयत्वाद्भूतशब्दन्वासः एवं विशब्दो विविधार्थो ज्ञेयः द्विजैः प्रेरिता विष्पतय इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

क्षामानुसेवया परस्त्रीसेवया ॥ २१ ॥

अशान्तरोधस्तु सखिलाकुलतीरेषु अशान्ततोषेष्वाति वा पाठः ॥ २२ ॥

वेदमार्गाः वर्णाश्रमधर्माः ॥ २३ ॥

प्रेरिताः विशो वैदयाः तेषां पतयः वासदासिजनाज्यक्षाः ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पीत्वेति । पादपाः वृक्षाः पद्मिर्मूलेः अपो जलानि पीत्वा नानात्म-मूर्त्तयः नानाविधा आत्मनां मूर्त्तयः शाखापल्लवपुष्पफलादि-रूपाः येषां तथाभूता बभूवुः यथा प्राक्क्षामतपःफलरूपकामानु-सेवातः प्राक् तपश्चर्यादशायां तपसा श्रान्ताः क्षामाः कृशाश्च जनाः कामानुसेवया नानात्ममूर्त्तयो भवन्ति कलप्रपुत्रपौत्रादिपरिजन-रूपेणेति तद्वत् अनेन काम्यतपसः शरीरावयवपरिकरादिपुष्टिफल-कत्वमात्रं सूचितं यद्वा फलाभिसन्धिरहितभगवदाराधनात्मकतप-श्चर्यादशायां तपसा श्रान्ताः कृशाश्च तत्फलानुभवात्मकमुक्ति-दशायां काम्यन्त इति कामाः भगवतः कल्याणशुभास्तेषामनु-सेवया "स एकधा भवति द्विधा भवति त्रिधा भवति" इत्यादिश्रुत्युक्त-रीत्या नानात्ममूर्त्तिमन्तो भवन्ति तद्वत् अनेन भगवदाराधना-त्मकतपसः श्रेष्ठानुरूपप्राप्ततानेकशरीरपरिग्रहेण भगवता भोगसाध्यसाधनत्वमुक्तम् ॥ २१ ॥

सरस्विति । अङ्ग हे राजन् ! अशान्तान्यनिर्मलानि कलुषितानीति यावत् तानि तोयानि येषु तथाभूतेष्वपि सरस्तु सारसाः चक्र-वाकाः गोनर्दकाख्यपक्षिविशेषा वा न्युषुः नितरामुषितवन्तः अशान्तरोधस्तु इति पाठे अशान्तानि सखिलाकुलानि पङ्ककण्ट-कादियुक्तानि रोधांसि तटानि येषां तेष्वपि सरस्तु इत्यर्थः । आशा-न्तान्यनुपरतानि कुलानि येषु तेष्वपि गृहेषु दुराशयाः वैयर्थिक-सुखाभासलेशलिप्सवो ग्राम्याः पामरा इव ते यथा निवसन्ति तद्वत् अनेन ग्राम्याणां विषया कुःखप्रचुरा अल्पसुखाश्रोत्युक्तं भवति ॥ २२ ॥

जलौघैरिति इश्वरे पुर्जन्ये वर्षति सति जलपूरैरुत्फटेः सेतवो जलानिरोधार्थं मृत्पाषाणादिनिर्मिताः निरभिद्यन्त अदिताः बभूवुः यथा कलौ युगे प्रवृत्ते सति पाषण्डानां वेदवाह्याना-मसद्वादैर्वेदमार्गा वर्णाश्रमधर्मा निर्भिद्यन्ते तद्वदनेन पाषण्ड-वादानामभोतव्यत्वमुक्तम् ॥ २३ ॥

व्यमुञ्जति । वायुना जुन्नाः प्रेरिताः सन्तो घना मेघा भूतेभ्योऽमृतवज्जीवनदेहे जलं व्यमुञ्चन् यथा द्विजैः पुरोहितादिभि-रीरिताः प्रेरिताः विष्पतयो जनाज्यक्षा राजानः कचित्कालेष्वपि आशिषः कामानर्थिभ्यो विमुञ्जन्ति तद्वत् राजभिर्वै सवितव्यमिष्ट्युक्तं भवति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयचञ्जतीयकृतपदरत्नावली ।

पद्मिर्मुखैः फलैः पुष्पैः नम्रात्ममूर्तयः शास्त्रोपशास्त्राभि-
नतस्वरूपाः प्राग् ग्रीष्मे तपसा तपोमासोर्जिततापेन क्षामाः
कृशाः यथा कामानामनुसेवया जातेन भ्रमेण भ्रान्ताः इन्द्रिय-
दौर्बल्यमाप्ताः प्राक्कुटुम्बव्यवस्थायां क्षामाः पादेन ग्रासेन
आत्मानं पान्ति रक्षन्तीति पादपाः तपस्विनः गतिसाधनत्वात्
पद्भिः शास्त्रैः अपः पुरुषार्थावाप्तिहेतुत्वात् ज्ञानरसान् पीत्वा
स्वाधनप्रावरुद्धा वशीकृतात्मनः परात्मानो मूर्तिर्विग्रहविशेषो
यैस्ते तथेति भावः । यद्वा, प्राक् क्षामाः वनिताद्यभावेन तपसा
कामाग्नितापेन भ्रान्ता जनाः कामानुसेवया पश्चादेव वनितादि-
लाभेन निरन्तरकामभोगेन पुत्रतपुत्रपुष्पफलादिना नम्रात्म-
मूर्तयः परायणनिजशरीरा यथा भवन्ति तथेति ॥ २१ ॥

अङ्ग हे परीक्षित ! सारसाश्चक्रवाकाः अशान्तानि जलैः
पृष्ठाणि रोधांसि तीराणि येषां तानि तथा तेषु सरस्त्रापि
ऊर्ध्वं जलप्रवाहाभिभूततीरवासस्याशक्यत्वेपि तत्रैवोपरित्यक्तैः
पुराणैः ग्राम्याः प्राकृतजनाः अशान्तकृत्येषु अनुपरतर्क-
व्येषु गृहेष्विव यथा वसन्ति अनेन नित्यसंसारिण्यभावो
दर्शितः ॥ २२ ॥

पाषण्डादिमतेजानं नरकनाथकमिति ज्ञातव्यम् ॥ २३ ॥

वायुमिर्नुज्ञाः प्रेरिताः अमृतं जलं द्विजैरिरीताः प्रेरिताः
विष्पतयो राजानः विशः प्रजा उद्दिश्य काले काले काल-
गुणं ज्ञात्वा अमृतं हेम विमुञ्चन्ति प्रयच्छन्ति—

“अमृतं व्योम्नि देवाश्चे यज्ञशेषे रसायने ।

अयाचिते जले बुध्ने मोक्षेऽग्रे हेमिनि गोरसे” ॥

इतिपादवः । यद्वा, षष्ठमंश इति ब्राह्मणोक्तं विशो वैश्या
विष्पतिभ्यो राजभ्यः यथाकालममृतद्वुरात्मकं धनं दद-
तीति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सारसाः पुष्कराह्वयाः अशान्तानि तरङ्गातिशयेन मुहुः
पतन्ति रोधांसि तेषु द्विजैः प्रेरिता विश्वत इत्यवयवः ॥ २२—३० ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रकाशान्तरेण चातुर्विध्यमाह—पीत्वाप इति । पादपाः सर्वे वृक्षाः
श्रीमत्सेषु सास्त्रिकाः नाना आत्ममूर्तिर्येषां तादृशा जाताः पान-
मप्रत्यक्षसिद्धमिति पद्भिरित्युक्तं पादपशब्दो रुढो वा भवेदिति
तेषां तीरस्थैव जीवनत्वेन पदयोरेव तपानसाधनत्वेन स्पर्श-
शेषोपशान्तिविशेषः स्पर्शादान् पान्तीति वा तथा नानामूर्त्यस्तु
स्पर्शावत एव भवन्ति वृक्षाणामनियतरूपस्योक्तत्वात् तजिरा-
करणार्थमात्मपदं यस्य ग्रीष्मसौ या मूर्तिः स्थिता ततो विल-
क्षणं नानामूर्तिर्जातेति एतदपि निरूपणं यदर्थं तदाह—प्राक्
क्षामाः पुर्वलास्तपसा न केवलं देवदौर्बल्यमपितु तपसा भ्रान्ताः
इन्द्रियशक्तिरपि कुण्ठिता भवति ते यदा तपःफलरूपं काम-
मनुसेवये तदा प्रसङ्गं नानात्ममूर्तयो भवन्ति ते वर्षास्त्रेव पुष्टा

भवन्तीति प्रकृते निरूपितम् अन्यदा शोषकवाहुल्यात् श्रीमनुप-
चयः ॥ २१ ॥

तत्र राजसानामाह—सरस्त्रिविति । सारसा हि सरस्त्रेव रसवन्तः
तानि वर्षाकाले पूरितानि भवन्ति उपरि बहुदूरं जलं गच्छति ततश्च
अत्र नीडं कृत्वा स्थिता कृले तत्कूलं जलेन प्लावितं भवति
तदुपरि कृते तदपि कदाचित् कूलं पतति एवमनेकविधदोषबुद्धे-
ष्वपि सरस्त्रे सारसाः तदसाविष्टाः न्युषुः समीपसप्तमी-
विशेषणावशादशान्तरोधसि तिष्ठन्तीति गम्यते एतद्यदर्थमुक्तं तदाह,
गृहं भवति । न शान्तं कदाचिदपि कसेव्यं येषु न ह्यामर्या
गृहचिन्ता कदाप्यपगच्छति तेऽपि ग्राम्याः ग्रामपर्वोत्पन्ना रता
इन्द्रियग्रामपोषका वा तादृशा अपि पुराणैः अन्तःकरणा-
दोषयुक्ता अपि बहिर्निर्गतानां खेदेन भगवत्स्मरणां तीर्थदेशेन
सत्सङ्गो वा भवेत् क्रियाव्यापृतौ चिन्ताभावो वा वर्षासु तु सर्वा-
भावः ॥ २२ ॥

एवं राजसानुक्त्वा तामसानाह—जलौघैरिति । जलसमूहैः सेतवो
निरमिद्यन्त मित्राः जाताः तत्र च प्रतीकारो न शक्यः
ईश्वरे वर्षति पर्जन्य ईश्वरः स हि सर्वसुखायै वर्षति ततोऽशक्य-
प्रतीकारात् सेतवोऽपि मित्रा एव एतदपि यदर्थं तदाह—पाष-
ण्डिनामसद्वादैरिति । कलौ बुद्धावतारे भगवति तेन प्रवर्द्धिताः
पाषण्डाः तेषामसद्वादैः कुयुक्तिभिः सर्व एव वेदमार्गा कर्म-
ज्ञानभक्त्युपासनादिप्रतिपादकाः निरमिद्यन्त कलौ तेषां प्रयो-
जनाभावात् ॥ २३ ॥

गुणातीतस्थानीयमाह—व्यमुञ्चन्ति । वायुमिः प्रेरिताः
धनाः भूतेभ्यः अमृतं हस्तादिजलं मेघादिजलं वा अन्यत्तु
जलं गच्छति मेघादिजलं बध्मत् इति इष्टान्ते काष्ठपक्षी
पसया यदा यत्र जलमपेक्षितं तत्रैव तदैव वृष्टिरिति ज्ञाप्यते
भूतेभ्य इति चतुर्थो एतदपि यदर्थं तदाह—यथेति । विष्पतयो
देशाधिपतयो ब्राह्मण्यैः प्रेरिता आशिषो धनादिकं प्रयच्छन्ति
पुरोहितप्रेरिता हि ते दीनेभ्यो ऽश्नादिकं प्रयच्छन्ति वर्षासु दीनानां
स्वतः कार्यसामर्थ्याभावात् यस्तु वर्षासु दाता स दातेति
ब्राह्मणप्रेरणा प्रकृतोपयोगिनी ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नानाविधा आत्मनः स्वस्य मूर्तयोऽङ्कुरपत्रपल्लवपुष्पपत्राद्या
येषां ते पक्षे नाना आत्मानः पानभोजनरमणादिनानास्वभाव-
वन्त आत्मनो मूर्तयो देहा येषां ते निष्कामाणामिदं हेया ॥ २१ ॥

अशान्तानि पङ्ककण्टकमङ्गुरवादिदोषयुक्तानि रोधांसि
तटानि येषां तेष्वपि न्युषुर्नितराभेवाऽऽसन्न इव
हेयैव ॥ २२ ॥

ईश्वरे ईश्वरत्वामिमानवशादतिवर्षोपद्रवं कुर्वन्ति सति ईश्वरे
इति कलिसाम्प्रतिमं हेया ॥ २३ ॥

नुज्ञाः प्रेरिताः आशिषः कामान् विष्पतयो राजानो
वशिजां पतयो वा द्विजैर्विप्रेरिताः प्रेरिता इति राजभिरुपा-
देया ॥ २४ ॥

एवं वनं तद्वर्षिष्ठं पक्वखर्जूरजम्बुमत् ।
 गोगोपालैर्वृतो रन्तुं सबलः प्राविशद्वरिः ॥ २५ ॥
 धेनवो मन्दगामिन्य ऊधोभारेण भूयसा ।
 ययुर्भगवताऽऽहूता द्रुतं प्रीत्या स्नुतस्तनीः ॥ २६ ॥
 वनौकसः प्रमुदिता वनराजीर्मधुच्युतः ।
 जलधारागिरेर्नादानासन्ना ददृशे गुहाः ॥ २७ ॥
 कचिद्वनस्पतिक्रोडे गुहायां चाभिवर्षति ।
 निर्विदय भगवान्नेमे कन्दमूलफलाशनः ॥ २८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पद्मिमुखैः नाना अनेकविधा आत्मनां शास्त्रापत्रपुष्पादिरूपा
 मूर्तयो येषां ते तथाभूताः ॥ २१ ॥

सारसाः जलजीविनः पक्षिविशेषाः अशान्तानि अस्थिराणि
 पुच्छकण्टकादियुक्तया क्लेशावहानि वा रोभांसि तटानि येषां
 तेष्वपि न्युयुः नितरामेवावसन् दुराशयाः दुष्टाभिप्रायाः शिश्नो-
 दस्तृषः अशान्तकृत्येषु अस्थिरफलबहुक्लेशोदककृत्येषु गृहेषु
 यथा निवसन्ति तद्वत् ॥ २२ ॥ २३ ॥

नुत्ताः प्रेरिताः यथा विशां प्रजानां पतयः आशिषः कामान्
 अर्थिभ्यो विमुञ्चन्ति तद्वत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

गुच्छ अपनी जड़न सो जल पके हरे २ लाल २ पत्तन
 सों शोभित होत भये, जैसे पहिले तपस्या सों यके भये
 पुर्वज होयके पीछे भोगन कों भोगिवेत दृष्ट पुष्ट और सुनेके
 बाल बखान वारे होय जाय हैं ॥ २१ ॥

हे राजन् ! कीच काटेन सों नहीं हैं स्त्रच्छ किनारे जिनके
 ऐसे तलावन में सारस पक्षी वास करत भये, कबहुं कामन
 सों छुटकारो नाग जिनमें ऐसे घरन में दुराशा सों विषयी
 जन जैसे वास करें हैं ॥ २२ ॥

खूब मेघ की वर्षा होयवे पै जलके प्रवाहन सों खेतन
 की मेड़ (मर्यादा) टूट जात भई, जैसे कलियुग में पाख-
 डियों के छोटे वादन सों वेद के मार्ग टूट जाय हैं ॥ २३ ॥

पवन की टकर लगिबे ते मेघ अमृत (जल) की वर्षा
 करत भये, जैसे पुरोहित ब्राह्मन की प्रेरणा (करवे) से
 धनीजन समय २ पै याचकन के मनोरथन कों देवे हैं ॥ २४ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषाटीका ।

प्रावृषि कृतां क्रीडां वर्णयति-एवं वनमिति सप्तभिः । वर्षिष्ठं
 संसृज्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

वनौकसः पुलिन्दीः प्रमुदिता भगवान् ददृशे तथा वन-

राजीर्मधुच्युतो मधुसूचा ददृशे गिरेः सखायाजलधाराश्च
 तासां नादानासन्ना निकटवर्तिनीगुहाश्च यद्वा वनौकसः
 प्रमुदिता आसन् तथा वनराजीर्वनराजयो वनपरम्परा मधु-
 च्युत आसन् गिरेर्जलधारा आसन् तानेवंभूतानाददृशे
 सर्वतो ददृशे भगवान् तथा धाराणां नादान् गुहाश्चेति
 ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं वर्षाकालं वर्णयित्वा तत्फलं तत्र श्रीभगवतः क्रीडा-
 विशेषं ब्रह्मसादौ वनप्रवेशमाह-एवमिति । उक्तप्रकारेण यथा-
 यथाहं वर्णितवान्स्तथा वर्णयित्वेत्यर्थः । तदनुसारेणैवाहमवर्णय-
 मिति भावः कृतः श्रीमुखशोभालोभेन ॥ २५ ॥

क्रीडामाह-धेनव इति षड्भिः । मन्दगामिन्योऽपि प्रीत्याऽऽहूताः
 प्रीत्यैव द्रुतं ययुश्चेत्यन्वयः प्रीतौ लिङ्गं स्नुतस्तना इति स्नुत-
 स्तनीरिति पाठे स्नुतस्तन्यः इति प्रावृट्काले विशेषतो दुग्धादि-
 सम्पत्त्या शोभाविशेषं तत्तद्भोगादिसम्पत्तावपि मिथः प्रेम-
 विशेषश्च क्रीडापरिकरत्वेन वर्णितः ॥ २६ ॥

वनौकसः पुलिन्धादीन् गुहानां दर्शने नादस्य हेतुता दूर-
 वर्त्तिनीनामपि तुष्णादिभिराच्छन्नानामपि तासां प्रतिध्वन्युदये-
 नाभिव्यक्तेः ददृशे ददृशे ॥ २७ ॥

कचिद्वनस्पतिश्च कदाचिद्वा भगवानपीति अहो अस्या
 लीलायाः परममाधुर्यामिति भावः कन्दमूलयोर्वस्तुल्यदीर्घतांश्यां
 भेदो लोके पसिद्धः तयोः प्रावृषि कोमलत्वादिना उपादेयत्वात्
 फलतः प्राङ्निर्देशः ॥ २८ ॥

श्रीसुवर्णसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

ऊधः क्षीराधारस्थानम् ॥ २६ ॥

जलधारागिरेः निक्षरयुक्तगिरेः नादसदानां निक्षरनादेन स्व-
 नादाः ॥ २७ ॥

क्रीडे मध्यभागे ॥ २८-३७ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं वर्षतुमनुवर्षाय तदा कृतानि कानिचिद्भागवतश्रेष्ठितानि
वर्णयति-एवमित्यादिभिः सप्तभिः । इत्थं पकानि सर्जरादिफलानि
अस्मिन् सन्तीति तद्वत् तद्वर्षिष्ठं वृद्धं प्रभूतमिति यावत् वनं हरिः
सखदंबो गोपाक्षैः सह स्तुं प्राविशत् ॥ २५ ॥

भूयसा ऊधसः पयःकोशस्य भारेण मन्दगामिन्योऽपि धेनवो
भगवता आहूताः स्तुतस्तन्यः सत्यो द्रुतमेव ययुः ॥ २६ ॥

वनौकःप्रभृतीन् दृष्ट्वा इत्यन्वयः प्रमुदिताः मधुच्युत इति
च वनराजीरत्यस्य विशेषणं मधुच्युतः मधूनि सवन्यः प्रमु-
दिताः फलपुष्पसमृद्धिभिः मुदिताः इव स्थिताः प्रमुदिताः
वनौकसः पुलिन्दीरिति वा गिरैः सकाशाज्जलधारास्तासां
नादानासन्ना निकटवर्तिनीगुहाश्च दृष्टुरित्यर्थः ॥ २७ ॥

कदाचित्पज्जन्ते अभितो वर्षति सति वनस्पतिक्रोडे वृक्षमूले
गुहायां वा प्रविशन् भगवान् कन्दानि मूलानि फलान्येवाशनं यस्य
तथाभूतो रेमे ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वर्षिष्ठं प्रभूतवर्षोपेतम् ॥ २५ ॥

स्तुतस्तनीः स्तुरितस्तन्यः ॥ २६ ॥

वनौकसो गावः मृगादयो वा गुहाः दृष्टुरित्यन्वयः
कथम्भूताः प्रमुदिताः प्रकृष्टानन्दाः वने राजी राजनं यासां
ताः वनराज्यः मधुच्युतः मधुधन्मधुरं क्षीरं इत्यवन्ती मधु-
च्युतः गम्भीरश्चासौ सन्नादश्च गम्भीरसन्नादः तेन सन्नादेन
सह वर्तमानाः । वृद्धा, वृष्ट्यभावसमये मधुच्युतः वनराजी-
वेनपङ्क्तिः दृष्टुः वृष्टौ सत्यां गुहा दृष्टुरिति वनौकसः
किराता वा गिरैर्हतैः सन्नादा राक्षसाः सन्नादाः भाव-
प्रधानो निर्देशः नष्टराक्षसत्वेन नादसहिताः ॥ २७ ॥

अभिवर्षति सति वनस्पतिक्रोडे गुहायां चैव निर्विशन्
उपभुञ्जानः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमेकविंशतिप्रकारेण स्वरूपेण च प्रावृद्धं वर्णिता तस्यां
प्रावृष्टिं भगवतो गुणानां च रमणमाह-सप्तभिः । तत्र प्रथमं
रमणार्थं भगवतः प्रवेशमाह-एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सर्व-
गुणसम्पन्नं वनं तत्प्रसिद्धं वर्षिष्ठं श्रेष्ठं सर्वोत्तमं जातम् नन्वत्र
वने क्रीडायां शीघ्रं गृहागमनं न सम्भवति भुक्त्वागमनेऽपि मह-
दिनमिति मध्ये क्षुब्धवेत्त आन्नादिफलानि तु निवृत्तानि ततः कथं
रमणमित्याह-एकसर्जराजम्भुमदिति । पकानि सर्जराफलानि जम्बु-
फलानि यस्मिन् वने भगवान् गुणातीतः सत्त्वस्थानीयो बलः राजः
स्थानीयाः गोपाक्षाः गावस्त्ववशिष्टाः तैः सर्वैरेव भगवदीयैरावृतः प्रक-
षेण क्रीडां कर्तुं स्वसम्पादितनिर्मुक्तैर्जीवैः सह वनं प्राविशत् ॥ २५ ॥

तत्र प्रथमं धेनूनां शोभामाह-प्रवेशो धीर्यशक्तिरिव धैराय-
शक्तिर्वो पेश्वयशक्तिमाह-मन्दगामिन्यो धेनवो जाताः गर्भेणापि
तथा भवन्तीति तद्वशाद्व्यर्थमाह-ऊधोभारेण भूयसति । धैरायश-

स्यैव महान् भारः तादृशोऽपि भगवता आहूताः पेश्वयशक्तौ द्रुत-
मागताः निर्विशन् नाप्यगमनं सम्भवतीति तद्वत् वृत्त्यर्थमाह-प्रीत्येति,
प्रीत्या आहूताः प्रीत्या च ययुः प्रीत्यैव च स्तुता स्तना यासां ऊधो
शपौ व्यत्यये न भवतः ॥ २६ ॥

गोपानां सुखमाह-वनौकसः प्रमुदिताः इति । वनवासिनां
हि कालान्तरे तापो भवति इदानीं शीतलत्वात् सर्वे प्रमुदिता
अनेन दोषाभाव उक्तः सहजं च सुखं भक्ष्यसम्पत्तिमाह-वन-
राजीवेन पङ्क्तयः सर्वे एव वृद्धाः नानाजातीयाः मधुच्युतः
पूर्णे मधुनि ततोऽपि प्रवाहमधुयुक्ता जाताः पेयसम्पत्तिमाह,
जलधारा गिरैरासन्निति । पर्वतसम्बन्धिभ्यो जलधाराः सकल-
विताः शीतलाः पानयोग्यधाराश्च भवन्ति वृष्टौ स्थितुं शक्नु-
वन् च कर्तुं स्थानमाह-आसन्ना दृष्टो गुहा इति । आसन्ना निक-
टस्थाः गुहाः विश्रामस्थानानि एताव्निविशामग्रीयुक्तान् वनौ-
कसः गोपालानन्यांश्च दृष्टो ॥ २७ ॥

बलमद्रस्य तत्र रमणमाह-कचिद्वनस्पतिक्रोडे इति ।
वृक्षस्य क्रोडे कोटरे गुहायां वा अभिवर्षति येष
निर्विशन् तत्रोपविशन् भगवान् रामः मूलकन्दफलान्ये-
वाशनं यस्य वनस्थानि तानि सर्वाणि दिव्यानि
स्त्राविष्टानि च रेम इति पदात् रामो ज्ञायते विशेषं च वक्ष्यति
भगवति क्रोडे पुनर्निवीयोपवेशनं फलाहारश्च न सम्भ-
वत्येते ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाशयकचिन्ती ।

वर्षी वर्णयित्वा तादात्विकीं लीलां वर्णयति-एवमिति सप्तभिः ।
वर्षिष्ठं समृद्धम् ॥ २५ ॥

स्तुतस्तनीः स्तुतस्तन्य इति प्रीतिचिह्नम् ॥ २६ ॥

तत्र च कृष्णो वनौकसः पुलिन्दीः प्रमुदिताः दृष्टो दृष्टो
वनराजीर्मधुच्युतः मधूनां व्युत् क्षरणं वासु तथाभूता दृष्टो
गिरैः सकाशाज्जलधारादूर्ध्ववर्तिनीरपि नादाद्येतोरासन्ना निकट-
वर्तिनीः दृष्टो गुहाश्च दृष्टो ॥ २७ ॥

मेघे अभितो वर्षति सति वृक्षक्रोडे गुहायां वा निःशेष-
द्रुतमभिद्रुत्य विशन् प्रविशन् कन्दमूलयोर्वृक्षत्वदीयैस्त्वाभ्यां
भक्षो ज्ञेयः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतचिन्तास्तप्रदीपः ।

अथ सख्येपतो भगवल्लीलां प्रावृष्टिकृतां दर्शयति-एवमिति
सप्तभिः । वर्षिष्ठं समृद्धम् ॥ २५ ॥

ऊधसः पयःकोशस्य भूयसा भारेण मन्दगामिन्योऽपि भग-
वताऽऽहूताः प्रीताः सत्यो द्रुतं ययुः ॥ २६ ॥

प्रमुदितशब्दस्य लिङ्गविपरिणामेन सर्वज्ञान्वयः तथा हि
मधुच्युतः मधुधवाः वनराजीः प्रमुदिताः दृष्टो गिरैः सकाशात्
जलधाराः प्रमुदिताः दृष्टो नादान् जलधाराणां मन्त्रेषां च शब्दान्
प्रमुदितान् दृष्टो आसन्नाः निकटवर्तीगुहाश्च प्रमुदिताः दृष्टो-किं
बहुना वनौकसः सर्वांश्च प्रमुदितान् दृष्टो इत्यर्थः ॥ २७ ॥

दध्योदनं समानीतं शिलायां सलिलान्तिके ।
 सम्भोजनीयैर्बुभुजे गोपैः सङ्कर्षणान्वितः ॥ २६ ॥
 शाद्वलोपरि संविश्य चर्वतो मीलितेक्ष्णान् ।
 तृप्तान् वृषान् वत्सतरान् गाश्च स्वोद्योभरश्रमाः ॥ ३० ॥
 प्रावृट्श्रियं च तां वीक्ष्य सर्वभूतमुदावहाम् ।
 भगवान् पूजयाञ्चक्रे आत्मशक्त्युपबृंहिताम् ॥ ३१ ॥
 एवं निवसतोस्तस्मिन्नामकेशवयोत्रजे ।
 शरत्समभवद्यत्रा स्वच्छाम्ब्वपरुषानिला ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चित्ररूपतेर्महावृक्षस्य क्रीडे मूलभागे विपुलस्थाने ॥ २८-२९ ॥

भाषा- टीका ।

सा प्रकार की वर्षा काल में पके भये खजूर जामुन जाति ऐसे वा वृन्दावन में बलदेवजी और ग्वाल बाबन सहित श्रीकृष्ण गायन को लेकर क्रीडा करके कू प्रवेश करत भये ॥ २५ ॥

बड़े २ ऐन के भारते मंद गमनवारी धेनून को भगवान् जब प्रेम सों बुलावे नव वे गायें वेग सों श्रीकृष्ण के समीप जान भई जल्दी चलिवें ते भाग में स्तन जिनके न्यारे चुचावत जाँव हैं ॥ २६ ॥

वा समे श्रीकृष्ण सिंगरे बनवासीन को प्रसन्न देखत भये मकन्द जिनमें ते चुचाय रह्यो एसी वृक्षन की लतान के और गोवर्द्धन पर्वत में ते झरना झरे हैं तिन कू देखत भये, और झरनान के शब्दन कू सुनत भये तथा गिरराज की गुफान को देखत भये ॥ २७ ॥

कमजु जब वर्षा होयवे लगे तब श्रीकृष्ण काई बड़े वृक्ष की खोतर में कमजु गिरराज की गुफा में बैठ करि के अपने सखान सहित कंद मूल और फलन को भोजन करके क्रीडा करें हैं ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावायदीपिका ।

शरदं वर्णयति—एवं निवसतोरित्यष्टादशभिः । विगतान्य-
 भ्राणि यस्यां सा स्वच्छान्यम्बूनि यस्यां सा अपरुषः शान्तोऽ-
 निलो यस्यां सा च सा च ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

उपानीतं स्वगृहजनैर्बान्धवजनैर्वा समीपं प्रापितं सम्भोज-
 नीयैः सह भोजयितव्यैः सजातीयैः सह संवासादिशब्दवत्
 [१७४]

संशब्दोऽत्र सहायः सम्भुज्यते एभिरिति तैस्तेमनैः सहेति
 वा सङ्कर्षण इति तत्र सर्वमेखनाभिप्रायेण ॥ २६ ॥

शाद्वलेति युग्मकम् । चर्वतः रोमन्थायमानान् निरीक्षेति
 परेणान्वयः ॥ ३० ॥

तत्रापि स्वकीयायोग्यतापादनार्थमात्मशक्त्याहादिनी
 नाम्ना उपबृंहिताम् अतः पूजयाञ्चक्रे साध्वमन्यत अन्यच्च तच्च
 क्रीडादिकम् उक्तं पराशरेण "उन्मत्तशिखिसारङ्गे तस्मिन् काले
 महावने । कृष्णारामो मुदायुक्तौ गोपालैः सह चेरतुः ॥ कचिद्रोमिः
 समं रम्यं गेयतालरताबुमौ । चेरतुः कचिदत्यर्थं शीतवृक्षतला-
 भये । कचित्कदम्बस्य कचित्रौ मायूरस्रगवङ्कतौ । विविधौ कचि-
 दासातां विविधैर्गिरिधातुभिः ॥ पर्युशय्यासुषुप्तौ च कचि-
 त्त्रिद्वान्तरेषिणौ । कचिद्रजेति जीमूते दाहाकाररवेषिणौ" इति ॥ ३१ ॥

एवमुक्तप्रादुर्दृक्क्रीडाविशेषेण तत्र व्रजे नितरां परमासक्त्या
 वसतोः सतीरिति तत्र शरच्छाविशेषसम्पत्तिहेतुरुक्तः अतः
 सम्भक् अभवत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कदाचिद्गृहादानीतं दध्यन्नं सलिलसमीपे स्थितायां
 शिलायां पात्रभूतायां सह भोजनीयैः गोपैः सह बुभुजे ॥ २६ ॥

कचित् शाद्वलोपरि हरितवृक्षाकीर्णप्रदेशे उपविश्य वृषा-
 दीन् वीक्ष्य भगवान् सर्वभूतानां मुदमावहतीति तथा तामात्म-
 शक्त्या स्वसङ्कुलपात्मिकया उपबृंहितां प्रवर्द्धितां तां प्रावृट्भियं
 पूजयाञ्चक्रे बहुमन्यतेत्यन्वयः चर्वतो मीलितेक्ष्णान् दृष्टा-
 निति च वृषानित्यस्य विशेषणं चर्वतः दृष्टानि खादतः मीलि-
 तानीक्ष्णानि यैस्तान् दृष्टान् गर्वितान् स्वोद्यसां भरणे
 शारेण भ्रमो यासां ता गाश्च ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अथ शरदागममाह—एवमिति । तस्मिन् व्रजे इत्थं निवसतोः
 रामकेशवयोः शरत्समभवत् सम्भक् प्रवर्त्तत, कथम्भूता ? विग-
 तान्यभ्राणि यस्यां स्वच्छान्यम्बूनि यस्यामपरुषः सुखस्पर्शो-
 ऽनिलो वायुर्यस्यां ततस्त्रयाणां कर्मधारयः ॥ ३२ ॥

शरदा नीरजोत्पत्त्या नीराणि प्रकृतिं ययुः ।

भ्रष्टानामिव चेतांसि पुनर्योगनिषेवया ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सम्भोजनीयैः सह भोक्तव्यैः ॥ २६—३० ॥

आत्मशक्त्युपबृंहितां सम्बर्धिताम् ॥ ३१ ॥

व्यभ्रा विगतमेघा स्खच्छाम्बु तस्य विप्लुषितेन विप्लुषा
विन्दुना युतः अनिलः स्खच्छाम्बुप्लुषितानिलः स यस्यां सा
तथा ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तत्रापि खलीलायोग्यायोग्यतापादनार्थमात्मशक्त्या हृदिनी-
नाम्न्या उपबृंहिताम् ॥ ३१—३३ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवतो लीलाभाह-दध्योदनमिति । गोपैर्गोपिकाभिर्यशोदया
रोहिण्या वा तदानीमुपनीतं दध्योदनं शिलायां पर्वतसानुनि
स्थले आच्छन्नमेघे वर्षति सलिलसमीप एव जलाद्यमन्यत्र
गमनाभावात् सम्भोजनीयैः सजातीयैर्गोपैः सङ्कुर्वन्ते चान्वितो
बुभुजे पतद्भोजनं प्रावृषि तस्याः स्वसम्पत्तिवस्थापनार्थम् अन्ये च
गोपाला भिन्नतया बुभुजुः बलमद्रेण सह फलाहारो वा ॥ २९ ॥

ननु, गोषु विद्यमानासु ताड्योऽदत्त्वा कथं भगवान् बुभुज
इति शङ्कां धारयति—शास्त्रलोपरीति । शास्त्रं हरिततृणवद्दशः
तत्र सन्निवृत्त्य चर्वतः रोमन्थं कुर्वाणान् तृप्तान् वृषान् वत्स-
न्तान् गाश्च वदश इति सम्बन्धः रोमन्थसमये न तेष्वो
देयं त्रिविधा गणिताः तत्र गोप्राप्तो देय इत्यधिकशङ्कायामाह—
स्त्रोद्योभरभमा इति । स्वस्य ऊधसो भरेण भ्रमो यासाम् एवं
सर्वेषां भोजनपानशयनविहारा निरूपिताः ॥ ३० ॥

एतादृशस्य वनस्य भगवत्कृतम् अभिनन्दनमाह—प्रावृट् श्रिय-
मिति । आधिदैविकी प्रावृट्श्रीः स्त्रीया तत्र समागता आधि-
दैविकीमपि तां वीक्ष्य भगवान् पूजयाञ्चक्रे पूजायां हेतुप्रयं
सर्वभूतसुखावहस्वम् आत्मनो यावत्यः शक्तयः ताभिरुपबृंहितत्वं
स्वकारसूचितम् आधिदैविकरूपत्वं च तस्यां क्रीडित्वा तस्या
अभिनन्दने कृतवान् ॥ ३१ ॥

इदानीं पूर्वलीलामुपसंहरन् लीलान्तरकथनार्थं शरद्वर्णनमाह,
एवमित्यष्टादशभिः । सामान्यतः शरत्प्रवृत्तिरेकेन सप्तदशभिश्च
तत्कार्याणि तत्र प्रथमं तस्याः प्रवृत्तिमाह—एवं लीलां कुर्वा-
ण्योः तस्मिन्नेव वर्ने निवसतोः रामकेशवयोः सतोः ब्रजे च
निवसतोः शरत्समभवत् वर्षासु भगवान् रेम इति ज्ञात्वा
शरदपि समागता मयेवपि रस्यत इति तस्या वर्षातो वैकुं-
क्ष्यमाह—व्यभ्रेति । वर्षायां शुभाश्रयमुक्तं मेघा विद्यतस्तनयि-
तनव इति तथास्या अपि शुभाश्रयमाह अभ्रामावः जलगतमल-
निवृत्तिः वायोः परस्परनिवृत्तिश्चेति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उपानीतं छाक इत्याख्यया प्रसिद्धं गृहजनैः प्रापितं शिलायां
सलिलान्तिक इत्यादिपि कुण्डतटे भोजनस्थायो दृश्यः त सर्व-
रपि जनैः ॥ २६—३१ ॥

शरदं वर्णयति—एवं निवसतोरिष्टादशभिः । स्खच्छान्यम्बूनि
यस्याम् अपरुषोऽनिलो यस्यां सा च सा च सा ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मीलितेक्षणाशब्दोऽपि लिङ्गविपरिणामेन गोज्य वृषान् वत्स-
रान् मीलितेक्षणां गाश्च मीलितेक्षणाः वीक्ष्य प्रावृट्श्रियं पूज-
याञ्चक्रे इति द्वयोरन्वयः ॥ ३०—३१ ॥

अथाष्ट दशभिः शरदं वर्णयति—एवमिति । शरत् समभवत्
नम्यक् प्रावृत्तं कथंभूता व्यभ्रा विगतान्यभ्राणि यस्यां सा
स्खच्छानि निर्मलान्यम्बूनि यस्याम् अपरुषः मृदुस्पर्शो
ऽनिलो यस्यां सा च सा च सा च तथा ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इतने में यशोदा जी की पठाई गई ग्वालिन जी बड़ी
मात की छाक लेकर आये हैं, तब जब के समीप में शिला
के ऊपर परोमिके साथ भोजन करायवे योग्य जे गोप हैं तिन
कूँ और बलदेवजी कूँ संग लेकर भोजन करत भये ॥ २६ ॥

हरी २ घासन पै बैठके आखन की मीच के रोशन चार
पेट जिनको भरयो ऐसे बेल बछरान कूँ और अपने पेट के
वोभतें भ्रम जिन कूँ ऐसी गायन कूँ देखि श्रीकृष्ण बड़े
प्रसन्न होत भये ॥ ३० ॥

सर्वभूत प्राणीन को आनन्द प्राप्त करनवासी और अपनी
शक्ति से बड़ी गई ऐसी जो वर्षा ऋतु की शोभा है, ता
कूँ देखिके भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र भी स्थावा करत भये ३१

या प्रकार वा ब्रज में श्रीकृष्ण और बलदेव कूँ वास
करत २ शरद ऋतु प्रकट होत भई, कैसी वो शरद ऋतु है,
कि—जामे जब स्खच्छ होय गये हैं । पवन जामे मन्द सुगन्ध
चले है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

नीरजानामुत्पत्तिर्यथा तथा शरदा कृत्वा नीरजानामुत्पत्त्य-
वा ॥ ३३ ॥

व्योम्नोऽब्दं भूतशावत्यं भुवःपङ्कमपात्मलम् ।

शरज्जहासश्रमिणां कृष्णो भक्तिर्यथाऽशुभम् ॥ ३४ ॥

सर्वस्वं जलदा हित्वा विरेजुः शुभ्रवर्चसः ।

यथा त्यक्तैषणाः शान्ता मुनयो मुक्तकिल्बिषाः ॥ ३५ ॥

गिरयो मुमुचुस्तोयं कचिन्न मुमुचुः शिवम् ।

यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनो ददते न वा ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

व्योम्नोऽब्दमिति व्योमादीनां चतुर्णां चतुरो मलान् शरद-
हरत् साभमिणां चतुर्णां कृष्णो जाता भक्तिर्यथाऽशुभमसुखं
हरति तथा हि ब्रह्मचारिणो गुर्वर्षोदकाहरणादिकष्टं यथा
भक्तिर्हरति तथा पूर्णस्य तेनानुपयोगात् गुरुभिरपि कृतार्थस्य
तस्याभियोगात् एवं व्योम्नोऽब्दं शरज्जहार यथा च गृहस्थो-
पत्यादिसाङ्ग्यं भक्तिर्हरति विविक्तवासस्युत्पत्तेः तथाभूतानां
शावत्यं साङ्ग्यं शरत् वर्षोसु वृष्टिमिया सङ्कुला निवसन्ति
यथा च वनस्थस्य मलधारणकृशं भक्तिर्हरति एवं भुवः पङ्क-
मपात् यथा च यतीनां कामादिवासनामलं श्रीकृष्णभक्ति-
र्हरति एवमपां मलं शरदिति ॥ ३४ ॥

त्यक्तैषणाः त्यक्ताः पुत्रविच्छेदकैषणा यैस्ते ॥ ३५ ॥

गिरय इति । अयं भावः न ह्युपाध्यायाः कर्मविद्यामिव
ज्ञानिनो ज्ञानामृतं सर्वतो वितरन्त्यपि तु कृपया कचिदेव
एवं गिरयः शिवं निर्मलं तां कचिन्मुमुचुः कचिन्न न पुनः
प्रावृषीव सर्वत इति ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतौषिणी ।

तेषामुत्तरमखे नीरजोत्पत्त्या सहेति योज्यम् ॥ ३३ ॥

यथा कृष्णो जाता भक्तिरेका सर्वेषामेवाश्रमिणामशुभं
महाकष्टमयं तत्तज्जर्मानुष्ठानं हरति—

“तावत्कर्मणि कुर्वीत न निर्विघ्नं यावता ।

मत्कथाभवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते” ॥ इत्यादेः ।

तथा शरदप्येका व्योमादेरावरकत्वात् कष्टमयमब्दा-
दिकं जहार एवं कष्टमयत्वेनैव सास्यं क्रमरीत्या तत्तद्विशे-
षयोः कृष्णस्य सास्यव्याख्यायामपि लक्षणापरम्परया तत्त-
दनुष्ठानसामान्य एव पर्यवसानत् कामादिवासनानां गुरु-
सेवादिमहाश्रमान्तःपातामावात्तहासनाच्चयार्थमनियमाद्यनुष्ठान-
एव तात्पर्यात् किं बहुना यतीनामव्यक्तसक्तचित्ता-
दिव्रमपि कष्टमेव “कुंशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तसक्तचेतसाम” इति
श्रीमन्नवदीताश्रयः अन्यसैः तत्र गुर्वर्षोदकाहरणाकुम्भमिति गुर्वर्थ-
सुदककुम्भाहरणासुखमित्यर्थः । कामादिवासनामलमिति तद्वा-
सनादिसुखमित्यर्थः । एवं साङ्ग्यमपि तज्जनिताऽसुखमित्यर्थः
किन्त्वाश्रमिणो न हरतीति तस्मात् अशक्तु न विव-
क्षितः ॥ ३४ ॥

किल्बिषं संसारहेतुः कर्मतरणागादेव त्यक्तैषणाः तस्मादेव
शान्ता प्रभुमिताचित्ताः ॥ ३५ ॥

गिरय इति तैर्वर्षाख्यातं तत्र कृपायां हेतुः पात्रसादृश्यं
क्षेयं गिरिपद्मेऽपि गङ्गायमुनाविखातरेखास्त्रेव नतु क्षुद्रखात-
रेखास्त्रिति कचिद्ग्रहणार्थः मौचनविषयस्यैवोभयत्र विवक्षि-
तत्वं नतु तदाश्रयस्येति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ मुमुक्षुणां हितं दर्शयन्निव समीचीनैर्दृष्टान्तैः शारदान्
धर्माननुवर्णयति—शारदानित्यादिना यावदध्यायसमाप्तिः ।
पूर्वं शारदानि शरत्सम्बन्धीनि नीराशि जलानि निर्मलान्येव
स्थितानि अन्तरा प्रावृषि रजोत्पत्त्या पङ्कप्रावृषीर्भावेन भ्रष्टानी-
त्युत्तरस्मादध्याहर्तव्यं पुनः प्रकृतिः स्वस्वभावं ययुः यथा
योगिनां चित्तानि निर्मलान्येव कचिद्योगादुपहृतान्यपि पुनरपि
पुनर्योगनिषेधया प्रकृतिं यान्ति तद्वत् योगश्रंशेन चित्तकालुष्ये
सति पुनर्योगमेव सेवतेति शिञ्चितं । शरदा नीरजोत्पत्त्येति
पाठान्तरं नीरजानामुत्पत्त्येभ्यः तथा शरदा हेतुभूत्या
नीराशि प्रकृतिं स्वच्छत्वाप्रकृतिविकारित्वशान्तत्वादिरूपां ययु-
वत्तराजं तु पूर्ववत् ॥ ३३ ॥

व्योम्न इति । क्रमेण व्योमभूतपृथ्वीजलानां चतुर्णामश्र-
मावत्यपङ्कमलानि चत्वारि शरदहरत् यथा चतुर्णामश्र-
मिणामशुभं कृष्णभक्तिर्हरति तद्वत् । तत्राब्दं मेघं भूतानां ज्योतिः
सज्जलमरुतां शावत्यं सम्पर्कं वर्षासु तेषां मिथः सम्पर्कात् शरदि
तन्निवृत्तेरिति भावः । यथा कृष्णभक्तिः ब्रह्मचारिणो गुरुपदिष्टार्थ-
ग्रहणप्रतिबन्धकमज्ञानात्मकमशुभं हरति यथा च गृहस्थस्य-
विषयसङ्गदोषं यथा वनस्थस्य कदाचिदशक्त्या स्वाश्रमोचित-
धर्माननुष्ठानप्रयुक्तप्रत्यवायं यथा च यतिनः कृष्णप्राप्तिप्रतिबन्धकं
पुण्यपापात्मकं सवासनं कामादिदोषरूपमशुभं हरति तथेत्यर्थः ।
अनेनावश्यं चतुर्भिरप्याश्रमभिः कृष्णभक्तिः कार्येत्युक्तम् ॥ ३४ ॥

सर्वस्वमिति । जलदा मेघाः सर्वस्वभूतं जलं हित्वा
शुभ्रं वर्चो येषां तथाभूता विरेजिरे यथा मुनयो भगवत्सन्त-
शीलास्त्यक्ता वारधनपुत्राणां ईषणाः यैस्तथाभूताः निरस्तपापाः
विराजन्ते तद्वत् अनेनावश्यं मुनिभिरप्याश्रमाज्या
इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

गिरय इति । पर्वताः कचिन्निर्मलं जलं मुमुचुः कचिन्न

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मुमुक्षुश्च ज्ञानिनो यथा कश्चित्स्वप्नयथायात्म्यज्ञानात्मकमृतं केऽप्य-
श्चिच्छृणुष्यो ददते केऽप्यश्च न ददते अनेन सर्वेऽप्यपि प्रष्टुष्यो
नोपदेष्टव्यं ज्ञानिभिर्ज्ञानमित्युक्तं, तथैवोक्तं भगवता—

“तद्विद्धि प्रणिपातेन परिश्रमेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

इति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तावली ।

शारदा शरत्सम्बन्धिन्वा नीरजानां पञ्चानाम् उत्पत्त्या प्रकृति
स्वच्छतां योगभ्रष्टानां पुनर्योगनिषेवया योगाभ्यासेन ॥ ३३ ॥

शरद्व्योमनः अद्भ्यम् अर्थिष्यो जलस्य दातारं मेघं जहार
वर्षाकालो विरत इत्यर्थः । ततोऽभ्रशावलयम् अभ्रं जलं दधत् मेघः
न तु वर्षणं कुर्वन् तन्निमित्तं शावलयं व्योमनः निःस्रवणं जहार
अभ्रच्छायाभावात् भुवः पङ्क्तुं कर्दमम् अपां मलं कालुष्यं च
अहरत् तत्तदाभ्रमोक्तानुष्ठानं यथावतिर्स्थातसूचनायाभ्रमिणा मि-
त्युक्तम् अशुभं पातकम् ॥ ३४ ॥

सर्वस्वं जलं शुभ्रवर्चसः अवलवर्णाः त्यक्ताः पुत्रादिवृष्टे-
षणा येस्ते तथा ॥ ३५ ॥

शिवं जलं जान्वाननूपानूपस्थलभेदाभिप्रायेण निरीक्षणाञ्जन-
मोक्षामोक्षौ ज्ञानिनां ज्ञानदानादाने योग्यायोग्यमुहूर्तामुहूर्त-
कालभेदविवक्षयेति ज्ञातव्यम् ॥ ३६ ॥

श्रीमदजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

व्योमनोऽभ्रमिति साधनक्लेशेन तृणं क्लेशश्चाप्र क्लेशो-
धिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामित्यत्र श्रीगीतासुक्तः ॥ ३४-४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अनेन तदपेक्षया अस्या उत्तमत्वमुच्यते सा हि प्रवृत्तिधर्म-
रूपा इयं निवृत्तिधर्मरूपा उपर्षाकाशनैर्मलयम् अथो
जलनैर्मलयं परितो वायुनैर्मलयमिति यथा प्रवृत्तावृत्तिर्मुख्या
तदपेक्षया उत्पत्त्या नैर्मलयं मुख्यं भूम्यपेक्षया च जलं महत्
परिधापेक्षया च वायुः अत एवास्यां भगवान् रतिं
करिष्यतीति स्त्रीगामानन्दः तत्र प्रतिष्ठित इति शुद्ध्यर्थ-
मस्याः प्रवृत्तिरिति षोडशकलासहितस्य जीवस्य
सप्तदशात्मकस्य शुद्धिरुच्यते “जलानां सर्वभूतानामप्राणां
ज्ञानिनां तथा ॥ कुटुम्बिनां दरिद्राणां विरक्तानां विमुक्तिनाम्
योगिनां गोपिकानां च शरत्सम्बन्धितो हरिः ॥ दश दोषाज्जिवा-
र्थाऽथ चित्तस्यापि निवार्य च । सर्वानशोभयद्देवः षड्गुणैश्चन्द्रमा-
नसाः । गावः पञ्चानि भूमिश्च वर्णाश्चैव विभाविताः । शरवः कार्य-
मेतावद्भगवानविशद्यतः” । तत्र प्रथमं जलानां दोषं निवर्तितवती-
त्याह-शरदेति । अद्भिः सर्वशुद्धिः तादृशमिर्मलाः तदा सर्वमेव

शुद्धं भवेत् शुद्धौ प्रकार उच्यते—शरदेति । कमलोत्पत्तिः शरदैव
निर्गतं रजो यस्मादिति नीरजं सर्वमेव जलरजः मौक्तिकं
भूमौ विद्याप्याध्यात्मिक स्वरूपभूतं कृत्वा आधिदैविकं शुद्धं
मकरन्दात्मकं स्वस्मिन् कृत्वा सर्वमेव रजो दूरीकरोति अतो
नीरजमुच्यते तानि चेदुत्पन्नानि तदा दोषस्य निवृत्तत्वात्
नीराणि प्रकृतिं ययुः नीरे जातानीत्यपि व्युत्पत्तिः अतः पुत्रे
जाते स्वयमपणो भवति तदा प्रकृतिं प्राप्नोति अन्यथा ऋणान्
पीडित एव स्यात् न केवलमेतद्भौतिकदोषनिवृत्त्यर्थं शरदैव
करोति किन्तु भगवत्क्रीडार्थमन्तरपि हृदयकमलविकासेन
हृदयं गुणातीतं भवति तत्र शरत् योगमुत्पादयन्ती तथा
करोतीति योगो हृष्टान्तत्वेनोच्यते अथवा शनैः शनैः शुद्धियोगो
भवतीति तदर्थं हृष्टान्तस्तदाह—भ्रष्टानामिव चेतांसीति । भ्रष्टा
योगभ्रष्टाः तेषां चेतांस्यपि भ्रष्टानि भवन्ति तानि पुनर्योगसं-
वया वृत्तिरूपस्य रजसो निरोधं प्राप्नुवन्ति ॥ ३३ ॥

एवं शुद्धि हेतुभूतस्यान्तःकरणस्य जलस्य च शुद्धिमु-
पपाद्य महाभूतानां शुद्धिं कथयन् आभ्रमाणां शुद्धिप्रकार-
माह—महाभूतानि चेच्छुद्धानि तदा देहः शुद्धो भवेत् आत्मशुद्ध्या
धर्मः शुद्धिः तदर्थमाह—व्योमनोऽभ्रमिति । व्योमनः आकाशस्य
मेघा एव मलरूपाः भूतशवलता अग्निवायवोर्मलं स्पर्शार्थं
शुद्धये च तत्सम्भवात् भुवः पङ्क्तु एव मलम् अपामपि पङ्क्तु-
एवेति एवं पञ्चमहाभूतानां शरज्जहार इयं च शरदाभ्रमामिणा
मपि मलं दूरीकरोति वर्षासु स्वधर्मस्य निरुद्धत्वात् न्यासिना-
मेकत्राजभोजनेन दोषोत्पत्तिसम्भवात् ब्रह्मचारिणो गुरु-
सेवायां सङ्कोचसम्भवात् गृहस्थस्य कालाज्ञानात् कर्मलोप-
सम्भवात् वन (वानप्र) स्थस्य च सङ्ग्रहादिना दीपसम्भवात्तत्सर्वं
निवर्तयति शरत् तस्या भगवत्साक्षिण्यात् आधिदैविकवत् दोष-
निवर्तकत्वं जातमिति हृष्टान्तेनाह—कृष्णे भक्तिर्येति । भक्तिश्च
हृदयाकाशशोकं दूरीकरोति नेत्रजलजननात् अन्दः भूतानां
शवलता त्रिविधजीवानां किमूर्तिरित्यं भक्तिदूरीकरोति तस्य
प्रवर्तकः आसन्नो आग्नेयेति एको दूरीकरोत्यपरो ज्वालयति
भुवः पङ्क्तुमपि प्रसादनादूरीकरोति भक्त्या भावितौ चरणां
भक्तानां हृदये स्नेहादौ जलाद्रनां दूरीकृतः तावेव हि
भूः अपां सर्वासामेव मलं (भक्तो) दूरीकरोतिनि प्रसिद्धमेव
ब्रह्मचर्यं च गुरवे जलदानमस्ति भक्तिश्च तदूरीकरोतीति
प्रसिद्धमेव ब्रह्मचर्यं च गुरवे जलदानमस्ति भक्तिश्च तदूरी-
करोति अलौकिकदानसामर्थ्यात् भूतैः सह शवलता गार्हस्थ्ये
भवति भक्त्या तज्जवृत्तिः स्पष्टैव भूस्थानिषो वनवासः तत्र मल-
धारणं धर्मः भगवद्भक्तिस्तु भगवत्सेवार्थं तत् दूरीकरोति अपां
बहूदकादीनां मलं परिभ्रमणादिक्लेशं भगवदायतने नित्यस्थि-
तिसम्भवात् । किञ्च, अशुभं पापमपि दूरीकरोति यदनिवार्यं
तत्संस्कारार्थमुत्तराक्रिया ॥ ३४ ॥

एवमेवां दोषान् दूरीकृत्योत्पादकानां संज्ञानां दोषान्
दूरीकृतवतीत्याह—सर्वस्वमिति । यथा मरणाकाले न कोऽपि किञ्चि-
ज्ज्ञेत् शक्नोत्येवं शरत्कालेऽपि मेघाः किञ्चित् स्थापयितुं न
शक्ताः सर्वस्वत्याग एव सर्वप्रायश्चित्तं स्वधर्मवत् । इति स्वधर्म-
माह—जलदा इति । हित्वा ज्ञानपूर्वकं तत्रः शुभ्रवर्चसो भूत्वा
विरजः पापस्य हि रूपं नीलिमा पुण्यस्य शुक्लम् अतो

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मेवानां नीलं रूपं गतं शुभ्रं च जातं तदाह-शुभ्रवत्त्वं इति । शुभ्रं वत्त्वंस्तेजो येषामिति न केवलं शुभ्रत्वमात्रेण सम्यक्त्वं केशादिषु व्यभिचारादह-विरेजुरिति । विशेषेण दीप्तिर्युक्ता जाताः कालवशादेवैवभूता जाता इति तदा नापि रमणी नापि दीप्तिरित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन तदाषनिवृत्तिपूर्वकं शास्त्रतो दीप्तिमाह-पथेति । अन्तःकरणं हि चतुर्विधं तत्र चतुर्विधा अपि दोषश्चेत् गच्छति तदा बहिस्त्यागादिना दीप्तिमान् भवति तदभावे न शोभते तत्र चित्तस्थेषणाश्रयं दोषः बुद्धेर्धोरवि-भूतत्वं मनसो बहिर्विषयत्वम् अहङ्कारस्तु सज्जिपातरूपो दोषा-त्मक एव तदत्र क्रमेणैव तेषां निराकरणमाह-त्यक्ता इषणा यैः इषणाश्रयम् तत्र लोकेषणा द्विविधा भुवनजनमेदात् विसे-षणा सर्वविषयरूपा अर्थेषणा नाम दारेषणा पुत्रसहिता ज्ञानेन धर्मार्थकामा उक्ताः श्रिवर्गपरित्याग इषणाश्रयाभावः शान्तिः सत्त्वादिषु भवति तथा सति गुणान्तराद्भवे सा निवर्तते अतः शान्ता स्वरूपेणैव शुद्धसत्त्वरूपेण वा "मनसैवेतदाप्तव्यम्" इति श्रुतेः आत्मप्रवेष्टा मनो येषां न मुनयः मुक्तं किल्बिषमहङ्का-रात्मकं यैः एवं त्यक्तदोषाः बहिःसर्वपरित्यागेन शुद्धा अपि भवन्ति प्रकाशमानाश्च एतत् शरद्वैव भवति भगवत्सहितया अत एवाग्रे वक्ष्यति सर्वाः शरत्काल्यकथारसाश्रया इति ॥ ३५ ॥

एवं शरत्कृतां दोषनिवृत्तिमुक्त्वा गुणानाह-गिरयो मुमुचुरिति । ज्ञातं हि गुणः अन्तःसारेणैव निष्ठति तत्त्वज्ञानं शुद्धं सर्वदोषनाशकं तदत्र जलं निरूपयन् दृष्टान्तेन निरूपयति-पर्वताः कचित्तोयं मुमुचुः कचिन्न यत्र अरण्यादिमार्गो भवति तत्र मुञ्चन्ति अन्तःस्थितं जलं न तु वर्षोद्भूतं तदाह-शिवमिति । शान्तं शीतलं सुखाद्यु महतां शान्तस्नापनाभावात् न सूर्योदिनापि तेषां तापः शक्यते कर्तुं तेषामुत्तररूपत्वं बुद्धिकृतमाहोस्वित् स्नमाविक्रमः ? इति विचिन्त्य स्नामाविक्रमे शरदो न कापि प्रतिष्ठति ज्ञातकृतत्वं चेदन् शरदस्तत्र प्रयोजकतामाह-यथा ज्ञानामृतमिति । ज्ञानमेवामृतं मर्यादनिवर्त्तकं काले शुद्धे अवसरे पुरुषविशेषे स्वयं ज्ञानपूर्णा अपि देशकालाधिकारिणो दृष्टा ज्ञानयोग्याश्चेत् उत्तरत्र सम्प्रदाय-निर्वाहकाः अमार्गरहिताः विचार्यैव ज्ञानप्रदाश्चेत् तदा ददते जननया तु न ददते इति "विद्यया सहितो विद्वान् म्रियतेवा-विचारयन् । न त्वयुक्तोय तद्व्यात् कथञ्चिदिति निश्चयः" शुद्धिः सर्वा शरत्कृतेति शरदः प्रयोजकत्वम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नीरजानामुत्पत्तिर्यथा शरदा हेतुना अत्र भक्तियोग-निषेवया साम्यं शरदः भगवत्स्फुरणेन साम्यं नीरजस्येतीय-मुपादेया ॥ ३३ ॥

व्योम्ना इति । व्योमादीनां चतुर्णां चतुरो मलान् शरजहार यथा आश्रमिणां चतुर्णां सत्सङ्गप्राप्तुर्भूता भक्तिः अशुभम् आश्र-मानुष्ठेयकृत्यरूपम् अमङ्गलं तुल्यं यथा हरति भक्तिमतां यथा-अमभयमनधिकारादेव तत्त्वकरणात् तथाहि ब्रह्मचारिणां कर्मगुरुपञ्चसिद्धिप्राप्तोच्चारणादिक्लेशं भक्तिर्यथा हरति तथा शरत्

व्योम्नाऽऽभ्रमावरकं मेघम् अभ्रमिति पाठः यथा च गृहिणः आह्लादि-विधिप्राप्तकुटुम्बादिसाङ्कर्येक्लेशं भक्तिर्हरति तथा शरदि भूतानां शाल्यं वर्षासु वृष्टिभयादेकत्र वसतां सम्मर्दं हरति शरदारम्भ एव तेषां पृथक् पृथक् स्थानगमनात् यथा च वनस्थस्य मलधारणक्लेशं भक्तिर्हरति, एवं भुवः पङ्क्तुं शरत् यथा च यतीनां ब्रह्मजीवैक्यभावनाक्लेशरूपं मलिन्यं भक्तिर्हरति "क्लेशो ऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्" इति गीतोक्तेः एवमपां मलं शरदित्युपादेया ॥ ३४ ॥

त्यक्तैषणाः त्यक्ताः पुत्रवित्तलोकेषणाः यैस्ते इतीयमुपा-देया ॥ ३५ ॥

ज्ञानामृतं भगवत्त्वोपदेशं ज्ञानिनो नारदभरतप्रह्लादादयः व्याधरङ्गगायत्र्यावाल्मीकिदिषु ददते अन्यत्र न ददते इति कृता-र्थोद्भूतैवोपादेया तेषां गिरिणां च स्वभाव एवायमचि-न्त्यत्वाद्वाऽत्र युक्तियोजनीया पात्रसाङ्ग्ययादेहेतुत्वे तेषां तुल्य-दर्शित्वं तत्कृपायाश्च निरुपाधित्वं व्याहृतं स्यादित्यवधेयम् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नीरजानामुत्पत्तिर्यथा शरदा कृत्वा नीराणि प्रकृतिं प्रावृट्-सङ्गजदोषपरित्यागपूर्वकं स्वकीयनिर्मलं स्वभावं यथुः भ्रष्टानां दुष्टसंसर्गेन मलिनचित्तानाम् ॥ ३३ ॥

व्योम्ना इति मुमुक्षोब्रह्मचारिणः समावर्तनमशुभमेव गृहाश्रमे महागते पतितस्यैव प्रायः पुनर्निर्गमासम्भवात् वनितातनयादि-वशीभूतस्य वैराग्यासम्भवात् अत एवोक्तं "कौमारे आचरन् प्राज्ञः" इत्यादि जाता तु कृष्णं भक्तिस्तदशुभं हरति भीकृष्ण-स्वरूपगुणादियायात्स्वोपदेष्टुभीगुरुसेवानुरूपे नैष्ठिके ब्रह्म-चर्ये भीकृष्णसाधने मुमुक्षुं स्थापयति "यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तस्यै पदं सम्प्रेक्ष्य प्रवक्ष्ये" इति भीमुखवचनात् गृह-स्थस्य वनितातनयादिसाङ्कर्यं परमात्मस्वरूपादिश्रवणमननादि-प्रतिबन्धकतयाशुभमेव तत् सा हरति "मरुतलेककर्मणाः त्यक्त-स्त्रजनबान्धवाः" इत्युक्तत्वात् वनस्थस्य मलधारणक्लेशरूपमशुभं सा हरति कृष्णभक्तौ जातायां मलिन्यस्य दूरतो हेतत्वात् यतीनां च एकलत्वेन अमङ्गलरूपमशुभं सा हरति बहुकृष्ण-दाससंयुते तीर्थे तं स्थापयति एवं चतुर्गामाश्रमिणां यथा कृष्णे भक्तिरशुभं हरति तथा व्योमादिनामब्दादीन् शरत् जहार अहरदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

शुभ्रं शुभं वर्चो येषां त्यक्ता ऐहिकामुष्मिकभोगेषणा यैस्ते ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

कमलन की उत्पत्ति भई जायें ऐसी शरद जातु में जल निर्मल होत मये, योग तें भ्रष्ट होयवे वारे योशीन के चित्त फिर योग की सेवा सों जैसे निर्मल होय जायें हैं ॥ ३३ ॥

आकाश की गर्जना और बादर शरद ऋतु में हर लिये, यदि प्रकार पृथिवी की कीच और जलन के मल शरद में हर लीने, जैसे आश्रम वारे पुरुषन के अशुभन को भीकृष्णभक्ति हर लेय है ॥ ३४ ॥

नैवाऽविदन् क्षीयमाणं जलं गाधजलचराः ।
 यथाऽऽयुरन्वहं क्षयं नरा मूढाः कुटुम्बिनः ॥ ३७ ॥
 गाधवारिचरास्तापमविन्दन् शरदर्कजम् ।
 यथा दरिद्रः कृपणः कुटुम्ब्यविजितेन्द्रियः ॥ ३८ ॥
 शनैः शनैर्जहुः पङ्कं स्थलान्यामं च वीरुधः ।
 यथाहम्ममतां धीराः शरीरादिष्वनात्मसु ॥ ३९ ॥
 निश्चलाम्बुरभून्नुष्णीं समुद्रः शरदागमे ।
 (१) आत्मन्युपरते सम्यङ्मुनिर्व्युपरतागमः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

आकाश में वाहर अपने सर्वस्व[जल]को त्याग करिके श्वेत कांति-
 चारे शोभायमान होत भये, जैसे, विस्त पुत्रादिकन की वासना
 के त्याग करिके ते दूर भये पाप जिनके ऐसे शान्त मुनि
 जज्ञ शोभा पावे हैं ॥ ३५ ॥

शरद ऋतु में पर्वत कहें २ शरानान में सों निर्मल जल
 चढ़ावे हैं, कहें २ नहीं चढ़ावे हैं । जैसे ज्ञानिजन कहें २
 समय पै ज्ञानरूप अमृत को देखें है कबहुं २ नहीं भी देखें हैं ॥ ३६ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिका ।

गाधे क्षुद्रे जले चरन्तीति तथा ते मीनादयः ॥ ३७ ॥

अविन्दन् क्षेमिरे ॥ ३८ ॥

शनैः शनैरिति तत्र ममतामिव पङ्कमहन्तामिव मामता-
 मपक्वतां जहुरिति ॥ ३९ ॥

आत्मन्युपरते त्यक्तकियो मुनिरिव निश्चलाम्बुः स एव
 व्युपरतागमो निवृत्तवेदघोष इव तूष्णीमभूषिति ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गाधजलचरत्वेन जलक्षयज्ञानयोग्यतोक्ता तथापि नैवावि-
 दन् हृष्टान्ते च कुटुम्बित्वेन कुटुम्बभरणादिदर्शनादायुःक्षय-
 ज्ञानं सम्भावितमेव ॥ ३७ ॥

न च तेषां जलक्षयज्ञानेन भयादिराहित्यात् सुखं किन्तु
 दुःखं महत्स्यादेवेत्याह—गाधेति । शरदर्कजमिति तापस्यं तैक्ष्ण्य-
 मुक्तं दरिद्रः निर्धनः तत्र च कृपणः धनार्थोद्यमाक्रिष्टः
 तत्रापि कुटुम्बी स्त्रीपुत्रादिभरणार्थवहुलधनापेक्षक इत्यर्थः । तत्रा-
 प्यविजितेन्द्रियः क्षीनादिपर इत्यर्थः । अत एव तापं त्रिविधं
 क्षयते ॥ ३८ ॥

ममताया बाह्यविषयत्वात् पङ्केन महन्तायाश्चान्तरविषय-
 त्वाद्धामतया साम्यम् ॥ ३९ ॥

समुद्र इति पूर्वोक्तसिन्धुवत् सम्यगुपरते परित्यक्तकियो
 आत्मनि स्त्रस्मिन् अन्यस्तः तत्र स एव समुद्र एव तूष्णीं
 लभूवेत्यन्वयः । व्युपरतेत्यादिद्वयं मुनिविशेषणं ज्ञेयं यद्वा कामा-
 दिभ्यो विरते चित्ते यतो मुनिः आत्मारामः अत एव व्युप-
 रतागमः गृहीतमौन इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

गाधजलेचराः अल्पजलचारिणः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

आमं जलजाड्यम् ॥ ३९ ॥

मनस्युपरते श्रीमदगव्यव्याख्यानरते सति विशेषण उपरता-
 गमः शास्त्रव्याख्यानरहितो यथा भवतीति ॥ ४०—४२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नैवेति । गाधजलेचराः अल्पजलचारिणः क्षीयमाणं जलं
 नैवाविन्दन् ज्ञानवन्तः यथा मूढाः अज्ञाः कुटुम्बपोषणरताः
 नरा अल्पायुषस्तथाप्यन्वहं क्षीयमाणमायुः न जानन्ति तद्वत्
 अनेन कुटुम्बमिरपि देहात्मनोर्वाधात्म्यं परिशीलयन्निरन्वह-
 मायुः क्षयानुसन्धाननिमित्तपरितापवाङ्मिश्र मचितव्यमित्युक्तं
 भवति ॥ ३७ ॥

गाधेति । गाधवारिचराः क्षुद्रजलचराः शरदि योऽर्कस्तज्जताप-
 मविन्दन् क्षेमिरे यथाऽजितेन्द्रियः इन्द्रियपरतन्त्रः कुटुम्बी दरिद्रः
 धनधान्यहीनः कृपणः दीनः क्षुत्प्रयुक्तं तापज्ञानाति तद्वत् जिते-
 न्द्रियेण मचितव्यमिति सूचितम् ॥ ३८ ॥

शनैश्शनैरिति । स्थलानि शनैः शनैः पङ्कं जहुः वीरुधस्त्वा-
 मपक्वतां जहुः यथा धीराः ज्ञानिनः शरीरादिषु देहेन्द्रिया-
 दिषु अनात्मस्वात्मव्यतिरिक्तेष्वहम्ममतामहन्तां ममतां च जहति
 तद्वत् तत्राहन्तासाम्यं पङ्कस्य ममतासाम्यमामस्येति-
 विवेकः अवश्यं ज्ञानिभिरहङ्कारममकारौ यत्नेन परिहर्तव्या-
 वित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥

(१) मनस्युपरत इति शुकपञ्चीय पा० ।

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निश्चलेति । शरदागमे शरदः प्रवृत्तौ सत्यां समुद्रो निश्चलाम्बुधर-
स्तूष्णीं बभूव यथा मुनिः शुभाभयमननशीलः व्युपरतः आगमः
अज्ञानाद्यागमो यस्य स अनुपनताज्ञपानोऽपि आत्मनि शरीरे
उपरतेऽपि आधिकमंगिकः उपरन्तुमारब्धवत्यपि देहविपक्षिपर्यन्त
दशाभ्यामपि निश्चलस्तूष्णीमास्ते तद्वत् मुनिनैव भवितव्यमिति
शिक्षा ॥ ४० ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

गाधजलेचराः अल्पजलनिवास्मिनो मत्स्यादयः प्राणिनः
क्षीयमाणं शुष्यमाणं जलं दृष्ट्वा सुखं नैवाऽविन्दन् अन्वहं क्षुध्यं
क्षीयमाणम् अन्तं गच्छदायुः अनेन संसारस्याऽनित्यत्वेन असारत्वं
संस्तुचितवान् ॥ ३७ ॥

शरदकः शरदतुसम्बन्धी सूर्यः तस्माज्जातः शरदकजः तं
कुटुम्बसम्बद्धं तापम् ॥ ३८ ॥

वीरधः आसन्नं अङ्कुरिताः अनात्मव्यतिरिक्तेषु जडेस्वि-
त्यर्थः ॥ ३९ ॥

उपरते उपरतविषयव्यापारे आत्मनि मनसि । यद्वा, उपे
क्षाधिपे द्वौ रते सति उपरतागमः निवृत्तशास्त्रश्रवणादिकः
समाधिस्थ इत्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमद्वलुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं शरदो ज्ञानोपयोगित्वमुक्त्वा वैराग्योपयोगित्वमाह—
नैवाविद्वद्भाति । जलस्य क्षयकर्त्री शरत् जलं च गाधं परिमितं
जले चराः जले एव क्रियाशक्तियुक्ता भवन्ति जले गते गता
एव तेन जलेन सह यद्यगाधे जले प्रविष्टा भवेयुः तदा न
कापि चिन्ता स्यात् जलेऽपि स्थित्वा जलक्षयं न ज्ञातवन्तः
अत एव न प्रयत्नं कृतवन्तः एतदपि स्वाभाविकं चेत् न
शरदुपयोग इति । शास्त्रीयत्वसमर्थनार्थं दृष्टान्तमाह—यथायु-
रिति । आयुषा हि पुरुषार्थः सम्पादनीयः तस्यायुः परिमितं
तादृशेनाव्यायुषा वृथा व्ययस्थानं गृहं परित्यज्य निमग्नं भग-
वत्पदं चेद्गच्छेत् तदा न काचित्क्षतिः आधिदैविकायुषः
पूर्णस्य तत्र विद्यमानत्वात् सर्वोपीष्टसाधने प्रवर्तते इति ।
प्रवृत्त्यभावे ज्ञानाभाव एव हेतुः अतः अज्ञानं निन्द्यते आयुः
क्षीयमाणं न विदुरिति क्षयपदेन शक्यता निरूपिता । यद्य-
यमक्षयं कर्तुं वाञ्छन्ति तदा अक्षयमपि भवति आयुः प्राण-
विशेष इति पूर्वमुक्तं शतायुः पुरुष इत्यपि सर्वत्र मृत्यवोऽप्युक्ताः
प्रतीकाराश्च अतः आयुः क्षयमित्युक्तमन्वहमिति । पञ्चाङ्गानि
पञ्चात्तापाभावाय अज्ञाने हेतुत्रयं नरत्वं मूढत्वं कुटुम्बित्वं च
स्वभावतः शास्त्रतः सङ्गतश्चेति ज्ञानाभावो निरूपितः ॥ ३७ ॥

ननु, कचिदज्ञानमपि सुखकरं भवति तथा नरत्वावयो-
प्यतो वैराग्याभावेऽप्यैहिकं सुखं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—गाध-
वारिचरा इति । अल्पवारिचराः विद्यमानेऽपि जले शरदा कृत्वा
खड्गं प्राप्तवन्तः अज्ञानं तद्वैराग्योनि यदि काञ्चित् कर्मणा वा

न पीडयते अतोऽत्र शरदा मेघा निर्वसिता इति जलशोषकस्य
तापजनकस्य सूर्यस्य व्यवधायकाभावात् जलतापे तप्ता भवन्ति
तत्रापि पूर्ववदोषपरिहारायाह—यद्यति । दोषचतुष्टयाभावे दुःखा
भावः प्रत्येकसमुदायाभ्यां तारतम्येन अन्तःकरणेन्द्रियशरीर-
विषयाः पुरुषस्य पोषकाः सुखदातारः ते सर्वे स्वभावदोष-
संहिताः तत्र दारिद्र्यं सर्वविषयनाशकं बहिर्मुखस्य दुःख-
दायि कापयमन्तःकरणदोषो लोभात्मकः हरिद्रोऽपि भूत्वा
अलब्धा यदि भवति तदा न प्राप्नुयात् दुःखं तत्राप्येकाकी
चेत् न काचित् क्षतिः प्रत्युत कुटुम्बी देहदोषोऽयं तथाभूतोऽपि
यदि जितेन्द्रियः स्यात् न काचिच्छिन्ता न विजितानि विशेष-
योगेन्द्रियाणि येन ॥ ३८ ॥

एवं शरत्कृतदोषत्रयमुक्त्वा गुणसहितं केवलान् गुणानाह—
शनैः शनैरित्येकादशभिः । शनैः शनैः क्रमेणैव स्थलानि पङ्क्तं जडुः
तामसाः स्वतामसदोषं जडुः धीरुषो ज्ञतागुल्मादयः आम-
मपक्तां जडुः चकारात् वृत्ता अपि सान्त्विकाः आममेव जडुः
पूर्ववदवाह—यथाहम्ममतामिति । ममता पङ्क्त्यानीया अहन्ता
आमस्थानीया अहन्ताममतात्यागे यद्यपि शास्त्रं हेतुः तथापि
धैर्यभावात् स्वाभाविकदोषेण पीडिताः शास्त्रीयं न मन्यन्ते अतो
धैर्यमेव हेतुत्वेनाह—महतां ममतैव अन्येषामहन्तापि अतो दूषम-
प्युक्तममेदं केचिदत्रात्मतादात्म्यसम्बन्धश्चाहुः अहङ्कारो ब्रह्म-
वादं नैयायिकादिसिद्धान्ते नास्ति तत्रात्मबुद्धिरेवेति वयम् आत्मत्व-
मध्यस्थन्त इत्यपरे तादात्म्यमित्यन्ये सर्वथा त्याज्यमेव गाथा-
पक्षेऽपि त्यागमर्हति करणपक्षे तु ममता कार्यार्थ इति त्यागः
अत एव धीरा इत्युक्तं ननु भक्ताः आदिशब्देन पुत्रादयः तेष्व-
प्यहन्ता केषाञ्चित् वैदिकेष्वहन्तैव पुत्रे आर्याणां च शनैस्त्याग-
कृत्यांशस्य पुनर्ग्रहणार्थं त्यागं भिन्नत्वं हेतुरिति तदुपपा-
दयति, अनात्मस्थिति ॥ ३८ ॥

एवं बाहिरौषं परिहृत्य नतोऽन्तरङ्गदोषपरिहारार्थं समुद्रं
निरूपयन्ति—निश्चलाम्बुरिति । पृथिव्यपेक्षया जलमुत्तमं जले च
समुद्रः तत्र चाञ्चल्यं दोषः रजःसम्बन्धस्तत्र स्वभावत एव
नास्ति शब्दश्च दोषः चलनेनैवोत्पद्यते उभयमपि राजसं तामसं
पृथिव्यामेवाकं तदुभयाभावमाह—निश्चलाम्बुरिति । तूष्णी-
मभूदिति तत्र हेतुः शरदेष पूर्वदृष्टान्तमाह—आत्मन्यन्तःकरणे
सम्यगुपरते लयविक्षेपरहिते जाते मुनिमननशीलः उपरतागमोपि
भवति निवृत्तवेदार्थानुसन्धानो भवति यतोऽयं सम्बद्धमुनिः
निष्पन्नमवननिदिध्यासनसाधनः आगमः शब्दः चाञ्चल्याभावः
उपरतिः सान्त्विकस्तु तथा दोषो न भवतीति पृथिवीजले
एव निरूपिते ॥ ४० ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

गाधे अल्पप्रमाणे जले चरन्तीति मीनादय इतीयं हेतुः ॥ ३७ ॥

अविन्दन् लेभिरे यथा हरिद्र इत्यतः पूर्वश्लोके सम्पत्ताः
कुटुम्बिनां श्रेयाः तेषामेव तत्तापं वर्णयति—गाधेति ॥ ३८ ॥

आत्मा भक्त्यनुकूलो जीवात्मा परमात्मा कृष्णश्च तद्व्यति-
रिक्तेषु शरीरादिषु तत्र तत्र तु अहन्ताममते अनेन भावचित्त्वति
भावः इत्युपादेया ॥ ३९ ॥

केदारेभ्यस्त्वपोऽगृह्णन् कर्षका दृढसेतुभिः ।

यथा प्राणैः स्रवज्ज्ञानं तन्निरोधेन योगिनः ॥ ४१ ॥

शरदकींशुजांस्तापान् भूतानामुदुपो ऽहरत् ।

देहाभिमानजं बोधो मुकुन्दो ब्रजयोषिताम् ॥ ४२ ॥

खमशोभत निर्मेघं शरद्विमलतारकम् ।

सत्त्वयुक्तं यथा चित्तं शब्दब्रह्मार्थदर्शनम् ॥ ४३ ॥

अखण्डमण्डलो व्योम्नि रराजोदुगणैः शशी ।

यथा यदुपतिः कृष्णो वृष्णिचक्रावृतो भुवि ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तीकृतसारांशदर्शिनी ।

आत्मन्युपरते त्यक्तक्रिये सति निश्चलचित्तो मुनिरिव
निश्चलाम्बुः समुद्रः मथुरापश्चिमदिशि सार्तोऽस इति ख्यातः
व्युपरतागमो निर्वृत्तवेदघोषो मुनिरिव तूष्णामितायमुपादेया ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नवाविन्दन् नैव ज्ञातवन्तः ॥ ३८ ॥

आममपकभावम् ॥ ३९ ॥

आत्मनि मनसि उपरते ऐहिकामुष्मिकभोगेष्वतो निर्विण्णो
सति व्युपरतागमः त्यक्तप्रवृत्तिशास्त्रघोषः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

शरद में सरोवरन के घेरे जल में रहने वारे जीव,
नित्य २ जो जल घटे है ताकू नही जानत भये । जैसे मूढ
धीरे कुटुंबी नर नित्य २ जो आयु घटे है ताकू नही
जाने हैं ॥ ३७ ॥

घेरे जल के रहने वारे जंतु शरद के सूर्य की ताप कू
प्राप्त होत भये, जैसे अजितेन्द्रिय दीन दरिद्री कुटुंबी गृहण
की तापन कू प्राप्त होवे है ॥ ३८ ॥

शरद ऋतु में होले २ कीच सूखन लगी, लतान की
कल्लाई धीरे २ जायवे लगी, जैसे धीरे पुरुष बेह गेहावि-
कन में से अहंता ममता कू छोड देवे हैं ॥ ३९ ॥

शरद के आसवे पै समुद्र स्थिर जलवारो थुपको होय
गयो, । जैसे आत्मज्ञान भये पै मुनि पढ़िबे गुणवे की खट
पट कू छोडिके शांत होयजाय है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

केदारेभ्यो बद्धसेतुशास्त्रचक्रवर्त्यो दृढैः सेतुभिरगृह्णन्
सतः परं वृष्ट्यभावात् प्राणैरिन्द्रियैः तन्निरोधेनेन्द्रियप्रत्याहा-
रेण ॥ ४१ ॥

देहाभिमानजं बोध इव ब्रजयोषितां मुकुन्द इव
चेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

शरदा विमलास्तारका यस्मिन्सत्त्व शब्दब्रह्मणो वेदस्या-
र्थान् पूर्वोत्तरमीमांसानिर्णीनान्दर्शयतीति तथा तद्वत् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भग्नैः सेतुभिः केदारेभ्यः स्रवन्तीरपः दृढैः सेतुभिरगृह्णन्
अरक्षन् प्राणैरिन्द्रियैः क्षुभितैर्द्वारभूतैः स्नेह्यः स्रवज्ज्ञानं प्रत्या-
हारेण यथा रक्षन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

शरदिति लुप्तोपमेयं व्यवहारिकाणां तादृशतापहरणो उदुपो
विशिष्टः पारमार्थिकानां बोध आत्मज्ञानं तदकाशुरक्तानां ब्रज-
योषितान्तु मुकुन्द एवेति तासां वैशिष्ट्यं बोधितम् आसां तापश्चा-
निर्वचनीयताविवक्षया प्रसिद्धतया चातुरकोऽपि क्षणं युगशत-
मिव यासां येन विनाऽभवदित्यनुसारेण श्लेषः वक्ष्यते च आश्रुस्य
इत्यादौ गोप्योऽपि कृष्णहृतचेतस इति ॥ ४२ ॥

स्वामिति । स्वस्य स्थाने चित्तं श्लेषं निर्मेघतायाः सत्त्वयुक्तत्वं
तेन मेघस्थानीयरजस्तमोनिषेधात् शरदः शब्दब्रह्म तारकाणां
तद्वर्थाः तारकाशब्देन च चन्द्र एव मुख्यत्वेन गृह्यते तस्मिन्सत्त्वात्
तदुक्तं “नक्षत्रेशः क्षपाकरः” इत्यादेः तत्र चन्द्रस्य भगवत्सत्त्वस्य
अन्येषां त्वन्येऽर्थो इति ॥ ४३ ॥

तथैवाह—अखण्डेति । चन्द्रस्य पूर्णिमापेक्षया श्रीकृष्णस्य
च स्वयं भगवत्प्राकाशपेक्षया तत्र यद्यपि वर्षास्त्रापि शशिन-
स्तादृशस्य सोदुगणस्य स्वतो राजमानत्वमस्त्येव किन्तु घना-
च्छन्नतया न दृश्यते शरदि तु तदभावात् दृश्यते तथा यदुपने-
रण्यप्राकट्यसमयानुसारेण योज्यं यदुपतिरित्यादिकोत्तरा
यदुभिः सह तस्य नित्यसम्बन्धो ज्ञाप्यते कृष्णशब्दनिर्देशोऽत्र
यदुषु तेषां प्राधान्यापेक्षया ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीवम् ।

प्राणैरिन्द्रियैः शब्दब्रह्म वेदः ॥ ४३—४४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

केदारेश्वर इति पञ्चमी कृषीवलाः शालिक्षेत्रेभ्यः प्रवहन्तीरपः जलानि ददौः सेतुमिदं धनैरगृह्णन्ति रुद्धवन्तस्ततः परं वृष्ट्यभावा-
दिति साधः । यथा योगिनः प्राणैरिन्द्रियैः तद्वारा स्रवत् बाह्यविषय-
ग्रहणप्रवृत्तीभवत् ज्ञानं धर्मभूतज्ञानं तन्निरोधेन प्राणनिरोधेन
आत्मस्वरूपगोचरं कुर्वन्ति तद्वत् इन्द्रियनिरोधपरेणात्मस्वरूप-
परिशीलनपरेणा च भवितव्यमिति सूचितम् ॥ ४१ ॥

शरदिति । उडुपश्चन्द्रो भूतानां शरदि योऽक्रेस्तस्यांशुभ्यो
जातास्तापान् जहार उत्तरार्द्धेभ्यः यथेत्यादि यथा देहाभिमा-
नेन जातं तापं परकृतनिष्ठादिप्रयुक्तं देहयाथात्म्यगोचरो बोधो
हरति यथा च व्रजयोषितां तापं मन्मथप्रयुक्तं मुकुन्दो जहार
तद्वत् देहाभिमानजं तापं इति पाठे बोध इति कर्तृपदमध्या-
हर्त्तव्यं यथोक्त एवायंः अनेन हेयत्वज्ञानार्थं देहयाथात्म्यपरि-
शीलनमपि कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ ४२ ॥

स्मिति । निर्मेधं मेघरहितं शरदि विमलास्तारका यस्मिन्स्तथा-
भूतं सत्त्वं क्षमशोभत यथा सत्त्वयुक्तं सत्त्वगुणयुक्तं सत्त्वप्रचुर-
मितियावत्तुष्टिः शब्दब्रह्मणो वेदस्य यथोक्तपञ्चकुरूपस्तं
पश्यतीति तथा ज्ञानादित्वात्कर्तारित्युः यद्वा शब्दब्रह्मणो लक्ष्यते
अनेनेति तथा करणो ल्युट् सत्त्वप्रवणं चेतो रागाद्यकलुषितं सञ्जि-
मेक्षमतीन्द्रियवैकार्यप्रकाशकं भवति तद्वदित्यर्थः । सत्त्वप्राचुर्याय
आहारशुद्ध्या भवितव्यमिति सूचितम् अत्र तारकास्थानीयाः
वेदार्थाः परमात्मतदाराधनराधकादिसंस्कारात्मकाः आकाशस्थानीयं
क्षेतः मेघस्थानीयं रजस्तमश्चेति विवेकः ॥ ४३ ॥

अखण्डमण्डलेति । शशी चन्द्रो व्योम्याकाशे निर्मेधेऽखण्डं
पूर्णं मण्डलं यस्य तथाभूतो नक्षत्रसमूहः सह रराज यथा यदु-
पतिः श्रीकृष्णो भुवि वृष्णीनां समूहेनापूतो रराज तद्वत् अनेन
यदुपतिश्चन्द्रवरसर्वलोकाह्लादकरत्वमभिप्रेतम् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

केदारेश्वरः केदारार्थं प्राणैरिन्द्रियैः तेषामिन्द्रियाणां निरो-
धेन प्रत्याहारयोगः ॥ ४१ ॥

अहं देह इति देहाभिमानो देहविषयं ज्ञानं तस्माज्जातं
देहाभिमानजं तापं बोध आत्मज्ञानं मुकुन्दो यथेति शेषः । इष्टान्त-
कथम् ॥ ४२ ॥

आकाशः शरदा विमलानि विशदानि तारकाणि यस्मि-
न्स्तथा सत्त्वेन व्यवसायेन युक्तं सत्त्वगुणोपेतं वा शब्दात्मकं
ब्रह्म वेदस्वरूपं मुख्यवाच्यः श्रीनारायणस्तं दर्शयतीति शब्द-
ब्रह्मार्थदर्शनं शब्दब्रह्म हिरण्यगर्भः तस्यार्थो हेतुः कारण-
मिति वा ॥ ४३ ॥

अखण्डमण्डलं पूर्णमण्डलम् ॥ ४४ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

काले प्राप्तसादृश्ययाप्रावसरे मन्मथा तदभावे केदारेश्वरः
खवन्तीरिति विद्वद्विपरिणामेन अत्र प्रणालीभिरिति शेषः
स्वर्वादित्यत्र चारमन इति शेषः ॥ ४१ ॥

[१७६]

देहाभिमानजमिति शंसः स्थाने अमादेशः व्रजयोषितामिति ।
सन्ध्यादिसमये दर्शनादिना विरहतापानिति शेषम् ॥ ४२—४५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

जलमेवाभिरूपयति-केदारेश्वर इति । केदारा धान्वात्पक्षि-
चैत्राण्य विभक्तानि तेषां निस्सरन्तीरपः कर्षका
अगृह्णन् गमनमार्गमुद्रयेन तदाह-ददसेतुमिरिति । जलेन सर्व-
मार्द्रमिति जलगतिनिरोधार्थं ददत्त्वमुक्तम् अस्यापि गुणस्य स्वाभा-
विकत्वपरिहाराय इष्टान्तमाह-यथेति । शरदि वृष्टिदुर्लभेति जला-
र्थिनां तन्निरोध उचितः तथाप्यस्य फल साधकत्वं साधनीयं
जलाभावे सर्वैव कृषिव्यर्था भवेदिति रक्षायां दार्ढ्यमपि
निरूपणीयं प्राणादयो वायवो यदा बाहिर्निस्सरन्ति तदा ज्ञान-
सहिता एव निस्सरन्ति तथेन्द्रियाण्यपि ज्ञानक्रियाशक्तियुक्तो
हि भगवान् ज्ञानक्रिययोगतयोरपगच्छतीव प्राकट्ये तु निवर्तते
एव ज्ञानं हि प्रकटमुच्यते शास्त्रज्ञो जातं “खवन्तीन्द्रियसौख्येन
ज्ञानं चैवावाकीर्यते” इति वाक्यात् ज्ञानार्थमेव हि योगशास्त्रं
प्रवृत्तम्—

“ऊर्ध्वेन्द्रियैस्तु विज्ञेयो ज्ञानस्याधो विनाशनम् ।

निरोधे पुञ्जभावेन स्वकार्यं साधयेत् प्रवम्” ॥

प्राणैरिन्द्रियनिरोधेन स्तवदानमगृह्णन् तत्र योगमार्गो ददसेतवः
इति वंशेश्वरेश्वरः इति चतुर्थी तुष्टः अग्रहणोपि सिद्धि-
र्लोचनस्यति साधनदशायां योगो नित्यः आह-गुणाया-
रुदिस्येयं ज्ञानं नावकीर्यते एव योगः शरदि सिद्धयतीति च
शुद्धिद्वारा च हेतुः ॥ ४१ ॥

एवमाभिमतिकीमाध्यात्मिकी च जलस्य शुद्धिमुक्त्वाऽऽधि-
वैदिकप्रकारेण शुद्धिमाह-शरदकीशुजानिति । शरत्कालीनो योऽक्रेः
पश्यन्तं खरः तस्यांशवोऽपि तथा तज्जनितास्तापः ज्वराद्युत्पा-
दकत्वेनापि खराः भूतः तापेषु बहुवचनं भूतान् जातानां चन्द्रो
हि जलाधिपतिः जलप्रकृतिकः तदात्मिकानि च भूतानि अतः
स्तत्तापनिवारकत्वं तस्य युक्तम् उडुप इति नक्षत्रद्वाराऽपि
तापहारकत्वमुक्तम् उभयत्रापि शरदो हेतुत्वं पूर्ववत् इष्टान्तः
यथा चन्द्रः आधिभौतिकं तापं हृतवान् एवं भगवान् आ-
त्मिकं तापं हृतवान् स तापो देहाभिमानरूपः स क्रमेण पुष्टि-
मार्गप्रवेशनान् हृतः देहादीनां भगवति विनियोगात् न केना-
प्यंशेन तापः व्रजयोषितामिति तदा एता एव स्थिताः चन्द्र-
समानतयात्र निवारणाद्वाप्रावेव देहाभिमानः स्त्रीत्वाभिमानः
अज्ञानं कामस्तरुताश्च तापाः । ननु, जात्यादिधर्मनाशकत्वात्
कथं तापनिवारकत्वम् ? तत्राह-मुकुन्द इति । मोक्षदान-
समये पूर्वावस्था त्याजनीयैव अत उपयुक्त एव त्यागः
अन्यथा शरदि ता मृता एव स्युः तत्र विद्यमाने भग-
वति मोक्षाभावश्च सर्वभावेन ता गृहीता इति तासां तापाभावः
शरदो विभावकत्वादुपयोगः केदारइष्टान्त एव वायोः शुद्धिः
अर्कचन्द्रमसोर्निरूपण एव तेजसः ॥ ४२ ॥

आकाशस्य शुद्धिपूर्वकं गुणमाह-खमशोभतेति । निर्मेध
खमशोभतेति शरदा कृत्वा विमलास्तारका यस्मिन्—

आश्लिष्य समशीतोष्णं प्रसूनवनमारुतम् ।

जनास्तापं जुहुर्गोप्यो न कृष्णाहतचेतसः ॥ ४५ ॥

गावो मृगाः खगा नार्यः पुष्पिण्यः शरदाऽभवन् ।

अन्वीयमानाः स्रवृषैः फलैरीशक्रिया इव ॥ ४६ ॥

उदहृष्यन् वारिजानि सूर्योत्थाने कुमुदिना ।

राज्ञा तु निर्भया लोका यथा दस्यून्विना नृप ! ॥ ४७ ॥

श्रीमच्छुक्लमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

आकाशकं तथाऽऽकाशे तमस्तपैः कृतं रजः ।

मेघरपोहते संस्यगतः शरदि निर्मलः ॥

सर्वेभ्यो दिशश्चैव तारकाश्चन्द्र एव च ।

तदाह-शरद्विमलेति । मेघापगमो दोषाभावः आग्निभौतिकः विम-
लताम्यामिकी तारका गुणाः आग्निदेविकीः शरदिति ज्ञापयितुं
हृष्टान्तमाह-सत्त्वयुक्तमिति । सत्त्वगुणोक्तं युक्तं चित्तं शब्दब्रह्मणो
वेदस्य दर्शनं यत्र तादृशमशोभत चित्तस्य रजस्तमसी दोषौ
सत्त्वसम्बन्धेऽपगच्छन्ति । गुणास्तु सर्वपदार्थानां तत्त्वतो ज्ञानं ते च
पदार्थाः श्रुत्येकसमधिगम्याः शुद्धेऽन्तःकरणौ वेदभावनाया स्फुरन्ति
शुद्धितत्वात् शरदुपयोगः मेघाभावस्थानीयं संस्यं विमल-
स्थानीयं शब्दब्रह्म तदर्थज्ञानं तारकस्थानीयं एतद्व्यावर्त्य दोषः
आकाशोक्त्या आभ्यन्तरश्च शुद्धो निरूपितः ॥ ४३ ॥

तत्र हृदये भगवच्छोभां वक्तुं प्रथमत आकाशे चन्द्रशोभा-
माह-महाभूतानन्तरं मनसः क्रमभावित्वात्, प्रखण्डमण्डलमिति ।
अखण्डं मण्डलं यस्य तादृशः पौर्णमासश्चन्द्रः भगवदीयो वा
सुदुर्गणैः सह रराज भगवदीयवेषावृत्यर्थं शशी निरूपितः सोऽपि
चन्द्रः गोपिकादिभिर्दृश्यमान एव तथा अग्रे वा तस्य प्राकट्यं
यथा हृदये यदुपि सह यदुपतिः श्रीकृष्णः भुवि प्रखण्ड-
मण्डलो राजते यथापि यदुपतिः सर्वत्रैव राजते कृष्ण एवा-
खनान्तरेऽपि तथापि वृष्णिचक्रणावृतोऽवतीर्थः साक्षाद्भग-
वानत्रैव शोभते ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदशिनी ।

केदारेऽपः स्रवन्तीरपः दृढैः सेतुभिरगृह्णन् ररधुः यथा
प्रागैरिन्द्रियैरिन्द्रियक्षोभैः स्रवत् ज्ञानं तेषामिन्द्रियाणां निरोधेन
प्रत्याहारेणोत्पद्यते ॥ ४१ ॥

यथा देहमिमानजं तापं बोधः यथा च ब्रजयोषितां
विरहतापं मुकुन्दस्त्युपादेया ॥ ४२ ॥

शब्दब्रह्मणो वेदस्य अर्थाः निवृत्तकर्मज्ञानभक्तियोंगास्तेषां
दर्शनं ज्ञानं यत्र तत्त्वचित्तं कीदृशं सत्त्वयुक्तं साधुत्वयुक्तं तत्र स्वस्य
चित्तेन स्वाम्यं निर्मेष्टव्यस्य सत्त्वयुक्तत्वेन शब्दब्रह्मणो शरदः
निवृत्तकर्मज्ञानतपोयोगैस्ताराणां भक्तियोगेन तारापङ्कगम्यस्य
तारकेऽवतीर्त्यमुपादेया ॥ ४३ ॥

सम्पूर्णमण्डलत्वस्य स्वयं भगवत्त्वेन साध्यं यदुपतित्वेन

ओषधीशतस्य वृष्णिचक्रैः नन्दोपनन्दवसुदेवाक्रादिभिः हृदये-
दृश्यानामुदुग्गणानामित्येव चानाथमुपादेया ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

केदारेऽप इति । तादर्थ्यं चतुर्थी तत् सिद्धान्तमित्यर्थः ।
अगृह्णन् निरुद्धवन्तः प्रागैरिन्द्रियैः विषयोन्मुखैः स्रवत् ज्ञानम्
तन्निरोधेनान्द्रियप्रत्याहारेण गृह्णन्ति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

यथा शब्दब्रह्मार्थः "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" वेदैश्च सर्वैरह-
मेव वेद्यः" इति श्रुतिस्मृतिप्रोक्तं वेदैकवेद्यं श्रीकृष्णं दर्शयतीति तत्र
सत्त्वयुक्तं शोभते तथा शरदा विमला तारका यस्मिन् तत्र ख-
मशोभत ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

शब्द ऋतु में खेत वारे किसान खेतन की जवर २ मण्ड-
ने का बाधिके जलक रोकत भये जैसे इन्द्रियन के द्वारा निक-
सवे वारे ज्ञानको योगी जन इन्द्रियन को निरोध करके
रोक राखे है ॥ ४१ ॥

शरद में दिनमें सूर्य की किरणनसों जो ताप होय है
ताकूं रात में चन्द्रमा हर लेय है ॥ जैसे ज्ञान भयं पै देहा
मिमान सों मयो जो ताप सो दूर होय जाय है, और जैसे
ब्रजकी स्त्रिय के तापको मुकुन्द भगवान् दूर करे है ॥ ४२ ॥

शरद काल में बिना मेघन को आकाश निर्मल तारागगन के
उदय होयवे तैं शोभा पावत भयो, जैसे सत्त्वगुण युक्त जो
चित्त है, सो वेद के अर्थ को दिखायवे वारो होयके शोभ-
पावे है ॥ ४३ ॥

शरद में सम्पूर्ण मण्डल वारो चन्द्रमा आकाश में तारा-
गगन सहित शोभापावत भयो, जैसे पृथिवीमें यादवनके
पति श्रीकृष्णचन्द्रमा यादवन के मण्डल सहित शोभा
पावे हैं ॥ ४४ ॥

श्रीधरखामिकृतभाषाटीका ।

समोऽन्युताधिकः शीतश्चाप्यथ तं ननु गोप्यः कृष्णा-
पहतचेतस्त्वेन तासां सन्तापो नु सह इति यद्वा नकार उपमायः
तदा कृष्णाहतचेतस इति चेतसा कृष्णमाश्लिष्य यथेष्टये ॥ ४५ ॥

पुत्रप्राप्तेष्वाग्रयणैरेन्द्रियैश्च महौत्सवैः ।

बभौ भः पक्वसस्याढ्या कलाभ्यां नितरां हरेः ॥ ४८ ॥

वणिङ्मुनिनृपस्नाता निर्गम्यार्थान् प्रपेदिरे ।

वर्षरुद्धा यथा सिद्धाः स्वपिण्डान् काल आगते ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

दशमस्कन्धे वृन्दावनक्रीडायां प्रावृट्शरद्वर्णनं नाम

विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

पुष्पिययौ गर्भियः अन्वीयमानाः स्ववृषैः स्वपतिभि-
रनिच्छन्त्योऽपि वलाङ्गुगम्यमानाः इश्वराराधनार्थाः क्रियाः
वलात् फलैरनुगम्यमानाः समस्तभोगगर्भा यथेति ॥ ४८ ॥

कुम्भकुमुदम् कुत्सिता मुद्यस्येति दस्युसाम्पम् ॥ ४९ ॥

आग्रयणैर्नवाग्रप्राशनार्थैर्वैदिकैर्गैरेन्द्रियैरिन्द्रियार्थैर्लौकिकैश्च
महौत्सवैः कलाभ्यां रामकृष्णाभ्यां दर्शनादिमहोत्सवाभ्याम् ॥ ४८ ॥

वणिजो यतयो नृपाः स्नातकाश्च दृष्टादृष्टाभ्यां वर्षरुद्धाः
मन्यो निर्गम्यार्थान्वाणिज्यं स्वाच्छन्दादिग्विजयविद्यादिन् प्रपे-
दिरे प्रापद्यन्त यथा मन्त्रशोभादिसिद्धाः आयुषा रुद्धाः काले
आगते स्वपिण्डान्योगादिप्राप्त्यान्वेवाविदेहानिति ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु गोप्य इति विशेषोक्तिस्तत्र हेतुमाह—कथ्येति ।
ततस्तेनोद्दीपनात् प्रत्युताधिकं तापं प्राप्नुवित्यर्थः । दृष्टानुप्रयोग-
स्तमेव स्पष्टीकृतवान् योगिनां मनसि प्रविश्य सम्पदे कल्पितुं
आसान्तु मनो हृत्वा विपदे कल्पितुं युक्त एवेति भावः ।
मुकुन्दो व्रजयाचितामिति तासामुत्तरावस्था दृष्टान्तिता अनेन
तु पूर्वावस्थेति ॥ ४८ ॥

मृगाः खगा इत्यादिमृग्यः खग्यः अन्यसैः । वृद्धा, पुष्पम् ऋतुकाशी
धातुविशेषस्तद्वत्यः सख्यः स्ववृषैः प्रसवविशेषसम्पादकस्वस्व-
पुमः प्रार्थनां विनाप्यन्वीयमाना वभूवुः फलैः फलविशेषसम्पा-
दकैरपूर्वकैरपूर्वैः ॥ ४८ ॥

चारिजशब्देनात्र वार्युद्धवपुष्पमात्रं गृह्यते ननु कमलमेव
कुमुदनिषेधानुपपत्तेर्लोकशब्दवत् सामान्यमेव ग्राह्यमिति कुमु-
दानां रात्रिविकासित्वाद्दस्युसाम्यं यथा तस्योत्थाते सिद्धासन्-
प्रथमारोहे उद्यमे वा लुप्तोपमेयं यथा दस्युनिनि वा पाठः
नृपेति दृष्टान्तस्यापि दृष्टान्तसूचना ॥ ४९ ॥

पुरेषु श्रीमथुरादिषु ग्रामेष्विव ग्रामेषु श्रीनन्दावासादिषु
आग्रयणैरिति “नवाग्रं नैव नन्दायां नच सुप्ते जनार्दने । न कृष्णा-
पक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्” इत्यनुसारेण वृद्धिके प्रवृत्ति-
न्यनन्तरमेव इदं श्रेयं शरदन्तरत्वात् शरद्वर्षवहारः ऐन्द्रियैश्च
महोत्सवैरिति “इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु” इत्युक्तत्वात् इन्द्रपूजामपे-
त्सिद्धिः । कार्तिकमध्ये हि तत्पूजा व्रजावौ पूर्वमासीत् तां खण्ड-
यित्वैव श्रीभगवता गोवर्द्धनपूजा प्रवर्त्तितेति इन्द्रपूजायास्तस्या
लोकपरस्पराप्राप्तत्वञ्च श्रीव्रजराजेन मंस्यते कीदृशी भूदरेः
कलां शक्तिः आभ्यां रामकृष्णाभ्याम् ॥ ४८ ॥

वर्षशब्दः कालस्यापि वाचीति वायुरिति व्याख्या तत्र
जीवनार्थपरिमितैर्वर्षैरुद्धा इत्यर्थः स्नातकानामर्थोस्तीर्णतादि-
रूपाः सिद्धाः भक्त्यादिसिद्धाः स्वपिण्डान् प्राप्तव्यपारब्ध-
देहान् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीकम् ।

पुष्पिययः शोभायुक्ताः ऋतुयुक्ताश्च ॥ ४८—४९ ॥

हरेः कलाभ्यां नितरां सुखिताः ॥ ४८ ॥

यथा सिद्धाः स्वपिण्डान् काल आगते यथा तपःसिद्धाः
अस्माल्लोकाभिर्गत्वा फलकाले स्वपिण्डान् भोग्यजातं प्रातिपद्यन्ते
तत्र ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीके

विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आश्रित्येति । जनाः समं मितं शीतम् उष्णञ्च यस्य तं प्रकृष्टानि
सूनानि कुसुमानि यस्य तस्य वनस्य प्राकृतमाश्रित्य प्रजुभाष्य तापं
जहुः श्रीमद्वीरराघवयुक्तं पुःखं जहुरित्यर्थः । गोप्यस्तु तापं मन्त्रशतार्थं

श्रीमद्भारतवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न जहुः तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि कृष्णेन हुतानि चेतसि
यासां तथाभूताः अनेन कृष्णस्य यौवनावस्था गोपीचित्तसमा-
कृष्टिश्च सूचिता ॥ ४५ ॥

गाव इति । गवादयः स्त्रवृषैः स्त्रस्त्रप्रियैरन्वीयमानाः शरदा
निमित्तभूतया पुष्पिययो गर्भिययो बभूवुः यथा ईश्वराराधकात्मिकाः
क्रियाः स्वसाध्यैः फलैः धर्मादिपुरुषार्थैरन्वीयमानाः समस्तभोगगर्भा
भवन्ति तद्वत् अनेनैश्वराक्रियायां फलाविनाभावित्वमुक्तम् ॥ ४६ ॥

उदहृत्यप्रति । कुमुदमिति जात्यभिप्रायमेकवचनं कुमुदान्युत्प-
लानि विना सर्वाणि वारिजानि सूर्यणोदहृत्यन् विकासेन
दृष्टा इव लक्षिता बभूवुः यथा हे नृप दस्युश्चोख्यान्नादीन् विना
इतरे सर्वे जनाः राक्षा हेतुना निर्भया दृश्यन्ति तद्वत् अनेन
राक्षा दस्युनुद्वेजयता भवितव्यमित्युक्तम् ॥ ४७ ॥

पुरप्रोमेध्विति । पुरेषु ग्रामेषु चाग्रयणैर्नूतनब्रह्मादिभिर्मन्त्राणा-
भ्यनुष्ठायैराभयणाख्यबागरूपैरैन्द्रियैरिन्द्रमयीत्यर्थैरन्वीयैश्च महद्भि-
रुत्सवैः सर्वसस्याख्या भूर्बभौ हरेः कलाभ्यां रामकृष्णाभ्यां तु
नितरां बभौ छत्रिन्यायेन कलाभ्यामित्युक्तिः ॥ ४८ ॥

वाणिगित्यादि वाणिगादयस्तावद्वर्षेण रक्षाः शरदि निर्गम्यार्थान्
प्रयोजनानि प्रपेदिरे तत्र वाणिजः क्रयविक्रयादिव्यापारिणः मुनयः
संन्यासिनः वृषाः जयिनः स्नात्वास्तीर्थेष्वप्रापराः एते वाणिज्य-
स्त्रच्छन्दचारविजयतीर्थस्नानादिकपानार्थान् प्रपेदिरे इत्यर्थः । यद्वा
सिद्धाः तपःसिद्धाः फलकाले आगते सत्समात् लोकान्नि-
गत्वा स्वपिण्डान् स्वस्य तपस्साध्यभोग्यजातं प्रतिपद्यन्ते तद्वत्
अनेन तपसःफलाविनाभावित्वमुक्तम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्भारतवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

विंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मारुतं शारदमिति शेषः । अर्कजनिनं तापं गोप्यः कामार्क-
जनितं तापं न जहुः तत्र निमित्तं कृष्णादृतचेतसः कृष्णेना-
हुते चेतो यासां तास्तथा ॥ ४५ ॥

पुष्पिययः गर्भिययः ऋषभैरिति पाठः वृषभैरिति पाठे
मातृसहोदरीविवेकज्ञानशून्यत्वास्तथोक्तमित्यर्थः । फलैर्वाजैरन्वीय-
मानाः उप्यमानाः ईषत् क्रियाः शनैः क्रियमाणाः कृषिक्रिया
इव फलैः स्वर्गादिलक्ष्यैः अनुगता ईषत्क्रिया ऊनातिरेकपरि-
हारार्थाः विलम्बमानयागक्रिया इव लाभनिष्पत्तिभोगेषु बीजे
फलधने फल इति वा ॥ ४६—४७ ॥

इन्द्रयागमहोत्सवैः इन्द्रदेवत्याग्रायणोष्ठिलक्ष्णोत्सवैः हरेः
कलाभ्यां नितरां बभौ आभिमियां आभिवतां गृहस्थमाभ्यां
वा ॥ ४८ ॥

प्रावृषि वर्षेण रक्षाः शरदि स्त्रीयाभगरात्पत्तनाभिगत्या-
र्थान् देवादेयविषयान् प्रपेदिरे वर्षेणाब्देन तल्लक्षितकालेनेत्यर्थः ।
रक्षाः साधनसामग्रीसम्पत्तिपर्यन्तकालेन प्रतिबद्धाः सिद्धाः

मन्त्रौषधतपस्सम्पन्नाः पुरुषाः काले फलदानाभिसुखलक्ष्यो
आगते आसन्ने स्त्रीयाभगरात्स्त्रत्वेनाभिमताद्देहाभिगत्या स्वपिण्डान्
निजफलानुभावयोग्यान् देवान् यथा प्रपद्यन्त इत्यन्वयः “वर्षो
स्त्री भारताद्यनुवृष्टिषु प्रावृषि स्त्रियाम्” इति यादवः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

विंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

(विजयध्वजरीत्या अष्टादशोऽध्यायः)

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् ।

मृगाः मृग्यः खगाः खग्यः पुष्पिययः ऋतुमत्यः ताः स्त्रवृषै-
रवश्यमन्वीयमाना अभवन् फलैरीशक्रिया इव ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

हरेः कला पृथ्वी भाष्यां रामकृष्णाभ्याम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोऽध्याये

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

विंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् ।

शरदौ मासान्तरकृत्यमाह—आदित्येति । समं शीतमुष्णं च यत्र
प्रसूनयुक्तं वने मारुतो यस्य तादृशं शीतोष्णं भावमाश्रित्य
तापं जहुः वनमारुतं वा समत्वात्मान्धमपि प्रसूनसम्बन्धात् सौग-
न्ध्यम् एवं सर्वगुणयुक्तमपि वायुमाश्रित्य जनास्तापं जहुः अस्य
सहजत्वाभावात् दृष्टान्तः परं हीनतामाह—गोप्यो नेति, तत्र हेतुः
कृष्णादृतचेतस इति कृष्णेनैव हुतं चित्तं यासां चित्तं हि सुखं
भवति तत्कृष्णसम्बन्ध एव देहे तिष्ठति आश्लेषोपि न कृतः
सामान्यनिषेधात् कृष्णाश्लेषोऽप्यनेनैव निषिद्धः हरणशब्दाच्च ॥ ४५ ॥

अत आध्यात्मिकीयं शरदं सुखदायिनी वृष्टा आधिरैविकी
तु वक्ष्यति आध्यात्मिक्याः प्रसङ्गादुपयोगान्तरमप्याह—गाव इति ।
गर्भाधानकालोऽयं वर्षाभिर्बीजोत्पासिः गावो मृगाः खगाः ताम-
सादिमेवाः स्त्रिय एव नार्यः स्त्रियोऽपि स्पष्टार्थे वा ता एव शरदा-
कृष्णा पुष्पिययः अन्तःप्रविष्टा शरत् रजोविकासं कृतवती तासाम्
ऋतुफालो जात इत्यर्थः । व्यञ्जकं तु नारीणामेव नैमित्तिकं स्त्रवृषैः
स्वपतिभिः अन्वीयमानाः फलैरप्यन्वीयमाना अभवन्ति योजनाः
फलस्याभोग्रत्वं प्रतिपादनाय दृष्टान्तमाह, ईशसम्बन्धिन्यः क्रियाः
ईशसंयोगात् फलयुक्ता अपि भवन्ति ईशः पतिस्थानीयः ता अपि
फलैरन्वीयताः फलमभिलषितं सहजं वा दृष्टान्तस्त्वभिलषित-
सिद्ध्यर्थः भगवत्सम्बन्धात् शरद एते गुणाः ॥ ४६ ॥

जङ्गमानामुक्त्वा श्यावराणामाह—उदहृत्यप्रति । सूर्योत्थाने
कमलान्युदहृत्यन् कुमुदं कुमुदं तु विना लक्ष्मसा कालेन उदहृत्यन्
कुमुदं वा सुलोपः अनेन सात्विकाः सात्विकाधिपतामुदहृत्यन्तीत्युक्तं
नन्वये सात्विकस्य सर्वसुखदातृत्वादि न सात्विकव्यतिरिक्तानां
सुखं यतस्तेषां कृत्स्निता मुक्त केवलमौक्तिकव्यापारस्य दृष्टान्त-
माह—सुजासर्व एव लोका निर्भयाः ननु दस्यवः ते कुमुदाः

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनौ ।

नृपेति संबोधने तत्सम्पत्त्यर्थं लोका भुवनान्यापि शरदि चौर्यामावश्र
सूचितः ॥ ४७ ॥

एवं लौकिकं सर्वमुक्त्वा वैदिकमाह—पुरग्रामेष्विति । पुराणि
स्मार्त्तिकानि ग्रामा राजसाः आश्रयणानि श्रौतानि इन्द्रसम्ब-
न्धानि स्मार्त्तानि महोत्सवाः लौकिकाः चकारात् कुलधर्माश्च
पुरग्रामेष्विति बहुवचनात् त्रिविधा अपि गृहीताः सर्वैः कृत्वा
भूरेव बभौ तस्या आधिभौतिकी शोभामाह—पक्षसस्यादयति
पक्षैः सस्यैरादया आधिदैविकमाह, कलाश्यामिति । राम-
कृष्णाश्यां सङ्कुषण्णकृष्णाश्यां भारहरणार्थं हि तावेवागतौ
विशेषमप्याह नितरां हरेरिति हरेः सम्बन्धिनी भूः नितरां
बभौ पक्षेनुभावैः लीलाभिश्च आस्मिन्वाक्ये भूपस्तावाद्यन्पिदा-
त्तस्या एव दुःखदत्तौच्यते स च पुरुषोत्तम एव भारहरणद्वारा
सङ्कुषण्णोऽपीति तत्फलरूपत्वं च केशयोरिति भूमेवां दुःखदत्तः
केशाश्यां नितरामित्यन्तःकरणसन्तोषात् चिदानन्दाश्यां वा
सत् सिद्धेव ॥ ४८ ॥

उपसंहारार्थं शरदः सर्वमाधकत्वमाह—वणिगिति । वणिक्
मुनिनृपाः वैश्यब्राह्मणक्षत्रियभेदाः ते निर्गम्य पयसात्मदेशान्
प्राप्तवन्तस्तदाहार्यान् प्रपेदिरे अर्थशब्दो हि लोके प्रसिद्धो
चकच्यः ततो वैदिकः ततः स्मार्त्त इति अर्थे तमः प्रधानं ततः सत्त्वं
ततो रजः सनेन स्थितानां न सिद्धिरुक्ता लौकिकोपकारी वैदिकोप-
कारी च उपकार्ये पूर्वमुक्तौ स्नाताः स्नानकास्ते हि तीर्थवासिनः
ते यथाभिलषितान् धर्माधकामान् प्रपेदिरे प्रत्येकसमुदायाश्यां वा
धर्मार्थकामा उक्ताः अत्रापि पूर्ववत् दृष्टान्तमाह, वर्षरुद्धा इति
वर्षैर्बहुभिरेव रुद्धा निरुद्धाः सिद्धाः पश्चात्प्राप्तफलाः
स्त्रापिण्डान् पूर्वस्थितानेव काले आगते प्रपेदिरे योगादिना बहु-
काले स्त्रनिशेषं कृत्वा ततः सिद्धाः सन्तः तत्फलमनुभूय पुनः
काले प्रसूये समागते मौक्तसाधकत्वात् पुनस्तानेव वेदान्
गृह्णन्ति स्त्रापिण्डान् फलरूपान्वा कालः फलकालः पूर्वकालस्य
साधकत्वमस्य फलत्वमिति आधिभौतिकोऽध्यात्मिकभेदेन निरु-
पित कालप्राधान्यार्थमागत इति एवं सलीला शरद्वर्णिता ॥ ४९ ॥

इति श्रीसद्भागवते श्रीमद्ब्रह्मदीक्षितविरचितायां

सुबोधिन्यां दशमस्कन्धविवरणे

सप्तदशाध्यायविवरणम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

समः अन्यनाधिकः शीतश्चोष्णश्च तं न तु गोप्यस्तापं
जहुर्धृतः कृष्णहृतचेतसो विरहिण्यः प्रत्युत तं मातृतमाश्लिष्य
तापं प्राप्नुवति भावः । अत्र प्रक्रममङ्गाभावाय केचिदेवं व्याचक्षते
गोप्य इत्यन्तरं कृष्णमिवेति शेषो देवः कीदृश्यः न कृष्ण-
हृतानि अपि तु हृतानि एव चेतांसि वासां ताः शिर-
श्चालनेन जनैककीर्तिर्नकयशा इतिवक्ष्य लोपाभावः चेतश्चौरा-
सस्माद्बलास्त्रस्त्रचेत आदातुमिव तमाश्लिष्यन्त्योपि तास्तत्र प्राप्नु-
विति भावः ॥ ४५ ॥

मृगा मृगः स्वगा स्वयः स्ववृषैः स्वस्त्रपाताभरन्वायमानाः

[१७७]

अनिच्छन्त्योपि सम्भोगार्थमनुगम्यमानाः ईशक्रिया भगवद्वाचन-
लक्षणाः क्रिया निष्कामा अपि फलैः सुखभोगादिभिः ॥ ४६ ॥
कुमुदं कुमुदं कुत्सितेषु सुतं यस्येति दस्युसाम्भम ॥ ४७ ॥
आश्रयणैर्नवात्रप्राशनार्थेवैदिकैः—

“नवान्नं नैव नन्दायां नच सुप्तै जनाहूने ।

न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्” ॥ इति स्मृतेः ।

प्रबोधिन्त्यन्ते वृश्चिके इति श्रेयं शरदं तत्वात् शर-
द्वयवहारः इन्द्रियैरिन्द्रदेवताकैः इन्द्रमखमङ्गात् पूर्वस्थाः शरदौ
वर्णनमिदं कीदृशी भूः हरेः कलाशक्तिः आश्यां रामकृष्णाश्यां
यद्वा हरेश्चन्द्रस्य कलाश्यां शुक्लद्वितीयासायमुदिताश्यामुत्सवे
राजकीयपुरुषप्रभृतिकृतैर्यथा सैव भूरिति व्याख्या यथेति पदस्य
शेषत्वे प्रक्रममङ्गाभावायमुपादेया “हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुकभै-
कयमाहिषु,, इति मेदिनी ॥ ४८ ॥

वणिजो यतथो नृपाः स्नातकाश्च ये वर्षेण वृष्ट्या रुद्धा
आसंस्ते वर्षान्ते निष्कम्ब अर्थात् वाणिज्यस्त्राच्छन्द्यादिविजय-
विद्यादीन् प्रपेदिरे प्रपद्यन्त यथा सिद्धाः वर्षैः स्वायुधदंके-
वत्स्रैरुद्धाः काले अन्तसमये आयाते स्त्रापिण्डान् पार्श्वदि-
देहान् इयमुपादेया ॥ ४९ ॥

इति साराधर्षिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

विंशोऽध्यायोऽत्र दशमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

समे तुल्ये गुणभूते शीतोष्णो यस्य तमाश्लिष्य जनास्तापे
जहुः गोप्यस्तु तमाश्लिष्यापि न जहुः तत्र हेतुगर्भे विशेषणं
कृष्णहृतचेतस इति तासां तापापनोदकः श्रीकृष्ण एवेति
फलितार्थः ॥ ४५ ॥

शरदा निमित्तभूतया स्ववृषैः स्वपतिभिरन्वीयमानाः
पुष्पिण्याः गर्भिण्यः अभवन् बभूवुः यथा ईश्वराराधनार्थाः
क्रियाः फलैरनुगम्यमानाः समस्तभोगगर्भा भवन्ति तद्वत्
ईश्वराराधनार्थं कर्म कदाचिदपि निष्फलं न भवतीति
भावः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

आश्रयणैर्नवात्रप्राशनार्थेवैदिकैः ऐन्द्रियैरिन्द्रयप्रीत्यर्थे लौकिकै-
श्च महोत्सवैः हरेः कला भूः बभौ आश्यां राममाधवाश्यां
तु नितरां बभौ यद्वा हरेः कलाश्यां सोमसूर्याश्यां यद्वा
क्षत्रियो यान्तीति चत् हरेः कलाश्यां राममाधवाश्यां हरिणा
माधवेन तत्कलया रामोत्पथः ॥ ४८ ॥

वणिगादयो वर्षेण रुद्धाः शरदि निर्गम्य अर्थान् वाणिज्य-
स्त्राच्छन्द्यादिविजयवद्यादीन् प्रपेदिरे प्रापद्यन्त यथा सिद्धाः
मन्त्रजपादिसिद्धाः प्रारब्धकर्मणा रुद्धाः काले आगते स्त्र-
पिण्डान् स्वकीयमन्त्रजपादिसाध्यान् भुक्तिमुक्तिरूपाणि फलानि
प्रतिपद्यन्ते तद्वत् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

शरद में सीरो वता तौ ऐसे पुष्पितवन के पवन के को सेवन करके समस्त जब तापको छोड़त भये, परन्तु कृष्णा ने चुराये चित्त जिनको ऐसी गोपी तापकु त्याग करत भई ॥ ४५ ॥

शरद ऋतु में गऊ हरिणी पक्षिणी स्त्री, पुष्पवती होत भई, इनके पति इनके पीछे लगे डोलत भये, जैसे, ईश्वर के अर्थ जो कर्म करो जाय ताके पीछे फूल लगे डोले हैं ॥ ४६ ॥

हे राजन् ! शरद काल में सूर्य के उदय होयवेतें कुमोदिनी के विना सरोवरनमें कमल खिलत भये, जैसे सावधान राजन सौ चोरन के विना और सब प्रजा निर्भय होयके प्रफुल्लित होवे हैं ॥ ४७ ॥

शरदकाल में पुरत में ग्रामनमें वैदिक और लौकिक उत्सवनों पकी भई खेतीसों सपने जो पृथिवी है सो

बड़ी शोभाकुं प्राप्त होत भई ॥ और भीहरि के अवतार रूप श्रीकृष्णचन्द्र और बलदेवजी सों तो अत्यन्त ही शोभा-पावत भई ॥ ४८ ॥

वर्णिक लोग, मुनि जन, राजा लोग, ये सब वर्षा ऋतु में रुके भये बैठे हैं । जब शरद ऋतु आई तब बाहर निक-रिके अपने २ प्रयोजन को प्राप्त होत भये, जैसे सिद्ध लोग समय पै भौतिकदेह को छोड़के दिव्य देह को पायके भोगन को भोगें हैं ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध में वीसवें अध्याय की,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ एकविंशोऽध्यायः ॥

—○*○—

श्रीशुक उवाच ।

इत्थं शरत्स्वच्छजलं पद्माकरसुगन्धिना ।

न्यविशद्वायुना वातं सगोगोपालकोऽच्युतः ॥ १ ॥

कुसुमितवनराजिशुष्मभृङ्गद्विजकुलघुष्टसरःसरिन्महीध्रम् ।

मधुपतिरवगाह्य चारयन् गाः सह पशुपालबलश्चुकूज वेणुम् ॥ २ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभावाधेदीपिका ।

एकविंशे शरद्वर्षवृन्दाधनगते हरो ।

तद्वेणुस्वनमाकर्ण्य गोपीभिर्गीतमीर्यते ॥

इत्थमेवम्भूतं वनं तदेवाह—शरदां स्वच्छानि जलानि यस्मिन्-
स्तत् वायुना वातमनुगतं तदेकव्याप्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

ततश्च कुसुमितवनराजिषु शुष्मिणो मत्ता भृङ्गा द्विजाः
सगाश्च तेषां कुलानि तैर्घुष्टाः सरांसि सरितो महीध्राश्च यस्मिन्-
स्तद्वनं कृष्णोऽवगाह्य प्रविश्य वेणुमवादयत् ॥ २ ॥

श्रीमत्सनातनजीवगोस्त्रामिकृतबृहत्सोपनिषी ।

एवं शरदं वर्णयित्वा वर्षावत्तत्र श्रीभगवत्क्रीडाविशेषमाह—
इत्थमित्यादिना यावत् समाप्तिः । तत्र तदुपकरणत्वेनादौ मनो-
हरजलवायुसमाश्रयत्वेन स्वतश्च मनोहरतया वनमनुवदति
सास्त्रेण तत्र जलस्य मनोहरत्वं स्वच्छत्वेन स्पष्टमेव निर्मलत्वे-
नैव सहजगुणामिदपक्कैः वायोश्च पद्मानामाकरः प्रस्फुटत्
पद्ममयः सरोवरादिः तेन सुगन्धिनेति शैत्येन सौरभ्येन च
वातमिति च मास्त्रेण वनस्य च ॥ १ ॥

कुसुमितेति । इदं च सर्वं कामोद्दीपनत्वेनोक्तं वनं न्यविश-
दिति प्राविशत्तासीदिति पूर्ववदेव नित्यमीदृशी क्रीडा ज्ञेया
एवं चुकूजेति अन्ववर्णयन्नित्यादिकमग्रेषूक्तं सगोगोपालको
मधुपतिरित्यन्वयः । यद्वा, हत प्राप्तवर्णनीयरूपलीलादिना भाव-
विशेषाविर्भावतो विशेषस्यानुचारणाद्युच्चारणाशक्तेर्वा भीकृष्ण
इति ॥ वाक्यशेषो ज्ञेयः एवमग्रे बर्हापीडमित्यादावपि अच्युत इति
पाठः श्रीचित्सुखस्यैव सम्मतः माधवो यादवास्तेषां पतिरीश्वर
इति गोचारणाद्यसम्भवेपि गोचारणादिना भक्तवात्सल्यवादि-
रसविशेषमभिप्रेति गधुमादकरसविशेषस्तस्य स्त्रामीति श्लेषेण
तदानीं सम्भूतं मादकारं च सूचितम् अवगाह्य अन्तःप्रवि-
श्येति वनस्य सर्वतः प्रवेशेन तत्त्वज्ञानं ध्वनितं पशुपालैर्वलेन
च सहित इति तेषां सर्वं वेणुं वादयामासुरित्यर्थः । यद्वा
सहपशुपालबलो गाश्चारयन्नित्यन्वयः ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं शरदं वर्णयित्वा वर्षावत् तत्र श्रीभगवत्क्रीडाविशेष-
माह—इत्थमित्यादिना यावत् समाप्तिः । तत्र तदुपकरणत्वेनादौ
मनोहरजलवायुसमाश्रयत्वेन स्वतश्च मनोहरतया वनमनुवदति
सास्त्रेण । तत्रेत्यमिति यथाऽहं वर्णितवान् प्रायस्तथा वर्णनप्रकारेणो-
त्थयः । सगोगोपालको मधुपतिरित्यन्वयः । यद्वा, हत प्राप्तवर्णनीय-
रूपलीलादिना भावविशेषाविर्भावतो विशेषस्यानुचारणाद्युच्चा-
रणाशक्तेर्वा भीकृष्ण इति वाक्यशेषो ज्ञेयः एवमग्रे बर्हापीड-
मित्यादावपि अच्युत इति पाठः चित्सुखस्य सम्मतः अत्र
तु वनमिति शेषः ॥ १ ॥

यादवास्त्रोपाश्च माधवः तेषां पतिरिति क्रीडायां सामग्र्यं
विवक्षितं श्लेषेण मधोऽर्जुनराजस्यापि पतिरिति तत्प्रवेशे
सर्वापि वनशोभासमाधिकैव दर्शिता अवगाह्य अन्तः प्रविश्येति
वनस्य सर्वतः प्रवेशेन तत्त्वज्ञानं ध्वनितं सहपशुपालबल
इत्यस्य गाश्चारयन्नित्यनेनैवान्वयो योग्यः नतु चुकूज वेणु-
मित्यनेन च “तद्मजस्त्रिय आश्रुत्य” इत्युत्तरवाक्ये पूर्वत्रैव साम-
ग्र्यप्रतिपत्तेः चुकूजस्यन्तर्भूतमर्थः ॥ २ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

वायुना वातं “ वागतिगन्धनयोः ” व्याप्तं वनमिति
शेषः ॥ १ ॥

शुष्मभृङ्गा मत्तध्रमराः ॥ २—४ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं शरदमनुवर्णय्य तदा वृन्दावने क्रीडतो वेणुं कण-
यतो भगवतो गोपीचिन्तापहारिणः कांश्चिद्विहारान् स्ववेणुगीतान्
गोपीभिर्मनोऽनुवर्णितानाहैकविंशेन—इत्थमिति ॥ इत्थमेवम्भूतं
शरद्वर्णसम्पन्नं वनमिति विशेष्यमप्याहर्तव्यम् इत्थ-
मित्यनेनाभिप्रेतं प्रकाशयन्निश्चिनष्टि—शरदां स्वच्छानि जलानि

श्रीमद्भरिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यस्मिन् पद्माकरैः शोभनो गन्धो यस्य तेन वातेन वातं व्याप्तं
वनं गोमिर्गोपालैश्च सहितोऽच्युतो न्यविशत् ॥ १ ॥

ततश्च कुसुमितवनराजिषु शुष्मिणां मत्तानां भृङ्गाणां द्विजानां
पक्षिणां च कुलैः घुष्टाः शब्दिताः सरांसि सरितः महीध्राः
पर्वताश्च यस्मिन् तद्वनं विगाह्य प्रविश्य यदुपतिः कृष्णः पशुपालैः
बलदेवेन च सहितः गाक्षारयन् वेणुं चुकूज अवाद्यत् ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतप्रदर्शनावली ।

स्वयंग्वतानुसारेण हरौ ज्ञानसाधनं भक्तिः कर्तव्येत्यभिप्रेत्यास्मि
अध्याये, तत्र गोपस्त्रीणां कृष्णे स्नेहातिशयम्वक्तुमुपक्रमते—इत्थं
शरदं स्वच्छजलमित्यादिना । पद्माकराणां सुगन्धोऽस्यास्तीति
पद्माकरसुगन्धी तेन वायुना धीतस्परिवृतम् इत्थमुक्तविधिना शरदा
स्वच्छं निर्मलजलं यस्मिन्स्तथा अनेन वायोः शैल्यं सूचितं न्यविशत्
वनमिति शेषः “नेर्विशः” (१।३।१७ इति सूत्रेण लौकिकस्यात्मनेपद
विधानं नतु छान्दसस्य अच्युत इत्यनेन वनक्रीडाधर्माधेपि
सुखच्युतिर्नास्तीति सूचयति ॥ १ ॥

अत्र वनशब्देन वृक्षसमुच्चयं उच्यते कुसुमिताः पुष्पितोपेताः वन
राज्यः वृक्षपङ्क्तयो यस्मिन्स्तथा शुष्मिर्मत्तैः स्वजातिभेदैर्वा
भृङ्गैर्द्विजगणैः पक्षिण्यैश्च घुष्टानि शब्दितानि सरांसिस्त्रात-
तटाकाः सरितः स्नन्दमाना नद्यः महीध्राः पर्वता यस्मिन्स्तथा
मधुपतिर्माधवः एवम्विधं वनमवगाह्य वेणुञ्चुकूजैर्यन्त्रैः ।
कूजनं सुरतमन्त्रणकामवर्धनं सीत्कारोद्भवं भोत्रीणां गोपीनां
कषणार्थमेव मुक्तम् ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृद्धकमसन्दर्भः ।

॥ १-४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

प्रवेशे सर्वापि वनशोभा समाधिकेव दर्शिता इत्य-
मित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अष्टादशे गोपिकानामासक्तिर्वर्ण्यते स्फुटा ।
वर्ण्यवर्णकभेदेन गोपानामपि सोच्यते ॥
प्रवेशार्थेन तासामुद्बोधाय निरूपिते ।
तद्गुणेषु प्रसक्ता हि तदा सक्ता भवन्ति हि ॥
आसक्तिः प्रेयपूर्वैव प्रेमापि हरिणा कृतम् ।
उद्बोधकं च हरिणा कृतं नान्येन केनचित् ॥
आसक्त्या वर्णनं तस्माद्विद्यान्ते वर्ण्यते स्फुटा ।
कालाधिको हरिश्चात्र पुरुषोत्तम एव च ॥
अर्थाद्विशिष्टा लीला तत उक्ता पुण्यं पुण्यम् ।

भगवत्त्वल्लिखितं पूर्वाध्यायान्ते शरद्वर्णिता ततोऽत्र लीलायै
भगवतो वृन्दावनप्रवेशं उच्यते—इत्थमिति । इत्थंभूता वा शर-
दया स्वच्छं जलं यस्मिन् वृन्दावने तादृशमच्युतो न्यविशदिति
सम्बन्धः अत्रापि पूर्ववदाधिदैविकीभिः शक्तिमिलीला वक्तव्या
तत्र नायकोत्कर्षार्थमच्युत इत्याह, तत्रापि गावोनुभाविकाः
गोपालाः सेवकाः शक्तीनां निर्भयत्वाय एते देवाः सन्निष्ठाः
रमणं जलस्थलेभेदेन द्विविधं निर्भररमणो च वायोरपेक्षा जल-
क्रीडायां तु नैर्मल्यं शीताभावश्च शरदा नैर्मल्यं शीताभावश्चोक्तः
शरत्स्वच्छजलमिति शरदा स्वच्छानि जलानि यत्र विशेषतः कर्म-
निर्देशात् क्रीडार्थं जलप्रवेशश्च पद्माकराणां सुष्ठु यो गन्धः
शैल्यसहितस्तद्वान् सुगन्धी एतादृशं वायुना वातं वनं न्यविशत्
गन्धवत्त्वेनैव मान्द्यमुक्तम् ॥ १ ॥

एतावदेव क्रीडायामपेक्षितं विशेषणधर्माणामेव प्राधान्यात्
विशेष्यनिर्देशः नितरां प्रवेश आधिदैविकपर्यन्तः प्रवेशमुक्त्वा
देवतोद्बोधनमाह—कुसुमितेति । मधुपतिर्गोक्षारयन्वेणुं चुकूज
वसन्ताधिपतिः सरसः भृङ्गारात्मा धर्मं कुर्वन् क्रियाज्ञानशक्ति-
सहितो देवतोद्बोधनाय वेणुनादं कृतवान् उद्बुद्धा देवताः सामग्य
भावाच्च रता भवन्तीति मयवतो मधुपतिस्त्वं निरूपितं विम-
वादीशिरूपयति कुसुमिता वा वनराजयः ताभिर्न शुष्मिणो
जाताः मत्ता भृङ्गाः पक्षिणश्च तेषां कुलान्यवगन्तव्यमिति
तैर्जुष्टानि सरितः सरांसि महीध्राः पर्वताश्च यस्मिन् तानेष
वा एकवद्भावः एवम्विधमवगाह्य तत्रत्यानपि त्रिविधानुद्बो-
धयितुं केवलं भृङ्गारायमेव कूजनं कृतवान् एवमुद्बोधनमुक्त्वा
ताभिः सह रमणो कामिनीकामोद्बोधकत्वात् कूजितस्य
व्रजास्त्रयोऽप्युद्बुद्धकामा जाताः ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायैर्दर्शनी ।

एकविंशे वेणुगीतस्मरार्त्ता गोपिका मुहुः ।

वेणुवृन्दावनमृगी देव्यादीनां यशो जगुः ॥

यद्यद्वनं गतः कृष्णः चरितं मधुरं व्यधात् ।

प्रेमनेत्रक्षितं गोप्यो गोष्ठस्यास्तववर्णयन् ॥

शरदं वर्णयित्वा तादात्विकीं वेणुगामलीलां वर्णयित्वा
स्तन्मधुरिममादिभक्तं वृन्दावने प्रथमं कृष्णस्य प्रवेशमाह-
इत्थमिति । पद्माकरसुगन्धिनेति पद्माकरसस्वन्धारसौमन्यं
शैल्यं च ज्ञेयं वायुमिरित्यनुक्तेष्वनुनेत्येकवचनेन वा तस्य
मान्द्यं च गो गोपालकसहितं अत्र मधुपतिरिति विशेष-
पदेनोत्तरश्लोकस्तेनान्वयः ॥ १ ॥

कुसुमितवनराजिषु शुष्मिणो मत्ता भृङ्गा द्विजाश्च तेषां कुलै-
र्जुष्टानि सरांसि सरितो महीध्राश्च यस्मिन् तत् वनमधुपतिः
कृष्णः अवगाह्येति यस्यावगाहनेन वनं शोभते तस्य मयी-
वैसन्तस्यापि पतिरित्यतिशोभाश्लेषेण ध्वनितम् । चुकूज कूजया-
मास सह पशुपालैर्बल इति वनावगाहने गोक्षारण्यं च साहित्यं
न तु वेणुकूजने उत्तरश्लोके कृष्णस्य वेणुगीतमित्यक्तः ॥ २ ॥

तद्वजस्त्रिय आश्रुत्य वेणुगीतं स्मरोदयम् ।

काश्चित्परोक्षं कृष्णस्य स्वसखीभ्योऽन्ववर्णयन् ॥ ३ ॥

तद्वर्णयितुमारब्धाः स्मरन्त्यः कृष्णचिष्टितम् ।

नाऽशकन् स्मरवेगेन विक्षिप्तमनसो नृप ! ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकविंशध्याये शरदस्य वनं गतस्य श्रीकृष्णस्य वेणुगीतं श्रुत्वा तदेव गोपीभिर्मियाऽनुवर्णितमित्याह—इत्यमिति । शरदा स्त्रच्छानि जलानि यस्मिन् तत्पद्माकरसुगन्धिना वायुना घातं दवाप्तम् इत्यमेवम्भूतं वनमिति विशेषमध्याहर्षव्ययम् अच्युतः न्यविशत् ॥ १ ॥

तत्र मधुपतिः श्रीकृष्णः कुसुमितवनराजिषु शुष्मिणां मत्तानां मृदाणां द्विजानां पक्षिणां च कुलैः पुष्टाः सरः सारिन्महीधराः यस्मिन् तद्वनमवगाह्य प्रविश्य गोध्वारयन् वेणुं चुकृज्ज अवादयत् ॥ २ ॥

श्रीमिधरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

॥ १—४ ॥

श्रीमत्कृष्णदासकृत श्रीगणदीपिका ।

श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीमद्भागवते एकविंशतितमाध्याये श्रीवेणुगीतव्याख्या, श्रीशुकः शुक इति भावसमुल्लासैव श्रीमातृश्याङ्गस्तुतस्तु भिया शुक इति श्लेषेण पद्माया मङ्गलकस्याः कस्य हस्तः तेन पुष्पापचवात् संक्रान्तसुगन्धिनेति परमोद्दीपकत्वम् । "राधावमाना सा पद्मा पद्मोद्भवसुषिष्ठिता" इति ब्रह्मायडोक्तेः ॥ १ ॥

अत्र वेणु वाकितिवानिति वक्तव्ये चुकृजेति सङ्केतव्यक्तिः कूजने हि कोकिलादिष्वनौ रुढं कोकिलकूजितसदृशं वेणुवाद्य अनुचक्रे तन्वानुकरणं सङ्केतसूचनायेति भावः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

ॐ वेणुनादविशारदाय नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेव जी बोले, कि—या प्रकार शरद ऋतु में निमग्न भये जल जामें और कमलन की सुगन्ध लेके पवन जामें बहें, ऐसे वृन्दावन में गैयान कूं और ग्वाल बालन कों सग लेके श्रीकृष्ण जात भये ॥ १ ॥

फूल रही जो वन की पंकी तिनकी सुगन्ध तें भनवारे जो सोरा और पक्षी तिनके समूहन की बोली सों सरो-वर नदी और पर्वत गूँज उठे जामें ऐसे वृन्दावन में मधुवंशी

[१७८]

यावत्वन के पति श्रीकृष्ण चन्द्र पुत्र करके बलदेवजी और ग्वाल बालन सहित गायन कों चरावत वासुदी वजा-वत भये ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

तत्कृष्णवेणुगीतं स्मरन्त्यो यस्मात्तदाश्रुत्वा श्रुत्वा परोक्षं यथा भवति तथा व्रजे स्थितत्वात् ॥ ३ ॥

विक्षिप्तमनसो व्याकुलचित्ताः ॥ ४ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्तोषिणी ।

तत्र कृष्णस्य वेणुगीतम् अनुगीतान्तरं वा अवर्णयन् तत्र हेतुः तादृशजलादिदर्शनात्तस्यैव स्मरेण कामेन गोपी-स्मरणेन वा उदयो यस्य यद्वा स्मरस्य उदयो यस्मात्तत् यद्यपि सदा तस्य तादृश एव स्त्रमाक्षः तथापि तदानीं भावविशेषोत्पत्त्या वाक्यविशेषेण तादृशत्वमुक्तम् अत एव तदानीं मेव तामिस्तदनुवर्णनं च यद्वा तदिति कृष्णभावविशेष-सूचकं परममोहनमिति वा यतः स्मरोदयमभ्यन्यत् समानं व्रजस्य व्रजे वा वर्त्तमानायास्त्रिभक्ताः आश्रुत्य दूरतोऽपि सम्पक् श्रुत्वा कृष्णच्छाविशेषेण तासां भावबलेनैव वा धिवे-धितत्वात् आ इषत् श्रुत्वाति वा वेणुनागानं वेणोर्वा गीतं श्रीकृष्णाधरस्पर्शमात्रेण स्वत एव तत्कूजनस्यैव भङ्गी-विशेषेण गीतत्वेनैव परिपूर्तैः कूजनेन गीतमेव वाभिमेतं काश्चिद्भावविशेषयुक्ताः श्रीराधादेवगाथाः इति सर्वासामेव व्रजस्त्रीणां तत्कृष्णोऽपि मान्यानां वात्सल्यप्रसरस्यैवोदयो न तु स्मरस्येति ताः परिहृताः परोक्षं तासामेव साक्षात्-निभृतमित्यर्थः । अतः स्त्रीयाश्च सखीश्च श्रीललितादिश्च एव ताः प्रतीत्यर्थः । यद्वा, तादृश्यं चतुर्थी तासां सुखार्थमित्यर्थः तासां सुखेनैवात्मसुखविशेषात् ॥ ३ ॥

आरब्धाः आरब्धवत्यः इत्यवश्यमारब्धपरिसमाप्तिरेक्यत इति भावः तथापि न शेषः तत्र हेतुः स्मरस्य श्रीकृष्ण-स्मृतिविशेषस्य तद्विषयककामस्य सर्वत्रिस्तार्किकस्य चोदितं तद्वेणुवादनात्मकम् अग्रे वर्णनीयं वा स्मरन्त्य अनुसन्धानाः यद्वा काश्चिदन्ववर्णयन् काश्चिद्वर्णयितुमारब्धा अपि न शेषः हे नृपति तत् कथमेन स्वयमेव भावविशेषोदयमात्रस्य तत्संवरणार्थं सम्बो-धनम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नत्तत्र तदेववा कृष्णस्य वेणुगीतम् अनुगीतानन्तरं निरन्तरं वा अवर्णयन् तत्र हेतुः स्मरस्य उदयः प्राकट्यं यत्र तादृशं यथा स्यात् स्यात्तद्वत् यद्यपि सदा तस्य वेणुवादनविनोदो वर्तत एव तथापि तदानीं वयोऽतिशयेन शरलक्ष्मीविलासावलोकनेन च दीप्तभावस्य ताः समाकृष्टं वेणुविद्यामभ्यसतस्तथा तासां तादृशत्वं जातम् अत एव तदानीमेव ताभिस्तदनुवर्णनं च आश्रय्य दूरतोऽपि सम्यक् श्रुत्वा कलत्रेऽपि सर्वव्यापिस्वभावत्वात् इषदपि श्रुत्वेति वा काश्चिद्भावविशेषयुक्ताः श्रीराधादेव्याद्याः इति सर्वासामेव व्रज-स्त्रीणां तच्छ्रवणोऽपि सर्वभूतमनोहरमिति वक्ष्यमाणान्मात्रादीनां वात्सल्यादेरेवोदयो ननु स्मरस्येति ताः परिहृताः अतः स्त्रीवाङ्मयः सखीङ्मयः श्रीललितादिङ्मयः निजमनोवाष्पोद्गिरगाय ता अपि भावयितुमित्यर्थः । स्वशब्देन सख्याः सख्योऽपि व्याव-र्त्यन्ते इति तासां परमशक्तीनत्वं दर्शितं किं बहुना तत्रापि परोक्षम् अर्थान्तराच्छ्रवणं सावहितं यथास्यात्तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

स्मरोदयस्य क्रममेवाह-तदिति । तत्तादृशं परोक्षं यथा स्यात् तथा वर्णयितुम् आरब्धाः आरब्धवत्योऽपि नाशकन् तथा वर्ण-यितुं नापारयन्तित्यर्थः । तत्र हेतुः स्मरेति, कुतः ? कृष्णस्य सर्व-चित्कार्पकस्य चेष्टितं तद्वेणुवादनमयं स्मरन्त्यः अनुसन्दधानाः हे नृपेति तत्कथनेन स्वयमेव भावविशेषप्राप्त्या कातर्क्येण संस्मोधनम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्मरस्वोदयो यस्मात्तत् कृष्णस्य वेणुगीतमाकर्ण्य काश्चिद्व्रज-स्त्रियः तस्य कृष्णस्य परोक्षमसमक्षं स्वसखीङ्मयोऽनुवर्णयन् ॥ ३ ॥

तत्कृष्णस्य वेणुगीतं चेष्टितं वर्णयितुमारब्धाः आरब्ध-वत्यः तस्मिन्मनो हे नृप स्मरस्वोदयं व्याकुलितचित्तास्ताव-द्वर्णयितुमेव नाशकनुवर्णयन्ता न वभूवुः कृष्णश्च तच्छेष्टितं च तयोः समाहारः कृष्णचेष्टितं यादृशस्तथा कृष्णः चेष्टितं च तदुभयं स्मरन्त्यो नाशकनुवर्णयित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

महः कामः तस्योदयः अङ्कुरीभावः यस्मात्तन्महोदयं स्मरो-दयमिति केचित्पठन्ति तद्वेणु गीतमाश्रित्य काश्चिद्व्रजस्त्रियः परोक्षं काचाञ्चिदहृष्टुतं कृष्णस्य चरितं स्वसखीङ्मयो न्यवेदय-न्तिस्त्वन्वयः ॥ ३ ॥

वर्णयितुं कीर्तयितुम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसंज्ञाः ।

काश्चित् प्रेयसीरूपास्ता एव इत्यर्थः । सर्वास्तास्तेव सर्व-भेदाः ॥ ३-६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः कामवशाद्भगवदुद्बोधार्थं स्वसखीङ्मयः स्वसमान-शीलव्यसनाङ्गः तदनुमानं वर्णयितुमारभिर इत्याह-तद्व्रजस्त्रिय इति । आसमन्तात् श्रुत्वा आधिदैविकत्वात् अन्यथा कथं वनस्थितो वेणुनादो व्रजस्थिताभिर्गोपिकाभिरेव श्रूयन् यथा सर्वे देवा उत्थिता एव स्मरोऽपि उद्दीपनविभावत्वाच्च नादस्यातन्मध्ये काश्चन स्मरेण मूर्च्छिता एव काश्चित् पुनः कृपया भगवत्सङ्गं प्राप्य कृष्णस्य परोक्षं विद्यमानाङ्गः स्वसखीङ्मयः अनुभवत् करणानन्तरमेवावर्णयन् वर्णय-ितवत्यः ॥ ३ ॥

तासामपि पुनः कामोद्बोधे विशेषतो वर्णनाशक्तिर्जातेत्याह-तद्वर्णयितुमिति । तस्मानुभूतं भगवद्रूपं वेणुगीतं वा वर्णयितुं कार्यतः कारणतः फलतः स्वरूपतश्च निरूपयितुमारब्धवत्यः ततो मध्ये वर्णनार्थं कृष्णचेष्टितं स्मरन्त्यः तत् स्मरणं जातेन स्मरेणा जातो वेगः चित्तचाञ्चल्यं तेन विक्षिप्तमनसो जाताः नृपेति सखीजनं धर्मेत्वेन जितेन्द्रियत्वाय बर्हापीडमिति नन्वयं श्लोकः पूर्वोत्तरश्लोका-नन्वितस्तथा हि पूर्वं वर्णयितुं नाशकार्पकत्वात् वृन्दारण्यं प्राविशदित्युक्तेः अग्रचेति वेणुरवं श्रुत्वा वर्णयन्त्योऽभिरेभिरे इत्युच्यते एवं सति स्पष्टैवासङ्गतिर्मध्यस्थस्यास्य श्लोकस्येति चेत् अत्रेदं प्रतिभाति आद्ये प्रवेशमात्रमुक्तं न तु विशेषतः क्रमोक्तं द्वितीये च पूर्वं वेणुं चुक्रेत्युक्तं ततस्तत्कृत-माश्रित्येत्युक्तं तेन कुजनस्वभावादेव भावोद्दीपनं प्राप्ते पश्चादग्रिम-कार्यार्थं लीलाविशिष्टं स्वरूपं वेणुवासा प्रियेण गीतमाश्रित्य-त्युक्तम् एवं सत्याश्रित्यस्यावृत्तिर्नैवा गीतं हि स्पष्टार्थकं रस-निरूपकं च भवति तच्छ्रवणं लीलाविशिष्टस्वरूपानुभवो हृद्य-भूत अत एव कृष्णचेष्टितं स्मरन्त्य इत्युक्तं तदा तस्माननु-भवात् तद्विना स्यात्तुमशक्तास्तद्भावस्वभावादेव तदेवान्ववर्णय-न्तित्युक्तम् एतद्वर्णनं तदा स्याद्यदि गुणलीलाविशिष्टं स्वरूपं सर्वा-शेनानुभूतं स्यात् प्रकृते च स्मरोदयमेव गीतं प्रियेण कृत-मिति न सर्वात्मना तदनुभवोऽतो शक्तिरभूत् एवं सति चिकी-र्षितकार्पकसम्पत्तिं दृष्ट्वा पूर्वं तादृशं नादं प्रकटितवान् यच्छ्रवणेन गुणलीलाविशिष्टमुद्बुद्धरसात्मकं स्वरूपं सर्वेन्द्रियप्राणान्तःकरणा-जिवेषु पूर्णमाविरभूत् तदा तद्वर्णनमभूदमितो यस्मादपि एवं सति पूर्वं वर्णनाशक्तिमकत्वाऽग्रे तच्छक्तिहेतुं वेकेन श्लोकेनोक्त्वा शुका आहुः—इति वेणुरवमिति । एवम्भूतं पूर्वोक्तश्लोकोकरूपं ननु पूर्वोक्तवत्त्वं वेणुरवमित्यर्थः । एवं सति तद्व्रजस्त्रिय आश्रित्य तद्वर्णयितुं नाशकन् अनेनैवरूप-त्वात् ततः इति वेणुरवं बर्हापीडमिति श्लोकोक्तं वेणुरवमित्यर्थः तं श्रुत्वा वर्णयन्त्योऽभिरेभिरे इति श्लोकसङ्गतिर्निर्गम्यता मिह तास्तस्येन रसानां क्रमेणाविर्भावे महान्स इत्येव करणं तुल्यमर्थं चेतस्य रसस्य क्षापितं परमकाष्ठपञ्चस्वनन्महाफल-रितस्यैव कृतवान् प्रभुरिति हेयम् अन्यथा तत्कशर्वादीना-महानेऽप्युपलवदत्रापि तथा भवेत् अन्यत्राश्रयाने स्फुटीभाविष्यति नाभिर्वर्णयितुमशक्यं स्वयं वर्णयति तथात्वक्षपनाय बर्हापीड-मिति भावोद्दीपकत्वमात्रं कुजनधर्मे इति तत्कार्यं सप्रपञ्चं तत्कार्यं जायमाने स्मरत्वे वेगजश्चित्तविक्षेपः प्रतिबन्धक उक्तः

बर्हापीडं १) नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारम्—

विभ्रदासः कनककपिशं वैजयन्तीं च मालाम् ।

रन्ध्रान् वेणोरधरसुवया पूरयन् गोपवृन्दैः—

वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद्गीतकीर्तिः ॥ ५ ॥

❖ (बर्हापिच्छो वनचरवपुः कर्णयोः कर्णिकारः—

सव्ये बाहौ निहितवदनः सज्जमन्यत्र हस्ते ।

श्रीमद्वल्गुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कृष्णचेष्टितस्मरणं चाशक्तौ स्मरवेगे च हेतुकः तद्विभ्र-
दपस्यावश्यकत्वात् सावादकत्वाच्च वर्णनं न स्यादेवेति
शङ्कामपनुदक्ष्ये वर्णनायामुपपत्तिमाहैकेन बर्हापिडमिति अत्रेवं
क्षेपं सामोपनिषत्सु स्मरो वा प्राकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव
प्रासीदन् स्मरन्तो नैव कश्चन शृणुयुर्न मन्वीरक्षवजानोरन्यदा
वा वर्णे स्मरन्त्यस्य शृणुयुस्त्यादिना स्मरणस्यैव स्मर-
शब्दकाव्यतत्त्वमुच्यते स्मरणं स्मर इति व्युत्पत्तः प्रकृते स्वाभि-
नीनां मुखार्शवन्देषु स्वाधरसुधासम्बन्धः प्रभुणाग्रिमप्रयोजनार्थ-
सवश्यं कारणीयः स च वर्णनेनैव भवति तच्च न सुधा सम्ब-
लितनादान्तः प्रवेशं विना भवितुमर्हति तत्प्रवेशापि पूर्ववत्
कृष्णचेष्टितस्मृतौ न तत्सम्भवत्यत एव नदीवेगस्येवान्या प्रति-
वक्ष्यत्वं स्मरणस्य ज्ञापयितुं स्मरवेगेनत्युक्तमन्यथा न वदेत्
कृष्णचेष्टितं स्मरन्त्यो नाशकत्वेनावतैव चारितार्थोदतो नाद-
प्राधान्येनैव नादस्मरणं तद्वत्त्वेनैव च प्रभुस्मरणं नतु प्राधा-
न्येन चेत्तदा सर्वं सम्पद्यते इति स्वयं विचार्य पूर्ववत्तथा
कृष्णापि तद्वत्किं दृष्टोक्तकार्णार्थमुक्तपूर्वाभृङ्गाररसात्मकमुद्वो-
धकच्छाफकविक्षेपकशक्तिमत्त्वेनाखिलाङ्गयुक्तमपि स्वरूपे नादेऽनु-
समान एवानुभूतं भवति न तु पृथगेवम्भूतं नाहं सम्पद्ये शुद्ध-
पुष्टिस्थानं प्राविशत्पुष्टिमागङ्गीकारं प्रकटीकृतवान् तथा सति
ह्यतासां साक्षाद्भोगः सम्भवत्यन्यथैतावत्करणं निष्प्रयोजनकं
स्यात् यथा वृक्षाङ्गीकारेण बुद्धिनिवारणं कृतवानेवमेतदङ्गी-
कारेणापि कीर्तिहारा विश्वस्य सर्वस्यैव दोषं दूरीकरीष्यतीति
क्षोप्रत्वमप्यस्या खीलाभाः स्थापयितुमन्ते विशेषणम् एव सति
निष्प्रत्यङ्गं स्वधर्मानमभूदतो वर्णनाशक्तिमुक्त्वा तत्साधनं
माध्ये निरूपयामे तदुक्तम् एनेन वेणुरवं स्वरूपमेव वर्णितं भवति
अत एव इति वेणुरवमित्येवाम उक्तं तेन पूर्वस्माद्विषयगतत्वं
नादस्य ज्ञापितं भवति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत् कृष्णस्य वेणुगीतम् आश्रित्य परोक्षं यथा स्वात्तयात्
तासां व्रजे स्थितत्वात् ॥ ३ ॥

तद्वेणुगीतं वर्णयितुमारब्ध्वा आरब्धवत्स्योपि वर्णयितुं नाश-
कन् तत्र हेतुः स्मरवेगेनत्यादि ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णस्य तद्वेणुगीतमाश्रित्य तदेव काश्चित् परोक्षं यथा
भवति तथा स्वसाक्षिभ्यः अन्ववर्णयन् ॥ ३ ॥

तदेव वेणुगीतं वर्णयितुमारब्ध्वा अपि कृष्णचेष्टितं स्मरणस्यः
स्मरवेगेन विक्षिप्तमनसः नाशकम् ॥ ४ ॥

श्रीमत्कृष्णदासकृतश्रीगणदीपिका ।

तत्पूर्वोक्तप्रकारं सङ्केतसूचकमित्यर्थः । यद्वा, तस्य व्रजे वर्त-
मानायाः स्त्रियः स्वकान्तभावा न तु मातृभावास्तथा प्रोढाः
न तु कुमार्य इत्यर्थः । स्मरोदयं स्मरस्य कामस्फोदयो यस्मात्
अत्र कामोऽनुकरणमात्रमेव न तु वास्तवोऽसौ प्रच्छन्नकामकत्वा-
दासां गोकुलेन्द्रस्य सौख्यदेरित्युक्तः । यद्वा, प्रेमोदयं तदुक्तं व्रज-
हनतन्त्रे “प्रेमैव गोपरामाणां काम इत्यगमव प्रथमम्” इति तदेव
मनुकरणेन कोपि विरोधः, तदुक्तं ब्रह्मणा “प्रपञ्चं निष्प्रपञ्चोऽपि
विडम्बयसि भूतले” इत्यादि काश्चिद्भाववशीभूताः परोक्षम् अशा-
न्तराच्छ्रवन् । यद्वा, व्रजया निजजनाधारणाय तद्व्रजादिवर्णन-
सहयोगेनाल्लक्षं यथा स्वात्तयेति समुच्चिनवर्णनं हि प्रीति-
मात्रं बोधयति न तु कान्तभावमित्यभिप्रायात् । यद्वा, काश्चित्
कृष्णस्य व्रजस्त्रिय इति सम्बन्धः यद्वा कृष्णस्य स्मरोदयं कृष्णस्य
सम्बन्धिस्मरस्योदयो यस्मादिति ॥ ३-४ ॥

भाषा टीका ।

काम को जामें उदय होय ऐसे वा वेणु गीतको व्रज
की स्त्री सुनकरके कितनी स्त्री श्रीकृष्ण के पीछे अपनी
सखीन सों वर्णन करत आई ॥ ३ ॥

वा वेणु गीत के वर्णन करके को आरम्भ कियो परञ्च
बीच २ में श्रीकृष्णकी स्त्रीला चेष्टान को स्मरण होयभावे तासों
कामदेव के संगतें मन जिनके विक्षिप्त होय गये ऐसी वे स्त्री
हे राजन् ! वर्णन करिबे कौ नहीं समर्थ होत आई ॥ ४ ॥

श्रीधरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यादृशं कृष्णस्मरणं तासां मनसः स्वीकृतं जातं तदाह
बर्हापीडमिति । नटवरं वपुर्विभ्रद्वन्वाचनं प्राविशत् कथमुक्तं ।

भूविन्यासाङ्गुलिभिरणयन् गापयन् गोपवृन्दान्—

भूतग्रामन्तर्हि रमयन्ब्रह्मगान्धर्वमेव ॥ ० ॥

इति वेणुरवं राजन् ! सर्वभूतमनोहरम् ।

श्रुत्वा ब्रजस्त्रियः सर्वा वर्णयन्त्योऽभिरेभिरे ॥ ६ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वने स्त्रपदैरङ्कितैरमयां रतिजनकं गोपवृन्दैर्गीतकीर्तिः तथा बर्हममपीडं शिरोभूषणं विभ्रत बर्हमपीडो यस्मिन्निति वपुषो विशेषणं वा वेणुवादनमुत्प्रेक्षते रन्ध्रान्वेषोरिति अतो नूनमधरसुषैव पूर्याद्वेणोरुच्छलन्ती गीतवत्प्रसर्पितुमर्हतीति भावः ॥ ५ ॥

अभिरेभिरे वर्णयन्त्यः पदेपदे परमानन्दमूर्तिं कृष्णं परि-
रब्धवन्त्यः ॥ ६ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्त्रामिकृतवृहत्तोषिणी ।

एवं भावविशेषाविभावेन श्रीव्यासनन्दनन्दनस्य तदानी-
न्तनवेषादिकं स्मरन् तासां तद्वर्णान्तरेव स्वयं तद्वर्णयति-
वर्हति । तत्कृमिप्रयो यादृगित्यादिनां तैर्व्यञ्जित एव अथवा
तद्वर्णितस्मरणेन हताक्रान्ततद्वर्णयवेषविशेषतो विविक्षितमनस्त्वाच्च
न शोकुरित्यभिप्रायेण हेत्वन्तरमपि वदन् तद्वर्णमेव वर्ण-
यति । यद्वा, पश्चात् कथञ्चित् प्रयत्नेन तास्तदन्ववर्णयन्ने-
त्याह-वर्हति । इतीति निरन्तरश्लोके तथैव श्रीवादरायणिना
वेणुरवोक्तः नटश्चासौ नरश्चेति तद्वद्विचित्रवेषं वपुः देवानां
सद्वेषं विचित्रवेषत्वेन नराणां च मध्ये नटस्य कालविशेष
एव नृत्याद्येविचित्रवेषप्रदृश्यापेक्षया नरशब्दप्रयोगः तदेव
दृश्यति—वर्हमपीडमित्यादिभिः । यद्वा नरस्य हर्षभरेण नृत्य-
न्तीति नटाः नराः जीवाः सर्वे परमात् तद्वपुः विभ्रत
प्रकटयन् यद्वा तद्वपुर्बभूव सः नटवरेति पाठोपि कचि-
दुद्भयते कर्णिकारमित्येकत्वेपि कर्णयोर्द्वित्वात्तद्वमेव द्वेयं
तथा वासश्च कर्णिकारं पीतवर्णमुत्पलाकारं पुष्पं तस्य
आरण्यं शरदि वसन्ते च विशेषतः सम्पत्तेः शोभा विशेषा-
प्रवेशश्च वैजयन्ती नाम पञ्चवर्णपुष्पैर्ग्रथिता माला तां वेणोः
रन्ध्राणि अधरसुषया पूरयन्निति भावविशेषेण वेणुवादनं
तथा तस्या इव तस्य परममोहनत्वं च सूचितं वृन्दाया
आरण्यमिति तद्विष्टाड्या तथा श्रीमगवत्क्रीडाविशेषो-
त्सुकतामभिप्रेत्य विशेषतः संस्कृतमित्यर्थः । अतः स्त्रैः असा-
धारणैः पदैः सर्वत्राङ्कितैः रमयां तस्याः सर्वेषां वा सुकरं
यद्वा स्वपादयोः रमयां रम्यकोमलधूलीपुष्पपरागपत्रादिमय-
त्वेन रतिजनकं गोपवृन्दैर्गीता कीर्तिः विचित्रसौन्दर्य-
वैदग्ध्यादिरूपा यस्य । यद्वा, तस्य भावविशेषमालक्ष्य गीता
कीर्तिगीतानां यस्मिन् तासां साक्षादनुकिल्लंजया मौक्तिकहार-
स्त्रयाङ्गुलधनुर्गवर्णनं स्तत एव तस्य नित्यासङ्गत्वात्
किं वा शूरतमयमदिने वनाविहारविशेषार्थं केवलवन्त्यवेषेण

तथैव वने प्रवेशात् पूर्वमुक्तस्याग्रेऽपि वक्ष्यमाणस्य श्रीवृन्देव
साहित्यस्याऽत्रानुक्तिः भावविशेषेण गुरुदृष्टा लज्जाद्युत्पत्तिः किं
वा वयस्य श्रीकृष्णचेष्टितस्यैव परममोहनत्वेन तद्वर्णनं चात्र
तदपेक्षाधिष्याभावात् किं वा गोपवृन्दैरिति सोऽपि गृहीत
एव तत्र तस्य गौणत्वेन न स्पष्टो निर्देशः ॥ ५ ॥

इति ईदृशेन अनेन प्रकारेण वा सर्वादूरऽन्तिके वा स्थिता
यद्वा प्रौढवालादिभेदेन वर्तमानाः यद्वा सर्वा एव सङ्गु-
वर्णयन्त्यः सत्यः वेणुरवमेव अन्ववर्णयन्निति पूर्वमपि तस्यैव
प्रस्तुतत्वात् अतो यत्रासौ व्यक्तो नास्ति तत्राप्येव एव
यच्चाग्रे रूपवेषादिवर्णनं तच्च तत्साहचर्येण प्रसक्तादिति ह्येव
यद्वा, कृष्णचेष्टितमिति पूर्वोक्तमाकर्षणीयं वर्णयन्त्यो मिथो
गोप्यः क्रीडा इति सर्वान्तोक्तः अभिरेभिरे हेहा क्रान्तं श्री-
कृष्णं भावयन् किं वा भावविशेषादयस्त्रभावेन परस्परं
सर्वा एव परिरब्धवन्त्यः किं वा वेणुनादमेव वा प्रीत्या हृदये
संलग्नं चक्रुरित्यर्थः । सर्वत्रैव हेतुः सर्वेषामपि भूतानां मनोहरं
किमुत तासामिति अभिरेभिरे इति पाठस्तु श्रीवित्तसुखसम्मत
एव अमितो रतिं प्राप्नुवित्यर्थः । हे राज्ञिन्निति पूर्वोक्तनृपति वत्-
यद्वा हे भावविशेषेण प्रकाशमानेति सम्बोधयन् हस्तप्रदृश्या-
दिना तमसावुत्थाप्यालिङ्गितवतीति हेयम् ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ॥

तत्तद्भावविशेषास्तदेव विदुष्योति-वर्हति युग्मकेन । नटवत्स्वपु-
रिति बहुव्रीहिरभेदेपि भेदोपसारात् यन्मत्स्यलीलापिकं
स्त्रयोगमायावत् दृश्यता गृहीते विस्मापनं स्वस्य च सौम-
ग्यैः परस्परं भूषणभूषणाङ्गमिति तस्यापि विस्मापकतानिर्णयन
स्वभावत एव तावत्सप्तद्वरधपुः सर्वतदीयकपवृन्दवरिष्ठं तत्रापि
तदानीं नटवेषमित्यर्थः । यद्वा, तादृशवपुर्विभ्रत शश्वच्छोभाविभो-
घनेन पुष्पाङ्गं नरवरेति पाठोपि कचिद् दृश्यते कर्णिकारं
पीतवर्णमुत्पलाकारं पुष्पं वैजयन्तीनामपञ्चवर्णपुष्पैर्ग्रथिता माला
तां वेणोः रन्ध्राणि अधरसुषया पूरयन्निति तस्या इव तज्जा-
वक्ष्यापि परममोहनत्वं सूचितं वृन्दाया अरण्यमिति तद्वि-
ष्टाड्या तथा श्रीमगवतः क्रीडाविशेषोत्सुकतामभिप्रेत्य विशो-
षतः संस्कृतमित्यर्थः । अतः स्त्रैः असाधारणैः पदैः सर्वत्राङ्कितै-
रमयां तस्याः सर्वेषां सुखकरं यद्वा स्वपादयोः रमयां स्ततः
प्रियत्वेन रम्यकोमलधूलीपुष्पपरागपत्रादिमयत्वेन च रतिजनकं
ब्रजस्यापि वृन्दावनान्तर्बर्हिषत्वेन तद्वद्विरेव वनत्वव्यपेक्षया
विशेषतस्तत्पदोपादानं गोपवृन्दैर्गीता कीर्तिः विचित्रसौन्दर्य-
वैदग्ध्यादिमसंशङ्का यस्य यद्वा तस्य भावविशेषमालक्ष्य

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गीता कीर्तिः गोपीनां वस्मिन् तासां साक्षादनुक्तिः
ल्लङ्घया मौक्तिकहारस्त्रयाङ्गदायवद्वारस्वावर्णनं स्वत एव
तस्य नित्यसिद्धत्वात् । यद्वा, वन्यवेषस्यैव मोहनत्वात् किंवा
शरत्प्रथमादिने वन्यविहारवेषार्थं वनप्रान्नमागत्य कृतेन
केवलवन्यवेषेणैव वने प्रवेशात् अत्र गोपवृन्दैरपि बलदेवोपि
गृहीतः तस्य युगलत्वेनानुक्तिः श्रीगोपीनां श्रीकृष्णोक्तिनिष्ठत्वं
तत्परिस्फुरत्येव तु तत्साहित्येन वर्णनमिति व्यञ्जयति ॥ ५ ॥

इति उक्तप्रकारेण सर्वास्तास्त्रेव प्रौढबाळादिभेदेन वर्त-
मानाः अभिरेमिरे इवाक्रान्तं श्रीकृष्णं भावनया किंवा भाव-
विशेषोद्भवसम्भोहेनान्योन्यं तं मत्वा किंवा भावविशेषोद्भव-
स्वभावेनैव परस्परं सर्वा एव परिरम्भवत्यः सर्वत्रैव हेतुः सर्वेषा-
मपि भूतानां प्राणिनां मनोहरं किमुत तासामिति अभिरेमिरे
इति पाठस्तु चित्सुखसम्मत एव अभितो रति प्रापुरित्यर्थः
हे राज्ञिति पूर्वोक्तनृपेतिवत् ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

स्वपदरमणो स्वपदेन प्रीतिकरम् ॥ ५-६ ॥

श्रीमद्विरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कीदृशं कृष्णचेष्टितमित्यब्राह्म-वर्हेति । बर्हात्मकमापीडं शिरो-
भूषणं द्वितीयान्तानां विभ्रदित्यनेनान्वयः कर्णयोः ओत्रसन्धयोः
कर्णिकारं बाङ्गलीकुसुमात्मकं कर्णपूरं च तथा कनकवत् कपिशं
पिशङ्गं वासः वैजयन्तीं माळां नटात्मकवरस्येव वपुश्च विभ्रत्
नटवरवपुर्गति बहुव्रीहिणा कृष्णविशेषणं वा तस्य तत्पुरुषपक्षे
तद्विशेषणत्वमपि बर्हापीडमित्यस्य बहुव्रीहिणा सम्भवति
अथरस्य सुषया वेणोः रन्ध्रान् परस्परं साधरसुषेन मुख-
वायुना वेणुं नादयन्नित्यर्थः । गोपानां वृन्दैः गीता कीर्तित्यस्य
तथाभूतः सन् स्वपदेरङ्गिनैः रमण्यं रतिजनकं वृन्दावनं प्रावि-
शन् उक्तवेषं कृष्णं बर्हापीडादिभारगवेणुरन्ध्रपूरयवृन्दावन्य-
प्रवेशनात्मकं चेष्टितं च स्मरन्त्यो नाशकनुवर्जितं (भावः) पूर्वणा-
न्वयः ॥ ५ ॥

एवं तावद्वर्णयितुमशक्यस्ततः शनैर्ब्रह्माश्वासा वर्णयामासु-
रित्याह—इतीति ॥ हे राजन् ! इतीत्यं तावदेवभूताः ब्रजस्त्रियः
सर्वभूतानां मनोहरं वेणुशब्दमाक्रुण्य तमेव चेष्टितं वर्णयन्त्यः
तद्वर्णनात्मकं विहारं चक्रुः अभिरेमिरे इति पाठे वर्णितं बुद्धौ
सज्जिधापितं अन्मयमन्मयं भगवन्तं बुद्ध्या परिरेमिरे
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

हरेस्तदाकारदर्शनं च सुखहेतुरिति भावेन तस्य स्वरूप-
प्रकारं वक्ति—बर्हापीडमित्यादिना । बर्हे पिच्छमेवापीडं शैलरोचसं
यस्मिन् तत् नटवत् वरवपुः शुभाकारं विभ्रदिति प्रत्येकं
सम्बन्धयितुं स्वपदेन स्वपादेन रमत इति रमण्यं रमयत्
रन्ध्रान् सुविरागि ॥ ५ ॥

[१७६]

बर्हेमेवापिच्छो यस्य स तथा वनचरवपुः किराताकार इवा-
कारो यस्य स तथा शुभाकारे तनौ वपुर्गति च वनचरा
गोपा वा कर्णयोः कर्णिकार इत्येकं पदं कण्ठेकाल इतिवत्
भ्रुवोर्विन्यासः भ्रुमङ्गाविशेषः तेन सहाङ्गुलीभिः अन्यत्र हस्ते
सज्जं सक्तं रणायन् वेणुमिति शेषः । अङ्गुलीमीरण्यासिति
वक्तव्ये हस्तत्वं छन्दोमङ्गमयात्कृतं गान्धर्वं ब्रह्मैव भरतशास्त्रोक्त-
प्रकारमेव गोपवृन्दान् गापयन्निति द्विकर्मकोऽयं धातुः भूत-
प्रामं प्राणिसमूहं रमयन् वृन्दावनं प्राविशदिति पूर्वणान्वयः ॥ ७ ॥

अभिरेमिरे इत्यत्र वा रतिः सा मुख्यतः श्रिय एव तद्गीतरस-
विशेषज्ञत्वात्तद्व्यासां तदभावात्समादौपचारिकमभिरमणं
तदुक्तं “ श्रीदेवी वेणुमाभित्व रमे कृष्णमुखाब्जुजे ” इत्यादि
सुरा इतरभाष्येण इत्यत्र इतरभाष्यानि वेणुमन्तरेणान्यभूष-
णानि गता आविष्टा इत्यर्थः । इतरेषां रामादीनां वा “ वेणुमुखे
धने पात्रे भाष्यं भूषाभूषयोः ” इति बाधः वनचरा
गोपा वा ॥ ६ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवृद्धक्रमसन्दर्भः ।

अथ शरदागमे वृन्दावनभुवं वर्णयन्नाह—बभौ भूः पक्षेत्यादि,
हरेः कक्षां पत्नीरूपा धरण्यां च दूर्वाहवश्यामलाङ्गमे-
त्यभियुक्ताः श्रीभूलीला इत्यादिवागमान्तरं सा तु भुवोऽधि-
ष्ठात्री तत्सम्बद्धा भूरपि तथा माध्यां श्रीकृष्णारामाध्यां हेतु-
भूताध्यां बभौ पक्षसस्याद्येति जात्युक्तिः नितरां प्रतिशयेन
एवं शरद्वर्णनमुपक्रम्य तत्रैव शरदि पुनर्विहारमाह—बर्हापीड-
मित्यादि । नटवत् वरवत् वपुर्गति वशो विवाहप्रसूतः नटोऽपि
वरमिीत वा नटवरवदिति वा नटनरेतिपाठे नटवत् नरवत्
द्विभुजत्वे तात्पर्यम् । यद्वा, नटनरं आनन्दोल्लासिकाङ्गः तद्वाति
वृक्षातीति नटनरं वपुर्गत्यं बहुधा सर्वेषामेव नटनं ज्ञायत इति
भावः ॥ कर्णयोः कर्णिकारं सप्तस्थां प्रलुक् । यद्वा, कर्णयोः
कर्णिकारं विभ्रत् विभ्रदित्युभयत्र शोभ्यं लीलावशादेक-
मेव कर्णिकारं कदाचिद्भावे कर्णं कदाचिद्विद्ये च विभ्रतीति
भावः । जातावेकवचनं वा वैजयन्तीं जानातुस्वपन्नरचनानमयी माळा
वृन्दारण्यं कीदृशं स्वपदैः स्वपदविहैरमणीयम् । यद्वा, स्वपदं
स्वयोगाधिष्ठानं परमवैकुण्ठं तेन रमणीयं स्वतोऽपि श्रीमवैकुण्ठ-
त्वाद्रमण्यं भगवत्प्राप्तुर्मात्रे प्राप्नुयतावुक्तप्रकारवैभवाद्दस्यामोम-
वैकुण्ठत्वेन च रमण्यं वैकुण्ठस्य च त्रैविध्यं प्रागुक्तं तद्युक्तिश्च ।
अथवा स्वपदादपि वैकुण्ठादपि रमणीयं किं कुर्वन् अथरसुषया
वेणोरन्ध्रान् पूरयन् पुंस्त्वभावे यद्यपि अथरसुषया वेणोरेकमेव
रन्ध्रं पृथगे तथापि प्रतिशयतया एकं रन्ध्रं प्रविश्य उच्छल-
द्रूपतया सर्वाण्येव रन्ध्राणि पूरितानीति भावः । वस्तुतस्तु
अथरविश्वस्य शोणं महः एकमेव रन्ध्रं प्रविशेद्य तत्रैव
बहुव्रीह्यं रन्ध्रान्तरविचरेष्व उच्छलन्तीत्यत्रैवाऽमृतस्वरूपेण
ध्वनेश्च स्वरगतमाधुर्यं ध्रुयतया भवणायोरमृतत्वादानन्दप्रदत्वं
व्यञ्जयम् ॥ ५ ॥

तदेव वेणुरवस्य माधुर्यं वर्णयति—इतीत्यादि । इति
उक्तप्रकारं राज्ञिति विस्मये सम्बोधनं एक एव वेणुरवः
भोतृगामभिकारिभेदेनानन्दवर्द्धक इत्याहुः—सर्वभूतमनोहरं सर्व-

श्रीमद्भगवत्प्रेमामिकृतवृद्धकमसन्दर्भः ।

शब्दः स्थिरजङ्गमादिपरः मनोहरशब्दः विकारकारिपरः तेन स्थिराणां चाञ्चल्यं जङ्गमानां स्थैर्यं यत इति भावः । सर्वभूतमनोहरत्वं प्रतिपाद्य सर्वभूतबहिर्भूतानां गोपीनां विशेषमाह, श्रुत्वेत्यादि । व्रजस्त्रिय इति, सामान्योक्तवद्भुत्वेनैव सर्वसिद्धेः सर्वा इति तासामेव विविधत्वं वर्णयन्त्यः सत्यः परस्परम् अभिरेभिरे आबुद्धितवत्यः सर्वभूतमनोहरं यथा स्यात्तथा वर्णयन्त्य इति वा सर्वा इत्यस्य गण्यवैविध्यपरत्वं गण्यश्च तासां बहव एव तथा हि—

नित्यसिद्धेति सिद्धेति प्रथमं मिथ्येति द्विधा ।

नित्यस्वरूपसिद्धत्वादवतीर्णां सहादिमा ॥

उपासनामिबद्धामिबद्धमिथ्य मनोरथैः ।

कृष्णप्रसादतः सिद्धा या सा सिद्धा निगद्यते ॥

नित्यसिद्धा भवेत् द्वेधाऽनूढाढाभेददर्शनात् ।

ऊढापत्युर्ममत्वैकपात्री नैवास्व सङ्गमाक् ॥

अनूढा कन्यकैवात्र मेदो नानाविधोऽनयोः ।

विलासिनः श्रीकृष्णस्य तथैवेच्छावशेन हि ॥

नित्यसिद्धाऽऽनूढता माक् जाता रसविशेषतः ।

कन्याः स्वरूपसिद्धाश्च पुनः कात्यायनीव्रतात् ॥

कृष्णलीलाविशेषार्थः साधकत्वमुपागताः ।

श्रुतिरूपतया काश्चिन्मुनिरूपतया पराः ॥

पूर्वं स्थिता व्रजे पञ्चाज्जाना गोपकुले तथा ।

कृष्णप्रसादतो या सुखिद्धास्ताश्च द्विधोदिताः ।

सुरास्त्रियो यावतीर्णस्ताश्च तासां प्रसङ्गतः ।

सिद्धा एव भविष्यन्ति न तासां पूर्वरूपता ॥

एषु मेदेषु मुनिनां या विहायाभवस्तथा ।

भौमवैकुण्ठजत्वात्ता भौम्य एव प्रिया हरेः ॥

अन्यास्त्वभौमवैकुण्ठप्रियाः सह महीं गताः ।

एवं भौमाभौतया तासां मेदास्तु भूरिशः ॥

अपसवत्यो याः काश्चिद्भौम्यस्ता अपि तत्स्पृहाः ।

तत्तद्वपुर्विहायैव सिद्धास्तं प्राप्नुञ्जसा ॥

अतः सिद्धा अपि द्वेधा प्राचीनाधुनिकत्वतः ।

मुग्धा मध्यादिमेदेन धीराधीरादिमेदतः ॥

अवस्थाभिस्तथाष्टाभिस्तासामानन्त्यमिष्यते ।

मुख्यगौणप्रभेदेपि पुनरानन्त्यमेव च ॥

शतकोटितया तासां खख्यां कः कर्तुमर्हति ।

अथात्र नित्यसिद्धानां नित्यं वृन्दावनस्थितिः ॥

अनुरक्ता इमाः सर्वाः वत्सलाः सखिमातरः ।

रसमेदेन संप्राप्ताः कृष्णस्योत्तमभक्तताम् ॥

किं पल्लवेन बहुना ह्यवराश्च तदा स्त्रियः ।

कृष्णेक्ष्णपथं प्राप्य रत्या तं प्रापुरञ्जसा ॥

एवं स्थिते व्रजदेवीनां गण्यमेदे सजातीयावजातीयाभिः सह वर्णयन्त्यः परस्परमभिरेभिरे इति प्रकृतस्थितिः वर्णनोपक्रमे प्रायः प्रातिश्लोकमेव वेणुवादनलीला दृश्यत इति प्रकृतिवैचित्र्यात् विविधानां वकीणामुक्तिमन्तव्याः तेनार्थस्यापि वैविध्यमवगन्तव्यमिति प्रथमश्लोके विविधोऽर्थो बोद्धव्यः

तत्र सर्वभूतमनोहरमिति सर्वेषां चेतनानां भूतानां पृथिव्यादीनामचेतनानामिति द्वन्द्वगमः मनोहरशब्दो विकारकत्वे लाज्जिगिकः तेन सर्वशब्दो वत्सलत्वापरोऽपि बोद्धव्यः तेन अभिरेभिरे इत्यन्ते तत्परं वाक्यं तद्वर्णयितुमारब्धाः इत्यारभ्य चित्तिसमनसो नृपेत्यन्तप्रनुरक्तपरम् अतः स्मरवेगेन विस्मितमनसः सख्यो वर्णयितुं नाशकम् अयम्भावः सर्वादिस्थादिवैराग्यपूर्वकं वर्णनं कर्तुं नाशकम् वस्तुतस्तु वर्णनां चकुरेव तेन प्रथमं वात्सल्यरसानुगुणं व्याख्यायते ॥ ६ ॥

श्रीमद्भगवत्प्रेमामिकृतसुबोधिनी ।

तस्मिन्वर्णयितुमशक्यं स्वयं तथात्वज्ञापनाय बहुपिडामिति वाक्याशङ्कं वर्णनीयः । ननु, रूपमात्रं तथा सति रूपं वेणुनादः क्रीडाचेति प्रथं वर्णितं स्यात् अन्वोपसम्बन्धे प्रकारविशेषश्च एतादृशं वपुर्विभवेयोः रन्ध्रान् पूरयन् वृन्दास्थयं प्राविशदिति सम्बन्धः स्वरूपगुणलीला उक्ताः क्रमेणैव बह्वै मयूरपिच्छं तदेवापीडः शिरोभूषणं यस्य वपुषः नृत्यन्मयूरानुकरणाच्चैतत् स चोद्बुद्धरस एव तथेति भगवतोऽप्युद्बुद्धरसात्मकत्वं सूचितं भवत्यनेन अतो युक्तैवाशक्तिरिति भावः नटवत् वस्त्रश्च वपुः रसो हि द्विविधः धर्मसहितः केवलश्च केवलो नाट्ये प्रसिद्धः धर्मसहितः सम्भोगे भगवतो वपुरुभयविधमप्यत उक्तं नटवद्भवदिति वरः प्रत्यग्रभोक्ता भगवांस्तु हृदयेपि वसते तावत्तथापि ज्ञानिनामिव न तासां सुखमिति ज्ञापयितुं वपुषो भरणं निरूपयते । ननु, स एव तथा बया पात्रस्थं रसं पात्रयितुमुद्यतस्तत्पात्रं हस्ते विभ्रज्ज्वति पुरुषस्तथा स्वरूपात्मकं रसमेतेभ्यो भक्तेभ्यो दातुमुद्यत इति ज्ञायत एतादृक् स्वरूपमाकट्येनेति ज्ञापयितुं वपुर्विभ्रज्ज्वत्युक्तम् अथवा नटवरवपुषुरिति विशेष्यं पदं नटवरवपुरुपः प्राविशदिति सम्बन्धः विभ्रज्ज्वत्येव बह्वपिड-कर्णिकारवासोमालापदैः सम्बन्धः कर्णयोः कर्णिकारकुसुमं यस्य अलुक्सप्तमी कर्णिकारस्तु शृङ्गारोद्बोधकः शृङ्गारस्तु संयोगविप्रयोगेन द्विविधः श्रोत्रे तदुभयप्रतिपादके तयोः कर्णिकारसम्बन्धेन पूर्वं निरूपितो रस उच्छलितो भवति तादृशस्तु रसो गुप्त एव रसत्वमापद्यत इति पीताम्बरं वर्णयति कनककपिशं वासो विभ्रज्ज्वति उद्बुद्धे रसे गोपिकावासो न गण्यवेयुरिति व्यामोहककनकतुल्यता निरूपिता कनकवत्कपिशं पीतमिति माया हि सा अतो यत्र वसनाकृतिरपि न सम्यगवलोकिता तत्र तेन वसनेनाच्छन्नं रसं कथमुद्घाटयेयुः ततोऽप्याच्छादिकामाह, कीर्त्तिमयी वनमालां वैजयन्तीं च मालां विभ्रज्ज्वति वै निश्चयेन सर्वजयप्रकाशिका वैजयन्ती एवं रसद्वयं तदुद्बोध आच्छादकं विज्ञेयकं च रूपे निरूपितं नामलीलारूपं वेणुनाह निरूपयति-रन्ध्रान् वेणोरिति । रन्ध्रान् वेणोः सप्त सुभा त्रिविधा देवभोग्या भगवद्भोग्या सर्वा भोग्या च तत्र हेतुः बोमात्मके अदरे स्थापिता तस्याः साक्षाद्भुभावो नोच्छिद्येन सम्भवति अतः श्रोत्रपेयैव सा हि सर्वेषां भगवद्भोग्या सम्पादयति आनन्दमेव सा प्रकटा द्रवीभूता ब्रह्मानन्दादप्यधिका आनन्दसारभूता सा न कथञ्चित्साधनतामापद्यते स्वतः अतो नादब्रह्मणि तां योजयितुं नादोत्पत्तिस्थाने वेणी तत्रापि तद्वन्ध्रेश्वमुत्तत्वात्पूरिता

श्रीमच्छुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नहि साक्षाद्वेणुमपि स्पृशति वेणोरित्यसमासात् वेणुमध्येपि सा न अतो यद्वा नादस्तद्वद्वारा गच्छति तदा तेन सम्बन्धो गच्छति ततः कर्णद्वारा हृदये प्रविष्टा वर्णनायां मुखे समा गच्छन्ती मुखमपि स्वभोगयोगं करोति यावत् रसपूरेण सौख्येणो नास्तः प्रविशति तावदपि साक्षात्तद्भोगयोग्यता न भवति एतदर्थमेव वर्णनं तद्रसप्रवेशे निरोधः सिद्धः अतः स्वल्पतरो गोपेषु भोग्यगोपीत्यतिरिक्तसु सर्वेषु च अत एव निरोधो भक्त्यनन्तरं निरूपितः सृष्ट्युत्पन्नानां भोग एतत्पर्यवसायी ततो विमोचनं स्वाश्रयप्रापणञ्च प्रत्यापत्तिः अन्यथा सृष्टिर्वर्ण्यो स्यात् अयं पुनर्ब्रह्मानन्दभावे जाते तत्राप्याभिदैविकरूपे सम्पन्ने लक्ष्म्या इव मुख्यो रसभोगः सम्भवति तदंशानां च क्रमेण अतो निरोधो महाफलः अतोऽत्र स्त्रियः प्रकरणात् न निरूप्यन्ते भगवद्भोगानन्तरमेव भगवान् भोग्यो भवति अतोऽत्र शुकोपि मुख्यतया स्त्रिय एव वर्णयति, अत्रिकुमाराणामप्यत एव स्त्रीत्वं न हि पुरुषोऽन्योपभोग्यो भवति स्त्रीपभोग्यो वा परं ज्ञात्वा पानं महान् रस इति भगवतोऽप्ये ज्ञानोपदेशनिर्देशः मुख्यप्रापणार्थं वा दुःखदूरीकरणार्थं च अत एवात्रे आभिदैविकी स्त्रियं प्रार्थयिष्यन्ति अतो रूपेण वर्णयित्वा स्वच्छन्दतां संपादयति । स्वच्छन्दतामाह, गोपवृन्दैरिति वृन्दायाः स्त्रियाः अरम्यं प्राविशत् सर्वे कार्यं कृत्वा स्वच्छन्दतां संपादितवान् । ननु, जगति भक्तिर्न स्थापितेति कथं कृतकार्यता तत्राह स्वपदरम्यमिति स्वपदानां स्वचरणाणां रम्यं यत्र धर्मस्थापनमाह गोपवृन्दैः सहेति अवशिष्टपुरुषार्थस्थापनमाह, गीतकीर्त्तिरिति । गीता कीर्त्तिर्यस्येति स्त्रीभावो गूढः पुष्टिमाणं तत्त्वमिति कृष्णपदार्थः कचिद्विबुधः ॥ ५ ॥

अतः सर्वमेवोपसर्जनीभूतं वेणुनाह एव मुख्य इति तमेव वर्णयितुमारेमिरे गोप्य इत्याह—इति वेणुस्त्वमिति । इति हेतोः वेणुस्त्वमेव वर्णयितुं वेणुरवमाकर्ष्य वर्णयितुमारेमिरे इति सम्बन्धः तत्र प्रथमश्रवणो वर्णनार्थं श्रवणो च सादरं श्रवणं भवति अमुना प्रकारेणोद्भूतं वेणुरवं न तु केवलं राज्ञिति सम्बोधनं तद्रसानभिस्तत्वास्वापनाय अनेनापि उपेष्टोऽर्थो नोक्त इति स्थापितं तर्हि तत्र कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य प्रमेयबलादेव मविन्यतीत्याभिप्रायेणाह सर्वभूतमनोहरमिति सर्वभूतानां मनोहरं स्वत एव मनोवशीकरणसमर्थम् अतः सम्बद्धं भूत्वा अभिरेमिरे ब्रजस्त्रिय इति कार्यान्तराभावः सूचितः न हि ब्रजस्त्रीणां पुरुषेषु वनं गतेषु सन्ध्यापर्यन्तमागमनसम्भावनारहितेषु प्रातरेव निवृत्तावदयकेषु किञ्चित्कार्यमस्ति अतः सर्वा एव वर्णयन्त्यः पौर्वापर्येणामितो रेमिरे पुःस्वात्मकं प्रपञ्चं विस्मृत्य परमानन्दविलासं कृतवत्यः पूर्वं प्रथमश्रवणमत्रिणा कामोद्दीपनमेव चित्तविक्षेपादशक्तिरुका ॥ ६ ॥

श्रीमद्विभनाथकवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

तदेव तासां मनोविक्षेपकस्मरवेगजनकं कृष्णचेष्टितं किमि-

त्यपेक्षार्थं श्रीशुक एव सर्वैश्वर्यायति—वर्द्धमापीडः शिरोभूषणं यत्र तथाभूतं नटवरवपुर्विभ्रत कर्णिकारमेकमेव कर्णयोः कदाचिद्वामे कदाचिदक्षिणा इति स्वरूपौवनमन्ततामभिव्यञ्जयितुं विभ्रदिति तु कृष्णचेष्टितं तासांमतिशयेन स्मरवेगजनकं भवति वैजयन्ती पञ्चवर्णपुष्पप्रयितां वेणुवादनमुत्प्रेक्षते—रन्प्रानिति । तेन स्वेणुं स्वाधरसुधयैव निश्छिद्नीकरोमीति कृष्णस्वेच्छा अधरसुधा तु वेणुं निष्प्राणमपि स्वरूपेण जेतयित्वा समाशीकृत्य तेन त्रिजगदप्युन्माद्य पञ्चाक्षं कठोरमचेतनस्वभावमनीधकाः रिणं ज्ञात्वा तदीयछिद्रेभ्यो निःसृत्य ब्रजबाह्यानां कर्णद्वारेण तन्मनःप्रविश्य स्वं सफलीकृत्य तत्रैव स्वसंवेधिकमान् दर्शयामसेति द्योतितं स्वपदयोरासत्वात्कन्दनादिभीरमणं यत्र तदिति ब्रजाद्वैशिष्ट्यं प्राविशदित्युक्तपोषणार्थेनैव न पुनरुक्तिः ॥ ५ ॥

ततश्च कतिचित्प्रणयानन्तरं कृष्णचेष्टितस्मरगात्यस्मरवेगवैयग्रशयोपशमे वृत्ते सनि वेणुगीतं वर्णयितुं सम्भगशक्यपीत्याह—इतीति । समाप्त्यर्थकं स्मरवेगविक्षेपे समाप्ते सतीत्यर्थः । “इति हेतुप्रकरणाप्रकारादिसमाप्तिषु” इत्यमरः । सर्वभूतमनोहरं ननु रासारम्भसमयगतमिव गोपिमात्रमनोहरं वर्णयन्त्यां अभिरेमिरे सखि ! त्वं मन्मनः प्रविश्यैवैवं ब्रूषे यतोऽहमप्येवं विवक्ष्ये इति प्रत्येकमनुभवसाभ्योपलब्ध्या परस्परालिङ्गनं तासाम् ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तासां यच्चेष्टितस्मरगात्राग्रेणैव मनःचोमो जातस्तत्कृष्णचेष्टितं वर्णयति—वर्द्धमापीडमिति । गोपवृन्दैर्गीतकीर्त्तिः नटस्वेव संयक्तं वरं वपुर्गच्छ सः । यद्वा, नटस्व नृत्यप्रियस्य श्रीशिवस्य यद्वरमुपास्यं तद्वपुर्गच्छ सः श्रीकृष्णः वर्द्धमापीडं वर्द्धमयमापीडं शिरोभूषणं विभ्रत कर्णिकारादिकं च विभ्रत अन्धरसुधया वेणोरन्ध्रान्ध्रयन्त्रेण वादयन् स्वपदैर्विन्यस्तैः रमणं प्राविशत् ॥ ५ ॥

तदनन्तरं पुनर्ब्रह्मधैर्योः स्वस्वसखिभ्यः अन्ववर्णयान्नित्याह इतीति । वक्ष्यमाणेन प्रकारेण वेणुरवं वेणुगीतं वर्णयन्त्यः अभिरेमिरे परिरब्धवन्त्यः मनसि स्फुरन्ते श्रीकृष्णमिति शेषः ॥ ६ ॥

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

श्रीराधावल्लभो जयति ।

वर्द्धमापीडमिति । अथ तद्भावावेशेन मुनीन्द्रः स्वयमेव तद्विबुधोति—वर्द्धेति युग्मकेन । हे सखि ! वृन्दावनं प्राविशत् भावविवक्षात्वाकटुपदानुपादानम् सखीति राजानं प्रति वा तद्भावावेशादेवात्मनि गोपीभावाच्च अभिनिवेशाच्च किङ्कुवेद्वर्द्धमापीडं विभ्रत कृष्णस्यापि तदेतद्भावावेशेनैव चेष्टितं यथा स्थानमुद्यम्य तदुक्तं कृष्णयामले “राधाप्रियमयूरस्य पक्षं राधेयस्य प्रथमं विभर्ति शिरसा कृष्णस्तस्याश्चूडानिमं यतः” इति श्रीराधाकाया ईक्ष्य मम शिरोभूषणं स्यादिति भावनया तदीयि

गोप्य ऊचुः ।

अक्षयवतां फलमिदं न परं विदामः सख्यः ! पशूननुविवेशयतौर्वयस्यैः ।

वक्रं व्रजेशसुतयोरनुवेणुजुष्टं यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम् ॥ ७ ॥

चूतप्रवालवर्हस्तवकौत्पलाब्जमालाऽनुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौ ।

मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां रक्ते यथा नटवरौ क्व च गायमानौ ॥ ८ ॥

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

सामाजिकरञ्जनाद्यैव तत्तद्वेषं दधाति तद्वदयमपि स्त्रेषां विनो-
दायेति भावः । कर्णिकारं पीतवर्णमुत्पलाकारं पुष्पम् । “कर्ण-
कारस्तु लकुचे पीतवर्णं तथाऽम्बुजे” इति हेमः । तदिदं यत्र यत्र
सूर्यो भ्रमति तत्र तत्र तत्सम्मुखं भवति मित्राशक्तत्वात्तथा
साऽपि मय्यनुरक्ता स्वादिति भावनया पञ्चवर्णपुष्पप्रथितमालां
वैजयन्तीम् “तुलसीकुन्दमन्दारपारिजातसरोरुहैः । पञ्चभिः पुष्पैरेतै-
र्वनमालाप्रकीर्तिता” ॥ अधरसुधया पूरयन् तस्या माधुर्यस्यापरि-
मितत्वमुक्तम् । यद्वा, अधरा नीचीना सुधा बस्याः सति परमा-
लौकिकत्वेनाऽसाधारणत्वं पूरयन्निखौदायैव इदं चानिमधुर-
स्वरोद्गायनमुमितं सत्त्वाय वेणुरपि वाद्यविशेषरूपेण वंशी-
प्रियसखीति ब्रह्मसंहितोक्तम् । नित्यसहचरीरूपेण चानवरतं
प्रेमपरतन्त्रस्तमेवानुसरतीति तथा सति तद्वन्ध्याणां मधुरसुधया
पूरणमपि भाववशेनैवेति वृन्देति वृन्दाख्या निजसखी स्वयं
प्रियतमा वा तस्या सरण्यं स्नेः असाधारण्यैर्व्रजादिजिह्वनः
रमणं रतिजनकं यद्वा स्नेसाधारण्यैर्निकुञ्जप्रदेशैरमणं रति-
प्रदम् यद्वा स्त्रियाः आत्ममृतायास्तस्याः पदैः क्रीडाविशेष-
सूचकैः स्थानैरमणमुद्दीपकम् कथम्भूतः ? गोपवृन्दैर्गीता कीर्त्ति-
विचित्रसौन्दर्यवैदग्ध्यदिरूपा यस्य सः गोपति नदमिप्राश-
नमिह्वत्तम् अमिह्वत्तव्यतिगोपकत्वे सामिपेतमिति ॥ ५ ॥

इतीति । उक्तप्रकारेण सर्वोः कान्तभावात्सख्यभावाच्च
आद्याः परकीयाभिमानिन्यः स्वकीयाभिमानिन्यश्चेति द्विविधाः
तत्राप्याद्याः प्रौढाः पराश्च युगाव्रतपराः धन्या साः कन्याः
सर्वा व्रजस्त्रियः वेणुरवं ध्रुत्वा तमेव वशीयन्त्यः माधवसङ्घं
सर्वभूतमनोहरं तद्वाक्कमेवामिभिरं, यद्वा, भावसमाहितः पर-
स्परं तमेव मत्वा परिरंभयत्यः भावाक्रान्तत्वाद्वात्र कर्म-
पदानुपादानं यद्वा वेणुरवस्थैव विशेषणं सर्वत्र निजप्रिय-
तमा स्फुरणात् तावन्मात्रेणैव सर्वासां तासां मनोहरणमिति
तात्रयोपि निजभावगोपनमभिप्रेतं वशीनमात्रेणैवामितो रतिं
प्राप्नुवित्यर्थः । आनन्दमूर्तेर्गुणा अप्यानन्दरूपा इति तस्मा-
त्माध्याहमेवस्फूर्तेरिति श्रवम् ॥ ६ ॥

श्रीरामकृष्णदासकृतश्रीगणेशीपिका ।

रन्धान्वेषादिति पुस्तकनिर्देशात् पुण्यकेरव्यधरसुधापूरणा-
दिनाचिह्नं वंशीप्रेमसखी तथेति ब्रह्मसंहितोक्तंनित्यसहचा-
रिणीयमात्मनी गोपनायेवात्मानं पुस्तकेन व्यापयति तेन च

तस्या अधरपूरणं प्रियतमाभावनया अविस्मृतेतिहेयम् अत्रा-
ख्यायिका कृष्णायामले कदाचिच्छीराभिकागुणानामगानव्यग्रस्य
स्वयं भगवतो वदनारविन्दान्द्वारती देवी समुद्रूता कन्दर्प-
कोटिलावरणं तमेवावलोक्य रन्तुं मत्तश्चक्रे ततश्च मम देहात्-
समुत्पन्ना मामेव कामितवतीति तेनानादृता जडतामवासा श्रीवृन्दा-
वनतृणराजाख्यवंचरूपतामवाप तथा तद्वन्ध्याणामधरसुधया
पूरणं भावावेशेनैवेति सर्वमनवद्यमित्यर्थः । तथा हि श्रीश्या-
नामगानैकव्यग्रगोविन्दकृतः सरस्वता समुद्रूता पुनः सा वंशि-
कामतेति संचेपः ॥ ५-७ ॥

भाषा टीका ।

मोर पिच्छ के मुकुट को धारण करें, मछु काछिनी कुं
काछि के अष्ठु नट की नाई वेष धारण किये, जानन में
पीत कनेर के फूल खुरसें, सोते के नाई पीत वर्ण धारे चट-
कीले पीताम्बर के धारण किये, वैजयन्ती माला के पहिरे
बांसुरी के छेदन के अक्षणमृत सो पूरण करत, ग्वाखवाहन
के छुण्ड जिनकी कीर्ति को भावें, ऐसे श्रीकृष्णचन्द्र अपने
खरणन की रमण भूमि श्रीवृन्दावन में प्रवेश करत भये ॥ ५ ॥

हे राजन् ! सा प्रकार सर्व प्राणीन के मनको हरनवासी
बांसुरी की टेर कुं सिगरी ब्रजालये सुनके आपुस में वर्णन
करती रं मनस् श्रीकृष्ण को आछिङ्गन करत भई ॥ ६ ॥

अधरस्वामिकृतभावायदीपिका ।

अनुवर्णनमेवाह—अक्षयवतामिति, ब्रह्मोदशभिः । अक्षयवतां
अक्षयवतां तावदिदमेव फलं प्रियवर्णनं परमव्यग्रं विदामो
न विश्व इत्यर्थः । तच्च फलं सखिभिः सह पशून् वनं प्रवेश-
यतोः रामकृष्णयोर्वक्त्रं पैर्निपीतं तैरेव जुष्टं सवितं नान्ये-
रित्यर्थः । कथम्भूतं वक्त्रम् अनुवेणु वेणुमनुवर्त्तमानं तं वादयन्
तथाऽनुरक्तकटाक्षमोक्षं स्निग्धकटाक्षविस्मयं अथवा पैर्निपीतं
तयोर्वक्त्रं तैरेज्जुष्टमिदमेवाक्षयवतामहणोः फलमिति ॥ ७ ॥

अन्या आहुः—चूतेति । चूतप्रवालादीनां चित्राभि-
मालाभिरनुपृक्ते ईषदन्तरान्तरतः सम्युक्ते परिधाने नील-
पीताम्बरे ताड्यां विचित्रौ वेषो बबोस्तौ क्व कदाचित्पशुपाल-
गोष्ठ्यां गोपालसमासां मध्ये अक्षमस्य विरेजतुः अहो गोपानां
पुण्यमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्सोपनिषद् ।

श्रीगोप्य ऊचुरिति तेषामसम्मतं लक्ष्यते अनुवर्णनमेवाहिति
लिखितत्वात् अन्यथा गोप्य ऊचुरित्यनन्तं वर्त्तमानस्य अच-
यवतामित्यादिनामापत्तिर्न आहृतिलंसायोग्यत्वात् किन्तु तत्-
पाठः सर्वत्रैव दृश्यते—

यासां बुद्धयेत वागर्थो यासामेव प्रसादतः ।

गोपीः प्रपद्ये तां यामिः सगम्भीराशयोजितः ॥

इदमित्यस्यादौ निर्देशः वाक्यमागाधस्य परमफलरूपस्य सुगो-
प्यत्वेन सहसा प्राक् प्रकाशनायोग्यत्वात् यद्वा हृदयमाक्रान्ते
तास्मिन् प्रेममरौदयवैचित्र्येन सद्यन्तस्य विशेषनिर्देशाशङ्केः
परं श्रीकृष्णवनादिपरमाश्रयदर्शनं तस्य चान्यैः सहितस्या-
न्यद्वान्यथा वा दर्शनमशङ्क्यः फलं न विप्रो वयम् अन्ये जना-
स्त्वन्यज्ज्ञाने तु नामित्यर्थः । एषां सोऽलुपटोक्तिः अतोऽस्माकं
चक्षुःसाफल्यं न किमपि वृत्तं तदानीं तथा दर्शनाभावादिति
भावः । यद्यपि यत्र यदा तदा येन तेन प्रकारेण तद्वक्त्रनिपान-
मेव चक्षुःफलं व्रजान्तर्गतं तासां तद्दर्शनं सुष्ठु फलत्वेन तथापि
वनविहारे तथा तद्दर्शनोत्पत्त्येन तथोक्तम् अयमेव हि
निर्भरप्रेम्णाऽलुप्यति विशेषलक्षणास्वभावः हे सख्यः । इति युष्माभि-
रेतजितरां कथयत एवेति भावः । अनुपश्चात् स्थित्वा यद्वा वनात्-
वनान्तरं विशेषेण प्रवेशेन सङ्केतमधुरशब्दादिना प्रवेशयतोः
व्रजेशो श्रीनन्दवसुदेवौ “वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति
भूतले” इत्यादि श्रीहरिवंशोक्तानुसारेण श्रीवल्लभदेवस्यापि
तत्सुतत्वं श्रीकृष्णसाहचर्यतः पुष्टपुत्रत्वाद्वा यद्यपि श्रीकृष्ण-
स्यैव वेणुगीतादिवर्णनप्रसङ्गे ऽत्राग्रजस्योपयोगो न स्यात्
तथापि तत्साहित्येन श्रीकृष्णस्य शोभाविशेषविवक्षया किं
वा श्रीकृष्णविषयकनिजमाधविशेषस्य स्वाभाविकलज्जया
कादनाय साधारण्येन द्वयोरप्युक्तिः एवमग्रेऽपि तथोक्तिर्वेनापि-
पक्षस्येकत्वं नित्ययुगलत्वादिना वस्तेसानानामप्यङ्गानां ज्ञात्या-
लोपक्षया एकत्वादिनापि स्मृतं एव युगलत्वादिमाप्तेः । एवं च
पूर्वमपि विवृतमस्ति “प्रपिबतोः स्म मुखम्” इत्यत्र यद्वा व्रजेश-
सुतयोर्मध्ये वेणुजुष्टं वक्त्रं यैर्निर्णीतं श्रीकृष्णस्य वक्त्रमेव वेणु-
जुष्टतया प्रसिद्धं नितरां प्रीतिमित्यनेन वक्त्रस्य सुधामयचन्द्ररू-
पत्वं ध्वन्यते वै प्रसिद्धम् अस्यसौख्यत्वात् यद्वा लज्जसि
“व्यवहृताश्च” (११३ पृ. २) इति न्यायेन परिचरन्तीत्यादिवत् अनु-
निरन्तरं वेणुना जुष्टं सेवितमिति अनुकुरेण वेणुना जुष्टमिति वा
अथवा येशब्दः समुच्चये मानिनामनुतापं वै इति वक्तुं वेति पाठो-
ऽपि कश्चित् यैर्निर्णीतं सादरं सम्यक् दृष्टं तथा स्निग्धकटाक्ष-
मोक्षं यथा स्यात्तथा जुष्टं चामरादिवीजनेन सम्मार्जनादिना
च सेवितम् यद्वा अनुरक्तजनानां युष्माकं कटाक्षमोक्षो यस्मिन्
किं वा अनुरक्तः कटाक्षमोक्षो यस्य तदिति सेवायां सुखविशेष-
सम्पत्तिहेतुः तेषाम् अक्षयवताम् इन्द्रियवताम् इह निपानं
जायमानं तैव फलं सर्वेन्द्रियसाफल्ये विप्रः न चान्यत् किमपि
तन्निपानेन दृष्टं साफल्येन साक्षात्कारस्य च परमफलरूप-
तया सर्वेन्द्रियकर्मसाफल्यसिद्धेः विशेषतश्च वीजनस्य रूपशो-
भाविशेषतया स्वगादीनामपि नितरां साफल्यसुखिद्धेः सर्वेन्द्रि-
याणामिव साफल्यं सिद्धम् । अथवा इदमेव परं परमं केवलं
वा फलं न विप्रः किं तत् ? जुष्टं प्रीत्या दृष्टं यत् । तर्हि किं

परं फलम् ? तदाहुः, यैश्चरामृतपात्ररूपं फलं इदमेव परं फलं विप्र-
इत्यर्थः । “जितं सर्वं जिते रसे” इत्यादिन्यायेन सुखस्य रसने-
न्द्रियस्य तन्निपानेन साफल्यविशेषा विशेषतश्च सर्वफलवर्गपूज्य-
तदधरामृतपात्रसम्पत्त्या सर्वेन्द्रियाणामेव साफल्यस्य स्मृतः
सुखिद्धेः अतस्तदानीमस्माकं तदप्राप्त्या सर्वमेव व्यर्थमिति
भावः । एतन्नात्यन्तोत्कृष्टोक्तम् । यद्वा, वक्त्रं जुष्टं यत् इदमेव
चक्षुःप्रमतां चक्षुःफलं त्वर्थं वैशब्दः यैस्तु जनैः रसनेन्द्रियैर्वा
निर्णीतं तेषां फलं किं वक्तव्यमिति शेषः । तत्स्मरणमात्रेण
वाष्पकृष्टकण्ठतया व्यक्तं वक्तुमशक्तेः किं वा विदग्धजनवर्ग-
पूज्यपादानां तासां प्रेमोक्तिगाम्भीर्यस्यैव तादृशस्वभावात्
अन्यत् समानम् ॥ ७ ॥

चूतस्य प्रधासो नवप्रलुवः स्तवकः पुष्पगुच्छः पशुपालानां
गोष्ठ्यां मण्डलयां तत्रापि मध्ये अतो विशेषेण तेषु पुष्प-
पृथक् तत्तच्छोभाप्रकटनेन किं वा विविधं रेजतुः शुशुभानि
यथा नटवरो रङ्गे विराजते इति दृष्टान्तेन तथोक्त्यादिकं स्वाच्छन्द-
सुखादिपरत्वं च ध्वन्यते अथवा नृत्मादिशोभाया अल-
म्पतिः क्वच कदाचिदिति क्रीडावशेन सदा मध्येऽनवस्थानात्
अलमिति कदाचित् पित्रोरस्माकमपि चान्तिके तस्यावस्थि-
तावपि सङ्कोचन तादृशगानाद्यभावाद्भिराजनासम्पत्तेः अन्यस्यै-
व्यञ्जितं, यद्वा प्रतिश्लोकं वक्त्रीभेदमकरावित्वा गोष्ठीभेदेन श्लोकानां
सङ्कतिः क्रियते तत्राद्यैः पद्भिरेकस्या गोष्ठ्या वाक्यम् अन्यथा
सप्तमश्लोके वयर्थाङ्गो गोष्ठ्यः षष्ठश्लोकोक्तदेवीनां माहा-
त्म्यापत्त्या विवक्षितासिद्धिः । यद्वा, गोष्ठीभेदमप्यकरावित्वा
सवांसामेव तासां वाक्यत्वेनाक्रमतः सर्वश्लोकानां मिथः
सम्बन्धः काश्च्यः । तथा हि अतो गोपानामेव तेषां चक्षुःसाफल्यं
तदानीं तथा तद्वक्त्रदर्शनादिति पूर्वश्लोकामिप्रायः न केवलं
तेषां तद्दर्शनमात्रं वनमध्ये सम्प्रविचित्रवेषयोस्तथोर्निजमण्ड-
लीमध्ये स्वाच्छन्द्येन नृत्यगीताद्यनुभवश्च सुखं स्यादित्याहुः—
चूतैति । गावमानौ वेणुनेष गायन्तौ यद्वा गायेन मानेन मानः
पूजा ययोः सर्वतो विशिष्टमानात् क्वचिदित्यस्यात्रैव वाच्यः
नृत्यादिभ्रमेण सदागानाकरणात् यद्वा कदाचिद्वायमाने मानः
आवाङ्मयां समो युष्मासु को गायकोऽस्ति अत्रागत्य हन्त
गायत्वित्यादिप्रकारो गद्यो ययोस्तौ अयं च क्रीडाभाषुषी-
विशेषः अतो गोपा एव भ्रष्टाः वयं तु नितरामधन्या एव तेन
प्रकारेण तथोरस्मन्मध्येऽत्र लोकभयादिनाऽसङ्कोचतोऽवस्थाना-
द्यसिद्धेः एवमग्रेऽपि वाक्यशेष ऊह्यः तद्धेतुर्विहित एव ॥ ८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामिकृतवैष्णवतोपनिषद् ।

श्रीगोप्य ऊचुरिति तेषामसम्मतं लक्ष्यते अनुवर्णनमेवा-
हेति लिखितत्वात् पुनरुक्तत्वेन एकत्वायोग्यत्वेन च तदनर्थात्
किन्तु सपाठः सर्वत्रैव दृश्यते “यासां बुद्धयेत वागर्थो यासा-
मेव प्रसादतः । गोपीः प्रपद्ये तां यामिः सगम्भीराशयोजितः” अथ
पूर्वोक्तानुसारेणाऽवाहित्यथा रामसहितमेव वर्णयन्तोपि स्वभावः
व्यञ्जितार्थविशेषणं तथा न शोचुरिति दर्शयति—अक्षयवता-
मिति । अत्र तेषां व्याख्या सङ्कतिः क्रियते चक्षुःप्रमतां तावद्वि-
मेव फलं विप्रः परमस्यत्वं प्रियदर्शनमापि फलं न विप्रः नन्विद-
मिति किन्तवाह—तत्वेत्यादि । निर्णीतमनुभूतं जुष्टमास्मादितम्

श्रीमज्जीवगोप्तासिद्धतत्त्वैवतौषिणी ।

अथवेति येनिपीतं तथोर्वक्तं तथैज्जुष्टं तदिदमेव तेषामहणोः फल-
मित्यर्थः । उभयत्र तेषामेवास्मादविषयस्तदिति कथमन्ये बाध-
यितुं शक्यन्त इति भावः । किञ्च, विशेषतया निर्देशमकृत्वा
प्रथममिदं तथैव निर्देशः सुगोप्यत्वेन सहसा नामप्रकाशना-
योग्यत्वात् । यद्वा, प्रेमभरोदयवैवदयेन सद्यस्तद्विशेषनिर्देशाशक्तः
परमन्यत्वं सर्वं पशुनित्यादिना तथा तस्य चान्यैः सहितस्य
अन्यदा अन्यथा वा दर्शनमपीति विवक्षितं तच्चाक्ष्योः फलं न
विद्या । अथमिति अन्ये जनास्त्वन्यत्वं जानन्तु नामेत्यर्थः । एषा-
स्त्वैतल्लुण्ठोक्तिः अतोऽस्माकं चक्षुस्साफल्यं न किमपि वृत्तं
तदानीं तथा तद्दर्शनाभावादित्यर्थः । यद्यपि यत्र तत्र यदा तदा
येन तेन प्रकारेण तद्वक्त्रजोषणमेव चक्षुःफलं व्रजान्तस्तु
तासां तत् सुष्ठुफलत्वेन तथापि वनविहारे तथा तद्दर्शनो-
त्सुक्येन तथोक्तम् अयमेव हि निर्भरप्रेम्णोऽस्तुत्यातिविशेष-
लक्षणाः स्वभावः हे सख्यः ! इति युष्माभिरेतद्वितरां ज्ञायत एवेति
भावः । अतु पश्चात् स्थित्वा वनाद्वनान्तरं वा विशेषेण प्रवेशेन
सङ्कुतमधुरशब्दादिना प्रवेशयतोः व्रजेशो श्रीनन्दवसुदेवौ
“वसुदेव इति ख्यातौ गोषु तिष्ठति भूतले” इत्यादि श्रीहरिवंशोक्तानु-
सारेण वसुदेवस्यापि बहुलगोपसमुद्धेः व्रजेशो गोपराजः श्रीनन्द
एव तस्य सुतयोः श्रीवल्लभस्यापि तत्सुतव्यवहारो दर्शित
एव “प्रातर्मम सुत” इत्यादौ “तातं भवन्तं मन्वानः” इति श्रीवसु-
देवोक्तेः अत एव तस्य पुनर्व्रजागमने “रामोऽभिवाद्य पितरावा-
शीमिरमिनन्दितः” इति वक्ष्यते अथ “स्मरन्त्यः कृष्णचेष्टितम्” इति
दर्शितम् स्वभावव्यञ्जितार्थो यथा व्रजेशसुतयोर्मध्ये अनुपश्चात्
वेणुजुष्टं वक्तुं येनिपीतं श्रीकृष्णस्य वक्त्रमेव वेणुजुष्टतया पश्चात्
भावेन कानिष्ठतया च प्रसिद्धम् अत एवैकत्वं नितरां पीत-
मित्यनेन वक्त्रस्य सुधामयसन्द्वरूपकत्वं ध्वन्यते वै प्रसिद्धं यद्वा
कुन्दसि “व्यवहितोऽस्मि” (१।१।५२) इति न्यायेन अनुनिरन्तरं वेणुना
जुष्टु संवितमिति अथवा वै शब्द समुच्चये “मानिनामनुनापं वै” इति
वत् वेति पाठोऽपि कश्चित् येनिपीतं साह्रं सम्यक् दृष्टं तथा
क्षिप्रकटाक्षमोक्षं यथा स्यात् तथा जुष्टं च, अद्वा, अनुरक्तजनानां
युष्माकं कटाक्षमोक्षो यस्मिन् (किंवा अनुरक्तजनेषु कटाक्ष-
मोक्षो यस्मिन्) किंवा अनुरक्तजनेषु कटाक्षमोक्षो यस्य तदिति
सेवायां सुखविशेषसम्पत्तिहेतुः तेषां अक्षयवताम् इन्द्रियवताम्
इदं निपानं जोषणं चैव फलं सर्वेन्द्रियसाफल्यं विद्याः नचा-
न्यत् किमपि तन्निपानादिरूपस्य परमफलरूपतया सर्वेन्द्रिय-
कर्मसाफल्यसिद्धेः अयमपि निगूढोऽभिप्रायः इदमेव परं केवलं
फलं न विद्याः किन्तत् जुष्टं प्रीत्या दृष्टं यत् तर्हि किमन्यत्
फलं तद्वाहुः शेरश्वरामृतपानद्वारा निपीतं तेषां यन्निपानरूपं
फलम् इदमेवेति । यद्वा, वक्त्रजुष्टं निपीतं यत् इदमेव चक्षुःमतां
चक्षुःफलं स्वयं वैशब्दः यस्तु जनैः रसनेन्द्रियैर्वा निपीतं तेषां
फलं किं वक्तव्यमिति शेषः । तस्मिन्मार्गमात्रेण वाक्पुरुषकण्ठतया
व्यक्तं वक्तुमशक्तः किंवा विदग्धजनवर्गपूज्यपादानां तासां
प्रेमोक्तिगाश्मीर्यस्यैव तादृशस्वभावात् अन्यत्वं समानम् ॥ ७ ॥

तदेवमप्यर्थान्तरेण निजभावव्यक्ति वितर्क्य पुनर्वाटावधा-
नेन द्वितीयपक्षे तामपलेपुः पुनस्तु परमस्मरवेगेन तृतीयेन शुकः
चतुर्थोऽपि न किञ्चिदपि शुकुरित्यादि-पञ्चमिः । चतुर्थस्य प्रसक्तो

नवपल्लवः स्तवकः पुष्पगुच्छः तत्र चतुर्पल्लवो बह्वं स्तवकश्च
शीर्ष्वा उत्पलं तदन्तःकोशः कर्णयोः मञ्जु खीलाकमलं
दक्षिणाकरे पतानि च मालानुपुकपरिधानानि च याजि तै-
र्विचित्रवेषौ पशुपादानां गोष्ठ्यां मण्डल्यं तत्रापि मञ्जु अतो
विशेषेण तेषु पृथक् पृथक् तत्तच्छाभाप्रकटनेन किंवा विविध
रेजतुः शुशुभाते यथानद्वरौ रङ्गे विराजेते इत्यादिदृष्टान्तेन
तथोक्त्यादिकं स्वाच्छन्दसुखादिकञ्च गोपानामपि तादृशवेष-
वैवर्ग्यादिकं वाद्यादपरत्वं च ध्वन्यते अन्यथा नृत्यादिशोभायां
असम्पत्तेः कच कदाचित् इति क्रीडावशेन सदाप्रत्येऽनवस्थान-
नात् अलमिति व्रजमध्ये तु विविधसङ्कोचेन तादृशगताद्युमा-
वाहिराजमानतासम्पत्तेः । अथवा अत्र पश्यपञ्चके सर्वासामेव तासां
वाक्पत्येन क्रमतः सर्वश्लाकानां मिथः सम्बन्धः कार्यः तथा हि
अनो गोपानामत्र तेषां वृत्तः साफल्यं तदानीं तथा तद्वक्त्र-
दर्शनादिति पूर्वश्लाकाभिप्रायः न केवलं तेषां तद्दर्शनमात्रं वन-
मध्ये वन्यविचित्रवेषयोस्तयोर्निजमण्डलीमध्ये स्वाच्छन्द्येन नृत्य-
गीताद्यनुभवाच्च सुखं स्यादित्याहुः-चूतेति । गायमानौ गायन्तौ
यद्वा गायनं गानं मानः पूजा ययोः सर्वतो विशिष्टगानात्
कचिदित्यस्यात्रैव चान्वयः । नृत्याद्यावेशेन सदा गानाऽकरणात्
यद्वा कदाचिद्वायमाने मानः आवाङ्मां समो युष्मासु को गायको-
ऽस्ति अत्रागत्य हन्त गायत्वित्यादिप्रकारो गर्वो ययोस्तौ
अयं च क्रीडामाधुरीविशेषः अतो गोपा एव धन्याः वयं तु
नितरामधन्या एव तेन प्रकारेण तयोस्मन्मध्येऽत्र लोकप्रया-
दिना स्वच्छन्दावस्थानाद्यसिद्धेः एवमप्रेषि वाक्पश्येण ऊह्यः
तद्धेतुर्लिखित एव ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपदीयम् ।

अक्षयवतां चक्षुःमताम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वर्णनामेवाह—अक्षयवतामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति ।
इतीत्यस्य वक्ष्यमाणाप्रकारेणोक्तिर्वाऽर्थः तदा तमेव प्रकारमनुवृत्तता-
मित्यादिना दर्शयति हे सख्यः चक्षुःमतां जनानां चक्षुषामिद-
मेव फलमन्यत्वं न विद्याः, किं तत् ? व्रजेशस्य नन्दस्य सुतयोः
रामकृष्णयोर्वक्त्रं मुखं येनितरां पीतमनुभूतं दृष्टमिति यावत्
तदेतत् येषां निपीतामिति पाठः यैस्तेनिपीतामिति च पाठो दृश्यते
तदा यैश्चक्षुर्भिः साधनैस्तेरक्षयवद्भिः कर्तुमिनिपीतमित्येतदर्थः ।
कथम्भूतयोर्वयस्यैः समानवयस्कैः गोपैः सह पशुननुविशेषयतोः
वनं प्रतिप्रवेशयतोः कथम्भूतं वक्त्रम् ? अनुवेणु वेणुमनुवसमानं
वेणुं वादयदित्यर्थः जुष्टं पश्यतां निरतिशयप्रीतिविषयमनुरक्तानां
स्निग्धानां कटाक्षमां मोक्षो विसर्गो यस्मिन्स्तथाभूतम् ॥ ७ ॥

अन्यास्त्वाहुः-चूतेति । एवमुत्तरत्रापि अत एव सर्वत्र वक्तु-
मेवास्मादीव सङ्कतिरपेक्षिता चतुर्पल्लवादीनां मालाभिरनुयुक्ते
इवहन्तरान्तरासंयुक्ते अनुपृक्तेनि पाठे स एवार्थः परिधाने
नीक्षपीताम्बरे ताड्यां विचित्रौ वेषौ ययोस्तौ कच कदा-
चिद्वायमानौ गोपससायां मञ्जु नितरां विरेजतुः यथा रङ्गे
नदध्मौ तथा अहो पश्यतां गोपानां महत्साध्यमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गोपस्त्रीणां वयोनप्रकारे दर्शयति—अक्षयवतामित्यादिना ।
यैर्व्रजेशसुतयोः रामकृष्णयोर्वक्त्रं नितरां पीतं दृष्टिमिरिति
शेषः । तेषां तेषामक्षयवतां चक्षुस्मतां चक्षुषामिदं फलं लाभं
विदामो न परं नान्यत् फलम् अन्यस्य नरकदुःखफलहेतुत्वात्
हे सख्यः । कीदृशयोर्वयस्यैः पशुनमिनिवेशयतोः अनुसन्ध्य गोष्ठे
इति शेषः अनुवेष्टोः पश्चाद्भागे जुष्टं चुम्बितम् अनुरक्तः स्निग्धः
कटाक्षमाक्षौ यस्मिंस्तत्तथा ॥ ७ ॥

चतुस्य प्रवालादिभिः अनुरक्तपरिधानेन विचित्रः नाना-
विधः वेषो वयस्यस्तौ तथा अनुरक्तम् अनुरोगोपेतं पशुपालगोष्ठ्यां
गोपगोष्ठ्यां मध्ये गवां समष्टिः संघातो गोष्ठ्यशाला च कथ्यत
इत्युत्पन्नमाला कचं कचिस्थलं गायमानौ तिष्ठत इति शेषः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

व्रजस्त्रियः सर्वा इति सर्वशब्दस्य सामान्यवचनत्वात् नात्र
विशेषः, तदेव किमित्याह—अक्षयवतामित्यादि । हे सख्य इति
समानवाहिनाः प्रतिसम्बोधनम् अक्षयवतां चक्षुस्मताम् इदं फलम्
इदमेव फलमिति भावः । न परं नान्यत्, कुतः ? विदामः सर्वानु-
मत्त एव प्रमाणा किं तदित्याह पशुनित्यादि वयस्यैः सह पशू-
ननुविशेषयतोर्व्रजेशसुतयोर्वक्त्रं यैर्निपीतं तयोरक्षिकरणकं वक्त्र-
पानमेवाक्षिपतां फलमिति वाक्यार्थः कीदृशम् अनु अनुक्षयं
वेणुना जुष्टं सेवितमिति रामकृष्णयोरेव वात्सल्यात् द्विवचने-
नोपपादनमिति श्रीकृष्णे वनं गते सखिमातरोऽपि पुत्रा-
दिकं विस्मृत्य वात्सल्यात्तावेव वेणुवादनश्रीलापूर्वकं गाश्वा-
रयतावनुस्मरन्त्य ऊचिरे । एवमनुरक्ताश्चानुवर्णयन्ति—तथा हि,
हे सख्यः स्वजानीयाः प्रतिसम्बोधनं व्रजेशसुतयोर्मध्ये अनु-
वेणुजुष्टं वक्त्रं यैर्निपीतं तेषाम् अक्षयवताम् इदं वेणुजुष्टवक्त्रपानमेव
फलं तासां रोमे रत्यभावात् निन्दारणेन श्रीकृष्णविषय-
मात्रयतिमत्त्वं दर्शितम् अनुगतवेणुजुष्टत्वेन कृष्णवक्त्रस्यैव प्रसिद्धेः
एवमनुरक्तानां मध्ये ज्येष्ठकनिष्ठभेदात् या द्विधा अन्या-
स्तासामेव मध्ये सखीभावेन कनिष्ठमिमानिन्यो राधा-
चर्ये एव सजातीयाभिरन्याभिरस्तीतोभयसंयोगलीलां वन-
गते कृष्णे तद्वृत्तचित्ततया वर्णयन्ति । उभयोः सख्यः ननु
विचित्रं इदमेव अक्षयवतां फलमिति पूर्ववदेव किन्तदि-
त्याह—व्रजेशसुतयोः व्रजेशो नन्दः व्रजेशो धृषमानुः व्रजेशश्च
व्रजेशश्च व्रजेशादित्येकशेषः पुनः सुतश्च सुता च सुतौ पुनः
वृद्धीतपुरुषः यथासङ्ख्यतया व्रजेशसुतयोरिति, कृष्णाराधयो-
र्वक्त्रं यैर्निपीतम् एकत्वं जातिविवक्षया कीदृशम् अनुवेणु अनुगतो
वेणुर्व्रजति श्रीकृष्णमुखविशेषणं जुष्टं सेवितं अथाङ्गोक्षणेन-
वेति श्रीराधावक्त्रविशेषणम् अनुरक्तानां कटाक्षाणां मोक्षो-
यस्मात् द्वयोरेव विशेषणं कीदृशयोः पशुविशेषयतोः अन्यान्य-
वेष प्रापयतोः “चादयोऽस्तवे” (१५।५७) इति चादिमध्ये पशुशब्द-
पाठादस्तवइति पश्चाद्विधावस्य वेषमेवाभिधत्ते पशुशब्दोऽ-
न्यो वेषरचानायां पशुनरगोमदिभ्याविषु इत्यादिकोशान्तर-
प्रयोगश्च कीदृशं यत्र “प्रकरमकरीपाशुपाल्यं हि वृत्तिः” इति

लोके च पशुपालो वेषकारीति वयसि भवं वयस्यं यश-
स्यादिवत् वावययामिति यावत् अनुवर्णविकारप्रतिवातेः
करणे विशेषणं वां तृतीया ॥ ७ ॥

अन्या वात्सल्या एवोक्तुः—चतुप्रवालेत्यादि । पशुपाल-
गोष्ठ्यां तौ रामकृष्णौ विरेजतुरिति तच्छब्दोऽप्याहार्यः
कस्मिन् काचित् रङ्गे नृत्यस्थलं नटवराविव कीदृशौ चतु-
त्यादितुल्यम् अत्र अत्रयः यद्वा पूर्ववद्वाचासहचर्यावेव तौ
व्रजेशसुतौ पूर्ववत्समासः कुत्र पशुपालगोष्ठ्यां पशुपाः
पशुपालयो वेषकस्यैः सहचर्यस्ताक्षतीति तथा साचासौ
गोष्ठीचेति पुनर्वावे पशुपालगोष्ठी तस्यां कस्मिन् काचित्
नटवरौ नटनं नटः नटे नृत्ये वरो नटवरः नटवरा च
नटवरश्च नटवरौ ताविव तुल्यमन्यत इव तु राधाभाः
परोक्षमेव मन्तव्यम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गोप्य ऊचुरिति न टीकासम्पत्तम् अनुवर्णनमाहेत्यत्र पुन-
रुक्त्यापातात् एकत्वाद्योग्यत्वाच्च ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत उक्तसुभाषामन्तःपूर्णायां मत्स्याधिक्येन परितो गलनरूपं
वर्णनमिति पश्चात्सदुक्तम् अनुवर्णनमेवाह—अक्षयवतामिति
त्रयोदशभिः—

रसद्वयार्थं द्वितयं वेणुपूरणमेकतः ।

स्वच्छन्दपादगमने हेतुश्चापि तथापरः ॥

चतुर्भिः पीठकैव स्यात् वृद्धिर्भवेत्यस्तु वादनम् ।

क्राड्यां मत्तैः प्रतिष्ठा च दोषः स्याद्वर्णनेऽन्यथा ॥

वैपरीत्यात्समाधानमन्यथा स्यात्तु दुषणम् ।

तत्र प्रथमं यद्वर्णयितुमारब्धं तत्राशक्तौ शुकेन तद्वर्णितं चतु-
र्भिस्तद्वर्णयन्ति तत्र प्रथमं स्वरूपतो रसात्मकं भगवन्तं वर्णयन्ति
अक्षयवतामिति । अक्षयवतामिन्द्रियवतां चक्षुस्मतां वा इदमिति
सहृदये मनोरथप्रकारेण प्रतिपादयन्—

भगवता सह संवापो दर्शनं मिलितस्य च ।

आश्लेषः सेवने चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः ॥

अधरामृतपानं च भोगो रोमोद्गमस्तथा ।

तत्कृजितानां, अवशमाव्राणं चापि सर्वतः ॥

तदन्तिकगतिर्नित्यमेवं तद्भावनं सदा ।

इदमेवेन्द्रियवतां फलं मोक्षोऽपि नान्यथा ॥

यथाम्बुकारे नियता स्थितिर्नादयोः फलं भवेत् ।

एवं मोक्षोऽपीन्द्रियादियुक्तानां सर्वथा न हि ॥

वाक्चकानां परित्यागे साधकानां न तद्वदेत् ।

तदाह—न परं विदाम इति । परो मोक्षः सायुज्यादिः ननु
“आत्मज्ञानाक्षपरं विद्यते” इति श्रुतेः । कथं न परस्य पुरुषार्थत्वं ?
तत्राहुः—विदाम इति । वयमप्युपनिषद्गुपाः अतो वयमेव जानीम
न शानुमवविरुद्धम् अनुमवापयेवसायि फलं श्रुत्युक्तं भवति ततः
केवलानां तदेव फलम् इन्द्रियवतां स्वतेदिति व्यवस्थितविकल्पः

श्रीमद्भक्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अस्मिन्नेत्यन्तरूपाणां गोपिकानां सम्मतिमाहुः, हे सख्य इति । समानशीलव्यसन एव सख्य (इति) पदप्रयोगात् अतः श्रुत्यन्तरसम्मतिरप्युक्ता एतत्कासाञ्चिद्रोपिकानामेव भवतीति सर्वेषां साधारणं पक्षमाहुः चक्षुष्मताम् अस्मिन्पक्षे अक्षयवत्पदं चक्षुष्मत्पदपरं द्वयम्, तेनास्याऽऽर्वाचक्ष्णं पश्यन्तु पशूनां पश्चाद्भागे वयस्यैः सह वनं पशुनिवेशयतोः रामकृष्णयोः वक्रमेकं यैर्वा निपीतमिति वेत्यनादरे मुख्यपक्षापेक्षयेदं गौणमिति ये तु कालेन तुल्याः तैः सह पश्यन्तद्रसानभिज्ञानं वनं प्रवेशयति भगवान् निर्गुणावस्थाधिकाराभावे सात्त्विकावस्थाया युक्त्वात् भगवतो लीलायां काव्यो निमित्तं गोपानां लीलायाश्च तदाधारत्वे निमित्तमिति वयस्यता तदा तैः पशूनां वने निवेशनं तैः सह वा समानकालैः वने निवेशनं भगवतो वा सहभावः तथा सति वननिविष्टानां पशूनामपि गोपानां श्रमे तत्स्थाने निवेशनार्थम् आविष्टस्य मुखारविन्दं न स्पष्टमिति भगवत एव मुखमुभयरूपस्यापि मुखं चक्षुर्द्वारा यैस्तदन्तःप्रवेशितं "तत्सर्वं व्यापकं चित्समाकृत्यैकत्र धारयेत् । नान्यानि चिन्तयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखम्" इति वाक्यात् । किञ्च, एता हि स्वहृदि भावितं निरूपयन्ति तथा च साधारणपक्षत्वेन सामान्यतो बलमद्रस्य निरूपणोऽपि मुखनिरूपणप्रस्तावे अन्यमुखमेतासां हृदि नायातीत्येकमेव तन्निरूपितं मुखस्यैकत्वं प्रतिपादयन्त्य ईश्वरत्वेनाराधनबुद्ध्या अनुरोधबुद्ध्या वा येषां पानं तत्सापेक्षमित्यनादरे हेतुमाहुः—व्रजेशसुतयोरिति । न हि बलमद्रो व्रजेशस्य पुत्रः आवेशपक्षे तु कृष्ण एवाविशतीति युक्तमेव तयोर्व्रजेशसुतत्वम् अनादरे लौकिकसापेक्षदर्शनं हेतुः अन्ये पुनर्गीतरसाभिज्ञाः वेणुनादभवणार्थं भगवन्मुखारविन्दं पश्यन्ति तदाह—अनुवेणुजुष्टमिति । वेणुम् अनु लक्ष्मीकृत्य यद्वर्तते तदनुनेणु वेणुवादनपरं तत् यैर्जुष्टं यैर्वा निपीतमिति सेवनं निदर्शनं पानमन्तः—प्रवेशनं केवलं शब्दग्रहणं मनोहरत्वात् शिष्टार्थं वेति विकल्पः अनादरस्तु स्तरागादेवायाति एवं मनोहरत्वात् नादाविष्टत्वात् वा भजनमुक्तं कामसम्बन्धादपि भजनस्पात्तिकमिति विशेषणान्तरमाह—अनुरक्तकटाक्षमोक्षमिति । अनुरक्तानां कटाक्षाणां मोक्षो यत्र एतच्छुष्मतां फलमिति निर्गुणसगुणभेदा निरूपिताः ॥ ७ ॥

केवलरसरूपमाह—चूतेति । चूतानामाग्राणां प्रवालाः कर्णयोः बर्हस्तबकाः बर्हगुच्छानि शिरसि उत्पलाब्जानां माला कण्ठे तैः अनुपृक्तं मिलितं परिधानं पीताम्बरादिवस्त्राणि तैः विचित्रो वेषो ययोः एतादृशावुभावपि पशुपालगोष्ठ्यां मध्ये विरेजतुः रसाभिनये अवतारवदेवावेशस्याप्युपयोगाद्विचक्षणम्—

गुणा माया च वेषार्थमुपयुक्ता भवन्ति हि ।
अतो रसस्याभिनये चत्वारोऽर्था निरूपिताः ॥
रसरूपसुगन्धानां प्रतिष्ठा त्रिषु निश्चिता ।
अभ्याच्छादनबोधाय मायाऽप्यत्र निरूप्यते ॥
वस्तुनिर्देशमात्रेण भोतृणां काव्यवद्भसः ।
रसवत्पलबोधाय प्रथमं पल्लवो मतः ।
शास्त्रार्थस्य परिज्ञानात् भावस्य कक्षिका भवेत् ॥
तत्तत्तस्य च वैचित्र्यं पुष्पस्थानमिद्वोच्यते ।

अहोरात्रं वासनास्यात्त आच्छादनं स्मृतम् ॥

रसोत्पत्त्यर्थमेतावन्निरूपितमिति स्थितिः ।

आविर्भावे रसास्वादात् नृत्यं शोभा ततो भवेत् ॥

अतोऽतिशुभो भगवान् रसत्वं प्रतिपद्यते ।

विचित्रवेषाविति सर्वरसाभिनिवेशार्थं त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभावेन रसा भवन्ति एवं रसरूपं भगवन्तं निरूप्य तद्रसपोषकौ समाजे बाधगीतविषेशौ निरूपयति—मध्ये विरेजतुरिति । पशुपालानां गौष्टीनामित्यन्तं गूढं तेन रसस्य सुलभत्वं निरूपितं मध्ये गीतबाधयोः त्रयाणां समानतैव सर्वोत्तमा नृत्यस्य तु विशेषः प्राथमिक—एवेति तदेवोक्तं कादाचित्कानिवेशार्थमलामिति शास्त्रमन्त्रिणामकं न भाविष्यतीत्याशङ्क्याह—दृष्टान्तं रङ्गे यथा नटवराविति । रङ्गः शास्त्राधारभूतं स्थानं रङ्गमण्डपे यथा नटौ शास्त्रार्थानुसारिणौ भवतः अलौकिकनाट्यार्थं वरपदम् एवं राजसभावं नृत्यमुक्त्वा सात्त्विकभावानुत्थमाह—कच गायमानाविति । देशविशेषे हस्ताभिनयमात्रपूर्वकं भ्रमरहितं गानं कुरुतः एतदपि लोकप्रसिद्धम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

वेणुनादमुधावृष्ट्या निष्क्रमयोक्तिमाधुरीम् ।

यासां नः पाययामास कृष्णस्ता एव नो गतिः ॥

मोः सख्यो ! यूयमिह गृहनिगडे स्थित्वा विधात्रा दत्तानि चक्षुरादीन्द्रियाणि केवलं विफलीकुरुध्वे एव तद्विरोऽहं वनं व्रजमेव गत्वा किमप्यद्भुतं वस्तुदर्शनाद्यैरनुभवगोचरीकृत्य सफलजन्मानो भवेत्त्याहुः, अक्षयवतामिर्त्याषम् अक्षिमतामक्ष्यामिदमेव फलं ननु परं विदामः विज्ञ इति अन्यमते अन्धब्रह्मन्तां नाम अस्मन्मते तु नान्यत्, किन्तु ? व्रजेशसुतयोः रामकृष्णयोर्वैक्रमं अनुकूलवेणु-सेवितं यैर्निपीतमिति प्रकटोऽर्थः स्त्रीयभावगोपनार्थ एव यद्यस्मद्वचसि श्वश्रुननान्द्रप्रतिवेशिजनाः कर्णौ ददन्ति तर्हि ददतु नाम का तत्र चिन्ता सर्व एव व्रजवासिस्त्रीपुंसजनाः रामकृष्णयोर्वैक्रममाधुर्यं यथा वशयन्ति तथा वयमपि वशयाम इति स्वाभिप्रायज्ञापनात् अत्र पशुपालिपर्यन्तानां सर्वप्राणिनामेव तद्वक्रमानन्दप्रदं केवलं दधीयसीनां युष्माकमेव नेति व्याजित व्रजेशसुतयोरिति "तासं भवन्तं मन्वानः" इति वसुदेवोक्तेः "रामोऽभिवाद्य पितरौ" इति शुकोक्तेश्च बलवदस्यापि व्रजेशसुतत्वं व्रजे प्रसिद्धमेव अभीप्सितोर्थस्त्वयं व्रजेशसुतयोर्मन्यो अनुपश्रावृर्तिनो यस्य वक्रं वेणुजुष्टं तत् यैवेति वाशब्देन यैर्हृष्टं स्पृष्टं श्रुतमाघातं यैर्वा नितरामतिशयेन पीतं वै इति पाठे निश्चितमेव यैर्लज्जाधैर्यं अपि त्यक्त्वा निपीतं तेषामेवाक्षिमतां जनानां चक्षुरादीन्द्रियाणां साफल्यं नान्येषां तदर्थदीयतां कुलधर्मलज्जाभयधैर्यादिभ्यो जलाञ्जलि इति सावः ननु, दर्शनश्रवणादिकमस्माकं कुलवतीनां सम्भवतु नाम वक्रकर्मकं निपानं तु हीमतीनां कर्णं सम्भवेत्तत्राहुः, अनु-रक्तेषु जनेषु कटाक्षस्य मोक्षो येन तत् तेन तथा सन्धाय कटाक्षहारो मुच्यते यथा तदाघातेन विह्वलीभूय लज्जाधैर्यादिकमपि विस्मृत्य तत्पास्ययेति भावः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवातकृतसारार्थदर्शिनी ।

एतादृशं विडम्बनं स्वस्य कथं कुर्मस्तस्मात्तत्र न याम
इति चेन्मैवम्, बलदेवसाहित्ये सति तत्रास्मज्जिगमिष्याया अभा-
वात् तत्र भविष्यत्यतो दूरतो बल्लिपदलवरन्ध्रगैव तस्यै
स्वरमण्यस्य सौन्दर्यमृतं गानामृतं चास्त्राद्य नृत्यादिकं
च हृष्टा द्रुतमावास्याम इत्याहुः चूनस्य प्रवालो नवपल्लवं
वर्द्धं च स्तवकः पुष्पगुच्छश्च चूडायाम् उत्पले तदन्तःकोषो
कर्णयोः अञ्जं लीलाकमलं दक्षिणकरे माळाश्च गले तथा अनुगुण-
नया पुष्पाणि गात्रसंलग्नानि परिधानानि नाट्योचितरकपीतसित-
वासांसि च तैर्विचित्रो वेषो ययोस्तौ नटवराविति सखिषु
गायकेषु वादकेषु नृत्यन्तौ कच कदाचिच्च गायमानौ
ताच्छीले शानच् । यद्वा, गाये गाने मानः सर्वैदंश्च आदरो
ययोस्तौ । यद्वा, गाये गाने मानो गर्वो ययोः स चास्मत्सुख-
खिलेक्यामपि गायको नास्ति के यूयं वराका इति
प्रकारः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनुवर्णनं दर्शयति-अक्षयवतामित्यादिना । हे सख्यः ! ब्रजेश-
सुतयोः वयस्यैः सह पशून् वनमनुविधेयतोः अनुवेणु वेणुमनु-
वर्तमानं वक्रं येनिपीतं तैरेव जुष्टं सेवितमिदमेवाक्षयवतां
चक्षुष्मतामिक्षणोः फलम् परमन्वन्न विदामो न विद्वः कथम्भूतं
वक्रम् ? अनुरक्तकटाक्षमोक्षम् अनुरक्तानां स्निग्धानां कटा-
क्षाणां मोक्षो विसर्गो यस्मिन् तत् ॥ ७ ॥

अन्या आहुः—आम्रपल्लवादिनिर्मिताभिर्विचित्राभिर्माळामि-
रनुपुष्पाभ्यामीषदन्तरान्तरतोयुक्ताभ्यां परिधानाभ्यां नीलपीत-
पद्माभ्यां विचित्रो वेषो ययोस्तौ कच कदाचिद्गायमानौ वेणुनेति
शेषः । पशुपालानां गोपालानां गोष्ठ्यां सभायां मध्ये
अक्षयवतयै विरेजतुः अहो पशुपालानां महद्भाग्यमित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

गोप्य ऊचुः—ताश्चेतास्तावद्विधाः कान्तभावाः सख्यश्च
आद्याश्च काश्चित्स्त्रीयामिमानिन्यः काश्चित्परकीयाभिमानिन्यश्च
ता अपि वामा दक्षिणाश्च पराः सख्याभिमानिन्यो दास्यामि-
मानिन्यश्च तत्रास्मिन्महोदशश्लोकात्मके महावाक्ये आद्यं श्लोक-
द्वयं स्त्रीयानां ततः परं पद्यद्वयं परकीयानाम् तत्रापि श्रुति-
मुनिरूपा सुधन्याः स्मेति पद्यद्वयं मुनिरूपाणां ततः परं पद्य-
त्रयं श्रुतिरूपाणामिति अथ हृष्ट्यादिद्वयं सखीनां तदनन्तरं
श्लोकद्वयं दास्यामिमानिनीनामिति विवेकः ॥ अथ वेणुगीतं
व्याख्यायते ॥ अथ एव तामिति श्रीकृष्णस्य वनप्रस्थानानन्तरं
निजनिजोदवसतिं प्राप्ताः कस्मिंश्चिद्विजनप्रदेशे समुपविष्टाः प्रिय-
सखीपरिवेष्टिता विचेष्टिता इव स्थिताः तस्मिन्नेवावसरे वेणु-
ध्वनिमाकर्ण्य प्रिया ध्वनिदत्तचित्ताः किञ्चिदुन्मिषितनयनाः
पुरतः स्नेहधर्तापरिजनानवलोक्य सानुशयमाहुः—हे सख्यः !
वक्षुष्मतां तावदिदमेव फलं विद्वः सुगोप्यत्वात्प्रथममिदन्तया

निर्देशप्रेमवैवध्याद्वा यैः वक्रं निपीतं जुष्टं वा पानस्यैकवार-
मप्यलं बुद्धिजनकत्वात्सेवनस्य पौनःपुन्यधर्मत्वात् जुष्टमिति
यतिमावाकान्तत्वात्तदसुतयोरिति नोक्तं खेदातिआदारातिशयाद्वा
अवाहत्यायां द्विवचनम् यद्वा यत्तयोर्मध्येप्यनुवेणुवक्रं परं
कवलं विद्वः यद्वा वयं तु विदाम एव नत्वस्माभिः पीतमिति
दैन्यम् अल्पभागत्वादस्माभिरनुभूतं यद्वा इदम् एतावदेव विद्वो
नयस्यैश्चावृतयोस्तयोर्मध्ये चानुवेणुजुष्टं यद्वक्रं न परम् अन्वथा
वक्रे इत्युच्येत कटाक्षमोक्षम् अनुरक्तेषु स्निग्धेषु तदेकपरेषु
कटाक्षमात्रमपि मोक्षाधिकसुखप्रदं यस्य यस्मिन् वा तन्महति
संघट्टेऽपि तत्पानेनातिचातुर्यम् कटाक्षकर्मकस्तत्कर्तृको वा
तत्राद्यसाध्वस्मान्विहाय चिरं वने स्थितमित्यादिरूपः द्वितीय-
सूचितोप वेणुना सङ्कुतेन प्रस्थिता गृह एव स्थिता इत्यादि
यद्वा ननु भवतीमिदंजान्तमुहुमुहुर्निपीयते किमेतावता अस्माकं
चक्षुस्साफल्यमपि न वृत्तमिति भावः इदमक्ष्योः फलं वयं
न विदामः गुरुजनावरोधात् अन्ये जानन्तु नाम सामर्थ्यदैन्यं
यद्वा अक्षायीन्द्रियाणि इन्द्रियवतामिदं सुगोप्यमेव फलं
यद्वक्षं वक्रमनुकटाक्षमोक्षं यथातथा निपीतं यद्वा साहङ्कार-
माहुः इदमेव फलं यत्परमन्वन्नदतिरिक्तं सर्वमपि न विदामः
तदेकावेशाद्वेधान्तरास्फूर्तैः यद्वा ज्ञानकर्मभेदेनेन्द्रियाणां द्वैवि-
ध्याज्ज्ञानेन्द्रियैर्निर्णानं रूपादेः कर्मेन्द्रियैश्च पोषणं सत्तदङ्गं
सेवनमिति अस्माकं तु प्रथममपि यथावन्न सम्पद्यते विघ्न-
बाहुल्यात् विघ्नाश्च पशुवयस्यसम्पर्कादयः अत एव गा इति
वक्तव्ये पशून्त्युक्तं परबुद्धानभिज्ञत्वेन यद्वा सजातीयैरेव
सजातीयहृदयकृता प्रसिद्धा कटाक्षमोक्षव्यापारः स चाक्षमात्रवेषः
इत्येतदर्थमेवास्माभिरक्ष्योः रक्षां क्रियत इति भावः । किमिति
मुद्रितनेत्राभिः स्वीयत इति पृष्टे किं पश्यामः तदवलोक-
लब्धावरा उद्घाटयिष्यामः अञ्जनचेष्टितनेत्रे निर्जने बुभुक्षितसज्ज-
नाविवपाक्षितौ तदर्थेने सति निर्मुक्तबन्धनौ तत्कटाक्षसुखमनु-
भवेतामिति यद्वा निपानमात्रेणैव सकलेन्द्रियानन्दलाभात्परं
किं तत् विदामः तूष्णीं स्थेयमिति सोल्लुगठम् तत्तु वक्तुं न
युक्तं चुम्बनाधरपानयोः साक्षादिति किमिति कृशा इति
सखीभिः पृष्टा आहुः अक्षयवतामिदं फलं यदि चक्षुषी न
स्यातां तदा तद्वक्रदशनमपि न स्वाद्येन तां तां दशामनु-
मवाम इति साक्ष्यसूयमिति ॥ ७ ॥

चूतेति । तदेव मर्यान्तराच्छ्रमपि सूक्ष्मदृशां व्यक्तं स्यात्
प्रवालो नवपल्लवः धन्यवेषस्यैव धारणं तत्तदङ्गस्पर्शसुखाद्येति
सानुरागत्वम् पशुपाक्षेति तदभिप्रायानभिज्ञत्वं तद्वेषश्च गौर-
दशमयुग्मशोभानुमवाय न चेदमसम्भावितं विपरीतरतौ राधा-
कृष्णयोरसकृपिणोः जातावेतौ महात्मानौ दुर्गारामौ जगत्प्रभू
या दुर्गा सैव गोविन्दौ राधासङ्कुपेणस्त्वसाविति कृष्ण
यामलात अंशेन अंशिनस्स्मरणम् गाये गाने मानश्चित्तसमुत्पत्तिः
ययोस्ताविति लीलास्थोऽनुभावो व्यञ्जितः प्रियानुकरणं लीले-
त्युक्तेः ॥ ८ ॥

श्रीमत्कृष्णदासकृतभीमशर्दीपिका ।

चन्द्रावती चन्द्रमालां प्रत्याह—चूतप्रवालेति ॥ ८ ॥

गोप्यः ! किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुर्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् ।
 भुङ्क्ते स्वयं यदवशिष्टरसं हृदिन्यो हृष्यत्वचोऽश्रु मुमुचुस्तरवो यथाऽऽर्थाः ॥ ६ ॥
 वृन्दावनं सखि ! भुवो वितनोति कीर्तिं यदेवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मि ।
 गोविन्दवेणुमनु मत्तमयूरनृत्यं प्रेक्ष्याद्रिसान्नुपरतान्यसमस्तसत्त्वम् ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

गोप्य ऊचुः ।

गोपी बोलीं, कि— हे सखी हो ! नेत्रवारेन को अथवा इन्द्रियनवारेन को यही फल है और फल नहीं है, या बात कू हम जाने हैं [क्योंकि ? अति रूपा हैं] कौन फल है ? जो सखान सहित गायन को वन में चरावनवारे नन्दराय के दोऊ पुत्रन को मुख जिनने देखो हैं वो देखनोई फल है । अथवा वासुगी वजायवे की शोभा सहित और अनुराग भरे भये कटाक्ष जामें छूट रहे ऐसे वा नन्द सुत के मुख को जिनने निरन्तरनपान कियो है वस इन्द्रियन के पायवे को एही फल है ॥ ७ ॥

कोऊ सखी बोलीं, कि—सखियों ! आम के पल्लव, मोरपिच्छ, फूलन के गुच्छ, कमलन की माला, इन को धारण करें और चाई सब अलंकार सो लगे भये जो नीलाम्बर पीताम्बर तिनसों विचित्र जिन को वेष ऐसे श्रीकृष्ण वल्लदेव दोऊ भैया कवहुं २ गान करत ग्वाल मण्डली में बहुत सुन्दर शोभा पावैं हैं जैसे रंग भूमि में अष्ट दो नटन की शोभा होव ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अन्या ऊचुः—हे गोप्यः अयं वेणुः किं स्म पुण्यमाचरत कृतवान् । कथम् ? यद्यस्माद्गोपिकानामेव भोग्यां सतीमपि दामोदराधरसुधां स्वयं स्नातन्वेण यथेष्टं भुङ्क्ते । कथम् ? अवाशिष्टरसं केवलमवाशिष्टं रसमात्रं यथा भवति तथा यतो यासां हृदिनीनां पयसा पुष्टता मातुल्यं हृदिन्यो हृष्यत्वचो विकसितकमलवनमिषेण रोमाञ्जिता लक्ष्मणे येषां वंश जातस्ते तरवो मधुधाराभिषेगानन्दाश्च मुमुचुः यथा आर्थाः कुलवृद्धाः स्ववंशे भगवत्सेवकं दृष्ट्वा हृष्यत्वचाऽश्रु मुञ्चन्ति तद्वदिति ॥ ६ ॥

कार्त्तिकदाहुः—हे सखि ! वृन्दावनं भुवः कीर्तिं स्वगांदिपि विशेषेण वितनोति, कथम्भूतम् ? यदेवकीसुतस्य पदाम्बुजाभ्यां लब्धा लक्ष्मीः शोभा सम्पद्येन तत् । किञ्च, गोविन्दस्य वेणुमनु वेणुनिनादं श्रुत्वाऽनन्तरं मन्दगर्जितं नीलमेघं तं मत्वा मत्ता ये मयूरास्तेषां नृत्यं प्रेक्ष्य सङ्घशस्तत्र तत्राद्रिसानुपरतान्युपरनक्रियायण्यापि समस्तानि सत्त्वानि यस्मिन्सत् नैतदन्येषु लोकेषु विद्यतेऽगो भुवः कीर्तिं वितनोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

अहो बतास्तु तत्पङ्कगोपानां भाग्यं किं वक्तव्यमित्याहुः, गोप्य इति । अयं नीरसदारुणयो वेणुः किं कृतमत्पुण्ये कृतवानस्मिन् जन्मनि पूर्वस्मिन् वा तत्पुण्ये ज्ञाते वयमपि तदर्थं यतामह इति भावः । स्मेति विस्मये तल्लिङ्गमाहुः, दामोदरेत्यादिना । दामोदरशब्देन निजयूथेश्वर्याः प्रेमाविशेषात्मवश्यतां बोधयन्ति राधादामोदरयोर्द्वन्द्वत्वात् अत एव गोपिकानां भोग्यम् अयमिति पुंस्त्वनिर्देशेन तस्य तद्भोगायोग्यताका तथापि भुङ्क्ते तदेकोपभोग्यकत्वेन सदा पिबति तस्य तदन्यभोगादर्शनात् । ननु, दामोदराधरस्तद्भोगानन्तरमपि सरस एव दृश्यते न तु शुष्कस्तत्राहुः, यदिति । सुधा भुक्तैव केवलं द्रवमात्रमवाशिष्टेत्यर्थः । हे गोप्यः ! इति तस्माद्वेणुजन्मनैव सौभाग्यं न तु गोपीजन्मनेति, कुतः ? यथं गोप्यो भूता इति भावः अस्माकमिति वक्तव्ये गोपिकानामिति गोपीजास्त्वेष तद्भोग्यत्वसिद्धेः निजामिमानविशेषाच्च वैदग्ध्यैरसविशेषाच्च श्रेष्ठेणा तदेकाशैव देहादिरक्षिकायामिति अन्यसैव्यञ्जितम् अथवा गोपिकानां चावश्यः स्वामी वा वो दामोदरस्तस्य करे हृदये बध्ने च सदावर्ततां नाम अधरसुधामपि स्वयं युष्मत्सम्मतिं विनैव भुङ्क्ते अवेति अवरतादिवर्द्धनार्थं अवहीनं शिष्टं शेषो यस्य रसस्य तथाभूतं यथा स्यात् रसमात्रमपि नावशेषयतीत्यर्थः । यद्वा, अवाशिष्टो रसो रागो यथा स्यात् रागस्यावशिष्टत्वाच्च कदाचिदपि विरमेदिति किं वा मुहुर्मोक्षयत एवेत्यर्थः । यद्वा, सुधां कथम्भूतां ? गोपिकानामवाशिष्टो वो रसः तदेकापेक्षया तदितराशेषरसपरित्यागात् तमप्ययं भुङ्क्ते तत्र रसो नाम प्रीत्याख्यरसविषयत्वेऽपि तादात्म्यापेक्षोपचारेण सुधैव रसः किं वा रसनीयमधुरद्रव्यविशेष इति अथवा कुशलाचरणलक्ष्यान्तरमप्याहुः—यस्य अवाशिष्टम् उच्छिष्टमेव तथापि रसं द्रवमात्रं न तु सुधा हृदिन्यः स्नानपानादिना जगतां प्रावन्यः सर्वार्थदाश्च श्रीवमुनाद्या नद्योऽपि भुञ्जते जलविहारादिनाऽधररागोपमा नद्यादयोऽधरामृतं पिबन्तीति “निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरः”, इत्यादिवचनतः काव्येष्वनुमानद्वारा प्रसिद्धमेव तासां तद्भोगे लिङ्गं हृष्यत्वच इति तरवश्च मुनय इव तत्तीरवर्तिनो जगदुपकारपरा भगवत्स्तुतमाहात्म्याद्भुञ्जते पादैस्तददी जलपानतः तत्र लिङ्गम् अश्रुमुमुचुरिति अन्यथा तादृशहृष्यत्वकाऽश्रुमोचकतामुपपत्तेः तत्र दृष्टान्तः आर्या महान्तो यथा श्रीभगवद्रसानुभवनेन हर्षाद्रोमाञ्जिता गलदश्रवश्च भवन्ति नान्यथेति । यद्वा, हृष्यत्वचः सत्य इति परमदुर्लभलाभेनानन्दभरः सूचितः अतो यस्मैच्छिष्टद्रवमात्रपानेनापि तासामीदृशो हर्षः तस्य पुण्यमाहात्म्यं कथं

भीमसनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषद् ।

वश्यमिति भावः तद्वस्तु भद्रं मुमुक्षुः नस्याप्यलामेन शोका-
दरुदन्नित्यर्थः । कथम्भूताः ? आर्याश्रयादिना जगदुपकारान्म-
हान्तोऽपि यद्वा ननु, तरुणां तद्भागे कथमपि सम्भावनापि नास्ति
कथं तदप्राप्त्यारोदनं सम्भवत् न हि रङ्गो राज्याप्राप्त्या रोदिति
किं तर्हि क्षुधादिनाऽप्राप्त्यर्थमेवेत्याशङ्क्याहुः यथा आर्याः परमाय-
धियः तदधराभृतपानहीना अपि तदप्राप्त्या शोकेनाश्रु मुञ्चन्ति
तद्वदिति तद्वा यथा यथावत् तरुः आर्याः सरलबुद्धयः
अन्यत् समानम् अतोऽयं गोप्यः निभृतं कुत्रापि सङ्कोच्यरक्ष-
णीय इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अहो किं वक्तव्यं श्रीहस्तादौ वर्तमानस्य वेश्यामहात्म्यं
श्रीवृन्दावनस्यैव भाग्यं किं वश्यतामित्याहुः—वृन्देति । सखि, हे
श्रीगणेश ! वितनोति स्वर्गादिभ्योऽपि विशेषेण विस्तारयति यद्य-
स्मात् यद्वृन्दावनमिति वा देवकीसुतस्य श्रीकृष्णस्य पद्माब्ज-
जाययाम् कृत्वा लब्धा लक्ष्म्यः जगद्विषयवज्राङ्कुशादि
सुलक्षणाः सर्वाः शोभामप्यदा वा सर्वेषां तत्त्वानां जनानां सर्वाण्यं
मूलमहानिधिप्रकाशनरूपा येन तत् तत्र च साक्षात्पादा-
म्बुजायामेव न तु पादुकायामित्यनेन तथाऽम्बुजरूपकध्वनित-
परमसौकुमार्यशान्तरवादि सहजगुणयुक्तपादस्पर्शेन च श्रीवृन्दा-
वनभूमेः परमसौभाग्यं सूचितम् अलक्ष्यलाभोत् पद्माब्जशब्देन
च स्वर्गादिषु सपादुकस्य श्रीविष्णवादिभ्यः स्मृत एव महात्म्येन
तत्पद्माब्जजायाम् लक्ष्मीविशेषसम्पत्तेः तासाम् देवकीसुते-
त्युक्तिः “प्रागयम् वसुदेवस्य” इत्यादिगर्वाक्यानुसारेण किं वा
स्वप्न एव तासु सर्वपरिपूर्णेः तत्र च सुतशब्देन केवलं तथा
प्रसूत एव पुत्रस्तु श्रीयशोदाया एवेति भावः । यद्वा, देवकी
व्रजेश्वर्येव ।

“हे नाम्नी नन्दमायया यशोदा देवकीत्यपि ।

अतः सख्यमभूत्स्या देवकीया शौरिजायया” ॥

इति बृहद्विष्णुपुराणवचनात् अतोऽस्मत्तो वृन्दावनमपि परम-
धन्यमिति भावः । अहो किं वक्तव्यं स्वर्गादिभ्यः श्रीवैकुण्ठलोका-
दपि विस्तारयतीति विशदोक्तं वैशिष्ट्यमाहुः—गोविन्देति । गवा
मिन्द्रो गोविन्द इति गोपचूडामणिर्गोपगणपरिवृतो वन्द्यभूषणो
विचित्रकीडारसिकः श्रीयशोदानन्दनो लक्षितः हे सखीति
श्रीकृष्णपदसद्विषयत्वेन तत्र तु परमधन्यमिति पूर्वश्लोकेन
स्वयं वर्णिताद्वेगुपायजातशोकां भगवतीं श्रीराधां प्रति ललि-
तादितकीयसखीवर्गकृतसान्त्वनमिदं श्रेयम् । अन्यसैव्याख्यातं तत्र
मन्दगर्जित नीलमेघं तं मत्वेति मयूराणां मत्तत्वे नृत्ये च हेतुः
अन्यथाऽन्येषामिव तेषामप्यवरतत्त्वमेव स्यात् “मल्लानामशनिः”
इत्यादिवत् तत्तद्भाषानुरूपमेकोऽपि श्रीभगवान् तथा तथैव
तेषु परिस्फुरन्तीत्यर्थे सुखिच्छेदेव इत्थं कोकिलादिष्वपि
वपन्तादिरूपगारूपुदित्यप्युक्तम् किन्तु श्रीभगवतो मेघविशेषादि
रूपेण मयूरादिषु परिस्फूर्त्वा तेषां प्राकृतमेघादिभ्यो जायमान
भावतोऽधिकारिकभावश्च श्रेय इति दिक् । अथवा, गोविन्दस्य वेणु-
मनु तन्नादश्रवणानन्तरमित्यग्रेऽपि सर्वत्रानुवर्त्तनीयम् यद्वा, गोविन्द
वेश्यामनुः नादात्मकपरममोहनमन्त्रः तेनैव मत्तानां मयूराणां
नृत्यं यस्मिन् किञ्च, तेनैव प्रक्षयाः तत्प्रतिध्वनिना परमरमणीयाः
किञ्चा वनेषु चरतां पशूनां दर्शनाद्यर्थं श्रीभगवद्वासनताप्राप्त्या

सर्वेषां परमावलोकनीया अद्रिसानवो यस्मिन् तत् । किञ्च, तेनैव
अवरतानि स्नग्धतां प्राप्तानि अन्यानि मयूरव्यतिरिक्तानि सम-
स्तानि सत्त्वानि प्राप्तिना यस्मिन् । यद्वा, प्रेक्ष्यः परमसुन्दरप्रिया
व्रजजनैः सदा दृश्यो वा भद्रेः श्रीगोवर्द्धनस्य सानुः शिखरप्रदेशो
यस्मिन् श्रीगोवर्द्धनपूजायां शैलोऽस्मीति वदता श्रीभगवता तद्-
वल्लिकुलं मत्तयता खिलाविशेषेणोपविष्टाकस्यमानत्वात् । किञ्च,
अवरते निवृत्ते अन्ये रजस्तमसी यस्मात्तथाभूतसमस्तसत्त्वगुणो
यस्मिन् तत् वनलतास्तरव इत्यादिवक्ष्यमाणात्वेन तद्वृत्तादीना-
मपि सात्त्विकमात्रोत्पत्तेः अनेन च “प्रवर्त्तते यत्र रजस्तमस्तयोः
सत्त्वं च मिश्रं न च” इत्यादिनोक्तायाः साम्येन स्वर्गादिषु भूकीर्त्ति-
विस्तारणं सिद्धमेव तत्र च तदनन्तरमेव “न यत्र माया
किमुतापरः” इत्युक्त्या प्राकृतसत्त्वगुणाभावेऽपि शुद्धसत्त्वप्रवृत्ते
रुक्तिः गुणानीतस्य सच्चिदानन्दविलासरूपस्य सत्त्वस्याभिप्रायेण
तच्च श्रीभगवतामृते बहुशो विवृतमेव अप्रापि तथैवोह्यमिति
दिक् । वैकुण्ठतोऽपि कीर्त्तिवितानपक्षे च अवरतानि उपरतानि
अन्यानि गोविन्दवेणुश्रवणतद्दर्शनेतराणि चेष्टितानि येषां तथा-
भूतानि । यद्वा, अवरतान्यानि समस्तानि सत्त्वानि यस्मिन् । यद्वा,
प्रेक्ष्यः अद्रयः श्रीगोवर्द्धनाद्या यस्मिन् तत् सानुषु अवरतानि
मयूरेतरसमस्तसत्त्वानि यस्मिन् । यद्वा, मत्तमयूरनृत्यं प्रेक्ष्य
गोविन्दवेणुमिति व्युत्क्रमेण योज्यम् अयमर्थः बर्हावतंसस्य तस्य
वनागमनसन्दर्शनमात्रेण प्रिया मत्तानां मयूराणां नृत्यं तत्प्रेक्षया
हर्षेण गोविन्दस्य वेणुः तेन तद्वादनमित्यर्थः । तमनु अद्रिसानुषु
अवरतानि वितानि श्रीभगवद्दर्शनदिव्यतिरिक्ताशेषप्रयोजनानि
येषां तथाभूतानि समस्तसत्त्वानि यस्मिन् समस्तशब्देन मयूरा-
अपि गृहीताः ततश्च तेषामादौ श्रीभगवद्दर्शनानन्देन मत्ततया
नृत्यं पश्चाच्च वेणुनादेनान्येषामिव तद्वेणुनादश्रवणतद्दर्शने-
तराखिलोपरामलच्छणा प्रेममूर्च्छा जानेत्यर्थः । इदं श्रीवैकुण्ठेऽपि
नास्तीति नतोऽपि कीर्त्तिविशेषाऽस्याः सिद्ध एव, अहो वता-
स्माकं तत्र तथा तादृश्यवस्था न सिद्धयेदिति वयमभ्यर्था एवेति
भावः । एतच्च तासां प्रेमविशेषस्वाभाविका तृप्त्यर्तिवृत्त्यमेव
सर्वत्रोह्यम् ॥ १० ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अहो वताऽस्तुतरां गोपानां भाग्यं वेश्योरपि भाग्यं किं
वक्तव्यमिति महामावरूपुरदुष्मादतया मिथ्याकल्पनापूर्वकं सैव्या-
मिलाषमाहुः—गोप्य इति । अयमव्यभिर्हृदयमान इव नीरस-
दारुमयो वेणुः यस्मिन् जन्मनि पूर्वस्मिन् वा किङ्कृतमत्तं पुण्यं
कृतवान् तत्पुण्ये ज्ञाते वयमपि तदर्थं यत्नामह इति भावः ।
स्मेति विस्मये नालिलङ्गमाहुः यद्यस्मात् दामोदरेत्यादिदामो-
दरशब्देन तस्याऽस्माकं च तादृशवाक्यमारुह्य जानेदशभावा-
दुरतया स्वामाविकं सम्बन्धविशेषं सूचयन्ति अत एव गोपि-
कानामस्माकमेव भोग्याम् अयमिति पुस्तकनिर्देशेन तस्य तद्भागा
योग्यता चोक्ता तथापि भुङ्क्ते तदेकोपभोग्यत्वेन सदा पिबन्ति तस्य
तद्व्यभोगादर्शनात् । ननु, दामोदराधरस्तत्सङ्गानन्तरमपि सरसं
एव दृश्यते नतु शुष्कस्तस्मादसौ न किञ्चिदपि भुङ्क्ते तत्राहुः—
अवशिष्टो रसो रसमात्रं यत्र तद्यथा स्यात् सुधां भुङ्क्तेव केवलं

श्रीमद्भगवत्सामिक्तवैष्णवतोषिणी ।

श्रवमाश्रमेवावशिष्येतेत्यर्थः । हे गोप्यः । इति तस्माद्वैष्णवजन्मनैव सौभाग्यं ननु गोपीजन्मनेति कुतो यूयं गोप्यो जाता इति भावः । अस्माकमिति वक्तव्यं गोपिकानामित्युक्तिर्गोकुलवास-
त्वेनास्मत्कोटिप्रवेशेऽपि गोपिकाविशेषत्वाभावात् नक्षिभस्याधि-
कार इति निजाभिमानविशेषात् वैदर्भीरसविशेषाच्च श्रेष्ठेण नक्षेकाशयैव देहादिरक्षिकाणामिति किञ्च तस्य युष्मदीय-
कान्तस्य करे हृदये वदने च सदा वसन्तां नाम अधरसुधामपि स्वयं युष्मत् सम्मतिं विनैव भुङ्क्ते इति भावान्तरम् अथवा नक्ष-
कयं भुङ्क्ते तत्राहुः अवेति वशिष्ठं अर्वाशष्टं वष्टिभागुरिरल्लोप-
मित्यादेः न वशिष्ठम् अवशिष्टम् अनवशिष्टमित्यर्थः । तादृशो रसो
यत्र तथाभूतं यथा स्यात् रसमाश्रमपि नावशेषयतीत्यर्थः । यद्वा
अर्वाशष्टो रसो रागो यत्र तद्यथा स्यात् रागस्यावशिष्टत्वात्
न कदाचिदपि विरमेत् किन्तु मुहुर्मोक्षयन एवेत्यर्थः । यद्वा सुधां
कथम्भूतामपि गोपिकानामवशिष्टो यो रसः तदकापेक्षया तद्वि-
तराशेषरसपरित्यागात् तद्रूपामपि अथवा कुशलाचरणे लक्ष-
णान्तरमप्याहुः हृदिन्यो हृष्यस्वच इति तस्य तादृशं भोगं दृष्ट्वा
परमपुण्या हृदिन्योपि लोभाद्विकसितकमलमिषेण हृष्यस्वचो
जातरोमहर्षा बभूवुः इत्यर्थः अथवा यदवशिष्ट उच्छिष्टो यो रसो
नादरूपस्तं हृदिन्योपि भुञ्जते आस्त्रादवन्ति यतश्च हृष्यस्वचो
भवन्तीत्यर्थः । किञ्च यस्य स्वजातिसम्भवस्य वेशोक्तादृशं
सौभाग्यं दृष्ट्वा सर्वे स्थावरजातयोपि मधुमिषेणाशु मुमुक्षुः तत्र
दृष्टान्तः यथाऽऽर्वाः पितरः स्त्रकुलसम्भवस्य तादृशं सौभाग्यमनु-
भूयाशु भुञ्जन्तीत्यर्थः । ईर्ष्यापक्षे तस्मात् समाज एव तादृश-
स्तत्त्वैकस्य वा को दोषः अतोऽयं गोप्यः निभृतं कुत्रापि सङ्गोष्-
रक्षणीय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अहो किं वक्तव्यं श्रीहस्तादौ अर्तमानस्य वेशोर्माहात्म्यं वृन्दा-
वनस्य सौभाग्यं किञ्चिद्वर्णनमित्याहुः-वृन्देति । हे सखि । वित-
नोति वैकुण्ठेऽप्यपि विशेषेण विस्तारयति यद्यस्मात् यद्-
वृन्दावनमिति या देवकीसुतस्य श्रीकृष्णस्य पद्माब्जज्ज्वालां कृत्वा
लब्धा लक्ष्म्यः सर्वशोभामहिम्नोः सम्पदो येन तत् तस्यै-
वासनोद्धरूपत्वात् तत्र च साक्षात्पद्माब्जज्ज्वालायामेव ननु
पादुकाभ्यामित्यनेन श्रीवृन्दावनभूमेः परमसौभाग्यं सूचितं तासां
देवकीसुतस्युक्तिं प्राग्यं वसुदेवस्येत्यादि गर्गवाक्यानुसारात्
तथा लोकिगोपनाय एवं गोविन्दशब्देऽपि गवाध्याक्षेपि गोविन्द
इति कोशकारमतमाश्रित्य तस्मिन् सङ्केतितः श्रीगोविन्दामिषे-
कानन्तरमेव तन्नाम्नो ब्रजे प्रसिद्धेः उत्तरत्र नन्दनन्दनमिति तु
गोपनाशकः यद्वा देवकीब्रजेश्वरदेवनाम—

“देनाम्नी नन्दमार्गोऽथ यशोदादेवकीत्यपि ।

सतः सख्यमभूत्तस्या देवक्या शौरिजायया” ॥

इति बृहद्विष्णुपुराणवचनात् विशदोक्तं वैशिष्ट्यमाहुः-गोविन्देति ।
गवामिन्द्रो गोविन्द इति गोपवर्गचूडामणिगोर्गोपालपरिवृतो वन्द्य
भूषणो निचित्रक्रीडारसिकः शीघ्रशोदानन्दनो ललितः अतो
वृन्दावनस्यापि भाग्यमस्माभिरमिलषण्यमेवेति भावः । अन्यस्यैः
तत्र मन्दगर्जितं नीलमेघं तं मत्वेति मयूराणां मसत्वे नृत्ये च
हेतुः अन्यथाऽन्वेषामिव तेषामप्यवरतत्त्वमेव स्यात् तथाऽप्यलौ-
किकत्वं त्वधिकमस्त्ववेति अथवा तादृशभीकृणो स्नाभाधिक-

प्रीत्यतिशयवतां श्रीवृन्दावनमयूराणां सम्बन्धेन सर्वस्यामपि
तज्जातो मगधप्रसादादन्यत्रस्या अपि एतत्सादृश्येनैव मधे
प्रीतिमग्नो ज्ञेयाः ततश्च गोविन्दस्य वेशामनु तज्जादश्रवणान्तर-
मित्यपि सर्वश्रानुवर्तनीयं यद्वा, गोविन्दस्य वेशोर्मनुः
नाक्षात्मकपरममोहनमन्त्रस्तेनैव मत्तानां मयूराणां नृत्यं यस्मिन्
यद्यपि तद्वैष्णवाद् एव यथा मयूराणां नृत्ये हेतुस्तथान्येषा-
मवतारत्वेऽपि तथापि नृत्यरोतिमुत्प्रेक्षितुमेवान्येषां सभासद्वत्
निरूपणयोग्यं प्रेक्ष्यत्युक्तं किंवा मुहुः श्रीमगधदा-
सनताप्राप्त्या सर्वेषां परमावलोकनीया अद्रिसानुवो ये
यद्वा प्रेक्ष्यनृत्येक्षणे वृद्धाविति विश्वप्रकाशात् प्रेक्षाम् अर्हन्ति ये
तेषु उच्छेषे तद्वर्णनस्थानेषु अवतरानि स्तब्धतां प्राप्तानि अन्यानि
मयूराव्यतिरिक्तानि समस्तानि सत्त्वानि प्राणिनो यस्मिन् यद्वा
मत्तमयूरनृत्यं प्रेक्ष्य गोविन्दवेशामपि वित्युत्कमेण योज्यम् अत्रेदं
विवक्षितं बर्हावनसस्य मयूरप्रियस्य तस्य वनागमनसन्दर्शन-
मात्रेण प्रीत्या मत्तानां मयूराणां नृत्यं तत्प्रेक्षया हर्षेण गोविन्दस्य
वेशाः तेन तज्जादनमित्यर्थः । तमनु अद्रिसानुषु अवतरानि विर-
तानि अन्यानि श्रीमगधदशनादिव्यतिरिक्ताशेषप्रयोजनानि येषां
तथाभूतानि समस्तसत्त्वानि यस्मिन् ईदृशं अविकुण्ठेऽपि नास्तीति
तथा ततोऽपि कीर्तिविशेषोऽस्याः सिद्ध एव अहो वतास्माकं
तत्र तथा तादृश्यवस्था न सिद्धयेदिति व्यमथन्या एवेति भावः
तच्च तासां प्रेमविशेषस्नाभाविकाऽतृप्त्याऽपि लक्षणामेवेति सर्व-
त्रोक्तम् ॥ १० ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यकपक्षीयम् ।

हृष्टत्वकमुकुलितत्वचः अश्रु अश्रुकलं पुष्परसम् अस्मद्वैष्णोऽप्य-
वन्धत इति धिया तरवोऽप्यश्रु मुमुचरित्यर्थः ॥ ६ ॥

गोविन्दवेशामनु प्रेक्ष्य मत्तमयूरनृत्यञ्चानुप्रेक्ष्येत्यन्वयः । अद्रिसानुषु
अवतरान्यसमस्तसत्त्वं शब्दादुपरतमनुष्वव्यतिरिक्तसमस्तप्राणि-
जातम् ॥ १० ॥

श्रीमद्भिराद्यवाच्यैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गोप्य इति । हे गोप्यः । अयं कृष्णकरस्यो वेशः किं स्म कुशलं
पुण्यमाचरञ्चकार कुतः यद्यस्माद्गोपिकानामपि अपि-
शब्दो दौर्लभ्यद्योतकः गोपिकानामस्माकमपि तुल्यभांशमोदरस्या-
धरसुधां स्वयं भुङ्क्ते अनेकोपभोग्यां स्वयमेक एव भुङ्क्ते अव-
शिष्टरसन्तु हृदिन्यो नद्यः तरवश्च भुञ्जते कृष्णायामधरसुधायां
वेशानैकेन पीयमानायां यद्गलितमधरसुधात्मकरसकणजालं
हृदिन्यस्तरवश्च भुञ्जते अश्रु इति जात्यभिप्रायकमेकवचनम्
अवशिष्टरसभोगप्रयुक्तहर्षाभूणि मुमुक्षुर्हृष्यस्वचश्च तत्र हृदिन्यो
विकसितकमलव्याजेन हृष्यस्वचः उदञ्जितरोमाया इव
लक्ष्यन्ते तरवस्तु मधुमिषेणानन्दाभूणि मुमुक्षुरिवेति भावः
यथा भार्याः भागवतशेषरसाभिज्ञास्तज्ज्वालावशिष्टमुपभुञ्ज्य हृष्य-
त्वचोऽभूणि भुञ्जन्तश्च भवन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

वृन्दावनमिति । हे सखि । वृन्दावनं भुवः कीर्तिं वितनोत्पनि-
तरलोकसाधारणीं कीर्तिं जनयतीत्यर्थः । अत्र हेतुं वदन्तो

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विशिष्यन्ति यद्वृन्दावनं देवकीसुतस्य पदाम्बुजाङ्गां लब्ध्वा लक्ष्मीः
सौन्दर्यसम्पन्नेन किञ्च गोविन्दस्य वेणुमनु वेणुगीतमनुसृत्य मन्द-
गर्जितनीलमेघप्रान्त्या भक्ता ये मयूरास्तेषां नृत्तमवलोक्य अद्रिसा-
नुषु उपरतानि वेणुगीततदनु रूपमयूरनृत्यदिदृक्षुः निवृत्तस्त्रस्त-
पाराशी अन्यानि मयूरव्यतिरिक्तानि समस्तानि सत्त्वानि जन्तवो
यस्मिंस्तथाभूतं न ह्यन्योऽस्त्येवंविधो लोक इति भावः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे गोप्यः ! अयं वेणुः किं कुशलं तपोलक्षणम् आचरत् स्म
स्मरणां कर्त्तव्यं किमप्यस्तीति वृत्तं पूर्वजन्मनि चीर्णं वा
“स्मृतौ वृत्ते निषेधस्म” इति च. यो वेणुः दामोदरस्याधरोष्ठः स
एव सुधा तथा सरसं सरागमय्यं गेयं यस्मिन् सः सराग-
मय्यगेयः तं रसं भुङ्क्ते आस्वादयति सदर्भाः दर्भाङ्कुरैः
संहिताः तरवः हृष्टत्वचः अस्मद्वन्द्योयमिनि रोमाञ्चितसर्वगात्रा
येन वेणुना पीतोऽवशिष्टो यो रसः तस्यौघः प्रवाहो यस्मिन्
स यदवशिष्टरसौघः तस्मिन् मागे कृष्णेन सञ्चरितेऽध्वनि
अश्रु आनन्दजलं मुमुचुरित्युच्यते । सदर्भाः सकुशा वा ॥ ९ ॥

भुवो भूमेः हे सखि ! यद्वृन्दावनं देवकीसुतस्य पादाम्बुजाङ्गां
लब्ध्वा लक्ष्मीः श्रीयेन तत् देवकीसुतपदाम्बुजलब्धलक्ष्मि
लक्ष्मेति केचित् लक्ष्म चिह्नं गोविन्दस्य वेणुमनु वेणुस्तरानु-
कूलमेघनादशङ्कुया वेणुस्तरानुकारेण वा मत्तानां मयूराणां नृत्यं
दृष्ट्वा आहताः सादराश्च अनुकूलं चरितं येषां ते तथा कृष्ण-
चरितानुकूलचरिताश्चान्ये मनुष्यविजातीयाः समस्ताः सत्त्वा
जन्तवो यस्मिंस्तदाहतानुचरितान्यसमस्तसत्त्वं सत्त्वोऽस्तीति
वचनात् पुल्लिङ्गोप्ययं शब्दः आहतौ सादरार्चिताविति च ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाभिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यस्य वेणोरवशिष्ट उच्छिष्टो रसो नादरूपस्तं स्नानपानादौ
हृदिन्यो जगत्पावनो भुञ्जते अहो तद्दर्शनात्तरवोऽपि हृष्यत्वचः
अङ्कुटादिमिषेण रोमाञ्जिताः सन्तो मधुमिषेणाश्रु मुमुचुः
कीदृशा अपि यथाऽऽर्या मुनयस्तदुद्योस्तेथाभूता अपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तस्यां समाज इत्युक्तानुसारेण तथाचोक्तिर्गोपनाथा ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाभिकृतवृत्तक्रमसन्दर्भः ।

मुग्धा मुग्धाभिः सहोचुः—गोप्य इत्यादि । हे गोप्यः ! गोपयतीति
गोपी जानन्त्योऽपि भवत्यो न कथयन्ति कथयत अयं वेणुः
किं कुशलम् आचरत् ? स्मेति चित्के यतः दामोदरमुग्धां भुङ्क्ते
भोग्यत्वेनोपसम्प्रां सुधां पिबतु नाम किं तत्रास्माकमसूयते
आशङ्क्याहुः—गोपिकानामपि अस्माकमपि भोग्यैवा तथाप्येष
एव पिबतीति परकीयभोग्यभोगो विना तादृशकुशलाचरणेन न
क्यात् तत्रास्मदनुस्येव तु नापि तथेत्याह—स्वयं बलादेव
तत्र परिमितामेव पिबतु नापि तथेत्याह—यदित्यादि एवमेव
मात्रातिरेकेण पिबति यथा यदवशिष्टरसं हृदिन्योऽपि भुञ्जत
इत्यर्थः । तदेव कथं ज्ञातं तत्राह—हृष्यत्वचः फुल्लकमलादि-

[१८२]

रूपास्त्वचो यासां ता अपि यथेष्टं स्वाधिकारं गोपयितुं न
शक्नुवन्तीति भावः । न केवलं हृदिन्य एव भुञ्जते तरव-
श्चेत्यर्थः । अतिबाहुल्यात् कथमवगतं ? तत्राहुः—अश्रु मुमुचुः
एवामप्यतिमात्रता जातेत्यर्थः । क इवाश्रु मुमुचुः ? यथाऽऽर्याः
प्रधानभूता राधादयः अधरपानसम्बन्धस्यान्येषामसम्भवात्
सामान्याश्रुपातविवक्षायां भक्ता वा । यद्वा, तस्मादयं वेणुः
गोप्यश्चोरमित्यर्थः अत्र मौग्ध्यवर्गवैयर्थ्यानि ॥ ८ ॥

मध्या ऊचुः—वृन्दावनमित्यादि । हे सखि ! वृन्दावनं भुवः
कीर्त्तिं तनोति आत्मकीर्त्तिस्तु स्तत्र एवानन्त्याह्निस्तारयितुं
न शक्यत इति भावः । एतेन भुवः पृथक् त्वेनाऽभौमत्वमपि
प्रतिपादितं तत्र हेतुः यदेवकीत्यादि, देवकीसुतेति श्राय-
मानेऽपि यशोदासुतत्वे व्यवहारसम्बन्धस्य गनार्थे तथा चाधु-
निककविप्रयोगः “वदन्ते मधुमहयो सम्बन्धाणि हविर्जन्ति” इति
अथवा देवकीति यशोदाया एव नामान्तरं तस्य पदा
चरणान् अम्बुजैरिव लब्ध्वा लक्ष्मीयेन सर्वतः फुल्लारविन्द-
मिवेत्यद्भुतोपमा गर्वस्या प्रकृतार्थो वा वस्तुनस्तु भूरेव
तथा वनं तु वृन्दावनसम्बन्धादेव भुवस्तादृशत्वमिति समु-
चितमेव भुवः कीर्त्तितननं कीदृशं पुनर्गोविन्दवेणु अनुलक्षी-
कृत्य मत्तानां मयूरीणां नृत्यं यत्र अथवा गोविन्दवेणुरेव
वेणुध्वनिः स एव मन्त्रस्तेन भक्तानामिति पूर्ववत् यद्वा
गोविन्दवेणुमनु इति छेदः गोविन्दवेणुरेव मनुधर्मोपदेशा यत्र
यस्योक्त्या वयं सकलमेव कुलशीलादिकमत्यजाम दोषो मनु-
रत्रनीदित्यादिवत् अस्यापि वचसि प्रामाण्यं तदा मत्तानां
मयूराणां नृत्यं यत्र पुनः कीदृशं प्रेक्षयाणि दर्शनीयानि
अद्रेर्गोवर्द्धनस्य यानि सानूनि तेषु अपरतास्तृष्णी भूताः
अन्यसमस्ताः सत्त्वाः प्राणिनो यस्य पूर्वसंकेतितस्थलस्मरणां
व्यङ्ग्यम् अथवा मत्तमयूरनृत्यं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा अद्रिसानुषु अपर-
तान्यसमस्तसत्त्वमिति बहुपदसापेक्षसमासः मयूराणां नृत्यं
प्रेक्ष्य अहो अमी भागवता एव भगवदावेशेन यदेव नृत्य-
न्तीति तेषां नृत्यामोदेनान्येषां तत्र स्थितानां पशुपक्षि-
मृगादीनामपि सामाजिकत्वेन रसाधेशानूष्णीकत्वमिति भावः
अहो अतिरम्यं तदा तदासीत्संकेतस्थानामिति स्मृति-
भावः ॥ १० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं रसं निरूप्य तस्याधिदैविकरूपतासम्पादकं वेणुनाहं
निरूपयन्ति—गोप्य इति । सम्बोधनपूर्वकस्वामिज्ञापकं नात्र बोध-
नीयं वञ्चनीयं वा किञ्चिदस्ति । यद्यपि तेन रसो न पीतः
तथापि मुखेषु दर्शनादव्यर्थत्वेऽपि भोजनं करोतीति लक्ष्यते पुरु-
षस्य तद्भोजनं सर्वथा असंभावितम् अन्यथा भगवतैव भुङ्कं
क्यात् अतः स्त्रीणामेव तद्भोग्यं तदाह—गोपिकानामिति ।
अधरसुधा गोपिकानां सम्बन्धिनी बहुवचनेन समुदायरूपा
लक्ष्मीरप्यनेन सूचिता तदंशाश्च तथैव समागताः नाम्बत्र तद्-
भोगो लोके प्रसिद्धः तादृशस्य वस्तुनो भोक्ता पुरुष एव न
भवति किं पुनर्योन्वन्तरगतो जीवः तत्रापि वेणुः आधिदैविकस्य

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

चेतनत्वं सूचयन्त्य आहुः—सर्वा एवाधिदैविक्य इति । स्वगोष्ठ्यां तस्यापि विचारो घटते सर्वं धर्मफलमिति वैदिकः सिद्धान्तः अतः कारणभूतं धर्मं विचारयन्ति—किमाचरदिति । धर्मः सर्वोऽपि वेदसिद्धः वेदरूपाश्च वयम् अतोऽस्मदक्षातः कथं धर्मो भवति ? येन धर्मेण वयं जाताः परं तत्राऽपि मर्यादा न्यायनं साधनाविरोधाभावः ततोऽस्मात् सुखीत्वं वेणो तु तदभावः ततः सन्वेहः फलस्य दृष्टत्वाच्च सम्मत्यर्थं च गोपिका(नां) सम्बोधनम् अयमिति पुल्लिङ्गनिर्देशश्च बाधकः स्मेति प्रसिद्धिश्च वस्तुतस्तु न तस्य फलं तदुपपादितं तद्व्यतिरिक्त-बाधे कस्यचिन् साधनबलनिश्चयेन फलभावं पूर्वपक्षः फलबल-विचारेण साधनाभावामावः सिद्धान्तः तदाह—वेणुपदेन वञ्च्य इत्यर्थं ययौ तावणुकृतौ येनेति लोकेऽयस्तथा सुखदानात् धर्मोऽस्तीति निश्चीयते अधरसम्बन्धादेव तथात्वमित्यनिश्चयः अपि तथापि साधनं स्वयमेवेति निश्चयः पुष्टिबलमाश्रित्य तस्य सिद्धिरिति ज्ञापयितुं मर्यादायां हीनतामाह—दामोदरेति । दाम उदरे यस्येति भगवतो गोपिकार्थानत्वं सूचितं लोभात्मकश्चा-धरः अतः स्वतः परतश्च तस्य साधनाभावः सूचितः सुधा-पदेन च रसविवक्षायां रसनेन्द्रियाभावश्च बाधकत्वेन सूचितः नाहं भुङ्क्त इत्यविवादे सुधामपि भुङ्क्त इति विवादास्पदं “मा चनस्पतीन् प्राविशत्” इति श्रुतेः । सुधानधिकारः पूर्वमुपपादितः किञ्च, भगवांश्चेदद्यात् कदाचित्सम्भवेदपि व्यभिचारे स्त्री-सिद्धान्तवत् गोपिकावत्स्वयं भुङ्क्त इत्याश्रयेन अधरमुखसम्बन्धे पानमस्माकं सिद्धमस्ति तस्यापि मन्यामहे । किञ्च, अस्मद्वेषेण्यपि तस्मिन् विशेषः यस्मिन् भोजने अर्वाशिष्टं रसं हृदिन्यस्तरवश्च भुञ्जते बालत्वान्मातरपितरावेव पालयति उभयत्र हेतुमाह—यतो हृदिन्यो हृदयस्त्वचो जाताः अतः पूर्णानन्दाः ततोऽप्या-नन्दाधिक्ये रोमाञ्चयुक्ता भवन्ति तत्रायं निर्णायः रोमाञ्चोऽत्र कमलरूपः स च जगति सर्वोत्तमः अतो हेत्वन्तरानन्द-रोमाञ्चो न भवति तथा सति शैवालानामेवोद्भूतः स्यात् न कमला-दीनाम् अतो ज्ञायते अधरामृतमेव हृदिनीभिः पीतमिति अन्यथा तेषु लक्ष्म्या उद्भूतो न स्यात् यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानति-लङ्घनादिति न्यायात् लक्ष्म्यास्तदेकभागित्वमुपपादितम् उपलक्ष्य-मन्तत् अश्नु च मुमुक्षुः न हि मकरन्दोऽन्यस्य रसो भवति तरवश्च तथा तेषां रोमाञ्चः फलानि अश्नु च मधुधाराः एतच्चो-भयविधं नान्यथा सम्भवति न चेतत् द्वयं तयोः स्वाभाविकमिति मन्तव्यं कादाचित्कत्वात् वेणुनादानन्तरमेव तथात्वात् स्वाभा-विकवैलक्षण्येण तदाह—यथायां इति । सतो हि भगवद्धर्मान्तः-प्रवेश एव तथा भवन्तीति तस्मात् हृदिन्यो मातृरूपाः तरवः पितृरूपाश्च तदुक्तावाशिष्टरसपातारः । अत्रेदं विचार्यते पूर्वं रन्ध्रान्वेणोरधरसुधया पूरयन्नित्युक्तं तस्य रन्ध्रा एव मुखरूपा इति तत्र पूरिताचेत् सा तदाऽनायासेनैव प्रभुकारित एव तद्भोगो भवत्यतः स्वयं भुङ्क्त इत्यनुपपन्नं यद्यपि तथापि स्वप्रियाणां स्वाच्चात्सुधाभोगाधिकारसम्पत्त्यर्थम् उक्तरीत्या सुधापूरणं वयवर्थं न अत एव गोपिकानामित्युक्तम् एवं सति वदस्य भोजनं तस्मिन् एवेति सुष्ठुक्तं स्वयं भुङ्क्त इति । नन्वेवमेतदुक्तावाशिष्टस्यैव रसस्य शानं प्रभुप्रियाणामप्यासीति रन्ध्रसम्बन्धस्य प्राथमिकत्वात्

किञ्चित्कालमभोजने हेत्वभावादिति चेत् ? अत्रेदं प्रतिभाति अप्रत्यक्षं सर्वमलौकिकमतो लौकिकयुक्त्या निर्योतुं नोचितम् अन्यथा सरःसरिन्महीध्रेषु कृतं वेणुकृतं व्रजस्थिताः स्त्रामिन् एव कथं शृणुयुर्नान्ये एतच्चोपपादितं तद्व्रजस्थि इत्यत्र एवं सति भगवदिच्छाया बलिष्ठत्वात्प्रयोजनस्यातिगुरुत्वाच्चादौ व्रजदेवीकणां हृदयेष्वेव सा प्रविष्टा अपरं च यथोच्छ्वासदशायामास्थपति-तमप्युद्गीर्णमेव वस्तु भवति न निगीर्णं तथा भगवता व्यवहित-देशस्वप्रियाकर्णहृदयपूरणैकचित्तेन निजास्याम्बुजाविर्भवच्छासो नादब्रह्माविर्भावहेतुस्तादृशः कृतो यो मार्गत्वेन प्रसङ्गतो रन्ध्रेष्वायात स्तत्र च सुधां पूरितामभीष्टदेशेऽनयदतो न तामितरो भोक्तुं शक्तः एवं सत्यपि साक्षादधरसम्बन्धो मुखे वेणोरस्तीति सम्भा-व्यते तत्पानं वेणुत्वेन निश्चयोप्यतोऽस्य तद्भोगो व्रजदेवीनां तूक्तरीत्या साक्षाद्भोगस्तस्मात्तदवशिष्टरसस्य अन्यथा हृदिन्याः विषु यथाऽवशिष्टरसपानमुक्तं तथात्रापि वदेयुर्न तु गोपिकाना-मिति पदेन तासामेवात्र स्तत्वं वदेयुः अपरं च वेणोः स्वात-न्त्र्येण सुधाभोगो भगवतो मनीषितोऽन्यथा हृदिन्याविषु सुधा-सम्बन्धो न स्यात् तथा सति तेषु लीला न स्याद्यत एतत्-सुधाम्बन्धिष्वेव साचिकीर्षिता अतो जलस्थलरमणसम्बन्धिषु नत् सम्बन्धः कार्यते स च वेणुमुक्तसुधांशो यो नादद्वारा निर्गतं तेनैवेति सर्वमवदात्तम् एवं सति व्रजदेवीनां वेणोश्च युगपत्सुधा-भोग उपपद्यते किञ्च, दामोदरत्वेन व्रजदेव्यधीनस्तदुपभागोपयागिः सर्वमवशः सम्पादयतीति किमतोऽधिकं वदामः न हि जलधि-रुद्वेजः केनापि निराहृत्य शक्य इति दिक् इदं वेणुवाक्यं रन्ध्रान् वेणोरधरसुधयेति वाक्येन यदुक्तं तादृशं जानीमः यतोऽन्य-दापि गवामाह्वनेऽनुचरौरित्यत्र गागोपकौरित्यादिषु नद्यस्तदस्या-दिषु च लतादीनां चैतत्कार्यमुच्यते तेनाशवेवात्राधिकारसम्पत्त्यर्थं वेणुरन्ध्रेषु यत्सुधापूरणं तत्सामायिकमेवेदमुच्यते इति ज्ञापनायाऽपि गोपिकानामित्युक्तम् ॥ ६ ॥

वृन्दावनविहारं चरणानां स्वरूपमाह—वृन्दावनमिति । देवानां पादा भूमिं न स्पृशन्ति सुतरां देवोत्तमस्य तत्रापि पुरुषोत्तमस्य पुरु-षोत्तमांशस्य पुरुषस्य मह्यादिभौतिकौ पादौ आध्यात्मिकावतान्द्रियौ आधिदैविकावानन्दरूपौ तयोरपि न भूमिसम्बन्धः भूमावपि दैत्यभूमिरधमा तत्रापि स्त्री सम्बन्धिनी तद्वृन्दावनं तस्मिन् भग-वतः पादा वसन्त इति तस्य भाग्याभिनन्दनं स्वस्योत्कण्ठयत्नोपकं स्वस्यापि हृदयदेशो भूमिर्भवाति स्त्रीणां च हृदयं कठिनमपि भवति पर्वता अपि सन्ति अन्तःप्रवाहा नद्यश्च सन्ति रस-पूराः रोमपङ्क्तिर्धनमपि भवति स्त्रीसम्बन्धि च एवं तुल्य-तायामप्यत्र चरणौ न स्थाप्येते तत्र स्थाप्येने इतीर्षया वर्णनं गुणत्रयेण पूर्वं वर्णनं निर्गुणगोपिकात्वेवेति नात्रासूयेति केचित्त-सखीति सम्मत्यर्थं तादृशो न बह्वचः इत्येकवचनम् असूया-पक्षेपि तथा । ननु, भगवत्पदानि यथा व्यापिवैकुण्ठं भवन्ति एवं वृन्दावनेऽपि जातानीति किमाश्रयं तत्राह—भुवो वितनोति कीर्तिमिति यदि वृन्दावनं व्यापिवैकुण्ठं एव स्यात् तदा न काचिद्विन्ता भूमौ तद्वसन्त इति केवलं भूमेः कीर्ति-मेव करोति धन्या भूयत्र वृन्दावनमस्तीति भगवतो नित्य-स्थितिमन्यमानाया वचनं पदानित्वाधिदैविके नित्यान्वेष-स्वास्त्यन्ति प्रदर्शयिष्यति च क्वचिद्भगवान्स्वपराधीन इति

भीमद्वलगाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्प्रदर्शने वृन्दावनस्य सामर्थ्यं भक्तेः सर्वत्रैव तथात्वात् न वृन्दावनप्रतिष्ठा भवति प्रतिष्ठाया निमित्तमाह-यदेवकीसुत-पदाम्बुजलब्धलक्ष्मीति । यद्यस्मात्तद्वने देवक्याः पुत्रस्य पदाम्बु-जानां लक्ष्माणी चिह्नानि ध्वजवज्रादीनि तैलब्धा लक्ष्मीर्भवेन स्वस्य स्वच्छन्दसम्बन्धार्थं देवकीसुतपदप्रयोगः नन्दगोपसम्बन्धिनी सा देवक्याः प्रसूतिमात्रं न त्वन्वादिति सुतपदं स्त्रीप्राधान्यात् स्त्रीषु कृपाऽपि सूचिता पुष्टिमात्रं तानां प्राधान्यमित्यवो-चाम भक्तिमार्गे चरणौ प्रधानभूतौ तत्राप्यम्बुजं जलोद्भूतं स्त्रीणिमेव हृदये तापहारकत्वेन शोभते तादृशस्यापि वा ध्वजवज्राकुशादिशोभा सा नान्यत्र फलति वृन्दावने सा प्रति-फलितेति पादत्वमेव सम्पन्नमतो लक्ष्मीरपि तत्र नियता मतः पदाम्बुजैर्लब्धा लक्ष्मीर्भवेति भूमियंदि माद्रां तदैव भवतीति भूमिकृतेव सा लक्ष्मीप्राप्तिः अतो युक्तं च भूमेः कीर्ति स्थाप-यतीति । किञ्च, न केवलं लक्ष्मीरेव प्राप्ता किन्तु भक्तिज्ञाने अपि प्राप्ते इत्याह-गोविन्देति । यदा भगवान् वेणुनादं करोति तदा नीलमेघो गर्जन्तीव भाति [ततो] मथुरा मत्स्यश्च भवन्ति ततो नृत्यन्ति यदैव भगवत्वेणुनादः क्रियते तदैव देहविस्मरणं नृत्यं च जायते इति भक्त्युद्रेक उक्तः मथुरा वन एवेति वृन्दावनप्रदेशसा तादृशं नृत्यं प्रेक्ष्याद्विसानुष्ववतारतानि तूष्णीं स्थितान्यन्यानि सर्वाण्येव सत्त्वानि यत्र भगवद्भक्ति-ज्ञानात्तेषां तूष्णीं भावलक्ष्णं ज्ञानमुक्तम् एको भक्तोऽप्ये सर्वे ज्ञानिनः नन्वधो विलेशयाः स्वभावतः कथं ज्ञानिनो भविष्यन्ति ज्ञानस्य फलमूर्ध्वगमनमित्याशङ्क्याह-माद्रिसानुष्विति । यत्र कापि स्थितास्तत्रैव गत्वा पश्यन्तस्तिष्ठन्तीति दोषाभावः स्वस्थान-त्वाग उद्गमनं चोक्तम् ॥ १० ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

किञ्चास्मान् विदम्बनाब्धौ निक्षिपन्नयं वेणुरेवानर्थकारी-त्याह-हे गोप्यः । वेणुः मुरली किञ्चित् कुशलं पुण्यमाचरत् वंशीमुरल्यादिशब्दानां स्त्रीलिङ्गत्वेपि तत्पठ्यायस्य वेणुशब्दस्य पुंस्त्वं दारशब्दवज्जयम् यद्वा, किं मङ्गलमाचरत् अपितु न किमपि स्थावरजातित्वेनैव लक्ष्यत इति भावः तदपि दामो-दरस्याधरसुधां भुङ्क्ते इति कथं वयं सोढुं प्रभवाम इति भावः तत्र हेतुगोपिकानामिति अधरसुधायां हि गोपिकानामस्माक-मेव स्वस्वं कृष्णस्य गोपजातित्वादस्माकं गोपजातिस्त्रीत्वादिति न्यायप्राप्तेः नित्यं रात्रावस्मामिः सम्भुज्यमानत्वाच्च वेणुस्तु विजा-तीयस्तत्रापि कृष्णरमितत्वमात्मनो मत्वा कृष्णप्रेमसीत्वाभि-मानं धत्ते तत्रापि भाष्ट्येन पुनः पौरुषमाविष्कृत्य सम्भुङ्क्ते तत्रापि परकीयं धनं तत्रापि स्वयमेव न त्वन्वं जनमेकमपि सङ्गिनं करोति तत्रापि न चौर्येण किन्तु धनस्त्रामिनीरस्मान् फूत्कारेण ज्ञापयित्वैव किञ्च तां फूत्कारः किन्तु स्वसम्भोगोत्थं मणितमेव तस्मात्मान् श्रावयित्वैव तत्रापि नवाशिष्टः न अवशिष्टो रसः किञ्चिन्मात्रोपि यत्र तद्यथाव्या-जया भुङ्क्ते "वष्टिमागुरिवलोपम्" इत्यादिना प्रकारलोपः धनस्त्रा-मिनीनामस्माकं कृते क्षमुक्तावशिष्टमपि किञ्चिज्ज रक्षतीत्यहो

भाष्ट्यमिति भावः । किञ्च, तद्देशवर्तिनः सर्वे एव जनास्ता-दृशा एवेत्याहुः-यत् यतो अधरसुधाभोगात् तं वीक्ष्वेत्यर्थः । हृदिन्यो नद्यो हृष्यन्वचः उत्फुल्लकमलादिमिषेण पुलकवत्यो बभूवुः तरवो मकरन्दमिषेणाभु मुमुचुर्यथा आर्याः भगवद्गु-णान् श्रुत्वा अधुपुलकादिमन्तो भवन्ति, तथैव ते वैष्णोर्मणितं श्रुत्वेति हृदिन्योऽस्य सख्यस्तरवोऽस्य सखायो दूता एवेति वेणुहृदिनितरवः सर्वे एवास्माकं वैरिण एवेति भावः । अतोऽयं गोप्यः निभृतं कुत्रापि रक्षणीयो यथा कृष्णाधरे न प्राप्तो-तीत्यसुखाख्यः सञ्चारीव्यञ्जितः ॥ ६ ॥

तदीयतादृशविलासात्पदस्य वृन्दावनस्य सम्प्रति माधुर्य-मधिकमुल्लसन्त्यतस्तदेव दिदृक्षमाणास्तत्र गच्छामो वयं नात्र कापि दोष इत्यन्या आहुः-वृन्दावनमिति । भुवः कीर्ति स्तर्गा-दिभ्यो विशेषेण तनोति यद्यतो देवकीसुतस्य यशोदानन्द-नस्य पदाम्बुजाभ्यां लब्धा लक्ष्मीः ध्वजवज्रादिचिह्नमयी शोभा सम्पत् येन तत् न ह्यवभूतं वैकुण्ठवनमपि सम्भवेदिति भावः-
"हे नीम्नी नन्दमायया यशोदादिवकीति च ।
अतः स्वयमभूत्तस्या देवक्या शौरिजायया" ॥

इति वृहद्विष्णुपुराणम् एवम्भूतं गोष्ठस्थलमपि सम्भवेदिति चेदत आहुः-गोविन्दस्य वेणु वेणुवाद्यं लक्ष्मीकृत्य यन्मत्तानां मथुराणां नृत्यं तत् प्रेक्ष्य अद्रिसानुषु अवतरानि उपरतक्रियाणि अन्यानि समस्तानि सत्त्वानि यत्र तत् अत्रास्माकतेयेति मथुरैः प्रार्थि-तस्य गोविन्दस्य वेणुवादनं तदीयतावगत्यैव मण्डलीभूय नृत्यतां तेषां मध्य एव तस्यापि सन्तुल्यं वादनं तत्तत्तद्वाद्येन सन्तुष्यतां तेषां पारितोषिकस्त्रीयवित्त्यवहं प्रदानं तस्मै तेन च वादकलोकरित्या साहायं तदृष्टीत्वा स्वशिरस्युष्णीषस्योपरि तथारणं नचौर्यविक्रमास्त्रादयतामद्रिसानुष्वपविष्टानां सङ्घानां कृष्णसारफपोतादिसृगपक्षिणामानन्दजाडयमित्यादिकं सर्वं दिद-क्षामहे इति भावः ॥ १० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्या आहुः । हे गोप्यः । अयं भीकृष्णकरपद्मस्यो वेणुः किं स्म कुशलं तपोदानव्रतादि आचरन् कृतवान् तत्र हेतुः आहुः-गोपिकानामस्माकं भोग्यां सती दामोदराधरसुधामपि स्वयं स्नानन्द्येण यथेष्टं भुङ्क्ते इति दामोदरस्य जठरपटयो-र्मध्ये हस्तपद्मं च वसन् तत्स्पर्शनन्दं प्राप्य तदधरसुधा-मपि सेवते इत्यर्थः । किं च यत् यस्य वेणोः जलद्वारोत्पाद-कतया सम्बन्धिन्यः मातुतुल्याः हृदिन्यः अपि अवशिष्ट-रसं स्नानार्थं प्राप्तस्य दामोदरस्याधरसुधाशेषं भुङ्क्ते यतः हृष्यन्वचः विकसितपद्मानिकरव्याजेन रोमाञ्चिता इव लक्ष्यन्ते पुत्रं वेणुमात्मानं च कृतार्थं मन्यन्ते इत्यर्थः । यथा आर्याः पुत्रं स्नात्मानं च कृतार्थं मत्वा हृष्यन्वचो भवन्ति तद्वत् किं चाऽस्य पितृतुल्यास्तरवोऽपि तदधरसुधाशेषं तत्र तत्र विहारवेलायां भुङ्क्ते यतस्ते मधुधाराव्याजेनानन्दाभु अभूणि मुमुचुः अश्विनिजानावेकवचनम् यथा आर्याः स्वपुत्रमात्मानं कृतार्थं स्नात्वा आनन्दाभूणि विमुञ्चन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अन्याः आहुः-हे साक्षि । वृन्दावनं भुवः कीर्तिस्त्वननोति यत्

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यतः देवकीसुतपदाम्बुजाश्रयां लब्धा लक्ष्मीः शोभा सम्पद्येन
तत् किं च गोविन्दवेणुमनु गोविन्दस्य वेणुनिनादमनुसृत्य
मन्दगर्जितश्यामघनभ्रान्त्या मत्ता ये मथूरास्तनूत्यं प्रेक्ष्य
भवलोक्य अद्रिसानुषु अवतरता निवृत्तस्त्रव्यापाराणि मन्यानि
समस्तानि संस्वानि यस्मिंस्तत् नान्योऽप्येवमिधो देश इति
भावः ॥ १० ॥

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

गोप्यः किमाचरदयमिति एता दक्षिणा मधीराश्च । हे गोप्यः !
गोपनशीलाः सख्यः गोपनीयमिदं रहस्यमित्यभिप्रायः । अयं
प्रविद्धः श्रूयमाणो वेणुः किं कुशलमाचरत् जानीमश्चेत्यमपि
तदेवाचरामः । स्मेति विस्मये ज्ञातं यत्सर्वं ज्ञातः शिङ्गसा
धृतश्च तत्सर्वमपि विहाय प्रागुत्तरशुभांशुमसंपर्कमुत्सृज्य शिरो-
ग्रन्थिमात्रशेषः एषोऽस्मिमात्रसाक्षिकं नव छिद्राणि संशोच्यानु-
रागयोग्यमात्मानं विधाय कृष्णमनुसृतोऽधरामृतैकजीवनस्तेना-
प्यतीव नवनवानुरागेण कक्षकटिशय्यादिष्वनुशासितः समये
चाधरामृतेनाप्यायिनश्च विलसतीति गूढं तद्दृश्यं न कस्यापि
प्रकाशनीयं वयमपि तथा चरामस्तर्हि तथैव भवामः दामोदरा-
भरसुधां भुङ्क्ते न तु पिबतीति तस्याद्यत्वम् स्वयमिति धनिना-
मनुमतिमपि नाकांक्षते पीतामृतगर्जितेन जितेन च क्षते लवण-
मिवातपयति त्वक्सरोऽयमन्तःसारशून्योऽपि दारुणशङ्कः किं
कुर्मः ? दामोदरेति बाल्यमारभ्य सुधासंश्रयोऽभिप्रेतः । यद्वा,
बाल्यचापलेनैव पुंस्त्वे नीयोग्यमपि पाययतीति साध्यसूयम् यद्वा,
दास्यनिःपीडयोद्धरमशेषामेव सुधां पाययति नवशिष्टम् अव-
शिष्टम् अनवशिष्टमित्यर्थः । रसमात्रमपि नावशिष्यते । ननु, स्वर-
चातुर्येण सुषिरं वादयति भवतीभिः कुतो ज्ञातं सुधां पाय-
यति तत्राहुः मातृभावा गम्भीराश्रयाः हृदिन्योपि हृदयदिति
तरवो आर्या अपि यथा पित्रादयो हि राजमान्यत्वेन क्षि-
पुत्रस्योदयमालक्ष्य विलक्षणसुखमनुभवन्ति प्राग्भवान् पुण्यजात-
मस्य तिष्ठतु सम्प्रत्येवायमतिपुण्यवानिति सदाचारवर्त्यैश्चाप्यश्रे-
तीति ॥ ६ ॥

वृन्दावनमिति । हे सखि ! आस्तां श्रीहस्तादौ नित्यं कीडतो
वेणुराजस्य भाग्यं तत्पदाम्बुजस्पर्शलब्धपरभागभारतान्तर्गत-
वृन्दावनाख्यभूभागस्य भाग्यं तावदनुभूयतामित्याहुः यत्सम्बन्धेन
कल्पशुभां स्थानजदित्यादिना कल्पवासिमिरपि स्तूयते तत्साध्य-
मेव पूर्णं प्रह्ला निजचरणाङ्कैर्निखिलधामभ्योपि विशिष्टं सौभाग्य-
माप्नोति राजमुद्राङ्कितवस्तु सर्वतः भैष्ठ्यभागभवेदिति
न्यायात् ॥ १० ॥

*श्रीमत्कृष्णदासकृतश्रीगणदीपिका ।

चम्पावती चम्पकाङ्गी प्रत्याह—गोप्य इति । बहुवचनं गौरवा-
दिति । यद्वा, गोपनशीलाः सख्य इत्यर्थः । गोपनीयमिदं रहस्य-
मित्यभिप्रायोकम् अवमनर्थकारी वेणुः किं कुशलमाच-
रत् पूर्वजन्मनि किमनिर्वचनीयपुण्यविशेषं कृतवान् इत्यर्थः

यत् सुवशे जातः श्रीराधावल्लभे प्रेमपात्रमात्मानं विधाय
तमेवानुसृतश्चाधरामृतैकजीवनश्च तेन राधावल्लभेन अतिनव-
नवानुरागेण कक्षकटिशयानयोः शायितश्च अधरामृतेन पायि-
तश्च श्रीवृषभानुकुमारीवल्लभस्य प्राणतोऽप्यधिकप्रियश्च
ततः किं पुण्यविशेष इति भावः । जानीमश्चेत्तद्वयमाचराम-
स्तथैव भवाम इति भावः । अवशिष्टमित्यत्र नजसमा-
सस्याकारः नतूपसर्गस्य । यद्वा, स्वयमिति धनस्वामिनीनामस्माक-
मनुमतिमपि न काङ्क्षते पीतामृतगर्जितक्षते लवणमिवार्प-
यतीति भावः ॥ ६ ॥

चम्पावती चम्पकाङ्गी प्रत्याह—वृन्दावनमिति ।—

अलमलमिह योषिर्द्वर्द्धमसङ्गरङ्गै-

रलमलमिहविद्यापत्यविधायशोभिः ॥

अलमलमिह नाना सौधनायासजालै-

र्भवत भवत वृन्दावनायमाश्रित्य धन्याः ॥

सा मे न माता स च मे पिता न ।—

स मे न बन्धुः स च मे सुहृत् ॥

स मे न मित्रं स च मे गुरुतः ।—

यो मे न वृन्दावनवासमादिशेत् ॥

तच्छास्त्रं मम कर्णामूलमपि च स्वप्नेऽपि यायादहो—

श्रीवृन्दाविपिनस्य यत्र महिमा नात्यद्भुतः भूयते ॥

ते मे दृष्टिपथं न वान्तु नितरां सम्भावतां वै तथा ।

ये वृन्दावनवैभवस्य अवशोऽप्युल्लासिनो नोऽस्मिन्नाः ॥

रक्षति संसारभयादोषाकरमप्यशेषवृद्धम् ।

वृन्दावनमिति तेन प्रथितं तत्रौमि काननं किमपि ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

हे गोपीभो ! या वासुरी ने कौन पुण्य कियो है, जा पुण्य के
प्रभाव सों हम गोपीन के पीवे योग्य जो दामोदर को अधरामृत
है, ताथ ये शकिलखोरी आपुही पीवे है । याके पीवे पीके
बच्चो खुच्चो जो रस ताकूं ये या जगे की तलाई नदिये
और वृक्ष पान करें हैं, ताई सों तौ इनमें कमल खिले हैं, और
वृक्षन तें मीठी र मधु की धारा चल रही हैं । जैसे भाई
जो शिष्ट पुरुष हैं ते भगवान् के अवशिष्ट प्रसाद कूं पायके
रोमांच गद्गद होयके आसुन कों वहावें हैं ॥ ६ ॥

भरी सखी ! ये वृन्दावन पृथिवी की कीर्ति कों बढ़ावे है,
कैसो ये वृन्दावन हैं ? कि—देवकी सुत श्रीकृष्णचन्द्र के
चरणान सों जाने शोभा पाई है, और जामें गोविन्द जब
वेणु बजावें हैं ताकूं सुनके लग्नस मोर नाचिये लगें हैं, वा
नृत्य कूं देखिके गिरराज की शिखर पे भार लता पताम
में जितने जीव जन्तु हैं ते निश्चय दोषकें सुनवे लगें
हैं ॥ १० ॥

धन्याः स्म मूढमतयोऽपि हरिण्य एता या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेषम् ।

आकर्ण्य वेणुरणितं सह कृष्णसाराः पूजां दधुर्विरचितां प्रणयाऽवलोकैः ॥ ११ ॥

कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवरूपशीलं श्रुत्वा च तत्कणितवेणुविचित्रगीतम् ।

देवो विमानगतयः स्मरनुन्नसारा भ्रश्यत्प्रसूनकवरा मुमुहुर्विनीत्यः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाण्दीपिका ।

अपरा आहुः हे सखि ! मूढमतयस्तैर्यज्जातगोप्येता हरिण्यो धन्याः कृतार्थाः या वेणुरणितं वेणुनादमाकर्ण्य नन्दनन्दनं प्रति प्रणयसाहितैरवलोकनैर्विरचितां पूजां सम्मानं दधुः कृतवत्यः । किञ्च, कृष्णसारैः स्वपतिभिः साहता एव दधुः अस्मत्पतयस्तु गोपाः क्षुद्राः समक्षं तत्र सहन्त इति भावः ॥ ११ ॥

अन्या ऊचुः हे गोप्यः । माश्चर्यं शृणुन वनितानामुत्सवो यस्मात्तद्रूपं शलिं च यस्य तं कृष्णं निरीक्ष्य तेन वादितवेणोरसङ्गीर्णं गीतं च श्रुत्वा विमानैर्गच्छन्त्यो देवो देवानामङ्गुलिस्थिता अपि स्मरेण नुन्नसाराः पारक्षिप्तधैर्या मुमुहुः । मोहं लिङ्गमाहुः भ्रश्यत्प्रसूनाः कवराश्चूडा यासां ताः विगता नीव्यो यासां ताः अत्र सर्वत्र वक्तृभेदाज्जातीव सङ्कतिर्वक्तव्या ॥ १२ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

अहो अस्तुतरां हरिप्रियसर्वजीवाभयस्य श्रीवृन्दावनस्य महापशुजातीनामारण्यानां हरिणीनामपि भाग्यं किं वर्यतामित्याहुः, धन्या इति । मूढा विवेकहीना गतिज्ञानं यासां ताः पशुजातित्वात् मतय इति पाठेऽपि तथैवार्थः ता वक्तव्ये एता इति प्रत्यक्षत्वाद्यभिप्रायेणा एताः श्रीवृन्दावनवासिन्यः वनचर्यो वा नन्दस्य श्रीवल्लभेन्द्रस्य नन्दनं कुमारमिति परमसुन्दरवेषरसिकत्वादिकं सूचिनं श्लेषेणा नन्दं साक्षादानन्दमप्यानन्दयतीति परमानन्दधनमूर्तिमित्यर्थः । उपात्ताः स्त्रीकृताः विचित्रा वेषा सखिभिरुपायनतया समर्पिता वनमाला बर्हापीडगुञ्जावतंसादिभूषणानि येन तं प्रति प्रणयाव लोकेरेव विरचितां विशेषेण कल्पितामिति तासां तदतिरिक्ततत् पूजाद्रव्याभावात् रसिकशिरोमणिश्च तस्य तैरेव पूजासम्पत्तेः बहुत्वं गौरवेषा दृष्टिपरम्पराविवक्षया वा स्मेति विस्मये खेदे वा अहो वतास्माकमीदृशं भाग्यं नास्तीति भावः । अन्यसैः व्यञ्जितमेव अथवा वेणुनादमाकर्ण्य महाश्रीवृन्दावनविषयकजन्मादिमाहात्म्येन सर्वज्ञानं परमविदग्धानामपि विवेकहीनतां प्राप्ता गतिः बाह्यान्तरेन्द्रियवृत्तिः किम्वा मूढानां जडानामिव गतिः क्षितिः गमनमेव वा इतस्ततः स्खलनादिलक्षणा स्तब्धता-लक्षणा वा यासां हरिण्यः सदा वनान्तश्चारिण्योपि प्रणयावलोकैर्विरचितामेव पूजां दधुः काममोहिततया किञ्चिदव्यक्तं कर्तुं विवेकं चाशक्ताः केवलं सादरं पूजयन्त्य इव प्रेम्णा निरीक्षयन्त्य इत्यर्थः एता अस्मत्सपत्न्यः अपीत्यस्य कृष्णसारैरन्वयः । कृष्णसारा अपि सह एकदेव तथा चकुरित्यर्थः, कृष्ण एव सारः श्रेष्ठः परमोपादेयो येषामिति श्लेषेण गोपा निन्दिताः तेषां साक्षात् स्मरन्तेतात्मनस्तादृशश्रीकृष्णसेवाचरणाद्यैः अन्यत्समानम् ॥ ११ ॥

[१६३]

अहो आस्तां श्रीवृन्दावनवासिनीनां गोसङ्ख्या श्रीकृष्णान्तिके चरन्तीनां तासां माहात्म्यं खेचरीणामपि भाग्यं किं वर्यतामित्याहुः—कृष्णमिति । चित्ताकर्षकं वनितो विदग्धाः सर्वा वा स्त्रीजातयः शीलं विचित्रक्रीडादिपरस्वभावः वेषमिति कचित् पाठः तेन कणितस्य वादितस्य वेणोः विविक्तं शुद्धं मनोज्ञं वा किं वा शृङ्गारादिरसलब्धविभागं गीतं विमानगतय इति स्वपति साहित्यं वैमानिकत्वेनाकस्मादागमनं श्रीकृष्णसङ्गमायोग्यत्वं चोक्तं तथापि कामहतधैर्याः सत्यो मुमुहुः अत्र रूपादेर्निरीक्षणीयः ताभिस्तस्यादृष्टत्वात् अत एव तद्दर्शनेन विशेषतो वेणुगीतश्रवणेन च तादृशमोहो युक्त एव किं वा यदा यदा रूपाद्यनुभवस्तदा तदैव मोह इति अन्यत्र च व्यक्ततया तदनुक्तिः श्रीवृन्दावनरतिनां महाभागानां तेषां स्वतस्तत्सिद्धेः मोहेनैव विमानतोऽवतीर्य श्रीकृष्णान्तिकमागन्तुं न शक्यम् इति भावः । अतो वत सुरसुन्दरीणामपि सम्मोहनस्यैवम्भूतस्य सर्वसौभाग्यामृतसिन्धोरस्य दर्शनमप्यनाप्नुवतीरस्मान् धिगिति । किम्वा वनविहारिण्यस्तस्य तत्र तथा दर्शनाद्यभावाद्भवमधन्या एव तास्तु धन्या इति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अहो अस्तुतरां हरिप्रियसर्वजीवाभयस्य श्रीवृन्दावनस्य माहात्म्यं तदाभयिकाणां पशुजातीनामपि भाग्यं किं वर्यतामित्याहुः—धन्या इति । मूढाः विवेकहीना गतिज्ञानं यासां तेषां भूता अपि मतय इति पाठे तथैवार्थः हरिण्य इति वनचारिण्योऽपि एता दृश्यमाना इव नन्दस्य श्रीवल्लभेन्द्रस्य नन्दनमिति धात्वर्थ-बलादखिलगुणमहिष्टत्वं सूचितम् एवं गुरोरपि तस्य नामग्रहणमतिज्ञोभवैवश्येन विक्षिप्तमनस इत्युक्तत्वात् उपात्ताः स्त्रीकृताः विचित्रवेषा वनमाला बर्हापीडगुञ्जावतंसादिरूपा येन तं वेणुविरुतमिति रागत्वेनाप्येवसितं प्रथमफूत्कारमात्रमुक्तम् अनुकरणशब्दो ह्ययं रणिनामिति पाठोऽपि कचित् अत्र टीका पुनरुक्ता स्यात् कृष्ण एव सारः परमोपादेयो येषामिति श्लेषेण च स्वपतयो निन्दिताः पूजामिति तावतैव सर्वोपचारणपूर्णत्वं जातमिति ध्वनितम् अत एव दधुः पुपुषुः सर्वपूजाभ्योऽधिकं चकुरित्यर्थः । अतः क्रियातोऽपि वैशिष्ट्यं विशेषेण रचितामिति तत्र सर्वत्र हेतुः प्रणयावलोकैरिति भावमात्रप्रादिणस्तस्य तैरेव पूजासम्पत्तेः बहुत्वं परम्पराविवक्षया स्मेति विस्मये खेदे वा अहो वतास्माकमीदृशं भाग्यं नास्तीति भावः । अन्यसैः अथवा वेणोरिफितं यत्र तादृशं सन्तम् आकर्ण्य अवगाह्यान्नात्वा उपासकेषु सन्तं प्रणयावलोकैर्दधुः वशीकृतवत्यः तैरेव

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीतिसेवामपि विदधुरित्यर्थः “अभावि भूमिपतिभिः” इत्यारभ्य दधत् दशनचुचुरशब्दमश्वः” इति माघकाव्यवत् “संश्रुगवन् वदमानांस्तान् रावणस्य गुणान् जनान्” इति माट्टिकाव्यवत् श्रीमन्नन्दनस्य भवणाक्रियाकर्मकत्वं ज्ञेयम् अन्यत्समानम् ॥११॥

अहो आस्तां भवित्वावनवर्तिनीनां श्रीकृष्णान्तिके चरन्तीना-
मासां माहात्म्यं खचरीणामपि भाग्यं किं वयमस्मिन्माहुः,
कृष्णमिति चित्ताकर्षकं वनिताः तदनुरागयोग्याः स्त्रीजातयः
शीलं सुखभावः तेन कथितस्य वेणोः विविक्तं प्रतिकूलरागा-
मिभरणं शुद्धं किम्वा शृङ्गारादिरसलब्धविभागं गीतं
विमानगत्य इति स्वपति साहित्यं वैमानिकत्वेनाकस्मादागमनं
श्रीकृष्णसङ्गमायोग्यत्वं चाकं तथापि कामहतधैर्याः सत्यो मुमुहुः
अत्र रूपादेर्निरीक्षणीयः ताभिस्मस्या दृष्टचरत्वात् अत एव
तद्दर्शनेन विशेषतो वेणुगीतभवणेन च तादृशमोहो युक्त एव
किं वा यदा यदैव रूपाद्यनुभवस्तदा तदैव मोह इति निरीक्ष्य
श्रुत्वा चेति द्वयोरपि मोहे कारणात्वमुक्त्वा तयोर्वैपरीत्य-
मपि जन्मनि मतं यदैव खलु क्रमप्राप्तं भवतीति मोहनैव
विमानतोऽवतीर्थ श्रीकृष्णान्तिकमपि गन्तुं न शक्ता इति भावः
मोहायिताख्यानमात्रेण यथोक्तम्—

कान्तस्मरणवार्तादौ हृदि तद्भावभावतः ।

प्राकट्यमभिलाषस्य मोहायितमितीयेते ॥ इति

अहो वत परममूढानां हरिणीनां परमविदग्धानां सुरसुन्दरीणा-
मपि सम्मोहनस्यैवम्भूतस्य सर्वसौभाग्यामृतसिन्धोरस्य
दर्शनमप्यनाप्नुवतीरस्मान् भिमिति किम्वा वनीविहारिणः तस्य
तत्र तथा दर्शनाद्यभावाद्भयमध्वन्या इति भावः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपचीयम् ।

वेणुरणितं शब्दितं दधुः आदधुः ॥ ११ ॥

स्मरनुसाराः स्मरनुसंधैर्याः व्यनीव्यः शिथिलनीवी-
वन्ध्याः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

धन्या इति । मूढगतयस्तिर्यग्गतयोऽपि मतय इति पाठे सुन्दरा
सुन्दरवस्तुविवेकरहिता अपि गतय इति पाठेऽप्यमर्थस्सम्भवति
“गत्यर्था बुद्धयर्थाः” इति न्यायात् एता हरियो धन्याः कृतार्थाः
एव कृत इत्यत्र विशिष्यन्ति याः हरियो वेणुगीतमाकर्ण्य
उपास्यः स्त्रीकृतो बर्हादिभिर्विचित्रो वेषो येन तं नन्दय्य
नन्दनं प्रति प्रणयसहितैरवलोकैः पूजां सम्मानं दधुः कृत-
वत्यः किञ्च कृष्णसारैः स्वपतिभिः सहिताः एव दधुरस्मत्-
पतयस्तु गोपाः श्रुद्राः तत्र सहन्ते न समक्षमिति भावः ॥ ११ ॥

अन्यास्तु हे गोप्यः इदमप्यद्भुतं शृणुतेत्याहुः—कृष्णमिति ।
वनितानामुत्सवो यस्मात्तस्मात् शीलं यस्य तं कृष्णं निरीक्ष्य
तेन वादितस्य वेणोरसङ्कीर्णं गीतं च श्रुत्वा विमानेन चञ्चलो
देवानामङ्गेषु स्थिताः स्मरपट्टतधैर्या मुमुहुः मोहे विद्धमाहुः

अश्वत्प्रसूनाः कवगाश्चूडाः यासां ताः विगता नीव्यो यासां
ताः शिथिलनीवीवन्धनाः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुष्ठु मूढा विवेकरहिता मतिर्यासां तास्तथा कृष्णसारा-
नुसारं पुष्पगुणं कान्तमृगं वा महिनाः नन्दस्य नन्दनं
वेणोरचितं निःसृतं स्वरं चापीयास्वाद्यप्रणयेन सहितैः अवलोक-
कनैः दर्शनैः उन्नतमस्तकत्वादधुरिति ॥ ११ ॥

वनितानामुत्सवभूतं रूपसारं स्थिरसौन्दर्यं यस्य स तथा तं
तत्सौन्दर्यं च स्वभावे चेति “सारा बले स्थिरांशे च” इति यादवः
तेन कथितात् वा तेन शब्दिताद्वेगोर्भितं निगतं चित्रं सप्तस्वरमिश्र-
गीतं “वीगतौ” इति धातुः “चित्रमाश्रयलेखयोः” इति यादवः
देव्यो देवस्थिः स्मरेण लुप्तं नष्टं सारो धैर्यं यासां तास्तथा
अश्वत्प्रसूनकवराः विगलितपुष्पकेशभगाः विगताः स्रग्नाः
नीव्यः वस्त्राणि वस्त्रग्रन्थयो वा यासां तास्तथा “नीवी वस्त्रां-
शुकग्रन्थयोः” इति च ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

मूढा ऊचुः—धन्या इत्यादिद्वयाभ्याम् । इमेति विस्मये
हरियोऽपि मूढगतयः सत्यः प्रणयावलोकैर्या नन्दनन्दनम्
एताः प्राप्ताः सत्यः पूजां दधुः कीदृशीं विचित्रां
विशेषेण रचितां प्रणयावलोकैर्विचित्रां वा किङ्कर्त्वा
वेणुरणितम् आकर्ण्य तत्रापि पतिसहिता इत्याहुः सह
कृष्णसाराः अतो धन्या वसं तु वेणुरणितमाकर्ण्यपि
प्रणयावलोकैः पूजयितुं न शक्नुमः अस्माकं पतयो
यतोऽस्य नास्मापि कुप्यन्तीति तद्व्यसन्नधन्या एवेति ऊढाना-
मिदं दैन्यमिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

तत्रैव ऊढमूढा ऊचुः—कृष्णं निरीक्ष्येत्यादि । हे सख्य-
इति बोद्धव्यं सन्तु हरियः देवीनामपि वैवश्यं पश्यते-
त्याशयः विमानगत इत्यनेन भक्तसहितत्वं द्योत्यते स्त्रीणां
इवातन्त्र्येणापि विमानकराकागमनासम्भवात् तेन देव्यापि
प्रकृष्टज्ञानादिमयोऽपि कृष्णं निरीक्ष्य मुमुहुः मोहे विद्ध-
माहुः—विनीव्यः । अश्वत् प्रसूनाः कवरात् यासां दूरस्थानां
तासां वनस्थत्वेनास्य कदाचित् कासां च न दर्शनं न
सङ्गच्छने तथाशङ्क्याहुः—श्रुत्वा चेति । या न पश्यन्ति
ता वेणुरणं श्रुत्वा मुह्यन्तीत्यर्थः । स्वरूपमाह, स्मरनुस-
साराः स्मरेण लुप्तः क्षिप्तः सारो धैर्यं यासां कृष्णं
कीदृशं वनितोत्सवरूपशीलं “वनिताजनिताभ्यामनुरागायां च
योषितिः, तासाम् उत्सववत् रूपं च शीलं च यस्य
विविक्तगीतमिति विविक्तं रागातरेणामिभितं विरलं वा
स्त्रकल्पितत्वात् सङ्केतबहुलं वा यत्सर्वैर्नावगम्यते अस्माभिरेव
क्षायत इति भावः । एवंविधवैवश्येऽप्यासां पतयो नाऽप्य-
सूयन्ति अस्माकं निश्चितेऽप्यसूयन्ति पतयः अतो
वेणुविविक्तगीतं श्रुत्वापि न शृणुत इत्यहो नः काठिन्वं
पामरताचेति पूर्ववद्वैत्यम् ॥ १२ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

उत्तरत्र भीमन्दनन्दनामिति तु गोपनाशक्तेः वेशोरगितं यत्र तथाभूतम् अकथ्यं श्रोत्रविषयीकृत्य विचित्रवेषं सन्तं प्रणयावलोकैर्दधुवंशीकृतवत्यः तैरेव पूजाञ्च दधुः कृत-
वत्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥

भीमहस्तमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं रूपवर्णनामुक्त्वा षोढा वेषु वर्णयन्ति—धन्यास्त्विति पङ्क्तिभिः—

हरिययोऽप्सरसो गावः पक्षिणो नद्य एव च ।
मेघाश्चोति क्रमेणैव कृष्णैश्चर्यादिवोधकाः ॥
ईश्वरः पूज्यते लोके मूढैरपि यदा तदा ।
निरुपाधिकमैश्वर्यं वर्णयन्ति मनीषिणः ॥
वैशि देवेषु तत्रापि स्त्रीषु तत्रापि कामतः ।
स्त्रीष्वपि पुरुषाणाञ्च मूर्च्छा तेन ततो महत् ।
यद्यो यदि विमूढानाम् प्रत्यक्षासक्तिवारणात् ॥
स्वधर्मं योजयेत्तु तदा भवति नान्यथा ।
तामसा राजसाश्चान्ये गुणातीताश्च कथ्यते ॥
वृन्दावनं गुणातीतं मुनेष्वपि पक्षिणः ।
गोवर्द्धनश्च त्रितयं गुणातीतमिह स्थितम् ॥
तद्रताश्चापि लोके ऽस्मिन् गुणातीता भवन्ति हि ।

“यदा सलु वै पुरुषः भिषमश्नुते वीणास्मै वाद्यते” इति श्रुति-
रूपेण सर्वे एव विहगा भगवद्गीता अपि परमां श्रित्वा प्राप्नुवन्ति
श्रियो हि परमा काष्ठा सेवकास्तादृशा यदि ।
स्त्रीनोत्कर्षस्तदैव स्यात् स्वभावाविजयो यदि ॥
हरेश्च रणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवदनात् ।
उत्कर्षश्चापि चैराग्रे हरेरपि हरिर्यदि ॥
भक्त्या च तादृशत्वं च सा सेवा सेवकोचिता ॥

तत्र प्रथमं हरिणां भाग्यमभिनन्दन्ति—धन्या इति ।
ज्ञानम् हि क्रियाविशेषणीभूतम् क्रियोत्कर्षः पूजायां सापि
चेत् ज्ञानमयैर्द्रव्यैर्भगवद्विषयिणी भवति भगवज्ज्ञानं स्वज्ञानं
च तस्याप्यङ्गं तदभावे सर्वे व्यर्थं यद्यन्यत्रापि तद्वदेत् तदा तदेवो-
त्साममिति पक्षमाश्रित्य पूर्वं पक्षं व्यावर्त्यन्ति, धन्यास्त्विति । तु-
शब्देन सदाशो न ज्ञायत इत्याशङ्कं परिहरन्त्य आहुः—मूढमतयो-
ऽपीति । स्त्रीणां भेदाभिनन्दनं प्रकरणात् हरिणानां स्त्रियोऽत्र विव-
क्षिताः हरियः सर्वत्रान्या एव वर्णयन्तीति ज्ञातव्यं स्वस्याकृतार्थता-
भावनाया दैन्याविभागे भगवान् कृपया वर्णयमानसर्वसामग्री-
सहितः प्रकटीभूत इति ज्ञापयितुमेता इत्युक्तं तासाम् भाग्ये हेतु-
माहुः, याः नन्दनन्दनं निरीक्ष्य वेषुरगितमाकर्ष्य भगवत्कृतैः प्रण-
यावलोकैर्विरचितां पूजां स्मिन् दधुरिति या इति पूर्वं भगवदुक्ताः
प्रसिद्धाः नन्दमप्यानन्दयतीति नन्दनन्दनः भक्तोद्धारार्थमेव
ब्रह्मावक्यात् प्रवृत्तः उद्धारप्रकरणात्ता अप्युद्धरिष्यतीति उपात्तः
स्त्रीकृतो विचित्रो वेषो येन अनेन रसामिनयार्थं प्रवृत्तो भगवा-
नुक्तः एव स्वरूपतत्त्वकार्यकर्तृत्वं साधनतश्च फलमुखं कर्तृत्वमुक्तं
विचित्रपदेन सर्वं एव रसाः परिगृहीताः समीपे स्त्रीकारो ब्रह्मा-

नन्दस्य तत्र प्रवेशनाथः । आकर्षयेत्येव क्रियावेषुरगिते भगवति
च अर्थतः शब्दतश्च पशुदाष्टविशेषं न शृङ्खन्तीति शास्त्रहाङ्-
रुक्ता पञ्चाज्जायमानापि प्रत्यक्षदृष्टिरन्यानुबोधिनीति विद्यमा-
नापि (सा) न गायिता तदाह—आकर्षयेति वेशो रगितं सर्व-
रसाऽसाधारणं यथा रसो बाह्यतो न गच्छति तथा शब्दविशेषा
रगितम् तादृशमपि निकटं गत्वा श्रुतवत्यः अनेन दैहिका धर्मा
निर्वाचिताः । सह कृष्णसाराः स्वमर्त्यसहिताः अनेन मर्त्यनिरोधोऽपि
परिहृतः सापत्न्याभावश्च कृष्णसार इत्यनेन कृष्ण एव सारो
वेषामिति कृष्णसाराः अनेन गोपास्तथा न भवन्तीति स्त्रीत्या-
तयात्वं सूचितम् अन्यथाऽस्माभिरपि सह गोचारणं कुर्युः अतः
एतेऽभिमानसारा एव धन्यास्ते कृष्णसाराः स्नेहपूर्वकावलोकनैः
विरचितां भगवति पूजां धारयामासुः नेत्राग्रेष्वेव कमलानि
ज्ञानवासितानि ज्ञानोद्भवस्थानानि ते पूजा सर्वोत्तमां तस्याञ्च
धारणम् ततोऽपि कृतिरर्थविवेका भगवता च प्रतिपूजितम्
आत्मनि वा दधुः सदभावकाकैरिति वा पाठः एतावदेव कर्तव्यं
प्राणिनां भगवतश्च ॥ ११ ॥

अप्सरसामवस्थामाह—कृष्णं निरीक्ष्येति । कृष्णपदार्थात्
स्त्रीणां निरोधः सूचितः आनन्दे दृष्टे आनन्दसाधने आसक्त्य-
भावो युक्त एव तत्रापि सदानन्दे नितरामीक्षणं दिव्यदृष्ट्या
स्वजातीयोद्धारार्थमेवागत इति विशेषः तदाहुः—वनितोत्सव-
त्सारवषमिति । वनितानामेवोत्सवार्थं चारुवेषो यस्य उत्सवो
ह्यनेकविधः तत्तदुत्सवे ते ते भूषिता भवन्ति उत्सवरसानुभावाद्यै
केष्वर्थे वनितानामेवोत्सवो यत्र वनं यौवनमिताः प्राप्ताः प्राप्त-
वत्यः वनं सजातमिति वा इत्युक्तं न हि तत्र प्रविष्टः
पुनरावर्तते यौवनमित्यत्रापि युमिश्रणार्थं वनमिति तामामेवा-
त्सवो भवत्विति भगवता वेषः कृतः सर्वोभरणभूषिता सर्वा
एव वनिताः यथा वेशरसं पुरुषार्थमनुभवन्ति अनेनास्मिन्नु-
त्सवे सासामर्लङ्कारादिनोत्सवो न जातः तासां वनितात्वं
व्यर्थमेव यथा रण्डानां तत्रापि चारु मनोहरम् अन्तरण्यलङ्कार-
हेतुः तत्र प्रेमज्ञानादिकमलङ्काराः बाहिरिवान्तरपि रसानुभव-
श्च अनेनाप्सरसां भगवदर्थगमने सर्वोप्युपाय उक्तः अनुभावकं
ततोऽविलम्बेन प्रस्थापकमाह—श्रुत्वा चेति । निकटे समागत्य
पूर्ववदेव कण्ठितस्य श्रवणम् अत्र वेषवतिरिक्तकूजितादिकणि-
तानां संग्रहार्थं तस्य भगवतः कण्ठितमित्युक्तं कण्ठितश्च वेषुः
तादृशवेषावाविभावं प्राप्तानि विचित्राणि गीतान्याकर्षयेति
सम्बन्धः एकेनैव गीतेन मूर्च्छिता जाता इत्येकवचनं विचित्राणि
सर्वरसार्थानि शृङ्गार एव सर्वे रसा इति तादृशशास्त्र-
सिद्धान्तः अन्यस्य रसत्वमेव न मन्यन्ते यथा महान्तः सुवर्णा-
भरणान्येवोपकारणानि च कुर्वन्ति तथा शृङ्गार एव सर्व-
रसाः अन्यथा रसिज्ञानां रुचिर्नोत्पद्येत अत एव विचित्रं
गीतं यद्यपि ता देव्यो देवतारूपाः पूज्या एव तत्रापि विमानेनैव
गतिर्वासां नापि भोग्याः नापि दुःखसहनशीलाः तथापि
स्मरेणैव युक्तः सारो वासां शरीरोन्मेषापेक्षया मनोबलिष्ठ-
मिति स्मरेण सारो विवेकः सर्वोप्युद्भूतः भूमावनागमने
पद्मनागमने स्वतोप्यनागमने हेतुश्च उक्ताः ततो गजजातं
तदाहुः—सुमुहुरिति । न केवलमन्धरेव हृदयप्रदेशे मोहः किन्तु
पर्वधश्चेति अह्यतमसूनानि कवरे वासां विगता नीची च

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यासामिति केशनीवीवन्धयोर्विशेष आमुष्मिकैहिकफलपरित्याग-
क्षापकः देवतात्वाच्च मरणं विमानगतिरवाप्ताधःपतनं विवेकाभा-
वाधोपायेनागमनं भगवदनुपयोगेऽन्यस्यापि रसो नात्पद्यतामिति
रसामासो वर्णितः देवसहिता अपि प्रायेणात्रावतीर्णानां केव-
लानां स्त्रियस्ताः स्वपत्यन्वेषणार्थमागता भगवन्तं दृष्ट्वा पूर्वा-
वस्थां सर्वामेव विस्मृत्यवत्यो भगवानेव पतिर्भवत्विति तदा
स्माकं तथात्वं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अहो स्वरमणं तमनमिस्त्य वयं बुद्धिमत्तोऽपि स्रजन्म विफली
कुर्महे यतो मूढा अपि सफलीभवन्तीति दर्शयन्त्य आहुः—
धन्या इति । स्मेति विस्मये खेदे वा एतादृशं भाग्यम् अस्माकं
नाभूदिति भावः या वेणुरणितं वेणुरिफितमिति पाठद्वयं
तुल्यार्थं वेणुनादम् आकर्षणं नन्दनन्दनं प्रति प्रणयपूर्वकावलोकै-
रेव पूजां दधुः पुपुषुः तासां तैरपि यः आत्मनः पूजां
पुष्टां मन्यते स नन्दनन्दनोऽस्माकं तैः पुनः किमुतेति भावः ।
किञ्च, ताः सह कृष्णसाराः पतिभिः सहिता एव । अयमर्थः
कृष्ण एव प्रीतिविषयत्वेन सारो येषां ते यथार्थनामानः
तासां पतयः स्वपत्नीः कृष्णानुरागिणीराजक्ष्य स्वगार्हस्थ्य-
मेव धन्यं मानयन्तोऽतिदृश्यन्तो अन्वजुगच्छन्तस्ताः कृष्ण-
मसारयन्ति अस्मत्पतयस्तु कृष्णगन्धायामपि द्रुहन्ति धिगश्म-
जीवितमिति ॥ ११ ॥

किञ्चास्माकं गोपीनां गोपे कृष्णे रतिर्नातीवानुचिता यतो
देवोऽपि मानुषे तत्रापि गोपे कृष्णे रतिमत्यः सत्य एव स्रदेवत्वमपि
सफल्यन्तीत्याश्चर्यमिस्त्याहुः कृष्णमिति वनितानां स्त्रीमात्राणा-
मेवानुरागिणीनामुत्सवो यस्मात्तथाभूतं रूपं शीलं च यस्यतं
देवो देवानामङ्गे स्थिता अपि विमानगतयो विमान-
चारिण्यः स्मरेण जुगञ्जलितः सारो धैर्यं यासां ताः मुमुहुः
मोहे जिह्ममाहुर्भ्रश्यत्प्रसूनाः कबरा यासां विगता नीदयोऽपि
यासां ताः मोहायितमिदं यदुक्तं “कान्तस्मरेणवातादौ हृदि
तद्भावभावतः । प्राकट्यमभिज्ञापक्य मोहायितमितीर्यते” इति
परमविदग्धाः सूक्ष्मधियो देवास्तज्ज्ञात्वापि स्त्रीभ्यो न द्रुहन्ति
प्रत्युत स्त्रीयं भाग्यं मानयन्तो नित्यमेव ताः कृष्णं दर्शयितुं
विमानमारोह्य आनयन्ति अस्मत्पतयस्तु द्रुहन्त्येवेत्यतो निकृष्टा-
मृग्य उत्कृष्टा देवोऽपि धन्या मध्यस्था मानुष्य एव वय-
मधन्या इति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्या आहुः—हे सखि ! याः कृष्णसारैः स्वस्वपतीभिः
सहिताः वेणोः रणितं निनादम् आकर्षणं उपात्तविचित्रवेषं
नन्दनन्दनम् प्रति प्रणयसहितैरवलोकैर्विरचितां पूजां दधुः कृत-
वत्यः अत एता मूढमतयोऽपि हरिण्यः धन्याः कृतार्थाः
कृष्णविमुक्ताः सुमतयोऽपि अधन्या इति भावः । तथा ऽऽहुः
“प्राप्य जन्म यदि मानुषं नरः सेवते न तव पाद-

पङ्कजम् । धिक् च जन्म कुलमादिदेव ! तद्यौवनादिकलत्र
शोभते” इति ॥ ११ ॥

अन्या आहुः । हे सखि ! वनितोत्सवं रूपं शीलं च यस्य
तं कृष्णं निरीक्ष्य तेन कृष्णेन कण्ठितस्य वादितस्य वेणोः
विचिक्रमसङ्कीर्णं गतिं च श्रुत्वा विमानगतयः विमानैर्गति-
र्यासां ताः देव्यः देवाङ्गनाः स्मरेण उक्तप्रकाराभ्यां दर्शन-
भवणाभ्यामुत्पन्नेन कामेन नूनः परिचिन्तः सारः धैर्यं यासां
ताः मुमुहुः तत्र चिह्नमाहुः भ्रश्यत्प्रसूनाः कामाग्निना विभ्रष्ट-
पुष्पाः कबराः चूडाश्च यासां ताः श्रीकृष्णसंयोगदौर्लभ्यात्सद्यः
काश्यभावेन शिथिलनीव्यः इति ॥ १२ ॥

श्रीमिथरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

धन्या इति एता हरिण्यः जात्यैव हरिसम्बन्धिन्यः वयं
तु गोप्यः गोपसामान्यस्त्रिय इति ततोऽपि निकृष्टा इति भावः
मूढमतयोऽपीति तमोपहत्यै इति तत्प्रतीत्यभिप्रायेण धन्याः
श्लाघनीयाः स्मेति विस्मये एता इति मानसमात्मात्कारेण
अहोभाग्यमेतासाम् एता हरिण्यो यदि वयं स्म तर्हि धन्या एताः
काः ? या नन्दनन्दनं नन्दमानन्दं नन्दयत्यनन्दयन्तीति आनन्दस्या-
प्यानन्दमिति साक्षान्मन्मथमन्मथ इति तं पश्यतीति गुरोरपि
नामग्रहणं भाववैवध्याद्वा नास्माकं कश्चित्सम्बन्धेति सूचनयेती-
ष्वेयाऽऽकारमुत्प्लेवाहरिणी यथं दृष्ट्वा तदलोचनादिसाम्यस्फूर्त्या
तस्यापि भावोदयेन स्वभावविनिमयो जातस्तेन वेषपरिवर्तनं
कृतमिति गृहस्थिताभिरेवेताभिर्भावनाप्रभावाद्भूतम् ननु,
हरिण्यो जातिभिरिवः कथं तत्र विश्वस्ता इति तत्राहुः—वेणु-
रणितमाकर्षयति । रणितमनुकरणाच्चः स च नूपुरशिञ्जितभाव-
नयेति ध्वनितं तत्रागताः सत्यः कृष्णसारैः सह वर्त्तमाना इति
तेषामप्राधान्यं तासां ध्वनिमात्रमोहितानां तादृशमवलोकनमपि
प्रणयावलोकनत्वेन पूजा सम्भाविता निजभावसाजात्यात् यतः
भावमात्रप्रादुरागः “जगद्धनमयं लुब्धाः कामुकाः कामिनीमयम्”
इति न्यायादिति ॥ ११ ॥

आस्तां वृन्दावनवर्त्तिनीनां कृष्णमनोहारिणीनां वाक्तां स्ने-
हरीणामपि देवसहचरीणां वृत्तान्तः श्रूयतामिस्त्याहुः—कृष्णमिति ।
अविशेषेण सर्वचिन्ताकर्षकं निरीक्ष्य वनितानां जनितात्यथा-
नुरागानामुत्सवश्चित्तसमुत्प्लासो यस्मात्तादृशं रूपं शीलं च
यस्य तं स च स्वभावो रागिजनानुवर्त्तित्वादिः तेन श्रीकृष्णे-
नैव कण्ठितो वीणावादनभङ्ग्या वादितो यो वेणुस्तस्मिन्प्रक्षरा-
वलीप्रकाशनवैचित्र्येण नानास्वरजात्यादिप्रस्तारविचित्रं गतिं
श्रुत्वा च देवाङ्गना विमानगतयः विमानयानाः अकस्मादागताः
श्लेषेण विगतमानगतय इति तत्पूर्वं मानवस्य आसन्निति सूचितम्
अत्र हेतुः—स्मरेण जुगः सारो धैर्येण मानस्थितिर्यासां ताः
मुमुहुर्मोहेनैव कृष्णान्तिकमागन्तुं न शक्ताः अहो वेणुगीत-
स्याचिन्त्यः प्रभावः यतो देवानां सविधे वर्त्तमाना अपि स्मरेण
मूर्च्छिता अपि प्रत्युत मानापगमात्प्रीत्या समालिङ्गिता इति
मोहे जिह्मं भ्रंशादिति एवं श्लोकद्वयेनातिमूढानां हरिण्यरम-
णीनाम् अतिविदग्धानां देवीनां मोहं सम्भाव्यात्मानि तदभाव-
मात्रक्षयं दैव्यं सूचितं सञ्चार्यमोहायिताख्योऽनुभावः तदुक्तम्—

गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्तमितकर्णपुटैः पिबन्त्यः ।

शावाः स्नुतस्तनपयःकवलाः स्म तस्थुर्गोविन्दमात्मनि दृशाऽश्रुकलाः स्पृशन्त्यः ॥ १३ ॥

भोरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

“कान्तस्मरणावार्त्तादौ हृदि तद्भावभावतः ।

प्राकट्यमभिजायस्य मोहधितमितीर्यते” ॥

भावस्य सजातीयतया वाक्यार्थसङ्गतिः सा चैवं प्रेमप्रत्यासक्ति-
योगजप्रत्याक्तिरिव सर्वविलक्षणोति ॥ १२ ॥

भीमकृष्णदासकृतभोगगदीपिका ।

सौदामिनी सखी खण्डितां प्रत्याह—धन्या इति । हे
सखीति योज्यं “सखिष्योऽन्ववर्णयन्” इत्युक्तेः एता हरिययो
जात्यैव (धन्या) हरिसम्बन्धिन्या नयं तु गोप्य इति ततो
ऽनिनिकृष्टाः गोपसामान्यस्त्रीत्वविशिष्टा इति भावः । मूढमतयो
ऽपीति—तमोदृत्यै इतिवत् प्रतीत्यभिप्रायेण सुराङ्गना-
मिव वर्गगतत्वेन सर्वज्ञत्वात् धन्याः श्लाघनीयाः स्मेति
विस्मये आश्चर्यमिदं वेणुगीतमिति भावः । खेदे वाऽहं
भाग्यमेतासामिति । यद्वा, यता हरिययो यदि वयं स्म तर्हि
धन्या इति । एताः काः ? नत्राहुः—या इति । एता इति
मानससाक्षात्कारेण यद्वा, एताः काः ? या नन्दनन्दनमुपात्त-
विचित्रवेषामत्यावेशाद् गृहीतप्रियतमावेषामत्यर्थः । पश्यन्तीति
दधुरिति भावमात्रग्राहस्य तैरेव पूजा मुख्येति अत्र
एव दधुः पुपुषुरित्यर्थः । इत्युक्तं न तु चक्रुरिति तासां
ध्वनिमात्रमोहितानां स्वाभाषिकावलोकनमपि प्रणयावलोकत्वेन
सम्भावितं निजभावसायुज्यात् “जगद्धनमयं लुब्धाः कामुकाः
कामिनीमयम्” इतिन्यायात् सङ्क्षेपः । भाववैवर्धन्येनोक्तं गुरो-
रपि नाम ग्रहणं तत एव किं वा प्रियतमाकारगुणेन
स्म किं कश्चित्सम्बन्ध इति सूचनाय प्रियावेषानुकरणा-
मिति “मुहुरवलोकितमण्डनलीला मधुरिपुरहमितिभावनशीला”
इति वज्ज्यम ॥ ११ ॥

आस्तां—वृन्दावतवर्षिणीनां अस्मन्मनोहारिणीनां वातां
खेचरीणामपि देवसदृशरीणां वृत्तान्तः श्रूयतामिति वलुवी
सखी मधुमती प्रत्याह—कृष्णमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

सखी ओ ! ये भोरी बुद्धि वारी हरिणी भी हमसों
बड भागिनी हैं । काहे सों, कि—जो बासुरी के शब्द कूं
सुनिके छिन्न विचित्र वेष को धारण करन वारे भीनन्द
नन्दन के समीप में अपने पतिन सहित जायके पीति पूर्वक
चित्तवन सों उनकी पूजा करें हैं, हमारे पति तौ हम को क्यों
कष्टन करन देंगे ॥ ११ ॥

खीन को उत्सव (आनन्द) देन वारी जाको रूप पेस
श्रीकृष्ण चन्द्र को देखिके और बाजी जो बंशी ताके

[१५४]

गीतन को सुनि के विमात्र में बैठ के जायवे वारी जो
देवांगना काम के उदय होय वे तें धीरज जिनके छूटिगये
आपही ते चोटी खुल गई तिनमें सों फूल झरत जाय हैं,
नारे जिनके खुल गये, या प्रकार मोहित होत भई । तौ
फिर हम विचारी मानुषीन की कहा दशा है ॥ १२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

क्षरणशङ्कुयैवोत्तमितैरुत्तमितैः कर्णपुटैः पिबन्त्यः सत्यः
तथा शावाश्च वत्साश्च स्तनपाने प्रवृत्ताः समनन्तरमेव गीतं
श्रुत्वा तद्वत् पीयूषमुत्तमितकर्णपुटैः पिबन्तः स्नुतस्तनपयः-
कवलाः केवलं स्तनपयः क्षरितक्षीरग्रासा मुखेषु येषां ते
तस्थुर्विस्मृतक्रिया बभूवुरित्यर्थः । तत्र हेतुः गोविन्दं दृशा मार्ग-
गात्मनि मनसि स्पृशन्त्य आलिङ्गन्त्यः अत एवाऽश्रूणां कला
लेशा लोचनयोर्वासां ता गावस्ते च शावाः वत्साः ॥ १३ ॥

भीमस्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोषिणी ।

अथान्यस्वा गोष्ठ्या वाक्यमाह—गाव इति चतुर्भिः । यद्वा, पूर्व-
लिखितानुसारेणैव वाक्यतया व्याख्या तत्र सर्वश्लोकेषु पूर्व-
पूर्वस्मिन् वर्णितात् पदार्थादुत्तरोत्तरस्मिन् वर्णयस्व न्यूनत्वं
कथ्यते अतो यद्यपि देवीश्रयः परमार्थतो वा न्यूनत्वं न सम्भ-
वेत् तथापि प्रेमोद्धासस्य विचित्रगतित्वात् कापि किञ्चिद्विशे-
षमाभित्य तत्पदं करोति तथापि अस्तु तावत्परमविदग्धानां
देवीनां भाग्यं पशुजातीनां मनुष्याधीनानामपि गवादीनां किं
भाग्यं वर्णयमित्याहुः—गावश्चेति । त्वर्थे चकारः पूर्वतो वैशिष्ट्याय
पीयूषरूपकेश मुखस्य चन्द्रत्वं कृष्णमुखशब्देन पीयूषस्य वैशिष्ट्यं
सूच्यते कृष्णः परमानन्दघनमूर्तिः अतस्तस्य मुखचन्द्राभिर्गतं
वेणुगीतमेव पीयूषं स्मेति विस्मये निश्चये वा तस्थुः स्तब्धता-
लक्षणां सात्त्विकविकारं प्राप्ता इत्यर्थः । गोविन्दं निजप्रभुमिति
प्रीत्यास्पर्शनं बोधयति अन्यसैव्याख्यातम् । यद्वा, शावेषु कथञ्चि-
न्मिलितेष्वपि न स्तनेभ्यः स्नुतः स्तनस्नुतः पयसः कवलाः
एकग्रासोऽपि बाध्यस्ताः पाठाऽयं तेषामपि सम्मतो लक्ष्यते वैप-
रीत्यपाठे सविसर्गपृथक्पदत्वे च शावाः स्नुतं भगवति जात-
वात्सल्यभरेण क्षरितं स्तनेभ्यः पयःकवलश्च मुखात् तृणग्रासो
यासां ताः शावा वत्सा इति पक्षे स्नुतं केषाञ्चिदपि नवानां
मुखात् क्षरितं स्तनपयः मातृस्तनक्षीरं कवलश्च केषाञ्चित् तृण-
चराणां तृणग्रासो येषां ते आत्मनि मनसि गोविन्दं स्पृशन्त्यः
साक्षात् सम्पर्कं दर्शनाशक्तेः तत्र हेतुमाहुः—दृशा नेत्रेण अश्रूणि
कलयन्ति वर्णयन्तीति तथा ताः अश्रुधारया दृष्ट्या कान्दान्मन-
सैव पश्यन्त इत्यर्थः । यद्वा, गोविन्दं लेहनादिना स्पृशन्त्यस्तस्थुः
कथम्भूतम् ? आत्मनीति जातावेकत्वं गोषु विषये दृशा लक्षितं

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृहत्तोषिणी ।

गवां तादृशभावदृष्ट्या ता निरीक्ष्यमाणमित्यर्थः । अन्यत् समानम्
अतस्तत्स्पर्शनाद्यभावेन वयमधन्या एवेति भावः । हरिणीनां
देवीनां च तद्रूपदर्शनवेणुभवणं उक्ते गवां च वेणुगीतं भवण-
मात्रेणैव तादृशभाव इति तादृशस्तादृश्यासां विशेषः अत एव
चकारः ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथान्यस्या गोष्ठ्या वाक्यमाह—गाव इति त्रिभिः । तत्र
प्रथमतो निजभावविरोधिमातृभावादीनां गवां वर्णने पूर्ववद-
वहित्यर्थं प्रीतिसामान्यांशे विरोधाभावाद्विवादानोपयोगार्थं
च अप्यर्थं चकारः लोके सारासाराविवेकहीनत्वेन ख्याता
गावोऽपि पीयूषरूपकेण मुखस्य चन्द्रत्वम् अतिकोटिचन्द्रताव्यञ्ज-
केन कृष्णमुखशब्देन पीयूषस्य वैशिष्ट्यं सूच्यते कृष्णः खलु
परमानन्दघनमूर्तिरुच्यते स्मेति विस्मये तस्थुः स्तब्धताल्लक्षणं
सात्त्विकविकारं प्राप्ता इत्यर्थः । गोविन्दं निजप्रभुमिति प्रीत्या
स्पर्शने बोधयति अन्यच्चैः तदसम्भवे स्तुतस्तनपय इति पाठे
स्तुतं केषाञ्चिदभिनवानां मुखात् चरितं स्तनपयः मातृस्तन-
क्षीरं केषाञ्चिन्नु तृणचराणां पूरितकण्ठाद्यश्रूणामत एव सद्-
वतया चरितः कवलश्च तृणग्रासो येषां ते । यद्वा, आत्मनि मनसि
गोविन्दं स्पृशन्त्यः अप्यन्त्यः पश्चात् सम्यक् दर्शनाशक्तेः तत्र
हेतुमाह—दृशा नेत्रेण अश्रूणि कलयन्ति वर्णन्तीति तथा ताः
अश्रुधारया दृष्ट्याच्छादनात् मनसैव पश्यन्त इत्यर्थः । अत-
स्तद्वर्णनमात्राभावेन वयमधन्या एवेति भावः ॥ १३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आत्मनि ये गोविन्दं ध्यात्वेति शेषः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गाव इति । कृष्णमुखाग्निर्गतं वेणुगीतमेव पीयूषममृतम्
उत्तमिदं तैरवनमनेश्वरणाशङ्कवेवोन्नमितैः कर्णपुटैः पिबन्त्यः
तस्थुस्तथा शाबा वत्साश्च स्तन्यपानप्रवृत्ता गीतं श्रुत्वा
तदेव पीयूषमुत्तमिदं कर्णपुटैः पिबन्तः स्तुतपयःकवलाः
केवलं स्तनेभ्यः गलितक्षीरग्रासाः मुखेषु येषां ते तस्थुः विस्मृत-
व्यापारा बभूवुरित्यर्थः । अत्र हेतुः गोविन्दं दृशा दृष्टिमागंया
आत्मनि चित्ते स्पृशन्त्यः आलिङ्गन्त्य अत एवाश्रूणां कला लेशाः
लोचनयोर्वासां ता गावस्ते च शाबाः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उत्तमिदं कर्णपुटैः निश्चलकर्णरन्ध्रमार्गैः कवलाः कवल-
सहिताः गोविन्दमात्मनि हृदि स्मरन्त्यः दृशा नेत्रेण
अश्रुबिन्दून् स्रवन्त्यः शाबस्तुतस्तनपयःकवला इति केचित्
शाबा वत्साः तेषां स्मरणेन स्तुताः संज्ञताः क्षीराणि

कवलाः शष्पग्रासाः यासां तास्तथा तस्थुरित्यन्वयः ।
कवलाः आसां सन्तीति कवलाः अर्थ आद्यच् “अजाद्य-
तष्टाप्” (४।१।४) इति टाप्प्रत्यये कृते कवल्लोति रूपं सिद्धं भवति
जायाशब्दवदिति वा ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

हे स्वस्थः । देव्यः सुवैदग्ध्यवशादेवं भवितुमर्हत्येव न केवलमस्य
स्त्रीणामेव मोहकरो वेणुरवः अपि तु प्राणिमात्रस्यैवेत्यपरा प्राहु-
गावश्चेत्यादि । उत्तमिदं रुच्यमितैः कर्णपुटैः पिबन्त्य इति शत्रन्त-
निर्देशेनातृप्तत्वं तस्थुरिति निवृत्तिगतयो बभूवुरिति ध्वनितं
कीदृशाः ? गोविन्दम् आत्मनि स्पृशन्त्यः दृष्ट्या दृष्टिरन्ध्रेण आत्मनि
कृत्वा न केवलं गावः शाबा अपि सद्यो जाता वत्सा अपि
वस्तुतो वेणुरवेणैव पयः प्रस्तुतं न तु वत्सवात्सल्येन अनन्यमन-
स्त्वात् तत्र स्तुते पयसि कवल एव येषाम् अश्रूणासवशात् मुख-
संपर्के एव न तु पानम् अश्रुभिः कला शोभा यासां येषां चेदुभय-
विशेषणं तदासां पशुत्वेऽपि स्तद्विस्मृतिः न त्वस्माकं गेह-
स्यापि अहो नः प्रेम तदस्मान् धिगिति पूर्ववदैन्यम् ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

गाव इत्यादित्रयं गोष्ठान्तरस्य ॥ १३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

गवां वत्सानां च चरित्रांमाह—गाव इति । चकाराद्वावोपि तथा
जाताः उत्तमाधमयोर्मध्यमामिलाषो निरूप्यते असम्भावितत्वा-
न्मोहः ता हि वेणुमात्रे आसक्तास्तथा कुर्वन्तीति शङ्कां परि-
हर्तुमाहुः—कृष्णमुखेति । कृष्णमुखाग्निर्गतं यद्रेणुगीतम् । ननु, बहूनां
वादने मुखादर्शने इतरवैलक्षण्यानवधाने वा कथं भगवन्मुख-
वेणुगीतमिति ज्ञायते तत्राह, पीयूषेति । अमृतं हि तत्तेन व्यञ्ज-
कान्तराभावेऽपि स्त एव ज्ञायते सदानन्दो वाच्यः मुखं वागधि-
पतिर्निर्गमनं वाक् वेणुरितरविस्मारकः गीतं षड्गुणात्मकम् अतः
सर्वा सामग्री वक्तुमेतावदुक्तम् अन्यथा कृष्णगीतपीयूषमित्येव
वदेयुः इतरगीतप्रवेशनिवृत्त्यर्थं कर्णानामुत्तमभनं प्रतिक्षणं नूतनकर्ण-
त्वात् प्रत्येकपक्षेपि बहुवचनं सङ्गच्छते पुटशब्देन तदर्थमेव
कर्णनिष्पादनमिति ज्ञापितं न हि पण्यपुटे पुनः कार्यान्तरं भवति
चषकादिकं तु बह्वर्थं भवेत् पुटानां बहुत्वं प्रतिक्षणं नूतनरसतां
बोधयति व्यवस्था तु पूर्वोक्तैव शाबाः बालकाः हरिणादीनां
मन्यज्जीवानां गवामेव वा अति बालकाः घोषे वा स्तुतं स्तनात्
पयःकवलरूपं येषां न तस्य पयसोऽन्तःप्रवेशः इदं संदिग्ध-
मिति प्रमाणमाहुः—स्मेति । तस्थुर्गाव शाबाश्च उभयेषामपि तथात्वे
हेतुमाहुः—गोविन्दमात्मनि दृशाऽश्रुकलाः स्पृशन्त्य इति । तासां न
बाहिरस्वेदनं यतोन्तर्गतं भगवन्तं स्पृशन्ति तत्रापि दृशा आवृत्त-
चक्षुषा भगवन्तं स्पृशन्त्य इति न भावनामात्रं किन्त्वाविर्भूत इति
ज्ञापितम् अन्यथा कथं तुल्यता स्थुरिति बाहिरदर्शने हेतुः अश्रुकला
इति अश्रूणां कला यासां गोविन्दपदं गवां हृदये आविर्भावे घोषा-
भावार्थं यतोऽप्यं तेषामेवेन्द्रः ॥ १३ ॥

प्रायो वताम्ब विहगा मुनयो वनेऽस्मिन् कृष्णोक्षितं तदुदितं कलवेणुगीतम् ।

आरुह्य ये द्रुमभुजान् रुचिरप्रवालान्^(१) शृण्वन्त्यमीलितदृशो विगतान्यवाचः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

नच स्त्रीजातीनां सर्वांसामेतत् कामविजृम्भितमेवैतन्मोहन-
मिति वाच्यं यतो वत्सलानां गवामपि मोहं पश्यतेत्याहुः,
गावश्चेति । श्रृण्वन्त्यमीलितदृशोऽस्मिन् कृष्णोक्षितः कर्णपुटैः पिबन्त्य एव
तस्थुः नच तत्रापि वात्सल्यभाव एव तस्थुः नच तत्रापि
वात्सल्यभाव एव मोहने हेतुरस्तीति वाच्यं यतो भावशून्याना-
मपि तदीयशावानां मोहनं पश्यतेत्याहुः, शावा वत्साः स्तन-
पाने प्रवृत्ताः समनन्तरमेव गीतं श्रुत्वा तदेव पीयूषमुत्तमित-
कर्णपुटैः पिबन्तः स्तनपानासामध्यात् स्तनभ्यः स्नुतानां
पयसां कवल एव मुखेन तु निगलितं येषां ते तस्थुः
जाड्यादयेन स्तब्धा बभूवुरित्यर्थः ततश्च तन्मातरः गोविन्दं
दृशा दृष्ट्यैवाकृष्यानीय नेत्ररन्ध्रद्वारेणैवान्तःप्रवेक्ष्य आत्मानि
मनसि स्पृशन्त्यः स्वमनसः क्राड्येव वात्सल्यपातु स्थापयन्त्य-
स्तस्थुः तथा अभ्ययानन्दान् कलयन्ति आरयन्तीति एवं च
सर्वप्राणिनां कृष्णो निरुपाधिरेव प्रेमा किन्तु ते संयोगात्
धन्या वयं तु विच्छेदादधन्या एवेत्येतावानेव विशेष इति
भावः ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्या आहुः—हे सख्यः ! न केवलं नाश्व्यो देव्यो
वा श्रीकृष्णवादितवेणुगीतेन मोहिताः अपि तु गावश्च
उत्तमितैः तच्छ्रवणानुकूलीकृतैः कर्णपुटैः कृष्णमुखानिगन्तुं
वेणुगीतपीयूषं पिबन्त्यः गोविन्दमात्मानि हृदि दृशाऽन्त-
र्दृष्ट्याप्रशन्त्यः अश्रुकलाः आनन्दाश्रूणां कला मुखेषु यासां
ताः तस्थुः त्यक्ततदितरसकलव्यापारा बभूवुरित्यर्थः । तथैव
शावा वत्साः स्नुतस्तनपयांस्येव कवलाः प्रासा येषां
ते तस्थुः तद्वेणुगीतपीयूषपानाशक्तत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

इदं पशुत्वेनातिमूढानामपि सङ्गदवाक्यं केवलं भावौत्क-
र्यट्याभिव्यञ्जकमेव अहो किं वक्तव्यं देवाङ्गनानां यतो गवा-
मपि सारासारविवेकविधुराणां सर्वविबुध्यां भावमनुभवाम
इत्याहुः—गाव । इति पीयूषसम्बधान्मुखस्य चन्द्रत्वम् उपमा-
सदृशाभावात्साक्षात्तं निर्गतत्वेन प्रभूतत्वं वेणुगीतत्वेन विबु-
ध्यात्वं उतामिनोति साश्चर्यं सौत्कर्यञ्च पिबन्त्यः सादरमा-
स्त्रावन्त्यः सत्यः स्नुतस्तनपयःकवलाः पीयूषपूरितान्तरा-
वधिषु पयोरूपेण बहिर्निःसृतामिति भावः । कवला घासप्रासाः

तस्थुर्विरतव्यापाराजाताः एतेनस्तम्भाख्यः सार्विकभावः
सूचितः ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

और गोपी बोलीं, कि अरी वीरहो ! श्रीकृष्ण के मुखेने
निकस्यो जो वांसुरी को गीत रूप अमृत, ताकूं गाये
अपने कान रूप दोनान ते पीबती भई अपनी दृष्टि मार्ग
ते गोविन्द को चित्तमें लेजाय के आलिङ्गन करती भई
आनन्दाश्रन को बहावती भई ठाढ़ी होय हैं; और बहाराऊ
याई रीति से स्तन में सों निकस्यो जो दूध ताको घूट
लियेई भये ठडे रहे हैं ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भो अम्ब ! मातरस्मिन् वने ये विहगाः पक्षिणस्ते प्रायेण
मुनयो भवितुमर्हन्ति, कुतः ? कृष्णोक्षितं कृष्णदर्शनं पुष्पफला-
द्यन्तरं विना यथा भवति तथा रुचिराः प्रवाला येषां तान्
द्रुमभुजान् वृक्षाणां शाखा आरुह्य तेन श्रीकृष्णोदितं प्रकाटितं
कलवेणुगीतं केनापि सुखेनाऽमीलितदृशस्तत्कालान्यवाचश्च सन्तो
ये शृण्वन्तीति । तथाहि मुनयः श्रीकृष्णदर्शनं यथा भवति
तथा वेदाक्तकर्मफलपरित्यागेन वेदद्रुमशाखाकृदा रुचिरप्रवाल-
स्थानीयानि कर्माण्येवोपाददानाः सुखिनः सन्तः श्रीकृष्ण-
गीतमेव शृण्वन्ति अतस्त एवैते भवितुमर्हन्तीति भावः ॥ १४ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपणी ।

अहो अस्तुतरां श्रीकृष्णपालयमानानां गवां धन्यत्वं वन्यानां
विहङ्गमानामपि भाग्यं किं वयस्यमित्याहुः—प्राय इति । बाहुल्ये
मयूरादीनां केषाञ्चित् प्रेमनृत्यादिना परममत्तसाध्यात् वतेति
विस्मये हे अम्बेति प्रेमवैवश्येन स्वसखीं प्रत्येव मातृतया सम्बो-
धनं काञ्चिद्वृद्धां प्रति वा किं वा अयं भावाविष्टप्रमदाजनकथा-
स्वभावः यद्विस्मयादौ मातरित्युक्तिः कृष्णोक्षितं स्पर्शकं
कृष्णस्य दर्शनं तत्कर्तृकं वा स्पर्शदर्शनं यथा स्पर्शतया द्रुमभुजान्
आरुह्य तदुपरि स्थित्वा रुचिरप्रवालानिति तद्दर्शनद्वयवधानं
सुखभोगसाधनं च दर्शितं तथापि कृष्णोक्षितं यथा
तथा शृण्वन्ति मीलितदृशः अर्द्धमुद्रितदृशः महा-
प्रेमस्वरूपा अलसदृष्टय इत्यर्थः । विगता अन्या
कृष्णकृष्णोति व्यतिरिक्ता वाचो येषाम् अतस्त एव
धन्या इति भावः । अन्यसैव्यञ्जितं तत्र भावार्थरुचिरशब्दाङ्ग-
वत्कर्मणीति बोद्धव्यमिति अथवा प्राय इति वितर्कं मुनयः

(१) शृण्वन्ति मीलितदृश इति सनातनजी यशुकदेव—विश्वनाथ पा० बीर० ।

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषी ।

आत्मारामाः श्रीसनकादयोऽस्मिन् वने विहगा एव बभूवुरित्यर्थः । तत्र प्रयोजनमाहुः—कृष्णेत्यादिना । कृष्णेन ईक्षितं स्वयमेवोत्प्रेक्षितं पूर्वं तादृशाभावात् तत् अनिवर्चनीयम् उदितं स्वयमेवाविर्भूतम् इति वेणुगीतस्य सखिदानन्दरूपतामिप्रेता किं वा स कृष्णः उदितः प्रकटो भवति यस्मात् वृत्तलनाद्यावृत्तस्यापि तस्य विज्ञापकमित्यर्थः । कलयति जगत्सिद्धमाकर्षतीति कलं वेणुगीतं द्रुमस्य भुजान् उच्चदीर्घपृथुशाखाः तत्रापि तदुपरि स्थितान् कोमलत्वादिना रुचिरान् प्रवालानारुह्यति सम्यक्-श्रवणासिद्ध्यर्थं प्रमत्तवश्येन पातपरिहाराय च मीलिता मुद्रिता आच्छन्ना हक् आत्मवस्थादिज्ञानं येषां तथाभूताः सन्तः विगता अन्येषां कृष्णव्यतिरिक्तानां वाक् तथापि किं पुनर्विचारादिकं श्रेष्ठ्यः पूर्ववदेव वा अन्यत् समानम् ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोपनिषी ।

अहो अस्तुतरां श्रीकृष्णपादयमानानां गवां धन्यत्वं वन्यानां विहगानामपि भाग्यं किं वर्यमित्याहुः—प्राय इति । बहुल्ये मयूरादीनां केषाञ्चित् प्रमत्तत्वादिना परममक्तसाभ्यात् वतीति विस्मये हे भगवन्ति अयं भावाविष्टप्रमदाजनकयास्वभावः यत्कलु तच्छून्ये तत्सम्बोधनं स्वसर्वाङ्गान्वयवर्णयति यत्कृत्वात् कृष्णोदितं स्वकर्तृकं कृष्णस्य दर्शनं तत्कर्तृकं वा स्वदर्शनं यत्र तत् यथा स्यात् तथा द्रुमभुजानारुह्य रुचिरप्रवालानिति तेषामप्य-ल्लङ्कुरादिविकारो दर्शितः विहगानामपि तद्दर्शनं व्यवधानं सुखमोग-साधनं च दर्शितं तथापि कृष्णोदितं यथा स्यात् तथा शृण्वन्ति मीलित-दृशः अङ्गमुद्रितदृशः महाप्रेमसम्पत्त्यालसदृश्य इत्यर्थः । विगता मनःश्रवणवागिन्द्रियेभ्यो निगता मन्या मुरलीवाग्द्यतिरिक्ता वाचो येषां अतस्त एव धन्या इति भावः । अन्यतः तत्र भावार्थे रुचिरशब्दाद्भगवदर्पितकर्माणि बाह्यव्यामनि अथवा प्राय इति चित्तके मुनयः आत्मारामाः श्रीसनकादयोऽस्मिन् वने विहगा एव बभूवुरित्यर्थः । तत्र प्रयोजनमाहुः—कृष्णेत्यादिना कृष्णेन ईक्षितं स्वयमेवोत्प्रेक्षितं कल्पितं पूर्वं तादृशाभावात् तेनैव उदितम् उत्तरोत्तरप्रकटितगुणं इति वेणुगीतस्य ब्रह्मसमा-धितोष्णाकर्षकता दर्शिता कलयति जगत्सिद्धमाकर्षतीति कलं वेणुगीतं तादृशमुन्निवे लिङ्गमाहुः—रुचिरप्रवालान् विचित्रो-पशाखामयान् द्रुमभुजान् खेदशाखारूपान् आरुह्यातिक्रम्य तद-भिनिवेशमपि परित्यज्य मीलिता आवृता हक् देहादिज्ञानं श्रेष्ठतथाभूता अपि विगता अन्येषां कृष्णव्यतिरिक्तानां वाक् कथापि किं पुनर्विचारादिकं श्रेष्ठ्यः ॥ १४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

द्रुमभुजान् द्रुमशाखाः ॥ १४ ॥

श्रीमद्दीरघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अयं इति । अयं हे मातः । अमातरमपि पूजार्थं सम्बोधयति

अस्मिन् वने विहगाः पक्षिणः प्रायशो मुनयो भवितु-मर्हन्ति कुतः ये विहगा रुचिराः प्रवालाः पल्लवाः येषां तान् द्रुमभुजान् तरुशाखाः आरुह्य स्वभोज्यं फलादिकं विहाय केषलं कृष्णस्येक्षितं दर्शनं यस्मिन्स्तद्यथा भवति तथा तेनोदितं प्रकटितं मधुरं वेणुगीतं केनापि सुखेन मीलितदृशः त्यक्तान्य-वाचः सन्तः शृण्वन्ति तथा हि मुनयः वेदद्रुमशाखाश्रिताः कृष्णदर्शनं यथा भवति तथा वेदोक्तकाम्यकर्मफलत्यागेन भग-वदकदृष्टयः सुखिनस्तन्माहिमानमेव शृण्वन्ति अत एवैते भवि-तुमर्हन्तीति ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजार्थकृतपदरत्नावली ।

विगतास्त्यक्ताः स्वजातिसिद्धा वाचो येस्ते विगतान्य-वाचो धृतमौना इत्यर्थः । वत आश्चर्यमिदं हे भगवन् ! पक्षिणां मुनीनां च मौनत्वसामान्यादेवमुच्यते ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

पुनर्मगधा ऊचुः । प्रायो बतेत्यादि । वत खेदे अथ आश्चर्यं अस्मिन् वने प्रायः साकल्येन विहगा मुनयः मननशीलाः विगतरज-स्तमस्काः यतः कृष्णोदितं यथा भवति यत्र स्थिते कृष्णेन दृश्यते कृष्णो वा दृश्यते तत्र द्रुमभुजान् शाखा आरुह्य तदुदितं तद्वचः कलवेणुगीतं च शृण्वन्ति कीदृशाः विगता मन्याः कृष्णकृष्णोति वागतिरिक्ता वाचो येषां समयं यदा तदुदितं कलवेणुगीतं वा न शृण्वन्ति तदा कृष्णकृष्णोत्प्रेषं भाषन्त इति अग्न्यशब्दरहिता द्रुम-भुजानारुह्यति आसनं मुनय इति ध्यानं कृष्णोदितमिति दर्शनं शृण्वन्तीति भवणं विगतान्यवाच इति मौनं कीर्त्तिनं चेति मुनिध-र्मैरेभिर्गमी मुनय एव कदा वयमेवं वनस्था भूयास्म इत्येतत्सुक्य-शेषादद्भुतानां शाबल्यम् ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कृष्णोदितं तेनैव प्रथममवगतं तस्मादुदितं व्यक्तञ्च रुचि-रेति द्रुमाणामपि विकारः सूचितः ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पक्षिणां भवणं सङ्गाभावात् ज्ञानाभावात्सासमाविते मत्वा सम्भावनानिरूपणापूर्वकमुपपादयन्ति—प्राय इति । एतां निर्गुणाः अत एव यशोवत्या सह स्नेहः तद्गृहकन्यका वा यथा गवां जनस्य रत्नानां सङ्ग्रहः एवमेवोत्तमकन्यकानामपि द्रव्येषां क्रीतास्ता गृहे परिपालयन्ते राज्ञां दानार्थं ता यशोदानन्द-गोपकुमारिका अम्बेत्याहुः सिद्धवन्निरूपणा का एताः ? इति सन्देहो भवेदतः प्राय इत्याहुः प्रायः प्रायेण वतीति खेदे कथमेतादृशीं बोधिं प्राप्ता इति हर्षे वा साधु तेरयमुपायकृतः इति अम्बेति सम्बोधन-द्वयार्थं भगवदाविर्भावादि किञ्चित्तस्तासां वाक्याद्विहगा मुनय-एव आहूत्येन ते हि मुनयो मननशीलाः जानन्त्यत्र भगवान्

श्रीमच्छुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

आविर्भवत्यतीति अत एवास्मिन् वने कृष्णोक्षणाः कृष्णार्थमेव
क्षणां येषां कृष्ण एव वा ईक्षणां येषां भगवन्तं पश्यन्त एव तदुदितं
कलवेणुगीतं द्रुमभुजानारुह्य शृण्वन्ति यावद्भगवतो वेणुनादो न
श्रुतः तावद्रूपमेव पश्यन्तः स्थिताः यदा पुनर्वेणुनादमारब्धवान्
तदोभयं कृतवन्तः यदा पुनस्ततो भगवान् दूरे गतः तदोड्डोयाभ्यत्र
गमने वेणुनादरसो गमिष्यतीति तत्रैव स्थिताः कदाचित्
सरसो रसान्तरमुत्पादयिष्यति रसान्तरेण वा प्रतिबन्धो भवि-
ष्यतीति नाशङ्कनीयं यतः कलमव्यक्तमधुरं वेणुगीतं ततो भगवतः
सकाशादुदितं नादब्रह्मात्मकं वेणुरव्यक्तमधुरं ततो मधुर एव
रस उत्पद्यत इति गीतं वा भगवदुत्तरमाद्यप्रतिपादकं तदा तदुदित-
मिति विशेष्यं वेदशास्त्रा इव द्रुमभुजानारुह्य पतनमारणादि-
शङ्कभावात् निश्चिन्ताः शृण्वन्ति मनसो विषयान्तरसञ्चारा-
भावाय भगवति दूरे गते दर्शनाभावात् मननाभ्यासाच्च मीक्षित-
दृशो ज्ञाताः विशेषेण गता अन्यविषयिका वाचो वेक्ष्यः भग-
वदुपयोगि ध्यागत्यागज्ञापनाभ्यासपदम् एतच्च सार्वदिकमिति
क्षेयम् अन्यथा भ्रमणकाले वाचस्तरप्रतिबन्धकत्वेनैवाभावः सिद्ध-
इति तदुक्तिर्निर्यां स्यात् तथा च सदैव तद्रसानुभवो हृदीति
ज्ञापितं भवति एतेनास्य नादस्यालौकिकत्वं दुर्लभत्वं च सूच्यते
न हि मुनीनामेतादृशेऽर्थे आसक्तिः सम्भवति तेषां शरादि-
मयभावायमाह-रुचिरप्रवाहानिति । पल्लवा उखमाः क्षोमलपत्रा-
शयाभ्रादिस्थितानि दृष्टिमुद्रयोऽपि हेतुः अन्यथा प्रवालदर्शने स्यात्
मुद्रमुद्रयोऽपि हेतुः अन्यथा तेषां भक्षणं स्यात् कोलाहलश्च
सम्भवति शकुनभाषणम् अन्धोन्धं पदार्थनिरूपणं वा यद्यप्युक्ता
एते हेतवस्तु साधका एव भवन्ति तथापि मन्मनस्येवं
भाति यतो यन्नादरसपराः स्वरूपरसान्तरायमपि सहन्ते तेन
सात्पर्यान्तरमपि क्षेयम् तथाहि भुजपदतात्पर्यं पूर्वमेवोक्तं कदा-
चिद्वेदशास्त्राद्यर्थं तत्र भक्तानां प्रभोवां तदानयनार्थं तत्रारोहणं
साञ्चिद्व्यरसोऽप्यनुभूतो भविष्यतीत्याशया तत्रारूढा इति विशेषण-
सात्पर्यं नेत्रानिमीलने पल्लवानयनार्थं भक्तानां निःशङ्का प्रवृत्तिर्न
स्यादिति तथा कृतिः वाङ्निरोधहेतुः स्पष्टः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवसिकृतसारायदर्शिनी ।

वत्सा अपि विषयप्राप्तिरसो विषयरस एव तत्रोपाधि-
रस्तीत्यत आत्मारामा मुनयो ज्ञानेन सर्वानेव भावांस्त्यक्तवन्तो
निर्विकाराः कृष्णेन क्षोभयितुं न शक्या इत्यपि न वाच्यं
यतस्तानपि स्वमाधुर्येणाकृष्य सम्मोहयतीत्याहुः—प्राय इति ।
अतेति विरमये अम्बेति सखीन् प्रत्यपि सम्बोधनं भावाविष्टप्रमदानां
स्वभाव एवैषः विहगा मुनय एव भवेयुरित्यर्थः । वनवासदङ्-
निमीलनमौनैश्चल्याद्यसाधारणभ्रमदर्शनात् यद्द्रुमभुजान् आरुह्य
वेणुगीतं शृण्वन्ति रुचिरप्रवाहानिति द्रुमभुजानामपि वेणु-
गीतानन्दात् मुनिजनस्पर्शानन्दाच्चाङ्कुरादिविकारो दर्शितः कल-
यति जगद्विषं क्षोभयतीति कलवेणुगीतं कीदृशं कृष्णोक्षितं कृष्णो-
एव ईक्षितं ननु शक्रपरमेष्ठिरुद्रविष्णुषु गानक्षष्टृष्वपि दृष्टं
मुनीनामेवामिति प्राचीनत्वात् तत्र तत्र सर्वत्रावाहितमस्ति तत्रात्

[१८५]

बहुशोऽवकलिततत्तद्गीतत्वाच्च तत्कृतसङ्गीतशास्त्रामिज्ञत्वाच्चेति
भावः । न चास्य गानस्य कोऽप्यन्यः स्रष्टा सम्भवेदित्याहुः, तदु-
दितं तस्मात् कृष्णादेव उदितम् आविर्भूतं कृष्ण एवास्य स्रष्टेति
गीतस्यानन्यवेद्यत्वं व्यञ्जितम् अत एव ब्रह्मरुद्रादिभिरपि
कृष्णेन स्रसङ्गीतशास्त्रमपि ग्राहकासम्भवादेव न कृतमिति
क्षेयम् अत एवात्यपूर्वगीतरसास्त्रादवशान्मीक्षितदृशः विगता अन्यस्य
ब्रह्मानन्दानुभवस्यापि वाक्परस्परकथनं येषां ते इति सम्प्रति
तमपि परित्यज्याऽमी कृष्णानन्दमसा एवाभूवन्निति भावः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुभाचार्यकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्या आहुः—प्राय इति । हे अम्ब, मातः ! अस्मिन् वने
विहगाः पक्षिणो मुनयः सन्ति यतः कृष्णोक्षितं दर्शितं
यथा स्यात्तथा द्रुमभुजान् आरुह्य रुचिरप्रवाहानिति
विशेषणेनात्र श्रीकृष्णश्चिरं स्यात्स्यतीति तेषामाशयः सूच्यते
मीक्षितदृशः त्यक्तान्यदर्शना विगतान्यवाचः त्यक्तान्यकथाः
तदुदितं वेणुगीतं शृण्वन्ति ॥ १४ ॥

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

अहो आस्तां तत्पाठ्यलाभ्यमानानां गवां वात्तां वनविह-
गानामपि वेणुगानामृतास्त्रादः समाकर्षयतामित्याहुः—प्राय इति ।
बाहुल्ये मयूरादीनां प्रेमभक्तत्वात् यत विरमये हे अम्बेति
भावाविष्टप्रमदानालापस्वभावः हे सखीत्यर्थः । स्वसखीभ्यो-
न्वर्णयन्नित्युक्तेः तत्रैव सहसाऽऽगतां ब्रजेश्वरीं प्रति वा सम्बो-
धनम् अस्मिन्निति बुद्धिरस्य स्वकर्तृकं तत्कर्तृकं वा कृष्णोक्षितं यथा
स्यात्तथा द्रुमशास्त्रा आरुह्य अर्द्धमुद्रितदृश्यः सन्तः शृण्वन्ति
अन्येऽपि मननशीला विहगा आकाशचारिणो ब्रजाः “आकाश-
स्तल्लिङ्गात्” (१।१।२३) इति वेदशास्त्राशिरोभागम् आरूढाः “वर्णा भ्रम-
विहीनस्तु वर्तते श्रुतिमूर्धनि” इत्यभियुक्तोक्तेः सकामास्तु वेदशास्त्रा-
समाभिता भवन्ति परतन्त्रत्वात् रुचिरप्रवाहान् रुचिप्रदनवनव-
क्रियाकलापप्रतिपादकास्वेदमार्गान् ते मुनयस्तानाकस्य स्थिताः कलं
मधुरास्फुटम् “सदेव सौम्येदम्” इति मधुरम् अतश्चिरसनाश्चास्फुटं
वेणुगीतमिव श्रुतिसुखं तदुदितं “तस्य महतो भूतस्य निश्चितम्”
इति । सखिदानन्दपरब्रह्मकृष्णसाक्षात्कारो यथा भवति तथा
शृण्वन्ति मुनय इति मननं मीक्षितदृश इति निदिध्यासन-
मुक्तम् । यद्वा, मीक्षिता व्यावृता देहदैहिकादिभ्यो हृक् दृष्टिर्हेतु
विगतान्यवाच इति तदेकपरत्वं “नानुध्यायाद्बहून् शब्दान्” इति एवं
वेणुगीतस्य ब्रह्मसमाधितोष्याकर्षकत्वमुक्तम् अत एव कलयति
चित्तमाकर्षयतीति कलं तद्वेणुगीतमिति ॥ १४ ॥

श्रीकृष्णवासकृतश्रीगणदीपिका ।

ऋतुमती कान्तिमती प्रत्याह—प्राय इति । अम्बेति
सम्बोधनं प्रेमवैषयादिति भावः ॥ १४ ॥

प्रेमप्रवृद्ध उदितः कुसुमावलीभिः सख्युर्व्यधात् स्ववपुषाऽम्बुद आतपत्रम् ॥१६॥

एवं पूर्ववद्वहित्यामपि कर्तुमशक्यत्वस्यः स्वस्वानुरूपमेवानु-
वर्धयन्त्यो रागादौत्कण्ठेन स्वभावावमचेतनेषु त्मेक्षन्ते-नद्य इति ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीकालिन्दीमानसगङ्गाद्याः तदा तत्त्वज्ञ एव तत्तादृशपरम-
मोहनम् उपधार्य स्त एव निकटायानं सावधानं श्रुत्वेत्यर्थः
सर्वानन्दशिरोमणिना निजसङ्गमेन सर्वदुःखात् मुक्तिं ददा-
ताति मुकुन्दस्वरूपं गीतं परमानन्दजनकं रागम् भावनेत्यति-
शोभा दशितः ऊर्मिभुजैः कमलोपहाराः सत्यस्मैरेवालिङ्गनेन
स्थगितमावृतं यथा स्वात् तथा तैरेव मुरारेः पादयुगलं गृह्ण-
न्तीत्यन्वयः । तत्र चायं क्रमः प्रथमं नावदावसैश्चिह्नानि कमला-
न्युपहरन्ति तत्पश्चात्पादयुगलं गृह्णन्ति तदनन्तरं च प्रवृद्ध-
तया वक्ष्येयलपयन्तमपि वेषयित्वाऽऽलिङ्गयन्तीति । एतदुक्तं
भवति नद्यो मोहनवेषुगीतं श्रुत्वा सहजां स्वपतिसमुद्गाभि-
गमनत्वरं विसृज्य जालैव श्रीकृष्णप्रियाणि विशेषतश्च श्री-
वृन्दाविनजातानि कमलान्वेषोपहारो यासां तथाभूताः सत्य
ऊर्मिभिरिव दीर्घवहुभिर्भुजैः मुरारेः पादयुगलं प्रहृष्टालिङ्गनाम्नां
स्मिन् सुस्थिरी कुर्वन्तीति तत्र च मुरारोरिति वामनपुरा-
णोक्तस्य प्राचीनस्य दैवविशेषस्य मुरस्य हन्त्रा नारायणेन
समोऽयमिति नाऽस्व भजने पातिव्रत्यग्रं इति विभावयन्तीति
च अतस्ता एव परमभक्त्याः वयं तु दुर्मेगा एव यतो न तद्वेषु-
गीतश्रवणं सिद्धयेत् नच स्वपतिगृहकृत्यप्रवाहोपरमः नाप्य-
स्माकं बहवो भुजा दीर्घा वा येः तत्पादपद्ममेकमपि सुस्थिरी-
कृत्य स्तनादिषु गाढमालिङ्गामः । इतीदमत्र तत्त्वं यदा श्रीकृष्ण-
चन्द्रस्तादृशं वेषुगानमाचरति तदा शुष्कशाखाङ्कुरशिलाद्रव-
प्रवाहस्तम्भादयो भवन्ति ततो जलस्तम्भेन प्रवृद्धजला नद्यस्त-
स्मिन् उच्चप्रदेशेऽपि सकमलतरङ्गाः समागत्य तत्पादकमलं
स्पृशन्ति तच्च दृष्ट्वा ताः सचेतनादित्वेन प्रतियन्तीति ॥ १५ ॥

अथ दृष्टेत्यादिद्वयेन पूर्ववदवहित्थातदशक्तिभ्यां गोष्ठ्यन्तरं
तत्र पूर्ववदचेतने भावं कल्पयन्तोऽपि सख्यमभरन्त्यनयानिज-
रसमाच्छादयन्त्य इवाहुः—दृष्टेति । विद्युन्मयश्चक्षुर्भवति शेषः । आतप
इति तापाधिक्यं व्रजपशुनिति तद्वदुत्पत्त्या तयाबाहुल्यापेक्षया
ऽनर्थं तत्र स्थितिः सहेति बहुवचनोपेक्षा अनुपपन्ना मेघाकष-
णार्णमुच्छेरीत्यन्तं ततः एव प्रेमप्रेमायां व्याप्य उदितः प्रवृद्ध-
श्च उत्फुल्लितनुत्वात् कुसुमं मेघपुष्पं जलम् “मेघपुष्पं घनरसम्”
इत्यभिधानात् तस्यावलीभिः बिन्दुनिकरैः सहितेनेत्यर्थः । सख्यु-
रिति वर्यादिसाम्यात् स्वस्य वपुषा सजलदेहेनैव अम्बुदेयुकेः
स्ववपुरेव कृत्रं कृतवान् इत्यर्थः । छत्रमपि कुसुमावलीयुक्तं
भवत्येव एवं सख्येन निजं देहं धनं चार्पितवानित्यर्थः । अतो
ऽनौ परमभक्त्याऽस्माकं च तदानीं दर्शनस्याप्यसम्पत्तेर्भाग्य-
हीनतैवेति भावः । अत्र चेदं तत्त्वं यदाऽऽतपे गाश्चारयन्तः सखायः
स्त्रिणा भवन्ति गावश्च विक्षिप्तगतयो भवन्ति तदा तासां
मेघानां चाकर्षणात् तत्तन्नाम्ना मल्लारगं वादयति तत-
स्तादृशलीलास्फूर्त्या काश्चिदेवमुत्प्रेक्षन्त इति ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनमूरिकृतशुकपक्षीवम् ।

आवर्त्तलक्षितो ज्ञापितो मनोभवेन भग्नो वेगो यासां
ताः ॥ १६ ॥

सख्युः कृष्णस्य तुल्यवर्णत्वात्सखित्वम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अस्तां चेतनानां कथा इत्यभिप्रायेण काश्चिदाहुः—नद्य इति । तथा
यथा चेतनास्तद्वदचेतना नद्योऽपि तन्मुकुन्दस्य गीतं वेषुगीतम्
उपधार्य श्रुत्वा उत्प्रेक्षाभावाभिप्रायकमिदम् भावसैः परिभ्रमैः
लक्षितेन सूचितेन मनोभवेन मन्मथेन भग्नो वेगो यासां
ताः आलिङ्गनेन स्थगितमाच्छादितं यथा भवति तथा ऊर्मय
एव भुजास्तैः कमलान्युपहरन्त्यः मुरारेः पादयुगलं गृह्णन्ति
धारयन्ति ॥ १५ ॥

दृष्टेति । तीरे यमुनातीरे आतपे इति पाठान्तरं तदा तस्मिन्
रागेण गोपैश्च सह व्रजपशून् सञ्चारयन्तम् अमुगवां पश्चा-
द्भग्नो वेषुम् उदीरयन्तं वादयन्तं श्रीकृष्णं दृष्ट्वा अम्बुदो मेघः
उदितः पुनः प्रेम्णा प्रवृद्धः सख्युः श्रीकृष्णस्य लोकासिहरस्व-
नीलवर्णत्वादिसाम्यात्सखित्वव्यपदेशः उपरि इति शेषः
कुसुमसमूहतुल्यैस्तुषारैः सह स्ववपुषा आतपत्रं व्यधात्
चकार ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यद्यदा मुकुन्देन गीतं तदा तदुपधार्य हृद्यवधार्य भावसैना-
म्भसाम्प्रमेण लक्षितेन मनोभवेन कामेन भग्नो वेगो यासां
तास्तथा ऊर्मय एव भुजाः आलिङ्गनेन स्पर्शलक्षणेन प्रमुदिता
ऊर्मिभुजाः आलिङ्गनप्रमुदितोर्मिभुजाः तैः कमलमेवोपहारो यासां
तास्तथा ॥ १५ ॥

अम्बुदः इयामवर्णसाम्यात्सख्युः मुरारेः स्ववपुषाऽऽतपत्रं
व्यधात् कुसुमावलीभिः नन्दनवनपुष्परजिभिः सह । यद्वा, जल-
कणानिकरैः सह पुष्पं मेघपुष्पमित्यभिधानात् प्रेम्णा प्रवृद्धं
समुद्रकं दृषितं द्रव्यं रोमाञ्जलक्षणां यस्य स तथा अभि-
मान्यपेक्ष्यतस्व ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

हे सखि । नदीनां प्रवाहो हि स्वभावेन वेगवानेव
सोऽपि कृष्णवेषुगीतं श्रुत्वा स्तब्धो भवति वयं तु न
तथेत्यात्मनोऽतिक्रान्तिं मन्वमानः प्रौढा एवाहुः—नद्य-
स्तदेत्यादि । तदा तस्मिन्नेव समये यदा वेषुवाद्यत इत्यर्थः
तन्मुकुन्दगीतं तन्मुकुन्दस्य गानम् उपधार्य ऊर्मिभुजैः
कमलोपहाराः सत्यः पादकमलं गृह्णन्ति कमलान्युपहारी-
कृत्य कमलैः पूजयित्वेत्यर्थः । कीदृशः भावतेन पयसां भ्रमेण
लक्षितोऽनुमितो मनोभवस्तेन भग्नो वेगो यासां ताः
कीदृशम् ? आलिङ्गनेन नदीनामूर्मिभुजाश्लेषेण स्थगितं
पुष्पिनेषु केवलपयःसमीपे व्रजत ऊर्मिभुजाश्लेषणं यस्मा-
यते तत्सुखानुभवेन स्थगितमिति भावः । अतः स्वभावमपि
नद्यो दूरीकुर्वन्ति वयं तु कुलशीलादिस्वभावमद्यापि न
त्यजाम इति विषादज्ञानिदैत्यानि ॥ १५ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

हे सखि ! अस्माकं हृदयमस्मिन्सारं यतो वने गाश्चारयन्तम्
आतपेभ्यः क्रियन्तं स्मृत्वापि न विदीर्यति तदनुकूलसेवां
कर्तुं न शक्नुमः मेघैः सह तस्य कः स्नेहानुबन्धः
तथापि ते तत्कालोचितं सेवां कुर्वन्ति न पुनर्वयं
मन्दभाग्या इति मध्यमा ऊचुः—दृष्टेयादि । आतपे घर्म
व्रजपशून् सञ्चारयन्तं दृष्ट्वा स्त्रपुषा आतपत्रमम्बुदो मेघः
व्यधात् विदधे गाश्चारयन्तं यत्र यत्र याति तत्र तत्र
तदुपरि गच्छन्नातपत्रायते स्म कीदृशः प्रेम्णा प्रवृद्धम् अत
एव उदितः प्रफुल्लः पुलकितः सख्युर्मित्रस्य इयाम-
त्वात् सह रामगोपैः न केवलमेकस्यैव तस्य तत्सम्ब-
न्धात् रामादीनामपि छत्रायतेस्मेत्यर्थः । उदितः प्रफुल्ल
पुलकित इत्यर्थः । कुसुमावलीमिजैर्लक्ष्मीरूपलालितमित्यातपत्र-
विशेषणं मुक्ताप्राक्लम्बणमितं छत्रमिव कुतः ? सख्युः मित्रस्य
इयामत्वात्सह रामगोपैः न केवलमेकस्यैव तस्य तत्सम्ब-
न्धाद्रामादीनामपि छत्रायतेस्मेत्यर्थः । उदित ऊर्ध्वङ्गतो वा
निकटश्चेत्तदा उपरिस्थितानां क्षिप्रान्चारिणां देवानां दर्शन-
वाधात् कीदृशम् अनुमेघगजितसहस्रं वेणुमुदीरयन्तं हर्षेण
मेघो यथा मन्दं मन्दं गजंति तत्समानं वेणुं वादयन्त-
मित्यर्थः । अनुसहस्रार्थः तदस्य प्रेमैव प्रेमा यत्स्नेहेहमेवात-
पत्रीकरोति अस्माकं प्रेमाणां तु धिगिति निवेदः ॥ १६ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

नद्य इति वेणुवाद्यमाधुर्येण जलस्नग्भादेर्जलवृद्ध्या तत्-
श्चरणपीठपर्यन्तागमनात् इवमम्बुदागमनमपि ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मगधवेणुनादेन नद्यादिषु जातमाह—नद्यस्तदेति । यदा मुनयो
भगवताऽनुगृहीताः वेणुद्वारा सर्वे तत्त्वं आतपन्तः तदा नद्योपि
वयमपि भविष्याम इति तदुपधाये मुनीनां ज्ञानोपदेशं निश्चित्य
तत्प्रसिद्धं मोक्षदातुर्गतिं श्रुत्वा आवर्त्तन् भ्रमणेन मूर्च्छया लक्षितो
योऽयं मनोभवः तेन स्तम्भजनकेन भग्नो वेगो वासां
स्त्रामाविकी गतिः कुपितता मनोभवोऽत्र विवेक अचेतनप्रायाणा-
मपि भगवत्सम्बन्धाकाङ्क्षेत्याहुः, न स्थितिमात्रेण तदासक्ति-
र्भवति औषधादिनाऽपि तथा सम्भवादत् आह, आलिङ्गनार्थं
स्थगितं स्थिरीभूतं भगवतः पादयुगलं कमलोपहाराः सत्यः
ऊर्मिरूपैर्भुजैः गृह्णन्ति स्नेहदयकमलं भगवत्स्मरणारविन्दे दत्त्वा
तत्स्पर्शं गृह्णन्ति नदीनामपि देवतात्वात् तामिः सह नान्या
लीला सम्भवति अत आलिङ्गनार्थमेव स्थितिः प्रयोजनार्थमुक्तं
मुरारेरिति मुरो हि जलदोषात्मकः आविष्टारूपः तस्यास्ति-
ववश्यं चरणसम्बन्धे नदीगतामविष्टां नाशयिष्यति ॥ १५ ॥

मेघानाहुः—दृष्टेति । आतपे शरत्कालसम्बन्धिनि व्रजपशून् सर्वदा
क्षयाभ्यासयुक्तान् सर्वदा रक्षका गोपाः अमितो रतिवर्धको
राजः एतैः सहितम् एतैर्वा सञ्चारयन्तं सर्वसामग्रीसहितं देवता-

देवसाहितं धर्मसाहितं तदनुवेणुमुदीरयन्तं सर्वेषामाधिदैविका-
नुदीपयन्तं सर्वशक्तिसहितो हि तामिः सह क्रीडति तदा-
वश्यं क्षायापेक्षितेति प्रेम्णा भगवत्स्नेहेन सख्यपर्यन्तं गतेन
तादृशेन प्रवृद्धो मेघः स्त्रपुषा सख्युरातपत्रं व्यधात् प्रवृद्ध-
मुदित इति पाठे प्रवृद्धश्चासौ मुदितश्चेति प्रेमप्रवृद्धं यथा भवति
तथा वा उदित अतः कुसुमावलीमिः सूक्ष्मस्वकाणिकामिः “मेघ-
पुष्पं धनरसम्” इति काशात् पूर्वमनेन सख्यपर्यन्तस्माकः कृता
इदानीमात्मनिवेदनं कृतवान् प्रेम्णैव प्रवृद्धः भवगमारभ्य
सख्यपर्यन्तमागतः स्नेहवशाद्वा स्थूलो जातः कामरूपिणस्ते
यथाभिख्यपितं रूपं कुर्वन्ति प्रकृते भगवत्स्नेहात् यथाभिख्यपितं
रूपं कृतवान् यावता सर्वेषां क्षाया भवति । ननु, स्वस्यापि
कृशां भवतीति किं बुद्धेन तथा कृतवान् नत्वाह, मुदित इति
यावज्जन्म यो मत्तैव वन्दते सोऽन्ते कृतात्मनिवेदोभवति लोको-
पकारित्वात् नाल्त्वात् जीवनदात्वाच्च सख्यमिति काचित्
सर्वस्वमपि दत्तवानिति आपयितुं कुसुमावलीमिः सहैत्युक्तम्
अनेन साक्षात्कृत्या सह भगवतः क्रीडा सूचिता अत एवात्र
पुलिन्दीनां स्तोत्रं भविष्यति गोपैर्गोचारणं बलमद्रेण रक्षा
वेणुनादेन प्रबोधनं पश्चाद्भगवामिति शेषवदस्यापि सखि-
त्वासाहनेऽपि समये क्षायाकरणां युक्तमेव ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

किञ्च, कृष्णस्य सर्वमोहनत्वेऽपि नारीजातिमात्रमोहनत्व-
मत्यधिकमित्याहुः—नद्य इति । आधर्षैः परिभ्रमेक्षितेन मनो-
भवेन कामेन भग्नो वेगो वासां ताः अत एव धैर्यैर्लज्जा-
द्यपगमात् समुद्रं स्वपतिं प्रत्यगमनाज्जलातिवृद्ध्या ऊर्मय एव
भुजास्तैर्बालिङ्गनं तेन स्थगितं सम्भूतं निश्चलीभूतं कृत्वा-
तस्य मुरारेः पादयुगलं गृह्णन्ति स्वाङ्गेषु धारयन्ति कमलं पद्म-
मुपहरन्त्यः । यद्वा, सुशीतलं सुगन्धजलं “सखिलं कमलं जलम्”
इत्यमरः स्त्रीयजलेन चालनार्थं पादोपहारं प्रदत्त्वा इवेत्यर्थः
किंवा कमला स्त्रसर्वसम्पत्तिस्तामप्यन्यः स्त्रमणं प्रीणयितुमिति
भावः । तासां पतिः समुद्रोऽपि तानेव द्रष्टुं यथा इहमप्यतयोऽस्मा-
नित्यहो वयमेवाध्वन्या इतिभावः ॥ १५ ॥

हन्तहन्त सख्यभाववस्थोऽप्यारम्भानं कृतार्थयन्तीत्याहुः—दृष्टेति ।
प्रेम्णैव प्रवृद्धः यावत्वा स्त्रवृद्ध्या गोपोपाख्यसहितस्य तस्य
तापनिवारणं भवेत्तावतीवृद्धिं प्राप्त इत्यर्थः । कुसुमावलीमिरिति
“मेघपुष्पं धनरस” इत्यभिधानात् जलकणावलीमिः सह वपुषा
सख्युः कृष्णस्येति रसवृद्ध्या सन्तापहारित्वेन सर्वशरीरेन
स्त्रीयविद्युद्भर्जनाभ्यां पीतवस्त्रवेणुनादयोः साम्यदृष्ट्या च सखि-
भावमभिमन्यमानः आतपत्रं तुषारवर्षिच्छत्रं व्याधादित्याकाशस्यो
मेघोपि सुखयति केवलं वयमेव तं सुखयितुं न माप्नुम इति
धिगस्मानिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्या आहुः—हे सख्यः ! नद्यस्तदभिमानिन्यो देवताः यथा
तासांतीरे श्रीकृष्णो वेणुना गायति तथा वेणुनिस्सृतं मुकुन्द-

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गीतमुपधार्य भुत्वा आचर्तलक्षितेन भ्रमणद्योतितेन मनोभवेन भग्नो वेगो यासां ताः आलिङ्गनेन स्थगितमाच्छादितं यथा भवति तथा ऊर्मिरूपैर्भुजैः कमलोपहाराः कमलान्युपहरन्त्यः मुरारेः पादयुगलं गृह्णन्ति अहो ता भग्न्या इति भावः ॥ १५ ॥

भग्न्या आहुः—रामेण गोपैश्च सह व्रजपशून् सञ्चारयन्तं व्रजात् पशून् वने निवेशयन्तम् वेणुमुदीरयन्तम् अत एव आतपे दृष्ट्वा उदितोऽम्बुदः प्रेम्णा प्रवृद्धः सन् मौक्तिकादि-विषम्वस्थानीयामिः कुसुमावलीभिः सह स्त्रवपुषा सख्युः भीकृष्णस्य घनश्यामत्वेन सोपमस्य स्तनुरूपमातपत्रम् व्यधात् ॥ १६ ॥

भीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

एवं वर्णयन्त्यो रागौत्कण्ठयेन विवशा स्त्रीयमेव भाव—मचेतनेष्वपि समारोपयन्त्य आहुः—नद्य इति । अथ तृतीये यामे वयस्थानां सुखविशेषं जलकीडां विधाय वन्यपुष्पैः शृङ्गाररचनाः निर्माय व्रजगमनोन्मुख उत्थाय तत्रैव स्थितो गवां सङ्कुलनाय निजरूपावलोकजीवनानां परमासक्तानां नानाविनोदजननाय तत्त-क्षामग्राहं निजवेणुं वादयति—

हिही गङ्गे यमुने ! सरस्वति शुभे कालिन्दि सभ्रमदे हिही ।
रोहिणी मोहिनी सदयिते ही भ्रमदे श्रमदे ॥

कालिन्दीमानसगङ्गाद्याः तदा वादनसमकालमेव परम-मोहनता उक्ता इति सर्वा अपि लोकवेदमर्यादा मोचयतीति मुक्ता ददातीति तादृशं वेणुगीतं वैवश्याद्रेणुपदानुपादानम् उपधार्य सावधानं भुत्वा आलिङ्गने स्त्रेषामयोग्यतामननास्थगि-तत्त्वम् । यद्वा, तद्वगतस्य प्रतिबिम्बमात्मगतमालिङ्ग्य स्थगितत्वम् यद्वा, त्रियते विधुरजनोऽनेनेति मुरः कामस्तस्वारिः कोटिकन्दर्पजयी साक्षान्मन्मथमन्मथः श्रीकृष्णः नायं च कामवतीनां वशवर्त्ता किन्तु प्रेमवतीनां नद्योहि मोहनगीतमाकर्ष्य स्वभावेन समुद्रपाति-समुत्खं धावन्त्योऽपि ततः परावृत्य आवर्त्तनं अभ्रमसां चक्रेण भ्रमेण लक्षितं मनोभवेन भग्नो वेगो यासां ताः सकामा इव स्त्रीयानि हृदयकमलान्येव उपहरन्त्य आलिङ्गनोन्मुखाः सत्यः मुरारितया तस्यौदासीन्यमालक्ष्य लज्जितास्तदा पतिं त्यक्त्वा न वयं कामवत्यः किन्तु प्रेमवत्य इति सूचयन्त्यः पादयुगलं गृह्णन्तीति सिद्धविषयोपेक्षा यद्वा, मुरारिरिति “नारायण-समो गुणैः” इति गर्गोक्तेः । यद्वा, मुरो नामाऽसुरः सदाशिवं समा-राध्य यस्य यक्षोरसि हस्तं विदध्यात् स त्रियेतेति लब्धवरो लोकभयङ्करो यदासीत् तदा कृष्णवेषेण श्रीमंगवता पृष्ठः तेन स्त्रहये हस्तं निधाय मुरोऽहमिति तेनैव हत इति वामन-पुराणे प्रसिद्धम् तद्भासनयोक्तम्—

“मुरः क्लेशे च सन्तापे कामभोगे च कर्मणाम् ।

दैत्यभेदे ह्यरिस्तेषां मुरारिस्तेनकीर्तिते” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तार्कवासनयाकं मुरारिः कामजन्वसन्तापनाशकस्य पादयुगलमिति सम्बन्धः—

“मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम् ।

यः खं ददाति भक्तेभ्यो मुकुन्दः सो हि कीर्तितः” ॥

तदा तत्क्षणमेव वादनसमकालमेवेति परममोहनता उक्ता उपा-धार्य सावधानं भुत्वा वैवश्याद्रेणुपदानुपादानमिति आवत्त यद्वा, आलिङ्गनेन आश्लेषाभिलाषेण स्थगितं यथा स्थासथा यद्वा, तद्वगतस्य तस्य प्रतिबिम्बमात्मगतमालिङ्ग्य स्थगितत्वं यद्वा, आलिङ्गनाद्धेतोः स्थगितं पादयुगलमिति सम्बन्धः यद्वा एवं वर्णयन्त्यो रागौत्कण्ठयात् विवशाः स्त्रीयमेव भावमचेत-नेष्वपि समारोपयन्त्य आहुः—नद्य इति । अयं भावः अकृष्ण-वेणुगीतप्रभावात् नीरसास्तरुतादयः सरसा भवन्ति सरसाश्च मधु स्रवन्ति शिला अपि द्रवन्ति नद्यश्च स्तम्भमनुभवन्ति आवर्त्तनं द्विगुणं प्रवाहमभिवर्द्धयन्तीति ॥ १५ ॥

तिलोत्तमा विचित्रव्रसनाभाह-दृष्टेति ॥ १६ ॥

अथ पूर्वोक्ताभ्यो विशिष्टा सख्यरसाविष्टा गोष्ठी सङ्गृह्यते तत्र श्रीकृष्णविषयं सख्यं प्रशंसन्ति—दृष्टेति । अयातीते तृतीये यामे यामेव रीतिमुद्दिश्य सासा कीडा विरचिता तद्भाववैवश्यात् यथा स्थासथा यद्वा, तद्वगतस्य तस्य प्रतिबिम्बमात्मगतमालिङ्ग्य स्थगितत्वं यद्वा, आलिङ्गनाद्धेतोः स्थगितं पादयुगलमिति सम्बन्धः यद्वा एवं वर्णयन्त्यो रागौत्कण्ठयात् विवशाः स्त्रीयमेव भावमचेत-नेष्वपि समारोपयन्त्य आहुः—नद्य इति । अयं भावः अकृष्ण-वेणुगीतप्रभावात् नीरसास्तरुतादयः सरसा भवन्ति सरसाश्च मधु स्रवन्ति शिला अपि द्रवन्ति नद्यश्च स्तम्भमनुभवन्ति आवर्त्तनं द्विगुणं प्रवाहमभिवर्द्धयन्तीति तदा तद्गतकमलान्यपि तद्गतपादयुगलं स्पृशन्ति तत्रेदमवसितम् ॥ १५ ॥

पूर्णाः पुलिन्द्य उरुगायपदाब्जरागश्रीकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ।
तदर्शनस्मररुजस्तृणारूपितेन लिम्पन्त्य आननकुक्षेषु जहुस्तदाधिम ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकुङ्कुमेन की वंशी की टेर सुन के यमुना से आदि
लेके जो नदी है ते ममरन सो जान परयो जो काम ता
सों मन्द भयो वेग जिनको ऐसी होयके आलिंगन ते जैसे
ढंकि जाय ऐसे तरंग रूपी भुजान ते कमलन की भेट
लेके श्रीमुरारि के दोनों चरणन के पकरे है ॥ १५ ॥

अपने भैया बलदेव जी के और सग गोपन के संग
लेके धूप मे ब्रज की गऊन को चरावत पीछे वासुरी
बजावत जब आपको मेघ देखे है, तब प्रेम सों उमगि के
बढि के पुष्पन की पंक्ति तुल्य जो अपनो शरीर है ताते
अपने सहस्र रंगवारे सामरे सखा को कृत्र धारण करे है
यासों ये बात जताई, कि—मेघ जडसे होय के श्रीकृष्ण
चन्द्र और श्रीवलराम की सेवा करे है, ऐसी उनकी प्रारब्ध
है । हम सबन के चेतन होय केऊं प्रत्यक्ष में सेवा नहीं
प्राप्त भई ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

साहङ्कारमाहुः—पूर्णाः कृतार्थाः पुलिन्द्यः शबराङ्गनाः कथ-
मित्यत आहुः प्रथमं दयितानां स्तनेषु मण्डितेनानुलिप्तेन
पुनश्च रतिसमये उरुगायस्य श्रीकृष्णस्य पदाब्जयोः रागेणा-
ख्येन श्रीः कान्तिर्यस्य तेन कुङ्कुमेन पुनस्तस्य वनस्पतीषु
चङ्क्रमणेन तृणेषु रूपितेन लग्नं तद्दर्शनेन तथाभूतस्य कुङ्कु-
मस्य दर्शनेन स्मरकृता रूक् तापो यासां तास्तेन कुङ्कु-
मेनाननेषु कुक्षेषु च कामतप्तेषु लिम्पन्त्यस्तदाधि कामव्यथां
जहुः, अतस्ताः कृतार्थाः धिगन्या मादृशो माः एवम्भूतमन्याभि-
शमनं न लभन्त इति भावः ॥ १७ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतवृद्धोपणी ।

अथापरस्याः गोष्ठ्या वाक्यं त्रिभिः । यद्वा, पूर्ववदेकवाक्यतया
व्याख्यानं तथा हि आस्तान्तावत् सर्वोपकारादिना सखामि-
प्राप्तस्य तादृशसेवाकारिणो मेघस्य भाग्यं अस्पृश्यत्वादिना दूरतो-
वर्ज्यानामप्यन्यजस्त्रिणां भाग्यं किं वयमिति आहुः—पूर्णा इति । पुलि-
न्दीभिः सर्वा एव वनस्पती मिलात्यन्यजस्त्रियः साहचर्येणापि
लक्ष्याः उरुधा गीयते गोपैः स्वयं वा गायति वेणुनेत्युगायः
दयितानां कासाञ्चित् स्तनेषु मण्डितेन भूषणतया गृहीतेन तृण-
तृणपल्लवां शिलादिष्वपि रूपितेन तत्तत्प्रकारश्च व्यक्तं ब्रजया
नोक्तः श्रीस्वामीपदैर्बोद्धत एव तदाधि कामव्यथां
तदा तस्मिन्नेव क्षणे भाधि मनोव्यथां अर्थात् स्मरकृतमेव । यद्वा,
तस्मिन्निर्वचनीयमाधि श्रीकृष्णप्राप्तिमनोबुद्धिं जहुः श्रीशब्देन च
द्रव्येण ध्वन्यते श्रीकृष्णवल्लभानां स्तनैरनुबोधनद्वारा भूषितेन

सौन्दर्यातिशयं नीतेन पुनः श्रीकृष्णपदाब्जसम्पर्केण कान्तिविशेष
प्राप्तेन कुङ्कुमेन त्वगादिभ्यः समुद्भूतं स्नाङ्गेषु लिप्यमानेन
सखा प्रायो भूषणहीनाः कान्त्यादिरहिताश्च काष्ठशाकाद्याहर-
गाय वनान्तर्भ्रमन्त्यः पुलिन्द्यस्तेनैव महाभूषादिसम्पर्के-
योग्यतां प्राप्य सर्वविधभाधि जहुः अन्यसर्वोद्भूतमेव यद्वा, अहो
वत श्रीवृन्दावनेऽत्र वयमेव केवलं भाग्यहीना इत्याहुः—पूर्णा
इति, उरुगायपदाब्जयोः रागोऽनुरागो यस्य तस्याः श्रियः
कुङ्कुमेन श्रीभगवद्भूषणकप्रमणा तत्सन्तोषणार्थं तयोत्पादितेन
कुङ्कुमजातिविशेषेणेत्यर्थः । अतः स्वसन्तोषणार्थमेव दयितानां
युष्मादृशीनामपि स्तनेषु प्रथमं मण्डनतयाऽनुलिप्तेन यद्वा उरुगाय-
पदाब्जरागवदरुणा श्रीर्यस्य कुङ्कुमस्य तेन तत्पादाब्जराग सादृश्येन
प्रीत्या दयिताभिः स्वस्तनेषु मण्डनतया गृहीतेन पश्चात्तस्यो-
रुगायत्वेन विचित्रवेणुगीतेन वनान्तः समाकृष्टानामितस्ततो भ्रम-
न्तीनां तदप्राप्तिवैकल्येन वनेषु विलुण्ठन्तीनां स्तनेभ्यः तृणेषु
रूपितेन पूर्णा भूतगात्रा अपि श्रीभगवता स्वयमेव वा ताभि-
स्तृणद्वारा स्तनमण्डना तृणेषु रूपितेनेति केचित् तस्य कुङ्कु-
मस्य दर्शमात्रेण तादृशत्वाविचारतः भवस्वभावतो वा स्मर-
रुजो यासां तथाभूताः सत्यः तृणेषुः समुद्भूतेन तृणसहितेनैव
कुङ्कुमेन प्रथमं सौरभ्यग्रहणाद्यर्थमाननेषु पश्चात् स्मरवेगेन
कुक्षेषु लिम्पन्त्यः क्षेपमात्रं कुर्वन्त्यः सत्यः तत्कुङ्कुमं जहुः कुतः
भाधि भाधिहेतुत्वात्तदेवाधिरूपमित्यर्थः । भ्रमरोत्पादनेन
व्याकुलतया तद्दुःखपरिहाराय वा त्यजति भावः अहो
वत कष्टम ईदृशो वयमधन्याः परमार्तिसिन्धुमग्नाः यासामीदृशो-
नापि सम्बन्धेनान्येपि जना ईदृशीमार्तिं लभमाना अस्मद्भाजगन्ध-
सम्पृक्तद्रव्यमपि शङ्कया परित्यजन्तीति तात्पर्यं तत्कुङ्कुम-
सम्बन्धेन तासु महाब्रह्मणा आवेशाच्छ्रीभगवदनुग्रहविशेषेण
तदाधिता जहुः अत एव पूर्णाः कृतार्था इति श्रीवल्लभचरणः यद्वा
अब्जरागः पद्मरागः तस्य श्रीः कान्तिर्यस्य तेन यद्वा अब्जस्य
राग इव रागो यस्य तेन श्रीकुङ्कुमेन कथम्भूतेन दयितास्तन-
मण्डितेन पुनः कथम्भूतेन उरुगायपदा उरुगायं पद्यते प्राप्नोती-
त्युगायपत्, तेन शेषं प्रथमार्थवदेव श्लेषेणोदमप्युक्तं
स्यात् तादृशकुङ्कुमदर्शनेन श्रीभगवत्स्मरणतस्तदप्राप्त्या
तादृशी पीडा अभूत् यत्राशेषदुःखातिरेकोऽन्तर्भूतः तत्
कुङ्कुमस्पर्शेन च श्रीभगवत्स्मरणतस्तदप्राप्त्या तादृशी
पीडाऽभूत् तादृशं सुखं जातं येन शेषानन्दसम्पन्नमाधुर्यं
तत्रान्तर्भूतम् अत एवाशेषाधि जहुः भगवत्स्तवी-
यानां वा तासां सम्बन्धेन पूर्णाश्च बभूवुरिति एवं तासां
निजाधिः शान्तः अस्माकं च निजाधिर्वर्द्धत एव अतस्ताभ्यो-
पगतिन्यूनत्वेन सर्वथा सर्वेशो जीवेशो भाग्यहीना वयमे-
वेति ॥ १७ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ निजभावप्रकटनमयेन पद्येन निजरसवर्णनं सङ्गति-
स्त्ववम आस्तां तावत्तत्सखस्य मेघस्य भाग्यम् अन्यजस्त्रीणामपि
किम्वयमिति याहुः—पूणा इति । तत्र पूणा इत्यनेन अहो वय-
मपि यथा कथञ्चित्तत्सम्बन्धेन तथा भवितुं पारयामः । किन्तु
नास्ति तादृशभाग्यमिति पुलिन्द इत्यनेन तादृशीष्योपि शोच्या
वयमिति उरुधा वेणुना गायतीत्युक्ताय इत्यनेन निजाधैव तत्-
कर्तृकारणविशेषोप्यस्तीति पादाब्जयोः रागरूपं यस्तत् एव
हेतारस्मादहो गम्यकान्त्यामोदादि श्रीविशेषयुक्तं च यत् तेन
कुङ्कुमेनेत्यनेन तादृशपदाब्जस्पर्शाय मनः स्पृहयतीति दयिता
तादृशनागरस्य तादृशी बिना स्थितेरसम्भवात् या काचित् प्रयसी
निगूढं विद्यते तस्याः स्तनाभ्यां मण्डितं शोभाविशेषमानी-
तत्तरं यत्तेनेत्यनेन तस्यास्तु तत्तद्विलासात्मकं तादृशं भाग्य-
मस्माकमतिदूरादूरतरमेवेति तद्दर्शनेत्यनेन तत्सम्बन्धिनोपि
भट्टिति तत्तल्लीलानुसन्धानेन स्वभावेनैव वा तादृशमोहनत्वं
किं पुनस्तस्येति तृणेत्यनेन तादृशजनमाप्यस्माकं भवतिनि
लिम्पन्त्य इत्यादिना अहो हर्षमरस्तासामिति च बोध्यमिति
प्रथमं तादृशलौभनस्वभावाकृतया प्राणदशनार्थं मुखसनिहितं
नीतं ततस्तत्र लिम्पन्त्यः पश्चात् स्मरवेगेन कुचेषु लिम्पन्त्य
इत्यर्थः । श्रीकृष्णाङ्गसङ्गिवस्तुदर्शनेन तद्वस्तुमात्रस्यापि प्रसङ्गो
भवतिविति जातः स्मराभित्तप्राप्त्या तद्दर्शनेन शान्तो भवत्येव
ततस्तासामभवदस्माकं तु न तद्दर्शनापीत्यर्थः ततस्ता अप्य-
स्मदपेक्षया पूणा इत्यहो दुर्भाग्यमिति भावः । अत्रैतदुक्तं भवति
तादिदं तासामखिलं वचनं भावमात्रावगतमपि यथावदेव तादृश-
गाढभावस्य दूरतोपि स्वविषयसाक्षात्कारहेतुत्वात् “यस्यास्ति
भक्तिर्भगवत्प्राप्तिश्च” इत्यादिभ्यः अतस्तदेतदनुवर्षयते यद्वमहि-
षीभिरपि “कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजः श्रियः । कुच-
कुङ्कुमगन्धादयं मूर्द्धा वोढुं गदाभृतः । व्रजस्त्रियो यद्वाङ्मन्त्रि
पुलिन्द इत्युवाच” इति तत्र सत्युक्ताय पदाब्जरागेत्यनेन सह
दयितास्तनमण्डितेनेत्युक्त्वा तत्कुङ्कुमं दयितास्तनतस्तस्य पदे
लग्नमिति गम्यते सा च दयिता श्रीपदेनानूदिता तदिदं वर्ण-
यन्तीषु तास्यपि विशिष्टा “रुक्मिणी द्वारवत्यां तु राधा वृन्दावने
वने” इति मात्स्यादिप्रासद्धा श्रीराधैव लक्ष्यते “भियः कान्ताः
कान्तः परमपुरुषः” इति ब्रह्मसंहितादर्शनात् व्रजदेवीमात्राणां
श्रीत्वे प्राप्ते—

“देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता ।

सर्वलक्ष्मीमयी सर्वकान्तिः सम्मोहिनी परा” ॥

इति वृद्धौतमीये, तु तदाधिक्यं दृश्यते अन्यस्याः भियः
“कस्यानुभावोऽप्यन देव ! विद्महे” इत्यादौ निरस्तत्वात् रुक्मिण्या-
श्च तदानीमसम्बन्धादिति सङ्गमध्यां दिवस एवेति सम्भा-
व्यते तत्रैव पुलिन्दीनां भ्रमणात् कुङ्कुमानां लेपनकर्मणार्द्र-
त्वावगमाच्च द्वयोः सम्बन्धध्यायं न सम्भोगविशेषरूपः रास-
प्रसङ्गः “भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः । वीक्ष्य
रन्तु मनश्चक्रे” इति तत्रैव नवसङ्गमस्य प्रतीयमानत्वात् अन्यथा
तत्र परीक्षार्थं पुनस्तेनोपेक्षावचनस्य सङ्गतत्वापत्तेः तदिदं वेणु-
प्रकरणे मण्डितत्वाद्गुणसम्बन्धेनैव गम्यते उरुगायेत्यनेनैव एव
हि सूचितः तस्मात् कदाचिद्गुणकृताकर्षणास्तस्या लब्धमूर्च्छाणाः

मूर्च्छाशान्तये सकुङ्कुमे स्त्रिये वक्षसि सम्प्रमतः केष्वनेन
चरणसङ्गीतनीपल्लवेन स्पृशन्नेवाद्यापि सम्बन्धं सङ्कोचानपग-
मात् द्रुतमेव सतस्मात् निश्चकामेति बुध्यते “काश्चित्परोक्षं
कृष्णस्य” इत्युक्तत्वात् यास्तु तदन्यास्तासामेव पूणाः पुलिन्द
इति वचनं तासां च प्रायो जातपूर्वानुरागाणामीष्यान्वसर-
त्वादप्यसङ्गमस्फुरणोपि राग एव द्विगुणितः “यक्ष्म्वुजाक्ष ! तव
पादतलम” इत्याद्युक्तिस्तु कुमारीणां स्निग्धतत्वात् स्नातृत्वमेव
ह्यत्र तत्स्पर्शतया निर्दिष्टम् अभिरमिता आनन्दिता इत्यर्थः ॥ १७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपदीयम् ।

पूणाः कृतार्थाः पुलिन्दः वनचरस्त्रियः दयितास्तनमण्डितेन
मोपीस्तनमण्डितत्वात् कृष्णपदाब्जसङ्गः ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शबरारङ्गनामपि भाग्यं वयं न लेभिमहे इति सं-
सीत्कारमाहुः—पूणा इति । पुलिन्दः शबरारङ्गनाः पुण्याः कृतार्थाः
कुतः ? तत्राहुः उर्वधिकं गीयते मुनिभिरित्युक्तायः कृष्णः तस्य
पदाब्जयो रागेणारुणयेन श्रीरौद्रवर्णं यस्य तेन श्रीकुङ्कुमेन कथम्भू-
तेन दयितायाः महालक्ष्म्याः स्तनयोर्मण्डितेनालङ्कितेन तथा क्रीडा-
समये उरुगायपदाब्जरागश्रीकुङ्कुमस्य भक्त्यास्तनयोर्निहितत्वात् उरु-
गायपदाब्जयोः कुङ्कुमसंबन्धः उरुगायपदाब्जाभ्यां वनसञ्चार-
दशायां तृणेषु रुषितेन लिप्तेन आननेषु कुचेषु च लिम्पन्त्यः
कथम्भूताः सत्यः तस्य कुङ्कुमस्य दर्शनेन स्मरकृता रुक् यासां
तथाभूताः सत्यः आननेषु कुचेषु लिम्पन्त्यस्तदाधि कामव्यर्था जडुः
अतस्ताः पूणा इति भावः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पुलिन्दः शबरस्त्रियः तस्मात्कामादुत्पन्नमाधि मनोदुःखं
जहुरित्यन्वयः । कीदृशाः पूणाः कृतकृत्याः तस्य कृष्णस्य
दर्शनेन जातस्मर एव रुक् रोगो यासां ताः क्रीडासमये तृणेषु
रुषितेन दिग्धेन दयितायाः प्रियतमायाः गोप्यास्तनमण्डितेन
स्तनयोः घट्टितेन उरुगायस्य हरेः पादाब्जयोः स्तनः सरु-
गायोरपि रागजननार्थं लिप्तेन श्रीमता कुङ्कुमेनाननकुचेषु
लिम्पन्त्यः ॥ १७ ॥

श्रीमजीवगोस्त्रामिकृतवृहत्क्रमसम्भर्मः ।

हे सखि ! अस्मिन् पुलिन्दोपपत्तिधन्या इति पुनः प्रोढा एव
राधासख्य एवोचुः—पूणाः पुलिन्द इत्यादि । पुलिन्द इति भौम-
वैकुण्ठोपलक्ष्यम् अन्यथा भौमे तासामसम्भवात् एतेन उक्त-
प्रकाराणां व्रजे देवीनामतिरिका अपि स्त्रियोपि तत्र वर्तन्ते
ता अपि कृष्णानुरक्ता भक्तव्याः अतो भाषागीतादौ जलाहरणा-
दधिदुग्धादिविक्रियपराणामपि यदनुरागकथाः श्रूयन्ते न त
अवधीरयितव्याः सर्वमेव सम्भवत्प्रतिकारमेदात् प्रमेवास्माद्यः

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

पुलिन्दः पूर्णाः कृतार्थाः कुत इत्याहुः उरुगायपदाब्जयोर्योगस्तत्र यत्र श्रीकुङ्कुमं श्रीयुक्तं कुङ्कुमम् अथवा उरुगायपदाब्जरागजनकं यच्छ्रीकुङ्कुमम् तेन आननकुचेषु लिम्पन्त्यः आत्मनामित्यर्थः । तदाधि स्मररुक्कृतम् आधि जहुः अतः पूर्णाः कीदृशेन दयितायाः श्रीराधायाः स्तनाभ्यां स्तनयोर्वा मण्डितेन पक्षे भावेकः दयितेति वक्त्रीणां राधासखित्वं स्पष्टं ननु तामिस्तत्कुतो लब्ध-मित्याह—तृणरूपितेन तृणलग्नेन अयं भावः दयितास्तनकुङ्कुमं यश्चरणयोर्लग्नं तत्प्रेम्णा तत्र प्रक्षालयते चरणाराग एव तल्लीनं जनैश्च न लक्ष्यते तत्तु वृन्दावने पादत्राणं विनैव व्रजतश्चरण स्पर्शेन तृणान्यपि स्निह्यति तेन तेषु लग्नं भवति तदन्वेषण-पराः पुलिन्दो हि तन्मर्यादां जानन्तीति तथा वयन्त्वपूर्णा इति निर्विदः ॥ १७ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पूर्णाः पुलिन्द इति । अत्र दयिताः काश्चिद्वेणुनाकृष्टाः मूर्च्छिताश्च तस्या मूर्च्छाशान्तये ये चरणपल्लवेन स्पर्शमात्रकृतमिति विवेचनीयं स्वभावसङ्कोपनाशक्तिपक्षे रमणं रामः क्रीडा तद्युक्तस्य कृष्णस्य चरणयोः स्पर्शेन प्रमोदो यस्य तयो-श्चरणयोः ॥ १७ ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

वनवासिनः क्षुद्रजातीयाः पुलिन्दाः तेषां पत्न्यः पुलिन्द्यः भग-वन्नैकव्यासासामपि भक्तिर्जातेत्याह—पूर्णा इति । सर्वापेक्षया पुलिन्द्यः पूर्णाः तासां साक्षाद्भगवश्चरणारविन्दरजःसम्बन्धो वसंत इति उरुमिर्गीयत इति उरुगायो भगवान् सर्वप्रमाण-सिद्धः सर्वगुणपूर्णः तस्य पदाब्जं चरणारविन्दद्वयं तत्र यो रागः तत्सहिता श्रीः महता विचारेण हि लक्ष्मीर्भगवन्तं वव्रे अतः चरणारविन्दमक्ता या लक्ष्मीः तस्याः यत्कुङ्कुमं तथैव निष्पादितं दिव्यं कुङ्कुममर्थान्त्यैव भगवश्चरणारविन्दे च दत्तं तत्पुनर्बन्धाविशेषे लक्ष्म्या एव दयितायाः रसदातृत्वेन प्रियायाः स्तनयोर्मण्डितं तथा वा स्तदहये स्थापितम् अथवा लक्ष्म्या दत्तं आधिदैविकीषु शक्तिषु स्तनेषु मण्डितं ततः चरणारविन्दे वा समागतम् अथवा तृणरूपितेन तृणेन कृत्वा कुङ्कुममेव मकरिकापत्रवद्भूषितं तदा तत् कुङ्कुमसहितं तृणं भगवद्धस्त-स्थितं भूमौ पतति तृणेषु वा रूपितं सखलग्नं चरणारविन्दा-त्तादृशस्य कुङ्कुमस्य दर्शनेन लक्ष्म्या तामिर्वा सह भगवत् सम्भोगदर्शनेन वा स्मरकृता रुक् यासां तास्तद्दर्शनस्मररुजः तदा तच्छान्त्यर्थमाननकुचेषु कुङ्कुमेन लिम्पन्त्यः तदाधि जहुः तत्कुङ्कुमं मुखे स्तनयोश्च दत्वा ता अपि यदोपस्थिताः तदा नद्वारा लक्ष्मीप्रवेशात्ता अप्युपभुक्ताः तदाधि जहुः अतस्ताः पूर्णाः इयमलौकिकीभगवत्कथा उरुगायोति वचनासाभिरपि भग-वान् श्रुत इति लक्ष्यते ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवातकृतसारोर्थदर्शिनी ।

इदानीं सौन्दर्यादिवेशुगानादिरूपगुणावप्यनपेक्षमाणां किञ्चित् सम्बन्धमात्रेणैव तन्मोहनत्वं प्रतिपादयन्त्यः प्रेम्णः सप्तम्या भूमिकाया महाभावस्य मादनाख्यं महासारं भागमभिव्यञ्ज-यन्त्यः श्रीवृषभानुकुमारीचरणपङ्कजद्युतय आहुः—पूर्णा इति । पुलिन्द्यः शबराङ्गता एव पूर्णाः वयं त्वपूर्णा एवेत्यतस्तदीयं तयोजिज्ञासमानाश्चिकीर्षाम इत्यनुरागो ध्वनितः । ननु, केन पूर्णा-स्तत्राहुः उरुगायपदाब्जस्य रागो रञ्जनं यत्र तेन श्रीकुङ्कुमेन ननु तत्पदाब्जगतं तत्कुङ्कुमं कुतस्त्यन्तावत्तत्राहुः दयितास्तन-मण्डितेन अतस्तदीयपरमसौभाग्यस्य स्तुतावमिच्छापे च साहसं कर्तुमशक्नुवतीभिरस्माभिः पुलिन्द्य एव स्तूयन्त इति भावः यद्यप्यत्र दयिता सैव स्वयं श्रीवृषभानुकुमार्यैव तदप्यनुरागा-धिक्येनैव तदमाननम् ननु, तेन पुलिन्दीनां तासां किं तत्राहुः, तृणेषु रूपितेन लग्नेन दयितासम्भोगानन्तरं कृष्णस्य वन-विहारादिति भावः । ननु, ततोपि किं तत्राहुः तस्य तृणलग्नकुङ्कु-मस्य दर्शनेन स्मररुक् कन्दर्पपीडा यासां ताः न जानीमहे कृष्ण-दर्शने तासां किमभविष्यदिति भावः ततश्च कृष्णाङ्गसौरभ्य-जिघृक्षया आननेषु तत्कृतसम्भोगलिप्सया कुचेषु लिम्पन्त्यः सत्यः कृष्णसम्भुक्तमन्यास्तदाधि कन्दर्पपीडां जहुः अहो तत्-कङ्कुमस्याप्ययं कोपि शक्तिविशेष इति भावः । वयं तु तच्चापि जन्ममध्येपि सकृदपि न प्राप्नुम इति भावः पद्यमिदं श्रीमदुज्ज्वलनीलमणौ मादनमधिकृत्य सदाभोगिणि तद्वन्धमात्रा-धारस्तुतियेत्यत्रोदाहृतम् । सदा भोगेपीति मादनस्य भाव-समष्टित्वात् एव सम्भोगाः सर्वे विहाराश्च मादने वसन्तु एव अत्र विहारोपि सम्भोगादीनां सहसैव कृष्णस्याविर्भा-वात् तेन सह ज्ञेयः अत एवात्र प्रकृते वर्णयन्त्याऽभिरभिर इत्यत्र सहसैवाविर्भूतं कृष्णमालिङ्गितवत्य इत्यप्यर्थमाहुः—

सर्वभावोद्गमोल्लासी मादनोऽयं परात्परः ।

राजने ह्लादिनिसारो राधायामेव यः सदा ॥ इति

तत्रैवोक्तेरन्यवक्तृकत्वेनापि नेदं व्याख्येयम् ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्या आहुः—हे सख्यः पुलिन्दानां शबराणां स्त्रियः पूर्णाः प्राप्तसर्वपुरुषार्थाः पूर्णत्वे हेतुमाहुः प्रथमं दयितानां प्रियाणां स्तनेषु मण्डितेनानुलिप्तेन पुनश्च स्तनपदाब्ज-सम्भोगतः उरुगायस्य उर्वधिकं गायते यः श्रीकृष्णस्तस्य पादाब्जयोः रागेणारुण्येन श्रीः कान्तिर्वस्य तेन कुङ्कुमेन पुनस्तस्य वृन्दावने चङ्क्रमणेन स्तनेषु रूपितेन लग्नेन आननेषु कुचेषु च कामतप्तेषु लिम्पन्त्यस्तस्य कामस्याधि-व्यथां जहुः, तादृशाद्युत्पत्तिस्तासां कुत इत्यत आहुः—तद्दर्शन-स्मररुज इति । तस्य तृणरूपितस्य कुङ्कुमस्य दर्शनेन स्मर-रुक् कामतापो यासां ताः ॥ १७ ॥

भीमिधरामकृष्णकृतप्रेमसञ्जरी ।

भीमगवद्वतारावसरे खलु श्रीवृन्दावनक्रीडा द्विविधा एका
रहोविहारमिका द्वितीया गोपालजीवात्मिका च तदुक्तं कृष्ण-
यामले—

“एकेन वपुषा गोपप्रेमवद्धो रसाम्बुधिः ।

अन्येन वपुषा वृन्दावने क्रीडति राधया ॥

गोपवेषधरो गोपैर्गोपीभीरसाविग्रहः ।

शृङ्गारोचितवेषाद्यः भीमान् गोपालनारतः ॥

एवं प्रकाशद्विविधे स्थिते नित्यविहारिणाम्” ॥

प्रकटप्रकाशेन सहैकां गच्छता प्रकटप्रकाशेन स्नेच्छया
परिजनेच्छया वा तत्तदभिमानेन सा सा क्रीडा सम्पाद्यते
परिजना अपि तथाविधा एवं नित्यसिद्धास्तां तां क्रीडां प्रका-
शक्येन प्रकाशमेवेन वा समास्वादयन्ति सम्पादयन्ति च कदा
चित्साधकानुग्रहाय विप्रलम्भेनापि निजाभिजातं वक्ष्यन्तस्त्वामेव
पुष्पान्ति राधाकृष्णवपुति तथैव सुधानिधौ श्रीहितचरणौ
“भीमद्वये त्वमथ मधुरं श्रीयशोदाकुमारे प्राप्ते कैशोरकमलि
रसमहती साधुयोगम् । इत्थं बाजे महानि कथया नित्यलीलावयः
श्रीजीतावेशप्रकटसहजा किन्तु दृश्या किशोरी” ॥ इति भविष्य
कार्तिक प्रसङ्गे ।

वाक्येऽपि भगवान्कृष्णः कैशोरं रूपमाश्रितः ।

रेमे विहारैर्विविधैः प्रियया सह राधया ॥ इति

पूर्या इति पुलिन्दः “भृङ्गो मल्लीमतल्ली च पुलिन्दकुलकन्यकाः” इति

कृष्णयामलाकेः पूर्याः पूर्वोक्तप्रेमसम्पन्नाः उरुधा वेणुना गाय-
तीत्युक्तं गायः उरुगायो यस्येति वा वस्तुत उरुधा गीयतेऽस्माभि-
रिति यद्वा उरुस्मद्धयङ्गुमो गायो निजाप्रियानुगतिरूपं
यशो यस्येति काचिदियं नववधूः श्रीकृष्णेन प्रागपरिचिता
अश्वादिभिः पतिमजादिकं द्रव्यैकाकिन्यैव वने प्रेषिता न चानयापि
कृष्णपरिचयः कृतः दूरतरा वा यान्ती तां निमात्य कान्तान्तर्निकुञ्जं
निक्षीय वेणुनादितः सचमत्कारं तथाऽवलोकितः ततः मूर्च्छिता
सा तत्पतिगमनात्प्रागेव परमदयालुना तत्र समागत्य उरसि
पदाब्जमर्पितं किमिदं जीवति न वेति आयातन्तं पतिं दृष्ट्वा
द्वागन्तर्हितेन परमहितेन स्थिते तेन चैवं तर्हि तामिदमत्र
मूर्च्छिता कयापि वनदेवतयाक्रान्तेयमिति तदाराधनेन प्रसादनीया
सा इति दक्षिभक्तवलिमादाय सङ्कल्पयति यद्वा इह यो
वसति स त्वत्पुत्रो मम दयिता यद्विजोक्तं ज्वारिता इति बलि मुसति-
मापे विदुसिति विटपान्तरे कृष्णः ततः सेकादिना सा प्रबोधिता
तदिदं पुलिन्दमिदं यद्वा कस्मिंश्चिद्विहारे पुरुषाशितकेलि-
मनुशीलवत्स्या श्रीराधया विहारश्चातस्य नायिकानुरूपमनुभवतः
श्रीहरेः पुरुषाशितस्याभिमानेनैव तदनुकुर्वत्या तत्कर्त्तव्यमखिल
मप्यनुष्ठितम् यथा तेन तस्याश्चरणपरिचरणां क्रियते तथा तथा
तस्यापि कृतम् अभिलाषश्रोमयोर्दशितं श्रीसुधानिधौ “स्वयं श्यामे
नित्यप्रणयिनि विदग्धे रसानिधौ प्रिये भूयो भूयः सुदृढमनु-
रागो भवतु मे । इति प्रेष्टेनोक्ता रमण गम चित्ते तव वचो वदन्ती
सुस्मेरा मम मनसि राधा विलसतु” यद्वा सुरतभान्तं प्रियतमं दयते
तवमुक्तयोनानुगृह्णातीति दयिता एवं च तवनुकरणेन पाद-
संवादनमप्यविरुद्धं तदाह भरतः “प्रवृत्ते रातिचक्रे तु न वा
श्यासं न वा कमः” इति एवं च श्लिष्टैः पदैः पिशुनेन च

[१५७]

रहस्यस्तित्यालङ्कारिकानुमतिमाश्रित्य वास्तवार्थोऽयम् उरुना-
प्रकारः कामबीजाविरूपेण श्रीराधेति साक्षात्मान्ना वा गांयो
गानं वेणुवादी यस्याः सा उरुगाया श्रीराधैव तस्याः पदा-
ब्जयो रागस्य श्रीर्यस्मिस्तत्कुङ्कुमं तेन तथा दयित एतद्वयिता
रूपस्तस्य स्तनाभ्यां मयिडतेन इति दाम्पत्याभ्यापि सूचितः
तथा पट्टमहिषीयामभिजावोपि यथा—

कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजःश्रियः ।

कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं मूर्च्छां वोढुं गदाभृतः ॥

व्रजस्त्रियो यद्वाच्छन्ति पुलिन्दस्तृणवीरुधः ।

गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शमहात्मनः ॥

अनयोरर्थः श्रीमत् नित्यं नवनवायमानसुषमावत् श्रिय इति
श्रीरत्र परमरमा श्रीराधैव “आत्मना रमया रेमे” इति गोपाध-
पटले तामुद्दिश्यैव रमादिशब्दप्रयोगात् सामान्यायाः श्रियो
“यद्वाच्छया श्रीलेलनाचरसपो विहाय कामान् सुचिरं धृतव्रता”
इत्यादिना साधककोट्यनुप्रवेशासदृशमभवणात् रुक्मिण्याद्यास्तु
तत्रैव नर्त्तमानाः व्रजस्त्रीमिरवाञ्छितत्वाच्चानुपयोगेन पारिवर्त्यात्
तत्सम्बन्धस्य तामिः सांपत्त्याभासेनैष्योदयात् मूर्च्छिं धारणानर्ह-
त्वाच्च गदति व्यक्तं राधानाम गायतीति गदा वंशी तां विमर्शि
तस्य व्रजस्त्रियश्चैताः पुलिन्दीसहपाठात्पूर्वनिर्दिष्टा नित्यसख्य
एव व्यञ्जिताः एवं च वक्त्रीयामपि तत्समानभावापन्नत्वात्
सत्यमेवामिमत्तं स्कान्दभागवतमाहात्म्यादौ श्रीकालिन्धपदेशेन
तासां तत्त्वामभवणाच्चेति ॥ १७ ॥

भीमत्कृष्णदासकृतश्रीगणदीपिका ।

रङ्गवल्ली सारङ्गी प्रत्याह—पूर्या इति । भृङ्गी मल्ली मतल्ली
च पुलिन्दकुलकन्यकाः” इति कृष्णयामले उरुधा वेणुना गा-
तीति उरुगायः उरुगायो यस्येति वा । यद्वा, उरुः अस्मद्ध-
यङ्गुमो गायः प्रियानुगतिरूपं यशो यस्येति वा यद्वा उरुधा
गीयते ऽस्माभिरिति वा तस्य पदाब्जयोः रागस्य श्रीः शोभा
यस्मिन् तत्/कुङ्कुमं तेन परिपूर्या इति सम्बन्धः ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

सखी ओ ! देखो ये वन में रहनेवारी भीलनीजं पूर्यामनोरथ-
वारी हैं । क्योंकि ? प्यारी ने अनंग ताप शान्ति के ताई लगाई
जो स्तनन में केसर बाँझो शान्ति न भई तब भीनन्दराज-
कुमार को श्रीचरण स्तनन पै धरयो है वा चरण की
अरुणता से शोभा जाकी ऐसी भीजी के स्तनन पै भूषित
होय रही जो केसर वो जब भीठाकुर जी गौन को चरावते
समय चरणन को लृणन पै धरे हैं तब उन लृणन में लग
जाय है ऐसी वा युगल स्वरूप प्रसादी केसर को भीलनी
लृणन पै सों छेकरिके अपने मुख में और कचन में
लेप करिके अपनी मनोमय की वष्या कुं दूर करे
हैं ॥ १७ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हन्तेति ॥ हे अवलाः । अयमद्रिर्गोवर्धनो हरिदासवर्यः भगवद्भक्त-
मपि हरिदासवामिचरितं विस्मयेन हन्तेति, कुतः ? यद्यस्मा-
द्रामकृष्णयोश्चरणस्पर्शेन प्रमोदो यस्य सः उदाञ्चितैस्तृणैः
रामहर्षमालक्ष्य तेन रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदं आलक्ष्यते किञ्च
गोभिः सखिगणैः सहितयोस्तयोः रामकृष्णयोर्बः गावर्धनादिः
पानीयादिभिर्व्यापितं मानं पूजामातिथ्यात्मकं करोति सुख-
वसानि शोभनानि तृणानि सुशब्दे दीर्घे आर्षः सम्यवसेति
पाठान्तरं तदापि स एवार्थः कन्दरु कन्दानि मूलानि च तैः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थैकतपदरत्नावली ।

हन्त आश्चर्यम् अयमद्रिर्गोवर्धनो हरिदासवर्यः भगवद्भक्त-
श्रेष्ठः कुतः ? ययोः रामकृष्णयोश्चरणस्पर्शादाविभूतप्रमोदो योद्रिः
सह गोगणयोस्तयोः पानीयादिभिः मानं पूजां तनोति
यद्यस्मादिदमेव हि भक्तश्रेष्ठत्वं सुखवत् शोभनो प्रासः देवै-
रुदासं सुखवसाद्भगवतीति दर्शनात् कन्दरं गुहायुहं वृष्टौ
स्थातुं योग्यं कन्दं सूर्यं मूलम् अकण्डूयमानं दीर्घाकारं
कन्दम् ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

हे सखि ! कृष्णानुग्रहो विना महदनुग्रहं न स्यात् महान्
गोवर्धनाद्व्योपि नास्ति तदस्माभिरयमेवाराध्य इत्याशयेनान्या
ऊचः—हन्तेत्यादि । हे अवलाः । हन्त हर्षं अयमद्रिर्गोवर्धनो हरि-
दासानां मध्ये वर्यः श्रेष्ठः कथमनुमितमित्याहुः यदिति यद्यस्मात्
रामकृष्णचरणस्पर्शेन प्रमोदो यस्य तदेव कथमवगतं तत्राहुः
मानं तनोति कयोः तयोः न केवलं तयोरेव सह गोगणयोः कैः
पानीयं च सुखवसाश्च सुतृणानि च दीर्घं आर्षः कन्दराणि
कन्दाश्च मूलानि च कन्दमूलयोरवान्तरभेदः कन्दाः कसेरुकादयः
मूलानि तदितराणि भक्ष्ययोग्यानि अथवा तर्वादिमूलानि
छायादानात् तैः अत एवविधसेवापरो हि महान् भवतीति ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुभाचार्यैकतसुबोधिनी ।

एतद्वनगमने भवतीति अस्माकं तदभावादपूण्यात्मिति
कामस्तु वस्तुतो मनःपीडारूपः निर्गुणा आहुः—हन्तेति । कथं
पुलिन्ध एतादृशो जाताः इत्याशङ्क्यां भगवद्भक्तसङ्गात्तथात्वं जात-
मिति गोवर्धनस्य भगवद्भक्तत्वमाहुः—हन्तेति । खेदे यद्यस्माभि-
रपि गोवर्धने स्थितं स्यात् तदास्माकमपि तथा भवेत् तद-
भावात् खेदः अयमद्रिर्गोवर्धनो हरिदासानां मध्ये वर्यः तत्र
हेतुः यद्यस्मात्कारणात् रामकृष्णचरणारविन्दस्पर्शं प्रकृष्टो
मोदो भव्योति स एव भगवदीयेषु श्रेष्ठो यो भक्तिमार्गस्पर्श-
पानन्दयुक्तो भवति । किञ्च, सार्विकोयं गुणातीतो वा अतो
निर्धनः अथापि तथोमानं करोति सह गोगणयोः गावश्च
गणा देवकपाः बाळकाश्च तयोः पानीयसुखवत्कन्दरकन्दमूकैः
चतुर्निर्वातिथ्यं करोति पानीयसुखवत्ते गवां कन्दराणाम् कन्द-

मूलानि महवाणि तृणानि भूमिरुदकमिति वाक्यात् तच्चतुष्टय-
सम्पत्तिरुक्ता तत्र फोमलद्वयं गवां भक्ष्यार्थं अन्येषामास्तर-
णार्थं चोपयुज्यते भूमिः कन्दैरेव प्रायेणोदानीं वर्षतीति लक्ष्यते
वाकस्थाने कन्दमूलानि सर्वाभावे वाचो गणनासन्तोषो भक्त-
स्याधिकः अवला इति सम्बोधनं सर्वास्माकं तत्र गमने
सामर्थ्याभाव उक्तः कन्दा भर्जनसापेक्षाः मूलानि तु तथैव
भक्ष्याणि एकरसमावाय चोक्तम् अत्र उपजनभावार्थं तत्राप्या-
वान्तरभेदा बहव इति बहुवचनम् अनेनावालास्त्राक्रोशोपि प्रद-
र्शितः या नवनीतादिभक्ष्ये विमनस्का जाताः अतो युक्तमेव
अपूर्णत्वं पूर्वोक्ताः पुलिन्ध इति पर्वतप्रेरणया कन्दमूलादिकं
ताभिः समानीयत इति लक्ष्यते ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायैवर्णिनी ।

हन्त सख्यो महदाभयणं विना नैव मनोरथः फलति महत्त्वं
च हरिमक्तानामेव तेषामपि मध्ये श्रीगोवर्धनो गिरिन्द्र एव मुख्य
इति गार्गिमुखात् श्रुतं तदद्य तत्रत्यमानसगङ्गायां स्नात्वा तद-
धिदैवतस्य श्रीहरिदेवनाम्नो नारायणस्य दर्शनार्थं याम् इत्यत्र
गुरुजमानामपि नैव विप्रतिपत्तिः कृष्णोपि तत्रैव खेलतीति युक्तिं
निश्चितवत्यः स्वरमणं तमभिसिषीर्षवः श्रीगोवर्धनमेव संगण-
कृष्णवाञ्छितसाधकं स्ववाञ्छितसिद्ध्यर्थं स्तुवन्ति । हन्तेति, विस्मये
हरिदासेषु नारदादिष्वपि मध्ये मुख्या ये त्रयो हरिदासा युधिष्ठि-
रोद्धवगोवर्धनास्तेष्वपि मध्ये अयमद्रिरेव हरिदासवर्यः “हरि-
दासस्य राजर्षे राजसूयं महोदयम्” इति युधिष्ठिरे “कृष्णं संस्मा-
रयन् रेमे हरिदासो प्रजौकसाम्” इत्युक्त्वे “हन्तायमद्रिर्वला
हरिदासवर्यः” इत्यस्मिन् पर्वतेऽपि हरिदासपदप्रयोगात् यस्मा-
द्रामकृष्णयोश्चरणस्पर्शेन शिलाद्रवाद्यभिव्यञ्जितः प्रमोदो यस्य
सः चरणस्पर्शे सति शिलानां पङ्कसाभर्ष्यप्राप्त्या ध्वजवज्रा-
ङ्कुशादिमन्त्ररणाच्चिह्नं निश्चरतृणोद्गमादयोऽश्रुपुलकादयोपि प्रमोद-
व्यञ्जका ज्ञेयाः अत्र रामपदप्रयोगो भावगोपनार्थः श्लेषेण रामो
“नीलचारुसिते त्रिषु” इत्यमरकोशाद्रमणीयो यः कृष्णस्तस्य हे
अवला इति पतिपारवश्यवतीनां युष्माकं तदाभयणमेव बलं बुद्धयते
इति भावः । यत् यतः प्रमोदादेव हेतोः मानं तत्प्रसादनीं पूजां
तनोति सह गोभिर्गणैः सखिसमूहेन च वर्तमानयोः तयोः
कैः पानीयानि पाद्याच्चमनीयपानार्थं सुगन्धशीतलानिभौरजलानि
तथा नैवेद्यार्थं पानीयाः पेया मध्वाभ्रपीलवादिरसाश्च सुखवसानि
अर्थार्थं दूवां गवां प्रासार्थं सुगन्धसुकोमलपुष्टिवर्धनदुग्धसम्पा-
दकानि तृणानि च दीर्घत्वमार्षम् यद्वा । पानीयं सुवते इति पानीय-
सुवो निश्चराश्च कन्दरा उपवेशशय्याविलासाद्यर्थं शीतोष्ण-
समयसुखदा गुहाश्च भक्ष्यार्थं कन्दमूलानि च तत्रत्य रत्नपर्यङ्कु-
पीठप्रदीपादशादयोऽप्युपलक्ष्यतास्तैः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुभदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

अन्या आहुः—हे अवलाः । अयमद्रिः श्रीगोवर्धनाख्यः हरि-
दासवर्यः हरिदासेषु श्रेष्ठः स्वपरमप्रियदासश्रेष्ठे स्वप्रति-
द्योतयितुमाहुः—हन्त इति । श्रीगोवर्धनस्य हरिदासवर्यत्वे हेतुमाहुः

गीगोपकैरनुवनं नयतोरुदारवेणुस्वनैः कलपदैस्तनुभृत्सु सख्यः ।

अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूणां नियोगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रम् ॥१६॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत् यस्मात् रामकृष्णचरणस्पर्शेन प्रकृष्टो मोदो यस्य सः
किं च यतः गोभिः गणेन सखिसमूहेन च सहितयोः राम-
कृष्णयोः पानीयादिभिर्मानं तनोति सुखसैः शोभनैस्तृणैः
सु इति दैर्घ्यमार्पम् ॥ १८ ॥

भीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

इदं देवशानां परिचारिकामिमानिनीनां वाक्यं हन्तायमिति ।
हन्तायमिति अट्टालिकाकृता यथेश्वरीभिरुद्दिश्योक्तम् अद्रिरिति बह्व-
द्रयत इति युवत्यास्त्रधर्मादिविचलैः अभिभूयमाना व्यसनैरिति
इदं सेवाभाग्यमस्माकं स्यादिति भवत्वात्वाद्द्विर्गन्तुमशक्ताः
कथंवाद्रिवत्परिचरितुं शक्नुमः अयं परमोपकारी सख्यादिभि-
रानीतैर्वन्धफलादिभिः भोजनमण्डलीं कल्पयन् हरिदासवर्ग-
त्वेन पानीयादिभिः पूजां तनोति तथाहि परमरमणीयशिलाभिः
समासनं खगावलीकलितफालीभिः स्वागतं स्वागतं इयामाक-
दूर्वाञ्जविष्णुक्रान्तापर्यगक्रान्ततिर्यङ्गिभिरानिर्वाणं पाद्यम् एव-
मर्घ्यं जाजीलवङ्गकङ्कोलसङ्गतपल्लवैराचमनीयम् शेखरशिला-
सरित्प्रस्रवधारापातैरम्बुकृतस्नपनं दुकूलवदनुकूलस्रगोवर्णवृक्ष-
विशेषवल्कलैः कलितसुखवसनं सुगन्धिहरिचन्दनादिभिस्तिलकं
प्रफुल्लमालतीलताभिर्नन्दितसुमनसः गढ्याखुरव्याहृतिजातागरु-
दारुधूमैर्धूपं दिवापि विद्योतितमणिनिकरज्यानिभिः सर्वसम्प-
दुत्तीर्णं क्षीपं मञ्जुलगुञ्जापिच्छादिगुच्छनिर्मायैः कृतसुषमाभरण-
माभरणम् अभिषाषाजुकूलफलमूलैः सुखमाहारं पुष्पवासित-
शीतलज्जलैः पुनराचमनं परिमलानुलुलसिकादिभिर्मुखवासनं मरु-
दुच्छलपुष्पसम्पत्सम्पदकीपावल्या फुटमारान्निकं यत्किञ्चन
प्रलयसङ्कुलवकुलमुखशालिनिकरैः शोभान्तस्तिमातपत्रं मलय-
मरुल्लवचलपल्लवविशालशालैः व्यजनम् निजखरविभक्तिनां
केकिनामनेकाङ्गकेकामिः कलितल्लास्यं शय्यायमानपुष्पपात-
पर्य्यायैः कृतसर्वातिशयनं शयनं काकलीकलितकलकोकिलकुलै-
र्लम्बसङ्गमं गानमपीत्यादिकमूह्यम् हरिदासवर्गतां पर्यापयन्नास्त
इति पानीयानि पेयानि जलमध्वादीनि । यद्वा, पानीयं सुवन्ते
क्षरन्तीति पानीयसुवो निर्भराः कन्दरानिभृतगृहाः कन्दामालि-
त्याद्याः भूषानि च नानाप्रकारविरचनं मत्तनुभावः तदहं
मत्युपहतमिति यथाहामोपहरणमप्युक्तमिति ॥ १८ ॥

भीमकृष्णदासकृतभीमश्रीपिका ।

सूर्यकाशिका सखी चन्द्रकान्तिकां प्रत्याह-हन्तेति । भवत्वा
इति बहुत्वगौरवादिति भावः । हन्तेति हर्षे इदं सेवाभाग्य-
मस्माकं स्यादिति अनुकस्याया अयं परमोपकारीत्वाधिका
सुखिदास्वारोदयित्वा भीकृष्णभोजनमण्डलीं कल्पयन् दे भवत्वा ।

गृहादिविचला दूरास्थिता अस्मान् शुष्मान् वा प्रदर्शयति
अत एवोच्चतरो न तु गर्वविशेषेण विधावत् रामे रमणसमये
ऽपि कृष्णस्येति व्याख्या तयोरिति द्विचनेन पूर्णाः पुलिन्दश्च
पूर्वोक्ता दयितास्तनमण्डितेन इत्यतो दयिता च परामृ-
श्यते ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

कोई सखी बोली, कि—अरी भवत्वा हो ! बड़ी हर्ष की
बात है देखो ये गोवर्धन पर्वत हरि दासन में बड़ेई श्रेष्ठ
है क्योंकि ? श्रीरामकृष्ण के चरणान के स्पर्श होयवेंते या
कू बड़ो आनन्द होय है ताईसों ये गिरिराज गऊ और
ग्वालबाह सहित रामकृष्ण को सत्कार करे हैं काहेसों, कि-
निर्मल मधुर जल और हरी घास और फल फूल कन्द मूलन
सों सत्कार करे हैं और वर्षाबूंदी की विरियां सुन्दर गुफान
सों सत्कार करे हैं ॥ १८ ॥

भीमरत्नामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हे सख्यः ! इदं त्वत्विचित्रम्, गोपैः सह यने यने नाः
सञ्चारयतोस्तयोः रामकृष्णयोर्मधुरस्पर्शमहावेणुसखिः कसीरिषु
ये गतिमन्तस्तेषामस्पन्दनं स्याद्वरधर्मस्तस्यां पुलको जङ्गमधर्मः
इति निर्युज्यन्ते गाव आभिरिति नियोगाः पादवन्धन-
रज्जवोऽधृष्यगवां कर्षणायाः पाशाश्च तैः कृतं लक्षणं चिह्नं
ययोः शिरसि नियोगवेष्टनेन स्कन्धस्य पाशेन च गोपपरिवृद्ध-
भिर्वा विराजमानयोरित्यर्थः ॥ १६ ॥ २० ॥

भीमरत्नातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपिणी ।

किं शक्तव्यो हरिदासवर्गत्वेन यथा नाम्नोऽस्याद्रियते
महिमा अहो श्रीमजभूमौ भीवृन्दावने स्थिताः सर्वेष्वन्यथाधरा-
चराः परमधन्या इत्याहुः—गा इति । गोपैकरिति स्नेहविवक्षया क
प्रत्ययः यद्वा गोपयन्ति रक्षन्तीति गोपकाः गोपाद्याः यद्वा
गोपानां कं सुखं येष्वः तैर्वेणुस्वनैः अनुधनं प्रतिवनामिति श्री-
माथुराणी सर्वाण्येव वनानि गृहीतानि उदारैः महद्भिरुषैः
सर्वानन्दप्रदैर्वा कलानि मधुरस्वराणि पद्मानि गीताङ्गानि येषु
यद्वा, मधुरास्फुटध्वनियुक्तैः पदैश्च पादाब्जैः तेषां स्नानपुर-
त्वात् कलयुक्तत्वम् अस्पन्दनं स्तब्धतेति स्याद्वरधर्मः तस्या-
मित्युपलक्षणं सर्वेषामपि स्याद्वराणां पुलक इति लोपलक्षणं
कम्पादि च ज्ञेयं तेन जङ्गमधर्मः इति वैपरीत्यम् अतो
विचित्रमद्भुतम् यद्वा, अस्पन्दनस्य विशेषणं जगद्विषयस्यमित्यर्थः
ततश्च विज्ञेयत्वेन पुलकस्यापि विशेषणमूलम् एवं सर्वेषामेव

भीमस्सनातनगोस्त्रामिकृतवृहत्तांषिणी ।

प्रेमविशेषादयः सूचितः नियोगेत्यनेन च तदद्भुतरम्यवेष-
दर्शनमप्येको हेतुरस्पन्दनादावृष्टः वृक्षादीनामपि सूक्ष्मा दृष्टि-
रस्तीति "तस्मात् पश्यन्ति पादपाः" इत्यादि महाभारततो ज्ञेयं
यद्वा, न केवलमस्पन्दनादिकमेव अन्यश्च विविधप्रकारो भव-
तीति व्यक्तमेवाहुः निःशेषेण योगः सङ्गमो यस्मात् किंवा
निर्गतो योगः प्रेमसम्पद्धिरोधा निर्विकल्पकसमाधिर्यस्मात् स
चासौ पाशश्च प्रेमलक्षणाः साक्षात्तदनुक्तिषु स्वविशेषात्
तस्य कृतवृत्त्यां मोहादिना निपातादिकं रोदनादिकं च यास्यां
तनुभृत्स्वित्यस्यात्रैव धान्वयः । एवं चराचराणां वैपरीत्ये-
नैक्येन च विविधप्रेमलक्षणाणि भवन्तीत्यर्थः । यद्वा, चरा-
चराणां तेषामेव नियोगपाशेन तादृशप्रेमोदयेन कृतं ज्ञापितं
लक्षणां स्थितिगमनादिचिह्नं ययोस्तेषामस्पन्दनादि दर्शनेन
ज्ञायेत अत्र तौ तिष्ठतः अनेन यथा वा गतौ स्त इत्यादिक-
मित्यर्थः । इयोरपि निर्देशः पूर्वोक्तमिप्रायः एव हन्त चरा-
चराणामेषां भाग्यं यन्नियोगपाशादिमधुरवेषं ते पश्यन्त्यमी
मादृशीनां तु तद्वर्णनमात्रमपि सुदुर्लभमहो दोषाभ्यामिति
भावः ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अहो किं वक्तव्यो हरिदासवर्त्यत्वेन यथार्थनाम्नोऽस्याद्रि-
पतेर्महिमा किन्तु सर्वेभ्यस्तथाश्चराचराः परमधन्या इत्याहुः-
ना इति । अनेन तासां गवामसङ्ख्येयत्वात् दूरगामित्वेन
विस्तीर्णदेशगजीवगणसुखदातृत्वं विवक्षितम् अनुवर्तमानमिति तत्रा-
प्येवान्तरभेदेन ततः स्वेषामेव तद्वञ्चनेन सर्वतः पुण्यहीनत्वं
गोपकैरिति दयायां कर्तुं तत्परिहारत्वेन स्नेहाविषयत्वात् अतो
गोपायन्ति दुःखमयस्थानात् श्रीकृष्णं रक्षन्तीति श्लेषश्च
अस्माकं तु न तादृशप्रेमसेवायोग्यतेति भावः । नयतोरिति तत्र
तत्र गमने तयोः स्वाच्छन्द्यं घटते हा कष्टं न त्वस्मत्
सन्निधावित्येतत् उदारेति तत्र तत्रत्येषु तु तस्य परमानन्द-
दातृत्वं वेगिवति तदीयस्वनेष्वपि वैशिष्ट्यं कल्पदैरिति "ध्वनौ
तु मधुरास्फुटे कले" इत्यभिधानात् माधुर्येणैव तावन्मनोहरत्वं
तत्र चास्फुटत्वात् केयं सङ्केतोक्तिरिति नानाभावाकान्त्या तद-
तिशयित्वम् यद्वा, नूपुरकलशब्दयुक्तैः पदैः पादक्षेपैः इति तादृ-
क्षासस्मरणं बहुत्वं गौरवेण तनुभृत्स्विति एष कस्तनुभृत्
वस्तुतश्चोऽनेन पतेदित्येतत् सख्य इति इदं भवत्यपि जानन्तीत्ये-
तत् अस्पन्दनं किञ्चित् चलनस्याप्यभावः गतिमतां प्रशस्त-
मच्छक्तियुक्तानामपि नित्यतत्त्वभाषानां नद्यादीनामपि वा अतः
किमुतास्माकं दूरगमनमित्येतत् पुलकस्तरुणामिति अरौमकाणा-
मप्यङ्कुरोद्भेदमिषेण रोमरोमाञ्चौ युगपदेव जायेत इत्ये-
तत् अतः कम्पोपलक्षितस्तेन स्थावरजङ्गमयोर्द्वयोर्धर्मवैपरीत्य-
मपि निर्योगेति सर्वासामेव गवां सुशीलत्वेन पाशान्तरानु-
पयोगात् निर्योगाख्यः पाशो निर्योगपाशः सच स्वपल्लवभा-
षानां वस्त्रानां दोहनसमये गोवामजङ्गसङ्गता गल्लवन्धनरज्जुः
तेन कृतवृत्त्यां "गुणैः प्रतीतेतु कृतवृत्त्या इतल्लव्या" इत्यमर-
कोषात् परमसौन्दर्यगुणेन प्रतीतौ ततश्चानेन मुक्तास्तवका

[१८८]

जुष्टाग्रद्वयपट्टमयत्वं तस्य ध्वनितं सोऽयं चोष्णीषाद्युपरि शोभां
दधानो गोपवेषः सर्वेषां मनो हृत्तांषि तासां भीषोपसुन्दरीणां
तु विशेषतो ज्ञेयः । स्नेहशजातिवयस्सहसं वेषादिकं हि सर्वेष्व-
तीव राचकं स्यादिति विचित्रमिति तत्रतत्र स्वेषां विस्मय-
मोहः इदं यथायोग्यं बहुत्र योजनीयम् अथ पूर्ववत्कवलकृष्णौ-
कविषयभावव्यञ्जकश्चायमर्थः । अहो सख्यः ! स्फुटं गोचारण-
मिषेण सगणः सभ्रातृकोऽसौ वनं भ्रमन् कितव इव लक्ष्यते
इत्याहुः-गा इति । नियोगपाशाङ्गं कृतं सिद्धं लक्षणां कितवो-
चितपदवन्धनचिह्नं ययोस्तथाभूतयोः गोपकैस्तदाधिपस्य स्तेय-
वस्तुनां च रक्षकैः पृष्टपादाख्यैः सहानवर्गा वनाद्वनं नयतो-
र्मध्ये य उदारः सर्ववरीयान् तस्य वेणुस्त्रनैर्जङ्गमानामस्पन्दन-
मभूत् स्थावराणां च पुलकोभूत् कीदृशैः मोहनमन्त्रवन्मनोहरा-
व्यक्तपदैः अतो महावैष्णविक एवात्र कितवमुख्यः अन्ये तु तदनु-
यायिन एव तस्मादस्माभिरिव तस्य तु मोहनविद्यात्मको
वेणुर्भवतीमिने भोतव्यः । अन्यथा तास्यां निर्योगपाशाङ्गमेव
नूनं भवन्मनो वक्षं भविष्यतीति भावः एवं सर्वथा स्वमोह-
दुःखमेव विवक्षितमिति स्थितम् ॥ १६ ॥

भीमदशनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

गतिमतामस्पन्दनं जङ्गमानां स्थावरधर्मभजनं तरुणां
पुलकः स्थावराणां जङ्गमधर्मभजनञ्च विपरीतत्वं विचि-
त्रम् ॥ १६-२० ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे गोप्यः ! इदन्वतिचित्रमिति काश्चिदाहुः-गा इति । हे सख्यः !
गोपैस्सह प्रतिवर्तनं गाः चारयन्तो निर्योगो नियोज्यते गाव एभिरिति
नियोगाः दोहनवेलायां गवां पादवन्धनार्थं रज्जवः पाशास्तु
बुद्धमवाकर्षणार्थाः तैः कृतं चिह्नं लक्षणां ययोः शिरसि निर्योग-
वेषनस्कन्धयोः पाशधरणेन च गोपश्रिया विराज-
मानयोरित्यर्थः । एवम्भूतयोस्तयोः रामकृष्णयोः कलान्यव्यक्त-
मधुराणि पदानि शब्दाः येषु तैरुदारवेणुस्त्रनैर्महावेणुरवैर्हेतुभिः
देहिनां मध्ये चराणामस्पन्दनम् ईषद्व्यचलनं तरुणां स्थावराणां
तु पुलको रोमाञ्चश्चेति चित्रं जङ्गमानां स्थावरधर्मः स्थावराणां
जङ्गमधर्मश्चेत्येतदतिचित्रमित्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गोपकैः सहानुवर्तनं गाः नयतोः सञ्चारयतोः तनुभृत्सु
शरीरेषु जन्तुषु सख्यं विचित्रमिदं चित्रमपि चित्रं किं तदिति
कल्पदैरुदारवेणुस्त्रनैः विवक्षानां गतिमतां जङ्गमानाम् अस्पन्दनं
स्थावरधर्मभजनं तरुणां स्थावराणां पुलकं जङ्गमधर्म रोमाञ्च-
भजनं विचित्रं पश्यतेति शेषः कथमेतद्युज्यत इति तत्राह
निर्योगेति नितरां योगपाशेन योगशक्तिवृत्त्यापाशेन कृतं
लक्षणां अस्पन्दनस्पन्दमानाख्यं ययोस्तौ तयोः यद्वा निर्योग-
पाशः क्षेपणाख्यः तेन कृतं योगचिह्नं ययोः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाभिकृतकमसन्दर्भः ।

उपसंहारोपि चत्सला एवोचुः-गागोपकैरित्यादि । अहो विचित्र-
मिदं यः तनुभृत्सु मध्ये गतिमताम् अस्पन्दनं स्थावराणां
तरुणां पुलकः कैः उदारवेणुस्वनैः कयोः रामकृष्णयोरित्यर्थः ।
कीदृशयोः अनुवनं वृन्दावनादिवनम् अनुगोपकैर्गोपबालकैः अनुक-
म्पायां कः गायतोः कीदृशैः कलपदैः कीदृशयोः नियोग
पाशो गोष्ठदनरज्जुस्तेन कृतं लक्ष्यं शोभाचिह्नं याभ्यां ययोः
यो हर्षः ॥ १६ ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाभिकृतकमसन्दर्भः ।

नयतोः सतोः उदारोति विशेषणात् श्रीकृष्णस्यैव वेणु-
बोध्यते सर्वेनोपि गुणगहत्वात्तस्य तन्मयतां कीडामय-
ताम् ॥ १६ ॥ २० ॥

श्रीमद्भक्तमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, तथापि वयं सजातीयाः योग्याः तां विहाय तस्मिन्
तासु च कथं कृपेयाशङ्क्याहुः-गागोपकैरिति । विपरीतं हि भग-
वच्चरित्रं साक्षाद्भगवान् न किञ्चित्करोति किन्तु साक्षिमात्रेणैव
गतिमतामस्पन्दनं भवति तरुणां च पुलकः तथाऽस्माकं योग्याना-
मयोग्यत्वम् अयोग्यानां पुलिन्दीनां तथात्वमिति विपरीतसम्पा-
दने हेतुत्रयमाह, गोपकैः सहगाः अनुवनं नयतोः सतो-
रित्येकः वेणुस्वनैरित्यपरः कलानि पदानि यत्रेति विशेषणो-
त्थापरः पदैश्चर्यैर्वा गावो वने नयन्ते सर्वेषामेव वनानां
शुद्धिः सम्पाद्यते, अतो वनानि निर्दुष्टानि भवन्ति गवां गोपा-
नाञ्च वत्सम्बन्धो भवति एतद्विधा शुद्धिर्धर्मश्च तत्र गच्छतः तत
उदारो यो वेणुस्वनः वेणुर्वा उदारः ततो वेणुभुक्तशेषं ते भुञ्जते
अनस्तेषां पुलकं उचित एव ये पुनर्गतिमन्तः ते दाहार्थं
भगवति समागते मनः पूर्वकं स्वाप्नदानार्थं तत्र विज्ञाभावार्थं च
सर्वे एव तूष्णीमभवन्ति शब्दशङ्क्या चलन्त्यपि न अत एव भगवतः
अव्यक्तमधुराणि पदानि भवन्ति शनैर्गमनात् दाहकाशोऽयं सख्य
इति सम्बोधनं तत्र गतानां दर्शनेन सम्प्रत्यक्षम् अतस्तनुभृत्सु
स्थावरजङ्गमेषु चित्रं भवति तामवस्थां ज्ञापयन्ति-नियोगपाशकृत-
लक्षणाशोरिति । नितरां योगो याभ्यां येन गोवत्सयोः तौ पाशौ
नियोगपाशौ सपाशौ नियोगपाशौ निदाने ताभ्यां कृतं लक्ष्यं
ययोः हस्ते तदुभयग्रहणं पादयोर्गोपजनं वा अतो भीताः सर्वे एव
जङ्गमाः अस्मानपि बभूवुः इति स्थावराणां तु भयात्स्वत एव
मधुधारा अथवाऽत्र विवक्षितलीलां गुप्ततया निरूपयन्ति गोपकै-
र्नर्वा वने निवेशनेन प्रियस्य व्यासङ्गाभावः सूचितस्ततः स्वच्छन्द-
रमणार्थं तादृग्भक्तागमनार्थं वेणुस्वनाः दूरस्थगमनार्थमादौ
तारस्ततो निर्गतानां प्रियस्थितिस्थानज्ञापको मन्त्रमस्ततो
निकटे समागतस्तदर्थं मन्त्रस्तत्तत्तत्कानां नामग्रहणेनापि स्वनानां
बहुत्वम् अन्याज्ञापनादव्यक्तानि स्वनान्मेवेन ज्ञापनान्मधुराणि अतः
कलानि नामरूपाणि पदानि यत्र तादृशैः स्वनैर्गतिप्रतामस्प-

न्दनं तरुणां च पुलकं एव चित्रम् एतदागमनं हि दिवसे तनु
सर्वसमक्षमशक्यं भवति, वेणुस्वनैः सर्वेषां तथात्वे निष्प्रत्यूहं
तद्भवति उक्तवेणुस्वनैस्तनुभृत्सु कर्मकेषु सम्भूतस्वनैरस्पन्दनादिकं
चित्रमित्युदाहरणेण स्वनैः कलपदैरिति पदयोरावृत्त्यापि पदसम्बन्धो
ज्ञेयः प्रियसङ्गमाभावदशायां तन्वनुसन्धानाभावात्तैरेव तदनु-
सन्धानासत्तात्वं स्वगोष्ठ्यां सर्वा एतादृश्य एवेत्युक्तार्थं सम्प्रत्यक्षं
सख्य इति सम्बोधनम् उदारो हि पात्रापात्रविवेकराहित्येन
दक्षायत्तयोऽपि बहुचातः स्थावरेष्वप्योऽपि दानेन वस्तुसामर्थ्यात्सर्वा
तत्त्वं युक्तमतस्तरुणां रसोपयोगिपुष्पमधुधारावत्त्वं गवां वने
निवेशनोक्त्यादि वा सम्बन्धेतच्चरित्रमुक्तं तत आगमनानन्तरं
सन्ध्यासम्बन्धितशिरूपयन्ति, नियोगेत्यादिना । लक्षणापदेन गोदो-
हनानुरूपस्तत्सामयिकः सर्वोपि वेष उच्यते एतादृशयोस्तयोः
सतोरथादृशनेनैवोक्तकार्यद्वयं पूर्वस्मादपि विशिष्टं चित्रम् औदा-
र्भ्या उक्तरीत्या वेणुनादेनापि तेषां यथात्वं यथापि चित्रं
तथापि परनिष्ठरसमादातुमुद्यतयोस्तेषां तथात्वं तैरेव विशिष्टं
स्वाभाविकस्यापि ज्ञानस्य तिरोधानसम्भवात् अत एवोपसर्गः
उक्तः वेणुत्वेन ब्रह्मानन्दतुच्छकरणात्तनुरहितेभ्यो मुक्तेभ्योऽपि
तद्दातीति ज्ञायते परं तु तेषां तनुरादित्याशोककायसम्भव-
वेणुपदे तनुभृत्पदसमभिव्याहारादवगम्यते गोनिष्ठं भाग्यं
रसमादातुमुद्यतं प्रभुं दृष्ट्वा ताभ्यः स्वप्रयत्नपूर्वकं गृह्णाति यच्च
तु प्रभुप्रयत्नं विनैव स्वयमेव स्वनिष्ठं रसं समर्पयिष्याम इति
तथा कुर्वन्ति, आदौ तरुणां रूपज्ञानं चित्रं निरीक्ष्य रूपं यद्वा-
द्विजद्रुममृगा इति वाक्यात्तेषां रूपज्ञानं मन्तव्यं तच्च दाहन-
समये रूपमहिम्नैव एतेन स्वरूपसम्बन्धि सर्वे प्रमेयमवादा-
नाशकं स्वरूपानन्वयायकं चेति सर्वे चित्रमिति ज्ञाप्यते तत्रापि
रसवद्भयोरसजिघृक्षाज्ञानमतिचित्रम् एवं सति प्रभोरसवदपेक्षा
ज्ञानेन स्वस्यापि तथात्वेन स्वोपयोगज्ञानेनापि प्रमुदिताः स्वनिष्ठं
प्रकटीकुर्वन्तीति ज्ञायते, अतः पूर्णरसस्याधिक्ये स्थानाभावेन
प्रतिरोमकूपं बहिर्निस्सारणे रोम्णामपि तथात्वं बहिः पुलकः सोऽत्र
प्रत्यवयवं मधुधाराः पुष्पफलानि चेति ज्ञेयम् अथवा गागोपकै-
रनुवनं नयतोवेणुस्वनैर्नियोगपाशकृतलक्षणायाः कलपदैरुक्त-
कार्यद्वयं चित्रमिति प्रत्येकं सम्बन्धः दाहनार्थमतिशयेन श्रद्धेन
नूपराशितमप्यव्यक्तं मधुरं च भवतीति तद्वत्त्वं पदानां कलत्वं
परितो गोविन्दवेष्टनेन पदाम्बुजानां कादाचित्कं दर्शनमिति वा
तेषामव्यक्तता लक्षणापदेनोक्तपाशाभ्यां गोपादयोर्गोपजनेन तासां
न गतिराहित्यं किन्तु कलपदैरेव तनु गोदोहनचिह्नत्वेनैव कृत-
मिति ज्ञाप्यते पुलकपदमावृत्त्या पूर्वापरसम्बन्धीति ज्ञेयम् अतः
सर्वरसभोक्ता भगवान्वृन्दावने विजयत इति निरूपितम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिष्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

किञ्च तत्राभिसरणे विलम्बो न कार्यः तस्यानुगमनस्य
वनान्तरगमनसम्भवादित्याहुः-गा इति । गोपकैरित्यनुक्तम्पायां कृत
अतो गोपायन्ति कृष्णं खेदात् पालयन्तीति श्लेषश्च प्रतिप्रातरत्र
श्रीयशोदया तथैव ताञ्जयोगात् वनेवने गस्तथोर्नयतोः सतोर्दि-
विचित्रं भवतीत्यन्वयः । किं तत्र हे सख्यः । तनुभृत्सु गरीरिषु

एवंविध भगवतो या वृन्दावनचारिणः ।

वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहस्यां संहिताया

वैशाखिकायां दशमस्कन्धे वेणुगीतं नाम

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

मध्ये गतिमन्तस्तेषां वेणुस्त्रमैरस्पन्दनं स्थावरधर्मः तरुणां पुलको जङ्गमधर्म इति नियोगाख्यः पाशो नियोगपाशः सच चपलानां वत्सानां दोहनसमये गोवामजङ्घासङ्कुतागलबन्धनरज्जुः तेन कृतलक्षणाः सौन्दर्यविशेषलाभेन ख्यातयोः “गुणैः प्रतीते-
तु कृतलक्षणाहितलक्षणा” इत्यमरः । ततश्चायं मुक्तास्तबकजुष्टाप्र-
द्वयः पीतपट्टमयः उष्णीषबन्धभूषणविशेष इव गोपालकत्व
व्यञ्जको द्रष्टृणां मनोमोहन एव ज्ञेयः ॥ १९ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

काश्चिद्विचित्रं शृणुतेत्याहुः—गा इति । हे सख्यः ! गोपकै
गोपैः सह गाः अनुवनं प्रतिवनं नयतोः नियुज्यन्ते दोहन-
वेलायां गावः आभिरिति नियोगाः पादबन्धनार्थाः तामिः
शिरस्यवेष्टिताभिः पाशास्त्वधृष्य गवां कर्षणार्थास्तैश्च
स्कन्धस्थैः कृतं लक्षणं गोपालचिह्नं ययोः कलानि मधुराणि
पदानि येषां तैरुदारैर्वेणुस्त्रनैः शरीरिषु मध्ये गतिमतां जङ्ग-
मानामस्पन्दनं स्थावरधर्मस्तर्कणां स्थावराणां पुलको जङ्गम-
धर्मश्चेति विचित्रमित्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

गागोपकैरिति । अथातः प्रायेऽहिविरहवाहितापितहृदयैः सत्यो
दूरत एवावलोक्याद्दालकादौ स्थिताचानुवनं विचरतो राग-
मनुविलम्बमसहमानां परस्परमेवाहुः—हे सख्यः ! गोपकैः प्रयोज्य
कर्मिणां अनुवनं नयतोः सखं तेषां वञ्चनासङ्केतसूच-
नायैव उदारैर्विधुरजनसमुत्कण्ठसाधनधुरन्धरैः कलैर्मधुरास्फुटैः
तत्र मधुरत्वेन, सर्वमोहनता अस्फुटत्वेन च सङ्केतसूचना ज्ञेया
निजप्रियतमाभिधानसमुदायैः कृत्वा तनुभृत्सु गतिमतां मृगपचि-
नद्यादीनाम् अस्पन्दनं जडीभावः स्थावराणां पुलकः अङ्कुराद्युद्गम
इति विचित्रं परमाश्चर्यपदमिति भावः । नियोगादुष्टगवादि-
बन्धनरज्जुः तेन कृतं लक्षणां विभ्राजकचिह्नं याज्यां तयोः यद्वा,
नितरां योगसंयोगस्तत्सूचकः पाशः सङ्कुतबन्धडोरकं तेन
इति ॥ १९ ॥

श्रीकृष्णदासकृतश्रीगणेशीपिका ।

चन्द्रविक्रमा सखी विचित्रचरितां प्रसाद—गा इति ॥ १९ ॥ २० ॥

भाषा-टीका ।

हे सखिभो ! वन २ में गाय और गवाहन सहित विच-
रहे हैं और जा विरियां अत्यक्त मधुर पदवारे वासुरी के
शब्द निकले हैं, तब उन शब्दन से जंगम जीवन की
अर्थात् चल वे फिरवे वारे जीवन की गति सकिजाय है
और निश्चय होय के वेणु गीत को सुनेवे को लगजाय है
और स्थावर जीव जो लता वृक्षादिक हैं वे पुलकित होय
जाय हैं, और जा समय दोऊ भैया दोहवे समय की गऊन
के पांश बाधि वे की रस्सी अपने माये पै लपेट लेवे हैं
और गऊन के बांधि वे की रस्सी को कम्था पै धरे लेवे हैं
तब वो गवारियापने की शोभा बड़ी विचित्र होयजाय है ॥ १९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाप्रदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषाप्रदीपिकायाम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृतबृहत्सोपनिषी ।

इदंशान्यन्यान्यपि तच्छेष्टितानि बहुलानि वर्णयामासुः तानि
च कतमया वक्तुं शक्यानीत्युपसंहरति—एवमिति । इदंशो
जगन्मोहिन्यो याः क्रीडाः एवंविधत्वे हेतुः भगवतो निजाशेष-
स्वर्ण्य विशेषण प्रकटयत इत्यर्थः । तत्रापि वृन्दावनचारिणः
स्वच्छन्दविहारिण इत्यर्थः । यद्वा, वृन्दावनचारिण इति तत्रत्य-
क्रीडा एवावर्णयन् ननु ब्रजान्तश्चारिण इति तत्र भगव-
द्वशनादिना निजसौभाग्यस्यापत्तेः पाठात्तरेपि स एवार्थः विहा-
रिण इति पाठः ताः सर्वा एव क्रीडा वर्णयन्त्यः सत्यः
तन्मयतां भगवन्मयतां सदा तत्कीर्तनश्रवणादि परतामित्यर्थः
यद्वा, सन्ततमेव तदनुभवानन्दमिति । यद्वा, क्रीडामयतां सर्वैव
तेन सदाक्रीडाकृत्यर्थः यद्वा तच्छब्देन प्रेमाभिदाहः दुःख-
विशेषोत्पत्तेः साक्षात्प्राप्ताग्रहणं पूर्ववत् सर्वैव प्रेमभरोदयेन
परमात्तां बभूवुरित्यर्थः । गोप्य इति तासां स एव स्वभावः
इति सर्वथैव तासां प्रेमसम्पद्वद्ध्या सर्वातिशयाय सौभाग्यं
वर्णितमिति ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमत्सनातनगोस्वामिकृत बृहत्सोपनिषयाम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं बहुलीला वर्णयामासिरे कति वा मया वर्णनीया इत्युप-
संहरति—इदृशो जगन्मोहिन्यो याः क्रीडाः एवंविधवत्वे
हेतुः भगवतः निजाशेषमाधुर्यं प्रकटयतः तत्र वृन्दावनचारिण्य
इति ताच्छील्येन तस्य नित्यतादृशलीलत्वं तासां च नित्य-
तादृशभावत्वं व्यञ्जितं व्यक्तं वृन्दावनविहारिण्य इति पाठे तु
तद्वैशिष्ट्यं तस्य ताः सर्वा एव क्रीडाः वर्णयन्त्यस्तस्य तन्म-
यतां क्रीडामयतां तदाविधतां ययुः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवत व्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्रीडावर्णनमुपसंहरति—एवमिति । वृन्दावनचारिण्यो भगवत
इत्यम्भूता अन्याश्च याः क्रीडास्ताश्च मिथो वर्णयन्त्यो
गोप्यस्तन्मयतां कृष्णप्रचुरतां कृष्णविषयबुद्धिप्राचुर्यं ययु-
रित्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वृन्दावनचारिण्यो हरेरेवंविधाः याः क्रीडास्तास्ताः मिथो
वर्णयन्त्यो गोप्यः तन्मयतां तस्मादितां ययुरित्यवधः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

(विजयध्वजरीत्या एकोनविंशोऽध्यायः)

श्रीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

उपसंहरति—एवंविधा इति । अयमेकः प्रकार उक्तः एवं-
विधाः क्रीडाः सन्ति स्त्रीलाः तत्र हेतुः भगवता इति गुणानां
भगवतश्च मिथो क्रीडाः प्रस्तारा भवन्ति । किञ्च, मयादायां
परिमिता अपि भवन्ति याः पुनर्वृन्दावनचारिण्यः स्वेच्छागति-
मतो भगवतः ता मयादायादसङ्ख्याता एव अतः एवं वर्ण-
यन्त्यो गोप्यः तन्मयतां ययुः, क्रीडामय एव जाताः जाग्रदव-
स्थेषु क्रीडामेव पश्यन्ति आसक्तिभ्रमन्यायेन ययुरिति न पुनस्तेषां
संसारे समागमनम् एवं सप्तभिर्मध्यमो निरोधो निरूपितः
पञ्चपर्वविधानिवृत्तिपूर्वकम् अन्तर्भगवत्प्राप्तिरूपः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां

सुबोधिण्यां दशमस्कन्धविवरणे

अष्टादशोऽध्याय विवरणम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंर्दशिनी ।

उपसंहरति—एवमिति । वृन्दावनचारिण्यो भगवत एवविधा
अन्या अपि याः क्रीडाः वर्णयन्त्यो बभूवुस्तन्मयतां तत्प्रचुरतां
क्रीडाप्राचुर्यं ययुः प्रापुः स्त्रकान्तमभिसूत्य तत्तत्क्रीडावलयो बभूवु-
रित्यर्थः । बह्वा, अयन्ते अभिसरन्तीत्ययाः गोप्यः एवविधाः
भगवतः क्रीडाः भगवत्कर्तृकाः भगवत्कर्मकाश्च मिथो रहसि
ययुः प्रापुः क्रीडयन्त्यः क्रीडयन्त्यश्च बभूवुरित्यर्थः । ततः परं
तन्मयतां क्रीडाः तादात्म्यमानन्दमोहं च प्रापुः व्याख्येयमवश्यो-
पादेया अभिमग्नये यद्येवमुजाद्येत्यत्र त्वयामिरमिता इत्युक्तः ॥ २० ॥

इति सारायंर्दशिण्यां द्विषयां भक्तचेतसाम् ।

एकविंशोऽत्र दशमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवंविधाः वेणुगीतादिक्रीडाः वर्णयन्त्यस्तन्मयतां तत्प्रचु-
रतां तस्मादात्म्यं श्रीकृष्णसाधर्म्यं ययुरित्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकविंशोऽध्यायार्थं प्रकाशः ॥ २१ ॥

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

एवंविधा भगवत इति एवं विधा इति विदुमात्रं दर्शितं भगवतः
श्रीमतः अत एव तस्य नित्यनिवासे वृन्दावने विचरितुं शीलं यस्य
तस्य क्रीडाः बाह्या आश्रयन्तराश्च यास्तन्त्रचेष्टामिथः स्त्र-
गोष्ठ्यां वर्णयन्त्यः गोप्यः तन्मयतां ययुः स्वरूपे मयद् यदा
तदादीनां बुद्धिस्थे शक्तेस्तन्मयतां भगवन्मयतामित्यर्थः । तदेवं
नित्यसिद्धानां तत्रापि प्रौढानां पूर्वानुरागे वर्णितः साधन-
सिद्धानां प्राग्भवीयभाषनासमृद्धानां कन्यानां दुर्गावतापदेशेना-
च्छादितः सोऽयं प्रतिपादितः तदेवमत्र मयनप्रीतिप्रभृतयः स्मर-

श्रीरामकृष्णकृतप्रेममञ्जरी ।

दशाः प्राचीनैर्दृष्टिताः यथानयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ
सङ्कल्पः निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः उन्मादो मूर्च्छा
मृतिरित्येता स्मरदशादशैव स्युरिति तासु यथास्थानं प्रदर्शितासु
त्रपानाशस्य नायिकाकर्तृकस्यानौचित्यमवधार्य श्रीमगवता कृतमेव
दृढं प्रबन्धा इत्यादिना मुनीन्द्रो दर्शयामास अन्यथा तद्वर्णनं
रसाभासतां प्रकाशयतीति स्त्रयमवसेयम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे मिश्रश्रीरामकृष्ण-
विरचितायां प्रेममञ्जरीटीकायाम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीकृष्णदासकृतश्रीगणदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीकृष्णदासकृत श्रीगणदीपिकायाम्
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! वृन्दावन विहारी भगवान् की या प्रकार
की खिलान को वर्णन करती भई गोपीतन्मय होत भई ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध में इकीसवें अध्याय की,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

—○*○—

श्रीशुक उवाच ।

हेमन्ते प्रथमे मासि नन्दव्रजकुमारिकाः ।

चेरुर्हविष्यं भुज्जानाः कात्यायन्यर्चनव्रतम् ॥ १ ॥

आप्लुत्याम्भसि कालिन्द्या जलान्ते चौदितेऽरुणे ।

कृत्वा प्रतिकृतिं देवीमानर्चुर्नृप ! सैकतीम् ॥ २ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभाष्यदीपिका ।

गोपीनां कामतः कृष्णे निरुद्धीमप्रेमसङ्गमः ।

कात्यायन्यर्चनोद्भूततत्प्रसादमहोदयः ॥

द्वाविंशे गोपकन्यानां चत्वारिंशोऽक्षय्या ।

वरं दत्त्वा गतः कृष्णो यज्ञशालामितीर्यते ॥

प्रथमे मासि मार्गशीर्षे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं प्रायो व्रजान्तरादागतनां व्यूहानां पूर्वानुरागं शरत्प्रसङ्गे
दर्शयित्वा हेमन्तप्रसङ्गे कुमारीणां पूर्वानुरागप्रक्रियामाह—
हेमन्त इत्यादिना । तदिदं वर्गद्वयं भीहरिवंशे विविकं
“युवतीगोपकन्याश्च रात्रौ सङ्कल्पकालवित्” इत्यनेन । ननु, तत
आरभ्य नन्दस्येत्यादिना भीराधिकादीनां परमरमात्वं स्थापितं
“यद्वाञ्छया भीर्लज्जनाचरत्तपः” इत्यनेन च भीमजनेन्द्रनन्दस्य
तदेकप्रेयसीत्वं दर्शितं “नायं भियोऽङ्ग” इत्यादिना दर्शयिष्यते च
“दामोदराधरसुभ्रामपि गोपिकानाम्” इत्यनेन च तदेव दृढीकृतं
रासप्रसङ्गे कृष्णवध इति लक्ष्यते आगमे चान्यास्पृष्टतन्त्रिय-
प्रेयसीत्वेन च तदुपासना विधीयते श्रीमदशास्त्रस्य तन्नाम-
व्याख्यासु गौतमीये श्रीनारदेन गोपिकानां पतिरेवेति पर्यापनं कृतं
ब्रह्मसंहितायां “अथः कान्ता कान्तः परमपुरुषः” इत्यादिना तथैव
निश्चीयते तापनीश्वरौ च “स वो हि स्वामी भवति” इति तदेव
साक्षात् श्रूयते तथा “यद्दामार्थसुहाप्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्व-
त्कृतं” इत्यादिना तत्पितृभिः श्रीकृष्णादन्यत्र तदेकयोग्यानां तासां
दानं न श्रद्धीयते दाने च सति “जह्यामसूनु व्रतकृशान् शत-
जन्मभिः स्यात्” इत्यादिश्रीरुक्मिणीवचनवत्तदेकालम्बनं जीवनमपि
न सम्भाव्यते अन्यपुरुषसम्बन्धेन तु सुतरां तर्हि कथमुच्यते
व्यूहानामिति अत्र समाधीयते तत्तच्छ्रुतार्थानुपपत्त्यार्थापत्तिप्रमा-
णान् लीलाशक्त्यैव मायादिद्वारामिदमेव तत्प्रपञ्चितं यत्र तापितर-
क्ष ताश्च सर्वे व्रजवासिनश्च तथाभूताभ्रान्ता बभूवुः तथाप

स्त्रामाविकवासनामय्या श्रीकृष्णैकप्रत्याशया ता अपि जीवनं
ररभुः पुरुषान्तरसम्बन्धश्च तासां सदकल्पनया माययैव निवारित
इति लक्ष्यते तथा च

“नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ।

मन्यमानाः स्वपाश्वर्यान् स्वान् स्वान् दारान् व्रजौकसः”

इत्युपलक्षणी करिष्यते तदेतदपि “यथाऽधनो लब्धधनो विनष्टे
तद्विन्तयान्यन्नमृतो न वेद” इति वत्सासामुक्तयथावर्धनार्थमेव अत्र
च व्युदाकुमारीमेदेन द्विधा स्थितिस्तु वैचित्री पोषार्थमेवेति
दिक् रासप्रसङ्गेतु विशेषतः स्थापयिष्यते अथ प्रस्तुतमनुसरामः
श्रीनन्दस्य व्रजे याः कुमारिका इत्यौदासिन्येनैव निर्देशात् सगोत्र
सपिण्डत्वादिसम्बन्धरहिता गृहीताः पाठान्तरे च श्रीमन्नन्दस्य
ये गोपास्तेषां कुमारिका इति स एवार्थः तदुक्तं “युवतीगोप
कन्याश्च” इति कन् प्रत्ययो वालपविवक्षयार्थं कात्यायनी वैष्णवी-
शक्तिः तस्या अर्चनरूपं व्रतम् ॥ १ ॥

तासां तादृशी तदनुरागचेष्टां दर्शयन् तद्विकीर्णजंनानपि
बोधयन् तत्प्रकारमेवाहुः—आप्लुत्येति सार्द्धैस्त्रिभिः । तत्राप्लुत्येति
युग्मकम् अस्मसत्यादिना हेमन्तव्रते कृच्छं दर्शितं कालिन्द्या
एव जलान्ते अद्यापि घट्टवासिनीदेवीनाम्ना प्रसिद्धे व्रजघट्टे
अरुणे सूर्यसारथौ देवी कात्यायिनी सैकती प्रतिकृतिं कृत्वा
तदभिन्नत्वेन प्रतिष्ठाप्येत्यर्थः । सैकतीमित्यचिरात् साध्यसाधनत्वेन
हे नृपेति अप्राप्तयौवना अपीदशेन रागेण भजन्तीति विचारय
श्रीकृष्णमोहनतामिति भावः । सुरभिरिति यथापेक्षं सर्वैरपि योज्यं
बहुत्वं तत्तद्वाहुल्यात् बलिभिः वस्त्रभूषणानेवद्याद्युपचारैः उच्चा-
वचैरन्यैश्च बहुविधैस्तैः तानेवाह—प्रवालंति । अत्र क्रमभङ्गः श्रीकृष्ण
हतमनस्त्वात्तासां तद्विस्मृतेः श्रीवादरायणोरिव वा तद्वृत्तकथने
सम्प्रोहात् ॥ २ ॥ ३ ॥

श्रीसुवर्धनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

हेमन्तप्रथमे मासि मार्गशीर्षे मासि हेमन्तपूर्वभाषिणी-

श्रीसुदर्शसूरिकृतशुकपक्षी ।

कार्तिके कात्यायनी दुर्गा प्रतिहृतिं प्रतिमां सैकतीं वालुकामयीम् ॥ १-१० ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं गोपीभिर्मियोऽनुवर्गिणानि शारङ्गालिकानि कानि चिद्भगवच्छेष्टानि उक्त्वाऽथ कानिचिद्विधुस्तत्तदन्तराभिहा-
वलोक्तन्यायेन पौगण्डवयसो भगवतः कानिचिच्छेष्टानि
हेमन्तिककालिकान्युपवर्णयानि सप्तमिरध्याये, तत्र किञ्चिच्छेष्टं
वक्तुम् उपोद्घातमाह-हेमन्त इति । हेमन्ते ऋतौ तत्रापि प्रथमे
मासे मार्गशीर्षे मासि नन्दव्रजस्थाः गोपकुमारिकाः कात्यायन्याः
दुर्गायाः अर्चनात्मकं व्रतं चेरनुष्ठितवत्यः, कथम्भूताः ? इदं विषयं
भुञ्जानाः नियताहारा इति भावः ॥ १ ॥

कथं चेरुदित्यत्राह-आप्लुत्येति । अरुणो उदिते सयरुणो-
दयवेलायां यमुनाया अम्भसि स्नात्वा जलान्ते तटे प्रतिकृतिं
वालुकामयीं कात्यायनीप्रतिमां विधाय हे नृप ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भक्तिरेव भगवत्प्रसादजननीति दर्शयितुं गोपकुमारीणां
कृष्णे भक्तिं निरूपयत्यस्मिन्नध्याये, तत्र तासां हरेः सर्व-
कार्याणामन्तरङ्गदुःखायनीति तदर्चनव्रतकरणेन श्रीकृष्णः
प्रसन्नो भवतीति तदर्चनाविधिं कथयति-हेमन्त इति ।
कार्तिकमार्गशीर्षमासौ हेमन्तश्चतुः तत्र प्रथमे मासि कार्तिक-
मासे व्रतं नियमम् ॥ १ ॥

कालिन्ध्याः यमुनायाः जलान्ते जलसमीपे च शब्द एवार्थः
उदिते अरुणो अरुणोदय एव सैकतीं सिक्तानिर्मितां प्रतिमा-
मानुष्यं पूजां चक्रुः ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं व्यूढानां पूर्वानुरागं शरत्प्रसङ्गे वर्णयित्वा हेमन्तप्रसङ्गे नन्द-
व्रजकुमारीणां वर्णयति-हेमन्त इत्यादिना व्रजमित्यन्तेन ॥ १-३॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतः सप्तमिरध्यायेनिरोधोऽत्र निरूप्यते ।
उत्तमः फलपर्यन्तो विद्यानिर्णयपूर्वकः ।
विद्यापञ्चकमत्रापि तस्मिन् जाते सुरेन्द्रायम् ।
इहैव गमनं चापि वैकुण्ठावधिं वर्णयते ॥
ज्ञानं कर्म च विद्यायां पञ्चात्मकमिति स्थितिः ।
अविद्याकार्यसम्बन्धो नात्रेति विनिरूप्यते ॥
स्त्री पुंसोः सह भावेन तुल्यत्वाच्च निरूपणम् ।
लोकानुसारिणी विद्याकर्मज्ञानात्मिका पुरा ॥
निरूप्यते गोपिकानां गोपानां च विभेदतः ।
एकोनविंशे भाष्यानां कुमारीणां व्रतं यथा ॥

अन्तःस्थानां कुमारीणां तथा ज्ञानमिहोच्यते ॥

पूर्वध्याये स्त्रीणां गोपिकानां भगवत्क्रीडायां परमासक्तिं
निरूपिता ताश्च द्विविधाः अतन्यपूर्वाः अन्यपूर्वाश्च अन्यपूर्वा-
स्त्वन्यथैव कृतसंस्काराः तासां त्यागोऽङ्गं तदुत्तरं च वर्णयति
अन्यासामसंस्कृतानां तत्संस्कार एव निरूप्यते विद्यायामन्यमेव
त्यागात्यागनिर्णयः अत्यागस्यागादुत्तम इति निरूपयितुं परीक्षां
नन्दगोपो मुख्य इति तत्रैव भोग्याः कन्यका भवन्ति ना
दैवगत्या एकजातीया एव ऋषयः षोडशसहस्रमिति पुरा-
णान्तरादवसीयते ता अप्यम्बोति सम्बोधनात्पूर्वं निरूपिताः
तासाम ऋषिर्वादाभ्यश्च दानमन्यथाभोगं चाशङ्क्य व्रतार्थं
प्रवृत्तिः पूर्वं शरदि तासां चित्तस्थितिर्निरूपितेति हेमन्ते
व्रतप्रवृत्तिः तत्रापि "मासानां मार्गशीर्षोऽहम्" इति भगव-
द्वाक्यात् प्रथमे मासि व्रतारम्भः इदं व्रतमत्रैव प्रसिद्धं कात्या-
यिनी आधिदैविकी तामसीशक्तिः दुर्गा पार्वती च राजसी
ब्राह्मणाः सार्विकाः तेषां प्रसादरूपाशक्तिः स्त्री भवति भग-
वानेव वा गुणातीतः तदर्थं सेव्यत इति अतो हेमन्ते पञ्चमं
कृतौ पञ्चमपुरुषार्थसिद्धयर्थं प्रथमे मासि मार्गशीर्षे नन्द-
गोपस्य कुमारिकाः सम्पादिताः संरक्षिताः इविष्यान्ममेव
भुञ्जानाः कात्यायिनीपूजाक्षरणं मासे समाप्य व्रतं चेरुः
नित्यं कात्यायनी पूजनीयेति नियमः ॥ १ ॥

तत्र पूजाप्रकारमाह-आप्लुत्याम्भसीति । कालिन्ध्या अम्भसि
स्नात्वा सा हि भगवत्पतित्वकामनया तपः करोति तेन
चाग्रे फलं भाव्यतः सफलतपः सम्बन्धित्वेनैतदम्भोपि तादृश-
मिति व्रतानुकूलं सफलं च तत्र स्नानमिति ज्ञापनाय
कालिन्धीपदं तस्याश्रयेण फलं भाव्यत तु शीघ्रमिति ज्ञाप-
नाय पदन्यासः जलान्ते जलसमीपे चकारादीगल्य गृहेऽपि देवी
प्रतिमाकृपां कृत्वा सिक्ततामयीमरुणे उदिते प्रातः सन्ध्यायां
सर्वकामनाप्रदायां देवतां तामामर्चुः नृपेति सम्बोधनम् ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायेंदर्शिनी ।

द्वाविंशे अष्टिकापूजा गोपिभिर्वाससां इति ।

सन्तापोवरदानस्तु स्तुतिः कृष्णेन कीर्त्यते ॥

व्यूढानां शरदि कृष्णानुरागं वर्णयित्वाऽनूढानामपि गोपीनां
तमनुवर्णयन्तासां नित्यासङ्गकृष्णप्रेयसीभावानामपि कृष्ण-
प्राप्तिकामनया लोफरीत्यैव हेमन्ते देवीपूजामाह-हेमन्त इति ।
प्रथमे मार्गशीर्षे तासां कृष्णकान्तानां भेदद्वयमिदं श्रीहरि-
वंशविष्णुपुराणब्रह्मपुराणादावपि दृष्टं "युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ
सङ्कुटपकालवित्" इत्यादिभिः ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्वाविंशे कन्यकावस्त्रहरणादिलीलां वर्णयति-हेमन्त इति ।
प्रथमे मार्गशीर्षे ॥ १ ॥

सैकतीं प्रतिकृतिं वालुकामयीं प्रतिमाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

गन्धैर्माल्यैः सुरभिर्बलिभिर्धूपदीपकैः ।

उच्चावचैश्चोपहारैः प्रवालफलतण्डुलैः ॥ ३ ॥

कात्यायनि ! महामाये ! महायोगिन्यधीश्वरि !

नन्दगोपसुतं देवि ! पतिं मे कुरु ते नमः ।

इति मन्त्रं जपन्त्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिकाः ॥ ४ ॥

भाषा टीका

ओं जलक्रीडासिमासक्तगोपीवस्त्रापहार काय नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुक देवजीवोलेके हे राजन ! हेमन्त ऋतु मे प्रथम जो अंगहन को महीना है तामें नन्दराय के ब्रजा की कुमारीकन्या भृगुभात को भोजन करके कात्यायनी वाकी पूजा के व्रत को आचरण करत भई ॥ १ ॥

हे शुक ! बड़े प्रातः काल अरुणादय के समय काञ्चि-
न्दाश्रियमुना जी के जल में स्नान करिके वारु की मूर्ति
चनाय के पूजा करत भई ॥ २ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

महामाये इत्यादिसम्बोधनैस्तथ न किञ्चिदशक्यमिति सूच-
यन्त्यः प्रत्येकं प्रार्थयन्ते ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीर्णगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कात्मेति सार्द्धकं कात्यायनीति तन्मुनिवंशप्रकाशकत्वात्
महाधर्मदातृत्वं सूचितम् । हे महामाये ! हे श्रीमगवतो महाशक्ति-
रूपे ! इत्यमोष्टप्रतिषोर्गा शक्तिमहामयमपि दातुं समर्थासी-
त्यर्थः । अत्र कापि दुर्घटनाचेसप्राप्याहुः—हे महायोगिनि !
दुर्घटघटनासमर्थः ! नन्वन्यां काञ्चिदेवतां मजध्वामिति स्थानिष्ठां परी-
क्षमाणां प्रत्याहुः—हे अधीश्वरि ! न त्वस ऊर्ध्वं काञ्चिदेवते-
त्यर्थः । नन्दगोपसुतं श्रीमन्नन्दराजकुमारमिति निजभाषानुरूपा-
स्त्वन्ननिर्देशः । तेन तस्यैव सर्वोपादयत्वेन स्फुरणमपि
सूचितम् । अत्र नन्देति सात्त्विकमहागुरुनामग्रहणं गोपेति विशेष-
णणादानं च तत्सच्छब्दस्यान्यगतिवशङ्कया । अनु, तत्प्राप्तये तमेवा-
दाधयस्व तन्नाहुः, हे देवि ! क्रीडारसाभिज्ञे ! तदर्थं साक्षात् तत्
प्रार्थनं न रसावहमिति जानास्येवेत्यर्थः । मे इत्येकत्वः प्रसिद्धं
पृथग्जपात् इति एतं मन्त्रम् अतः आकस्मिक एवासौ श्री-
कृष्णलक्षणापतिप्रदो मन्त्रः ततश्चास्या देव्याः स्वरूपशक्तित्व-
मेव मन्तव्यं न बहिरङ्गजगत्कारणशक्तित्वं पूर्वस्याः “न विष्णुना
विना लक्ष्मीर्न हरिः पञ्चजां विना” इति भगवदैक्यात् उत्तरस्याः
“यस्यांशांशांशभागेन” इत्यादिना तदपेक्षयाऽतितुच्छत्वात्—

“याऽतीतगोचरा वाचां मनसां च विशेषणा ।
ज्ञानिज्ञानापरिच्छेद्या बन्दे तामीश्वरी पराम् ॥

सर्वभूतेषु सर्वात्मा या शक्तिरपरा तव ।

गुणाश्रया नमस्तस्यै शाश्वतायै सुरेश्वर ! ॥

इति विष्णुपुराणपद्याङ्गां तादृशमेदप्राप्तेः तथा च श्रीनारद-
पञ्चरात्रे श्रुतिविद्यासम्बादे—

“जानात्येका परा कान्तं सैव दुर्गा तदात्मिका ।

या परा परमा शक्तिर्महाविष्णुस्वरूपिणी ॥

यस्या विज्ञानमात्रेण परायां परमात्मनः ।

मुहूर्तादेवदेवस्य प्राप्तिर्भवति नान्यथा ॥

एकेयं प्रेमसर्वस्वस्वभावा श्री(गो)कुलेश्वरी ।

अनया सुखभो ज्ञेय आदिदेवोऽखिलेश्वरः ॥

अस्या आवरिका शक्तिर्महामायाखिलेश्वरी ।

यया सुभं जगत्सर्वं सर्वं देहाभिमानिनः” ॥ इति

अतः प्रथमैवाष्टादशाक्षराधिष्ठात्रीति गम्यते दुर्गामहा-
मायेत्यादिनामादिसामान्येनैव तु अमो भवतीति ज्ञेयम्
अथवा मन्त्रेऽस्मिन्तृतीयः पादो निजामीष्टनाम्ना योज्य इत्येव
विधिः स्यात् ततो ब्रजस्य लोकवल्लीलत्वान्मायोपासनमेव
लक्ष्यते तासां च परमप्रेमोत्साखिलसितमेव तथोपासनं प्रेम्णैव
च तथा तत्प्राप्तिर्न तथोपासनेनेति विवेकव्यम् अत्र कैचिदनन्व-
मन्या यदन्यथा मन्यन्ते तेन तदीयप्रेमगन्धसर्वगन्ध-
वाहमपि स्पृशन्ति सर्वत्र शुद्धभगवत्प्रेमैव हि पुरुषार्थः सर्व-
मनन्यदैवतोपासनादिकं तु तत्साधनमेवेति श्रीमद्भागवतसिद्धान्तः
स च तासां सिद्धः सर्वं समुद्रिकश्चेति किं साधन-
विचारेण परमसाध्यस्वरूपप्रेमविचारे तु सच प्रेमा केवलमाधु-
र्यानुभावाविर्भावी अनन्यभक्तिप्रवृत्तिकारणेन पारमैश्वर्यानुभ-
वेन तु सम्प्रमात् सङ्गीर्येत एव प्रेम्णैव च भगवानपि
वशीक्रियते नतु तेन तथैव “नेमं विरञ्ज” इत्यादौ इत्यं सतामि-
त्यादौ “नायं शिषोऽङ्ग” इत्यादौ श्रीवज्रवासिन एव सर्वोपरिप्रश-
स्यन्ते तथैवात्रोक्तं नन्दगोपसुतमिति नतु श्रीमगवन्तमिति
तस्मात्तासां शुद्धमधुरप्रेम्ण एव विद्यासोमं नान्यादिति सर्वो-
पर्येव स्थितिमिदम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गन्धादिभिस्सस्यगानर्तुः सुरभिभिः गन्धैर्माल्यैः पुष्पैश्च धूपैर्दी-
पकैश्चान्यैर्नानाविधैर्बलिभिः पूजासाधनैर्नानाविधैरुपहारैर्नैवेद्यैः
पल्लवादिभिश्च ॥ ३ ॥

तथा कात्यायनीत्यादिमन्त्रं जपन्त्यस्ताः कुमारिकाः पूजां
चक्रुः हे महामाये अस्याश्चयंशक्त्याधिष्ठात्रि महायोगिनि सारा-
जनात्मकमहायोगनिर्वाहके अधीश्वरी साराधकसमीहित-
कलदानसमर्थे हे देवि ! नन्दगोपसुतं मम पतिं कुरु तुभ्यं नमः

श्रीमद्गीरराधवाचायकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इति, प्रत्येकाभिप्रायकमेकवचनम् एवम्भूतायास्तत्र न किञ्चिदप्यशक्यमिति सम्बाधनानामभिप्रायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बालिभिः परिवारदेवताविषयपूजाभिः ॥ ३ ॥

कात्यायनि कृत्यानामुत्पादके । महती माया माहात्म्यं यस्यां सा तथा तस्याः सम्बुद्धिः महामाये महान् योग उपायोऽस्या अस्तीति महायोगिनी तत्सम्बोधनं महायोगिनि ! अभिगतेश्वरि ते तुभ्यं नमोऽस्तु इति समाप्तं एवं प्रकारं वा ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोत्रामिकनक्रमसन्दर्भः ।

कात्यायनी वैष्णवीशक्तिः इत्येवं मन्त्रः अतः प्राक् सिद्ध एवासौ तत्र यदि तृतीयपादाभीष्टनाम्नो योजनीय इत्येव विधिः स्यात्तदा लोकवल्लीलया मायोपासनमेव यदि तु सोऽपि पूर्वसिद्धास्तदा स्वरूपशक्त्युपासनमेवेदम् ॥ ४-५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एतावता क्लेशेन भगवान् प्राप्त इति ज्ञापयितुम् पूजासाधनान्याह-गन्धैरिति । माल्यानि पुष्पाणि सुरभिभि-रित्युमवेषां विशेषणं बलिभिरर्हिसैः ऋषित्वासासां परिधानं धूपो दीपावलयश्च पङ्क्तिरूपा दीपाः दीपकाः उच्चावचानि सर्वाण्येवानेकरूपाणि उपहारा नैवेद्यद्रव्याणि प्रवालाः पल्लवाः फलानि तन्तुलाश्च एवं नवविधा निरूपिताः एव कर्तुं दश-द्रव्याणि निरूपितानि ॥ ३ ॥

मन्त्रमाह-कात्यायनीति । ऋषित्वान्मन्त्रदर्शने मन्त्रे प्राप्तिरुदेवता-मन्त्रोपासनायां साक्षात्कृता अर्थस्यापि दृष्टत्वात्ततः कात्यायनीति पश्चिन्नसम्बोधनं कायं त्याजयतीति कात्या संहारिका-शक्तिः तस्या आधिदैविकं रूपं कात्यायनीफकिरूपं पूर्वं भगवान् प्राप्तः तत्रावश्यं दुरदृष्टमेव प्रतिबन्धकमिति मन्तव्यं तपस्तु सिद्धमेव साधनम् अन्यथा अपि न स्यात् अतः प्रतिबन्ध-स्याधिदैविकस्य नाशने इयमेव समर्था । ननु, प्रतिबन्धक-माधिदैविकं यदि भगवदिच्छयैव स्यात् तदा कथं निवर्तते इत्या-शङ्क्याह-माहाभाग इति । अल्पभाग्यत्वे भगवान्प्राप्तापयेत् यशो-दायाञ्च जन्म न स्यात् भगवदाख्यं च न प्राप्नुयात् त्वया प्रार्थितः प्रियः स्वेच्छामप्येतदनुगुणं करिष्यति, अतो महाभाग्यं तव आसिमानिकसम्बन्धेन त्वं पुनर्भगिनी भवसि ज्येष्ठा अतः उपकारोपि कर्तव्यः न च मन्तव्यं तादृशदोषो न मया परिहर्तुं शक्यत इति यतस्त्वं महायोगिनी गर्भसङ्कल्पणादि-कार्यकरणात् नन्वाधिदैविकं कथं परिहर्तव्यं कालादिभ्यो बलिष्ठा-दि सा प्रतिबन्धकशक्तिः तत्राह, अभीश्वरीति । ईश्वरं भगवन्त-माधिकृत्य वर्तते अतोऽन्तरङ्गात्वं शक्तिः कात्यायिन्या गुणत्रयं चोक्तं पदत्रयेण अतः सर्वप्रकारेण त्वं भगवदीया नन्दगोप-

सुतं मे पतिं कुरु प्रत्येकं भर्तारं कुरु भगवानशक्य इति न मन्तव्यं यथा नन्दगोपस्य पुत्रो जातः तथाऽस्मत्पतिरपि भविष्यति । किञ्च, त्वं देवतारूपा अलौकिकेनापि प्रकारेण भग-वन्तं पतिं करिष्यसि प्रत्युप्रकारस्तु तुभ्यं नमनम् अहङ्कारस्तुभ्यं दत्तः स्वदीय इति अन्यत्सर्वं भगवदीयं प्रतिबन्धके निवृत्तं स एवं भविष्यति तथापि वक्तव्योऽपि स हि मायावचनिका-माच्छाद्य कचिदलोद्धाटनेन तिष्ठति अतोऽस्मदर्थं तत्रतत्रो-द्घाटिका भवेत्यर्थः । अपराधस्तु न भविष्यति यतस्ते पतिं करिष्यसि कन्याधरयोर्विवाहे यवनिका दूरी क्रियत एव अयमर्थो नित्यः प्रत्यगाशीर्मेन्द्रत्वात् जप एवास्य न कर्माङ्गकरणं प्रत्यगाशिषो मन्त्रान् जपत्यकरणादिति कल्पत् अतः परं तेषां प्रसादरूपा शक्तिः स्त्रीभवति भगवानेव वा गुणातीत इति पक्षद्वये मन्त्रार्थ उच्यते भगवतः स्त्रियः कर्तुतीति प्रश्नविषयोः कात्याः अत एव परीक्षितो राज्ञः प्रश्ने "पत्न्यः कलमवन् प्रभोः" इति वचनं ता अयनं यस्याः सा कात्यायनी डोबत्र छान्दसो ज्ञेयः नन्वेतस्या भगवद्गोप्यतासम्पादकत्वेकस्त्रमावायोः स्त्रिमिस्थितिं चेज्जानन्ति तदा भगवत्सम्बन्धस्यावश्यं भावि-त्वेन ज्ञानञ्च भविष्यत्येवेति कथं व्रतारम्भः न च विद्वन्भा-मावायं इति वाच्यम् एतस्याः सर्वतोषिकत्वेनान्या प्रतिवाच्य-सामर्थ्यत्वेन च स्वरूपसंयोगवयः सम्पत्तौ सा स्वत एव विद्वन्भास-हिष्णुयंतः न च तादृग्वयस्सम्पत्त्यर्थमेव व्रतारम्भः इति वाच्यं प्रमाणाभावात् पतित्वकरणस्यैव मन्त्रे श्रूयमाणत्वात् तस्य चैतच्छक्तेरेतद्रूपस्य भगवतो वा प्रवेशो नैव सिद्धत्वादेतत् प्रयोजनं न विद्याः । अथ स्त्रिमिस्तत्स्थितेरज्ञानाद्व्रतारम्भः इति वाच्यं तथापि वस्तुतस्तत्प्रयोजनं न सिद्धयतीति चेदु-च्यते मन्त्रे पठ्यमानमेव फलं प्रयोजनं न चोक्तन्यायेन तत्-सिद्धमिति वाच्यं तत्सात्पर्यानवगमात् तथा हि साक्षात्पुरुषो-समरमणो ह्येतासामिच्छामये मां रक्षय्य क्षपाः "यमुद्दिश्य व्रतमिदञ्चेरुरायाचनं सतीः" इति भगवद्वचनात् पञ्च सत्युक्त-रूपशक्तभगवतो वा प्रवेशस्य प्रयोजनमावेशरमणेनैवान्वया-सिद्धं कदाचिद्भगवान्मन्येत सर्वं सर्वत्र योजयितुं शक्नो यतः तथाचावेशनांशावतारेण वा सम्बन्धो माभूदिति तदर्थं व्रत-लक्षणां तदाराधनमारब्धं यथान्यसम्बन्धराहित्येन पुरुषोत्तम-सम्बन्धो भवेत् अत एव भगवता सतीत्वं विशेषणमुक्त-मेतदभिप्रायेणैव नन्दगोपसुतपदमप्यत एव तत्रैव पुरुषोत्तमा-विर्भावो यतः एतच्च यथा तथाच प्रकार्यो निरूपितं यथा कक्षादिभिर्या तदज्ञानार्थं गुप्तस्थाने स्थापितो नन्दपुत्रो भव-त्यथात्वयैकान्तस्थलेऽन्या ज्ञाततया प्रापितोऽस्मद्रमणकक्षां भव-त्वित्यप्यस्य यदस्य तात्पर्यं ज्ञेयम् अत एव बलदेवादिव्यावृत्ति-रपि अत एव तथैवाग्रे करिष्यतीति भगवान् उद्देश्यपतित्व-विधानप्रार्थनावाचकयोः पदयोर्मध्ये देवीति सम्बोधनेन मध्य-स्थतया कदाचिदद्वितीन्यायेनापि तथाकरणं द्योत्यते एतदेवं तव परमानन्दजनकं तव क्रीडैवेति देवीशब्देन द्योत्यते गावो हि स्मृतः शुभाशुभयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिरहितः किं बहुना स्वमक्षेपि स्वरत्नकपेरण्यायां प्रवृत्तिनिरोधे तूष्णीमाव एव तासां तथा चैतादृशीनां पालकस्य सुत इत्यस्माकमप्येतादृशफलसम्बन्धे साधकबाधकज्ञानराहित्येन कदाचित्कृतोऽन्यथा चिकीर्षायामपि

एवं मासं व्रतं चरुः कुमार्यः कृष्णचेतसः ।

भद्रकालीं समानचुर्भूयान्नन्दसुतः पतिः ॥ ५ ॥

उषस्युत्थाय गोत्रैः स्वैन्योन्यावद्धवाहवः ।

कृष्णमुच्चैर्जगुयान्त्यः कालिन्यां स्नातुमन्वहम् ॥ ६ ॥

श्रीमद्भुवनाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्वयमेव कृपया ततो निवर्त्तक इष्टसम्पादकश्च भविष्यतीति गोपपदं ज्ञासते अपरश्च गोपजातीया हि लोकं न महत्त्वेन गणयन्ते तथा च ब्रह्मवाकसत्यत्वाय स्वयं नादशस्य पुत्रत्वमङ्गीकृतवान् यः स स्ववाकसत्यत्वाय मस्मत्पतित्वमप्यङ्गीकारिष्यत्येव निमित्तमाश्रयं भवेति ज्ञापनायापि गोपपदं तत्रात्र तत्र नाधिकः प्रयासो भवतीति सूचितम् । स्वस्याभिमानाभावश्च पुनरहं फलसम्पादिकायास्तव प्रत्युपकारस्तु नास्माभिः कर्तुं शक्यः किन्तु यथा “किमासनं ते गरुडासनाय” इतिवाक्यात् नमोनम इत्येतावत्सदुपशिक्षितमिति वाक्याच्च भगवति जीवने नमनमेव कर्त्तव्यं भवति कर्त्तुं शक्यं च तथाऽस्माभिरपि तुभ्यं नमनमेव कर्त्तुं शक्यमित्याशयेनाहुः, ते नम इति नमनातिरिक्ताशक्यत्वे तस्मद्वत्त्वं हेतुरिति तदुक्तं महाभाग इत्यादिना भगवता सह योगोऽभ्यासीति योगी योगेन महत्त्वन्तु नाधिका भावपूर्वकत्वं तथा च तादृशे पुरुषे अधीश्वरि अङ्गीकृतस्वामित्व इत्यर्थः । तेन साधारणाप्राप्यत्वेन महत्सम्बन्धित्वेन च महत्त्वमुक्तं भवति एतादृशस्येश्वरो हि भगवानेव भवति त्वत्त्वेतादृशी यदीश्वरोपि त्वदर्धानस्तस्मै फलं ददातीत्युपसर्गः पञ्चदशेऽप्येतस्माद्भगवत्स्वरूपात्मकत्वात्तदधीनत्वेपि नेश्वरे काचिन्न्यूनता शङ्कनीया महायोगवत्त्वे हेतुभूतं पुरुषे विशेषणमाहुः अर्हभाग इति । भक्तिमार्गेऽङ्गीकार एव भाग्यरूपः तत्रापि पुष्टिपुष्टावङ्गीकारो महत्त्वम् अतस्तु मन्त्रं जपन्त्यस्तूष्णीमेव पूजां चकुरित्याह, इतीति । इममेव मन्त्रं जपन्त्यः ताः प्रसिद्धाः तूष्णीं पूजां चक्रुः यतः कुमारिकाः स्त्रीणां विवाहोत्तरमेव मन्त्रसम्बन्धः अयं तु मन्त्रः ताभिरेव दृष्ट इति युक्तं तासां जपकरणम् अनेन किञ्चोक्ता ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिश्चनाथचक्रवातकृतसारार्थदर्शिनी ।

बलिभिः वस्त्रभूषणनैवेद्याद्युपचारैः ॥ ३ ॥

हे कात्यायनि ! तन्दर्शोपसृतं पतिं कुरु । ननु, कुर्वित्यनेन प्रत्येव किमिति तत्र स्नातन्त्यभर्ष्यते अहं तु तदर्थं त्वत्पितरौ प्रेरयिष्यामि माघं तस्मात् कारयेति देहीति वा प्रयुज्यतामित्याशङ्क्य सर्वैकल्पयाह—हे महायोगिनीति । तेन संयोगस्त्वयैव शीघ्रं सम्पाद्यो ननु पित्रादिव्यवधानोपद्वेषण परमात्कण्ठावतीभिरस्माभिः कालविलम्बस्यासह्यत्वात् कृष्णस्य सम्प्रत्यनुपनीतत्वेन विवाहायोग्यत्वात् हे देवि ! मुख्यं विवाहं विनैव केवलगान्धर्वविवाहेनैव मे पतिं कुर्वित्यर्थः । अधीश्वरीति तत्र तत्र किमप्यशक्यं नास्तीति भावः । ननु, तत्र कृष्णे पति-

भावस्य त्वत्पितृभ्यामज्ञातत्वे त्वदर्भाष्टः कृष्णाङ्गसङ्गः कथं साधु सेत्स्वतीत्यत आह—महामाये मायया मात्पितरौ तथा मोहय यथा कदाचिदपि गोपान्तरेण मन्त्रिवाहस्ताड्या न मोह्यते कृष्णाङ्गसङ्गरहस्यञ्च नच ज्ञातुं शक्यत इति यद्वा, दीव्यति कीडति देवयति कीडयतीति वा देवी मन्त्रासौ पतिश्चरति तं तादृशपतित्वं विवाहं विनैव सिद्धयतीति मम गोपान्तरव्यूढत्वेपि न कापि क्षतिरिति भावः । इत्येवं प्रत्येकं मन्त्रार्थं पृथक्पृथक् विचिन्त्येत्यर्थः, इयं ताभिरुपासिता चिच्छक्तिवृत्तिः स्वरूपभूता योगमायैव ननु बहिरङ्गमाया यदुक्तं नारदपञ्चरात्रे श्रुतिविद्य-सम्वादे—

“जानात्येकापरा कास्तं सैव दुर्गा तदारुमिका ।

या परा परमा शक्तिर्महाविष्णुस्वरूपिणी ॥

यस्या विज्ञानमात्रेण पराणां परमात्मनः ।

मुहूर्त्तदेवदेवस्य प्राप्तिर्भवति नान्यथा ॥

एकयं प्रेमसर्वस्वस्वभावा श्रीकुलेश्वरी ।

मनया सुलभो ज्ञेय आदिदेवोऽखिलेश्वरः ॥

अस्या आध्यात्मिका शक्तिर्महामायाऽखिलेश्वरी ।

यया मुग्धैः जगत् सर्वं सर्वं देहाभिमानिनः” ॥ इति ।

अतः सर्वेषु कृष्णमन्त्रेषु दुर्गाधिष्ठातृदेवतेत्यागमे शुद्धसर्वस्वरूपा चिच्छक्तिवृत्तिः कृष्णमगिन्येकानंशाभिधाना योगमायैव मन्त्राधिष्ठात्री सैव खल्वभिर्रुपासिता दुर्गा महामायेत्यादि नामादि साम्पेनैव लोकानां भ्रमो भवतीति ज्ञेयं व्रजस्य लोकवल्लीलत्वान्मायोपासनेऽपि न दोषः अत्र, केचिदतन्व-मन्या यदन्यथा मन्यन्ते न ते तदीयप्रेमगन्धसम्बन्धगन्धवाहमग्निस्पृशन्तीति श्रीवैष्णवतोषणी ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

चन्दन, सुगन्धी पुष्पन की माता, तखि, धूप, और बड़ी छोटी भेट की सामग्रीन सून तथा पल्लव, फल, और अक्षतन सु पूजा करत भई ॥ ३ ॥

और स्तुति करवे लगी कि हे कात्यायनि ! हे महामाये हे महायोगिनि ! हे अधीश्वर ! हे देवि ! तन्दर्शोपसृत को हमारो पति करो तुमको नमस्कार होय ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कृष्णचेतस्त्वमाह—भूयान्नन्दसुतः पतिरित्यानर्चुरिति ॥ ५ ॥

व्रतस्य पूर्वाङ्गमाह—उषसीति । गोत्रैर्नामभिः अन्योन्यावद्धवाहवः परस्परं गृहीतपाणयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

नद्यां कदाचिदगत्य तूरे निक्षिप्य पूर्ववत् ।

वासांसि कृष्णं गायन्त्यो विजहूः सलिले मुदा ॥ ७ ॥

भगवांस्तदभिप्रेत्य कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ।

वयस्यैरावृतस्तत्र गतस्तत्कर्मसिद्धये ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतभावाद्यदीपिका ।

योगेश्वराणां योगेश्वर इति प्रत्येकं तादृङ्मनोरथपूरुषासामर्थ्ये
दर्शयति—तासां क्रमेणः सिद्धये फलदानायेति ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मासेति । स्वल्पेनैव कालेन तासां तादृश्यपि सिद्धिरिति
सावः । कृष्णो चेन्नो वासांमिति तस्याः समर्चनमपि कृष्णा-
चेनमेवत्यभिप्रेतम् अत एवात्र च वरदानाय भीकृष्णस्यैवागमनं
वक्ष्यति भूयादिति पूजादौ सङ्कल्पः ॥ ५ ॥

प्रेम्णा विस्मृतमपि पुनस्तासामनुशासपरिपाटीमयं व्रतपुत्राङ्गं
स्मरन्नाह—उपसीति । उपस्युत्यायेति तासामुत्कण्ठा सोत्रैर्नामभिः
स्वैरिति परस्परकार्यसाधकत्वं हेतौ तृतीयां मिथस्तत्त-
न्नामभिराहूता इत्यर्थः । स्वेवैर्गैः सहेति वा अन्योन्या इति
श्रीकृष्णारागमयैकमत्येन मिथः स्नेहविशेषः कृष्णमिति चेतां
वद्वचनस्यापि तदेकनिष्ठता तत्राप्युच्चैरिति तदावशः कालिन्ध्यां
स्नातुमन्वहमिति दूरगमनं नित्यमेकरसत्वं च दर्शितम् एवमनु-
शागवैशिष्ट्यमेव सर्वथापि वर्णितमिति ॥ ६ ॥

कदाचित् तन्मासास्ते पौर्णमास्यां पूर्ववदिति सदैव भग-
वता स्नानमित्यादिकं बोध्यते तत्र बाह्यभावादेव मुदा विहार
हेतुः कृष्णं गायन्त्य इति तद्रानानन्देन हेमन्तजलेऽपि शीताद्य-
स्फूर्तेः । यद्वा, मुदेति व्रतस्य तद्दिने पूर्णत्वात् अत एव कृष्णं
गायन्त्यो विजहूः इति देहाननुमन्धानेन च कृष्णचेतस्त्वमेव
विशेषितम् एवं मानसवाचिककायिकैकतानत्वं दर्शितम् ॥ ७ ॥

योगेश्वराणां लब्धसाध्यादिसिद्धिनामाराध्यः अतएव भग-
वान् नित्यस्त्राभाविकसाध्यादिशक्तियुक्तोपि तत्तस्य व्रतस्या-
त्मैकार्यत्वम् अभिप्रेत्य निजगानादिरीतिविशेषणानुमयैवेति
तस्य तादृशतत्प्रेममयलीलामाधुर्यावेशो दर्शितः तथापि देवता-
न्तरोपासकैश्चोपि स्वयं फलदाने युगपदखिलवत्त्वं हरणे च
शक्तिर्दर्शिता तत्र हेतुः कृष्णः तादृशत्वेनैव प्रसिद्ध इत्यर्थः
बालैरिति वक्ष्यमाणात् वयस्यैरिति बालकैरेव सखिभिरिति
क्षेयं तैर्वृतः सन्नागत इति तेन परमान्तरङ्गा दामसुदामवसु-
दामकिङ्किणयो ज्ञेयाः यथोक्तं गौतमीतन्त्रे—

“दामसुदामवसुदामकिङ्किणीर्गन्धपुष्पकैः ।

अन्तःकरणरूपास्ते कृष्णस्य परिकीर्तिताः ॥

आत्मानेदेन ते पूज्या यथा कृष्णस्तथैव ते” इति

अन्तःकरणरूपा इति क्रमेण बुद्ध्यहङ्कारचिन्तनोरूपा
इत्यर्थः । तैर्वृत इति हासादिविलासार्थं ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इत्थं मासं व्रतं कृष्णाचिन्ता कुमारैश्चरुः चक्रुः मासमित्यन्त-
संयोगे द्वितीया कृष्णचेतस्त्वमेवाह भूयाजन्दसुतः पतिरित्या-
नञ्चुरिति ॥ ५ ॥

इत्थं मासं व्रतं चरित्वाऽप्य कदाचिदुवासे नामभिर्गोत्रैश्च
प्रबोध्य परस्परं गृहीताः पाणयो गोमिस्ताः कालिन्ध्यां स्नातु
मुद्यताः ॥ ६ ॥

आगत्य पूर्ववज्ज्वालीरे वस्त्राणि निक्षिप्य कृष्णमेव गायन्त्यः
सलिले मुदा विजहूः ॥ ७ ॥

तदा सर्वज्ञो भगवांस्तत्कर्म तासां विहरणं च ज्ञात्वा तसां
कर्मणो व्रतस्य सिद्धये तत्कर्म सफलकसु वयस्यैः सह तत्र
आगतस्सन् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उवासे ब्राह्मे मुहूर्ते मन्दस्नुषा भूयाः स्म इत्येव सङ्क-
ल्प्य नदीमागत्य नदीं प्राप्य भूयाजन्दसुतः पतिरित्यादि
पाठः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

योगेश्वरेश्वर इत्यनेन दूरश्रवणदशनादिशक्तिः सूच्यते तासां
कर्मसिद्धये सङ्कल्पितव्रतसिद्धयर्थम् ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

स्वैर्गोत्रैः वगैः सह ॥ ६—१७ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुषोभिनी ।

एवमप्रत्यक्षप्रकारेण मासपर्यन्तं व्रतं कुमारैश्चरुः अनेन
कालोप्युक्तं उपसङ्गनश्च एवं षडङ्गसहिता व्रतरूपा क्रिया
निरूपिता एतस्य व्रतस्य फलं जातमित्याह, कृष्णचेतस इति ।
कृष्ण एव चेतोयासां तादृश्यो जाताः तदा नान्या प्रार्थिता अतोऽग्रे
भगवन्तमेव प्रार्थयिष्यन्ति चित्तदोषस्य गतत्वात् आरब्धस्य
व्रतस्यावान्तरफले जातेपि परमफलं न जातमिति पुनर्मासान्तरेपि
व्रतं कृतवत्य इत्याह, भद्रकालीमिति । कात्यायिन्यामेवावस्था
विशेषो देवताविशेषो वा वसन्ते यतो भगवत्सम्बन्धं सत्त्वयो
भद्रकालो भवति अतस्तमेव भद्रकालीरूपां समानञ्चुः तत्रान्या
मन्त्रः पश्चाद्दृष्टः भूयाजन्दसुतः पतिरिति नन्दसुतः स्वयमेव
पतिर्भूयात् निमित्तं काल इति कालाभिमानिनी पृथपते काशा-
चित्कत्वात् अतः कदाचित्सम्बन्धो न सर्वदा जातः नन्दस्य पुत्रः
कृपालुमिति भूयादिति प्रार्थना भगवन्तमेव प्रार्थयन्ति अत्र प्रार्थक

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्राथनाभावात् समुदायेऽपि रमणम् अतोऽपि वक्ष्यते एकैकशः
अतीच्छन्तु सहैवोतेति फलवाचकत्वात् पूजायामशेषवान्मन्त्र-
वदस्याङ्गधामावाय स्वरूपेणैव कीर्तनं कृतम् इति शब्दप्रयोगः
गौणता स्यात् प्राथनया भगवान् स्वतो वृत्त इति मन्तः-
कैरग्रेभ्यस्त्वात् भगवान् पतिर्जातः परमन्तरं "ये यथा मां
प्रपद्यन्ते" इति वाक्यात् तदा अन्तःस्थितभगवद्गुणा निःशङ्का
जाताः ॥ ५ ॥

ततः प्रकटतया पूजां परित्यज्य भगवद्भानं कुर्वन्त्यः कालिन्ध्यां
कामलास्नानार्थं गता इत्याह-उपस्थित्यापोति । अथुना निःशङ्कं
तथा अरुणोदयात् पूर्वमेवोत्थाय स्त्रीगोत्रैः कृत्वा कृष्णमुखजगुः
अथ गोत्रशब्देन नामाभ्युच्यते ततः स्त्रस्त्रनामग्रहणान् बाधनं
प्रथमतः प्रवृद्धा अन्योऽस्तिद्वैतः प्रतीयन्तीति व्यावहारिकीयः ते
हि सर्वे गोत्रप्रवर्तका ऋषयः येन प्रवृत्ताः अत आर्षेणानेन
स्त्रीगोत्रैः कृत्वा निर्भयाः सत्यः कृष्णं सदानन्दं स्वतः पुरुषार्थ-
रूपं जगुः मध्ये भगवन्तं पारकील्यन्यान्यावद्वद्वाहवाऽभवन्
यथा रासे अतः प्रकटमेव तासां तथात्वं जातम् अतो जल-
क्रीडायां गोपिकाभिः परिवेष्टितं कृष्णं गायन्त्य एव कालिन्ध्यां
स्नानं यान्त्यो जाताः गानं मुख्यं स्नानगमने गौणं अन्वहमवम
अनेन हेमन्तनियमो गतः अन्यान्भविष्यन्तीति निवृत्तानि सर्वमव
गाने प्रतिष्ठितं कलिन्ध्यातीति कलिन्दः तस्य पर्वतस्य कन्यकापि
तादृशा अनेन दोषत्रयं परिहृतं भविष्यतीत्युक्तम् अन्योन्यं फलहो
भगवता सह कलहः कलिकालदोषश्च एतदर्थमेव कालिन्ध्यां
स्नानस्नानं पुनः शुद्धभावाय उषः सर्वकार्येषु प्रशस्तमिति भग-
वत्क्रीडायेम"उषः प्रशंसते गगः"इति वाक्याद्भगवन्मम अन्वहमिति नात्र
कालोऽपरिच्छिन्नः अतः अव्यक्ततया भगवत्स्थितिः ज्ञानम् अन्योन्य
स्पर्द्धाभावः असङ्काताभावः दोषाभावश्च सर्वदेव जातः न कदा-
चिदपि कोप्यंशो निवृत्तः ॥ ६ ॥

एवं जाते स्त्रयमपि भगवान् प्रकटो जात इति धर्तुमुपाख्यान-
भारं भतेनयामिति । कदाचिदिति यदा पुनः मद्रः कालः कालिन्ध्याः
प्रयोजनं वृत्तमिति नदीनिरूपिता पूर्ववदेव गानं कृत्वा तेन
गानेन यत्ताः विस्मृतात्मानः स्वपरिहितानि वासांसि तीरे निक्षिप्य
भगवता सह अलक्रीडायेमेव प्रविष्टाः मुदा सखिभिः विजहुः
स्नाने मौनवस्त्रपरित्यागौ दोषद्वयं क्रीडा च नियमस्थानां देह-
विस्मरणं च मुदेखनेन सूचितम् ॥ ७ ॥

एवं चत्वारो दोषा जाताः कर्ममार्गे भक्तौ गुणाः अतः
तद्दोषपरिहारार्थं कर्मण्यपगते भगवान् स्वयमागत इत्यत आह-
भगवांसदभिप्रेत्येति । तासामपराधं ज्ञात्वा तन्निवृत्त्यर्थं समागतः
किञ्च, कृष्णः स्त्रीणां हितकारी आनन्दस्तत्र प्रतिष्ठित इति परं
सदानन्द इति दोषा निवर्तनीयाः अन्तःस्थितदोषनिवृत्तौ सामर्थ्य-
माह, योगेश्वरेश्वर इति । योगेश्वरा हि योगबलान् अन्तःप्रविश्य
सत्रतत्र स्थितं दोषं दूरीकुर्वन्ति तस्याप्ययमेश्वर इति नास्य
प्रवेशोऽपेक्षते एते हि बालकाः पूतनायां प्रावृष्टाः पुनः स्वस्मिन्ना
गताः एतासामभिदैविकरूपाः सत एव पुरुषरूपाः एव
अनभिष्टताः पुनः स्वच्छन्दभोगयोग्या न भविष्यन्तीति दृष्टिद्वारा
तेषामपि प्रवेशनं नङ्गागार्थं च तैरपि वृत्तः प्रार्थितः तत्रैव स्थाने
सामिपि वृत्तः भूयानन्दसुत इति एतदपि सर्वमभिप्रेत्य वयस्यैः

सहागतश्च तत्रैव वृत्तश्च अतस्तस्य त्रैत्यसिद्धिः फलं
तदर्थम् फलम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नन्दसुतः पतिभूयादिति सङ्कल्पेति शेषः ॥ ५ ॥

आलुप्याऽमसीत्युक्तं तत्पूर्वकममनुस्मृत्याह-उपसीति । सैः
स्त्रीगोत्रैर्नामभिरपि धन्यं कुत्रासि किमिति विलम्बसे इत्येव-
माहुता इत्यर्थः । कदाचिदिति व्रतपूर्णदिने पौर्णमास्यामेव एवं
भावं अतः चेरित्यनन्तराकत्वात् अत एवोत्सवार्थं कुमारीभि-
स्तुष्टिः समानवासनत्वेन प्रणयास्पदीभूताः वृषभानुनादित्या
आपि निमन्त्र्यानीनाः पूजासमाप्यनन्तरं ताभिः सहैवावभृ-
तस्नानदेशाय जलविहारो ज्ञेयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

योगेश्वराणामपीश्वर इत्यनेन सावैश्व तासां प्रत्येकं ताह-
ङ्मनोरथपूर्णसामर्थ्यं ताभिः स्ववृत्तपथे एव स्थापितानामखि-
लानामपि चत्वारणां चौर्यसामर्थ्यं प्राणत्यागादपि नाहशज्जा-
त्यागमाधिकं निश्चिन्वतीनां तासां कुलकुमारीणां जलानुत्थापन-
स्त्रप्रणमनादिसामर्थ्यं दृष्टसर्वाङ्गानां रहः प्राप्तानां स्ववश्याना-
मपि तासां नादात्त्विकमभोगाभावसामर्थ्यं च द्योतितं वयस्यै-
वं इति आलौकिकं वक्ष्यमाणात्वात् द्वित्रीवर्षीयाः स्त्रीपुंसमेव
विवेकशून्या दिग्वासिनः पृथुकाः एव सखित्वेनाभिमतः गो-
चारणादावपि कृष्णसङ्गमजन्तो ज्ञेयाः मनुक्तं क्रमदीपिकायां-

"जङ्गान्तपीश्वरकटीरतटीनिबद्ध-

व्याख्योक्तकिङ्किणिघटाघटिनैरटङ्गिः ।

मुग्धैस्तरक्षुनस्त्रकारिणैः कण्ठभूषै-

रव्यक्तमञ्जुवचनैः पृथुकैः परीतम्" ॥ इति ।

वैष्णवतोषिण्यां तु दामसुदामवसुदामकिङ्किण्यः कृष्णान्तः-
करणरूपास्ते गोतमीयतन्त्रदृष्टा इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उपसि प्रातःकाले गोत्रैर्नामभिरन्योन्यतः उच्चारितैरुत्थाय
अन्योन्यं परस्परमावृद्धा बाहवः पाणयो आभिस्ताः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तत्कर्मसिद्धये तद्गतफलदानाय ॥ ७ ॥

नीपं कर्दम्बविशेषं वाजैः सह सत्वरमावृष्ट्य परिहास्य
परिहासवाक्यमाह ॥ ८ ॥ ९ ॥

भाषा टीका ।

ऐसे मन्त्र को जपती भई वे कुमारी पूजाकरत आई
या प्रकार कृष्ण में चित्तलगाय के वे कुमारी महीना ताई
व्रत करत भई और प्रतिदिन याई रीति से मङ्गलाकी की
पूजा करती रही और मन में या प्रकार की मनोरथ
करती कि, नन्द के पुत्र हमारे पति होवें ॥ ५ ॥

ऐसे प्रातः काल वडेई और ऊँठ के अपनै २ नामके
आपुस में परस्पर हाथ पकड़के निव वसुनाजी के स्नान
करवे को जाती भईवहे ऊँचे स्तर से गावत भई ॥ ६ ॥

तासां वासांस्युपादाय नीपमारुह्य सत्वरः ।

हसद्भिः प्रहसन् बालैः परिहासमुवाच ह ॥ ९ ॥

अत्रागत्यावलाः कामं स्वं स्वं वासः प्रगृह्यताम् ।

सत्यं ब्रुवाणि नो नर्म यद्ययं व्रतकर्षिताः ॥ १० ॥

न मयोदितपूर्वं वा अनृतं तदिमे विदुः ।

एकैकशः प्रतीच्छुध्वं सहैवोत सुमध्यमाः ! ॥ ११ ॥

तस्य तत्क्ष्वेलितं दृष्ट्वा गोप्यः प्रेमपरिप्लुताः ।

ब्रीडिताः प्रेक्ष्य चान्योन्यं जातहासा न निर्ययुः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

एक दिन बाई रीति सों यमुना पै जाय के तीर पै अपने वस्त्रन कू धरि के कृष्ण कूं गावती भई मानन्द सों जल में विहार करत भई ॥ ७ ॥

योगेश्वरन के ईश्वर श्रीकृष्ण भगवान् या बात कू जानि के अपने अन्तःकरण रूप राम, सुदाम, वसुदाम, किंकिणि जिन को नाम ऐसे छोट २ चार संखान को साथ लेके उन गोपकन्यान के वाव्रत की सिद्धि के ताई आवत भये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

नीपं कदम्बम बालैः सह ॥ ९ ॥

ह अवला ! नो नर्म न परिहासः यस्माद्ययं व्रत-
भान्ताः ॥ १० ॥

एकैकशो वा आगत्य स्त्रीकुरुते सहैव वा न तत्रास्माक-
भाग्रह इत्यर्थः ॥ ११ ॥

क्ष्वेलितमुत परिहासः प्रेमपरिप्लुताः प्रेमरसनिमग्नाः ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

बालैः सह सत्वरं भीत इव त्वरायुक्तं परस्परं तूष्णी-
मासाद्य तासां वासांसि प्रयोजनविशेषाय उपादेयत्वेन गृहीत्वा
नीपमारुह्य च स्त्रैः सन् तैरेव हसद्भिः सह स्त्रयं च प्रह-
सन् तेन च हासेन कृतानुसन्धानाः सप्रणयेस्ये ह्मात्वैवास्मात्वेव
चाब्रुवाणाः प्रति परिहासमिति कथं शीतलजले चिरं वत कम्प-
मानास्तिष्ठय उत्यागार्द्रं परित्यज्य शुष्कमेव वासः परिधीयता-
मिति तदेव कर्म तर्हि भवानेव भवानिवेति न्यायेन नायुक-
मित्यादिमिथः सम्वादपुरस्सरं सनर्मवाक्यमित्यर्थः । ह स्फुट-
मेवोवाचेत्यर्थः । बालैरिति तत्क्ष्वेलनार्थं पुरैव प्रौढानां तन्निकट-
सम्बन्धिनोऽपि परिह्वागेन बालकैरेव सखिभिः ततो नावद्यम् ॥ ९ ॥

परिहासोक्तिमेवाह-अत्रेति द्वाप्यम । अत्रागत्येति निर्भरस्वदृष्टि-
विषयं दर्शयति अत्रैव वस्त्रपक्षे पर्याप्तिरिति व्याजेन कामं
यद्येष्टं प्रकर्षणं गृह्यतामिति भ्रूटित्यागमनाय ताः प्रोत्साहयति

तथा स्वस्यौदासीन्येन चौर्येण्यौदासीन्यमत्र चेमानि केनचित्
चोरेणापहृत्यापहत्य कदम्बेऽस्मिन् गोप्यमानानि मया दुरात्
दृष्ट्वा समागतमिति सूचयति-स्त्रस्त्रमिति । सर्वाभिरेवागत्य निजं
निजं गृह्यतां नत्वेकया द्वित्राभिः कतिभिश्चिद्वा सर्वासामेव गृही-
तव्यं कदाचिद्युष्मासु कपटयुवतीभिः परिवर्तितापीति भावः
गूढो भावस्त्वय्य एवोह्यः । ननु, तवोक्तौ न प्रतीमस्तत्राह, सत्य-
मिति । ब्रुवाण्यित्यर्थः ब्रुवाण्यित्यर्थः ब्रुवाण्यित्येव कचित्पाठः
ननु, नर्मणा मिथ्यापि ब्रूयाः तत्राह, न नर्मोति । नन्वेतदपि
तत्र नर्मवेत्याशङ्क्याह-हे अवला ! यद्ययमिति अवलासु तास्यया-
द्यप्राप्त्या बलमप्राप्तासु तत्रापि व्रतकृशासु तपस्विनीषु नर्मणाऽस्व-
योग्यत्वादिति भावः । अनेन च स्वयं न चोरितं कित्वत्येनै-
वेति व्यज्य पुनरीदसीन्यव्यञ्जनमर्णा तासां मनः शोभयति
अधुना किं कर्तुं शक्नुवति भीतिदर्शननर्मणा सान्त्वयति च
यद्वा, यदि नर्म न भवति तर्ह्यम्बराणि कथं गृहीयादिति चेत्त-
त्राह, अवला ! यूयमवलाः तत्रापि व्रतकृशाः अतो यद्यत्र दुष्टो
नरो धानरो वा आगत्य क्रीडारसपराणां मनवहितानामंशुका-
न्यादद्यात् तदा मम राजपुत्रत्वात् महती लज्जा स्यादित्यभि-
प्रेत्य गृहीतानि तानि ननु नर्मणार्थमिति भावः ॥ १० ॥

ननु, सप्रहासोक्तेरसत्यतैवावगम्यते, तत्राह-नेति । उदितपूर्वं
पूर्वपूर्वम् उक्तं यत् तदनृतं मिथ्या नैव भवति । यद्वा, अनृतं
न मया उदितपूर्वं कदाचिदप्यनृतं पूर्वं नोदितमित्यर्थः । तत्र
इमे मम सहचरा विदुः एषामेव मदीयाशेषवृत्तिज्ञानात् । ननु,
त्वद्वयस्या अपि त्वत्सदृशा एवेति चेत्तत्राह-एकैकश आगत्य
स्त्रीयं वस्त्रं गृहीत यदि पूर्वपूर्वस्यामन्यथा स्यात्तदैव उत्तरो-
त्तराभिर्मद्वचनं मिथ्या मत्वा नागन्तव्यमिति भावः । अहो प्रथ-
मोत्थाने सर्वासामसम्पत्तिः स्यात् उत्थितायां च कस्याश्चिद-
न्यासां क्रमघटनादुर्घटा स्यादिति किमेवं विलम्बाचरणेन वा
मम वचसि मनसि च कापि वक्रता नास्त्येवेति बोधमन् पक्षा-
न्तरमाह, सहेति । उत वाशब्दार्थं हे सुमध्यमाः । इति कृष्ण-
मध्यानां युष्माकं शीताम्भसि चिरमुद्धृष्टिर्मा कपयतीति
भावः । युष्माकं मध्यभागादिसौन्दर्यमेव द्रष्टुमिच्छते न च
वस्त्रैरेते मत्प्रयोजनमिति तु निगूढो भावः ॥ ११ ॥

प्रेमपरिप्लुता इति गोपीविशेषत्वेन स्वभावत एव प्रेम-

श्रीमजीवगोस्त्रामिकृतैः पण्योपणी ।

विशेषवत्यः सम्प्रति तु तत् स्वेच्छितं परिहासोक्तिं दृष्ट्वा ज्ञात्वा अधिकप्रेमरसे निमग्ना इत्यर्थः तत्र च जातिस्वभावेन व्रीडिताः व्रीडया हर्षेण चान्योन्यं प्रेक्ष्य जातहासाश्च सत्यो न निर्ययुः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपत्नीयम् ।

स्वेच्छितं क्रीडितम् ॥ १२—१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तासां वासांसि गृहीत्वा सत्वरं नीपं कदम्बमारुह्य हसन्निः बालैः सहितः प्रहसन् परिहासवाक्यमुवाच ॥ ६ ॥

तदेव दर्शयति—प्रव्रति । हे अवल्ला ! इदं मत्प्रेमवद्ब्रवाणि नो नमं न परिहासं यद्यस्माद्युयं व्रतेन कर्षिताः श्रान्ताः ॥ १० ॥

स्ववचनप्रामाण्यं ससाक्षिकमाह—नेति । मयाऽनृतं नोदितपूर्वं नोक्तपूर्वं कदापि मयाऽनृतं नोक्तमित्यर्थः । तदनृतस्यानुक्तपूर्वत्वम् इमे गोपा विदुः अतो हे सुमध्यमा ! एकैकशो वाऽऽगत्य स्त्री-कुरुत सह वा नास्माकमाग्रहः ॥ ११ ॥

एवं कृष्णस्य स्वेच्छितं परिहासं दृष्ट्वा प्रेम्णा परितो व्याप्ताः अन्योन्यं प्रेक्ष्य व्रीडिताश्च हसन्त्यो न निर्ययुः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नीपमर्जुनं परितो हासो यस्मिन् तद्वचनं परिहासम् ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥

स्वेच्छितं सिंहवज्रादितं परिहासेनोदितं वा न निर्ययुः जलादिति शेषः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्मीकिचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो भगवान् स्वस्य तासां च मध्ये यदन्तरास्थितं तद्वस्त्रमिति नानि हृतवानित्याह—तासां वासांसीति । उपादाय स्वसमीपे नीत्वा श्रान्तःस्थितजगतो महतोऽप्याच्छादनार्थं तैराच्छाद्य सत्वरं भगवान् नीपमारुहः नीपः कदम्बः अन्यथान्तःस्थितैस्वाच्छादितेषु दैत्यप्रवेशः स्यात् वैष्णवा वनस्पतय इति न प्रवेशः अत एव सत्वरं यथा भवति तथा आरोहणं तासां मावरणमन्यत्र । स्थापितमित्यर्थः नितरां इ कामं पिबतीति नीपः पीतीति वा अनेन तासु कामः स्थापित एव अन्यथा निष्कामा भवेयुः कामरत्नकश्चैव भगवता समारूढो नातः परं निष्कामता तत्रैतानां शङ्कनीया किञ्च हसन्निबालैः सह प्रहसन् तासां सहजं कामं दूरीकृत्य स्वस्याधिदैविकं कामं प्रहसन् रूपं तत्र योजितवान् बालाः पुनर्मर्गवञ्चातुर्यं शैप्र्यं च दृष्ट्वा स्त्रकृतार्थतां परिष्काय हसन्तो जाताः सन्तोषेण यतो बाला बलकार्यार्थमेव तत्र नीताः अत एव पुनस्तेषु ज्ञानशक्तिं दास्यति तेषामपि माया आधिदैविकी तत्र प्रविष्टेति

प्रथमाकारणे अनागमनम् एवं कृत्वा परिहासं परितो हास्य यथा भवति तथा सर्वतोऽभिमाननिवृत्त्यर्थमुवाच भगवान् सर्वेश्वरः कथमेव वदतीत्याश्चर्यमाह, हेति ॥ ६ ॥

भगवतो वाक्यमाह—अत्रागत्येति । अस्मदयिः कामः तत्र न गच्छति अतोऽत्रैवागत्य कामं वासः आच्छादकं वस्त्ररूपं काममयत्वात् यथच्छमिति लोकप्रसिद्धिः सर्वस्यैव कामस्य आधिदैविकमत्र तिष्ठतीति अतो वस्त्रसम्बन्धात् पूर्वं निष्कामा एव ताः पुनरपि पूर्वकामवत् वस्त्रबद्धाहरणं ग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह, प्रकषेण गृह्यतामिति दाने प्रयोजनमवला इति बलमस्मादेव भवतीति अत एव निरिन्द्रियाः स्त्रियः अवला इत्युच्यन्ते बहुव्रीहावापि निमित्ततायां स्वार्थं कामदानं वस्त्रदानं च अन्यथा मर्यादाभङ्गः स्यात् वासोपि मायि स्थितं प्रगृह्यतामिति ध्वनिः अस्मदीयाभिरेव वा पूर्वपरिग्रहः कस्यचिदिति अन्यथा अनिष्टः स्यात् बालकानां मायया च व्याप्ता इति स्ववाक्ये अप्रामाण्यं ज्ञास्यन्तीत्यत आह—मत्प्रेमवद्ब्रवाणि इति सत्यं वदामीत्यर्थः । अनेन स्त्रीष्वनृतं वक्तव्यमिति निराकृतं नन्वनृतं न भवति दास्यसि परं नग्नदर्शनेनोपहासार्थं वदस्वीत्याशङ्क्याह—नो नमेति । नमं नो भवति यद्यपि लोकदृष्ट्या नमं वद्भाति तद्यपि वस्तुतो न नम्युक्तिमप्याह, नमंत्वे यद्यस्माद्युयं व्रतेन कर्षिताः न हि व्रतिभिः सह नमं उचितं नापि क्रिष्टैः अन्यथा नमं वैरजनकम् भवेत् ॥ १० ॥

किञ्च अस्मत्स्वरूपविचारेणापि नानृतमेतद्भवतीत्याह—न मयोदितपूर्वमिति । वेत्यनादरे समुच्चयार्थं च मया वा कदाचिदप्युदितपूर्वमनृतं भवति उदितम् उक्तं पूर्वमुदितपूर्वं मया वा जगतः कर्त्रा हेतुना उदितः पूर्वं स्वजातीयो यस्य मत्तः कादाचिदप्यनृतं नोत्पन्नमिति वै निश्चयेन वा तत्रैते आधिदैविका ऋषयः साक्षिणः अत इमे विदुः त्यक्ताधिदैविकत्वात् तन्मायामोहितत्वाच्च परं भवतीनां सन्देहः आगमने प्रकारमाह, एकैकशः प्रतीच्छध्वमिति एकैकशः एकैका समागत्य स्वस्वं वस्त्रं परिगृह्णातु तदा प्रत्येकं भोगः अथवा सर्वो निर्मत्सराः अत्यन्तं भक्ताश्चेत् तदा सहैव वा उत अपि अयं पक्षः साध्यान् नन्वक्तव्यं भगवान् कथमुपदिशतीत्याशङ्क्याह—सुमध्यमा इति । शोभनं मध्यमस्थानं यासां सुमध्यमा इति शुद्धान्तःकरणाः सर्वबन्धसिद्धयर्थं च पूर्णज्ञानदृष्ट्या दृष्टाः सर्वतो भद्रा भवन्तीति ॥ ११ ॥

एवं भगवोक्ता अपि नागता इत्याह—तस्येति । तस्य निराशङ्कतुः भगवतः तत्प्रसिद्धं स्वेच्छितं दृष्ट्वा अनेन वाक्यार्थो न विचारितः । किञ्च, तस्य तमवसरं दृष्ट्वा तस्य स्वेच्छितत्वं न विचारितः । किञ्च, तस्य तमवसरं दृष्ट्वा तस्य स्वेच्छितत्वं निश्चित्य रसमव्ये स्वप्रवेशं मत्वा गोप्यां विशेषविचाररहिताः केवलं प्रेम्णा परिप्लुता जाताः प्रथमतः स्नेहेनैव निमग्नाः ततो जातान्तःसम्बन्धाः बाहिः सम्बेदने जाते व्रीडिता जाताः तदा प्रत्यक्षतो भुक्त्वा इवात्मानं मन्यमानाः सम्बाधार्थमन्योन्यं प्रेक्षणां कृतवत्यः तदा अन्योन्यसम्बन्धसम्बेदनाभावात् कौतुकं तद्वत्सं विदित्वा जातहासा जाताः लोकरीत्यापि जातहासाः तदा न निर्ययुः न निर्गता ॥ १२ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हसद्भिर्बालैरित्यतिवाल्यानिस्कारणहास्यवद्भिस्तैः सह प्रक-
षेण हसन्निति हास्यशब्देनैव ताः स्वमवधाययन्निति भावः
परिहासमिति भो ब्रजबालिकाः । अत्र कदम्बशाखास्वतावन्ति
वस्त्राणि केन निबद्धं स्थापितानि यूयं किं जानीथ न वा ?
मया तु गाश्चारयता दूरादेव दृष्ट्वा किमयमस्माकीनः कदम्बोद्य
विचित्रवासांस्येव पुष्पफलानि दधारेत्याश्चर्यदर्शनीलुसितेन
द्रुतमागत्यारुह्यतेति । ननु, भो अस्मदीयान्येवैतानि वासांसि मैवं
तर्हि कथमेतावदुष्कदम्बशाखामारुहानि, ननु भोस्त्वयैव चौर-
स्थित्वा आरोहितानि सत्यं सत्यमेतावन्तमपि परिवादं दातुं
बलं धत्ते नन्दस्य राज्ञः पुत्रोऽहं चौरस्तदय यूयं मथुरास्थस्य
कंसराजस्य पार्श्वे गियासथ्यनुमीयते, ननु भो माक्रुध्य
वस्त्राण्येव निभास्य विचारय किमेतानि स्त्रीवस्त्राणि पुंवस्त्राणि
वा सत्यमपि धीमत्यो निभासितान्येतानि स्त्रीवस्त्राण्येव तत् किं
जगत्यास्मिन् यूयमेव स्त्रियः स्थः अन्याः स्त्रियो न सन्ति ननु भोः
सन्त्येव किन्त्वत्र निजने वने अस्मान् ब्रजबालां विना काः
खल्वन्या आयान्ति अयि रहः सञ्चारिण्यः किम्भवस्य एव
रहसि खलन्ति नान्याः, ननु भो अन्यथा विद्वन् वयं खलितुमत्र
नैवागच्छामः किन्तु कदम्बदेवतां दुर्गां पूजयितुं किं भोः दुर्गां
पूजिका यूयमेव नान्याः सत्यं नान्या एव, अयि मुग्धाः प्रति-
निशीथमेव वैमानिकीमिदं विमिरन्नागत्य दुर्गादेवी पूज्यते ननु भोः
पूजयन्तु नाम देवीं वस्त्राणि त्यक्त्वा ताः कथंगताः अवि बालाः !
तत्त्वं न जानीथ अद्य रजन्यां पुनः पूजयिष्यन्तीभिस्तामिः स्नात्वा
परिधातुं रक्षितानि भोः कृष्ण त्वमेव तत्त्वं न जानासि अद्य
दिन एव पूजयिष्यन्तीभिरस्माभिरैव स्नात्वा परिधातुं वनदेवता
द्वारा उच्चशाखोपरि वस्त्राणि रक्षितानीति ॥ ९ ॥

हसद्भोक्तं स्पष्टं परिहासमाह-अत्रेति । सत्यं युष्माकमेवै-
तानि वस्त्राणि चतुर्कामं यथेष्टमेवात्रागत्य खल्वं परिचित्य
मत्प्रत्ययार्थं शपथं कृत्वा धनरक्षकाश्च मह्यं पारितोषिकमेकैकं
हारं दत्त्वा वासो गृह्यतां स्वं स्मिति सर्वाभिरैवागत्य नत्वे-
कया द्वित्रामिर्वा आगत्य वस्त्रलोभवतीनां स्त्रीणामधिकग्रहण-
स्यापि सम्भविष्युत्वात्, ननु, गन्तुं न शक्नुमस्तत्र सहासमाह-हे
अबलाः ! मन्ये व्रतकाङ्क्षादेवात्रागन्तुं न शक्नुयेति भावः । यद्वा
तर्हि न दास्यामि प्रबलस्य मम किं कर्तुं शक्नुयेति भावः । ननु
कपटिनस्तवोक्तौ न प्रतमिस्तत्राह सत्यं तथ्यमेव ब्रुवाणी
त्यर्थं ब्रवाणस्यपि क्वचित्पाठः यद्वा, सत्यं शपथं कृत्वा ब्रवीमि
“सत्यं शपथतथ्ययोः” इत्यमरः । ननु नर्म यतो व्रतेन कृशकृता यूयं
तपस्विनीषु युष्मासु दयामकिञ्च धर्ममयं चात्पद्यत इति
भावः ॥ १० ॥

ननु, मिथ्यावादिनस्तव शपथेपि न विश्वसिम इति तत्र
सरसनादंशमाह-नेति । उदितपूर्वमिति सुपसुपेति समासः
अनृतं न पूर्वमुदितमिति एतज्जन्मनि एतावद्वयः पर्यन्तं न
अनृतं न परिचिनोमि अत्र किं प्रमाणमिति चादिमे बाला
एव बालानां यथा दृष्टग्राहित्वस्त्रभावादाज्जवास्तेति भावः । ननु
दूरतोऽत्र जले वस्त्राणि क्षिप्यन्तां बालद्वारा वा दीयन्तां तत्र हन्त
हन्त एतानि युष्मदीयान्यन्यदीयानि वा मया स्नातुमशक्यानि
कथं दीयन्ताम् अस्मद्विधैर्भार्मिकैः परद्रव्याणि नस्त्राभ्यापि न

स्पृश्यन्ते तस्मात् यूयमत्रागत्य प्रतीच्छत स्वं स्वं परिचित्य गृह्यते
यतः पारक्यं वस्तु न गृह्णामि न ददामि नापि स्पृश्यामीति मम
नियमः । ननु, स्वया धृष्टेन करिष्यमाणाद्विडम्बनाद्भित्यैव कुलकुमायी
वयं त्वत्समपि न यामस्तत्राहुः-एकैकं इति प्रथमं युष्माकमवरा-
काचिदिहागच्छतु तस्यामविडम्बतायां सत्यामन्या अन्या अप्यायान्तु
सहैवोतेति युगपद्वह्नीनामागमने स्त्रीणां विडम्बनासम्भवाच्चेति
भावः । हे सुमध्यमाः ! इति शिरांसि खल्वसमाङ्गशब्देनोच्यन्ते
तान्यतिसुन्दराणि भवत्यः कृपया मां यदि दर्शयन्त्येव तदा
मध्यमाङ्गान्यपि सुन्दराणि मां दर्शयितुं का लज्जेति भावः ॥ ११ ॥

इवेवेति रहस्यपरिहासं दृष्ट्वा प्रेमपरिप्लुता इति मन्यामह
इममेकं कान्तं सुखयाति तु अस्माकमहन्तास्पदान्यनुकृपाणि किं
भविष्यन्तीति मनोनुलापानन्देन मग्ना बेहिस्त्वन्योन्यं प्रहंया-
त्रीडिता इत्यादि कमलेशयो त्वामाह्वयत्ययं तथा हि अयि सुधामुखि-
त्वमेव याहि सुधां पाययन्तीत्यन्योन्यं जातहासाः परिजहसुरेव
ननु नियुः ॥ १२ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकैकशो वाऽऽगत्य प्रतीच्छन् स्वीकुरुत ॥ १० ॥

इवेवेति परिहासं दृष्ट्वा प्रेमपरिप्लुताः प्रेम्णां परितो
व्याप्ताः ॥ ११ ॥

नर्मणा तद्वेवेतिनाक्षितानि गृहीतानि चेतांसि यासां
ताः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

और आय के बड़ी जल्दीसों उनके वस्त्रों के लेकर
के एक कदम्ब के वृक्ष के छवि के हँसिबे वारे बालकन
सहित आप भी परिहास के वचन बोलेवे लगे ॥ ६ ॥

भीकृष्ण बोले, कि-हे अबला हो ! अर्थात् अब तुमारी
कछु बल नहीं चले सके है प्यारीभो ! अब तुम सब
या जगे आय के अपने वस्त्रों के ले जाओ हम सबकी
वात कहें हैं, कछु हँसी की बात नहीं है, क्यों कि-तुमसों
हँसी कैसे करोगे तुम ती बिचारी व्रत सों कथित होय
रही हो ॥ १० ॥

और मैंने आज ताई कमऊ झूठ बोली नहीं सो इन
वातन कूं ये मेरे सखा जाने, हैं तासों अब तुमारी राजी
होय तो एक एक निकस के ले जाओ । अथवा हे सुन्दर-
कटिवारी हो ! तुमारे मनमे आवै तो एक साथ सिंगरी
निकस के ले जाओ कैसेई लेओ अपन कूं देनाई है ॥ ११ ॥

श्रीयमुनाजी मैं निमग्न तो ही पर ताऊ में प्रेम में डूबी
भई जो गोपी हैं सो कृष्ण की या प्रकार ठठोली की
वाते सुन के लज्जित होय के परस्पर में देख भाव के
हँसिबे लगी परस्पर निकसी नहीं ॥ १२ ॥

एवं ब्रुवति गोविन्दे नम्रणा ऽऽक्षिप्तचेतसः ।

आकण्ठमग्राः शीतोदे वपमानास्तमब्रुवन् ॥ १३ ॥

माऽनयं भोः कृथास्त्वां तु नन्दगोपसुतं प्रियम् ।

जानीमोऽङ्ग ! ब्रजश्लाघ्यं देहि वासांसि वेपिताः ॥ १४ ॥

श्यामसुन्दर ! ते दास्यः करवामं तवोदितम् ।

देहि वासांसि धर्मज्ञ ! नो चेद्राज्ञे ब्रुवामहे ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

भवत्यो यदि मे दास्यो मयोक्तं वा करिष्यथ ।

अत्रागत्य स्ववासांसि प्रतीच्छन्तु शुचिस्मिताः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

तत्र सुधा ऊतुः—अङ्ग ! भोः कृष्ण ! मनयमन्यायं मा
कृथाः ॥ १४ ॥

प्रौढा ऊचुः-तो चेद्राक्षे नन्दाय कंसाय वा ब्रुवामहे ब्रुवाम
हे कृष्णोति ॥ १५-१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं ब्रुवतीति पुनः पुनस्तथैष नानाप्रकारं वदतित्यर्थः । गां वाचं निजवश्यतया विन्दतीति गोविन्दस्तस्मिन्निति परमवाग्मिता अभिप्रेता नर्माकुष्टचेतस्त्वेनैवाब्रुवन् अन्यथा नावदिष्यन्नित्यर्थः ।
किञ्च, वेपमानाः तत्र हेतुः लज्जया शीतोदकेष्याकण्ठमग्राः ॥ १३ ॥

आदौ सास्नाऽऽहुः—मेति । प्रागेव माशब्दनिर्देशो व्यग्रतया अनयाऽकरणादाढ्यायै वा भो इति अङ्गति च संप्रमार्तिसम्बोधने अत एव द्विरुक्तिः नन्दगोपस्य सुतं जानीम इति त्वं गोपकुमारः वयञ्च गोपकन्यका इति अस्मान् प्रत्येतादृशमन्याययं कर्तुं नार्हासि श्लेषेण नन्दयति व्रजमिति नन्दो यो गोपः मज्जराजस्तस्य सुतमिति प्रजास्वस्मासु युवराजस्य तव न्याय एवाचितः । नतु स्वपितृप्रतिकूलं दुःखदानादिकमेति । यद्वा, नन्दस्य गोपं सुतमिति सर्वव्रजजनानां व्यरक्षकस्य तव विरुद्धाचरणं न युक्तमिति भावः । अत एव तन्नामग्रहणं संरभस्थौदासीन्यस्य च व्यञ्जनाय तच्च स्वभावव्यक्तौ लज्जया तत्र च प्रियं प्रिय इति जानीमः अतोस्माकमप्रियाचरणमन्यायमेवेति भावः । किञ्च व्रजे व्रजमध्ये व्रजेन वा श्लाघ्यं च जानीमः अतो व्रजनिष्ठै- तत्कर्माचरणमयुक्तमेवेति भावः । दाने हेतुः वेपिता वयं यद्वा वेपिताः प्रति इति कृपां जनयन्ति ॥ १४ ॥

अधुना दानं प्रदर्शयन्ति-स्यामेति । दास्यः स्याम भवेमेति चित्तसुखसम्मतः पाठः एवं दास्येनात्मसमर्पणादिकमेव दान-
मूह्यं तत्रापि तद्वदितं करत्वामेति विशेषोक्तिर्भावविशेषं व्यञ्ज-
यति, इयामेति तादव्यादिः कश्चित् तत्र दास्यः सत्य इति
शोभं किन्तु भगवान् पृथगेवानुवादं करिष्यति अधुना मेवं

प्रयुज्यते धर्मक्षेत्यादिना अन्यथा नमस्त्रासंदर्शनेन परस्परहरणा-
दिना चाधर्मतो भयमिति भावः । महत्प्राप्तस्य भयमनाल्लोच्य
दृष्टमयमुत्पादयन्ति नोचेदिति इति द्विविधो भेदः राज्ञे गोप-
राजाय श्लेषेण नन्दगोपसुतम् अर्थात् तस्यैव प्रियमिति प्रिय-
त्वेन न त्वं किञ्चिद्वलाच्छिन्नितोसि तथा अङ्गैरेव ब्रजे श्लाघ्यं
नतु गुणैः धर्मक्षेति सोल्लुपटोक्त्या धर्मपरित्याग इति अश-
तस्य तत् श्वेलितमित्यारभ्यैतत्पर्यन्तेन किञ्च किञ्चिताख्योऽनुभा-
वोऽनुसन्धेयः यथोक्तम्—

“गर्वाभिलाषरुदितस्मितासूयामयक्रुधाम् ।

सङ्करीकरणां हर्षादुच्यते किल्लिखितम्" ॥

इति ॥ १५ ॥

तासां तथाङ्गीकारेणैव पराजयं करोति भवत्य इति आदर-
व्यञ्जकभवच्छब्दप्रयोगश्चायं प्रोत्साहनार्थं स्वशब्देन च निजपरि-
धानमवश्यमाशुगृह्णातुमुपयुज्यते इति भावः । इह शुचिस्मिताः ।
इति इदंशेन शुद्धस्मितेनालग्न्यते शीतादिदुःखं नास्ति वेपनं
च कपटनैवेति । यद्वा, शुचिस्मिताः सत्यः प्रतीच्छत मुखस्त्वानौ
च सत्यो न दास्याम इति भावः नोचेदित्यर्थः काचित्कं न
प्रदास्ये प्रकर्षणं न दास्यामीति यदि वा किञ्चिद्दद्यां तदा
खण्डशो विदार्य किञ्चित् किञ्चिदेव काञ्चित्प्रत्येव दास्या-
मीति सूच्यते राजा गोपराजः क्रुद्धोऽपि सन् किं करिष्यति
अपि तु न किञ्चिदेवेत्यर्थः । पुत्रे मयि स्नेहविशेषात् इत्युक्त्वा
कानिचित्तासां वस्त्राणि स्वस्यासनानि कृत्वा कानिचित् शय्यां
रचयित्वा कानिचिद्धुजपताकावितानादितथानीय शास्त्रोपशाखा-
दिषु बद्ध्वा कानिचिद्दोषां रचरित्वा दोषयन् कानिचिद्वितस्ततौ
रक्षितवानित्यूहं स्कन्धे निधायेति विचित्रैकत्र निधानस्य
वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १६ ॥

भी सुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अनयमिति पदं वेपिताः कम्पिताः खणं जानीम इत्य-
 स्वयः ॥ १४-१५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गोविन्दे एवं ब्रुवति सति नर्मणा परिहासेनाक्षिप्तं गृहीतं चेतो यासां ताः शीतोदके आकण्ठमग्नाः अत एव कम्पमानाः कृष्णमब्रुवन् ॥ १३ ॥

किमब्रुवन्नित्यपेक्षायां सामादितुर्विधोपायपूर्वकं भगवज्ज्ञानसम्पन्नं गोप्युक्तमाह-द्राक्ष्याम । भोः कृष्ण ! अनयमन्यायं मा कृथाः त्वां नन्दराजस्य सुतमत एव तस्य प्रियं च जानीमः नन्दराजोऽपि प्रेम्णा त्वामनयकारिणमपि न शिञ्चयतीति भावः । नवनीतचौर्यादिषु धौर्त्ये प्रसिद्धमेवेत्याभिप्रायेण विशिष्यन्ति, श्लाघ्यमिति । यद्वा, अस्मदनुष्ठितव्रतेन नन्दराजसुतं त्वां श्लाघ्यं प्रियं भविष्यन्तं जानीम एव किन्त्वधुनैवानयं मा कृथाः वयं तु शीतोदकवेपिताः अतो वासांसि प्रयच्छ ॥ १४ ॥

हे श्यामसुन्दर ! ते तव दास्यो वयं तवोदितं त्वयोक्तमन्यत् किञ्चित्करवाम भावगर्भमिदं निरतिशयत्वत्सौन्दर्यादिभिस्त्वदास्यः सत्यः त्वदभिप्रेतं करवामैवेत्याभिप्रायः । हे धर्मज्ञ ! अनेनैकान्ते नमस्तीदृशनाकरगुरुपधर्मज्ञ ! स्त्रीणां लज्जासमावरूपधर्मं जानातीति तथेति वा वासांसि प्रयच्छ मुख्यभावाः दनुपपन्नमपि त्रासयन्त्य इवाहुः नोचेन्न प्रयच्छसि चेद्राज्ञे नन्दाय कृपाय वा ब्रुवामहे ॥ १५ ॥

एवमुक्तो भगवान् यदुक्तं “नोचेद्राज्ञे ब्रुवामहे” इति तदिदं अनुपपन्नं नहि लज्जासंगतं वासांसि गृहीतुमेव लज्जन्तीनां राज्ञे ब्रुवामहे इत्युक्तिरुपपन्ना नग्नानां राजसन्निधौ गमनासम्भवाच्च न चान्यप्रेषणया निवेदनसम्भवः प्रेषणीयजनस्यात्राभावादिति तदुक्तेरुत्तरं न देयमेवेत्याभिप्रेत्य “ते दास्यः करवाम तवोदितम्” इत्यस्योत्तरमाह—भवत्य इति । हे शुचिस्मिताः ! नहि स्वामिनोक्तं किञ्चिदेव स्वसम्मतं दासीभिः कर्तव्यमिति नियमः किन्तु सर्वमपि तदभिमतं कर्तव्यमिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नर्मणा गदितस्नेहविनोदवचनेन ॥ १३ ॥

शीतजले स्थित्वा वेपिताः वयम् ॥ १४ ॥

ते तव दास्यः श्याम भवाम राज्ञे नन्दगोपाय ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

जलादुद्वाहिः भगवांस्तासामन्तर्भावं दृष्ट्वा पुनः पूर्ववदेवाह, तदा पुनः एवं ब्रुवति भगवति सति नर्मणा परिहासवचनेनापातत एव प्रतीतेन दास्यरसजनकेनाक्षिप्तचेतस एव भूत्वा अर्थमविचार्य बहिर्निर्गते भगवान् कोपं करिष्यतीति निहृज्जा इति वा क्लेशयतीत्याकण्ठमग्ना जाताः यथा न कोप्यवयवो दृष्टो भवतीति ततो लौकिकरसभयाश्यामाविष्टचित्ता जाताः बहिः सम्बेदनत्वात् शीतोदे वेपमाना जाताः ततो देहभावस्य दृढत्वे विस्मृतपूर्वभावाः सात्त्विकश्च व्यामोहिताः तं भगवन्तं प्रति किञ्चिद्ब्रुवन् ॥ १३ ॥

तासां वाक्यमाह-माऽनयं भोः कृथा इति । अर्तुत्वाच्च नाम-ग्रहणं भो इति सम्बोधनं बालकव्यावृत्त्यर्थञ्च नयो न्यायः

[१६२]

अन्यायं मा कार्षीः वयमद्यापि कुलस्त्रियः पुरुषान्तरदृष्ट्या न दृष्टाङ्गाः अनः साम्प्रतं बालानां दृष्ट्या न दृष्टव्याः त्वद्वाक्येन चागन्तव्यं तथासति यद्यपीश्वरवाक्यकरणेनाभर्मः तथाप्यन्यायो भवति, नीतिलोकविरुद्धमित्यर्थः । नैवं मन्तव्यं मामेता न जानन्तीति तथा सत्यविचार्य करणादेता एव दुष्टा इति तत्राहुः, त्वान्तु जानीम इति परमार्थतो ज्ञानमस्माकं हितकारि न भवतीति तुशब्देन पक्षं व्यावर्तयति किन्तु नन्दगोपस्य सुतं जानीमः तेन प्रभुपुत्रत्वमुक्तं न हि प्रभुपुत्रः अनीतिं करोति, किञ्चास्माकं प्रियो भवान् परमप्रीतिविषयः अनेन त्वदृष्ट्या न दृष्टव्या इति नास्माकमभिप्रायः अङ्गेति सम्बोधनं च स्वस्याङ्गतां ज्ञापयति अथवा प्रियं सुतं जानीम इति सम्बन्धः प्रभोः प्रियः पुत्रो हि न कञ्चन गणयति अतिलालनवशात्तेनानयमपि कदाचिच्चिकीर्षति तं मा कृथा इति दृष्टुच्छब्दसमाधिवीचिरूपा सहासवक्रोक्तिः नन्वस्त्वन्याय इति चेत् तत्राहुः, व्रजश्लाघ्यमिति । व्रजे सर्वत्र भवानेव श्लाघ्यः एवं सत्यपर्कांतिः स्यात् केषाञ्चिच्चित्ते स्त्रियो भवन्तीति केषाञ्चित्वयुक्तं प्रदर्शयतीति अतः कारणात् निर्गमनात् पूर्वमेव वासांसि देहि दयार्थमाहुः वेपिता इति ॥ १४ ॥

दण्डमप्यङ्गी कुर्वन्ति । श्यामसुन्दर ! ते दास्य इति सुन्दरेति सम्बोधनात् न प्रतारणा अतुल्यत्वात् स्त्रीत्वं परित्यज्य दासीत्वमाहुः तेन तु त्वन्मन्वन्धिन एतेषां वा ननु, दर्शनाकाङ्क्षा दास्येन निवर्तत इति चेत्तत्राहुः, करवाम तवोदितमिति । दास्य एव यदृश्यसि केवलः तत्करिष्याम इत्यर्थः । अतस्तवेत्येकवचनम् । इदानीमुक्तन्तु बहूनां वाक्यमित्यभिप्रायः तर्हि दास्योऽपि भवतेति चेत्तत्राहुः, देहि वासांसीति । दासीत्वसिद्धयर्थं वा, किञ्च धर्मशास्त्रे—

“कन्यायोनिं पशुकीडां नमस्त्रीं प्रकटस्तनीम् ।

उन्मत्तं पतितं कुड्मं यन्त्रस्थं नावलोकयेत्” ॥ इति

नम्राया दर्शननिषेधादत आहुः, धर्मज्ञेति । एवमप्यदाने अति-कुशले सति निर्गता अप्यनिर्गता वा बहुकायमपि कष्टमनुभूय पश्चाद्राज्ञे ब्रुवामहे नन्दं ज्ञापयिष्यामः नवविधा वा नवपदैरुक्ताः राजसराजस्यावचनं माऽनयम्भोः कृथा इति राजसतामस्या वा राजसराजस्या नन्दगोपसुतमिति प्रियमिति राजससात्विक्याः व्रजश्लाघ्यमिति सात्त्विकराजस्याः वेपिता इति सात्त्विकसात्त्विक्याः श्यामसुन्दर ! ते दास्य इति सात्त्विकतामस्याः करवाम तवोदितमिति तामससात्त्विक्याः धर्मज्ञेति तामसराजस्याः अतिरिक्तं शिष्टायाः इति ॥ १५ ॥

एवं तासां वचनानि श्रुत्वा दैविकमोहिता इति तदवगम्य खेच्छयापि तथा जाता इति लौकिकयुक्त्या ताः प्रबोधयति, भवत्य इति । यद्यस्माद्वाक्यानुसारेण न प्रवृत्तिः तदा स्ववाक्यानुसारेण वा प्रवृत्तिरस्तु भवतीनामपि स्वात्मानं प्रति वाक्यद्वयं श्यामसुन्दर ते दास्यः करवाम तवोदितमिति दासत्वे दास्ये वा न लोको नौचित्यं भावनीयं स्वस्यैव चेद्वाक्यं कर्तव्यं तर्ह्यत्रागत्य स्ववासांसि प्रतीच्छन्तु उभयोरपि वाक्याकरणे असत्याभिनिवेशाज्ञा एव दासीत्वे ईश्वरसुखमेव कर्तव्यं न तासां काचिन्मर्यादा अतोऽन्यदर्शनमपि न दोषाय मनसि निष्ठेया वाक्यकरणे तु वाङ्मनिष्ठा मन्यथा देहनिष्ठा तथासति

❀ (नोचेन्नाहं प्रदास्ये किं क्रुद्धा राजा करिष्यति ।)

ततो जलाशयात्सर्वा दारिकाः शीतवेपिताः ।

पाणिभ्यां योनिमाच्छाद्य प्रोत्तेरुः शीतकर्षिताः ॥ १७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नाशः पतिं मे कुर्विति प्रभौ पतितस्य प्रार्थितत्वात्स्य भाषात्वमाभिमतम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

एवं नानाप्रकारं नर्मं ब्रुवन्ति सति गोविन्दे गा नर्ममधुरवाचो विन्दतीति तस्मिन् तन्मोदं नर्मं भोः खञ्जनाक्षयः ! यदि यूयं नागच्छन् तदा एतैरेव वासोभिः शाखानिवद्धैर्हिन्दोलिकासुपधानादिकं च विरचय मया शयने रात्रावद्य कृते जागरं मां निद्रासम्प्रत्यायाति भो गोपाल ! तत्र गावः तृणलोभेन गह्वरं प्रविष्टास्ततस्ताः परावर्त्तयितुं द्रुतमितो याहि भो गोपबाह्याः ! द्रुतमितो गृहकृत्यार्थं व्रजं व्रजत पित्रादिगुरुजनान् मा समञ्जसमभ्युदय्य भोः पित्र-चूड ! वयमितो मासं व्याप्य गृहं न यामः पित्रादिगुरुजनादेशेनैव कात्यायनो व्रते समाप्य मासमात्रमुदवासवृत्तं कुर्मः भोस्तपस्विन्यः ! अहमपि युष्मदंशेनप्रभाषादुद्भूतगृहवासवैराग्यः सम्प्रति मासं व्याप्य अत्रैव नभावासव्रतं चिकीर्षामि यदि चानुकम्पये नदा-त्तितोऽवह्य युष्माभिः सममुदवासव्रतमेव कर्तुं प्रयामीति नर्मशा आक्षिप्तचेतसः शङ्कया ततोऽप्यधिकजले आकण्ठमग्नाः वेपमानाः शीतेन शङ्काहर्षोत्सुक्यादिभिश्च ॥ १३ ॥

प्रथमं सास्ना आहुः-अनयमन्याद्यं मां कृथाः । ननु, मुग्धाः यूयं मां नैव परिचिनुष्यन्ते मर्यप्यनीतिकलङ्कं दातुं न शङ्कध्वे तत्राहुः-एवन्तिवति अन्यान् व्रजस्थानपि न जानीम एव त्वां त्वनिप्रसिद्धं नन्दराजस्य सुतं जानीम एव "गोपोभूपेपि हृदये" इत्यभिधानात् तत्रापि व्रजस्थमात्रस्यापि श्लाघ्यं तत्रापि प्रियं ननु, मां निबुद्धयः ! यद्यहं राज्ञः पुत्रस्तर्हि कथं मर्यनीतिः राज-पुत्रा अपि कचिदनीतिमन्त इति चेत् कथमहं व्रजश्लाघ्यः प्रियश्च नह्यनीतिमत्सु श्लाघा प्रीतिर्वा सम्भवेदिति भावः । तनु, सत्यं स्त्रियो वयं वक्तुमनमिहास्तस्मात् कृपयैवापराधं क्षान्त्वा वासोसिं दंष्टि वेपिता वयमिति कृपां जनयन्ति ॥ १४ ॥

पुनरपि सास्नैवाहुः-स्वाम दास्यो भवामेति दन्त्यसकार-पाठश्चित्सुखसम्मतः श्यामेति तालव्यशकारपाठे दास्यः सत्य-स्तवोक्तं करवामेति राज्ञि त्वयि प्रजानामस्माकं दास्यं समु-चितमेवेति भावः । वस्तुतस्तु तन्मिषेणैव स्वात्मानमपयामासुः सुन्दरस्य तवास्माभिर्गृहास्यं सम्भवेत्तत्र तवोक्तं कर-वामेति काश्चित्प्रसन्नाभेदं प्रयुज्यते हे धर्मज्ञेति स्त्रीभनहरणा-श्चवाधर्मो भावीति भावः । तस्याधर्माद्व्यमनालोच्य दृष्टं मयं दर्श-यन्ति नोचेद्वाञ्छे इति द्विविधो भेदः राज्ञे नन्दाय कंसाय वा ॥ १५ ॥

तासां वचोभिरेव ताः पराजित्य निर्वचनीकुर्वन्नाह-भवत्य

इति । प्रथममतेनैव भवतीनां सत्यं परीक्षितं सत्यात् प्रच्युताभ्यस्तु भवतीभ्यो नैव प्रदास्ये इति भावः । शुचिस्मिताः सत्य इति यद्यत्र धर्मपरीक्षायां मुखमलानिः स्यात्तदपि नैव दास्ये इति भावः । वस्तुतस्तु शुचिः शृङ्गारस्तन्मयस्मिता इति स्वास्मिन्नुद्भूतं भावं ज्ञापयति । किञ्च, मां प्रबले सामैव वः कार्यसाधकं नतु सेद इत्याह नोचेदिति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्रानुनयकोविदा आहुः-भोः अङ्ग ! नन्दगोपसुते स्वस्वामि-प्रधानस्य श्रितनन्दगोपस्य सुते व्रजश्लाघ्यश्च किं बहुता प्रियं च त्वां जानीमः सर्वथा त्वय्यादरणीये स्नेहवद्धा वयमिति भावः । तुशब्दो अन्ययोगावच्छेदार्थः त्वदन्यं कर्मापि न जानीम इत्यर्थः । अत आहुः अनयमनुचितं दास्यादिकं मा कृथाः ॥ १३ ॥

तास्त्रप्यतिस्निग्धाः आहुः-श्यामसुन्दरेति । नो चेत् राज्ञे गोपराजाय श्रितनन्दाय ब्रुवामहे इत्यतिस्नेहगर्भं वाक्यम् ॥ १४ ॥

अनुनयकोविदाभिरनुनीतोऽतिस्नेहयुक्ताभिः प्रार्थितस्तासां स्नानन्यकिङ्करीतवं प्रकटीकारयितुमाह भगवान्-भवन्त्य इति ॥ १५ ॥ तत आक्षापनानन्तरं दारिकाः कुमारिकाः उत्तेरुर्निर्गताः ॥ १६ ॥

भाषा-टीका ।

या प्रकार श्रीकृष्णचन्द्र की कही जाने सुनिके हरण होय गये है वस्त्र और चित्त जिनके ऐसी सरसीली गोपी ठण्डे यमुनाजी के जलमें कण्ठठाई डूब रही जाडे के मारे कांपत कांपत श्रीकृष्णचन्द्र से बोखत भई ॥ १३ ॥

गोपी बोलीं, कि-हे कृष्णचन्द्र ! अनिती मत करो व्रज में श्लाघ्य नन्दगोपके पुत्र हम सबन के प्यारे हौ तुमको हम सब जानतीहैं जाडे के मारे कम्पित होरही हैं हम सबन कू कृपा करिके बख देऊ ॥ १४ ॥

हे श्यामसुन्दर ! हमसब तुम्हारी दासी हैं जो आक्षा करोगे सोई हमसब करैगी हे धर्म के जाननवारे ! हमारे वस्त्र देऊ नहीं तो राजा नन्द अथवा कंससे हमसब जाय कहैगी ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र कहे हैं, कि-जो तुम सब मेरी दासी हो और मेरो कह्यो करोगी तो हे सुन्दर मुसकयान वारीभौ ! यहां आयेकें अपने २ वस्त्र ले जाओ ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

प्रोत्तेरुर्निर्गताः ॥ १७ ॥

❀ अङ्गोद्यमश्लोकः पञ्चमेऽ विज० तौषिणी ।

भगवानाहता वीक्ष्य शुद्धभावप्रसादितः ।

स्कन्धे निधाय वासांसि प्रीतः प्रोवाच सस्मितम् ॥ १८ ॥

यूयं विवस्त्रा यदपो धृतव्रताः व्यगाहतैतत्तदु देवहेलनम् ।

बद्धाऽञ्जलिं मूर्ध्न्यपनुत्तयेऽहसः कृत्वा नमोऽधो वसनं प्रगृह्यताम् ॥ १९ ॥

❀ (इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तं महात्मनः ।

एकेन पाणिना नेसुरेकेनाञ्जल्यं चाङ्गनाः ॥ ० ॥

ता वीक्ष्योवाच भगवान् भूयो धर्म्यमिदं वचः ।

एकेन पाणिना यो वै प्रणामेदेवमच्युतम् ।

तस्य दण्डः करच्छेद इति वेदविदो विदुः ॥ ० ॥

तस्मादुभाभ्यां पाणिभ्यां प्रणामेत् स्वामिन् नरः ।

तथा च यूयं कुरुत तन्मे प्रियतरं भवेत्) ॥ ० ॥

इत्यच्युतेनाभिहितं व्रजाबला मत्वा विवस्त्राप्लवनं व्रतच्युतिम् ।

तत्पूर्तिकामास्तदशेषकर्मणां साक्षात्कृतं नेसुरवद्यमुच्यतः ॥ २० ॥

अधिरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आहताः इषदक्षतयोनीर्वीक्ष्य ॥ १८ ॥

धृतव्रताः सख्यो विवस्त्रा अपो व्यगाहताप्सु स्नाता इति यत्तदेतत् उ एव देवहेलनमपराध एवेत्यर्थः । व्रतवैगुण्य-भीतानां प्रायश्चित्तमिवाह मर्यादसः पापस्य निवृत्तये मूर्ध्न्य-ञ्जलिं बद्धाऽधो नमः प्रणामं कृत्वेति ॥ १९ ॥

इति दोषत्वेनाच्युतेनाभिहितं विवस्त्राप्लवनं व्रतस्य च्युति-हेतुं मत्वा तस्मै पूर्तिकामास्तदशेषकर्मणां तस्य व्रतस्यान्येषा-मशेषकर्मणाञ्च साक्षात्कृतं फलभूतं तमेव नेसुः स एवा-धिरस्वः पापमार्जकः ॥ २० ॥ २१ ॥

अभिजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततस्तं तदाग्रहं हृष्टेत्यर्थः । दारिका बालाः शीतेनैव वेपिताः कम्पितदेहा अपि पाणिभ्यामाञ्जल्यं वेपनं च सात्त्विकमेव प्रेम-स्वभावजं प्रोत्तरयो हेतुः शीतेन कशीकृताहीनवस्त्रमापादिता-इत्यर्थः ॥ २७ ॥

शुद्धेन भावेन प्रेम्णा प्रसादितः पूर्वत एव अधुना च आहताः हस्तेर्गर्भ्यत्वादागता वीक्ष्य प्रीतः सख्यं वासांसि सर्वायवेवावचित्वा वृक्षस्य स्कन्धे निधाय प्रकर्षेण शिखणार्थ-मिव न्यायप्रदर्शनेनोवाच सस्मितमिति तासां चिरं तथा स्थापने वक्ष्यमाणोपि नमसंस्पर्शात् मन्वाहता इत्यत्रागता इत्यर्थो न युक्तः अप्रयुक्तत्वात् उच्यते काष्ठकूपवर्तिनामिदं मतं ननु वेदादि-शब्दमहोदधिर्वर्तिनां यथाह महासाग्रे "सप्तद्वीपावसुमती

त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या अनेकधा भिन्ना एकशतमध्वर्यशास्त्राः सहस्रवर्मासामवेद एकविंशतिर्बाहुच्यं नवधाऽथर्वणो वेदा चाकोवाक्यमितिहासपुराणानि वैद्यक-मित्येतावन्ती शब्दप्रयोगमनिश्चयाप्रयुक्ताः शब्दाः" इति वचनं केवलं साहसमित्यादिकौषकारमतेष्वह-ता इत्यस्यान्याथो घटते यथा विश्वप्रकाशे "आहतं गुणितेऽपि स्यात्साहितेऽप्यनकेऽपि च" इति गुणितत्वं चात्र द्वित्रादिगुणतया पूर्वस्याङ्गस्य डोरि-कादिर्वा सङ्करीकरणं तद्वदत्रापि कृत्वातः स्वयमात्मसु तादृशी करणमिति किञ्च आहतशब्दस्य व्याख्यायां चिर-स्वामी आहतमुद्धोषितमिति ग्राह्यं अत्र च तासां विख्यातत्वं गम्यते तच्च तासां तथा वीक्ष्यो ज्वरत्कारातिशयद्योतकमित्यल-भेतया कल्पनया ॥ १८ ॥

ननु, बाल्ये न दोष इति चेत्तत्राह—धृतव्रता इति । यदेत-दिति । साक्षान्मयाऽनुभूतत्वाद्वा प्रतारणं न किञ्चित् सम्भवे-दिति भावः । देवस्य जलाधिष्ठातृवस्यास्य नारायणस्य वा हेलन-मवस्था अञ्जलिं बद्धा तं च मूर्ध्नि नत्वन्यत्रेति भिन्नाभिप्राये ततश्च नमः कृत्वेत्युक्ते एकपाणिना नमनोद्यममालक्ष्य एकहस्त-प्रमाणश्चेत्यादिष्वचनपाठेनाञ्जलिं बद्धेति तत्राप्यधोऽञ्जलिबन्धन-मभिप्रेत्य मूर्ध्नीत्युक्तमित्यूह्यम् अधो वसनं परिधानवस्त्रमेव उत्तरीयवस्त्रं च तथापि न प्राप्तव्यमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

अच्युतेनेति कदाचित् कथञ्चिदपि तद्वीक्ष्यस्य सर्वथाच्युति-र्नास्तीति तासामभिप्रायः सूचितः यतो व्रजस्य अथवाः स्त्रियः तत्र च अवलोक्यतेन कथञ्चिदपि तद्वीक्ष्यमभ्येतुमशक्ता इत्यर्थः । प्रेमवशात्वादिति भावः । मत्वेति वस्तुतो देवाकारवत्याकार-

❀ इत्यधिकः पठ्यते वीरसंविज्ञः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्राप्तत्वेनादोषात् अत एव प्रलब्धा इति वक्ष्यते साक्षात्कृतं पतिरूपं फलं तद्रूपत्वादेवावधमृगिति तु तासामभिप्रायः ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

देवहेलनं देवस्यापराधः अज्जलिं बध्वेति युक्तकरकृन्दं कृत्वा ॥ १६ ॥

साक्षात्कृच्छ्रदो द्वितीया साक्षात्कृतमिति साक्षात्कर्त्तारम् अनवधमृगयतः अवधमार्जनायनियताः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वाम्यभिमतकरणं दासीनामुचितमेवेत्यभिप्रेत्य शीतेन कम्पिताः कुमारिकाः कालिन्दीहृदात् प्रोत्तेरुर्निजंमुः ॥ १७ ॥

ततो भगवानाहताः ईषदप्यक्षतपोनीर्वाह्ययौवनसन्निधयः ताः कुमारिकाः अवलोक्य शुद्धभावेन निष्कपटभावेन यथोक्त-
भक्तिक्रमशीलेन भावेन हेतुना प्रसादितः प्रसादोत्रानुग्रहः अस्य सज्जात इति तथा अनुग्रहयुक्तः स्कन्धे वृक्षशाखायां वासांसि निधायारोप्य प्रीतः सस्मितश्च पुनरुवाच ॥ १८ ॥

तदेवाह—यूयमिति । धृतवृताः सत्यो विवस्त्रा यूयमपो व्यगाह्य अप्सु स्नाता इति यत्तदेतदेवहेलनमुत अपराध एवेत्यर्थः अतर्वैगुण्यभीतानां प्रायश्चित्तविधानमाह—अस्यांहसः पापस्य अपनुत्तये अपनोदाय मूर्द्धि अज्जलिं बध्वा नमस्कृत्य वसनं प्रगृह्यताम् ॥ १९ ॥

इत्थमच्युतेनाभिहिताः अङ्गनाः एकेन वामेन पाणिना योनिमाच्छाद्य इतरेण पाणिना नेमुः ॥ ० ॥

पुनरपि भगवांस्ता वीक्ष्येदं वक्ष्यमाणं धर्म्यं धर्मादनपेतं वाक्यमाह ; तदेवाह—एकेनेति साज्जेन । एकेन पाणिना नेमु-
रित्वादिसाज्जंश्लोकद्वयं कचिन्न दृश्यते । तस्मादिति । हस्तद्वय-
सम्पुटस्यैवाज्जलिशब्दार्थत्वादिति भावः ॥ ० ॥ ० ॥

इत्थमच्युतेनाभिहिताः ब्रजकुमारिकाः निवस्त्रस्नानप्रयुक्तां अतच्युतिं अतभ्रंशं मत्वा तस्य अतस्य पूर्वमवैगुण्यं कामय-
मानास्तस्य अतस्यान्येषां कर्मणाञ्च साक्षात्कर्त्तारमच्युतं नेमुः
इत्तद्वयेन मूर्ध्नाज्जलिं बध्वा नेमुरित्यर्थः । कुतः ? यतः केवल-
मशेषकर्मणां न साक्षात्कृदेवापितु अवधमुक्तं अवधं कर्मवैगुण्या-
ऽऽपादकं पापं तस्मान्मोचयतीति तथा यथैवगर्भोऽत्र मुचिः
अतः प्रणेमुरित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दारिकाः कुमार्यः ॥ १७ ॥

मुग्धभावेन मधुरस्वभावेन प्रसादितः प्रसादं गमितः ॥ १८ ॥

यूयं वस्त्रहीना अपो जलं व्यगाह्येति यत्तदेतत् उ ताप-
कारणं देवहेलनं देवतापराधः अतस्तस्यांहसः अपराधस्य
परिहाराय “ उ तापेऽव्ययमीदृशे च ” इति आह्वयः ॥ १९ ॥

विवस्त्रापुवनं दिग्भ्रमरस्नानं अतच्युतिं नियमभ्रंशं तत्पूर्ति-
कामाः तस्य अतस्य पूर्णतां कामयमानाः तासामशेषकर्मणां
साक्षात्कृतं साक्षीभूतं कृणुं नेमुः । अनेन किं प्रयोजनमत्राह-
अवधमिति । उज्जितुम् उन्मुञ्चयितुम् ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आहता आगताः यद्वा आहता शीतपीडिताः तथाच
विश्वः “आहते गुणितेऽपि स्यात्साहितेऽप्यनकेऽपि च” इति ॥ १८ ॥
अधोवसनं परिधानवस्त्रमेव नत्वन्यदिति काठिन्य-
मिव ॥ १९ ॥

साक्षात्कृतं पतिरूपं फलं तद्रूपत्वादेवावधमृगिति तु तासा-
मभिप्रायः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पूर्वमित्यधुना यदीत्युक्तम् ईश्वरभावेन भगवतोक्तमिति वाक्या-
र्थोपरिहानेऽपि समागता इत्याह—तत इति । जलानामाशयात्
जलानामाशयात् जलानामभिप्रायो न गन्तव्यमिति अज्ञानां
मर्षादायां यतोऽशुद्धिसम्भावना तदपेक्षया भगवद्वाक्यनिष्ठा
श्रेष्ठा सर्वा इति ईश्वरवाक्येन सर्वगुणातिरोभावः दारिका इति
शुको वाक्यत्वं ज्ञापयितुम् अन्यथा सदसो राज्ञश्च भावोऽन्यथा
भवेदिति नन्वत्यन्ततामस्यः कथं वाक्यनिष्ठा जातास्तत्राह,
शीतवेपिता इति । बहिः कम्पः अन्नः शीतेन कश्चिताश्च स्वभा-
वाधीना एवोरित्यताः अतो जातिवैशिष्ट्यात् परीक्षार्थं प्रमेयं निरु-
प्यमिति अकथने शुकस्य मूर्द्धा विपतेत् ॥ १७ ॥

ततो भगवान् आ सर्वतः अहताः न केनाप्यंशेन दुष्टा
वीक्ष्य अभिविधौ सन्निधिरार्षः अन्यायं सङ्गृहीता इतीषद्धता
वा ज्ञानदृष्टिः सर्वत्र न व्याप्तेति अतस्त्याज्या इति मत्वापि
शुद्धभावेन तासां शुद्धान्तःकरणेन प्रसादितो जाता ततः पुनः
ज्ञानशक्तिमाविर्भाव्य वृक्षस्कन्धे वासांसि स्थापयित्वा तदा-
वरणानि वैष्णवानि कृत्वा पञ्चात्तासां निदानं श्रुत्वा ऽल्पमोहं
कृत्वा स्मितसहितः अन्यथा मुक्ता एव भविष्यन्तीति प्रकर्ष-
योवाच यथा वाक्यमङ्गीकृत्युः ॥ १८ ॥

भगवद्वाक्यमाह—यूयमिति । अपस्त्राग्निदेवताश्च तिष्ठन्ति अतः
नाप्सु मूत्रपुरीषे कुर्यात् न निष्ठीवेत् न विवसनः स्नायात् शुद्धो
वा “एषोऽग्निः एतस्याग्नेरनतिहाह्वयः” इति श्रुतेः । विवस्त्रस्नाने तत्र
स्थिताग्नेः देवताभ्यो वा अतादिसर्वनाशो भवेदिति तत्र प्रति-
विधातव्यं भगवान् हि तत्कर्मसिद्धये समागत इति स्मृत्य-
तया फलदानात् कर्मसाद्गुणयार्थमाह—यतो यूयं अतत्रताः तथा-
भूता अपि विवस्त्रा यदपो व्यगाह्येति विशेषेण विबोधितव्यः
क्रीडया वस्त्राभावेन च दृष्टादृष्टाभ्याम् एतदाहोहनं तत्प्रसिद्धमेव
देवहेलनं उ इति निश्चये एवं दोषं निरूप्य प्रायश्चित्तं निरु-
पयति अज्जलिं बध्वा मूर्द्धि स्थापयित्वा अंहसः अपनुत्तये
पापमाशाय नमः कृत्वा वो युष्माकमेतद्वसनं प्रगृह्यतामिति
या क्रियाशक्तिः अभिमानरक्षार्थं स्थापिता सा अपराधनिवृत्तये
योजनीया तत्रापि ज्ञानसहिता एतावतीव देवता तुभ्यति क्रिया

श्रीमद्भुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मूलस्यापि ज्ञानशक्तिव्याप्तेः एवैव प्रौढरूपा शक्तिरिति तद्विदः साचेत् ज्ञानेन व्याप्ता फलं सिद्धं कृतार्थोपि भवति ॥ १६ ॥

ताः पुनः भगवदभिप्रायमपि ज्ञात्वोक्तादप्यधिकं कृतवत्य इत्याह—इत्यच्युतेनाभिहितं इति । केनाप्यंशेन च्युतिरहितं न पूर्णशक्तिमता अभिहिता उक्ता वचनद्वारा प्राप्नोताना व्रजा-वलाः स्वभावतश्चातुर्यादिदोषरहिताः विवस्त्राण्यवनं व्रतच्युतिं मत्वा हृदयेपि संवादं प्राप्य तत्पूर्तिकामाः ननु देवतापराध-निवृत्तिमात्रपराः तादृशेऽर्थे तस्य वा व्रतस्य भ्रंशकर्मणां च साक्षात्कृतं कर्मभिरयं साक्षात्फलरूपेण सम्पादितः फले जाते साधनन्यूनता व्यर्थेति फलदृष्टयः तादृशं भगवन्तं नेमुः भग-वते नमस्कारं कृतवत्यः साष्टाङ्गप्रणाममिति केचित् तथा करणो हेतुः यत् अवयवमृक् अवयवमार्जनं यतो नमस्कारात् भवति देवतापराधे शान्तेऽपि कर्माच्छुद्धस्य जातत्वात् फलं न भविष्यतीत्युभयमेकेन यथा भवेत् तथा कृतवत्यः । यद्वा, तस्य भगवतः पूर्तिकामा इत्यर्थः । न च व्रतच्युतिमिति पूर्वोक्तत्वेन तत्पराभ्यं एव तत्पदे नाकार्येति वाच्यं व्रततदन्याशेष-कर्मफलत्वेन भगवन्निरूपणवैयर्थ्यापत्तेः । किञ्च, इदं प्रलब्धा इत्याद्यसूयाहेतुत्वनुपपत्तिः व्रतपूर्तिपक्षे तदर्थमेव सर्वमुक्तं भगवन्तां कारितं चेत्यसूयाहेतुत्वाभावात्तेषां न हि स्वाहन-वाचा कृत्यावा तदारोपः सम्भवति प्रत्युत तद्वैपरीत्यमिति । ननु, व्रतच्युतिं मत्वा कथं तदुपेक्षां कृत्वा प्रियमेव नेमुस्तत्राहुः, तद-शेषेति पूर्ववत् नचैवं व्रतच्युतिं मत्वेति कथनवैयर्थ्यामिति वाच्यं तत्कालीनभावप्रौढिनिरूपणार्थत्वात् अन्यथा विशेषणवैयर्थ्या-पत्तिरित्युक्तमेव ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायणदशिनी ।

ततश्च अयि सख्यः स्ववाचैव पराभूता वयमभूमैव यदि पुनरपि त्रिलिङ्गिण्यामहे एतन्मध्य एव कश्चिदन्यो मनुष्य-श्रेयायाति तदा स्फुटमितोपि महाविडम्बनाम्बुधौ पतिष्यामः किञ्च, एतदङ्गस्पर्शप्राप्त्याशा महाबलवती दुर्वारा बभूव या स्वत्वमैव निमज्ज्य मल्लमपि न ददाति तदेतद्विधाप्राप्तास्माकं ललाटे लिखितमन्त्रार्थः न भवेदित्यतोऽस्य प्रियतमस्त्वैव इदं पुरस्कृत्य स्वहठं रसातले प्रस्थाप्य लज्जायै जलाञ्जलीर्देत्वा नेत्राणि मुद्रयित्वा प्रातिरन्धकारैरेव स्वस्वशरीरायच्छाद्य जलादस्मात्तटं गच्छाम इति मन्त्राणां मिथो हठीकृत्य ताः कृष्णसमीपं जग्मुरित्याह, तत इति प्रोक्तेरुः निर्जग्मुः ॥ १७ ॥

आ सम्भूक् प्रकारेणैव हता मृता इव वीक्ष्य कुलजानां मरणादप्यधिकं ईदृशो लज्जात्यागः सोऽपि मदनुरोधेनैवाभिः कृत इति मनसैवाधिगतो यः शुद्धो निरुपाधिर्भावः प्रेमा तेन प्रसादितः स्कन्धे निधायेति तासामङ्गसौरभ्यप्राप्तिर्लोभादेव यथा च भवतीनामधोवस्त्रायपि मया स्वस्कन्धे धार्यते इति तासु स्वप्रणय आदरश्च दर्शितः प्रकर्षणोवाच सपरा-मर्शमुवाचेत्यर्थः । तत्रायं परामर्शः स्त्रीजातिमात्रेणापि दुष्करं कृत्यमभिमर्शमोपरोधेन कृतं किं चेतोऽप्यन्यदात्यन्तिकं दुष्करं कृत्यमस्ति तदेताभिः शक्यमशक्यं वेति मन्त्रिष्यकप्रेम्णः शक्ते-

रित्यां दिदृक्षे इति सस्मितमिति भोः स्ममुखेनैवाङ्गीकृतमहास्यं करवाम तद्वोदितमिति युष्मद्वचनस्य परीक्षामधुनाहं करिष्ये ततो यद्युत्तीर्णा भवितुं शक्नुय तदैव युष्मद्वसनानि मदी-यात्मनःप्राणशरीरैः सहितान्येव कृत्वा दास्यामीति भावः ॥ १८ ॥

हन्त हन्त गूढोऽयमपराधो युष्माकं वषकोऽभूदित्याह, यूयं विवस्त्राः सत्यो यदपो व्यगाहत व्यगाहध्वं तदेतत् उ-पवार्य देवस्य जलाधिष्ठातुर्वरुणस्य नारायणस्य वा हेलेन-मपराधः । ननु, देशाचारोऽयं विशेषतो बाह्यानां नापराधस्त-त्राह, धृतव्रता इति । अनुष्ठितस्यास्य व्रतस्य फलाभावस्तदवश्य-म्भावीति भीषयते हन्त हन्तैतादृशं विडम्बनमभूद्व्रतफलञ्च न भविष्यत्यतो मृता अपि वयं विशेषतः सुष्ठु मृतास्तद्वत् प्राणत्यागविलम्बनेति मनोऽनुतापवतीः विशीर्णसर्वाङ्गीर्विवस्त्रां प्रतिविह्वला वीक्ष्य हन्तासां मा प्राणः प्रयान्तिवति सद्य एवातिक्रम्य स्वयमेव तस्य प्रायश्चित्तं वदन् भोः कुशाङ्गयः । मा भैष्टेत्याश्वासयति, बद्धेति स्त्रियो हि यस्य दास्यो भवन्ति स एव तासां सर्वदेवमयो नारायण इति शास्त्रादेशात्, “नारायणसमो गुणैः” इति गंगादेशाच्च सम्प्रत्यहमेव युष्माकं नारा-यणस्तन्मदभिमुखे एव स्थिताः ग्रंथसोऽपराधस्यापनुत्तये निवृत्तये नमःकृत्वाऽधोवसनम् अन्तरीयवस्त्रं गृह्यतां स्त्रीणा-मन्तरीयवासोभिः पुंसो मम प्रयोजनाभावात्तान्येव दास्यामि उत्तरीयाणि तु स्वस्यैवोत्तरीयाणि करिष्यामीति भावः । ततश्च शिरोमिरेव प्रणामे क्रियमाणे हृदो केवलशिरः प्रणामो गौण एवेत्युक्तम् एकपाणिना नमनोद्यममालक्ष्य एकहस्तप्रणामश्चेति वचनपाठेन प्रत्यवायं दर्शयित्वा अञ्जलिं ताः कारयामासिरे तत्रा-प्यधोऽञ्जलिमभिप्रेत्य मूर्द्धन्युक्तमित्याद्युद्धम ॥ १९ ॥

ततश्च व्रतवैशुण्यं मा भवतु भवत्वस्माकं जातिकुलधर्म-लज्जादिसर्वनाशोपीति निश्चयवतीभिस्तामिर्यथा यथैव प्रेषान् प्राह तथैव कृतमित्याह—इति दोषत्वेन अच्युतेनाभिहितं विवस्त्राण्यवनं व्रतस्य च्युतिहेतुं मत्वा तस्य व्रतस्य पूर्तिकामा-स्तास्तदशेषकर्मणां तस्य व्रतस्यान्येषामशेषकर्मणां च साक्षात्कृतं साध्यफलस्वरूपमेव तं नेमुः सर्वफलस्वरूपे तस्मि-न्नेव सन्तुष्टे किं फलमवशिष्टं स्यादिति भावः । ननु, फलप्राप्ति-रप्यस्तु दोषोपि भविष्यतीत्यत आह, यतोऽच्युतादेव अवय-मृक् सर्वदोषनिवृत्तिरित्यर्थः । नहि तत् प्रसादविषयीभूतानां प्रत्यवायादिलक्षणाः कोपि दोष इति भावः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ताः आह्वानुसारेण निर्गताः वीक्ष्य भगवानाह, भवतीनां शुभेन भावेन प्रसादितोऽस्मीति एवं प्रीतः सन् स्कन्धे नपिशाखायां वासांसि निधाय सस्मितं प्रोवाचेत्यन्वयः । यद्वा, “मादृतं गुणितेपि स्यात्” इति विश्वप्रकाशादाहता गुणिताः संजात-भक्तिगुणाः वीक्ष्य प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ १७ ॥

यूयं धृतव्रताः सत्यो विवस्त्राः अपो व्यगाहत अप्सु स्नाता इति यस्तदेवहेलेन देवापराधः अतः अस्याहसः देवहेलेनस्य अपनुत्तये निराकरणाय मूर्द्धन्यञ्जलिं बद्ध्वाऽधो नमः कृत्वा वसने प्रगृह्यताम् ॥ १८ ॥

तास्तथाऽवनता दृष्ट्वा भगवान् देवकीसुतः ।

वासांसि ताम्पः प्रायच्छत्करुणास्तेन तोषितः ॥ २१ ॥

दृढं प्रलब्धास्त्रपया च हापिताः प्रस्तोभिताः क्रीडनवच्च कारिताः ।

वस्त्राणि चैवापहतान्यथाप्यमुं ता नाभ्यसूयन् प्रियसङ्गनिर्वृताः ॥ २२ ॥

परिधाय स्ववासांसि प्रेष्ठसङ्गमसज्जिताः ।

गृहीतचित्ता नो चेलुस्तस्मिँल्लज्जायितेक्षणाः ॥ २३ ॥

तासां विज्ञाय भगवान् स्वपादस्पर्शकाम्यया ।

धृतवृत्तानां सङ्कल्पमाह दामोदरोऽबलाः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अच्युतेन प्रकृतिकालकर्मादिच्युतिरहितेन स्ववशेन सर्व-
श्वरेण इतीत्यं देवहेतुनहेतुत्वेनाभिहितं विवस्त्राण्यवनं व्रत-
च्युतिं व्रतस्य च्युतिहेतुं मत्वा तत्पूर्तिकामाः तस्य व्रतस्य
पूण्यात्ताकामा तदशेषकर्मणां तासाम् अशेषाणां ब्रह्मादिपिपीलिका-
पर्यन्तानां च यानि कर्माणि तेषां साक्षात्कृतं फलभूतं
सर्वार्थमानं तमेव श्रीकृष्णं नेमुः यतः स एव अवद्यमृक्
क्षोषमार्जकः ॥ १८ ॥

तेन प्रणामेन ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

इतनी बातें सुनि के शीतसे कम्पित व्रतकरके कर्षित
सम्वरी कुमारिका हाथन तें अपनी २ योनि कू ढंकि के
जलके बाहिर निकसत भई ॥ १७ ॥

सुन्दर प्रेम तें प्रसन्न भये ऐसे भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र
अखण्ड कन्यापन जिनकी ऐसी कुमारिकान कू देखिके
उनके वस्त्रनकू कन्धापर धरिके प्रसन्नता पूर्वक मुसिकाय के
बोले ॥ १८ ॥

तुम सब यमुना जल में नंगी स्नान करिके जो व्रत करी
यासों जल को देवता वरुणको अपराध भयो ताको दूरि
करके के लिये हाथ जोरि माये पै जगाय के धरती में प्रणाम
करिके अपना २ वस्त्र खेजाय के पहिरो ॥ १९ ॥

जब श्रीकृष्णचन्द्र ने या प्रकार सवन तें कही तब
नंगी स्नान करिको अपराध जानि के सब व्रजवाला व्रत के
खण्डन करनवारो जानि के ता व्रत के पूरण करिके के
लिये व्रत और सब फल देनवारो श्रीकृष्णचन्द्र जो हैं, तिनकू
नमस्कार करत भई क्योंकि ? सब पापन के दूर करनवारो
श्रीकृष्णचन्द्र ही हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

दृढमत्यये प्रलब्धा सज्जिता "यूयं विवस्त्राः" इत्यादिना
अपया लज्जा हापितास्त्याजिता अत्रागत्य स्ववासांसीत्या-

ग्रहेण प्रस्तोभिता उपहसिताः "सत्यं ब्रवाणि नो नम" इत्यादिना
क्रीडनवत्कारिताश्च वस्त्राञ्जलिमित्यादिप्रायश्चित्तच्छेदेन ताः
नाभ्यसूयन् दोषदृष्ट्या नापश्यन् ॥ २२ ॥

प्रेष्ठसङ्गमेन सज्जिता वशीकृता अतो गृहीतचित्ताः सस्यो
नो चेलुः गृहीतचित्तत्वमेवाह-तस्मिन् कृष्णे लज्जायितेक्षणा लज्जा-
विवासितमीक्षणां यासां ता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

दामोदर इति भक्तवात्सल्यं दर्शयति—अबलाः प्रति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तथा तेन स्त्रोक्तेन प्रकारेण वासांसि सर्वोपयेव परिधानी-
योत्तरीयादीनि प्रकर्षेण प्रेमसम्बोधनादिना नीपाग्रादवरुद्धः
सन् इति ज्ञेयं यतः करुणाः स्वत एव सर्वत्र दयालुः विशेष-
तश्च तेन तोषितः यद्दर्शनोत्फण्ठया नागरजनोचितमावा-
विर्भावपि प्रकृतवाक्यचाञ्चल्यमिवेदमाविष्कृतं तेन तासामभि-
मानलज्जाच्छेदकरूपेण पूर्वानुरागजेन परमासिमयेन दशाविशे-
षेण लब्धमनोरथ इत्यर्थः । देवकीसुत इति भीमरीक्षितं प्रति
मुनीन्द्रोक्तिः साहि तत्रोचिता श्रीकृष्णप्रपौत्रस्य श्रीसुमद्रा-
पौत्रस्य तस्य तद्रूपालम्बनत्वेनैव सुखविशेषात् तथैव भवतां
प्रपितामहीति भीशुकोक्तिः तथैव च दशमारम्भे तत्प्रश्न इति
तस्मात् योऽसौ भवतामालम्बनीभूतः सोपि वासां प्रेम्णैव
चपलीकृतस्तासां महिमा विचार्यतामिति भावः । एवमन्वत्रापि
ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

तेनेत्युक्तमेव विवृणोति—दृढमिति । क्रीडनं क्रीडोपकरणं
यन्त्रपुत्रिकादि प्रियस्य तस्य सङ्गेन सङ्गत्यैव निर्वृताः । वस्त्रां
प्रियस्य सङ्गेन प्रयुत निर्वृता बभूवुः अहो पश्य गाढप्रेममाहात्म्य-
मिति भावः ॥ २२ ॥

स्ववासांसि निजवस्त्राणि तेन परिवर्त्य कृतान्यपि
परिचित्यान्मोह्यस्त्रीयस्त्रीयान्येव परिधायेत्यर्थः । अन्त्यर्षेः वस्त्रा
प्रेष्ठस्य श्रीकृष्णस्य सङ्गमेन सज्जिताः तस्मिँल्लज्जायितेक्षणाः
अत आकृष्टभगवद्विष्टाः अत एव मिथो भावविशेषोदयेनाश्वास-
वाक्यप्रसादेन च सलज्जदृष्टयः सत्यस्तस्मिन् स्थाने कृष्णे
वा स्थिरा न चेलुस्तत एवेत्यर्थः । पञ्चम्यर्थे वा सप्तमी । वस्त्रां
वासःपरिधानानन्तरं लज्जातिशयापगमे सति गृहीतचित्ता

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतेषिणी ।

उदितभावाः अत एव प्रेष्टसङ्गमाय तदैव रहः पाणिप्रदणाय सज्जिताः सज्जा इव वर्तमाना अत एव तस्मिन् लज्जायिते-
क्षणाः सत्यो न चेलुः लज्जते लज्ज इति पचाद्यजन्तं लज्जायि-
तेति क्यन्ताभिष्टायां रूपं विकृताख्योऽयमनुभावो ज्ञेयः
यथोक्तम्—

“हीमानेभ्योऽदिभिर्यत्र नोच्यते स्वविषयितम् ।

व्यज्यते चेष्टयैवेदं विकृतं तद्विवर्तुषाः ॥”

इति ॥ २३ ॥

सङ्कल्पं विज्ञाय पूर्वोक्तमावामिष्यत्तया साक्षादनुभूय सङ्कल्प-
मेव दर्शयति, स्वस्य पादयोः स्पर्शः परमात्वेन भक्त्यात्यन्त-
साभिधायित्वर्थः । यद्वा, स्पर्शः स्पर्शनं पतित्वेन तासु स्वसम-
र्पणं तत् सत्त्वोपपादनं तस्य काम्यया धृतं नियमेनानुष्ठितं
रक्षितं वा अतं यामिस्तासां स्वपादस्पर्शच्छामयं सङ्कल्पं तत्र
पादस्पर्शशब्देन प्रेमविशेषेण पतित्वं सूचितं दामोदर इति
दामोदरत्वमारभ्यैव तासु प्रेमवानित्यर्थः । अवलाः कन्यात्वा-
दिना स्वातन्त्र्यहीनाः प्रति इत्यात्मैकसाध्याभीष्टत्वं वितर्क्य
तासु तस्य तादृशी कृपा युक्तैवेति भावः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

करुणः करुणावान् ॥ २१—२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भगवांस्तदा भवनतास्ता दृष्ट्वा तेन प्रणामेन तोषितः
तर्कणश्च करुण इति पाठे करुणावांस्तोष्यः कुमारिकाभ्यो
वासांसि प्रददौ ॥ २१ ॥

इत्यमिति । यद्यपीत्यं प्रलब्धा “यूयं विवस्त्राः” इत्यादिना
अभिज्ञिताः प्रपया लज्जया हापिताः बध्वाञ्जलीन् इत्यादिना
प्रायश्चित्तव्याजेन सन्त्रपाड्वालिवावप्रवर्तिताः वासांसि चाप-
हृतानि तथाप्यभूः कुमारिकाः तं कृष्णं नाभ्यसूयन् गुणेषु
सत्स्वप्युक्तान् दोषाणाविश्रक्तः तत्र हेतुः निरतिशयप्रियस्य
कृष्णस्य सङ्गेन निर्वृताः सुखिताः तत्सङ्गनिवृत्त्या विस्मृतदोषा
इति भावः । नाभ्यसूयन् ॥ २२ ॥

किन्तु, स्ववासांसि परिधाय धृत्वा प्रेष्टस्य सङ्गमेन
वशीकृताः अत एव तदपहृतचित्ता नोचेलुर्न चञ्चितवत्यः, गृहीत
चित्तत्वमेवाह—तस्मिन् कृष्णे लज्जायितं लज्जाविक्षिप्तम् ईक्षणं
यासां ताः ॥ २३ ॥

ततो भगवान् दामोदरः स्वपादस्पर्शकाम्यया स्वपादस्पर्श-
शब्देनात्र तात्पर्यतः स्नेह सह क्रीडा विवक्षिता तत्-
काम्यया धृतमनुष्ठितं अतं कात्यायन्यर्चनारमकं यामिस्तासां
सङ्कल्पमभिधायिशेषं विज्ञाय ग्राह ॥ २४ ॥

श्रीकृष्णजयजयतीर्थकृतपदरत्नावली ।

करुणः दयाशीलः ॥ २१ ॥

तासां कृष्णे भक्त्यतिशयं कथयति—इदमिति । प्रलब्धाः वञ्चित-
वत्कारिताः हापितास्वाजिताः मुक्तलज्जाः कारिताः प्रस्तो-
मिताः चातुर्वचनजालं प्रापिताः क्रीडनवद्वाक्यप्रवत् अथापि
तथापि अमुं कृष्णं प्रति गुणेषु दोषाविष्करणमसूया तत्र
हेतुमाह, प्रियेति । प्रियेण कृष्णेन सह सङ्कथनलक्षणासङ्गेन
निर्वृताः ॥ २२ ॥

प्रेष्टस्य कृष्णस्य सङ्गमे सज्जिताः सज्जयाः न उच्ये-
त्यतः प्रवेशादिति शेषः । लज्जया ईष्यमिदं प्रेषितानीक्षणां
यासां ताः यद्वा लज्जया इषितानि गतानीक्षणां यासां तास्तथा
“इषुगतौ” इति धातुः ॥ २३ ॥

पादं शरीरं “उत्तमानां शरीरं तु पादशब्देन भगवते”
इति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

देवकीसुत इति श्रीपरीक्षितं प्रति मुनीन्द्रोक्तिः भदालक्षप-
रुपात्तरूपेण एवमभ्यत्रापि इदम् ॥ २१—२८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदा भगवान् सन्तुष्टः प्रादादित्याह—तास्तथेति । यदि चातुर्येण
भवन्ताः स्युः तदा असन्तुष्ट एव भवेत् परं तथा भवन्ताः
न तु चातुर्यायम् अतस्तथा दृष्ट्वा तथा क्षान्ते हेतुभगवानिति
प्रसादे हेतुदेवकीसुत इति तदा वासांसि ताभ्यः प्रायच्छत् चतुर्य्या
सम्प्रदानादपूर्वदानं सूचितम् अत एवार्थविशेषेण दाज्ञं दाया-
रत्र दाया एव प्रयोगः कुतोयतोऽस्य पूर्वरूपनिवृत्तिरपूर्वच्छादेशे-
नापुर्वरूपपत्त्वमेवमत्रापि देवेषु केवलवस्त्रत्वनिवृत्तिमपूर्वभगव-
न्नात्मात्मककामरूपताञ्च सम्पाद्यतानि दत्तवानिति ज्ञाप्यते अत एव
प्रेष्टसङ्गमसङ्गने वस्त्रपरिधानमेव हेतुत्वनोक्ते परिधाय स्ववासां-
सीति अत एव स्वपदमप्युक्तं नायिकानां प्रियविषयकोत्कट-
भावस्यैव स्वकीयत्वादन्यथा न वदेत् प्रयोजनाभावात् अर्थोत्तासा-
मेव प्रकर्षेण दत्तवान् यथा तासु पूर्वोक्तः कामः सिद्धो
भवति अत एव जलक्रीडादिषु वस्त्रोत्तरणपरिधानेनापेक्षिते
नन्वेवंविधवस्त्रदाने को हेतुस्तत्राह, करुण इति । परमकरुणया
दुःखप्रहारयोच्छा आनन्दाविर्भाववरूपा तासुत्पन्ना । ननु, तर्हि
मुक्तिमेव दद्यात् कुतो वस्त्राणि दत्तवान् तत्राह तेन तोषित
इति तेन मुग्धभावेन तोषित इति साष्टाङ्गनमस्कारेण तोषं प्रापितः
अतस्तोषः सज्जातः ततो ब्रह्मभूतानामेव तासां भगवता सह
रमणमपि भविष्यति रक्षार्थमेव वस्त्रदानम् अनेनान्यादर्शनमपि
सेत्स्यति ॥ २१ ॥

ननु, ताः अनेकविधाः वस्त्रपरिधानानन्तरं पूर्ववासनया क्षिप्तो दोषः
कथं नोत्पन्न इत्याशङ्क्याह—इदं प्रलब्धा इति । लौकिकदृष्टिस्तासां
जाता नवेति विचार्यते भगवद्वचने च विश्वासः
भगवति च स्नेहः तस्य च परमात्मत्वं स्वस्य च
दोषरूपीतिः तावदुत्तरजन्मोपायत्वं च अभ्यया सर्वथा निर-
भिमानानां पुनर्जिज्ञासा नोपपद्यते इदमत्यर्थं प्रलब्धाः यूयं विव-
स्त्रायपदप इति “अत्रागत्य स्ववासांसि” इति वाक्यात् प्रपया च

भीमद्भुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

हापिताः त्याजिताः लज्जा हि तासां सर्वस्य दोषारोपो गुणा-
भावश्चोक्तः । सकारादपप्रथा च हापिताः त्याजिताः
भवस्यो यदि मे दास्य इति तद्वाक्यमेव पुरस्कृत्य ता निर्जिता
इति प्रस्तोमिताः स्तोमवाक्यं वृथावाक्यं प्रकर्षस्तस्यापकार-
हेतुत्वम् सतः प्रस्तोमिताः मूर्खि बद्धाञ्जलिमिति क्रीडनवच्च
कारिताः यथा बाहो बथैव काच्यन्ते तथा कारिताः तासां च
पुनर्वस्त्रापहतान्येव एवं पञ्चविधदोषैरपि ता भगवन्तं नाश्वस्यन्
अश्वसूयाह्वयतुः खे भवति तानि च वाक्यानि महाशौ जलमिव
भगवता स्वरूपेणैवानन्दं प्रापितास्तु न तैर्दुःखमुत्पादयितुं शक्यं
स्नानन्देनैव निर्वृताः भगवदीयैरप्याभिदैविकैर्वाक्यैर्नापकारः
कर्तुं शक्यः तत्र हेतुः प्रियस्य भगवतः सङ्गेन वस्त्रद्वारा-
प्रियस्य सङ्गः तेन निर्वृताः प्रमेयबलेन प्रमाणं दुर्बलं जातमित्यर्थः
अनेन प्रायच्छदिति प्रशब्देन परिधापनमप्युक्तं करुणापदेन च
तदानीन्तनोऽन्यो योग्योऽप्युपचारः सूचितः अतो निर्वृताः भगवति
स्वस्मिन् दोषाभावात् दोषं नारोपितवत्यः ॥ २२ ॥

ततो यज्जातं तदाह-परिधायेति । स्वस्त्रवासांसि परिधाय प्रेष्ठस्य
सङ्गमे तृतीयपुरुषार्थे सज्जिता जाताः रसाकरा जाता इत्यर्थः
अन्यथा आश्रयभङ्गः शीघ्ररसता वा स्यात् एवं देहव्यवस्था
निरूपिता अन्तःकरणव्यवस्थामाह-गृहीतचित्ता इति । गृहीतं
चित्तं यामिर्यासामिति वा सम्बन्धिनः कर्तुंश्चापेक्षितत्वात् भगवत-
श्चित्तं तामिर्गृहीतमित्यभिप्रायो ज्ञातः वस्त्रपरिधानेनैव भग-
वता च तासांचित्तमपहतं तोषित इति एवं चित्तव्यतिषङ्गे अङ्कुरे
उत्पन्ने ततः क्रियाशक्तिः कुण्ठिता जातेत्याह नोचेलुरिति
अन्यत्र ज्ञानशक्तिरपि कुण्ठितेति वक्तुं तस्मिन् रस एव तस्या
विनियोगमाह, लज्जायितेक्षणाः लज्जां प्राप्तानि ईक्षणानि यासां
भगवति लज्जयाऽर्पितानि वा पूर्वस्त्रदोषानुसन्धानादिति केचित्
वस्तुतस्तु तदेवं भावदृष्टिः एवं तासां शरिरान्तःकरणेन्द्रिय
वृत्तय उक्ताः ॥ २३ ॥

तदा यदुचितं तद्भगवान् कृतवानित्याह-तासां विज्ञायेति ।
तासां सङ्कल्पं विज्ञाय भावेति सम्बन्धः भगवानिति सर्वसामर्थ्य-
मुक्तं तेन ज्ञात्वा यथोचितं तत्करिष्यतीति सिद्धम् उत्पत्त्या
चोपत्त्या च ज्ञानवानिति विशब्दार्थः तत्र विषयनिर्धारमाह,
न हिताः लौकिक्य इव विवाहार्थमागताः नापि भोगार्थं नापि
लोकविरोधेन नापि ज्ञानार्थं किन्तु सर्वथा विचारेण भक्त्यर्थ-
मागताः तदाह स्वपादस्पर्शकाश्येति स्वस्य भगवत एव तत्रापि
भक्तिरेव भक्तावपि स्पर्श एव न तु भवणादिसंख्यपर्यन्ता तस्या
एव कामना न केवलं कामनामात्रं तदर्थं देहेन्द्रियादीनामपि
विनियोगं कृतवत्य इत्याह, धृतव्रतानामिति धृतं कात्यायनार्चनं
व्रतं यामिः धारणेन व्रतनिवृत्तिर्निराक्रियते अन्यथा कृतव्रताना-
मित्येवोक्तं स्यात् सङ्कल्पो मानसो नियमः अनेन सर्वोपि सङ्कृत
एतासामुत्तममत्तचर्यमेवेति निश्चित्य पश्चादाह यथा भक्तिर्भवति
तथोपायं नन्वेवं निर्वन्धक्यने को हेतुस्तत्राह दामोदर इति अनेन
गोपिकावस्थता निरूपिता यत्र तथा वश्यो जातः तत्रैवमपि वश्यो
अविष्यतीति प्रथमतस्तत्तासां सम्बोधनमाह, अथला इति रससम्बो-
धनमेतत् उभयोरन्योन्यवशात्पञ्चापकं भगवान् दामोदरः तास्त्व-
वस्था इति ॥ २४ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तीकृतसारार्थदर्शिनी ।

वासांसि सर्वाण्येव यतस्तेन प्रणामेन स्ववाञ्छितार्थसाध-
केन तोषितः ॥ २१ ॥

तिरस्कुर्वतोपि स्त्रियस्यानुकूल्यं ताभिः कृतमन्यैर्बुक्करत्वादि-
स्मयेनाभिनन्दति इदमत्यर्थं प्रलब्धा वञ्चिता यूयं विवस्त्रा इत्या-
दिना प्रपया चावहापितास्त्याजिताः अत्रागत्य स्ववासांसी-
त्याग्रहेण प्रस्तोमिता उपहसिताः “सख्यं ब्रुवाणि नो नम” इत्या-
दिना क्रीडनं क्रीडोपकरणं यन्त्रपुत्रिकादि तद्वत् कारिताः कृताः
बद्धाञ्जलिमित्यादि प्रायश्चित्तच्छलेन नाश्वस्यन् दोषदृष्ट्या नाप-
श्यन् प्रियस्य तथा कृतवतोपि सङ्गेन निर्वृताः प्रियत्वादेव प्रिय-
कृत दुःखप्रदानमपि सुखत्वेनैवानुभवन्त्य इति भावः ॥ २२ ॥

प्रेष्ठस्य सङ्गमेन सज्जितास्तस्मिन्नेवात्यधिकमासकीकृता यथा
कुण्ठेन तासां वसनानि गृहीतानि तथा गृहीतं तस्यापि चित्तं
यामिस्ता इति परस्परप्रेमाभयत्वमुक्तम् अत्र मयेताः परमासक्ता
इति कुण्ठेन यथा ज्ञातं तथैव कात्यायनीप्रसादादस्मास्वपि
प्रयमासके इति तामिरप्यवगम्य तस्मिन् श्रीकुण्ठे लज्जायितं
प्राप्तम् ईक्षणं यासां तथाभूताः सत्यो भावोत्पन्नाऽद्यादेव
न चेलुः याः खलु कुण्ठेन निष्कासिता तामिरपि तिरस्कृता
तदङ्गेष्वो निस्तृत्य दूरं गताऽभूत् सा लज्जा पुनः परावृत्त्या
यान्ती नयनेन कृततत्साहाय्येन कुण्ठसमीपं नीयमाना कुण्ठा-
लुब्धातिप्रसादा पुनस्तासामङ्गेषु पूर्वतोऽप्यधिकमधिकारं प्राप्ते-
त्युत्प्रेक्षा ध्वनिता ॥ २३ ॥

ओ रसिकशेखर ! अस्माभिर्व्रतफलं प्राप्तमेव यदसाधारणं
विडम्बनं त्वया कृतं तेनापि प्राणा न निर्घोषिताः प्रत्युत त्वदनु-
रोधेन सन्तोषिता एव । किञ्च, जलादस्मानुत्थाप्य नानाचानुर्य-
सृष्ट्या अस्मत्सर्वाङ्गानीक्षित्वा अस्मत् परिधानयिवासांसि
स्त्रीयस्कन्धधृतानि कृत्वावास्मभ्यं स्वमनोरत्नेन सार्द्धं दत्तवता
त्वया यत्किञ्चिदुक्तं तस्य च प्रत्युत्तरतया अस्माभिः सलज्जा-
वलोकनमेव तुभ्यं दत्तम् अनेनास्माकं त्वय्यपराधो वा त्वत्प्री-
यावं वेत्यजानतीरस्मान्मुग्धाः प्रतिपक्षेर्विवक्षितं तत् खलु वेश
कालपात्राभिस्तत्त्वं ब्रूहि तत् श्रुत्वैव गृहं याम इति तत्र
प्रत्युत्तरविषयतो भगवतः सर्वाभिस्तत्त्वमेकेन ततस्तत् प्रत्युत्तरं
चाह, त्रिभिः तासामिति ॥ २४ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तासां श्रीकुण्ठेत्यासक्तिं दर्शयति-इदमिति द्वाष्वयाम् । यद्यपि
इदमत्यर्थं प्रलब्धाः अभिक्षिप्ताः यूयं विवस्त्रा इत्यादिना प्रपया
लज्जया च हापितास्त्याजिताः अत्रागत्य स्ववासांसीत्यादिना
प्रस्तोमिता उपहसिताश्च “सख्यं ब्रुवाणि नो नम” इत्यादिना क्रीडन-
वत्कारिताश्च बद्धाञ्जलिमित्यादिप्रायश्चित्तव्याजेन वस्त्राणि
चापहतानि तथापि ताः कुमारिकाः अमुं श्रीकुण्ठं नाश्वस्यन्
सर्वात्मानं सर्वलीलं सर्वदा स्वभावतोपास्तसमस्तदोषदृष्ट्या
नापश्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह प्रियसङ्गनिर्वृताः प्रियस्य निर्दोष-
तया प्रीतिविषयस्य स्वभक्तदोषनिराकरणार्थमधिचेपादि-
कर्तृत्वे प्रतीयमानस्य सङ्गेन निर्वृताः सुखिता इत्यर्थः । अस्मत्

सङ्कल्पो विदितः साध्यो ! भवतीनां मदर्चनम् ।
मयाऽनुमोदितः सोऽसौ सत्यो भवितुमर्हति ॥ २५ ॥
न मर्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते ।
भर्जिता कथिता धाना प्रायो बीजाय नेष्यते ॥ २६ ॥
याताबला ! व्रजं सिद्धाः ! मयेमा रंस्यथ क्षपाः ।
यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरुरार्यार्चनं सतीः ! ॥ २७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्यादिष्टा भगवता लब्धकामाः कुमारिकाः ।
ध्यायन्त्यस्तत्पदाम्भोजं कृच्छ्रान्निर्विविशुर्वजम् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वभावानुसारेणास्मद्विज्ञातैव पूर्णानन्दः सर्वदा स्वभावत एवा-
वाप्तसमस्तदोषोऽयं चेष्टते इति विवेकेन श्रीकृष्णसङ्गजानन्द-
समुद्रे निमग्ना बभूवुरिति भावः ॥ २१ ॥

परिधाय धृत्वा प्रेष्टस्य श्रीकृष्णस्य सङ्गमेन सज्जिताः
वशीकृताः गृहीतचित्ताः सत्यः नो चेलुः न चक्षितवत्यः तत्
समीपे एव लज्जायितं लज्जाविलसितमीक्षणं वासां ताः तस्थु-
रित्यर्थः ॥ २२ ॥

भवलाः प्रत्याह ॥ २३ ॥

हे साध्यः ! भवतीनां मदर्चनं मत्सेवनं मया सह रमणं
प्रति यः सङ्कल्पः मनोरथः स लज्जया युष्माभिरकथितोपि
मया विदितो अनुमोदितश्चातः सत्यो भवितुमर्हति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

देवकीके पुत्र श्रीकृष्णचन्द्र व्रजबाहान की आधीनता
देखिके और उन के शुद्ध भाव से संतुष्ट होयके करुणा
करि के वस्त्र देत भये ॥ २१ ॥

श्रीकृष्णचन्द्र ने व्रजबाहान को बहुत करिके ठगी लाज
जिनकी छुटाई और हांसी भी करी स्त्रियों कीसी ठाडी
करी बस्त्रभी जिनके हरिलिये तथापि कुमारिका अपने परम
प्रिय श्रीकृष्णके संग आनन्दमानिके काहु प्रकार की निन्दा
नहीं करत भई ॥ २२ ॥

सगरी अपने २ वस्त्रपहिरके परमप्रेष्ठ श्रीकृष्ण के सङ्ग ने वध
करखीनो चित्त जिनको ऐसी व्रजकुमारिका श्रीकृष्णचन्द्रके
ओर लज्जा पूर्वक देख करिके अपने २ घर जाने को
मन नहीं करत भई ॥ २३ ॥

तब श्रीकृष्णभगवान् अपने चरणारविन्द की स्पर्शकी
चाहना करिके व्रत धारण करनेवारी सबरी व्रजबाहान को
रुपावष्टी से देखिके बोले ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भोः साध्यो भवतीनां मदर्चनमेव सङ्कल्पो मनोरथः
सच लज्जया युष्माभिरकथितोपि मया विदितः स मयानुमो-
दितोऽतः सत्यो भवितुमर्हति अर्हतीति सम्भावनात्त्या आत्य-
न्तिको न भविष्यतीति सूचितम् ॥ २५ ॥

तत्कृतः ? इत्यत आह—न मयीति । कामाय पुनः कामभोगाय
विषयमहिम्ना कामस्यापि शान्तिहेतुत्वादिति भावः । कामा-
प्ररोहे दृष्टान्तः भर्जिता दग्धा कथिता पका धाना यवादि
बीजाबाहुरोद्धमाश्च प्राय इति स्नेहक्या पुनः प्ररोहमपि सूच-
यति ध्रुवादीनां तथा दर्शनात् ॥ २६ ॥

सिद्धाः पूर्णमनोरथाः तदाह—इमा आगामिनी रात्रीमया
रंस्यथेति आर्या कात्यायनी सतीः सत्यः ॥ २७ ॥ ३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र तदभीष्टप्राप्तिं तथाप्यन्धवैलक्षण्यं च प्रतिपादयति, हे
साध्यः ! परमप्रेमव्यवसायगुणरूपवत्यस्तेन च मदेकापेक्षिता इत्यर्थः
यद्वा, साध्यो मदेकापेक्षिका भवतीनां मदर्चनं मद्भिषयकपातिभाव-
मयप्रेमसेवात्मकसङ्कल्पो मया विदितः ज्ञातस्सर्वार्थः सचानुमो-
दितः भद्रं कृतमिति स्वामिलाषसिद्ध्या समास्त्रादितः अतो भवतीनां
कामनान्तराभावात् मयानुमोदितत्वाच्च सचासौ सत्यः सदाप्य-
व्यभिचार्यैव भवितुं युज्यत एव किन्तु ममान्यस्य वा घरादिप्रवा-
सेनेत्यर्थः । सम्भावनं योग्यताध्यवसानम् अर्हत्वं योग्यत्वमिति
काशिकायां सम्भावनेऽलमिति अर्हं कृत्येति सूत्रयोर्मदो विविको-
ऽस्ति अध्यवसानमारोपणं रूपकाखङ्कुरादौ प्रसिद्धमेवेति सम्भा-
वनार्थत्वे च कल्पिते महतां सम्भावितं सत्यमेवेति तथा
व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

युक्तमेवाह—न मयीति । मर्यावेशितधियां मनसापि तथा
मां सेवमानानां तन्मात्राणां कामो राज्यस्त्राराज्यादिविषयः
कामाय कामत्वाय न कल्पते किन्तु निष्काममङ्गकय एव
कल्पते पर्यवस्यति “सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणाम्” इत्यादौ
भीकृद्भादौ च भीविष्णुपासनावत् किं पुनर्मत्प्रेमसेवैकपुरुषार्थानां

श्रीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भवतीनामित्यर्थः । कामत्वाकल्पने दृष्टान्तः भर्जिता इति प्रायो वितर्कं धानाः अष्टयवाः “धाना अष्टयवे प्रोक्ता धन्याकेऽभिनवाङ्कुरे” इति विश्वः । ताः स्वरूपत एव भर्जिताः पुनः कथिता रन्धिताश्चेत्यातिशयविचक्षणया बीजाय बीजत्वाय नेशते न कल्पते अथवा मय्यावेशितधियां मदेकपुरुषार्थमात्राणामित्यर्थः । तेषां यः कामः मत्प्रेमसेवैकविषयः स कामाय कामनान्तराय न कल्पते किन्तु स्वयमेवास्त्राद्यो भवतीत्यर्थः । किं पुनर्भवतीनामिति भावः । तत्र योग्यो दृष्टान्तः धानाः स्वत एव अष्टाः पुनः स्वादविशेषाय घृतादिना भर्जिता गुडादिना कथिता निष्पक्काश्च बीजाय नेशते फलान्तरोत्पादनाय न सम्पादनीया भवन्ति किन्तु स्वयमेवास्त्राद्या भवन्ति तथा भवतीनामपि कामनान्तररहितभावविशेषसंस्कृतमत्प्रेमसेवाकामोपीत्यर्थः । एतादृशी मम कापि माधुरीति भावः तथा च ताभिरेवानुभूय वक्ष्यते—

“सुरतवर्द्धनं शोकनाशनं स्वरितवैष्णवा सुष्ठु चुम्बितम् ।

इतररागविस्मरणं नृणां वितर वीर ! नस्तेऽधरासृतम्” ॥ इति

एवमासां भावस्य परमपुरुषार्थशिरोमणित्वं श्रीभागवतामृते विवृतमस्ति श्रीभागवतसन्दर्भे च किञ्च “वाञ्छन्ति यज्ञवभियो मुनयो वयं च” इति न्यायेन परमशान्तानां तेषां वाञ्छाविषयस्यास्य कथं शान्त्यन्तरापेक्षा स्यात् तस्मात् सत्यो भवितुमर्हत्येवेति निर्गमितम् एषा स्वगुणविख्यापनमयी मोहनीनामरचर्षापि भवत्सम्बन्धित्वेन पारमार्थिकेष्वेव गम्या कश्चित् भर्जितेत्यादय एकवचनान्ता नश्यते इति च स च चित्सुखसम्मतः स्पष्टार्थश्च ॥ २६ ॥

अभीष्टं सम्पादयति—यातेति । युष्मदभीष्टमङ्गीकृतमिति भावः तच्च मयैव सम्पाद्यमित्यभिप्रायेणाह, हे भवला ! इति पूर्ववत् तर्हि कुत्र यामेत्यपेक्षायामाह—व्रजमिति । एवं चेत्तर्हि कथमवला-स्वस्मात् कारुण्यम् इत्याशङ्क्यरूपमुदमेव तत्सम्पादयति सिद्धा-इति यथा सङ्कल्पं मयाङ्गीकृता एवेत्यर्थः । एवमङ्गीकारमयं विवाहमेव सम्पाद्य तदङ्गभूत फलविशेषमपि सम्पादयति मयेति इमाः सन्निहिता एव तादृशप्राप्त्यावश्यकप्रत्यापनार्थं साधनसाधुवाङ्मनोपसंहरति, यन्मत्पत्नीत्वं चेरुभंवत्य इति शेषः । सतीः हे सत्यः ! अत एव ता अप्याग्रहेण पश्यन्तरं नाङ्गीकृतवत्य एवेति तथापि रहोव्युदात्वेनान्यव्युदात्तवद्भवेन वाऽवमन्तेति च बुध्यते एतदप्या एव हि परकीयायमाणा इति तदेवमुक्तं युवतीगोपकन्याश्चति ॥ २७ ॥

इति व्रजं यातेत्यादिष्टाः लब्धः कामो निजवाञ्छितं याभिस्ताः अत एव देवी तद्वतोद्यापनादिकमपि परमानन्दाद्विस्मृतवत्य इति भावः । लब्धकामत्वोपि कृच्छ्रात् दुःखेनैव व्रजं प्राविशन्, कुतः ? तस्य पदाम्भोजं ध्यायन्त्य एव न तु साक्षात् पश्यन्त्यः तद्विच्छेदादित्यर्थः पदाम्भोजमिति विशेष-निर्देशः पतिभावेन गौरवात् तदानीं लज्जया नम्रीभूय स्थितानां तन्मात्रदर्शनेन तदनुस्मृतेरेव प्रकृतत्वाद्वा निःशब्दः पुन-व्रतार्थं व्रजात् यमुनागमनाभावाभिप्रायेण ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

भाना व्रीह्यादयः ॥ २६ ॥

आर्या दुर्गा ॥ २७—३८ ॥

श्रीमद्दीरराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—अवला इत्यादिना । हे अवलाः हे साध्व्यः मदर्चन मयासह क्रीडात्मके अर्चने निमित्ते यो भवतीनां सङ्कल्पः स मया विज्ञातः मोदितोऽऽयनुज्ञातश्चेत्यर्थः सोऽसौ सङ्कल्पः सत्य एव भवितुमर्हति ॥ २५ ॥

केनापि व्याजमात्रेणानुजिघृक्षैकशीलत्वान्महोदारत्वञ्च देहान्ते तासां मुक्तिमपि सङ्कल्पयति मय्यावेशिता धीयांभिस्तासां भवतीनां कामः मद्भिषयकोऽभिज्ञातः कामाय केवलं विषयभोगायैव न कल्पते न भवति किन्तु मुक्तयेऽपीत्यर्थतोष विवक्षितं विषयवैलक्षण्यमहिम्ना मद्भिषयककामस्यापि संसृतिबीजभर्जनद्वारा मुक्तिहेतुत्वादेति भावः । यद्वा, मय्यावे-शिताया धियो विषयवैलक्षण्यमादविप्लुतत्वेन यावदेहपातानुवर्ति-त्वात्तदा संसृतिबीजभर्जनद्वारा मुक्तिहेतुत्वान्मद्भिषयकः कामः केवलं न कामायैव कल्पते इति भावः । निर्वीर्यं संसृतिबीजं न पुनः संसृतये भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह प्रायो भर्जिताः आष्ट्रे निक्षिप्ता कथिताः निष्पक्काश्च धाना बीजाय नश्यते अङ्कुरोद्ग-माय नश्यते नश्यन्ते वचनव्यत्यय आर्षः प्राय इत्यस्य भर्जिताः कथिता इत्याश्रयामन्वयः ॥ २६ ॥

यत एवमतो हे बालाः ! यूयं सिद्धाः पूर्णमनोरथाः व्रजं यात गच्छत सिद्धत्वमेवाह—मया सहमा आगामिनीः राज्ञीः शारदीः रस्यथ देवताराधनं न मुग्धा भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह यदिति । सतीः हे सत्यः ! यन्मया सह क्रीडात्मकं प्रयोजन-मुदिश्य अवत्य इदमार्थ्याः कात्यायन्या व्रतं चरुश्चक्रुः ॥ २७ ॥

इत्थं भगवता कृष्णोनादिष्टाः कुमारिकाः । लब्धप्रायाः कामा इष्टार्थाः याभिस्तथाभूतास्तस्य भगवतः पदाम्भोजं ध्यायन्त्यस्तमेवानु-चिन्तयन्त्येत्यर्थः कृच्छ्रात्कथांचिद्व्रजं निर्विविशुः तद्विशेषासहिष्णु-त्वादिति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यन्मद्वर्द्धनं तस्मिन् कृतः नन्दसुतः पतिभूयादिति सङ्कल्पः अनुमोदितः अनुज्ञातः ॥ २५ ॥

मत्सम्भोगलालसानां भवतीनां विषयौत्सुक्यं पुनः संसार-वर्तनाय स्यात् अतोऽस्मत्सङ्कल्पो निन्द्य इति शङ्कामाभूदित्या-शयेनाह—नेति, कामाय विषयेच्छाप्ररोहाय तत्र दृष्टान्तमाह, भर्जि-तेति । धाना बीजं बीजाय अङ्कुरोत्पादनशक्तिमते ॥ २६ ॥

आर्षाञ्चनं कात्यायनीपूजां सतीः सत्यः ॥ २७—२८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तासां हृदये स्वाभिप्रायो ज्ञापनीय इति यदास्ती तत्राह, सङ्कल्पो विदित इति । भवतीनामभिप्रायो विदितः अनेन न

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

वक्तव्य इति ज्ञापितम् अन्यथा रसस्त्वपुष्टः स्यात् अत एव भगवानपि जोषारयोदिति तत्रायुक्तः सङ्कल्पः इति शङ्कां चारयति, साध्य इति । साध्या संबन्धविचिन्ता पतिव्रता इति यावत् अतोऽधिकारिणा कृतः सङ्कल्पः सफलो भवति अनेनान्यस्मै देवाः केनाप्यंशेन विनियोगान्तरं च निवारितं भवतीनां च सर्वासामेवाज्ञातस्वरूपाणां यद्यपि कात्यायन्यर्चनेनायमर्थः सिद्धः तथापि मदर्थनात् द्वितीयवारमहमेवाश्रितः प्रबुद्धा हि देवता अर्च्यन्ते इति तदेव ज्ञानं परमर्चनं मत्स्पर्शि न भवतीत्यस्यो भवति देवताज्ञाव्यतिरेकेण च कृतेति फलदोऽपि न भवति तद्विदानीं सन्तोषात् द्वयं पूर्णं मथानुमोदित इति तत्र मयाऽनुमोदित इति सः सङ्कल्पः अनु पश्चात् मोदित इति मोदं प्रापितः स प्रसिद्धः पूजायामभिव्यक्तः भाव पूर्वकदृष्टिपूर्वकपुष्पादिपदार्थानां भाषिते भगवति समर्पणरूपः सत्त्ववस्तुसमुदायरूप इत्यस्य एव स्वरूपतः ज्ञापकः परं जातः तदज्ञापितमाह—असाधिति । इदानीमहं प्रत्यक्षः अन्तः कामश्च दत्तः भावोद्धारिणी दृष्टिश्चैवं निवेद्यन्तु सर्वमेव अतः पूर्वाकृतितुल्यमेतत् साम्प्रतं जायमानं सर्वमेवासाधित्युच्यते स स्वरूपतः सत्योऽपि फलतोपि सत्यो भवितुमर्हति सत्यात्सत्यफलमुचितमिति अतो योग्यत्वादेव फलं भविष्यति न चिन्ता कर्तव्येति भावः । अनेन कार्याधीनत्वात् गोपिकाधीनमेव फलमिति वाचनिकोऽपि सन्देहो निवारितः ॥ २५ ॥

ननु, काळान्तरे अन्यां सामग्रीं प्राप्येयं सामग्रीविशकालिता-पूर्वावस्थामेव प्राप्स्यति न त्वेवंरूपा स्थास्यति इत्याशङ्क्य सामान्यन्यायेन परिहरति, न मयीति । अयं सामग्र्याः संस्कारः यथा संस्कृतो ब्राह्मणोऽसंस्कृतैः सहितो नासंस्कृतो भवति नापि पुनः संस्कारो भवति, अतो भगवति सर्वा सामग्री समर्पिता भगवद्दीया जाता कोटिसूर्याधिकज्ञानाग्निरूपो भगवान् तत्र सर्वं बुध्यधीनमिति बुद्धिश्चेत् समर्पिता तदा सर्वमेव समर्पितमिति बुद्धिसमर्पणमेवाह, मयि आवेशितेधियामिति न केवलं समर्पिता किन्त्वावशिष्टा तदुपरि आर्षेय स्थापिता बुध्यधीनः कामः इच्छा हि ज्ञानाधीनेति कामः सङ्कल्प इत्यादिश्रुतौ सर्वं मन एवेति निरूपितम् । मनोधर्मत्वात् मनसस्तु परा बुद्धिः अतो बुध्यधीनं सर्वं यथा राजानि निगृहीते राज्यमेव तदधीनं भवति एवं बुद्धौ निवेदितायां सर्वमेव निवेदितम् अतः पूर्वावस्थायां बद्रूपं तत्तेषां न भवति कामो हि पुरुषात्मकः “काममस एवायं पुरुषः” इति श्रुतेः । यदि कामः कामाय न क्लृप्तः ततोऽपि तस्मात् सङ्कृतात् न सङ्कृतान्तरमुत्पत्स्यते किन्तु स एवान्तिमः सङ्कृतो भवति धिया सह कामस्यापि दग्धत्वात् काममयश्च सङ्कृतः तत्र दृष्टान्तेनावेशनमात्रेण तस्याकार्यत्वं साधयति, भर्जिता इति यवादयो हि भर्जिता धाना भवन्ति धानास्तु अष्टयथा इति धनं हि धनोत्पादकं तथा यवा यवोत्पादकाः न तु धानावस्थायाम् अतः पूर्वावस्थां परित्यज्य ये सम्बन्धमात्रेण तदीया भवन्ति तेन तत्कार्यं कुर्वन्ति केषांचिद्दीजानां केवलाग्निना बीजशक्तिर्न गच्छति तेषां जलाग्नि-संयोगेन गच्छतीति कथिता इत्युक्तम् उपलक्ष्यमेतत् यावता यस्य बीजशक्तिर्गच्छति ततस्तदनन्तरं तत्कार्यं न भवतीति

अतो धाना जाता भूयो बीजाथ नेशते न समर्था भवन्ति अथवा धानास्तु क्षयिते धानाभूमौ प्रलीयन्त इत्यत्र धाना-शब्देन बीजान्युक्तानि इत्यत्रापि तथैवेति ज्ञेयं तेन भर्जिता इत्युक्तियुक्ता अतो मयि समर्पितः कामः पुनः कामान्तरं न जनयिष्यति सुतरां पूर्वावस्थां न प्राप्स्यति तथा सति जनयेदेव ॥ २६ ॥

अधिकं तत्रानुप्रविष्टमिति यत्र कापि तिष्ठन्तु न प्राकृतत्वं भविष्यत्यतो गच्छनेत्याह—यातावला इति । पुनः स्वकीयत्वेन सम्बोधनं स्नेहं सूचयति सह पर्यटनं तु बलकार्यं यथा भूमिः नान्यत्र नीयते भौमा एव च नीयन्ते तथापि संस्कारार्थं कर्षणवत् क्रियया व्याप्रियत इति भवानेव वा स्थित्वा तथा-करोत्वित्याशङ्क्याह, सिद्धा इति । न भवतीषु किञ्चित्साध्यमस्ति किन्तु सिद्धा एव भवन्त्यः अतो व्रजं यात गच्छत अलौकिकी च दृष्टिं दत्त्वाऽऽह मयेमा रंस्यथ क्षुपा इति इमाः परिहृयमानाः क्षुपाः मध्येव विद्यमानाः क्षुपा शचीः मया सह रंस्यथ रमयां करिष्यथ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया रमयासहितास्ताः प्रदर्शिता इति न सन्देहः नन्वेतदेव कथं फलं नित्यसम्बन्धः अन्यो वा अहोरात्रसम्बन्धः कथं नोच्यत इत्याशङ्क्याह यदुद्दिश्येति रमयामेवोद्दिश्येदं व्रतं चेरुः । आर्यायाः कात्यायिन्या अर्चनलक्षणां स्वार्चनस्य तु सत्यत्वे विनियोगः रमयां तु तद्वत्फलं तत्र तु मास एव नियामकः राऽयन्ते च पूजने अतो रात्रावेव परिमितकाले रमयां न दिवसे नाप्यपरिमितकाले किञ्च सतीर्हि सतीरूपाः पूर्वसर्वगांश्च सतीनां न दिवसे रमयां नापि सर्वदा यथेष्टमिति अतो विवाहितान्यायेन रमयां भविष्यतीति भावः । प्रथमवाक्यसमागमने तु भगवद्वाङ्मकरणादक्षयमेव फलं भवेत् कर्मफलं तु क्षयिष्णुः ॥ २७ ॥

ततो भगवता आज्ञताः आज्ञोद्धुनभीताः व्रजं गता इत्याह-इत्यादिष्टादिष्टा इति । यद्यपि कामो महान् तथापि भगवदिच्छया बाध्यते मनोरथश्च प्राप्तः परं साक्षाद्विवाहाभावात् कुमारिका एव तासां रसान्तरव्यावृत्त्यर्थं भक्तिमाह, ध्यायन्त्यस्तत्पदाम्भोजमिति । इति भगवच्छरणकमलं ध्यायन्त्यः कुच्छादिति कष्टं प्राप्य मध्ये गन्तुमशक्ता कथञ्चिद्व्रजं निर्विविशुः गृहगमनाज्ञया तादृशस्तापो वृत्तो येन जीवनमपि तत्कालीनं न सम्पद्यते यदि पदाम्भोजध्यानं न स्यात्तस्मिन् सति तादृशव्याम्भोजत्वेन तापहरणा-जीवनसम्पत्तिरभ्युत्थयापि कुच्छादित्युक्तस्तद्वचनं तापकार्यप्रतिबन्ध एवोपक्षिणं न तु तद्वरणोपीति ज्ञाप्यते एवं साधिकैस्तत्त्वैस्तासामहंभक्तिर्निरूपिता तत्वातिक्रमश्च ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

हे साध्यः ! भवतीनां मर्चनं मदीयसुखोत्पादकमाद्विषयकाराधनमेव सङ्कल्पो मनोरथः स च लज्जया युष्माभिरकथितोऽपि मया विदितोऽनुमोदितश्च निष्कैतवत्त्वात् सत्यश्च अतएव भवितुमर्हत्येव भवतीनां मत्सुखतात्पर्यात् ममापि प्रेमवद्वयत्वात् कात्र खल्वसम्भावनेति भावः । अत्र कृपाशक्तिरेव तादृशिकमुद्भवितं तत्प्रेमवशमपि तत्तल्लीलाविष्टमपि भगवन्तमैश्वर्यं स्फोरयित्वा तत्प्राप्त्यर्थं कालात्ययनं कृच्छं ज्ञापयामास तत्फलं च प्रशप-

अथ गोपैः परिवृतो भगवान् देवकीसुतः ।

वृन्दावनाद्गतो दूरं चारयन् गाः सहाग्रजः ॥ २६ ॥

निदाघाऽर्कातपे तिग्मे छायाभिः स्वाभिरात्मनः ।

आतपत्रायितान् वीक्ष्य द्रुमानाह व्रजौकसः ॥ २७ ॥

हे स्तोक ! कृष्ण ! हे अंशो ! श्रीदामन् ! सुबलार्जुन ! ।

विशालर्षभ तेजस्विन् ! देवप्रस्थ ! वरूणप ! ॥ २८ ॥

पश्यतैतान् महाभागान् परार्थैकान्तजीवितान् ।

वातवर्षातपहिमान् सहन्तो वारयन्ति नः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यामास तास्तु नारायणसम इति गर्वोत्तैवायं स्वं नारायणं मन्यते स्मेति जानन्ति स्मेति ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

यच्च क्वचित्कं मदर्शनं सकैतवत्त्वाद्भवत्ययमर्थः तदपि मया स्वसाद्रूपयात् सत्यमेव भवितुमर्हमेवं कर्तुं शक्यते किं पुनः परमशुद्धमहोत्तमप्रेममयो भवतीनां मदाराधनमनोरथ इत्याह-
नेति । कामः सकामत्वलक्षणं कैतवं कामाय तत्फलाय अयमर्थः काममोगाय न कल्पते किन्तु विषयमहिम्ना कामशान्तय एव अत्र दृष्टान्तः भर्जिता इति अत्र धानाशब्देन यथा एवोच्यन्ते ते च यथाः खलु पङ्क्तिः भूमावुत्ताः प्ररोहन्ति त एव सूर्यकान्तरत्नभूमावुत्तास्तापेन भर्जिताः भवन्ति ततो वृष्टिजलेन सिक्ताः कथिता रन्धिता बीजाय अङ्कुरोद्गमाय नेशते न समर्थाः स्युः प्राय इति यथेत्यर्थः । यथाह, विश्वप्रकाशः “प्रायश्चानश्चने मृत्यो प्रायो बाहुल्यतुल्ययोः” इति “प्रायो वरणान-
श्चने मृत्यो बाहुल्य तुल्ययोः” इति मेदिनी च नेष्यत इति पाठ-
श्चित्सुखसम्मतस्तत्रैकत्वमार्थम् ॥ २६ ॥

प्राथमिकस्य रमणस्य शुभः समर्थो रात्रिरेवेत्याभिप्रेत्याह-
यातेति । सिद्धा एव यूयं माधुर्यपोषकेण नरलीलत्वेनैव साधे-
कत्वाभिमान इति भावः । इमाः सन्निहिताः रस्यथ रस्यध्वे यद्-
मयाम आर्या दुर्गा सतीः सत्यो भवत्यः ॥ २७ ॥

कृच्छ्रादिति तेन तासां मनोनेत्राद्याहरणात् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, एकस्मिन् पदार्थे कृतः सङ्कल्पस्तदितरपदार्थविषय-
कान् बहून् सङ्कल्पान् जनयति अतो जीवः स्वसङ्कल्पप्रवाहेन तत्-
पदार्थसंयोगलक्षणे संसारं परिभ्रमत्येव त्वयि कृतस्य सङ्कल्प-
स्यापि तदितरपदार्थविषयकसङ्कल्पोत्पादकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह,
नेति । मय्यवशिष्टधियां यः कामः मयि कृतः सङ्कल्पः स
कामाय मदितरपदार्थविषयकसङ्कल्पाय न कल्पते मत्कामो
जनः संसारं न प्राप्नोति मामेव प्राप्नोतीत्यर्थः । तस्येतरसङ्क-
ल्पावुत्पादकत्वं दृष्टान्तः भर्जिता कथिता धाना बीजामाङ्क-

रोद्गमाय नेष्यते दृष्टान्ते कदाचिद्वैपरीत्यं भवतु न तु दार्ष्टान्ते
इति प्रायोद्गमाभिप्रायः ॥ २५ ॥

हे अवला ! यन्मया सह रमणमुद्दिश्य सङ्कल्पः सतीः सत्यः
भवत्यः आर्यायाः कात्यायिन्याः अर्चनरूपं व्रतं चेरुश्रुकः
तस्मादेवोद्देशान्निमित्तात् इमाः आगामिनीः शारदीः रात्रीः
मया सह रस्यथेत्यं सिद्धाः पूर्णमनोरथाः व्रजं यात गच्छत
सतीरिति स्वपाविशेषणं वा भगवत्प्रयुक्तविभक्तेरन्यथात्वा-
सम्भवात् ॥ २६ ॥

कृच्छ्रात् श्रीकृष्णविश्लेषजात् ॥ २७ ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

हे धर्मकरन चारी सुशीलामो ! मैं तुमारे सङ्कल्प (इच्छा)
कू जानि गयो जो तुमने मेरा पूजन किया सो मेरे आशुमो-
हन तें सत्य होवेगो ॥ २५ ॥

मों मे जिनन ने बुद्धि लगाई उनको काम विषय
रूप नहीं होय है, जैसे भुंजे रन्धे यव उपजिवे योग्य नहीं
होय है ॥ २६ ॥

याते हे अवलामो ! तुमसब व्रजको जाओ तुम्हारे मनोरथ
पूरण भये । हे पतिव्रताओ ! जा मनोरथ से तुमने व्रतकरो
हो कात्यायनी की पूजा करी ही सो शरत ऋतु की
रात्रीनमें मेरे सङ्ग रमण करोगी ॥ २७ ॥

श्री शुकउवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—श्रीकृष्णभगवान् ने जब आज्ञा
दीनी तब सगरी कुमारिका मनोवांछित वरदान पायकर
श्रीकृष्णचन्द्र के चरणारविन्द को ध्यान करत वडो कष्ट तें व्रजकू
जात भई ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भक्त्याऽनुकम्प्य कन्यास्तास्तत्रिजितयज्वनाम् ।

पत्न्यनुग्रहतस्तेषामहन् कर्म महामदम् ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावायेदीपिका ।

विप्रभायांनुग्रहाय यक्षवाटं गच्छन् विप्राणां काठिन्यमभि-
प्रेत्य तेषांऽपि द्रुमाः श्रेष्ठा इति तानभिनन्दति चतुर्भिः-पश्य
तेति । हे स्तोत्रकृष्णादयो गोपाः एतान् द्रुमान् पश्यत परार्थ-
मेवैकान्तेन जीवितं येषां तान् तदाह-वातवर्षादीन्क्षयं सहन्तः
सहमाना अस्माकं वारयन्ति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतवर्षावतोषिणी ।

अधुना श्रीगोपकन्यासु प्रसादमुक्त्वा ततः तत्प्रस्ताव-
सादृश्यात् यक्षपत्नीषु प्रसादं वक्तुमारभते, अथ लीलान्तरा-
रम्भे सूच निदाघसमय इति विज्ञेयं निदाघाकांतपे तिग्म इति
वक्ष्यमाणात् अत एव सहाग्रजः भीमलदेवेन सहितः गोप-
कन्यावस्त्रहस्तादिने तत्र तेन साहित्याभावात् गोपैः परितो
वृत्त इति प्रागुक्तिर्वक्ष्यमाणा लीलायां तेषामपेक्षाविशेषात् देवकी-
सुत इति पूर्वस्मादेव हेतोः वृन्दावनाद्गतो दूरमिति प्रथमं
तावद्भिरिजमयं काम्यकवनं गतः तत एवास्य धातुरागमन-
वेशां वर्णयिष्यते पश्चात्-निदाघतृष्णागमितधेनुजलपायनार्थं
व्रजं दक्षिणे विधाय यमुनामागतः तच्च व्रजादागच्छत् मध्याह्न
भोज्यवस्त्रनार्थं तच्च श्रीयक्षपत्नीष्वप्राथनारूपकपार्थमिति
ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

तत्र वृन्दावनक्रमणप्रकारमाह-निदाघेति सप्ताभिः । आत्मन
इत्युपलक्ष्यं स्वस्य स्त्रेषां च कृत्रायितान् व्रजौकसो व्रजजन-
वर्त्तिनो द्रुमान् वीक्ष्याह वक्ति स्म ॥ ३० ॥

अथ प्रार्थयितव्यान् याज्ञिकानप्यनादरणीयतया ऽवज्ञाय
सखिमुख्यानभिमुखीकृत्य तान् द्रुमानस्तुवदित्याह-हे स्तोकेति
युग्मकेन । सम्बोधनक्रमोऽयं यथा दृष्टिप्राप्तमेव ज्ञेयः एते दश
श्रीकृष्णस्य दशदिक्ष्वेक्षणार्थं प्रेम्णा वर्त्तन्त इति केचित्
संभावयन्ति दशसङ्ख्याकत्वात् तत्र स्तोत्रकृष्णादयोऽष्टावष्ट-
दिक्षु देवप्रस्थवरूपौ छत्रधारणवर्त्मशोभनादिनोर्द्धाधोवेशयोः
एकादशो मद्रसेनस्तु गोपसेनाध्यक्षः सर्वावेक्षकस्तदानीं दूरे
स्थित इति लक्ष्यते ॥ ३१ ॥

महान् भागो भाग्यं येषां तान् तल्लक्षणाह-परेति । नोऽस्माकं
कोचिद्वातादीन् स्वयं सहन्ते तपस्विनः न त्वन्वेषां वारयन्ति
स्निग्धाश्च दयालवो वा केचित् परेषां वारयन्ति स्वयन्तु न
सहन्ते किन्तु तत्प्रतीकारं कुर्वन्ते एते च स्वयं सहमानाः
परेषां वारयन्तीति महामागत्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चरित्रान्तरमाह-अथेति । कदाचिद्वृन्दावनाद्गन्तः साग्रजो
गात्रारयन् ॥ २६ ॥

तीक्ष्णो निदाघार्कस्य त्रैमासिकस्यातपे आत्मनः स्वस्य
स्त्राभिः स्त्रायामिरातपत्रवदाचरितान् द्रुमानवलोक्य व्रजौकसो
गोपानाह ॥ ३० ॥

तदेवाह-हे स्तोत्रकृष्णोत्पादिभिः पञ्चभिः । स्तोत्रकृष्णाख्यः
कश्चिद्रोषवाजः ॥ ३१ ॥

[१६५]

एतान् द्रुमान् पश्यत कथम्भूतान् परार्थं परोपकारार्थमेवै-
कान्तं नियतं जीवितं येषां तान् तदेवाह-पश्यतेति । स्वयं वातादीन्
सहमानाः नोऽस्माकं तान्वारयन्ति हिमानिति पुंस्त्वमार्थम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

व्रजौकसः आदित्यन्वयः । तिग्मे तीव्रे ॥ ३०-३१ ॥

परार्थाय परोपकाराय एकान्तेन नियमेन जीवनं स्थायू-
रक्ष्यं येषां ते तान् नः वारयन्ति क्षुधितानस्मांस्तपयन्ति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतकमसन्दर्भः ।

अथेति लीलान्तरारम्भे च च निदाघसमय एव ॥ २६ ॥

निदाघाकांतप इति वक्ष्यमाणात् ॥ ३० ॥

अथ गोपैः व्रजौकसो निजसहवासिन इत्यर्थः । अथ पूर्व-
वद्विनोदवाक्यमेवेदं श्रीमगदीयत्वेन परमार्थतामपि वदतीति
भावः । अतो विनोदेनैव प्रत्येकमुख्यत्वात् सम्बोधयति हे
स्तोकेति ॥ ३१-३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अथ ज्ञानं निरूप्यते अन्यथा गोपालानामनर्थपर्यवसानं
क्यात् तैर्यद्यन्यार्थता बुध्येत तदा क्रमेण भगवदर्थमेव सर्वमिति
ज्ञातं भवेत् अतस्तेऽयमः परार्थतां विद्यां प्रथमपर्वरूपां भगवान्
बोधयितुं स्थानान्तरे जगमिष्याह-अथेति दशभिः । अथ भिन्न-
प्रक्रमेण गोपैर्वृतो भगवान् भक्तोद्धारार्थं प्रवृत्तो वृन्दावनात्
दूरं गतः वृन्दावनं परित्यज्याग्रे गतः वृन्दावनस्य तु स्त्रीप्राधा-
न्याज्ज्ञानं न भविष्यतीति तत्र गतानां ज्ञानार्थं प्रथमतो धर्म-
माह, वारयन् गा इति । पूर्वं तु न गोभिः सहितः नापि गोपाल-
सहितो नापि बलमद्रसहितः पश्चादेव चेति मिलिताः तस्मि-
न्नेवावसरे तदुक्त्वा ज्ञापितम् अथ गोपैरिति ॥ २६ ॥

तदा कियदूरे गत्वा अन्तेषु सर्वेषु कचिच्छायायामुपविष्टेषुपदे-
शार्थं किञ्चिद्विदित्याह-निदाघेति । निदाघकाळे योऽर्कः तस्यातपे
तिग्मेपि स्त्राभिः स्त्रायामिः आत्मनः स्वस्वातपत्रावितान् श्वेत-
च्छत्राकारेण समागच्छतः पूर्वं वर्णितान् वृक्षान् वीक्ष्य व्रजौ-
कसो गोपालान् प्रत्याह, व्रजजातापेक्षया च वनजाता एव वृक्षाः
समीचीना इति पञ्चपर्वी विद्यां बोधयिष्यति वृक्षदृष्टान्तेन वृक्षेषु
चतस्रो विद्या गोपेष्वेका यथैता अपि चतस्रो भवन्ति
तदर्थमुपदेशः यद्यपीदानीं न निदाघकालो नाप्येते आतपत्राविताः
किन्तु तेषां पूर्वावस्थामेव स्मृत्वा साम्प्रतं तान् द्रुमान्
दृष्ट्वाऽह ॥ ३० ॥

अत्रैकादशमुख्याधिकारिणो गोपा एकादशेन्द्रियाधिष्ठातृरूपा
तेचेत्परार्थो तदा सर्वं सिद्धमिति तान् सम्बोधयति, हे कृष्णेति
भगवतो नामकरणे अन्या अपि गोपिकाः स्वपुत्रनामं तथा
कृतवत्यः स्तोकोपि द्वितीयः अंशुरपरः श्रीदामा सुबलः भर्जुनः
विशालः ऋषभः तेजस्वी देवप्रस्थः वरूथपक्ष वरूथपो मनसः
तल्लिकटस्यो निकटस्थस्यैव कृष्णोवाचस्तोको रसस्य एकत्रोभय-
सत्त्वात् पुनरन्वेषां भिन्नतया सम्बोधनम् अंशुर्गोपास्य श्रीदामा

अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ।

सुजनस्यैव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः ॥ ३३ ॥

पत्रपुष्पफलच्छाया मूलवल्कलदारुभिः ।

गन्धानिर्यासभस्मास्थितोक्तमैः कामान्वितन्वते ॥ ३४ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

चक्षुषः सुबोधो बाह्वोः अञ्जुनः श्रोत्रयोः विशालस्त्वचः ऋषभः
पादयोः भ्रवादिष्टस्तज्ज्वा पाकश्चापकत्वात् एतेषां भगवता सह
संव्यवहार इति महत् पर्वसिद्धं तत्सम्बोधनेन निरू-
पितम् ॥ ३१ ॥

द्वितीयमाह-पश्यतेति । धर्मः प्रथमं पर्वपरित्यागेन परार्थता
द्वितीयं सर्वत्र भगवद्बुद्धिस्तृतीयं तस्य ज्ञापिका सर्वसेवा अका-
मश्चतुर्थः भगवदीयानां चिदतस्तुष्टं तदा कृतार्थता भवतीति
प्रथमं बाह्वो धर्मोपेक्षते तादृशमाह, पश्यतेति । आदौ धर्म-
सन्देहे धर्मात्मानो द्रष्टव्याः धर्मो हि भागवतामेव फलति अन्यथा
विघ्नः स्यात् भाग्यं च महत् तस्य ज्ञापकं यशः सर्वैरुच्य-
मानं तदाह, महाभागानिति । धर्मस्वरूपमाह परार्थेति जीवनं
तदुपकरणं च स्वस्य तत्र परार्थमेव चेज्जीवितं तदा अन्ते
धर्मो निरूपितः स हि मुख्यः “अन्ते या मतिः सा गतिः” इति
सामान्यपक्षं व्यावर्त्यति परार्थमेव एकान्ततः जीवनं वर्त्तते
येषामिति एकान्तत्वात् न स्वार्थपरार्थत्वरूपमध्यमत्वं स्वार्थं
त्वधमम् एवं स्वरूपतोऽन्ततो धर्मं निरूप्य बाह्यं धर्ममाह, वातवर्षेति ।
जीवनेन हिवर्धत इति शरीरं सा वृद्धिः परेच्छपैव यदि च परो वृद्धिं
न मन्यते तावत्तैव दारुणा कार्यमिच्छति एवं जीवनं चेत् परार्थता
भवति तथा धर्मोपि यदि परार्थ एव भवेत् केवलश्चेदधमः
उभयार्थश्चेत् कास्यो मध्यमः यथोपवासाः विद्यमानमश्रमन्योऽपो-
दत्वा तदभावे रन्तिदेवस्यैव मोक्षहेतवः स्ततोऽप्यभावे अन्यतः
पोषणो तेषां दुःखाभावाय मध्यमः तदुभयभावे कुशात्मकः
निर्दुःश्चेत् अधमोपि महान् सकामश्चेत् मध्यमः अन्यापकारी-
त्वधमाधमः तत्रोत्तममाह, वातः वर्षाः आतपो हिमश्च त्रयः
कालगुणाः आद्यः चतुर्णां सहकारी एतान् सहन्तोऽन्येषामे-
तान् वारयन्ति तत्रापि नः अस्माकं अनेन प्रमाणं प्रत्युपकारा-
भावश्चोक्तः बाह्यमेतदेव तपः अनशनादिकं तु प्रायश्चित्तमिति
न धर्मत्वेन परिगणितम् अन्ये सर्वे भेदा हीनाः ॥ ३२ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गोपकन्याप्रसादस्य प्रस्तुत्यारोहितः स्मृतौ ।

यश्चपत्नीप्रसादोऽतस्तं विश्वरभून्मुनिः ॥

अथेति समान्तरव्यञ्जकं कदाचिन्निदाघाकां वित्यर्थः ॥ २६ ॥

वरमुदारवृत्तयोनावपि जन्म साक्षिः प्रार्थ्य न तु कृपणाकर्मि-
विप्रजातावितमिमर्थं ज्ञापयितुं वृत्तान् स्तौति, सखीन् सम्बोध्य

पश्यतोऽनं चतुर्भिः । स्तोत्रकृष्णादयोऽष्टावष्टादिभ्यु कृष्णस्य रत्नग-
कमंसु स्थिताः देवप्रस्थवरूपौ छत्रधारकधर्मशोधकावित्युद्गाहो
देशकृतयोः स्थितौ एकादशां भद्रसेनस्तु गोपसेनाध्यक्षः सर्वा-
वेक्षकः ॥ ३०-३१ ॥

नदानीं दूरेस्थित इति लक्ष्यते ये वातवर्षादीन् स्वयं सह-
मानान् अस्माकं वारयन्ति ॥ ३२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥ २६ ॥

व्रजौकसः स्तोत्रकृष्णादीनाह ॥ ३० ॥

परहितकारिणो दुमा अपि धन्या इति तानभिनन्दति—हे
स्तोत्रकृष्णोति चतुर्भिः । परार्थमेवैकान्तं नियतं जीवितं येषां
तान् एतान् दुमान् हे स्तोत्रकृष्णादयः पश्यत परार्थ-
कान्तजीवितत्वमेवाह—वातादीन्स्वयं सहन्तो नोऽस्माकं वार-
यन्ति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

ताके पीछे देवकी के पुत्र भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र गोपन कू
अपने सङ्ग लेकर गऊन कों चरावत वृन्दावन मे तें दूर चले
जात भये ॥ २९ ॥

बड़ी तीक्ष्ण जो गरमी की धूप है तामें अपनी छायासू
छसान के नाई सुखदेन वार वृक्षनकू देखिके श्रीकृष्णचन्द्र व्रज-
वासीन सूं बोखत भये ॥ ३० ॥

श्रीकृष्णचन्द्र बोले, कि—हे स्तोत्र ! हे कृष्ण ! हे अशो ! , हे
श्रीदामन्, हे सुबल, हे अञ्जुन, हे विशाल, हे ऋषभ, हे तेजस्विन् !
हे देवप्रस्थ ! हे वरुथप ! ॥ ३१ ॥

इन को व्रज के बड़ भागी वृक्षन कों तौ देखौ, ये सब
एक केवल पराये कई अर्थ जिये हैं । और आप. पवन,
वर्षा, घाम, शीत सहैं हैं, और हमारे दुःखन को निवारण
करें हैं ॥ ३२ ॥

भीमरक्षामिकृतभावार्थदीपिका ।

सुजनस्य कृपाबो रार्थिन इव ॥ ३३ ॥

निर्यासो घनरसः तोकमाः बहुवाच्यद्वाराः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु ।

प्राणैरर्थेर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत्सदा ॥ ३५ ॥

इति प्रवालस्तवकफलपुष्पदलोत्करैः ।

तरुणां नम्रशाखानां मध्येन यमुनां गतः ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

इत्याभिनन्दन् प्रवालादिसमुद्भूतशोखानां तरुणां मध्येन यमुनां गतः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवोपनिषी ।

न च केवलं घातादिदुःखात् रक्षन्ति सर्वार्थं च सम्पादयन्तीत्याह—महो इति आश्रयाम् । महो इति विस्मये हर्षे वा चरं सर्वतः भ्रष्टं कुतः सर्वेषां प्राणिनाम् उपजीवनं जीविका-हेतुः जीविनामिति पाठे स एवार्थः हेतुर्गोप्यजन्तार्थानिः तदेवाह—येषां येषां विमुखा न यान्ति जनाः च प्रसिद्धौ ॥ ३३ ॥

तदेवाह—पत्रेति । गन्धः रसादिभ्यः आस्थिनारांशः ॥ ३४ ॥

फलितमाह—एतावदिति । देहिनां विचित्रबहुलदेहभूतां कर्तुं भूतानां प्राणादिभिः कृत्वा देहिषु जीवेषु श्रेय आचरणं यत् पाठान्तरे श्रेय एवाचरेत् सदेति यत् “एतावत् जन्म साफल्यम्” इति तत्र प्राणैरिति प्राणानादरेण कर्मभिरित्यर्थः । धिया सदुपायचिन्तादिना वाचा उपदेशादिरूपया एषां समुच्चयः शक्त्यभावे परपरोपादानं च ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

स्तवकाः पुष्पाणां गुच्छकाः मध्येन मध्यवर्तिवर्मनेत्यर्थः एवं तिग्मतापाऽप्राप्तिः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

महो सर्वप्राणिन उपजीवयतीति तथा तेषां द्रुमाणां जन्म चरं मनुष्यजन्मनः भ्रष्टं किञ्च सुजनस्य वदाम्यस्येव येषामर्थिनो विमुखा न यान्ति किन्तु छायाफलादिभिः संतुष्टा एव भवन्ति ॥ ३३ ॥

तदेवाह—पत्रेति । पत्रादिभिरर्थिनां कामान्वितन्वते विस्तरेण वदत इत्यर्थः निर्यासः घनीभूतरसः अस्थीनि शान्ताग्रयोङ्गाराः दांकाः पल्लवाद्यङ्कुराः ॥ ३४ ॥

अनुपकारिणां जन्म वृथैवेत्यभिप्रेयमाह—एतावदिति । इह लोके देहिषु मध्ये देहिनां जन्मनः साफल्यमेतावदेव कियत् प्राणादिभिः श्रेय आचरणं भूतहितकरणमित्येतावत् ॥ ३५ ॥

इतीत्यभिनन्दन् प्रवालादीनामुत्करैः समुद्भूतशोखाः येषां तेषां तरुणां मध्येन यमुनां गतः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयधनजीयकृतपदरत्नावली ।

सुजनस्य जन्मनः साफल्यमेतावत् अर्थिनो येषां विमुखा

न यान्तीति ये अस्थ्या सारेण तोषमैः अङ्कुरैः साफल्यमेतावत् ॥ ३३—३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

अस्थि सारांशः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वैष्णवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं धर्म निरूप्य परोपकारलक्षणाभ्यर्थरूपं निरूपयति—महो इति । एवामेव चरं जन्म देहग्रहणानन्तरजीवितं येषां न स्वार्थापेक्षा तदुपपादयति—सुजनेत्येति । दृष्टान्तेन महो इत्याश्रयश्च एतादृशमपि जन्म जायते इति अत्र स्वकार्ये नास्त्येव भगवतोप्यवतारे लीला भवति यद्यपि सा परार्था तथापि लोकप्रसिद्धा स्वार्थापि भवति अतो भगवतोप्याश्रयं केवलं कर्मफलभोगे मग्नदूकानामिव परार्थता न स्यात् अत एवामेव जन्म चरं तत्र हेतुः सर्वप्राणिनामुपजीवनं यस्मिन्निति ये हि सर्वान् जीवयन्ति ते सफलजीवनाः तद्येन भवति तत्सुजनेषु प्रसिद्धं यथा सतां समागतोऽर्थी याचकः विद्यमानेयं विमुखा न गच्छति तादृशो बुद्धिमान् इत्येकवचने येषामिति सर्वनाम्ना वृत्ताः सर्वे तद्विधा एवेत्याधिक्यं निरूपितं वै निश्चयेन गृहीतुं योग्याः तत्रार्थित्वे सम्पन्ने विमुखा न भवन्ति अत्रेऽपि कीनां मुनेन प्रविशन्ति यदिदार्क्यं भवन्ति नापि कालमुखे पतन्ति यदि वृक्षमिश्रका एव भवन्ति ॥ ३३ ॥

एवमर्थोत्तमतां निरूप्य कामोत्तमतां निरूपयन् एतेषां कामजनितमपि सर्वपरार्थमेवेत्याह—पत्रेति । पत्राणि संयोगिद्रव्याणि यथा केशः दन्ताश्च तत्र पत्राणां सर्वोपयोगः न केशानां कथञ्चन पुष्पाणि रजोरूपाणि तानि सर्वपुरुषार्थसाधकानि स्त्रीणां तु तासामप्यपकारजनकानि फलानि पुत्रा इव तेषामर्थं परमन्यान् घातयन्ति न तु तां प्रयच्छन्ति छायागृहमिव न तत्र सर्वः प्रविशति प्रविष्टोऽपि तापयुक्तो भवति शीतवत् भयं च प्राप्नोति व्यसनानि च वृष्टिवत् मूलं तेषां धर्म एव प्राणिनां धर्मपशवो हन्यन्ते अत्र तु मूलमप्यन्येभ्यः प्रयच्छन्त्यौषधार्थं तथा वल्कलानि च परिच्छेदा घटपटादय इव दार्क्याणि काष्ठानि शुष्काणि उपभुक्तशेषमपि नाभ्यस्मा उपकरोति स्त्रीशरीरादिषु तथा प्रसिद्धिः गन्धः चन्दनादिषु कीर्तिवत् प्रसिद्धनामानोपि नास्तीति नोपकुर्वन्ति, निर्यासः तदन्तः सारः साक्यरूपः भस्म तदभाववन्मृतोपि प्रेतवत् आह्लादिकारिणाह्लादपकरोत्येव इदन्तु स्वात्मनादातुं पयुज्यते अस्थि इङ्गाणाः ते सर्वे च तैजसेषूपकुर्वन्ति एतेषां एवमिति न कस्याप्युपकरोति प्रत्युत दोषे

तत्र गाः पाययित्वाऽपः समृष्टाः शीतलाः शिवाः ।

ततो नृप ! स्वयं गोपाः कामं स्वादु पपुर्जलम् ॥ ३७ ॥

तस्या उपवने कामं चारयन्तः पशून् नृप ।

कृष्णारामावुपागम्य क्षुधार्ता इदमब्रुवन् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां दशमस्कन्धे यमुनागमनं नाम

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी

निमित्ततामापद्यते नारं स्पृष्टेत्यादौ तोकमाः सूक्ष्मवृक्षाः शाखा
रूपाः दासादिवत् एवं सर्वैरेव सर्वेषां कामान्वितन्वते । किञ्च,
न केवलं परार्थं कुर्वन्ति स्वार्थमपि किन्तु परार्थमेव ॥ ३४ ॥

अतो मोक्षरूपा विरक्ता क्षान्तिनः पूर्णस्वार्था इति वक्तुमाह-
एतावदिति । एतावद्व्यमवद्यज्जन्म तत्सफलम् अतः एतावदेव वक्ष्य-
माणरूपमेव जन्मसाफल्यं देहिनां गृहीतदेहानां देहिषु गृहीत-
देहेषु देहग्रहणं भगवदिच्छया स्वस्थान्येषामपि तत्र न स्वार्थं वा
काचित् ततः संस्कारैः सिद्धे क्षान्तिं यदि सर्वं तुल्यता तदा न
कोपि पुरुषार्थः भगवान् पुनः स्वार्थं सर्वं सृष्टवान् ततः स्व-
यमपि सर्वं स्वकीयं स्वार्थं कुर्यात् तदा भगवानिव भवेदिति
भवतारतुल्यतया जन्म सफलं भवति नोचेत् प्रवाहत्वं एव
परार्थमेव स्वामिति स्वार्थता न सम्भवत्येव तदाह, प्राणैरर्थैरिति
एते चत्वारः प्राणादयः सर्वपुरुषार्थोपयोगिनोऽपि अर्मादिषु
प्रत्येकं स्वातन्त्र्येण कल्पताः अन्ः प्राणैः यः साध्यो धर्मः तं
परार्थमेव कुर्यात् अर्थाः स्पष्टा एव बुद्धिः कामरूपा सविषय-
त्वात् वागुपदेशरूपा मोक्षदायिनी एवं सर्वेषां चतुर्भिः सर्व-
पुरुषार्थाः साधनीयाः एतदपि सदा इतीति समाप्तिः एवमुप-
दिश्येति नोक्तं पूर्ववत् अन्यथयं लीला न स्यात् यथा भगवतः
क्रिया वर्णिता उक्ता ॥ ३५ ॥

एवं वाक्यान्यप्युक्तानि ततो यत्कृतवान् तदाह-इति प्रवा-
लेति । तेषां परार्थत्वं यत्र प्रसिद्धं तत्प्रदर्शयन् तेषां मध्येन
माणेण यमुनां गत इति सम्बन्धः येषु वृक्षेषु पञ्चाङ्गानामुत्तरा
वर्तन्ते राशयः प्रवालाः कोमलपत्राणि स्तवकः पुष्पाणां
पत्राणां वा फलानि पुष्पाणि च दलानि च केवलानि तैः पञ्च-
विधैरपि समूहैः नम्राः शाखा येषाम् एतावदपि दत्त्वा विनीताः
तेषां मध्ये गमनं तद्धर्मसम्बन्धाय यमुनापि पुनरेतादृशधर्मवतीति
तत्र गतः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायंर्द्धिनी ।

सुजनस्य आतिथेयस्य अर्थिनो याचकाः ॥ ३३ ॥

निर्यासो निबिडरसः अस्त्रिसारांशः तोकमाः पल्लवाद्यङ्कुराः ३४

जन्मनः साफल्यमेतावदेव ॥ ३५ ॥

प्रवालादिभिर्नतशाखानाम् ॥ ३६-३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वान् प्राणिनः उपजीवयतीति सर्वप्राण्युपजीवनम् परो-
पकारित्वेन शोभनो जनः सुजनस्तस्यार्थिन इव येषामर्थिनो
विमुखा नैव यान्ति ॥ ३३ ॥

पत्रादिभिरर्थिनां कामान् वितन्वते तत्र निर्यासोद्यनरसः
अर्थानि शान्तोग्नयोद्गारा तोकमाः पल्लवाद्यङ्कुराः ॥ ३४ ॥

प्राणादिभिः देहिषु श्रेयस्तद्धितं सदाचरेत् एतावद्देहिनां
जन्मसाफल्यम् ॥ ३५ ॥

इत्येवं नदन् प्रवालाद्युत्करैः समूहैर्नम्रशाखानां मध्येन
मध्यतः यमुनां गतः प्राप्तः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका

अहो ! धन्य है इनको जन्म जो सब प्राणीन को
जिवावन वारो है, जैसे काऊ ब्यावान् सज्जन पुरुष के
समीप तें याचक जन विमुख नहीं जाय है, ऐसे इन वृक्षन
के समीप आय के प्राणी विमुख नहीं जाय हैं ॥ ३३ ॥

पत्र पुष्प, फल, छाया, मूल, बलकब, काष्ठ, गन्ध, गोंद,
मरुम, कोयला, और कोपर, इन चीजन कारकें सब प्राणीन
की कामना को ये वृक्ष पूरण करें हैं ॥ ३४ ॥

या लोकमें देह धारिन के जन्म की इतनी ही सफलता
है, कि—अपने प्राण, धन, बुद्धि, और वाणी सों सदा परार्थ
के श्रेय (मले) को आचरणकरे ॥ ३५ ॥

ऐसे वृन्दावन के वृक्षन की बड़ाई करते, पात, गुच्छा,
फल, फूल, और बलन के समूहन तें नई रही शाखा जिनकी
उन वृक्षन के बीच में होके श्रीकृष्णचन्द्र यमुना तीर पै
जात भये ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायां दीपिका ।

कुमारिकाश्रयः पूर्वमेव तत्रमांकुलतया अगृहीतभोज्यानामेव
निर्गमात्क्षुधार्ता इत्युक्तम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृत भाषायां दीपिकायाम्

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र तस्यां सुमृष्टा अतिस्वच्छाः शिवाः आरोग्यकरत्वेन पुण्यप्रदत्वेन च मङ्गलकराः ततस्तदनन्तरमेव यतो गोपाः नादशधर्मा एव हे नृपेति तव प्रजापालनवक्षेयमपि गोपालने धर्म इति भावः । स्वादु बहु पशुसङ्घैस्तत् त्र्योमेऽपि सुमृष्टत्वादि-गुणयुक्तमेवेत्यर्थः । इति जलमाहात्म्यमुक्तम् अतः कामं यथेष्टम् अत एव पुनर्जन्मपदं सार्थकम् ॥ ३७ ॥

उपवने प्रायोऽशोकतरुमण्डित इति ज्ञेयम् । अग्रे तथोक्तेः अतः फलाद्यभाषोपि सूचितः कामं पशुनामिच्छानुसारेणेत्यर्थः क्षुधात्ता इति श्रीरामकृष्णयोरपि क्षुद्रनुमानेन विशेषार्तिर्ज्ञेया निजतदुल्लेखस्तु जेमपरिपाटी याज्ञिकान् प्रति तु वक्ष्यते “रामा-च्युतौ वो लपतो बुभुक्षितौ” इति विनान्तरवत् तद्विने दध्यो-दनाद्यनानयनं च केनचिन्मिषेण यज्ञपत्नीनामनुग्रहाय श्रीमगवतैव घटितं यासाम् उत्कर्षार्थमेव याज्ञिकानां निकर्षो दर्शयिष्यते तेषां तद्दर्शनार्थमेव वृक्षाः श्लाघिता इति ज्ञेयम् । उपसमीपे आगत्य वक्ष्यमाणाऽर्थस्य गौरवाय इदं वक्ष्यमाणां अत्रानवसरे छायापातो वक्ष्यमाणास्त्रीणां विशेषस्मृत्या पूर्वेवत् क्षणं श्रीबाद-रायणोऽस्तब्धतया तत्कथाविच्छेदात् एवमन्यत्राप्युक्तं हे नृपेति । वक्ष्यमाणाश्चर्चस्त्रीणां अवशोऽस्त्यन्तावधानार्थम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र यमुनायां मधुराः शीतला निर्मलाश्चापः जलानि गाः प्राययित्वा हे नृप ! गोपाः कृष्णादयः स्वयमपि शुद्धजलमपुः ॥ ३७ ॥
ततस्तस्या यमुनायाः समीपे वने पशुश्चारयन्तो गोपाः हे नृप कृष्णारामावुपामन्वाहूय सम्बोध्य वा वपनम्येति पाठे समीप-मेत्य इदं वक्ष्यमाणमब्रुवन् कथम्भूताः क्षुधाऽऽताः प्रातर्भुक्वन्तोपि विप्रपत्नीरनुजिघृक्षता भगवतोत्पादितया क्षुधा पीडिता इति भावः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
(विजयध्वजरीत्या विंशोऽध्यायः)

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सुमृष्टाः अतिस्वच्छाः स्वादु पशुसङ्घैस्तत्र्योमेऽपि सुमृष्ट-त्वादिगुणयुक्तमेवेत्यर्थः । अथ कामं यथेष्टम् अत एव पुनर्जन्मपदं सार्थकम् ॥ ३७ ॥

क्षुधात्ता इति श्रीकृष्णारामयोरपि क्षुद्रनुमानेन विशेषार्ति-र्ज्ञेया निजतदुल्लेखस्तत्प्रेमघटित इति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भे
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्र गतस्य कृत्यमाह-तत्रेति । तत्र यमुनायां गाः अपः पाय-यित्वा ततो गोपाः स्वयमपि भगवान् कामं यथेच्छं जलं पशुः प्रातरेव गृह्णाद्विस्मृताः भोजनाभावात् क्षुधिता भगवदिच्छया च लब्धमक्षा अपि गृहगमनप्रत्याशारहिताश्च जलमेव पशुः आपः स्त्रीप्रकृतिकाः अतः स्त्रजातीयाः पायिताः सुमृष्टा उज्ज्वलाः पङ्कादि-दोषरहिताः शीतलाः गुणवत्यः शिवाः परिणामत आरोग्य-कराः जलं नपुंसकमपि कामरूपं स्वादु स्वादिष्टम् अनेनाधिक-मपि पातुं शक्यत इत्युक्तम् ॥ ३७ ॥

एवं जाते आपातत एव क्षुभिवृत्तेति विशेषं प्रार्थयितुं भगवन्तं विज्ञापयामासुरित्याह-तस्या इति । काल्मिष्या उपवने पशुश्चारयन्त एव कृष्णारामावुपागम्य तालफलन्मायेन किञ्चि-द्वचनमब्रुवन् गोपा इत्यविवेकिनः सर्वत्र राजशक्ति सम्बोधनं स्नेहेन कथायां रसोत्पादनार्थं राजशक्ति सम्बोधनेन महत्त्वं सूच्यत इति सर्वार्थं भगवानेव वक्तव्य इति विद्याफलमन्ते सूचितम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
सुबोधिण्यां दशमस्कन्धविवरणे
एकोनविंशोऽध्यायविवरणम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इति सारार्थदर्शिण्यां द्विषियमां भक्तचेतसाम् ।
द्वाविंशो दशमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शिवाः भयस्कराः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वाविंशाध्यायप्रकाशः ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

हे नृप ! वा जगै सगरे गोप गऊन को शीतल सुन्दर
जल पिवाय क ता पीकै आपहू खूब स्वादु जल पीवत
भये ॥ ३७ ॥

वा यमुना के तीर बागन में इच्छापूर्वक गायन कूं
चरावत भये वाईसमें गोपन को लगी जो भूख तासों
पीडित होय के श्रीकृष्ण बलराम के समीप भाय के ऐसे
बोखत भये ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध में वाईसवें अध्याय की,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

—○*○—

गोपा ऊचुः ।

राम ! राम ! महावीर्य ! कृष्ण ! दुष्टनिबर्हण ! ।

एषा वै बाधते क्षुन्नस्तच्छान्तिं कर्तुमर्हथः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति विज्ञापितो गोपैर्भगवान् देवकीसुतः ।

भक्ताया विप्रभार्यायाः प्रसीदन्निदमब्रवीत् ॥ २ ॥

प्रयात देवयजनं ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।

सन्नमाङ्गिरसं नाम ह्यासते स्वर्गकाम्यया ॥ ३ ॥

तत्र गत्वौदनं गोपा ! याचतास्मद्विसर्जिताः ! ।

कीर्तयन्तो भगवत आर्यस्य मम चाभिधाम् ॥ ४ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावायैदीपिका ।

त्रयोविंशे ततो गोपैरश्रयाञ्जापदेशतः ।

तत्पत्न्यनुग्रहात्कृष्णो दीक्षितानन्वतापयत् ॥

॥ १ ॥

भक्ताया इत्येकवचनं सद्यः सायुज्याभिप्रायेण ॥ २ ॥ ३ ॥

अस्मद्विसर्जिता आवाङ्मयां प्रदिताः सन्तो याचध्वम् युष्माकं तत्र लज्जा । ननु, तथाप्यपात्रत्वाद्भस्मभ्यं किमिति दास्यन्तीति चेत्तत्राह—कीर्तयन्त इति ॥ ४—६ ॥

भीमजीविगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ ते क्षुधार्ता अपि सख्यस्त्रमावाप्तमविशेषमवलम्ब्य तेन प्रस्तुतां वृक्षाणां सर्वार्थदताममन्यमानाः सर्वार्थदानार्थं मनुष्याणां प्रचारं परित्यज्य यास्मानिहानातमेवप्रार्थयन्ते, रामेति । अस्मानपि रमयेति भावः । वीप्सा क्षुधार्ता हे महाबाहो इति सामर्थ्यमुक्तं महावीर्येति पाठेपि सप्यार्थः कृष्ण ! परमानन्दघनमूर्त्त ! अतस्त्वदीयानां क्षुधुःखमयुक्तमिति भावः । विशेषतश्च हे दुष्टनिबर्हणेति “क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य आसृज्यः” इति श्रुतेः । न अस्माकं दुःखप्रदमेतं क्षुदरिमापि नाशयेति भावः । स्नेहविशेषेण तयोरभेदात् त्रौ प्रत्येव प्रार्थनं तत्रादौ रामसम्बोधनं तत्रैवाप्रेक्षितं च लोकमयोदानुरूपेण तद्वैरवेणैव भीकृष्णस्य सुखात् स्वयं च वक्ष्यते कीर्तयन्त इत्यादि एषा दुस्सहत्वेनानुभूयमाना अर्हथः योग्यौ भवथः इत्यादिश्रवणमपि सूचितं वस्तुत इत्यमप्येका कीदृश ॥ १ ॥

भगवान् सर्वशक्तिमानपि इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत्, कुतः ?

विप्रभार्याया इति । जातवैकृत्यं सर्वासां तासामविशेषेणोपादानार्थं ताः प्रति प्रसीदन् अनुग्रहं कर्तुं तत्र हेतुः भक्तायाः चिरं भगवति जातरतेः तथाप्यादौ विप्रेषु याचनं तासामेव माहात्म्यप्रदर्शनाय तत्राप्रे व्यक्तं भावि । ननु, तासां भक्तत्वं कथं जातं तत्राह, जगदीश्वरः तदानीं जगत्स्यपि मधुरमैश्वर्यं प्रकाशयति तस्मिन् परमसुकोमलहृदयानां तासां भक्तिः कथं न जायतामिति भावः । देवकीसुत इति पाठे स एव भावः ॥ २ ॥

देवयजनं यज्ञवाटं ब्रह्मवादिनः वेदघोषणशीलाः ननु वेदार्थविद इति गूढोऽभिप्रायः अत एव स्वर्गकाम्यया सन्नं यज्ञमासते अनुतिष्ठन्तीत्युक्तं हि निश्चितम् ॥ ३ ॥

यदि तु सङ्कोचं मन्यध्वे तर्ह्यावयोरेव निदेशकारित्वेनास्मानं ख्यापयत ननु पित्रादिनाम्नेत्यभिप्रेत्याह—अस्मद्विसर्जिता इति । तत्र च विशेषमाह—कीर्तयन्त इति । भगवतो महाप्रभावस्येति तत्र युक्तिश्चोक्ता मम च तत्सम्बन्धेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

१—६ ॥

भीमहीररात्रवाचार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थमब्रुवन्नित्युक्तं किन्तदित्यत्राह—रामरामेति । नोऽस्मान्ना क्षुद्बाधते तस्याः क्षुधः शान्तिं कर्तुमर्हथः ॥ १ ॥

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विप्रभार्याया इत्येकवचनं जात्यभिप्रायकं विप्रभार्यायां प्रसी-
दन् ता अनुजिघृक्षुरिदमब्रवीत् ॥ २ ॥

तदेवाह-प्रयातेति । ब्रह्मवादिनो ब्राह्मणाः देवा इत्यन्तेऽस्मि-
न्निति देवयजनमाङ्गिरसाख्यं सत्रमासतेऽनुतिष्ठन्ति ॥ ३ ॥

हे गोपास्तत्र यज्ञवाटे गत्वाऽऽमद्विसर्जिताः ब्राह्मण्यं
प्रेषिताः धर्ममिति वदन्तोऽजं याचत याचध्वम् अस्मद्विसर्जिता
इत्येतदेवोपपादयति-भगवत आर्यस्याप्रजस्य रामस्य मम
आमिषां नामधेयं कथयन्तो याचतेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृष्णभक्तौ योग्यतैव वक्ष्यसी न शास्त्रज्ञानमित्येतत्कथय-
त्यस्मिन्नध्याये, तत्र गोपानां कृष्णस्य च प्रश्नप्रतिवचने कथ-
यति-शुक इति । दुष्टनिवर्हणं, दुष्टजनोन्मर्दनं । क्षुत् भोक्तुमिच्छा
बाधते क्लिश्नाति अस्याः क्षुधः शान्तिं प्रशमं "शान्तिः
प्रशममङ्गले" इति यादवः ॥ १ ॥

विप्रभार्यायाः पतित्यक्तायाः जातावेकवचनं भक्ताः वा इति
छेदो वा ॥ २ ॥

देवयजनं यज्ञवाटे सत्रं बहुकर्तृकम् आङ्गिरसम् आङ्गिरसा
वृहस्पतिकथितं वृहस्पतिसवनमित्यर्थः । आसते कुर्वन्ते अनेकार्थ-
त्वाद्धातूनां दिशब्दो हेतौ यस्मात्सत्रे अजं देयं तस्मात्प्रयात ॥ ३ ॥

अस्मद्विसर्जिता नियुक्ताः निमुक्ता वा युष्माकं का वा तत्र
लज्जा ननु, अस्माकं गोपात्वन्नापात्रत्वात्किमिति दास्य-
न्तीति तत्राह-कीर्तयन्त इति । आर्वस्य अष्टस्य रामस्याभिषां
नाम ॥ ४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १ ॥

भक्ताया इति जातावेकवचने स्वभावतः कृष्णप्रधानचेतस्त्वे-
नाहुः ॥ २-५ ॥

भीमहृत्पाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कर्मज्ञाने वैदिके तु विद्यत्यध्याय उक्तवान् ।

उभयानिर्णयो बाहू सोऽप्यत्र विनिरुन्यते ॥

साक्षाद्भगवतोक्तं हि यथापूर्वं न भासते ।

परं परोक्तमप्येवं स्त्रिया भावस्तथा परः ॥

पूर्वाध्याये विद्यापञ्चपक्षा उपदिष्टा तेन मोहः सर्वोऽप्यपगतः
द्वैष्टिका धर्मास्तु नापगतास्तेऽपि चेदपगता भवेयुः तदा कृतार्था-
भवन्तीति तद्विनिश्चित्य सर्वे गोपायाः परमाधिकारिणो विद्या-
पयन्ति-रामरामेति । आहरे धीपसानाकना-

"रामस्ते योगिनोऽवन्ते सत्त्वान्धे चिदात्मनि ।

इति रामपदेनासी परं ब्रह्माभिधीयते" ॥

अतो यथात्मनि रतिर्भवति तथा कर्त्तव्यमिति प्रार्थना तत्र सामर्थ्यं

माह-महावीर्यति । अयं हि ज्ञानात्मकः श्रुतिरूपः आवेशी
च, भगवन्तं च प्रार्थयन्ति-कृष्णबुधनिवर्हणेति । "क्षुत्क्षुत् वै मनु-
स्यस्य भ्रातृव्यः" इति श्रुतेः । सदानन्दतिरोभावरूपा सदानन्दा-
देव गच्छतीति कृष्णोति सम्बोधनं यदीयं क्षुत् बाधिका मृत्यु-
रूपाऽपि भवति तथापि निवारणीयेति ज्ञापयितुमाहुः-बुध-
निवर्हणेति । सर्व एव बुद्धाः त्वया निवार्यन्त इति स्त्रीनिवारणं
अस्माकं सामर्थ्यं न हि विद्यया स्त्रिया क्षुद्रपा स्त्री निवर्त्तते
तदाहुः-तच्छान्तिं कर्तुमर्हयेति । तस्याः शम एव कर्त्तव्यः यथा
न बाधते यथा अज्ञानादिदोषनिवृत्तौ शास्त्रमुपायः तथानुज्ञि-
वृत्तावपि ज्ञानरूप एव कश्चनोपायो वक्तव्य इति भावः ॥ १ ॥

भगवांस्तु संसारस्याग्रपञ्चाद्भावेन गमनं स्यादिति विचिन्त्य
सुतरां स्त्रीणाम् उपकारार्थं तत्रापि ब्राह्मणस्त्रीणां पुरुषाधिकार-
रहितानां धर्ममार्गमपि स्थापयितुं प्राप्तज्ञानानां भिक्षाटनमेव
मुख्यमिति विचिन्त्य प्रथमं पुरुषभिक्षामुक्तवान् द्रव्ये हि तेषां
स्वास्थ्यमिति अर्चौकिके तृपाये स्त्रीणां मुक्तिर्न स्यात् सर्वेषां
च सत्सङ्गो न स्यात् ततः सम्प्रदायोच्छेदश्च स्यात् अभिमाना-
भावाद्गीनता तु नास्त्येव भगवत्कृपया नापि लोके अतो भग-
वान् याचनमेवोपदेष्टुकामः उत्तरं इत्तवानित्याह-इतीति । एव
गोपैर्विज्ञापितोऽपि भगवान् सर्वसमर्थोऽपि देवकीसुतः परमकृपालुः
सुतरां स्त्रीषु कृपावान् भक्तिमार्गप्रवर्त्तकः भक्ताया विप्रभार्यायाः
प्रसीदन् तस्याः प्रसादं करिष्यन् इदं वक्ष्यमायां याचनरूप-
मब्रवीत् ॥ २ ॥

ज्ञानं हि ब्रह्मात्मकं बीजरूपं तद्व्याप्यैव चेतपरिपुष्यते तदा
ब्रह्मयोग्यं भवति यथा बीजं ब्राह्मण्यमेव पुष्टं ब्राह्मणाद्येनैव
पुष्टिं गतं ब्रह्मसंस्कारिब्रह्मणा वेदेन च व्याप्तं ब्रह्मसाध्या कल्पते
तथेदानीमपि ज्ञातं ज्ञानं ब्राह्मणाद्येनैव चेतुष्विति तदा कार्य-
क्षमं भवति तत्रापि ब्राह्मणाः पूण्यज्ञानकर्मनिष्ठाः ननु याह-
शास्त्रादशाः अन्नमूलकमेव हि ज्ञानम् "अन्नेन प्राणाः" इत्यादिपर-
परया श्रुतौ विज्ञानेनात्मानं वेदयतीत्यन्तभूतायां तथैव निरूप-
यात् तस्मादन्नं ददन् सर्वाण्येतानि ददातीति च ब्राह्मणवत्
मेवाज्जं भुक्तं संज्ज्ञानं जनयति तद्वद्वारा सर्वेदानीत् ज्ञानं ब्राह्मण
एव प्रतिष्ठितमिति अस्याऽप्येव ज्ञानादिकमन्योक्तमेव स्यात् ततश्च न
तत् ब्रह्मज्ञानं भवेत् अतो भगवान् प्रथमं ब्राह्मणस्वरूपमाह,
पञ्चाद्याचनं वक्ष्यति-प्रयातेति । देवा इत्यन्ते अस्मिन्निति देव-
यजनं यज्ञभूमिः तेषां भेदाः भूलावनेके अयथाभूते देशे सङ्गो न
कर्त्तव्य इति ज्ञापनार्थः । ब्राह्मणा एव सर्वे न तु याजवः क्षत्रिय
क्षत्रियः ते च स्वधर्मैर्वदताः तदाह-ब्रह्मवादिनः इति । ब्रह्मवाद-
शीक्षाः ब्रह्म वेदः वेदार्थश्च तादृशा मुख्याधिकारिणः आङ्गिरस
सत्रं क्षुत्विशतिरात्रं चत्वारषडहानामेतिप्रसिद्धं स्वर्गकाम्ययेति
"आङ्गिरसोवै सत्रमासते सुवर्गे लोकमायन्" इति श्रुतेः स्वर्गो भग-
वत आनन्दो भगवद्वतारः देवेष्वो वैस्वर्गो लोकश्चित्तो
भवद्विषयः निर्णीतः ॥ ३ ॥

अतस्ते सर्वोत्तमाः सन्निष्ठाः तत्र गत्वा याचनं कर्त्तव्य-
मित्याह । तत्र गत्वेति अस्मद्विसर्जिताः अस्मद्विप्रेताः ननु सत्-
त्त्वतया अयथा गमनेष्वपराधः स्यात् अनाम्ना न याचनीयं
तदाह आर्यस्य वक्ष्यमङ्गस्य मम च अभिषां नाम कीर्त्तयन्तो
याचत ॥ ४ ॥

इत्यादिष्टा भगवता गत्वा याचन्त ते तथा ।

कृताञ्जलिपुटा विप्रान्दण्डवत्पतिता भुवि ॥ ५ ॥

हे भूमिदेवाः ! शृणुत कृष्णस्यादशकारिणः ।

प्राप्तान् जानीत भद्रं वो गोपान्नो रामचोदितान् ॥ ६ ॥

गाश्चारयन्तावविदूर ओदनं रामाच्युतौ वो लपतो बुभुक्षितौ ।

तयोर्द्विजाः ! ओदनमर्थिनोर्यदि श्रद्धा च वो यच्छत धर्मवित्तमाः ! ॥ ७ ॥

दीक्षायाः पशुमंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सत्तमाः ! ।

अन्यत्र दीक्षितस्यापि नात्रमभन द्वि दुष्यति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारथ्यदर्शिनी ।

अथोविशोऽन्याच्छानाहतेगोपैः पुनश्च सा ।

पत्नीनां प्रेम विप्राणां मनुनापञ्च अग्र्यते ॥

भुक्त इति " भुक् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यः " इति भुने-
स्माकं क्षमहासिद्धमधुना हन्तुं चेत् शक्नुयस्तदैव युवयोर्महा-
बलदुष्टहन्तृत्वे सार्थकं काश्यने इति नर्म व्यञ्जितम् ॥ १ ॥

विप्रभार्याया इति जातावेकत्वं भक्त्या इति नासां भक्ति-
मनुष्मत्य सद्य एव प्रसीदन् किञ्च तास्त्रेकस्यास्तु भविष्यन्ती
दशमी दशमनुष्मत्य प्रकर्षेण सीदन् शोचमानश्चेत्यर्थद्वय-
सामर्थ्यमेकत्वमिति केचित् ॥ २ ॥

तपोविद्याधर्मादिमत्स्वपि विप्रेषु भक्त्यभावाज्ज मे प्रसादस्तप
आदिरहितास्त्रपि तत्पत्नीषु भक्तिसद्भावान्मत्प्रसाद इत्यर्थद्वय-
मेकस्यां ब्राह्मणजातावेव कमेण क्षापयितुं प्रथमं गोपान्
ब्राह्मणसन्निधौ प्रस्थापयन्नाह-प्रयातेति ॥ ३ ॥

याचन्त याचध्व कीर्तयन्त इति आवाङ्मयमपि स्वनाम्नापि
अबोधयितुमशक्या ईदृशी तेषां त्रिविधा निन्देति क्षापयितुमुक्तम्
आर्यस्य बलदेवस्य प्रथममभिधां कीर्तयन्त इति मत्ता वैश्य-
जातिः संकाशादाय्ये क्षत्रियजातिं किञ्चिदक्षयर्हितत्वेन दानपात्रं
मत्वापि यदि ते बहिर्देशिनो वः किञ्चिदास्यन्ति तदपि भद्र-
मित्यभिप्रायेण ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथोविशोऽन्याये कर्मफलाशकाः तदर्थकमांनुष्ठान-
व्यग्राः न हरिभक्त्यधिकारिणो यद्यपि तथापि हरिभक्तिसङ्ग-
स्तेपि हरिभक्ता भवन्तीति दीक्षित विप्रतत्पत्नीवृत्तान्तेन वर्ण-
यति—रामरामेति ॥ १ ॥

विप्रभार्यायाः भक्त्याः प्रसीदन् जातावेकवचनम् या
सद्यो भुक्ताभुक्तप्राधान्यविवक्षया वा ॥ २ ॥

देवयजनं देवाः इज्यन्ते यज्ञ तत् यज्ञवाटं प्रयात तत्रा-
ङ्गिरसं नाम सन्न बहुकर्तृकं यागं ब्राह्मणे प्राप्तते मनु-
तिष्ठन्ति ॥ ३ ॥

[१८७]

तत्र देवयजने ओदनं यूयं याचन्त याचध्वम् । ननु, अत-
धिकारिभिरपि अङ्कनपूर्वा याज्याऽस्माभिः कथं कर्तुं शक्या
इत्यत आह-अस्मद्विसर्जिताः आवाङ्मयां प्रहिताः आर्यस्य बलस्य
मम च अभिधां नामधेयं कीर्तयन्त इति ॥ ४-६ ॥

भाषा टीका ।

ॐ यज्ञपत्न्युद्धर्त्रे नमः ।

गोपा उचुः ।

गोप बालक बोले, कि हे राम ! हे राम, हे बड़े परा-
क्रम धारे, हे कृष्ण ! हे दुष्टन के नाश करनेवाले ! आज
ये भूख हम सबन को बड़ी बाधा करे हैं तासों माकी
शान्ति आप दोज करवे योग्य हो ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुक देवजीवाले, कि—या प्रकार गोपन ने जब प्रार्थ-
ना करी तब देवकी के पुत्र भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र भक्ति
वारी जो ब्राह्मणन की स्त्री तिनके ऊपर प्रसन्न होय के
ऐसे बोलत भये ॥ २ ॥

श्रीकृष्ण बोले, कि—हे गोप हो ! वेद के पढ़ने धारे
ब्राह्मण स्वर्ग की कामना सों जहां मांगिरस नामक यज्ञ
करे हैं तहां तुम जाओ ॥ ३ ॥

और हे गोप हो ! हमारे पठाये भये तहां जाय के
ब्राह्मणन सों भात मांगनो और उन माथुन की ओर हमारे
दादा (बलदेवजी) की खूब छने हैं तासों दादा को और
मेरो भी नाम ले के मांगनो ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अविदूरे वर्तमानौ सन्तौ वो यदन्नं तल्लपतोऽभिलषतः वः
ओदनं भद्धा च यद्यस्ति तर्हि यच्छतेति ॥ ७ ॥

दीक्षिता वयमभोज्यान्ना इति वदित्यतीति स्वयमेवाश-
ङ्क्याहुः—दीक्षाया आरण्याग्नीषोमीयपश्चात्स्मनापूर्वं दाषः न
ततोऽन्यत्र तथा सौत्रामण्याश्चान्यत्रान्यदा ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इत्यादिष्टा इति तदादेशगौरवेणैवेत्यर्थः । याशिकानां दौर्दण्ड्यं विशेषयितुं तेषां सौशील्यमाह—कृतेति ॥ ५ ॥

हे भूमिदेवाः ! इति भक्त्या सम्बोधनं स्वभावतः कृष्णप्रधान-चेतस्त्वेनाहुः—कृष्णस्येति । श्रीकृष्णोक्तिक्रमविस्मृतिमभिनीयाहुः रामेति । तत्र प्रेषणे तु रामादेश एव मुख्य इत्यर्थः । अत एव तत्सम्भरणार्थं मध्यं भद्रं च इति स सम्भ्रमादराक्तिः ॥ ६ ॥

किमर्थं प्राप्ताः स्य तत्राह—गा इति । ननु, कथमविदूरे तौ तदाहुः गाश्चारयन्ताविति । मानरक्षायै तत्राश्रयाऽऽगमनं परिहृतं अस्माति स्वाभिपाठः मोदनमिति पाठा बहुत्र अर्थस्तु समानः मिस्सास्त्री भक्तमन्थोन्नमोदनां स्त्री म दीदिविः” इत्यमरः यद्वा कुतो बुभुक्षितौ तत्राहुः गाश्चारयन्तौ गोचारयेन तत्र च दूरागम-नेन परिभ्रमादित्यर्थः । बुभुक्षिताविति तयोरेव बुभुक्षयाप्रप्राप्तिः सिद्धेः । यद्वा, तौ कुतोऽत्र नायातौ तत्राहुः, गा इति । तौ विना गवां रक्षा न भवेदिति भावः । ननु, सम्प्रति कुत्र तौ तिष्ठतः तत्राहुः अविदूरे प्रायो निकट एवेत्यर्थः । इदं निजवचनप्रामा-ण्याय तेषां सङ्कोचनाय च रामाच्युताविति ब्राह्मणोक्तो भवेन ज्येष्ठक्रमेण निर्दिष्टं लोकप्रख्यात् रामः सर्वगुणात् च्युति-रहित इति माहात्म्यमन्त्रब्रह्मणे ध्वनितं वा युष्माकमेवास्ममिति तदितराक्षं निरस्तम् । ननु, तथापि सत्रं परित्यज्य गन्तुं न शक्यते तत्राहुः यच्छत अस्मास्त्रेव समर्पयतेति यद्यस्तीति चिन्तयः अथ च सतोऽर्थिभ्योऽप्रदानमधर्म इति गूढो भावः अत एवाहुः धर्मवित्तमा इति तमप्रत्ययः स्तुत्यर्थमेव ननु तत्त्वतः धर्म-तत्त्वाज्ञानात् एवमग्रे सत्तमा इति च ॥ ७ ॥

दीक्षाया इत्याद्युक्तिः तेषां स्वाभाविकपाण्डित्यं व्यनक्ति अतः पशुसंस्था च जानेति अनुष्ठानविशेषेण परिचितं हीति शास्त्रप्रसिद्ध्या निश्चिन्वन्ति स्म दीक्षामारभ्य पशुसंस्थानः पूर्वं दुष्यति ततोऽन्यत्र ततः परं न दुष्यति सौत्रामण्याश्चान्यत्र न दुष्यति सौत्रामण्यां तु दुष्यतीत्यर्थः । तदेवमपरमपि समयास-मयादिविचारं जानन्त एव याचामह इति भावः ॥ ८ ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

लघतः अज्ञमिच्छतः ॥ ७ ॥

दीक्षाया इति दीक्षापूर्विकायाः अग्निषोमीयपशुसंस्थायाः ऊर्ध्वं सौत्रामण्या अन्यत्र अनन्तरेषु दीक्षितस्य यजमानस्याज्ञं न दुष्यतीत्यर्थः ॥ ८—९ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अगवतेत्यमादिष्टास्ते गोपास्तत्र गत्वा यथोक्तमयाचन्त, याञ्जा-प्रकारमेव दर्शयति—कृताञ्जलिपुटाविति । तावज्जिपानुदिश्य भुवि दण्डवत्पतिताः कृतान्यञ्जलिपुटानि यैस्ते तथाभूतास्ते गोपाः ॥ ५ ॥

हे भूमिदेवाः ! शृणुत किं कृष्णस्याज्ञाकारणशीलान् रामेण चोदितानिह प्राप्तानस्मान् गोपालान् जानीत वो युष्मभ्यं भद्र-मस्तु ॥ ६ ॥

किमर्थं चोदिता इह प्राप्ताश्चेत्यत्राह—गाव इति । इतोऽविदूरे समीपे गाश्चारयन्तौ रामकृष्णौ बुभुक्षितौ क्षुधितौ वः युष्माक-मोदनं लघतोभिलषत इच्छन् इति यावत् यलुषत इति पाठे यद्य-स्माल्लषतः अनो हे द्विजाः वः युष्माकं भक्षा वर्तते चेत्तद्य-र्थिनोस्तयोः मोदनं यच्छत दीक्षितानामस्माकमज्ञं न भोज्य-मिति इमां शङ्कां निराकुर्वन्तः सम्बोधयन्ति, हे धर्मवित्तमाः इति ॥ ७ ॥

तदेवापवादयान्त—दीक्षाया इति । हे सत्तमाः ! दीक्षायाः दीक्षा-पूर्विकाया अग्निषोमीयपशुसंस्थाया ऊर्ध्वं सौत्रामण्या, अन्यत्रा-नन्तरे च दीक्षितस्य यजमानस्याज्ञमदनञ्च दुष्यति बुभुक्षितिति कर्तुंपदमध्याहृतं दीक्षितशब्दोऽत्र यजमानपरः सौत्रामण्यां दीक्षार्थायेष्टिपूर्वकसङ्कल्पाभावात् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतप्रदरत्नचर्चा ।

निराधारो दण्डो यथा पतति ॥ ५ ॥

हे भूमिदेवाः ब्राह्मणाः “भूमिदेवो द्विजोत्तमः” इति हलायुधः ॥ ६ ॥

लघतोऽभिलषत इच्छन्तः भद्रा भास्तिक्यम् अभिलाषो वा “भद्रास्तिक्योभिलाषयोः” इति याज्ञवः ॥ ७ ॥

ननु, दीक्षितान्न न भोक्तव्यमिति शास्त्रविरोधं परिहरति-दीक्षाया इति । दीक्षायाः त्रतसङ्ग्रहकपायाः सत्तमानायाः सत्यः पशुसंस्थायाः अग्निषोमीयपशुसंस्थाया ऊर्ध्वं दीक्षितस्याज्ञमदनञ्च सौत्रामण्यास्तथा सौत्रामण्यानाम्ना इष्टस्याज्ञमदनञ्च कमान्तरे दीक्षि-तस्य चाज्ञं न दुष्यति ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भ्रमः ।

कृष्णस्येति श्रीकृष्णोक्तिः क्रमविस्मृतिमभिनीय तत्सम्भ्र-णार्थं सादरं किञ्चिदाहुर्मद्रमिति श्रीकृष्णादेशवदाहुः रामेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

दीक्षामारभ्य पशुसंस्थाननः पूर्वं दुष्यति सौत्रामण्याश्च संवेदैव दुष्यति ततोऽन्यत्र न दुष्यतीत्यर्थः ॥ ८—१० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसुबोधिनी ।

अन्यथा गमनेष्वपराधः स्यात् स्नानाज्ञा न याचनीयं तदाह—आर्यस्य बलभद्रस्य मम च अभिधा नाम कीर्तयन्तो याचत तथैव कृतवन्त इत्याह—इत्यादिष्टा इति । अगवता आदिष्टा नान्यथा कर्तुं शक्ताः अतस्तत्र गत्वा तथैव ते याचितवन्तः तेषां याचने प्रकारमाह, कृताञ्जलिपुटा इति । कृतो-ऽञ्जलिपुटा यैः अगर्वार्थमेतत् दण्डवत्पतिताः भुवि ब्राह्मणा न याचन्तेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

तेषां याचनवाक्याभ्याह—त्रिभिः । हे भूमिदेवाः ! इति भूमौ प्रत्यक्षदेवा ब्राह्मणा इति शृणुतेति अगवार्थे प्रार्थयन्ते के भवन्त इत्याकाङ्क्षायामाहुः, कृष्णस्यदिशकारिण इति । सदानन्दस्य भगवतः फलरूपस्य वयमाज्ञाकारिणः तथापि किं प्रमाणां

भीमद्वलुभावायकृतसुबोधिनी ।

भगवद्वाक्य इत्याकाङ्क्षायामाहुः । आत्मानं जानीतेति आत्मवाक्यं शब्दः प्रमाणं यथा दृष्टार्थवादिन आत्माः किमुच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः, भद्रं व इति । प्रथमतः याचकैः आशिषो वक्तव्या इति अथवा यदुच्यते तद्भवतां भद्रमेव वयं च जात्या गोपा रामेण वक्ष्यमद्राणं च प्रस्थापिताः भगवान् सदानन्दो न हि भक्तान् याचने प्रवर्त्तयन् यद्यपि भगवन्नोक्तमस्मिन्निति सार्जिता इति तदपि वाक्यत्वाद्भद्रमप्यप्रविष्टं वक्ष्यमद्र एव प्रविशति अतो राम-चाक्षितान् इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

एव पूर्वपीठिकाभुक्त्वा याचनमाहुः—गाश्चारयन्ताविति । धर्म-प्रवृत्तकौ भविदुरे निकट एव स्थितौ रामाकृत्युतौ ब्रह्मपरमानन्दौ वः युष्माकमप्यक्षतः अभिषक्तः तत्र हेतुबुभुक्षिताविति अन्वया न याच्यतां न हि कश्चिद्याचकं याचन्ते बुभुक्षिताविति कांक्षयन्तौ भगवत इति भगवद्वाक्यात् अभिप्राय-मज्ञात्वा क्षुधामेव ज्ञातवन्तः अभिप्रायस्तु तैर्भगवानेव याचत इति ज्ञातः यथा महान् प्रभुः सर्वकं याचयित्वा ददाति तथा ब्राह्मणयाचनं कृत्वा दयामिति मन उक्तं बुभुक्षिताविति द्विजा-इति सम्बोधनमज्ञात्वा कृत्वा वा तयोः रामकृष्णयोः ओदनं यच्छन् क्षुधैव पात्रता निरूपिता अर्थित्वमपि द्वितीयमङ्गम् अन्व-यैकादश्यामपि क्षुधितायाश्चक्षेयं स्थात् तत्रापि यदि अद्या अस्तित्वयुद्धिः तदा देयम् एतयोर्दाने वयं कृतायां भविष्याम इति चकाराद्यद्योदनोऽस्ति यदि वाचः युष्माकमेव न त्वन्यस्य प्रसङ्गादागतः अत्र सर्वत्र विधिनिषेधपरिज्ञानं भवतामेव वर्त्तत इत्याहुः, हे धर्मवित्तमाः ! धर्मविदां मध्ये अतिशयिताः । ननु, दीक्षितानामङ्गमभोज्यं “न दीक्षितवसनं परिदधीत नास्य पापं कीर्त्तयेत् नाङ्गमशोषात्” इति ॥ ७ ॥

तत्राहुः—दीक्षाया इति । दीक्षा दीक्षातः पूर्वं भोक्तुं शक्यते ततो दीक्षादिवसेषु न भोक्तव्यं पशुसंस्थादिवसेषु च न भोक्तव्यं सौत्रामण्याश्च सुत्येऽहनि न भोक्तव्यं यदा सुराग्रहाः अथवा दीक्षायाः दीक्षामारब्ध पशुसंस्थाया अन्यत्र पशुसंस्था-पर्यन्तं न भोक्तव्यं सौत्रामण्यां च संस्थितेष्वग्नीषोमीये हुतायां वा वपायामिति वाक्यात् सौत्रामण्यां तु सुराग्रहान्यात् अङ्गस्य वा एतच्छमकं यत्सुरेति शमलसम्बन्धात् न भोक्तव्यं द्रव्यनिर्देशः कृतो न वेति सन्देहात् सपक्षो नोक्तः अन्यत्र एतद्व्यातिरिक्तस्थले दीक्षितस्याङ्गमहनन् न दुष्यति हि युक्त-आयमर्थः तदुपपादितं श्रुतिप्रदर्शनेन ॥ ८ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

कृताञ्जलिपुत्रा इति स्वेषां सौशील्यमभिव्यञ्जयितुं तच्च तदानीं मित्राप्रार्थनार्थमेव दण्डवत्पतिता इति स्वीयवजस्य विप्रेऽप्योऽपि सकाशात्तानतितेजस्विनो मत्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥

कृष्णस्यादेशकारिण इति तस्य नन्दराजपुत्रत्वेन रामतः सकाशादैश्वर्यात् रामचौदितानित्यस्मद्द्वारा राम एवाङ्गं प्रथमं मिक्षते इत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

नो युष्मान् क्षतः मिक्षते ओदनम् अक्षं चेति पाठेऽप्य

तुल्यार्थम् । ननु, तौ ब्राह्मणौ न भवत इति ब्राह्मणमोजेनात् पूर्वकथं दास्यामस्तत्राहुः—बुभुक्षितौ “अङ्गस्य क्षुधितः पात्रम्” इति प्रमाणं जानीष्येति भावः । किमप्यप्रतिवदन्तीनां कथं पुनराहुः हे द्विजाः ! तयार्थिनोवौ याम् अद्या अस्ति तर्हि यच्छत नोच्येति नूनं वयं परावृत्तं याम् इति भावः धर्मवित्तमा इति खल्वन्वय-व्यतिरिक्तयोर्धर्मोर्धर्मो वयं पुनः किं ब्रूम इति भावः श्रेष्ठेण ययो-नाम्नेव सर्वजगदप्यतिदुती भूयानुरज्यति तौ रामकृष्णौ क्षुधा-सावधिनावापि श्रुत्वा यत्स्नो मवथ अतो शूये द्विजाः पितृ-द्वयजाता एवेत्याक्षेपश्च धर्मवित्तमा इति विपरीतवक्ष्येया ॥ ७ ॥

“कीर्त्तितान् न भुञ्जीत” इति वचनेनाहीक्षिता वयमभोजयामा इति वदित्यतीति स्वयमेवाशङ्क्याहुः—दीक्षाया दीक्षानन्तरं पशु-संस्थायाः अग्नीषोमीयपञ्चाङ्गमात् पूर्व दोषः न ततोऽन्यत्र ततः परन्तु अङ्गमश्रुं दुष्यतीति पशुसंस्थाचेदानीं जातैवेति भावः तथा सौत्रामण्यां च अन्यत्र न दुष्यति सौत्रामण्यान्तु सर्वदेव दुष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इतोऽविदगरे गाश्चारयन्तौ वः युष्माकमोदनं क्षतौऽभि-लषितः यदि वो युष्माकं अद्या वक्षहि तयोरर्थिनोः ओदनं यच्छत ॥ ७ ॥

ननु, दीक्षिता वयमभोजयामा इत्येत आहुः—दीक्षाया इति । दीक्षाया आरब्ध्याग्नीषोमीयपञ्चाङ्गमात् पूर्व दोषः ततोऽन्यत्र तथा सौत्राम-ण्याश्चान्यत्रान्यथा दीक्षितस्य यजमानस्य अङ्गमश्रुं दुष्यति भोक्तृति कर्तुं पदमव्याह्रियते ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

ऐसे भगवान् के सिखाये भये बालक वहाँ रीतियों जाब के याचना करत भये, हाथ जोर के भूमि में दण्डवत करि के बोलत भये ॥ ५ ॥

गोप बोले, कि—हे भूमि देव हो ! तुम हमारी बात सुनो हम कृष्ण के आज्ञाकारी हैं और बलदेवजी के पठाये भये तिहारे पास आये हैं, तिन कूँ तुम जानो तुमारी मर्चा होय ॥ ६ ॥

और श्रीकृष्णचन्द्र और बलदेव दोऊ भैया गौ चरावत समीप आये हैं, और तुम सों भात की चाहना करें हैं, हे द्विज हो ! हे धर्मज्ञ हो ! जो तुमारी अद्या होय तौ उन दोऊन को भात देओ ॥ ७ ॥

हे अतिभ्रष्ट हो ! दीक्षा तैं आरम्भ लेके पशु के हिंसन तैं पहिले सौत्रामणी ब्रह्म तैं और और दीक्षा वारे के अङ्ग खाये तैं दोष नहीं लगे हैं तासों तुमारे अङ्ग खायवे में कछु दोष नहीं है ॥ ८ ॥

इति ते भगवद्याच्यां शृण्वन्तोऽपि न शुश्रुवुः ।

क्षुद्राशा भूरिकर्माणां बालिशा बृद्धमानिनः ॥ ९ ॥

देशः कालः पृथग्द्रव्यं मन्त्रतन्त्रत्विजोऽग्रयः ।

देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ॥ १० ॥

तं ब्रह्म परमं साक्षाद्भगवन्तमधोक्षजम् ।

मनुष्यदृष्ट्या दुष्प्रज्ञा मर्त्यात्मानो न मेतिरे ॥ ११ ॥

न ते यदोमिति प्रोचुर्न नेति च परन्तप ! ।

गोपा निराशाः प्रत्येत्य तथोचुः कृष्णारामयोः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावायदीपिका ।

क्षुद्रे स्वर्गादावाशामात्रं येषां भूरीणि क्लेशाधिकानि कर्माणि
येषाम् अनोऽज्ञा वृथाज्ञानवृद्धा इति मानवन्तः ॥ ९ ॥

ननु, कर्मकर्ममल्लङ्घ्यदेशकालेऽन्यार्थमन्वयस्मै कथं देयं
तत्राह—देश इति । पृथक् चरुपुरोडाशादिद्रव्यं तन्त्रं प्रयोगः
धर्मोऽपूर्वम् ॥ १० ॥

मनुष्योयमिति दृष्ट्या मर्त्यात्मानो ब्राह्मणा वयं महान्त इति
मन्यमानाः ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयश्रीश्रीमद्वैष्णवतोषिणी ।

इतीति श्रीशुकोक्तिः भगवतः सर्वैश्वर्यपरिपूर्णस्यापि कृपया
याच्यां तेनैवाप्तार्थं प्रेषितत्वात् न शुश्रुवुः महाभिमानेन तां
नाहतवन्त इत्यर्थः । तत्र श्रीभगवत्पनादरेणां तान् विप्रान्
सक्रोधं निन्दति, क्षुद्रेति सार्द्धद्वयेन । क्षुद्राशा अपि भूरिकर्माणाः
यतो बालिशाः अल्पबुद्धयः तथापि बृद्धमानिनः यद्वा स्वल्प-
अभेगापि भगवद्भक्त्या महार्थः सिद्धयेत् तदज्ञानाद्बालिशा
एवेति । ननु, कथं तत्र नान्विष्यन्ति तत्राह, वृद्धेति आत्मानं
ज्ञानवृद्धं मन्यन्त इति ॥ ९ ॥

अथ तद्वदृष्ट्या तेषामज्ञत्वं ज्ञापयन्नाह—देश इति युग्मकेन ।
पृथग्बहुविधम् ॥ १० ॥

भगवतो देशादिमयत्वे हेतुः परमं ब्रह्मेति अतो भगवन्तं
सर्वैश्वर्यपरिपूर्णम् अतोऽधोक्षजम् इन्द्रियागोचरमित्यर्थः । तथापि
कृपया साक्षाद्भूतं तमपि मनुष्यदृष्ट्या मनुष्यबुद्ध्या न मेतिरे
नाहतवन्त इत्यर्थः । कुतो दुष्प्रज्ञाः ? विचारहीनाः तदपि कुतः
मर्त्यात्मानः ॥ ११ ॥

ओमिति स्त्रीकारे दास्याम इति न प्रोचुः न दास्याम इति
च न प्रोचुः दुरभिमानग्रस्ततया धैर्यन्तावज्ञानात् हे परन्तपेति
परं महत्क्षणां शत्रुं मवाहगेव नियन्तुं शक्नोति न त्वन्य इति
भावः तथेति निजोक्तादिकं विप्रचेष्टितं चोचुः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

दीक्षितशब्दो यजमानपरः सौवामण्या दीक्षणीषेष्टिपूर्वक
सङ्कल्पाभावात् पृथक् द्रव्यं पुरोडाशादिद्रव्यम् ॥ १०—११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं भगवतो याच्यां ते ब्राह्मणाः शृण्वन्तोऽपि नाद्रिषन्त
तत्र हेतुं वदन्निशिनष्टि क्षुद्रे स्वर्गादावाशामात्रं तदर्थं येषां भूरीणि
क्लेशावहानि कर्माणि येषां ते स्वयं बालिशा मूर्खा अपि
बृद्धमानिनः वृद्धं ज्ञानाधिकमात्मानं मन्यन्त इति तथा ॥ ९ ॥

देशादियन्मयः यत्प्रचुरः भवति ते कृष्ण साक्षात्परब्रह्मभूत
वाङ्मयपूर्णमधोक्षजं न मेतिरे किन्तु मनुष्यबुद्ध्या केवलं प्राकृतं
मनुष्यमेवामन्यन्त तत्र हेतुः दुष्प्रज्ञाः कर्ममीमांसोचितज्ञानाः
मर्त्यात्मज मर्त्यं मरणाश्लेषे देहे आत्मा आत्मबुद्धिर्येषां ते तत्र
देशः समं यजेतस्याद्युक्तः कालो वसन्तादिः पृथग्द्रव्यं चरुपुरो-
डाशादिकं धर्मोऽपूर्वम् एतेषां भगवत्प्राप्त्यर्थं तच्छरीरत्वेन तस्मिन्वा-
ह्यत्वेन चेति ज्ञेयम् ॥ १०—११ ॥

शृण्वन्तोऽपि न शुश्रुवुः इत्येतदेव विशदयति—नेति । ते ब्राह्मणाः
हे परन्तप । ओमिति न प्रोचुर्नापि नेति ओमित्यङ्गीकारशक्तं
मन्यन्त ततो गोपाः निराशाः प्रत्यागत्य तद्विप्राणां मतादरेणां
रामकृष्णयोरुचुः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयश्रीश्रीमद्वैष्णवतोषिणी ।

इति हेतुपूर्वा भगवद्याच्याम अभवणो तेषां बुद्धिविशेषमाह,
क्षुद्राशाः इति । क्षुद्राशाः तुच्छफलेच्छवः तदर्थं भूरिकर्माणाः किमेत
आन्ता इति सत्यामत्याह, बालिशा इति बालिशा मूर्खाः "बालिशा
बाह्यमूर्खयोः" इति एतदेव दृढयति वृद्धेति वृद्धा इत्यभिमानो
येषामस्तीति ॥ ९ ॥

देशः कृष्णसारसञ्चारविषयः कालः वसन्तादिः पृथग्द्रव्यं
चरुपुरोडाशादि मन्त्रो देवताप्रसादप्रकाशकोट्यारादिः तन्त्र-
मनुष्ठानादिभिः ऋत्विजोऽन्वयुप्रभृतयः सप्तयः आहवनीयादयः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देवता इन्द्रादिशब्दवाच्याः क्रतुः सकल्पः यजमानोधि-
कारो धर्मोऽहं यन्मयः यत्प्रधानप्रतिपाद्यः ॥ १० ॥

मर्त्यात्मानः देहोहमिति बुद्धियुक्ताः न मेनिरे न ज्ञात-
वन्तः ॥ ११ ॥

तथोभयं श्रोमिति न नेति च ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

प्राज्ञमित्येकदेशहृष्टान्तः ॥ ११—३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवंसोपपत्तिके याचने कृतेपि ते न दत्तवन्तः तत्र हेतुरभ-
व्यं तत्रापि हेतुः बालकोक्तमिति “ असंस्कृता न परिभाष्याः ”
इति “ न स्त्रिया शूद्रेण सम्भाषेत ” इति च तथापि भगवन्माणा
याचितवन्त इति आदाने तेषां दोष एवेति मन्यमानः शुक्र-
आदि-इतीति । तेहि भगवद्याच्यां शृण्वन्तोपि न शुश्रुवुः दत्तचित्ता
न जाताः तत्र हेतवः क्षुद्राशा इत्यादिपदोक्ताश्चत्वारः
क्षुद्रेत्येयं भाषा येषां स्वर्गानन्दो हि क्षुद्रः परमानन्दोपेक्षया
“ भस्मैवानन्दस्यान्यानि मात्रामुपजीवन्ति ” इति श्रुतेः । साङ्गादेव
बौद्धिककर्मणः फलावश्यभावः । तेह्येवं मन्यन्ते प्रमाणबलनिष्ठो
भगवान् हि सर्वात्मकः सर्वत्रैव वर्तते अविशेषण अभिव्यक्ति-
पक्षेऽपि यज्ञोपि भगवान् सर्वस्यापि प्रारब्धमूर्तिरेव सन्तोषणीया
ततो यथा यज्ञापराधो न पतति तथा विधेयं अन्यथा विधि-
निषेधौ न स्यातां प्रायेणैतद्व्यनिर्देशः कृतः आज्यं पशवः
पुरोडाशीया एते मे यज्ञार्था यावद्यज्ञ उपयोक्ष्ये तावन्मे
यज्ञार्थं शेषाद्ब्राह्मणा भुञ्जीरन्निति अतो ब्राह्मणपदश्रवणात्
भगवतेपि न दत्तवन्तः रूपान्तरविज्ञानात् एवं तेषां क्षुद्राशा ।
किञ्च, तेहि भूरिकर्माणाः यद्यप्ये कर्मणि तत्त्वानपि स्वर्गः स्या-
च्चयापि न कुर्युः अतो महतापि यज्ञेन यावान् स्वर्गो भवति
तावान् भगवतेऽज्ञानेनापि भवति अधिकोऽपि सर्वयज्ञात्मकत्वात्
तथापि न कृतवन्तः कर्मतारतम्येन फलतारतम्यमिति
अन्यथा पूर्णाहुत्या सर्वं लोकाः सिद्धाः इति सन्नारम्भ एव
व्यर्थः स्यात् अतो यथा समानफलान्वपि नाल्पानि कर्मणि
क्रियन्ते तथैतदपि न ददाति न पचत इति वाक्याश्च अतो
भूरिकर्माणाः स्थूले एव कर्मण्यासक्ताः तत्कर्म नष्टं भवेदिति
शङ्कया न दत्तवन्तः यतः बालिशाः अज्ञाः कर्म हि देवता-
प्रीतिहेतुः ताश्च देवता आधिदैविकभूता भगवति सन्तुष्ट एव
सन्तुष्टयन्ति नान्यथा अतोऽर्केचन्मधुर्विदेत” इति न्यायेन सर्वफल-
रूपे भगवति सर्वदेवतारूपे चोपस्थिते अत्यसाधननैव परि-
तुष्टमागो आदरमकृत्वा वस्तुज्ञानाभावे अभिव्यक्त्यभावात् यज्ञस्य
च स्वरूपानभिज्ञानात् अन्यथा मुखे आनादरासम्भावात्
कर्मणो बहुन्तरायत्वात् केवलं भ्रान्त्या इदमेव कर्तव्यमिति
प्रवृत्ताः बालिशा एव । किञ्च, यथैतत्सर्वं न जानन्ति तथा
स्वदोषमपि न जानन्ति अन्यथान्योऽपि बोधयेत् स्वस्व मौढ्या

ज्ञाने हेतुः वृद्धमानिन इति धयमेव प्रवृत्ताः वेदार्थं जानी-
मः इत्यसदाग्रहाः ॥ १६ ॥

तेषां अज्ञानं सर्वं वस्तुयाथात्म्यनिरूपिणेन प्रकटयति,
देश इति । देशादय एकादश द्वादश वा कस्यापि ते स्वरूपं न
जानन्ति ज्ञात्वा हि कर्म कर्तव्यं तत्र देशाः देवयजनानि कावो
वसन्तादिः पृथगिति सर्वत्र भेदः पृथक् द्रव्याणि वा मन्त्रः
ऋगादि तन्मन्त्र आनुपूर्वीक्रियासमुदायो वा द्विजाः ब्राह्मणाः
भार्गवा होता भवतीत्यादिभेदाश्च अग्रयो बहुधा मित्रा ग्राह-
वनीयादयः देवता अग्न्यादयः यजमानो ब्राह्मणादिः सिक्क-
रेता इत्यादिभेदाश्च क्रतुः यज्ञाधिष्ठात्री देवता धर्मो यज्ञः
चकारात्तदङ्गादिकं सर्वमेव आध्यात्मिकभेदेन वा क्रतुर्यज्ञः
धर्मस्तज्जनितमपूर्वमिति ॥ १० ॥

नन्वेतत्सर्वं ब्रह्मात्मकम् अतः प्रकृतेः कथमुपालम्भस्तत्राह,
तद्ब्रह्मेति । यदेतत्सर्वं तद्ब्रह्म तत्रापि परमं ब्रह्मशब्देन चत्वार
उच्यन्ते वेदः ब्राह्मणजातिः चतुर्मुखः परब्रह्म च अतोऽन्यथावृत्त्यर्थं
परमशब्दः स एवायं साक्षात् औपचारिककायशिसगुण-
पक्षा व्यावर्तिताः ततोऽप्याधिक्यमाह—भगवन्तमिति । षड्गुणै
श्वर्यसम्पन्नं पुरुषोत्तमं भगवच्छब्दवाच्यस्य प्राकृतत्वव्युदासा-
याह—अधोक्षजमिति । अधः अक्षजं ज्ञानं यस्मात् तर्हि एतादृशे
वस्तुनि प्रकटे स्वरूपाशे कथं तेषामज्ञानं ? तत्राह—मनुष्यदृष्टेति,
अन्यथाज्ञानादज्ञानं यद्यन्मभावस्फूर्तिर्न स्यात् विचारे ज्ञानो-
पाये (च) वा प्रवृत्तिः स्यात् अन्यथाज्ञाने हेतुमाह—दुष्प्रज्ञा इति ।
दुष्टा प्रज्ञा येषां बुद्धिदोषात्सर्वत्रैव तेषामन्यथाज्ञानं तथा
प्रकृतेपि जातमित्यर्थः । नन्वप्राप्त्यन्यथाज्ञानं भवितुं नार्हति समान-
धर्माभावाद्द्विषयत्वाभावादारोपायोग्यत्वात् स्वरूपाशत्वात् विषयः
सर्वथा शुद्ध इति कथं तत्रान्यथाबुद्धिरिति चेन्नत्राह—मर्त्यात्मान
इति । नह्यत्र तेषां बुद्धिर्विषयं स्पृशति किन्तु मध्ये एवा-
वलम्बते यथा भ्रमदृष्टेः भ्रम्यादयः । न हि कदाचिदपि भ्रम्या-
दीनामावर्त्तोऽस्ति अतोन्तरैव दृष्टिभ्रमणं स्वाधिकारादारो-
प्यते विषयधर्माणां हेतुत्वे रजतभ्रमवदन्यस्यापि स्यात् तस्यापि
कालान्तरे स्यात् अत एव ते मानुषभावेनैव व्याप्ता मनुष्या
एव धयमिति मन्यमानाः भगवन्तमपि तथैव मन्यन्ते यथा
चोरः सर्वानेव चोरान् जानाति तथा मूर्खादेवमप्यागतं
स्वसमानमेव मन्यन्ते यथा व्याधस्तपस्विनम् इतरवैलक्षण्या-
ज्ञानात् तस्मात्स्वदोषादेव निर्वुष्टे विषयेऽन्यथा स्फूर्तिः अत
एते मर्त्यात्मानः आत्मानमपि मर्त्यं कृतवन्तः परमात्मनस्तथा-
करणा कः प्रयासः अतो भगवच्छास्त्रं हृष्टापि न मेनिरे नाङ्गी-
कृतवन्तः ॥ ११ ॥

ततो यज्ञातं तदाह—न ते यदोमिति प्रोचुरिति । ओमित्य-
ङ्गीकारे नेति निषेधे उपायान्तर एव प्रवृत्तिः स्यात्तेषां धर्मण
वा तुष्टा भवेयुः नेत्यसत्ये सत्यनिवृत्तेः सिद्धत्वात् अतो निराशाः
परन्तपेति सम्बोधनं स्वाधिदैविकशुक्रप्रति कोपनिषेधार्थः
मागतं राज्ञो वा भद्रज्ञाग्ययोगे ह्यतिथिर्विमुखो न गच्छतीति
तद्वाग्याभिनन्दनार्थं प्रत्येत्य व्याघुष्य समागत्य कृष्णारामयोः पुरतः
तथोचुः ॥ १२ ॥

तदुपाकर्ण्य भगवान् प्रहस्य जगदीश्वरः ।

व्याजहार पुनर्गोपान् दर्शयल्लौकिकीं गतिम् ॥ १३ ॥

मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः ससङ्कर्षणमागतम् ।

दास्यान्ति काममन्नं वः स्निग्धाः मय्युषिता धिया ॥ १४ ॥

गत्वाऽथ पत्नीशालायां दृष्ट्वाऽऽसीनाः स्वलङ्कृताः ।

नत्वा द्विजसतीर्गोपाः प्रश्रिता इदमब्रुवन् ॥ १५ ॥

नमो वो विप्रपत्नीभ्यो निबोधत वचांसि नः ।

इतोऽविदूरे चरता कृष्णेनेहेषिता वयम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

ननु, ते शास्त्रज्ञा अपि कथं न शुश्रुवस्तत्र वस्तुतः शास्त्रज्ञाः प्रत्युत शास्त्रमधीत्याध्याप्य च मूर्खा एवेति सकोपं तानाक्षिपति—साङ्ख्येन ध्रुवे स्वर्गाकाशवामात्रं येषां ते ब्रह्ममानिन एव ननु ते ज्ञानवृद्धाः ॥ ९ ॥

ननु, शास्त्रविदितदेशकालपात्रादिक्रमसुलङ्घ्य कथमन्यथं मन्त्रमन्यस्मै देयं तत्राह—देश इति । पृथग्बहुविधं चरुपुरोडाशादिद्रव्यं तन्त्रं प्रयोगः धर्मोऽपूर्व यन्मयः यदंशशक्तिभूतिरूपः तं परमं ब्रह्म अधोक्षजम् इन्द्रियागोचरमपि कृपया प्रत्यक्षीभूतमित्यर्थः मनुष्यो जीवविशेषोऽयमिति दृष्ट्वा मर्त्यात्मानो देहान्मिमानिनः ॥ १०—११ ॥

मोमिति न प्रोचुरिति सम्प्रति ब्राह्मणमोजननिस्पृष्टः पूर्वमेव गोपालकस्यः कथं दास्याम इति भावः । नेति च न प्रोचुरिति यदि ब्राह्मणादिभोजननिस्पृष्टनन्तरमप्राप्त्युत्तरितानि भविष्यन्ति तदा दास्यामोऽपितीति भावः । तदा राज्ञोपि क्रोधमुद्भूतमालक्ष्य सम्बोधयति—हे परन्तपेति । तदानीं यदि त्वं राजा भविष्यः तदा ब्रह्मण्यचूडामगौरपि तान् ब्राह्मणान् शत्रूनिव अवश्यमदयदयिष्य इति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ते इत्थं याचिता अपि भगवदाज्जां नाद्रियन्त बालिशत्वादित्याह—इतीति । इत्थं ते भगवतो याज्जां शृण्वन्तोऽपि न शुश्रुवुः यतः ध्रुवोऽनित्ये स्वर्गादौ कर्मफले एवाशा येषां ते तदर्थकानि भूरीणि कर्माणि येषां ते अतो ब्रह्ममानिनः ज्ञानवृद्धा वयमिति वृथा मानवन्तस्ते बालिशः एव अफलभूरिकर्मनिष्ठत्वात् महत्फलान्पश्रमभगवदारथनविमुखत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥

भगवदनादरे कारणभूतां परे ब्रह्मणि श्रीकृष्णे मनुष्यत्व-प्राप्तिमनात्मनि देहे आत्मभ्रान्तिम् आत्मन्यब्रह्मात्मकत्वभ्रान्तिं च वर्णयति—देश इति, दास्याम् । देशादियन्मयः यत्तज्ज्ञानः अतश्चरुो वा तम् पृथक् द्रव्याणि चरुपुरोडाशादीनि ॥ १० ॥

ब्रह्म बृहत्स्वरूपगुणं परमं सर्वोपास्यं साक्षाद्भगवत्तमधोक्षजं सर्वकारणनिरपेक्षज्ञाननिधिं श्रीकृष्णं मनुष्योऽयमिति दृष्ट्वा कुहृष्ट्या मर्त्यात्मानः मर्त्ये मरणधर्मके देहे आत्माभिमानो येषां ते ब्रह्मणः श्रीकृष्णस्य सर्वात्मनामात्मत्वमात्मनश्च ब्रह्मात्मकत्वमजनान्तो मूर्खाः दुष्टे तुच्छे स्वर्गादौ प्रज्ञा येषां ते न मेतिरे नाहतवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

शृण्वन्तोऽपि न शुश्रुवुरिति पूर्वोक्तं तत्प्रमाणं प्रपञ्चयति—न ते इति ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

या प्रकार ग्वाल बालन के द्वारा भगवान् की याचना को सुनकेऊँ माथुर ब्राह्मण अनसुनी करगये, क्योंकि ? मूर्ख तो रहे परंच आपको बृद्ध मानते है और ध्रुव भाषा के ताई बडा कर्म को मारंम जिनने कर राख्यो ऐसे है ॥ ६ ॥

देश, काल, न्यारो २ द्रव्य, मन्त्र, तंत्र, ऋत्विज, अग्नि, देवता, बजमान, ब्रह्म और धर्म, ये सब जिन श्रीकृष्ण के ताई हैं ॥ १० ॥

तिन साक्षात् परब्रह्म अधोक्षज भगवान् श्रीकृष्ण को ये दुष्टबुद्धि मरणबोग्य शरीर बारे माथुर, मनुष्य की दृष्टि करके उनको नहीं मानत भये ॥ ११ ॥

हे राजन् ! जब उन माथुरन ने न हां करी, न नहीं करी तब सगरे गोप निराश होयके वगद आये, और राम कृष्ण से सब समाचार कह सुनाये ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

लौकिकी गति नहि कार्यार्थिनो निर्विद्यन्ते को वा याचको न पराभूयत इत्यादि लोकास्थितिं दर्शयन् ॥ १३ ॥

केवलं देहेन गृहे वसन्ति शिष्या च मय्युषिता यतो मायि स्निग्धा अतो दास्यान्तीति ॥ १४ ॥ १५ ॥

इषिताः प्रेषिताः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यद्यपि द्वावेव प्रति गोपैरुक्तं तथापि श्रीरामः श्रीकृष्णाङ्गा-
नादरजातक्रोधात् श्रीकृष्णामिप्रायज्ञानाद्वा नैवावदत् श्रीकृष्ण
एव प्रत्याहेत्याह—नदिति । उपसमीप एवाकर्ण्य
तदनादरदुःखेन गोपैः शनकैरेवोक्तेः प्रहस्य उच्चैर्हसित्वा तत्र
हेतुः जगदीश्वरः सर्वनियन्ता भगवान् सर्वेश्वरपूणश्च अतः
कौतुकमात्रार्थं तथा याचनं तन्निराशे च हास्यं प्रवोचितं
इति भावः । अन्यतः । यद्वा, यत्र पुरुषेषु याचितं न सिद्ध्यत्यत्र
सत्पत्नीषु याचितव्यमिति याचकोर्न शिक्षयन्नित्यर्थः । संयमप्येका
कौतुकमयी ललितैव वस्तुनस्तु पूर्वनिजोक्तरीत्या वृत्तेभ्यो
मनुष्याणां निकर्षे ज्ञापिते विशेषोपप्राप्तीत्यभिप्रेत्य स्वास्मि-
न्नमक्तानां वेदपाठयोगैकपरत्वादिकं पुराभिमानादिदोषाय
दुःखायैव च कल्पते नच क्षेमाच्च अतस्तद्विहाता अपि मद्भक्ताः
परमोत्तमा इति तद्विप्रतत्पत्नीव्यवहारेण लोके दर्शयितुमि-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

मामागतमेव ज्ञापयत नच बुभुक्षितं नापि अन्नयाचनादिक-
मपि कुरुत यतो महासमनस्त्वापनादेव दास्यन्तीत्यर्थः । पत्नीभ्यः
तेषां यज्ञसम्बन्धिनीभ्यो भार्याभ्यः पर्युक्तो यज्ञसंयोग इति
स्मरणात् अनेन भ्रमसंभवश्च एव तैः सह तासामवशिष्टो
इति ननु कामसम्बन्धः मयि ग्राह्यत्वादिति मतम् किञ्च,
स्वास्मिन् तासां भावविशेषेण तत्र श्रीवलदेवस्य गोपानां
सङ्कुर्षणसहितमित्युक्तं सङ्कुर्षणं तस्य माहिमनामत्वात्
साक्षात् ग्रहणम् । ननु, पत्नीनामनुष्ठां विना कथं ता अपि दद्युः
कथं चिद्दाना अपि पतिभिर्वारयितव्या एव तत्राह—स्निग्धा
इति । मदपेक्षया तासां तेषु नादर इति भावः ॥ १४ ॥

अथ स्निग्धा इत्यादि श्रीभगवद्भक्तानामन्तरमेव अन्यथा
पुनर्वाचनार्थं यानमयुक्तं स्यात् तासां सद्वसर एव च
तेषां गमने जातमित्याह—आसीना इति । सम्भाषणत्वं खलु त्रि-
धा सुखाय स्यात् अव्यग्रचित्तत्वेन सुषेपत्वेन सङ्ख्यवहार-
वत्त्वेन च तत्रासीना इति पतिपारम्पर्येनावश्यकं पाकादि-
वैयग्र्यमुत्तीर्य स्नानादिपूर्वकं परस्परं श्रीभगवत्कथावशेन निश्च-
लतया कृतोपवेशा इत्यर्थः । खलङ्कृता इति सधर्वाव्यवहारात्
सावद्वलङ्कृता एव श्रीभगवत्प्रेमावेशमस्यपुलकादिभिस्तु सुष्ठु-
वाख्यङ्कृता इत्यर्थः । परमसत्त्वमाणां द्विजजातावपि सतीरिति
भगवद्भक्त्या जलेन सर्वगुणोदयेन परमसत्त्वव्यवहारगुणयुक्ताश्चे-
त्यर्थः । प्रश्रितास्ते स्वभावत एव किं वा तासां श्रीकृष्णविष-
यकस्नेहविशेषश्रवणेन ॥ १५ ॥

स्निग्धा मयुषिता भिया इति श्रीकृष्णवचनवदेव वीक्ष्य
ताः स्वमवस्थापयन्ति नमो वो युष्मभ्यमिति विप्रपत्नीभ्य इति
नमस्कारयोग्यतोक्ता तथापि पूर्ववदेव नातिबहिःश्रिताः प्रत्याहुः
निबोधतेति वचांसितीति बहुत्वमर्थगौरवेण अविदूरे निकट
एव कृष्णेन युष्मच्छिक्ताकषकणोति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराधवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो भगवान् लौकिकीं गतिं नहि कार्यार्थिनो निर्विचिन्ते

“तृणादपि बहुस्तुलस्तृणादपि च याचकः” इत्युक्तरूपां लोक-
परिपाटीं दर्शयन्नैव पुनर्गोपान् व्याजहारोवाच ॥ १३ ॥

तदेवाह—मामिति । सङ्कुर्षणसहितं मामागतं पत्नीभ्यः द्विजाना-
मिति शेषः ज्ञापयत ताश्च केवलं देहेन गृहे वसन्ति भिया
तु मध्येवोषिताः मयि स्निग्धा अतः कामं यथेष्टमन्नं
दास्यन्ति ॥ १४ ॥

अथ गोपाः पत्नीशालायां गत्वा खलङ्कृता आसीनाश्च
द्विजसतीरंष्ट्रा प्रश्रिता नम्राः सन्तः इदं वक्ष्यमाणमनुवन् ॥ १५ ॥

विप्रपत्नीभ्यो वो युष्मभ्यं नमः नोऽस्माकं वचांसि निबो-
धत शृणुत किम् ? इतः समीपे सञ्चरता कृष्णेन प्रेषिताः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

लौकिकीं गतिं लोकं सिद्धां रीतिम् ॥ १३ ॥

दाने कारणात्माह—मयीति । भिया मयुषिता मामिव चिन्त-
यन्त्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

द्विजसतीः द्विजपत्नीः ॥ १५ ॥

चरता बुभुक्षितेन ताच्छीलिकस्तुप्रत्ययः “चर गतिभक्षणायोः”
इति धातोः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

गोपानां खेदादिकं दृष्ट्वा भगवद्वैमुख्ये क्रोधं च तस्मिन्व्यर्थे
हास्यं कृतवान् । ननु, क्रोधः कर्तव्य आश्लेषकृतात् कथं
हास्यमिति तत्राह—जगदीश्वर इति । जगतः स एवेश्वरः तथैव
ते प्रबोधिताः तेषां पूर्वखेदस्य विस्मृतत्वात् पुनराह, तेषां
गमनाङ्गीकारार्थं प्रबोधनं च कृतवान् लौकिकी गतिरेतादशी
कञ्चित्प्राप्यते कञ्चित् कञ्चिदुत्तराभावश्च ॥ १३ ॥

भगवद्वाक्यमाह—मां ज्ञापयतेति । यज्ञे यजमानपत्न्यः पत्न्य
एवोच्यन्ते निवृष्टत्वज्ञापनाय तस्मात्स्त्रियो निरिन्द्रिया आदा-
यादीरपि पापात् “पुंस उपस्मितरं वदन्ति” इति श्रुतेः अतो
निवृष्टत्वात्मां पत्नीभ्यो ज्ञापयत ससङ्कुर्षणं वल्लभसहित-
मागतं याचनस्तु नकर्त्तव्यम् अयाचिता एव दास्यन्तीत्याह,
दास्यन्तीति कामं यथेष्टं तद्वः युष्मभ्यं तस्मात्त दोषो निरु-
पितः कामपदात् व इति पदाच्च दाने हेतुः स्निग्धा इति मयि
ताः स्निग्धाः प्रेमवत्य अतः महागमने ज्ञापिते परितुष्टा एव
दास्यन्ति यदा प्रियवार्त्ता दृष्ट्वा दानं किञ्च, भिया पुनर्मध्येवो-
षिताः ताः सङ्कुते बुद्ध्यामपि तिष्ठन्ति शेषेण तत्र बुद्ध्येत्पु-
लक्ष्यं ज्ञानशक्त्यान्तःकरणेन चाश्रयतिष्ठन्ति बाह्यक्रियया देवेन
च तत्र अतो ज्ञानशक्तिमयेव तिष्ठन्तीति दास्यन्ति ॥ १४ ॥

ते पुनर्वाजाः पूर्ववदेव गत्वा याचितवन्त इत्याह—गत्वेति ।
अथ भिक्षप्रक्रमेण येन मार्गेण यथारित्या पूर्वं गताः न तथेति
पत्नीशालामिश्रेव प्रावेशे सदसि वा भवति परं प्रावेश एव
यत् आसीना निश्चिन्ताः सुष्ठुखङ्कृताश्च अनेनैव सौभाग्य-
सहितास्ता निरूपिताः पूर्ववदेव नत्वा प्रश्रिता विनीताः
सन्तः इदं वक्ष्यमाणमनुवन् ब्राह्मणसम्बन्धात् नमने सती-
त्वाद्भिनयः ॥ १५ ॥

गाश्चारयन् स गोपालैः सरामो दूरमागतः ।
 बुभुक्षितस्य तस्यान्नं सानुगस्य प्रदीयताम् ॥ १७ ॥
 श्रुत्वाऽव्युत्तमुपायातं नित्यं तदर्शनोत्सुकाः ।
 तत्कथाक्षिप्तमनसो बभूवुर्जातसम्भ्रमाः ॥ १८ ॥
 चतुर्विधं बहुगुणमन्नमादाय भाजनैः ।
 अभिसस्रुः प्रियं सर्वाः समुद्रमिव निम्नगाः ॥ १९ ॥
 निषिध्यमानाः पतिभिः पितृभिर्भातृबन्धुभिः ।
 भगवत्युत्तमश्लोके दीर्घश्रुतधृताशयाः ॥ २० ॥

श्रीमद्भुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तेषां वाक्यमाह—द्वयेन नम इति । वैदिकार्यापरिज्ञानाद्विष-
 त्नीय इत्युक्तं तत्राप्यनवधानतानिवृत्त्यर्थं निबोधतेत्याहुः, के
 भवन्त इति आकाङ्क्षायामाहुः इतो निकट एव चरता परि-
 भ्रमता खल्लिफर्त्रा कृष्णो न सदानन्देन वयं प्रेषिता इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ग्रहस्येति अक्षविप्रेषु कोपानौचित्यादिति भावः । लौकिकीं
 गतिमिति नहि कार्यार्थिनो निर्विद्यन्ते को वा वाचको न परा-
 भूयते इति लोकस्थितिं दर्शयन् ॥ १३ ॥

मामागतमेव ज्ञापयत न तु बुभुक्षितं बुभुक्षाक्षत्तमदुःख-
 अवशास्य सद्य एव तदपि सन्तापकत्वात् । ननु, त्वद्बुभुक्षाज्ञापनं
 विना कथमन्नं ता दास्यन्ति तत्राह—वो युष्मभ्यं मत्सम्बन्धेनैव युष्म-
 द्बुभुक्षा दर्शनेनैव दास्यन्ति । ननु, तत्पतयो वारयिष्यन्ति तत्रा-
 ऽऽह—मयि स्निग्धा स्नेहवत्सः पतिवारणं न मानयिष्यन्ति यतो
 मय्येव धिया उषिताः केवलं देहेनैव पतिगृहे वसन्तीत्यर्थः ॥
 १४ ॥ १५ ॥

इषिताः प्रेषिताः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्तेषां विप्राणां गोपवाक्यैः ज्ञापमानमुपाकरणं श्रुत्वा
 अत एव ग्रहस्य—

“अपमानं पुरुस्कृत्य कृत्वा मानं तु पृष्ठतः ।

अकार्यं साधयेद्धीमान् कार्यनाशे तु मूर्खता” ॥

इत्यादिरूपां लौकिकीं गतिं दर्शयन् पुनर्न्याजहारोवाच ॥ १३ ॥

पत्नीभ्यः विप्रपत्नीभ्यो मां ज्ञापयत ता केवलं शरीरैः
 पतिसमीपे वसन्तीति धिया मय्येवोषिताः यतो मयि स्निग्धा
 अतः काम यद्येष्टं वो युष्मभ्यमन्नं दास्यन्ति ॥ १४ ॥

प्रभिताः नम्राः सन्तः ॥ १५ ॥

वो युष्मभ्यं नमः नोऽस्माकं वचांसि निबोधत शृणुत ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जगदीश्वर, श्रीकृष्ण उन समाचारन के सुनके हंसिके
 लौकिक गति के दिखावत फिर बोले ॥ १३ ॥

श्रीमद्विनाथ बोले, कि—हे गोप हो ! अब की बार दादा
 सहित मेरो नाम लेके उन मथुरियान की पत्नीन सों कहियो,
 तब वे बुद्धि सों रात दिन मोमें वासिवे वारी परम स्नेहवारी
 चचाविनें तुमको जितनो चाहिये उतनो खूब अन्न देवगी ॥ १४ ॥

गोप हूँ पत्नी शाला में जाबके सुन्दर भलेकृत ब्राह्मणन
 की पत्नीन के देखिके विजन को सतीन को नमस्कार करि
 के बडे नम्र होयके ऐसे बोखत भये ॥ १५ ॥

गोप बोले, कि—हे विप्रपत्नी हो ! तुम को नमस्कार
 होय, नेक हमारे वचनन के सुनबेओ, या जगेतें थोरी सी दूर
 पै श्रीकृष्ण भगवान् गाय चरायवे आये हैं तिनने हमको
 पठाये हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

स कृष्णो गोपालैः सह ॥ १७ ॥

तत्कथाक्षिप्तमनस्त्वासदर्शनोत्सुकाः अत एव तमुपागतं
 श्रुत्वा जातसंभ्रमाः बभूवुः ॥ १८ ॥

अक्षयमोज्यलेख्यचोष्यभेदैश्चतुर्विधम् बहुगुणं संस्कारविशेषै-
 र्वहवो गुणा रससौरभ्यादयो यस्मिंस्तत् भाजनैरमत्रैर्मायदैर्वा
 पत्यादिभिर्वाग्भमाणा अपि प्रियं श्रीकृष्णमभिसस्रुरभिजग्मुः
 अप्रतिबन्धे दृष्टान्तः समुद्रं निम्नगा नद्य इवेति ॥ १९ ॥

अत्र हेतुः भगवतीति दीर्घं बहुकालं श्रुतेन अवगोचरं पुनः
 आशयो आभिस्ताः ॥ २० ॥

श्रीशङ्गीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सदा श्रीकृष्णं रमयतीति तस्मात् सङ्कोचो निरस्तः
 स्वयं भगवता साहाय्यरूपापनाय पूर्वं सङ्कोच्यनाम्नोक्तम्
 एभिस्त्वेतन्नाम्ना तदभिहितस्वरूपापनायेति वसत्युक्तमेव पूर्वत्र
 गौरवाधिक्यस्यैवौचित्यात् उत्तरत्र तु तथैव पत्नीनामभिरुचेः

श्रीमज्जात्रगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

दूरं गृहादिनि ततोऽन्नमाश्वानवितुं न शक्नुवन् मावः । यद्वा, अदूरमितः पुनरुक्तिः अतिनैकट्येन तासामगमनार्थं सानुगस्य श्रीरामगोपवर्गमहितस्य प्रकर्षेण सरसमिष्टाश्वपानभृतपात्रादि-
द्वारा दीयतां पूर्वं तदादेशेन केवलं द्वयोरेवाश्वप्रार्थनम् अधुना तु तदादेशं विनापि तत्रापि सानुगस्येति तत्रापि प्रकर्षेणोति तासां भगवति भक्तिविशेषश्रवणादेः सनमैव त्वया अन्नस्यागे-
नाप्यागमनसम्भावनपूर्वकं च ॥ १७ ॥

इदयात् कदाचिदपि न व्युतो भवनीत्यव्युतस्तम् उपायात् समीप एव साक्षादागतम् अन्यस्यैः । यद्वा, विशेषतश्च तत्कथया तस्य बुभुक्षावाप्त्याऽऽक्षिप्तमनसः ॥ १८ ॥

चतुरिति युग्मकं भाजनैः भोजनपात्रैः पाकपात्रैर्वा कृत्वा अन्नोष्णतादिस्थित्यर्थं सम्भ्रमादेव वा अभिसस्युरित्यादिना तदे-
कामिमुख्यं सूचिनं टीकायां भक्ष्यं चर्व्यं चोष्यं चूष्यमिति पतिभिरित्यादिकं यथा निकटं क्षेत्रं निषिध्यमाना इति तस्मै देयं चेदन्नं प्रस्थाप्यतां स्त्रयन्तु मा यातंति तासां गमनमेव
वर्ज्यते स्मेत्यर्थः श्रीमगवता तदन्नस्वीकारात् ॥ १९—२० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चविम ।

चतुर्विधं भक्ष्यभोज्यलेह्योपयात्मकम् ॥ १९—२१ ॥

श्रीमद्भारवाचार्थकृतभागवतचन्द्रान्तिका ।

स तु सरामो गोपैः सह दूरमागतः ब्रजादिति शेषः अधुना
बुभुक्षितस्य सानुगस्य गोपसमूहसहितस्य तस्य श्रीकृष्णस्य
को यश्चि भ्रष्टा तद्वर्णं प्रदीयतां प्रकर्षेण दीयतां नत्वस्माक-
माशोमङ्गः कार्य इति भावः ॥ १७ ॥

पूर्वमेव तस्य कृष्णस्य कथया आक्षिप्तान्वाहृतानि मनांसि
यासां ताः अत एव तद्वर्णनतपराः तदा तमागतं श्रुत्वा जातो-
त्सवा बभूवुः ॥ १८ ॥

चतुर्विधं भक्ष्यभोज्यलेह्योपयात्मकं बहुगुणं रससौरभ्यादि-
बहुगुणकमन्नं पात्रैरादाय सर्वा द्विजपत्न्यः प्रियं निरति-
शयप्रतिविषयं भगवन्तमभिजग्मुः, कथम्भूताः ? पत्यादिभिर्निर्वाय-
माणा अपि भगवति दीर्घं बहुकाळं अवशो न धृतः आशयो
यासां ताः अत एव नद्यः समुद्रं प्रतीवाप्रतिबन्धाः प्रियं
अभिसस्युरित्यन्वयः ॥ १९—२० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

१७ ॥ १८ ॥

चतुर्विधं भक्ष्यभोज्यलेह्योपयात्मात्मकं बहुगुणं मधुरादि-
गुणोपेतम् ॥ १९ ॥

दीर्घधृतेन बहुकाळप्रवशेन भगवति भृत आशयो आभि-
स्ताः कदाचिदप्यमम इत्यभिप्राय आशयः ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमद्भुवाचार्थकृतसुवाधिनी ।

कार्यनिवेदनस्वा प्रयोजनमाहुः—गाः चारयन् इति । तत्स्वप्नाशं
न गृह्णन्ति अतो भगवतोक्तमपि स्त्रीभिर्देवमप्यशं स्वयं न
गृहीतवन्तः किन्तु भगवदर्थमेव याचन्ते तेषां स एव धर्म
इति दोषकीर्तनस्त्वज्ञानात् गवाञ्चारणसमर्थमिति तदनुरोधेन
तृणवति देशे समागतः गोपाक्षैश्च सहितः । अनेन मदागमने
सर्वे एवागच्छेरन्निति बाधकमुक्तं सराम इति आदरार्थं कार्यो-
न्तराभावाच्च अतो वा दोषकीर्तने बुभुक्षितस्य तस्य सत्त्व-
कस्य तस्यैवान्नं तत्र गत्वा दीयतामिति प्रकर्षो यथायोग्यम् ॥ १७ ॥

ततो यज्जातं तदाह—श्रुत्वाऽव्युतमिति । चरतेति वचनात् सोपि
पश्चादागच्छतीत्युक्तम् अत आह उपायान्तमिति उपसर्गोपे आग-
च्छन्तं पूर्वं तु तास्तश्च गता इदानीमत्र भगवान् समायाति
मनोरथस्तु पूर्वशेष इति समागमने इतिकर्तव्यतानमिच्छाः
ससम्भ्रमा जाताः । किञ्च, नित्यन्तर्दशनार्थमुत्सुका अतः शीघ्र-
मपि गन्तव्यं क्षुधित इति सामग्र्यापि नेया अतोऽपि सम्भ्रमः । किञ्च,
तस्य भगवतः कथाभिः आक्षिप्तं मनो यासां यत्र कापि स्थितं
मनः तत आ समन्तात् दूर एव क्षिप्तम् अतो भगवति गतम् ॥ १८ ॥

अतो मनोरथबाहुल्यात् किं कर्तव्यमिति ससम्भ्रमाः इदा-
नीन्तनं बलिष्ठमिति विचार्य ससामग्रीका गता इत्याह—चतुर्विध-
मिति । नक्ष्यं पेयं चोष्यं लेह्यमिति अन्यथा भोजनं न स्यात्
भक्ष्ये दन्तानां विनिमोगः अन्यद्वैष्णवं चोष्ये परितः स्थितां-
शानां लेह्यं जिह्वायाः पेयेऽन्तः स्थितस्य वक्रस्य अतश्चतुर्विध-
मेव सर्वं भोजनं भवति गुणा व्यञ्जनानि धर्मावा बहवो गुणा यत्र
अन्नं साधारणम् अपेक्षितातदप्यधिकं भाजनैः येस्वेव स्थितं नतृष्टस्य
अभिसस्युरभिसरणं कृतवत्यः आभिमुख्येन गमनं समुदायशक्त्या
सर्वथा गमनं प्रतीयते तत्र हेतुः प्रियमिति प्रियं प्रति हि
सर्वेषां गमनम् अतः सर्वा एव बहूनां कथमेकत्र गमनमेकदे-
त्याशङ्क्य हृष्टान्तेन परिहरन् प्रतिबन्धाभावमाह, समुद्रमिव
निम्नगा इति । निम्नगा नद्यः मध्ये पर्वतादीनामपि प्रतिबन्धं न
मन्यते न हि तासां देवाः पतयो भवन्ति किन्तु समुद्र एव
तथात्रापि निम्न एव गच्छतीति उच्चैरहङ्कारे स्थिताः पतयो
नाङ्गीकृताः ॥ १९ ॥

प्रतिबन्धाभावमाशङ्क्याह—निषिद्धयमाना इति । उदासीनानां
माषणं निषिद्धम् अतः सम्बन्धमिरेव निषिद्धाः बलवद्वाधकं
च तत् पितरोऽत्र नोक्ताः अन्यथोत्पत्तिविरोधः स्यात् उपपत्ति-
विरोधे तु शास्त्रं बलिष्ठं तासां चतुर्विधपुरुषार्थाश्चतुर्भिर्देयाः
धर्मदः पतिः अयं हो भ्राता अभिजपितार्थदातारो बान्धवाः
सुता मोक्षदाः तेषां निषेधे तत्तत्पुरुषार्थहानिः तथापि पञ्चम-
मेव पुरुषार्थं मन्थमानाः गता इति एवेत्याह, भगवतीति । भगवांस्तु
पद्गुणः स्वयञ्चैकः अतः सप्तपुरुषार्थास्तत्र सिद्धयन्तीति । किञ्च,
उत्तमश्लोक इति उत्तमैः सिद्धपुरुषार्थैरपि श्लोक्यते अतो भक्ति-
रप्यष्टमः पुरुषार्थः किञ्च कामितो हि पुरुषार्थो भवति नत्व-
कामितः अतो धर्मादीनामपुरुषार्थतैव किन्तु भगवानेव पुरुषार्थं
इत्यभिप्रायेणाह, दीर्घधृतधृताशया इति । दीर्घकाळपर्यन्तं यः श्रुतः
यद्वा, श्रुतं तस्मिन् तेन वा धृतम् आशयो आभिः यथा फल-
प्रवशेन फलं चित्तं भवति तथा भगवति चित्तं न तत्स्वयम्

यमुनोपवनैः शोकनवपल्लवमण्डिते ।

विचरन्तं वृतं गोपैर्ददृशुः साग्रजं स्त्रियः ॥ २१ ॥

श्यामं हिरण्यपरिधिं वनमाल्यवर्हधातुप्रवालनटवेषमनुव्रतांसे ।

विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जं कर्णोत्पलालककपोलमुखाब्जहासम् ॥ २२ ॥

प्रायः श्रुतप्रियतमोदयकर्णपूरैर्यस्मिन् निमग्नमनसस्तमथाक्षिरन्ध्रैः ।

अन्तः प्रवेश्य सुचिरं परिरभ्य तापं प्राज्ञं यथाभिमतयो विजहुर्नरेन्द्र ! ॥ २३ ॥

तास्तथा त्यक्तमर्वाशाः प्राप्ता आत्मदिदृक्षया ।

विज्ञायाखिलदृग्द्रष्टा प्राह प्रहसिताननः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

निषेधोऽत्र वाचनिकः ऋत्विजां कर्मवैयस्यात् न त्वन्यस्य भार्या अन्येन स्पृष्टुं शक्या इति यागनाशश्च स्यात् अतो यजमान-पत्नीव्यतिरिक्ताः सर्वा एव गताः एकरूपाश्च ऋत्विजां मित्र-प्रतिषेधेन युतः स्यान्निरन्येति यजमानस्तु विसदृशोऽपि भवति अतो गता एव ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायणदीशिनी ।

अहो इतैताः कृष्णानामैवानन्दमूर्च्छिता अभूवन्स्तदिमाः प्रबो-धयितुं तद्वृत्तान्तमुक्तमेव तं किञ्चिद्विशिष्य पुनरुक्तैरुच्चारयाम-इत्यभिप्रेत्याहुः-गा इति । अदूरं निकटमेवायातः तदपि सम्य-ग्रप्रबुद्धा आलक्ष्य तस्यान्नाकांक्षां श्रावयित्वा अतिस्नेहवतीस्ता-मिद्वल्लभामासुरित्याह बुभुक्षितस्येति ॥ १७ ॥

तस्य कथया बुभुक्षावार्त्तया अक्षिप्तानि अरे पामर मनः कथं प्रियतमस्य बुभुक्षाश्रवणेनापि न मूर्च्छितो जागर्षि धिक्-त्वामिहोषं तिरस्कृतानि स्वस्वमनांसि यामिस्ताः ॥ १८ ॥

सह्यक्षवेषचस्यल्लेखमेदैश्वर्यविधं संस्कारविशेषैः बहवो गुणाः रससौरभ्यादयो यस्मिन्स्तम् अभिसङ्गारिति तासां तदानीं कृष्णं प्रति सर्वासां नायिकात्वाभिमानमालक्ष्योक्तं तत्र प्रतिबन्धका-गुणाने दृष्टान्तः समुद्रं निम्नगा नद्य इव तत्र हेतुः भगवति दीर्घं बहुकालं श्रुतेन श्रवणेन धृत आशयो यामिस्ताः ॥ १९-२१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गोपलैः सह सरामः सः श्रीकृष्णः ॥ १७ ॥

क्षिप्तान्याकृतानि मनांसि वासां ताः ॥ १८ ॥

चतुर्विधं मह्यमोज्यल्लेखचोष्यम् संस्कारविशेषैर्बहवो रस-सौरभ्यादयो गुणा यस्मिन् तदादाय प्रियं श्रीकृष्णम् अभि-सङ्गुः अभिजग्मुः ॥ १९ ॥

ताः विशिनष्टि-तिषिष्यमाना इति । दीर्घं बहुकालं श्रुतेन श्रवणेन धृत आशयो यामिस्ताः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

गऊन को चरावत चरावत ग्वाल बाल और बलदेवजी सहित नन्द गाम में घनी दूरि निकस आये हैं और मित्रन सहित भूखे हैं सो तुम कछु भोजन की सामग्री देओ ॥ १७ ॥

द्विजपत्नी नित्य श्रीकृष्ण के दर्शन की उत्कंठावारी हो कृष्ण की कथा सुनि २ के उनको मन तो चोरचोई गयो हो आज वाई प्यारे श्रीकृष्ण को समीप आये सुनके हृष के मारे संभ्रम होय आयो ॥ १८ ॥

और बहुत गुणवासी चार प्रकार को [मह्यमोज्य, लेख, चोष्य,] ऐसे अन्न अनेक पात्रन में धारन में भर के सगरी अपने प्यारे श्रीकृष्ण के ओर आवत भई, जैसे नदियें समुद्र की ओर चले हैं ॥ १९ ॥

प्रति आता, बन्धु, और सुतन ने मौत रोकी, परञ्च उत्तम-श्लोक भगवान् श्रीकृष्ण में मौत सुनके धारण कियो है अन्तःकरण जिनने ऐसी वे द्विजपत्नी ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

तथागताः सत्यो ददृशुः ॥ २१ ॥

हिरण्यवर्षपरिधिः परिधानं यस्य तं पीताम्बरमित्यर्थः । वन-माल्यैर्बह्वैर्धातुभिः प्रवालैश्च नटवेषो यस्य तम् अनुव्रतस्य सख्युरसे विन्यस्तो निहितो हस्तो येन तम् इतरेण हस्तेन लीलयाऽब्जं धुनानं आमयन्तं कर्णयोरुत्पले यस्य अलकाः कपो-लयोर्यस्य मुखाब्जे हासो यस्य तं च तं च तं च ॥ २२ ॥

वृत्तेरपि लयेन सायमाह—प्राय इति । बहुशः श्रुता ये प्रियतमस्योदया उत्कर्षास्त एव कर्णपूराः कर्णो पूरयन्ति कृतार्थो कुर्वन्तीति तथा तैः कर्णोभरयोरिति वा यस्मिन् कृष्णो निमग्नमनस आविष्टचेतसस्तं लोचनद्वारैस्तः प्रवेश्य सुचिरमुप-गुह्य तापं जहुः अभिमतयोऽहं वृत्तयः प्राह सुषुप्तिसाक्षिणं परिरक्ष्य तस्मिन् लयं प्राप्य गच्छेति ॥ २३ ॥

अखिलदृग्द्रष्टा सर्वबुद्धिसाक्षी तास्तथा प्राप्ता विज्ञायापि

भीधरस्त्रामिकृतभावायंदीपिका ।

तथेवेतद्विद्युतोति—त्यक्तसर्वाशास्यकाः सर्वा आशा यामिस्ताः
केवलमात्मनः स्वस्यैव दिदक्षयेति ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवोपनिषी ।

यमुनेति युग्मकम् ददशुः कृष्णमिति शेषः । न निष्ठति शोको
यस्मात् इति श्लेषेण तस्य वनस्य तासां तदप्राप्तिशोकहारित्वं
च ध्वनितं विचरन्तं क्रीडन्तं गोपैस्तत्रैव स्थितैरन्यैः वृत्त-
मिति शोभाविशेषः सूचितः किंवा वृत्तमपि ददशुः तस्यैवा-
धिकं प्रकाशमानत्वात् साग्रजमिति सर्वसुन्दरात् ततोपि तस्य
सौन्दर्यविशेषं ज्ञापयति, अग्रजेन सहेति । विग्रहे सहाययोगे
तृतीयाया अप्रधाने विहितत्वात् स्त्रिय इति तत्पत्नीनामभास्यं
सूचितम् ॥ २१ ॥

हिरण्यपरिधिं नटवेषमिति वक्ष्यमाणात् सुवर्णरसरञ्जित-
भाकिच्छेदकुञ्जितकटिवेष्टनवस्त्रं नटोचितमेव वनमाल्यं वनसम्बन्धि-
माल्यं वन्यत्रिविधपुष्पैरचितं दक्षिणवामस्कन्धावारभ्य वैकक्षिक-
द्वयं वहाणां प्रवालाश्च मौखिभूषणानि धातवः सौगन्धिकनाम्नः
काम्यकवनपर्वतविशेषालुब्धाश्चित्राङ्गरागतया रचिताः तैर्नटवेष-
धर्मम् अनुव्रतस्य निरन्तरपार्श्वस्थस्निग्धसखिविशेषस्य स्कन्धे
विन्यस्तहस्तम् इतरेण दक्षिणहस्तेन लीलाकमलं भ्रामयन्तं
कण्ठोत्पलयोरलकानां कपोलयोर्मुखाब्जस्य च हासः प्रकाशो
यत्र तमिति ॥ २२ ॥

अथानन्तरं सद्य एवाक्षिरन्ध्रैः रूपग्रहणो साधकतमनेत्ररन्ध्रे
न्द्रियैर्द्वारभूतैरन्तर्मनसि प्रवेश्य तेनैव मनसा सुचिरं परिरक्ष्य
ब्रह्मणा नेत्राणि तानि द्वाराणीवावृण्वानाः स्वाच्छन्देन तस्मि-
न्निर्लीयत्यर्थः । तापं तदरूपशर्जं क्लेशं विजहुः विशब्देन पुनस्तदा-
पातो निरस्तः हा न रूपष्टोऽसावित्यंशस्य ध्वंसात् अन्यत्वेः
तत्र सामरस्यं यथापूर्वरसत्वमित्यर्थः वृत्तेरपीति बहिर्वृत्तेरपी-
त्यर्थः । यद्वा, अभिमानाऽभिमुखी 'मनिर्बेषां ते यथा प्राञ्चं परम-
भागवतं परिरक्ष्य नेत्रादिगिरादिलस्य तापं सर्वं जहति
तद्वत् ॥ २३ ॥

आत्मविदक्षयेति प्रथमं तन्मात्राभिलाषात् अखिलदशां
सर्वबुद्धिनां द्रष्टा साक्षीति विज्ञायेत्यत्र हेतुः । यद्वा, अखिल-
दशां बुद्ध्यादिद्रष्टृणां जीवानामपि द्रष्टा प्रहसितानन इति
आधुर्यमयवञ्जनचातुर्यम् ॥ २४ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अनुव्रतस्य कस्यचिदंसे कण्ठोत्पलालकैर्जुष्टं कपोलं यस्य
तत् कण्ठोत्पलालककपोलं मुखाब्जं तस्मिन् हासो यस्य तमि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

कण्ठपूर्वैः शब्दैः अतिमतयः ज्ञानाधिकाः ॥ २३—२६ ॥

भीमह्रीरराधवाचायंकृतमामधतचन्द्रिचन्द्रका ।

यमुनासमीपवने कथम्भूतेऽशोकानां तरुणां नवैः पल्लवैः

मण्डिते विचरन्तमग्रजेन सहितं गोपैश्चावृतं कृष्णं स्त्रियः द्विज-
पत्न्यो ददशुः ॥ २१ ॥

कीदृशं इयामं हिरण्यवत्परिधिः परिधानं यस्य तं पीताम्बर-
मित्यर्थः वनमाल्यैः वन्यैः पुष्पैश्च बह्वैर्धातुभिर्गौरिकादिभिः प्रवालेः
पल्लवैश्च नटवेषो यस्यानुव्रतस्य सख्युरंसे स्कन्धे विन्यस्तो हस्तो
वामकरो येन इतरेण हस्तेनाब्जं धुनानः लीलया भ्रामयन्तं कर्णयो-
रुत्पले यस्यालकाः कपोलयोर्यस्य मुखाब्जे हासो यस्य तं
च तथाविधं ददशुरित्यन्वयः ॥ २२ ॥

बहुशः आकर्षिताः प्रियतमस्यो दया उत्कर्षास्त एव
कर्णौ पुरयन्ति कृतायां कुर्वन्ति तथा तैः कर्णाभरणौ
रिति वा यस्मिन् कृष्णो निमग्नमनसः आविष्टचित्तान्तं
कृष्णम् अथ दर्शनानन्तरमक्षिरन्ध्रैर्लोचनद्वारैरन्तः प्रवेश्य
सुचिरं परिरक्ष्य उपगृह्य तापं तद्दर्शनाभासजं जहुः हे नरेन्द्र !
अभिमतयः भगवद्भक्तानां तद्दिदक्षात्मिका बुद्धयः प्राञ्चं परमा-
त्मानं "प्राञ्चेनात्मना सम्परिवृक्तः प्राञ्चेनात्मनान्वारुढः" इति
श्रुतेः । तं दृष्ट्वा यथा तद्दर्शनाभासजं जहुः तापमाध्यात्मिकादिकं वा
जहति तद्वत् अतिमतय इति पाठे ज्ञानाधिकाः ॥ २३ ॥

तदा भगवानात्मनः स्वस्य दिदक्षया प्राप्तास्ता दृष्ट्वा त्यक्ताः
सर्वा आशाः पत्यादिविषयाः यामिस्तथाभूता विज्ञाय तत्र
हेतुराखिलं पश्यतीति तथा प्रहसितमाननं यस्य सः प्राह ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किं गुणविशिष्टं ददशुरिति, तत्राह—इयामं हिरण्यवत्परिधिं
सुवर्णमेखलं सुवर्णवत्पीताम्बरं वा वनमाल्येन वनपुष्पेण बह्वैर्धा-
तुभिर्गौरिकादिभिः प्रवालेन नटवेषवद्भेषो यस्यासौ
तथा तम् अनुव्रतस्य कस्यचिद्वयस्य स्कन्धे कर्णयोर्उत्पले
अलकः कुन्तलं कपोलं च मुखाब्जे हासो यस्य स तथा तं
धुनानं परिकल्पयन्तम् ॥ २२ ॥

दीर्घकालमारभ्य श्रुतः प्रियतमस्योदयो दीर्घश्रुतप्रियतमो-
दयः स एव कर्णपूराः कर्णालङ्काराणि तैः यस्मिन् कृष्णो
निमग्नमनसः अवगाह्य दृढबद्धदयाः पूर्वं ताः स्त्रियोऽयं तं
कृष्णम् अक्षिविधैरन्तः प्रविश्य सुचिरं परिरक्ष्य आलिङ्ग्य तापं
स्मरनिमित्तं उवरं जहुः कथमिव यथा प्राञ्चाः सुषुप्त्यवस्था-
साक्षिणः प्राञ्चं प्राप्ताभिमतयः इन्द्रियवृत्तयः तापं त्यजन्ति
"सना सौम्य तदा सम्पन्नो भवति" इति श्रुतेः । यद्वा, भगवत्स्व-
ज्ञाननिपुणाः प्राञ्चाः प्राञ्चमिति पाठे परिरक्ष्येति सम्बन्धः ॥ २३ ॥

त्यक्तसर्वाशाः त्यक्तसर्वानितृष्णाः "आशाविगतिरुष्णायोः"
इति च दृष्ट्या अपरोक्षज्ञानेन तासां भक्तिं विज्ञाय अखिल-
दक् अखण्डज्ञानी ॥ २४ ॥

भीमहल्लमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

गतानां गमनप्रकारमाह—यमुनेति । यमुनोपवने विचरन्तं स्त्रियो
ददशुरिति सम्बन्धः जलस्थलक्रीडायोग्यभूमिः सुविता उपवने
पुष्पाणि फलानि च सर्वदा भवन्ति तथाविधान्येवारोप्यन्त
इति यमुना क्रूरेति उपवनरक्षा यमभोगाभावश्च गतानामुपपत्ति-

भीमद्विधागवतसुबोधिनी ।

त्यागे शोकः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाह—अशोकानां नवपल्लवै-
र्मण्डिते इति अनेन शय्या अपि निरूपिताः तादृशे विभावादि-
शुक्ते गोपैर्मुग्धैर्वृत्तं विशेषेण हंसगत्यादिना गच्छन्तं साम्रजं
क्रियाशक्तिसहितं सर्वतो रक्षणसमर्थं ददशुः स्वामिलवितप्रका-
रेण हृष्टवत्यः ॥ २१ ॥

यतः स्त्रियः स्त्रीदृष्टं भगवन्तं वर्णयन्ति—अन्यथा भगवन्धारित्रं
न भवेदन्वोपसर्जनत्वात् वर्णिते तु भगवतैव यथा किञ्चन इति
तादृशरूपप्राकट्येन निश्चीयते, इयामिति । आदौ वर्णः श्वङ्गार-
रसात्मकः गौरो रजोरूप एव स्यात् तैजसश्च शुक्लो जलप्रकृतिकः
अव्यक्तरसः अश्वमेध हि सर्वरसात्मकं भोग्यं च केवलं तद्रस-
जनकं न भविष्यतीति तयोरपि सम्बन्धो निरूप्यते हिरण्य-
परिधिं वनमालिनामिति सुवर्णमेखलेव परिधिरूपा कुण्डल-
मुकुटकण्ठामरणानि च पीताम्बरं कङ्कणाङ्गदादीनि च अनेन
परिधिसहितं सहस्रमूर्तिः इयामः चन्द्रो निरूपितः वनमाला
वर्णिते अश्वमेधेति सर्वपुष्पमयी सा शुभ्रा अन्धेपि सर्व रसास्तत्र
सम्प्रीतिं आपयितुं साधनत्रयमाह, बर्हधातुप्रवालेति त्रयाणां-
प्रत्येकसम्बन्धात् सर्व एव रसाः बर्हश्चित्र एव धानवः
अनेकविधाः शुभ्रादयः अमिश्राः प्रवालाः भारक्ता एव एतैरपि
कृत्वा नटवेषो यस्य केवलं रसं धर्मिसहितमपि रसं दातु-
मुपस्थितः । किञ्च, लीलायां सामग्रीरूपां अश्वमेध करोतीत्याह,
अनुव्रतांसे विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमञ्जमिति लीलायाः
प्राधान्यव्यापनार्थं स्वस्य परवशत्वं बोद्धयते स्वातन्त्र्येण रसो
गुप्तो भवतीति अनुव्रतस्य स्वसमानधर्मशीलस्य अंसे स्कन्धे
हस्तं विन्यस्य युग्मरसं व्यापयन् विश्वमेव कमलात्मकं भ्राम-
यति सर्वमेधान्वया करिष्यामीति व्यापयन् निर्भयतां सम्पादयति
परमनुव्रतस्य एव अनुमात्रान्यथाभावेपि नैवम् अयं रसः क्रिया-
पर्यवसायीति स्कन्ध एव कृतिर्निरूपिता उभयोरेकत्र व्यावृत्तौ
रसो न स्यादिति तरेणेत्युक्तं कम्पने मकरन्दः स्रवन्तीति रसार्थ-
मेव तथाकरणं ज्ञानक्रिययोर्मयोदायाः शास्त्राणाम् अङ्गानां
भक्तेः विरोधमाशङ्क्य परिहरति, कर्णोत्पलालककपोलमुखाञ्ज-
हासमिति । कर्णयोरुत्पले वे अलकाः नाजसहितकमलस्थितभ्रमरा
इव कपोलयोर्मुखे च हास्यं यस्येति तेष्वपि हाससम्बन्धः कपो-
लयोर्मुखे च सर्वेषामेव कमलत्वं कपोलयोर्मुखस्यैव वा कर्णयो-
र्गोलाङ्गत्वं प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रत्वं च उत्पलानां मर्यादारूपत्वं
अलकानां शास्त्रत्वं विद्वत्त्वं वा कपोलयोर्मत्तयङ्गत्वं मुखस्य
भक्तित्वं सर्वेषामेव सरसत्वाणाञ्जत्वं तत्र हासो यस्येति सर्व-
व्यामोहात् सर्वविरोधः परिहृतो भवति ॥ २२ ॥

एवं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा तत्र तासां स्वरूपमाह—प्राय इति ।
प्राप्तुं श्रुताः प्रियतमस्याश्रुद्वयरूपा गुणाः त एव कर्णपूराः
कर्णोभरणानि तद्वारा भगवत्स्वरूपविष्टे यस्मिन् निमग्नमनसो
जाताः यथा गृहे गङ्गापुरे समागते गृहं निमग्नं भवति तमेव
भगवत्स्वरूपतस्त्वित्येतं पुनः प्रकारान्तरेणाक्षिरन्ध्रैः अन्तःप्रवेष्टुं तापं
जहुः पूर्वं शब्दात्मकः प्रविष्टः कर्णद्वारा इदानीमक्षिद्वारा रूपा-
त्मकः प्रविशति अतः अयेति निमग्नप्रक्रमः तेन तु संसारिका
एव तापाः परिहृताः तत्त्वबौद्धिकाः अनेन तत्त्वबौद्धिकाः परि-

ह्रियन्ते तदाह तापं जुहुरिति ननु तापाः सर्वोद्वेगेषु प्रविष्टाः
कथमन्तःप्रवेशनमात्रेण शान्तं इत्याशङ्क्याह सुचिरं परिरञ्जयेति
अन्तर्बहुकालमालिङ्गितवत्यः ताः सर्वतापपरित्यागः ननुपशान्ता
एव तापाः न तु नष्टा इति चेदित्याशङ्क्य तास्तत्रैव लीना इति
चदन् स्वरूपतोपि नाशमाह दृष्टान्तेन प्राप्तं यथाभिमतस्य इति
प्राप्तं सुषुप्तिसाक्षिणं स्वात्मानमेव भगवद्रूपमहङ्कारवृत्तयः
प्राप्य तत्रैव लीना भवन्ति एवमेताः भगवत्स्वैव सायुज्यं प्राप्त-
वत्यः परं संस्कारशेषाः अतः पुनर्बहिर्निमग्नमन्यथा सायुज्यमेव
स्यात् प्रायप्रद्वयेन सर्वे भगवदीया गुणा न श्रुताः न अन्यथा
मोहयतीति ज्ञानेन मुग्धा भवेयुः किञ्च श्रुत एव न दृष्टः कोऽप्य-
नुभावः किञ्च प्रियतमत्वेनैव श्रुतः न तु साधनत्वेन उदय
इति कोमला एव भावाः श्रुताः तेषु कर्ण एव प्रवाहत्वेन प्रवि-
शन्ति न तु सर्वाङ्गैः दृष्टानन्तर्याभावात् अतो मन एव विमग्नं
न तु देहादिः इदानीमप्येता ज्ञाननिष्ठाः अनन्तरेण संस्कारं कृत-
वत्यः ज्ञानं हि तमोरूपं रजोरूपा भक्तिः सत्स्वरूपः सङ्ग इति
अतः सुषुप्तिदृष्टान्तः तापनिवृत्तिः फलं अन्यथा गततापाः
नेत्रपेयमेव भगवत्स्वाययासृजं पपुः नरन्द्रेति सम्बोधनं
ध्यानार्थममोहार्थं च ॥ २३ ॥

ततो भगवता यत्कस्यं तदाह-तास्तयेति । तथा पूर्वोक्तं
प्रकारेण त्यक्ता ऐहिकपारलौकिकभाशा यामिः आत्मनः
स्वस्य दिदृक्षया प्राप्ताः केवलं भगवान् द्रष्टव्यः मर्यादायां हि
एतावदेव अतो हि भगवान्मनो निदध्यासितव्यश्च साक्षात्कस्य
इति तत्रे तासां जातं अतः रूपप्रकारविलक्षणं वचनमाह विज्ञा-
येति तासां स्वरूपं विज्ञाय प्रवृत्तिताननो भूत्वा माह कथंनान-
न्तरभावव्यामोहार्थं हासः प्रकर्षणं कथनमवाधितस्य तन्त्रेण
कथनमयुक्तमिति चेत्तत्राह अखिलदृष्टेति अखिलदृष्टां सर्व-
बुद्धीनां द्रष्टा सधर्माणां धर्मिणां यत्र प्रवृत्तिः केवलधर्माणां
प्रवाहप्रसवत्र गच्छतां धर्मिणां बाधकसहितानां सधर्माणां पश्चा-
देवोत्पन्नबाधवताञ्च तां सर्वामेव प्रवृत्तिं जानाति अत एता
अन्तिमपञ्चनिगमा इति तथोक्तवान् ॥ २४ ॥

भीमद्विधागवतचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हिरण्यं हिरण्यरसात्कं वल्लं परिधिः परिधानं यस्य ते
वनमाल्येन पञ्चपुष्पमयेन चरणपर्यन्तविवितेन वर्हेण चूडोपरि-
स्थेन धातुभिरङ्गरागत्वेन कल्पितैः प्रवाहैः श्रवणचूडातुन्द-
वन्वान्तरस्थैर्नटस्थैव वेषो यस्य किञ्च स्वाभियोगमपि ता
अनुमाद्ययामासेत्याह अनुव्रतस्य प्रियसखस्यांसे स्कन्धे विन्यस्तः
आश्लेषपरिपाट्या अप्रितो वामहस्तो येन तम् इतरेण दक्षिणा-
हस्तेन अञ्जं लीलाकमलं धुनानं घूर्णयन्तम् एतादृशदर्शन-
प्रदानेन भाववतीनां अध्वतीनां हृदयकमलं स्वहस्तगतं कृत्वा
औत्सुक्येन घूर्णयामीति जानीतेति श्रोतव्यं यथा भवती-
भां वधतीः पश्यतो मग्न हृदयकमलमौत्सुक्येन घूर्णते इति लीला-
कमलघूर्णनमिषेण स्वहृदयघूर्णमेव भवतीर्दशयामीति मरुतात्
स्वाभियोगादेव निश्चिनुतेति व्यञ्जयन्तं कर्णोत्पलयोश्चञ्चला

स्वागतं वो महाभागा ! आस्यतां करवाम किम् ।

यन्नो दिदृक्षया प्राप्ता उपपन्नमिदं हि वः ॥ २५ ॥

नन्वद्वा मयि कुर्वन्ति कुशलाः स्वार्थदर्शनाः ।

अहैतुक्यव्यवहितां भक्तिमात्मप्रिये यथा ॥ २६ ॥

प्राणबुद्धिमनःस्वात्मदारापत्यधनादयः ।

यत्सम्पर्कात् प्रिया आसंस्ततः कोन्वपरः प्रियः ॥ २७ ॥

श्रीमद्विष्णुमायकवर्णितसारायंदर्शिनी ।

अलका यस्य कपोलयोः प्रसृतो मुखाम्बुजस्य हासो यस्य तं
च तच्च तम् ॥ २२ ॥

प्रायो बहुशः श्रुता ये प्रियतमस्य उदया उत्कर्षास्त एव
कर्णपुराः कर्णाङ्गुलाराः कर्णौ पूरयन्ती कृतार्थयन्तीति तथा
तैस्मिन् श्रीकृष्णो निमग्नमनस एव पतावहिनपर्यन्तं आसन् तं
सम्प्रति नेत्रद्वारैरन्तःकरणाकमलतरपे प्रवेश्य सुखिरं स्रच्छन्दैर्नैव
हृदं परिरक्ष्य परिरम्भदाहर्षनैवानन्दमूर्च्छास्तास्तेन सहैक्ये
सन्ति तापं तदङ्गस्पर्शाभावजनितं क्लेशं विजहुः तत्र दृष्टान्तः
अभिमतयोऽहं वृत्तयः प्राञ्चं सुषुप्तिस्त्राक्षिणं परिरक्ष्य तस्मिन्
क्षयं प्राप्य यथा ॥ २३ ॥

तास्तथामृता अन्नस्थालीः पुरः स्थापयित्वैव मूर्च्छिता भवन्ती
इष्टा अखिलानामपि दशां बुद्धीनां द्रष्टा ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ताः स्त्रियः साग्रजं सरामं श्रीकृष्णं ददशुः ॥ २१ ॥

कथंभूतम् ? इयामिति । हिरण्यवत्परिधिः परिधानं कथं
तम् धनमावर्त्यैवंनपुष्पैर्बद्धैर्मयूरपिच्छैर्धौतुमिर्गैरिकादिभिः प्रवालैः
पल्लवैश्च नटवद्भवो यस्य तम् अनुव्रतांसे सख्युः एकन्धे
विन्यस्तो निहितो हस्तो येन तम् इत्युत्तरेण हस्तेनाब्जं
धुनानं आममन्तम् कर्णयोरुत्पले यस्य अलकाः कपोलयो-
र्यस्य मुखाब्जे हासो यस्य तच्च तच्च तन्ददशुरित्यन्वयः ॥ २२ ॥

अथ दर्शनानन्तरं प्रायो बहुशः श्रुता ये प्रियतमस्य
श्रीकृष्णस्योदया उत्कर्षाः त एव कर्णपुराः कर्णौ पूरयन्ति
कृतार्थौ कुर्वन्तीति तथा तैः तस्मिन् श्रीकृष्णो निमग्नान्या-
विष्टानि चेतांसि यासां ताः तमस्मिन्धौलौघनद्वारैरन्तः
प्रवेश्य सुखिरं परिरक्ष्योपगुह्य तापं जहुः "यथा प्राञ्चं प्राञ्चे-
नात्मना सम्परिष्वक्तः प्राञ्चेनात्मनान्वाकूटः" इति श्रुतिप्रसिद्धं
भगवन्तं प्राप्य अभिमतयो जीवबुद्धिबुद्धयस्तापं त्यजन्ति
तद्वत् ॥ २३ ॥

अलकसर्वांशः श्रीकृष्णं विष्टाय कापि न गमिष्याम इत्येवं
कृतनिश्चया इत्यर्थः । अखिलं दृष्ट्वा सर्वबुद्धिसाक्षीः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

मशोक वृक्ष के नवीन पत्तवन में भूषित ऐसे श्रीवसुना
जी के वपवन में (जो मतरौड ऐसे विख्यात है तहाँ)
माथुरन की पत्नी, गोपन के साथ बलदेव सहित श्रीकृष्ण
कूँ विचरते देखत भई ॥ २१ ॥

कैसे श्रीकृष्णचन्द्र कूँ देखे ता को वर्णन करें है,
कि—इयाम सुन्दर जिनको स्वरूप सोने के नाई चटकीले
पीताम्बर कूँ पहिरे, वनमाला धारण करें, मोर मुकुट माथे
पै धारण करें खरिया, गेरू नये पतौमा इन तें शोभाय-
माने, नटकी तुल्य वेष बनाय, सखा के कन्धा पै एक
हाथ धरे, एक हाथ तें कमल के फूल को घुमाय रहे,
कानन में कमल के फूलन को खुरसें, अबकें छूटि के कपोलन
पै आय रहीं, मुखारविन्द में मन्द हास जिन के ऐसे
श्रीकृष्ण के द्विजपत्नी दर्शन करत भई ॥ २२ ॥

भौत करिके सुने जो प्यारे के गुण सोई भये करण
फूल तिनसों श्रीकृष्ण में मन लागि रहे जिनके, ऐसी
वे ब्राह्मणन की स्त्री दर्शन करे पीछे तिन श्रीकृष्ण चन्द्र
को नेत्र द्वारा अन्तः करण में खेजात्र के वडी घेर ताई
आखिड़न करिके । हे राजन् ! अपने ताप कूँ त्यागत भई
जैसे बुद्धि जे हैं ते परमात्मा कूँ प्राप्त होयके पहिछे तापन को
छोड़ देय हैं ॥ २३ ॥

पुत्र गृहादिकन की आशा जिनने छोड़ दई अपने दर्शन
करिके कूँ आई ऐसी जे द्विज पत्नी हैं तिनकूँ जानि के
सब की बुद्धि के देखन बारे ऐसे श्रीकृष्ण चन्द्र हासि के
खोखिबे लगे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायंदीपिका ।

हे महाभागा ! वः स्वागतं शुभमागमनं तदेवाह—यद्यस्मात्
प्रतिबन्धतिरस्कारेणास्माकं दिदृक्षया प्राप्ता इति इदं च उप-
पन्नं युक्तमिति वा ॥ २५ ॥

युक्तत्वमाह—नन्विति । आत्मप्रिये आत्मा च प्रियस्व तस्मिन्
मयि कुशला विवेकिनोऽत एव स्वस्यात्मनोऽर्थां कुशार्थं पश्यन्ति
ये ते यथा यथावद्भक्तिं कुर्वन्ति यथाधस्वमाह—अलका साक्षात् अत्र

तद्यात देवयजनं पतयो वो द्विजातयः ।

स्वसत्रं पारयिष्यन्ति युष्माभिर्गृहमेधिनः ॥ २८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतमावायदीपिका ।

हेतुः अहेतुकव्यवहितां फलामिसन्धिरहितामत एवाव्यवहितां निरन्तराम् ॥ २६ ॥

आत्मनः सर्वतः प्रेष्ट्वमुपपादयति, प्राण्येति । स्वा ज्ञातयः आत्मा देहः एते सर्वे यत्सम्पर्काद्यस्याध्यासेनोपकरणात्वेन वा ॥ २७ ॥

तत्सस्मात्कृतार्था युयं देवयजनं यज्ञवाटं यात गच्छत । ननु, कृतार्थाः किमिति यास्याम इति चेदत आह, पतय इति । पारयिष्यन्ति समापयिष्यन्ति पतीनामनुग्रहमेत्यर्थः ॥ २८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तथैव सादरमाह-स्त्रागतमिति । आस्यतां विभ्रास्यतां ततश्च किं करवामेति आदिश्यतामित्यर्थः । तथा च करवामेति नोऽस्माकमिति च बहुत्वानिर्देशः साधारण्यापादनेन स्त्रैकनिष्ठताच्छादनार्थम् औदासीन्यार्थं च दिवक्ष्येति दर्शनाज्जातमिच्छान्तरं निरस्यति ॥ २५ ॥

तत्र तासां निजसङ्गतिप्राप्तीच्छां सम्प्रति वञ्चयन्नाह-नन्व-द्धेति । अद्धा साक्षादेव विशुद्धामित्यर्थः यतः अहेतुकीत्यादिना तत्र भक्त्येया वत्त्वमेवाह-अहेतुकीति । आत्मनः सकाशादपि प्रिये परमात्मत्वात् परमात्मत्वेन च मम निरन्तरयुष्मत्सङ्गित्वात् सर्वप्रत्यक्षसङ्गाद्यग्रहः कर्त्तव्य इति भावः ॥ २६ ॥

परमात्मनः एवात्मनः सकाशात् प्रियत्वं साधयति, प्राण्येति । आत्माऽत्र जीवः यस्य मम परमात्मनः सम्पर्कात् आत्मनोपि मद्गतत्वेनैव तथात्वादिति भावः ॥ २७ ॥

तद्यात देवयजनेमिति पाठस्तेषां सम्मतो लक्ष्यते तथैव पाठभारणात् तद्यात साध्वो यजनमिति तु पाठः प्रायः सर्वत्र स्वसत्रं स्वीयत्वात् अवश्यसमापनीयं स्वीयं सत्रं यज्ञं पारयिष्यन्ति आरब्धं समापयिष्यन्ति स्वशब्देन अन्यथा कथञ्चित् परकीयमेव कारयितुमर्हन्ति न त्वात्मन इत्यर्थः । यतो गृहमेधिनः युष्माभिर्विना गार्हपत्याभावेन यज्ञानुपपत्तेः अत एव तदपेक्षया देवयजनं यातेत्युक्तं न च गृहानिति अतः श्री-भगवदाज्ञयैव तासां बहिर्मुखपतिपार्श्वं गमनं तथा तदाज्ञा च सर्वसुहृत्त्वात् गोब्राह्मणहितत्वात् तासां सम्बन्धेनानुजिघृक्षु-त्वाच्चेति श्रेयम् ॥ २८ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

प्राण्येति आत्मशब्दः शरीरपरः ॥ २७ ॥

सत्रं यागं पारयिष्यन्ति ॥ २८ ॥

भीमद्वीररात्रवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह-स्त्रागतमित्यादिभिः पञ्चभिः । हे महाभागाः । अस्म-दनुग्रहविषयताकृपमहामाग्यशालिन्यः वः स्त्रागतं शोभनमागमनं भर्त्रादिभिरनिर्बद्धाः कुशलाभागताः किं, आस्यताम् उपविश्यतां वो युष्माकं किं कार्यमत्रागमनप्रयोजनं किमिति प्रश्नः यदि किञ्चिदस्ति तदवश्यं वयं करवाम सर्वज्ञत्वात्तदभिप्रेतं विज्ञाय तस्योचित्य-माविष्करोति यदिति नोऽस्माकं दिवक्ष्याऽऽयागता इति यत्तदिवं वो युष्माकम् उपपन्नम् उचितमेव ॥ २५ ॥

औचित्यमेवोपपादयति-नन्विति । ननु हे द्विजपत्न्यः कुशलाः आत्म-हिताहितविवेकिनः स्वार्थदर्शनाः स्वप्रयोजनाभिज्ञा जना आत्मनः स्वस्मादपि प्रिये मय्यद्धो मय्येव अद्धेति स्फुटावधारणाः अहै-तुकी फलामिसन्धिरहितामप्यवहितामविच्छिन्नां भक्तिं विवेकिनो यथा मायि मद्गानुभावा भक्तिं कुर्वन्ति तथा भवस्योपि कृतवत्य इति वार्थः कुर्वन्ति यथावत् कुर्वन्ति ॥ २६ ॥

आत्मप्रिय इत्येतदेव काकोपपादयति-प्राण्येति । आत्मा स्व-देहः । स्वः जीवः आत्मा देहो वा प्राणादयो यत्सम्पर्काद्यसम्बन्धा-त्प्रिया भवन्ति ततः मत्तः प्रियोऽन्येषु कोऽनु न कोऽपि निरति-शयप्रियोहमेवेतीत्यभूते मय्यहेतुकव्यवहिता भक्तिर्भवतीति-मुचितैवेति तत्कारित्वादिद्वयोचितैवेति भावः । यत्सम्पर्कप्रिया इत्यनेन “न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय” इत्यादि श्रुत्यर्थो विवक्षितः तदर्थस्तुक्तः पुरस्तात् ॥ २७ ॥

तत्सस्मादागमनप्रयोजनस्य महर्शनस्य जातत्वाद्देवयजनं सत्र-वाटं गच्छत तं वो युष्माकं पतयो ब्राह्मणाः गृहमेधिनः गार्हपत्यधर्मपरायणाः युष्माभिरेव सहोपभूताभिः स्वसत्रं पारयिष्यन्ति समापयिष्यन्ति दम्पत्याः सहोपकारादिति भावः ॥ २८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अश्वेताः अश्वगाताः यद्यस्मादिदं वः उपपन्नं युक्तम् ॥ २५ ॥

एवं कुशलं पुण्यमेवार्थः कुशलार्थस्तस्य नितरां दर्शनं येषां ते कुशलार्थनिर्देशनाः “अर्थी समर्थो विद्वानधिक्रियते” इति वचनात् कुशला निपुणाश्च अर्थनिर्देशनाश्च ते तथा यज्ञा, कुशलार्थो भगवाच्चिदर्शनमुदाहरणं येषां ते तथा कुशलाः स्वार्थदर्शना इति पाठः एते अद्धा विषयामिलापं न कुर्वन्ति किन्तु आत्मप्रिये भगवाति अहेतुकी-निर्निमित्ताम् अव्यवहितां निरन्तरीभूतां भगवद्भक्तिमधिकुर्वन्ति अधिकाङ्कुर्वन्ति कथमिव यथात्मप्रिये स्वमर्तारि भगवतीति शेषः । यथाशास्त्रविहितप्रकारेण “तदेतत्प्रेष्ठ” इति श्रुतेः । देहादिष्योऽतिप्रियत्वं हरेरेवेति प्रतिपादयति-यज्ञा, स्वार्थदर्शनाः स्वार्थादिफलायं हृष्टयः कुशलाः यज्ञविद्यानिपुणाः अहै-तुकव्यवहितां अद्धामास्तिक्यबुद्धिम् अश्वधिकं ईश्वरे न कुर्वन्ति

भीमद्विजयवजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—अहैतुकीति । भक्ता आत्मप्रिये मयि यथा भक्तिं कुर्वन्ति न तथेति ॥ २६ ॥

तव सर्वस्मादाधिक्यं कुते इत्यत्राह—प्राणोति ॥ २७ ॥

यस्मादखण्डेश्वरे भक्तिं भक्तिं कुर्वन्ति नान्यत्र तस्मात् प्रदाज्ञां कुर्वन्त्याह—तदिति । मस्तव्ये निमित्तमाह—पतय इति । पतयः द्विजातय इति अतः काव्यक्षेपो नाचितः निमित्तान्तरमप्यस्तीत्याह—स्वसन्नमिति । पारयिष्यन्ति सम्पादयिष्यन्ति ॥ २८ ॥

भीमद्विजयवजतीर्थकृतसुबोधिनी ।

भगवतो वाक्यमाह—स्वागतमिति चतुर्भिः—

पूर्वानुवादस्तत्रैव उपपत्तिश्च तद्विधा ।

मयादायां प्रवेशश्च ततो गन्तव्यबोधनम् ॥

आदौ जातमनुवदति लौकिकन्यायेन यो युष्माकं स्वागतं सुष्ठु आगमनं जातमिति कुशलप्रश्नः बाह्यं तु देयं किमपि नावशिष्यत इत्याह—महाभागा इति । महत्त्वमास्तरमपि भाग्यं सूचयति, तेन सर्वसमृद्धिः साक्षात्कारश्च सिद्धो निरूपितः समागतानां ज्ञेयमावायाह—आस्वतामिति । उद्देश्यमर्थे पृच्छति—करवाम किमिति । अनेन असङ्ग्रहे सङ्ग्रहः कारणीयः अन्ते च शुद्धा गतिः तद्वद्वति सङ्ग्रहः तथापरे इति वैष्णवैः सहः सङ्ग्रह अतः स्तेषां बाह्यिकानां ज्ञानं ततः शुद्धानां समागमने सर्वथैव प्रपत्तिः स्यात्तदा तद्वद्वारा एवा अप्यन्यथा भवेयुः अतो बावद्युक्तं तावत् कारिष्याम इति आह—ननु, नाधिकं किञ्चित्कर्तव्यं किं तु द्रष्टुं मेवागता इति चेत् तत्राह—यत् नोऽस्माकं दिदृक्ष्या समागताः तदुपपन्नम् इति बहुवचनेन केवलो भावो निवारितः अत आह—उपपन्नमिदं हि व इति । सर्वसामग्रीसाहितो भगवान् द्रष्टव्य इति ॥ २५ ॥

ननु, मयादायां ज्ञानमार्गे चेतद्भवति अस्माकं तु प्रेमाधिक्यमस्तीति कथमेतावन्मात्रत्वं युक्तं तत्राह—नन्वद्वेति । नन्विति कोमलसम्बोधने स्नेहोपि मयादायामेव युक्तः अत एव अस्मा साक्षात् न तु कामनार्थं भक्तिं कुर्वन्ति मयीत्यनेनात्मता निरूपिता एक वचनेनान्य व्यावर्तिताः कुर्वन्तीति नैदमपूर्वं किन्तु परम्परयैवैतत्सिद्धं यतस्ते कुशलाः सर्वाणि साधनान्यनेन प्रकारेणानायासेन सिद्धानि भवन्ति फलं च । किञ्च, स्वायं कुशलास्ते अन्यत्सर्वमिन्द्रियादिगामीभवति इदमेव परमात्मगामीति यावन्न भगवति प्रेम तावन्नात्मनि तत एव तत्रायातीति यावज्जात्मनि स्नेहः तावदन्यरागो न गच्छति अतस्ते स्वार्थदर्शिनः अत एवाहैतुकीमव्यवहृती देहेन्द्रियादिभिः व्यवधानमप्राप्तां भक्तिं प्रेमलक्षणां यथा आत्मानि प्रीतिविषये कुर्वन्ति तथैव कुर्वन्ति ज्ञातीनामात्मा दृष्टान्तः ॥ २६ ॥

ततोऽग्रिमकलाभावात् लोकेऽपि स्वस्थ प्रीतिविषये भग्नौ लोके हि पदार्था ज्ञानार्थसिद्ध इति एतदुपपादयति—प्राणोति । प्राणादयः सर्व आत्मसम्बन्धात् प्रियाः आत्मापि परमात्मसम्बन्धात्

परमानन्दो ह्यात्मरूपः प्रियः न केवलमात्मनः प्रियत्वं नाप्यानन्द इव परमनन्दे दुःखितजीवेऽपि व्यभिचारात् अतः प्राणादिषु स्नेहः औपाधिकः सहजो मयि अतः को वा अपरः प्रियो भवेत् प्राणा इन्द्रियाणि प्राणाश्च बुद्धिर्मनोनियामिका मनश्च च शरीरे जनादिकं वा आत्मा देहः आत्मेव वा दाराः स्त्रियः अपत्यानि पुत्रा धनं पश्वादयः यावत्किञ्चिदात्मसम्बन्धिं यस्यात्मनो मम सम्बन्धात् प्रिया आसन् ततो मत्तः तु, इति वितर्कं को वा प्रियः स्यात् अपरश्च नियम्यस्वप्रियो भवति ॥ २७ ॥

अतः कार्यस्य सिद्धत्वात् गृहं यातेत्याह—तथातेति । तद्यद्यप्यहमात्मा तथापि बहिः रमणे बुद्धिरन्यथा भविष्यतीति न तत्कृतं यतो भवत्यः साध्यः पतिव्रताः संस्कारैश्च संस्कृता अतो देवयजनं यात । किञ्च, यो युष्माकं पतयो द्विजातयः ब्राह्मणजातीयाः अतः संस्कारेतावै यद्यो न सिद्धयेत् अतः ते स्वसन्नं युष्माभिः कृत्वा पारयिष्यन्ति पारं नेष्यन्ति यतो गृहमेधिनः गृहस्थाः भार्यासहिता एव कर्माधिकारिणस्तस्मात् कार्यस्य सिद्धत्वात् स्वरक्षासम्भवात् परोपकारात् तेषां च जातियज्ञगार्हस्थ्यसम्पादकत्वात् गन्तव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

भीमद्विजयवजतीर्थकृतसारायं दर्शनी ।

रासाभिसारिणीगोपीरिव महाप्रमवतीस्ता अप्याह—स्वागतमिति । वः शुभमेवागमनं यत् यस्मात् प्रतिबन्धकोटीरपि तिरस्कृतवत्या दिदृक्ष्या नः प्राप्ता इदं व उपपन्नम् उपपद्यतेस्मैवेत्यर्थः । मम एतत् प्रत्युपकरणासामर्थ्यात् न किमप्युपपन्नमिति भावः । अतो वः किं करवाम केवलम् ऋणी भवामेत्यर्थः । अत एव महाभागाः मत्तोऽपि महाभागवत्यः आस्वतां अग्रिमिहोपविश्यतां मद्देशनार्थमेवेत्यर्थः ॥ २५ ॥

परमप्रमवतीनामपि तासां तदानीमेव मनोरथपूर्तिर्न रसपुष्टिर्बह्वति रसपुष्ट्या च विना लीला न चमत्करोत्यतो भगवत्स्वतन्मन्त्रव्यवस्थापि तद्देशनोत्थया रत्या स्नाभियोगं कृतवतापि मनस्क्यकस्मादेव लीलाशक्त्यैव स्फोरितमैश्वर्यं तासां स्वगृहं प्रति परावर्तने कारणमभूत् यद्यपि प्रायः प्रेमवज्जनसन्निधावैश्वर्यं नाविर्भविष्यु भवेत्तदपि लीलासौष्टवार्थं विरहोत्कण्ठवर्जनया तासां प्रेमवर्जनार्थं चाविर्भवेदेव तद्भवतो रत्याख्यं भावं शमयित्वा विवेकमुत्पादयामासेत्यतो भगवान्तदनुकूलमेवाह—नन्विति शङ्काम् । न केवलं मयि भवत्य एवासज्जन्ते किन्तु बहवोऽप्येव मयि परमेश्वरे भक्तिं प्रीतिं कुर्वन्ति के ते कुशलाश्चतुराः चातुर्यमेवाह—स्वार्थदर्शिनः लोके हि स्वार्थसाधका एव चतुरा उच्यन्ते इति भावः । अहैतुकी स्त्रीयकलामिसन्धिरहिताम् च अव्यवहिता प्रीतिव्यवहायकज्ञानकर्मादिवस्वस्तरशून्या च ताम् अत्र दृष्टान्तः आत्मप्रिये देहापत्यादौ यथा ॥ २६ ॥

बुद्धिप्रवेशार्थमेव दृष्टान्तो दर्शितः अस्तुतस्तु दृष्टान्ताद्देहादेः सकाशादपि दार्ष्टान्तिकः परमात्माहमतिप्रिय एवेति युत्त्वा प्रबोधयति—प्राणोति । स्वं देहः आत्मा जीवः यस्य परमात्मनः सम्पर्कात् सम्बन्धात् ततः परमात्मनः ॥ २७ ॥

यस्मात् स च परमात्मा अहमेव युष्माभिर्गार्दिमुक्तात् श्रुत एव युष्मदज्ञानादिविषयं सदा सर्व एव तत्परमत्

पत्न्य ऊचुः ॥

मैवं विभोऽर्हति भवान् गदितुं नृशंसं सत्यं कुरुष्व निगमं तव पादमूलम् ।
प्राप्ता वयं तुलसिदामप दावसृष्टं केशैर्निबोद्धुमतिलङ्घय समस्तबन्धून् ॥ २६ ॥
गृह्णन्ति नो न पतयः पितरौ सुता वान भ्रातृबन्धुसुहृदः कुत एव चान्ये ।
तस्माद्भवत्प्रपदयोः पतितात्मनां नो नान्या भवेद्गतिररिन्दम ! तद्विधेहि ॥ ३० ॥

श्रीभगवान् उवाच ॥

पतयो नाभ्यसूयेरन् पितृभ्रातृसुतादयः ।
लोकाश्च वो मयोपेता देवा अप्यनुमन्वते ॥ ३१ ॥
न प्रीतयेऽनुरागाय ह्यङ्गसङ्गो नृणामिह ।
तन्मनो मयि युजाना अचिरान् मामवाप्स्यथ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देवबजनं यज्ञवार्तं यात । ननु, तदापि साक्षान्मूर्त्तं परमात्मानं
त्वां हित्वा कथं गृहं यामस्तत्राह-पतय इति । पारमिष्यन्ति
युष्माभिः सहैव समापयिष्यन्ति सत्रादिकर्माणि वेदरूपेण
मयैवोक्तमिति मत्कार्यानुरोधादेव यात तत्रैव स्फुरन्तं मूर्त्तं
मां द्रक्षथेति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वः युष्माकं स्वागतं शुभमागमनं जातम् ॥ २५ ॥
उपपन्नमिदं हि व इत्युक्तं तदुपपादयति-ननु, हे सत्यः !
आत्मनां प्रिये मयि ये यथावद्भक्तिं कुर्वन्ति ते एव कुशलाः
स्वार्थदर्शिनश्च यथावत्त्वमाह-अस्मा स्फुटमिति । अद्वैतकथय-
वहितामिति च अद्वैतकी मत्प्रीतीतरप्रयोजनरहिताम् अव्य-
वहितामविच्छिन्नाम् ॥ २६ ॥
आत्मप्रियत्वमात्मनः प्रपञ्चयति-माप्स्येति । स्वः स्वयं जीव-
आत्मा देहः यत् यस्य मम सम्पर्कादिप्रियाः आसन् ततो मत्तः
परोऽन्यः को भवति न कोऽपीत्यर्थः ॥ २७ ॥
तत्तस्माद्भवतीनां कृतार्थत्वात् यात गच्छत पारमिष्यन्ति
समापयिष्यन्ति ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्ण बोले, कि-हे बडभागिनीओं ? तुम सबें आई
आओ विराजो हम तुमारो कहा सत्कार करें । जो तुम
हमारे दर्शन करवे कुं आई ये तुम को योग्य है ॥ २५ ॥
ये बात निश्च है, कि-जो अपने स्वार्थदेखिबे में बडे
कुशल हैं, ते साक्षात् मोमें निहैतुक भन्तर रहित भक्ति
करें हैं, जैसी अपने आत्मा और प्रिय में प्रीति करी जाय-
है तैसी करें हैं ॥ २६ ॥

महाँ देखो प्राण, बुद्धि, मन, अपना शरीर, स्त्री, पुत्र,
धन, इत्यादिक जाके सम्बन्ध सँ प्रिय हैं, वा तें और कौन
अधिक प्रिय होयगो ॥ २७ ॥

तौ अब तुम सिगरी यज्ञ शाखा को आओ क्योंकि ?
तुमारे पति जो ब्राह्मण हैं, ते विचारे गृहस्थ तुमारे बिना
अपने यज्ञ को कैसे समाप्त करेगे तासों तुम अब जाओ ॥ २८ ॥

श्रीभरद्वाजमिश्रकृतभाषार्थटीका ।

नृशंसं पदं निगमं प्रतिष्ठां "न मे मत्तः प्रणश्यति" इति
वेदं वा "न स पुनरावर्त्तते" इति पदावसृष्टमवश्ययापि दत्तं
बहुमानेन केशैर्निबोद्धुं दासी भवितुम् ॥ २६ ॥
किञ्च, न गृह्णन्ति नोऽस्मान् हे अरिन्दम कामखोमपाधादि-
न्दमन ! भवतः प्रपदयोः पादाग्रयोः पतितदेहानामभ्या स्वर्गादि-
गतिरपि न भवेन्मा भूत्तस्माद्दास्यमेव विधेहीति ॥ ३० ॥
मयोपेता अनुज्ञाताः प्रसक्तं देवान् प्रदक्ष्याह-देवा
अपीति ॥ ३१ ॥
तथापि त्वां त्यक्तुं न शक्नुम इति चेत्तत्राह-नेति । प्रीतये
अनुरागाय स्नेहवृत्त्यै अङ्गसङ्गोऽङ्गाङ्ग्यां सङ्गः ॥ ३२ ॥

श्रीमन्नृचगोस्वामिकृतदैव्यातोषिणी ।

एवम् ईदृशं विभो ! हे बहिरन्तर्व्यापकोति अस्माकं वाह्य-
मात्तरश्च सर्वं त्वमेव वेत्सीति भावः । भवानिति अग्नौ बद्धु
नाम कृपाकोमहाचितो मवांस्तु वक्तुमपि बोध्यो न भवती-
त्यर्थः । यतो नृशंसं क्रूरम् । यद्वा, रसाग्रीवचन्द्रो भवान् नृशंसं
कठिनं नीरसं वक्तुं नार्हस्येवेत्यर्थः । न च केवलमेवं तव वचसो
नृशंसतामिष्ट्यात्वमपि स्वादित्याशयेनाहुः-सत्यमिति । करवाय
किमित्येव वा निगमो ज्ञेयः । प्राग्भवानिति मत्तयाऽनुनयार्थ
पश्चात् कुरुष्व त्वमिति प्रेम्णोति ज्ञेयम् । अङ्ग ताभिर्भगवतो

भीमजीवगोत्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ब्राह्मणानतिक्रमरूपा निगममयोदा तत्कयठया नावहितेनि ज्ञेयम्
ननु, मर्त्यं कथमिव कुटुम्बानि त्यज्यन्ते तत्राहुः—प्रतिबुद्ध्यान् ।
तस्य ज्ञातमेवेति भावः । ननु, ब्राह्मणीनां युष्माकं पत्यादिपरि-
त्यागो न युक्त इत्यत आहुः—प्राप्ता इति । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः
ध्वनिरयं वाच्यार्थं परित्यज्य व्यङ्ग्यार्थमेव बोधयति, ततश्च
सर्वं त्यक्त्वा दास्यमेवाङ्गीकृतवत्य इत्यर्थः । तत्र तुलसीदासः
पदावसृष्टत्वं तस्मिन्नेवार्थे निश्चित्य “सर्वधर्मान् परित्यज्य” इत्येतद्विध-
तद्व्याख्यरीत्या स्तदोषः प्रत्याख्यातः ॥ २६ ॥

ननु, “साधवो दीनवत्सखाः” इति तेषां हितार्थं यात । यद्वा,
मदाज्ञातोऽकृत्यमपि कर्तुमुपयुज्यते तत्राहुः—गृह्णन्तीति । निज-
निषेधोत्पन्नतात् तत्र गता अप्यस्मान् न एव न स्त्रीकारित्य
नीत्यर्थः । अन्येतु प्रतिवेद्यादयः सम्भाषामपि न करिष्यन्ती-
त्यर्थः । तस्मात्पत्यादिभिरग्रहणात् प्रपदयोः पदाग्रसमीपे पति-
तात्मानामनन्यगतित्वेन त्वदकाशितानामित्यर्थः ॥ ३० ॥

यो युष्मानिति युष्मभ्यमित्यर्थः । नाभ्यसूयेन् दोषदृष्टिमपि
न कुर्वुः कथं न गृहीयुरित्यर्थः । अन्ये सर्वे लोकाश्च नाभ्यसू-
येरन् किमुन स्निग्धास्तेपीत्यर्थः । कीदृशीः मया उपेता अनु-
ज्ञाताः ममानुज्ञाप्रभावेनैवेति भावः । अन्यस्यैः तत्रानुज्ञाता इति
सङ्गे दोषस्यैव भगवता स्त्रीकारात् तादृशस्यैव चार्थस्य युक्तेः
प्रत्यक्षमपि सम्भाषनामवप्रकृतलिङ्गपरित्यागेन वर्त्तमानमय-
लङ् प्रयोगात् प्रत्यक्षमिवेत्यर्थः । यद्वा, मया सह उपेताः समीपं
सङ्गता यो युष्मान् पत्यादयो नाभ्यसूयेरन् अहमीश्वर इति
तैरपि ज्ञास्यमानत्वादिति भावः । यतो यद्वकमांशि तैः प्रत्यक्षी-
कृता देवा अपि अनुमन्वते पृष्टाः सन्तो मामीश्वरत्वेन मन्यन्ते
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

नन्वस्मत्प्रार्थितस्य का वासंत्याशङ्क्य समाधत्ते—इह ब्राह्मण-
जन्यमिति युष्माभिर्ममाङ्गसङ्गे युष्मदुद्दिष्टदास्यमयलोभिधं
नृणां जीवमात्राणां प्रीतये सुखमात्राय न भवेत् नितरामनु-
रागायेत्यर्थः । तत् तस्मात् लोकविद्विष्टत्वात् मयि निजभावेन
मन एव युजानाः अचिराद्देहान्त एवेति अपेदे तु विवेकव्यं
भीकृष्णस्य भक्ताः खलु द्विविधाः तदस्याः लीळान्तःपातिन-
श्च तत्र तदस्याः परोक्षस्यापि तस्य पारमैश्वर्यमात्मस्य अष्ट-
विधास्तत्प्रतिमास्त्रेकतरां सेवमाना जानन्तो वा जानन्तो वा च
ते ब्राह्मणाद्यास्ते चरणासेवा चरणोदकग्रहणादिनिजभक्तिषु परो-
क्षमनुमाद्यन्ते लीळान्तःपातिनश्च द्विविधाः तत्र प्रथमास्तस्य पार-
मैश्वर्यमात्मस्यमाना देवाद्यास्तेन पारमैश्वर्येणैव व्यवहियन्ते
अथ पारमैश्वर्यानुभवेऽपि तस्य नरलीलासवलम्बमाना ब्राह्मणाद्या
तराः पित्राद्याश्च नरलीला यथा स्वस्वमर्यादां व्यग्रदरन्तस्तेन
च तद्यवहियन्ते तस्मात् नरलीलाकृष्टचित्तानां ब्राह्मणीना-
मासां स्वयोरप्यमेव तत्परिचरणां कर्तुं तत्सङ्गं प्राप्तुमिच्छूनां
सम्प्रत्युपेक्षा युक्तैवेति ॥ ३२ ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

तत्र निगमम् “प्रियोहि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः”
“न मे भक्तः प्रणश्यति” इत्यादि वचनम् ॥ २६ ॥

प्रपदयोः पादाग्रयोः ॥ ३०—३१ ॥

नृणामङ्गसङ्गः शरीरयोगः न प्रीतये न वैषयिकसुखाय
अपि तु मय्यनुरागाय जन्मनः फलं मद्भक्तिरित्यर्थः । नृणां
चेतनानां मद्भक्तसङ्गस्तदात्मिकरागाय ननु कालान्तरप्रीतये
विश्लेषस्तु कालान्तरेऽपि प्रीतिवर्धक इत्यभिप्रायः ॥ ३२—३३ ॥

भीमदीरराधवाचारुर्बहुतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वमनोरथाननुगुणोक्तिभ्रवणाभिधिगया आहुः पदयः—मैवमिति ।
हे विभो ! मवानेवं तद्यात देवयजनम् इत्येवं नृशंसं पुरुषं
वचो वक्तुं नाहंति किन्तु यो निगमः “प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थ-
महं स च मम प्रियः” “न मे भक्तः प्रणश्यति” इत्यादिवचन-
रूपस्तं सत्यं कुरुष्व नित्यमिति पाठेऽपि स एवार्थः वचन्तु
समस्तवधूतनिबुद्धयः पदावसृष्टमवज्ञमापि दत्तमिति भावः
तत्तुलसीदाम केशवदुमानेन बोधुं प्राप्ताः दासीभक्तिः प्राप्ताः
इति भावः ॥ २६ ॥

किञ्चातिबुद्धितवन्धूरस्माञ्च पत्यादय एव परिगृह्णन्ति कुतो
ऽपरे गृहीयुः तस्मात्तद्दे अरिन्दगं भवतः प्रपदयोः पादाग्रयोः पतिताः
आत्मानां देहाभासां ताः पतिताः समर्पिता आत्मानः प्रत्यगात्मानः
यामिस्तासां वा नोऽस्माकं नान्या गतिरस्मत्समीहितोपायोऽन्यो
नास्त्यतः त्वमेव तदस्मदभिमतं विप्रोहि यद्वा अस्या गतिः स्वर्गादि-
रपि माभूतिस्तु त्वदविश्लेषेण त्वदासीत्वमेवास्माकं सम्पा-
दय ॥ ३० ॥

एवमुक्त्वा भगवान् तावद्यदुक्तं पत्यादयः केपि नास्मान्
गृह्णन्तीति तत्रोत्तरमाह—पतय इति—यो युष्मान् पत्यादयोऽन्ये-
लोकाः जनाः किमुत मयोपेता मत्प्रभृतयो देवाश्च नाभ्यसूये-
रन् न दोषदृष्ट्या द्रक्षन्ति किन्त्वनुमन्वतेऽनुमोदन्ते ॥ ३१ ॥

यद्युक्तं तद्विधेदेति तत्रोत्तरमाह—नेति । इह लोके नृणामङ्गसङ्गः
देहयोगः न प्रीतये न वैषयिकसुखायपितु मय्यनुरागाय जन्मनः
फलं मद्भक्तिरेवेत्यर्थः । यद्वा नृणां चेतनानामङ्गसङ्गस्तादात्मिक-
रागाय न तु कालान्तरप्रीतये विश्लेषस्तु कालान्तरेऽपि
प्रीतिवर्धक इत्यभिप्रायः तस्मात्परोक्षमपि मयि मनो युजानां अचि-
रादेव मांवाप्स्यथ संसृतिबन्धान्मुक्ताः नित्यं मेहास्यं करिष्य-
येति भावः । स्मरणादिना यथा मयि भावः तथासन्निकर्षेण
न इति ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थंकृतपदरत्नावली ।

यातेति नृशंसं पुरुषं गदितुं निगमं “न मे भक्तः प्रणश्यति”
इति वचनं सत्यं कुरु पदावसृष्टं भीपादच्युतं तेन दत्तं वा
तुलसीदाम भीतुलसीमासां केशवैर्नितरां वेति बोधुं पादमुखं
प्राप्ताः ॥ २६ ॥

कालक्षेपात् द्विजातयः अस्माञ्च गृह्णन्तीति सूचितम् । तत्र
तत्सहायमावात् पुनर्मनने ते नैव गृह्णन्तीत्याहुः—गृह्णन्तीति ।
ततः शरणां विप्रोहि कुरु ॥ ३० ॥

कुत एव चाग्य इत्यत्राह । लोकांश्चेति ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तव पादमूलं प्राप्ता इत्यब्राह्मसङ्गः सूचिनस्तत्राह—नेति । इह नृणांमङ्गसङ्गो मम प्रीतये न भवति ममापुरागाय च न स्यात् तस्मान्मयि मनो युज्जानाः यूयं क्षिप्रं मामवाप्स्यथेत्यन्वयः अनेनाहं भक्त्यैव तुष्टो भवामि नान्येनेति सूचितम् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

मया उपेता अनुज्ञाताः वा वो युष्मान् ब्रह्मीश्वर इति तैरपि ज्ञातत्वादिति भावः । यथा यज्ञकर्मणि तैः प्रत्यक्षीकृता देवा अपि अनुमन्वते पृष्टाः सन्तो मामीश्वरत्वेन मन्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु, तद्वङ्गसङ्गोऽपि भवतु तत्राह—अहो ब्राह्मणजन्मनि भवतीनां मयाऽङ्गसङ्गो नृणां प्रीतये सुखाय न भवति अनुरागाय तु सुतरां नेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्भुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

परम्यस्तु सर्वपरित्यागेन समागताः कृतसाक्षात्काराः पुनः पूर्वावस्थां प्राप्नुम्युकेति सञ्चिन्त्य गमनाभावं प्रार्थयन्ति, भवामिति । गृहगमनं त्वनुचितमेवाकर्त्तव्यञ्च तथापीश्वरवाक्यात् कर्त्तव्यं चेत् तथा कर्त्तव्यतायां चान्ताशित्वेन महद्भय-माशङ्क्य विज्ञापयन्ति विभो, हे समर्थ ! सर्वप्रकारेणापि सर्वं कर्त्तुं समर्थ ! एवं गदितुं भवान् नार्हति अनर्हं हेतुमाह—नृश-समिति । इदं हि क्रूरं वाक्यं स्वरूपतः फलतोऽर्थतश्च आदौ पुष्टि-मार्गप्रवृत्तनार्थः भगवानवतीर्णः कथं मर्यादां स्थापयति—नापीवं मर्यादात्यागानन्तरं पुनर्ग्रहणविधानात् यद्यपि स्त्रीणां त्यागो नोक्तः तथापि त्वय्यवतीर्णो उचितः स्त्रीणामर्थ एवानन्दस्य प्रकटितत्वात् अतोऽन्यदा फलरूपानन्दाभावात् भोग्यत्वेन तासा-मन्यगामित्वावश्यकत्वात्त्यागोऽनुचितो भवतु नाम प्रकृते तु तद्वैपरीत्यात् तस्यैव भोगपर्यवसानात् उचित एव त्यागः तथा सति पुनः परिग्रहः क्रूरो भवति, किञ्च दयाभावाच्च संसारद्वानलज्वालिगंतं पुनस्तत्र प्रवेशयतीति । अथ यदि तेनैव प्रकारेण पुरुषार्थसिद्धिः तथापि न प्रेषणीयाः यतस्त्वं सर्व-समर्थः अत्रैव तथा प्रकारं संपादय स्वयं तद्रूपो भूत्वा क्वचित् तिष्ठ अस्मान् वा अन्यथा प्रदर्शय आत्मनि वा प्रवेशय वृक्षादि-भावं वा प्रापय ब्रह्मयावा कुरु एवं सर्वोपायेषु विद्यमानेषु स एव कुतः क्रियते ? सिद्धत्वादिति चेत् तत्राहुः—सत्यं कुरुष्व निगममिति । निगमो वेदः त्यागेन पुनर्ग्रहणमिति “तस्मा-न्त्यागमेषां तपसासातिरिक्तमाहुः,, “न च पुनरावसेते,, इति “मामुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यते” एवमनेकविधो निगमो ऽसत्यो भवेत् यदि त्यागानन्तरं त्वयैव चेत् आहितः स्यात् अतः स्तनिगमं सत्यं कुरुष्व । ननु, मामुपेत्येति वाक्यात् न भवतीनां परावृत्तौ दोषः मिश्रतया तिष्ठन्तीति चेत् तत्राहुः—तव पादमूलं प्राप्ता वयमिति । प्राणिनस्त्वेतावदूरे स्वप्रयत्नः यत्तत्र चरणयो र्भूवं प्रेरय्यः क्षात्रचित्ते तदवस्थां विनी स्थितिर्वा अधोभाग इति

सेवानिवेशो वा एवं कृते शिष्टं त्वयैव कर्त्तव्यं न त्वधः पातनीयम् । ननु, स्त्रियो भवत्यः कामयुक्ताः तथा सत्यनुचितं लोकशास्त्रावतार-विरुद्धं कथमहङ्कुर्याम अतो व्याघुघ गमनमनुचितमिति चेत् तत्राहुः तुल्यसिद्धामपदावसृष्टं केशान्निबोद्धामिति न वयमनुचित-कर्माभिवाधिरयः किन्तु सम्पूर्णं दिनं सेवां विधाय स्वामिनो निद्रासमये निद्रिते वा पादसम्वाहने क्रियमाणे पादयोः समर्पितं तुल्यसिद्धामप्रसादत्वेन त्वया दत्तम् अस्पर्शं वा दूरादुत्सृष्टं परमपुरुषार्थत्वेन प्राप्य महाप्रसादरूपं केशैः केशसम्बन्धिभिः वेषवापीडादिभिः नितरां वाढु तव पादमूलं सम्प्राप्ता इति सम्बन्धः जन्वेतावदेव चेत्तत्रैव तुल्यसिद्धामप्रेषयिष्यामि तत्राहुः अतिलङ्घ्य समस्तबन्धनानि सर्वबन्धवाः पतिपुत्रादयः त्यक्ताः अतस्तद्विरोधादपि न तत्र स्थितिः सम्भवति ॥ ३२ ॥

किञ्च तेषामुपकाराय गन्तव्यमिति शुकस्तदपि न सम्भवतीति आहुः—गृह्यान्तीति । ते परिग्रहमेव न करिष्यन्ति तद्वाक्योत्प्लुत्वेनागतत्वात् भस्तरग्रहणे पितुर्गृहे स्थातव्यमित्यपि पक्षो निराक्रियते पितराविति सुता वा मिश्रतया अन्नं दास्य-न्तीति बान्धवा वा स्वमध्ये स्थापयिष्यन्तीति सुहृदो मित्राणि वा उपकरिष्यन्तीति प्रत्यक्षं वधूसाहसश्च कृतत्वात् अन्ये सुतरामेव न ग्रहीष्यन्ति अथ यदि जातिपरित्यागेन यत्र कञ्चित् स्थातव्यं तदत्रैव स्थातव्यमत्र स्थितानां स्वर्गो न भविष्यतीति चेत् मास्तु इत्याहुः भवत्प्रपदयोः पतितात्मनां नाश्या गतिर्भवेदिति पादाग्रे पतितानां पादगतिरेव गतिः यथोपायः प्रपदपतितवस्त्राणां वा तथा अस्माकमपि अस्यां स्वर्गादिगतिर्मा भवतु भर्तृभिः सहिताः अतः पादगतिमेव विधेहि दास्यो भूत्वा त्वत्सङ्गं सर्वत्र पर्यटनं भग्नादिमयं तु तव नास्त्येव तदाहुः हे अरिन्दम शत्रुनाशक तद्रमनमेव विधेहि आज्ञापय ॥ ३० ॥

एवं प्रार्थनायां बाधकादेवं वदन्तीति सद्यः सज्जातबाधकं प्रति समाधत्ते—पतय इति । त्यागाग्रहणसम्भावनेव नास्ति अङ्ग-सूयामपि न करिष्यन्ति पित्रादयोपि पूर्वपूर्वोपाधिरहिताः न हि पितुः कामोस्ति नाहि आतुर्जोभोस्ति किञ्च लोकाः सर्वे एव न दोषारोपं करिष्यन्ति तत्र हेतुः मयोपेताः भवतीः देवा अनुमन्यते सम्माननं करिष्यन्ति आशास्त्रे अयुक्ते हि सर्वेषामसम्मतिः न त्वात्मनि कस्याप्यसम्मतिः अन्यथा स्वस्पर्शं स्थायंगमनेपि त्यागः स्यात् ॥ ३१ ॥

नन्वेवं सति लोकवेदविरोधाभावात् सङ्गोप्यस्त्विति चेत् तत्राहुः—न प्रीतय इति । इहास्मिन्नवसरे अङ्गसङ्गः नृणां प्रीयते न भवति अङ्गन सङ्गः आत्मनैव सङ्गः उचितः मनसा वा न त्वङ्गेन अङ्गयोरिति न वक्तव्यं बाधितत्वात् अतो लोक-विरुद्धत्वात् कर्त्तव्यं किञ्च एतद्विभक्त्यर्थमेव कर्त्तव्यं यथा-धिकः स्नेहो भविष्यतीति तदपि न भविष्यतीति अनुरागा-यति भवतीनामप्येतदनुरागाय न भविष्यति नृणामप्येतज्ज्ञाने किञ्च सङ्गः परं प्रतिबन्धकः सायुज्ये अतो मय्येव मनो युज्जानाः भविरात् शीघ्रमेव मामवाप्स्यथ अनेनास्या गतिरपि निवारिता ऋजुमार्गेण सिद्ध्यर्थेयं वक्तव्यं साधनमयुक्तम् इत्येव युक्तम् ॥ ३२ ॥

भीमशिवनाथचक्रवर्तिकृतसारथ्यदर्शिनी ।

रासारम्भे महाप्रेमवत्यो गोप्य इवाहुः सैवमिति । नृशंसं परुषं निगमं “न च पुनरावर्त्तते” इति वेदवाक्यं “ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्” इति निगमरूपं स्ववाक्यं च सत्यं कुरुष्व ननु, भवतीमिर्विप्रजात्यभिमानो दुस्त्यजस्तत्राहुः—तव गोपस्यापि पादमूलं वयं दास्यामि प्राप्ताः न हि विप्रजात्यभिमाने सत्यं कोऽपि जनो वक्तुं शक्नोत्यतोऽस्मद्वाक्येनैव निश्चीयतां नास्त्यस्माकं जात्यभिमान इति भावः । ननु, गोपस्य मम गोप्य एव दास्यः प्रेयस्यश्च समुचिता भवन्ति ताश्च बहुधा वर्तन्ते तं मां सत्यं वर्त्तन्तां विराजन्तां नाम, यदि त्वं ब्राह्मणीदासीः कर्तुं बन्धुभ्यो जिह्वेषि तर्हि कथं स्वाङ्गोपयामस्त्वत्पुरं नैव यामो वृन्दावन एव वनदेवता इव वर्तिष्यामहे त्वत्सम्बन्धेनैव कृतार्थो भविष्यावो वयमित्याहुः—वयं तु दूरे स्थित्वा पदावसृष्टं त्वत्पदात् त्वदास्त्रिष्ट्रेयसीनां पदसंसर्गाद्वा त्रुटिनीभूय प्रवसृष्टं पर्यङ्काधो-विस्सृष्टं तुलसीदाम त्वदासीभिरेव कृपया दत्तं केशेर्निबोधुं प्राप्ताः ननु तव प्रेयसीभावाय दासीभावाय वा तुलसीभावास्माकमाकाङ्क्षेति भावः । ननु, तर्हि भवद्वन्द्वः किं वदिष्यन्ति ? तत्राहुः अति-कुरुष्वेति ॥ २६ ॥

किञ्च, त्वत्सगरस्थमाश्रितताम्बुलिकादिवानिताजनमुखादाकार्णित-त्वत्पदगुणमाधुर्याय यदवधिचयं वयः सन्निभमारङ्गवैवाभूम तद्दिनत एव त्वायि भाववतीगृहकर्मयय्युदासीना अस्मान् व्यभिचारिणीषु हृष्टा सन्निधानाः पत्यादयो नैव व्यवहरन्तीत्याहुः—गृह्णीतीति । सुताः सपत्नीपुत्रा अन्ये प्रतिवेश्यादयः ततश्चातिवैयर्थ्यात् रुदत्वः पदाम्भे मुञ्जां प्रणमन्त्यः सगद्गदमाहुः—तस्मादिति अस्माकम् अन्या गतिर्यथा न भवेत्तथा विधेहि । हे भरिदम् ! त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धकीभूता दुरितादय एवारयस्तान् त्वमेव कृपया हमय ॥ ३० ॥

मयि प्रेमवत्यो यूयं मत्सुखपरा एवातो महनभिप्रेतं चेद्विदुं नार्हस्य स्वहठं माकुञ्च गृहान् गच्छतेत्युक्ते मां अभिवाशिरो-मणो ! असूय्ये पश्याः कुलवत्या वयं वचनोलङ्घनात् यांस्तुष्टी-कृत्य पुराद्वीर्हभूय एतावद्वरे स्थितस्य लम्पटत्वेन ब्रजे स्यात्तस्य भवतः समीपमागच्छामः स्म पुनस्तत्रैव गच्छन्ती-रस्मांस्ते पत्यादयः पुरेषु प्रवेष्टुमप्यद्वानाः कोपादेव वधिष्यन्त्ये-वेति जानीमस्तत्राह—पतय इति । वो युष्मभ्यं नाश्वसूयेरन् दावदष्टिमपि न कुर्युः किमित्यनिष्टं शङ्कध्वे इति भावः । किमुत पित्रादयः अन्ये च लोकाः कीदृशीभ्यो सह उपेताः सङ्गता अपि किमुत सम्प्रत्यसङ्गता एवेत्यर्थः । महमीश्वर इति तैरपि ज्ञातत्वादिति भावः । यतो देवा अपि यज्ञकर्मणि तैः प्रत्यक्षी-कृता अप्रार्थे पृष्टा भवतीरनुमन्वते अनुमन्वन्ते एव मां सर्वे-श्वरं विदुषां देवानामप्यप्रार्थे अनुमतिरेव मत्वननुमति-रित्यर्थः ॥ ३१ ॥

अहिमन्मनो वाञ्छितं कदापि व्रत्स्यति न वेति साक्षरपाङ्गे भैरवच्छयतत्रोत्तरं शृणुतेत्याह—नेति । प्रीतये प्राप्तिं स्वप्नादयितुं अनुरागं च सस्वर्दायितुमित्यर्थः । किन्तु मत्स्मिन्नात्कण्ठमेवा-नुरागातिशयवर्द्धकमिति भावः । तत्तस्मात् ॥ ३२ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे विमो ! यातेति नृशंसं परुषं गदितुं भवाञ्छादिति किन्तु “मां प्राप्य न निवर्त्तन्ते” इति “न च पुनरावर्त्तते” इति चा-निगमं सत्यं कुरुष्व वयन्तु समस्तबन्धनतिसङ्ख्येय पदावसृष्टुं तुलसी-दामं तुलसीमातां केशेर्निबोधुं प्राप्ताः नित्यं संनिहिता भवितु-मागता इति भावः ॥ २६ ॥

किञ्च, त्वत्समीपमागन्तुमुद्यताभिरतिकङ्क्षिताः पत्यादयो नो-ऽस्माकं गृह्णीन्ति अतः कुतो गृह्णीषुः तस्माद्भवत्पदयोः पति-ता आत्मानो देहा यासां तासां नोऽस्माकमन्या स्त्रगादि-रूपा गतिरपि न भवेत्माभूत् अतस्त्वदाश्रयमेव त्वदविश्लेषेण विधेहि ॥ ३० ॥

मयोपेता अनुज्ञाताः ये पत्यादयः अन्ये लोकाश्च किं बहुना देवाः ब्रह्मशिवाद्योपि नाश्वसूयेरन् दावारापि न कुर्वन्ति किन्त्वनुमन्वते अनुमोदन्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तत्र गत्वा च देहादिष्वासक्तिनं कर्त्तव्या किन्तु मम ध्यान-मेवेत्युपविशति—नेति । नृणामङ्गसङ्गः अङ्गं शरीरं तत्सङ्गः तत्प्राप्तिः प्रीतये देहगेहादिक्षुद्रसुखाय न भवति किन्तु मयि अनुरागाय तत्सम्मानमयि मनो युञ्जानाः अचिरात् मामवा-प्स्यथ ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

परमजन्तुः ।

विप्रपत्नी बोली, कि—हे महाराज ! आप ऐसे कठोर वचन कहिये को सोच नहीं हो (न मे भक्तः प्रणश्यति) मेरे भक्त को नाश नहीं होय है, (न च पुनरावर्त्तते) मोर्क प्राप्त होय के फिर नहीं कोटे है, ये जो आप को वचन है ताकूं सत्य करौ, हम तो आप के भीचरणान ते उतरी जो तुलसी की माला ताकूं बडे आदर ते भाये पै धारण करवे को समस्त बन्धन को त्यागि के तिहारे चरणान में आई हैं ॥ २६ ॥

अब हम गृह जाय के कहा करेगी ? हमारे पति, माता, पिता, पुत्र, भैया, बन्धु, और सुहृद, कोई हमको अङ्गीकार नहीं करेगे तौफिर औरन की बातें कहा है, तासों हे विरोधीन के नाश करनवारे ! आप के चरणान में परे है शरीर जिन के ऐसे हमन को आप को छोड और गति न होय सो विधान करो ॥ ३० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

श्रीभगवान् बोले, कि—तुमारे पति तुमको दोष नहीं लगावेगे और पिता आता पुत्र इत्यादिक तथा और लोग भी दोष नहीं लगावेगे क्योंकि ? मोखुं आदि लेके देवता भी तुमारे अनुमोदन करे हैं तव मनुष्यन की कहा बात है ॥ ३१ ॥

और आ संसार में अङ्ग को सङ्ग जो है सो प्रीति और अनुराग के ताई नहीं है, तासों तुम भी मैं मन लगाय के थोरै काल में मोर्क प्राप्त होउगी ॥ ३२ ॥

*(श्रवणादर्शनाद्व्यानान्मयि भावोन्मुक्तिर्नात् ।

न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥ ० ॥)

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्ता मुनिपत्न्यस्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः ।

ते चानसूयवः स्वाभिः स्त्रीभिः सत्रमपारयन् ॥ ३३ ॥

तत्रैका विधृता भर्त्रा भगवन्तं यथाश्रुतम् ।

हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्माऽनुबन्धनम् ॥ ३४ ॥

भगवानपि गोविन्दस्तेनैवान्नेन गोपकान् ।

चतुर्विधेनाशयित्वा स्वयं च बुभुजे प्रभुः ॥ ३५ ॥

एवं लीलानरवपुर्नलोकमनुशीलयन् ।

रेमे गोपगोपीनां रमयन् रूपवाक्कृतैः ॥ ३६ ॥

श्रीशुक्लामिकृतभावाथदीपिका ।

अनसूयवः अदोषदृष्टवः ॥ ३३ ॥

देहमिति तदीयं देहं तत्र विहाय चैतन्येन भगवन्तं प्रापेत्स्थयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अनुशीलयन्ननुकुर्वन् गोगोपगोपीनामिति कर्मणिषष्टौ रूप-
वाक्कृतैः रूपेण वाचा कृतैश्चारित्र्यैश्च रमयन् ता रमयितुं रेमे
इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ताभिः श्रीभगवदनुगृहीताभिः इति सत्रस्य श्रीभगवदुपेक्षया
दोषः परित्यक्तः सादृश्यविशेषस्वामिप्रेतः स्वामिरिति पाठे
निजानिजामिः ॥ ३३ ॥

अचिरान्मामवाप्स्यथेत्युक्तं तत्र केवलं नाश्वासनामेव किन्तु
बाह्यमङ्गीकारायेति दृष्टान्तेनाह—तत्रेति । तत्र यज्ञवाटे एका
सर्वास्वामिति पश्चात् स्थिता विशेषेण बाह्यादृता भगवन्तामिति
सर्वातिशयगुणरूपादिकं सूचितं यथाश्रुतमिति तत्रापि
श्रीकृष्णरूपत्वं देहा प्रेममयसङ्कुलपसिद्धेन देहान्तरेणोपगुह्य
मयार्ततया सङ्कोचपरित्यागेन चरणगतं मां रक्षरक्षेति गृही-
त्वेत्यर्थः । तस्य च देहस्य भगवत्प्रेममयत्वेन भगवत्सम्बन्धि-
सिद्धेस्तदनुगमितात् सिद्धत्वमपि ततः कर्मानुबन्धनमेतदेवं देहं
विजहौ विनिःसृज्य विशेषणोक्तेर्नतु तद्विजहन्साधनं प्रेमानुबन्धन-
मपीत्यर्थः । विशब्दः पुनरावृत्तिं निषेधयति—अतः प्रतिसम्बन्धिनं
देहं पत्य एव इत्वा श्रीभगवत्प्रेमसिद्धेन देहेन तं प्राप्तेति
विवक्षितम् “यं यं व्यापि स्मरन् भावम्” इत्यादेः “ये यथा मां
प्रपद्यन्ते” इत्यादेश्च श्रीगीतार्तः । प्राप्तिश्चेयं गोलोकाख्ये गोकुल-
स्यैव प्रकाशविशेषे ज्ञेया पुनर्नामोक्ते निरूपितत्वात् अग्रे च
निरूपयितव्यत्वाच्चेति ॥ ३४ ॥

इत्थं तासां भक्तिविशेषो व्यञ्जितः तासु श्रीभगवदनुग्रह-
विशेषं चाह—भगवानिति । तत्रैवं वृत्तं जातं श्रीभगवानप्येव-
मफरोदित्यपिशब्दार्थः गोविन्दः श्रीगोकुलेन्द्र इति गोपपालने
युक्तता तेनैवेति गोपापेक्षया अक्षरवात्परत्वं बोध्यते तथापि
पूर्वो हेतुर्भगवान् सर्वसम्पत्त्याश्रयः गोपकानिति तदनुकम्पि-
तत्वं बोधयति तेषु श्रीरामोऽपि गृहीतः तेष्विव तस्मिन्नापि
तदाग्रहसम्भवात् यतः प्रभुरलङ्घ्येच्छ इत्यर्थः । स्वयं च तन्
प्रति परिषेव्य स्वयमपीति तासु तादृशप्रसादे श्रीमुनीन्द्रस्य
चमत्कारः अत्राप्यर्थे हेतुः प्रभुः निरर्गलानुग्रह इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एतच्च यज्ञपरम्परादिकं तस्याखिलचेष्टितं सौन्दर्या-
दिकं च श्रीव्रजजनप्रमोदनायैवेत्युपसंहरति—एवमिति । अनेने-
दृशबहुललीलान्तरमप्यस्तीति सूचितं लीलामयनराकारवपुः
अनुशीलयन् अनुविचयन् मनुष्यलोके निजभक्तिं प्रवर्धयन्
इत्यर्थः । यद्वा, नुलोकं तद्वयवहारम् अनुशीलयन् सदाचरति-
त्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विधृताः अप्रेषिताः ॥ ३४—३६ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतखण्डव्यादिका ।

इत्थं भगवतोक्तास्ता द्विजपत्न्यो यज्ञवाटं पुनर्जगमुस्ततः तद्विजया
अनसूयव एव ताभिः सह सत्रम् अपारयन् समापितवन्तः ॥ ३३ ॥
तत्र द्विजपत्नीनां मध्ये काचिद्भर्त्रा विधृता निवारिता सती
यथाश्रुतं भगवन्तं हृदोपगुह्य संश्लिष्य कर्मानुबन्धनं कर्मायत्तं
स्वदेहं तस्याज ॥ ३४ ॥

अथ भगवांस्तेनैव द्विजपत्नीसमर्पितेनैव अग्नेन गोपकान् भोज-
यित्वा तच्चतुर्विधमज्ञं स्वयमपि बुभुजे ॥ ३५ ॥

* इहोक्तोऽभिहितो दृश्यते वीर० वैष्ण० ।

भीमहीराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

लीलया न तु कर्मणा नरस्येव वपुर्बन्धः सः भगवानित्थं
रूपादिभिः कृतानि चेष्टितानि तैश्च नृलोकमनुशीलयन् अनुकुर्वन्
गोगोपगोपीनाम् इति कर्मणि षष्ठी गवादीन् रमयन् स्वयमपि रेमे ।
यद्वा- नृलोकमनुशीलयन्नुरञ्जयश्च गोगोपगोपीनां मध्ये रेमे ॥३६॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतिशब्दो हेतौ ॥ ३३ ॥

विधृता पृथक्कृता त्यक्तैत्यर्थः “विनिवेशे पृथग्भावे” इति
यादवः कर्मानुबन्धनं कर्मानुगमः ॥ ३४—३५ ॥

वाग्भिः कृतैः कर्मभिश्च गोगोपगोपीनां मनांसि रमयन् ॥ ३६ ॥

भीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

यथाश्रुते तादृशमेव तं प्रापेत्त्यर्थः । तच्चाप्रकटलीलायामेवेति
ज्ञेयम् ॥ ३४—३६ ॥

भीमद्वलुमात्राद्यर्थकृतसुबोधिनी ।

भगवतः अनुलङ्घ्य वाक्यं तथैव कृतवत्य इत्याह इत्युक्ता
इति अयं यज्ञः प्राथमिक इति सर्वत्रद्विजग्रहणं अत एवाग्रे
जन्म त्रयं वक्ष्यन्ति समाप्तिपर्यन्तं तु द्विजत्वमेव ननु दीक्षित-
विमितादन्यत्र गमने यज्ञनाशश्चक्षणात् कथं प्रवासः “गर्भावा-
प्ययदीक्षितोयोनिरिद्धोक्षितविमितयदीक्षितोदीक्षितविमितात्प्रसवे-
द्यथायोनैर्गर्भैः स्फुटतितादृशमेव तत् आनि दीक्षितव्रतानि तापस्या
इति श्रुतेः कथं यज्ञपुष्टिरिति चेत् सत्यं मुख्यं न गता-
नापि तेषामपि स्वर्गप्राप्तिः किन्तु पदप्राप्तिरेव अग्रे तेषामपि
भक्तत्वेन निरूपणात् संस्कारा एते फलोपकारिणः न तु
यज्ञोपकारिणः विवदमान आर्तिवज्यं ब्रह्म इति न्यायेनापि
न तासां मुख्यत्वं कर्मसम्बन्धे ता आगता एवेत्याह यज्ञवाटं
पुनर्गता इति भगवदुक्तं तथैव जातमित्याह तेवेति अनसूयव एव
ताभिरेव पत्नीभिः स्वसप्तम अपारयन् समाप्तं कृतवन्तः ॥ ३३ ॥

मुख्यानुगतस्याह-तत्रैकेति । तासु मध्ये एका धृता स्वमर्त्रा यज-
मानेन ततोऽनर्थ एव जात इत्याह यथाश्रुते भगवन्तं हृदा उपगृह्य
देहं विजृम्भयितुं आगे हेतुः कर्मानुबन्धनमिति । कर्म अनुबन्धनं
अस्मात् अपकारित्वात् त्यागः आत्मनः अधिकारार्थमेतत् परि-
ग्रहः उपकारस्त्वेतावानेव सा चाप्ययैव सिद्धः भगवानेवोपगृहः
इति भगवदालिङ्गिताया न स्थानान्तरं मृग्यते तच्छ्रुतिनामिष
यदेव पुनः कर्मसम्बन्ध आत्मनः तदेव तेन बध्यत इति
कर्मार्थं न तत्र गन्तव्यमवरस्तु कर्मण इति तस्मात् त्याग एव
अष्टः यज्ञ इदानीं समाकूट इति कर्माधनित्वाभावात् न कर्म-
भोगो वक्तव्यः गोपिकानामिष देवताकृपायाः पत्न्याः अधिष्ठा-
नात् काव्यकर्मस्वभावानिवृत्ता भगवानाबिहित इति भगवन्तमपि
अतस्तस्यामुक्तिः सिद्धा ॥ ३४ ॥

[२०२]

तस्यामन्तः समागतायां (तां) बालकांश्च भोजितवानित्याह,
भगवानपीति । यद्यप्यन्यथापि सर्वसामर्थ्यमस्ति आह्वयापि क्षुन्नि-
वर्त्तयितुं शक्या तथापि गवां सर्वस्यापि धर्मस्यापीन्द्र इति
धर्मरक्षार्थं भक्तिरक्षार्थं स्ववाक्यरक्षार्थं च तेनैवाज्ञेन भक्ष्यादि-
चतुर्विधेन सम्पूर्णरसात्मकेन गोपकान् आशयित्वा भोजयि-
त्वा स्वयं च बुभुजे चकारात् बलमद्रोपि स्वस्य भोजनं पूर्वंवत्
इदानीं पत्न्याभुक्तमतो च इति वचनं न विरुध्यते नन्वेतदपूर्वं
कथं कृतवान् ? तज्ज्ञाह-प्रभुरिति ॥ ३५ ॥

वैदिके ज्ञानकर्मणि निरूप्य उपसंहरति-एवमिति । लीलार्थ-
मेव नरवपुः नृलोकं सर्वमेव लौकिकं वैदिकम् अनुशीलयन्
स्वधर्मे योजयन् उभयविधानपि भगवच्छास्त्रानुसारिणः कुर्वन्
गोगोपगोपीनां मध्ये रेमे सम्बन्धी वा भूत्वा द्वितीयाथे वा षष्ठी
ता रमयन् स्वयमपि रेमे रूपेण गाः वचनेन गोपान् कृतै-
गोपीः सर्वत्र सर्वं वा सखिदानन्दाः प्रयो निरूपिताः रमण-
करणरूपाः स्वस्य रमणे प्रयोऽपि सम्बन्धिनः ॥ ३६ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इत्युक्तास्ताः कृष्णस्याभिप्रायं ज्ञात्वैव गताः रासारम्भे
गोप्यस्तु तदभिप्रायं ज्ञात्वैव स्थिता इति प्रेम्णि न कापि
कापि हानिरिति ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

तत्र यज्ञवाटे एका सर्वासामपि पश्चात् स्थिता अत एव
विशेषेण ब्रूता धृता कर्मानुबन्धनमेव देहं जहौ ननु प्रेमानु-
बन्धनं देहं तदानीमेव महाविच्छेदोत्कथ्यप्रवृत्तमनोरथेनोद्भावितं
भगवता स्फूर्तिप्राप्तनोपगृहितं च तस्मात्तेन देहेन चिन्मयेन
सर्वजनालक्षितेन युक्ता सती सा शीघ्रमेव ततः स्थानादभि-
सृत्य भीमगवन्तं प्रापेति कर्मानुबन्धनमिति पदस्य वैयर्थ्यादेवं
व्याख्यातम् । किञ्च, भगवतास्पदान् पश्चादीत्युक्तत्वेति किं चिन्नम्
महतास्पदं देहमपि त्यक्त्वा काचित्छं प्रियं कृष्णमभिससारेति
प्रेम्णः प्रभावज्ञापनार्थं भगवत्कृपा तामेकामभिसारसमये कर्मा-
नुबन्धं देहं त्याजयित्वैव प्रेमानुबन्धं चिन्मयदेहं ग्राहयामास
तदस्यासां सर्वासां तु कर्मानुबन्धानेव देहान् स्पर्शमणिन्यायेन
प्रेमानुबन्धाश्चिन्मयानेव चकारेति तद्दिनतस्तासां न स्वस्व
पत्याश्लेष इति किमशक्यं भगवत्कृपायाः तस्यामेकांशेनोत्कर्ष-
स्तदस्यास्वप्यन्येनांशेनोत्कर्ष इति तासां तारतम्यं तु भक्ति-
शास्त्रेष्वनिर्णीतत्वात् शक्यते वक्तुं सर्वासामेव तासां भगवत्कृपा
सिद्धमेव यदुक्तं “कृपासिद्धा यज्ञपत्नीवैरोचनिशुकादयः”
इति ॥ ३४ ॥

भगवानपीत्यपिकारात् सा देहं जहौ भगवानपि गोविन्दः
तस्या गाः सर्वेन्द्रियाणि रमणार्थमलक्षितं तदैव विन्दति स्मे-
त्यर्थो व्याख्येयः । ततश्च तेनैवेत्येवकारेण गोपापेक्षया अन्यस्या
स्वत्वं बोधितं प्रभुरिति तदपि तेनैव सर्वेषामुपराशिं पूरयामा
सेत्यर्थः । गोपकानित्यनुकम्पायां कर्त्तुं चकारेण स्वयं भोक्तु-
मनिच्छन्पि बुभुजे इति लक्ष्यते अनिच्छा च प्रेमवतीनां तासां
स्वकृतेन सङ्कल्पमङ्गेन पश्चात्तापोदयात् ॥ ३५ ॥

एवं आह्वयपत्नीनं रमयामास गोपपत्नीस्तु रमयामासेत्याह,
एवमिति लीलामयनरवपुरिति सर्वाङ्गोपि सत्यसङ्कल्पतादि-

अथानुस्मृत्य विप्रास्ते अन्वतप्यन् कृतागसः ।

यद्विश्वेश्वरयोर्वाञ्जामहन्म नृविडम्बयोः ॥ ३७ ॥

दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णे भक्तिमलौकिकीम् ।

आत्मानं च तथा हीनमनुतप्ता व्यगर्हयन् ॥ ३८ ॥

धिग्जन्म नस्त्रिवृद्ध्यां धिग्व्रतं धिग्वहुज्ञताम् ।

धिवकुलं धिक् क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोक्षजे ॥ ३९ ॥

नूनं भगवतो माया योगिनामपि मोहिनी ।

यद्वयं गुरवो नृणां स्वार्थे मुख्यामहे द्विजाः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शक्तिभ्यो लीलाशक्तेरभ्यर्हितत्वाद्वाह्याजीजनरमयो लीलासौष्ठवा-
भाव एव हेतुरिति भावः । अनुशीलयन् अनुसरन् गोगोप-
गापानामात कर्मणिषष्टौ वत्सलागोपीनामप्रासङ्गिकत्वादसामयि-
कत्वाच्च गोप्योऽत्र युवतय एव लभ्यन्ते रूपेण वाचा कृतै-
श्रेष्ठितैश्च रमयन् रेमे इति रासात्पूर्व व्रजदेवीभिः सह न
रमणमिति मतं परास्तमित्येवं विधा बह्व्योऽन्या अपि व्रजलीला-
मथानुक्ता वर्तन्ते इति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्सन्निकर्षोऽस्माकं भवतु किं गृहैरित्यत्र साधनभूमौ
मत्प्राप्तिसाधनं भक्तिः कर्तव्या सा तु स्मरणादिना भवती-
त्याह—स्मरणादिति ॥०॥

अनसूयवः अदोषदृष्टयः ३३ ॥

कर्मानुबन्धनं देहं विजहौ पाञ्चभौतिकं देहं विहाय भगवन्तं
प्राप्तेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

लीलास्वपि अनरवपुः अचित्यानस्तानन्दस्वामात्रिकविग्रहः नृलोक
मनुशीलयन् अनुकुर्वन् रूपवाककृतः रूपेण वाचा कृतैश्चरितैश्च
गवादीन् रमयन् स्वयं रेमे कर्मणिषष्टौ ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

जैसो कलु स्मरणतें दर्शनतें ध्यानतें और कीर्तनतें मो
में भाव उत्पन्न होय है, तैसो समीप रहते नहीं हांय हैं,
तासों अब तुम मपने घरनकु जाओ ॥ ० ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—श्रीकृष्णनं ऐसे जब यज्ञ पत्नीन
तें कही तब वे मुनिपत्नी फिर यज्ञशाला कुं जात मई, और
ब्राह्मण भी उन अपनी पत्नीन के सहित यज्ञ पूरण करत
भये ॥ ३३ ॥

तहां एक ब्राह्मण नें अपनी पत्नी रोकी तब जाने जैसो
श्रीकृष्णको रूप कानन तें सुनो हो, तैसो ध्यान करिके

हृदय में आबिड़न करिके कर्म के बन्धन धारे देहको छोड़
दीनो ॥ ३४ ॥

भगवान् श्रीगोविन्दभी धाई चतुर्विध अन्नतें गोपनको
भोजन करायकें प्रभु स्वयं आपहू भोजन करत भये ॥ ३५ ॥

ऐसे लीलासों मनुष्यरूप धरिकें लोगन सहस्र आचरण
करिकें गौ गोप गोपीन के रूप वाणी और चरित्रन सूरमावत
आप हूरमण करत भये ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनुस्मृतिप्रकारमाह—नरानुकरणवतोर्विश्वेश्वरयोर्वाञ्जामह-
हन्म हतवन्तस्तत्कृतागसो वयमित्यनुस्मृत्येति ॥ ३७ ॥

तदा च भार्याः गुरुनिव मानयन्तो भगवद्भक्तिरहितमात्मानं
व्यनिन्दन्वित्याह—दृष्टेति । अलौकिकीं लोकातीताम् ॥ ३८ ॥

त्रिवृत् शौकं सावित्रं दैवमिति त्रिगुणितं जन्म व्रतं
ब्रह्मचर्यम् क्रियाः कर्माणि दाक्ष्यं च क्रियादाक्ष्यमित्येकं वा
पदम् धिगित्यभिज्ञेपे ये वयं त्वधोक्षजे विमुखास्तेषां जन्मादि
तरसर्वं धिगिति व्यगर्हयन्नित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पतयो नाश्वसूयैरित्यादिना लब्धतादृशभगवत्प्रसादानां
पत्नीनां सङ्गप्रभावेन तत्पतीनामपि सद्बुद्धिर्जातेति तासां
माहात्म्यमेव दर्शयितुमाह—अथेत्यादिना यावत्समाप्ति । अथ
तत्प्रघट्टकानन्तरं ते दुरभिमानग्रस्ता अपि अन्वतप्यन् । ननु,
विश्वेश्वरयोर्वाञ्जामहन्म सम्भवेत्त्राहुः नृविडम्बयोर्लौकिकलीलां
विस्तारयतोरित्यर्थः । यद्वा, नृन् अस्मान् तद्भक्तिहीनान् विडम्ब-
यत उपहसत इति तथातयोः अस्मद्व्याच्यप्रयोगस्तदानीमपि दुर-
भिमानगन्धानुवृत्तेर्लज्जातो वा ॥ ३७ ॥

भगवति साक्षात्परमेश्वरे तत्रापि श्रीकृष्णे निजाशेषैश्वर्य-
प्रकटनेन सर्वचिन्ताकर्षके न केवलमन्वतप्यन् किन्वनुतप्ताः
सन्तो विशेषेण निजाशेषाभिमानत्यागादिना अगर्हयन्नित्यर्थः
अलौकिकीं लोकद्वयापेक्षयात्यागात् कृष्णप्राप्त्या सद्यो देह-
त्यागात् ॥ ३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ये अशोचन्ते प्रत्यावृत्तौ प्रादुर्भावानि परमात्मन्यपि विमुक्ता-
स्तेषां जन्मादीनि धिगिति शौकस्य जन्मनः “ किं पुनर्प्रा-
प्त्याः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ” इति न्यायेन तद्वक्तो उपयुक्त-
तमत्वेऽप्यनुयोजनात् सावित्रस्य तदभिधायित्वेन गाय-
त्र्युपहानात् गायत्र्यास्तत्परत्वं च तदर्थविस्तररूपस्य श्रीमद्भाग-
वतस्य तत्परत्वात् तदुक्तं गायत्री भगवत्परत्वेन व्याख्याया-
मिपुराणोपि “ यत्राधिकृत्य गायत्री कीर्त्यते धर्मविस्तरः, इत्यादि
दैक्षस्यापि —

“ अहं हि सर्वज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ ”

इति तत्त्वाज्ञानात् एवं व्रतादीनामपि कुलं वंशपरम्परां अहो
कष्टं भाषामोहितानामयमेवेत्याहुः नूनमिति निश्चितं योगिनां
कर्माष्टाङ्गज्ञानयोगनिष्ठानामपि इत्यात्मनो योगित्वाभिमानात्
यद्वा योगिनामपि किमुत कर्मिणामस्माकमिति नृणां योग-
प्रयजिज्ञासूनां सर्वेषामपीत्यर्थः । तदुक्तं तानुद्दिश्य श्रीशुकेन
“ बालिशो ब्रह्मनिनः ” इति गुरवः भेषा अपीत्यर्थः “ वर्णानां
ब्राह्मणो गुरुः ” इति न्यायात् उपदेष्टारोपीति वा मुह्याम मोहं
प्राप्नुम हे द्विजा इत्यनुतापेनान्योन्यं सम्बोधयन्ते यद्वा द्विजा
वयं मुह्यामहे इत्यात्मनेपदमार्षम् ॥ ३६—४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अहन्म वितथीकृतवन्तः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

कुलं कुलपुरुषान् ॥ ३६ ॥ ४० ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथेति । अथ विप्राः अनुस्मृत्य भगवान् यदुपवर्तनीया इति श्रुतत्वा-
दनुस्मृत्येत्यर्थः । कृतागसो हेतुगर्भमिदं तत्त्वादन्वतप्यन् किं तदागः
यतोन्वतप्यस्तत्राह— यद्यस्मान्मर्त्यमनुकुर्वतोर्विश्वेश्वरयोर्वाञ्छा-
महन् यमञ्जुः ततः कृतागसः अद्विजिति यत्तदेवागः इति
वा ॥ ३७ ॥

तथा भार्यामानयन्तो भगवद्भक्तिरहितमात्मानं व्यनिन्दयित्वाह-
वृष्टेति । अलौकिकीम् अनितरजनसाधारणीं तथा कृष्णभक्त्या
हीनं रहितम् ॥ ३८ ॥

गर्हाप्रकारमेवाह— धिगिति । नोऽस्माकं जन्म धिक् ‘ उभसर्वतोः
कार्या धिक् ’ इत्यादिवचनेन शेषपञ्चपवादकत्वेन जन्मादीनां द्वितीया
धिक्शब्दो निन्दाद्योतकः । अस्माकं जन्मादयो निन्धाः इत्यर्थः
क्रियाः यद्वादिरूपाः दाह्यं तदनुष्ठानसामर्थ्यं तत्र हेतुं वदन्तो
विशिष्यन्ति ये वयमशोक्षजे विमुक्ताः त्रिवृदिति पाठे जन्मनो
विशेषणं शौकलं सावित्रं दैक्षमिति त्रिशुणीकृतं जन्मेत्यर्थः ।
नस्तु धिक् बुद्धिमिति पाठे स्पष्टार्थः अतं ब्रह्मचर्यम् ॥ ३६ ॥

भगवन्मायातरणहेतुस्तद्वक्तिरेव नतूक्तजन्मादयः इत्यभिप्राये-
त्याहुः— नूनमिति ब्राह्मणम् । नूनं मायिनामपि मोहिनी यद्यस्माद्वयं

द्विजा अपि उक्तजन्मादिमन्तोपि तत्रापि नृणां गुरवोपि स्वार्ये
स्मरिते विषये मुह्यामहे भगवन्मायया मोहिता एवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

“ नन्वेते विप्राः समीचीनाः ? उतासमीचीनाः ? नाथः अनुम-
बादर्शनात् न द्वितीयः कृष्णपरायणानां स्त्रीणां पाणिग्रहण-
सम्बन्धदर्शनात् अथ कथं निर्णय इति राज्ञो मानसीं शङ्कां
परिहरति— अथेति । ते विप्रा अथ मङ्गलाः कुतोन्वतप्यन् यतः
कृतागसः कृतापराधत्वात् अपराधसञ्ज्ञावे किं प्रमाणाभिति
तत्राह— अनुस्मृत्यति अनुस्मरणं प्रमाणाभित्यर्थः । कोसावपराधः ?
इति तत्राह— यदिति अहंनन् हिंसितवन्तः तिरस्कृतवन्त
इति यत्स इत्यर्थः । नृविडम्बयोः मनुष्यमनुकुर्वतोः ॥ ३७ ॥

तेषामनुतापः कथमभूदिति तत्राह— वृष्टेति ॥ ३८ ॥

किमाकारोसावित तत्राह— धिगिति । ततो जन्मादिकं धिक्
कुत्सितं “ धिग्भस्तेने कुत्सते ” इति च ॥ ३९ ॥

शास्त्रज्ञानमप्रयोजकं प्राप्ते काले फलाभावादतो भगव-
दनुग्रह एव वरीयानित्याशयेनाहुः— नूनमिति । मायिनां ज्ञानिमपि
अत्र हेतुमाह यद्वयमिति गुरवो द्विजातय इत्येतद्वृत्तं मोहा-
सम्भवे हेतुः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवं तस्य सर्वमपि श्रीगोकुलसौख्यायैवेत्याह— एवमिति ।
अथेति । पतयो नाभ्यसूयेरन्नित्यादिना लब्धभगवत्प्रसादेनानु-
स्मरणं ज्ञेयम् ॥ ३७—५२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं कर्मणी निरूप्य द्विविधे तयोः फलं भक्तिं निरूपयति,
अथेति । एका हि भगवतः कृतिरनेककार्यसाधिका तेषां द्विजानां
प्रबोधनं बालशिक्षार्थं पत्न्या मुक्त्यर्थं तेषां प्रबोधनार्थं
मर्यादास्थापनार्थं च अतो वाक्येन प्रबोधितानां द्विजानां
वाक्यान्त्याह— भक्तिबोधकानि—

पश्चात्तापो विगर्हा च हेतुस्तस्य च रूप्यते ।

तथात्वे चापि हेतुर्हि स्वहीनत्वं च कर्मभिः ॥

संस्काराणामहेतुत्वं भक्तेरन्यथा साधनम् ।

स्वम्भक्तेर्बोधनं हेतुरन्यथा नोपपद्यते ॥

तथात्वसाधनं तस्य कर्मवैयर्थ्यबोधनम् ।

ब्राह्मणं रूपद्वयोक्तैश्च स्त्रीसम्बन्धात् कृतार्थता ।

क्षमापनं नमस्कारैः प्रार्थनामिर्निरूप्यते ॥

अनागमनमिच्छातो भक्त्यैवेत्यं मतिर्भवेत् ।

प्रयतोनुतापमाह— अथानुस्मृत्येति । भगवद्दीयानां वाक्यं स्मृत्वा
तन्मूलभूतं भगवद्वाक्यं तद्वाराऽनुस्मृत्य कर्मजडतां विहाय भक्त्य-
नुसारिणो भूत्वा विप्राः पश्चादेव जायमानज्ञानाः कृतागसो भूत्वा
पतनीनिरोधेन निषेधेनावार्यकथनेन भक्तमारणेन जाताऽपराधाः

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अनुतापं कृतवन्तः सर्वापराधापेक्षयेश्वरवाक्योल्लङ्घनं महान् दोष इति तं निरूपयन्ति—यद्विश्वेश्वरयोरिति । विश्वेश्वरयोरिति द्वि-
वचनं कालपुरुषोक्तमपरं शब्दब्रह्मपरं वा याच्ञावाक्यद्वारा ओदन-
विषमिणी वस्तुतो भगवतैवाद्यामङ्गः कारितः प्रथमतो भक्त-
कृपया तथोक्त्वापि वक्षिष्याम्यात् परम्परयापि दूरीकृतवान्—

“न पुमान् मासुपमज्य भूयोवाचितुमर्हति” इति ।

“ब्राह्मणनामसं धर्मः स्नेहाद्यापि न बाध्यते” ॥

भिक्षारूपेण सा याच्ञा बाध्यते न तु लौकिकी ।

“आसमूतो प्रयच्छ मे” तथापि बाधितः प्रयच्छति तत्तन्निवेदयेत्
इत्यादिवाक्यानि न विरुद्धानि भवन्ति नवा तेषामयुक्तं वा
किञ्चिद्गृहीतम् नन्विमौ बाधकौ कथमीश्वरौ तत्राहुः—नृविडम्बयो
रिति । नृणां विडम्बः विडम्बनं बाध्यां केषां मनुष्यरस-
मभिनेयनं प्रदर्शयतः ॥ ३७ ॥

एवं स्वस्यापराधित्वं निरूपितं तस्य दण्डं कुर्वन्तः स्व-
गर्हां कुर्वन्ति दण्डेति स्त्रीणां कृष्णो अलौकिकी भक्ति दृष्टा
तथा हीनमात्मानं व्यगर्हयन् पुष्टिभक्तेरेवैव स्थितिः भगवान्
षड्गुणैश्चर्योऽपि कृष्णः सदानन्द एव जातः धर्मोपसर्जनत्वेन
धर्मेव जातः फलरूपत्वात् स्त्रीणां तत्र भक्तिः पुरुषार्थास्तु
धर्मपराः अतस्तथा रहिताः तदुभयमाह—स्त्रीणां कृष्णो भक्ति-
रिति । दोषाभावायाह—अलौकिकीमिति । तारतम्यपरिहानपदाय-
याथात्म्यभक्तिभावाभावौ च यो जानाति स भक्तः अत एव तद्विधा-
इति निन्दैषा स्तुतिरेव न केवलं ज्ञानं तेषां बाधक-
मुत्पन्नं किन्तु किञ्चापि तदाह—अनुतप्ता इति ॥ ३८ ॥

ननु, कथमात्मविगर्हा आत्मानि सत्पदार्थानां विद्यमानत्वात्
अथवा सद्भिरोधे तेषामनिष्टमेव स्यात् इत्याशङ्क्य स्वस्मिन्
विद्यमानानां बीजाभावादसत्त्वामिति स्थापयन्ति—धिग्जन्मेति ।
धिकारे दह्यतामित्यर्थे प्राप्ते गते शरीरं दह्यत एव तथा जन्मा-
दीनां प्राणभूता भक्तिः तदभावे दाह एवोचितः त्रिवृज्जन्म
शुक्लसावित्र्याधिकरूपं विद्यामपि धिक् सापि त्रिवृद्धिया
वेदत्रयसहिता व्रतं न देयमित्यादि तदपि धिक् बहुज्ञातमिति
धर्मसूक्ष्मपरिहाने ये बहुज्ञाः ते लोकविरुद्धमपि कुर्वन्ति तथै-
तत्कृतं तां च बहुज्ञतां धिक् अथ कुलीना इति वंशे फलदु-
सम्बन्ध इति स्त्रीणां निवारणं तत्कुलमपि धिक् क्रियादक्षता-
मपि कुर्वन्ति धिक् यथा भगवत्प्रवहेला भवति अन्यथापि
पुरुषार्थे साधयिष्यामः अशक्तपरैव हि भक्तिरिति “यथान्ध-
पङ्कवादयः” क्रियायामसमर्था अन्यत्र युज्यन्ते तथा भक्तावपीति
एवं यत्किंवादाहं तदपि धिक् तत्र बीजाभावं हेतुमाह—ये वय-
मधोक्षजे विमुक्ताः नन्वेतदेव कथं यज्ञोऽपि भगवानेव
अतो यज्ञपराः कथं भगवद्विमुक्ता इतीमं पक्षं तु शब्दो
व्यावर्त्यति—तत्र हेतुः अधोक्षज इति । अधः अधोक्षजं यस्मादिति
ज्ञानेऽप्यात्मसाक्षात्कारः कर्मणि च क्रियारूपे अलौकिके
च रूपे ज्ञानवतां भक्तौ तु न साक्षात्कारः फलं जायमान-
मप्यज्ञतामापद्यते केवलरसभक्ताः इक्षुमक्षकेभ्योऽपि सरसाः
अत एतादृशो मार्गो भगवता प्रकाशित इति रूपान्तरपुरस्सरं
ये पश्चात् ते सर्वेऽपि पूर्वपक्षाः ॥ ३९ ॥

ननु, वैमुख्ये ज्ञानवतां को हेतुस्तत्राह—नूनं भगवत इति ।

मायया हि पूर्वस्थितं ज्ञानादिकमाच्छाद्यते अतो ये शिक्षाः
प्राकृताः तेषां तत् ज्ञानमाच्छाद्य नूतनमुत्पादनीयमन्यथा पूर्व-
विरोधात्तोत्पद्यते ज्ञानम् अतो गुरुवः सर्वे एव मायाविनः तदत्र
विपरितं भगवन्मायया कृतं ते स्वमायया स्वबुद्धिमेवाच्छादित-
वन्तः प्राकृती च बुद्धि गृहीतवन्तः तदाह । नूनं निश्चयेन
भगवतो माया मायिनामपि व्यामोहजनिका बह्वयं लोकानां गुरुवः
प्राकृती बुद्धिमाच्छाद्य स्वबुद्धिदातारस्ते स्वबुद्धिमेवाच्छाद्य प्राकृती
बुद्धिमेव गृहीतवन्तः भगवन्मायायाश्चैतत्कार्यं प्राकृत्यामेव बुद्धौ
तथा त्वमाच्छाद्यातथात्वं प्राह्यते इति अन्यथा भगवान् भगवच्छास्त्रं
वा किं प्राह्येत भक्तिं वा कथं प्राह्येत ज्ञानेन प्रतिरोधात्
सहजं प्राकृतं भक्तिर्नाशयितुमसमर्थासुस्मा हि सा अतो गुरु
मायया आच्छादितं अलौकिके च ज्ञाने सम्पन्ने तस्मिन्नापि ज्ञाने
लब्धपदे भगवन्मायया पश्चादाच्छादिते आगतं प्राकृतत्वममूलक-
मिति भगवच्छास्त्रेण भक्त्या वा तन्निराकृत्य स्वकीयं तत्र
स्थाप्यत इति भगवन्माया मायिनां व्यामोहिकेति नूनं नात्र
पूर्वपक्षसम्भवः द्विजा इति सम्बोधनमस्य यद्वैश्वदेविक-
वैमुख्येनासम्पन्नत्वात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

अथानुस्मृत्येति तेषामनुस्मरणनिवेदादिकं तासां दर्शनभागा-
दिति शेषम् । तेषामनुतापप्रकारमाह—यद्यस्माद्विश्वेश्वरयोरपि
याच्ञामहन्म हतवन्तो वयं तस्मात् कृतागसोऽभूम् कीदृशयोः
नृन् अस्मान् विडम्बन्ते इति तयोः भजप्रार्थनेनैवास्मान् वञ्चि-
तवतोरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ततश्च स्वमाय्या अपि गुरुनिव मानयन्तो भक्तिरहित-
मात्मानं व्यनिन्दन्त्याह—दण्डेति अलौकिकीं लोकेष्वसम्भवात् ॥ ३८ ॥

त्रिवृत् शौक्लं सावित्रं दैक्षमिति त्रिगुणितं जन्मनो ऽस्माकं
यस्य धिक् व्रतं ब्रह्मचर्यं क्रियाः नित्यनैमित्तकादिकर्माणि ये
वयमधोक्षजे श्रीकृष्णो तु विमुक्ता एव ॥ ३९ ॥

योगिनामष्टाङ्गयोगवतामपि किं पुनरस्माकं कर्मणां गुरुवः
परेषां नृणामर्थोपदेष्टारोऽपि स्वार्थं मायया मुह्यामहे ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नृविण्डवयोः क्षुधादितत्त्वादिनान्दन् अनुकुर्वतोः विश्वस्य
सर्वेश्वरयोः याज्ञाम महन्म हतवन्तः इत्यनुस्मृत्य अथानन्तरं
कृतागसो वयमित्यन्वतपन्न ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

आत्मगर्हमेवाविष्कुर्वन्त आहुः—धिगिति । ये अधोक्षजे
विमुक्तास्तेषां नोऽस्माकं शौक्लं सावित्रं दैक्षमित्येवं त्रिवृत्
त्रिगुणितमपि यज्जन्म तत् धिक् बहुज्ञादिकं तस्य धिक् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

आषा टीका ।

ताके पीछे अपराध जितने करो ऐसे ब्राह्मण अपने
अपराध को स्मरण करके अनुताप करत भवे, क्योंकि ।

अहो पश्यत नारीणामपि कृष्णे जगद्गुरौ ।

दुरन्तभावं योऽविद्वन्मृत्युपाशान् गृहाभिधान् ॥ ४१ ॥

नासां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि ।

न तपो नात्ममीमांसा न शौचं न क्रियाः शुभाः ॥ ४२ ॥

अथापि द्युत्तमश्लोके कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ।

भक्तिर्दृढा न चास्माकं संस्कारादिमतामपि ॥ ४३ ॥

ननु स्वार्थविमूढानां प्रमत्तानां गृहेहया ।

अहो नः स्मारयामास गोपवाक्यैः सतां गतिः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

मनुष्य की नाई आचरण करन वारे विश्व के ईश्वर श्री कृष्ण और सबदेवजी याचना जिन हमनने नहीं सुनी ॥ ३७ ॥

और भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र में अपनी स्त्रीन की अर्धौ फिकी भक्ति को देखिके और अपने कूं उनकी भक्तिते हीन देखिके बड़े पछिताये और अपने को धिक्कार देत भये ॥ ३८ ॥

शुद्ध माता पिता तें, सावित्री ग्रहण पूर्वक मौजिवन्धन तें, औ यज्ञ की दीक्षालिये ते, जो तीन प्रकार को हमारो जन्म है ताकूं धिक्कार है हमारी विद्या कूं व्रत कूं और और अपने कुल कूं और क्रिया की कुशलता कूं धिक्कार है कि जो साक्षात् अधोक्षज श्रीकृष्ण सों हम विमुख रह गये ॥ ३९ ॥

ये साचीवात है, कि—भगवान् की माया योगी जनों को भी मोह करवे चारी हैं, क्योंकि हम द्विजन्मा होय के मनुष्यन के गुरु होय के भी अपने स्वार्थ में मोहित होय जावें हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

योऽविद्वद्विद्वन्तं दुरन्तं भावं भक्तिं पश्यतेति ॥ ४१ ॥

द्विजातिसंस्कार उपनयनं क्रियाः सन्ध्योपासनादयः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अहो बत स्त्रीष्योऽपि वयं निकृष्टा इति शोचन्ति—अहो इति त्रिभिः । अहो आश्चर्यं । ननु, स्त्रीणां पत्युरितरस्मिन् भावोऽनुचितः तत्राहुः जगद्गुरौ पतिष्योऽप्यसौ परमापेक्ष्य इति भावः । दुरन्तं सर्वबाधकं भावं प्रेम अविद्यादिति अतीतनिर्देश-स्तासां सद्य एव गृहाद्यासक्त्यपगमाऽभिप्रायेण ॥ ४१ ॥

आश्चर्यमेव, व्यनक्ति—नासामिति युगमेतन् । द्विजाति-संस्कार उपनयनादिस्तद्धर्मद्वारं तथा शौचं सामान्यधर्मः गुरु-

[२०३]

निवासादयश्च क्रमेण ब्रह्मचारिवानप्रस्थपतिगृहधर्माः तत्र च शोकावेशेन क्रमातिक्रमः किम्वा गार्हस्थ्यधर्मस्य बहुमानेन पश्चात् निर्देशः । अत एव शुभा इत्युक्तिः । अथापि तत्तद्ब्रह्म-त्वेऽपि कृष्णे दृढा भक्तिरसां जाता तस्य माहात्म्येन तद्भक्ते-रपि माहात्म्यं बोधयितुं ते विशिष्यन्ति उत्तमश्लोके वैरिणामपि मोक्षादिदानात् परमसत्त्वातिमिति योगानामीश्वराः भक्तियोग-मन्तस्तेषामीश्वरे सेव्यत्वेन लभ्ये भक्तिर्दृढा कुतविरोधैरस्माभि-रपि परिकल्पितमशक्या पुनराश्चर्यमेव व्यतिरेकेण दृढयन्ति, नचेति अत्र । द्विजातिसंस्कारादयः स्वयं भक्तेः कारणाणि न भवन्त्येव तद्गुणकस्तत्सद्भवासां तत्कारणतया नामीभिरनु-मातुं शक्त इति श्रीशुकदेवाभिप्रायः ॥ ४२—४३ ॥

उत्तमश्लोकत्वमेव दर्शयन्ति । नूनं, निश्चितं “सर्वासामपि सिद्धिनां मूलं तत्त्वज्ञानम्” इति न्यायेन तद्भक्तिं विना सर्व-स्याप्यर्थस्योत्पत्तिः स्वार्थं विमूढानामत्यन्ताज्ञानां यतो गृहेहया गृहकल्येन प्रमत्तानामवहितानां नः अस्मान् स्मारयामास आत्मानं यतः सतां स्त्रियाधिकारप्राप्तवेदोक्ततत्पराणां गतिः यद्वा, सतां भक्तानां गतिरपि केवलकारण्येनैवेत्यर्थः । यद्वा, सन्त एव तावत्परमदयालवः स तु तेषामपि गतिराश्रय इति अहो आश्चर्यम् उत्तमश्लोकत्वात् तेन बोधिता अपि स्वयमविवेकाज-बुद्धयन्त इति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

दुरन्तभावं विश्लेषाऽसह भावबन्धनम् ॥ ४१ ॥

शौचम् अधमर्षणादिभिः शुद्धिः ॥ ४२—४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहो नारीणामप्युक्तजन्मादिमज्ज्ये केनापि रहितानामपीति भावः कृष्णे दुरन्तभावमनवाधिकभक्तिं पश्यत यो दुरन्तभावः गृहाभि-धान् मृत्युपाशान् भगवन्मायाप्रयुक्तानविद्वन्तं भक्तिनन्तं तं दुरन्तभावं पश्यतेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

द्विजा अपि नारीणामपीत्यनेनाभिप्रेतं स्पष्टयन्ति—नेति द्वाश्रयम् । आसां नारीणां न द्विजातिसंस्कारः नोपनयनान्तसंस्कारः

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न च गुरुकुलवासः नापि तप आदयः आत्ममीमांसा देहविलक्षण-
प्रत्यगात्मविचारः क्रियाः सन्ध्योपासनादिरूपाः ॥ ४२ ॥

अथाप्येषामभावेपि कृष्णे दृढा भक्तिर्मिथ्यते द्विजातिसंस्कारा-
दिमतामप्यस्माकं सा न विद्यते ॥ ४३ ॥

अस्माकं विवेकोदयार्थमेव भगवतो याज्ञाऽन्यथा सा अवाप्त-
समस्तकामस्यासङ्गतेत्याहुः—स इत्यादिमिथ्याभिः । गृहेहया गृह
व्यपारेण प्रमत्तानामत एव स्मृतेपि विमूढानामप्यस्माकमहो
सतां गतिहेतुगममिदं सतां गतिस्वाप्नोपवाक्यैः स्मारयामास साधु-
परित्राणार्थमवतीर्णो निरतिशयपुरुषार्थस्वरूपमात्मानं याज्ञा-
व्याजेन स्मारयामासेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दुरन्तभावम् अव्यवहितमर्कं गृहमिधानान्मृत्युपाशान्
छिन्द्यात् छिनत्ति ॥ ४१ ॥

भासां स्त्रीणां द्विजातिसंस्कारः उपनयनवृत्तयः गुरौ गुरु-
कुलनिवासो विद्याध्ययनार्थमिति शेषः । आत्ममीमांसा ब्रह्मविचारः
शौचं ब्रह्माभ्यन्तरशुद्धिः शुभाः क्रियाः यागादिवृत्तयः ॥
४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नन्वस्य यक्षस्य मुख्यफलाभावेऽप्युत्तरमीमांसान्याये चित्त-
शुद्धिपरत्वं भवतु अतोधिकारोऽनुचित इति चेत्तत्राहुः—नासा-
मिति—संस्काराणामहेतुत्वमन्यव्यतिरेकव्यभिचारात् संस्कार
रहितास्तु स्त्रीषु भक्तिसम्भवात् संस्कारवत्स्वस्मात् तद्भावात्
तदाहुः भासां स्त्रीणां द्विजातिसंस्कारः उपनयनं
नास्ति नापि गुरौ निवासो वेदाध्ययनं तपः स्वधर्मः
श्रौतस्मात्तर्कमार्गाणि इन्द्रियनिग्रहो वा स्नानादिना केशसहनं वा
नाप्यात्ममीमांसा आत्मविचारः नापि शौचं नापि शुभाः क्रियाः
अग्निहोत्रादयः ॥ ४२ ॥

एवं भक्त्यधिकरणो साधनाभावं निरूप्य भक्तिमाहुः—अथा-
पीति । नन्वस्या भक्तेः संस्कारा न साधनभूताः यथा जार इति
इमामाशङ्कान् व्यावर्तयन्ति—उत्तमश्लोक इति । उत्तमैरपि व्यास-
वाल्मीकिपराशरादिभिः श्लोक्यते कीर्त्यते इत्यनेन प्रमाणात्कर्तव्यं
उक्तः । प्रमेयोत्कर्षमाह—कृष्ण इति । फलोत्कर्षोऽप्युक्तः साधनोत्-
कर्षमाह—योगेश्वरेश्वर इति । योगेश्वराणामपीश्वरे नियन्तरि
साऽपि भक्तिर्दृढा पत्यादिभिः प्रतिषेद्धापि न विद्यतेति तैलधारा-
वदनवच्छिन्नासर्वतोऽधिकः । अन्ययव्यभिचारमाह—न चास्माकमिति ।
अष्टचत्वारिंशसंस्कारवतामपि । ननु, तासां जन्मान्तरे संस्काराः
सिद्धाः चर्षिण्यप्येताः अन्यथा भर्तृपरित्यागो न स्यात् अतः
पुरुषा एवैते पूर्वजन्मनि गोपिका इव भवतां च—

“जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाप्तिभिः ।

नराणां क्षीयपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते” ॥
इति ॥ ४३ ॥

अतो भवतां बहुजन्मसंस्कारा न जाता इत्याशङ्क्याश्रयार्थं तस्य

समाधानमाहुः—नन्विनि । कोमलसम्बोधनेन नु सत्यमेवमेव स्वार्थं
विमूढानां गृहेहया प्रमत्तानां नो ऽस्माकं गोपवाक्यैः पूर्वस्थिति
स्मारयामास वयमपि भगवद्गीया एव पूर्णस्थिता ततो वैत्या-
वेशान् वैत्यप्रभुवेशे स्थित्या तैः पाल्यमानाः तद्वन्नमोजिनो
विस्मृतस्वरूपा जानाः तच्च भगवान् गोपवाक्यमिषेण स्मारया-
मास अन्यथा अन्यार्थं किं भगवान् याचते अस्मांश्च पुनः
स्वकीयान् जानाति अहो अत्याश्रयमेतत् कथं वाक्यमात्रेण
प्रबोध इति अलौकिकसामर्थ्यं हि भगवतः अहो इति तस्या-
ऽनुकरणम् अनेन पूर्वोक्तपक्षा निराकृताः स्त्रियोऽप्येताः स्वस्यैव
भगवतो वाक्यः वयं च दासाः तात्र सन्देहः अन्यथा प्रातःकूल-
तर्कं वक्ष्यन्ति स्वार्थे भगवत्सेवायां विमूढा गृहेहया इतिकृत्य-
चिन्ता गृहधर्माश्च तत्रापि प्रमत्ताः तच्चिन्तया भगवत्सेवायां
वा प्रमत्ताः अतः स्वसेवकान् स्मारयितवान् साक्षात्पदेशेऽन-
धिकारिणो मत्वा गोपवाक्यैः तथा करणो हेतुः सतां गति-
रिति सतामयमेव गतिरिति यथेवं भगवानुपेक्षत तदा सन्तो
नेहा एव भवेयुः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायदेशिनी ।

भासां पतिश्वशुरादिरूपेण वयं गुरवस्ता इमाः कृतार्था
अभूवन् वयम् अन्धकूपे पतिता एवेत्याहुः—अहो इति । दुर्गमोऽ
स्माभिरनुमवितुमशक्योऽत इयसा यस्य तथाभूतं भावं हा
प्राणारमण्य ! कृष्णेत्यादिगद्गदाक्षरवचनकम्पाश्रुपुलकवैचर्याद्यनु-
भावव्यापितं कृष्णे प्रेमाणां पश्यत । ननु, स्त्रीणां पत्युस्तिरस्मिन्
माधोऽनुचितस्तत्राह, जगद्गुरौ यदारोपादेव पत्यौ स्त्रीणां गुरुत्वं
विहितं साक्षाद्भूते तस्मिन् खलु को विचार इति भावः यो
भावः मृत्युपाशान् अविध्यत् सद्यश्चिच्छेदं गृहमिधानमिति गृह-
पत्यपत्यादिष्व सामासिकगन्धोपि सस्मति न इश्यत इत्यद्यारभ्य
एता एवास्माकं गुरव इति पतिभिरप्यद्यारभ्य कृष्णानुरागिण्य
इमा आदरणीया एव न तु मनसा भार्या एव मन्तव्या इति
भावः ॥ ४१ ॥

नत्वासां कृष्णानुरागे हेतुरस्मद्भय इत्याहुः—नासामिति ।
योगेश्वरे इति स एव स्वभक्तेहेतुं जानात्युपपादयति च नान्य
इति भावः । तेन कृष्णरूपगुणप्रख्यापितजस्यमालिकादिध्वनिता-
जनसत्त्वङ्गरूपो मूलहेतुस्तेरज्ञातत्वाश्लोक इति शुक्रदेवाभि-
प्रायः ॥ ४२—४३ ॥

क भगवतः कारुण्यं क वाऽस्माकं दौरात्म्यमित्याहुः
नन्विनि ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

योऽविध्यत अच्छिन्नत तं दुरन्तमपारं भावं भक्तिं पश्यत ॥ ४१ ॥
क्रिया सन्ध्योपासनादयः ॥ ४२—४५ ॥

भाषा टीका

अहो ! बडो आश्चर्य है, स्त्रियन की हूँ जगत के गुरु
श्रीकृष्ण में कैसी भक्ति भई है, कि—जो भक्ति ये घर रूप
मृत्यु की फासीन कूँ काटि देय है ॥ ४१ ॥

अन्यथा पूर्णकामस्य कैवल्याद्याशिषाम्पतेः ।

ईशितव्यैः किमस्माभिरीशस्यैतद्विडम्बनम् ॥ ४५ ॥

हित्वाऽन्यान् भजते यं श्रीः पादस्पर्शाशया सकृत् ।

आत्मदोषापवर्गेण तद्याच्चा जनमोहिनी ॥ ४६ ॥

देशः कालः पृथग्द्रव्यं मन्त्रतन्त्रत्विजोऽग्नयः ।

देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ॥ ४७ ॥

स एष भगवान् साक्षाद्विष्णुयोगेश्वरेश्वरः ।

जातो यदुष्वित्यश्रुणुम ह्यपि मूढा न विद्महे ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

इन स्त्रीन को यज्ञोपवीत नहीं होय है, न ये गुरुकुल में आस करे, न तप करे, न ब्रह्म विचार करे, न इनको शुद्धि, न इनकी शुभक्रिया ॥ ४२ ॥

तथापि योगेश्वरन के ईश्वर उत्तमलोक श्रीकृष्ण में ऐसी सुन्दर दृढ भक्ति है, और हम सबन के संस्कारादिक भी भये हैं तो हूँ भक्ति नहीं भई ॥ ४३ ॥

अबो ? पक्षितायवेई की बात है, संतन की गति श्रीकृष्ण ने निश्चय करिके स्त्रार्थ में मूढ और धरन की धाँय २ में उलमत्त होय रहे जो हम तिनकुं गोपन के वाक्यन सों स्मरण करावो हो ॥ ४४ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिका ।

आत्मनो दोषापवर्गेण चाश्रयगर्वादिह्यागेन ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इत्यश्रुणुम एवं सर्वत्र श्रुतवन्तो वयं हि तथापीति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, गोपवाक्यैरत्रमेवास्मास्त्रयाचत न च स्मारयामास तत्राहुः—अन्यथा अनुग्रहमयामस्मारणमन्तरेण । ननु, पूर्णकामत्वेन तस्याग्रे प्रयोजनं मास्तु ध्रुवार्चगोपनिमित्तं युज्यत एव तत्राहुः—कैवल्येति । कैवल्यं मोक्षः प्रेम वा फलान्तरान्यसम्बन्धेन शुद्धभावकपत्वात् तदादीनाम् आशिषाम् अर्थानां पतेः पशु-रीश्वरस्य तत्तत् प्रदाने समर्पणस्येत्यर्थः । ईशितव्यैः नियम्यैः किञ्चित् कर्तुमप्यशक्तैः किं न किञ्चिदपि प्रयोजनमित्यर्थः । किन्तु-शस्यापि एतत् विडम्बनं दयामात्रेणानुकरणमेव भवतीति ॥ ४५ ॥

ननु, यद्यसौ स्मारयामास तर्हि भवन्तः कथं न सस्मरु तत्राहुः—हित्वेति । अन्यान् हित्वेति क्षीरोदमयनान्ते तस्यानव-मिधाविधृतायाः स्वयम्बरलीलानुकरणदृष्ट्या प्रोक्तम् असकृत् भजते सेवते स्म संस्मयमयात्मा यस्यास्तस्यास्तदंशाभासभूताया जगत्कल्पया ये दोषास्तदस्पर्शनेत्यर्थः । एवं कथमपि तद्याच्चा न घटेतेति बोधितं तथापि तस्य याच्चाजनानामस्मद्विधानां

सर्वेषामेष जीवानां मोहिनी नायमीश्वर इति मोहमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अतोऽपि मोहं दर्शयन्ति-देश इति, युग्मकेन । स एव साक्षात् भगवान् श्रीनारायणः तस्य देशादिमयत्वे हेतुः विष्णुः सर्वव्यापक इति तस्य च सर्वैरेवोपास्यत्वमाहुः—योगेश्वराणां मुक्तानामपीश्वरः अतो यज्ञादिना अस्माकमपि स एव सेव्य इति भावः । यद्वा, स एव साक्षाद्भूत एव अत एव भगवान् सर्वैश्वर्यपूर्णः तत्राप्यशेषैश्वर्यप्रकटनेन विश्वव्यापकत्वाद्धिष्णुः अतो योगेश्वराणामपीश्वरः सेव्य इत्यर्थः । यद्वा, किमर्थं जातस्तत्राहुः—योगेश्वराः सुसिद्धभक्तिपौगाः तेषां मीश्वरः निजभक्तसुखार्थमित्यर्थः । विशब्देन तत्र शास्त्रादिप्रमाणसूचयन्ति—तत्र प्रसिद्धमेव मङ्गलानां विनोदार्थमित्यादिवचनेभ्यः मूढाः शास्त्रार्थानभिज्ञाः भाष्यां वाक्याभ्यां यथा पूर्वमस्माभिर्निरूपितं तथा तैरपि विचारितमिति श्रीशुकदेवाभिप्रायः ॥ ४७—४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आत्मदोषोऽपवर्गेण चञ्चलरूपस्वदोषप्रहाणेन स्थिरतरेत्यर्थः ॥ ४६—५० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अन्यथा कैवल्यादीत्यादिशब्दो भोग मोक्षसंप्राप्तकः कैवल्यादि-पुरुषार्थवैश्वर्यस्य सर्वनियन्तुरीशितव्यैरस्माभिः किं न किञ्चित् प्रयोजनमित्यर्थः । अत एव तद्याचनं विडम्बनमनुकरणमात्रं तात्पर्यन्वयस्मदनुजिघृक्षायामिति भावः ॥ ४५ ॥

पूर्णकामात्वेमेव व्यञ्जयितुमाहुः—हित्वेति । श्रीमहालक्ष्मीः अन्यान् ब्रह्मादीन् हित्वा यं कृष्णं सकृदपि पादस्पर्शोच्छ्रया स्वात्म-दोषापवर्गेण चञ्चलरूपस्वदोषप्रहाणेन भजते एवं श्रियाप्यनु-वर्त्यस्य पूर्णकामात्वं किमु वक्तव्यमिति भावः । अतस्तस्यैव-भूतस्य याच्चा केवलं जनगोहनी जनानामभुतावतारणामात्म-महिमाच्छादनी भुतावतारणामप्यस्माकस्तु तस्मारिणीति भावः ॥ ४६ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रुतावतारणामप्यस्माकं तावद्विमोहिनीयवाभूत् किमुताश्रुता-
वतारणामित्यभिप्रायेणाहुः—देश इति द्वाभ्याम् । देशादयो यन्मया
स एव भगवान् साक्षाद्युषु जातोऽवतीर्ण इति आश्रुत्यापि
तावन्न विशदं न ज्ञातवन्तः स्मः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयज्वलतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अन्यथा स्मारयितृत्वेनाऽपि तर्हि स्त्रीणां किमर्थं कृतमिति
तत्राह—इंशस्येति ॥ ४५ ॥

स्वात्मदोषापवर्गेण अन्यत्र चञ्चलत्वादिस्वकीयदोषपरि-
त्यागेन स्थैर्यसमावेनेत्यर्थः ॥ ४६—५१ ॥

श्रीमच्छुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एतत्सर्वं याचनान्धयानुपपत्त्या कल्पते तत्राप्यथोपपत्तिं
कल्पयित्वा परिहरन्ति—अन्यथेति । भगवतस्तु नापेक्षितं किञ्चित्
नापि दुःखनिवृत्तिः तत्साधनं वा नापि सुखं तत्साधनं वा
पूर्णाकामत्वात् तस्य हि कामाः पूर्णा उत्पन्ना विषयैर्न पूर्यन्ते
लौकिकवत् किन्तु पूर्णा एवाविर्भवन्ति अतो नित्यविषयास्ते
तथा सन्ति याऽन्नकामना भगवत्याविर्भूता सा अन्नसहितैवेति
सिद्धये याचनमनुपपन्नं परमुद्देशान्तरं चेत् तदा सिद्धमपि
दूरीकृत्वा साधनान्तरं करोति असाधनं वा बोधयति तस्मा-
दस्मत्प्रबोध एव याचनफलम् । किञ्च, कैवल्याद्याशिषां पतिर्भगवान्
कैवल्यं कैवल्यता सङ्गतनिवृत्त्या कैवल्यस्थितिः प्रत्यापत्तिरूपं
तत्प्रथमं फलं ततः पूर्वं दुःखमेव अतः कैवल्ये प्राप्ते ततः स्वरूपेण
भजनं तत आनिन्दाविर्भावः ततो भगवति प्रवेशः भक्तिर्वा तद-
नन्तरं धर्मा भगवदीया भगवदाज्ञापनरूपाः अर्थाश्च तदीयाः
कामाश्च एवं कैवल्याद्या या आशिषः तासां पतिर्यं दाता निया-
मकः तथासति गोपानां क्षुधेव न रक्षात् नापि तैः प्रार्थ्येत
लोकानामपि कैवल्यादिदाता नहि तान् सङ्गते स्थापयति येन
क्षुद्रवेत् अतः क्षुधमप्युत्पाद्य विद्यमानेऽप्यग्रे तद्वत्त्वा बोधनार्थ-
मेवात्र प्रेषितवान् । किञ्च, इंशितव्यैरस्माभिः किं क्वात् वय-
मिंशितव्याः दासाः नहि दासां भुज्यते हि तेभ्यो दीयते एव
न हि महाराजस्य दिनमात्रव्यवस्थामपि कश्चिद्दासः सम्पाद-
यितुं शक्नोति नाप्यस्माभिस्तस्याग्रे कृत्यम् अत इंशस्य एतदनु-
करणमात्रं न तु याचनम् अनुकरणं तु रसोत्पत्त्यर्थमिति
निश्चयः नहि नटस्य योनिभावदर्शने किञ्चित् कृत्यमस्ति
विनारसोत्पादनं तथा भगवद्याज्ञानुकरणमपि बोधनार्थ-
मेव ॥ ४५ ॥

ननु, पूर्णोपपत्तारं कृत्वा लीलया नट इव लौकिकं सम्पादयति
अतोयाचनायुक्तेति चेत् ? तत्राहुः—हित्वाभ्यानि । यदि
याचनीयं लक्ष्मीरेव वक्तव्या किं मिथुकैः नच मन्तव्यं
लक्ष्मीः कार्यान्तरव्यापृतेति सा अन्यान् सर्वानेव हित्वा अस-
कृज्जते तत्रापि पादरूपेण आशामात्रं सा चेदाज्ञां प्राप्नुयात्
कृतार्थेव भवेत् तां विद्यायास्त्याचनमन्यायेमेव । ननु, लक्ष्म्याः

चाञ्चल्यमस्य तस्तदा न स्थितेति चेत् तत्राहुः—आत्मदोषापवर्गेणाति ।
आत्मनो दोषश्चाञ्चल्यं तस्यापवर्गः निवृत्तिः पुनरुत्पत्तिरहिता
एवमेव हि भगवत्सेवकानां धर्मः । ननु, लोकाः पूर्वमप्याहुः
बलिर्याचितो भगवतेति तथेदानीमपि भविष्यतीति चेत् तत्राहुः
तथाञ्जा जनमोहिनीति । जनानेव व्यामोहयतीति अन्यथा
स्वस्मिन्नेव शरीरे त्रैलोक्यदर्शितं व्यर्थं स्यात् स्वस्यैव सिद्धत्वात्
न याचनमिति स ज्ञापितः लोकास्तु व्यामोहिताः ॥ ४६ ॥

किञ्च देशादयः सर्वे तदात्मका एव तथा सति तत्र दान-
बुद्धिः मोहनव्यतिरेकेण न सम्भवेत् अत इदमपि याचनं
मोहनायमेव “पुरुष एवेदं सर्वम्” इति भुव्यनुसारेण सर्वं
पदार्थं भगवदात्मिका इति ज्ञायते तथापि यो मोहः स
याच्यैव ॥ ४७ ॥

ननु, स पुरुषः यदात्मकं जगत् तस्मिन्नेत्यतस्मिन्नेज्जानात्
अदानमुचितमेवेत्याशङ्क्याहुः—स एष इति । स पुरुष एवायं भगवान्
ततोऽप्यधिकः पुरुषोत्तमः । किञ्च, साक्षादयं यज्ञ आधिदैविको
विष्णुः ब्राह्मणभोजनसङ्कल्पेऽपि योगेश्वराणामयमीश्वरः स्वामी
एतादृशो यदुषु जात इति अश्रुणम श्रुतवन्तो वयं तथापि पूर्व-
संस्कारलोपात् विशेषमौढ्यात् भगवन्ते न विशदं ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

अन्यथा निरुपाधिकारुण्यं विना पूर्णाकामस्य अस्माभिः किं
प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । इंशस्य एतत् अन्नप्राप्त्यं खलु विड-
म्बनं व्याधवमेव यस्मादित्यर्थः । यद्वा, तस्मादेतत् इंशस्य इंश-
कर्तृकम् अस्मत्कर्मकं विडम्बनं तिरस्कारः ॥ ४५ ॥

ननु, क्षुधातत्त्वादेवेदमन्नप्राप्त्यं ननु कारुण्यं नापि पूर्ण-
कामत्वादिकं गोचाराद्यानुपपत्तेस्तत्राहुः—हित्वेति । असकृत् मुहुः
भीः सम्पल्लक्ष्मीः स्वात्मनो दोषश्चाञ्चल्यस्य अपवर्गेण त्यागेन विशिष्ट
चाञ्चल्यं परित्यज्येत्यर्थः । तस्यापि याचनार्थिकं जनान् अस्माद्विधान्
मोहयति नाथमीश्वर इति प्रत्याययति ॥ ४६ ॥

मोहमेव विवृण्वन्ति, देश इति ॥ ४७—४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भीः महालक्ष्मीः अन्यान् ब्रह्मादीन् हित्वा यं भीकृण्य
सकृदपि पादरूपं शय्या स्वात्मदोषापवर्गेण शोभनस्य सर्व-
गुणसम्पन्नस्यात्मनो मनसो ये दोषाः दूषकाः भजनवैमुख्य-
कराः आलस्यादयस्तेषामपवर्गेण त्यागेन भजते तस्य याचनं
जनमोहिनीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इत्येवम् आश्रुणम सर्वत्र श्रुतवन्तो वयं हि तथाहि न
विशदं न ज्ञातवन्तः ॥ ४८—५१ ॥

भाषा टीका ।

नहीं तो कैवल्य से आदि लेके सकल पुरुषार्थन के पति
पूर्णकाम ईश्वर के हम सदा नियमन योग्य तुच्छन से

अहो वयं धन्यतमा येषां नस्तादृशीः स्त्रियः ।

भक्त्या यासां मतिर्जाता अस्माकं निश्चला हरौ ॥ ४६ ॥

नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायऽकुण्ठमेधसे ।

यन्मायामोहितधियो भ्रमामः कर्मवर्त्मसु ॥ ५० ॥

स वै न आद्यः पुरुषः स्वमायामोहितात्मनाम् ।

अविज्ञातानुभावानां क्षन्तुमर्हत्यतिक्रमम् ॥ ५१ ॥

इति स्वाधमनुस्मृत्य कृष्ण ते कृतहेलनाः ।

दिदृक्ष्वोऽप्यच्युतयोः कंसाक्षीता न चाचलन् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहिताया

वैयासिक्यां दशमस्कन्धे यज्ञपत्न्युद्धरणं नाम

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

भाषा टीका ।

कौनसो प्रयोजन रह्यो ? यह बात मागिवो तो केवल हम पै कृपा करिबे को खल मात्र कीनो हो ॥ ४५ ॥

जिनके चरण कमल के स्पर्श की चाहना सों ब्रह्मादिकन कूं त्यागि के अपनो चंचलता रूप दोष दूर करवे कूं लक्ष्मी जिनको भजै है, तिन श्रीकृष्ण को मागिवो जनन के मोह करन वारो है ॥ ४६ ॥

देश, काल, न्यारे २ द्रव्य, मंत्र, तंत्र, ऋत्विज, अग्नि, देवता यजमान, यज्ञ और धर्म ये सब जिन मय है ॥ ४७ ॥

ये बोही साक्षात् योगेश्वरन केऊ ईश्वर विष्णु भगवान् हैं । और हमन ने सुनी है कि—बोई विष्णु यदून में उत्पन्न भये हैं, तो भी ऐसे हम मूढ़ हैं कि—कृष्ण कूं नहीं जानत भये ॥ ४८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

न चाचलन् तयोर्दर्शनाय न जग्मुः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृत भावार्थदीपिकायाम्

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मूढत्वमेव दर्शयन्तस्तत्कारणमायाप्रभावेन विस्मिताः सन्तः तदपगमाय भक्त्या सर्वज्ञं तदीश्वरमेव प्रणमन्ति—नम इति । भगवते, अचिन्त्यानन्तैश्वर्याय अकुण्ठमेधसे अलुप्तज्ञानाय स्त्रेषां तद्वैपरीत्यमाहुः—यन्माययेति । भ्रमामः पुनः पुनस्तत्रैवाभिनिवेशं

[२०४]

प्राप्नुम जलावत्तादिवत् कदाचिदपि ततो निर्गन्तुं न शक्नुम इत्यर्थः ॥ ५० ॥

एवं परमहंस्यं गताः श्रीभगवन्तं क्षमापयन्ति—स इति । स कृष्णो नोऽस्माकम् अतिक्रममपराधं क्षन्तुमर्हति योग्यो भवति तत्र हेतुः स्वस्य तस्यैव मायया मोहितचित्तानाम् अत एव न विज्ञातोऽनुभावः तन्माहात्म्यं यैस्तेषां यदि चास्माकमपराधः तथापि स आद्यः पुरुषः सहस्रशीर्षादिरूपः तन्मुखादेवोत्पन्नानां विप्राणां पितृवदपराधक्षमायुकोति भावः । यद्वा, आद्यः सर्वभूतः अतो निकृष्टानामस्माकमपराधं क्षन्तुमर्हत्येव । किञ्च, पुरि शयानात् पुरुषोऽन्तर्गामी अतस्तेन यथा नियुक्तः स्मः तथैव कृतवन्तो नयामिति । यद्वा, आद्यः पुरुषः पुरुषोत्तम इत्यर्थः । दीनवात्सल्यब्रह्मण्यदेवत्वादिनिजस्वामविक्रमाहात्म्यात् क्षन्तुमर्हत्येवेति भावः ॥ ५१ ॥

स्वप्न असाधारणम् अधमपराधं तदेव दर्शयति—कृतं, हलन्तं मनुष्यदृष्ट्याऽवज्ञा यैस्ते अत एव दिदृक्ष्वोऽपि स्वाधक्ष्मापनाय मिलितुमिच्छ्वोऽपि व्रजं प्रति न चाऽचलन् सकृदपि पादविक्षेपं न कृतवन्त इत्यर्थः । तत्र हेतुः अथ कात्स्न्यं कंसात् भीताः श्रीभगवति दृढविश्वासानुत्पत्त्या निजानिष्टशङ्कयेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अविज्ञातानुभावानाम् अविज्ञात भगवदनुभावानाम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति श्रीभागवतव्याख्याने दशमस्कन्धीये

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थमनुतप्ताः प्रणाममन्तरेण स्वापराधक्षमां निमित्तमनुपलभमाना नमस्कुवाङ्गाः क्षमापयन्ति—नम इति द्वाऽध्यायः । अज्ञानकृतमपराधं जानात्येवेत्यभिप्रायेण विशिष्यन्ति अकुण्ठमपराध इति । प्रतिहता मेधा धिषण्या यस्य तस्मै “नित्यमसिच्च प्रजामेधयोः” (५।४।१२) इति असिच्च स्वयं त्वकुण्ठमेधाः वयं तन्मायामोहितधियः अतः क्षन्तुमर्हेत्येवेत्यभिप्रायेणाहुः—यन्मायेति । कर्मवत्तस्मै तद्भक्तिविधुरेषु केवलं यज्ञादिकर्ममार्गेषु भ्रमामः पुरुषार्थसाधनशुद्धिं कुर्मः यद्वा “ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्” इत्याद्युक्तविधगमनागमनमार्गेषु पुण्यपापात्मककर्मोपसङ्गनरक्षादिमार्गेषु वा भ्रमामः ॥ ५० ॥

अतः स्वमायया मोहितचित्तानामत एवाविज्ञातोऽनुभावो महिमा यैस्तेषां नोऽस्माकं व्यतिक्रममपराधं क्षन्तुमर्हति ॥ ५१ ॥

इत्थन्तावत्कृणो विषये कृतं हेतुनमपराधो यैस्तथाभूताः शनैः स्वकृतमपराधमनुस्मृत्य ततस्तं श्रीकृष्णं द्रष्टुमिच्छन्वापि कंसाद्विज्ञाताः स्वस्थानां चलितवन्नः द्रष्टुं न जग्मुः किन्तु तं व्यावन्तः स्वस्थान एव तस्थुः ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अथोर्विशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथापि अनुतप्ता अपि हरिं दिदृक्षुर्वा द्रष्टुकामाश्च नाचलन् नागच्छन् कुतः कंसाद्विज्ञाता इति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

अथोर्विशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

(विजयध्वजरीत्या एकविंशोऽध्यायः)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोऽध्याये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

अथोर्विशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं स्वापराधः समर्थितः तस्यापराधस्य क्षमापनार्थं नमन्ति नम इति । अप्रैकः श्लोको विगीतः सोऽपि व्याख्यायते अहो इत्याश्रये वयमिति श्लाघायां वयं धन्यतमाः कृतार्थाः येषामस्माकं तादृश्यः स्त्रियः यासां भक्त्या स्मारकत्वेनोपस्थितया अस्माकमपि हरौ मतिनिर्मेला जातेति तुभ्यं भगवते नम इति अपराधेन दीनभावे जाते आविर्भूतो भगवानिति लक्ष्यते अन्यथा तुभ्यमिति न वक्ष्युः अनेन तेषामपराधो गत

इति निश्चितं तस्य षड्गुणान् दृष्ट्वा नमस्यन्ति भगवते इति दृष्ट्वा दृष्टयोः साङ्कार्याभावाद्यमुच्यते स्वरूपमपि ज्ञातवन्तः कृष्णायैति तस्य पूर्णज्ञानशक्तिं दृष्ट्वा आहुः—अकुण्ठा मेधा बुद्धिरस्येति । यद्यपि भगवच्छब्देनैव नित्यज्ञानवत्त्वं प्राप्तं तथापि यथा “सर्वस्वज्ञानः” इति श्रुतेरैश्वर्य साधारणं तथा सर्वज्ञ इति श्रुतेर्ज्ञानमपि तादृशमेव भगवत्पदेनोच्यते एवं सति “मदस्य-सेनजानन्ति नाहंतेऽयो मनागपि” इति वाक्यात् केवलमकविषयकं स्वीयत्वेन यज्ज्ञानं पुष्टिमार्गीयं तदत्र मेधाशब्देनोच्यते तदस्माद्विषयकं पूर्वमासीन्मध्येऽस्माकं बाहिर्मुख्येन तस्याकुण्ठितत्वेन तत्कार्यमेव याञ्चारूपं प्रबोधं कृतवान् ननुपेक्षामिति भावः । नाप्यस्माकमपराधः भ्रान्तत्वादिति वदन्तः भ्रमस्त्वत्कृत एवेत्याहुः—यन्मायेति । भगवन्माययैव वामोहितबुद्धयः कर्म मार्गेषु भ्रमामः अन्यथा ज्ञाने भक्तौ वा मतिः स्यात् शुद्धे वा वैदिके कर्मणि यत्कर्मवत्स्वैवाभासरूपेषु तत्रापि निश्चयाभावात् केवलं भ्रमामः अतो मोहिता एव ॥ ४६ ॥ ५० ॥

वाचापि क्षमापयन्ति—स वैष इति । क्रियया स्वापराधक्षमापनं न भवति दुर्बलत्वात् अतः स वा भगवानेव वा यस्यास्माभिरपराधः कृतः स एवैषः अग्रे आविर्भूतः अनेन ज्ञायते क्षमां करिष्यतीति । किञ्च, आद्योऽयं सर्वेषां पिता अतः पुत्राणामपराधमिव साहस्यति । किञ्च, पुरुषोऽयमन्तर्लोक्यतः तत्प्रेरणयैव कृतमिति युक्तमस्य सहनम् । किञ्च, स्वमायामोहितात्मनां तस्मैव मायया मोहितचित्तानाम् अत एव न विज्ञातः भगवदीयः अनुभावो यैः तादृशानाम् अतिक्रममपराधं क्षन्तुमर्हति स्वधर्मविचारिणापि क्षमा युक्तेत्यर्थः । एवमपराधक्षमां कारयित्वा निवृत्तव्यापारा जाताः न तु स्वयं तत्र गत्वा लोकस्यायेन क्षमां कारितवन्तः ॥ ५१ ॥

तत्र हेतुमाह—इतीति । स्वाधं स्वापराधमनुस्मृत्य ते आक्षणाः कृणो विद्यमानेऽपि कृतहेतुना अपि दिदृक्षुर्वाऽपि उदवसाय अथ भिन्नप्रक्रमेण व्रजं प्रति न आचलन् तत्र हेतुः कंसाद्विज्ञाता इति तत्र गते कंसो भगवानयमिति ज्ञात्वा कदाचिदपकारं कुर्यात् व्रजस्य तदा महानयमपराधो भवेत् अतो व्रजं न गताः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते श्रीमद्वल्लभमहात्मज-

श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां सुबोधिन्यां

दशमस्कन्धविवरणे विंशोऽध्यायविवरणम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायदेशिनी ।

अपराधादतिव्यग्रा प्रणमन्ति । नम इति ॥ ५० ॥

अतिदैन्यग्रस्ताः भगवन्तं क्षमापयन्ति स वै इति अतिक्रममपराधम् ॥ ५१ ॥

ननु, तर्हि तदानीमेव तत्राशोकवने गत्वा विवश्यं व्रजं वा गत्वा कथं भगवन्तं शरणं न गतास्तत्राह—दिदृक्षुर्वा इति । तदानीं शोकानुतापादिमत्त्वात् सर्वैकमत्याभावात् शोकवने न गताः विवश्यं सति सायाहे व्रजं प्रति गतावैकमतेः सति न आचलन्ति चकाराचलन्तोऽपीत्याक्षेपलब्धं तत्र हेतुः सर्वेषामपि मनस्वैकः सहस्रैवोद्भूत इत्याह—कंसाद्विज्ञाता इति । सूचकं रुक्मास्मद्वृत्तान्तः कंसोऽद्यैवास्माकं जीविका हरिष्यतीति भयः

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्याकुला इत्यर्थः । अतः पत्न्यादिकृतं कथं तथागाविलक्षणां भवं
ब्राह्मणीनां कृष्णदर्शने किल न प्रतिबध्नाति स्मेत्यत्र प्रेमैव हेतुः
ब्राह्मणानां तु मनःकल्पितो भयाभास एव तत्र प्रतिबध्नाति
स्मेत्यत्र भगवन्मायैव हेतुर्ज्ञेयः ॥ ५२ ॥

इति सारार्थदर्शिनीं हर्षिण्यां भक्तचेतसां ।

प्रयोविंशोऽत्र दशमस्कन्धतः सङ्गतः सताम ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तद्दर्शनाय न भवत्यत्र जग्मुः ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

प्रयोविंशोऽध्यायप्रकाशः ॥ २३ ॥

भाषाटीका

तब उनमें सों कितने समझवार बोले, कि—पड़ितायवे
की कौनसी बात है, हमइ बड़े धन्य हैं जो हमारी बरवारी

ऐसी हैं, कि—जिनकी भक्ति से श्रीहरि में हमारी हूं मति
निश्चल होय गई ॥ ४६ ॥

तब अकुण्ठ बुद्धि वारे कृष्ण भगवान् कूं नमस्कार है,
कि, जिनकी माया सों मोहित होयकें हम कम मार्ग में भ्रम
रहे हैं ॥ ५० ॥

सो वो भादि पुरुष भगवान् आपकी माया से मोहित
बिस वारे, और आपके प्रभाव कों न जानन वारे ऐसे हम
गरीबन के अपराध को आप क्षमा करिवे योग्य हौ ॥ ५१ ॥

कृष्ण के विषे अपराध करन वारे वे ब्राह्मण अपने अप-
राध को स्मरण करिकें श्रीकृष्ण के दर्शन की इच्छाऊ कों
करत भये । परंच तौऊ कंस के भय सों नहीं जात भये ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध में तेईखवें अध्याय की,

श्रीवृन्दावनरूप पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे प्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

—○:~:○—

श्रीशुक उवाच ।

भगवानपि तत्रैव बलदेवेन संयुतः ।

अपश्यन्निवसन् गोपानिन्द्रयागकृतोद्यमान् ॥ १ ॥

तदभिज्ञोऽपि भगवान् सर्वात्मा सर्वदर्शनः ।

प्रश्रयावनतो पृच्छद्वृद्धान्नन्दपुरोगमान् ॥ २ ॥

कथ्यतां मे पितः ! कोऽयं सम्भ्रमो व उपागतः ।

किं फलं कस्य चोद्देशः केन वा साध्यते मखः ॥ ३ ॥

एतद्ब्रूहि महान् कामो मह्यं शुश्रूषवे पितः ! ।

नहि गोप्यं हि साधूनां कृत्यं सर्वात्मनामिह ॥ ४ ॥

भीमरक्षामिकृतभावायदीपिका ।

चतुर्विंशे महेन्द्रस्य मखं व्यावर्त्य हेतुभिः ।

कृष्णः प्रवर्तयामास गोवर्धनमखोत्सवम् ॥ १ ॥

भूधराणां क्रियागर्वं निरस्य स्वः सुरेषु च ।

मद्यन्मदमङ्गाय तन्मखं समधारयत् ॥

ब्राह्मणाः कंसार्जिताः स्नाभमस्था एव भगवन्तमभजन्
भगवानपि तत्रैव निवसन्निन्द्रयागकृतोद्यमान् गोपानपश्यदिति
सम्बन्धः ॥ १—२ ॥

वृथा सम्भ्रमो न भवति मखोऽयमित्येवं चेत् किमत्र
फलं का देवता केनाधिकारिणा केन वा साधनेन
साध्यते ॥ ३ ॥

एतद् ब्रूहि महान् कामो मम भवणो वर्धते । यद्वा, तव महान्
कामो दृश्यत इति तूष्णीं स्थितं प्रत्याह—नेति । सर्वात्मनां
सर्वकारमहतीनाम् ॥ ४ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पूर्वं व्रजकुमारीः प्रति “याताऽवला व्रजं सिद्धा मयेमा
रंस्थय क्षपाः” इति हेमन्तगतया निजाङ्गीकृतास्तासु शरद्वात्रिण
ताभिः सह भीमगवान् अरमत ताः खलु शरदन्तरा व्यवहित-
शरत्सम्बन्धिन्य एव सम्भवन्ति तद्रमणारम्भश्च शरत्पूर्णि-
माश्रामेव निर्देश्यते सा च शरत्सम्बन्ध्याश्विनपूर्णिमैव सम्ब-
ध्यते कार्तिकशुक्लप्रतिपदित्वेन गोवर्धनपूजा सा च रास
कीर्त्या व्रजदेवीभिरनुकृता गोवर्धनपूजानन्तरमेव दक्षयज्योक्त-

गमनं ततः पूर्वं शरदमेवारङ्गागामिनीं यावत् क्रमात् गोवर्धन-
पूजा दक्षयज्योक्तगमनवस्त्रहरणवस्त्रपन्न्युपवर्त्याग्रहणारासकीर्त्या
क्षेपाः तत्र तत्सर्ववर्णिग्यः कंसवधान्ते करिष्यते वैपरीत्यो-
क्तिस्तु प्रेमवैवर्ध्यात् कचित् सजातीयत्वाच्च मय भगवानपि
तत्रैवेत्यस्यायमर्थः यत्र तद्यागयोग्ये गोष्ठनिकट एव स्थान-
विशेषे सङ्गम्य निवसन्तो गोपाः कृतोद्यमा बभूवुः भगवा-
नपि तत्रैव बलदेवेन संयुतो निवसन् इन्द्रयागकृतोद्यमान्
गोपान् अपश्यत् पश्यन्नेवासीत् तद्द्रव्येण यागान्तरसाधनेच्छया
नतु प्रथमं किञ्चिदुक्तवानित्यर्थः । यत्तु श्रीविष्णुपुराणे—

“विमलाम्बरनक्षत्रे काळे चाङ्गागतो व्रजम् ।

ददर्शेन्द्रमहारम्भायोद्यतास्तान् व्रजौकसः” ॥ इति ।

श्रीहरिवंशे—

“व्रजमाजगमतुस्तौ तु व्रजे शुश्रुवतुस्तदा ।

प्राप्तं शकमहं वीरौ गोपांश्चोत्सवकालसान् ॥ इति ।

तस्मिन् सामान्यतो दर्शनमत्र तु विशेषत इति भेदः एषा च
कीर्त्या कार्तिकशुक्लप्रतिपदि कार्तिकधिधानस्य मद्यदेशीयाना-
माचारस्य च तत एव प्रवृत्तेः “अपर्वत्युत्थयं वर्धम्” इति
वक्ष्यमाणा तथा चोक्तं पाञ्चे दीपास्वितामावासाकृत्यान्ते
“प्रातर्गोवर्धनः पूज्यो रात्रौ द्यूतं प्रवर्तते” इति तस्मात् श्रीहरि-
वंशे वषांशरत्सम्बन्धप्रावर्ण्यनं समुद्रतीरादिवन्मध्यदेशेपि तदानीं
वषांशां बाहुल्येन कदाचित्सर्वाश्विनदद्यात्पक्षेक्षया ॥ १ ॥

ततश्च तस्य पूर्वपूर्वदृष्ट्येन्द्रमखस्य तथा श्रीमजराजेन
प्रत्युत्तरविषयमाश्रय्य तदधिकस्य चायंस्यामिषोऽपि अपृच्छत्
तत्र च भगवानपि सर्वसद्गुणनिधिस्त्वेन विनयावनद्ध एव

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सन्नपुच्छत् अभिज्ञानं हेतुः सर्वव्याप्ता परमात्मानि प्रश्नं हेतुः
सर्वान् दर्शयान् स्वार्थं प्रवर्तयन्तीति तथा सः भवतु नाम
पूर्वेषां मह्यवहितानां महाहरकृद्वनापूजादिकं किन्त्वेषां
मत्सज्जितानां मदनरङ्गपूजेव मत्सुखकरो मात्पत्रादीनां तु
"नदभूरिमाग्यम्" इत्यादिबलक्षयमहामहिमत्वादातक्षुद्रस्य तत्रापि
महागर्वेभ्येन्द्रस्य पूजा मम दुःखकरीत सम्पात परमान्तरङ्ग-
गोवर्द्धनपूजाप्रवर्तनच्छेदवैव वृद्धेषु तत्रैव मुख्यतात्पर्यतापेक्षया
विशेषतः स्थापितरि प्रश्न इति क्षयः ॥ २ ॥

कथ्यतामिदं कथम् । म मह्यं कथयतामिति सर्वेऽन्ये जानन्ति
केवलं मयैव न ज्ञायते इति मां प्रत्येव कथयतामिति भावः । एषा च
पितृसन्तोषार्थमौघ्यप्रायस्त्रैलोक्येव आवश्यकतच्छ्रेयसायवः युष्माकं
सर्वेषामेव ननु केषाञ्चित् तत्र च सम्भ्रमः त्वराविशेषः
वैयग्र्यं वा श्लेषेण सम्यक् भ्रम एवेत्यर्थः । उपागनः दूर
स्यात्तु योग्योऽपि समीपं प्राप्तः उपर्यापित इति वा ॥ ३ ॥

केनेति तृतीयान्तपदेन कर्तृकरणयोः प्रश्नः एतद्ब्रूहीति
पुनरुक्तिर्निजशुभ्रवातिशयबोधनाय मह्यं मां प्रीणयितुमित्यर्थः
यद्वा, ननु बालके त्वयि तत्कथनेन किं तत्राह-शुभ्रपुत्रे पुत्रस्ये-
च्छावश्यं पूरयितुं युज्यत इति भावः । श्लेषेण शुभ्रपुत्रे भ्रममा-
ह्वयकिति न्यायेनावश्यकतोक्ता पितरिति पुनः सम्बोधनं
स्नेहविशेषजननाय पूर्वपूर्वमप्ययं जानात्येव तथापि यत्पुच्छति
तत्र च सोल्लुपटमिव यत्पुच्छति तत् पुनरिन्द्रं प्रत्यनादरेणैवेति
गम्यते नारायणसमगुणत्वात् तज्जायदानववृन्दघातित्वाच्चेति
संशयतृष्णा स्थितं प्रत्याह—नहीति । सादृकेन तत्र नहीत्येकम्
उदासीन इत्यद्वयं साधूनामिति तेषां विकर्मस्वप्रवृत्त्या गोप्यत्व-
भावात् साधूनामेव लक्ष्यं सर्वात्मनामित्यादिविशेषणत्रयेण
परमात्मा नदृष्टीनाम् इह जगति कुत्राप्येत्यर्थः । अतः तत्तल्लक्षणा-
वद्भिर्मेवाङ्गनं गोपयितुं युज्यत इति भावः । ननु निजहितार्थं देव
तादात्म्यानां कुतः सर्वात्मना युक्ता अतोऽस्वपरदृष्टित्वादिकं तव च
नास्त्येवेति भवतु, तथापि मां गोपयितुं न युज्यत एवेत्याह
उदासीन इति वक्ष्यः मन्त्रभङ्गमयात् महं तु सुहृत्सु परमा-
न्तरङ्गः पुत्र एवेत्यतो न वर्ज्य एवेति भावः ॥ ४—५ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

१—४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अयेन्द्रप्रीतिकरयोगेभञ्जनं ततः सङ्कुलेन्द्रचोदितमहावातघर्ष-
पीडितशरणागतव्रजवासिरिरक्षिणोपयुक्तगोवर्द्धनाचलोद्धरणात्मकं
भगवद्भक्तितमनुवर्णयति—आश्वासयामाश्रयां भगवानपीति । तत्रैव
वृन्वाचन एव निवसन्निद्रयागार्थं कृत उद्यमः प्रयत्नो वैस्तान्
शोषानपश्यत ॥ १ ॥

सर्वात्मा सर्वदर्शनश्चेति च हेतुगर्भम् अतस्तद-
भिज्ञोपि उद्यमस्येन्द्रयागार्थत्वं जानन्नप्यहं इवाश्नतो तत्रः
नन्दप्रभृतीन् वृद्धानपृच्छत् ॥ २ ॥

प्रश्नप्रकारमेवाह—कथयतामिति । हे पितः । वो युष्माकं कः

[२०५]

सम्भ्रमः उपस्थितः सम्भ्रमो न भवति मखोऽयमित्यत्राह—किं
फलमिति । मखश्चेत् किमत्र फलं कस्य सम्बन्धी उद्देशः का देवतेति
प्रश्नः केन साधनेन साध्यत इति साधनप्रश्नः ॥ ३ ॥

हे पितः भातुमिच्छेत् मह्यमतत् मत्पृष्टं ब्रूहि अत्र महान्
कामः शुभ्रवा वसन्ते गोप्यत्वात् वक्तुं भोतुं च न योग्यमित्याशङ्कं
निराकरोति—नहीति । साधूनां कृत्यं न हि गोप्यं तत्र हेतु
वदन् विशिनष्टि सर्वात्मनां सर्वेऽप्यात्मानः आत्मतुल्या येषां
ज्ञानैकाकारत्वेन सर्वेऽप्यात्मान एकरूपा एवेति जानतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वमहिमानं प्रकटयितुमुत्पद्यवर्ती पुरुषः सन्मार्गोपदेशेन
शिक्षणीय इति शास्त्रशासनं पश्यन् कृष्णः सन्मार्गं दर्शयितु-
मुपक्रमत इत्याह—शुक इति । तत्र व्रज एव निवसन् ॥ १ ॥

सर्वात्मा सर्वदर्शन इत्येतद्वयं तदभिज्ञत्वे हेतुः प्रभयः सेवा-
शीलता ॥ २ ॥

कोऽयं किं विषयः मखविषयश्चेत्तत्राह—किं फलमिति । दृष्टमु-
त्ताहृष्टं फलम् यद्वा, किमर्थं सम्भ्रमः अस्य सम्भ्रमस्य किं फलं
साध्यं मखश्चेदत्राह—कस्येति । कां देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागलक्षणाः
केनाधिकारिणा हेतुना वा ॥ ३ ॥

तदेतत्पृष्टं सर्वं मह्यं ब्रूहि । किमर्थं ? महान् कामः मम तस्मिन्
कार्ये महत्याकाङ्क्षा वर्तते तुशब्दो भेदार्थः इह वाच्यव्यवहार-
विशेषे यत्सर्वात्मना कीर्त्यं वक्तुं योग्यं तत्साधूनां गोप्यं
न हि कुत इत्थं सङ्कल्प्यत इत्यतः प्रसिद्धत्वादित्याह,
हीति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

भगवानपीति अप्रापिशब्देन तत्रैव निवसन्नितीत्यं ज्ञेयं
लक्ष्यते एवं ते पत्नीसम्बन्धेनातिविश्वस्ता असज्जिता ताचलन्
चकाराद्यत् किञ्चित् तत्सामुख्येन यक्षमेव कुर्वन्तो प्रतिष्ठन्
अथ किञ्चित्कालान्तरे भगवानपि बलदेवेन संयुतस्तत्रैव निवसन्
स्वयं यत्र निवसति तत्राप्येत्यर्थः । इत्यमिलाषसमञ्जसत्वं दर्शितं
ब्रह्मादिवुल्लेभं तत्संवासमहेतुमेऽवस्तेऽयं इन्द्रस्यातिशायि-
यत्त्वात् बलदेवेन संयुत इति स कदाचित् सोढुं शक्नोति
बलदेवस्तु तत् परमभक्तौ नैवेत्यर्थः । तस्य यक्षस्य अभि सर्वतो-
भावेन सिद्धान्तानुष्ठानादिप्रकारेण जानातीति तदभिज्ञस्ता
दृशोऽपि पूर्वपूर्वमप्ययं जानात्येव तथापि यत् पुच्छति तत्
पुनरिन्द्रं प्रत्यनादरेणैवेति गम्यते ॥ १—४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एकविंशो हेतुकस्य कर्मणो विनिवारणम् ।

कृत्वा तद्वैदिकं चक्रे युक्तैवेति निरूप्यते ॥

यथा प्रबोधिता विप्रा एवं देवा अपि स्वयम् ।

महतां महती शिक्षा उसरोसरमुत्तमा ।

स्त्रीणां वस्त्राणि जगृहे विप्राणां तु स्त्रियः सतीः ॥

देवानां तु हवीष्येव येषु तेषु प्रतिष्ठिताः ।

(१) अस्त्यस्वपरदृष्टीनाममित्रोदास्तविद्विषाम् ।

उदासीनोऽरिवद्वर्ज्य आत्मवत्सुहृदुच्यते ॥ ५ ॥

ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति ।

विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेत् ॥ ६ ॥

तत्र तावत् क्रिया योगो भवतां किं विचारितः ।

अथवा लौकिकस्तन्मे पृच्छतः साधु भगवताम् ॥ ७ ॥

नन्द उवाच ।

पर्जन्यो भगवानिन्द्रो मेधास्तस्यात्ममूर्तयः ।

तेऽभिवर्षन्ति भूतानां प्रीणनं जीवनं पयः ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चतुर्विंशे इन्द्रमखनिराकरणपूर्वकं श्रीकृष्णप्रवर्णितं गोवर्द्धन-
महोत्सवं वर्णयति—भगवानपीति आद्यायाः कंसादमीताः
कंसाभ्रमेक्यो न चाचक्षन् तेष्वेवस्थिताः भगवन्तममजन् भगवानपि
तत्रैवकुन्दावने निवसन् इन्द्रयागायकृतः उद्यमो यैस्तान् गोपानपश्य-
दित्यन्वयः ॥ १ ॥

तदभिष्टोऽपीन्द्रयागोद्यममभिष्टोऽप्यपृच्छत ॥ २ ॥

हे पितः ! वो युष्माकं कः सम्भ्रमः उपागतः उपस्थितः
एतन्मे कथयताम् सम्भ्रमः किन्तु मखोऽयमिच्छन्नाह—किमिति । मख-
श्चदत्र किं फलम् कस्य चोद्देशः कां देवतामुद्दिष्टायं क्रियते
केन साधनेन साध्यते च एतत् मह्यं शुभ्रपवे ब्रूहि ॥ ३ ॥

हे पितः ! महान् कामो हृदये तवेति शेषः । तं काममहं
स्वमतानुसारेण साधयिष्यामीति भावः गोप्यं कृत्यं न कथया-
मीत्यन्नाह—नर्हति, साधेन । साधूनां कृत्यं गोप्यं न ह्यस्ति तत्र
हेतुर्गम्य विशेषणं सर्वोत्तमनामिति सर्वं सर्वोत्तमनि वासुदेवे आत्मा
सना येषां सर्वे वासुदेवात्मकमिदमित्येवं ज्ञानवता मित्यर्थः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

ॐ इन्द्रयागनिवारकाय नमः ॥

श्रीशुकउवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—बलदेवजी सहित श्रीकृष्ण व्रज
में वासंकरते कहा देखें हैं, कि, सगरे गोप इन्द्रके यज्ञ की
तैयारी करि रहे हैं ॥ १ ॥

ताकू भगवान् जानतेऊ रहे काहे सों, कि भगवान् सर्वो-
त्तमा हैं, और सर्व विषय के ज्ञानधारे हैं तो भी बड़े विनीत
और बड़े नम्र होयके नन्दसों आदि लेके बृद्ध गोपन सों
पूछन लगे, ॥ २ ॥

श्रीभगवान् उवाच ॥

श्रीकृष्ण बोले, कि—हे पिताजी ! ये तुमको कहा संभ्रम
होय रह्यो है, सो कछु मोसों भी तो कहौ, कहा यायक का

फल है और कोन देवता के तार्हिये करयो जाय है और
कोनसी वस्तुन तें ये यज्ञ होय सके है ॥ ३ ॥

हे पिता ! ये आप कहौ मोके बड़ा सुनिष की इच्छा
होय रह्यो है । और या संसार में साधुजनन [सज्जनन]
को तो कछु बात गोप्य हू नहीं है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अन एव न विद्यते स्वः पर इति दृष्टियेषामिति स्वपर-
दृष्ट्यभावादेव न सज्जेदा अग्निप्रादयोऽपि तेषां न सन्तीत्याह-
अमित्रेति । न मित्रमुदास्त उदासीनो विद्वज्ज्येषां तेषां कृत्यं
सर्वे कर्म न गोपनीय किञ्चिदस्तीत्यर्थः । सत्यपि भेददर्शने
उदासीनः शत्रुवद्वर्ज्यः आत्मतुल्यत्वात् सुहृन्मन्त्रेषु न वर्जनीय
इत्याह—उदासीन इति ॥ ५ ॥

किञ्च सुहृद्भिः सह विचार्य ज्ञात्वेव कर्म कर्त्तव्यं न तु
गतानुगतिकत्वमात्रेणेत्याह—ज्ञात्वेति अज्ञात्वा च तत्र विदुषो
यथा तत्कर्मफलं स्यात्तथा नाविदुषः ॥ ६ ॥

भवतामयं क्रियायोगः शास्त्रतोपि किं विचारितः प्रवृत्तो
लौकिकाचारप्राप्तो वेति साधुसोपपत्तिकं भगवतां कथयता-
मिति ॥ ७ ॥

आचारप्राप्त एवेति सहेतुकमाह—पर्जन्य इति । आत्ममूर्तयः
प्रियमूर्तयः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अज्ञात्वा च दृष्टपरस्परवैयर्थ्यः । कर्माणि दृष्टादृष्टाफलानि कस्या-
दियागादीनि यथायथा वर्त ॥ ६ ॥

तत्र तेषु कर्मसु क्रियायोग इदमदृष्टफलं कर्म भवतां किं
सह विचारितः शास्त्रैकप्रमाणत्वात्तद्विचारप्राप्तः किमथवा
लोकपरस्परवैयर्थ्यं प्राप्ता इति साधुसोपपत्तिकं भगवतां ताव-

(१) अस्त्यस्वपरेत्यादि वीर० शुकप० पा० ।

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

दिति प्रश्नान्तरं पश्चात् कर्त्तव्यमित्यर्थः । अनेन तत्तदभिहितत्वमपि सूचितं निजोक्तिग्रहणात् ॥ ७ ॥

पर्जन्यो वृष्टिद्वारा भगवान् ईश्वर इति भक्तिविशेषेण प्रीयानं सन्तर्पकं जीवनं मृतप्रायानां तृणादीनां प्राणदम् ॥ ८ ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अस्तस्वपरदृष्टीनां स्वपरामिमतदेहेषु आत्मदृष्टिरहितानामभिप्रोदास्तविद्विषां मित्रोदासीनशत्रुरहितानाम् उदासीनोऽरिवद्वर्ज्यः हिताहितश्रवणानर्हत्वात् शत्रुतुल्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

क्रियायोगः शास्त्रीयः ॥ ७ ॥

पर्जन्यो वर्षाधिदेवतेति इन्द्र ऐव विशेषः ॥ ८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिचन्द्रका ।

अस्तस्वपरदृष्टीनामस्तारहितास्वपरेषु स्वपरामिमतदेहेषु दृष्टियुग्मदस्मदर्शनं येषां देहात्मनोर्याथात्म्यज्ञानमित्यर्थः । अत एव मित्रोदासीनशत्रुरहितानां नाहं समदर्शिनां गोप्यमस्तीति भावः । विषमदर्शिनामपि सुहृद्विषयेन गोप्यमस्तीत्याह—उदासीन इति । अरिवदुदासीनोपि वर्ज्य एव अनेनोदासीनामित्रयागोप्यश्रवणप्रतिषेध उक्तः सुहृत्वात्मवत् स्वतुल्य उच्यते अतः सुहृदहं ओतुं योग्य एवेति भावः ॥ ५ ॥

किञ्च सुहृदभिः सह ज्ञात्वा ज्ञात्वा पुनः पुनर्विचार्यैवायं लौकिको जनः कर्माययनुतिष्ठतीति लोकपरिपाटी प्रदर्श्यते गता-नुगतमात्रेणानुष्ठाने त्वन्धपरंपराप्रसङ्ग इति भावः किञ्च यथा विदुषः कर्मसिद्धिर्नाविदुषस्तथा भवेत् ॥ ६ ॥

तत्रैवैवसति भवतामयं क्रियायोगः किं विचारितः सुहृदभिः शास्त्रतः किं विचारित इत्यर्थः । आहोस्वित् केवलं लौकिक एवाचारप्राप्त एव भ्रान्तिमूलकोप्याचारोस्तीति भावः तदेतत् पृष्टं साधु यथा भवति तथा पृच्छतो मम मणयतां कथ्यताम् ॥ ७ ॥

आचारप्राप्त एवेति वदन् तस्य कर्त्तव्यत्वं सहेतुकमाह नन्दः—पर्जन्य इत्यादिमिश्रतुर्भिः । पर्जन्यो वर्षाधिदेवता साचन्द्र एव यद्यपि—

“अष्टौ मासाजिपीतं यद्भूम्याश्चोदमयं वसु ।

स्वगोभिर्मोक्तुमारमे पर्जन्यः काल आगते ॥

इत्यादिषु पर्जन्यः सूर्य इति प्रतीयते तथापीन्द्रशासनानुवर्त्ती मेघद्वारकं तस्य वृष्टुकत्वमित्यविरोधः अस्तिवन्द्रः पर्जन्यः ततः किमतप्राह—मेघास्तस्वेन्द्रस्य आत्ममूर्त्तयः स्वशरीर-तुल्याः तद्वज्रियाश्च इत्यर्थः । तेच मेघा भूतानां जीवानां जीवनं प्राणधारणसाधनभूतं प्राणनमाप्यायिकं प्राणप्यायनद्वारा तत्कारणसाधनं पयः जलं वर्षन्ति ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कथमेतद्वगतमिति तत्राह—अस्तीति । निरस्तस्वकीयपरकीय-बुद्धीनां शब्वादिसङ्कावेऽयं विशेषो दुर्घट इति तत्राह, अमि-त्रेति । न विद्यत मित्रम् उदासीनः विद्विद् येषां ते तथा तेषां मित्रादिविशेषाभावात् स्वकीयत्वादिवुद्ध्यभावेन साधूनां गोप्य नास्तीति प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । ननु, चेतनानां चित्तस्य प्रमितत्वेन साधूनां मित्राद्यभाववचनं कण्ठोपरगतवदौपचारिकं परोक्ष-प्रिया इव हि देवाः “प्रत्यक्षद्विषः” इति श्रुतेः “षट्कण्ठां मिद्यत मन्त्रः” इति स्मृतेः । अतः कथं गोप्य नास्तीत्याशङ्क्य योग्यताति-रेकेण मित्रादिकं नास्तीति नत्वं न तु सर्वात्मना अतो गोप्य नास्त्येवेति शत्रुः सर्वथा वर्ज्यः मित्रविषये उदासीनोऽपि तथा तस्य शत्रौ कथनसम्भवादरिवदसुहृद्वर्ज्य आत्मवत्सुहृद्वर्ज्य इत्यभिप्रायेणाह—उदासीन इति । अतस्त्वत्सुहृत्वाद्गोप्यमपि मया ब्रूहीति भावः ॥ ५ ॥

अस्तु तव वक्तव्यम् अथाप्यस्माकं फलज्ञानाभावेऽपि सन्ध्यो-पसनादिवदनुष्ठानं घटत इत्याशङ्क्य सत्यं ज्ञानाभावे युष्माकं फलप्राप्तिर्न स्यादित्याह—ज्ञात्वेति । कश्चित् ज्ञात्वाऽनुतिष्ठतेर्काश्चि-दज्ञात्वा तत्र विदुषः कर्मसिद्धिः अनुष्ठानफलं स्यात् अविदुषः कर्मानुष्ठानमजानतः पुंसः यथावत्फलं न भवेत् मन्त्रावृत्त्या द्रव्यसम्पत्त्या च ऋत्विगनुगुणेन वा किञ्चित्सम्भवेऽपि पुंसां फलं न स्यादित्यर्थः । यथाऽविदुषो न स्यात् तथा विदुष इति वा ॥ ६ ॥

अस्तव्ययत्र प्रकृते किमिति तत्राह—नत्रेति । तत्र देवताकर्मणां मध्ये तावत्प्रथमं क्रियायोगाः कर्मानुष्ठानप्रकाराः लौकिकवृत्-त्यवधारणवगताः गतानुगतवर्त्ता ॥ ७ ॥

पर्जन्यशब्दस्य गर्जनेऽपि वर्त्तमानत्वात्तद्व्याख्यार्थम् इन्द्र इति तर्हि इन्द्र इत्येवात्रमिति चेन्न, अस्य पर्जन्यशब्दस्य मेघाभि-मानित्वविशेषद्योतनार्थत्वात् तत्कथमप्राह, मेघा इति । आत्मवत् देहवन्मूर्तयः देहाः स्वदेहो यथाभिमन्यमानत्वेन प्रेष्टस्तथा मेघा अपीति भावः । मेघैः किं प्रयोजनं लोकस्येत्याशङ्क्य “मिह सेचने” इति धातुनिष्पन्नमेघशब्दाद्येऽस्त्वनपूर्वकं तत्प्रयोजन-माह—अभिवर्षन्तीति । प्राणानं चष्टाकरणं जीवनं शरीराप्यायनम् अनेन प्राणशब्दविवरणं कृतं प्राणिनामिति पाठे पयसो गतेर्हेतुत्वेन यः शब्दवाच्यत्वे जलस्य “पयगतौ” इति धातो-रर्थः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

नारायणसमगुणत्वात् तज्जयिदानववृन्दहननाच्चेति संशय-तूष्णीं स्थितं प्रत्याह—उदासीन इति ॥ ५ ॥

कर्माणि दष्टादष्टफलानि ॥ ६ ॥

तत्रादष्टफलः क्रियायोगो विचारितः शास्त्रद्वारा ज्ञातः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रसंक्षेपविधिनी ।

ननु, "नव गोप्यानि सर्वथा" इति शास्त्रात्कथमगोप्यमिति चेत्—
आह—अस्तस्वपरहृदीनामिति । अस्ता गता स्वः परश्चेत्यन्तर-
मेददृष्टियेषां परबुद्धौ सत्यां गोप्यशास्त्रं न तु तदभावे । किञ्च,
न मित्रमुदासीनो विद्वेषी च येषां तेषु बुद्धिमेदामावात् तत्
कृताः मित्रोदासीनरिपवोऽपि न सन्ति तस्मात्सर्वत्र
तुल्यबुद्धिरेव कर्त्तव्येत्युपदेशोऽपि अथ यदि नास्मिन् ज्ञानेऽधि-
कारः तस्मिन्नापि पक्षे द्वयी गतिः कर्त्तव्या त्याज्यात्याज्य
मेदेन त्रिविधगता तु बुद्धिरतिनष्टा स्यात् सगुण्यापि भवेत्
अतो द्वयमेव कर्त्तव्यमिति चतुर्थी मेदद्वयमेवाह—उदासीन इति ।
आत्ममित्रोदासीनरिपव इति चतुर्था तत्रात्मा मित्रं चैकम्
उदासीनः अरिश्चैकः अतः कार्येषु उदासीनः अरिवद्वयः
शत्रुवधिराकार्यः सुहृन्मित्रं तु आत्मवद्वयं इति प्रमाणम् ॥ ५ ॥

ननु, वक्तव्यं भवति परं न ज्ञायते इति चेत् तत्राह—ज्ञात्वा-
ज्ञात्वेति समर्थे ज्ञात्वा जनोऽनुतिष्ठति अज्ञात्वा चानुतिष्ठति तत्रापि
कर्माणि वैदिकानि तत्र ज्ञानमावद्वक्तं कर्माणि ज्ञात्वा तत्सं-
बन्धी पदार्थोऽनुष्ठेयः नान्यथा ततः किं स्यादत आह—विदुषः कर्म-
सिद्धिः स्यात् इति । यस्तु जानाति तस्यैव कर्मसिद्धिः कर्मफलं
स्यात् "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदावा तदेव धीर्यवस्तरं
भवति" इति श्रुतेः । धीर्यवस्तरमेव फलजनकम् अथवा संपूर्णं फलं
ज्ञानेन भवति अल्पं तु फलमज्ञात्वापि भवतीत्याह—तथा नाविदुषो
भवेदिति । अविदुषस्तथा फलं न भवेदिति ॥ ६ ॥

आदौ चैतद्वक्तव्यं किमेतत्कर्मवैदिकं स्मार्त्तलौकिकं चेति एतदभावे
अकर्त्तव्यमेवेत्याशयेनाह—तत्रेति । तत्रान्यकथनापेक्षया प्रथममेतत्-
वक्तव्यम् अर्थं विचारितः किंवायोगः किंवैदिकः स्मार्त्तो वा अथवा
लौकिकः कुलदेशधर्म इव एतत् एतेषामन्तरनिर्णायकरूपं पृच्छतो
मे साधु यथा भवति तथा भगवतां युक्तिपूर्वकं प्रमाणपूर्वकं
वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं भगवता पृष्ठो यादृशज्ञानेनेन्द्रयागं कृतवन्तः तं प्रकारमाह,
पञ्चम्य इति चतुर्थी—हेतुकं शास्त्रमाश्रित्य भौतिकेन्द्राय लोकतः ।
अत्राह परम्परामासं कुर्वन्तीति निरूप्यते "हेतुशास्त्रमूलत्वात्
प्रथमं हेतुमाह—पञ्चम्योनाम वृष्टिकर्त्ता देवः स भगवानेव अन्वया
तद्वेत्ताऽज्ञादिकं ज्ञायत इति भगवतो जगत्कर्तृत्वं न
स्यात् अतः पञ्चम्यो भगवानेव, मेधाः पुनः तस्यात्मनो देहस्य
मूर्त्तयः अवयवाः त एव हि सर्वेषामेव भूतानां प्राणरूप-
माध्यायनजनकं जीवनजनकं पयः जलं वर्षन्ति अतः सर्वजगद्रक्षकः
पञ्चम्य एव जलप्राप्त्यामेव जीवन्ति सर्वे प्राणिनः अत उप-
कारी परमेश्वर्य प्राप्तः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

किञ्च, बुद्धिमदन्तरङ्गजनेन सह विचार्य ज्ञात्वेव कर्म कर्त्तव्यम्
ननु गतानुगतिकन्यासेनेत्याह—ज्ञात्वेति । अज्ञात्वा च कर्माणि
इष्टादृष्टफलानि कृत्वादिवागादीनि ॥ ९ ॥

विचार्य ज्ञात्वेव क्रियत इति चेदत आह—तत्र कमनु-
मन्यो क्रियायोगो भवता भवमदृष्टफल एव किं शास्त्रप्राप्त-
त्वेन विचारितः अथवा लौकिकः लोकाचारमाप्त्वेन ॥ ७ ॥

लोकाचारमाप्त एवेति सोपपत्तिकमाह—पञ्चम्य इति । प्राणनं
सन्तर्पकं जीवनं मृतप्रायाययपि तृणादीनि जीवयतीति
तत् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अत एवास्वपरहृदीनाममित्रोदास्तविद्वेषाम उक्तज्ञानाभावे
तदासीनोऽरिवच्छत्रुवद्वयः सुहृत् आत्मवद्वयते अतो न वज्र्यं
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

किञ्चायं कर्मनिष्ठः प्रसिद्धो जनः फलतः देवतातः साधन-
तश्च ज्ञात्वा कर्माणि योऽनुतिष्ठति स विद्वान् यस्त्वज्ञात्वाऽनु-
तिष्ठति स अविद्वान् तत्र विदुषो यथा कर्मसिद्धिः स्यात्तथा-
ऽविदुषो नेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

तत्र भवतामर्थं किंवायोगः शास्त्रतः किं तावत् विचारितः
फलदेवतासाधननिर्णयेन स्थितितोऽथवा लौकिकः लोकाचारत
एव प्राप्तः तन्मे मम साधु यथा स्यात् तथा भगवतां कथ्य-
ताम् ॥ ७ ॥

जीवनफलकः इन्द्रदेवताकस्तुत्पाद्य द्रव्यसाध्यः लोका-
चारतः एव प्राप्त इत्युत्तरमाह—पञ्चम्य इति चतुर्थी । पञ्चम्यः
वृष्ट्यधिष्ठात्री देवता भगवानिन्द्रः "स्वगोभिर्मोक्तमादेमे पञ्चम्यः
काल आगते" इति सूर्यस्य पञ्चम्यत्वं मेघद्वारेन्द्राक्षवैशिष्ट्यम् ।
तस्येन्द्रस्य मेघाः आत्ममूर्त्तयः स्वनिबन्धमूर्त्तयः अतएते मेघाः
प्राणनं तृप्तिकरं जीवनं जीवनहेतुं पयोऽभिवर्षन्ति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

काहे सों, कि—उनके अपनी और पराई दृष्टि तो अस्त
[दूर] होय गई है । और न उनको कोई मित्र न उदासीन
न वैरी तासों ये कृत्स्न और हू छिपायवे योग्य नहीं है । सो
ये बात तो साधुजनन की भई, परंच विषम दृष्टि धारे
को ऊं सुहृदन तें कछु बात गोप्य नहीं हैं सो कहै है, कि—जो
उदास है सो तो शत्रु के तुल्य वर्जन करवे योग्य हैं, और
जो सुहृद है सो तो आत्माई के सदृश कदावे हैं तासों
उनतें कछु छिपायवे योग्य नहीं है ॥ ५ ॥

ये प्राणी जानके और बिना जाने कर्म करे है, परंच
जानिके कर्म करवे वारे को जैसी सिद्धि होय है, तैसी बिना जाने
कर्म करन वारे कू नहीं होय है ॥ ६ ॥

अच्छो तो प्रथम आप ये कहौ, कि—आपने किशा योग
विचारयो है, ये शास्त्रीय अथवा लौकिक है, यावात
को मैने प्रश्न कियो है सो जो आप जानते होछो तो मझी
भांत कहौ ॥ ७ ॥

नन्द उवाच ॥

नन्दराव बोले, कि—पञ्चम्य जो हैं सो भगवान् इन्द्र हैं
और पञ्चम्य जो मेघ हैं ते इन्द्र की प्यारी मूर्त्ति हैं । ये
प्राणीन के तर्पण करवे वारे जिवावन वारे जल की वर्षा
करें हैं ॥ ८ ॥

तं तात ! वयमन्ये च वारुचां पतिमीश्वरम् ।

द्रव्यैस्तद्वेतसा सिद्धैर्यजन्ते क्रतुभिर्नराः ॥ ६ ॥

तच्छेषेणोपजीवन्ति त्रिवर्गफलहेतवे ।

पुंसां पुरुषकाराणां पर्जन्यः फलभावनः ॥ १० ॥

य एवं विसृजेद्धर्मं पारम्पर्यागतं नरः ।

कामाल्लोभाद्गयाद्देवात् स वै नाप्नोति शोभनम् ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ।

वचो निशम्य नन्दस्य तथाऽन्येषां ब्रजौकसाम् ।

इन्द्राय मन्युं जनयन् पितरं प्राह केशवः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

ततः किमिष्यत आह—तमिति । तमिन्द्रं वारुचां मेघानां पतिं स्वामिनमीश्वरं नियन्तारम् तद्वेतसा तद्वृष्टिपयसा ॥ ६ ॥

उपजीवन्त्युपजीविकां कल्पयन्ति धर्मार्थकामसिद्धये । ननु, कस्यादिभिर्जीवन्ति, किमिन्द्रेण ? तत्राह—पुंसामिति । फलभावनः फलसाधकः पर्जन्यं विना कस्यादिवैफल्यमित्यर्थः ॥ १०-११ ॥

इन्द्राय मन्युं जनयन्निति कोपजननद्वारा गर्वपर्वतादिन्द्र-मवतारयितुं देवतानिराकरणं न त्वयमेवाभिप्राय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तातेति सलाहने सम्बोधने निजोक्तौ अर्थार्थं तदर्थ-उपगमार्थं च वयं गोपाः न च गोपालनार्थं केवलं वयमेव किन्तु अन्ये च नराः सर्वे । ननु, “सूर्यः स्वराष्ट्रमभिर्भोजं रसमाकुर्य वर्षति” इत्यादिवचनात् सूर्याद्वृष्टिः प्रसिद्धा तत्राह—वारुचां मेघानां पतिं मेघरूपाणां सूर्यरश्मीनामपि स एवेश्वर इत्यर्थः । तथा च श्रीविष्णुपुराणे “भौममेतत्पयोदुग्धं गोमिः सूर्यस्य वारिदैः । पर्जन्यः सर्वलोकस्य भवाय भुवि वर्षति” इति कुतः ईश्वरः देवेन्द्रत्वादित्यर्थः । अन्यथा भवमुत्पादयेदपीति भावः । यद्वा, वैष्णवप्रचाराणां भवतानान्यदेव पूजा युक्ता तत्राह—ईश्वरम् अन्तर्यामिदृष्ट्यैवेत्यर्थः । अन्यत्समानं तद्वेतसा सिद्धैरिति तत्त्वत-स्तेष्वस्माकं स्वाभ्याभावेनादौ तैस्तपूजैव युक्तेति भावः । अन्यथा अकृतवत्त्वादित्येव प्रसक्तैः यजन्त इति प्रथमपुरुषत्वमार्थं यजामः एवमग्रे चोपजीवन्तीति । यद्वा, पुत्राभिप्रायज्ञानेन तद्वागुल्लङ्घन-मयाज्ञिजदोषपरिहारार्थमन्येषां प्राधान्यविषयत्वात् तैः सह विप्रोपसम्बन्धेन प्रथमपुरुषत्वम् ॥ ९ ॥

ननु, तर्हि तैरस्माकं को नामोपकारः ? तत्राह—तच्छेषेणोति । त्रिवर्गः धर्मार्थकामाः स एव फलं तस्य हेतवे सिध्यर्थम् एवं दृष्टादृष्टफलहेतुतोक्ता पुंसामिति तैर्व्याख्यातम् यद्वा, ननु पुरुष-अग्रत्वेर्द्धर्मादिकं संरक्ष्यति तत्राह—पुंसामिति । देवताप्रसादनेव

धर्मोदिसिद्धैः पर्जन्यस्य च देवराजत्वादिति भावः । पुरुषकाराणाम् उद्यमानाम् ॥ १० ॥

व्यतिरेके दोषमप्याह—य इति । कामात् महद्विषयात् ज्ञेयात् देवताविषयात् तदुपासकविषयाद्वा भयात् निरोधिजन-हेतुकात् लोभात् दृष्टविषयात् वा शब्दोऽप्राप्त्याहार्यः शोभने नाप्नोति इहामुत्र च तस्य क्षेमं न स्यादित्यर्थः । अत्रैषां श्रीम-ज्जवांसिनां त्रिवर्गलिप्सा तदोपजिह्विषा च श्रीकृष्णोक्तनिबन्धनेति प्रतिपादितमेव ततः सर्वसद्भासनाभिरामाशितामेव ध्वस्त इति विवेचनीयम् ॥ ११ ॥

तथान्येषां ब्रजौकसां वचो निशम्येति त्रैलोक्ये स्वयं श्रीनन्देनैव प्रमाणिता वा तथैवोचुरिति इन्द्राय मन्युं जनयन्निति तस्य बहि-रङ्गत्वमनादरणीयत्वं च प्राप्तिं पितरमिति अस्य परमान्तरङ्गत्वं परमादरणीयत्वं च व्यञ्जितं को ब्रह्मा ईशो रुद्रस्तौ वयते निज माहिम्ना व्याप्नोतीति कस्ततत्र वराकः इन्द्र इति बोधयति ॥ १२ ॥

श्रीसुकर्णनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

तद्वेतसा तज्जलेन ॥ ६-१३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः किमत आह—तमिति । हे तात ! तं वारुचां मेघानां पतिं पादकमीश्वरं नियन्तारं चेन्द्रमक्षमक्षभृतयः सर्वे नराः तस्येन्द्रस्य रेतसा रेतःस्थानीयेन जलेन सिद्धैर्नानाविधैर्द्रव्यैर्द्रव्यसाधनकैः क्रतुभिर्यजन्ते ॥ ६ ॥

एवमिष्टा तच्छेषेण यागादिशिष्टद्रव्येण उपजीवन्ति जना इति शेषः जीविकां कल्पयन्ति किमर्थं त्रिवर्गफलहेतवे धर्मार्थकामहेतवे सिद्धये तं यजन्तीत्यन्वयः । त्रिवर्गफलहेतवे उपजीवन्तीति वा एवमिन्द्रयागादिष्टेन जीवन्तं तत्त्रिवर्गसिद्धिरित्युक्तम् । ननु, दृष्ट्यादिभिरुपजीवनं तत्तत्रैवमसिद्धिरिति । किमिन्द्रेणेत्यत आह पुंसामिति ; पुरुषं कुर्वन्ति त्रिवर्गफलयुक्तं कुर्वन्तीति । पुरुषकारा-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शिवगंगाप्रापका इति यावत् तेषां मध्ये पर्जन्यः इन्द्र एव पुंसां फलभावनः फलप्रापकः स्वायत्तवृष्ट्यादिद्वारेति भावः ॥ १० ॥

अतस्तदाराधनात्मकमिदं वृष्ट्याचारपरंपराप्राप्तं यः पुमान् कामाद्यदन्त्यतमावेतोस्मजेत् स शोभनं सुखं नाप्नोति किन्तु दुःखमेव प्राप्नोतीति भावः ॥ ११ ॥

इत्थं नन्दस्य तथाऽन्येषां गोपानामपि वज्रो निशम्य भगवानिन्द्राय मन्युं जनयन् क्रोधजननद्वारा गर्वं धारयितुं नन्दं प्राह ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यतो मेघा लोकोपकारिणः तत्तस्माद्भार्मुचां जलदानां मेघानां मित्रार्थः । ईश्वरम् भयवृणां शिचणसमर्थं तेषां मेघानां रेतसा रतिकरलक्षणेन जलेन सिद्धैः उत्पन्नैः अन्ये च नराः ॥ ६ ॥

तच्छेषेण इष्टावशिष्टेन त्रिवर्गफलहेतवे भर्मायंकामलक्षणा-पुरुषार्थसिद्धये पुरुषकाराणां पराक्रमसिद्धकर्मणां फलभावनः फलसाधकः ॥ १० ॥

विपक्षे बाधकमाह—य एवमिति । कामाहुर्विषयामिलाषात् लोभाद्विषयशङ्कया भयात् राजभयात् द्वेषादेवताद्वेषात् ॥ ११ ॥ मन्युं क्रोधम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्भक्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इन्द्र एव सर्वदेवोपास्योऽतस्तद्भजनं सर्वं कुर्वन्तीत्याह—तस्मातेति । स्नेहेन सर्वोपगतप्रदाराणां वयं वैश्याः अन्ये क्षत्रिया ब्राह्मणाश्च सुतरां ये केचित् स्वस्योपजीविनस्ते सर्वे भार्मुचां मेघानां पतिमिन्द्रं प्रापकविनेश्वरं तदेतस्यैव बीजभूतेन जलेन सिद्धैर्वीक्षादिभिः क्रतुभिः नानाविधैरेव योगैः नराः सर्वे एव मनुष्याः यजन्ति मनुष्याधिकारित्वात् शास्त्रस्य ॥ ६ ॥

ततस्तच्छेषेण यद्वशिष्टेन त्रिवर्गफलसिद्धये जीवन्तीत्याह—तच्छेषेणेति । तस्येन्द्रस्य यद्वस्य वा शेषेण शिष्टाज्ञेन शेषत्वं वा प्राप्य उपजीवन्ति तच्छेषमज्ञमुपजीवन्ति त्रिवर्गफलस्य हेतुर्जीवनं जीवनार्थं मञ्जं तद्दास्यं वा उपजीवन्तीत्यर्थः । ननु, स्वपौरुषेणाज्ञमुखाद्य स्वत एव जीवन्ति किमिन्द्रेण कार्यमित्याशङ्क्याह—पुंस इति । पुरुषस्य ये पुरुषकाराः पौरुषाणि कृष्यादिव्यापाराः तेषां सर्वेषां पर्जन्यः एव फलं भावयति अन्यथा वृष्ट्यभावे पुरुषप्रभ-रतोऽपि व्यर्थं एव स्यात् अतः स्वसामर्थ्यं विद्यमानेऽप्युपजीव्य इन्द्रः ॥ १० ॥

किं च, परम्परया प्राप्तोऽयं धर्मः अतः कर्त्तव्यः अकरणो प्रत्यक्षमेवानिष्टं स्यादित्याह—य एवमिति । यथा ग्रामदेवताः अपूजिताः तत्कालमेव ग्रामं बहन्ति अतः पूजनीयाः “प्राप्तसेवा-परित्यागो द्वेषमूलमिदं स्मृतम्” इति एवं प्रकारेण पारम्पर्यागतं धर्मत्वेन क्रियमाणां स्वयं नरो भूत्वा यो विसृजेत् सः शोभनं शुभफलं न प्राप्नोति त्यागे हेतुवत्तुष्ट्यं कामकोषलोभा अन्य-भयात् प्रतिबन्धश्च तानाह—कामादिति । कामे कर्त्तव्यं स्यात्तदा

कालेन यागः क्रियते तावान् कालो भोग एव व्याप्रियत इति कावसङ्गेचादकरणं कामहेतुकं लोभो द्रव्यगतो दोषो द्रव्य-स्वार्थे तिष्ठतिवत्करणं भयमन्यस्मात् द्वेषमयं वा द्वेषो देवता-विषयकः प्रमाणाविषयको वा ॥ ११ ॥

एवं चतुर्भिर्हेतुभिरभजनेऽनिष्टमेव फलं शुभफलाभावो वा शुभ-फले प्रतिबन्धो वा भवेत् एवं हेतुवादमाश्रित्य लौकिकस्मार्त-वैदिकानां सम्बन्धरहितमपि कर्त्तव्यमिति निरूपितं तद्भगवान् सर्व-धर्मरक्षकः पाषण्डधर्मनिराकरणकर्त्ता दुषितवानित्याह—वचो निशम्येति । नन्दस्य वचोनिशम्य तथाऽन्येषां सम्मत्यर्थं पुरोहितानां मपि ब्रजवासिनः सर्वे मूर्खा एवेति विचिन्त्याधिभौतिक इन्द्रो वृथा भ्रमयतीति दृष्टे भर्मा न भवतीतीन्द्राय मन्युं जनयन् पितरं नन्दं प्रति भगवान् प्राह । ननु, देवद्वौहं कुतः कृतवान् ? जाते वा भग-वतः किं स्यात् ? तत्राह—केशव इति । ब्रह्मशिवयोरपि मोक्षदाता कोऽयं वराक इन्द्रः ततः पाषण्डधर्म-ब्रह्मादीनां देवत्वमेव गच्छ-तीति तद्विद्वत्पर्यमेव कृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिष्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

तातेति सलाखनसम्बोधनेन तादृशपूज्यदेवतानामिवानुग्रहे-यतावद्गुणवान् त्वं पुत्रः प्राप्नोऽस्यतस्तत्पूजां प्रत्याख्यानं त्वया शुभंयुना न कर्त्तव्यमिति द्योतितमवस्तुतस्तद्यज्ञं कर्तृत्वाभि-मानोपि नोचित इत्याह—तदेतसा तद्वृष्टपयसा सिद्धैः ॥ ६ ॥

तच्छेषेण तद्यद्वशिष्टेनाज्ञेन उपजीवन्ति जीविकासुपकल्प-यन्ति न च जीविकापि अथेष्टविषयमोनायैत्याह—जिज्वरेति । पुरुष-काराणां त्रिवर्गार्थमुद्यमानानां फलं यस्मिन्मार्गे एव तस्य भावनः साधकः पर्जन्याद्वृष्टिहेतुर्भूमि-भजाजीविका जीविकातो धर्मो धर्मापुष्टम इत्यर्थः । यतो वस्तुतः पर्जन्य एव त्रिवर्गं मूलहेतु-रतः पर्जन्य एवेज्यत इति भावः ॥ १० ॥

व्यातिरेके दोषमाह—य इति । कामात् स्वच्छातः लोभात् द्रव्यदययाभावविषयात् भयात् भीषणादोकेहेतुकात् द्वेषात् केवता विषयकात् ॥ ११ ॥

इन्द्राय इन्द्रस्य इन्द्रमन्युजगन्नस्य प्रयोजनं तद्वैश्वदेव-प्रतिवर्षगोवर्द्धनोत्सवप्रवर्त्तनतुष्ट्यर्थं निजजगन्मित्रजनसहवास-लीलाविद्यासादिकमुपरिष्ठाज्ज्ञायते ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे तात । कृष्ण । तं भार्मुचां मेघानां पतिमिन्द्रं तदेतसा वृष्टि-पयसा सिद्धैर्द्रव्यैः साध्यो ये क्रतवस्तैर्यजन्ते ॥ ६ ॥

तच्छेषेण क्रत्ववशिष्टेन द्रव्येण उपजीवन्ति जीविकां कल्पयन्ति । ननु, कृष्यादिभिः पुरुषकारैर्जीवन्ति किं पर्जन्ययजनेन तत्राह—पुंसां ये पुरुषकाराः पुरुषं कुर्वन्तीति पुरुषकाराः कृष्यादिरूपाः जीवनोपायाः तेषां भावयति साधयतीति फल-भावनः पर्जन्यः पुरुषकाराः देवनिर्देशा न फलदा इत्यर्थः ॥ १० ॥

मन्युत्पादनद्वारा स्वप्रावणपरिरोधिकक्रमेण धारयितुं मन्युं जनयन् पितरं प्राह—“कालात्मना भगवता शक्रं पयिर्वाक्यं” इति

श्रीभगवानुवाच ।

कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव विक्षीयते ।

सुखं दुःखं भयं क्षेमं कर्मणैवाभिपद्यते ॥ १३ ॥

अस्ति चेदीश्वरः कश्चित्फलरूप्यन्यकर्मणाम् ।

कर्तारं भजते सोऽपि न ह्यकर्तुः प्रमुर्हि सः ॥ १४ ॥

किमिन्द्रेणोह भूतानां स्वस्वकर्मानुवर्तिनाम् ।

अनीशेनाऽन्यथा कर्तुं स्वभावविहितं नृणाम् ॥ १५ ॥

स्वभावतन्त्रो हि जनः स्वभावमनुवर्तते ।

स्वभावस्थमिदं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वक्ष्यमाणात् यथाऽन्वेषां तथैव तदनुरोधेनैव नन्दस्य वचो निशम्य ननु श्रीमन्देन स्मृतं प्रकटितम् यद्वदन्ति यदिच्छन्ति चानुमोदेत तस्य तदिति शास्त्रानुरोधेन गतानुगतिकानां स्ववन्दनमेव मतं महाभागवतेन भगवदिच्छानुसारिणा श्रीमन्दे नोक्तम् ॥ ११ ॥

अथ सर्वेश्वरः सर्वशक्तिः सर्वकारणकारणः श्रीपुरुषो-
त्तमो जिज्ञास्वस्तद्विधितोपयोगिनिवृत्तकर्मयोगः तस्यान्तःकरण-
शुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिः फलं सर्वात्मा देवदेवः यद्वर्त्तनेन
सर्वमर्चितं इयात् स पुरुषोत्तमः किंवायोगस्य भोक्ता प्रभुश्च
“महं हि सर्वेष्वानां भोक्ता च प्रभुरेव च” इति वचनात् तत्र
वास्तुतया यथायथमीश्वरानामिन्द्रादीनां न निराकारणम्
तत्तात्पर्यं च शास्त्रीयं प्रसिद्धम् सत्क्रियायोगः “तत्र तावत्
क्रियायोगो भवतां किं विचारितः” इत्यनेन भगवता पृष्ठो मुमुक्षु
विषयः “गतानुगतिको लोको न लोकस्तरुचिन्तकः” इत्येवं
गतानुगतिकेर्गोपेः परमभागवतैरपि काष्ठगत्या विस्मृतः मोक्ष-
धर्म काष्ठगत्या भगवदीयस्य क्रियायोगस्य ओपो नारायणी-
याणां यानेऽपि प्रसिद्ध एव यत्र सर्वशास्त्रार्थभूतवासुदेवैर-
पेक्ष्य “तत्तत्पदैर्नमिदं स्तुतं यति” इत्यादिवाक्यार्थभूताः शास्त्रार्थानि
भिन्नेः वाक्यार्थज्ञानबलेनेन्द्राद्या एव स्थातव्येणो ज्ञया वरदा-
क्षेत्येवं विदुर्मिलोकैः इन्द्रादयो देवा एव स्थातव्येण इज्यन्ते
स बुभुक्षुविषयः प्रकृतकर्मयोगांतर्गतः क्रियायोगो लौकिकः
अथवा लौकिकस्तम्भे पृच्छतः साधु भगवतामित्यनेन भग-
वता पृष्ठः सच गोपैः स्वीकृतः तत्रैवं विधातुं क्रियायोगात्
मदाभितगिरिविप्रादिमख एव श्रेष्ठ इत्याह भगवान् कर्मणोति
षोडशैः केचिदत्राहुः प्रथमं तावत् कर्मवादेन देवान् निराकरो-
तीति तदयुक्तम् अत्र कर्मवादाभयणपूर्वकदेवनिराकरण्यामा-
वाह “धर्मसंस्थापनायां संभवामि युगे युगे” इति श्रीमुखवचनात्
धर्मस्थापनावावर्तीयात्वात् नहि निरीश्वरस्वकर्मभावादिरथाप-
नाय निराकरण्याय क्षेमं भगवतः प्रवृत्तिः किन्तु स्वचरणा-
क्रियागिर्यादिपूजनविधानेन स्वचरणाराधनरूपकर्मयोगस्थापना

यैव शोधनायैव शक्रदर्पजिघांसवेति वक्ष्यमाणात्वात् कर्मणैव-
त्यत्र एवकारण्यां कर्माभावे जन्माद्यभावः प्रतिपाद्यते ननु
निरीश्वरस्व कर्मणः सूच्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

हे तात ! मेघन के पति वा इन्द्र को अपना और अन्य
लोग हू सब उनके वर्ष मये जलनर्त होनवारी सामग्रीते सिख
होयवे वारे जो यज्ञ हैं तिनते पूजे हैं ॥ १२ ॥

और वा यज्ञ के शेष अन्न के भागते अर्थ धर्म काम
रूप फलके ताई सब जीविका करे हैं ॥ और जीविका के ताई
उद्यम करन वारेन को फल देन वारे इन्द्र है ॥ १० ॥

ऐसी परंपराते प्राप्त जो धर्म ताकूं जो पुरुष काम ते
लोम ते अथवा भयते त्याग देवे हैं, ते कल्याण के नहीं
पावे हैं ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-नन्द के तथा और वृद्ध प्रज-
वासिन के ऐसे वचन सुनि के ब्रह्मा और ईश (शिव) के
वश में राखन वारे श्रीकृष्ण, इन्द्र के ताई क्रोध उपजावत
पिता ते ऐसे बोलत भये ॥ १२ ॥

अधिरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रथमं तावत्कर्मवादेन देवाजिराकरोति—कर्मणोति । ननु,
जडात्कर्मणः केवलात्कथं फलसिद्धिः स्यादिति चेत् अहो
अशोक्षिताभीमांसानां स्वमतिविकासिता भद्रा कर्मणां फल-
कारणत्वे वचनतोऽवगतो किन्ततोऽनुपपन्नं नाम ॥ १३ ॥

केचित्पुनरतिसाहसमीताः कर्मपरतन्त्रश्रीश्वरं मन्थन्ते तन्मत-
मनूय निराकरोति—अस्ति चेदिति । स्वयं कर्मभिरलिप्तोऽन्वेषां
जीवानां कर्मणां फलरूपी फलदाता कर्तारं भजते तच्च
कर्मफलज्ञानेन ॥ १४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मीश्वरः किमिन्द्रेणानीशेनेत्याह—अनीशेनेति । नृणां स्वभावविहितं स्वभावानुगुणकर्मविहितं सुखदुःखादिकमन्यथाकर्तुमप्रभुणा इन्द्रेण किं नकिञ्चिदपीत्यर्थः । अन्यथाकर्तुमनीशेनेत्यनेन सर्वेश्वरस्तु साध्वसाधुकर्मकारयितृत्वद्वाराऽन्यथा च कर्तुं प्रभुरिति सूचितम् ॥ १५ ॥

स्वस्वकर्मानुवर्तिनामिति । स्वभावविहितमिति च भूतानां स्वस्वभावानुवर्तिनत्वं सूचितं । तदुपपादयति स्वभावतन्त्र इति स्वभावस्य सर्वं जगत् स्वभावानुगुणप्रवृत्तिमदित्यर्थः । अथवा जगदन्तर्भूतदेवादिवस्तु निस्स्वभावं नास्तीत्यर्थः तथा च गीते भगवता—

न तस्ति पृथिव्या वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥

इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कर्मफलदातृत्वेन कर्मप्रेरयितृत्वेन कर्मशब्दवाच्यत्वेन च नारायण एव सर्वस्य कर्त्तव्यमिष्येय सर्वस्य कारणं कर्मैवेत्याह—कर्मणोति ॥ १३ ॥

ननु, प्रवृत्तेर्बुद्धिपूर्वकत्वेन कर्मणोऽचेतनत्वेन तदयोगाजगदधीनमिति वक्तुं न युक्तं किन्तु चेतनाधीनमेव चेतनोऽपि न देवदत्तवत्साधारणो भवति अपितु विशिष्ट एव कश्चिदिति श्रीकृष्णहार्दानभिज्ञस्य तन्दगोपस्य मानसीं शङ्कां गूढाभिसन्धिः परिहरति—अस्ति चेदिति । यदि कश्चिदधीश्वरोऽस्तीति मतं तर्हि स ईश्वरः कर्मणः फलं सुखादिलक्षणं रूपयति । अनुकूलं करोति ददातीति फलरूपः सहायकल्पः न स्वतन्त्र इत्यर्थः एतदेव द्रढयति, कर्तारमिति, फलरूपत्वेन प्रयोजकत्वाजगतस्तदधीनत्वमायातम् इत्यतोवाह—कर्तारमिति, स्वत्वदभिमत ईश्वरोऽपि कर्मकर्त्तारं भजते फलदातृत्वेनानुवर्त्तते नाकर्मकर्त्तारं कुत इत्यत आह—न हीति । स ईश्वरः कर्मकर्त्तुः फलदाने प्रभुः समर्थो न हि कस्मात्सामर्थ्याभाव इत्यत्राह—हीति । उद्वेके कारणाभावात् ॥ १४ ॥

अवान्तरेश्वरत्वमभ्युपगम्येदमुदितम् इदानीमीश्वर एव त्वदभीष्टो नापेक्षितः वस्तुतस्तु स्वभावविहितकर्मण एव फलदातृत्वोपपत्तेः पयःस्यन्दनादिवदित्याशयेनेश्वरमाक्षिपति—किमिन्द्रेणोति । स्वस्माद्भावः सत्ता यस्य स तथा न पराधीनसत्ताकः यद्वा, स्वतन्त्रो भावः स्वभावः तेन नारायणेन विहितं कथितम् अन्यथाकर्तुमनीशेनासमर्थेन ॥ १५ ॥

ननु, यदि स्वभावेनैव कर्म क्रियते तर्हि कर्त्ता मृदयङ्-सिद्धिर्वादिबाह्यद्रव्यं किमर्थमपेक्षते इत्याशङ्क्य तदपि स्वभावनियतमित्यतः सर्वं स्वभावाधीनमित्याह—स्वभावेति । हि शब्देन पयःस्यन्दनादिकमपि नारायणकृतमित्यभिप्रेति “एतस्य वा-अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! प्राच्योऽन्वा नद्यः स्यन्दन्ते” इति श्रुतेः स्वभावादिशब्दवाच्यस्य हरिरेधीनमिदं सर्वमित्यभिप्रायेणावा-न्तरेश्वर एवात्र निषिध्यते ननु मुख्येश्वर इत्यत्र आचार्यैः फलरूपः सकर्मण इत्याद्यवान्तरेश्वरविषयमित्यभिप्रायः—

“स्वभावे कर्मणि च यः सत्त्वादिषु गुणेषु च ।

स्थितो विष्णुः सर्वकर्ता पृथक्संस्थः सर्वगः” ॥

इत्यादिप्रमाणं च कृष्णहार्दानात्पर्यायेण उदाहारि-यद्वा, स ईश्वरः कर्मणो हरिः फलरूपो ज्ञानात्मा कर्त्तारं कर्म भजते अकर्त्तुः अकर्मणः प्रभवतीति प्रभुः तदुक्तम् “तेन जातं फलं यस्मात्कर्मणः फलमीयते” इति, अस्तवान्तरेश्वरः कर्मफलरूपः प्रकृते किमायातमिति, तत्राह—किमिति । स्वस्वकर्मज्ञानविषयं विस्वभूतं भगवन्तम् अनुवर्तिनां प्रतिविम्बानाम् ननु, त्रैलोक्येश्वरमिन्द्रं कथं कर्मफलभागिति तुच्छीकरोषीति तत्राह—अनीशेनेति । अस्मदभिमतं कर्मशब्दवाच्यं वस्तु कर्मफलभाक् न भवतीत्याशयेन स्वभावेत्युक्तं स्वः स्वाधीनः भावः किंवा यस्य स स्वभावः तदुक्तं “नचासौ । कर्मफलभाङ्नास्य किञ्चिन्न शक्यते, इत्यादि, एतदेवोपपादयति—स्वभावतन्त्र इति । हि शब्देन तेषामवान्तरे-शानां विष्णुवंशत्वमन्तरेणान्यकर्मवशत्वं नास्तीति दर्शयति, “नान्यकर्मवशत्वं तु तेषां विष्णुविना कश्चिद” इति, स्वभावस्य-मिदं सर्वम्” इत्यनेन सर्वशब्दवाच्यत्वं स्वभावस्य हरिरिति सूचितम् “न च ब्राह्मणगिर्यादिनामाविष्णुरजः पर” इत्यादि स्मृतेः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

एषां मत्पित्रादिरूपनित्यपरिकराणां पूजाग्रहणो को नाम इन्द्र इति मन्मदहरणं यद्यपि मनसि वसन्ते तथापि नरलीला-पाक्षनाय तदनुदघाटय कर्मवादमेवावलम्ब्याह—कर्मणोति ॥ १३ ॥ १४ ॥

भूतानां प्राणिमात्राणां कर्मानुवर्तिनां प्राक्तनकर्मानुसारेण सुखदुःखं भुञ्जानानामिन्द्रेण किं कर्मण एव तद्भोगकारणत्वात् तेषु नृणाञ्च कर्मान्तरोपाज्जकानां स्वं स्वं स्वभावविहितमन्यथा-कर्तुमनीशेन तेन किम् ॥ १५ ॥

स्वभावस्यैव तत्तत्कर्मप्रवृत्तिकारणत्वात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रथमतो भगवान् हेतुपक्षं वारयति—कर्मणोति । हेतुवादे हृद-यारूढे साक्षाद्ब्रह्मवादो न वक्तव्य इति तेषां तन्निष्ठात्याजनार्थं कालकर्मस्वभाववादा उत्पन्नाः तत्रापि कालवादो गूढः शीघ्र-हृदयारूढो न भवति अतो उच्यतेति विद् एव तत्र निपुणाः कर्म-स्वभाववादौ तु उपपत्तावुत्पत्तौ चोपयुज्येते अत उपपत्त्यर्थं प्रथ-मतः कर्मवादमाह—कर्मणा जायते इति । यादृशं हि शुभाशुभं कर्म तेन कृत्वा प्राणी देव तियेङ् मनुष्यो वा भवति यतः सर्वं जायते यस्मिन् प्रतिष्ठितं येन च जीयते तदेवोपास्यं भवति अतः प्राणी कर्मणा जायते कर्मणैव च म्रियते शुभाशुभभोगे समाप्ते विपरीते कर्मणि म्रियते स्थितावापि कर्मैव हेतुरित्याह—सुखं दुःखमिति । जीवन् प्राणी कदाचित् सुखं प्राप्नोति कदाचित् दुःखं कदाचिद्भयं कदाचित्क्षेममिति एतत्सर्वं कर्माभावे नोपपद्यते ॥ १३ ॥

ननु, कथं कर्मणः कारणत्वं जडे हि कर्म फलं हि चेतनस्य चेतन एव प्रवच्छति स्वामिसैवकषोः तथादर्शनात् तस्मादीश्वर-

भीमब्रह्मभावायैकतुल्यबोधनी ।

वाद् एव सखो न कर्मवाद इति चेत् तत्राह—अस्ति । चेदिति अदावीश्वर एव नास्तीति प्रयोजनाभावात् कर्मसिद्धान्तानभिष्टो हि मूलं ईश्वरं मन्यते वेदो हि बोधयति कर्म फलसाधनत्वेन कृते च कर्मणि फलं भविष्यति इति यथा भोजने तृप्तिर्यथा बीजावापे फलं यथा शयने निद्रा । एवमलौकिकेऽपि कर्मणैव फलं भवति न चानधिष्ठितं कथं साधयेदिति वाच्यं चेन्नो हि जीवस्तस्याधिष्ठाता न च कर्म नष्टमिति कथं फलसाधकं कर्मणो नित्यत्वात् तदानीमेव सूक्ष्मस्वर्गजननात् बीजात् गर्भा-भानवत् अहृष्टद्वारा वा अन्यथानुपपत्त्याकल्पितमहृष्ट तादृशमेव कल्पनीयं यदितरानधिष्ठितमेव फलं जनयतीति भवतु वा ईश्वरः कल्पमानोऽप्यकिञ्चित्कर एव रूपंकारवत् जीवशेष एव भवेत् तादृशं यस्य कर्म तादृशं तस्मै सिद्धं कृत्वा प्रयच्छतीति तदाह—अन्यकर्मणां जीवकर्मणां फलानिरूपकः ईश्वरः कश्चिदस्ति चेत् सोऽपि कर्तारमेव भजति तत्कर्मफलं तत्कर्त्रे प्रयच्छति नान्यस्मै सोऽपि न ह्यकर्तुः प्रभुः स्वतन्त्रेश्वरत्वादे तु वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां अतः सर्वथा ईश्वरवादोऽसमीचीनः—हेतुकोऽयमीश्वरो निषिध्यते न प्रामाणिकः तस्य हेतुना निषेधासम्भवात् न ह्यप्रयोजकोऽपि भवति निषेधं शक्यते तस्मात् प्रमाणाभावे हेतुसिद्धः ईश्वरो नाङ्गी-कर्तव्यः ॥ १४ ॥

तदाह—किमिन्द्रेणोति । इह कर्मफलदाने स्वं स्वं कर्म अनु-वर्तिनाम् भूतानां इन्द्रेण किं कार्यं कर्मानुवृत्तिरीश्वरेणापि निषेधं न शक्यते उपजीव्यत्वात् अतः ईश्वरं साधयन्तीश्वरमिव साधयति तदाह—अनीशे नान्यथाकर्तुमिति अन्यथाकर्तुमनीशे-नाममर्थेनेश्वरेण किं प्रयोजनम् ननु, कर्मकरणे ईश्वरो हेतु-र्भविष्यति “तं साधु कर्म कारयति यमुन्निनीषति, तमसाधु-कर्म कारयति यमभो निनीषति” इति श्रुतेः । यममपि पक्षो हेतुत्वेन-नाङ्गीकर्तव्यः अन्यथापपत्तेः कर्मकरणे स्वभाव एव हेतुः यदि सत्त्वमभिव्यक्तं साधुकर्म करोति रजश्चेन्मध्यमं तमश्चेदधम-मिति ततः नृणां स्वभावविहितमेव कर्म स्वभावेनैव सिद्धम् अन्यथा कर्तुं समर्थो न भवतीश्वरः अतो नाङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु, स्वभावप्रबोधनार्थमीश्वरोऽङ्गीकर्तव्यः इति चेत्तत्राह—स्वभावतन्त्रो हि जनयति यदि स्वभावः परिच्छिन्नो देशतः काल-तश्च स्यात् तदा तत्प्रबोधनार्थमीश्वरोऽङ्गीकर्तव्यः स्यात् स्वभा-वस्तु आदौ जीवं वशीकरोति तदा जीवः स्वभाववशगो भवति तदा बन्धे पतित इव स्वभावतन्त्रः सन् स्वभावमेवानुवर्तते यस्य यः स्वभावो भवति सात्त्विकादिः तन्वस्वभाववशाना-मर्थं ईश्वरोऽङ्गीक्रियतां तत्राह—“स्वभावस्थामिदं सर्वम्” इति सर्वमेव जगत् स्वभाव एव तिष्ठति देवाः सात्त्विकाः असुरा राजसाः मानुषास्तामसाः त्रिविधैरपि जीवैः सहितं जगत् स्वभाव-स्वमेव ॥ १६ ॥

भीमश्चिन्तयन् चक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

नरबीजतयैव इन्द्रमखमङ्गे कर्तव्ये युक्तिमुत्थापयन् सद्भि-र्विगीतमपि कर्मवादमाश्रित्य देवतां निराकरोति, कर्मण्येति ॥ १७ ॥

ननु, जडादे कर्मणाः केवलात् कथं फलसिद्धिरतः कर्म-फलदाता ईश्वरोऽवदयापेक्ष्य इत्यपि केषाञ्चिन्मतं तत्राह—अस्ति-चेदिति । फलरूपी अन्यकृत कर्मणां फलदाता सोऽपि कर्तारं भजति अनुसरति कर्मानुसरिणैव फलदानात् व्यतिरेकेण दृढ-यति, नेति । हि यतः कर्मभावे फलं दातुं न शक्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अतोऽजागजस्तनतुल्यत्वात् देवतया कृत्यमित्याह । किमिन्द्रे-णोति ननु, कर्मण्यपि प्रवृत्तिरन्तर्याम्यपेक्ष्यैव कथं सर्वथा देवताया अनुपयोग इत्याशङ्क्याह—स्वभावविहितमिति । स्वभावेन प्राक्तनसंस्कारेण विहितं कर्तव्यत्वेनोपस्थापितं यत्कर्म तदेव कर्तुमन्तर्यामी जीवं प्रेरयति न त्वन्यदित्यतः स्वभावविहित-मेव कर्म अन्यथा कर्तुमसमर्थेन इन्द्रेण पूजनीयेन किं न किमपि फलमित्यर्थः ॥ १५ ॥

एतद्विदुषोति—स्वभावतन्त्रः प्राक्तनसंस्काराधीनः अतः स्वभावमनुलक्षीकृत्य तत्कर्मणि स्वयमेव प्रवर्तते इत्यन्तर्यामिणापि न किमपि फलमिति भावः ॥ १६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कर्मफलदमीश्वरं कालगत्या विस्मृत्य “स्त्रियः कामितकामिन्सो-लोकः पूजितपूजकः” इत्यादिशास्त्रोक्ता एव गीतासुगतिकाः “तुप्त एवेनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तपयति” इत्यादिवाक्यमाश्रित्य कर्मफलदाने इन्द्रादीनेव स्वतन्त्रान्मत्वा कर्मभिः पूजयन्ति तानु-पशिक्षयितुमिन्द्रादीनां जीवानामिन्द्रैरपेक्ष्येण न कर्मफल-दानत्वं घटते इति वदन् ईश्वरः कर्मफलदोऽन्तीति सूचयति—अस्ति चेदिति द्वाभ्याम् । कर्मणो जडादीन्स्वफलदातृत्वं नैव घटत अतः फलं रूपयतीति फलरूपी फलदाता कश्चिज्जीव-ईश्वरोऽस्ति चेत् स अन्यः अन्यकर्मणां स्वतोऽत्यन्ततोऽन्येषां यानि कर्माणि तेषाम् प्रभुर्न भवति नापि लोकान्तरगतः लोकान्तरगतानां कर्माणि ज्ञातुं शक्नोति । किञ्च, कर्तारं सोऽपि भजते वृथैव कस्यचित्कर्म कर्तुं चेत् सेवते इत्यर्थः । ननु फलं दातुं शक्नोति । किञ्च, नाकर्तुः प्रभुर्भवति विहिता कर्तुः सांसारिक फलदानेन सर्वकर्मफलत्यागेन कर्तृत्वाभिमानत्यागेन न योऽ कर्ता शास्त्रेण निर्णीतस्तस्य मोक्षदानेनति भावः ॥ १४ ॥

अतः स्वभावविहितं स्वभावेन अनादिकर्मप्रवाहवशावर्ति जीवस्वभावेन प्राक्तनसंस्कारेण विहितं यत्कर्म तत्फलभूतसुखं दुःखं चान्यथा कर्तुमनीशेनासमर्थेन जीवमात्रेणेत्यर्थः । अनेनेश्वरः सर्वं कर्तुं समर्थोऽस्ति कर्मफलद इति सूचितम् ॥ १५ ॥

अनादिकर्मप्रवाहपतितजीवस्य स्वभावमपि वर्णयति स्वभावतन्त्र इति ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

भीमगवान् उवाच ॥

श्रीकृष्ण बोले, कि—कर्मनर्त जीव जन्म लेप है और कर्मन-तर्त देहत्याग है सुख, दुःख, भय, और कृशाल कर्म ही लें पावे है अर्थात् कर्म को फल देने द्वारा कोई ईश्वर नहीं है, या

देहानुच्चावचान् जन्तुः प्राप्योत्सृजति कर्मणा ।

शत्रुमित्रमुदासीनः कर्मैव गुरुरीश्वरः ॥ १७ ॥

तस्मात्सम्पूजयेत्कर्म स्वभावस्थः स्वकर्मकृत् ।

अजला येन वर्तेत तदेवास्य हि दैवतम् ॥ १८ ॥

(१) आजीव्यैकतरं भावं यस्त्वन्यमुपजीवति ।

न तस्माद्विन्दते क्षेमं जारं नार्यसती यथा ॥ १९ ॥

वर्तेत ब्रह्मणा विप्रो राजन्यो रक्षया भुवः ।

वैश्यस्तु वार्त्तया जीवेच्छूद्रस्तु द्विजसेवया ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

समय अपने इन्द्र के याग को मंग करिबे के तार्ई हो घरी कू निरीश्वर बाद स्त्रीकार कियो है कछु वास्तव आपको ऐसोई अभिप्राय नहीं है ॥ १३ ॥

जो कछु गेदादिक गोप कहें, कि—विना ईश्वर के मानें केवल जड़ कर्म तें कैसे फल की सिद्धि होगी, तहां कछु कहें हैं, कि—महो बड़ो आश्चर्य है तुम सबन ने; पूर्व मीमांसा तो देखी नहीं और ईश्वर को न मानिबे रूप अत्यन्त साहस तें डरो हो तासूं कर्मतंत्र को चलावन वारो कर्मन को फल देबे वारो एक ईश्वर मान लीनों है । भवौ जो तुम्हारो मान्यो भयो, आप कर्मन तें अलिप्त, और जीवन को कर्म फल देन वारो, जो ईश्वर है ? तो फिर वो कर्म करन वारेई कू कयो फल देइ है, जो कर्म नहीं करे तिनको तो फल नहीं देसके है तासूं जब कर्म करन वारेई को फल देइ है तब कर्मन कोई फलदाता क्यों न मानो ईश्वर तें कहा प्रयोजन है ॥ १४ ॥

तार्ई रीति सों अपने २ कर्म के अनुवर्त्तन करन वारे प्राणीन को इन्द्र तें कौन प्रयोजन हैं ? काहे सों, कि अनुवर्त्तन के स्वभाव ते जो विहित है ताकूं अन्यथा करबेकू तो इन्द्र हू समर्थ नहीं है तब फिर इन्द्र को वर्य कयो मानो हो ॥ १५ ॥

ये जन जो हैं सो स्वभाव के परतन्त्र है, तासों अपने स्वभाव को अनुवर्त्तन करे हैं, और देव असुर मनुष्य सहित ये संपूर्ण जगत् स्वभाव में स्थित है ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्मात् स्वभावतो निष्पन्नस्य कर्मणा एव सर्वकारणत्वात् कर्मैव पूर्वमित्याह—देहानिति साज्ज्ञेन ॥ १७ ॥

सम्पूजयेत्सम्मानयेत् ननु देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्प्रकृत्वात् कर्मणः कथं देवतां विना सिद्धिरित्याशङ्क्याह—कर्माङ्गमात्रं देवतोति पञ्चमुपसंहरन्निव देतुवादमाभित्याग्यामेव देवतां समर्थयते अजस्रेति ॥ १८ ॥

हेतुबलेनैव विपक्षे दोषमाह—आजीव्येति उपजीवति सेवते ॥ १९ ॥
स्ववृत्तिं वक्तुं दृष्टान्तत्वेन वर्णानां वृत्तिभेदमाह—वर्तेतति ।
ब्रह्मणा वेदाध्यायनादिना ॥ २० ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्राप्योत्सृजति प्राप्नोति अजति चेत्यर्थः । शत्रादयोऽपि कर्मैव एकस्यैव कदाचिच्छत्रुतायाः कदाचिन्मित्रतायाः कदाचिदुदासीनतायाश्च दर्शनात् । ननु, ज्ञानं विना कर्मसु अप्रवृत्तेः ज्ञानार्थमुपदेष्टारमवश्यमपेक्षते तत्राह—गुरुरिति । अदृष्टं विनोपदेष्टाप्रतिः प्राप्तेऽप्युपदेष्टे तत्फलसिद्धिः । ननु, कर्मणो जडत्वेन तत्फलदाता प्रभुरपेक्षते तत्राह—ईश्वरश्चेति । ईश्वरस्यापि कर्माङ्गत्वात् तस्यैव तादृशशक्त्यः ॥ १७ ॥

तस्माद्गुरुत्वेऽश्वरत्वाद्देहोऽतोः स्वभावस्थः संस्कारत एव स्वयं कर्म निष्पद्यते इत्येतद्वाच्यः सन्नित्यर्थः । यद्वा, यस्मात् स्वभाव एव कर्मांतरप्रवर्त्तकः कर्मैवच फलदात् तस्मात् केनचिदोपेक्षा ब्राह्मणाद्यनर्हमावान्तरानुगमेऽपि यत्नात् स्वभावस्थस्तदहंभावस्थ एव सन्न स्वकर्मकृत् तदहंकर्मकृदेव च सन्न कर्मेति कर्माङ्गीव्यमेव सम्पूजयेत् ननु बहिरङ्गदेवादीनित्यर्थः । अग्रे तथैव व्यक्तेः तदेवाह—अजस्रेति । हि यतः सुखपूर्वकं येन वा वस्तुतः यत् य आजीव्येत् तदेवास्य जनस्य दैवतम् ॥ १८ ॥

एकतरं भावम् एकं पदार्थम् आजीव्य जीवनीयायं कृत्वा तस्मादन्यस्मात् जारादिति तत्सामानाधिकरम्येन दृष्टान्तः जारमिति कश्चित्पाठः तथापि तदेव तात्पर्यं पित्रादिष्वत्यस्तौस्त्रामिदं तत्फलकनीचाराधनजेन कोपेनैवेति श्रेयम् ॥ १९ ॥

अधुना स्वकर्माङ्गीव्यपूजामेव साधयितुमादावात्मनो गोवृत्तिमाह—वर्तेतति ब्राह्मणम् ॥ २० ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्वभावमनुवर्त्तत इत्यनेन प्रवृत्ताकर्मणः स्वभावात्तुवर्त्तित्वमुक्तं कर्मणा जायते जन्तुरित्यनेन कर्मणोऽपि जन्मादिनिमित्तत्वं

(१) अयं श्लोको विजयध्वनीये चतुर्विंशतिसङ्ख्याकत्वेन अटीको निविष्टोऽस्ति ।

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मुक्तं तदुभयमुपपादयन् कर्मैव बहुमन्तव्यमित्याह—देहानिति ।
जन्तुर्जीवः कर्मणा स्वभावानुगुणेनेति शेषः । नानाविधान् कर्मा-
नुरूपान् देहान् प्राप्य त्यजति अरिमित्रादिकञ्च कर्मैव कर्मकृतमेवे-
त्यर्थः । ईश्वरः इन्द्रादिगतं सावधिकमोश्वरत्वमपि कर्मकृतमेवेति
भावः ॥ १७ ॥

यतः कर्मैव सुखदुःखादिहेतुस्तस्मात्स्वभावस्थः पुमान् स्वकर्म-
कृत् स्वस्वभावानुरूपकर्मशीलः कर्म पूजयेद्बहुमन्येत कर्मेति
द्वितीयान्तम् अहो कर्मणा वैभवमिति श्लाघेतेत्यर्थः । किञ्च वयं
केवलं वनौकसः द्विजानामाशिषः गाः पर्वतं चोपजीवामस्ततस्त-
एवाराध्या इत्यभिप्रयञ्ज्यया सहृदयान्तमनर्थमाह—अञ्जसेति
साक्षेन । येन अञ्जसा सुखं वर्त्तत जीवेत तदेवायं जिजीविषो-
दैवतं दैवतत्वेन द्रष्टव्यं तद्वदाराधनीयमिति यावत् ॥ १८ ॥

यस्त्वेकमन्यतरं भावं पदार्थमुपजीव्य अन्यतरमुपधावत्यनु-
वर्त्तते भजत इति यावत् । स तस्मादुपजीव्यवुद्ध्या
आराध्यमानात् क्षेमं न विन्दते असती पुण्डली नारी पति
मुपजीव्यमनाराध्यं जारमनुवर्त्तय यथा न तस्मात् क्षेमं विन्दते
तद्वत् ॥ १९ ॥

किञ्चास्मद्वृत्तिरिन्द्रयागानपेक्षाचेति विवक्षुस्तावत्स्ववृत्तिं वक्तुं
दृष्टान्तत्वेन यथानां वृत्तिभेदमाह—वर्त्ततेति । विप्रो ब्रह्मणा वेदेन
वर्त्तत वेदाध्ययनादिनोपजीवेदित्यर्थः । राजन्धो भुवः रक्षया वासंया
वैश्वो वर्त्तत द्विजसेवया त्रैवर्णिकसेवया शूद्रः वर्त्तत ॥ २० ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

मनु, विष्णोः सर्वनामवत्त्वे एकस्यैवोद्यनीचदेहयोगविभोग-
प्राप्त्या देवदत्तादिशेषाभावेन सर्वं तदधीनमिति वक्तुं न
शक्यते इति तत्राह—देहानिति । दुःखयतीति बुद्धी तदुःख-
स्वातन्त्र्यात्तच्छब्दवाच्यत्वं न तु तदनुभवतः अतः सर्वनामत्वं
युज्यते उत्सृजति त्यजति सृजति आपादयति जातस्य शब्दादि-
भावस्य हरिणैवेत्याह—शत्रुरिति “सुखं दुःखं भवो भावः” इत्यादि-
स्मृतेः । यद्वा, यथा तत्तच्छक्तिप्रेरकत्वेन ब्राह्मणादिशब्द-
वाच्यत्वं हरेस्तथा शत्रुत्वादिशब्दवाच्यत्वमित्याह, शत्रुरिति ।
कर्मशब्दवाच्यो हरिरेव शत्रुत्वादिः पूज्यत्वात्तत्त्वोपदेशेन गुरु-
दैश्वर्यादियोगादीश्वरः ॥ १७ ॥

यस्माद्विरति सर्वमिदमिति गिर्यादिनामा हरिस्तस्मात्स्व-
विहितकर्मकृत् स्वभावस्थः नारायणापितसर्वेन्द्रियवृत्तिः पुरुषः
“क्रियापतनयोः कर्म” इत्यभिधानात् व्रित्तिभूत्यादिक्रियाभयत्वेन
जगत्सर्जनादिक्रियाभयत्वेन वा परोक्षपरोक्षज्ञानविषयत्वेन वा
कर्मसु पूजयेदित्यन्वयः । तदुक्तम्—

“एतस्मात्कारणात्कुण्डः शक्यस्य विमदाय च ।

गिर्यादिरिष्यतमात्मानं पूजयामास बहुवैः” इति

स्वकर्मकृदित्युक्तं विवृणोति अञ्जसेति येनाञ्जसा तत्त्वेन
यो वर्त्तत अस्मि तदेव दैवतं कुलदैवं हि लोकप्रासेजम् “अञ्जसा
त्वरिते तस्मै महद्भुतजेदयोः” इति यादवः । अनेन यच्छास्त्रे
विप्रेश्वरादिनामाख्यातं तदप्यस्य हरेर्नामेति सिद्धम् ॥ १८ ॥

[२०८]

एकतरं बहूनां सिद्धान्तानां मध्ये एकं भावं सिद्धान्त-
माजीव्योपजीव्यान्वं भावमुपधावति उपास्ते स पुरुषः तस्मा-
द्भावात् क्षेमं सुखं न लभते यौवनं जरयतीति जारः असती
बहुमर्तका ॥ १९ ॥

यस्य यत् किं किमिति तत्राह—वर्त्ततेति । ब्रह्मणा वेदेन
विहितेन यागादिना यद्वा, यो येन कर्मणा अञ्जसा सहितो
वर्त्तत अस्मि तदेव कर्म दैवतं मान्यं हि तर्हि विप्रादेः किं
कर्मविहितमित्यत्राह—ब्रह्मणेति । कुच्छ्रुचान्द्रायणादिवक्ष्यणेन तपसा
“ब्रह्मवेदस्तपस्तत्त्वम्”, इत्यमरः । वासंया कुष्पादिवक्ष्यया चतु-
र्विधया ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

यस्मात् स्वभाव एव कर्मान्तरप्रवर्त्तकः कर्मैव च फलदात्
तस्मादोषेण ब्राह्मणाद्यनर्हभावान्तरानुगमनेऽपि यत्नात् स्वभावस्थ-
स्तदहंभावस्थ एव सन् स्वकर्मकृत् तदहं कर्मकृदेव च सन्
कर्मेति कर्माजीव्यमेव सम्पूजयेत् ननु बहिरङ्गदेवादिमित्यर्थः ।
अग्रे तथैव व्यक्तेः ॥ १८ ॥

तस्मादन्यस्मात् जारादिति तत्सामानाधिकरण्यात्वेन दृष्टान्तः
पित्रादिष्वप्यौद्धत्यमिदं तत्कर्तृकनीचाराधनजेन क्रोधेन इति
क्षेयम् ॥ १९ ॥

स्वकर्माजीव्यपूजामेव साधयितुमात्मनो गोवृत्तित्वमाह—
ब्राह्मणम् ॥ २०—२३ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु लोकान्तरगमनार्थमीश्वरोऽपेक्षते अन्यथा गते देहे मार्ग-
परिज्ञानात् फलदेशे कथं गच्छेदित्याशङ्क्याह—देहानुष्ठावचानिति
उद्भावचाननेकविधान् देहान्त्वं जन्तुर्जीवः प्राप्य प्राप्योत्सृजति
अव्यवहितकर्मणा देहान्तरं प्राप्य पूर्वं त्यजतीत्यर्थः । तत्कर्मणैव ।
ननु, समानेऽपि देहे कश्चित् कदाचिच्छब्दभ्रमवति मित्रं भवत्युदा-
सीनश्च तत्र को हेतुरिति चेत् ? तत्राह—शत्रुर्मित्रमुदासीनः
कर्मैवेति । अन्यथा तेषुः अशुभशुभफलाभावा न स्युः किं
च गुरुरपि कर्मैव न हि तादृशादृष्टाभावे गुरुपदिशति—फलति
वा ईश्वरोऽपि कर्मैव फलदानात् ॥ १७ ॥

अतस्तमेव पूजयेदित्याह—तस्मादिति कर्मैव सम्पूजयेत् सम्मा-
नयेत् तस्य सम्माननप्रकारमाह—स्वभावस्थः सन् स्वकर्मकृद्भवे-
दिति यस्य यः स्वभावः ब्राह्मणादिः तदनुसारेण स्ववर्णाभ्य-
विहितं कर्म कर्त्तव्यम् अन्यथा पतितः स्यात् फलम् प्रयच्छतु मा
वा ईश्वरोऽस्तु न वा कर्म तु कर्त्तव्यमेव एवं सति अञ्जसा साम-
स्थेनानायासेन येनैवोपायेन प्रकारेण वर्त्तत जीवेत् तदेवायं
दैवतं युक्तश्चायमर्थः सद्वा असद्वा यत्र प्रतिष्ठितः तदैवत-
मिति ॥ १८ ॥

अन्यथात्वे बाधकमाह—आजीव्येति । एकतरं भावमाजीव्य
प्रथमं तदनुवर्त्तं कृत्वा पश्चाद्योऽन्यमुपधावति तत्र परितोष-
मकृत्वा अधिकफलार्थमन्यं चेत् पक्षमवलम्बतेतदा न तस्मात् क्षेमं
विन्दते । सोऽपि मन्यते मामपि त्यज्यतीति अमन्यमानं प्रति दृष्टान्त-

कृषिवाणिज्यगोरक्षाकुसीदं तुर्यमुच्यते ।

वार्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोरनिशम् ॥ २१ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः ।

रजसोत्पद्यते विश्वमन्योन्यं विविधं जगत् ॥ २२ ॥

रजसा चोदिता मेघा वर्षन्त्यम्बूनि सर्वतः ।

प्रजास्तैरेव सिद्ध्यन्ति महेन्द्रः किं करिष्यति ॥ २३ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

माह-जाराश्वसती अथेति । न हि जारः भरणपोषणादिकं करिष्यति नापि सम्भोगं सर्वदा परलोकस्तु नास्त्वेष तस्मात् कर्मण्य आवश्यकत्वात् स पक्षो न त्याज्यः ॥ १६ ॥

किञ्च, कर्मोपजीवका एव सर्वे यतो ब्राह्मणः ब्रह्मणा वेदेन वसन्तं तस्य वेदाध्यापनादिनैव जीवनम् । राजन्यस्तु भुवो रक्षया जीवेत स्वधर्मस्तस्येति शूद्रस्तु द्विजसेवया तेषां सेवायां क्रिय-
माश्रयायां ते बह्व्युः तेन जीवेत नृशब्देनाऽन्यपक्षा निराक्रियन्ते एवं सर्वेषामेव वर्णानां स्वकर्मण्येव जीवनमिति निर्धार्य धार्मा-
मिन्द्रो हेतुभिरपेक्षित इति उक्तः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्मात्स्वभावतो निष्पन्नस्य कर्मण्य एव सर्वकारणत्वात् कर्मैव पूज्यमित्याह-देवानिति साङ्ख्येन ॥ १७ ॥

सम्पूजयेत् सम्मानयेत् कर्मसामान्यस्यापि पूज्यत्वेऽपि कर्म-
विशेषकरणे शास्त्रसेव प्रमाणाभिव्याह-स्वभावस्थः ब्राह्मणादि-
वर्णस्थः स्वस्वविहितं कर्म करोतीति सः । ननु, तदप्यत्र देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकत्वात् आगस्त्य कथं देवतां विना सिद्धि-
रित्याशङ्क्य कर्माङ्गमात्रं देवतेति मतमङ्गीकुर्वन् हेतुवाद-
माभिव्याख्यामेव देवतां समर्थयते अञ्जना सुजेन वसन्तं जीवेत ॥ १८ ॥

हेतुबलेनैव विपक्षे दोषमाह-माजीव्येति । उपजीवति सेवते ॥ १६ ॥

तस्मादस्माकं य एवाजीव्यः सैव देवतेति वक्तुं दृष्टान्तत्वेना-
न्वेषामप्याह-वसन्तेति । विप्रस्य वेदशास्त्राण्येव देवतानि रक्षया भुव इति श्रुत्वा तस्य देवता वासयेति वासैव तस्य देवता द्विज शुश्रूषयेति द्विजा एव तस्य देवता इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वभावानुरूपेण कर्मणा जन्तुर्जीवः उच्चावचान् देवमनु-
ष्यादिनामकान् देवान् प्राप्योत्सृजति; तेषु जन्तुषु क ईशः कश्चेति तव्यः इति भावः । कर्मण्येव शास्त्रादिर्भवतीति कर्मैव शास्त्रमित्रमदासीनञ्च इति प्रवृत्तं कर्म दर्शितं सङ्क्षेपतो निवृत्तं

कर्म दर्शयति, कर्मैव गुरुर्ब्रह्मनिष्ठगुरुप्रापकत्वात् कर्मैवेश्वरः ज्ञानशक्त्युत्पादकतयेश्वरप्रापकत्वात् ॥ १७ ॥

एवं स्थिते मदीयैर्मवद्भिर्मदधिष्ठितगिर्याद्युद्देशेन स्ववृत्त्यनु-
रोधेन कर्मानुष्ठेयमित्याशयेनाह-तस्मादित्यादि । सम्पूजयेत्सम्मान-
येत् तदेव देवतं तत्रैव परमेश्वरः फलं ददातीति भावः ॥ १८ ॥

एकतरं भावं पदार्थमाजीव्यसुसेव्य अन्यं तदितरमुपजीवति सेवते ॥ १६ ॥

ब्रह्मणा शब्दब्रह्माध्ययनादिना ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

ये जो प्राणी है कर्म ते ऊँचे नीचे देहज को प्राप्त होय के कर्म होते देहजको छोड़ देय हैं, अपना कर्म जो है सोई शत्रु है और कोई मित्र है कर्म ही मध्यस्थ है, तथा गुरु है, और कर्म ही ईश्वर है ॥ १७ ॥

तासों अपने स्वभाव में रहके अपने कर्म को करतो भयो कर्म ही की पूजा करे तत्त्व बात तो यही है, कि-जासों जो वसंतो होय और जीविका करता होय वोई वाकी देवता है ॥ १८ ॥

जो पुरुष एक को सेवन करिके दूसरे को सेवन करे है वो पुरुष वा दूसरे सेव्य ते कल्याण कं नहीं प्राप्त होय हैं, जैसे छोटी नारी जार पुरुष को सेवे है ॥ १६ ॥

ब्राह्मण वेदते जीविका करके वसंत, और क्षत्रिय भूमि की रक्षा करिके, वैश्य वार्ता वृत्ति से जीवन करे, शूद्र तीन वर्ण की सेवा करिके जीविका करे २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वैश्ववृत्तेश्चातुर्विध्यमाह-कृषीति । कृषिवाणिज्यसहिता गोरक्षा एवं व्रबम कुसीदं वृद्धिजीवनं चतुर्थम् ॥ २१ ॥

ननु, गवामपि वृत्तिर्महेन्द्रार्थीनैवेत्याशङ्क्य निरश्वरत्वात्त्व-
मताभयेण निराकरोति, सत्त्वमिति श्लोकव्येन । अन्योन्यं स्त्री पुरुषयोगेन ॥ २२ ॥

सर्वत इति समुद्राश्लोकरादिष्वपि वृद्धिर्वाशनाजमेवाव-
त्पूर्वकत्वं वृष्टेरिति भावः । तैरेव मेघैरेव सिद्ध्यन्ति । जीवन्ति ॥ २३ ॥

न नः पुरो जनपदा न ग्रामा न गृहा वयम् ।

नित्यं वनौकसस्तात ! वनशैलनिवासिनः ॥ २४ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभावायंहीपिका ।

तथापि योगक्षेमार्थं देवतापेक्षेति चेदत आह—न नः पुर इति ।
पुरः पञ्चनानि जनपदा देशाः अस्माकं योगक्षेमहेतुर्वनशैलादय
एवेति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमल्लीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अनिशमिति वैश्येष्वपि गोपस्वाश्र कृष्यादि कापि वृत्तिरिति
भावः ॥ २१ ॥

पूर्वपूर्वं कारणा रूपं विविधं विश्वमन्योन्यं स्त्रीपुरुषादियोगेन
वाच्यं जगद्रूपं सवृत्पद्यते सत्त्वादीनां स्थित्यादिहेतुत्वं
स्वभावत एवेति श्रेयम् ॥ २२ ॥

महेन्द्र इति सोपहासं मेघानां तस्यापि रजोधीनत्वात् ॥ २३ ॥
वनान्येव ओकांसि येषां तथाभूता आत्मैव वयम् अत एव
न कदाप्यन्यत्र प्रयाग इत्याह—नित्यमिति । हे तातेति समा-
द्वयति एवं श्रीगोवर्द्धनसमीपे निजवासश्च सूचितः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अध्यात्मदृष्ट्या च मतमुपपादयति—सत्त्वमिति ॥ २२—२८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रका ।

वर्णान्तराणामपि प्रतिनिधत्तस्त्रवृत्तिस्त्राभे आर्तैव वृत्ति-
रित्यामिप्रयोजेतस्वरूपं दर्शयितुं तस्याश्चातुर्विध्यमाह—कृषीति ।
कृष्यादीनां द्वन्द्वः कृष्यादयस्त्रिस्तः कुसीदं वृद्धिजीवनं तुरीयं
चतुर्थमेवं वासां चतुर्विधोक्त्यते कृषिगोरक्षवाणिज्या इति
त्वपपाठः रक्षाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् इत्थं वृत्तिरभिधायाय
स्त्रवृत्तिमाह—तत्रेति । तत्र वात्तामेघानां चतुर्णां मध्ये गोवृत्ता
गोरक्षा वृत्तियेषां तथाभूता वयम् ॥ २१ ॥

अथ स्ववृत्तेरिन्द्रा राघनानपेक्षत्वमाह—सत्त्वमिति त्रिभिः ।
तत्र तावद्भवां वृत्तेर्महेन्द्राधीनत्वशङ्कां निराह कुर्वन्ना द्वाभ्यां
सत्त्वाद्यो जगतः सृष्टिस्थित्यन्तहेतवः तत्र रजसा हेतुभूतेनान्योन्यं
स्त्रीपुरुषयोगेन जगदुत्पद्यते ॥ २२ ॥

ततः किमत आह—रजसति रजसा रजः स्वभावेन प्रेरिताः
स्वप्नं नदीसमुद्रपर्वतादिव वर्धन्ति समुद्रेष्वपि वृद्धिर्दशनाञ्च प्रेक्षा-
वर्धकत्वं वृद्धेरिति भावः । प्रजाः गवाद्यः तैर्मेघैरेव सिद्ध्यन्ति
जीवन्ति व्रजा इति पाठे गोसमूहा इत्यर्थः । एवं सति महेन्द्रः
किमप्यनिष्टं न करिष्यति किञ्चिदपि नोपकरिष्यति चेत्पर्यः ॥ २३ ॥

नोऽस्माकं पुरः पञ्चनानि जनपदा देशा ग्रामागृहाश्च न सन्ति

पुरादयो वा सस्यानानि पुरादयो वा न सन्तीत्यर्थः । किन्तु हे
तात ! त्वमं नित्यं वनशैलनिवासिनः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृषिर्भुव उल्लेखनादिक्रिया, वाणिज्यं सत्यान्तलक्षणाक्रियादि,
गोरक्षा पशुपालनं, वृद्धयर्थं द्रव्यप्रयोगः कुसीदं, तत्र
कृष्यादिषु गोभिर्वृत्तिराजीवने येषां ते तथा ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेणोन्द्रसाक्षिपति, सत्त्वमित्यादिना । विश्वं समस्तम्
मन्योन्यं निमित्तीकृत्येति शेषः ॥ २२ ॥

मेघानामिन्द्रो निष्पोजक इत्यत्राह—रजसेति । रजस्यति सर्वमिति
रजो भगवानमिहितः न ह्यचेतनस्य रजोगुणस्य मेघे प्रेरकत्वं
सञ्जायतीति सिद्ध्यन्ति सम्पन्नकार्या भवन्ति किं करिष्यति
न किमपीत्यर्थः “प्रश्ने क्षेपेविकल्पे किम्” इति यादवः ॥ २३ ॥

इतोऽयस्मत्कुर्वेदवतास्वामानादिन्द्रभागो नोचित इत्याशयेनाह,
नन इति । पुरः पुराणि ग्रामस्थितिमुपादाय गृहिणाः स-
पत्नीकाः ॥ २४ ॥

श्रीमल्लीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्धर्भः ।

न न इति द्वाभ्यां तदानीं श्रीगोवर्द्धनसमीप एव व्रजं
बोधयति ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तन्निराकरणीयं वासां विभजति—कृषीति । कृषिः कर्षणं
वाणिज्यं व्यापारः गोचारणं गोरक्षा कुसीदं वृद्धिजीविका
तत्तुर्बे चतुर्थे पूर्वाभाव एवोपजीवमिति अन्यथा तन्निरादितम्
उपपातकमध्ये मग्ननात् एवं चातुर्विध्यमुपपाद्य तस्य प्रकृतो-
पयोगमाह—वासां चतुर्विधेति । तत्र प्रकारेषु वय-
मनिशं सर्वदैव गोवृत्तयः अतः कृष्यभावासेन्द्रेण प्रयोजनमिति
भावः ॥ २१ ॥

अस्तु वा कृषिः तथापि नेन्द्रस्योपयोग इत्याह—सत्त्वमिति ।
उत्पत्तिस्थितिप्रलयार्थं रजःसत्त्वतमांसि स्वीकृतानि सन्ति अतः
त्रयोऽपि गुणाः स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः समुदायेन निरूप्य प्रत्येको
पयोगं निरूपयति—रजसोऽप्यद्यते विश्वमिति । अवश्यं हि
रजः जगदुत्पादयति यदि मेघान् रजो न प्रेरयत् तदा कथं-
मुत्पादयेत् यदीन्द्रादयोऽप्यङ्गीकर्त्तव्याः तेषां गुणाधीना एवेति
न तेषां स्वातन्त्र्यं किं च अन्योन्यं चैतदुत्पद्यते सर्वत्र रजः
प्रविष्टमिति अतो बीजावदुः अङ्कुराद्वीजं पितुः पुत्रः पुत्रान्
पुनः पिता “प्रजामनु प्रजायन्त” इति धृतेः किं च विविध-
मपि जगदुत्पद्यते अचित्रा चित्रं चित्रादप्यचित्रं विकलात्
सकलः सकलादिकल इति अत एतत्सर्वं रजस एवोत्पद्यते

तस्माद्वां ब्राह्मणानामद्वेश्वरभ्यतां मखः ।

य इन्द्रयागसम्भारास्तैरयं साध्यतां मखः ॥ २५ ॥

श्रीमद्भुवामाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इति वक्तव्यम् एकस्यैव तथाङ्गीकारे लाघवं स्यात् अतो जीव-
सृष्टिः कर्मणा जडसृष्टिः रजसेति जडसृष्ट्यर्थमपि नेश्वरापेक्षा
एवं सामान्यत इश्वरवादो निराकृतः भ्रुतिसिद्धस्तु न निरा-
क्रियत इत्यवोचाम ॥ २२ ॥

इदानीं वृष्ट्यर्थमिन्द्रोपेक्षित इति मतं विशेषाकारेण निरा-
करोति-रजस्रा ओदिता इति । मेघा वर्षन्ति तेषामन्तः रजो-
गुणोऽस्ति स हि विक्षेपकः अतस्तेन विक्षिप्ता वर्षन्त्येव यथा
राजानः कौतुकिनः अन्यथा इन्द्राज्ञया वर्षणपक्षे जले अयु-
क्तभूमौ च वृष्टिर्न स्यात् अतो रजोविक्षेपादेव यथा सुखं
वर्षन्ति अत आवश्यकत्वात् लाघत्वाच्च नाज्ञा निवामिका किं
तु रज एव अतस्तेष्वेव रजःप्रेरणवर्षणैव प्रजाः सिद्धयन्ति
जीवन्ति ॥ २३ ॥

एवं सति महेन्द्रः किं करिष्यति तत्कार्यमन्यथैव सिद्ध-
मिति अस्तु वा तुष्यतु बुर्जेन इति न्यायेन महेन्द्रकार्यं तथापि
नास्माकं तदुपयोगः तदाह-नमः पुरो जनपदा इति । नास्माकं
पुरो नगराणि न सन्ति न वा जनपदा देशाः ग्रामाः हृदाः
नापि गृहाः इन्द्रस्य हि लोकपालत्वं वृष्टिसाधकत्वं यागमो-
क्तत्वं दिग्देवतात्वं चतुर्विधत्वमप्यस्माकं मोपयुज्यते पुरो
भावात् न तेन रक्षा कर्तव्या नापि तस्याधिपत्यं देशाभावाच्च
कृष्यादौ तदुपयोगः ग्रामाभावात् आहिताग्नेरिव इन्द्रो हविर्न
ग्रहीष्यतीति न भयं गृहाभावाच्चदिगादिपरिज्ञानापेक्षा किं च
वयं वनौकसः अस्त्रामिह वनमिति शस्त्रं तातेति सम्बोधनं
स्नेहार्थमप्रतारणार्थं च । किञ्च, नित्यं सर्वदा शैले निवसामः
वैष्णवा वनस्पतय विष्णुः पर्वतानामधिपतिः अतः वैष्णव
एव याग उचितः तत्र विष्णोर्हयमङ्गं ब्राह्मणा गावश्च
मन्त्रा एकत्र प्रतिष्ठिताः हविरेकत्र आदिगोवर्धनः स्वयमेव
देवता ॥ २४-२५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

अस्य वैश्यत्वादुक्तामपि वैश्यवार्त्ता विशिष्याह-कृषीति ।
कृषिवाणिज्याभ्यां सहिता गोरक्षा कुसीदं वृद्धिजीविका गोवृत्तयः
गोरक्षणावृत्तयः अनिशमिति कदाप्यापत्कालेऽपि कृष्यादिकमस्मा
भिर्नक्रियत इति गाव एवास्माकं देवतत्वात् पूज्या इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु, गवामपि वृष्टिमहेन्द्राधीनैवेत्याशङ्क्य निराश्वरसाङ्ग्यमता-
भयेण निराकरोति-सत्त्वमिति द्वाङ्ग्याम् । अन्योन्यं स्त्रीपुरुषयो-
र्योगेन ॥ २२ ॥

सर्वत इति समुद्रशिखोषरादिष्वपि वृष्टिदर्शनाभ्यपेक्षा पूर्व-
कत्वं वृष्टेति भावः । तैरेव मेघैरेव सिद्ध्यन्ति जीवन्ति ॥ २३ ॥

किञ्च, गा वर्धयतीति गोवर्धन इति व्युत्पत्त्यर्थेयथैवेति न-

भूयमानत्वादवां वृष्टिर्गोवर्धनाधीनैवेति गोवर्धनश्च पूज्य इत्याह,
नेति द्वाङ्ग्याम् । पुरः पत्तनानि जनपदा देशाः किन्तु गोधनचार-
कत्वाद्वनौकसः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वार्तायाश्चातुर्विध्यमाह-कृष्यादीनां इन्द्रः कुसीदं वृद्धि-
जीवनम् ॥ २१ ॥

ननु, गोवृत्तीनामस्माकं जीवनमिन्द्राधीनमित्यत्र परमेश्वरे
सति तदा यत्तेषु प्रकृतितद्गुणतत्कार्यं सूर्ये इमेमखलादिषु बहुषु
जीवनहेतुषु सत्सु इन्द्र एव एकलः जीवनहेतुरिति कोऽयं दुराग्रह
इत्याशयेनाह-सत्त्वमिति द्वाङ्ग्याम् ॥ २२ ॥

महेन्द्रः वृष्ट्याधिष्ठात्री देवता इन्द्र एव एकलः किं करिष्यति
न किमपीत्यर्थः ॥ २३ ॥

तथापि प्रवक्ष्याद्देवमत्राह-नेति । पुरः पत्तनानि जनपदा देशाः
वनशैलेषु प्रगतिकगतिनेश्वरेण विहितेषु निवासो येषां ते ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तहां वासी वृत्ति चार प्रकार की है खेती वणिज, गो-
रक्षा, और व्याज बढावनो येई चार वैश्यन की वृत्ति हैं
तामें हम सब निरन्तर गऊन की वृत्ति चारे हैं ॥ २१ ॥

और जो तुम कहौ कि, इन्द्र जल की वर्षा करे है, सो
बात नहीं है-क्योंकि ? सत्त्व, रज, और तम, ये तीनों गुण या
विश्व की स्थिति उत्पत्ति और संहार के कारण हैं । तहां
ये विश्व रजोगुण तें उत्पन्न भयो है, और परस्पर में नाना
प्रकार को यह जगत् है ॥ २२ ॥

तासों रजोगुण की प्रेरणातेई ये मेघ वर्षे हैं ताई सों तों
सब जगै वर्षे हैं, जो कोई वर्षावनचारी देवता होती तो जल
में जल वर्षाववे को कहा प्रयोजन हो ? तस्मात् रजोगुण की
प्रेरणाते ई मेघवर्षे हैं तिवतें प्रजा के सब कार्य सिद्ध होवें
हैं यामें इन्द्र कहा करेगो ॥ २३ ॥

तहां हे तात ! न हमारे पुर, न देश, न गाम, न घर, हम
तौ सदा वन वासी है, नित्यही वन में और पर्वतन में रहवे-
चारे चारे हैं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ब्राह्मणानपि सङ्गृह्यन्निगमयति-तस्मादिति । स्वयमुपेक्षित-
यागप्रयोगकरूपनायाह-य इन्द्रयागसम्भारा इति । साध्यपञ्चभिः
सम्भाराः साधनानि ॥ २५ ॥

पच्यन्तां विविधाः पाकाः सूपान्ताः पायसादयः ।

सम्पावापूपशङ्कुल्यः सर्वदोहश्च गृह्यताम् ॥ २६ ॥

हूयन्तामग्नयः सम्यग्ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ।

अन्नं बहुविधं तेभ्यो देयं वो धेनुदक्षिणाः ॥ २७ ॥

अन्येभ्यश्चाश्वचागडालपतितेभ्यो यथार्हतः ।

यवसं च गवां दत्त्वा गिरये दीयतां बलिः ॥ २८ ॥

अधिरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

सूपं मोद्रे पायसं केवले पयसि पक्वं संपावादयो गोधूमादिविक्रियाः क्रमश्च सूपपायसयोः श्रुत्या दोहस्यार्थतोऽन्वेषां पाठतः ॥ २६ ॥

यागशोभार्थं भक्षोत्पादनार्थं चाह—हूयन्तामिति । धेनुदक्षिणाः धेनुसहिता दक्षिणाः ता एव वा दक्षिणाः वो युष्माभिः ॥ २७ ॥

यवसं तुणाम ॥ २८ ॥ २६ ॥

भूमिजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवोपिणी ।

तस्मात् भ्राज्यत्वात् तत्र ब्राह्मणानां गवादिवत् प्रागनुक्तिः सर्वजीवतया सामान्यत एव प्राप्तेरिति भावः तथा च मनुः—

“उत्तमाङ्गेज्जवा ज्यैष्ठ्यात् ब्रह्मणश्चैव धारणात् ।

सर्वस्यैवायं सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः” ॥ इति

भ्राज्यतयोक्तत्वेपि धनस्यानुक्तिर्देवतात्वाप्रसिद्धेः तत्रादरेण वा । मुख्यत्वात् यथा स्कान्दे “महो वृन्दावनं रम्यं यत्र गोवर्जना गिरिः” इति अत्र देवानां समुच्चयात् मन्त्रस्य चैकवचनोक्तैर्देवताभारार्थनात्मकं एक एवायं मन्त्रो ज्ञेयः वक्ष्यते च तद्वैष्णवगिरिद्विजानित्यादि इत्यादिगोद्विजमन्त्रमिति च तथापि “कृष्ण-इत्यन्यतमं रूपम्” इत्यादिमा तस्यैव महिमदर्शनात् तदभेददर्शनाच्च शैलस्यैव मुख्यत्वमवगम्यते यद्यपि श्रीवृन्दावनभूमौ नन्दी-श्वराष्टकूटवरसानुधवगिरिसौगन्धिकादबोवहबोऽद्रयो वसन्ते तथाप्यत्र अद्रिः श्रीगोवर्जनेन एव तन्नामनिरुक्तिवजात् पञ्चमे कुलाचलमध्ये गणनेन तत्पादस्वरूपतत्त्वद्वैतस्यैव मुख्यत्वात् लोकशास्त्रयोः तस्यैव पूजनप्रसिद्धेः पूजितस्य तस्याग्रे समुद्धरणात् तत्रैकदेशे स्वराजकूट इत्यादिप्रसिद्धेश्च तन्नाम्ना ग्रहणम् अतिसन्निहितत्वेन भ्राज्यप्रमदशे तस्यैव ज्ञेयत्वात् तैरेव साध्यतामिति देवतानिराकरणेन इन्द्रस्याभ्योजकलोकेः एवं द्रव्याहरणपरिभ्रमामावश्च सूचितः एतच्च तस्याधिकोपजननार्थमेव एवं पारम्पर्यागतधर्मपरिपालनमपि वृत्तम् अयोग्यप्रदानपरित्यागपूर्वकयोग्यसम्प्रादानमात्रग्रहणेनाविशेषात् प्रत्युत वैशिष्ट्यात् ॥ २५ ॥

महेन्द्रयागादप्ययं मन्त्रो विशेषतः सम्पाद्य इत्याशयेन तद्विधिविशेषमुपदिशति, पच्यन्तामिति चतुर्भिः । पाकाः पचनीया अन्नव्यञ्जनादयः सूपा व्यञ्जनानि आदिशब्देन गृहीतानामपि

[२०६]

संपावादीनां पृथगुक्तिः प्राचुर्योपेत्या सर्वदोहस्य विवरणं यथा हरिश्च “असिन्नं चैव सन्दोहः सर्वदोहस्य गृह्यताम्” इति अन्यत्तैः तत्र श्रुत्या आद्यन्तशब्दश्रवणानुरूपमित्यर्थः दोहस्य दुग्धस्य अर्पणतः प्रयोजनवशात् प्रथमत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

क्रमविधिमाह—हूयन्तामिति । वेदाभ्यासपरैर्ब्राह्मणैरग्नयः सम्यक् हूयन्तां यद्वा, सम्यग्भिर्ब्राह्मणैर्वैष्णवविप्रैरित्यर्थः । बहुत्वं* गार्हपत्यादिद्वयापेक्षया दक्षिणाग्रेरपि तत्र रक्ष आदिहूननापेक्षया ग्रहणं बहुगुणमिति बहुविधमिति वा पाठः ॥ २७ ॥

अन्येभ्यः ऋत्विगितरेभ्यः विप्रेभ्यो वैष्णवेभ्यो दीनेभ्यो याचकेभ्यश्च किं विशेषनिर्देशेन श्वादीनमिषाण्यैवान्नादिकं देयं यथार्हतो यथायोग्यं देयं केवलमिन्द्रं वर्जयित्वेति भावः गवां गोभ्यः बलिः गन्धपुण्याद्युपचारः ॥ २८ ॥

भूमिजीवगोस्त्रामिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्माज्जीवनहेतूनां गवां ब्राह्मणानामस्मत्कुलमाशासानामदे-स्तृणजलादिनिर्णयं गोवर्जनेत्याद्रेश्च तुष्टयर्थं मन्त्रो यागभार-ज्यताम् अनेन “मन्त्रसा येन वर्तते तदेवास्य हि देवतम्” इत्यभिप्रेतं स्पष्टीकृतं कथमारम्भणीयं इत्याह—य इति । सम्भाराः साधनानि तैरयं वक्ष्यमाणविधिः साध्यताम् ॥ २५ ॥

अधमित्यनेनाभिप्रेतं प्रकारं दर्शयति—पच्यन्तामिति चतुर्भिः । पाकाः पच्यन्तां क्रियन्तां सूपपायसादिशब्दास्तत्पाकपराः यद्वा पाकशब्दोऽत्र बहुलग्रहणादसंज्ञायामपि “अकस्तरिच कारकं संज्ञायाम्” (३।३।१६) इति कर्मणिघञन्तः पक्तव्याः पच्यन्तां इत्यर्थः सूपान्ताः पायसादय इति पित्र्यपाकक्रमविपर्ययोत्तनार्थमुक्तं तत्र सूपादयः पायसान्ता हि पच्यन्ते सम्पावादयो गोधूमादिविक्रियाः सर्वदोहः व्रजे कृत्स्नं क्षीरं गृह्यतां पायसाद्यर्थमेकत्र समुद्धृत्यतामित्यर्थः ॥ २६ ॥

तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो बहुगुणं षडसोपेतमन्नं च युष्माभिः देयं यागशोभार्थं भक्षोत्पादनार्थञ्चाह—हूयन्तामिति । ब्रह्मवादिभिः ब्राह्मणैः सम्यक् यथावत् अग्नयः हूयन्ताम् धेनुसहिता दक्षिणाः ता एव दक्षिणा वा देयाः ॥ २७ ॥ श्वादिभ्योपि यथायोग्यमन्नादिकं देयं श्वपर्यन्ताः अन्नादिभिस्तर्पणीया इत्यर्थः । तथा गवां यवसं तुणं दत्त्वा गवांमिति सम्प्रदानस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी गिरये गोवर्जनाय बलिर्दीयताम् ॥ २८ ॥

* गार्हपत्यादिद्वयापेक्षया इति ब्रह्मचरमुद्रितपुस्तके ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ २५ ॥

सूपो मुद्राक्षम अम्भः केवलाक्षं संयावः मिश्रबहुतः मुद्र-
मिश्रोदनो वा अपूपं पिष्टकृतं शङ्कुली पैष्ठिका मण्डलाकृतिः
सर्वदोहः क्षीरदधितक्रादिकः ॥ २६ ॥

बहुगुणं षडसोपेतम् ॥ २७ ॥

यवसं तृणचूचिका गिरये गिरिसन्निहिताश्च तन्नाम्ने हरये ॥
२८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तस्मादाजव्यक्त्वात् अत्र सर्वत्र प्रसिद्धेः ब्राह्मणा अपि संग्रहीता
देवतानां समुच्चयात् मन्त्रस्य चैकत्वात् देवतात्रयाराधनात्मक-
एवायं मन्त्रः तथापि गोवर्द्धनस्य माहात्म्यविशेषदर्शनास्तदीयता
प्रसिद्धिः ॥ २५ ॥ २६ ॥

क्रमविधिमाह—हूयन्तामिति । स्वच्छकृता इत्यादिकानि प्रो-
चनार्थमुपलक्षणाणि ननु विशेषणानि तानि विनापि फलसिद्धेः
अतस्तत्तत्पूजानन्तरं तत्तत्प्रदाक्षिणामोजनानन्तरं श्रीगोवर्द्धन-
परिक्रमः गोधनानि पुरस्कृत्येत्यादि पृथगुक्तेः ॥ २७—२८ ॥

श्रीमद्वल्गुभाचार्यकृतसुबोधनी

अतः वैष्णव एव यागः कर्त्तव्य इति चकव्ये गवां ब्राह्म-
णानामद्वेषश्च मन्त्र आरभ्यतामित्याह—तस्मादिति यदि युक्ति-
रेव प्रमाणं तदा श्रुत्यनुसारिण्येषा भवतीति गिरिवनेचराणा-
मेष एव याग उचितः चकाराद्भद्रदेवताः सर्वा एव
वैदिक्यः परिग्राह्याः अयमिति गोसवात्मकः अयाजयद्गोसवे-
नेति वाक्यात् गोसत्रादयमतिरिक्त एव लौकिकः अस्य विधानं
भगवानेव वक्ष्यति अनेनैतद्व्यापितं युक्तिसिद्धमपीश्वरयुक्ति-
सिद्धमेव ग्राह्यं न तु लौकिकयुक्तिसिद्धमिति ननु इन्द्रार्थे
द्रव्याणि सत्त्वादितानि कथमेतैरन्यसाधनं तत्राह—य इन्द्र-
यागसम्भाराः आज्यादयः तैरेव अयं मन्त्रः साध्यतां मन्त्रपदेन
च सर्वदेवोपकारो व्यापितः तत्र त्वेक एवेन्द्रः तुष्यतीति
अज्ञानात् कृते सर्वत्रैव व्यवस्था अन्यस्मै हस्तमपि हविरा-
च्छिद्यान्यस्मै देयमिति यस्य हविर्निरूपते पुरस्तात्तन्मा अङ्गु-
देति त्रेधा तन्मुद्रान्विमज्जे मध्यमाः स्युः स्ताननगणे दात्रे
पुरोडाशमष्टाकपात्रं निर्वपेत् ये ह्यविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्र
इत्याद्यङ्गुदेष्टौ कालभ्रमात्पवृत्ता इष्टिरन्यथा क्रियते तथा
प्रकृतेपि युक्तिभ्रमात् इन्द्रार्थमपि संभृताः अन्वार्थमेव कर्त्त-
व्याः ॥ २५ ॥

तस्मादागादत्र विशेषमाह—पच्यन्तामिति । लौकिको-
त्सवपुरःसरे तु प्राकृतानां महानुत्साहो भवतीति स्त्रीणाम-
प्यत्रोपकारो भवतीति च विविधाः पाका भजनजलपचनतैल-
घृतदुग्धदद्यादिषु च पाकाः परिगृहीताः तेन ज्ञानविधानि
मक्ष्याणि सेत्स्यन्ति तेषां सर्वेषामन्ते सूपः कर्त्तव्यः पकाभा-
दीनां करणे भूयान्काक्षी लगति अतः प्रथमतः सूपकरणे

सोम्यतामापद्यते पायसं हि बहुदुग्धे अल्पीयांसस्तदुद्धा दत्ता
अल्पाग्रावेव पच्यमाना महता कालेन पच्यन्त इति पायस-
मादौ कर्त्तव्यं अथवा देवानां प्रथमतः पाकः मध्ये लौकि-
कानां महतां प्राकृतानां सूपमात्रमिति ततो यत्कर्त्तव्यं तदाह,
संयावः गोधूमचूर्णसारांशाः पूर्वदिवस एव पच्यमाना महता
कालेन सिद्धा भवन्ति सोऽपि ग्राह्यः अपूपाः गुडमिश्रितपूर्ण-
निष्पादिताः पाकाः स्नेहद्रव्येषु शङ्कुल्यः नाक्षाकरेण भ्रम-
सुद्धाः मक्ष्यविशेषाः सर्वे एवाद्यतनो दोहः गृह्यतां दुग्धस्य विक्रि-
यादि विनियोगो न कर्त्तव्यः चकारात् अशक्यं वरसेष्य एव
देयमिति ॥ २६ ॥

ततः अलौकिको देवानामर्थे होमः कर्त्तव्य इति सम्यक्-
विधानपूर्वकं ब्राह्मणाः स्वरूपत उत्तमाः ब्रह्मवादिनो ज्ञानतः
ततो होमानन्तरं प्रत्यक्षदेवता ब्राह्मणा इति तेषुः अत्र
बहुविधं पकाभादिसहितं देवं वो युष्माभिः युष्माकं वा एतत्
कर्त्तव्यं ब्राह्मणान् प्रति वो युष्मभ्यमिति धेनवश्च दक्षिणात्वेन
देयाः ॥ २७ ॥

ततः अन्वेष्यो देयमित्याह—अन्वेष्य इति । क्षत्रियवैश्यादि-
वर्गेषुः ततः श्वचायडालपतितेषुश्च एते बहिर्बलिभुजः अतोऽन्ते
अदैवतत्वात् निरूपिताः श्वचायडालपतितवायसेष्यो बलिरिति
पर यथायोग्यं ततो गोक्षयां यवसं देवं चारणार्थं न प्रस्थाप-
नीया ततो गिरये पर्वताय बलिर्देयः सर्वमेवात्रमुत्तमं पर्वतसमीपे
राशीभूतं कर्त्तव्यम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ब्राह्मणानामाशिषोऽस्माकं प्रलक्षफला इति तेषुपि पूज्या इति
स्मृते तानप्यनुकूलब्रह्माह—तस्मादितिसम्भाराः साधनानि ॥ २५ ॥
पाका अन्नव्यञ्जनादयः सूपान्ता इति सूपस्यौष्णं पायसा-
दय इति पायसस्य शैत्यमपेक्षितं भवतीति भावः । संयावादयो
गोधूमादिविक्रियाः सर्वेषामेव ब्रजवासिनां दोहः कोहोत्थदुग्ध-
दद्यादिसञ्जयः ॥ २६ ॥

यागशोभार्थं अहोत्यादनार्थं चाह—हूयन्तामिति । भेजुसहि-
ता दक्षिणाः वो युष्माभिः ॥ २७ ॥

स्मृते अन्त्यजपर्यन्तान् सर्वानेव ब्रजवासिनोऽनुकूलब्रह्माह—
अन्वेष्य इति । बलिः गन्धपुष्पाद्युपचारः ॥ २८—२९ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मात् गवादीनां मन्त्रः आरभ्यतां सम्भारा साध-
नानि ॥ २५ ॥

पच्यन्तां क्रियन्ताम् ॥ २६ ॥

वो युष्माभिः ॥ २७ ॥

यवसं तृणम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

स्वलङ्कृता भुक्तवन्तः सनुलिप्ताः सुवाससः ।

प्रदक्षिणं च कुरुत गोविप्रानलपर्वतान् ॥ २६ ॥

एतन्मम मतं तात ! क्रियतां यदि रोचते ।

अयं गोब्राह्मणाद्रीणां मह्यं च दयितो मखः ॥ ३० ॥

श्रीशुक उवाच ।

कालात्मना भगवता शक्रदर्पजिघांसता ।

प्रोक्तं निशम्य नन्दाद्याः साध्वगृह्णन्त तद्वचः ॥ ३१ ॥

तथा च व्यदधुः सर्वं यथाह मधुसूदनः ।

वाचयित्वा स्वस्त्ययनं तद्व्येण गिरिद्विजात् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

ताते गो ब्राह्मण और गोवर्धन पर्वत इनके यज्ञको आरम्भ करो और कृष्णकी याचातको सुनके नन्दराव बोले, कि—बाला! तू जो यज्ञ कहें वाऊ को कर देंगे, नेक इन्द्रकी यज्ञ होय जानवे, तब भीकृष्ण बोले, कि—नहीं बावा! जो इन्द्रके यज्ञकी सामग्री लेबाइ कीनी हैं तिनही तें या यज्ञको आरम्भ करो ॥ २५ ॥

वृद्धगोपनेने पूछी कि बाला! यायज्ञकी कैसी विधि है, तब कृष्ण बोले कि मैंहंतो कहूँ कि—नाना तरह के पकाज धन-बावो सबते पहिले खीर और सबते पीछे दाल और बीचमें मोहनभोग पूजा पूरी तैयार करो और सम्पूर्ण दूध इकठोरो करो ॥ २६ ॥

और जो वेद पढ़न वारे ब्राह्मण हैं ते मखी भांति अग्नि में हवन करें, तिन ब्राह्मणन को बहुत गुण वारो अन्न देओ, और गऊन को दान करो, और बहुत सी दक्षिणा देओ ॥ २७ ॥

और कुत्ता चाण्डालसोंलेके पतित पठ्यन्त सबको बयायोग्य भोजन कराओ गऊन को घास देके गोवर्धन पर्वत को बलिदेओ ॥ २८ ॥

श्रीशरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

सर्वान् शिरः कम्पेनालुमोदयन्नाह-गोब्राह्मणाद्रीणामिति । मह्यं मम च ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तद्व्येण तेन महेन्द्रमखद्व्येण गिरिद्विजात् प्रात बया-ययम् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तं चाप्यकृत्यवदिदं दुःखसाध्यं किन्तु परमसुखप्रयमेवेत्याह, स्वलामिति । भुक्तवन्त इत्यत्र प्राक् पश्चादिव सुशब्दप्रयोगो वरिष्ठः

प्रत्येव तद्वचनौचित्यात् अद्यप्येकदैवात्र गवादीनां परिक्रम-विधानं तथापि तत्तत्पूजान्ते पृथक् पृथगेव ज्ञेयं पूजान्तकर्त्तव्य-त्वात् तस्य अत एव "गोघनानि पुरस्कृत्य गिरिचक्रः प्रदक्षिणाम्" इति गिरेः परिक्रमः पृथगेव वक्ष्यते उदाहरिष्यमाणा हरि-वंशवचनेन च नान्यथार्थः कल्प्यते स्वलङ्कृता इत्यादिकानि तु न विशेषणानि किन्तु प्ररोचनार्थमुपलक्षणाणि ततो नाङ्गत्वे प्रविशन्ति तदभावेपि तन्निःस्पृहत्वेपि तत्सिद्धेः तस्मात् गवा-दीनां भोजनात् पूर्वमेव परिक्रमः अद्रेस्तु महाभोजनसमाधो-नायैव तत्पश्चादिति गवां च पूजा न सर्वासाम् असङ्ख्यत्वात् किन्तु मुख्यानामेव तत्तत्पूजासां परिक्रमश्चाल्प इति ॥ २६ ॥

हे तातेति यदि मायि स्नेहो वर्त्तते तर्हि क्रियतामिति गूढो भावः यदि रोजत इति पूज्येषु तथैवोक्तैर्योग्यत्वात् तेन च विनयविशेषेण तत्कृत्यतामेव सम्पादयति । किञ्च, अयं गोब्राह्म-णाद्रीणां मह्यं च दयितो हित इत्यर्थः । हितार्थयोगेहि चतुर्थो भवति कथमपि स्निहितं ज्ञात्वा मखितस्यैव च भव-देककसंख्यतामनुभूय भवतामिदं प्रार्थये न केवलं युक्ततामेव निश्चित्येति भावः ॥ ३० ॥

कालस्यापि आत्मना प्रवर्त्तकेनेति सर्वेषां तदेकाधीनत्वं सूचितम् अयं च तद्वचो ग्रहणे हेतुः यद्वा, परमशक्तिमत्त्वम् अत इन्द्रदर्पहतिस्तस्यैवत्कर इति भावः यद्वा, यदा शक्रयागः प्रवर्त्तितः तदानीं स एव प्रवृत्तः अधुना चायमेवेति तदिच्छपैव सर्वं प्रवर्त्तते तामतिक्रमितुं कः शक्नोतीति भावः यद्वा कालः इयामल्ल आत्मा देहा बध्येति इयामसुन्दरेत्येत्थं । तत्सौन्दर्येण सर्वे वशीकृताः किं पुनर्वचनेनेति भावः यद्वा, कलमनि जगद्विस्तमाकर्षतीति कालः आत्मा स्वभावो यस्य तत्तद्वचनाङ्गी-करणीमिदं न चित्रमिति भावः । शक्रस्य यो दर्पः पूज्यमानस्यापि स्वपित्रादिषु प्राकृतगोपहृष्ट्या तेषां सम्बन्धेन स्वस्मिन्नापि मर्यादहृष्ट्या बाढमनादरात्मकः य एव "महो भीमदम्भाह्मास्यं गोपानां कान्तमौकसाम् । कृष्णं मर्त्यमुपाभित्य ये चक्रुर्देवदेवनम् ॥ इति प्राकट्यं लक्ष्यमानः तस्य स्वयम् ज्ञायमानस्य जिघांसया अत एव मन्थुजनयन्नित्युक्तम् अन्यथा भयमेव स्यात् न मन्थुः मन्थु-जननं चेदं तत्सम्बन्धेनैव तद्व्यन्तकदर्थनेच्छयेति ॥ ३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अत एवाह—तथाचेत्यङ्केन । तद्विशेषश्च श्रीहरिवंशे—

“आनन्दजननो घोषो महान् मुदितगोकुलः ।

सूर्यप्रणादघोषश्च वृषभाणां च गर्जितः ॥

हम्भारवश्च वत्सानां गोपानां हर्षवर्धनः ॥

दध्नी हृदः सरावर्तः पयःकुल्यासमाकुलः” ॥

इत्यादि मधुसूदन इति परमसामर्थ्यसूचनेन शक्रासेषां भयाभावं बोधयति श्रुत्वेण मधुपवत् सारग्राहीमिष्टरसस्य विशेषेण भोक्ता चेति तस्य प्रियतमदासवर्षमस्रप्रवर्त्तनं तत्र च संक्षयमाणातद्वलिभोजनादिकं युज्यत एवेति भावः वाचयित्वेति सार्द्धद्वयकेन सङ्कुचयैवानुधत्ते क्रमस्तु श्रीकृष्णोक्तविध्यनुसारेणैव श्रेयः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शोभनानि वासांसि तेषां तथाभूताः गवादीन् प्रदक्षिणं कुरुत ॥ २६ ॥

हे तात ! एतदेवस्मिधं कर्मास्माभिः कर्त्तव्यत्वेन मम सम्मतं यदीदं रोचते तर्हि क्रियताम् अयं मनुक्तो मखो गवादीनां मह्यं मम च दयितः प्रियः गवाद्यन्तरात्मनो मम प्रीतिकर इति गूढोऽभिप्रायः ॥ ३० ॥

शक्रस्य दर्पनाशे चिकीर्षता कालात्मना कालरूपेण बहिः कालरूपेणान्तः पुरुषरूपेण च नियमयतेति भावः । तेन भगवता प्रोक्तं निशम्यातद्विदः शक्रदर्पजिघांसामजानाना अपि नन्दाद्यास्तत्साध्वगूढज्ञभ्युपजग्मुः ॥ ३१ ॥

ततो यथोक्तं चक्रुः तदेवाह—वाचयित्वेति । स्मृत्ययनं पुण्याहं तद्द्रव्येण इन्द्रयागार्थद्रव्येण गिरिं द्विजांश्चोद्दिश्य ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शक्रदर्पजिघांसया शक्रादिदेवानाम् असुरावेशाद्वर्षादिकं भवति तदनुग्रहार्थं तद्वर्षादिहननेच्छया तदुक्तम् अत्यल्पस्त्वसुरावेशो देवानां च भविष्यतीति ॥ ३१—३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अयं गवादीनां मखो मह्यं मम च दयितो हितः शक्रस्य वर्षोऽयं श्रीगोकुले श्रीकृष्णेच अवज्ञात्मकः अहो श्रीमदमाहात्म्यमित्यादिना व्यक्तीभाषित्वात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

वाचयित्वादिकम् अनुवादमात्रं न क्रमतात्पर्यकम् ॥ ३२॥३४ ॥

श्रीमद्वलमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः सर्व एव यथं स्त्रियो बाह्याश्च स्वलङ्कृताः भुक्वन्तः कृतभोजनाः ततश्चन्दनादिलेपनयुक्ताः तत उत्तमकञ्जुकादिवस्त्राणि परिधाया गोवर्धनस्य प्रदक्षिणं कुरुत चकाराह्वानं-

स्यापि गवां विप्राणांभरीनां च प्रदक्षिणं च कर्त्तव्यं पूर्वता अन्येऽपि तत्समीपस्थाः आचाराद्वोवर्धन एव वा ॥ २९ ॥

ननु, किमेतद्वैदिकम्? वैदिकादिस्वन्मतरदाहोस्विद्युक्तिसिद्धं केवल्युक्तिसिद्धत्वे पूर्वयुक्तिसिद्धम् इन्द्रयाग एव कथं न क्रियत इत्याशङ्क्याह—एतन्मममतामितिभवद्गिरिद्रो वा अहं वा परिग्राह्यः मत्परिग्रहे एतन्मम मतदुर्लभं इन्द्रपरिग्रहे तु इन्द्रयागः कर्त्तव्यः तात इति सम्बोधनात् अत्र स्नेहोप्यधिकः सेत्स्यति अतः क्रियतां तथापि निर्वन्धेन न कर्त्तव्यं तथा सत्यभञ्जयाकृतमकृतं स्यात् किं च, अयं यागः गवां ब्राह्मणादीनां मम च दयितः चकाराह्वानामपि प्रियश्चायं यागः यतो मह्यं मत्सम्प्रदानकमेव एवं सर्वथा तत्परिग्रागेनैतत्कर्त्तव्यमिति ज्ञापितम् ॥ ३० ॥

हृदयपूर्वकं भगवत आज्ञापितमिति तेषां हृदये समागतमिति वदन् तथा कथने हेतुमाह—कालात्मनेति । अयं दुष्टनिराकरणार्थं कालात्मा जातः कालस्य आत्मा आधिदैविकरूपः अन्तर्धामी वा जातः तादृशोऽपि न स्वरूपात् प्रच्युत इत्याह—भगवतोति । तथाऽकथने हेतुः शक्रदर्पजिघांसतेति गर्वस्तस्य दूरीककर्त्तव्यस्तदुपकारार्थं समागते भगवति तेनावश्यमनुवृत्तिः कर्त्तव्या तथासति लीला पुष्टा भवति भूयांश्च निरोधः कर्त्तव्यो न भवेति अनुवृत्त्यकरणं च गवां त एवैश्वर्यम् तत्र हेतुः अधिकारित्वाच्च निराकर्त्तव्यम् अतो भ्रमशास्त्रप्राप्तमेव तस्य निराकृतवान् अतस्तेन प्रोक्तं निशम्य सोधनं श्रुत्वा मुख्या एव नन्दाद्याः साधु तद्वाक्यं यथा भवति तथा अगृह्णन्त तदुक्तोऽर्थोऽङ्गीकृतः ॥ ३१ ॥

ततस्तथैव कृतवन्त इत्याह—तथाचेति । विधानपूर्वकं कृतवन्त इति वक्तुं वाचयित्वा स्वस्मयनमित्युक्तवान् स्वस्तिवाचनं पुण्याहवाचनं ततः पूजनामर्चा ब्रह्मणामिव निमन्त्रणप्रथमेतत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मह्यं मम ॥ ३० ॥

कालात्मना इन्द्रमखसंहारकेण ॥ ३१ ॥

तद्द्रव्येण इन्द्रमखद्रव्येण गिरिद्विजान् गिरये द्विजेभ्यश्च ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उपदिष्टार्थमुपसंहरति—एतदिति । परमां सर्वयज्ञदेवतां शनैः सूचयति—मह्यमिति ॥ ३० ॥

कालात्मना कालशक्तिना ॥ ३१ ॥

गिरिद्विजान् प्रति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

सुन्दर वस्त्र आभूषणान्कं पहिरकें शृङ्गार करिके भोजन करिके गौ ब्राह्मण आग्नि और गिरिराज की परिक्रमा करो ॥ २६ ॥

उपहत्य बलीन् सर्वानादृता यवसं गवाम् ।
 गोधनानि पुरस्कृत्य गिरिशक्रः प्रदक्षिणम् ॥ ३३ ॥
 अनांस्यनडुद्युक्तानि ते चारुह्य स्वलङ्कृताः ।
 गोप्यश्च कृष्णवीर्याणि गायन्त्यः सहिजाशिषः ॥ ३४ ॥
 कृष्णस्त्वन्यतमं रूपं गोपविश्रम्भणं गतः ।
 शैलोऽस्मीति ब्रुवन् भूरि बलिमाददबृहदपुः ॥ ३५ ॥
 तस्मै नमो व्रजजनैः स चक्रे आत्मनात्मने ।
 अहो पश्यत शैलोऽसौ रूपी नोऽनुग्रहं व्यधात् ॥ ३६ ॥

भाषाटीका

हे पितः ! यह मेरी सलाह है जो तुम को रुखे तो करो यह यह गौ ब्राह्मण गोवर्धन पर्वत को और मोड़ प्यारो है ॥ ३० ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-इन्द्र को गर्व दूर करके को काल-रूप भगवान् ने जो कष्टों ताकू सुनकर नन्द ते आदि लोके सवरे व्रजवासी कृष्ण को वचन भले प्रकार मानत भये ॥ ३१ ॥

सगरे व्रजवासी जैसे मधुसूदन ने कही तैसेही करन भये ब्राह्मणन से स्तुति वाचन कराय के पूजा की सामग्री ते गिरिराज की पूजा करत भये ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

बलीनुपहत्य दत्त्वा आदृताः सावराः ॥ ३३ ॥

अनडुद्युक्तान्युत्तमानडुद्भिर्युक्तानि सहिजाशिषो द्विजा-शीर्षिः सहिताः ॥ ३४ ॥

गोपविश्रम्भणं गोपानां विश्वासजनकं रूपं गतः प्राप्तः सन् बलिमुपहारमाददमक्षयत् ॥ ३५ ॥

तस्मै आत्मने आत्मना स्वयं व्रजजनैः सह नमश्चक्रे अहो इति सार्धश्लोकं पठन् ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आदृता इति कर्तव्यार्थम् ॥ ३३ ॥

कथं चक्रु स्तदाह—अनांसीति । तद्विशेषश्लोको हरिवंशे—

“ततो निराजनार्थं वै वृन्दशो गोकुलानि वै ।

परिवन्तुर्गिरिवरं सवृषाणी समन्ततः ॥

ता गावः प्रदुता दृष्टाः सापीडकनकाङ्गदाः ।

सस्रगापीडशृङ्गाभ्राः शतशोऽथ सहस्रशः ॥

अनुजगमुश्च गोपालाः कालयन्तो भनानि च ।

मक्तिच्छेदानुलिताङ्गा रक्तपीठासिताम्बराः ॥

मायूरचित्राङ्गादिनो भुजैः प्रहरणावृतैः ।

[२१०]

मयूरपत्रचित्रैश्च केशवन्धैः सुयोजितैः ॥

बभ्राजुरभिकं गोपाः समवाये तदा तु ते ।

अन्ये वृषानारुहन्त्यन्ति स्म परे मुदा ॥

गोपालास्त्वपरे गावैर्जगृहुर्वैगगामिनः” । इति ।

अत्र गोकुलानीति गोकुलस्था जना इत्यर्थः । सवृषाणीति तानि च निजनिजभेदः सह वर्तमानानीत्यर्थः । गोप्यश्चानांस्यारुह्य प्रदक्षिणं चक्रुः चकाराभ्यामुभयेषामपि प्राधान्येन परिक्रमणो निर्विशेषमुक्त्वा श्रीगोपीनां कश्चिद्विशेषमाह कृष्णस्य वीर्याणि श्रीगोवर्धनयज्ञप्रवर्त्तनान्तानि गायन्त्य इति सहिजाशिष इत्यनेन विप्रा अपि सखी काः मदक्षिणं चक्रुरिति सूच्यते ॥ ३४ ॥

इन्द्रयागादपि स्वप्रवर्त्तितयागस्यास्य परमोत्तमत्वं दर्शयन् तस्मिन् विश्वासे नितरां जनयन् गोवर्धनमिषेण पृथक् स्वयं तस्मूर्तिराविर्भूय तद्बलिस्वामिनं निजदासवर्गं तं गोपांश्च सर्वा-नानन्दयन् बलिदानानन्तरमेव साक्षात् तद्वर्त्ति ब्रुवन् इत्याह—कृष्णस्त्विति । तुशब्दः पूर्वतो विशेषे अन्यतममिति बहूनां प्रकर्षेण मन्त्रिधानात् अतस्तदा सर्वकर्मसमाधानार्थं सर्वगोपगोष्ठी सन्तोषार्थमलक्षितं बहूनि रूपाययाविष्कृतानि इति लक्ष्यते तस्मिन् प्रकर्षश्च वृहत्त्वापेक्ष्येति रूपमाकारम् अत एव बृहद्व-पुण्यस्य तम् अत एव भूरि प्रचुरतरमपि बलिं तं सर्वमेव अभुङ्क्त एवं सर्वगोकुलवासिनां तादृशप्रेमेच्छातस्तस्य च तथाबालसात-स्तथा भोजनमिति च श्लेषम् । तदुक्तं हरिवंशे—

तं गोपाः पर्वताकारं दिवस्त्रगनुलेपनम् ।

गिरिमूर्द्धिस्थितं दृष्ट्वा दृष्ट्वाः जग्मुः प्रधानतः” ॥

इति ॥ ३५ ॥

तस्मा इत्यर्थकम् । कृष्ण इत्यनुवर्त्तते व्रजजनैः सहेति व्रज-जनानामप्राधान्यं व्यज्य कृष्णस्य भक्त्यतिशयव्यञ्जकत्वं व्यञ्जितं चक्रे आत्मनेति आकारेपि परे पूर्वरूपत्वमार्थम् आत्मना स्वय-मेव तत्र नानाजनवचनं अहो इति सार्धकम् रूपी प्रत्यक्षः सन्नित्यर्थः । अनुग्रहं व्यधात् रूपित्वेन साक्षाद्वदव्यादनादिना च ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गिरिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बलिं गवां यवसं च समप्यं सर्वं नन्दादयः आदरयुक्ता गोधनान्यग्रतः कृत्वा प्रदक्षिणं च चक्रुः ॥ ३३ ॥

अनडुष्टुकानि वृषभयुक्तान्यानांसि शकटान्यारुह्य ते नन्दादयः स्तथा ब्रह्मङ्कृता गोप्यश्च द्विजानामाशीर्वादसहिताः कृष्णस्य चेष्टितानि गायन्त्यो गिरिं प्रदक्षिणं चक्रुरित्यन्वयः । कथमयमचेतनो गिरिर्बलिं गृह्णाति कथन्तरामस्माननुगृह्णाति चेत्यादि रूपां नन्दादीनामाशङ्कामपनुदन् कृष्णः स्वयं गोपानां विश्वासकरं लम्भ्यगतमेकमन्यस्य रूपं प्राप्तस्तत्र ब्रह्मपुष्मान् गिरिर्मुनिश्च स्थित्वा शैलोस्मीति भुवन्बलिं स्वीकुर्वन् ॥ ३४—३५ ॥

पुनर्गोपमध्यगतेन रूपेण अहो इत्यादिना सार्द्धश्लोकं पठन् गोपजनैः सह महात्मने बृहद्वपुषे स्मृत्वा एव तस्मै गिरिरूपाय नमश्चक्रुरित्यन्वयः । अहो इति अहो गोपाः पश्यतासौ शैलः रूपी अस्मद्वपुहतवत्यादानोपयुक्तरूपधरः नोस्माकमनुग्रहं व्यधादकरोत् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतप्रदस्तावली ।

गोपविश्वम्भयं गोपानां विश्वासकरम् आदत्तं भाक्षित-
वान् ॥ ३५ ॥

तस्मै आत्मने पर्वतरूपिणो सङ्कल्प्य नमनमिति तत्राह—
अहो इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

अन्यतन्नामिति तमप्रत्ययेन तदानीं तत्सत्समाधानार्थं अन्यान्यपि ब्रूहिन्ति रूपाणि प्राबुक्तानीति लक्ष्यते बहूनां प्रकर्षे तमप्रकृष्टत्वञ्च बृहत्त्वमात्रेण ॥ ३५—३८ ॥

श्रीमद्बलमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः सर्वानेव बलीनुपहृत्य ग्रहेभ्यो दिग्देवताभ्यः तदङ्गभ्यश्च यथोक्तप्रकारेण बलीन् दत्त्वा पूजाप्रकारानुपहारांश्च ततः स्वयमप्यत्पादयुक्ताः गोधनान्यग्रे कृत्वा गिरिं प्रदक्षिणं चक्रुः प्रकर्षेण दक्षिणो यथा भवति तथा यद्यपि सामान्यकथनेनैव विशेषः समायाति तथाप्यन्यनातिरिक्तं कृतमिति वक्तुं विशेष उच्यते ॥ ३३ ॥

प्रदक्षिणं वा विशेषमाह—अनांसीति । अन्यथा क्लेशः स्यात् भगवत्परता चे न स्यात् अतः अनांसि अनडुष्टुकानि कृतानि ततः अनास्थिब्रह्मकृतानि अनडुष्टश्च ते गोपाः तान्यारुह्य चकारुणाकृष्ट्यापि अन्यान्वा आरोग्यं सुष्ठु ब्रह्मङ्कृता जाता ये ब्रह्मङ्कारा अर्धो न भवन्ति गोप्योप्यारुह्य प्रदक्षिणं चक्रुरिति सम्बन्धः । चकारादप्यारुह्य स्त्रियः कृष्णस्य सदानन्दस्य स्वार्य-
मेवावतीत्यस्य वीर्याणि पूतनानिराकरणादीनि गायन्त्यो जाताः अनेन कर्मण्यङ्गवैकल्यं च निराकृतं सत्यो द्विजाशिषश्च जाताः सतां द्विजानां सतां वा भगवद्दीयानां द्विजानञ्च अनेनाऽस्मित्यागे आक्षय्यानामञ्जतोषः स्त्रीणां चेति निरूपितम् ॥ ३४ ॥

ते हि प्राकृता गोपाः दृष्टमेव मन्यन्ते अतो विश्वासाद्यै रूपान्तरं कृतवानित्याह—कृष्णस्त्विति । अन्यतममन्योऽन्यतमः अस्मा-
द्रूपादतिविबलत्वाः अतिस्थूलः रूपान्तरमेव तत्पर्वतस्याधिदैविकं रूपमिति पञ्च व्यावर्त्तयति तुशब्दः गोपानां विश्वम्भयं विश्वासं गतः विश्वासो यत्र तादृशे रूपे दृष्ट एव तेषां विश्वास इति विश्वासो भगवद्विषयक इति तदा इत्थं बलिं बुभुजे तदा गोपैः कस्त्वमिति पृष्टः शैलोस्मीति वदन् इति—
शब्दः प्रकारवाची कश्चित् प्रति गोवर्द्धनोऽस्मीति कश्चित् प्रति शैलोऽस्मि कश्चित् प्रति पर्वतोऽस्मीत्येवं वदन् एवं भूरि-
बलिमादत्तं पकाज्जादिकं बहु भक्षितवान् पर्वतस्थान् सर्वानेव तर्पितवान् ॥ ३५ ॥

ततः कषाञ्चित् संदेहोऽपि भवेदिति सर्वान् प्रदर्श्य नमस्कारं करोति—तस्मा इति । व्रजजनैः सह तस्मै नमश्चक्रे आत्मना स्वे-
नैव आत्मने स्मर्य आकारस्त्वत्र वैदिक प्रक्रियया लुप्तः “मन्त्रे-
ष्वाङ्ग्यादेरात्मनः ६।४।१४ इति सूत्रात् मन्त्रेषु आङ्गि परे सत्यात्मन्-
शब्दस्यादेव शर्णाकारस्य लोपो भवतीत्यर्थः । आत्मनेति द्वारा-
न्तरनिषेधाय स्वरूपस्य करणता तत्र तत्र स्थिता माया अप-
सारतेति ज्ञापयितुमात्मन इत्युक्तं सर्वथा तदैवेतादिति वचन-
मप्याह—अहो पश्यतोनि । असौ शैलः सर्वान्मकत्वात् आनन्दमयस्य
बीजस्य तथात्वात् अतस्तस्मात्तैव व्यपदिश्यते पश्यतेति
प्रबोधनं विशेषज्ञापनार्थं प्रमाणवस्तु परतन्त्रेऽपि सावधानार्थं
विधियुक्त एव । ननु, शैलो गोवर्द्धनः पृथक् दृश्यते कथमसौ
शैल इति तत्राह—रूपीति । रूपमस्यास्तीति असौ रूपवान् काम-
रूपो ह्ययम् अनो भवतां सन्तोषार्थम् एतादृशरूपं कृत्वा भुङ्क्ते
इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायर्थदर्शिनी ।

तद्व्येण इन्द्रमखद्व्येण गिरिद्विजान् गिरये द्विजेश्वरश्च
उपहृत्य दत्त्वा आहताः कृष्णेन गवां गोभ्यः अनडुष्टरनोवा-
हकैर्वैभुक्तानि ते गोपाश्च गोप्यश्च प्रदक्षिणं चक्रुः सद्भिजाशिषः
गीर्षमानाभिर्द्विजाशीभिः सहिता द्विजकर्तृकाशिषोपि गायन्त्य
इत्यर्थः ॥ ३३—३४ ॥

स्वप्रवर्त्तितयागस्यासाधारणमुत्कर्षं दर्शयन्तत्र सर्वेषां
विश्वासं जनयन् स्वयमेव देवतारूपेण प्रत्यक्षीबभूवेत्याह—कृष्ण
स्त्विति । अन्यतमं गोवर्द्धनपर्वतोपरि द्वितयं पर्वतमिव सर्वेन्द्र-
यवत् स्वरूपं गतः प्राप्तः गोपानां विश्वम्भयं पर्वत एवायमिति
विश्वासो यत्र तत्र शैलोऽस्मीति एतद्देशाधिपतिरहमेव युष्मद्भक्त्या
प्रसन्नः प्रादुरभूत् स्वस्वामिमत्तं धरं वृणुतेति विज्ञूयन् बलिं
नैवेद्यं दूरस्थैर्निकटस्थैः नन्दग्रामादिवर्त्तिमिवा व्रजवासिजनैरप-
रोक्षतः परोक्षतो वा ध्यानेन समर्पमाणं सहस्रकोटिद्वस्तस्ततः
स्ततस्थानादतिदीर्घानतिदीर्घाकृतपाणिभिरादात्तांस्तानानन्द-
यादत्तं भुङ्क्ते स्म ॥ ३५ ॥

ततश्च तस्मै आत्मने आत्मना देहेन स्वयं व्रजजनैः सह
चक्रे आत्मने इत्याकारलोप आर्षः अहो इति सार्द्धश्लोकं
पठन् ॥ ३६ ॥

एषोऽवजानतो मर्त्यान् कामरूपी वनौकसः ।

हन्ति ह्यस्मै नमस्यामः शर्मणो आत्मनो गवाम् ॥ ३७ ॥

इत्यद्रिगोद्विजमखं वासुदेवप्रणोदिताः ।

यथा विधाय ते गोपाः सह कृष्णा व्रजं ययुः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयसिक्यां दशमस्कन्धे इन्द्रमखभङ्गे नाम

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उपहृत्य दत्त्वा ॥ ३३ ॥

सद्विजाशिषः द्विजाशीर्भिः सहिताः ॥ ३४ ॥

गोपविस्त्रम्भणां गोपविश्वासकरं गतः प्राप्तः भूरि बलिं बहु-
पहारम् आदत्त भस्मादत्त ॥ ३५ ॥ ३५ ॥

भाषा टीका ।

गोवर्द्धन और ब्राह्मणान कूं बडे आदरतें बलि भेट लायकें
गऊन कों सुन्दर घास देकें गोधन कूं आगे करिकें गिरि-
राज की परिक्रमा करत भये ॥ ३३ ॥

गोपी सुन्दर अलंकार करकें बेल जुडे भये गाढान पै
बैठिकें कृष्ण चरितन कों गावती जांय हैं ब्राह्मण आशी-
र्वाद देत जांय हैं ॥ ३४ ॥

इतने में श्रीकृष्ण गोपन के विश्वास के ताई एक दूसरो
बडो रूप धारण करकें बोलत भये, कि—मैई गिरिराज हूं
पेसे कहत भये, और बलि कों लेकें भोजन करत भये ॥ ३५ ॥

और श्रीकृष्णचन्द्र वा रूप कूं व्रज वासिन के साथ
अपन कूं आपही नमस्कार करत भये और बोले, कि—अहो
आश्चर्य है देखो ये गिरिराज हैं इतने रूप धारण करके
हम सबन पै बडो अनुग्रह कीनो है ॥ ३६ ॥

श्रीभरद्वाजमिकृतभाषार्थदीपिका ।

कामरूपी सर्पादिरूपः अस्मै अद्रये शर्मणो ज्ञेमाय ॥ ३७ ॥

कर्मवालं प्राकृष्टभावो गुणो वा कर्माङ्गं वा तद्वशो वा महेशः ।
चार्ताकर्त्री देवतेतीयमुक्ता देवचोभेषयमतीतत्वमीष्टा ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीभरद्वाजमिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अमर्त्याश्च निहन्तीत्याह—एष इति । अवजानतः अवस्थां कुर्वतः
सर्वेषां साक्षात्तावदशेषबलेः स्वयमेव भक्षणं दृष्टेति भावः ।
यद्वा, यागाकरणानादरं कुर्वन् इति पुनः पुनस्तद्यागोऽभिप्रेतः
मर्त्यान् मरणाशीलान् तत्रापि वनौकसः गृहद्वाराद्यावरणशून्या-
निति हनने सुकरत्वं दर्शितम् हे वनौकस इति वा चकाराद्रवा-
दीनां रोगोत्पादनादिना पीडयति चेति पाठान्तरे हि यस्मात्
हन्ति अतो वयं नमस्यामः वन्देमहि आत्मनो गवां च
शर्मणो । यद्वा, आत्मनी या गावस्तासामिति गवां शर्मणोव तेषां
जीवनसिद्धः अत्र पित्रादिष्वपि नमस्कारप्रेरणेयं तेन रूपे-
णावतारान्तरेणैव पुत्रत्वाभावात् विरुद्धा नारायणादिषु तेषां
तथा व्यवहारात् एतद्वन्तरं सात्वान्तरे बृहन्मूर्त्तेश्च
श्रीहरिवंशे—

अथ प्रभृतिचेज्योऽहं गोषु चंदस्ति वो दया ।

अहं वः प्रथमो देवः सर्वकामकरः शुभः ॥

मम प्रभावाच्च गवाममृतान्येव भोक्ष्यथ ।

शिवश्च वो भविष्यामि मङ्गलानां वने वने ॥

रस्येऽहं सह युष्माभिर्यथा दिवि गतस्तथा ।

ये चेमे प्रथिता गोपा नन्दगोपपुरोगमाः ॥

एषां प्रीतः प्रयच्छामि गोपानां विपुलं धनम् ।

पर्याप्नुवन्तु विप्रा मां गावो वत्ससमाकुलाः ॥

एवं मम परा प्रीतिर्भविष्यति न संशयः । इति ॥ ३७ ॥

वासुदेवेन सर्वाभिष्टात्रा प्रचोदिता इति तेषां तदुपदिष्ट
विध्यनतिक्रमः तत्र सर्वात्मना सुखसम्पत्तिविशेषोऽपि दर्शितः
यथा यथावत् सहकृष्णा कृष्णेन सहिता इति प्रीतिविशेषो-
दयेन त्यक्तमशक्तास्तेन मिलित्वैव गोवर्द्धनशानकोणाश्च श्री-
राधाकुण्डात् क्रौञ्चकोपरि स्थितं व्रजं ययुरित्यर्थः । इत्थं देवता-
निराकरणाकर्मवादावतारणेन कर्मणां प्राधान्यं स्थापितं तत्र
संस्कारवशेनैव कर्मं प्रवृत्तिरिति संस्कारस्य कर्ममूलकत्वेन
कर्मनिष्ठैवाभिप्रेता अतोऽन्तर्यामिणाऽन्यथा प्रेरयन्ते तथानुष्ठीयत
इति न्यायेनाघटमाना कर्मणां शक्तिरपि परिहृता तत्र च
सत्त्वादिगुणस्वभावेन जीविकावश्यं सिद्ध्यति तदर्थप्रयासा-
भावेन कदाचित् कर्मलोपश्च निरस्तः योगेक्ष्मकृत्तजोपजीव्या

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथैवपूजोक्तेः इति सर्वथा कर्मणां प्राधान्यमेव दृढीकृतं तच्च सर्वमशेषकर्मप्रधानमिजभक्तिपरतार्थमेव भक्तिपरतायाश्च मुख्य अक्षयं तद्वत्कार्त्तनम् इति हरिदासभीगोवर्द्धनपूजनमिति सिद्धान्तः अत्र निगूढश्चायं भीकृष्णामिप्रायः योऽहं पूर्णः परमेश्वरः स एव एतेषां पुत्रादिरूपः तस्मात् को नामैषामीश्वरः का वान्या देवता प्रवर्त्तकस्तु तत्प्रेममयः स्त्रभाव एव स्यात् यदि च नरलीलायां देवतास्वीकारस्तदा मज्जिकटसम्बाधिन्य एव युज्येरन् तथापि नरलीलारक्षार्थं न तद्वत्प्रवर्त्तकस्तु तस्मात्त्रिरीश्वर-भीमांसा साङ्ख्यावादापदेशेनैव तत्तद्वत्प्रवर्त्तकत्वा तथा प्रवर्त्तका-भीति एवमन्यत्रापि सर्वत्रोक्तम् ॥ ३८ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषियाम्

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम्

इति भीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एषकामरूपी यथेष्टरूपग्रहणसमर्थो गिरिरवजानतोऽवहेलनं कुर्वीष्यान् वनौकसो मर्त्यान् हन्ति अत आत्मनोऽस्माकं गवाञ्छर्मणे चैमायास्मै गिरिये नमस्यामः नमः करवाम ॥ ३७ ॥

इति इत्थं वासुदेवेन बोदिता गोपाला अद्रुचादीनां मलं यथाव-द्विधाय कृष्णेन सहिता व्रजं प्रति जग्मुः ॥ ३८ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

(विजयध्वजरीत्या द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥)

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एतद्व्यानन्द एव सङ्गच्छते किञ्च, नोऽस्माकमनुग्रहं व्यधात् इत्यर्थस्वीकारात् अन्यथा प्रदर्शयेद्देवात्मानम् ननु, भुञ्जति न इति । सामान्योक्तिर्नमस्कारवत् समर्थनीया एवं तस्य स्वरूप-मुक्त्वा अग्रेऽपि भजनसिद्ध्यर्थं प्रार्थयतेत्याह—एष इति । अप्रार्थ-नायां बाधकं वदन् अवशमाग्रेऽपि बाधकमाह—अवजानतः अवज्ञां कुर्वतः किमयं करिष्यतीति मर्त्यान् मरणाधर्मयुक्तान् इहं महदनिष्टं इष्टानिष्टवार्ता दूरे वस्तुतो हन्त्येव तस्य हनने सामर्थ्यं प्रकारं चाह—कामरूपीति । कामं यथेष्टं रूपवान् अतः शस्त्री भवति व्याघ्रो भवति सिंहो भवति पलायनं त्वशक्यं यतः सर्वे वनौकसः वनमेव ओकः स्थानं येषामिति अतस्तान् हन्त्येव अहन्ते उपायमाह—अस्मै नमस्याम इति । अप्रतारणार्थ-मात्मानुप्रवेशः हेतुवादोऽयमिति इतरनिषेधे तात्पर्यात् नात्यन्त-माग्रहः कर्त्तव्यः आत्मनः शर्मणे गवां च शर्मणे व्याघ्रा-दीनामभयोपद्रवजनकत्वात् नमस्कार एव महतां प्रतिविधिः तदाह हि शब्दः एवमग्रेऽपि तथा करणसिद्ध्यर्थमेतत्परित्यागे मयं जनयितुं तथोक्तवान् ईश्वरवाक्याच्च तथैव भवेत् ३७ ॥

एवं कारयित्वा बोधयित्वा च पुनः स्वस्थानं प्रापितवानिति उपसंहरति—इतीति । अद्रिगोद्विजानाममलं वैष्णवमङ्कृत्वा वासु-देवेनैवप्रकर्षणं नोदिताः विशेषाकारेण तत्र तत्र तथा तथा बोधिताः यथा यथावद्विधाय भगवदावेशेनैव तत्कृत्वा पुनस्त एव गोपा भूत्वा फलसहिताः व्रजं ययुः स्वस्थानं प्राप्तवन्तः अन्ते प्रत्यापतिरुक्ता अन्यथा तज्जनितमन्त्रदेव किञ्चित्फलं स्यादिति शङ्का स्यात् अतः प्रत्यापतिरुक्ता ॥ ३८ ॥

इति भीमद्भागवते भीमलक्ष्मणमहात्मज भीमद्वल्लभदीक्षित-

विरचितायां सुबोधिन्यां दशमस्कन्धविवरणे

एकविंशोऽध्याय विवरणम् ॥ २१ ॥

भीमाद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराधर्षिणी ।

कामरूपी सर्पादिरूपः हि तस्मात् ॥ ३७ ॥

यज्ञिरीश्वरमीमांसासांख्यगौररीकृतिः ।

तदिन्द्रमखमङ्गार्यं ननु ते सस्मते सतम्

यथाहुः श्रीस्त्रामिचरणा—

कर्मबालं प्राक् स्वभावोशुणो वा कर्मगं वा तद्वशो वा महेशः वाचा कर्त्री देवतेतीवमुक्ता देवक्षोभे यन्मयी नस्वमीष्टा ॥ ३८ ॥

इतिसाराधर्षिण्यां हर्षिण्यां प्रकृतेतसाम्

चतुर्विंशोऽध्यायमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २४ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

एष एव गिरिः कामरूपी यथेष्टमदणसमर्थः अवजानतः

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अवस्थां कुवाणान् अजगरादिरूपेण हन्ति अस्मै कामरूपिणो अद्रये
शर्मणे सुखाय नमस्कृत्यः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोऽध्यायः

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जो पुरुष इनको अवमान करे हैं तिनके से गिरिराज
अथेष्ट धन के जंतु को रूप धारण करके मनुष्यन के मारि

देइ हैं । तासों अपने और गऊन के कल्याण के ताई इनके
नमस्कार करे ॥ ३७ ॥

या प्रकार गिरि गोवर्द्धन गऊ और ब्राह्मण के कल्याण के
कृपा की आज्ञाते यथा योग्य करिके कृपा सहित सब गोप
ब्रज को जात भये ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध में चौबीसवें अध्याय की,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

—○:~:○—

श्रीशुक उवाच ।

इन्द्रस्तदात्मनः पूजां विज्ञाय विहतां नृप ! ।

गोपेभ्यः कृष्णनाथेभ्यो नन्दादिभ्यश्चुकोप सः ॥ १ ॥

गणं सांवर्तकं नाम मेघानां चान्तकारिणाम् ।

इन्द्रः प्राचोदयत्कुहो वाक्यं चाहेशमान्युत ॥ २ ॥

अहो श्रीमदमाहात्म्यं गोपानां काननौकसाम् ।

कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य ये चक्रुर्देवहेलनम् ॥ ३ ॥

यथाऽदृढैः कर्ममयैः क्रतुभिर्नाम नौनिभैः ।

विद्यामान्वीक्षीर्हि हित्वा तित्तीर्षन्ति भवार्णवम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पञ्चविंशे कृष्णं शक्रे व्रजनाशाय वषन्ति ।

उद्धृत्य गिरिमासारादरक्षद्रोकुलं प्रभुः ॥

कृष्णो नाथो येषां तेषु ॥ १ ॥

कुहः सन्निद्रः साव्वर्तकं नाम सव्वर्तः प्रलयस्त-
कर्तारं मेघानां प्रसिद्धं गणं प्राचोदयत्प्रेषयामास । ननु, कृष्ण-
नाथानां घाते कथं प्रवृत्त इत्याशङ्क्यात्मसम्भावनया निरस्त-
विवेकत्वादित्याशयेनाह-वाक्यं चाहेशादिपञ्चभिः ईशमान्य-
हमेवेश्वर इति गर्ववान् ॥ २ ॥

देवहेलनं देवस्य ममावज्ञाम् ॥ ३ ॥

अदृढैरसमर्थैः कर्ममयैः क्रियानिर्वर्त्यैरत एव नामनौ-
निभैर्नाममात्रेण या नौरिति व्यवह्रियते तत्सदृशैः मान्वीक्षी-
मात्मानुस्मृतिरूपाम् ॥ ४ ॥

श्रीमल्लीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विज्ञाय साक्षादनुभूय विहतां द्रव्याणामप्यन्यत्र व्ययात्
कृष्णनाथेभ्यः तत्रापि गोपेभ्यः तादृशश्रीव्रजवासिभ्यः तत्रापि
भीनन्दादिभ्य इति कोपेन दुर्मेदमसता बुबुद्धिता च सूचिता इ-
ह कुटुम्बेव तदनु रूपव्यवहारात् स इति क्वचित्पाठः परमबुबुद्धि-
रिष्ये ॥ १ ॥

अन्तः प्रलयस्तत्कारिणाम् अत एव सव्वर्तकं नाम अप्यर्थे
चशब्दः यद्वा, लकारादऽऽवहप्रवहादिघातगणं च प्रकर्षेण

गर्वात्तया तेषामुत्साहवर्जनादिना प्रेरयामास उत अप्यर्थे सच
गर्वाकूपः देवेन्द्रस्याप्ययोग्ये प्रवृत्तेः ॥ २ ॥

अहो आश्चर्यं काननौकसामिति निकृष्टत्वमज्ञत्वे चाभिप्रेते
पत्युपपत्तिशब्दवदाश्रयो नाम कुलधर्मादिमातः उपाश्रयस्ततो
विद्युत्त्व कुतः तदेवमुक्तमुपाश्रित्येति देवत्वेनात्मनो मर्त्यान्
माहात्म्यसिद्धेर्देवेत्युक्तं न च ममेति तथा अमरत्यागेन मर्त्या-
श्रयणस्यायोग्यताबोधनार्थं चेति मयि तावदेवबुद्धिमपि न
चक्रुः प्रस्तुतरां देवदेवबुद्धिरिति भावः । अत्र च जनशब्देन
गोपत्वेन च परमसात्त्विकत्वादिकं तेषां कृष्णं परब्रह्मादि मनुष्य
रूपमिति तस्य च भक्तवास्यं प्रतस्तदर्थं तस्य देवहेलनं युक्त-
मेवेति सरस्वतीव्यञ्जितस्तत्त्वार्थः ॥ ३ ॥

अदृढैः क्षुब्धिष्णुफलकैः यतः कर्ममयैः यथा तित्तीर्षन्ति
मूढाः तथा कृष्णमुपाश्रित्य ममाप्रियं गोपाश्रयित्यविचारेणा-
योग्याचरणमात्रे दृष्टान्तः । यद्वा, तथा मां हित्वा कृष्णाश्रयेण
गोपा भवदुःखादिकं तित्तीर्षन्तीतीन्द्रस्य क्रोधावेशेनासमासं
वाक्यं हेयं तत्प्रार्थनायं यथा वैष्णवाः कर्मभिः सहान्वी-
क्षीर्हि हित्वा केवलकृष्णाश्रयेण भवार्णवं तित्तीर्षन्तीति ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

१-११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतमार्गवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः किं जातं तदाह-इन्द्र इति । हे नृप ! तदा इन्द्रः स्वस्य

श्रीमद्गीतराजवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पूजां कृष्णेन विहतां ज्ञात्वा कृष्णो नाथो रक्षिता येषां तेऽयः
गोपेभ्यः चुकोप क्रुद्धवान् ॥ १ ॥

तदा क्रुद्धः अन्तकारिणां प्रलयकारिणां मेघानां साम्बसं-
कारणं गणां प्राचोदयत् मन्युमानी ईशमानीति पाठान्तरम् इदं
वक्ष्यमाणं वाक्यं चाह ॥ २ ॥

तदेवाह—महो इत्यादिभिः पञ्चभिः, काननौकसां गोपानां
श्रीमदस्य अनसम्पत्तिकृतस्य महस्य मोहात्स्य वैभवमहो आश्चर्य-
करं, तदेव दर्शयति । ये गोपाः कृष्णं मर्त्यं मरणाशीलम् उपा-
भित्य देवस्य मम हेवनमपराधं चकुर्मद्यां वमञ्जुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

किन्त्वध्यागमात्रेणेत्यत आह—यथेति । आन्धीभिकीमात्मविधां
हित्वा विहाय केषां हृदयैर्नोकातुल्यैः कर्मात्मकैः कृतभिरस्म-
दाराधनमकरेण साधनेमवर्ण्यं यथा तित्तिवन्ति सन्तुमिच्छन्ति
विवेकिन इति शेषः । अहमेव मुक्तिदोपि मद्यां एव तत्साधन-
मपीति भाषः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतयजुर्वेदसंस्कृतपद्यरत्नावली ।

गोवर्धनोत्थानेन स्वनाथः समीपमा गोपालाः इन्द्रकृतपदो-
रक्षिताः प्रवृत्ताः भक्तिज्ञानसम्पन्नसंसारार्त्ता प्रशिनो रक्ष्य-
वाचोव्रज इति प्रतिपादयितुमयमर्थः आरभ्यते; तत्र मुख्य-
प्राणमेकमन्तरेणानुमेयां देवादीनामस्वरूपसुरावेशस्तस्मिन् गते
प्रकृतिभावश्चेत्युभयं दर्शयितुमुपक्रमते, इन्द्र इति । विहतां निरा-
कृतां कृष्ण एव नाथो येषां ते तथा तेभ्यः क्रुद्धदेव्यासूया-
र्थानां ये प्रति कोप इति चतुर्णां कृष्णां प्रति च कोपं कृतवा-
निति सूचनायेदं विशेषणम् असुरावेशं प्रकटयतीति ज्ञायतेऽनेन
हेत्यनेन शक्रकोपेन कृष्णमाहृत्यमेव प्रकाशयते ॥ १ ॥

अन्तकारिणां प्रलयः कुर्वतामित्यनेन अगस्त्यमन्तरेणानु-
निवर्त्यमानाह—सर्वतकमिति । अमुनेव जगत्त्वमकरोस्ते सूत्रिण्य-
न्तकारिणामिति तदेव विशेषितं प्राचोदयत् प्रेरितवानित्यर्थः ।
इदं कृष्णमुद्दिश्य मन्युना कोपेन अहमेवेशो नाथ इति मन्युना
देवताभिमानेन वा “मन्युर्देव्ये कनो क्रुधि” इति वाक्यः ॥ २ ॥

मर्त्यं मरणाधमत्वेनानित्यं कृष्णमुपाश्रित्य सर्वस्मादधिकाभयो-
भिमिति कृत्वा देवस्य प्रेक्षाकदापि मम हेवनम् अत्रां कृतवन्त
इति अनेनेशमन्युनेत्येतद्वचनम् ॥ ३ ॥

देवस्त्वभावत्वावसुरावेशोऽपि तत्त्वमेव कथनम् इत्याशयेनाह,
यथेति । अहद्वैरसारैः अन्यत्र चरहाकृतैः कर्ममयैः बहुव्यापार-
साधोः अन्यत्र तत्तुणादिवहुकर्मसाधितैः कुत्सितैरल्पप्रयोजनैर्वा
पूर्वैः “कुः पापेपापं कृतसभोः” इति यावत् । आन्धीभिकीं स्नातु-
कलाविवर्धनात्मिकां त्रिधाम आत्मज्ञानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

१ ॥

उत अथर्वे सच गदांरूपः देवदेव्याप्ययोऽप्यवृत्तः ॥ २ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

हेतुशास्त्रमिदं यस्मात् इष्टार्थमुपयुज्यते ॥

अहृष्टार्थं तथा चान्यस्तद्व्यापयति निश्चितम् ।

हेतुके फलमोक्ताऽयमिन्द्रो विष्टं चकार ह ॥

वृष्टिरूपं ततः कृष्णः शैलधरि वभूव ह ।

वमयोहेतुकत्वायमेवं भगवता कृतम् ॥

निषिद्धभोगिनो बुद्धिर्नष्टा भवति सर्वथा ।

इतीन्द्रस्य महामोहवाक्यान्वाह विशेषतः ॥

आविश ईयते कृष्ण इन्द्रेण विनिपीडितम् ।

अजं गोवर्धनं धृत्वा सम्यक् पालितवानिति ॥

पूर्वाध्याये इन्द्रयागभङ्गो निरूपितः ततः क्रुद्धो इन्द्रः व्रजपी-
डार्थं वृष्टिं करोतीति निरूप्यते—इन्द्र इति दर्शयति ।

क्रोधोद्यमौ च वाक्यानि चतुर्भिः सर्वनाशनाश ।

पीडाहेतुफलान्युक्त्वा सम्बन्धमाह तरेण हि ॥

आहो तस्य क्रोधमाह—इन्द्र इति । तदा गोकुलगमनसमय एव
आत्मनः पूजां विहतां ज्ञात्वा नृपेति सम्बोधनं राज्ञो तथात्व-
ज्ञापनाय गोपेभ्यः चुकोप न तु गोपा भङ्गाः कथं कोपः
तेषु तत्राह, नन्दादिभ्य इति । नन्दा हि महात्मा तर्हि कोप
उचित इति चत्तत्राह ॥ १ ॥

कृष्णनाथेभ्य इति । कृष्ण एव नाथो येषां नन्विन्द्रः शुभ-
सत्त्वपरिणामरूपः कथमेवं कृतवान् तत्राह, स इति । निषिद्धः
भागमोक्ता न केवलं कोपमात्रं प्रयत्नमपि चकारेत्याह—गणामिति ।
गणा हि बहूनां सङ्गतो भवति सम्बन्धकः प्रलयकर्त्ता
नामेति प्रसिद्धो अतः प्रसिद्ध एवायं सम्बन्धको गणाः
समुदाय एव नाशकश्चित्ति पक्षनिराकरणाय प्रत्येकमपि
मेघानां तथात्वमाह—मेघानां अन्तकारिणामिति । अन्तकारिणां
मेघानां गणां साम्बसंकरं च गणां प्रेषयामास तथा सति प्रत्येक-
समुदायाभ्यां सामान्यतो विशेषतश्च नाशो भवति नष्टाङ्गा-
कर्त्तव्येति ज्ञापनार्थम् इन्द्र इति “इदि परमैश्वर्ये” परमैश्वर्यं प्राप्तस्य
वाक्यमनुल्लङ्घ्यम् अतः प्राणोदयत् प्रकटयत् तदेव अविज्ञातं
प्रेषितवान् तत्र हेतुः क्रुद्ध इति, एवं तस्य मानसदोषमुक्त्वा चात्र
निकं वाचमाह—वाक्यं आह्वेति । यतः अयमीशमानी, अहमेवेशः
त्रैलोक्यस्येति मन्यते उत अपि वाक्यमुपादेत्यर्थः ॥ २ ॥

एतेनायुक्तमत्वमुक्तं भवति वाक्यान्वाह—चतुर्भिः । परस्परका-
सिद्धो हेतुको न त्याज्यः आधुनिकस्याज्य इति मन्त्रे
अहो अत्याश्चर्यं सर्वथा विवेकरहिता गोपाः कथमेव गणा-
दोल्लङ्घनं कृतवन्त इति हृदय एवाह—श्रीमदस्य मोहात्स्येति महो
आश्चर्यं यतः श्रीमदात् ये गोपा देवहेवनं चक्रुः तत्रापि तु
महान्तः किन्तु गोपः न वा तेषां सत्सङ्गः सम्यक्देशस्थितित्वा किन्तु
काननौकसः एतादृशानामपि श्रीमदं करोति । नेनु, न श्रीमदसि
तेरेव कृतं किन्तु भगवद्वाक्यात् अतस्तेषां को दोषः ? इति
चत्तत्राह—कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्येति । देवा अमर्त्याः मनुष्या मर्त्याः
भगवान् सदानन्दोऽपि मनुष्यवेषे कृतवान् तस्य परिश्रम एव
तेषां दोषः उप समीपे आश्रयणं न केवलं आमाश्रयं कृत-
वन्तः किन्तु देवस्येन्द्रस्यैव हेवनं तद्द्वैरेव कृतमिति ॥ ३ ॥

नेनु, भगवता कर्मभागे एव समीचीनं उक्तं कथं दूष्यते ? इत्या-
हाह—यथाहद्वैरिति । अहद्वैः कृष्णभिः ये महावर्धनं तित्तिवन्ति ते

वाचालं बालिशं स्तब्धमज्ञं पण्डितमानिनम् ।

कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य गोपा मे चक्रुर्मियम् ॥ ५ ॥

श्रीमद्भुवामाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मध्य एव निमग्ना भवन्ति न हि स्वेन नीयमानया नौकया तरणं सङ्भवति सापि स्त्रकर्मण्येव प्रयंत इति द्विगुणः क्लेशः तदाह-कर्ममयैरिति । कर्मैव तेषां स्वरूपं तदप्यहं प्रायश्चित्त-बाहुल्यात् क्रतुमिरिति नाममात्रं यतस्ते नौनिमाः नौकासदृशाः दर्शनाद्यमेव नौकातुल्याः तान्यपि कर्मणि यदि चित्तशुद्ध्यर्थं कुर्यात् तदा भवतु वा आरादुपकारकत्वं तदपि नास्तीत्याह, विद्यामान्वीक्षिकी हित्वेति । कर्म त्वविद्या विद्या आन्वीक्षिकी अन्वे-षणमन्वीक्षा श्रवणानन्तरं पुनरात्मानुसन्धानम् विद्याआविद्यां च यस्तद्वदो भयं सह इत्यत्र केवलाविद्यायाः प्रतिषेधात्तदाह-हित्वेति यथा ते तृतीयेति ने तु तरन्ति तथैवेत ईश्वरवादं निराकृत्य केवलकर्मवादेन स्निग्धाहच्छामपि न तरन्ति निष्ठां न प्राप्नु-वन्ति अतः कृतस्य कर्मणो वैयर्थ्यात् तेन पालयितुं न शक्यत इति सुखेन तद्विधातः कर्तव्य इति भावः । तस्य भग-वति दोषवशात् विपरीता बुद्धिर्जाता षड्गुणैश्वर्यसम्पन्ने षड्-दोषवचनात् न तत्र भगवत ऐश्वर्यमप्रातिहतं तदनुसारेणैव, अन्य-ऐश्वर्यं दूरीकर्तुं यथार्थान्येव वाक्यान्युक्तानि ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

पञ्चविंशे सकोपोक्ताविन्द्रे नाशाय वर्षति ।

व्रजस्य रक्षामकरोदुद्धृत्याचलमच्युतः ॥

कृष्णनायेऽपि चुकोपेति इन्द्रस्य मौढ्यं तत्कोपस्य च वैफल्यं प्रथमत एव दर्शितम् ॥ १ ॥

कोपं विवृणोति, गणामिति । सम्बन्धः प्रलयस्तत्कर्तारं मेघानां गणं चकारादावहप्रवाहादिसाम्बन्धकवातगणं च प्राचोद-यत् प्रेषयामास ईशमानी अहमेवेश्वर इति गर्ववान् ॥ २ ॥

श्रीश्च मदो हर्षश्च माहात्म्यं च तेषां द्वन्द्वैक्यं मर्त्ये मर्त्येऽप्यो-हिते देवस्य मम दुष्टस्य हेतुनमिति सरस्वत्यर्थो वास्तवः ॥ ३ ॥

महदैः असमर्थैः कर्ममयैः केवलकर्मप्रचुरैरत एव नाम्नैव नौ तुल्येनतु वस्तुतः आन्वीक्षिकीमात्मानुसन्धानरूपां वस्तुतश्च कर्ममयैः क्रतुभिः सह आन्वीक्षिकी हित्वा अवज्ञया त्यक्त्वा कृष्णमाश्रित्यैव वैष्णवा यथा भवार्णवं तृतीयेति कृष्णा-श्रयणमात्रेणैव भवार्णवस्य गोवत्सपदत्वे जाते तत्तरणार्थ-प्रयत्नानौचित्यात् तेषां तृतीयांशमिति ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतविद्वान्तप्रदीपः ।

पञ्चविंशे शक्रकृतोपद्रवादुभयान् गोवर्ज्यमुद्धृत्य व्रजम-रुद्धित्वाह-इन्द्र इति । विहतां वधिताम् कृष्णो नाथः वाक्यो

येषां तेषोऽतो गोपयाचितश्रीकृष्णप्रयत्नकामः स इन्द्र इति गम्यते ॥ १ ॥

नन्वेवमनर्थाचरणो इन्द्रस्य को हेतुरत्राज्ञानविद्यसितः श्री-मदजनिवेश्वरत्वाभिमान एवेति वदन् कुयेन अर्कतं तदाह, गणामिति षड्भिः । सांवर्तकं नाम संवतः प्रलयस्तत्कर्तारम् अनेन प्रलयकर्तुंयस्यैव सांवर्तको गणस्तदपकारार्थमिन्द्रेण अज्ञा-नाश्रियुक्तः स्वयं चेन्द्रोपद्रवस्तदपकारं कर्तुं प्रवृत्तः इत्येवम-ज्ञानस्य श्रीमदस्य चानर्थहेतुता द्योतिता ॥ २ ॥

देवहेतुनं ममापराधं मां हित्वा कृष्णेन सुखमिच्छन्तीति कथितार्थः । महो श्रीमद्माहात्म्यम् इत्यनेन स्वदोषमन्वयासो-यति जनः इति जनस्वभावो ज्ञापितः कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्यैः स्वनेन "गां पौरुषी मे शृणुतामराः" इत्यादि ब्रह्मवाक्यात् सुवात-तत्त्वस्येन्द्रस्य वाक्येन अभिमानिनः क्रोधाविष्टस्य पूर्वापरवि-वेकभ्रंशः पूज्येऽपूज्यबुद्धिश्च भवत्येवेति ज्ञाप्यते ॥ ३ ॥

मां हित्वा कृष्णेन सुखमिच्छन्तीत्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह, यथा आन्वीक्षिकीमध्यात्मविद्यां हित्वा महदैः असमर्थैः कर्ममयैः कर्मनिवृत्त्यै अत एव नामनौनिमैनांममात्रनौकासदृशैः भवार्णवं तृतीयेति मुक्तिं सुखमिच्छन्ति तद्वत् ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्री गोवर्जनाचलोद्धर्त्रे नमः ।

श्रीशुक उवाच

श्रीशुकदेवजी बोले, कि, हे नृप ! वो समे वो इन्द्र अपनी पूजा को लोप जानिके श्रीकृष्ण जिनके नाथ ऐसे नन्दादिक गोपन पै कोप करत भयो ॥ १ ॥

प्रलयकरनवारे साम्बन्धक नाम जो मेघन के गण हैं तिन के क्रोध करके भेलत भयो, और अपन को ईशमाननवारे इन्द्र के वचन बोलत भयो ॥ २ ॥

इन्द्र बोल्या, कि—महो बड़ो आश्चर्य है घन में रहवे वारे गोपन के श्रीमद् को माहात्म्य तो देखो जिनने कृष्णरूप मनुष्य को आश्रय ले के मो देवता को अपराध करयो है ॥ ३ ॥

क्योंकि ? दृढ कर्मप्रधान और नौका सदृश जो बड़ हैं जिन से आत्मा को कर्माण होव वा विद्या को छोड़ि के संसार समुद्र के पार अनायास लग्नो जाहे है ॥ ४ ॥

श्रीधरखामिकृतभावार्थदीपिका ।

तथा वाचालं बहुभाषिणं बालिशं मिथु पण्डितमानिनं पण्डितं मन्धमतः स्तब्धमविनीतमिति निम्नां योजिता-ऽपीन्द्रस्य भारती कृष्णं स्तौति, तथाहि वाचालं व्याख्यानं

एषां श्रियाऽवलिप्तानां कृष्णेनाध्मायितात्मनाम् ।

धुनुत श्रीमदस्तम्भं पशूनयत सङ्क्षयम् ॥ ६ ॥

अहं चैरावतं नागमारुह्यानुव्रजे व्रजम् ।

मरुद्गणैर्महावीर्यैर्नन्दगोष्ठजिघांसया ॥ ७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्थं मधवताऽऽज्ञप्ता मेघा निर्मुक्तबन्धनाः ।

नन्दगोकुलमासारैः पीडयामासुरोजसा ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

बालिशमेवमपि शिशुवाक्शिरभिमानिनं स्तब्धमनस्य वन्द्यस्याभावा-
दनम्रमं ब्रजं नास्ति श्वो यस्मात्तं सर्वज्ञमित्यर्थः । पण्डितमानिनं
ब्रह्मविदा बहुमाननीयं कृष्णं सदानन्दरूपं परब्रह्म मयि तथाऽपि
भक्तवार्त्तसत्येन मनुष्यतया प्रतीयमानमिति ॥ ५ ॥

अवलिप्तानां मत्तानाम् आध्यायितात्मना बृंहितदेहानां धुनुत
अपनयत भीमदत्त यः स्तम्भो गर्वस्तम्भ ॥ ६ ॥

विश्रुतस्तान् प्रत्याह—अहं चेति । अनुव्रजे अन्वतन्तरमेवा-
गमिष्यामि मरुद्गणैर्देवगणैः सह ॥ ७ ॥

मधवता इन्द्रेण निर्मुक्तं बन्धनं येषां ते प्रलयाभिप्रायेण
ब्रह्मा आसन् तदा निर्मुक्तबन्धनाः सन्तः आसारैर्धारासम्पातैः
पीडयामासुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भजगोष्ठाधिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वाचावमित्यादिकं सतर्ककर्मकमेवादावतरणाद्यभिप्रायेण
लोपा इति निरुद्धत्वं मे त्रिलोकोश्वरस्येति दुर्मदभरेण सूचितम्
अन्यस्यैः तत्र स्तुतिपद्ये वाचावमिति वाचा हेतुना प्रबलं समर्थं
होवाचयः । मत्स्यपीयूषाचमयस्य निरुद्धायामेवामिधानात् शिशु-
वादिति बालिशः शवके मुखे इति विश्वप्रकाशात् ब्रह्मविदां
माननीयमिति तत्कर्तृको मानो विद्युते यन्नेति ॥ ५ ॥

एवं दुर्वृत्त्यतिशयार्थं तेषां दोषं तेनात्मनः तेषु रोषभरं च
बोधयित्वा अधुना कृत्यमादिशति, एषामिति । कृष्णेन हेतुना
श्रिया पशुवर्गस्य लक्ष्म्या मत्तानाम् इत्यन्तरं बृंहितदेहानां चेति
बाह्यं सुखं दर्शितं तत्र च कृष्णेनेति तत्कृतगोपालनादिना
क्षीराद्युपभोगसम्पत्तेरिति भावः । अन्यस्यैः तत्र भजनं नाम
सत्तेजस्कीकरणं तेषु बृंहणतत्पर्यकं शिञ्च प्रयोगस्तु तेषां
कर्तृत्वं कृष्णस्य हेतुकर्तृत्वमित्यपेक्षयेति शेषम् । यद्वा, स्वतः श्रिया
सगवांणां विशेषतः कृष्णेन सत्तेजस्कीकृतचित्तानामित्यर्थः
भक्तिलक्ष्म्या समृद्धानां तथा त्रैलोक्यलितचित्तानामिति तत्त्वार्थः
कथं धुनुतमस्यपेक्षायामाह—पशून् सङ्क्षयं क्षयं नयत पशूना-
मेव भीमदहेतुत्वात् तत्त्वार्थं सम्प्रक् निषासः स्थापयामित्यर्थः ॥ ६ ॥

चैरावतमारुह्येति । युष्माकं जलामात्रे सति सोमं साहाय्यं
करिष्यतीति भावः । नन्दगोष्ठेति तत्रैव वर्षणाय ननु मधुपुर्या-

मिति च सह कसेनापि मैत्रीचिकीर्षया सूचितं जिघांसया
जिगमयिष्येति तात्त्विकार्थः ॥ ७ ॥

ओजसा बलत ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं सति केवलं वाचा लङ्कृतिसत्तं बहु च वदन्तं बाहिशं मुखं
स्तब्धमविनीतमङ्गं पण्डितमात्मानम् मन्यमानं मयि मक्षिप्रहातं
मरिष्यमाणं च कृष्णमाभिस्य ये गोपाः मम अप्रिये चक्रुः ॥ ५ ॥

श्रिया सम्पदा गर्वितानां कृष्णेनाध्मायिताः बालिता आत्मानो
देहा येषां तेषां गोपानां भीमदप्रयुक्तमभिनयं धुनुतापाकुरत तथा
पशून् सङ्क्षयं नाशं नयत ॥ ६ ॥

विश्रुतस्तान् प्रत्याह—अहं चैरावतं गजमारुह्य महावेगैर्मरुद्भिः
सह ब्रजं प्रत्यनुव्रजे युष्मत्पृष्ठत एवागमिष्यामि किमर्थं
नन्दादयो गोपास्तेषां जिघांसया हेत्वर्थे तृतीया सनर्थस्त्व-
श्वेन जिगमिषतीतिवदविवक्षितः हननार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

इत्थमिन्द्रेणादिष्टाः मेघा मुक्तानि बन्धनानि शृङ्खलानि
येषां तथाभूताः आगत्यासारैर्जलधारासम्पातैर्वावद्वलं नन्दव्रजं
पीडयामासुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भजगोष्ठाधिकृतपदरत्नावली ।

वाचावमं अस्ति जेदीश्वरः कश्चिदित्यादि शास्त्रकुत्सित
भाषणम् अत एव अतएव ब्रह्मणोत्पादिमानं प्रमाणमस्यास्तीति मानिनं
“रजसा चोदिता मेघा” इत्यादिना मत्तत्वमश्वत्वं च लक्ष्यते
प्राजीव्येकतरस्माधमित्यादिना पण्डितमानित्वम् ॥ ५ ॥

अवलिप्तानां मत्तानाम् आध्यायितात्मनां बधितमनसां धुनुत
निराकुरत ॥ ६ ॥

नागं गजम् ॥ ७ ॥

निर्मुक्तबन्धनाः विगलितनिगडाः त्यक्तजलस्तम्भा इत्यर्थः ।
आसारैर्धारासम्पातैः वेगवद्भरैरित्यर्थः । ओजसा अशक्तिलक्षणा-
बलेन ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

स्वतः भियावलिप्तानां विशेषतः श्रीकृष्णेन सतेजस्वीकृत-
चिन्तानामित्यर्थः ॥ ६—६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इन्द्रश्च तु बुद्ध्या अनीश्वरस्तथोक्तवान् इति अत आह
वाचावलिमिति । बहुभाषी वाचावः अनीश्वर इश्वरवद्वक्ता वैराग्या-
भावो वा अनेनेवोक्तः स्वार्थं बहुकवानिति वाचिशः ज्ञानरहितः
वस्तु धीर्यरहितः अशक्यं कर्तुं वाञ्छति स तथोच्यते ज्ञाना-
भावः स्पष्ट एव स्तब्धः अनघः तादृशस्य कीर्त्यभावः स्पष्टः
चिन्तितस्यैव तथास्मानमेव पण्डितं मन्वत इति तथा पण्डित-
मानी न तस्य श्रीः विपर्ययो वा कीर्तभाव एवानेनोच्यत इति
अज्ञो ज्ञानरहितः स्पष्ट एव मर्त्यो मनुष्यः न स विरक्तः
इश्वरो वा कृष्ण इति तथा प्रसिद्धः एवं विपरीता बुद्धिरिन्द्रस्य
अथवा कृष्णं सदानन्दमपि विपरीतवद्गुणं तत्त्वेनोपाभित्य
भगवत्पि विपरीतां बुद्धिं सम्पाद्य सर्वे गोपाजाः अल्प-
बुद्धयः मे अप्रियं याजमङ्गं कृतवन्तः यदि भगवन्तं वा परमे-
श्वरं जानीयुस्तदापि न खेदः वस्तुतस्तु वाचा अलं पूर्णं यत्र
यत्र वाङ् न प्रवर्तते स पूर्णः सर्ववेदकर्ता सर्वथा नाश्रितः किं
तु उप समीपे अल्पमेवाश्रित इति किञ्च वाचिनोपि शं सुखं
यस्मात् स हि शत्रुपक्षपाती रावणमित्रं तथापि मोक्षदाता
बाह्यमस्यास्तीति पुच्छवान् मर्कटः प्रतिपादितः उत्कर्षस्तु वेदानां
मध्यगम्यः कृपालुता तु वाचिनमभिमोचयति स्तब्धः अक्ष-
भूतः “वृक्ष इव स्तब्धो विविध तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्”
इति श्रुतेः । यदिभगवान् नमः स्यात् सत्यादिलोकानां नाश
एव भवेत् अतो भगवान् स्वयमनमः अन्यान्नामितवान् पण्डि-
तान् मानयतीति पण्डितमानी विद्यावतः पूजयति अतः पूज-
नार्थं विद्यामुपादिष्टवान् न विद्यते को यस्मात्सर्वज्ञोऽयं यतोऽयं कृष्णः
ज्ञानन्दः यत्र हि धर्मी तिष्ठति स धर्मयुक्त एव भवति अतो गोपाः
मर्त्ये शरीरमाश्रित्य शरीरधारिणो भूत्वा मे अप्रियं न विद्यते
प्रियं यस्मात् न ह्यन्यः ततः प्रियोऽस्ति तं भगवन्तं कृतवन्तः
यथा मम नित्यं प्रियजनको भवति तथोत्तरोत्तरं कृतवन्तः तथा
तथा धर्मान् सम्पादितवन्तः इति सरस्वती ॥ ५ ॥

अतो विपरीतां बुद्धिमाश्रित्य भक्तद्रोहं कर्तुमाज्ञापयति
एवमिति । एषां गोपानां भिया अनेनावलिप्तानां गर्विष्ठानां
कृष्णेन आध्मायितः आत्मा येषां यथा स्तब्धो वायुरन्तःप्रविष्टः
देहिनमाध्मापयति तादृशस्य उपवासेषु कृतेषु तदाध्मानं गच्छति
अतः श्रीमदस्तम्भं धुनुत श्रीमदस्यापि मूलं पशवः अतो
भवन्तो गत्वा पशून् संचयं नयत ॥ ६ ॥

अतिवृष्ट्या पाषाणवर्षणेन च सम्बद्धं चयं नयत गोपा-
जास्तु कन्दरादिष्वपि स्थानेषु वाक्ताः अतस्तेषां वधार्थं कृष्णेन
सह युद्धसम्भवादैरावतमारुह्य हमागमिष्यामीत्याह—अहं वै-
राघवं नागमिति । वैराघवतः अश्वयो गजः जले स्थले च युद्धसमर्थः
अतस्तमारुह्य अनु पश्चाद्भवद्गमनानन्तरं व्रजे समागमिष्यामि
प्रसङ्गादागमनं निराकरोति—व्रजमिति । ननु, बहुवो गापाजाः

एकस्त्वं बलमद्रश्च यत्नी अतः कथं युद्धम् ? इति चेत्तत्राह-
मरुद्गयोरिति । महाधीर्वैरागिबलिष्ठैर्मरुद्गयैः सह, तत्र गतस्य
प्रयोजनमाह—नन्दगोष्ठजिघांसयेति । नन्दगोष्ठस्य घातनेच्छया
गतस्तदिच्छां वा प्रपूरयति अतो मारयिष्यामीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ततो यज्जातन्तदाह—इत्यमिति । मघवता इन्द्रयाज्ञाप्ता मेघाः
पूर्वं शृङ्खलावद्वास्ते निर्मुक्तबन्धनाः कृताः ततः नन्दगोकुल-
मासारैर्धारासम्पातैरोजसा बलेन वायुसहिताः पीडया-
मासुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

वाचालं श्रीमांसास्यज्ञानमिमसविबुद्धबहुभाषिणं वाचिशं
मस्मन्धीततुच्छास्त्वविति भावः । स्तब्धं पितृश्रेष्ठ्यतिप्राप्त्यात्
दुर्विनीतम् अज्ञं नित्यगोचाराणां किमप्यजानन्तम् अथ
च पण्डितमन्यं मर्त्यं मनुष्यमाश्रित्य मे देवस्याप्रियं चक्रः
वस्तव्यश्च वाचया सरस्वत्या अलङ्कृतो वाचिशो मुखोपि
यस्मात्तं वाचाशब्दवाचोऽयं । स्तब्धं चन्द्रस्यान्यस्याभावा-
दनम्रं नास्ति को यस्मात्तं पण्डितकर्तृको मान आदरो वसते
यस्य तम् ॥ ५ ॥

अवलिप्तानां मत्तानां स्वतः कृष्णेनाध्मापितः सतेजस्वी-
कृतः आत्मा मनो येषां वस्तव्यश्च भिया चन्दनचर्चयेव
अवलिप्तानां विज्ञाज्ञानां श्रीमान् यः स्तब्धस्तम्भः जाड्याभावात्
धुनुत दूरीकृत तेन तथा वर्षय यथा तेषां शीतजनितस्तम्भः
औष्ण्यविवर्तको भवेदित्यर्थः । तथा पशून् धुनुत शीतेन
कम्पयत ततश्च कृष्णेन गोवर्धने उद्धृते सति सङ्क्षयं सम्बद्ध-
निवासं तत्तत् नयत अतिसुखं गोवर्धनतत्तन्निवासं प्राप्तं
नयते ययमेव कारणीभवतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

विषयतस्तान् प्रत्याह—अहं च अनुव्रजामि जिघांसया
जिगमिष्येति वस्तव्यः ॥ ७ ॥

निर्मुक्ता बन्धना इति ये खल्वैकार्णवीकरणपटवः प्रलय-
काल एव निर्मुच्यन्ते तैपि मेघाः कोपेन लुप्तविवेकत्वाद्-
परिणामदर्शिनैरेन्द्रेण मोचिताः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णं मर्त्यमित्यनेन श्रीकृष्णस्य मर्त्यत्वमाश्रयितुं तत्र
मर्त्या अपि प्रायो गुणवन्त एव अयं तु निर्गुण इत्याह
वाचावलिमिति । वाचाव बहुभाषिणम् वाचिशं मुखम् स्तब्धं कर्त-
व्याकसंन्याचिन्तारहितम् अज्ञमन्धीतशास्त्रम् ॥ ५ ॥

भिया सम्पदा अवलिप्तानां मत्तानाम् कृष्णेन अध्मापिता
वर्जिताः आत्मानः मत्तांसि येषां तेषाम् श्रीमदेन यः स्तम्भो
गर्वस्तं धुनुत अपनयत ॥ ६ ॥

मरुद्गयैः देवगयैः सहामपि अनुव्रजे अनन्तरमेवान-
मिष्यामि सर्वाद्यैर्दिक् कार्थमवहमनुष्ठेयमिति भावः ॥ ७ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचरित्रचरित्रिका ।

गोप्यश्च शीतेनार्ताः पीडिता भगवन्तं शरणं प्रापुः परीता इति पाठे परितो व्याप्ता इत्यर्थः ॥ ११ ॥

शरणयाचनप्रकारमेवाह द्वाभ्याम्-शिर इति । अतश्चिकवचनं शिरांसि स्वसुतांश्च देहेनाच्छाद्यासारैः कम्पमानाः भगवतः पादमुखं भीमगतः पादमुखमुपाययुः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्तनयितुभिर्गर्जितैः "स्तनयितुर्हि गर्जितः" इति यावत् । अक्षान्येष शर्कराः श्वेतपाषाणशिलाः ॥ ६ ॥

स्थूणावस्थूलाः नतोन्नतं निम्नोन्नत्यन्तम् ॥ १० ॥ ११ ॥

स्वकायेन शिरश्च सुतांश्च प्रच्छाद्य ॥ १२ ॥ १३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धर्भः ।

प्लाव्यमाना भूरभूत अत एव नतोन्नतं स्थूलं नादृश्यत ॥ १० ॥ ११ ॥

शिर इति अतो व्रजस्थपशूनामपि तादृशज्ञानं सूचितम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

भीमद्वलुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पीडायां प्रकारमाह-विद्योतमाना इति । विद्युद्भिर्विद्योतमानाः सात्त्विकोत्कर्षस्तनयितुभिश्च नदन्तः गर्जनं कुर्वन्तः तीव्रैर्वायुगणैः जुष्टा जलशर्करा ववृषुरिति तामससम्पत्तिः विद्योतनेनाक्षिप्रतिघातः स्तनयितुभिश्च भोजप्रतिघातः जलेन प्राणप्रतिघातः शर्कराभिः शरीरस्य स्वाधीनाश्च तेषां विद्युतः सन्ति ता नात्र विवक्ष्यन्ते किन्तु या वज्ररूपा विद्युत् तामिर्विद्योतनं सुतोपि शब्दकरणं मेघानां परं स्तनयितुभिः तथा स्तनयितव्यं वायुरूपाः अतिनिष्ठुराः जलमयाः शर्कराः करकाः तत्रापि वायुवेगेन पतन्तः पीडयन्ति ॥ ६ ॥

ततो वृद्धिं कृतवन्त इत्याह-स्थूणोति । स्थूणास्तम्भस्तद्वत् स्थूला वर्षधाराः प्रतिमुञ्चन्ति श्वभ्राणि मेः एकां धारां प्रत्येको गत्तौ मेघेन क्रियते एवं सर्वेष्वेव मेघेषु सत्सु भीमहीरराघवाचार्यः जलौघैः प्लाव्यमाना भूः नतोन्नतं-नतमुन्नतं वा यथा भवति नतोन्नता वा वस्तुतः सर्वत्रैव गत्ताः जाताः तथापि निम्ना वा उन्नता वा पादस्थापनार्थं विचार्यमाणापि जलौघैः प्लाव्यमाना भूर्नादृश्यत ॥ १० ॥

ततो यजाते तद्वाह-अस्यासारेति । अत्यन्तं धारासम्पातेन अतिघातेन च पशवो जातवेपनाः जातकम्पा जाताः अतः गोपाः गोप्यश्च अत्रिंशो अपि शीतपीडिताः गोविन्दं गवां गोपगोपीनां चेन्दुं कौकिकेन्द्रेण पीडयमानाः शरणं ययुः ॥ ११ ॥

पशू शरणागतौ आगमनप्रकारमाह-शिर इति । स्वशिरः सुतांश्च स्वस्यैव कायेन प्रच्छाद्य आसारेण पीडिताः सन्तः वेपमानाः भगवतः पादमुखमुपसमीपं पवाययुः आगताः शिरोस्तनमुदरे समागतं सुतांश्च शरीरेणोभयोः प्रच्छादने भगवद्भक्त्यर्थं इत्यर्थः

च आसारेण पीडिताः भक्तिमार्गे लुक्तवतः अन्यथा भगवद्भक्त्यर्थमेव यत्नं कुर्युः न तु स्वस्वार्थं भगवन्तं प्रार्थयेयुः । किञ्च, वेपमाना जाताः अतः देहस्थिति सन्दिग्धा मत्वा पादमुखमाययुः तेषु कृपाया आवागच्छत एवागतः ततः उपेत्युक्तं आ सर्वतः पादयोर्भूलं अन्तर्जातमत्त्या शरीरेण समीपमागता अपि मनसा पादतले मविष्टाः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारायंदर्शिनी ।

स्तनयितुभिरशनिभिः स्तनन्तः गर्जन्तः मरुद्गणैस्सह आवहप्रव-
हाभिः जुष्टाक्षालिता जलशर्करा जलोपलान् ववृषुः ॥ ६ ॥

"स्थूणास्तम्भोपि वेदमनः" इत्यमरः । स्थूणावस्थूला अग्नेषुवर्षत्सु प्लाव्यमाना भूरभूत तनश्च नतोन्नतं स्थूलं नादृश्यत ॥ १० ॥ ११ ॥

शिरांसि च सुता वत्साश्च तान् कायेनैवाच्छाद्य ॥ १२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ते मेघाः विद्युद्भिर्विद्योतमाः केवलं सूर्यादीनामन्यन्तत आवृत्तत्वात् स्तनयितुभिरशनिभिस्तनन्तो गर्जन्तः मरुतामावहप्रव-
हादितवायूनां गणैः समूहैः जुष्टाः प्रेरिताः जलशर्कराः जलोप-
लान् ववृषुः ॥ ६ ॥

तदा भीमहीरराघवो नैरन्तर्येण स्थूणा इव स्थूला वर्ष-
धाराः अग्नेषु मुञ्चत्सु जलौघैः प्लाव्यमानाः नतोन्नतं यथा भवति
तथा भूर्नादृश्यत ॥ १० ॥

अस्यासारेण अत्यन्तधारासम्पातेन अतिघातेन च जात-
वेपनाः प्रापकम्पाः पशवोपि शरणं ययुरित्यनेन यो गोविन्दं
शरणं न याति स पशुभ्योपि हीन इति जाप्यते ॥ ११ ॥

शिरः सुतांश्च कायेन पशवः गोपाः गोप्यश्च यथेष्ट
प्रच्छाद्य ॥ १२-१३ ॥

भाषा टीका ।

भीजुरी जिनमें चमकरही गर्जन सों शब्द करे तीव्र मरु-
तन के गगन ने चलायमान करे ऐसे बादर जबके कंकर ओ-
रन की वर्षा करत भये ॥ ९ ॥

धूनी की नाई स्थूल वर्षा की धारान के जब बारंवार मेघ
छोड़िये लगे, तब जलन के समूहन तें पृथिवी डूब गई और
धरती पै नीची ऊँची डोर नई मालूम परत भई ॥ १० ॥

बड़ी वर्षा बड़े पवन सों मयो कपकपाहट जितके ऐसे
पशु गोप, गोपी, शीततें दुःखित होयके गोविन्द की शरण
जात भये ॥ ११ ॥

वर्षातें पीडित गउं शिरन के नीचे कटिके बछरान को
छाती के नीचे करिके कांपत २ भगवान के शरण के समीप
जात भई ॥ १२ ॥

कृष्ण ! कृष्ण ! महाभाग ! त्वन्नाथं गोकुलं प्रभो ! ।

त्रातुमर्हसि देवान्नः कुपिताद्भक्तवत्सल ! ॥ १३ ॥

शिलावर्षनिपातेन हन्यमानमचेतनम् ।

निरीक्ष्य भगवान्मेने कुपितेन्द्रकृतं हरिः ॥ १४ ॥

अपर्वत्युल्बणं वर्षमतिवातं शिलामयम् ।

स्वयागे निहतेऽस्माभिरिन्द्रो नाशाय वर्षति ॥ १५ ॥

तत्र प्रतिविधिं सम्यगात्मयोगेन साधये ।

लोकेशमानिनां मौढ्याद्धरिष्ये श्रीमदं तमः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गोपगोपीनां प्रार्थनामाह-कृष्णकृष्णेति । त्वमेव नाथो यस्य तद्गोकुलं गवां कुलं वंशं नोऽस्मांश्च देवादिन्द्रावत्रातुं रक्षितुमर्हसि ॥ १३ ॥

विज्ञापनात्पूर्वमेव कुपितेनेन्द्रेण कृतं तद्वर्षं मेने ॥ १४ ॥

कथं मेने ? तदाह-अपर्वति । अपगतं श्रुत्यस्य तद्वर्षमति-शक्तितो वातो यस्मिन्स्तवतिवातं शिलामयं शिलाप्रचुरम् ॥ १५ ॥

तत्र प्रतिष्ठापूर्वं गोवर्धनोद्धरणमाह-तत्रेति । तत्र प्रति-विधिं प्रतीकारं स्वसामर्थ्येन साधयिष्यामि तेन च मौढ्यात् लोकेशमानिनां श्रीमदवज्ञां तमो हरिष्यामि बहुवचनेन वरु-णादीनमिप्रैति ॥ १६ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कृष्णेति सर्वदुःखाकर्षणमिप्रायेण आर्या वीप्सा हे महा-भाग मस्माकं परमभाग्यरूप ! नोऽस्माकं गोकुलं गवाकुलं वंश-मयं वा सर्वं त्रातुमर्हसि । यद्वा, नोऽस्मांश्च देवात् इन्द्रात् तन्नामाग्रहणं केष्यं पापबुद्ध्या वा । यद्वा, देवात् तत्रापि कुपि-तात् इति तत्प्रतीकारसमर्थानस्मान् त्वमेव त्रातुं योग्योऽसी-त्यर्थः । ननु, तर्हि ममापि तत्र का शक्तिस्तत्राह-प्रभो ! हे सर्व-शक्तियुक्तेति । काश्चियमर्दनादौ तवाखौकिकशक्तिदर्शनादिति भावः । ननु, देवेषु निजशक्तीर्दर्शयितुं नो युज्येत तत्राह-हे भक्तवत्सलोति । भकार्यं तवाकुलं न किञ्चिदपीत्यर्थः ॥ १३ ॥

शिलावर्षयुक्तेनातिघातेन पाठान्तरे शिलावर्षस्य निपातेन हन्यमानम् अत एव अचेतनं मूर्च्छितप्रायं गोकुलमिति प्रकरणात् कृतम् कृतम् ॥ १४ ॥

पश्चात् क्रोधावेशेन अगतमुवाचेत्साह-अपर्वित्यादिपञ्चकेन । इत्युक्तेति परेणान्वयात् पृथक् तु व्याख्यायते वर्षं वर्षतीति तप-वत्स्यत इतिवद्वर्षकरोतीत्यर्थः । अस्माभिरिति बहुत्वं भीमन्दा-द्यपेक्षया शक्रमवसज्जनार्थं निजप्रौढिप्रकटनेन वा नाशाय गीष्ठस्य तत्त्वतस्तु निजमदस्यैव ॥ १५ ॥

सम्यक् सर्वेषां सुखपूर्वकनिजदासवर्षमाहारम्प्रदर्शनादि-

[२११]

प्रकारेण साधयामि वर्षमानसामोष्ये छद् आत्मयोगेन योग-मायाख्यया स्वाभाविकशक्त्येत्यर्थः । लोकेशमानिनामिति बहुत्वं तद्वर्षेनान्येषामपि शिष्टामिप्रायेण ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अपर्वुं श्रुत्वतिक्रमेण ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे महाभाग अस्मद्वक्ष्येपयुक्तज्ञानरूपमहाभागवत्तत्त्वादिन् । त्वमेव नाथो यस्य तद्गोकुलं कुपिताद्देवात्पातुमर्हसि भक्तवत्सलस्वा-धुनोपेक्षानुचितेति तत्संवाधनाभिप्रायः शिलावर्षस्य निष्ठुर-पातेन पीडयमानमत एवाचेतनं तज्जडीभूतं गोकुलमवलोकयामिता-तिहरो भगवान् कुपितेनेन्द्रेण कृतम् एतत्कर्मति मेने ॥ १३-१४ ॥

मननप्रकारमेवाह-अपगतो वर्षस्तुर्यस्याऽत्यन्तो वातो यस्य तच्छिखामयमत्युल्बणं वर्षमस्माभिः स्वयागे विहते सत्यस्म-न्नाशाय वर्षति ॥ १५ ॥

अथ भगवतः प्रतिष्ठापूर्वकं गोवर्धनोद्धरणमाह-तत्रेति । तत्रैवं सति प्रति विधिं वर्षप्रयुक्तपीडाप्रतीकारं स्वसामर्थ्येन साधयिष्यामि मौढ्याल्लोकेशमात्मानं मन्यमानस्य श्रीमदात्मकं तमोज्ञानं तमोगुणकार्यं श्रीमदं वा हरिष्यामि ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अचेतनं निरुत्सङ्गम् ॥ १४ ॥

अपर्वौ अनृतौ अवृष्टिसमय इत्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रतिविधिं परिहारम् आत्मयोगेन नात्मसामर्थ्येन स्वनिर्मितो-पायेन वा तमोऽज्ञानम् ॥ १६ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

आत्मयोगेन योगमायाख्यया स्वाभाविकशक्त्येत्यर्थः । लोकेश-

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

मानिनामिति बहुत्वं तद्व्यडेनान्येषामपि शिक्षाभिप्रायेण मय एव
नान्यतः ॥ १६ ॥ १७ ॥

भीमद्वन्द्वमाचार्यकृतसुबोधनी ।

तादृशानां विज्ञापनमाह—कृष्णकृष्णोति । सम्प्रभातं वीप्सा
गोकुलं प्रातुमर्हसीति विज्ञापना न तु स्तोत्रं कृत्वेव सर्वं विज्ञा-
पनं कुर्वन्ति ततः कथमकस्माद्विज्ञापनामिति चेत्तत्राहुः—हे महा-
भागेति । महद्भाग्यं यस्येति केवलं वराकास्तोत्रे वीप्साद्वयं प्रवृ-
त्तमन्तो निरन्तरं स्तुवन्ति अहो महाभागवतः अल्पैः किं
कर्त्तव्यमिति । अथवा यथा भवन्तः वेपमानाः तथाऽहमपीति न
वक्तव्यं त्वं तु महाभागः अलौकिकसर्वभाग्ययुक्तः अतो अलौकि-
केन प्रकारेण प्रातुमर्हसीत्यर्थः । सर्वेषां रक्षायां हेतुः त्वप्राथ-
म्यमिति त्वमेव नाथो यस्य । किञ्च, गवां कुलं मावः सर्वैरेव
पाल्याः त्वं च प्रभुः पालनक्षमः पालनसमर्थः अतो बहूनां हेतूनां
विद्यमानत्वात् प्रातुमर्हसि । ननु, लौकिक एवोपायः कर्त्तव्यः
केवलवस्त्रादिभिर्गुह्यैर्गुहादिभिर्वा किं मत्प्रार्थनयेति चेत्तत्राहुः,
दैवादिभिः । प्राकृतापकारे हि प्राकृतेः प्रतिक्रिया अकस्मत्पकारो
दैवः इन्द्रेण कृतः तर्हि स एव प्राथमेतामिति चेत्तत्राहुः—कुपि-
तादिति । स हि कोपं प्रापितः अपकारकरणात् अतः कुपितो
मारयत्येव । ननु, दैन्यं दृष्ट्वा न मारयिष्यतीति चेत् ? तत्राहुः, हे
भक्तवत्सलेति भवानेव भक्तवत्सलः स तु निर्दय एव अतस्त्व-
मेव वमं पालनीयाः ॥ १३ ॥

एवं विज्ञापितः कर्त्तव्यं विचारितवान् किमिन्द्रो मारणीयः मेघा-
वा निवारणीयाः वृष्टिस्तम्भो वा कर्त्तव्यः एतेऽपि वा अलौकिकं
सामर्थ्यं देवस्य अन्यत्र वा नेयाः अन्यद्वा कर्त्तव्यमिति तत्र प्रथमं
उपद्रवनिदाननिर्धारमाह—शिलावर्षेति । शिलानां वर्षणरूपो यो
निपातः निरन्तरपतने सर्वतः तेन हन्यमानं गोकुलं निरीक्ष्य
कुपितेन्द्रकृतमेव मेने यद्यपि तैश्चकमेव तथापि वासनया वद-
न्याहोस्त्रितसत्यमेव लौकिकास्तु पौर्वापर्यमेव दृष्ट्वा अहेतुमपि
हेतुं मन्यन्ते तथैव किं यागभङ्गानन्तरमेव वृष्टिर्जातेति चरन्ति
आहोस्त्रितसत्येवेति भवति विचारणाद्विज्ञेयस्यो निराकस्याथ-
मनूयते ॥ १४ ॥

अन्यथा विमृश्य करित्वं शङ्क्येत ततश्चेष्टामुपद्रव इन्द्रकृत इति
निश्चित्य हन्यमानत्वात् शीघ्रं प्रतीकारं कर्त्तुं विचारयतीत्याह,
अपत्ताविति द्वाभ्याम् । अचेतनत्वात् न तद्वचनापेक्षाक्षयमात्राविल-
म्बश्च भगवत्त्वात् सर्वसाधनपरिज्ञानं वृष्टिरेतादृशी स्वाभा-
विक्यपि भवतीति तन्निराकरणार्थमपत्तावित्युक्तं मयांदा
कालोऽयमतः कलाधिव न यदा कदाचिवृष्टिः तत्राप्यत्युत्तममिति-
अथानकं कृतावप्येतादृशं दुर्लभमिति अत्यन्तं वातो यत्र
वायुना हि नीयन्ते मेघाः तत्रापि शिलामयम् अल्पं जलं
करका बहुयः एवं चतुर्भिर्दोषैः इन्द्र एव वर्षतीति ज्ञायते
आर्षेज्ञाने नित्यज्ञाने वा तर्को यदि न सहकारी स्यात् विरुद्धो
वा भवेत् तदा लोकानामावज्ञानप्रतीतिर्न भवेत् कार्यं जातेऽपि
काकतालीयप्रतीतिः स्यात् अतस्तर्को युक्तो ज्ञानसहकारी

तदाह—स्वयागे इन्द्रयागे नितरां हते गोकुलनाशार्थमेव इन्द्रो
वर्षतीति ॥ १५ ॥

तर्हि किं विधेयमित्याकाङ्क्षयामाह—तत्र प्रतिविधिमिति । नात्र
इन्द्रो दूरीकर्त्तव्यः तथा सति क्लिष्टकारित्वं स्यात् अधिकार-
स्यैव तथात्वेन स्वतो दोषाभावात् वृष्टिनिवारणे तु स्वतो युक्तं
कुर्यात् तत्र मारण्यामारण्याभ्यां पूर्वदोषानिवृत्तेः वृष्टिस्तम्भे
मेघान् मारयेत् मेघनाशे अग्निमकार्यं न स्यात् अतः प्रति-
विधानमेव कर्त्तव्यं तत्र प्रतिविधि साधय इति यद्यन्यत्रैते नीयेरन्
तदा तथापि भवेत् स्यात्तद्व्यतिर्वा स्यात् इतराभयणं वा
भवेत् अतोऽनेन गोवर्धनेन ओदनो भुक्त इति अयमेव साधनी-
कर्त्तव्यः । प्रतिक्रिया तस्य क्लृप्तत्वात् तदाह—सम्यक् इति
नन्वेते पाषाणाः समुदायोभूय पर्वतव्यपदेशं लभन्ते नात्रैको-
ऽवयवी अत उल्लोखनेऽपि पाषाणानां पातः स्यात् अवतीर्यस्य
लौकिकन्यायेन प्रवृत्तस्य पुष्टिकार्यपरस्य न प्रशासनन्यायेन
पर्वत उपरि स्थापयितुं शक्यः अतः कथमुत्तरणमिति चेत्
तत्राह—आत्मयोगेनेति । योगमाययेति योगमायापप्रकार्ये लोकिता
यथागर्भसङ्कुर्वणे तद्वत्पर्वतधारणेऽपि विनिर्वाज्यायथानकोऽप्यमंशः
पतेत् तस्याः बलसिद्धयर्थं स्वक्रियाशक्तिस्तत्र प्रयोजनीया,
ननु, किमेतावता कुशेन पूर्वमेवाऽयमुपद्रवः कथं न विचारित
स्तत्राह—लोकशमनितन इति । अहमेव लोकेश इति स्वात्मानं
मन्यते नत्वधिकारिणमिति । ननु, वस्तुत एवायं लोकेश इति
चेत्तत्राह—मौढ्यादिति । न ह्यधिकारी ई[ह]शो भवति एतदुपपा-
दितं “सर्वे पतिः स्वात्” इत्यत्र “स एक एवेतरस्या मिथो भयम्”
इति अत्र इन्द्रो नेश्वरः मौढ्यादेव तथा मन्यते तस्य स
मोहः भीमदेन जातः तस्य अज्ञानमेव अतो हरिष्ये ॥ १६ ॥

भीमद्विभवाद्यचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

“अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरिष्यथ” इति गर्गोक्तिमनु-
स्मृत्य एतादृशमहाविपत्तौ श्रीनारायण एव कृष्णमाविष्ट्या-
स्मात् रक्षतीति विश्वस्ता गोपाः प्रार्थयन्ते कृष्णोति दैवा-
दिन्द्रो ॥ १३ ॥

कुपितेनेन्द्रेण कृतं तद्वर्षं विज्ञापनात् पूर्वमेव मेने भगव-
न्तित्यपार्षदानामपि तत्सत्कष्टं लीलाशक्त्यैव प्रमानन्दरसस्यो-
त्कर्षणास्त्रादनाथमुपस्थापितं लोभवतां बुभुक्षुणां क्षुत्कष्टमिव
सुखोदकत्वात् सुखात्मकमेवेति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

कुपितेन्द्रकृतं अत्रा स्वगतमुवाच—अपत्तिरिति पञ्चकम् । अग-
वानेवेत्याह अपगतश्रुतुर्भस्य तद्वर्षं शिलामयं शिलाप्रचुरम् ॥ १५ ॥

प्रतिविधिं प्रतीकारम् आत्मनो योगेन योगमायया लोकेश-
मानिनां भीमद्वन्द्वं तमो हरिष्यामि बहुवचनं वरुणादी-
नप्यभिप्रेति ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्कदेवकृतशिलास्तप्रदीपः ।

हरिः शरणागतार्तिहरः विज्ञापयन्तं जनं हन्यमानं निरी-
क्ष्येन्द्रकृतं व्यतिक्रमं मेने पूर्वस्तु शिलावर्षनिपातं सहमानोपि
तूष्णीं बभूव स्वविषयेऽकिञ्चकप्रत्यादिति भावः ॥ १४ ॥

नहि सद्भावयुक्तानां सुराणामीशविस्मयः ।

मत्तोऽसतां मानभङ्गः प्रशमायोपकल्पते ॥ १७ ॥

तस्मान्मच्छरणां गोष्ठं मन्नाथं मत्परिग्रहम् ।

गोपाये स्वात्मयोगेन सोयं मे व्रत आहितः ॥ १८ ॥

इत्युक्तवैकेन हस्तेन कृत्वा गोवर्धनाचलम् ।

दधार लीलया कृष्णश्छत्राकमिव बालकः ॥ १९ ॥

अथाह भगवान् गोपान् हेऽम्ब ! तात ! वृजौकतः ।

यथोपजोषं विंशत गिरिगर्तं सगोधनाः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कथं मेने ? इत्यत आह—अपमत्तः ऋतुयस्य तव अति अति-
शयितो धौली यस्मिन् तव शिलाभयं जलोपलम्बुस्मृत्युत्थ-
मसह्यं वर्षे ताशायास्माकमिति शेषः । वर्षति ॥ १५ ॥

श्रीमद्वतः प्रतिज्ञापूर्वकं गोवर्धनोद्धरणमाह—तत्रेत्यादिना ।
मौल्याल्लोकेशमानिनां श्रीमदलक्षणां तमो हरिष्यामि नतु किञ्चि-
दपि अपकारं करिष्यामि बहुवचनस्येन्द्रविमदस्वविधानालोचने
अन्येपि विमदाः भविष्यन्तीत्यर्थः । अतस्तत्र वर्षे एव प्रतिविधि-
प्रतिकारं साधये ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्ण ते सब बोले, कि—हे कृष्ण ! हे कृष्ण हे महा-
भाग ! हि मऊन पै हित करन बाड़े हे प्रभो ! तम जिनके नाथ
हो पेलै या व्रज को कुपित इन्द्र ते रक्षा करो ॥ १५ ॥

बड़ीशिलान की वर्षा ते गोकुल के ताड़ित होयवैत अचे-
तन देखके श्रीकृष्ण कुपित इन्द्र को कर्सेव्व मानत मये ॥ १६ ॥

विना ऋतु के मयानक बड़ी धार शिलामय वर्षा के और
बड़ी पवनके देखके श्रीकृष्ण विचारत मये, कि—अपने याग
मष्ट होयवे ते इन्द्र व्रज के नाश करिवे कूं वर्षे हे ॥ १५ ॥

ता वर्षाके दूरि करिवे के उपाय कूं अपने योगकी सामर्थ्य ते
रखूगो, और अपनके लोकेश मानन वारेन की मूढताते उनकूं
मया जो श्रीमद ताकूं मैं हरया करंगे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

ननु, देवाः सादिवकास्त्वर्द्धमकाश्च कुतस्तेषां तमस्तत्राह—
नहीति । सद्भावः सत्त्वं मद्धमक्तिर्वा तद्युक्तानां सुराणामीशा-
यमिति विस्मयो गवो हि यस्मात्त वदतेऽतोऽस्तस्ते । किञ्च,
तेषां मानभङ्गोऽनुग्रह एवेत्याह—मत्स इति ॥ १७ ॥

गोपाये रक्षिष्यामि । किञ्च, सोयं मे मया व्रतो नियमः
सङ्कल्पो वा आहितो धृत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

कृत्वा उक्तं कृष्णकमुच्छिलीन्द्रम् ॥ १९ ॥

यथोपजोषं यथासुखम् ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

असतां श्रीमदेन कुश्रेष्ठिनाम अन्यसैः । यद्वा, श्रीमदे हरिष्य-
इत्यत्र हेतुमाह—हि यतः सुराणां ईशोहमिति विशेषेण स्मयो
गवो नोपकल्पते योग्यो न भवति यतः सद्भावयुक्तानाम् अतः
श्रीमदेनासतामपि तेषां हितमेव करिष्यामीत्याह—मत्स इति ।
नान्यतः मदैश्वर्यपूर्णत्वादेव तादृशयोग्यत्वादिति भावः ॥ १७ ॥

यस्मान्मन्त्रात्मनिविशेषत्वेनास्मच्छब्दक्रोडीकृतानां मत्पुत्रादि-
गोष्ठवासिनां नाशयेन्द्रो वर्षति तत्र च प्रतिविधिं सम्प्रत्येव
साधयिष्यामि तत्र चानुवर्जितया लोकेशमात्राणां तमो हरिष्ये
तत्र युक्तं तस्मात् अहमेव यदि गोष्ठे स्वात्मयोगेन असा-
धारणस्वाभाविकप्रभावेन गोपाये सम्प्रत्येव गोपयिष्यामि न
केवलं सम्प्रत्येव किन्तु सः पूर्वपूर्वसिद्धः अयं गोष्ठस्य गोपन-
रूपो मम व्रतो नियम एवाहितः सम्यक् धृता विहित
इत्यर्थः । कीदृशं गोष्ठं ? तत्राह अहमेव शरणं रक्षिता यस्य तव
यतोऽहमेव नाथ ईश्वरो यस्य तव । किञ्च, मम परिग्रहं कुटुम्बम्
अतोऽकृत्येनापि रक्षयमित्यर्थः—

“इदौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।

अप्यकार्ष्यशतं कृत्वा मर्त्यव्या मनुरब्रवीत्” ॥

इतिवत् । यद्वा, मम शरणम् आश्रयं मम नाथं परिपालकं कुतः
अहमेव परिग्रहो धनपुत्रदारादिसर्वं यस्य तत्त मदैकप्रियमित्यर्थः ।
अतो गोपाये इति वर्तमानं प्रयोगेन स्वाभाविकत्वं व्यञ्जयति
अतः आत्मयोगेनेत्युक्तम् । अतः सोऽनादिसिद्धोऽयं सम्प्रत्यपि
प्राप्त इति दर्शितं तत्र हेतुः ये मम नित्यनराकृतिलीलस्य-
श्वरस्येति व्रतः प्रतिज्ञा आहितः सर्वशेन धृतः
तदेवमिन्द्रस्य मच्छरणात्वादिविरुद्धधर्मेनमच्छरणादिरूप-
गोष्ठवासिनां विरोधाय प्रवृत्तत्वाभ्यामनङ्गोऽपि गोष्ठवासिगोपनाय
योग्य इति विवक्षितम् ॥ १८ ॥

इत्युक्तवैति । महामेशारम्भादेव गोवर्धननिकटं सर्वेषामानयन-
मवगच्छते एकोत वामेन सव्येन दायमेति हरिवशात्कः कृत्वा-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुवेदिनी

तत्राज्ञानं न तिष्ठेदिति अन्यथा स न भक्तः स्यात् भक्तिस्तु
नात्र विवक्षिता विस्मयसामानाधिकरण्याभावात् अतः ऐश्वर्य-
सत्त्वादेरज्ञानसहकारित्वं न युक्तमिति उभयोरप्यन्तरनिराक-
रणं कृपालुत्वात् तम एव हरिष्ये इति व्यभिक्तिं विशेषण-
स्मयो गर्वः न हि लोकेऽपि भवति जाते वा साधिकारोऽप्यप्यते
लोकन्यायेन त्वकरणं कृपालुत्वादेव अकिञ्चाद्यं च ननु मान-
मङ्गलपेक्षया अधिकाराभाव एव भेद इति चेत्तत्राह मयो-
सतामिति । यद्ययं मानमङ्गः अन्यतः स्यात् अयुक्तः स्यात्
लज्जाकरश्च भवेत् मयः सर्वेश्वरात् मानमङ्ग उचित एव
नान्यन्तर्लज्जाकरः किञ्च अयं एवेन्द्रः तेषां भवेत् तदा
निराकर्तव्यः स्यात् सर्व एव तथा जाता इति प्रयोजनार्थं
सर्व एव शिक्षणीयाः तदाह—असतामिति । सर्व एव लोक-
पक्षाः असन्तो ज्ञाता इति अन्यथान्वयेति हेतुः एव स्यात्
ततोऽनवस्था भवेत् तस्मादसतां मानमङ्गः एकद्वारा कृतः
सर्वेषामेव प्रशमनः भवति उक्तं समीपे । अत्राप्येव च
भवति प्रत्यक्करणं बहुकर्तव्यं स्यात् प्रत्यक्षमन्त्राग्रं नन्वेतेष्वे
एव । अत्राप्येव कथं विवक्षितं इति हेतुः । अत्राप्येव च
मानमङ्गस्तु प्रकाशितोऽपि भवति गोप्येन स्यात् तद्वत्त्वमलौकिकं
ज्ञानोपदेशो वा कर्तव्यः अलौकिकं सामर्थ्यं तत्राह—देव-
स्मृतिद्वारा इन्द्रो वा निवारणीयः ॥ १७ ॥

अत एवावति प्रकारे सति गोवर्द्धनोद्धरणमेव कृतः कियत्
इत्याशङ्क्याह—तस्मादिति । अहमेव शरणं यस्य नापि ज्ञानं नापि
भक्तिः अन्यथा अवतारप्रयोजने निस्थात् पुष्टिमार्गश्च न भवेत्
तत्रापि गोप्यः । न हि श्रावः उपदेशयोग्याः इदानीं तु भुक्ति-
भोग्यमागच्छिष्यन्ती तदाह—मन्त्राग्रमिति । अहमेव त्रायः स्वामी
यस्यति अतः स्वामिसत्त्वकभावनशक्त्या नैदानीं भुक्तियुक्ता
किञ्च मत्परिग्रहमिति मत् परिग्रहो यत्र मया सर्वं सङ्गता
एव गृहीता तत्र यदि एकाऽप्यंशं गच्छत तदा प्रतिष्ठाविरोधः
स्यात् तथा सति विशेषाभावात् सर्वनाश एव भवेत् अतो
यथा ते जीवाः परिगृहीताः एव तेषां देहा अपि अतः
गोपाये साधनं तु स्वात्मयोगेनेति पर्वतधारणे योगमायायाः कार-
णत्वम् एतेषां सर्वेषां स्थायां स्थाय्ययोगा एव यथा वायु
निरोधे इन्द्रियाणि सर्वोपद्रवहरितानि भवन्ति तथैतेष्वहमात्मानं
स्थापयिष्यामि ततो मायि स्थिताः अहंभूतं रक्षितं पूर्व-
भुक्तामभोजितो मूखा सुखिनो भविष्यन्ति इति अयमेव पूर्व-
कृतभोजनोपयोगः । ननु किमेतावता क्लेशेन तत्राह—सोय मे
अत आहित इति—

शरणागतस्य संरक्षा सर्वभावेन सर्वथा ।

कौन्तेय ! प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥

सङ्ग्रामे च प्रपन्नानां तच्छास्तीति च यो वदेत् ।

अभयं सर्वभूतेषु ददास्येत्तत्तु मम ॥

तस्मात्सर्वथा स्वयं पालनीयमिति स्वधर्मनिर्वाहार्थमेव गोपाये
नन्वेतद्वत्मेव किमिति गृह्यते ? तत्राह—अयं अतः पूर्वमेव मया
आहितः स्वीकृत आस्थितो वा अतो गृहीतस्य त्यागमावात्
प्राप्तनमेवोचितम् ॥ १८ ॥

प्रथमं क्लेशसम्बन्धः पूर्वपापद्वयभ्रमः ।

[११४]

शरणागतेन सुखिर्यागानुष्ठानतो भवेत् ॥

मयाद्वारक्याथं शरणागतवर्णनम् ।

अन्यथान्यगृहीतयि गृहीयात् भगवान् कथम् ॥

अतोऽपि गोप्येन देहा दूरोपायतया मतः ।

भक्तिमागस्तथा क्लिष्टकर्मत्वं च ततो भवेत् ॥

अतो भगवानिव विचार्य तान् प्रति तथोक्त्वा विश्वासार्थं
भक्तिविशेषपरिग्रहार्थमाधिदैविकसम्पत्त्यर्थं माया गोवर्द्ध-
नादीनां च प्रबोधनार्थं तथोक्त्वा गोवर्द्धनोद्धरणं कृतवानित्याह-
इत्युक्त्वाति । अयं गोवर्द्धन उच्यते सन् चक्षुः स्यात् तथा
सति स्वरूपनाशो भवेत् अचक्षुः हि सः अतः एकेन हस्तेन
गोवर्द्धनमन्त्रेण कृत्वा कथमेतत् सम्भवः आत्मा चर्चयतीति गो-
वर्द्धनः आधिदैविकस्य नामेति पूर्व व्यवस्थापितः स चक्षुःसि
भवेत् तस्याप्यचक्षुता सम्पादिता भार्यायाम् एकस्या क्रिया-
शक्त्या पालनलक्षणाया अन्यथा सेवायामपि प्रवृत्तः चेत्तत्र चक्षु-
नस्यात् अथवाऽप्योपावर्द्धनः लम्बा विकृतश्च न भवेत् इत्येव
यादृश उच्यते तादृश कथा पश्चाद्भार । एव सात कुशो भवेत्
किं वा प्रयोजनमित्याशङ्क्याह—वाक्यमिति । वाक्यानां कुशो रसाय
भवति लालाभाषणा कृतमल्लकुशश्च ननु सर्वेश्वरा भगवान्
कथमवचक्षुः चक्षुः विधाय स्वतास्त्वयमन्यथा कृत्वा पालितवानिति
प्रकारान्तरेणापि पालनसम्भवात् तत्राह—कृत्राकमिव बालक
इति । यथा बालाः लोलायां छत्राक स्थिरमपि राजललां बोधयितुं
तत् उत्पाद्य मस्तकोपरि स्थापयन्ति तथा सति बाललला
सा भवेत् अन्यथा मयाद्वारक्याथं शरणं स्यात् अत एवेन्द्रो
न निवृत्तः पौरुषस्याप्रकाटितत्वात् अन्यासस्येदहान्तः प्रस्तो-
रत्वा भगवतैव कृता । ननु गोवर्द्धनोपायद्वारेण न हि छत्राक
कचिद्वृष्टिं वारयति वृष्ट्या नाशसम्भवाच्च अतः अप्रयोज-
कत्वमपि शार्पयितुं दृष्टान्तः ॥ १९ ॥

तथोद्धृतवान् यथा मध्ये गतोभवति प्रान्तमागच्छोक्तः
गर्वाधिकप्रदेशे च तद्वता क्वाथ एव धृत्वा शरणागतानाह-
मथेति । उपायं कृत्वा समानवचनमुक्तवान् । ननु पूर्वमित्या
तन्तवोऽर्थोऽयं शब्दः भगवानिति पर्यवसानपरिज्ञानं गोपायति भ्रमं
परान् अन्यथा भगवाद्भक्त्यै विश्वासो न भवेत् विपरीत-
क्लेशानुभवात् अतः तान् प्रात्याहेति वक्तव्यं गोपानाहेत्युक्तं
तेष्ववातरभेदे वक्तुं स्थानविशेषनिर्देशार्थं स्वेहेन विशेषतः
सम्बाधयति हे गम्ब ! हे तात ! हे ब्रजौकसः ! इति राजसाहि
त्रैविध्यं च प्रदर्शितं सर्व एव पाल्यन्त इति ज्ञापनार्थं यथो-
पज्ञा यथासुखं निरिगर्तं विशत सर्वेषामेव स्थितौ महत्
स्यान्महतीति ज्ञापितं गोधनसहिताः गाव एव धनानि तेषां
गोभिः धनैश्च सह वा ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुवेदिनी

तत्रैवमिन्द्रायातिशुद्धावतिशोऽप्येव इह स्पष्टं किन्तु तस्य
मङ्गलस्योद्धृतं दोषमेव कृपयैव चिकित्सजस्मीत्याह—नहीति ।
सङ्गावः सर्वं मङ्गलिकं तद्युक्तानां सुखायामीशा व्यभिक्ति-
विशिष्टः स्मयो गर्वो हि यस्मात् घटते तस्मात् स्वमति-

न त्रास इह वः कार्यो मदस्ताद्विनिपातने ।

वातवर्षभयेनालं तत्राणं विहितं हि वः ॥ २१ ॥

तथा निर्विविशुर्गते कृष्णाश्वासितमानसाः ।

यथाऽवकाशं सधनाः सत्रजाः सोपजीविनः ॥ २२ ॥

श्रुतृड्वयथां सुखापेक्षां हित्वा तैर्वृजवासिभिः ।

वीक्ष्यमाणो दधावद्रिं सप्तार्हं नाचलत्पदात् ॥ २३ ॥

भीमश्रृंगचतुष्टयवर्तिकृतसारायर्धशिनी ।

असन्मार्गे स्थितत्वादसतां तेषां मानस्यावरस्य मङ्ग एव प्रशमाय
गर्वरोगस्योपशान्तये ॥ १७ ॥

किञ्च, यतस्तत्कृतमिदमत्र सङ्कुटमुपस्थितं तस्माद्वापुमेतद्गोपाये
मम शरणं गृह्णन् "शरणं गृह्णन्निभोः" इत्यनेकार्थवर्गः । गृहस्या-
स्थाहमेव नाथ इत्याह-मन्नायं मम परिग्रहाः पितृभ्रातृप्रेयस्यादयो
यत्र तत् न केवलमस्मादेव सङ्कुटाद्गोपाये अपि तु सर्वस्मादपि
सङ्कुटान्महाप्रलम्बकास्मादपीत्याह-स प्रसिद्धोऽयं व्रतो निमयो मे
मया आहितो गृहीतः ॥ १८ ॥

इति स्वगतमुक्त्वा एकेन हस्तेनेति धामेनैव यत्तु कं हरिवंशे
"स धृतस्सङ्गतो मेघैर्गिरिः सव्येन पाणिना । प्रहमायं गतस्तत्र
गृहाकरिण्य वचंसा" इति कृत्राकं शिलीन्ध्रमिव दधारेति द्विधीर्षा-
स्मभे योगमायांशभूतया संहारिका शक्त्या तावत्पि वृष्टि-
राकाश एव तथा सङ्ग्रहं यथा स्वगृहालिन्दादतिवेगेन गोव-
र्धनमुद्धर्त्तुमभिद्रुतवतो भगवत उष्णीषादिवासांश्चापि नाति-
स्तिमितानीति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

यथोपजोषं यथा सुखम् । ननु, कोऽत्रयमात्रस्य गोवर्धनस्य
तत्र सर्वव्रजस्याः कथं मान्तु ? उच्यते भगवत्पाणिस्पर्शान्दादेव
स्वप्नाचिन्त्योजसा श्रीगोवर्धनेन कुपितेन्द्रप्रक्षिप्तकुक्षिशत-
घातमपि स्रष्टुं कुसुमहारमिवानुभवता तथा सस्यगनुव्रत यथा
योजनचतुष्टयप्रमाणाव्रजनगरस्या जनाः सर्वे एव गवादिपशवश्च
स्वतन्त्रे यथावकाशमेव निवासयामासिर अत एव हरिवंशे भग-
वतोक्तम्—

"शेखोत्पाटनभूरेषा महती निर्मिता मया ।

त्रैलोक्यमप्युत्सहते रक्षितुं किं पुनर्व्रजम्" इति ।

किञ्च, गोवर्धनोपरिस्थानां हरिणवराहादीनां पशूनां
पक्षिणां च "सधृतः सङ्गतो मेघैः" इति हरिवंशोक्तैस्तान्निभ्याक-
टान् वर्षतो मेघानालक्ष्य तदुद्धृष्ट्वायमारोहतां न तिलमात्रमपि
कष्टमभूविति ज्ञेयम् ॥ २०—२१ ॥

भीमश्रृंगचतुष्टयवर्तिकृतसारायर्धशिनी ।

"यत्सर्वतः सुरगणाः" इति शास्त्रात् सङ्गावयुक्तानां सर्व-
शुण्ययुक्तानामीशा ययमिति विस्मयो गर्वो न घटते हि
यदि तत् सद्गुरो रजस्तमसोऽपि वृद्धिर्नारस्यासदा
स्मारिका अपि असन्तां भवन्ति तेषामसतां मन्त्रो मातमङ्गो

युक्त एव स च प्रशमाय पुनः सङ्गावाय कल्पते योग्यो
भवति ॥ १७ ॥

शोभनेन आत्मयोगेन स्वसामर्थ्येन गोपाये रक्षिष्यामि
सोऽयं शरणागतस्त्वय्यरूपो व्रतः मे मया आहितः धृत
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

द्राक्ष्यां हस्ताभ्यां कृत्वा उत्कृष्ट उत्पाट्य कृत्राकं शिलीन्ध्र-
मिधैकेन हस्तेन दधारेत्यन्वयः—

"दोर्ध्यामुत्पाटयामास कृष्णो गिरिरिवापरः" इति ।

"दधारेकेन हस्तेन शैलं प्रियमिवातिथिम्" ॥

इति च हरिवंशे ॥ १९ ॥

यथोपजोषं यथावकाशं गिरिगर्भं गिरिस्तापम् ॥ २० ॥ २१ ॥

भाषा टीका ।

मेरी भक्ति वारे अथवा सर्व गुण वारे जो हैं तिनमें
"हमही ईश्वर हैं" ऐसी गर्व नहीं होय है ताते इन्द्र सारिबक
नही है, तासों बाको मोते जो मान को मंग होय वो है, सो
बाही की शक्ति करनवारो है ॥ १७ ॥

तासों मे जाको नाथ मेरी शरण में आयो मेने जाको
स्वीकार किया ऐसे या व्रज को मैं अपने योग बल तेरे रक्षा
करूंगो ॥ १८ ॥

एसे कहिके एक हाथते गोवर्धन पर्वत कूं उखारिक
खीला पूर्वक भीरुपण्य धारण करत भये, जैसे बाळक
कतौना कूं उठाव छेद ॥ १९ ॥

पर्वत कूं उठाव के भीरुपण्य भगवान् कहन अगे, कि—हे
मेया ! हे पिता ! हे व्रजवासिन्धो ! गायन कूं लेके सुख सों
या पर्वत के नीचे आब जाओ ॥ २० ॥

भीमश्रृंगचतुष्टयवर्तिकृतसारायर्धशिनी ।

सत्रजाः शकटमयवहसहिताः सोपजीविनो भूयपुरोहि-
तादिप्रहिताः ॥ २२ ॥

पदास्थानात् ॥ २३—२५ ॥

कृष्णयोगानुभावं तं निशाम्येन्द्रोऽतिविस्मितः ।

निस्तम्भो भ्रष्टतङ्कल्पः स्वान् मेघान् संन्यवारयत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतायोगोऽस्माभिरुक्तवैष्णवतोषिणी ।

मम हस्तात् अद्रेर्नितरां पातनं पतनं तदाऽऽशङ्क्य श्वायं
यिच्च । यद्वा, इन्द्रादिना केनापि पातनं तस्मात् प्रासः मदनिष्ट
शङ्कनं वा युष्माकं कार्यः कर्तुं योगो न भवति “कृत्यानां कर्त्तरि
वा” (२।३।७९) इति वष्टा—अतो वा युष्माकं वातवर्षाणां भयनात्
प्रयोजनं नास्ति हि यस्मात् तेनाद्विधारणेन प्रायं विहितं
मयेति शेषः । वा युष्माभिरिव विहितमिति वा भोगोवर्द्धनाच्च-
नादिभिरिति भावः ॥ २१ ॥

तथा तेन प्रकारेण उक्त्वातुर्गण साक्षात्प्राप्तये खीयसा
गिरिधारणेन च कृत्वा कृष्णेन सर्वविधाकष्टकाङ्क्षतान्त-
र्लक्षेन भगवता आश्वासितानि सान्त्वितानि मानसानि येषां
ते धनानि गावोऽश्वानि च विविधद्रव्याणि तत्सहिताः ॥ २२ ॥

भुक्तदुष्कां वा व्यथा तां सुखं शयनाशनादितदपेक्षां च
हित्वा विस्मृत्येत्यर्थः । तैः तदेकजीवैः तद्दीक्षयैकसुखैः प्रज-
वासिभिर्गोपगोपीगवादिभिः विशेषेण महाविस्मयपरमस्नेहा-
दिना ईक्ष्यमाणाः इति तत्प्रागे कारणां प्रयोजनं च कृत्वाप्रत्य-
यञ्च धीक्षुगारम्भ एव तदपगमात् तद्दीक्षयस्य च तद्धारणो
साहाय्यमेव दर्शितं तेन मुहुः स्फीतमनस्त्वात् तथैव विष्णु-
पुराणेषु—

“कृष्णोपि तं दधारेव शैलमत्यन्तनिश्चलम् ।

प्रजैकवासिभिर्हर्षविस्मिताश्चेर्निरीक्षितः ॥

गोपगोपीजनैर्हृष्टैः प्रीतिविस्फारितैश्च यैः ।

संस्तूयमानश्चितः कृष्णः शैलमधारयत्” ॥ इति ।

यद्वा, हित्वेति कृष्णकर्तृकं ज्ञेयम् अनेनचक्षणेन तमोपि
तत्र नासीदिति गम्यते पदादेकस्मादपि पदाक्रमणस्थानाच्चाच-
दिति धारणेत्यन्तानायास उक्तः ॥ २३ ॥

कृष्णस्य योगः स्वाभाविकशक्तिविशेषः तस्यानुभावं प्रभावं
निशम्य दृष्ट्वा तथा च विश्वः “श्रुतौ दृष्टौ निशमनम्” इति निस्तम्भो
नष्टमदः कुतः भ्रष्टः अक्षोपगतः सङ्कल्पो गोष्ठजिघांसाळक्ष्णो
यस्य सः स्वान् मरुद्गणान् मेघान्श्च अनिवारणो स्वाग्निष्ठापसे-
रिति भावः । संशब्देन दूरतोऽपि स्थितिर्निवारिता ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मम हस्ताद्योऽद्रेर्निपातनाहो युष्माभिरिहाधुना प्राप्तो भवं न
कर्त्तव्यं वातवर्षाणां यद्भवत् तेनात्तं तत्र कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
तत्र प्रायं वातवर्षमवात् प्रायं मया विहितम् ॥ २१ ॥

तथा कृष्णेन समाधापितक्षिताः संगोधनाः सपुत्र-
धौत्राः श्रुत्यपुण्येहितादिवगंसहिताश्च सर्वे प्रजैकसो यथावकाशम्
असङ्कीर्णं यथा तथा गिरिगर्भे विविधैः ॥ २२ ॥

स्वावलोकनजनान्दृष्ट्वा तेषां सुवर्द्धकृतपीडां वारयन् सत्ताहं

तथा दधारेत्याह—भुक्तदुष्कां सुखापेक्षां च हित्वा केवलमीकमाणां
भगवान् सत्ताहमाद्रे दधार पदाक्षं चचाक्ष यत्रोद्धारसमये
पदं विन्यस्तं न हतश्चाक्षेत्यर्थः ॥ २३ ॥

ततस्तं कृष्णस्य योगानुभावं सामर्थ्यप्रभावं दृष्ट्वेन्द्रोऽतीव
विस्मितः भ्रष्टसङ्कल्पोऽत एव निस्तम्भः निर्गन्धः मेघान् स्वयसे-
यत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिरुक्तवैष्णवतोषिणी ।

वातवर्षनिमित्तं ममम अर्हं निवारितम् “अर्हं तु भूवर्षे
शक्तौ परांतो विनिवारणो” इति यादवः । तत्राद्यं तस्माद्भया-
द्वक्ष्यम् ॥ २१ ॥

कृष्णताश्वासितमानसाः आध्यायितमनोरथाः खोपजीवताः
प्रीहितदुखादिशरीरयात्रासाधनैः सहिताः ॥ २२ ॥

सुखापेक्षां शयनासनवसनादिसुखसाधनभङ्गां हित्वा
मुक्त्वा ॥ २३ ॥

योगानुभावं योगैश्वर्यम् “अनुभावः प्रभावे श्वाभिरुक्तं
भावसूचके” इति, महापुरुषान्दृष्ट्वा श्वाभिरुक्तं भावसूचकं हित्वा
तत्तम्भः तद्दीक्षितो निस्तम्भः भ्रष्टसङ्कल्पः गलित मनोरथः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतायोगोऽस्माभिरुक्तक्रमसन्दर्भः ।

हित्वा विस्मृत्य कृष्णयोगानुभावं तस्मात्स्वाभाविकशक्तिप्रभावं
निशम्य निशाम्येति वा पाठः उभयथापि दृष्टव्यः । स्वयमेवोपास्तम्
इत्यादि स्थापनात् ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्भुक्तवैष्णवतोषिणी ।

उपरि मञ्जस्तं दृष्ट्वापि प्राप्तो न कर्त्तव्यः इत्याह—न प्राप्त इति ।
इहास्मिन् गर्भे प्रविष्टैः मञ्जस्ताग्निपतनाजेताः प्राप्तो न कर्त्तव्यः
न पतित इति मतः मनुमयमोमययोरेकमङ्गीकर्त्तव्यं ततो परं वृद्धि-
मयमेवास्तिवत्याशङ्क्याह—वातवर्षमयमात्ममिति । वातवर्षमय न-
कर्त्तव्यम् अर्हं शक्तौ निवारणं अतः तद्वयं मास्तु अत्र शङ्कनं
न कर्त्तव्यम् आगन्तव्यमित्याशङ्क्यामावमुपपादयति—तत्राद्यं विहि-
तं मयेति । तस्य मयस्य प्रायं रक्षयं प्रतीकारस्तस्या विहितं
न श्रुपायः कदाचिदप्यनुपायतामापद्यते मयेति वक्ष्यताम् न
आन्तरेण कुतः कुतश्चायं न कर्त्तव्यम् ॥ २१ ॥

ततस्तं तथैव कुतश्चत इत्याह—तथेति । पतनमयमाचार्य-
माह—कृष्णताश्वासितमानसा इति । यथावकाशमिति उक्तार्थ-
स्थापनं सधनाः गोधनसहिताः पुत्रादिसहिताः उपजीवी लोषकादि-
विप्रादिश्च तत्सहिताः ततो वृष्टिः सधतराजं आतां भगवतो
गुणाभाच्च मयांदायां प्रतीक्षार्थं यद्यप्येऽपि मयैव मियेतैवेन्द्रो मेधा-
श्च तदुपरि सहेन भगवतो नास्ति अत्र एव यो भगवतोऽपेक्षः

खं व्यभ्रमुदितदित्यं वातवर्षं च दारुणम् ॥ २१ ॥

निशाम्योपरतं गोपान् गोवर्धनधरोऽब्रवीत् ॥ २२ ॥

निर्यात त्यजत त्रासं गोपाः सस्त्रोधनार्भकाः ।

उपारतं वातवर्षं व्युदप्रायाश्च निम्नगाः ॥ २६ ॥

श्रीमद्भुवामाचार्यकृतसुबोधिनी ।
विचार्योपकारं करोति स सत्तरात्रं प्रतिश्रुते एतन्मध्ये चन्द्रग-
धता परिपालितः तदा न करिष्यामि उपेक्षितश्चेत् करिष्ये-
माति अविचार्योपद्रवकर्त्ता तु सत्तरात्रं करोति यदि तावत्
कालं जीवितः तदा निवर्तते स्वनाशमयात् एवं व्यवस्था
सर्वत्र ॥ २२ ॥

ततो भगवान् सत्तरात्रं तथा स्थित इत्याह-अनृडिति ।
क्षुत्तुङ्ग्यां जायमानां व्यथां सोढुं सखस्य निद्रादिरप्यपत्तां त्यक्त्वा
तैर्ब्रजवासिभिर्निरीक्ष्यमाणो भगवानर्द्रि दधौ न ददित इत्यादिः
सोऽपि वृष्ट्या मध्ये न दद्यात् भगवन्निपि पदापि न चालनः
अत्र हित्वेत्यनेनैव सम्बन्धेन क्षुत्तुङ्ग्यामिति । दशनेनाश्रमोजनेन
वा अन्यथा गोपानां कथं धैर्यं भवेत् एवं सत्तरात्रं धृत्वा
तान् ब्रजस्थान् सर्वेभ्यः पृथक् कृत्य स्वीयानेव कृतवानिति
निरूपितं सत्ताडनानि प्राणिनो भवन्ति देवर्षिपितर आत्मा-
त्मीयो देहिकपारलौकिकश्चेति यद्येतेषां मध्ये कश्चिदप्येतान्
फलयेत् तदा तेषां भवेयुः यदि ते सर्वे एव अशक्ताः प्रति-
पक्षा वा तदा नातः परं तेषां सम्बन्ध इति । अत एव प्राणान्तः
करणाधर्मत्याग उक्तः । तेषां शुद्धभगवद्भावे बाधक (साधक)
त्वात् एतेन प्रभुस्वरूपातिरिक्तं स्मृतवन्तोऽपि नेत्युक्तं भवति
भगवद्रक्षणमतादृशमात च ज्ञापितं सपदि रक्षाऽग्रं च सुख-
मतेन भाविष्यतात्यनुसन्धानेन वाच्यं वाच्यस्य तच्छेषत्व
स्यात्तथा सति भक्तिमार्गीया सा रक्षा न भवेदिति सर्वमन्वया
स्यादत एव तैरिति पूर्वोक्तं केवलं भगवद्भीनस्त्वमेतादृश्रक्षणे
हेतुत्वेन परामृष्टं पारस्पर्यागतस्यापिन्द्रियागस्य भगवद्रचन
मात्रेण पूर्व त्यक्तत्वात् दधाधिति "दुष्प्राज् धारणापोषणयोः" इत्यस्य
रूपे तेनाद्रि धृतवान् पोषितवांश्च सत्ताहमित्यत्यन्तसंयोगे-
क्षितोयां अहंशब्दो रात्रिदिनवाची अचलत्वस्थापनार्थं नाचल-
दिति यदा ईषदपि गतिः पादस्य सहजति स निर्दिष्टः ॥ २३ ॥

ततः इन्द्रः युद्धार्थं समागत्य अलौकिकं दृष्ट्वा भीतः सन्
मेघान् पर्यवारयदित्याह-कृणोति । लीलायमवतीर्णस्य सर्वयो-
गाधिपतेरप्युत्तमस्वरूपस्य तं गोक्षेत्रोद्धरणलक्षणाभ्युभावे निशम्य
भुत्वा मेघद्वारा इन्द्रं प्रतिविभिमितो जातः ततः निस्तम्भः
गतगवः प्रष्टुमकुर्वन्पि जातः स्त्रोत्कर्षमपि त्यक्तवान् मारयि-
ष्यामीति सङ्कल्प्य त्यक्तवान् ततः स्वान् मेघान् सम्यक्
निवारयत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।
समजाः शकटमण्डलीसंहिता सोपजीविनः भृत्यपुरोहितादि-
सहिताः ॥ २२ ॥

भुत्तुङ्ग्यां हित्वति तावत्तरात्रं गन्तुं दादौ यदुक्तं वैष्णवे-
"ब्रजवासानि मर्षं विभिमतां निरीक्षितः" ॥ २२ ॥
गोपगोपीजनैर्दृष्टेरतिविस्फारितेक्षणः
सन्तुयमानचरितः कृष्णः शैलमभारयत् ॥ २३ ॥
कृष्णोऽत्र सवांमिमुखावभूवेति बाध्यम् । अत्र श्रीकृष्णसौन्दर्य-
लावण्यपीयूषपानेन ब्रजौकसां प्रेयसीसौन्दर्यादित्यनेन कृष्णस्य
च भुधादिविगमोऽभवदिति अत्र सत्ताहव्यापिन्वा साधक-
मेघवृष्ट्यापि यमाथुरमण्डलं न ममज्ज तत्फलं भगवत्सुख-
सद्यः पयःशोषणादित इत्य तथा पाण्डिघाटकस्यैव कालस्य
दिवसत्वात् घटात् प्रासद्धा घटिका गणनेनैव ब्रजजनानां
सप्तदिवससंज्ञानमभूदित्यपि ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

निस्तम्भो नष्टमदः न्यवारयदिति न जानिष्य कृष्णो मृष्ट-
कं दण्डं दास्यतीत्यतिभयात् ॥ २४-२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
समजाः शकटव्यूहसहिताः निर्विचिनुः गर्सपस्मिन्मण्डपे
रपि हरिवंशे । पञ्चकोशान्त वैश्येण कोशैकस्मिन्नेरेण तु
इति ॥ २२ ॥

पादात् चरणाधिष्ठितात् स्थानात् ॥ २३ ॥
कृष्णस्य योगाऽनुभावं सामर्थ्यम् ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

और मेरे हाथ ते पर्वत गिरे नो ऐसी शंका मति करिऔ
और पवन वर्षाके मयत्ते मति हरिपो मैने तुमारी रक्षा-
करी है ॥ २१ ॥

ऐसे श्रीकृष्ण ने मरोसो दियो जिनके मतकुं वे ब्रजवासी
गौ गाड़ा पुरोहितन को सङ्गले के आनन्द तें पर्वत के नीचे
गढेला में प्रसन्न भये ॥ २२ ॥

भूख प्यास को दुःख और सुख की चाहना कुं त्यागि
के वे ब्रजवासी ठाडे देखो करे श्रीकृष्णसातदिन ताई पर्वत
कुं धारणकरतभये और जहां ठाडे हैं तहतने नेकहु नही डिगत
भये ॥ २३ ॥

श्रीकृष्ण को प्रभाव सुनि के इन्द्र बडो माध्यमानत
भयो, और जब वाको सङ्कल्पपूरो तहीं भयो तब गरीबहोत्र
के सपुने मेघनकुं निवृत्त करत लेत भयो ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

व्युदप्राया विगतोदकप्रायाः स्वल्पजला इत्यर्थः ॥ २६ ॥

ततस्ते निर्ययुर्गोपाः स्वं स्वमादाय गोधनम् ।

शकटोटोपकरणं स्त्रीबालस्थविराः शनैः ॥ २७ ॥

भगवानपि तं शैलं स्वस्थाने पूर्ववत्प्रभुः ।

पश्यतां सर्वभूतानां स्थापयामास लीलया ॥ २८ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभावायेंदीपिका ।

शकटोटोपकरणं शकटैरुत्तमुपकरणं यथा भवति
तथा ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतवेष्यावतोषिणी ।

अत एवोदितः दृष्टिपथं गत आदित्यो यस्मिन् तत्र दारुणं
भीषणम् उपरतं निवृत्तम् अत्र च निशाम्य द्रष्टव्यं । उपरतं
वातवर्षमिति स्वयमेव विज्ञापनात् दर्शनं च त्रिषक्कृत-
हस्तेन गिरिं धृत्वाति श्रेयम् गोधनधर इति श्रीशुकदेवस्य
सात्साहनिजस्कृतिमयं वाक्यम् ॥ २५ ॥

हे गोपाः ! इति अत्रादित्योऽधुना गवां रक्षां कृतेति
श्लेषः भट्टिति निम्नगानां व्युदप्रायत्वं च नाशयेत् वृष्टानां
जलानां पततामेव श्रीमगवत्प्रतापतपनेन प्रायो विधीनत्वात्
अन्यथा प्रलयकारिभ्यः सर्वांशुवनं स्यात् भनानि गावो गवा-
दीनि वा ॥ २६ ॥

ततस्तादृशगिरिधारणतादृशवचनानन्तरं ते इति तथा तथा
भगवद्भोकारेण निजितमहेन्द्रास्तदेकजीवनाश्च यं तादृश
इत्यर्थः । उपकरणं भनादिकं ह्वाद्यश्च शनैर्निर्ययुः शैल्येण
सम्पदापत्तेः ॥ २७ ॥

गोपादयो निर्ययुः भगवानपि तं स्थापयामासैत्यपिशब्दार्थः
तत्र स्वस्थाने इति । स्थानात्ययो निषिद्धः पूर्ववदिति पर्वत
वैपरीत्यादिकं निरस्तं प्रभुरिति तत्र शक्तिर्दर्शिता अत एव
लीलया सर्वेषां मनोहारिण्या भनावासचेष्टया अत एव विस्म-
येनानन्देन च सर्वभूतानां व्रजस्थां दिविष्टानां च पश्यतामिति
सप्तम्यर्थे षष्ठी ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम्

व्युदप्रायाः निरुदकप्रायाः ॥ २६—३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभावतवचनचन्द्रचन्द्रिका ।

तत उपरतं वातवर्षं अतएव विगतान्वज्राणि यस्मादत एवोदितः
प्रकाशमान आदित्यो यस्मिन् । तदाकाशे च दृष्ट्वा गोधनधरो
भगवान् । गोपानाह ॥ २५ ॥

उक्तिमेवाह—निर्वातेति हे गोपाः ! श्रीमद्वीररामैकैश्च सहिताः
निर्गच्छन्तं प्रायं सर्वं सज्जतं वातवर्षमुपारतं निवृत्तं निम्नगाः
जयः व्युदप्रायाः निरुदकप्रायाश्च स्वरपञ्चजालेभ्यः ॥ २६ ॥

[२१५]

ततो भगवदुत्तयन्तरं सर्वे गोपाः स्त्रियो बालाः स्थविरा
वृद्धाश्च शनैः शकटैः रुढानि गृहोपकरणानि यस्मिन्स्तथा
भवति तथा स्वं स्वं गोधनमादाय निर्ययुर्गोपाभिर्जंग्मुः ॥ २७ ॥

अथ प्रभुः समर्थो भगवानपि सर्वभूतानां पश्यतां सतां
लीलया पर्वतं शैलं गोधनं स्वस्थाने एव स्थापयामास ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

व्यग्रं विगतमेघं वातश्च वर्षश्च वातवर्षम् एकवद्भावः ॥ २५ ॥

व्युदप्रायाः विगतजलप्रायाः ॥ २६ ॥

शकटोटोपकरणं शकटगतमुपकरणं जीवनसाधनं शकटा-
टोपकरणं चादाय गतौ शकटपरिवर्त्तनेनाटोपकरणं सञ्जम
विधिर्बन्धा भवति तथेति वा ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो यज्जातं तदाह—समिति । सप्तदिवसस्य रात्रिशेषे
निवारणं तत आकाशो व्यग्रो जातः उदित आदित्यो यस्य
एवमुपरितनवृष्ट्यभावं ज्ञात्वा गोधनं धृत्वा भगवानब्रवीत्
वातयुक्तं वर्षं चकारात् शिलावर्षं मेघांश्च दारुणमतिमारकम्
उपरतं निशाम्य गोपानिति पूर्ववत् घर्मपरान् ॥ २५ ॥

भगवद्वाक्यमेवाह—निर्वातेति । प्रायं च सज्जतं वातवर्ष-
कृतं गोपा इति सम्बोधनं गवां पाठनमावश्यकमिति प्रथमतो
बहिर्दृष्ट्वा पश्चात् सामग्री नेषेति शङ्कुं वारयन्नाह, सस्त्रीधना-
भंका इति । स्त्रियो भनान्यभंका बालाश्चेति तैः सहिता एव
निर्गच्छन्तः यतः वातवर्षमुपारतं निम्नगाः सूक्ष्मनद्यः व्युदप्रायाः
कचिद्भीर एवोदकं न्यान्यत्रेति तेषां जिज्ञासामावादेतदुक्तम् ॥ २६ ॥

प्रवेशादेव निर्गता अपीत्याह—ततस्त इति । तत्र सर्वे पृथगेव
स्थितमिति ज्ञापयितुं स्वं स्वं गोधनमादाय सर्व निर्गताः शक-
टानामाटोपकरणं यथा भवति तथा यथा निर्भयाः दृष्ट्वा
निर्गमने महान्तं सञ्जमं कुर्वन्ति तथा कृत्वा निर्गता इति
तेषामानन्दः सूजितः ततोभ्येऽपि स्त्रीबालस्थविराः शनैरेव निर्गताः
अवप्रायाः ॥ २७ ॥

सर्वेषु निर्गतेषु भगवत्कृतमाह—भगवानपीति । यथा ते स्वस्व-
कार्थं निर्गताः एवं भगवानपि तं शैलं स्वस्थाने स्वस्थैव स्थाने
पूर्ववदेवानुपूर्वेषां विज्ञाय स्थापितवान् अनेन प्रथमैकैकं करण-
पक्षेपि यथापूर्वं स्थापितवानिति लक्ष्यते अत्र स्थापने ग्रहणे
वा न किञ्चिन्मायिकमिति ज्ञापयितुं पूर्ववदेव स्थापितवान्

तं प्रेम्भेगान्निभृता वृजौकसो यथा समीयुः परिरम्भणादिभिः ।
 गोप्यश्च सस्नेहमपूजयन् मुदा दध्यक्षतादिर्युयुजुः सदाशिषः ॥ २६ ॥
 यशोदा रोहिणी नन्दा रामश्च बलिनाम्बरः ।
 कृष्णमालिङ्ग्य युयुजुराशिषः स्नेहकातराः ॥ ३० ॥
 दिवि देवमणाः साध्याः सिद्धगन्धर्वचारणाः ।
 तुष्टुर्मुमुचुस्तुष्टाः पुष्पवर्षाणि पार्थिव ! ॥ ३१ ॥

श्रीमद्भक्तमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदाह—पश्यतां सर्वदेवानां (भूतानां) मिति यथा हस्तस्थितं पात्रं
 ब्रह्मास्थानं स्थाप्यते तथैव ब्रह्मणा स्थापयामास ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिष्वनायकवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

व्युद्वेगाः विगतोद्वेगाश्च सत्पूजका इत्यर्थः ॥ २६ ॥
 शकटेष्वारुढान्युपकरणानि यत्र तद्यथा स्वास्तया
 निजंगुः ॥ २७-२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वातवर्षमपरतं निशम्य विगतान्यभ्रायि यस्मात्तत् इदितः
 आदित्यो यस्मिन् तत् स्वं च निशम्य ज्ञात्वा ॥ २५ ॥
 व्युद्वेगाः निरुद्वेगाश्च समजज्ञा इत्यर्थः ॥ २६ ॥
 शकटेषु रूढमुपकरणं गृहोपकरणं यथा भवति तथा स्वं
 गोधनमादाय निर्ययुर्गिरिगतात् ॥ २७ ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

आकाश को विना वादरन को निर्मल देखि के और सूर्यको
 उदय तथा पवन और वर्षा निवृत्त देखि के गोवर्द्धनधारी
 श्रीकृष्ण गोपन ते बोलत भये ॥ २५ ॥

श्रीकृष्ण बोले, कि—हे गोप हो ! तुम सब अपने २ स्त्री धन
 बाल बच्चा के लेके अब निकसो मच छोड़ो पवन वर्षा शांत हो
 गई नदीन के जल हू उतरि गये ॥ २६ ॥

तब तौ वे गोप अपने २ गोधन कुं लेके निकसत भये
 और गाढान पै अपनीसामग्रीन को धरि के स्त्री बालक और
 बृद्ध धीरे २ निकसत भये ॥ २७ ॥

परम समर्थ श्रीकृष्ण हू वा पर्वत के सवन के देखत २
 धीखाई ते जहां के तहां पहिले के नाई भरत भये ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

निभृताः पूर्णाः यथा । यथोचितं परिरम्भणादिभिः समीयुः
 रूपजग्मुः सदाशिषः भेष्टानाशीर्वादान् ॥ २६ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतौषिणी ।

अधुना परमहर्षेण श्रीभगवता सह सर्वेषां तत्त्वज्ञानां
 समागमं वदन् प्रेमोद्रेकेण गायत्रिवाह—तमिति । गोष्ठरक्षार्थं धृत-
 गोवर्द्धनम् यद्वा, प्रकटितैश्वर्यमपि व्रजौकसः सर्वे व्रजवासिजनाः
 परिरम्भणादिभिः समीयुः मिश्रितवन्तः तत्र हेतुः प्रेम्णो
 वेगः स्निग्धमिस्तकमयासेन उद्रेकस्तस्मात् तेनेत्यर्थः । आदिशब्देन
 शुभाशीर्वादश्रीमस्तकाद्याद्युत्पन्नपादप्रदण्डाद्यमवाहसम्मर्दनतद-
 ङ्गुलिस्फोटनस्तवनभ्रमणः सामाज्यमहनादयः यथा यथोचितं गुरु-
 समक्षपुष्पमैवैः सस्नेह यथा स्वास्तया वा सस्नेह आशिषः
 दुष्टान् दमय शिष्टान् पालय सर्वैश्वर्यसेवितो भव निजजनानानन्द-
 येत्याद्याः ॥ २६ ॥

श्रीपद्मोपाध्यायप्रेम्णुवा पश्चात् स्थितानां परमस्निग्धज्ञां मात्रा-
 स्तीनां सङ्गतिमाह—यशोदेति । श्रीयशोदासाहचर्येण श्रीनन्दस्या-
 दराविशेषेण वा तस्मात् प्राक् श्रीरोहिण्या निर्देशः बलिनां वर
 इति अद्यापि तस्यापि गोवर्द्धनधारणसामर्थ्यमास्ते शेषरूपेण
 स्नांशेन मूर्द्धकदेशे हेतुवा पृथ्वीधारणात् तथापि तत्राप्रवृत्ति-
 स्तद्विधलीलायास्तदभीष्टत्वादिति भावः । यद्वा, बलिनां वर इति
 निर्भरगाढालिङ्गनमभिप्रेति स्नेहातिशयेन प्रभावकानि च सर्वत्र
 श्रीकृष्णोच्छायां सम्मत्वा मौनं गोवर्द्धनोद्धरणादौ तत्कीर्तये-
 च्छ वा चासाहाय्यमिति पूर्वं तज्ज्ञामाश्रयणमिति ज्ञेयम् आशिषः
 एवं चिरमस्मान् पालय सदासुखी भव निजं पूर्णमनोरथ
 पश्यस्तेत्याद्याः स्नेहेन कातरा अधीराः सन्तः अत्र प्राचीन-
 श्रीगोवर्द्धनभरपतिकृतौ कचित् दृश्यते मातृभ्यां नवनीतादि-
 समर्पणं पिताभ्रातृभ्यां च शिरसा श्रीगोवर्द्धनाभ्यर्चननादिक-
 मिति तच्च स्नेहकातरा इत्यनेन सूचितमवगम्यते ॥ ३० ॥

न केवलं व्रजौकसां देवानामपि भक्त्यो जात इत्याह—दिवीति ।
 द्वाकषाम् । नन्विन्द्रस्य मवमङ्गुः खेऽपि तादृशे कथं ते तथा
 ऽकुर्वत तत्राह—तुष्टाः तुमदेनाकुल्ये मङ्गुल्येन्द्रस्य मानमङ्गेन
 श्रीकृष्णस्य च मधुरतरकीडा प्रदण्डेन हर्षोदयादित्यर्थः । हे पार्थिव
 इत्याश्रय्येण सम्बोधनं देवेन्द्रस्य कुः खेऽपि तेषां प्रदण्डात् । यद्वा-

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

राक्षोऽपेक्षया प्रजानां देशाधिकारिणोऽनपेक्षावत्तेषां श्रीभगवद-
पेक्षया शक्रानपेक्षा युक्तैश्च तच्च त्वया ज्ञायत एवेति भावः ।
मदमङ्गेन विवन्द्यस्यापि तत्र न क्रोध इति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

श्रीमद्गीरराजवाचार्थकृतमोगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तं स्थापितवन्तं भगवन्तं प्रेमातिशयात् परिरम्भणादिभिर्बेयाहि
संजग्मुः निभृताः सुखिताश्च बभूवुः तथा गोप्यश्च द्रव्यादिभिः स
स्नेहं यथा भवति तथा मुदा हर्षणापूजयन् सदाशिवः भेष्याशी-
र्वादात् प्रयुयुजुः ॥ २६ ॥

यशोदेति यशोदादयः स्नेहकातराः स्नेहेन व्याकुलचित्ताः ॥ ३० ॥
दिधीति । दिवि देवगणादयः तुष्टास्तुष्टुः पुष्पवर्षाणि
मुमुचुर्वर्षुषुश्च हे पार्थिव ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

प्रेमवेगात्प्रेमोद्रेकात् निभृताः निश्चलाः पूण्यान्महा वा
समीयुः समाजं प्राप्ताः ॥ २६ ॥

स्नेहकातराः स्नेहकखिलास्तः करुणाः ॥ ३०—३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एतद्भगवता लीजया कृतमपि लोके ज्ञेयत्वात्वेन न प्रसिद्धः
स्यात् तदा लीलात्वं न भवेदिति माहात्म्यदर्शनानन्तर
मपि गोपानां पूर्ववदेव स्थितिमाह—तमिति । यदेव भगवान् गोव-
र्द्धनं स्थापयामास तदेव तं भगवन्तं प्रेमवेगात् परिरम्भणादिभिः
यथा यथावत् समीयुः ते हि भगवदाखिङ्गनार्थं प्रतीक्षन्त
एव स्थिताः यतः प्रेम्णो वेगस्तेषु स्थितः हृदये पूर्णं प्रेम
वाहिरपि निस्सरतीति प्रेम्णो जेगः अत एव यथावत् यस्म
यथोचितं तथा च कृतवान् प्रेम्णो नितरां भृतश्च गोप्योऽपि
तथा विशेषमप्याह—सस्नेहमपूजयन्निति । तैः सर्वैवायं देव इति
ज्ञातः तेन लौकिकीमपि किञ्च वैदिकी कृतवन्तः भावद्वयस्य
विद्यमानत्वात् अतः स्नेहपूर्वकं पूजां कृतवन्तः मुदेति पूजाया
मुत्साहः तेन लौकिकत्वेनान्यथा बुद्धिर्नवाधिकेति सूचितम्
दध्यक्षताद्भिरिति पूजासाधनानि जलानि चरणाब्जनादौ
दध्यक्षता मङ्गलकार्ये माजेंनायां वा आपः लौकिकी तद्देश-
प्रसिद्धेयं पूजा दध्ना तिष्ठकं दत्त्वा तदुपर्यन्तान् स्थापयित्वा
अपः उपरि ग्रामयित्वा पिबन्तीति सदाशिवश्च युयुजुः जीष पा-
लयेत्यादिरूपाः सन्तोषादेष न तु स्थाधिकारेण देवत्वेन ज्ञात-
त्वात् ॥ २६ ॥

एवं साधारणी प्रतिपत्तिमुक्त्वा चतुर्भिः कृतां विशेष-
प्रतिपत्तिमाह—यशोदेति । आदौ स्त्रीनिर्देशः स्नेहाधिक्यात्
अन्यैवानुपूर्व्या स्नेहतास्तस्यमपि ज्ञातव्यं चकारात् भीदा-
मादयोपि बलिनां मध्ये चर इति बलप्रत्यविशेषणं तस्याप्याश्रय-
मेतदिति ज्ञापयति—कथ्योति । कथं सदानन्दम् एते ह्यन्तरङ्गाः
स्नेहाश्च अत आलिङ्ग्य आशिषो युयुजुः स्नेहेन च कातरा जाताः
माहात्म्यदर्शनात् ॥ ३० ॥

देवानामपि आपराधनिवृत्त्यर्थमुत्सवकार्यमाह—दिधीति । देव
गणाः वस्त्रादयः एकः कश्चिद्भक्तो भवतीति गणपदप्रयोगः
साध्या अपि देवभेदाः तथा सिद्धा गन्धर्वा अप्सरसश्च चारणाश्च
तुष्टुः पुष्पवर्षाणि मुमुचुः तुष्टाश्च जाताः वायविककायिक
मानसिकव्यापारा निरूपिताः पार्थिवेति सम्बोधनं महत्कर्मकरणा-
नन्तरं गोक्षामप्येवं तद्वर्षैः क्रियत इति ज्ञापनार्थम् ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथशर्माकृतसारायंदर्शिनी ।

निभृताः पूणाः यथा यथोचितं गुरुसमल्लङ्घनभेदेः परिरम्भ-
णादिभिः समीयुर्मिहितवन्त आदिशब्दात् शुभाशीर्वाहमस्तका
प्राणचुम्बनवामबाहुसम्पर्दनतदङ्गुलिस्फोटनस्तवनभमपुःस्वाभाव-
प्रश्लादयो गुरुवर्गस्य परिहासादयः समवर्गस्य पादपतनपाद-
सम्पर्दनादयो खलुवर्गस्य ज्ञेयाः गोप्यो वत्सलाः चकारात् पुरोहित-
पत्न्यः द्रव्यादिभिर्मङ्गलद्रव्यैः अपूजयन् संमानयामासुः
शुभाशिवः तुष्टान् दमय शिष्टान् पाषाण्य पितराधामन्दय धनैश्चर्य-
सम्पन्नो मवेत्याशिषो बभूवुर्बोर्जयामासुः ॥ २९ ॥

निजमात्रादीनां स्वतिविशेषमाह—यशोदेति । रामश्चाति
तस्यापि वात्सल्यवद्भर्तुं निर्देशो ज्येष्ठत्वादेव भागुपपन्नः । ननु,
परमस्नेहवता तेन योषाण्यस्यांशेन पृथ्वीमपि दधता स्त्रानुजस्य
गोवर्द्धनधारणो कथं माहात्म्यं नाचरितम् ? उच्यते इन्द्रमखमङ्ग-
गोवर्द्धनमखप्रवर्त्तनयोर्मैत्र्य कृतत्वादहमेव गोवर्द्धनं धृत्वा
व्रजं रक्षिष्यामि “सोऽयं मे व्रत आहितः” इति तदीयसङ्क-
ल्पस्य तद्देशेन रामेणाऽन्यथा कर्त्तुमनौचित्यादशक्यत्वाच्च तस्यैव
सर्वशक्तिमत्त्वात् तदिकङ्कयैव तद्देशे यथोपयोगि तदीयशक्त्यु-
दयाच्चेत्याग्रिमग्रन्थेऽपि यथास्थानं सिद्धान्तयिष्यते इति अत्र
प्राचीनश्रीगोवर्द्धनधरप्रतिकृती कश्चिद्दृश्यते मातृभ्यां नवनीतादि
समर्पणं पित्रा भ्रात्रा च शिरसा गोवर्द्धनावष्टम्भनादिकमिति
तस्नेहकातरा इत्यनेन सूचितमवगम्यते इति वैष्णव-
तोषणी ॥ ३० ॥

प्रजौकसो यथा जहृपुस्तथा देवा अपीत्याह—दिधीति ।
॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रेमवेगाद्विभृताः पूणाः तं श्रीकृष्णं यथा यथोचितं परि-
रम्भादिभिः समीयुः गोप्यश्च सस्नेहं यथा तथा दध्यक्षतादिभिः
मुदा अपूजयन् सदाशिवः भेष्यानाशीर्वादात् ययुजुः ॥ २९ ॥
३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

प्रेम के वेगते मरे मरे प्रजवासी कृष्ण के समीप आस
के आखिङ्गन करत मरे, और स्नेह मरी गोपी हू दाधि
अचत अब तें पूजा करिके असीस देत मरी ॥ २६ ॥

श्रीयशोदा जी, रोहणी जी, नन्दरायजू और बलिन में

शङ्खदुन्दुभयो नेदुर्दिवि देवप्रणोदिताः ।

जगुर्गन्धर्वपतयस्तुम्बुरुप्रमुखा नृप ! ॥ ३२ ॥

ततोऽनुरक्तैः पशुपैः परिश्रितो राजन् सगोष्ठं सबलोऽव्रजहरिः ।

तथाविधान्यस्य कृतानि गोपिका गायन्त्य ईयुर्मुदिता हृदि स्पृशः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

यैयासिक्यां दशमस्कन्धे गोवर्द्धनधारणं नाम

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

अष्ट श्री बलदेव जी ये सब स्नेह में भरे भय कृष्ण के छाती
सुलगा के आश्रित देत भये ॥ ३० ॥

शुकदेव जी कहें हैं, कि—हे राजन् ! स्वर्ग में देवगण,
साध्य, सिद्ध, गन्धर्व, चारुण्य, हरित होयके स्तुति करत
और पुष्पन की वर्षा करत भये ॥ ३१ ॥

अधिरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

ततो गोवर्द्धनस्थानात् अस्य श्रीकृष्णस्य तथाविधानि
गोवर्द्धनोद्धरणानि कृतानि कर्माणि गायन्त्य ईयुर्गुः
कथम्भूताः? एवं प्रेम्णा हृदि स्पृशन्तीति हृदिस्पृशस्ता वदता,
कथम्भूतस्य प्रेम्णत्वेन तासां हृदि स्पृक् तस्य ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

अधिरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

देवैः प्रकर्षेण विचित्रतया वादिता इत्यर्थः । यद्वा, स्वय-
मेव नृत्याचरणादिना प्रेरिता वादकद्वारा प्रवर्तिताः सन्तः
दिवीति पुनरुक्तिः इन्द्रमयाभावेन दिव्येव तेषां तत्तदाचरणस्य
शोभायै हे नृपति प्रहर्षेण । यथा भवद्विषयस्य राज्ञो महोत्सव
इति वा ॥ ३२ ॥

प्रहर्षेणैव तस्य गोष्ठप्रवेशं पूर्व वद्वायजिवाह—तत इति ।
परितः भितः वृत्तः यतोऽनुरक्तैः सत्रजरत्नार्थं धृतगोवर्द्धनः
स्रगोष्ठमिति कचित् पाठः मध्ये गोष्ठं श्रीनन्दस्य स्त्रीबावास-
पर्यन्तं प्रविशेति इत्यर्थः । प्रहर्षोद्रेकेण सर्वेषामेव तेषां तेन
सह तत्रैव गमनात् हरिः शक्रदुर्महामोष्ठार्तिहरणात् तत्क्रोडबा-
सुखमनोहरणाच्च श्रीगोपीनाञ्च सर्वतोऽधिकं सुखमजनीत्याह—
तथेति । गायन्त्य इति, तत्त्वगुणमेव गीतकरणाशक्तिश्च दर्शिता ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीभागवतव्याख्याते दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीये

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शङ्खेति । शङ्खादयो नेदुर्दिव्यनुः हे नृप ! ॥ ३२ ॥

ततो हे राजन् ! अनुरक्तैः पशुपालैः परिश्रितो बलदेवेन सहितो
हरिः स्रगोष्ठं जगाम गोपिकाश्च तथाविधानि गोवर्द्धनो
द्धरणानि कृतानि कर्माणि गायन्त्य ईयुर्गुः सत्यः हृदिस्पृश इति
भगवद्विषयस्य वा मुदिताः सत्यो ईयुः व्रजं जग्मुः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हृदि स्पृशः मनोहराः "हृद्युभ्यामुपसङ्गानाम्" इत्यलुक् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

(विजयध्वजरीत्या प्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

शङ्खेति । अन्येषां देवानामपि हर्षकौतुकं दर्शयति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

भीमबल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

समागतानां देवानामेतदुक्त्वा इन्द्रमवाप्तवत्या न करि-
ष्यतीत्याशङ्कां परिहरन् तत्र स्थितानामप्युत्सवमाह-शङ्खेति,
शङ्खा तुन्दुभयश्च नेतुः शङ्खशब्दो वैदिकः तुन्दुमिशब्दो
लौकिक इति उभयोर्निर्देशः स्वयमेव नेतुः देवप्रणोदिताश्च नेतुः
गन्धर्वादीनां पतयः विश्वावसुप्रभृतयः जगुः गानं कृतवन्तः
त्रयो मुख्याः विश्वावसुस्तुभुरुः नारदश्चेति तत्र मध्यमो निरु-
पितः तुम्बुरुप्रमुखा इति स उभवात्मकः इति पुनर्नृपेति
सम्बोधनं तथा दर्शनात् विश्वासात् ॥ ३२ ॥

एवं भगवल्लीलाभमुक्त्वोपसंहरति-तत इति । देवादीनां शब्दादि
भवणानन्तरम् अत्यन्तमनुरक्तैः पशुपैः परिश्रित एव सन्
भगवान् गोष्ठमाव्रजत् यतो हरिः पशुपानां चारणार्थं गमनं
निषिद्धं गवां तेषां चापेक्षाभावात् तदुपपादितम् अतः अनु-
रागबाहुल्यात् पशुपैः परिश्रित एव गतः राजश्रिति पूर्ववत्
प्रायेण क्लिष्ट इति पुनः पुनः सम्बोधनं स इति तथा सम्-
र्थोऽपि न हि तादृशो गोष्ठे स्थातुं युक्तो भवति तत्रापि
सबलः बलमद्रसहितः तथाप्यव्रजत् यतो हरिः अथवा एता-
दृशाः लौकिकसामर्थ्यवतो द्वारकावदिहाप्युत्कृष्टं स्थानं निर्माय
स्थातुमुचितं न तु गोष्ठे इत्यत आह-स इति । ते ते भामानी-
त्यादि श्रुतिमिवैकुण्ठादप्यधिकमस्य सहजं स्थानमस्तीति निरु-
पितमस्तीति तथा प्रसिद्धो वेद इति तत्रैव गमनमुचित-
मावश्यकमपीत्यर्थः । यथा राजाऽन्यत्र कार्यं कृत्वा स्वराजधानीमेव
गच्छति तथेति स्थापनाय सम्बोधनं गोपीनां गमने भगवत्-
सङ्गो नास्तीत्याशङ्क्याह-तथा विधानीति । गोवर्द्धनोद्धरणस-
दृशानि पूतनासुपयः पानादीनि अनेनैव रूपेण कृतानि
गोपिकाविशेषानभिज्ञाः अतः कृतान्येव गायन्त्यः व्रजमीयुः तत्र
गतानां संसारनिवृत्त्यर्थमाह-मुदिता हृदि स्पृश इति । मुदिता
इति पूर्वदुःखनिवृत्तिः अद्भुतभगवल्लीलादर्शनेन माहात्म्यज्ञान-
पूर्वकस्नेहातिशयो गोपानामधुना जात इति मिथानिकटगमने प्रति-
बन्धं ते न करिष्यन्ति करणे वा सपत्नीवाद्भुतरीत्याप्य-
स्मान् पालयिष्यतीति ज्ञात्वापि प्रमुदिताः भगवतः हृदिस्पृशो-
जताः हृदि भगवन्तं वा स्पृशन्तीति पुनरेतरेऽर्थोऽधिकोऽन्तरङ्गः
सङ्ग एतासामुक्तः एतं दुःखनिवृत्तिपूर्विका भगवदासक्तिर्निरु-
पिता ॥ ३३ ॥

इति भीमद्वागवते भीमलक्ष्मणमहात्मज भीमबल्लभदीक्षित-

विरचितायां सुबोधिन्यां दशमस्कन्धविवरणे

द्वाविंशोऽध्याय विवरणम् ॥ २२ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

तत्प्रेयसीनां तु सर्वजनालक्षितं दूरतः कटाक्षैरेव मिश्रनं
वृत्तं गृहगमनसमये सप्रेमगानञ्चाह-ततो गोवर्द्धनस्थानात्
कृतानि चरित्राणि गायन्त्य इति तत्त्वज्ञ एव गीतकरणे
सामर्थ्यं हृदि प्रेम्णा स्पृशन्तीति ता इति याः कृष्णं सदा
ध्यायन्तीत्यर्थः । यद्वा, हृदि वसुसि मनसि च स्पृशतीति हृदि-
स्पृक् प्रेम्णस्तस्येति कृष्णस्य विशेषणम् ॥ ३३ ॥

इति सारायंदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चविंशोऽत्र दशमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २५ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ततो गोवर्द्धनात् गोष्ठं व्रजं स हरिः सबलो व्रजं जगाम ।
गोपिका च हृदिस्पृशः श्रीकृष्णहृदयङ्गमाः तथाविधानि
गोवर्द्धनोद्धरणादिरूपाणी कृतानि कर्माणि अस्य हृदि स्पृशः
हृदयंगमय्यः श्रीकृष्णस्य गायन्त्य ईयुः व्रजं जग्मुः ॥ ३३ ॥

इति भीमद्वागवते महापुराणे दशमस्कन्धोऽध्यायः

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

हे नृप ! स्वर्ग में देवता शङ्ख तुन्दुभि वजावत भये,
और तुम्बुरु ते आदि जे के गन्धर्वन के पति गावत भये ॥ ३२ ॥
हे राजन् ! ताके पीछे अपने संग के सबान सहित और
दाऊ सहित श्रीकृष्णचन्द्र अपने व्रज को आवत भये,
पेनी २ और बहुत सी हृदय को आनन्द देवेवारी लीखान,
कुं सब गोपी गावत भई ॥ ३३ ॥

इति भीमद्वागवते दशमस्कन्धे पञ्चसवे अध्याय की,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ २५ ॥

इति भीमद्वागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ षड्विंशोऽध्यायः ॥

—ॐ*—

श्रीशुक उवाच ।

एवंविधानि कर्माणि गोपाः कृष्णस्य वीक्ष्य ते ।

अतदीर्यविदः प्रोचुः सम्मथ्येत्य सुविस्मिताः ॥ १ ॥

बालकस्य यदेतानि कर्मास्त्यक्तुमनि वै ।

कथमर्हत्यसौ जन्म ग्राम्येष्वत्मजुगुप्सितम् ॥ २ ॥

यः सप्तहायनो बालः करेणैकेन लीलया ।

कथं विभ्रद्विरिवरं पुष्करं गजराडिव ॥ ३ ॥

तोकेनामीलिताक्षेण पूतनाया महौजसः ।

पीतः स्तनः सह प्राणैः कालेनैव वयस्तनोः ॥ ४ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावाद्यदोषिका ।

षड्विंशे विस्मितमोपान्कृष्याम्याहुः तस्मांभिः ।

नन्दः गर्भोक्तिमाभावात् तदैश्वर्यमवशोपत ॥

सम्मथ्येत्य नन्दमभिगम्य ॥ १ ॥

यदुच्यते दाह-बालकस्येति । यद्यस्मादुच्यते तानि कर्माणि तस्मात्
ग्राम्येषु गोपालेषु कथं जन्मार्हं वि- आत्मजुगुप्सितमस्मान्न-
हम् ॥ २ ॥

अद्भुतानि कर्माण्यहः—यः सप्तहायन इति । कथं विभ्रत-
स्थित इति पुष्करं पद्मं गजरायमहागज इव ॥ ३ ॥

महौजसो महाबलायाः तनोवय आयुषोवनं वा कालेन
यथा पीयते तद्वत् कथमित्यनुवर्तते ॥ ४ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इत्थं भीमगवतः शक्त्यतिशयं दृष्ट्वा ऐश्वर्यज्ञानेन ब्रजजनानां
तस्मिन् कदाचित् प्रेमहासमाशङ्क्य तत्परिहारार्थं विशेषतश्च
गोपवर्गकृतशङ्कायाः श्रीनन्देन निरसनात् प्रेमविबुद्धमिति बोधनार्थं
तत्प्रसङ्गमारभते, एवमित्यादिना यावत्समाप्ति । ईदृशान्यलौ-
किकानीत्यर्थः । बहुत्वं पूर्वपूर्वापेक्षया न तस्य क्षीर्यम् ऐश्वर्यं
विन्दन्ति अनुसन्दधतीति तथा ते बतः ते इति सदा तस्मिन्-
विवशत्वेन प्रसिद्धा इत्यर्थः । अत एव सुविस्मिताः सन्तः
सम्यक् मत्त्या प्रणतिपूर्वकं श्रीगोपराजमभिगम्य यद्वा, मिथः
सम्भूय प्रकथयन्त्यावप्रदर्शनादिना प्रेमपर्यवसानत्वेन वा
ऊचुः ॥ १ ॥

बालकस्य चेत्यश्वयोः । अश्वयोः स्वभारः वेकचित् बालस्य
घर्त्तमानस्यापीत्यर्थः । श्रीशुकेषु ग्राम्येष्वाम् उत्तमानाङ्गिनेषु येषु
अस्मिन्ने जुगुप्सितं विस्मयो यस्मात् तत् असाधारणं पारोक्ष्य-
निर्देशेन तथाऽसौ वनं गत इति लक्ष्यते पारोक्ष्य एव रसो-
पत्तेः ॥ २ ॥

बालः तत्र च सप्तहायनः सप्तवर्षमाश्रययाः तत्रापि एक-
नेत्रं नच कदाचित्परिवृष्टं करेणैकेण तत्रापि निरिष्टं वर-
श्रेष्ठः परमयुक्तैर्मित्यर्थः । तत्रापि लीलया कथं विभ्रतं स्थित-
इत्यस्यमोहपरत्वेनात्यद्भुतत्वं व्यञ्जितं यो बालः स कथमित्यहं-
दृष्ट्यान्वयः ॥ लीलया भारणो हृष्टोन्तः, पुष्करमिति एतेन
सौन्दर्यविविधेणोपि सूचितं अतोऽसौ लौकिकबालको न भव-
तीति भावः । यन्तु विष्णुपुराणादौ श्रीष्मकाले श्रीवृन्दावत-
मागस्तस्ये सप्तमवर्षं गोपालने प्रकृतिरिति तथा लौकिक-

“कालेन गच्छता तौ तु सप्तवर्षं महाव्रजे ।

सर्वस्य जगतः पालो वत्सपादौ बभूवतुः” ॥ इति

अन्यार्थः श्रीस्त्रामिपादैरेव तट्टीकायां व्यञ्जितोस्ति एवं
वत्सपादौ च संवृत्तौ रामदामोदरौ तत् इति पूर्वमुक्तत्वात्
तदनन्तरं च तस्मिन्नेवाब्दे परस्मिन् वा प्रावृट्कीडा ततः
कालियमर्द्धं ततोऽभ्युक्तमलम्बयोर्वधः ततः शरदि श्रीगोवर्ध-
नोद्धरणमिति तस्य च कल्पमेव व्यवस्थया “ततश्च पौगण्डवयः
श्रितौ” इत्यादिना विरोधः परिहार्य इति विक् ॥ ३ ॥

पूर्वमतिवाक्ये दुरुहत्वेन तत्कृतत्वे सन्निधान्यपि पूतना-
वधादीन्यधुना साक्षात् श्रीगोवर्धनोद्धरणदृष्ट्या तदीयान्येवेति
निश्चितवन्तोऽप्याहुः—तोकेनेति नवनि । अतः सम्यक् भीमिताक्षेण

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इत्युक्तदिशा तेन चात्यन्तबाह्यं वा बोधितं पानवकारश्च
तुर्बोध इति दृष्टान्वेनाहुः-कालेनेति । इति शक्तिविशेषः
सूचितः कथमित्यस्य सर्वत्राप्यनुवृत्तेः सर्वेषामेव तत्त-
त्कर्मणामाश्रयत्वोक्त्या ग्राम्येषु जन्मायोग्यतामेव साधयन्ति
यद्वा, कथमित्यस्याननुवृत्त्यापि अत्रेव तानित्युक्त्या सोऽर्थः स्वतः
पर्यवस्यति लोकेनैवेत्यादिभिश्चाद्भुतकर्माण्येवाकानि ॥ ४ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपदीयम् ।

१-१८ ॥

भीमहिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथामानुषगोवर्जनोद्धरणार्थकवेदितस्मरितपूतनाशकटासुर-
वधविद्वत्तान्तरतिमानुषैः कृष्णममानुषं शङ्कमानैर्गोपैः पृष्टो
नन्दो गर्भगीतानुवादेन साक्षादयं नास्यगो न केवलं मर्त्य इत्यादि-
त्याह मुनिः-बद्धविशेन । एवमिति । ते गोपाः कृष्णस्यैवविधानि
गोवर्जनोद्धरणार्थकमानुषाणि पूतनादिवधात्मकानि कर्माणि
धीक्ष्यानुष्मृत्य न तदर्थविदः कृष्णासाधारणजगद्वापारादिरूपा-
पारमहिमानमजानन्तः केवलमेतैरेव कर्मभिस्तं विस्मयपूर्वकमा-
शङ्कमानाः विस्मयप्रयुक्तमुल्लविकासयुक्ताः नन्दमभिगम्यान्तुः ॥ १ ॥

उक्तमवाह-बालकस्येत्यादिभिस्त्रयोदशभिः यद्यस्मादेतानि
बालकस्य कर्माण्यत्यद्भुतानि तस्माद्ग्राम्येषु गोपेषु कथमसावा-
त्मानः स्वस्य जिगृप्सितमननुरूपं जन्मार्हति ॥ २ ॥

अद्भुतान्येवास्य कर्माण्याहुः दशभिः । यः कृष्णः कथं
विभ्रार्ह्यतां पुष्करं पद्मं महागज इवेति आख्यायितव्यत्वेत्सुखं
बालः सप्तहायन इति च विशेषणार्थं साधनत्वाद्येवैवत्सुच-
नाय कर्तव्येतित्युक्तम् आयेतन्तर्हत्सूचनाय गिरिवरमित्युक्तम्
एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

लोकेनेति । किञ्च महाजसो महाबलायाः पूतनायाः प्राणैः सह
स्तनरुतंकेन शिशुना नत्रापि भीमजिनाक्षेण नेत्रांभीलनेत्यसमर्थव्य-
स्केनेति भावः । कथं पीतः ? यथा तनोः कुरीरस्य वधो बौधम-
कालेन पीयते तद्वत् ॥ ४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनुस्मरणार्थमापेक्ष्य भित्तवयः सप्तवर्षपर्यन्तं बालवर्तित-
मनुकम्पतेऽस्मिन्ध्याये तत्र भीशुको सोपानां सङ्कुपनप्रकारं
कथयति-एवं विधानीति । ये गोपाः कृष्णस्यैवविधानि कर्माणि
धीक्ष्य तत्र तत्र साक्षाद्दृष्ट्वापि तस्य कृष्णस्य वीर्यं महात्म्यं
विक्रान्तिं जानन्ति ते तद्भीषणविदो न भवन्ति ते गोपाः समेत्य
सम्भूय मोक्षुः द्वाकर्वजित्यन्वयः ॥ १ ॥

बालकस्येतानि कर्माण्यत्यद्भुतानि प्रकुमशक्यानि वा इति
यद्यस्मादसावात्मनः स्वस्य जुगुप्सितं ग्राम्येषु विषयिजनेषु
जन्म कथमर्हति निरूप्यमाणे न योग्य इत्यन्वयः ॥ २ ॥

कानि तानि कर्माणीति ? तत्राहुः-यत इति । विभ्रार्हं अविभ्रतं
पुष्करं पद्मम् ॥ ३ ॥

लोकेन शिशुना आभीक्षिताक्षेण इषत्कुलनेत्रेण महाजसः
महाबलायाः अधृष्यावष्टम्भाया वा “ओजोऽवष्टम्भवलयोः” इति
स्तेन पीतं वयमद्राक्ष्मोति शेषः । कालेनान्तकेन ॥ ४ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकर्मसम्बन्धः ।

१-६ ॥

भीमहल्लोमीचार्यकृतसुबोधिनी ।

अज्ञानमन्यथा ज्ञानं कृष्णं विनिवार्यते ।

अथाविशं समत्वाय निरुद्धाभिमोषतः ॥

पूर्वपक्षश्च सिद्धान्तः फलं चेति निरूप्यते ।

अप्राकृतत्वं सम्बन्धो द्वयं स्थाप्यमिहोक्तिभिः ॥

विरोधात् प्राकृतत्वेन सम्बन्धस्त्यज्यते पुरा ।

जानस्तादृश एवात्र न सन्देहस्तथा परः ॥

माहात्म्यदर्शनं हेतुः पूर्वपक्षे तथा परे ।

गर्भवाक्यानि तद्विज्ञानं फलमित्येष निश्चयः ॥

पूर्वाध्यायान्ते गोकुले समागताः सर्वे इत्युक्तम् आगतानां सन्देहो
धर्यते भगवति पूर्वपक्षरूपः प्रोक्तो पूर्वपक्षनिरूपणार्थं
तेषामुद्योगमाह-एवं विधानीति । गोवर्जनोद्धरणकर्मणि बहूनि
भगवतः कर्माणि दृष्ट्वा अमिच्छकूपमस्तीत्यादि- हेतुभ्यामेतत्तत्
कार्यम् आहोस्वव धर्महेतुः तथा सति न नन्दपुत्र इति निश्चित्य
अतर्हीयविदः भगवतः किंवांशोक्तिमहात्वा सुविस्मिताः
विकसिन्मर्कताः सर्वे सम्भूय नन्दसमीपमागत्य मोक्षुः कर्माणि
तु दृष्ट्वा अहेतुकानि च न भवन्ति तस्माज्ज्ञायं नन्दस्य पुत्रो
भवितुमर्हति अलौकिककार्यकर्तृत्वात् तत्राहुः-यद्यस्मादेतानि
कस्य दृश्यन्ते वै निश्चयेन किमतो यद्येवं तत्राहुः-कथमर्ह-
त्यसौ जन्मेति ग्राम्येषु अस्मासु कर्मग्रस्त इव आत्मनो महतः
जुगुप्सितं निन्दितं जन्म कथमर्हति कर्मणा इन्द्राद्यपेक्षया महा-
निति निश्चीयते तथा सति कथमधमेववतीरः न हि स्नेच्छया
काश्चित् स्वस्य हीनतां सम्पादयति कर्मधीनता तु नास्त्येव
कर्मप्रकर्तुमन्यथाकर्तुं सामर्थ्यात् अतः जुगुप्सितं जन्म
नार्हति ॥ १ ॥ २ ॥

अलौकिकानि कर्माण्याह-यः सप्तहायन इति । बद्धगुणाः
मतीवांश्च तेषां तत्तत्तथाः सर्वे एवात्र समागताः अतश्चाह-
कालः एकेन करेण स्वयं सप्तहायनोऽपि भूत्वा कथं गिरि-
वरे विभ्रतः जातः तत्रापि लीलाया कदाचिदङ्गुलीश्वरिणः समा-
नयति वेणुं वादयन् अहमावा वा छान्दसः अविभ्रार्हति एवे-
तु यथा दृष्टमनुवृत्तीति नात्र विचारण्यां गिरिवरं पर्वतश्रेष्ठ-
मनायास्तं दृष्टान्तः पुष्करं गजराडिवेति न हि मत्स्यगजस्य
कमलधारणं कश्चन प्रयासोऽस्ति अथवा सप्तहायनः एकेन
करेण गिरिवरं विभ्रत्कथं बालक इति तस्माज्ज्ञायं तत्र पुत्रो
नापि बालकः ॥ ३ ॥

हिन्वतोऽधः शयानस्य मास्यस्य चरणानुदक् ।

अनोऽपतद्विपर्यस्तं रुदतः प्रपदा हतम् ॥ ५ ॥

एकहायन आसीनो ह्रियमाणो विहायसा ।

दैत्येन यस्तृणावर्तमहन् कण्ठप्रहातुरम् ॥ ६ ॥

श्रीमद्भुक्तभावायकृतसुबोधिनी ।

अबालकत्वे हेतुन्तरमाह-तोकेनेति । आ समन्तात् मीलित-
क्षेण तोकेनातिवालेकेन पूतनायाः महोजसः प्रतिसमर्थायाः
प्राणैः सह स्तन्यं पीतं यद्यपि पूर्वं प्राणाः पीता इति न
ज्ञातं तथापि उत्तरोत्तरं सामर्थ्यदर्शनात् पूर्वकार्याण्यपि
एतद्धेतुकानीत्येवावधार्यते पाने तथापि न ज्ञातमित्येतदर्थं दृष्टान्त
माह-कालेनेव वयस्तनोरिति । यथा तनोः शरिरस्य
वयः प्रसहं क्षीयमाणमपि कालेन पुरुषो न जानाति तथा
अगवता पेयीयमानाः प्राणाः पूतनया न ज्ञाताः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिन्ननायककृतसारायंदर्शिनी ।

बहुविधो तु तदैश्वर्यानेश्वर्येक्षणाशक्तिः ।

गोपान् प्रबोधयामास नन्दो गर्गेतिकगौरवैः ॥

इह किल श्रीगोवर्द्धनधारणसमये श्रीकृष्णलावण्यामृतरसास्वाद
निमग्नानां मनसि कोपि विचार उद्भवितुमशक्यं न प्राप तद-
नन्तरं स्वस्वगृहं गतानां तेषां सर्वेषामेव हृदि सन्वेष्ट एक उद-
पद्यत महो सम्प्रति साक्षाद्दृष्टेन गिरिधारणेन पूतनावधादयो
दावानलोपशमनादबोध्यस्यैव कर्माणि प्रतीमस्तदा तदा तु
प्राज्ञायाशीर्वादात् नन्दभाग्यातिरेकात् नारायणप्रसादप्राप्तेऽस्मिन्
बालके नारायणावेशाद्वा ते तेऽभूवन्निति वितर्का बृथैव कृता
वस्तुतस्तु साप्तवर्षिकबालकस्यास्य सप्तदिनावधिशैलेन्द्रधारणं
खलु नरत्वं निषिद्धं परमेश्वरत्वमेव कथयति किम्वास्माकं
सांसारिकाणां प्राश्यगोपानामेतत् पितृपितृव्यमातुलादीनां लालनैः
प्रफुल्लमुपलानेनैवेक्यं तथा क्षुत्पिपासादधिपयश्चौर्यवृद्धमा-
नृतप्रलपनवत्सगोचाराणादिकं परमेश्वरत्वे सति कथं सम्भवे
देतस्तु परमेश्वरत्वं निषिद्धं नरत्वमेव प्रतिपादयत्यतोऽस्य तत्त्वं
निश्चेतुमसमर्था महाबुद्धिमन्तं व्रजराजमेव पृष्ट्वा निःसंशया भवा
मेति मनसि कृत्वा तस्यैव महास्थानीं प्रविश्य पप्रच्छुरित्याह,
एवमिति ॥ १ ॥

अत्यजुतासीत्यतो नायं प्राकृतो बालकः किन्तुशिवर एव
इति चेदत आह-कथमिति ? असाविति परोक्षनिर्देशेन तदासौ
वनङ्गत इति लक्ष्यते परोक्षत्व एव रसापेक्षेः आत्मजुगुप्सित
मित्यात्मनो जुगुप्सायां निकृष्टोऽपि न प्रवर्तते किमुत सर्वे
प्रकृष्ट ईश्वर इति भावः ॥ २ ॥

यदि च नेश्वरस्तर्हि कथमेतानि कर्माणि सम्भवेयु-
रित्याहुः-द्वादशभिः । य इति, विभक्तं स्थित इति शेषः । पुष्करं
पद्मं कथमित्यस्य विभक्तिविपरिणामेन अकृष्टस्य आश्रित-
शोकेऽवबुद्धिर्हेतुः ॥ ३ ॥

तोकेन येन बालेन ईषन्मुद्रिताक्षेण अलक्ष्यमाणत्वे दृष्टान्तः
तनोर्वयो बोधनं कालेन यथा पीयते तद्वत् ॥ ४ ॥

श्रीमद्भुक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ श्रीकृष्णचरितदर्शनस्मरणेन विस्मितेभ्यो गोपेभ्यः
भीतान्त्वेन यस्तत्प्रभुत्वं वर्णितं तद्वर्णयति-एवमिति । ये अतदीर्घ-
विदस्ते एव भीतान्त्वं समझेत्याभिगम्य प्रोचुः ॥ १ ॥

यत्प्रोचुस्तदाह-बालकस्येति त्रयोदशभिः । यत् यस्य बालक-
स्यैव एतान्यद्भुतानि कर्माणि स आत्मजुगुप्सितं स्वाननु-
रूपं जन्म कथमर्हति ? ॥ २ ॥ ३ ॥

तनोर्देहस्य वयः अवस्था कालेन यथा पीयते तद्वत् महो-
जसः महाबलायाः ॥ ४ ॥

आषाटीका ।

ॐ नन्द व्रजनानन्दने नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेव जी बोले, कि-हे राजन् ! मनुष्यन ते जो
न होय सके ऐसे श्रीकृष्ण के पराक्रमन के देखिके उनके
पराक्रमन को नहीं जानन वारे गोप इकठारे होयके बड़ो
विस्मय करिके ऐसे बोलत भये ॥ १ ॥

गोप बोले, कि-जो या बालक के ऐसे अद्भुत चरित्र
हैं तासों ये हमारे गामन में रहवे वारेन में ऐसो गोप जन्म
कैसे लेवे योग्य है ॥ २ ॥

जो सात वर्ष को बालक एक हाथ में लीला करिके
गिरिराज को कैसे उठावन भयो, कि-जैसे गजराज कमल
के फूल को उठाइ लेइ ॥ ३ ॥

नेत्र हूं जब नहीं खोले ऐसे नेक से बालक ने बड़े
वेगवारी पूतना के प्राणन सहित स्तनन को पान कर लिया
जैसे काँच देह की अवस्था को पी जाय है ॥ ४ ॥

श्रीवररामिकृतभावायंदीपिका ।

अनसोऽधः शयानस्य मास्यस्य आसास्त्रयः परिच्छेदका
यस्य उदगूर्ध्वं चरणौ हिन्वतश्चाख्यतः प्रपदेन पादाभ्यां हतं
विपर्यस्तमनः कथमपतत् ॥ ५ ॥

कचिद्वैयंगवस्तैन्ये मात्रा बद्ध उलूखले ।
 गच्छन्नर्जुनयोर्मध्ये बाहुभ्यां तावपातयत् ॥ ७ ॥
 वने सञ्चारयन् वत्सान् सरामो बालकैर्वृतः ।
 हन्तुकामं बकं दोभ्यां मुखतोऽरिमपाटयत् ॥ ८ ॥
 वत्सेषु वत्सरूपेणा प्रविशन्तं जिघांसया ।
 हत्वा न्यपातयत्तेन कपित्थानि च लीलया ॥ ९ ॥
 हत्वा रासभदैतेयं तद्वन्धुंश्च बलान्वितः ।
 चक्रे तालवनं क्षेमं परिपक्वफलान्वितम् ॥ १० ॥
 प्रलम्बं घातयित्वाग्रं बलेन बलशालिना ।
 अमोचयद्भजपशून् गोपांश्चारयवह्निः ॥ ११ ॥
 आशीविषतमाहीन्द्रं दमित्वा विमदं हृदात् ।
 प्रसह्योद्वास्य यमुनां चक्रेऽसौ निर्विषोदकाम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यः कृष्णो दैत्येन द्विपमाणाः संस्तं तृणावर्त्तं दैत्यं कथ-
महन्तित्यर्थः ॥ ६ ॥

इयङ्गवस्तैन्ये नवनीतचौर्ये बाहुभ्यां गच्छन् रिङ्गन्नि-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

मुखतो हन्तुं कामो यस्य ते बकप्रेषमरिं बाहुभ्यां मुखतः
कथमपाटयत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

आशीविषतमोऽतिकूरविषश्चासावहीन्द्रश्च तम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवमोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रपदेन मा हन्तुं इतं प्रहृतं रुदत इति पूर्ववत् बाल्या-
तिशयः सूच्यते तेन चात्यदमुतत्वहेतुतया शक्तिविशेष एव
बोधयते एवमग्रेऽपि अन्यतः तत्र मास्यस्येति मासमात्रं व्याप्य
जातबाल्यस्येत्यर्थः । कालादित्यधिकारं "तमभीष्टो भृतोभृतो भावी"
(५११८०) वेत्सधिकृत्य "मासाद्वयसि यत् सज्जौ" (५१८१) इत्यनेन
यद्विधानात् तत्र द्वितीयसूत्रे तं भृत इति तावन्तं कालं व्याप्य
लब्धसंज्ञाक इत्यर्थे सतीति व्याख्यानात् तृतीयसूत्रे वयसीति
विशेषोपादानाच्च किन्तु मासश्च मासश्च मासश्च मासा इति
त्रयाणामेवैकशेषत्वकरणात् "त्रैमासिकस्य च पदा शकटोपवृत्तः"
इति द्वितीयस्कन्धस्य च सङ्वादः कर्त्तव्यः ॥ ५ ॥

आसीन इति अत्यन्तबाल्यमेवाभिप्रेतं सम्पक्व चलितुमपि
पदा न शक्नोतीत्यभिप्रायात् कण्ठप्रद्वयमात्रेणैव भातुरं विद्व-
जम् ॥ ६ ॥

कचित् कदाचित् अस्याऽग्रेषु सर्वेषामनुवाचिः बाहुभ्यां

[११७]

तदग्रभागाभ्यां कराभ्यामित्यर्थः । उलूखलकर्षणाय तयोरेवाभि-
क्येन प्रणोदनात् ॥ ७ ॥

सरामो बालकैर्वृत इति रामे बालकेषु च तत्रैव सत्सु
स एवापाटयदिति सर्वेभ्यः शक्तिविशेषो ध्वनितः मुखतो मुख-
मारभ्य अरिमिति न तामस्योनित्वात् यद्वच्छया हन्तुकाममपि
तु अरिं भगिनीवधजातशत्रुभावादाग्रहेणापीत्यर्थः । पूर्वोक्तस-
द्वधव्युत्क्रमस्तथाद्य व्योमवधातिक्रमश्च परमविस्मयेनाक्रान्तचित्त-
त्वात् एवमग्रेऽपि ॥ ८ ॥

जिघांसया सरामस्य तस्य लीलया हत्वा पश्चात् पाद-
द्वयग्रहणेन भ्रमणात् कपित्थानि चेति महावृक्षाग्रविक्षेप-
द्योतनेन शक्तिविशेषः सूचितः ॥ ९ ॥

बलान्वित इति धेनुकवधेपि तस्यैव प्राधान्यविध्वज्या नून-
मेतत्प्रभावेणैव बलस्यापि बलबोद्ध्यादेतस्यैककर्तृत्वमिति भावः
क्षेमं निर्भयं सर्वोपभोग्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

बलेन घातयित्वेति तत्रापि तस्य मुख्यत्वं सूचिनं कुतो
बलेनैवाऽघातयत् न त्वन्येन तत्राहुः-बलेति । तत्प्रभावलब्ध-
बलविशेषवता अतस्तस्मिन् विद्यमानेऽन्येन घातना न योग्येति
भावः ॥ ११ ॥

विमदं यथा स्यात् तथा दमित्वा यद्वा विमिदं सन्तं
हृदाबुद्ध्या ॥ १२ ॥

श्रीमद्भरतवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हिन्वत इति । शकटस्याधश्चानस्य बालस्य मास्यस्येति
पाठे मासाद्वयः परिच्छेदका यस्य तस्य उदगूर्ध्वं चरणौ
हिन्वतः चालयतः रुदतश्च प्रपदा पादाग्रेण हतमनः शकटं
विपर्यस्तं सत्कथमपतत् सर्वत्र कथं शब्दोऽनुवर्तते ॥ ५ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एकहायन इति । यः कृष्ण एकाब्दवयस्को भुवि निषण्णः
दैत्येन तृणावर्तेनाकाशमार्गेण नीयमानः तं कण्ठग्रहणेनातुरं
पीडितं तृणावर्ते कथमहन् हतवान् ॥ ६ ॥

कचिदिति । कदाचिन्नवनीतचौर्ये सति कुक्ष्यामात्रा यशोदया
उलूखले बद्धो बाहुभ्यामजुनेयोर्मध्ये गच्छन् रिङ्गन् तावदजुनौ
कथमपातयत् ॥ ७ ॥

वन इति । रामेण सहितो बालकैश्च वृनो वत्सान् वने सम्यक्
चारयन् जिघांसुं बकासुरमरिं मुखे भुजाभ्यां कथमपाटयद्विदारित-
वान् ॥ ८ ॥

वत्सेष्विति । हन्तुमिच्छया वत्सरूपेण वत्सेषु प्रविष्टं वत्सासुरं
हत्वा लीलया न्यपातयत् तेन पातितेन दैत्यदेहेन कपित्थानि
च न्यपातयत् ॥ ९ ॥

हत्वेति । बलदेवेन सहितो रासभासुरं तद्वन्धुंश्च हत्वा परि-
पकैः फलैरन्वितं तालवनं क्षेमं चक्रे सर्वैः प्रवेष्टुं क्षेमं चक्रे
इत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रलम्बमिति । बलशालिनाम्रलदेवेन उग्रं प्रलम्बमसुरं घातयित्वा
स्वयं व्रजपशून् गोपांश्च दवाग्रमोचयत् ॥ ११ ॥

आशीविषेत्यादि । आशीविषतम अतिक्रूरविषः स चामा-
वहोन्द्रश्च ते बलाकमित्रा ततो विगतमदं हृदादुद्धास्य निष्कास्य
यमुनां निर्विषोदकां चक्रे ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

चरणावुदक् ऊर्ध्वं हिन्वतः उत्क्षिपतः मास्यस्य मास-
मात्रवयस्कस्य प्रपदेन पादाग्रेण हतं पीडितम् ॥ ५ ॥

एक एव हायनो वर्षे वत्सरो यस्य स तथा तृणावर्त-
महन्निति यत्कर्म तदपि ॥ ६ ॥

दैत्यकुवं दैत्यवीनं सद्योऽदभिमन्यते जातं नवनीतं तस्य
स्तैन्ये चौर्ये सति बाहुभ्यां गच्छन्निति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

मुखतः मुखे ग्रहीत्वेति शेषः । अपाटयत् व्यवहारयत् ॥ ८ ॥
तेन दैत्येन कपित्थानि कपित्थबीजानि फले लुक् ॥ ९ ॥

क्षेमं प्राप्तवत्तम् ॥ १० ॥ ११ ॥

दमित्वा निगृह्य उद्धास्य उद्धाटयित्वा ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

बाहुभ्यां गच्छन्निति उलूखलाकर्षणाय अरिं शत्रुत्वेनास-
ङ्गाग्रहपरमपि ॥ ७—१२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अन्वया प्रतिक्रियां कुर्यात् पलायने वा तस्मादेवमजौकिकं
सामर्थ्यं बाह्ये किञ्च, अथः शयानस्य हिन्वतः चरणा
जालवतः "हिन्नु चलने" इति मास्यस्य मासत्रयपरिमितस्य

सङ्ख्यानुक्तिः वर्षाभावात् नाद्यापि वर्षः परिच्छेदकः नाप्ययनं
किन्तु मासा एव परिच्छेदकाः अत एव चरणा उदक् ऊर्ध्वं हिन्वतः
सतः न तु तदर्थं हिन्वतः तथापि विपर्यस्तं सत अनः शकटमपतत्
पादचालने निमित्तमाह-रुदत इति । अनेनाशक्तिरंटीकृता तत्रापि
प्रपदेन पादाग्रेण वा ईषद्धतं सत् विपर्यस्तं विपरीतं सदपतत्
साधनान्तरत्वं कार्यमहत्त्वं चोक्तम् ॥ ५ ॥

क्रमेण भगवच्चरित्रं वदन्तस्तृणावर्तवधमाहुः—एकहायन
इति । अयमेकहायनः एकवार्षिक आसीन उपविष्टः न तु चालितुं
समर्थः तादृशाऽपि दैत्येन विहायसा नीतः निरालम्ब एवा-
काशे तमहन् मारितवान् तत्रापि न युक्तं किन्तु कण्ठग्राहे-
णैव यदैव कण्ठे गृहीतः तदैवातुरो जातः मातुः प्रदर्शना-
दिकमप्रसिद्धमिति तद्वर्णनम् ॥ ६ ॥

ततः क्रमाज्जातं यमलाजुनभङ्गमाहुः—कचिदिति । दैत्यकुवस्य
स्तैन्ये निमित्ते शिक्षार्थं मात्रा उलूखले योजितः तादृशापि अजु-
नयोर्मध्ये बाहुभ्यां गच्छन् पश्चादुलूखलस्य मारत्वात् पादद्वयेन
सहोदुलूखलस्याकर्षणमेव गमनन्तु बाहुभ्यामेव बाहुभ्यां
वा अपानयत् ॥ ७ ॥

यथाहृष्टवचना हि ते तेषामेन देवाश्चर्यम् उभयोः पातन-
मुमाङ्ग्यामिति ततो वृन्दावने बलभद्रसहितः वत्सान् चारयन्
बालकैर्वृतः विशेषसामर्थ्यमप्रकाशयन्नपि हन्तुकामं वक्त्रं अरिं
शत्रुभूतं न तु प्रासादिकं मुखत एवापाटयत् एतत्सर्वजनीनं
बालानां पलायनमप्यशक्यं स तु विपाटितवानेव वत्सवक्त्राः
व्यत्यामेन कथनमनवधानात् क्रमाग्रहणात् नाप्येतेषां क्रमे तात्प-
र्यं बाहुभ्यां पातने बाहुभ्यामुत्पाटनमिति बाहोः सामर्थ्याकथ-
नार्थं यमलाजुनयोर्मङ्गकथनानन्तरं वकनिरूपणम् ॥ ८ ॥

अतः पश्चात् एकहस्तसाध्यं वत्सासुरवधमाह—वत्सेष्विति ।
वत्सरूपेण जिघांसया वत्सेषु प्रविशन्तं तदानीमेव ज्ञात्वा मारयि-
तुमागत इति प्रथमत एव तं परिभ्रामयेन हत्वा तेन कपि-
त्थानि न्यपातयत् चकारासमपि वृक्षशास्त्रास्वा महाबलकार्ये
तत्तादृशमपि लीलया कृतवान् ॥ ९ ॥

ततो धेनुकवधमाह—हत्वा रासभदैतेयमिति । बद्धो धेनुक-
सदृशा हता इति प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन बल-
भद्रेण सहभावमात्रं वस्तुतो भगवतैव हत इति हत्वा रास-
भदैतेयमित्युक्तं रासभो भूत्वा दैतेयो धेनुकः तद्वन्धोपि
रासभाः तानपि हत्वा बलभद्रसहितः तालवनं क्षेमं चक्रे
यो हि तत्र गच्छति स क्षेमं न प्राप्नोतीति फलं तु स्वभावत
एव प्राप्नोतीत्याह—परिपक्वफलान्वितमिति । परिपकैः फलैरन्वितम्
एवं धेनुकवधोपि लोकानां हितार्थमेव न त्वहितार्थम् ॥ १० ॥

मारणक्रमात् धेनुकवधानन्तरं प्रलम्बवधो निरूप्यते । अग्रे
जातं काळीयदमनमग्रे वक्ष्यति, उग्रमपि प्रलम्बं बलभद्रेण घात-
यित्वा बलभद्रे घातकशक्तिं दत्त्वा स्वस्य मारकत्वे प्रयोजनाभावात्
व्रजपशून् गोपांश्च अरण्यवहितः अमोचयत् दवावतलान् सो-
चितवान् ॥ ११ ॥

बहिसाम्याद्विवाग्निमपि निरूपयति—आशीविषमिति । आशीनां
मविषदंष्ट्राः तत्र विषं यस्य स्त्रामाविकविषात् अधिकविषयुक्तोऽ
होन्द्रः संप्रेष्ठः तं प्रसिद्धं काळीयम्, अन्यैः स्मृतमपि भीयते तादृशं

दुस्त्यजश्चानुरागोऽस्मिन् सर्वेषां नो व्रजौकसाम् ।

नन्द ते तनयेऽस्मासु तस्याप्यौत्पत्तिकः कथम् ॥ १३ ॥

क सप्तहायनो बालः कमहाद्रिविधारणम् ।

ततो नो जायते शङ्का व्रजनाथ! तवात्मजे ॥ १४ ॥

नन्द उवाच ।

श्रूयतां मे वचो गोपा व्येतु शङ्का च वोऽर्भके ।

एनं कुमारमुद्दिश्य गर्गो मे यदुवाच ह ॥ १५ ॥

वर्णास्त्रियः किलास्यासन् गृह्णतोऽनुयुगं तनूः ।

शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णातां गतः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

हृदात् हृद् प्राप्य हृदमग्रे दमित्वा प्रसह्य बलात् हृदादुद्वाह्यं
दूरीकृत्य यमुनां निर्विषोदकां चक्रे अनेन यद्वरुडस्यासाध्यं
यमादीनां देवानामपि अन्यथा गरुडः शङ्कं मारयेत् यमुनां
वा यमादिः शुद्धां कुर्यात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनसोऽथः शयानस्य मास्यस्य मासत्रयवयसः मासाद्वय-
सिषत सप्तविति यत् चरणौ उदक् ऊर्ध्वं हिन्वतः चालयतः
यस्य प्रपदेन पादाग्रणादतं अनः शकटं विपर्यस्तं सत् कथम्
पतत् ॥ ५ ॥

यो दैत्येन द्वियमाथः सन् ते तुणावर्ते दैत्यं कथ-
महन् ॥ ६ ॥

दैत्यवृक्षस्तैन्वे नवनीतचौर्ये बाहुभ्यां गच्छन् रिङ्गन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥

दोभ्यां धृत्वा मुखतः मुखमारभ्य कथमपाटयत् ॥ ८ ॥ ६ ॥

रासमदैतयं धेनुकं बलान्वित इति तत्रापि कृष्णस्य प्राधा-
न्यं विवक्षितम् ॥ १०—११ ॥

आशीविषतमोऽतिक्रूरविषश्चासावहीन्द्रश्चेति तं विमर्षं यथा-
स्थासं तथा दमित्वा ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथः अनस इति शेषः “ त्रैमासिकस्य च पदा शक-
टोऽपवृत्तः ” इति वचनान्मास्यस्य आसास्त्रयः प्रादुर्भावावधि-
भूताः यस्य तस्य उदगूर्ध्वं चरणौ हिन्वतः चालयतः प्रप-
देन पादाग्रणादतं विपर्यस्तम् अनः अपतत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

दैत्यवृक्षस्य नवनीतस्य तैन्वे चौर्ये ॥ ७ ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥

आशीविषतमः अतितीव्रविषश्चासावहीन्द्रश्च तम् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

जब ये तीन महीना को रह्यो गाड़ा के नीचे पालने
में खोयो हूँ तब दूध के ताँदे रोवने में पायन कूँ ऊँच
उछारे सो जाके चरण की ठोकर तें गाड़ा उछटि गयो ॥ ५ ॥

एक वर्ष की अवस्था में बैठे भये कौ जब तुणावर्त
दैत्य आकाश में उड़ाय के ले गयो, तब जाने कंठ घोटिके
वा प्रातुर दैत्य को मार गेरयो ॥ ६ ॥

काई सभे मास्त्रन चोरी में माता (यशोदा) ने ऊँख
में बाधयो तब यमलाजुन वृक्ष के बीच में आये हाथन
तें दोऊवृक्षनकं उखारिके गिराय दिये ॥ ७ ॥

दाऊ सहित बछरानको चरणवते में बालकन सहित अपन
कूँ मारिके आगो जो बैरी बकुला (वक्रासुर) ताको
हाथन तें मुख फार गेरयो ॥ ८ ॥

बछरान में बछरा को रूप भरिके मारिके की इच्छा सु
भायो जो वक्रासुर दैत्य ताकूँ मारिके वाके देह को लीलाई
तें कैय के वृक्ष गिराय दियो ॥ ९ ॥

और बलदेव जो सहित श्रीकृष्ण, गधा को रूप वारे
धेनुकासुर दैत्य कूँ बधून सहित मारिके पके ताल के फल
जा में लगि रहे ऐसे ताल वन में कुशल करत भये ॥ १० ॥

बड़े उग्र प्रलम्ब दैत्य कौ बलवारे बलदाऊ तें भरवाय
के वन को आचि ते व्रज के पशून कूँ और गोपन कौ
लुड़ावत भये ॥ ११ ॥

बड़े विषहरे कालीनाग कौ दमन करि वाके मद को
दूरि करि जोरवारी वाकूँ कालीदेह में तें निकासि के
जमना कूँ निर्विष करत भये ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

औत्पत्तिकः स्वाभाविकः कथमिति किं सर्वेषामात्माऽप्य-
स्यादिति शङ्का ॥ १३ ॥

उक्तमप्यतिविस्मयेनाभिनयेन चन्द्रिके क खप्तहास्य-
दिति ॥ १४ ॥

प्रागयं वसुदेवस्य कचिज्जातस्तवात्मजः ।

वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते ॥ १७ ॥

बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ।

गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः ॥ १८ ॥

एष वः श्रेय आधास्यद्गोपमोकुलनन्दनः ।

अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमञ्जस्तरेष्यथ ॥ १९ ॥

पुरानेन व्रजपते साधवो दस्युपीडिताः ।

अराजके रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्युन्समेधिताः ॥ २० ॥

भीमरक्षामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्राक् श्रुतमेव गर्गाचार्यवाक्यं तच्चरितपरिशीलनेन निवृत्ता
सम्भावनस्य नन्दस्य कृष्णतत्त्वावबोधकं जातं स इदानीं तेनैव
वाक्येन गोपानुपादिशति-श्रूयतामिति ॥ १५-२१ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

किञ्च, दुस्त्यजश्चेति । ते तनये तवैव तनयोऽयं नास्माकमिति
विचारितेऽपि त्यक्तुमशक्यः स्त्रामाविक इत्यर्थः । तत्रापि सर्वेषाम्
ग्रहो भवतु वा सर्वाकृतिप्रकृतिसुन्दरे सर्वचित्ताकर्षकेऽनन्य-
गतीनामस्माकमनुरागो दुस्त्यजः तस्याप्यस्मास्त्रायोग्येऽपि औत्-
पत्तिकः जन्मदिनमेवारभ्य दृष्टः स्त्रामाविक एवेत्यर्थः । अत्रा-
स्मिन्निति तत्तद्वैलक्षण्येन सम्प्रति प्रस्तूयमान इत्यर्थः । अन्यत्तैः
तत्र किमित्याद्युत्प्रेक्षायां मिथोदेहदेदिनोर्यथा तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥

केति अयमर्थः सप्तद्वयनत्वेन जन्मवृत्त्यावयस्तदवस्था गृही-
ताः तामिच्छा बालत्वं निश्चितं तच्चात्मनो बालान्तरेषु व्याप्ति-
दर्शनात् तथा महाद्विविधारणेन पूतनादिवधहेतुप्रभावत्वं
स्त्रामाविकप्रेमविषयाभयत्वं च गृहीतं ताभ्यां बालादन्यत्वं तदन्व-
त्वेऽपि देवादित्वं तत्रापि परमविद्यमानत्वं निश्चितं बालान्त-
रादौ तत्तददर्शनात् तदेवं सप्तत्यादित्वे बालादन्यत्वं न सम्भ-
वति महाद्वीत्यादित्वे च बालत्वं च न सम्भवतीत्यर्थः । ततस्त-
स्मादेकास्मिन् मिथो विशेषधर्मद्वयात् शङ्काविप्रतिपत्तिजः
संशयः बालोऽयं बालादन्यः परमविद्यमानदेवादिवेति ॥ १४ ॥

निजाशेषभगवताप्रकटनायं अवतीर्णोऽयं साक्षात् श्रीभग-
वानेवेति व्यक्तमुक्ते कदाचिद्वैश्वर्यज्ञानेन भयगौरवादिना स्नेह
भरहानिः स्यादिति शङ्कया भीमगण्य साक्षात् परमैश्वर्यमनु-
कम्पा व्यपदेशेनैव तद्व्यञ्जयता गान्धर्वराययुक्तानि तैरेव इदं
स्त्रामाविकगुणवाक्यता प्रतिपादकतयाऽवधारितैर्गोपान् प्रबोधय-
द्वाह-श्रूयतामिति । मे मम गर्गाद्वारा श्रुतैतत्प्रभावस्य त्वचः वः शङ्का
व्येतु श्रूयतां अर्भक इति स्वस्य बालत्वेनैव निश्चयं बोधयति
यद्वा, वो युष्माकं योऽर्भकस्तस्मिन्निति ममेव युष्माकमप्ययं बालक
इति स्नेहविशेषमेव दर्शयति एते भवतां परमानुरागविषयं

परोक्षेऽप्यपरोक्षवृत्तिः सदा तस्य साक्षादिव हृदि स्फूर्त्तः
मे मम कुमारं पुत्रमिति पूर्ववत् पुनः पुनस्तथैवोक्तिरिति निश्च-
याय यद्वा, मे माम् एकाकिनं यद्वचः व्यक्तमेव न च सङ्केतादि
नेत्यर्थः—यद्वा ह हर्षे ॥ १५ ॥

गर्गाक्तिमेवाह-वर्णा इत्यादिना । न विस्मय इत्यन्तेन अत्र प्राचीन-
प्रकटार्थोऽनुसन्धेयः । किञ्चात्र “तस्मान्नन्द ! कुमारोयम्” इति
प्रथमश्रवणः “तत्कर्मसु न विस्मयः” इति चतुर्थः गर्गावक्ये तु
“तस्मान्नन्दारमजोऽयं ते” इति प्रथमः “गोपायस्व समाहितः” इति
चतुर्थः । इत्यत्रा मां समादिशेति वक्ष्यमाणात् भीमनन्दवाक्यात्
तद्वाक्यमेवानेनानुदितमिति लभ्यते तस्माद्विनयार्थं स्वपुत्रे सर्वेषां
स्त्राधारण्येन ममताया गोपायितव्यतायाश्च व्यञ्जनार्थमेव च
किञ्चिदन्यथा विधायानुदितमपि श्लेषेण व्यप्रेक्षितया सम्पा-
द्यते स्म ॥ १६-२१ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अञ्जः अञ्जसीः ॥ १९-२५ ॥

भीमजीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

दुस्त्यज इति । हे नन्द ! ते तव तनयेस्मिन् कृष्णे नोऽस्माकं सर्वेषां
ब्रजौकसामनुरागः दुस्त्यजः कथं तस्यैवविधातिमानुषवेष्टि-
तस्य चास्मास्त्रौत्पत्तिकः जन्मसिद्धोनुरागः कथम् ? अतः सर्व-
शक्तिः सर्वेषामात्मा च किं तवात्मज इत्याशङ्कामह इति
भावः ॥ १३ ॥

अन्यथैतन्न घटत इत्याशङ्कामेवाविष्कुर्वन्ति—केति । हे ब्रज-
नाथ ! ततोऽद्विधारणादेस्तवात्मजे शङ्का सर्वशक्तिपरमात्मशङ्का
जायते ॥ १४ ॥

एवमापृष्टः प्राकृतभीकृष्णजातकात्मकगर्गावक्यो नित्यं
तच्चरित्रपरिशीलननिवृत्तेश्वरत्वासम्भावना नन्दस्तेनैव गर्गावक्येन
गोपानामाशङ्कामपनुदति हे गोपाः एते कृष्णमुदिश्य गर्गोपपुत्राश्च
तच्छूयतां तच्छूयणेनैवास्मिन्नेके विषये भवतां शङ्का भवेत्तु निव-
र्त्तताम् ॥ १५ ॥

भीमद्वीपराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किं तद्गोक्तं येन शंका व्यतीत्यत्र तदेवाह-वर्ण इत्यादिभिः
इत्यत्रा इत्यतः प्राक्तनैः इमे श्लोकाः पुरस्तादेव व्याख्याताः
॥ १६-२२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनुरागो हृदयङ्गमः स्नेहः औत्पत्तिकः उत्पत्तिसिद्धः
कथम् ॥ १३ ॥

ततो नो जायते शङ्केत्यादिना न तद्वीर्यविद इति स्पष्टी-
कृतम् ॥ १४ ॥

व्येतु विगता भवतु वः युष्माकं प्रसक्तकथां प्रत्यन्तरङ्गत्वेन
कथान्तरमारुह्यत इति सूचनाय हकारः "प्रत्यारम्भप्रसिद्धौ
ह हा विषादशुभार्त्तिषु" इति च ॥ १५ ॥

वर्णाः शुक्लाद्याः ॥ १६ ॥

कचिन्मथुराया वा वसुदेवस्य सकाशात् अभिज्ञाः वसु-
देवस्यापत्यमिति तस्मिन्प्रत्ययज्ञानपटवः ॥ १७ ॥

न केवलमेतदेव नामरूपप्रयमेव अपि त्वन्यान्पि सन्ती-
त्याह-बहूनीति । नारायणादीनि गुणानुरूपाणि मधुसूदनादीनि
कर्मानुरूपाणि ॥ १८ ॥

आधास्यत् आधास्यति । यद्वा, यदि यूयमस्मिन् भक्त्युद्रिक्तं
चित्तमकारिष्यन् तर्ह्ययं वः पुरुषार्थलक्षणाभास्यत् "लिङ्गनिमित्ते
लङ्कक्रियातिपत्तौ" (३ । ३ । १३६) इति सूत्रात् अयं विधिः ॥ १९ ॥
२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

भीमजीवगोस्त्रीमिकृतक्रमसंक्षेपः ।

किञ्च, दुस्त्यजध्वेति तस्माद्विरुद्धधर्माद्धेतोः ॥ १३ ॥

शङ्का संशयः ॥ १४ ॥

बाह एव वा परमविलक्षणः देवादिवेति भूयतामित्यादि ॥ १५ ॥
१६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

भीमद्वीपराघवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

दमनं च सुतरामशक्यं निर्विषकरणं च ॥ एतत्सर्वं बाह्य
निरूप्य आन्तरं निरूपयन्ति, दुस्त्यज इति । अस्मिन् कृष्णे नोऽस्माकं
सर्वेषामेव अनुरागोऽपि दुस्त्यजः न ह्यन्योद्भवे असम्बन्धिनि
साधारणसम्बन्धमात्रेण विज्ञातः पुत्रात् प्राणादपि अधिकः
स्नेहो भवितुमर्हति, तर्हि पुत्र एवाऽस्य न भवत्यस्मादेवागत
इति प्रन्तव्यं तत्राहुः, नन्द । ते तनय इति । कचिद्गुर्वादिषु कस्य-
चित् स्नेहोऽपि भवेत् न तु सर्वेषां, न वा अजौकसां ज्ञानमस्ति
अतोवस्तुसामर्थ्यादेवैव जायत इति किञ्च, तस्मात्तस्मात्सौत्पत्तिक
एव स्नेहो नान्येषां बालकानां एतत्कथं भवेत् अतो वस्तु-
सामर्थ्यात् क्रियासामर्थ्यात् धर्मविचारेण धर्मविचारेण वा महान्
भवतीति कथं तव पुत्रो भवेत् ॥ १३ ॥

आस्तास्तावद्वन्त इदमधुना जातमित्याश्रयमित्याहुः-क

[२१८]

सप्तहायनो बाह इति । सप्तहायनो बाहः क महाद्विविधारणं च
क अतः कार्यकारणयोः लोकन्यायेन विरोधात् तवात्मजे नः शङ्का
जायते अस्माकमेतदतिसन्दिग्धं तव पुत्रो भवति न चेति विधिपक्षे
कृतार्थो भविष्यामः भविष्यपक्षेऽपि अपराधाः क्रियन्त इति को
वेद किं वा भविष्याम इति भवति विचारणा ॥ १४ ॥

एवं पूर्वपक्षे कृते नन्दः सिद्धान्तमाह-भूयतामिति । भगवा-
नङ्गतकर्मेति पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्व्यत्यासः अन्यथेतद्भगवच्चरित्रं न
भवेत् नन्दस्तु स तादृश एव कश्चित् महापुरुषो मम गृहे
जात इति मन्यते गर्गवाक्यात् यथा भगवदवताराः कचित्
भवन्ति तथायमपि मम गृहे भवताम् इति अतः सम्बन्धो-
ऽप्यस्ति "माहात्म्यं चोपपद्यते" इति गर्गवाक्यानि वक्तुमुपक्रमते,
भूयतामिति । हे गोपाः ! भवन्तो न विचारणक्षमाः अतो मे वच
एव भूयतां सर्वैरेव भवेद्भिः ततः किं स्यात् ? अत आह-व्येतु
शङ्कावचोऽमेक इति । अमेकं बाह्यकं शङ्कावचनमपगच्छतु मत्पुत्रो
भवति न वेति ननु, तद्वाक्यं कथं प्रमाणं वादिवाक्यस्याप्रमाण-
त्वात् तत्राह-एनं कुमारमुद्दिश्येति । यदायं कुमारो बालक एव
स्थितः तदैव गर्गः मे मह्यं मां बोधयितुं किञ्चिदुवाच हेत्या-
श्रये ॥ १५ ॥

कथमेवं ज्ञातवानिति गर्गवाक्यानि पूर्वं व्याख्यातान्यपि
पुनरापाततो व्याख्यायन्ते अनुवादात् वर्णाख्य इत्यादीनि
वाक्यानि अष्टश्लोकैरुक्तानि किलेति प्रसिद्धे अस्म्य बाह्यस्य पूर्व
प्रयो वर्णा जाताः वर्णशब्दो रूपविशेषे जातिविशेषे च
वर्तते तत आह "शुक्लो रक्तस्तथा पीतः" इति इदानीं कृष्णः
कृष्णवर्णत्वं प्राप्तः सत्यादिष्वेवं भवति रामो रामो वा इदानीं
त्वद्गृहे वर्तमानसमीपे कसौ वा कृष्णधर्म कृष्णत्वं प्राप्तः न तु
कृष्णः मध्यन्दिने सवितरि मयडलस्य कृष्णत्ववत् इति कृष्णताम-
निरुक्तिः ॥ १६ ॥

वासुदेवनिरुक्तिमाह-प्रागयमिति । कचिद्देशविशेषे काल
विशेषे वा वसुदेवस्यायं पुत्रो जातः अतो ये अभिज्ञाः एतन्मम
जानन्ति ते वासुदेव इति प्रचक्षते वस्तुतस्तु वसुशब्देन धनं
वसुरुपो देवः वसुदेवः लक्ष्मीः तस्याः प्रतिवासुदेव इति
तदाह, भीमानिति । इतीति तत्रापि सम्बन्ध्यते इति शब्दस्तदन्ते
वा योजनीयः ॥ १७ ॥

न केवलं नामरूपमेव भगवतः किन्त्वन्यान्पि बहूनि सन्ती-
त्याह-बहूनीति । रूपायवपि सन्ति ते सुतस्येति सम्बन्धस्थाप-
नार्थं रूपनाम्नोः हेतुमाह-गुणकर्मानुरूपाणीति । तावन्तो गुणाः
तावन्ति च कर्माणि प्रतिरूपनामभेदेन कर्तव्यानि अतस्तेषा-
मनुरूपाणि तत्र प्रमाणासाह तान्यहं वेदेति । आधाभावमाह-नो
जना इति । जनास्तु न जानन्ति ॥ १८ ॥

एवं नामान्युक्त्वा भगवतः कार्यायमाह-एष व इति । एष एव वः
युष्माकं श्रेयः आधास्यत् "आधास्यति कन्दसि लुङ्बङ्गलिट्" (३ । ३ । १३६) इति भविष्यदर्थे लङ् प्तनादिवचस्य कृतत्वात् भूतायेताप्य
स्ति किञ्च, गोपगोकुलयोः नन्दनः आनन्दजनको भविष्यति । किञ्च,
अनेनैव सर्वायमेव दुर्गाणि सङ्कुटस्थानानि ह्ये तस्मिन् ॥ १९ ॥

परमनायासेनैव अत्रार्थं पूर्वसम्प्रतिमाह-पुराऽनेनेति । पृथुरूपेण
अन्येन वा प्रजपते । इति सम्बोधनमज्ञानं नाश्रयमिति बोधनार्थं
साधयः सर्वं एष दस्युभिः पीडिताः दस्युन् जिग्युः दावणा-

य एतस्मिन् महाभागाः प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः ।

नारयोऽभिभवत्येतान् विष्णुपत्नानिवासुराः ॥ २१ ॥

तस्मान्नन्द ! कुमारोऽयं नारायणसमो गुणैः ।

श्रिया कीर्त्याऽनुभावेन तत्कर्मसु न विस्मयः ॥ २२ ॥

इत्यह्ना मां समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते ।

मन्य नारायणस्यांशं कृष्णमक्लिष्टकारिणाम् ॥ २३ ॥

इति नन्दवचः श्रुत्वा गर्गगीतं व्रजौकसः ।

दृष्टश्रुतानुभावास्ते कृष्णस्याऽमिततेजसः ।

मुदिता नन्दमानचुः कृष्णं च गतविस्मयाः ॥ २४ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुवाधिनी ।

दृष्टेऽपि दृश्यवः अराजके च अरक्ष्यमाणाः स्थिताः तदा अनेनैव समेषिताः दृश्यन् जिग्युः पृथावेव तत् स्पष्टम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

एवमस्वैश्वरत्वे गिरिधारणादय एतन्निष्ठा धर्मा एव हेतवो दार्शनाः अस्मदादिसर्वव्रजवासिनिष्ठश्रेष्ठो धर्मो दृश्य-तामित्याह-दुस्त्यजश्चति । ते तनये तवैव तनयो नाऽस्माकमिति सम्यग्विचारिते सत्यपीति भावः । न केवलमस्माकं वात्सल्य-भाववतामेव गोपानाम् अपि तु सर्वेषां बालादीनामपि सख्यादि-भाववतां स्त्रीपुंसामपि ज्ञात्यन्तराणामपि वनौकसां मृगपक्ष्या-दीनामपि अनुरागः प्रतिक्रियं नवनवायमाना वद्धमाना प्रान्तिरनु-रागशब्दस्य तथाभूतायकत्वात् न तु प्रीतिमात्रम् । किञ्च, दुस्त्यज उत्पत्तिकत्वात् सम्प्रतीश्वरत्वलक्षणो दृष्टेऽपित्यक्तमशक्यः तेन पुत्र-विस्तादिवृद्धजीवितमप्यो यथोत्तराधिक्यप्रेमास्पदेष्वप्युपलब्धक-प्रेमास्पदं परमात्मैवायमीति बुध्यते नहि केवलनेरत्वे सत्येव सति सम्भवतीति भावः । सत्यं तर्हि परमात्मैवायं निश्चीयतामिति चेत्तत्राहुः—अस्मासु सर्वेषु व्रजवासिषु वनौकससु च तस्याऽपि अनुराग उक्तलक्षणः कथं सम्भवेत् तस्याऽभ्यासत्वेन सर्वश्रौदासी-न्यादस्मासु संसारिकेष्वौत्पत्तिकयाचक्तिर्न घटते इति भावः ॥ १३ ॥

उक्तमप्यदिधारणं प्रस्तुतत्वादतिविस्मयेन पुनराहुः—केति ॥ १४ ॥

अहो मद्बालकेऽस्मिन् माकं सिद्धमहाप्रभावे मदिष्टदेवस्य श्रीनारायणस्य मय्यातिक्रिया माद्विपदोऽभिहन्तुमावेशमालक्ष्यते संशेरते तदेतान् श्रीगर्गोत्तैव पबोधयामीत्याशयेनाह-श्रूयता-मिति ॥ १५-२१ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

औत्पत्तिकः क्षामाविकः ॥ १३-२२ ॥

भाषा टीका ।

हे नन्द ! हम सब व्रजवासीन को या तुम्हारे लाला में ऐसी प्रेम

हैगया है, कि-जो छुड़ाये तेऊ न छूटे, और बाऊ को हम सबन में स्वाभाविक प्रेम जाने काहें ते-है ॥ १३ ॥

महाँ तुम हूँ तो देखौ कहाँ सात वर्ष को बालक ? और कहाँ इतने बड़े पर्वन को उठावनों ? तासों हे व्रज-राज ! तिहारे पुत्र में हम को शंका होय है । कहूँ परमेश्वर न होय ॥ १४ ॥

नन्द उवाच ।

या तरियाँ गोपन की बात सुन के बाबा नन्द बोले, कि—हे गोप हो ! तुम मेरी वचन सुनो जासो तुमारी या बाबक में ते शंका दूर होय, गर्गाचारी या बालक को नाम धरिके जो कछु कह गये हैं तांय तुम सुनो ॥ १५ ॥

गर्गाचार्य ने कही, कि-ये बालक युग युग में देह धारण करे है तासों या के तीन वर्ण होय गये, पहिले शुक्ल भयो, फिर रक्त भयो, ता पीछे पीत भयो, अब या समे कृष्ण वर्ण भयो है ॥ १६ ॥

और यह तुम्हारे पुत्र पहिले कबहुँ वसुदेव के जन्मयो है, तासों कोऊ जानवे बारे बाको भीवासुदेव ऐसे कहें हैं ॥ १७ ॥

तुम्हारे पुत्र के नाम, गुण कर्म के अनुरूप बहुत सैं हैं तिनें मैं जानूँ हूँ और खोग नहीं जानें हैं ॥ १८ ॥

ये तुमारे कदमाण कूं प्राप्त करे गो, गोप और गऊन के समूह को आनंद देइगो, और या कृष्ण की सहायता तें तुम सब कष्टन नैं सहज में ई छूट जाओगे ॥ १९ ॥

हे व्रजराज ! पहिले तुमारे पुत्र या कृष्ण नैं अराजक पृथिवी होयवे ते चोरनतें पीड़ित ऐसैं माधुजनकी रक्षाकरी तब साधुन की बढिवार भई और साधुजनन ते चोरन को जीते ॥ २० ॥

श्रीशरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

तस्मात्तस्य कर्मसु विस्मयो नास्तीति नन्दस्योक्तिः ॥ २२ ॥

इत्यह्ना साक्षात्मां प्रति समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते सति इदानीं तथा मन्यमानोपि इदानीं कृष्णं नारायणस्यांशं मन्ये अत्र हेतुः अक्लिष्टकारिणामिति ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भवत्वित्यन्वयः । पायाञ्च इति पाठे नोऽस्मान् रक्षत्वित्यर्थः । “गो-
स्वामी गोविन्दोऽधिकृतो गवाम्” इत्यमरः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

(विजयध्वजरीत्या चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तत्कर्मसु न विस्मय इति श्रीगर्गस्यैवाभिप्रायकथनं तदु-
क्तं इति शब्दोऽप्यन्वेति “गोपायस्व समाहितः” इति त्वनुप-
योगाद्भावादहन्तस्मिंशं शक्त्यावेशिनम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

गर्गस्य गीतं यत्र तत् आनन्दं स्वस्वगृहेऽप्यो गन्धमाद्य-
वस्त्रादिना एतच्च सन्ध्यावृत्तं सम्वादस्तु भिक्षुण्यो वनं गत-
एवेति गम्यते ॥ २४ ॥

पुनस्तामेव लीलां स्मरन् तत्र दर्शितगोकुलकृपातिशयं
श्रीकृष्णं स्मरन्तत्कृपामेव स्वपुरुषार्थत्वेन प्रार्थयमानस्तमेव
निजगृहेवैव त्वेन व्यञ्जयति—देव इति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

किञ्च, य एतस्मिन् महाभागाः परमभाग्यव्यतिरेकेण परं
नास्मिन् प्रीतिर्भवति एतादृशे ये प्रीतिं कुर्वन्ति ते मातृवा अपि
भूत्वा शत्रून् जिघ्र्युः तदाह—नारय इति । अरय एतान् नाभि-
भवन्ति यतः विष्णुपत्नान् विष्णुः पक्षे येषां वैष्णवान् आसुराः
असुरावेशिनः यथा लोकेऽपि नाभिभवन्ति लौकिकी कथेयमिति
दृष्टान्तः ॥ २१ ॥

एवं भगवत्सामर्थ्यमुपपाद्य उपसंहरति—तस्मादिति । अत्र
पाठभेदः अयं कुमारः हे नन्द ! नारायणसमः गुणैः कृत्वा
नारायणतुल्यः श्रिया कीर्यो अनुभावेन च नारायणतुल्यः एता-
वद्गोवाक्यं स्वयमाह—तत्कर्मसु न विस्मय इति तस्य भगवतः कर्मसु
गोवर्द्धनोद्धरणदिषु विस्मयो न कर्तव्यः ॥ २२ ॥

एतादृश एवायं सम गृहेऽवतीर्ण इति ममाऽप्यत एवात्र न
विस्मय इति समस्यर्थं स्वरूपान्तमाह—इत्यन्वेति । अद्या साक्षात्
मास्मति सम्पगादिदं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा गर्गे स्वगृहं गते कृष्णं
नारायणांशमेवाहं मन्ये लकारादहमपि गृहे गत्वा पुरुषोऽत्र
नारायणस्तस्यायमंशावतार इति एतावज्ज्ञातवान् न स्वभिक्षुसम्भिक्ष-
मग्रे वक्ष्यति ब्रह्मांशोयमित्यादिभिरर्थं न केवलं वाक्यं प्रमाणं
किन्त्वनुभवोपपत्तीत्याह—अक्रिष्टकारिणमिति । न किञ्च कदापि
कृतवान् करोति वा यदि जीवः स्वात् किञ्च कुर्यात्

[२१६]

व्यसनैः पीडितो हि तथा करोति नत्वपीडितः व्यसनाभावस्तु
ब्रह्मण्येव अतः कृष्णो ब्रह्मेति ब्रह्मं मन्ये ॥ २३ ॥

एवमुपदेशे यज्ञातं तदाह—इतीति । गर्गेण पूर्वं गीतं वस्तुतो
गर्गादपि पूर्वसिद्धं तदिदानीं नन्दवचः तद्वत्त्वा ब्रह्मैकस्योऽत्य-
न्तसम्भावनारहिताः मुदिताः जाताः इति सम्बन्धः । न केवलं
वाक्यप्रामाण्यं स्वयमपि कृष्णं तथाभूतं दृष्टवन्त इत्याह—दृष्ट-
श्रुतानुभावश्चेति । दृष्टः श्रुतश्च अनुभावो यस्य प्रमिते च तेजो
यस्य स्वरूपतोऽपि सदानन्दस्य सम्बन्धिः गर्गवाक्यं तत्
श्रुत्वा मुदिताः सन्तो नन्दमानन्दुः कृष्णं च गतविस्मयाश्च
जाताः महान् नन्दो यस्यैतादृशः पुत्र इति नन्दपूजा, भग-
वांस्तु पूजनीय एव भास्वर्गभावः फलम् ॥ २४ ॥

एवमध्यायत्रयेण सन्वेदाभावपूर्वकम् उपधर्मे निवृत्तिपूर्वकं भग-
वन्माहात्म्यं भगवद्धर्मस्य स्थापितः एतादृशधर्मस्थापकं भगवन्तं
शुको नमस्यति, देव इति । स भगवान् गवामिन्द्रः नः अस्माकं
प्रीयात् प्रीतो भवतु स एव प्रीतो भवति यः कस्यचित् कदाचित्
प्रीतो भवति अतस्तस्य प्रीतिर्लीलामाह—देवेन्द्रे वर्षति सति
वर्षयामपि न यादृच्छिकं किन्तु सञ्चिप्लवर्षा इन्द्रयोगस्य
विप्लवो नाशः तेन रुद्र-सौमः न केवलं वृष्टिमात्रं किन्तु वज्रादिम-
परुषानिलैः सह वज्रं अहंमा परुषानिलश्च सार्विकराजस-
तामसा निरूपिताः ततः किमत आह—सीदत्पातपशुस्त्रीति । सीदन्तः
पाताः पशवः स्त्रियश्च यत्र व्रजे तत्सीदत्पातपशुस्त्री तादृश-
मप्यात्मशरणम् आत्मैव शरणं रक्षको यस्य तादृशं दृष्ट्वा अनु-
कम्पी जातः कृपावान् जातः ततस्तदुःखनिवृत्त्यर्थमुत्समयन् उर्ध्व-
स्मितं कुर्वन् गोपानामहानं स्थापयन्नेव एककण्ठेण शैले गो-
वर्द्धनमुत्पाठ्य भवली बालः यथा लीलयोच्छिन्नीन्ध्रमुत्पाठ्य विमर्षि
तथाऽविभ्रतं गोष्ठमपात् रक्षितवान् न केवलं गोष्ठरक्षैव
फलं किन्तु महेन्द्रमहामितं महेन्द्रस्यापि महं भिनत्ति गवां
चेन्द्रः गोविन्द इत्याख्यां विमर्षि भाव्यथोऽयम् । स प्रीयाविति
प्रार्थना ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवत सुबोधिनीयां श्रीलक्ष्मणमहात्मज

श्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे

त्रयोविंशोऽध्यायविवरणम् ॥ २३ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

हे नन्द ! तस्मादयं कुमार इति गर्गोक्तेर्न केवलमयं ममैव
कुमारोऽपि तु युष्माकमपीत्यतोऽस्मिन् ऐश्वर्ये दृष्टेऽपि वात्सल्यं
प्रतिदिनमाशीः शतञ्च न त्याज्यमिति विवक्ष्यैव “तस्मात्तस्मात्तजो
ऽयन्ते” इति गर्गोक्तेरनुक्तिः नारायणसम इति नारायणावेशा-
देव नत्वयं नारायणः यथा सर्वकान्तशिलापि सर्वसमस्त्युच्यते
तस्मादयं नेश्वरः नापि निकृष्टो जीवः किन्तु लोकोत्तरकर्मा
कोऽप्ययमस्मत्कुलभूषण एव अत एव तेन गर्गेशैव सर्वान्ते
प्रोक्तं “तत्कर्मसु न विस्मय” इति तस्य लोकातीतकर्मसु अत्यद्भुत-
दृष्ट्या अयमीश्वर इति बुद्धिर्न कर्तव्येति तेनैव निषिद्धत्वा-
दस्मिन् युष्मदनुकम्पे चिरं जीवेत्ताशीरेव कार्यं न त्वोदासीन्य-

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तीकृतसाराथदर्शिनी ।

मिति फलतो गोपायस्तु समाहित इति गगोकिरेवोका गोपानां विस्मयनिरसनेन संशयापनोदनञ्च कृतमिति ॥ २२ ॥

अंशं तच्छ्रुत्वावेशिने मन्ये वितर्कयामि अस्मान् अक्लिष्टान् कर्तुं शिखं यस्य तम् ॥ २३ ॥

माननुः वस्त्ररत्नस्त्रागमुद्रोपहारेण सम्मानयामासुः कृष्णो वनोदागते सति सायञ्च तं पीताम्बरहारकटककुण्डलकिरीटै-
रलङ्कृत्य जय जय ब्रजभूमिभूषण ! चिरं जीवेत्युपलब्धया-
मासुः ॥ २४ ॥

भोः राजन्निन्द्रकोपोत्थिताद्ब्रजामवर्षादिकात् महासङ्कटा-
द्बोवर्द्धनमुद्धृत्य तदाभितं गोष्ठं रक्षन् तन्मन्त्रप्रवचनपण्डितः
कृष्णो यथा सुरलोकागर्वहन्ता प्रीणाति तथैव ब्रह्मकोपोत्थिता-
द्वाग्ब्रजदिदं श्रीभागवतं वेदोदधिष्व उद्धृत्य त्वां रक्षन् तत्-
परायणमन्त्रप्रवचनपण्डितः कृष्णो भक्तिरहितदार्शनिकभूसुर-
लोकगर्वहन्ता प्रीणातिवित्याशयेन परीक्षितः स्वान्तःपातं मान-
यन् कृष्णप्रीतिं प्रार्थयते—देवे इति । यज्ञविष्णवेन वा रुद्रं तथा
देवे इन्द्रं वर्षति सति वज्रैरश्मिभिर्य परुषानिहैश्च सीदित्पाल-
पशुस्त्रि सीदन्तः पालाः पशवस्त्रिपञ्च यस्मिन् तस्य आत्मा
स्वयमेव शरणं यस्य तद्गोष्ठं दृष्ट्वा अनुकम्पी कृपालुरुस्म-
यन् प्रौढिमाविष्कुर्वन् अवलो वालो लीलया यथा उच्छि-
क्षीन्धमेकेनैव करेणोत्पाटयति तथैवोत्पाट्य यो गोष्ठमपात्
स गवामिन्द्र इति इन्द्र एवेन्द्रस्य मदं भिनत्तीति न्यायः कृष्णो-
नो मां परीक्षितम् एतान् भोतृंश्च प्रति प्रीयात् प्रीयातु ॥ २५ ॥

इति साराथदर्शिनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षड्विंशोदशमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नारायणस्यांशमिति "जगद्दे पौरुषं रूपं भगवान्, इत्यनेन
भगवदवतारः "नारायणोऽङ्गम्" इत्यनेन च कृष्णस्याङ्गभूतः नारा-
यणः इत्युक्तम् "कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्" "एव वै भगवान्सा-
क्षादाद्यो नारायणः पुमान्, स वै क्लृप्तो पुरुषः पुरातनो, य
एक आसीदविशेष आत्मानि" इत्यादिभिः कृष्णस्य स्वयं भग-
वत्त्वमुक्तम् । एवं सति गगैश्च सम्भावनादोषानुत्पादनाय नारा-
यणसम इत्युक्तम् अनन्देन तु गोपासम्भावनानुत्पादनाय
नारायणांशं मन्ये इत्युक्तम् अन्ये(षां) च स्त्रस्त्रबुद्धयनुसारेण मेनिरे
देवप्रवरो नटवरो कच गायमानौ " " कृष्णं मत्समुपा-
श्रित्य " "मल्लानामभनिर्मुखां नटवरो स्त्रीणां स्मरो
मूर्तिमान्, इत्यादिषु देवप्रवरत्वनटतुल्यत्वमर्थात्वादयः नानाप्रती-
तयः श्रीकृष्णो जाताः श्रीकृष्णस्तु न नारायणतुल्यः न च
नारायणांशः न च नटतुल्यो मर्त्याश्न्याविरूपं किन्तु सर्वशक्तिः
सर्वात्मा सर्वकल्याणगुणराशिः निःसम्मानातिशयः सर्वकारण-
कारणः ब्रह्मनाथगुणपरमपुरुषादिनामध्येऽपि सर्ववेदेकवेद्यः सर्व-

स्मृतिपुराणेतिहासप्रसिद्धः इह च प्रतिप्रकरणं सुप्रसिद्ध-
स्वरूपगुणादिवाचात्म्य इति दिक् ॥ २३—२४ ॥

सर्ववेदायंभित् भगवत्पुत्रः श्रीशुको महामुनिः दीनानुकम्पी
स्त्रबुर्मेदन्तत्वादिगुणानिधेः स्त्रोपास्यस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य प्रीतिं
प्रार्थयते—देवे इति यज्ञस्य विष्णवेन विधातेन वा रुद्रं रोष-
स्तया हेतुभूतया देवे वर्षति सति वज्राश्मवर्षानिहैरशनिजलो-
पलकदिनवातैः सीदन्तः क्लृप्त्यन्तः पालाः पशवस्त्रिपञ्च
यस्मिन् तत् आत्मा स्वयमेव शरणं रक्षिता यस्मिन् तत्
गोष्ठं दृष्ट्वा अनुकम्पी उत्स्मयन् इन्द्रवात्पवर्षनेन हसन् शैल-
मुत्पाट्य अवलो वालो लीलया मुच्छिक्षीन्धं यथा तथा एकेन करेण
विभ्रत् दधत् गोष्ठमपात् पालितवान् इत्ये महेन्द्रमदमित
गवामिन्द्रः श्रीगोपालः नोऽस्माकं प्रीयात् प्रीयतां प्रसन्ना
भवत्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षड्विंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

और जो बड़भागी मनुष्य यामे प्रीति करे है तिनको
वैरी पराभव नहीं करे है । जैसे विष्णु के पक्षवारेन को
असुर नहीं सताय सके ॥ २१ ॥

तासों हे नन्द ! ये तुम्हारा पुत्र गुणान करिके शोभा
करिके कीर्ति करिके, प्रभाव करिके, साक्षात् नारायण के
समान है । ता सों याके कर्मन में विस्मय मति करिओ ॥ २२ ॥
या प्रकार साक्षात् गगोचारे मोले कहिके जब सों
अपने घर कूं गये, तब सों केश जिनमें न होय ऐसे कर्मन
कूं करन वारे या कृष्ण कूं मैं नारायण को अंश मानूं हूं ॥ २३ ॥

ऐसे गगोचारी के कहे भये नन्द के वचन कूं सुनिके सब
ब्रजवासी अपरिमित तेज वारे श्रीकृष्ण के प्रभाव कूं देखै सुन
चुकें हैं तासों बड़े प्रसन्न भये, और नन्दराय की प्रशंसा करन
लगे तथा श्रीकृष्ण में ते शंका दूर होयगई ॥ २४ ॥

यज्ञ के भग होयवैतें क्रोध करिके जब इन्द्रने वर्षाकरी,
तब वज्र पत्थर पवन सूं पीडित ग्वाल वाल पशु स्त्रीन कूं
अपनी शरण भाये देखिके बालक जैसे छतौना कूं उखारि-
लेय ऐसे दयालु श्रीकृष्ण हंसिके एक हाथ ते पर्वत कूं
उखारिके धारण करिके ब्रजकी रक्षा करत भये सो इन्द्रके
मद भेदन वारे गऊन के इन्द्र श्रीकृष्ण हमारे ऊपर प्रसन्न
होओ ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध में छत्रीशवे अध्याय की,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ सप्तविंशोऽध्यायः ॥

—○:~:○—

श्रीशुक उवाच ।

गोवर्द्धने धृते शैल आसाराद्रक्षिते व्रजे ।

गोलोकादाव्रजकृष्णं सुरभिः शक्र एव च ॥ १ ॥

विविक्त उपसङ्गम्य व्रीडितः कृतहेलनः ।

पस्पर्श पादयोरेनं किरीटेनार्कवर्चसा ॥ २ ॥

दृष्टश्रुतानुभावोऽस्य कृष्णस्यामिततेजसः ।

नष्टत्रिलोकेशमद इन्द्र आह कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥

इन्द्र उवाच ।

विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तं तपोमयं ध्वस्तरजस्तमस्कम् ।

मायामयोऽयं गुणसम्प्रवाहो न विद्यते ते ग्रहणानुबन्धः ॥ ४ ॥

अधिरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सप्तविंशे तदालक्ष्य कृष्णस्य प्रामाण्यं परम् ।

वर्णयते सुरभीन्द्राश्रयमभिषेकमहोत्सवः ॥

गोवर्द्धने धृते शैल इति शक्रस्य भवेनागमने हेतुः आसारा-
द्रक्षिते व्रजे इति सुरभीर्देवैर्नागमने ॥ १ ॥

तत्रेन्द्र आगत्य किं कृतवान्स्त्वदाह-विविक्त उपसङ्गम्य-
स्यादिना । अथाह सुरभिरित्यतः प्राकृतेन ग्रन्थेन विविक्ते एकान्ते
पादयोः पस्पर्शे तमश्चकार ॥ २ ॥

मस्य श्रीकृष्णस्य श्रुतआसावनुभावश्च श्रुतानुभावः दृष्टः
श्रुतानुभावो येन स इन्द्रः नष्टत्रिलोकेशोऽहमिति मदो यस्य
सः ॥ ३ ॥

तत्र ममापराधिं क्षमस्विति वक्तुं तव तावदपराधो नास्त्वेष
त्वयाऽनुग्रह एव कृत इत्याह चतुर्भिः—विशुद्धसत्त्वमिति । धाम
स्वरूपं शान्तमेकरूपमतश्च तपोमयं प्रचुरज्ञानं सर्वशक्तित्वार्थः
कुतः? ध्वस्तरजस्तमस्कं ध्वस्ते अविद्यमाने रजस्तमसी यस्मिन्
अत एवायमस्मदादिषु दृश्यमानो मायाकार्यरूपो गुणसम्प्रवाहः
गुणैः सम्प्रोक्ष्यत इति तथा संसार इत्यर्थः । स ते तव न विद्यते
यतः अग्रहयोगाज्ञानेनानुबन्धयत इति तथा स सर्वशक्त्ये ते
नास्तीत्यर्थः अज्ञानसम्बन्धो वा ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गा निष्कं वर्णयतीति तथा तस्मिन्निति तत्साहाय्येन महा-
दृष्ट्यापि तथा गवां दुःखशङ्का निरस्ता प्रयुक्तं तृणाद्यभिक-

सम्पत्त्या समृद्धिरेव सूचिता व्रजशब्देन तत्रत्या मानुषाः
पशुपक्षपादयश्च गोलोकात् प्राकृतात् गन्धप्राकृतात् श्रीगोकुल-
प्रकाशविशेषात् इन्द्रस्य तदीयसुरभिसङ्गासम्भवात् अप्राकृत-
गोलोकस्त्वष्टाविशालाद्यान्ते दर्शयिष्यते इन्द्रस्य तथा सहाग-
मनं श्रीकृष्णस्य गोप्रियताज्ञानात् तत्रापि तस्या आद्यत्वात्
अत्र इन्द्रोऽपि तदानवनार्थं तत्र गत्वा तस्मादाव्रजदिति
सम्बध्यते, ब्रह्मणा चोदिता वयमिति सुरभिवाक्यात्तत्र तु
ब्रह्मणा प्रेषितः तेनैव सह चागतस्ततश्च सुरभ्या समं ब्रह्माज्ञा-
मादाय गत इति च अप्रत्यक्षं चकारः महापराजित्वेन तस्याग-
मनं न सम्भवेत् तथाप्याव्रजदित्यर्थः । अनन्यगतिरित्यात्, तत्र
हेतुः कृष्णं स्वयं भगवन्तम् अतः शरणागतत्वेनाव्रजदित्यर्थः
सुरभिपक्षे कृष्णं स्वसन्तानप्रियतागुणैर्नाकर्षकम् एवशब्देन
शक्रस्य कैवल्यं बोध्यते बाहनादिपरिवारस्यागेनागमनात् ब्रह्मर्षि-
देवमातृणां चातिसङ्कटमिषा दूरे स्थितत्वात् अत्र विशेषः
श्रीवैष्णवायनेनोक्तः—

“स ददर्शोपविष्टं वै गोवर्द्धनशिलातले ।

कृष्णमङ्गिष्ठकर्माणां पुरुहूतः पुरन्दरः ॥

तं धीक्ष्य बाहं महता तेजसा दीप्तमवययम् ।

गोपवेषधरं विष्णुं प्रीतिं लेभे पुरन्दरः ॥

तं साम्बुजदलच्छायं कृष्णं धीवत्सलक्षणात् ।

पर्याप्तनयनः शक्रः पुनः पुनरुद्वेक्षत” ॥

अतः प्रीतिं लेभे इति पूर्वं श्रीकृष्णस्यैकान्ते दर्शनासम्भाव-
नायासीत् तस्याप्यपगमादिति भावः । किञ्च, तत्रैव—

“तस्योपविष्टस्य सुखं पक्षाभ्यां पक्षिपुङ्गवः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अन्तर्ज्ञानगतशुद्ध्यां चकारो रगभोजनः" इति ।

श्रीपराशरिणापि—

"गरुडं च ददर्शोत्तरान्तरज्ञानगतं द्विजम् ।

कृतच्छायं हरेर्मूर्ध्नि पद्माङ्गां पक्षिपुङ्गवम्" ॥ इति ॥१॥

विविके विजन इति गोकुले तेषां प्रकटागमनव्यवहाराभावात् क्षमापणायैकाग्रान्ते व्यवहारसिद्धत्वाच्च श्रीकृष्णस्यैकाकिरत्वेन तत्र स्थितिश्च नभसि दूरतस्तत्सुरभिसहितं तं दृष्ट्वा केनापि व्याजेनागमनात् विविक उपसङ्गम्येति सुरभिं विनोति गम्यते तच्च स्वयमेवासावेकाकितया दीनो भूत्वा प्रथमं मिलित्विति सुरङ्गा एव प्रेरणयेति ज्ञेयम् । तत्र हेतुवन्तरं व्रीडितः प्राप्तलज्जः कुतः ? कृतं हेतुनं दुरुक्त्यादिना भगवद्वक्ष्या येन किरीटेनेति दण्डवत्प्रणामं बोधयति अर्कवचसेति तस्य तत्पादयो रूपयोजितस्य शोभां वर्णयति ॥ २ ॥

अस्य बालगोपालरूपस्य कृष्णस्य नराकृतिपरब्रह्मणः दृष्टः श्रीगोवर्धनोद्धरणेन श्रुतः श्रीब्रह्माविमुखेनानुभावो येन सः अमितम् अनन्तं तेजो यस्य तस्येति अर्कतुल्यकिरीटतेजो युक्तोऽप्यसावर्ककोट्यधिकतेजः पुञ्जजाज्वल्यमानभीपादाञ्जनसाग्रांशुलहरीकस्य तस्याऽग्रे दिवा खद्योतायमान इव वृत्त इति सूचयति, अत एव च सद्यो नष्टत्रिलोकेशमदः अमिततेजस इति-पञ्चम्यन्तं वा हेतौ । अर्थः स एव ॥ ३ ॥

तत्र महापराधिन्यपि स्त्रिंशन् श्रीभगवतः स्वाभाविकश्रीमुखप्रसत्या कोपाभावमवधार्याऽस्त्रस्यः सन् तं स्तुवन् आदौ निजापराधं क्षमयितुं परमेश्वरस्य तवास्मासु कोपाधिकं न घटने धर्मं तु त्वन्मायामोहिताः संसारिणो बहुधा नित्यापराधिन एवेत्याह-विशुद्धसत्त्वमिति । विशुद्धसत्त्वमत्र प्राकृतसत्त्वानुस्यूतचिच्छक्तिवृत्तिविशेषो ज्ञेयः । यथोक्तं ब्रह्मसंहितायाम् "सत्त्वावलम्बितपरसत्त्वविशुद्धसत्त्वम् गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि" इति । अन्यैः । तत्र विशुद्धसत्त्वात्मकं स्वरूपमित्यर्थः यद्वा, तव धाम प्रकाशोऽयं विशुद्धसत्त्वं तदाख्यं स्वप्रकाशतारूपमित्यर्थः । विशुद्धसत्त्वं जाड्यांशपरित्यागेऽपि हेतुत्वात् सत्त्वपदस्याविर्भावार्थत्वात् तच्च शान्तं क्षोभरहितं किञ्च, तपोमयं ज्ञानातिशयरूपम्-

"ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः ।

भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः" ॥

इति श्रीविष्णुपुराणवचनात् । ज्ञानप्रचुरं च शान्तत्वे हेतुः ध्वस्तस्त्वमस्कं विश्लेषावस्थाशून्यम् "अयमात्माऽपहतपाप्मा" इति श्रुतेः । प्राकृतसत्त्वं तु तत्र निषिद्धं श्रीविष्णुपुराणे—

"सत्त्वादयो न सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः ।

स शुद्धः सर्वशुद्धेभ्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु" ॥ इति

"ह्लादिनी सन्धिनी सन्धित्वय्येका सर्वं (संस्थितौ) संभये ।

ह्लादतापकरी मिथ्या त्वयि नो गुणवर्जिते" ॥ इति च,

अतः स्वयं साक्षाद्भूयमानस्ते तव काव्ययदिगुणानां सम्प्रवाहः परस्परं मायामयो न विद्यते न भवति कुतः ? ग्रहणेन त्वस्वीकारेणैव अग्रहणेन इन्द्रियकर्ण्यपरिच्छेदाभावेनैव वा अनुवर्ष्यते प्राप्यत इति तथा सः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १ ॥

विविके विजनदेशे ॥ २—३ ॥

विशुद्धसत्त्वं रजस्तमोरहितं सत्त्वं धाम स्थानं ते माया-मयोऽयं त्वच्छरीरं प्रकृतिपरिणामभूतः एवं विभूतिद्वयमुक्तं गृह्यानुबन्धि शरीरगृह्यसाधनं कर्म ॥ ४ ॥

श्रीमद्भारवाचाचार्यकृतभायवतवचनचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ कृतापराधेनेन्द्रेण स्तुतिपूर्वकं क्षमापितस्य तदनुग्रहप्रकारं सुरभीन्द्रादिकृतक्षीरगङ्गाजलाद्यभिषेकप्रकारं तन्निमित्तं गोविन्दनामधेयं तादात्विकं तुम्बुरुनारदहर्षप्रयुक्तगानादिप्रकारं चाह-सप्तविंशेन; तत्र प्रथमं शक्रागमनं तत्कृतश्रीकृष्णस्तवनं चाह-गोवर्धन इति । सुरभिः कामधेनुः गोवर्धनाख्ये शैले पर्वते धृते सति कृष्णेनेति इतिन्द्रस्य सभयागमने हेतुः आसाराद्वज्रे रक्षिते मर्ताति सुरभेः सहर्षागमने हेतुः ॥ १ ॥

तत्रेन्द्र भाग्य किं कृतवांस्तत्राह-विविक इत्यादिना अथाह सुरभिरित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । कृतं हेतुनमपराधो येनात एव व्रीडितो लज्जितोऽत एवैकान्ते समीपमेत्याऽर्कस्येव वर्चो यस्य तेन किरीटेनेन कृष्णं पादयोः परस्परं नमश्चकार ॥ २ ॥

दृष्टेति । अमितं तेजः प्रभावो यस्य तस्य कृष्णस्य दृष्टः श्रुतश्चातुर्भावो येन तथाभूतोऽत एव नष्टोऽपगतः त्रिलोकेशोऽहमितिमदो यस्य कृत अञ्जलिर्येन तथाभूत इदं वक्ष्यमाणां स्तुत्यात्मकं क्षमापणात्मकं च वाक्यमाह ॥ ३ ॥

तत्र स्तुत्यात्मकं वाक्यं तावद्वर्णयति-विशुद्धसत्त्वमित्यादिना । तत्रेतः प्राक् त्रिलोकेशमदाऽऽविष्टोऽहमधुना यथाभूतादेवामानुष-त्वन्माहात्म्यावलोकनाद्यवसितनित्यनिरुपाधिकं त्रिलोकेशत्वं त्वदसाधारणमिति मत्वा त्यक्तत्रिलोकेशमदोऽभवमित्यभिप्रायेणाऽर्कमायसविभूतिद्वयसम्बन्धविशिष्टं स्तोत्रीन्द्रः-विशुद्धेति । तव धाम स्थानं परमव्योमेति यावत् विशुद्धं रजस्तमोऽयामननु-विद्धं सत्त्वं सत्त्वमयमत एव ध्वस्तस्त्वमस्कं निर्धूतस्त्वमो-गन्धमत एव शान्तं रागद्वेषादिरहितं केवलं त्वदुपासनात्मक-तपस आगतं ततोऽगम्यमित्यर्थः । तवेति स्वस्वामिभावरूप सम्बन्धे षष्ठी एवं नित्यविभूतिनायकत्वमुक्तम् । अथ तदेव धाम विशिष्यन् जीवाविभूतिनायकत्वमाह-ते तवायं मायामयः मायाया आगतः पूर्वत्रात्र च "तत आगतः" (४।३।७४) इत्यधिकारे "मयद्वच" (४।३।८२) इति मयद्वचसङ्कल्पमात्रपरिकल्पित इत्यर्थः । सत्त्वादिगुणकार्थरूपः संसारस्तन्मूलकः ग्रह्यानुबन्धः शरीरग्रहणकारणभूतः क्रमानुबन्धश्च न विद्यते यत्रेति शेषः । यत्र गुणसंप्रवाहः ग्रह्यानुबन्धश्च न विद्यते तथाभूतं त्वज्जामेत्यर्थः । तव मायासम्पत्तिरिति गुणसंप्रवाहस्य भगवत्सङ्कल्पायसत्त्वोक्त्या तस्य तादृशीन्विद्यामाह्लादीनां विभूतिनायकत्वमुक्तं भवति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतप्रदरत्नावली ।

"तस्मिन्नेव सुरावेशे गते प्रकृतिरेव तु" इति वचनात् देव-समावप्रकटनपूर्वकं सुरभिर्क्षीराभिषेकेण शक्रस्तुत्या च हरि-

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

माहात्म्यस्यातिसिद्धयान्मुमुक्षुभिस्तस्मिन्नतिशयितं प्रेम विधेय-
मित्यस्याध्यायस्यास्यः । तत्र सुरमीन्द्रयोरगमनं कथयति,
गोवर्द्धन इति, गोलोकाद्भवामधिकृतस्यानासुरभिः इन्द्रस्तु स्वर्ग-
लोकात्—

“दिग्दृष्टिदीधितिस्वर्गवज्रवाग्वाणवारिषु ।

भूमौ पशौ च विद्वद्भिर्गोशब्दो दशसु स्मृतः” ॥

इति हलायुधः । यो हरेर्विरोधमाचरत्स एवावजदित्यन्वयः ॥ १ ॥

विविके एकान्ते “विजिर् पृथग्भावे” इति धातुः जनसम्पर्क-
राहित्यस्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

इदानीं दृष्टः पूर्वं श्रुताऽनुभावो येन स तथा इन्द्र-
इदमाह ॥ ३ ॥

कीदृशं तत्राह—विशुद्धेति । अहं तव धाम गृहस्थानीयं
स्वरूपं शरणं प्रपद्य इति शेषः । अनन्तपदार्थराशिं गृह्णातीति
गृहम् । ननु, गृहवत्सत्वादिगुणादारुभीरचितं चेत्कालान्तरे जीर्णं
स्यादित्यत्राह—विशुद्धेति । विगतं शुद्धसत्त्वं रजस्तमोमिश्ररहितं
केवलसत्त्वगुणो यस्मात्तथा चारुतरपदार्थैः कुशलपुरुषेण
रचितं न चेन्नयनशुभं न स्यादित्यत्राह—शान्तमिति । शान्तं
मङ्गलम् । “शान्तिः प्रथममङ्गलं” इति अत एव सुखनिष्ठं वा
क्षोभरहितं वा नन्वेवं चेत्पाषाणकल्पमित्यत्राह—तपोमयमिति,
ज्ञानात्मकं यदासत्त्वमपि न सम्बध्यते तदा रजःसम्बन्धो
नास्तीति किं वक्तव्यमिति भावेनाह—ध्वस्तेति । अत्र लिङ्गमाह,
मायामय इति, यत्र त्वयि अयं मायामयः भगवदिच्छानिमित्त-
गुणसम्प्रवाहः त्रिगुणसम्बन्धो न विद्यते यस्मात्तस्मादिति
शेषः “विद सत्तायाम्” इति धातोः जीववत्सम्बन्धो नास्ति किन्तु
सृष्ट्यादौ प्रेरकत्वसम्बन्धोऽस्तीति कृत्वा न विद्यते इति
कीदृशः अग्रहणाऽनुबन्धः अग्रहणमाग्रहः स एकानुबन्धो
गुणभूतो यस्य स तथा । यद्वा, यत्र गुणसम्प्रवाहे अग्रहणम्
अज्ञानमनुबन्धातीत्यग्रहणाऽनुबन्धः अनेन कार्याभावो कारणाभावो
ऽनुमीयते इति सूचितम् ॥ ४ ॥

भीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गोलोकात् प्राकृतादेव नत्वप्राकृतात् इन्द्रस्य तदीयसङ्गो
न सम्भवतीति “इन्द्रं नस्त्वामिषेक्षामो ब्रह्मणा चोदिता
वयम्” इति सुरधिवाक्याच्चेदं लक्ष्यते भीमद्विपार्थं भयाद्गतः
शक्रस्तदाज्ञया गोलोकात् सुरभिमानीष पुनस्तथा तदाज्ञया-
गत इति ॥ १ ॥

विविके विजने भीवैद्यस्यायनेन स्थानं चोक्तम् “स ददर्शो-
पविष्टं वै गोवर्द्धनशिलातले” इति विविकत्वञ्च दूरतस्तं दृष्ट्वा
बहुलपुष्पहरणादिकामिषेण सखीनां दूरतः प्रस्थापनात् भी-
रामस्य च तद्दिने कथञ्चित् अनागमनादिति शेषम् ॥ २ ॥ ३ ॥

विशुद्धं सत्त्वमिति व्याख्या ॥ ४—६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसुबोधिनी ।

चतुर्विधो भगवत्स्य अमिषेको निरूप्यते ।

पञ्चातिशित्वा तथेन्द्रस्य कामधेन्वादिभिः कृता ॥

[२२७]

यथा रक्षा सुसंविद्धा मदाभावस्तथा यदि ।

तदेव भगवत्कार्यं सर्वं सफलतां व्रजेत् ॥

गोरक्षा चेद्धरिक्ता नाधिदैविकगामिनी ।

तथा वा दासभावश्चेत् न चाप्यङ्गीकृतः कश्चित् ॥

स्वयं वा स्वामिभावेन न स्त्रीकुर्यान्मुरहिसम् ।

तदेवं भगवद्भोला प्रमाणं नैव जायते ॥

अतो हेतुक्तिरप्येषा सत्फला वक्ष्यते स्फुटा ।

इन्द्रयागश्च भविता यस्मादिन्द्रो हरिः स्वयम् ॥

पूर्वाध्याये सन्देहाभावो निरूपितः अतः भगवत्कर्मैव कर्तव्य-
मिति स्थापितं तद्यदि परस्परया इन्द्रयागत्वेन प्रसिद्धं कर्म
नेन्द्रयागत्वमापद्यते तदा प्रसिद्धिविरोधः स्यादिति भगवतः
इन्द्राभिषेको निरूप्यते न केवलं भगवानेव स्वयमिन्द्रो जातः
किं तु सर्वैरेवेन्द्राभिषेककर्तृभिः इन्द्रः कृत इति वक्तव्यं तदर्थ-
मिन्द्रस्य कामधेनोश्चागमनमाह—गोवर्द्धन इति । गोवर्द्धने शैले
धृते इन्द्रमानमङ्गादिन्द्रः समागतः अन्यथा भगवान् गोवर्द्धन
धारणं क्लिष्ट इव तत् स्मृत्वा इन्द्रं मारयेत् अतः क्षमाप-
णीय इति आसारात् धारासम्पाताच्च रक्षिते गोकुले स्ववंशो
रक्षित इति सुरभिः समागता न हि प्राकृतैः स्ववंशीयैः
भगत्पूजा कर्तुं शक्या अतः स्वयमागता चकारादन्येपि तदीया
देवा उत्सवार्थं समागताः इति ज्ञातव्यं तत्र प्रथमम् अपराध-
निवृत्तिः कारणीयेति इन्द्रस्योपाख्यानमुच्यते ॥ १ ॥

तत्र समागत इन्द्रः भगवन्तं प्रार्थितवानित्याह—विविक-
इति । एकान्ते भगत्समीपं गतः भक्ता अपकृता इति कदाचित्
अनिष्टं वदेयुः लज्जां च हेतुत्वेन वक्ष्यति अप्रार्थिते सर्वनाशो
भविष्यतीति प्रार्थना आवश्यकी अत एकान्ते निकटं गतः
तत्रापि व्रीडितः लज्जितः कृतं हेलनं येनेति भीतश्च अत एव
भगवन्तं पादयोः पस्पर्शं अर्कवर्चसा किरीटेन भुजपृष्ठः शिरो
भगवत्पादयोः पातितवान् महत एतत्सर्वापराधक्षमापकम् ॥ २ ॥

एवं नमस्कारं कृत्वा स्तोत्रं कर्तुंभारं—दृष्ट इति । ननु,
देवा नानृतं वदन्तीति नाप्यारोपेण अयं च भगवतो नोत्कर्षं
जानाति अन्यथा अपराधं न कुर्यात् विपरीतबुद्धिश्च अतः
कथं स्तोत्रमिति चेत्तत्राह—दृष्टश्रुतानुभावस्येति । दृष्टः गोवर्द्ध-
नोद्धरणलक्षणः श्रुतः पूतनासृपयःपानादिः अनुभावो यस्य
किञ्च, न केवलं दृष्टश्रुताभावमात्रमन्यदप्यधिकमस्तीति
विज्ञापयति—यथा जाड्यल्पमानोऽग्निः सर्वमेव भक्षयतीति ज्ञायते
तथा भगवत्तेजोऽपि परिहृयमानं सर्वं कर्तुं समर्थमित्यव-
सीयते तदाह—अमिततेजस इति । अत एव नष्टः त्रिलोके-
शोऽहमिति मदो यस्य अतः इन्द्र इति नाममात्रम् ॥ ३ ॥

भगवदधिकारी कृताञ्जलिः सन्नाहाग्रे वक्ष्यमाणं भगवन्तं
स्तौति दशभिः प्राणश्लोकैः—

क्रिया शक्तिप्रधानोऽयं बाह्यश्चायं तथाविधः ।

पुरुषार्थप्रसिद्धयर्थे षड्गुणं स्तौति माधवम् ॥

निर्बुद्धा भगवद्गुणा इति वक्तुं प्रथमं दण्डकरणेन प्राप्तं क्रोधं
निवारयति—द्राक्ष्यां हेतुफलाभ्याम् । तत्र प्रथमं भगवतः क्रोधे
हेतुर्नास्तीत्याह—विशुद्धसत्त्वमिति । परमाण्यन्तस्तु सर्वात्मा सर्वकर्ता
सर्वप्रेरकः अतः क्रोधः सम्भावित एव न आविर्भावप्रकारेणापि
लीलयापि क्रोधहेतुर्नास्तीत्युच्यते तत्र क्रोधे रजस्तमसी इत्

श्रीमच्छुभाचारकृतसुबोधिनी ।

ते त्वयि नस्त इत्याह-विशुद्धसत्त्वं तव धामेति । शुद्धं रजस्तमो-
ऽयामसंपृक्तं विशेषणशुद्धं सर्वनाप्यसंपृक्तं तत्तव धामं तव स्थानम्
“सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितम्” इति । तत्र भगवानाधिर्मवतीति
वासुदेवः किञ्च, धामं तेजोऽपि सात्त्विकमेव भगवत्तेजः सत्त्वमेव
वा किञ्च, इदं सत्त्वं शुद्धसत्त्वान्तरेणाप्यभिधत्ते तज्जीवस्य तर-
तममावापन्नं भवति अत इदं सत्त्वं परमकाष्ठापन्नमेव तदाह,
शान्तमिति । परमा शान्तिः सर्वोत्कर्षः ज्ञानाद्यः अवान्तरमेवाः
अल्पविक्षेपरूपाः अन्यथा कथं बोधयेत् कथं वा त्यजेत्
कथं वा भजेत् अतः शान्तिरेव परमा काष्ठा । ननु, अज्ञान-
स्यापि शान्तिः परमा काष्ठा भवति वृक्षादिषु सुषुप्तो च तथोप-
लम्भात् अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह-तपोमयमिति । तपस्तु विहित-
ज्ञानात्मकं तेजोरूपम् अत एव तेजोव्यतिरिक्तं सन्तापयति
सुतरां भगवत्तपस्तु ज्ञानमयं “यस्य ज्ञानमयं तपः”, इति श्रुतेः ।
अतो मौल्याद्या शान्तिः उपरतिरूपा सा नात्र ग्राह्या अतः
एव शम उपशम इति आत्मसमीपे यः शान्तिस्तिष्ठति स उक्तः
ननु शान्तिमात्रे निरोधेन अज्ञानसमीपे वा अतस्तपोमयमि-
त्युक्तम् । ननु, “रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारन ! इति यथा
सत्त्वं प्रबलं एवं “रजः सत्त्वं, तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा” इत्यापि
“न तदस्ति पृथिव्यां वा” इति च केवलसत्त्वस्य बाधः तत्राह,
ध्वस्तं रजस्तमस्कमिति । ध्वस्ते रजस्तमसी येन लोकानामपि
रजस्तमसी यो नाशयति ते को वा नाशयेत् आधिदैविक एव
तादृशस्य नाशको भवति स च व्यवस्थया स्थापितः ते गुणा-
श्चाऽप्राकृताः सच्चिदानन्दधर्मरूपाः प्राकृतेभ्यो भिन्नाः अन्यथा
प्रकृतिजैः त्रिभिः मुक्तं सत्त्वं पृथिव्यादिषु नास्तीति न वदेत्
तस्मैवाप्रसिद्धत्वात् गुणावताराश्च भगवतः अप्राकृता न
भवेयुः । किञ्च, सत्त्वस्य सत्त्वसम्बन्धः कथं भवेत् भेदाभावे
अतस्ते त्रयो गुणाः ब्रह्मविष्णुशिवेष्वेव प्रतिष्ठिताः अतः
सच्चिदानन्दधर्मत्वात् यदा ब्रह्मादिषु इतरापेक्षा तदेतरभजने
सति सत्त्वं चिति रजः आनन्दः तमसीति भगवांस्तु कदाचित्
विष्णोः सत्त्वमाधारत्वेन गृह्णाति याद न केवलः समायाति
प्रकृते तु केवलोऽपि इन्द्रेण अमात तथा ज्ञायते अन्यथा
“प्रागयं वसुदेवस्य कचिजातः” इति न वदेत् सर्वदेव वसुदेव
एव जायमानत्वात् अत इदानीं केवलोऽपि सर्वोऽपि उच्यते
पूर्वभ्रमापेक्षया अयं भ्रम उत्तम इति स्तुतिर्यम् । अन्यथा व्यापि-
वैकुण्ठे सर्वान् नेतुं न शक्नुमात् सत्त्वं तु आधारत्वेनैव
गृहीतमिति विष्णोरपि तथा सामर्थ्यं कचिदुच्यते “ब्रह्मैव
सगुणं बभौ” इत्यादि विष्णुरेव गृह्यतामिति तदवताराः
भगवान्वा कचिदन्यथा कृष्णवदभाषित्येव वदेत् अत इन्द्रो
विष्णुं भगवन्तं जानातीति स्वज्ञानानुसारेणाह-यदा भगवत्सत्त्वं
सर्वरजस्तमोनाशकं तदा तदाभित्य स्थिता माया तत्र दूरापास्ते
त्याह-मायामयोपमिति । अयं सर्वोपि गुणानां स्वस्यैव प्रवाहः
द्वैवतिर्बद्धमनुष्यादिरूपः । मायामय मायाप्रचुरः गुणानां कारण-
भूतत्वात् मायायाः । तत्र प्रमाणाह-अयमिति । अन्यथा कथं
दृश्यः स्यात् तस्मात्प्राकृतमेवैतत्सत्त्वं अप्राकृतं तु न दृश्यत
इति तस्मादहं प्राकृतोऽपि गण्यः ते ग्रहणस्य ज्ञानस्य अनु-

बन्धरूपो न भवति अतः प्राकृतदृष्ट्या अयमपकारं कृतवानय-
मुपकारं कृतवान् इति तव न सम्भवति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सप्तविंशे भयादिन्द्रस्तुतिस्तत्र कृपा हरेः ।

सुरभ्यो चामिषेको यद्रोविन्दस्यभिधाऽभवत् ॥ ० ॥

आसाराद्रक्षिते ब्रजे इति शक्रस्य भयेनागमने हेतुः सुरभे-
स्तु ब्रह्माज्ञया भगवदामिषेकः शक्रसाहाय्यञ्च ब्रह्मणा चोदिता
वयमिति तदुक्तेः गोलोकात् प्राकृतादेव नत्त्वप्राकृताद्वैकुण्ठवि-
शेषात् तदीयसुरभेरिन्द्रसाहित्याऽनुपपत्तेः ॥ १ ॥

विविक्त इति हन्त हन्त शक्रहतकस्य वज्रप्रहारैर्मम गोव-
र्द्धनपृष्ठं कीदृशं जर्जरमभूदिति दिदृक्षुः कदाचित् प्रातरका-
किनैव कृष्णो न तत्र गमनात्तदेवन्द्रेणाप्यागमनादिति बुद्धयते दशनं
नस्थानं च हरिर्विशो व्यक्तम् । “स ददशोपविष्टं वै गोवर्द्धनशिलातले”
इति । शृणु भो ! शक्रः त्वं प्रथममेक एव वाहनादिस्वपरिच्छेदं
परित्यज्य दीनो भूत्वा स्वापराध क्षमापायितुं प्रमोक्षरणां बुजयो-
दंगडवज्रिपतेति सुरभ्या प्रेरणावुपसङ्गम्य हन्त भो देवेन्द्र !
किमिदं ते मय्यपारं वात्सल्यं दृश्यते यद्वाह्यादङ्गत्वात् त्वन्मख-
हन्तारं सागसंमपि मामनुकम्पितुमायासीति दृगिङ्गितेनांके
सति व्रीडितः ॥ २ ॥

आदौ दृष्टः स्वनेत्राभ्यामेव पश्चादपराधित्वं स्वस्य निश्चित्य
परित्राणोपायजिज्ञासया मेरुपृष्ठं गत्वा श्रुतो ब्रह्ममुखादनुभावः
प्रभावो येन सः ॥ ३ ॥

गर्वादेव त्वन्मखं विश्वगृह्य लोभदिव त्वत् संप्रदानीय-
नैवेद्यं भोक्तुं गोवर्द्धनमस्त्रामिषमेवाकस्वमहमिति मंसत्त्वं त्वं-
जानास्येवेति स्त्रागिन् वक्रोक्तिमाशङ्क्य भो नाथ त्वन्मायाभोहि-
तोऽप्यहं त्वत् कृपावेशेनाधुना त्वत्सत्त्वमेतन्मात्रं त्वहं जानामी-
त्याह-विशुद्धमिति, द्वाभ्याम् । तव धाम स्वरूपं शान्तमनुग्रं तपो
मयं ज्ञानस्वरूपं तर्हि किं सत्त्वगुणोत्थं विशुद्धसत्त्वम् अप्राकृतं
चिदानन्दमयमित्यर्थः । अतो रजस्तमसोस्त्वयि सम्भावनैव नास्ति
प्रत्युतान्यगतयोरपि तयोस्त्वसो ध्वंस एवेत्याह-ध्वस्ते रजस्त-
मश्च वस्मात् यत् स्मरणादिकर्तुरपि रजस्तमसी नश्यत इत्यर्थः ।
अतोऽस्मिन् जगत्सम्भवादिषु यो गुणानां सम्मक् प्रवाहः संसा-
ररूपमायामयः अयं ते तव नैव विद्यते । ननु, जीवन्मास्तु किन्तु
मायामधीनीकृत्य कदाचित् कौतुकवशादस्तु नात्र कोपि दोष-
स्तत्राह-अग्रदृष्ट्यानुबन्धः न विद्यते ग्रहणस्यानुबन्ध आकाङ्क्षापि
यत्र सः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुभाचारकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सप्तविंशेऽध्याये भगवत्प्रभावदर्शनेन भगवन्तं शरणं गते-
नेन्द्रेण कृता स्तुतिः सुरभीन्द्रकृतो भगवदामिषेकमहोत्सवश्च
वयम्यते-गोवर्द्धने इति । गोवर्द्धने भूते शैले इतीन्द्रस्य भये-
नागमने हेतुः “आसाराद्रक्षिते ब्रजे” इति सुरभेर्दृष्ट्यागमने
हेतुः इन्द्रः इन्द्रलोकादाब्रजतः सुरभिः गोलोकादाब्रजतः गोलोकः

कुतो नु तद्धेतव ईश! तत्कृता लोभादयो येऽबुधलिङ्गभावाः ।

तथाऽपि दण्डं भगवान् विभर्ति धर्मस्य गुण्यै खलनिग्रहाय ॥ ५ ॥

पिता गुरुस्त्वं जगतामधीशो दुरत्ययः काल उपात्तदण्डः ।

हिताय स्वेच्छातनुभिः समीहसे मानं विधुन्वन् जगदीशमानिनाम् ॥ ६ ॥

ये मद्विधाज्ञा जगदीशमानिनस्त्वां वीक्ष्य कालेऽभयमाशु तन्मदम् ।

हित्वार्यमार्गं प्रभजन्त्यपस्मया ईहा खलानामपि तेऽनुशासनम् ॥ ७ ॥

स त्वं ममैश्वर्यमदप्लुतस्य कृतागसस्तेऽविदुषः प्रभावम् ।

क्षन्तुं प्रभोयार्हसि मूढचेतसो मैवं पुनर्भून्मतिरीश! मेऽसती ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतचिदान्तप्रदीपः ।

सर्वगतोऽहि नित्य एव भगवल्लोकः तदुक्तं हरिवंशे ।

“अपामधस्ताल्लोको वै तस्योपरि महीधराः ।

नगानामुपरिष्ठादभूः पृथिव्युपरि मानुषाः ।

मनुष्यलोकादूर्ध्वं स्तु खगानां गतिरुच्यते ॥

आकाशस्योपरि रविद्वारं स्वर्गस्य मानुमान् ।

देवलोकः परस्तस्माद्विमानगमनो महान् ॥

यत्राहं कृष्ण देवानामिन्द्रे विनिहितः पदे ।

स्वर्गादूर्ध्वं ब्रह्मलोको ब्रह्मर्षिगणसेविनः ।

तत्र सोमगतिश्चैव ज्योतिषां च महात्मनाम् ॥

तस्योपरि गवां लोकः साध्यास्तं पालयेति हि ।

सा हि सर्वगतः कृष्ण महाकाशगतो महान्” ॥ इति

महाकाशगतः परमव्योमादिशब्दवाच्यपरमधामाभिज्ञः । यद्वा, महाकाशशब्दोऽत्र परब्रह्मपरः परब्रह्मणो निःसमानातिशयव्यापकत्वसूचनार्थः ॥ १ ॥

तत्र प्रथममिन्द्रेण कृतं प्रणमादिकं दर्शयति—विविक्त इत्यादिना । एवं श्रीकृष्णं पादयोः किरीटेण परस्पर्शं नमश्चकार ॥ २-३ ॥

नित्यलोकवासी अनित्ये प्राकृते लोकेऽवतीर्य तद्दोषगन्धास्पृष्ट एव जननिग्रहानुग्रहौ तत्तत्प्राणयधिकारानुसारेण करोषि नत रागद्वेषाभ्यां संसारीव तव संसारित्वाभावादित्याह, विशुद्धसत्त्वमिति दाक्ष्याम् । तव धाम स्थानं विशुद्धसत्त्वमत्रिगुणप्रकृतिकालभिन्नम् अनावरकस्वभावमचेतनं द्रव्यम् “तमसः परस्तात्” इत्यादिश्रुतेः । शान्तं निरुपद्रवम् तपोमयं ज्योतिर्मयं प्रकाशात्मकमित्यर्थः । “आदित्यवर्णम्” इति श्रुतेः । ध्वस्ते अविद्यमाने रजस्तमसी यस्मिन् तत् अयं मायामयः त्वच्छक्तिविकाररूपः गुणैः सम्प्रोद्यते इति गुणसम्प्रवाहः संसारः त तव न विद्यते भवान् संसारं नियन्तेत्यर्थः । यतः प्रहृष्टो न ममैव देहगेहादिद्वारा प्राण्यं भवत्वेवंभूतेन प्रहृष्टो नानुबध्यते इति प्रहृष्टानुबन्धः यद्वा जीवविषय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

ॐ गोविन्दाय नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—जब श्रीकृष्णने गोवर्द्धन पर्वत की धारण करिके ब्रजकी रक्षा करी, तब गोलोक तें सुरभि गौ और खगलोक तें इन्द्र आवत भयो ॥ १ ॥

कियो है अपराध जानें याही तें लजित जी इन्द्र है, सो एकान्त में आयकें सूर्य सदृश तेजवारे किरीट तें श्रीकृष्ण के चरणारविन्दको स्पर्श करत भयो ॥ २ ॥

अमित तेज प्रभाव वारे श्रीकृष्णचन्द को जो प्रभाव सुनतों रह्यो ताकूं देखिकें “मैं ब्रिजोकी को ईश है” ऐसा जो इन्द्रपने को मद् रह्यो सो मद् होय गयो, और हाथ जोरि के इन्द्र स्तुति करत भयो ॥ ३ ॥

इन्द्र उवाच ॥

इन्द्र बोले, कि—आपको धाम शुद्ध सत्त्व गुण भय है, तथा शान्त, तपोमय, और रजोगुण तमोगुण रहित है, ये जो गुणन के प्रवाह सों भयो जो संसार, सो आपके सङ्कल्प मात्र से भयो है, सो ये संसार और देह धारण करिके को हेतु जो कर्म ताको आपको सम्बन्ध नहीं है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

यदा अज्ञानतत्कृतदेहसम्बन्धो नस्तस्तदा तत्कृतानां लोभादीनां का चासत्याह—कुतो नु इति । तत्कृता देहसम्बन्धकृताः तद्धेतवः पुनरन्यस्य देहस्य हेतवः । ननु, ज्ञानिनामपि ते देहस्योऽत आह, अबुधलिङ्गभावाः अज्ञानिनां गमकाः आवद्गादिभस्त्वं तावज्ज्ञानित्वमेव न सिद्धमित्यर्थः । लोभाद्यभावेऽपि मग्नात्मनो दण्डार्थमित्याह—तथापीति ॥ ५ ॥

ननु, त्वदण्डे च मम गोपपुत्रस्य का शक्तिः किम्वा कारणं को वा दण्डो मया कृत इत्यस्य आह—पितेति । त्वं पिता जगतां जनकः गुरुपदेष्टा अधीशो नियन्ता इति दण्डधारणो हेतुत्रयं ज्ञातृत्वासमर्थः तस्मादुपात्तदण्डो हिताय कृष्णाय स्वेच्छातनुभिर्जीवावतारैः समीहसे तव समीहो

भीमरस्त्रामिकृतभावाद्यदीपिका ।

क्षिप्रैव जगदीशमानिनामस्माकं मानविधूतनमित्यर्थः ॥ ६ ॥

कथमेतदित्यत आह—य इति । मद्भिधाश्च ते अज्ञाश्च ते अतो जगदीशमानिनः काले मयकालेपि यथाधुनैवातिवृष्टौ त्वामभयं भयमगणयन्तं वीक्ष्याशु तन्मदं जगदीशा इति मदं हित्वा विगतगर्वाः सन्त आर्यमार्गे त्वद्भक्तिलक्षणं मजन्ति अतस्तवेहैव खलानामनुशासनं दण्ड इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं भगवत्स्वरूपमभिप्रायं चानुवर्णयं क्षमापयति—सत्त्वमिति । एवम्भूता असती मतिर्मे पुनर्मा भूदिति प्रार्थनान्तरम् ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अतः कैमुतिकन्यायेनाह—कुतोन्विति । यदि ते गुणाः माया मया न भवन्ति तर्हि तद्धेतवो मायाहेतुका दोषाः कुत इत्यर्थः । तत्र हेतुः ईश, हे मायानियन्तः । नन्वन्नकूटभोजनत्वन्मदासहनादिना मयि ते भवद्भिरवगता एव कथमधुना मयेनाऽपलप्यन्ते तत्राह—तत्कृता लोमादयो ये बुधलिङ्गभावा इति । ये बुधलिङ्गभावा भक्तभक्तिमाहात्म्यगमकाः भक्तदत्तभोजनसमास्वादात्मका लोमादयस्ते तु तत्कृताः कुत इति न माया कृताः किन्तु कृपामात्रकृता इत्यर्थः “पत्रं पुष्पं फलं तोयम्” इत्यादेः ननु, भवतु तादृशो लोमः भक्तसुखकरत्वादप्येषामनुःखकरत्वाच्च क्रोधस्तु स्वविषयदुःखकर एव दण्डात्मकत्वात् कथं तर्हि तत्र च न कृपा तत्राह—अथापीति । धर्मस्य गुणस्य यः खलस्य निग्रहः तस्मा इति खलानामपि धार्मिकत्वापत्त्या सुखमेव स्यादिति सोऽपि कृपामात्रकृत एवेति भावः । तथापीति पाठः कश्चित्भगवान् विभर्तीत्यपरोक्षेऽपि परोक्षवदुक्तिर्भयगौरवादिना ईश मन्युलोमादय इति चित्सुखादीनां पाठे मन्युलोमादीनां च कुतोन्वित्यनेनैवाप्यथात् ॥ ५ ॥

अतो मम हितमेवाकरोदित्याह—पिता च गुरुश्चेत्यादि रन्वयः । सम्पक् ईहसे विचित्रखिलां तनुषे अन्यसैः तत्र मानधूननमित्यतिशयविवक्षयैव मेदानिर्देशः ॥ ६ ॥

मानमञ्जनपूर्वकं हितप्रवर्तनप्रकारमेवाह—य इति । हितमाह, आर्येति । यद्यपि भक्तानन्दनार्थमेव तथापि तवेहा लीला मद्भिधानां खलानामपि अनुशासनं शिक्षाकारणं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रभो, भो मदादिसर्वदेवध्वर । हे क्षमासमर्थेति वा, अथ अस्मादुक्ताहेतोः सः जगद्धितकारी कृतागसोऽपि मम क्षन्तुमर्हसि योग्योऽसि कृतागस्त्वे हेतुः तव प्रभावं माहात्म्यमविदुषः अज्ञानतः तत्कृतः । मूढचेतसः विचाररहितस्येत्यर्थः तदपि कुतः । ऐश्वर्यमदव्याप्तस्य । ब्रह्मा, तव प्रभावं विदुषोऽपि कृतागस इत्यधिकमागोऽभिप्रेतं तथापि क्षन्तुमर्हसि कुतः । मूढचेतसः विस्मृतप्रभावस्य अज्ञत्वेनाऽप्राज्ञापराधत्वादिति भावः । किञ्च सकलजगद्धितायां वतीत्यस्य परमदयालोरुदारशिरोमणोस्तव मदीयेतत्प्रकृदपराधक्षमापणं कियन्ताम् किन्तु तथा कुरु यथा पुनस्त्वपि त्वदीयेषु च कोऽप्यपराधो न स्यादित्याह—मैवमिति । एतादृशी त्वयि तावकेषु च महाऽऽगसाञ्जनी अत एतासती मूढचेतस इत्यस्यात्रैव चान्वयः यत् किञ्चित् ज्ञानरहितस्यापि अतो मे न त्वेश्वर्ये सति कथं नाम न भवेत्

तत्राह—हे ईश ! तत्रापि त्वया तथा कर्तुं शक्यत इत्यर्थः । एतच्च नातिशुद्धेन चेतसा प्रार्थितमिति ज्ञेयम् “त्वां वीक्ष्य काले मयम्” इमित्युक्तेरुत्तमनयैव तदनुगतेः अत एव पुनः पारिजातापरणादावपि विस्मरिष्यते ॥ ८ ॥

भीसुदशनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

तद्धेतवः शरीरग्रहणहेतुकाः अबुधलिङ्गभावाः अज्ञानचिह्नभूतपदार्थाः ॥ ५ ॥

काल इति सप्तमी ॥ ६ ॥

मद्भिधा अज्ञाः खलानामनुशासनम् ईहा तव चेष्टा ॥ ७-१६ ॥

भीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नन्वहमेवंविधश्चेत्कथं रागादयः ? कथं तन्मूला दण्डादिप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य परिहरति—कुत इति । यद्यपि तव धामैव गुणसंप्रवाहग्रहणानुबन्धादिरहितमतो हे ईश्वर ! निरुपाधिकसर्वेश्वर ! तत्कृतास्तेन शरीरग्रहणेन कृतास्तत्प्रयुक्ता इत्यर्थः । तद्धेतवः पुनरन्यस्य शरीरग्रहणस्य हेतवो ये रागादयः ते कुतोऽनु भव न सन्त्येवेत्यर्थः । अत्यन्तासम्भावनायां हेतुं वदन् रागादीन् विशिनष्टि—अबुधलिङ्गभावाः अबुधानां देहात्मभ्रमवतां लिङ्गभावाः चिह्नभूतपदार्थभूताः रागादिभिरवबुधत्वं व्यज्यते नित्यं स्वयाधात्मानुभवस्वरूपस्य तव कथं रागादिसम्भावनापीति भावः । तथापि हे भगवन् ! पूर्णबाहुगुण्य ! भवान् धर्मसंस्थापनाय खलानां निग्रहाय च दण्डं विभर्ति भगवानिति पाठे बाहुगुण्यपूर्णो भवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

न च खलनिग्रहेण तव वैषम्यप्रसङ्गः तन्निग्रहस्यापि तद्व्यमनद्वारा तदनुग्रहहेतुत्वादित्यभिप्रायेण खलनिग्रहस्योचित्यद्योतयितुं विशिष्यन् वैषम्याभावमाह—पितेति । सर्वजगतां पिता जनकः गुरुर्हितोपदेशा अधीशो नियन्ता दुरत्ययः न तु लौकिकनियन्तृत्वकथञ्चिदप्येतुं शक्यः अतः काले उचितकाले उपात्तो दण्डो येन तथाभूतः नहि लोके पित्रादयः उत्पथगामिनः पुत्रादीन् शिक्षया सन्मार्गे प्रवर्तयितुं प्रभवोऽप्युपेक्षन्ते नचैतावता तेषां वैषम्यञ्चेति भावः । अतः सर्वजगात्पितृत्वादिसम्बन्धविशिष्टस्य प्रभोस्तवोचित एव खलनिग्रहार्थो दण्ड इत्यर्थः । अतस्त्वं जगदीशमात्मानं मन्यमानानां मादृशां मानं गर्वं विधुः न्वन्नस्माकं हितार्थमेव स्नेच्छोपात्ताप्राकृतदिव्यतनुभिरुपलब्धितः ईहसे चेष्टसेऽतो न वैषम्यमिति भावः । ६ ॥

दण्डस्य हितार्थत्वमेव उपपादयति—य इति । ये मादृशाश्च ते अज्ञाश्च जगदीशमात्मानं मन्यमानास्ते उचितकाले भयं भयङ्करं दण्डधरं त्वां वीक्ष्य तन्मदं जगदीशाभिमानप्रयुक्तं मदमाशु हित्वा अपरमया अपगतगर्वाः आर्यमार्गे सतां धर्मं प्रमज्जन्त्यनुवर्तन्ते अतस्तवेहा चेष्टाऽपि खलानामनुशासनं क्षिप्रैव ॥ ७ ॥

तदेवं भगवतः केवलं लोकहितार्थेन प्रवृत्तत्वं मभिधाय च क्षमापयति—स त्वमिति । मदेश्वर्येणोन्नाधिपत्येन यो मदस्तेन प्लुतस्य व्यासस्य उत्पथं प्रतिपन्नस्येति वा ममैश्वर्येति पाठान्तरं तदेवैश्वर्येणोन्नाधिपत्येनेत्येवार्थः । अत एव ते तव प्रभावमविदुषः

श्रीमद्भिरराधवाचायैकतुभांगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अत एव कृतमागोऽपराधो येन तस्य ममापराधमिति शेषः । स एवम्भूतस्त्वं अन्तर्महसि हे प्रभो ! निग्रहीतम् अनुग्रहीतं च समर्थः अथ पुनर्मूढचेतसो ममासनी दुष्टा एवावधा मतिः माभूत्तथा अनुगृहाणोति प्रार्थना ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तोत्रे ।

ननु, “खलेन पशान्प्रतिहन्मि भूरि किं मा निन्दन्ति शत्रवो निन्दाः” इति श्रुतेः हरे कामक्राधाददंशनालोभाद्यभावः कथं कथयत इत्यत्राह—कुत इति । ते गुणा हेतवो निमित्तानि येषां ते तद्धेतवः न विद्यन्ते इति कुतो नु किं वक्तव्यमित्यर्थः । यद्वा, तस्य संसारहेतवः कुतः कल्प्यन्ते इति शेषः । अबुधस्याज्ञानिनः लिङ्गभावाः लक्षणभूताः अत्र कारणाभावात्कार्याभावानुमानं च द्रष्टव्यमित्यर्थः । यद्यपि तत्र गुणानिमित्ताः कामादयो न सन्ति तथापि शास्त्रविहिता अदोषकरत्वात्सन्तीत्याशयेनाह—अथापीति, दण्डं शासनं हिंसां वा “दण्डोऽस्त्रीशासने राज्ञां हिंसायां लघुदे गुणो” इति यादवः विशुद्धसत्त्वं निर्मलसत्त्वगुणयुक्तं इत्याद्यप्युक्त्यान्तर्गतायां विगतशुद्धसत्त्वमित्यादिव्याख्यात-माचार्यैः सत्त्वगुणाङ्गीकारे मायामयोयं गुणसम्प्रवाहो न विद्यत इत्येतद्व्याहृतं स्मादिति पश्यद्भिरिति । असच्छासनेन धर्मस्थापनं प्रयोजनं सच्छिद्येति किं फलं स्यात् । किञ्च, उभयेषां शासका उभये तौ नैक इतीयं शङ्का—

“असतां च सतां चैव हरिरेवानुशासकः ।

सतां तु भयसे सैव ह्यनुशास्तिर्भविष्यति” ॥

इत्याग्नेयवचनेन परिहर्तव्येति ॥ ५ ॥

पितृत्वाद्गुरुत्वात्स्वामित्वाच्च हरेरेकस्यैवानुशासकत्वं नान्य-स्येत्याशयेनाह—पितेति । पुण्यपापफलमात्रकत्वेन उपासदण्डः शुद्धितशासनः हिताय सतामिति शेषः । “गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् । इह प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः” इत्येतन्निरस्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ ६ ॥

सतामनुशासनं भयस इत्यभिप्रेतं तदिदानीं व्यक्तमाह, च इति । हे जगदीश ! मद्भिधा मानिनः स्युः ते काले असुरावेश निर्मोकसमये प्राप्ते अभयत्वां वीक्ष्य अस्मन्मदनिर्मूलनवीर्यत्वां दृष्ट्वा येन मदेन त्वदपराधमकार्षम ते मद् हिंत्वा अपस्मयाः निरस्तगर्वाः आर्यमार्गे विद्वज्जनसिद्धान्तं प्रमज्जन्ति न केवल-मस्माकं तवेहानुशासनं खलानामपीत्याह, ईहेति ॥ ७ ॥

तत्र कर्तव्यं प्रार्थयते सत्त्वमिति अविदुषः अज्ञस्य ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मानभञ्जनपूर्वकं हितप्रवर्त्तने प्रकारमेवाह—च इति । हित-माह—आर्षेति । अनुशासनं शिक्षाकारणम् ॥ ७ ॥

मैवं पुनर्मूढेति प्रार्थना नातिशुद्धचेतसा विहितेति श्रेष्ठं पुनरपि शारिजातदृश्योऽपराधापातदर्शनात् ॥ ८—१० ॥

श्रीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यद्येषा वैषम्यबुद्धिरेव नास्ति अन्वेषामपि तादृशबुद्धि-नाशकत्वात् तदावैषम्यबुद्धिकृतानि कार्याणि क्रोधादीनि न सम्भवन्तीति किं वक्तव्यमित्याह—कुत इति । नु इति वितर्क-तद्धेतवो ग्रहणहेतवो मायाहेतवो वा कुतो भवेयुः । किञ्च, हे ईश ! यदि तेषां ते स्युः तदा तत्पारवश्यादीशत्वं नोपपद्येत यद्यपि बहुष एव दोषा निराकर्तव्याः तथापि प्रकृते द्वयं प्रतिभाति अप-कारिणि कांषां द्रव्ये लोभश्चेति अत आह—मन्यु लोभादयः इति मन्युराजसः लोभस्तामसः इति वा नन्वेते दृष्टाः कथं निराक्रियन्ते तत्राह, अबुधलिङ्गभावा इति । अबुधानामज्ञानां लिङ्गभावो लिङ्गत्वं येषां ते ह्यज्ञानिनं ज्ञापयन्ति न तु सर्वज्ञा धीरास्तदज्ञापका वा अतः श्रुतिविरोधात् न तेऽङ्गीकर्तव्याः न हि क्रोधादयः भगवति कैश्चिदनुभूताः कार्येण कल्पनं तु अन्यथाप्युपपद्यते ये प्राकृतेषु क्राधादिभिर्जायन्ते ते भगवति स्वत एव न हि दोषेणैव कार्यं भवति गुणेन न भवतीति वक्तुं शक्यं दुःखादप्यश्रूणि आनन्दादप्य-श्रूणि तथा प्रकृतेषु क्राधादपि निग्रहः अनुग्रहादपि निग्रहः इति अतः प्रमाणायुक्तिबाधात् न भगवति क्रोधादयः एवमपि सति भगवान् दण्डं विभर्षि अतो ज्ञायते धर्मरक्षार्थं खलानां निग्रहार्थं चैतत् करोतीति लौकिकभगवतोरेतावान् विशेषः एकत्र फलाभावोऽपरत्र लौकिकसाधनाभाव इति साधनं भग-वानेव तत्र साधनं स्वरूपमेवेति सिद्धान्तः । फलं भ्रमप्रतिपन्नम् अन्यथा प्रवृत्तिर्न स्यात् यदि भगवानेव न कुर्यात् पाषण्डप्रवृत्त्या धर्मनाशः स्यात् स च सर्वेषां भयोरूपः । किञ्च, यदि स्वानु-भावं न प्रकाशयेत् गोवर्द्धनोऽरण्यादिना तदा खलानां निग्र-हीताः स्युः अत्र दण्डद्वयं पूर्वस्थितस्य नाशः अधिकताडनं च एकस्तु दण्डत्वेन न व्यवहियत इत्येकवचनम् एवं कृत एवेत-द्भवतीति तथैव ज्ञानं नान्यस्येति भगवानित्युक्तम् अतस्तस्य फल-साधकत्वे प्रमाणात्तरं न मृग्यम् ॥ ५ ॥

एवं श्लोकद्वयेन दण्डः कृतः परमप्रयोजनार्थमिति निरूपित-मिदानीं शिष्टैवेषां न तु दण्ड इत्याह—पितेति । पुत्रा हि पितृभि-स्ताडयन्ते गुरुभिश्च शिष्याः राजभिश्च प्रजाः काकादिभिश्च पुरुषाः स्वयमेव न चैते दण्डं कुर्वन्ति किं तु शिष्टा-मेव त्वं तु सर्वेषां सर्वरूपः जनकत्वात् पिता वेदकर्तृत्वात् गुरुः सर्वेषामेव जगतामधीशः स्वामी ब्रह्मादीनामप्याधिकार-सम्पादकः अतोऽधीशः दुरत्ययः काको मृत्युः काकमृत्युर्हि न केनाप्यतिक्रान्तो भवति उपात्तो दण्डो येन स यमः परलोकेऽपि दुःखदाता तवैवाधिकारिणस्त इति कर्मकारणात् प्रेरणाद्वा अतः सर्वत्राधिकृतो भवानेवेति इच्छातनुभिः राजादिशरीरैः लोकानां हितायैव दण्डं समीहसे जगदीशमानिनां च मानं विधुन्वन् इच्छातनवो मर्यादाद्योपि पुरुषः पिता मत्स्यो गुरुः अभीशः कुर्मो वराहश्च मृत्युदण्डधारिणौ नृसिंहवामनौ तथान्वत्रापि श्रेष्ठं चकारान्मोक्षाय च तेषां जगतश्च ॥ ६ ॥

तत्र हितं सन्दिग्धमिति खट्वष्टात्तेन विवृणोति—ये मद्भिधा इति । अहमिन्द्रो यथा एवमेव वरुणादयः ब्रह्माः मूर्खाः अन्वया कथं नन्दं नवेयुः तेषामज्ञानस्थानमाह—जगदीशानिन इति । यद्यपि भगवद्वाक्ता क्रियत इति बुद्ध्याभावे सर्वमेव मौढ्यकृतं तथापि

श्रीमद्भक्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

जगदीशा वयमिति अभिमानः स्पष्टः मोहकार्यत्वेन तादृशाः काले स्त्रावसरे अन्तकाले भयरूपं त्वां वीक्ष्य आशु शशिं वयमीश्वरा इति तन्मदम्परित्यज्य आर्यमार्गं नामस्मरणादिकं तुलसीगोपीचन्दनादिधारणं च प्रपद्यन्ते यथेदानीमहं नमस्कारे प्रवृत्तः एवमपि केचित्प्रपद्यन्ते यावत्पुनर्मयात्मकमपि त्वां न प्रपश्यन्ति तावदाद्यमार्गं प्रपद्यन्त इति धर्मरक्षार्थं दण्ड उपपादितः प्रकर्षणं भजनं पुनः पूर्वावस्थानं न गृह्णन्ति अपगतः स्मर्यो गर्वो येषामार्यमार्गस्य गर्व एव बाधकः अतो यद्यपि त्वया कौतुकाद्यमेव गोवर्द्धनोद्धरणं कृतं तथापि खलानामनुशासनरूपं जातम् अतस्तव चेष्टामात्रमपि सफलमेव ॥ ७ ॥

एवं शिक्षार्थतामुपपाद्य कदाचिद्भक्तानवत्वेन कृतं कर्म चित्ते अपरधत्वेनैव भासते अतस्तन्निषेधाद्यर्थप्रार्थयति-स त्वमिति ऐश्वर्यमदेन प्लुतस्य अत एव कृताहसः कृतापराधस्य उभयत्रापि हेतुः ते प्रभावमाविदुषः क्षन्तुमर्हसि अथ भिक्षप्रक्रमेण मदीयान्धमानविचार्य केवलोऽयं दीन इति भ्रान्त इति यतस्त्वं प्रभुः न हि प्रमादितसि क्षुद्रकृताः भासन्ते मूढचेतसो मत्त इति वचनात् मोदये सिद्धमेव नन्वज्ञाने निवर्तितं शिक्षा च कृता का अतः परं क्षमा कर्तव्येति चेत्तत्राह-मैवं पुनर्भूदिति । एतादृशी मतिः पुनर्माभूदिति यदि भगवान् क्षमां न कुर्यात् मदपराधं स्मरेत् तदा सत्यसङ्कल्प इति नित्यविषयज्ञान इति मदाभयोप्यपराध उत्पद्यते अस्मरणे तु नात्पद्यते साधनाभावात् पूर्वसाधनस्य निवृत्तत्वाच्च यतः इयं मतिरसती सम्बन्धिनमप्यसति योजयतीति अतस्तन्निवृत्तिप्रार्थनोचितैव ॥ ८ ॥

श्रीमद्भक्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतः कैमुतिकन्यायेनाह-कृत इति । तु मो इति । यदि तव गुणप्रवाहं जिघृक्षापि नास्ति तर्हि कुतस्तस्य गुणप्रवाहस्य हेतवो गुणाः स्युः तत्कृता गुणप्रवाहकार्यभूताः लोभादयश्च येऽनुधस्य जिह्वं चिह्नं भावयन्त्युत्पादयन्तीति ते । ननु, तर्हि कथं त्वन्मत्तमङ्गमकरवं तत्राह-अथापीति । लोभकोपाद्यभावेऽपि ॥ ५ ॥

धर्मगोपनखलनिग्रहाभ्यां पूर्णस्य परमेश्वरस्य मम किं फलमिति चेत् जगतां मङ्गलमेवेत्याह-पितेति । तव साहजिककारणत्वात् जगतां मध्ये ये धार्मिकास्तेषु त्वं पिता यथा पुत्रस्य देहद्वये वरसलः गुरुस्य शिष्यस्य जीवात्मनि वरसलः अधीशस्तत्सदुःखत्राणसुखप्रदानसमर्थः ये तु खलास्तेषु त्वं दुरत्ययो दुर्वारः कालः स इव उपासदण्डः दण्डप्रदानेनैव तच्छोधक इत्यर्थः । अत उभयेषां हितायैव इच्छातनुमिः स्वेच्छामयावतारैः समीहसे चेष्टसे तव समीहा खलैव पूतनावधादिका दुष्टसंहारिका शिष्टपाक्षिका चेत्यर्थः । ये त्वधिकृतमक्ता ब्रह्माद्यास्त्वदसत्यकिञ्चिदैश्वर्ययोगैव मत्ता भवन्ति तेषामपि मदनिरसिनी त्वल्लिखितेत्याह-मानमिति ॥ ६ ॥

तेषु जगदीशमानिष्वपि मध्येऽहमत्यधम इत्याह-मद्विधाश्च ते अज्ञानादप्युपगानत्वादहमत्यधम इति भावः । काले भय-

कालेऽपि यथा अधुनैवातिवृष्टौ अमयं भयमगगयन्तं वीक्ष्य यदा, न जाने प्रभुरयं मां कीदृशं दण्डयिष्यतीति स्वस्य भयं भयहेतुं वीक्ष्य तन्मदं जगदीश्वरत्वमदं त्यक्त्वा आर्याणां त्वद्भक्तानां मार्गं भजन्ति गतस्मया नष्टगर्वा अतस्तवेयं गोवर्द्धनधारणं खलैव खलानामस्माकमनुशासनं दण्डः ॥ ७ ॥

ननु, गोवर्द्धनधारणेन ब्रजस्य रक्षामेवाऽकरवं ननु तव दण्डं तव दण्डं तु साम्प्रतं वैवस्वतमाहूय समीचीनतयैव कारयिष्यामीत्याशङ्क्य महामयविह्वल आह-संप्रसिद्धः पिता च गुरुश्चातः कृपालुत्वात् क्षमासिन्धुत्वाच्च ऐश्वर्यमदसिन्धौ प्लुतस्य निमग्नस्य अत एव तव प्रभावम् अविदुषोऽजानतः ममापराधं क्षन्तुमर्हसि यतो मूढचेतसः पशुसमावस्य पशुर्हि क्षामिना दत्तदण्डप्रहारोपि क्षणान्तरे तमेवापराधं करोत्यतोह दण्डः प्रदानेन न शोधनमर्हामि किन्तु कृपया तथा मां शोधय यथा मे मूढचेतस्त्वं नश्यतीत्याह-मैवमिति । एतच्च नानिश्चयेन चेतसा प्रार्थितमिति ज्ञेयम् । त्वां वीक्ष्य काले भयमित्युक्तेरक्षमतयैव तदनुगतेः अतः पुनः पारिजातहरणादावपि विस्मरिष्यत इति भीवैष्णवतोषिणी ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यदि संसार एव तव न तर्हि नश्येतवः संसारपापकाः तत्कृताः संसारकृताः लोभ आदिद्वेषां ते रागद्वेषादयः कुतस्तव स्युः तथापि संसारतत्कृतलोभादिरहितोऽपि धर्मस्य गुप्त्यै-खलानामस्मदादीनां निग्रहाय दण्डं विमर्शि ॥ ५ ॥

तच्च योग्यमेवेत्याह-पितेति इत्याह । सर्वजगतां त्वं पिता जन्मदः गुरुर्ज्ञानप्रदः दुरत्ययो निरतिशयोऽधीशः अभिघाता अतः काले उचितकाले उपासदण्डः स्वेच्छातनुमिः नाना खलावतारैः जगदीशमानिनां मानं गर्वं विधुन्वन् अपनयन् हितायैव इहसे चेष्टसे इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

मद्विधाश्च ते अज्ञाश्च मद्विधाज्ञाः जगत ईशा वयमिति मानवन्तः काले भयकालेपि त्वां यथेहैवातिवर्षेनिपातेऽमयं वीक्ष्य आशु तन्मदं जगदीशा वयमिति मदं हित्वा अपस्मया गतगर्वाः सन्तः आर्याणां शिष्टानां मार्गं त्वज्ज्ञानभक्तिमार्गं प्रमज्जन्ति अनुवर्तन्ते अतस्तव इहापि निश्चितं खलानामनुशासनं दण्ड इत्यर्थः । गोवर्द्धनोद्धरणेऽप्येव मदनुशासनं त्वया कृतमिति भावः ॥ ७ ॥

तदेवं भगवतो धर्मरक्षणायैव निग्रहादिकर्तृत्वमुक्त्वाय क्षमापयन् एवमसती मतिः पुनर्मे माभूदिति प्रार्थयते स त्वमिति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

हे ईश ! तौ फिर और जो शरीर ग्रहण के हेतु कर्म-कृत मोहादिक देहात्मभ्रम धारे सांसारिक जनन के चिह्न हैं ते आप में कहां ते होय सकें ? तथापि आप धर्म की रक्षा के निमित्त और खलन के निग्रह करिबे कुं उनको दंड देओ हौ ॥ ५ ॥

तवावतारोऽयमधोक्षजेह स्वयम्भराणामुरुभारजन्मनाम् ।

चमूपतीनामभवाय देव ! भवाय युष्मच्चरणाऽनुवर्तिनाम् ॥ ६ ॥

नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने ।

वासुदेवाय कृष्णाय सात्वतां पतये नमः ॥ १० ॥

स्वच्छन्दोपात्तदेहाय विशुद्धज्ञानमूर्तये ।

सर्वस्मै सर्वबीजाय सर्वभूतात्मने नमः ॥ ११ ॥

मयेदं भगवन् ! गोष्ठनाशायान्सारवायुभिः ।

चेष्टितं विहते यज्ञे मानिना तीव्रमन्युना ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

हे प्रभो ! आप या जगत् के पिता हो गुरु हो और स्वामी हो, तथा दंड ग्रहण करिवे वारे काल भी आपही हो, और जो अपन कू ईश मानन वारे हैं तिन के हित के मर्ग अपनी इच्छा से अनेक प्रकार के देह धारण करिके उनके मान भंग करने की चेष्टा आप करौ हो ॥ ६ ॥

जो मेरे सदृश अपन कू ईश्वर मानन वारे हैं ते उचित काल में मर देन वारे दंडधारी ऐसे आपको देखिके और तत्काल अपने मद कू छोड़िके गर्व को दूर करिके सज्जनन के मार्ग को सेवन करें हैं, तासों आपकी जो चेष्टा है सोई खलन को दंड रूप है ॥ ७ ॥

हे प्रभो ! ऐश्वर्य के मद में डूबि रह्यो, और आपके प्रभाव को नहीं जानिवे वारो मोहित चित्त वारो ऐसे मो अप-साधी पै समा करिवे योग्य हो, हे ईश ! जासों फिर मेरी ऐसी छोटी बुद्धि न होवे ॥ ८ ॥

श्रीमन्न्यामिकृतभावार्थदीपिका ।

महानयमपराधः कथं क्षन्तव्य इति चेदत आह—तवेति । स्वयम्भराणां पुनश्चोरुमारजन्मनां बहूनां भाराणां जन्म येष्वस्ते-पागभवाय नाशाय युष्मच्चरणासेविनां तु भवाय अतो मम त्वत्सेवकत्वाद्यन्तापराधिनोऽपि क्षन्तव्यमिति भावः ॥ ६ ॥

क्षमापयन्मस्करोति—नम इति । तुभ्यं भगवते कृष्णाय नमः पुरुषाय सर्वान्तर्गमिणो महात्मनेऽन्तःस्थत्वेऽप्यपरिच्छिन्नाय सात्व-ताम् यादवानां पतये ॥ १० ॥

तर्हि किमहं यादवः ? न स्वच्छन्दोपात्तदेहाय स्वेषां भक्तानां छन्देनेच्छया स्वीकृतदेहाय तत्रापि विशुद्ध ज्ञानमेव मूर्तियस्य तस्मै मायया सर्वस्मै सर्वरूपाय कुतः सर्वस्य बीजाय कारणाय अत एव सर्वभूतात्मने नम इति ॥ ११ ॥

कुतागस इत्यनेनोक्तमपराधं निवेदयति—मयेति । आसारवायु-भिर्गोष्ठनाशाच्च मयेदमकृत्यं चेष्टितं कृतम् ॥ १२ ॥

श्रीमन्न्यामिकृतभावार्थदीपिका ।

अधोक्षज ! हे इन्द्रियज्ञानागोचरेति परमादृश्यतोक्ता तथापि इह पृथ्वीतले तवावनारः प्राकट्य भवाय मङ्गलाय देव ! हे पूज्य इति स्वस्य सेवकतां साधयति—युष्मदिति । बहुत्वेन तदी-यान् श्रीव्रजजनादीनपि सङ्गृह्णाति अन्यतैः । यद्वा, स्वस्य तत्प्र-भावविशेषाभिसम्पन्नान् मूढचेतस्त्वमेव च दर्शयन् सानु-तापमाह—तवेति । अस्माकं प्रार्थनयाऽस्माकमेव हितार्थं त्वमव-तीर्णोसीत्यस्माभिर्ज्ञायत एव तथाप्येतादृशोऽपराधः कुतः भवो-वत मूढचेतस्त्वम अतः क्षन्तुमर्हस्येवेति भावः ॥ ६ ॥

भगवते साक्षात् परमेश्वराय तत्रापि कृष्णाय सर्वेश्वर्य-प्रकटनेन सर्वचिन्ताकर्षकाय तुभ्यं नमः एवं बहिरैश्वर्यमुक्त्वा-ऽऽन्तरमप्याह—पुरुषायेति । स्वीकृता तु सात्वतां पतये अन्यतैः । यद्वा, सर्वावतारेष्वप्येवमेव त्वं यद्यपि करोषि तथाप्यत्र सर्वतो-महाविशेष इत्याह—नम इति । तुभ्यं कृष्णाय सर्वचिन्ताकर्षकाय नमः कृष्णत्वमेव सूचयति, भगवते सर्वेश्वर्यपरिपूर्णाय कुतः पुरुषाय निजाशेषपुरुषार्थव्यञ्जकायेत्यर्थः । अत एव महात्मने अपरिच्छिन्नमादात्म्यायेत्यर्थः । कृष्णत्वमेव स्पष्टयति वसुदेवसुता-येति अतः सात्वतां यादवानां सर्वेषां परिपालकाय ॥ १० ॥

अतस्त्वमेव सर्वमित्याह—स्वच्छन्देति स्वैर्भक्तैः कर्तुमिच्छन्दे-नेच्छया करणभूतया उपसमीपे प्राप्ता आकृष्टा देहाः श्रीमत्स्य-कूर्मादयोऽपि विग्रहा येन तस्मै तेषां देहादीनां स्वरूपज्ञानार्थं पुनराह, विशुद्धज्ञानमूर्तये विशुद्धा मायातीता स्वप्रकाशतया ज्ञानरूपाश्च मूर्तयो देहा यस्य तस्मा इति, अन्यतैः । तत्र सर्वस्मै जगद्रूपाय सर्वस्य बीजाय कारणाय महापुरुषरूपाय सर्वभू-तात्मने तदन्तर्यामिणे इति । यद्वा, स्वच्छन्दं यथा ह्यात् तथा उपाता अन्तर्यामित्वेन स्वीकृता देहाः समष्टिव्यष्टिरूपा येन स्वयं तु विशुद्धज्ञानमूर्तय इति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

किञ्च, महापराधिन्यपि परमानुग्रहोऽयं सर्वतो महाविशेष इत्याह—मयेति साक्षेन । मया स्वयमेव इह साक्षादिदानीमेव-त्यर्थः । गोष्ठस्य नाशोऽयेति । परमाऽकृत्यमुक्तं यतः मानिना अत एव तीव्रमन्युना भगवन्, हे सर्वज्ञ ! तन्मम पुष्टतावृत्तं त्वया ज्ञायत एव किं मया धृष्टेन विस्तार्यमिति भावः । यद्वा,

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हे भगवन्निजि सर्वेश्वर्यपरिपूर्णं त्वयि साक्षाद्भक्तमानेऽपि त्वद्गोष्ठ-
नाशायैत्यपराधाधिक्यं सूचितम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रार्थनां कृत्वा भगवतो भूभारावतरणाय कृतावता-
रस्य लोकहितार्थैकप्रवृत्तत्वमेवोपपादयति-तवेति । हे भयोक्षज !
भुवः उरुभारस्य जन्म येष्यस्तेषां भुवो भराणां भूभृतां
चमूपतीनामभावाय संसाराभावाय दण्डद्वारा मुक्तिप्रदानायेति
भावः । हे देव ! युष्मच्छरणानुवर्तिनां भवाय विमवाय उत्त-
रोत्तरमनुवृत्त्यभिवृद्धये चेह लोके तवावतारः ॥ ६ ॥

अन्तुमहंसीत्युक्तं तत्र "अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी"
इत्युक्तरीत्याऽऽञ्जलिबन्धनमस्कृतिपूर्वकतच्छरणागतमन्त्रेण नान्यो
ऽस्ति क्षमाहेतुरित्यभिप्रयन् शरण्यगुणानाविष्कुर्वन्नञ्जलि-
बन्धेन नमस्कुर्वन् स्त्रापराधमावेदयन् कार्पण्यं च प्रकाशयन्
शरणं व्रजति-नम इति चतुर्भिः । भगवत इत्यादिभिः शरण्य-
गुणाविष्कारः पूर्णषाड्गुण्यमूर्तये महात्मने शरणागतशब्द-
भाजमवलोक्यपराधविस्मरणेन केवलमनुजिघृक्षैकप्रवृत्त्याचित्वा
वासुदेवाय वसुदेवपुत्रायानेन सौलभ्यं सौशील्यं चाभिप्रेतं कृष्णा-
येत्यनेन केवलं क्षेमकरत्वं सात्वतां भक्तानां पतये इत्यनेन कृता-
गत्तामपि भक्तानां माहृतां पुनः शिचया पालकायेति पुरुषाय
महात्मने इति पदद्वयेन "महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव
प्रवर्तकः" इत्युक्तसत्त्वप्रवर्तकत्वम् ॥ १० ॥

स्वच्छन्देन स्वेच्छयेव न तु कर्मणोपात्तः परिगृहीतो देहो
यस्य तस्मा इत्यनेन कर्मोपात्तदेहानां ब्रह्मादीनां प्रपित्सु-
तुल्यत्वं भगवत एवाभितक्रायाविह्वलत्वं च विशुद्धं नित्यं सङ्को-
चविकासोदिविकाररहितं ज्ञानं मूर्तिराकारः प्रकार इति यावत्तसा
यस्य तस्मै मनेन "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति प्रकृत्य "सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म" इत्युक्तज्ञानशब्दार्थप्रत्यभिज्ञानात्परत्वमुक्तं भवति
तदेव प्रपञ्चयति-सर्वस्मै सर्वपदार्थानन्यस्मै अनन्यत्वं च मृद-
न्यो घट इतिवत्स्वरूपाभेदनिबन्धनमपितु कारणात्वात्तत्सत्त्व-
निबन्धनमित्यभिप्रायेणोक्तं सर्वबीजाय सर्वकारणाय सर्व-
भूतानामात्मन इति ॥ ११ ॥

स्त्रापराधमावेदयति-मयेति । यज्ञे विहते सति तन्निमित्तस्तीव्रो
मन्युर्गस्य तेन देहात्माभिमानिना मया हे भगवन् ! पूर्णषा-
ड्गुण्येन त्वयाऽऽनुगृहीतस्य गोष्ठस्य नाशायसारवायुभिरिदमकृत्यं
चेष्टितं कृतम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

सतां भवाय पुण्यवक्ष्यमद्राव देवदत्तवज्जननं भजतो
हरेरवतारः कथं भवाय स्वादतीह "आवेशो वसुदेवाद्दो
देहादानं हरेः स्मृतम्" इत्यादिपात्रवचनेन परिहर्तव्यम् ॥ १० ॥

न केवलं ग्रन्थान्तरसिद्धिद्वयं अप्रापीत्याशयेनाह-स्वच्छन्दे-

नेति । स्वच्छन्देन स्वेच्छया सर्वस्मै सर्वव्यापिने सर्वबीजाय
सर्वस्य मूलकारणाय ॥ ११ ॥

आसारसहितवायुभिः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

त्वां वीक्ष्य काले भयमित्यगत्यैवानुगतेष्व स्त्रेषां भक्तानां
छन्देनाभिवाषेणोपासः तत्त्वमीपे गृहीत आनीतः प्रकटी-
कृतो देहो येन तस्मै ॥ ११-१७ ॥

श्रीमद्भक्तभाचार्यकृतसुबोधनी ।

किञ्च, एतदर्थमेव तवावतारः दुष्टा निराकर्तव्याः अशक्यं
निराकरणदोषाः स्वरूपतः अन्ये तु दोषसम्बन्धात् अनो वयं
निवार्यदोषा इति अस्मदोषा एव निराकर्तव्याः न तु वयमि-
त्यभिप्रायेणाह-तवावतारोयमिति । विशेषेण भयमवतारः भुवो
भाररूपाणां चमूपतीनामभावाय युष्मच्छरणानुवर्तिनां भवाय
च अन्य त्ववतारा एकमेव कार्यं साधयन्ति मारनिराकरणं वा
मदृक्षां वा कालमेदेन यथेक एवोभयात्मकः स्यात्तदा द्वयमाप-
कत्तव्यम् इदानीमहं प्रपन्न इति उद्भवोपि कर्तव्यः निग्रहस्तु
कृत एव अन्यथोभयार्थमवतारो न भवेत् उभयार्थत्वे हेतुः, अथो-
त्तेजति । अथः अक्षजं ज्ञानं यस्मात् एतादृशो यः प्रकटो जातः
स उभयसम्पादनार्थ एव एकैकन्तु पूर्वमपि क्रियत इति तत्रा-
पीह गोकुले भुवः उरुभारार्थमेव जन्म येषां जन्मकारणेषु
भुवो दुःखार्थं जन्म स्वस्य तु नाशार्थं स्वयमेव भारभृतां
अधिकं च भारं जनयन्ति नौकारूढेष्वेतद्वयं प्रवक् प्रसिद्धं
उरुभारस्य वा जन्म येषु तेन दोषत्रयमुपपादितं भाररूपाः
उच्छृङ्खलाः भारजनका इति तादृशा अपि सेनापतयः जननमा-
त्रेणैव तन्नाश इति अभवायेत्युक्तं यथान्धकारस्य सूर्योदये, देवेति
सम्बोधनमतः परं पूजार्थं युष्मच्छरणमेवानुवर्तितुं शीलं येषां
तेषामुद्भवाय मुक्तये वा संसाराभावाय वा संसाराय वा भवा-
नेव तथा भवतीति ॥ ६ ॥

एवं प्रार्थनामुक्त्वा क्षमापनार्थमेव नमस्यति-नम इति । भग-
वदीयत्वाय वा भक्तिमणि प्रकटीकुर्वन् सामान्यतः दशविध-
लीलायुक्तमाह-नमो भगवते इति । आवेशादिपक्षव्यावृत्त्यर्थं तुभ्य-
मिति योऽयं इत्यते स एव भवानिति अनेनैव षड्विधा लीला
निरूपिता "स्यानादिनिरोधान्ताः पुरुषाय महात्मने" इति कार्य-
कारणरूपो य पुरुषः प्रथमः महान्महत्तत्त्वम् अन्तर्बहिर्वा सर्व-
साधकाय वासुदेवायेति मोक्षदाता कृष्णायेति फलं सदान्द-
रूपत्वादाश्रयश्च । किञ्च, न केवलं दशविधमेव लीलां करोति
अवतीर्णस्तु अधिकमपि करोतीत्याह-सात्वतास्पतये नम इति ।
यादवानामभं स्त्रामो दशविधलीलावत् भक्तिरेकैव स्त्रतन्त्रेति
पृथङ्जनमस्कारः ॥ १७ ॥

एवं परमार्थतो नमस्कारं कृत्वा मोहकलीलासहितमपि
भगवन्तं लौकिकरसार्थं नमस्यति, स्वच्छन्देति।अममकास्तेषां छन्द-
इच्छा तदर्थं तेषामिच्छापूर्त्यर्थम् उपोसो देहो येन ते हि यथा

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

भावयन्ति तथा रूपं करोति नटवदेव रूपं तु विशेषेण शुद्धं, चिद्रूपमेव, तदाह—विशुद्धज्ञानमूर्त्तय इति । ननु, विशुद्धस्य अभिलषितरूपत्वं कथं तत्राह—सर्वस्मा इति । सर्व-रूप एव जातः तन्नामिलषितरूपमवने कः प्रयास इत्यर्थः किञ्च, सर्वबीजाश्च सर्वेषां कारणभूताय अतोऽनन्तप्रकारेण भवन्ति अनेन सद्रूपता आनन्दरूपताऽऽयुक्ता तत्सर्वमानन्दो-बीजमिति सर्वभूतानामात्मने चिद्रूपाय नमः अतः सच्चिदानन्द-रूपाय भक्तेच्छापुरकाय हि शुद्धज्ञानस्वरूपाय फलसाधनरूपिणे नम इत्युक्तं भवति ॥ ११ ॥

स्वापराधं प्रकटीकरोति—मवेदमिति । को वेद भगवान् विचारयतीति अन्यथा कालान्तरे विशेषपर्यालोचनायाम् अपराधं भावयेत् अतः कथयति, इदं वृष्ट्यादिरूपं गोष्ठनाशाय आसार वायुभिः मया चेष्टितं यत्ने विहृत इति निमित्तं वस्तुतस्तु अस्मिन्नेव यत्ने मया भुक्तं न पूर्वं कदापि भगवता भुक्तमिति हस्तेन भुक्तमिति अतः यत्नः अविहृत एव तथापि अभिमानात् अन्यथाङ्गीकृतं तदाह, मानिनेति । ननु, तृप्तिः कथं न प्रति-बन्धका जाता ? तत्राह—तीव्रमन्युनेति । शीघ्रमेव मन्युरूपज्ञः अतो जातापि तृप्तिर्विस्मृतेति अन्यथा गोष्ठनाशे कश्चित् किं प्रवर्त्तत गवामुपजीव्यत्वात् सुतरां ममोपजीव्याः भगवानिति सम्बोधनं स्वस्य दासत्वख्यापकम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

अहो मे मूढचेतस्त्वं यदस्माकं प्रार्थनयाऽस्माकमेव हिता-र्थमवतीर्णोसीति पश्यन्नप्यन्धोऽहमभवं सम्प्रति बन्धदण्डः प्राप्तः कथुरेवं तत्त्वं ते जानामीत्याह—तवेति । स्वयमेव मराणां भार-पाणां पुनश्च उरुमारजन्मनां बहूनां माराणां जन्म येष्यस्तेषां चमूपतीनाम् असवाय नाशाय युष्मच्छरणसेविनां तु भवाय मङ्गलाय अहन्तु उभयेषां मध्ये न कोऽपीति मम नामवो नापि भव इति मन्युदासीन एव त्वं वर्त्तसे इति भिड् मामिति भावः ॥ ६ ॥

तस्मात् युष्मच्छरणां नुवर्त्तित्वं ममाप्यस्त्विति प्रणमन्नाशास्ते-नमस्तुभ्यमिति आश्रयाम् । “परावरेणो महदंशयुक्तः” इत्युक्तवोक्तः । सर्वोशसाहित्येनैवावतीर्णस्य तस्य प्रथममंशान् प्रणमति—भगवते महावैकुण्ठमायाय पुरुषाय महत्स्वष्ट्रे महात्मने समष्ट्यन्तर्या-मिणो अंशान् प्रणम्य साक्षात्संश्रिते प्रणमति—वासुदेवायेति, पितृनामील्लेखेन कृष्णायेति तन्नामील्लेखेन सात्वतां पतये इति पार्पदनामील्लेखेन ॥ १० ॥

अनेकविधप्रेमविषयत्वात् स्नेमकैश्चन्द्रेण प्रतिस्नेच्छया दास्येन स्वरूपेन वात्सल्येन रमणेन च सुखप्रदानार्थम् उपात्तां गृहीतो देहो यद्वेति तस्मै देहस्याप्राकृतत्वात् विशुद्धं मायातीतं ज्ञान-मेव मूर्त्तिर्यस्य तस्मै मायादिव्यक्तिसत्त्वात् सर्वस्मै अत एव सर्वस्य बीजाय कारणाय अत एव सर्वभूतात्मने ॥ ११ ॥

भोः ॥ त्वं मङ्गल इत्यनया स्तुत्यैव श्रावसे किन्तु विनैव त्वदाक्षां वृष्टा मेघाः तद्वज्रजमधिकं बरकदर्थयन्तिस्म तदिमे त्वया दण्डनीया इति पवित्रमर्त्तनमाशङ्क्य, हन्त हन्तास्मिन्

[१२२]

अन्तर्यामिणि कपटं न घटत इति विमृश्य स्वचेष्टितं यथायं-मेवाह—मयेति । नन्वेतन्मङ्गलं त्वयि कथं सम्भवेत्तत्राह—विहते यत्ने इति । ननु, त्वत्प्रभुणा मयेव विहतेऽपि दासस्य तवेतावदकृत्यं न प्रप्तेमि तत्राह—मानिना ऐश्वर्यगर्वस्य किमशक्यमिति भावः । ननु, देवाकुत्थिता अपि गर्वादयो भावा मङ्गलैर्विवेकेनैव तिरोधा-प्यन्ते इति तत्राह—तीव्रमन्युना तीव्रः क्रोधो हि विवेकमपि बला-द्मसतीति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निग्रहविषयाः असुराः अहं तु अनुग्रहविषयेषु तव चर-णानुवर्त्तिषु सुरेषु त्वया स्थापितोऽतोऽनुग्रहं कुर्वित्वाशयेनाह, तवेति । स्वयम्भुवो मराणां भारभूतानां पुनश्चोरुमाराणां जन्म येष्यस्तेषां राजन्यव्याजेन वर्त्तमानानामसुराणामभवाया-ऽसमृद्धौ ॥ ६ ॥

अथ नमस्कृत्वा स्वापराधं वदन् भगवन्तं शरणं व्रजति, नम इति चतुर्भिः । भगवते स्वाभाविकवद्गुणायुक्ताय पुरुषाय सर्वान्तर्यामिण्यो महात्मने भूम्ने वासुदेवाय सर्वनिवासाय सात्वतां भागवतानां पतये कृष्णाय नमः ॥ १० ॥

स्वच्छन्देन स्वेच्छयैवोपात्तदेहाय परिग्रहीतदेहाय विशुद्ध-ज्ञानवत् जन्ममरणादिसर्वदोषवर्जितस्वरूपवत् मूर्त्तिरप्राकृतदेहो यस्य तस्मै “यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः” इति श्रुतेः—

“यो वेत्ति भौतिकं देहं कृष्णस्य परमात्मनः ।

स सर्वस्माद्बाहिः कार्यः श्रौतस्माच्च विधानतः ॥

मुखं तस्यावलोकाय सचेत् स्नानमाचरेत्” इति

स्मृतेश्च “अस्यापि देव वपुषो मदनुग्रहस्य स्नेच्छामयस्य ननु भूतमयस्य कोपि” इति ब्रह्मवचनाच्च, चेतनाचेतनशक्तीनां महदादितृणान्तस्य विश्वस्य स्वशक्तिमयस्य च पुरुषात्केश-लोमादीनामिव पृथिव्याः औषधीनामिव पृथक् स्थितिप्रवृत्त्या-द्यभावात् अन्यस्याकृष्णात्मकस्य तत्सजातीयस्याऽभावात्सर्वस्मै कृष्णाय नमः “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति श्रुतेः “तद-नन्यत्वंमारम्भणशब्दादिभ्यः” (२।१।१५) इतिन्यायाच्च नित्यस्वरू-पभोरणुविभुपरिमाणयोः चेतनाचेतनपदार्थानां च स्वरूपैक्य-सम्भवाद्देहाऽभेदः सम्बन्धोऽत्र विदुषामभिमतः तथाऽऽह भगवान् सुत्रकारः “उभयव्यपदेशात्त्वद्विकुण्डलवत्” (३।२।२६) इति एतदेवो-पपादयितुमाह, सर्वबीजायेति । सर्वभूतात्मने इति च क्लेशलो-मादीनां कार्याणां पुरुषः कारणं तस्मात्स्वरूपतो हि क्लेशा-दयो मित्राः अप्यभिजा एव यथा पृथिव्याः औषधयः यथा च अहेः कुण्डलानि तत्सुदयायेत्यर्थः ॥ ११ ॥

आसारवायुः गोष्ठस्य नाशाय मानिना लोकेशमानिना तीव्रः स्वात्मपरमात्मविवेकावरको मन्युर्यस्य तेन मयेह चेष्टितं कृत-मित्यर्थः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

हे अधोक्षज ! या संसार में आप को जो अवतार है, सो अपने भरण पोषण करने वाले और पृथिवी से भार

त्वयेशानुगृहीतोऽस्मि ध्वस्तस्तम्भो वृथोद्यमः ।

ईश्वरं गुरुमात्मानं त्वामहं शरणं गतः ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं सङ्कीर्तितः कृष्णो मघोना भगवानसुम ।

मेघगम्भीरया वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मया ते ऽकारि मघवन् ! मखभङ्गोऽनुगृह्यता ।

मदनुस्मृतये नित्यं मत्तस्येन्द्रश्रिया भृशम् ॥ १५ ॥

मामैश्वर्यश्रीमदान्वो दण्डपाणिं न पश्यति ।

तं भ्रंशयामि सम्पद्भ्यो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका

रूप जन्म जिनको ऐसे सेनान के पति जे मुख्य दुष्टराजा हैं तिनके नाश करिबे कूं हैं । हे देव ! और आप के चरण की सेवा करन वारन के कल्याण के ताई हैं ॥ ९ ॥

षट् ऐश्वर्य संपन्न हृदय गुहा में सोवन वारे महात्मा-जो आप तिनकूं नमस्कार होय तथा वसुदेव के पुत्र और शादवन के अथवा भक्तन के पति जो भीकृष्ण आप हो तिनकूं नमस्कार हो ॥ १० ॥

अपनी इच्छाओं देह धारण करन वारे विशुद्ध ज्ञान मूर्ति सर्व स्वरूप और सवन के बीज रूप तथा सर्व भूतात्मा जो आप तिनकूं नमः ॥ ११ ॥

हे भगवन् ! जब मेरो यज्ञ सकि गयो तब अति मानी और तीव्र क्रोधी ऐसे मैंने वर्षा और पवन चलाय कें या वज्र के नाश करिबे की चेष्टा करी रही सो आप क्षमा करिबे कूं योग्य हो ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

तथापि मो ईश ! त्वयाऽनुगृहीतोऽस्मि, अनुग्रहं दर्शयति, ध्वस्तस्तम्भ इति वृथोद्यम इति च ॥ १३ ॥ १४ ॥

इन्द्रेण स्वामिप्राये निवेदिते भगवानपि तथैवाह—अयेति इन्द्रश्रिया देवराज्येन ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीलज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ईश हे सर्वनियन्तः ! यद्यपि सद्य एव मयि दण्डं कर्तुं समर्थस्त्वं तथापि त्वयाऽनुगृहीतोऽस्म्येवेत्यर्थः । नञ् बाह्यानुग्रह इत्याह—ध्वस्तस्तम्भः नष्टमहो ऽस्मि यतो हतोद्यमः ध्वंसिरप्रा-प्तभूतयस्यर्थः । अतस्त्वयैव स्तम्भो नाशित उद्यमश्च हत इत्यर्थः ।

अतो गुरुं त्वामेव महापराध्यहं शरणं गतः तत्रैवाप्यदपि हेतुद्वयम् ईश्वरं नियन्तारम् आत्मानं रश्मीनां सूर्यमिव सर्वेषां मूलस्वरूपं त्रिधाप्यनन्यगतिकत्वादिति भावः ॥ १३ ॥

सङ्कीर्तितः स्तुतः भगवानिति परमप्रभुत्वं बोधयन् अपरा-धिन्यापि तादृशे क्षुद्रेऽनभिनिवेशं बोधयति, अत एव मेघेति मेघगर्जितं वक्ष्यति अनेन तस्य महासत्त्वतां प्रहसन्निति महा-शयतां च व्यनक्ति अमुमित्येकवचननिर्दिष्टाऽदेःशब्देन लौकिक-रीत्या मघोनस्तु क्षुद्रतामिति ॥ १४ ॥

मयेहमित्यादितद्वक्तव्यानुरूप प्रभुत्वोचितमेवाह—अनुगृह्यतेष्वननु-कृष्यतेत्यर्थः तत्र कोषविषयत्वेऽपि तद्विषयायोऽसत्त्वाकिति भावः । नित्यं मम अनु वारम्बारं या स्मृतिस्तदर्थम् अस्या विषयगामी स्या इति द्वि यतः ऐश्वर्येण प्रभुत्वेन श्रिया धनादिसम्पत्त्या च मदस्तेतान्धः गताशेषज्ञानरूपश्रित्यर्थः । दण्डपाणिं मदीयोपासकान् प्रति गोपवेषोचितसुभगयष्टिपाणित्वेन भासमानतथैव त्वद्विधान् प्रति तु वयजितदण्डपाणित्वमपि न पश्यति नावगच्छति इति गोपकीलायां निजप्रभुत्वविशेषमुक्त्वा तदन्तरूपपरिकरेषु श्रीगोप-राजादिष्वपि भक्तिरनुशिष्टा यतो न पश्यति अत एव यस्यानु-ग्रहमिच्छामि यमनुग्रहीतुमिच्छामीत्यर्थः । तं सम्पद्भ्यो भ्रंशयामि तस्यैश्वर्यहेतुकधनादिसम्पत्तीहं समीत्यर्थः । भवतस्तु तत्रासदि-ष्णुतां हृष्टा न तादृशमप्यकरवं किन्तु यत्किञ्चिन्ममसम्पदमेवेति भावः ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथाप्यहं हे ईश ! त्वया ध्वस्तः अविनश्यो यस्य सः मदाप-नयनद्वाराऽनुगृहीत एवास्मि सम्प्रति हतः उद्यमः अपाचिकीर्णोऽस्मको यस्य स अनेनाधुनाऽपराधचिकीर्णोऽसि सन्निवृत्तमावेदितमनेनैव कार्पण्यं च प्रकाशितम् एवम्भूतोऽहमधुना त्वां शरणं गतः शरणागतावपि त्वमेव प्रयोजककर्मस्यमिप्रायेणो विशिनष्टि—ईश्वर-मिति। शरणागतये आं नियमयन्तमित्यर्थः । आचार्यसाक्षिध्याभावात्

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शङ्काप्रयुक्तशरणागतिवैयर्थ्याशङ्कनपरिहाराय विशिनष्टि—गुरु-
मिति । देहात्माभिमानक्रोधादियुगोपापनयनद्वारा हितप्रवर्त्तकत्वे-
नाचार्यकृत्यमपि प्राप्तमित्यर्थः । ननु, न तदेवं शरणाङ्गतोस्मीति
वचो निर्व्यलीकमिति शङ्का निराचिकीर्षुर्विशिनष्टि—आत्मान-
मिति । अन्तरात्मनः तवाविदितं किमस्तीति भावः ॥ १३ ॥

इत्यमिति । इत्थं मघोनेन्द्रेण सङ्कीर्तितः कृष्णोऽमुं मघवान्-
मुवाच ॥ १४ ॥

तदेवाह—मयेति त्रिभिः । हे मघवन् ! अनुजिघृक्षता मया त्वद्यज्ञ-
भङ्गः कृतः, कोसावनुग्रहः ? इत्यत्र तं दर्शयति इन्द्राभियेन्द्रा-
धिपत्येन इन्द्रेति सम्बोधनं वा नितरां मत्तस्य तव नित्यं मङ्गिष्य-
कानुस्मृत्यये मत्तमङ्गोऽकारीत्यन्वयः । मदनुस्मृत्यापादकमे-
वानुग्रहमिति भावः ॥ १५ ॥

मत्तस्य मदनुस्मृत्य इत्यनेन मदन्वयस्य स्नानुस्मृतिप्रति-
वन्धकत्वमत एव तदपनयनस्य हितत्वं च सूचितम् । तदेव व्यनक्ति,
मामिति । ऐश्वर्यश्रीमदाश्वासमाधिपत्यसम्पन्नत्वामयो विवेकशून्यः
जनः दण्डधरं मां न पश्यत्यतो “यस्यानुग्रहमिच्छामि” तं सम्प-
न्नयो भ्रंशयामि तस्य सम्पदमिच्छां निवर्त्तयामीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ध्वस्तस्तम्भः निरस्तस्थूणस्वभावः ॥ १३ ॥

मघोना इन्द्रेण ॥ १४ ॥

अकारि कृतः हे मघवन्, इन्द्र ! ॥ १५ ॥

“पण्यं वचवहारे” इति श्रुतोः हानादिव्यवहारसाधनत्वात्
पाणीः हस्तः दण्डपाणी यमं माम् । भ्रंशयामि विनष्टं
करोमि चशब्द एवार्थे अनुग्रहमेव नान्यस्मिन्नादिकम् अनुग्रहा-
नन्तरमविनश्यत्सम्पदश्चेति समुच्चये वा ऐश्वर्यमीश्वरत्वं
गवादिस्मृतिः श्रीराघवामुद्धृतेन मदेनाम्भः क्षान्द्यज्ञाय चक्षु-
रहितः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भट्टमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इदानीं निरुद्धस्वरूपापकं वा तथापि स्वामिना अनुग्रहः
कृत एवेत्याह—त्वयेति । ईशत्वादनुग्रहकरणं गच्छापजीवकेषु कुक्षेषु
उपजीव्येषु कुक्ष्याति तथा सति तेषां नाश एव स्वात्तं अतः
एवानुग्रहीतोऽस्मि गोषर्द्धनधारणो न मान एवाहृतो न त्वहं हत
इति मानहातिमेवाह—ध्वस्तस्तम्भ इति । स्तम्भो गर्वोऽनग्रता
ध्वस्तो यस्य तत्र हेतुः हतोद्यम इति तथापि न मम लज्जा
यतस्त्वमिह गुरुरात्मा च लोकतो वेदतः अनुभवतश्च त्वत्कि-
ञ्चापि नापमानं भवतीति अतस्त्वां शरणां गतः यथोचितं
विधेयमिति भावः ॥ १३ ॥

तदा प्रसन्नो भगवान् तस्य मनःपीडां दूरीकृतवानित्याह,
प्रथममिति चतुर्भिः ।

उपक्रमः कृतं चैव हेतुश्चैव तथा कृतौ ।

प्रसादश्चेति श्रुत्याय भगवाद् स्वयमुक्तवान् ॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सङ्कीर्तितः कृष्णः फलात्मा मघोना इन्द्रेण
पूर्णाः सर्वतो भगवान् मेघगम्भीरया वाचा तस्य तापं शम-
यन् प्रहसन् मोहयन् इदं वक्ष्यमाणं (म ब्रवीत्) मुवाच ॥ १४ ॥

अतः एवाग्रेपि तस्य मोहः स्वकृतमाह—मयेति । काफतालीय-
व्यावृत्त्यर्थे स्वकृतं आपयति, हे मघवन् ! अनुग्रहता मया मत्त-
मङ्गः अकारि अनुग्रहमेवाह—मदनुस्मृतये इति । ममानुस्मृति-
रेवानुग्रहः भागमङ्गाभावे अनुस्मृतिर्न स्यादिति हेतुमाह—नित्य-
मिन्द्राभिया मत्तस्येति ॥ १५ ॥

नाप्येतत्स्वया प्रार्थनीयं ममवाचं सहजो धर्म इत्याह—
मामैश्वर्येति । ऐश्वर्ये श्रीश्च अन्यतराभावेन मदः पुष्टो
भगवति इतरसापेक्षत्वात् न हि एकाक्षिचिकित्ताः अन्धो
भवति अतः ऐश्वर्येण भिया च यो मदः तेनान्धोऽकृतः दण्ड-
पाणी घातकमपि मां न पश्यति अतस्ते सम्पन्नयोः भ्रंशयामि,
शिक्षार्थमवश्यं मारणीयः तदेव मारणे शिक्षा भवति यदि
जानीयात् अतो ज्ञानार्थं सम्पन्नयोः भ्रंशयामि, अन्यथा अनुग्रहो
न भवेत् इयं साधारणी व्यवस्था विशेषमप्याह—यस्य चेच्छा-
स्यनुग्रहमिति । यस्य च अनुग्रहमिच्छामि भयमनुग्रहं प्राप्नो-
त्विति विषये बुद्धिभ्रंशो भवतीति अतिवाते दीपवत् विषये-
रनुग्रहोऽपि न स्थिरो भवति अल्पेनैव कार्यसिद्धौ महीननुग्रहो
न कर्त्तव्यः अतो यथाल्पेनैव कार्यं भवति तदर्थं सम्पन्नयो
भ्रंशयामि तदनन्तरमनुग्रह इति पूर्वमिच्छेवोक्ता अत्रत्यः क्रमो
ऽग्रे वक्तव्यः यस्यानुग्रहमिच्छामीत्यत्र ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायेंदशिनी ।

तदपि तिरस्कृतेनापि भिषजा कृपालुना चिकित्सितो रोगीव
त्वयाऽहम् अनुग्रहीतः अत एव सम्प्रति ध्वस्तस्तम्भरोगः यतो हता
उद्यमाः वज्रनिक्षेपादयो यस्य सः अतो निश्चिन्तत्वादीश्वरं हित-
कारित्वादगुरुं प्रेमास्पदत्वादात्मानम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

इन्द्रेण निष्कपटमुक्ते भगवानपि तथैवाह—मया ते इति ।
॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तथापि हे ईश ! सर्वनियन्तः भवेमङ्गद्वारा त्वया अनुग्रही-
तोऽस्मि अतो हतोद्यमः ध्वस्तस्तम्भः ईश्वरं निश्चिन्तारं गुरुम्
इहैव सम्मार्गोपदेष्टारम् आत्मानं सर्वेषां जीवानामाश्रयम्
“कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम्” इत्युक्तेष्व एवम्भूतं
त्वां शरणां गतोस्मि ॥ १३ ॥

अमुं मघवानम् ॥ १४ ॥

इन्द्राभिया देवराज्येन ॥ १५ ॥ १६ ॥

माधा टीका ।

हे ईश ! आपने मो पै अनुग्रह किसी जो मेरी गर्व दूर
होय गयो और मेरी उद्यमहू वृथा भयो अब सब क ईश्वर
गुरु और आत्मा जो आप हो तिनकी मैं शरण आयो हू ॥ १३ ॥

गम्यतां शक्र ! भद्रं वः क्रियतां मेऽनुशासनम् ।

स्थीयतां स्वाधिकारेषु युक्तैर्वः स्तम्भवर्जितैः ॥ १७ ॥

अथाह सुरभिः कृष्णामभिवन्द्य मनस्विनी ।

स्वसन्तानैरुपामन्त्र्य गोपकृपिणमीश्वरम् ॥ १८ ॥

सुरभिरुवाच ।

कृष्णकृष्ण ! महायोगिन् ! विश्वात्मन् ! विश्वसम्भव ! ।

भवता लोकनाथेन सनाथा वयमच्युत ! ॥ १९ ॥

त्वं नः परमकं दैवं त्वं न इन्द्रो जगत्पते ।

भवाय भव गोविप्रदेवानां ये च साधवः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि जा समें इन्द्रने श्रीकृष्ण की स्तुति करी तव प्रभु मेघ सहस्र गम्भीर वाणी सों हंसते भये श्रीकृष्ण इन्द्र सों बोलत भये ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

श्रीभगवान् बोले, कि-हे इन्द्र ! हमने तेरे ऊपर अनुग्रह करिबे कुंइ तेरे बल को भङ्ग कियो रह्यो कि जासों मेरो स्मरणतो सदा बनो रहै । काहे सों कि; इन्द्रपने की लक्ष्मी सों तू बहुत ही उन्मत्त होय गयो हो ॥ १५ ॥

जो ऐश्वर्य की श्री के मदसों मदान्ध होय के दण्ड धारण करबे धारे मोकुं नही देखे हैं, उनै जो मैं अनुग्रह करिबे की इच्छा करूं तो सम्पत्त सों भ्रष्ट करदेऊ हूं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

वो युष्माभिः बहुवचनं वरुणाद्यभिप्रायेण क गन्तव्यं स्वर्गेऽपि सचैवैश्वरत्वादिति चेत्तत्राह—क्रियतामिति । मदनुशासनेन यथापूर्वं तत्र स्थीयतामित्यर्थः । युक्तैरप्रमत्तैः स्तम्भवर्जितैर्निर्द्वन्द्वैः ॥ १७ ॥

स्वसन्तानैर्गोभिः सहोपामन्त्र्य कृष्णकृष्णेत्यादिसम्बोध्य ॥ १८ ॥

इन्द्रेण हता अपि भवता सनाथा वयं कृताः रक्षिता इत्यर्थः ॥ १९ ॥

त्वं नः परमं दैवं दैवतं देवताऽतो हे जगत्पते ! गोविप्रदेवानां येऽन्ये च साधवस्तेषां भवायाऽयुद्धयायाद्य त्वमेव नोऽस्माकमिन्द्रो भव ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, तर्हि ममापि तादृशमेवानुग्रहं कुरु मयाऽत्रैव स्थीयतां तत्राह—गम्यतामिति । वो युष्माकं यत्तु भद्रं चेत् तदस्तिवत्

भयदानं वस्तुतस्तु न मदेकान्तभक्तानां तद्भद्रमित्युक्तिपरिपाठ्या तदक्षेपमेवाभिप्रेतम् अजिगमिषन्तं प्रत्याह—क्रियतामिति । गत्वा च मदाक्षा परिपालयतामित्यर्थः । अनधिकारिणस्ते अत्रावस्थित्याऽपराध एव भावीति गमनमेव युक्तमिति भावः । यद्वा, ननु भगवन् ! तत्र गतस्याप्यैश्वर्यसम्भावेनावश्यमपराधो भवितैव तत्राह—क्रियतामिति । मदनुशासनं भङ्गितमित्यर्थः । तदेवाह स्थीयतामिति । स्वस्यैव ननु परस्याधिकारेषु किं पुनर्मदन्तरङ्गपरिकरश्रीमज्जवाद्यादिष्वित्यर्थः । तत्रापि युक्तैरप्रमत्तैः भक्तियोगवद्भिर्वा तत्रापि निर्मदेष्व सद्भिर्वा युष्माभिः स्थीयताम् इत्थं वरप्रदानरूपोऽनुग्रहो न कृतः किन्तु केवलसमर्थनैव युक्तिपूर्वकशिक्षारूप एव कृतः सम्यक् प्रसादाप्रवृत्तेः अतः एव तदनुशासनापालनेन पश्चादपराधान्तरमपि जातं तच्च पारिजातहरणादौ व्यक्तं भावि ॥ १७ ॥

अथानन्तरमित्यस्याभिप्रायस्तु विविक्त इत्यत्र पूर्वमेव व्याख्यातः स्वसन्तानैः चन्द्रवंशे श्रीकृष्णवत् स्वस्य वंशे प्रादुर्भूतैर्नित्यतदीयगोधनरूपैस्तैरुपलक्षितामितो वन्दित्वाऽऽह स्तुतिपूर्वकं निवेदितवती अभिनन्द्येति पाठेपि स एवार्थः । न केवलमभिवन्द्याह, किन्तूपामन्त्र्य वक्ष्यमाणसम्बोधनैरात्मन्यवधानं प्राथ्ये चाह स्वामीष्टनिवेदने हेतुः गोपकृपिणमीश्वरमिति, अभिवन्दने हेतुः ईश्वरमिति । ननु, इन्द्रमानीय प्रथमं स्वयं कथं तत्साहाय्यार्थमपि न किञ्चिन्निवेदितवती तत्राह, मनस्विनी धीरचिन्ता सती भगवतः सर्वज्ञत्वसर्वहितकारित्वे इन्द्रस्य चोत्तानचित्तत्वे स्वयमेव विविचिषुतां स्वस्य च निवेदनीयविशेषं विचार्ये प्रथमतः नोक्तवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ गोपकृपत्वेनेश्वरत्वेन च सम्बोध्य तदुभयया प्रकाशमानेन त्वया स्वेषामसाधारणेन नाथेन सर्वतोऽपि वयं पूर्णा इति व्यञ्जयति, तत्र कृष्णकृष्णोति । गोपकृपत्वं व्यञ्जकम् अत्रैव वीप्सा च निजरूपवतिशयेन ईश्वरत्वेन सम्बोधयति महायोगिन् सर्वोत्तमाग्निमादिषोर्गैश्वर्यनित्यप्रकाश विश्वेषामप्राकृतप्राकृतवत्किञ्चित् पदार्थानां मूलरूपं तत् एव हे विश्वसम्भव, तत्कारणरूप विश्वभावेनेति पाठे तथैवार्थः । तथैव अकृतकृत्यता सुखं निवेदयति लोकनाथेनापि भवता वयमेव सनाथा इत्यर्थः ।

श्रीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पुनरुक्त्या वैशिष्ट्यापत्तेः लोकैर्नाथ्यमानमात्रेणोति वा अत्रा-
च्युतेति सम्बोध्य तथैव नित्यत्वं च दर्शयति ॥ १८ ॥

वैशिष्ट्ये हेतुः त्वं नः परमकं दैवमिति “नतौ च तद्युक्तात्”
(५।३।७७) इति कन् जन्मजराङ्गणमिन्नः स्थाणुरयमच्छेद्योयं “यौसौ
सौख्यं तिष्ठति योऽसौ गोषु तिष्ठति योऽसौ गोपान् पाळयति
योऽसौ गोपेषु तिष्ठति योऽसौ सर्वेषु देवेषु तिष्ठति योऽसौ सर्व-
वैदेर्गयिते योऽसौ सर्वेषु भूतेष्वविश्य भूतानि विदधाति” इत्यादि
तापनी श्रुतेः । अतो नोऽस्माकमिन्द्रस्त्वमेव भव जगत्पते इति
यद्यपि जगतामेव पतिस्त्वं तथापीति पूर्ववत् गवेन्द्रत्वेऽपि
विप्रादीनामभ्युदयः “गोङ्गो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोङ्गो देवाः समु-
त्थिताः । गोमिवेदाः समुद्गीर्णाः सषडङ्गपदक्रमाः” इति गा-
सूक्तात् ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

विश्रम्भवर्जितैः विश्वासवर्जितैः ॥ १७—२१ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे शक्र ! वो युष्माकमितः परं मदनुस्मृत्वात्मकं भद्रमेव
भवेत् बहुवचनं वरुणाद्यभिप्रायकं किन्तु ममानुशासनं क्रियतां
किं तदनुशासनं यदस्माभिः कर्त्तव्यम् ? तत्राह—स्तम्भवर्जितै-
रिति । अविनयरहितैर्युक्तैः सावधानैर्वा युष्माभिः विभक्तिव्यत्यय
आर्षः स्त्राधिकारेष्वेव स्थीयताम् ॥ १७ ॥

सुरभिरप्याव्रजदित्युक्तं साऽऽगता किं चकारेत्यत्राह—अथेति ।
मनस्विनी तत्सद्वाञ्छितार्थप्रदानप्रवणरूपप्रशस्तमनस्का पयस्विनीति
पाठे तदा प्रभूतपयस्का सुरभिः स्वसन्तानैः स्त्रापत्यैः सहागत्य
गोपस्येव रूपमस्यास्तीति तथा तं साक्षादीश्वरं कृष्णमभिवाद्यो
वाच ॥ १८ ॥

तदेवाह—कृष्णकृष्णोति त्रिभिः । हे विश्वस्यान्तरात्मन् !
विश्वस्य सम्भवो यस्मात्तथाभूत् । हे महा योगिन् ! युज्यते इति
योगो धर्मः सोऽस्यास्तीति तथा स्त्रासाधारणकल्याणगुणशालिन् !
वयं लोकनाथेन साक्षाद्भवतैव सनाथाः कृताः नाथामासेनेन्द्रेण
हता अपि त्वया रक्षितत्वात्स्वमेव नो नाथ इत्यर्थः ॥ १९ ॥

त्वमेवास्माकं परो मा न विद्यते यस्मात्तथाभूत् दैवतं
हे जगत्पालक ! गवां विप्राणां देवानां ये च साधवस्तेषां च नो
ऽस्माकं चाभ्युदयाय त्वमेवेन्द्रो भवेति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मयि मनसा युक्तैः अनित्यैश्चर्चादौ विस्त्रम्भवर्जितैः भवद्भिः
स्त्राधिकारेषु त्रैलोक्यरक्षणविषु स्थीयताम् ॥ १७ ॥

अथशब्दः कथारम्भे मनस्विनी शुद्धमनाः स्वसन्तानैः
स्त्रवंशजातगोभिः सहेति शेषः ॥ १८ ॥

विश्वात्मन् ! विश्वव्यापिन् ! सनाथाः कृताः स्म इति ॥ १९ ॥

नोऽस्माकं परमकम् अत्युत्तममिष्टदैवम् इन्द्रः ईश्वरः देवानां

[२२३]

देवजातीनां ये च साधवः ऋष्यादयः तेषां भवाय भद्रवक्ष-
णाय भवेत् ॥ २० ॥

श्रीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथानन्तरं स्वसन्तानैः सह तदीयगोधनरूपैस्तैः सहभि-
वन्दित्वा तथोपामन्य वक्ष्यमाणसम्बोधनैरात्मन्यवधानं प्रार्थय-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं श्रीकृष्णाव्रजगवीनामपि तादृशत्वं दर्शितं लोकनाथेनाऽपि
भवता वयमपि सनाथा इत्यर्थः । पुनरुक्त्या वैशिष्ट्यप्राप्तेः अच्यु-
तेति तत्रापि नित्यत्वं निश्चिनोति वैशिष्ट्ये हेतुः ॥ १९ ॥

त्वं नः परमकं दैवमिति जगत्पतेरिति यद्यपि जगत्पतित्वं
तथापीति पूर्ववत् गवेन्द्रत्वेऽपि विप्रादीनामभ्युदयः “गोङ्गो यज्ञाः
प्रवर्त्तन्ते गोङ्गो देवाः समुत्थिताः । गोमिवेदाः समुद्गीर्णाः स
षडङ्गपदक्रमाः” इति श्रुतेः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतः शिञ्चार्यं प्रसादार्थं च ऐश्वर्यभ्रंशः कार्यते अत एकदेश
एव कृतः सकृतः यागमात्रैश्वर्यनिराकरणात् अतस्त्रैलोक्यमवशिष्ट-
मस्तीति तदर्थं गच्छत्याह—गम्यतामिति । अतः शिञ्चामात्रमेव ज्ञाप-
नाय तदल्पेनापि भवतीति न सर्वैश्वर्यभङ्गः, तदाह—शक्र ! भद्रं च
इति । इन्द्रत्वमग्रे स्त्रास्थं च प्रयच्छति अन्यथा भक्तिर्वा तन्नाशयेत्
भक्तापकारित्वात् भगवद्वाक्यात् न नाशः अग्रे मोहाभावायाह,
क्रियतां मेऽनुशसनामिति । मदाज्ञाकरणे न मोहः स्यादिति इन्द्र-
द्वारा सर्वानेव ज्ञापयति प्रधानत्वात् स्त्राधिकारेषु स्थीयतां
वः युष्माकमेव सम्बन्धिषु यत्र यस्याधिकारः स तत्र तिष्ठ-
त्वित्यर्थः । युक्तैरिति आज्ञायां योजितैः परं तत्रापि स्तम्भो मास्तु
अनन्तरं आज्ञापि न कर्त्तव्या न हि कृतिमात्रेण भगवांस्तु-
ष्यति अपितु नम्रत्वसाहित्या एवमाज्ञापितोऽपि पूजाङ्गुर्तु
विस्त्रम्भवमानो जातः ॥ १७ ॥

एवमिन्द्रप्रसादमुक्त्वा कामधेन्वाः प्रसादार्थं तदभिषेकः प्रस्तूयते-
अथेति । अयमभिषेकः नेन्द्राद्याभिषेकवत् स्वतन्त्रतया कर्त्तुं
शक्यते भगवतो हीनभावात् प्रार्थनया तु कर्त्तुं शक्यः हीन-
भावेनैव लिलायाः क्रियमाणात्वात् अतः प्रार्थनार्थमादौ स्तोत्रं
कृतवतीत्याह—अथेति । अथेन्द्रवाक्यानन्तरं सुरभिः कामधेनुः
कृष्णमभिनन्द्य साधु गोरक्षा कृता इन्द्रश्च साध्वनुगृहीतः
अयमप्यस्मत्पुत्रप्राय इति स्वयमपि मनस्विनी महामानवती
सम्माननपात्रम् अतो भगवांश्चेन्न मानयेत् सत्क्रियमाणाभिषेकं
नाङ्गीकुर्यात् तदा न जीविष्यामीति निबन्धयुक्ता सर्वैरप्रार्थं
निबन्धः करणीय इति । स्वसन्तानैः गोभिः सह उपामन्य
निकटं समन्त्राणं कृत्वा आह, य इन्द्र अपकरोति सोऽस्माकं
इन्द्रो मा भवतु न हि वयं भवानिव निरभिमानाः यतो वयं
मनस्विन्यः । ननु, कथमेव धार्ष्ट्यं कर्त्तुमिच्छसि न हि सर्वेश्वर
इन्द्रो भवितुमर्हति तत्राह—गोपरुपिणमिति । ख हि अस्मान्
पाति लोकवत् पालकास्तु उपसर्जनीभूताः यत्र स्वत एव
वदवक्ष्यन्ते तत्रास्मदुक्तमैश्वर्यं कथं न स्त्रीकरिष्यतीति ॥ १८ ॥

इन्द्रं नस्त्वाभिषेक्ष्यामो ब्रह्मणा नोदिता वयम् ।
अवतीर्णोऽसि विश्वात्मन् ! भूमेर्भारपनुत्तये ॥ २१ ॥

श्रीमद्भुवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

। किञ्च पूर्वमप्ययमिन्द्र ईश्वरः यश्च इन्द्रो जात इति ऐश्वर्य-
मेतदपिमेवेति अतो नास्माभिरलौकिकं किञ्चित् सम्पाद्यते किन्तु
विद्यमानमेव लोके प्रकटीक्रियते अतः युक्तमेवाभिषेचनमिति
। वक्ष्यापयितुं स्तुतिमाह—कृष्णकृष्णोति ब्राह्म्याम् । आदरे वीप्सा
योगी उपायवित् महायोगी अलौकिकोपायकर्त्ता अन्यदेव
करोत्यन्यत्सम्पद्यते इन्द्रेण क्लेशं प्रापितः एवं ज्ञातोऽपीन्द्रमेव
क्लेशं प्रापितवान् अथवा महायोगिनो लीलार्थं प्रवृत्तस्य न
किञ्चिदनुचितमुचितं वा अत इन्द्रत्वमपि गृह्यतामित्यभिप्रायः ।
किञ्च, विश्वात्मात्वम् अनेन प्रमेयोत्कर्षोक्तः पूर्वैरेव साधनोत्कर्षः
विश्वस्यापि सम्भवो यत्रेति प्रामाण्योत्कर्षः फलोत्कर्षं वक्तुं
तस्य स्वस्मिन्पर्यवसानमाह—भगतैव लोकनाथनसर्वलोक-
रक्षकेणैव वयं सनाथाः नस्तिन्द्रेण घातकत्वात् । किञ्च, प्रति-
मन्वन्तरं भिन्न ऐवेन्द्रः अतः अव्यवस्थितत्वात् कालापरिच्छेदात्
स्वभावतस्तस्य जीवस्यापि निश्चयत्वात् भवानेव लोकनाथः
अत एव वयं सनाथाः यो हि जीवयति स एव नाथः “स वै
पतिः स्यात्” इति न्यायेन भवानच्युतश्च ॥ १६ ॥

एवं नाथत्वमुपपाद्य देवत्वमुपपादयति—त्वं न इति । त्वमेव
नाथोऽस्माकं गवां परममुत्कृष्टं दैवम् अस्माकं ऽभाग्यरूपोपि
त्वमेव अस्माकं नियामकश्च अस्मात्तु क्रीडति इन्द्रात् पृथक्
कृत्वा अस्मान् विजयते अस्माभिर्यवहरति अस्माकं कान्तित्तत
एव अस्माभिः स्तुयते च अस्माकं च तत एव सौन्दर्यं गति-
रपि सर्वा अतो भवानेव देवः । किञ्च, न केवलं देवमात्रं देवे-
न्द्रोऽपि भवानेव त्वं न इन्द्र इति । परमैश्वर्यं नान्यस्यास्ति जग-
त्पतित्वाभावात् । यो ह्यन्तर्बहिर्नियामकः स पतिः अतो जगत्पति-
त्वात् त्वमेवेन्द्रः अतो गोविप्रदेवानां बहिर्मन्त्रहनिभुजां भवा-
योद्भवाय यज्ञपरिपालको भव एवं पूर्वदुर्गाण्डानुवर्तिनां तत्प्रति-
पाद्यधर्मस्य उद्भवजनकत्वं प्रार्थयित्वा निवृत्तिपराणां भगव-
द्भक्तानाञ्चोद्भवाय भवेति प्रार्थयति—ये च साधव इति । तेषा-
मपि भवाय भवेति योजना ॥ २० ॥

श्रीमद्भिवनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

। व इति वरुणाद्यभिप्रायेण युक्तैरप्रमत्तैः स्तम्भवर्जितैर्निरहङ्कारैः
कथ्यतामन्यथा पुनरपि दण्डं प्राप्स्यतीति भावः । अत्र पुनस्ते
स्तम्भो न भविष्यतीति भगवता नोक्तमत एव पारिजातहरणो न
पुनस्तम्भोऽस्य भविष्यतीति तादृशलीलासिद्धयर्थमिति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

स्वसन्तानैर्ब्रजस्थैर्गोभिः सहेति प्रकृत्या अपि तस्या अप्राकृतासु
नासु कृष्णपरिक्लृप्तासु स्वसन्तानाभिमानस्तासां सुरभिवंशो-
द्भूतत्वात् यथा चन्द्रवंशोद्भूते कृष्णे प्राकृतस्यापि चन्द्रस्य
स्वसन्तानाभिमानः उपामन्त्र्य सम्बोध्य ॥ १८ ॥

कृष्णकृष्णोति हर्षेण द्वित्वं महायोगिन्निति योगवलेनैव

गोवर्द्धनमुद्धृत्य मत्सन्तानानि त्वमरक्ष इति भावः । भवता सनाथा-
इति मत्सन्तानान् जिघांसुना इन्द्रेण नाथेनालमिति भावः ॥ १६ ॥

परमं कं सुखं यस्मात्तत् अतस्त्वमेवास्माकमिन्द्रो भव जगत्पते !
इति तत्र जगत्पतित्वेऽपि सम्प्रति गोपजातित्वात् गोपत्वेऽपि इन्द्र
मस्माद्वित्वादिन्द्रपराभावकत्वाच्च तवेन्द्रत्वमुपयुक्तमेवेति भावः ।
ये चाप्ये साधवस्तेषाञ्च ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे शक्र ! वः युष्माकं भद्रमेवातः परं भवतु बहुवचनं
वरुणाद्यभिप्रायेण अतः गम्यताम् युक्तैः साधधानैः स्तम्भ-
वर्जितैर्निर्गन्धैः वो युष्माभिः स्वाधिकारेषु स्थीयताम् हे भग-
वन् । त्वत्सेवार्थमिहैव वासो युक्तः अतः आह कियतां मदनु-
शासनमिति । यस्मिन्नधिकारे मया नियुक्तस्तत्पालनमपि मत्सेवै-
वेति भावः ॥ १७ ॥

स्वसन्तानैः स्वापत्यैः सह अभिवन्द्यः कृष्णकृष्ण महा-
योगिन्नित्याद्युपामन्त्र्य अभिषेकार्थमाह ॥ १८ ॥

सनाथाः कृताः इन्द्रक्रोधाद्रक्षिता इत्यर्थः ॥ १९ ॥

नोऽस्माकं गवादीनां भवायाशुदयाय हे जगत्पते ! त्वमिन्द्रो
भव यतस्त्वमेव नः परमं दैवम् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

हे इन्द्र ! तुमारे कल्याण होय अब तुम जाओ, और
मेरी आज्ञाकरो, और गवें छोड़ के अपने अधिकार में साव-
धान होय के रहो ॥ १७ ॥

ऐसे इन्द्रकी स्तुति के पीछे उदार चित्त वाली सुरभि
अपनी संतान सहित आप के गोपकपी ईश्वर श्रीकृष्ण
चन्द्र के नमस्कार करिके बोलत भई ॥ १८ ॥

सुरभिरुवाच ।

सुरभि बोली, कि हे कृष्ण ! हे कृष्ण ! हे महायोगी
श्वर ! हे विश्व के आत्मा ! हे विश्व के उत्पन्न करनेवाले !
हे अच्युत ! लोक के नाथ जो आप हैं तिनसों हम सनाथ
हैं चुकि आप हमारे नाथ हो पालन करो हो ॥ १६ ॥

हे जगत्पते ! आप हमारे परमदेवता हो, सो आप गौ
ब्राह्मणदेवता और साधुन के कल्याण के अर्थ हमारे गऊन के
इन्द्र होउ ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ननु, भवतामिन्द्रोऽस्तीति चेदत आह—इन्द्रमिति । अलं पुर-
न्दरस्येन्द्रतयेत्यर्थः । ननु, देव एवेन्द्रो भवति कथमहं भवेयमिति
चेदत आह अवतीर्णोऽसीति ॥ २१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं कृष्णमुपामन्य सुरभिः पयसा ऽऽत्मनः ।

जलैराकाशगङ्गाया ऐरावतकरोद्धृतैः ॥ २२ ॥

इन्द्रः सुरर्षिभिः साकं नोदितो देवमातृभिः ।

अभ्यषिञ्चत दाशार्हं गोविन्द इति चाभ्यधात् ॥ २३ ॥

तत्रागतास्तुम्बुरुनारदादयो गन्धर्वविद्याधरसिद्धचारणाः ।

जगुर्ग्रयो लोकमलाऽऽहं हरेः सुराङ्गनाः सन्नतुर्मुदाऽन्विताः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभावाधदीपिका ।

सुरभिरात्मनः पयसाऽभ्यषिञ्चदिन्द्रश्चाकाशगङ्गाया जलैरभ्य-
षिञ्चत् ॥ २२ ॥

देवमातृभिरदित्यादिभिर्देवैर्मातृभिश्चेति वा गाः पशून् गां
स्वर्गं वा इन्द्रत्वेन विन्दतीति कृत्वा गोविन्द इत्यभ्यधात्
नाम कृतवानित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्प्रकारमेव भक्तिविशेषेण सनिश्चयं विश्वापयति—इन्द्रमिति,
स्वभावत एव नोऽस्माकम् इन्द्रं त्वामधुना मनुष्यलोके प्रचा-
राय केवलमभिषेक्ष्यामः । ननु, तर्हि इन्द्राद्याधिकारदातुर्ब्रह्मणो-
ऽवमानः स्यात्तत्राह—ब्रह्मणोति । अतो ब्रह्मवाक्यापेक्षयापि त्वया
सम्पत्तिः कार्येति भावः । ननु, तर्हि स एव कथं नागतः
तत्राह—वयमिति । अत्रास्माकमेवाधिकारः त्वदीयगोवंशस्यादि-
मातृत्वेन तत्रान्तरङ्गत्वात् तस्य तु प्रपञ्चाधिकारित्वेन बहिरङ्ग-
त्वादिति भावः । अतो बहुत्वमप्यात्मनो बहुमानेन । यद्वा, वत्स-
लतया स्वसङ्गागतमिन्द्रं तदीयांश्च कृतार्थयितुं बहुत्वेन तान्
सर्वान् सङ्गृह्णाति ततश्च कृतापराधेन स्वेन महापराधिन इन्द्र-
स्याप्यपराधक्षमापणो पूर्ववदपराधशङ्कया ब्रह्मा नागमादिति श्वेयम्
भवतीत्यसि इति तैव्यञ्जितम् । यद्वा, नन्वहं भीमोपनन्दनः कथं
युष्मद्देवम् ? ततो यूयं ब्रह्माप्यसमीक्ष्यकारिण एवेत्याशङ्क्य न
मुहुरस्मान् प्रतारयेत्याह—अवेति । भीमति परमगोलोके विराज-
मानो नित्यमस्मत्परमदैवतरूप एव त्वम् अवतीर्णोऽसि भीमन्दा-
दिनिजपरिकरैः सह केवलं भूम्यां प्रकटोऽसि न तु जीववज्जातो-
ऽसीत्यर्थः । ननु, भूभारापनोदेन मम किन्तत्राह—विश्वात्मजिति ।
अतो विश्वस्यापि स्थितिस्त्वत्त एव युज्यत इति भावः । तत्रैव “यथा
तरोर्मूलनिषेचनेन” इत्यादिन्यायेन सर्वेषामेवात्र तवाभिषेके जाय
मानं सुखं तदर्थमवतीर्णेन भवताऽनुमोदनीयमेवेति व्यञ्जितम् ॥ २१ ॥

एवमिति युष्मकम् उपामन्य निजेन्द्रत्वस्वीकराय प्राथम्य-
त्यर्थः । लज्जादिना श्रीभगवता साक्षादकृतेपि स्वीकारे “मौनं
सम्पत्तिर्लक्षणम्” इति न्यायेन सुरभिः स्त्रयमेवाभ्यषिञ्चत् ॥ इन्द्रः
स्वयमप्रवृत्तः किन्तु तदभिषेकार्थमेव सुरर्षिभिः साकं तत्र
साक्षादागताभिर्देवमातृभिः प्रेषितः यथा भीकृष्णोऽयं भगवान्

कृपाद्विचिन्तः शरणागतवत्सलः विशेषतश्च तत्प्रियजनसङ्गत्या
त्वमागतोऽसि समयोऽयमप्यतिप्रशस्तस्तस्मान्मा भयं कार्षीः महो-
त्सवं भक्त्या विधत्स्विति अतस्तेरेव सदितोऽभ्यषिञ्चादित्यर्थः ।
ऐरावतस्य करेण कृत्वा रत्नकुम्भादिद्वारा उद्धृतैरानीतैः तदीय-
रत्नमयघटयेति विष्णुपुराणे तच्च गजेन्द्रद्वारा तद्विधानात्
सद्यो वाञ्छिततीर्थजललाभाच्च गवामिन्द्रो गोविन्दः तत्पदेनैव
गवेन्द्रताया वाच्यत्वात् “प्रियाञ्ज इन्द्रो गवाम्” इति तदर्थनिर्दे-
शेन तस्मान्नः सूचितत्वात् “इति गोगोकुलपति गोविन्दमभिषिच्य
सः” इति वक्ष्यमाणाश्च पृषोदरादिपाठ इति दाशार्हमिति
दाशार्हत्वेऽपि गोविन्दत्वमुत्कृष्टमित्यभिप्रेतम् ॥ २२-२३ ॥

ततश्च महोत्सवो जगदानन्दकरो वृत्त इत्याह—तत्रेति त्रिभिः ।
तस्मिन् शक्रकुण्डमिति श्रीवाराहतः गोविदकुण्डमिति
स्कान्दतः प्रसिद्धे भीमोवर्जनप्रदेशे आगताः सर्वत्र हेतुः मुदान्विताः
अत इन्द्राद्यापेक्षापि तैर्न कृतेति भावः । तुम्बुरोरादौ निर्देशः
पूर्वं नारदोपि तस्य गाने ज्यैष्ठ्यात् तच्च लिङ्गपुराणे
व्यक्तं श्रीनारदाचार्यं नित्यपार्षदभीगण्डादीनां श्रीवैततेयादिभि-
रिव भगवद्वतारतत्पार्षदप्रवरश्रीनारदस्यैवावतारो गीतादि-
कौतुकेन गन्धर्वादिषु वर्तत इति आदिशब्दात् चित्ररथादयः
यद्वा, तुम्बुरुनारदावादावग्रतो येषां ते गन्धर्वादयः लोकानां
सर्वेषां मङ्गलं तद्भक्तौ दोषं मोक्षाभिसान्धिपर्यन्तम् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ऐरावतकरोद्धृतैः ऐरावतकरगतघटसमाहृतैः प्रमाणास्त-
राविरोधात् ॥ २२-२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतवचनचन्द्रिका ।

ननु, गवादीनामयमिन्द्रोऽस्त्वेषेत्तत्राह—इन्द्रमिति । तत्तदधिकार-
प्रदेन ब्रह्मणा चोदिता वयं त्वामेवेन्द्रमभिषेक्ष्यामः पुरन्दरस्याल-
मिन्द्रतयेति भावः । ननु, देव इन्द्रो भवितुमर्हति नत्वं मर्त्यः
तत्राह—अवतीर्णो इति । भारावतरणाच्च देवानामपि देवस्त्वम्
इति भावः ॥ २१ ॥

इत्थं सुरभिः कृष्णं सम्प्राथ्यात्मनः पयोभिः क्षीरैरभ्यषिञ्चत्
तथेन्द्रोऽपि देवमातृभिरदित्यादिभिश्चोदितः देवैर्मातृभिश्चेति वा

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सुरैः ऋषिभिश्च सहितः ऐरावतकरोद्धृतैरश्वतकरगतघटसमा-
हृतैः प्रमाणान्तराविशेषादेवं व्याख्यातम् आकाशगङ्गायाः
जलैर्दाशार्हं श्रीकृष्णमभिषिक्तवान् गोविन्द इत्यङ्गभावात् अभिधां
चकार गाः पशुः धनं विन्दते लभते इति वा गां स्वर्गमिन्द्रत्वेन
विन्दतीति वा उभयविधशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयत्वाद्भव्यमङ्गलम
करोदित्यर्थः । गाम्भुवं विन्दतीति संज्ञातु स्त्रामाविकीत्याभि-
प्रायः ॥ २२—२३ ॥

तत्रेति । तत्रेत्यादिग्रन्थस्य कृष्णोऽभिषिक्त एतानि इत्यादिः
तुम्बुरुप्रभृतयो हरेर्लोकस्य शृण्वतः संस्मरतश्च मलमपहन्तीति
तथा तद्यथो जगुः सुराणामङ्गना रम्भादयः सम्यङ्ननृतुः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नः इन्द्रं स्त्रामिनं त्वाम् ॥ २१ ॥

सुरभिः आत्मनः पयसा ॥ २२ ॥

दाशार्हं दशार्हकुलतिलकं दाशं सुखादिदानमर्हतीति वा
अङ्गविश्वत् देवमातृभिश्चोदित इन्द्रश्च सुरर्षिभिः सार्द्धमाका-
शगङ्गाया जलैः कृष्णमङ्गविश्वदित्यन्वयः । गोविन्दः गोविन्दो
लामो यस्य सः आलमत इति वा गोविन्द इत्यङ्गभावात्
अभिधानं कृतवाञ्छ ॥ २३ ॥

संननृतुः समीचीनं नृत्यं चक्रुः ॥ २४ ॥

श्रीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

परमगोखोके स्त्रमावत एव नोऽस्माकमिन्द्रं त्वामधुना
मनुष्यलोके प्रचाराय केवलम् अभिषेक्ष्यामः ॥ २१ ॥

उपामन्य निजैन्द्रस्त्रीकाराय प्रार्थयत्यर्थः । प्रचोदितः प्रेरितः
भयात् स्वयमप्रवृत्तैः ऐरावत इति गजेन्द्रद्वारा तद्विधा-
नात् ॥ २२ ॥

गवामिन्द्रो गोविन्दः तत्पदेनैव गवेन्द्रताया वाच्यत्वात्
प्रीत्याज इन्द्रो गवामित्युक्तत्वात् त्वज्ज इन्द्रो जगत्पतेरिति
इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्य सः इति वक्ष्यमा-
णात् ॥ २३—२६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

किञ्च, अनभिषिक्तः शास्त्रत इन्द्रो न भवति अभिषेकस्य
स्वरूपरूपत्वात् अभिषेके तु कृते नान्यः पतित्वं मन्यते अन्यथा
मोहात् यः कश्चिन्मन्यत, ननु, इन्द्राधिकाराभिषेके ब्रह्मा आधि-
कृतः कथमन्येनाभिषेक इति चेत्तत्राह—ब्रह्मणोति । ब्रह्मा स्वयं
लज्जते कथं स्त्रामिनं गवामिन्द्रपदेऽभिषेक्ष्यामीति अयुक्तश्च
भवति अस्माकं तु युक्तं हीनोऽपि महान्तं पतित्वेन वृणुते सम्म-
त्यर्थे ब्रह्मप्रार्थना तेन च प्रेरिता वयं भगवदभिष्टितासु गोषु
स्वर्चोत्कृष्टं हविर्मवेदिति अतः शीघ्रं प्रेरितवान् शीघ्रप्रेरणायाम्
हेतुः अवतीर्णोऽसीति भूमारहरणार्थम् अवतीर्णः शीघ्रं भूमारं

हृत्वा तिरोभवेत् अतः शीघ्रं गवामिन्द्रः कर्त्तव्य इति हीनता
दूषणं तु नास्ति विश्वात्मत्वात् व्यापिवैकुण्ठादयः समागतः
पदान्तरं च प्राप्नोति अत इन्द्रत्वमुचितम् ॥ २१ ॥

एवं प्रार्थनां कृत्वा अभिषेकं कृतवतीत्याह—एवमिति । फल-
रूपमपि देवतात्वेनोपास्य अङ्गीकृते भगवति अङ्गविश्वदिति
सम्बन्धः भगवत अङ्गीकारे दयाहेतुरिति वदन् तस्या अभिषे-
कावश्यतामाह—सुराभिरिति । सुरादिभेतीति सुरभिः देवा एव
तां भक्तयन्ति किं पुनर्देवेन्द्रः अतो भगवन्तं शरणं गच्छतीति
व्याजेनेन्द्राभिषेकं कृतवती अत एव ततः प्रभृतिस्वर्चवेदसिद्धोऽपि
गोवधो निवृत्तः उपपातकत्वं तद्वधे महापातकादङ्गविश्वदित्यङ्गानं
च प्रथमतः आत्मनः पयसा दुग्धेनाङ्गविश्वत् अत एव,
तदिन्द्रियं जातम् इन्द्रं यातीति ततो जलमभिषोकोऽपि जात इत्याह,
जलैरिति । आकाशगङ्गा नित्या या शिशुमारे प्रसिद्धा तन्नित्यं जलं
तत्तरणादेव तारकत्वम् आकाशगङ्गा चोदरत इत्युपपादितम्
ऐरावतो गजः तस्य करः अभिषेके प्रशस्तः तथा सति पुष्कर-
जलत्वमापद्यते तस्मिन्नेपि जलं नोपहतं भवति प्रत्युत पवित्र-
मेव अन्यस्य तत उद्धारोऽशक्य इति तथोक्तम् ॥ २२ ॥

एवं तस्या अभिषेकसमये एकदेशभूता सति देवा ब्राह्मणा
अप्यभिषेकं कृतवन्त इत्याह—इन्द्र इति । सुरर्षिभिः सहित इन्द्रः तैर्वा
यथेष्टं प्रेरितः देवमातृभिः सहितः आदित्यादिभिः अङ्गादिभि-
र्वा सर्वसम्पत्त्या सर्वैरेव सहिता सुरभिरिन्द्रश्च दाशार्हं सेवक-
रक्षयाक्षमं रक्षयापरं वा अङ्गविश्वत् नामान्तरं च चारित-
वतीत्याह—गोविन्द इति । चाङ्गविश्वदिति गवामिन्द्रम् अत्र अमृत-
बीजस्य वकारस्य मध्ये उपादनं भूवादय इतिवत् रत्नप्रत्ययो
नामोपासः रुद्धिजनकत्वेन धात्वर्थस्य गौणत्वापादकत्वात् अतः
अच्छप्रत्ययान्त एव निर्दिष्टः स तु धात्वर्थपर एव भवतीति गोविन्द
इत्येवशब्दः साधुः ननु गवेन्द्र इति, चकारात् इन्द्रेन्द्रः देवेन्द्रः
सुरमीन्द्र इत्यादिनामान्यपि स्वस्वनामपुरस्सरं सर्वभृतानि तेन
व्रजेन्द्रो गोपेन्द्र इत्याद्यपि सम्भवति ॥ २३ ॥

एवं भगवत अभिषेके उत्सववाद्यानि जातानि इत्याह—तत्र-
गता इति । तुम्बुरुः मध्यमः पूर्वमुभयात्मको निरूपित इति तुम्बुरु-
नारदश्च आदित्येवां गन्धर्वा गायकाः विद्याधराः वाक्काः
सिद्धाः अद्भुतप्रदर्शकाः चारणाः पुरुषनर्त्तका एते सर्व एव
भगवतो यथो जगुः ननृतुस्त्वे सर्वेऽङ्गोऽभीष्टं देवं किं गान-
मात्रेणोति चेत्तत्राह—लोकमलापहमिति । सर्वेषां सर्वतुःस्त्रनिदान-
भूतस्मलमेव दूरीकरोति सुराङ्गनाश्च हर्षेणान्विताः सम्यक्
ननृतुः ता हि कृष्णान सह कृष्णरमणौत्सुक्यदेवादिन्द्राश्च भीताः
स्थिताः अधुना इन्द्रत्वे सम्पन्ने भयाभिवृत्ता गमनं चावश्यकं
जातमिति मुदाम्बिता जाताः भावपूर्वकं च नृत्यं कृतवत्यः यथा
च भगवान् वशे भवति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नोऽस्माकं त्वा त्वाम् इन्द्रं ननु कस्याप्लादेशेन स्त्रातयेत्येव
वा तत्राह—ब्रह्मणोति । सदा महाभयविह्वलेनेन्द्रेण स्वसाहाय्यार्थं
गत्वा ब्रह्मानिवेदिनस्तदा जनेनापि भूतपूर्वं स्त्रापराधस्मृत्या

तन्तुषुवुर्देवनिकायकेतवो व्यवाकिंश्चाद्भुतपुष्पवृष्टिभिः ।
 लोकाः परां निर्वृतिमाप्नुवंस्त्रयो गावस्तदा गामनयन् पयोदुताम् ॥ २५ ॥
 नानारसौघाः सरितो वृक्षा आसन्न मधुस्रवाः ।
 अकृष्टपच्यौषधयो गिरयो ऽविभ्रदुन्मणीन् ॥ २६ ॥
 कृष्णो ऽभिषिक्त एतानि सत्त्वानि कुरुनन्दन ! ।
 निर्वैराण्यभवंस्तात ! क्रूराण्यपि निसर्गतः ॥ २७ ॥
 इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्य सः ।
 अनुज्ञातो ययौ शक्रो वृतो देवादिभिर्दिवम् ॥ २८ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
 वैयासिक्यां दशमस्कन्धे श्रीकृष्णाभिषेकोनाम
 सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

भीतेन विमृश्याहमादिष्टा सुरभे त्वत्सन्तानपालकस्य प्रभो-
 क्त्वमतिप्रीतिप्राप्ती भवसि तत् त्वमेव गत्वा कृपासिन्धो तत्रे-
 न्द्रापराधं क्षम्य गवेन्द्रत्वेन तमभिषिञ्च चेति किञ्च ब्रह्माण्ड-
 कोटीन्द्रस्य ब्रह्मरुद्रादिवुर्लभचरणपरिचरणास्य तव गवेन्द्रत्वेना
 ऽभिषेको नामकः अलूत्कर्षः किन्त्वभिषिञ्चतामस्माकमेवोत्कर्षार्थ-
 मस्माकमयं प्रयत्नः । इत्याह-अवतीर्णोऽसीति विश्वात्मज्ञिति विश्वा-
 त्मत्वेन सर्वथैवाहं एव त्वं यदि नावातरिष्यस्तदा अस्माक-
 मेतावद्भाग्यं कथमभविष्यदिति भावः ॥ २१ ॥

पयसा दुग्धेन देवमातृभिरदित्यादिभिः प्रेरित इन्द्रश्चाभ्य-
 विञ्चत् आत्मनो भगवन्निकृष्टदासत्वमननेनाभिषेककर्मण्यभ्यर्हिते
 स्वयमपवृत्तः प्रथमं स्थित एवेन्द्र आसीत् पश्चाददित्यादिभिः
 प्रेरितस्तदावशात्स्वतन्त्रतदधिकारसम्भावन एव अभ्यविञ्चदि-
 त्यर्थः । दाशार्हमिति दाशार्हवशत्वेन जातस्यापि तस्य गोपत्व-
 स्यैव स्पृहणीयत्वाधिक्यात् गाः पशून् विन्दति गां स्वर्गं वा
 इन्द्रत्वेन विन्दति गाः सर्वमकेन्द्रियायार्कवर्कत्वेन विदन्तीति
 वा गोविन्द इत्यभ्यधात् नाम कृतवानित्यर्थः ॥ २२-२३ ॥

देवनिकायेषु केतव इव मुख्या वरुणादयः अद्भुतपुष्प-
 वृष्टिभिर्विशेषेण अवाकिन् आवभूरित्यर्थः । गां पृथ्वीं पयोभि-
 र्दुताम् आर्द्राम मनयन् अकुर्वन्नित्यर्थः ॥ २४-२५ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे विश्वात्मन् ! त्वां त्वां नः इन्द्रमभिषेक्यामः ॥ २१ ॥

सुरभिः स्वसन्तानैः स आत्मनः पयसा अभ्यविञ्चदिन्द्रः
 मोदितः ब्रह्मण्येति श्लेषं सुरभिभिः देवमातृभिरदित्यादिभिश्च
 सह आकाशगङ्गायाः जलैरभ्यविञ्चदित्यन्वयः । गां वेदलक्षणां
 वागीं वेदयते इति गोविन्दपदवाच्यः प्रथमत एव "गौरेण

[२२४]

भवनो वागी तां च वेदयते भवान् । गोविन्दस्तु ततो देव
 मुनिभिः कथ्यते भवान् । इति हरिवंशस्यवचनात् पृषोदरा-
 दित्वात्साधुः सुरभिरिन्द्रश्च गाः धनभूताः गोपालतया गां
 स्वर्गं वेन्द्रत्वेन विन्दतीति कृत्वा गोविन्द इत्यभ्यधात् अभिधां
 चकार सुरभ्या गवां स्वामी त्वमतो गोविन्दोऽसीत्युक्तः इन्द्रेण
 स्वर्गस्य गोपदवाच्यस्य स्वामी त्वमतो गोविन्दोऽसीत्युक्त इति
 फलितार्थः ॥ २२-२४ ॥

भाषा टीका ।

हे विश्वात्मन् ! आपने गौ को रूप धारण करिबे चारी
 भूमिको मार दूर करिबे कौ अवतार लीनो है तासों ब्रह्मा जी
 की प्रेरणा ते हम आपको अपने इन्द्रपने को अभिषेक करेंगे ॥ २१ ॥

श्रीशुक्र उवाच ।

श्रीशुक्रदेवजी बोले, कि—ऐसे श्रीकृष्णते प्रार्थना करके
 सुरभि अपने दुग्धते प्रभु को अभिषेक करत भई । तथा
 अदिति प्रभृति देव मातान की प्रेरणाते देवर्षीन के सहित
 इन्द्र, ऐरावत की सुंदते लाये भये आकाश गंगा के जलनते
 दाशार्हवशी श्रीकृष्णचन्द्र को अभिषेक करतो भयो, और
 प्रभुको गोविन्द ऐसो नाम धरत भयो ॥ २२-२३ ॥

जहां आपको गोविन्दाभिषेक भयो वा जगै तुंबुरु नारद
 सों आदि लेके गन्धर्व विद्याधर सिद्ध चारण सब आवत
 भये, और लोकन के मजन कौ दूरि करिबे चारे हरि के
 विमल यश कौ गावत भये, और आनंद युक्त देवांगना नख
 करत भई ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषांशदीपिका ।

देवनिकायेषु केतव इव दर्शनीया मुख्या इत्यर्थः । गावो
 गां पृथ्वीं पयोभिर्दुतामार्द्रामनयन् अकुर्वन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभावायदीपिका ।

नानारसौघाः क्षीरादिवाहिन्यः अकृष्टपच्याः कर्षणं विनैव
प्रका ओषधयो व्रीह्यादय आसन् यद्वा अकृष्टपच्या ओषधयो
येषु ते गिरय उन्मथीन् गर्भगतान्मथीन् उन् उद्गतान् बहिः प्रक-
टानविभ्रदविभरुः ॥ २६—२८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीभरस्त्रामिकृतभावायदीपिकायाम्

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

देवनिकायकेतवः वरुणाद्याः पुष्पाणां स्वरूपेण वृष्टीना-
मपारमित्यनेन च अद्भुताभिः पुष्पाणां वृष्टिभिर्वापयामासुः परां
यतोऽतिशयिता नान्यास्ति ताम् ॥ २५ ॥

नानारसेत्यादावेवं श्रेयं पूर्वं वृन्दावने यद्यद्वैशिष्ट्यमासीत्
तत्सद्व्यधुनाऽधिकतया तत्र भूत्वा त्रैलोक्यमपि व्याप्नोदिति
अकृष्टपच्यौषधय इति मध्ये सुप्लुक् छान्दसः सन्धिर्वा ॥ २६ ॥

नच केवलं—गुणा एव सम्पन्नाः स्त्रामाविकदोषा अपि
विनष्टा इत्याह—कृष्ण इति । एतानि प्रसिद्धानि सत्त्वानि निस-
र्गतः जातिस्त्रभावेन क्रूराणि परस्परं हिंसापरायण्यपि अहि-
नकुलादीनि सर्वाणि सर्वभूतान्येव निर्वैराणि मित्राणीवा-
भवन् “जायमाने जनार्दने” इतिवत्तदानीमिति श्रेयं वृन्दावने
तु सर्वदैवेति विशेषः । हे कुरुनन्दनेति तस्य तवानुमोदनेन हे
तातेति परमाश्चर्येण प्रेमवैवश्येन वा पुनः पुनः सम्बोधनम् ॥ २७ ॥

सः अपराध्यपि श्रीभगवता स्वीकृतोपचारः गोगोकुलपति-
त्वेन स्वत एव तं गोविन्दमभिषिच्येति तेन तस्य नातिशयः
किन्तु तेन कर्मणा लोकस्यैव स्वस्यैव हितं चकारेति भावः
तस्य हितमेव दृश्यति—ततः श्रीगोविन्देनानुज्ञातः सन् पूर्वं
तदपराधित्वात् प्रायस्त्वक्तोऽपि पुनर्देवादिमिद्वृतः स्वीकृतो
भूत्वा दिवं ययाविति लीलैश्च सखिभिः स्थानवेषादिवैशिष्ट्येनैव
ज्ञातत्वात् दूरतो वा निहृत्य दृष्टत्वात् पश्चाद्वै व्रजे कायितेति
श्रेयम् इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्येति गोगोकुलयोस्तदी-
शितव्ययोर्निजेशितृत्वेन तस्य ज्ञान एव सुखचमत्कारात् । पात्रो-
त्तरखण्डे तु —

“गोपवृद्धाश्च गोप्यश्च दृष्ट्वा तत्र शतकतुम् ।

तेन सम्पूजिताश्चैव प्रहर्षमतुलं ययुः” ॥ इति

श्रीनन्दयशोदादीनामपि तत्रागमनं वर्णितं तत्तु विविक्त उप-
सङ्गम्येति विरोधात् कल्पान्तरे श्रेयम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

उन्मथीन् उद्गतान् मथीन् ॥ २६—२८ ॥

इति श्रीभागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमद्वीरराघवत्चार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तमिति । देवसङ्घेषु केतव इव दर्शनीयाः मुख्या इत्यर्थः अद्भुताभिः
पुष्पवृष्टिभिरमिताऽर्वाकिरन् त्रयो लोकाः परां निर्वृतिमानन्दं प्रापुः
गात्रो गां पृथ्वीं पथोभिः क्षीरैर्द्रुतां चिकामनयन् चक्रुः ॥ २५ ॥

सरितो नानारसौघाः क्षीरादिवाहिन्यो बभूवुः वृक्षास्तु
मधूनि स्तवन्तीति तथाभूता ओषधयस्त्वकृष्टपच्याः कृषिं विनैव
व्रीह्यादयः फलिता आसन् इत्यर्थः । सन्धिरार्षः । यद्वा, अकृष्ट-
पच्याओषधयश्चेति कर्मधारयः यद्वा अकृष्टपच्या ओषधयो येषु ते
गिरयः उन्मथीन् उद्गतान् बहिः प्रकाशान्मथीनिविभ्रदविभरुः ॥ २६ ॥

तदा हे कुरुनन्दन ! कृष्णोऽभिषिक्ते सतीन्द्रे कृते सतीति
भावः । एतानि स्त्रभावतः क्रूराण्यपि सर्वाणि भूतानि सर्व-
व्याघ्रादीनि हे तात ! वैररहितान्यभवन् ॥ २७ ॥

स इन्द्र इत्यं गवां गोकुलस्य नन्दव्रजस्य पतिं गोविन्द-
मभिषिच्येत्युक्तार्थोपसंहारः तेनाभ्यनुज्ञातः कृष्णाधीनस्त्राधि-
कारो भूत्वेति तात्पर्यं देवादिभिः परिवृतो दिवं स्वर्गलोकं
प्रति ययौ ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवत्चार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देवनिकायानां केतवः अष्टाः गां भूमिं पयसा द्रुतां परि-
प्लुताम् अनयन् प्रापयामासुः ॥ २५ ॥

मधु मधुरसं स्तवन्त्यः उन्मथीन् अविभ्रन् भृतवन्तः ॥
॥ २६—२८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

(विजयध्वजरीत्या पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

निर्वैराणीति सर्वभूतान्येव तदानीमिति शेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भे

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इन्द्रत्वे जाते सर्व एव स्वर्गलोकः समागतः तदा
देवसमूहे ये केतव इवोजताः देवोत्तमाः ब्राह्मादयः मन्त्रा
वेदा वा तं भगवन्तमिन्द्रं तद्युवः अत एव वेदे इन्द्रो
महान् स्तूयते भगवानिन्द्रो जात इति ननु प्राकृतानां
मिन्द्रत्वे आधिदैविकेपि अर्द्धेन्द्राणि जुहोतीति नोपपद्यते इन्द्रत्वेन

भीमवृद्धमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अर्द्धता भगवत्त्वेन तु सर्वत्वम् अद्भुतपुष्पवृष्टिभिश्च विशेषेण
अवाकिरन् पुष्पवृष्टिं कृतवन्तः एवं दिविष्ठानां वाचनिकं
कायिकं चोक्तम् । मानसिकमाह—सर्वे लोकाः परां निर्वृति-
माप्नुवन्ति । त्रयोऽपि लोकाः परमानन्दं प्राप्ताः तदा गावः अन्तः
रसपूणाः बहिरपि रसं त्यक्तवत्य इत्याह—गावः तदा गां पृथिवीं
पयोद्रुतां पयसा पिच्छिन्नामनयन् कृतवत्यः ॥ २५ ॥

सरितश्च नानारसानां घृतादीनामोद्यो वासां तादृशो जाताः
वृक्षाश्च मधुच्युतः ओषधयः व्रीह्यादयः कर्षणव्यतिरेकेणैव
पक्वा जाताः अकृष्टपण्याश्च ता ओषधयश्च गिरयः पर्वताश्च
स्नाप्यन्तरस्थितान् मणीन् वसुजन् ॥ २६ ॥

एवं स्थावरजङ्गमानां सर्वेषामेवोत्सवो निरूपितः, तमुपसं-
हरन् पूर्वोद्देश्यः भगवति इन्द्रे वैकुण्ठस्यमाह—कृणोऽभिषिक्ते
इति । सदानन्दे अभिषिक्ते सति स हि सर्वानभिषिञ्चति स्नान-
न्देन यदि सोऽप्यभिषिक्तः सर्वास्तदा महदाश्चर्यं जातमिति
एतानि परिदृश्यमानानि सर्वाण्येव निसर्गतोऽपि क्रूराणि शाश्व-
तिकविरोधयुक्तानि अपि निर्वैराग्यमभवन् तदा शुक्रस्तामषां
प्राप्तः पशून् पश्यन्नाह—एतानीति । कुरुनन्दनेति सम्बोधनं विश्वा-
सार्यं सङ्गशोत्पन्नस्यैव विश्वासो भवतीति, तातेति सम्बोधनं
स्नेहसूचकं तेनाप्रतारणापि सूचिता ॥ २७ ॥

एवमभिषेकमहोत्सवमुक्त्वा अभिषेककर्तुः स्वर्गप्राप्तिमाह-
इतीति । पूर्वं गोकुलपतिमित्यमुना प्रकारेण गोविन्दं कृत्वा अभि-
षिञ्च्य स प्रसिद्धः भगवदनुगृहीतो वा भगवतैवानुज्ञातो देवा
दयोऽत्र स्थास्यन्तीति सान्निध्यं तैर्वृतः सन् दिवं ययौ भगवांस्तु
स्नानेन एव वर्तत इति नात्र प्रत्यापत्तिः कर्तव्या ॥ २८ ॥

इति भीमद्वागवतसुबोधिनीयां भीमवृद्धमहात्मज-
भीमवृद्धमदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे
चतुर्विंशोऽध्यायविवरणम् ॥ २४ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

नानारसौघाः क्षीरादिवाहिन्यः अकृष्टपण्याः कर्षणं विनैव
पक्वा ओषधयो यत्र ते गिरयः उन्मणान् उरुकृष्टान् मणीन् अवि-
भ्रन् अविमरुः ॥ २६ ॥

एतानि भूतानीति शेषः ॥ २७—२८ ॥

इति साराथ्यदर्शिनीयां हर्षिणाम् भक्तचेतसाम् ।

दशमे सप्तविंशोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २७ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देवनिकायेषु केतव इव दर्शनीयाः मुख्याः ब्रह्मशिवादयः
तं श्रीगोविन्दं तुष्टुवुः अद्भुतपुष्पवृष्टिभिः व्यवाकिरन् विविधः
प्रकारैः अवाकिरन् त्रयो लोकाः परामुत्कृष्टां निर्वृतिमानन्द-
मवाप्नुवन् प्रापुः गां पृथ्वीं पयोभिर्द्रुतामार्द्रामनयन् चकु-
रित्यर्थः ॥ २५ ॥

सरितः नानारसौघाः क्षीरादिवाहिन्यः आसन् मधूनि
स्ववन्तीति ते तथा वृक्षा आसन् अकृष्टपण्याः कर्षणं विनैव
पक्वा ओषधयो व्रीह्यादयो येषु ते गिरयः गर्भस्थानपि उन्न-
उद्गतान् बहिः प्रकटान् मणीन् अविभ्रन् अविमरुः ॥ २६ ॥
एतानि भूतानि ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति भीमद्वागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्तविंशोऽध्यायप्रकाशः ॥ २७ ॥

भाषा टीका ।

देवतन में मुख्य जे हैं ते श्रीकृष्णचन्द्र की स्तुति करत
भये, अद्भुत पुष्पन की वर्षा करत भये, वा समें तीनों लोक
परम आनन्द कूं प्राप्त होत भये और गायें दूधतें भरती कों
भिजोवत भई ॥ २५ ॥

नहीं अनेक प्रकार के रसन कूं बहावत भई और वृक्षन
में ते मधु की धारा चुवति भई विना जोते खेत आपही
पकत भये, पर्वत जे हैं ते उत्तम २ मणीन को धारण करत
भये ॥ २६ ॥

हे कुरु नन्दन ! हे तात ! श्रीकृष्ण के गोविन्दाभिषेक
भये पै, स्वभावही ते क्रूर जो सिंह व्याध्यादिक जंतु है ते
सब परस्पर में वैर को त्यागत भये ॥ २७ ॥

या प्रकार गौ और गोकुल के पति श्रीकृष्णचन्द्र कों
गोविन्दाभिषेक करिके आपकी आज्ञा पायके इन्द्र देवतन सहित
स्वर्ग कूं जातो भयो ॥ २८ ॥

इति भीमद्वागवत दशमस्कन्ध में सप्तविंशवे अध्याय की,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ २७ ॥

इति भीमद्वागवते महापुराणे दशमस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

—○:~:○—

श्रीशुक उवाच ।

एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
स्नातुं नन्दस्तु कालिन्द्या द्वादश्यां जलमाविशत् ॥ १ ॥
तं गृहीत्वाऽनयद्भृत्यो वरुणास्यासुरोऽन्तिकम् ।
अविज्ञायासुरीं वेलां प्रविष्टमुदकं निशि ॥ २ ॥
चुक्रुशुस्तमपश्यन्तः कृष्णारामेति गोपकाः ।
भगवांस्तदुपश्रुत्य पितरं वरुणाहृतम् ।
तदन्तिकं गतो राजन्! स्वानामभयदो विभुः ॥ ३ ॥
प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशं लोकपालः सपर्यया ।
महत्या पूजयित्वाऽऽह तद्दर्शनमहोत्सवः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अष्टाविंशे ततो नन्दानयनं वरुणालयात् ।
चैकुण्ठदर्शनं चाथ गोपानामनुवर्ष्यते ॥
गोवर्धनं समुद्धृत्य वशे कृत्वाऽमरेश्वरम् ।
नन्दानयनतः कृष्णो वरुणं च वशेऽनयत् ॥ १ ॥
कलामात्रायां द्वादश्यां पारणादराभिनिवेशेनासुरीं वेला-
मविज्ञायारुणोदयात्पूर्वमेव शास्त्रबलेन निश्चुदकं प्रविष्टं तद-
नभिज्ञो वरुणस्य भृत्योऽनयदिति, तथा च शास्त्रम्—
कलार्थी द्वादशीं हृष्टा निशीथादूर्ध्वमेव हि ।
आमघ्याहाः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशासनात् ॥
इत्यादि. वक्ष्यति च वरुणः, “मजानता मामकेन” इति भगवद्धर्म-
मजानतेत्यर्थः ॥ २ ॥
स्वानां भगवद्धर्मपराणामभयदो मा मैष्टेत्यभयं ददत् ॥ ३ ॥
सपर्ययाऽहंशो ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीविगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रसङ्गादद्भुतचरितमेवानुवर्णयन् आदौ ऐश्वर्यमदानर्थतामेव
दर्शयन् इन्द्रस्यैव वरुणस्यापराधं वक्तुं तत्प्रसङ्गमारभते—एका-
दश्यामित्यादिना मुदमिन्त्यनेन । एकादश्यां वृद्ध्या द्वासेन वा किञ्चि-
न्मात्रनिष्क्रान्तायां तस्यां षट्पहरावेव तदद्यतनकालं व्याप्तेत्यर्थः ।
द्वादश्यां पारणाह निःक्रान्ते किञ्चित् द्वादश्यादिप्रहरद्वयावसर-
तदद्यतनकाल इत्यर्थः । किञ्च सम्भक् भमितोऽर्चयित्वा परम-
भगवताभयत्वेन यथाविधि सजागरणपूजाविशेषं कृत्वेत्यर्थः ।

जनैः भक्तैरर्घ्यते अतृप्ततया नित्यं भक्त्यर्थं याच्यत इति तथा तमे-
इति परमकृतार्थस्यापि तस्य निराहारत्वेन समभ्यर्चने हेतुः
अत एव कालिन्द्यां भगवद्भक्तिविवर्धन्यां स्नातुं जलमाविशत्
तुशब्देनान्यो नाविशत् किन्तु गृह एव सस्नाविति व्यञ्ज-
यित्वा तस्य यमुनास्नानाग्रहं बोधयति ॥ १ ॥

असुर इति जात्यैव वैष्णवधर्माश्रयमुक्तं तथाऽऽसुर्यां वेलायां
जलरक्षणे बलिष्ठस्य तस्यैव योग्यत्वं च दर्शितं वरुणस्य
भृत्य इति तस्यापि दोषापत्तिः अवज्ञाय अनादृत्य ॥ २ ॥

चुक्रुशुरित्यर्थकम् । गोपकाः महाराजस्य तस्य चतुर्वि-
रत्नका जनाः ॥ तत्क्रोधनं दूरगोपि उप समीप एव भुत्वा पितरं
वरुणाहृतं च ज्ञात्वेति शेषः तदन्तिकं गतः तत्र कैमुत्वेन
हेतुः विभुर्व्यापक इति स्वानां गोपज्ञातिमात्राणामभयदः
किम्पुनः पितुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

हृषीकेशं सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तकम् इतीन्द्रियवृत्त्वगोचरमपि प्राप्तं
वीक्ष्य निकटमागतं ज्ञात्वेत्यर्थः । ततश्चोपव्रज्येति श्रेयं लोकपाल
इति महासपर्यया सामर्थ्यं द्योतितं ततस्तदैव लोकपालत्वं सफलं
वृत्तमिति च. तद्दर्शनेन महानुत्सव आनन्दो यस्येति तादृश-
पूजने हेतुः, एतदुक्तं भवति; पूर्वं श्रीभगवतो बुर्जनानुचरं
तस्मिन् क्रोध एव जातः सङ्कल्प तु तं समयतायामपि नाति-
व्यग्रं सदयद्वज्रतितथोपव्रजन्तं च हृष्टा निश्चितस्वामीष्ट-
लाब्धितया तस्य तत्र सुमावलितवृष्टिर्जाता ततश्च तस्य
तद्दर्शनमहोत्सवो जातः ततश्च स्तुतिपूजादिकं तेनारब्ध-
मिति ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—५ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचाचर्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ वरुणादूताहृतनन्दानयनस्त्रलोकप्रदर्शनात्मकं कर्मानुव-
र्णयत्पञ्चाविंशेन-एकादश्यामिति । कदाचिन्नन्द एकादश्यां निरा-
हारो जनार्दनं सम्यगभ्यर्च्य कलामात्रावशिष्टायां द्वादश्यां पार-
णाभिनिवेशेनासुरीमसुरसञ्चारसहचरितां वेलाभर्द्धरात्ररूपामभि-
ज्ञायैव तदा स्नातुं कालिन्ध्याः यमुनायाः जलमाविवेश प्रविष्टः ॥ १ ॥
तं निश्युदकं प्रविष्टं नन्दं वरुणस्य भृत्यः असुरो गृहीत्वा
वरुणस्य समीपमनयत् ॥ २ ॥

ततः प्रभाते तं नन्दमपश्यन्तो गोपाः हे कृष्णाराम! इति चुकशुः
रुदुःभ्राजुहावुर्वा तदा भगवांस्तदाकोशनं वरुणाहृतं नन्दं च
श्रुत्वा स्नात्वा चेत्येषः । हे राजन्! स्नानामभयदः विभुः समर्थः ।
हेतुगर्भमिदम् एवंविधत्वात्तस्य वरुणस्यान्तिकं गतः ॥ ३ ॥

तदा लोकपालो वरुणः स्वान्तिकं प्राप्तं कृष्णमवलोक्य तस्य
दर्शनेमेव महानुत्सवो यस्य तथाभूतो महत्या सपर्यया पूजया-
साधनेन पूजयित्वाऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मकजनानुकम्पार्थोऽयमवतारो नात्मार्यम् इति दर्शयितुं
वरुणपाशाञ्जन्दगोपमोचनं नन्दादीनां स्वलोकप्रदर्शनञ्च कथ-
यत्यस्मिन्नध्याये, शुक इति । तत्र वरुणपाशग्रहणं कथं नन्दस्या-
ऽभूदिति वक्तुमारभते-एकादश्यामिति । त्रतन्नाहारो नास्तीति
निराहारः ॥ १ ॥

आसुरीं वेलां निशीथकालम् ॥ २ ॥

वरुणभृत्येनाहृतमपि वरुणाहृतमिति ध्वनं वरुणस्य स्वामि-
त्वात् भृत्यापराधे स्वामिनो दण्ड इति यथा तथा युज्यत
इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एकादश्यां स्वरूपमात्रैकादश्युपलक्षितषट्प्रहरतदुत्तरतद-
द्यतनकालं व्याप्येत्यर्थः । द्वादश्यां पारणाऽनिक्रान्तकिञ्चि-
द्द्वादश्यादिप्रहरद्वयारब्धतद्यतनकाल इत्यर्थः । तुशब्देनान्यो
नाविशदिति व्यज्य । तस्य तादृशभगवद्धर्मतत्त्वज्ञतां बोधयति
अवज्ञाय अनाहत्य तत्कोशनमुपश्रुत्य पितरञ्च वरुणाहृतं
विज्ञायेति शेषः ॥ १—४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पञ्चाविंशे तु वरुणाञ्जन्दं मोचयिता हरिः ।
ततः सर्वांस्त्रैकुण्ठे नेष्यतीत्युच्यते फलम् ॥
अभिषेकश्च तैर्दृष्टो देवाः स्तोत्रादिकं श्रुतम् ।
ज्ञाते देवोत्समत्वे तु द्रष्टव्यं पौरुषं परम् ॥
अन्यथा नन्दविज्ञानं भवेत्यर्थवसायि तत् ।

[२२५]

अतस्तं निग्रहो वाच्यो वरुणस्तेन सेवकः ॥

कालाद्युपासकश्चेत्स्यात् भगवत्सेवकः कश्चित् ।

ततः क्लेशमवाप्नोति कृष्णादेव च मुच्यते ॥

ततो माहात्म्यविज्ञानं पूर्णं तस्य भविष्यति ।

ततश्चिन्तनमात्रेण भगवान् स्वपदं नयेत् ॥

भगवतः सम्पूर्णमाहात्म्यज्ञानार्थं निरुद्धानां वैकुण्ठे गमन-
मुच्यते तदर्थं प्रथमं धर्मबुद्ध्या मर्षादायां प्रवृत्तस्य सर्वथा
भगवन्तमभजतो नन्दस्यानर्थसम्बन्धमाह-एकादश्यामिति ।
स हि विष्णुव्रतपरायणः धर्मनिष्ठश्च अन्यस्य माहात्म्यज्ञानं
न स्यादिति तथोच्यते माहात्म्यज्ञापनार्थमेव नयनम्
अतो न वरुणो निगृहीतः एकादश्यां निराहारः सन्
जनार्दनं मोक्षदातारं सम्यगभ्यर्च्य नन्दः व्रते स्वधर्ममपि कर्तुं
वैष्णवं पक्षमाश्रित्य वैदिकपक्षं त्यक्त्वा अर्द्धरात्रसमये द्वादश्यां
जातायां कालिन्ध्यां प्रवाहमध्ये जलमाविशत्—

“मुहूर्तांश्चावशिष्टायां द्वादश्यां पारणं प्रति ।

निशीथात्सम्यगुत्थाय क्रियाः कुर्याद्यथोचितम् ॥

अग्निहोत्रादिकर्माणि तथा नैमित्तिकानि च ।

आमध्याह्नात् क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुचोदनात्” ॥

इति वैष्णवधर्मविश्वासात् स्नातुं प्रवृत्तः ॥ १ ॥

तदा रक्षको वरुणस्य सेवकः अन्यायं करोतीति मत्वा
वैष्णवधर्मोपरिज्ञानात् तं बध्वा नीतवानित्याह-तं गृहीत्वेति ।
वरुणस्यैव भृत्यः वरुणस्यान्तिकमनयत् तस्य नयने अभि-
प्रायमाह-अविज्ञायेति । सा हि आसुरी वेला यस्तत्र धर्मं
करोतीति तदसुरगामि भवतीति इममर्थं नन्दः अज्ञात्वा जले
प्रविष्ट इति विज्ञायानयत् वस्तुतः अयमपि न जानाति तदग्रे
वक्ष्यति वरुणः अजानतेति ॥ २ ॥

ततस्तं मोचयितुं सर्वे गोपालाः चुकशुः-कृष्णारामेति ।
अकस्माज्जले प्रविष्टः पश्चान्न दृष्ट इति तं नन्दमपश्यन्तः सर्वा-
वस्थासु सर्वकार्येषु चोपायान्तरमलभमानाः भगवन्तमेव विज्ञा-
पयन्ति अतो गोपकाः अल्पा गोपाः तदा भगवान् गृह एव
स्थितः शयानः दूरादेव कृष्णारामेति वचनमाकर्ण्य पिता वरु-
णेन हृत इति स्नात्वा इत एव वरुणान्तिकं गतः प्रायेणोक्त्वा
गतः अन्यथा महद्भयं स्यात् भगवाञ्जिरोधलीलामेतदर्थं कृत-
वान् यत्सर्वकर्मसु स्वयं प्रविष्टः तानि कर्माणि स्वकर्माणि कृत्वा
तेभ्यस्तान्मोचयति अन्यथैवं न कुर्यात् तत्साधनदशायां फलदशायां
च वक्तव्यम् भावश्यकफले पूर्वकृते कर्मणि सति कर्मणो-
निवृत्तत्वात् प्रवेशः सम्भवतीति अतो वरुणास्यान्तिकं स्वयमपि
गतः अन्यथा वरुणमेवाऽऽकारयेत् नन्दं वा आकर्षेत् माहात्म्यं
च ज्ञापनीयम् अतः स्वयमेव गतः राज्ञिति सम्बोधनं राज-
धर्म एतादृश इति ज्ञापयितुम् अनुपेक्षणीयाः सेवकाः इति । किञ्च,
स्नानामभयदः यदि शीघ्रं न गच्छेत् इदानीं मत्कानां भयं न निवर्तेत
विभुरिति सर्वप्रकारेणापि सर्वं कर्तुं समर्थः न हि भूमा-
ववतीर्णः अत्रैव किञ्चित्करोति नान्यत्रेति अन्यथा लीलाया
अन्ते तान् वैकुण्ठे न नयेत् अवतारान्तरवत् अतः कृष्णः सर्वत्र
सर्वसामर्थ्ययुक्तः ॥ ३ ॥

ततो यज्ञातं तदाह-प्राप्तं वीक्ष्येति । ननु, पूजात्र न वक्तव्या

श्रीमद्वत्सभाचार्यकृतसुबोधनी ।

मोक्षयितुमेव गतः अपकारिगृहे च पूजा न ग्राह्या अतः कथं पूजां कृतवानित्याशङ्क्याह—प्रकर्षेणाप्तं समागतं भगवन्तं वीक्ष्य पूजयामास तत्र हेतुः, हृषीकेशमिति । इन्द्रियाधिपतिरयं यदि न पूजयेत् तल्लोकभोगः पश्चात्तस्य न स्यात् अनिर्वादिता भोगे दोषश्च स्यात् यथा देवेश्विन्दुः एवं दैत्येषु वरुणाः यद्यत्रैव तां भिषं गृहीयात् दैत्या न हता भवेयुः अतस्तत्रैव गत्वा गृहीतवान् अन्यथा भिषसत्ताके जाताः पदायाः भगवद्भक्तानां शुद्धिहेतवो भवेयुः, जीवास्तु त्रिविधा एव देवमानुष्यदानवा इति तत्र मानुष्या आकृत्या देवोऽभिषेकेण दैत्येश्वरपूजां च गृहीतवान् अतस्तस्मिन् समये सर्वमेव पुष्ट्यपयोगिफलसाधकं च भवति तस्य सर्वस्वनिवेदनपूर्विकां पूजामाह—लोकपालः सपथयेति । स हि सर्वेषामेव दैत्यानां लोकान् पाति अतः स्वस्य यावती सपथा पूजा सामग्री ततोऽप्यधिका कृता अग्रे जायमानमपि भोगं मध्ये निवेश्य पूजां कृतवान् तदाह, महत्येति । न केवलं कायिकीमेव सेवां कृतवान् किन्तु वाचनिकीमपि “मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपम्” इति मानसिकं तत्रैव प्रवेशयतीति वक्ष्यमाणमाह—किञ्च, तस्य दर्शनेनैव महानुत्सवो यस्य समागते महानाहादः मानसिकी पूजा स्तुतिशोभः स्तुतिं कुर्यात् भगवद्गुणवर्णनम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

अष्टाविंशोऽभवन्नन्दाहरणं वरुणस्तुतिः ।

गोपानां विस्मयौत्सुक्यं ब्रह्मवैकुण्ठदर्शनम् ॥

इन्द्रस्यागश्च तत्त्वान्तिमुक्त्वा स्वस्मृतिमागते ।

वरुणस्यापि ते वक्तुमाह लीलान्तरं मुनिः ॥

जलमाविशदित्यरुणोदयादपि पूर्वं कलामात्रावशिष्टायां द्वादश्यां पारणाप्राप्त्यर्थं शास्त्राज्ञावलेनैवेति ज्ञेयं, तथा च शास्त्रम्

कलाद्धी द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्द्ध्वमेव हि ।

ग्रामध्याहाः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशासनात् ॥

इति ॥ १ ॥

वरुणस्य भृत्योऽसुरः वरुणस्वान्तिकम् अनयत् तत्र हेतुः आसुरीं वेलाभविज्ञाय उदकं प्रविष्टमित्यज्ञानेनैव तस्मिन् दोषकल्पनं श्रीनन्देन तु शास्त्राज्ञावलेनैवोदके प्रविष्टत्वात् अत एवाग्रे वक्ष्यते “मजानतः मामाकेन मूढेन” इति ॥ २ ॥

गोपकाः स्नानार्थं रात्रौ गतस्य तस्य रक्षकाः तत् क्रोधनम् उपश्रुत्य तदानीं दूरतः पुष्पशय्यायां शयानोपि निकट एव श्रुत्वेति तस्य सर्वदेशवर्त्तित्वात् पितरं वरुणाहृतं ज्ञात्वेति शेषः तदानीमेव रक्षकगोपानां निकटमेत्य क म तातो निममज्जेति (पृ) दृष्ट्वा तत्रैव तटात् सकपं निमज्ज्य तदन्तिकं वरुणान्तिकं गतः स्नानाभयदः ततः सकाशात्तदानीय ज्ञातीनामभयं दास्यन्ति ॥ ३-४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अष्टाविंशोऽध्याये वरुणलोकाच्छ्रीनन्दानयनं ब्रह्महृदे गोपानां परमभामदर्शनं च वर्णयति—एकादश्यामिति—

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्याशतानि च ।

अन्नमाभित्य तिष्ठन्ति सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥

रटन्तीह पुराणानि भूयो भूयो वरानने ।

न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे ॥

एकादशीव्रतं यस्तु भक्तिमान् कुरुते नरः ।

स याति परमं स्थानं यत्र देवो हरिः स्वयम् ॥

इत्यादिशास्त्राज्ञया एकादश्यां नन्दो निराहारः जनार्दनमभ्यर्च्य द्वादश्यां यदा व्रतं तत्पारणं त्रयोदश्यां भवति “त्रयोदश्यां तु पारणम्” इत्यादिवचनात् एकादशीव्रतपारणं तु द्वादश्यामेव “न द्वादशीमातिक्रमेत्” इत्यादिवाक्यात् इत्थेन निर्णयवित् कदाचिदल्पायां द्वादश्यां पारणायै—

“कलाद्धी द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्द्ध्वमेव हि ।

ग्रामध्याहाः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशासनात्” ॥

इति शास्त्रबलेन निशीथात्कलाद्धीदित्योदयपर्यन्तकाले एव ग्रामध्याह्निक्रियासमाप्तिकाम आसुरीं वेलाभविज्ञाय निशीथादुपरि द्वादश्यां स्वातुं कालिन्द्याः जलमाविशदित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमासुरीं वेलाभविज्ञाय निशि उदकं प्रविष्टं श्रीनन्दं गृहीत्वा वैष्णवधर्मानभिज्ञो वरुणस्य भृत्योऽसुरः वरुणान्तिकं मनयत् ॥ २ ॥ ३ ॥

लोकपालो वरुणः सपथयाऽहंयेन ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

ॐ वरुणपूजिताय नमः ।

श्रीशुकउवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—नन्दबाबा ने एकादशी के दिवस निराहार व्रत कर्यो और जनार्दन भगवान् को पूजन किया और द्वादशी के दिन अरुणोदय तें पहिले स्नान करिबे कुं श्रीकालिन्दीजी के जलमें प्रवेश करत भये ॥ १ ॥

नन्द बाबा ने आसुरी वेला नहीं जान के रातिमें जल में प्रवेश किया तातें वरुण को भृत्य (सिपाही) असुर जोहो सो नन्द बाबा कुं पकरि के वरुण के समीपले जात भयो ॥ २ ॥

बाबा को नहीं देखि के साथ के गोप “हे राम हे कृष्ण” ऐसैं चिल्लामन लगे । वा बात कों भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र ने सुनी, कि—पिता कों वरुण को नोकर पकरि ले गयो, तब हे राजन् ! अपने जनन कों अभय देन वारे प्रभु वरुण के समीप जात भये, ॥ ३ ॥

लोकपाल श्रीवरुणजी श्रीकृष्णचन्द्र कों देखि के बड़ी भारी सामग्री तें पूजा करि के श्रीकृष्ण के दर्शन तें बड़े उत्सव कों प्राप्त होय के श्रीकृष्ण तें बोलत भये ॥ ४ ॥

वरुण उवाच ।

अद्य मे निभृतो देहोऽद्यैवार्योऽधिगतः प्रभो ! ।

* (अक्ष्णोर्वाचश्च साफल्यं तव मे दर्शनादिभो !)

(१) त्वत्पादभाजो भगवन्नवापुः पारमध्वनः ॥ ५ ॥

नमस्तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्मने ।

न यत्र श्रूयते माया लोकसृष्टिविकल्पना ॥ ६ ॥

अजानता^(२) मामकेन मूढेनाकार्यवेदिना ।आनीतोऽयं तव पिता^(३) तद्भवान् क्षन्तुमर्हति ॥ ७ ॥

(४)ममाप्यनुग्रहं कृष्ण! कर्तुमर्हस्यशेषदृक् ।

गोविन्द! नीयतामेष पिता ते पितृवत्सल! ॥ ८ ॥

(५)(प्रजा वयमनुग्राह्यास्तापराधा अपि प्रभो !) ॥ ० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अद्यैवानीं मे मया देहो निभृतो धृतः यदा त्वद्दर्शनं जातं तदैव देहसाफल्यं प्राप्तमित्यर्थः । यद्वा, निभृतः पूर्णमनोरथ इत्यर्थः । किञ्च, अद्यैवार्योऽधिगतः सर्वरत्नाकरपतिनापीतः पूर्वं नैवविद्योर्थः प्राप्त इत्यर्थः । किञ्च, संसारोपि निवृत्त एवेत्याशयेनाह-त्वत्पादभाज इति । अध्वनः पारं मोक्षम् ॥ ५ ॥

भगवते निरतिशयैश्वर्याय ब्रह्मणे पुण्याय परमात्मने सर्वजीवनियन्त्रे तत्र हेतुः न यत्रेति लोकसृष्टिं विकल्पयति या माया सा यत्र न श्रूयते अविद्यमानेव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अजानता मूढत्वेन त्वत्पिताद्वरुणं यत्कृतं तदिति ॥ ७ ॥

नन्दं विमुच्य समर्पयति-गोविन्देति ॥ ८-९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रभो, हे जगदीश्वर ! इति परमशौलंभ्यादिकमुक्तं अवापुः अवहेलनेन लोभिते अन्यस्यैः तत्र पूर्णमनोरथ इति पक्षे मे ममेति पूर्णो मनोरथो यत्रेति च व्याख्येयम् । यद्यपि पूर्वस्य हेतुवाक्यमुत्तरार्द्धं तथापि अस्यार्थस्यापि लाभादित्यभिप्रायेणाह-किञ्च, संसारोपीति । यद्वा, नितरां मृतः मुहुर्देहधारणस्य फलमद्यैव सम्यक् लब्धमित्यर्थः । कुतः ? अर्थः परमविचारेणार्थो नाम यः सोऽद्यैव मया प्राप्तः तत्र हेतुः त्वत्पादभाजस्त्वच्चरणकमलं प्राप्तवन्त एवाध्वनः प्राप्य परम्पराया अन्तं अब समन्तादापुरिति तदैव स्वयं भगवत्त्वादिति भावः ॥ ५ ॥

अतस्तस्मादात्यं वर्णयन् भक्त्या प्रणमति-नम इति । भगवते पूर्णषड्गुणैश्वर्येण स्वलोकादौ विराजमानाय परमात्मने सर्वा-न्तर्गामेरूपाय ब्रह्मणे कचिदधिकारिणि अप्रकाशिततत्त्वज्ञकचे

“सत्यं ज्ञानमनन्तम्” इत्येवं केवलं प्रकाशमानाय न च मायया तत्तद्रूपत्वमित्याह-न यत्रेति । तत्र हेतुमाह-लोकेति । जीवानामेवं सृष्टिं विविधतया कल्पयितुं शक्नोति न चेश्वरे त्वयि प्रभवतीत्यर्थः । एवं चैश्वर्यरूपगुणादिभेदविकल्पिका स्वरूपशक्तिरन्यास्तीति दर्शितम् अत एव तादृशस्य तव निजगृहा-भ्यन्तर एव सन्दर्शनेनाद्य परमकृतार्थोऽस्मीति तात्पर्यम् ॥ ६ ॥

अतो महापराधोऽपि मे त्वया क्षन्तुं युज्यते एवेत्याह-अजान-तेति । यतो मूढेन मूर्खेण । ननु, कथं तर्हि रात्रिस्नानदोषं ज्ञात्वा मत्पिता नीतः ? तत्राह, अकार्यं कर्तुमयोग्यमेव वेदितुं शीलमस्येति तथा तेन । यद्वा, त्वत्पितेत्यजानता । किञ्च, मूढेन भगवद्वैजानहनेन चेत्यर्थः । न केवलं मूढेन परमबुद्धिना चेत्याह-अकार्येति । अकार्यमसत्कार्यम् अयमिति स्वगृहे रक्षितं तमञ्जलिप्रसारणया निकट(मे)मिव तं निर्दिशति-स्वगृहे एव रक्षितत्वे हेतुः तव पितेति यत्कृतं द्वितीये “नन्दं च मोक्षयति भयाद्वरुणस्य पाशात्” इति तत्र च पाशात् यद्भयं तस्मात् विमोक्षयेति ननु पाशात् इति पाशसम्बन्धो निरस्तः तत् क्षान-थनागः । ननु, महापराधोऽयं क्षन्तव्यो न स्यात् ? तत्राह-प्रभो, हे परमसमर्थ ! त्वया सोऽपि क्षन्तुं शक्यत इति भावः । यद्वा, हे अस्मत्स्वामिन् ! अतो दासानामस्माकम् अपराधः सर्व एव त्वया क्षन्तुं युज्यते एवेति भावः । तद्भवान् क्षन्तुमर्हतीति कचित् पाठः ॥ ७ ॥

ततश्च तदेव गृहमानुष्यं तं दर्शयन्नाह-गोविन्देत्यर्द्धकेन । तत्र गोविन्देति महापराधिनापीन्द्रेण कृतस्य गोविन्दतया-भिषेकस्य स्त्रीकारेण परमकारुण्यवादिकं सूचितम् हे पितृवत्स-लेति पितृपुत्रौ तोषयन्ति-तथा वयमेतज्जानीम एव स्वगृहे परमीदृशभाग्येयाकाङ्क्षयैतावन्तं क्षणं रक्षित आसीदिति व्यञ्जयन्ति ॥ ८ ॥

* इति इलोकार्द्धमधिकं पठ्यते वीर० । (१) यत्पाद इति विज० सुबो० ।

(२)त्पात्पितरम् (३) तत्प्रभो (४) पितृषु ते मया नीतो अज्ञस्त्वत्याह दर्शनम् । इति च वीर० पाठः (५) इत्यर्द्धमधिकं पठ्यते च

श्रीसुदर्शनमूर्तिकृतशुकपक्षीयम् ।

लोकानां सृष्टिं चिदचितां सृष्टिं विकल्पयति, वा माया प्रकृतिः यत्र न स्वकार्यकारिणीत्यर्थः ॥ ६-१३ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह-अद्येति पञ्चमिः । हे प्रभो ! अद्याधुना मे मया देहो निभृतः धृतः यदा त्वद्दर्शनं जातं तदैव देहसाफल्यं प्राप्त इत्यर्थः । यद्वा, निभृतः पूर्णमनोरथ इत्यर्थः । किञ्च, अर्थोऽद्यैवाधिगतः सकलरत्नाकरपतिनापीतः पूर्वं नैवविधः पुरुषार्थः प्राप्त इत्यर्थः । तथा ममाक्षयोः साफल्यं दर्शनाज्जातं त्वद्दर्शनान्मम मुक्तिरपि करण्येभ्यमिप्रायेणाह-हे भगवन्स्त्वत्पादं भजन्तीति तथा तेपि संसाराध्वनः पारं त्वामापुः किमुत त्वद्दर्शनभागहमिति भावः ॥ ५ ॥

एवं स्वकृतार्थतामाविष्कृत्याथ क्षमापयितुकामः क्षमाहेतुः केवल-मञ्जलिमुद्देत्यभिप्रयत्नसाधारणगुणैर्विशिष्यन्नमस्करोति-नम इति । पूर्णपाङ्गुण्याय स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहते लोकत्रयान्तः प्रविश्य व्याप्यगन्तव्यमस्पर्शाभ्यां नियन्त्रेभ्यश्च तदुभयं नमः यत्र त्वयि लोकस्य जीवलोकस्य दृष्टिं ज्ञानं विकल्पयति विविधं कल्पयति गुणत्रयोन्मेषानुगुणकर्मरुचिजननद्वारा ज्ञानसङ्कोचविकासदि-हेतुर्माया न श्रूयते नाम्नापि न श्रूयते न सुतरां स्वकार्य-क्षमेति भावः । लोकं सृष्टीति पाठे लोकसृष्टिं देवमनुष्यादिशरीर-सृष्टिं नानाविधां कल्पयतीति तथा देवमनुष्यादिशरीररूपेण विक्रियमाणा यत्र त्वयि न श्रूयते तस्मै अप्राकृतस्त्रेच्छोपात्तदेहाय तुभ्यमिन्वयः ॥ ६ ॥

अथ स्वापराधं निवेदयन् क्षमापयति-अजानतेति । अकार्य-वेदिना कार्यावेदिना विवेकशून्येनेति यावत् मूढेनाज्ञेन त्वत् पितरमजानेन ! त्वत्प्रभावानभिज्ञेन मामकेन मदभृत्येन तव पिता आनीत इति यत्तद्विदं त्वं क्षन्तुमर्हसि हे प्रभो निग्रहानुग्रहसमर्थ ! ॥ ७ ॥

अद्यस्मादेष तव पिता मया आनीतोऽत एव हि दुर्लभ-मपि त्वद्दर्शनं नोऽस्माकं जातं भृत्यकृतापराधोपि महाफलाय बभूव हेति भावः । इत्युक्त्वा नन्दं समर्पयति । गोविन्देति हे गोविन्द हे पितृवत्सल एष तव पिता नीयताम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मे मया विधृतो देहोऽद्य सफलो जात इति शेषः । अर्थः पुरुषार्थः कथं तदिति तत्राह-यत्पादेति । अध्वनः पारं संसार-समुद्रस्य मार्गस्य तीरान्तरम् अहो वात्यनेनेत्यहो ॥ ५ ॥

ब्रह्मणो देशादितोऽपरिच्छिन्नाय लोकदृष्टिं विकल्पयतीति लोकदृष्टिविकल्पना विपरीतज्ञानापादिकेत्यर्थः माया बन्धकशक्तिः परमात्मने उत्कृष्टानन्दस्य दात्रे ॥ ६ ॥

अकार्यवेदिना कार्यक्षाधी न भवतीति ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नितरां भूतः अत्रैव सम्यक् साफल्यं कृतः अर्थः परम-

विचारेणार्थो नाम यः सोऽद्यैव मया प्राप्तः तत्र हेतुः त्वत्-पादभाजः त्वत्स्वरूपकमलं प्राप्तधन्तः एताध्वनः पारं प्राप्य परस्परया अन्तम् अत्र समन्तात् आपुरिति तत्रैव स्वयं भग-वत्त्वादिति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अयमादरणीयत्वेन निजाग्रत एव वक्ष्यमाणाः "नन्दञ्च मोक्षयति मयात् वरुणस्य पाशात्" इति पाशात् गवं यस्मात्, ननु पाशादित्यर्थः ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अशक्तौ श्लोपकारमात्रं वक्तव्यं अतस्तदेवाह-अद्य मे विधृतो देह इति । यद्यपि देवयोनिः प्राप्ता तथाप्याधिपत्यं दैत्येषु अतस्तत्सङ्गाजभगवत्परता भवति अतः प्राप्ताप्युत्तमा योनि-रप्राप्तप्राया तदिदानीं स्वामिदर्शनात् जाते फलेसाधनाभावेऽपि सफलजन्मत्वं तदाह-अद्यैव मे मया विशेषेण धृतो देह इति साधनपरत्वं निराकुर्वन् हेतुमाह-अद्यैवायं पुरुषार्थः प्राप्त इति । ननु, साधनाभावे कथं फलं भवेत् ? साधने च पुन-रङ्गीक्रियमाणो अद्यैवेति वचनं बाधितं स्यात् तत्राह-प्रभो इति । समर्थो भवान् साधनाभावेऽपि फलं दातुं साधननापि स्वकृते-वेति । ननु, कथमेवमलौकिकं भवेत् तत्राह ? यत्पादभाज इति, त्वत्सेवकानामेवालौकिककर्तृत्वं यत्र तत्र त्वयि किं वक्तव्यमिति यस्य भगवत्स्वरूपाविन्दे ये भजन्ति ते अध्वनः पारमवापुः नातः परं गन्तव्यमस्ति लोके चरणासमागताः गच्छन्ति यथा पादुकादयः अन्यथा तांश्चरणानानयेत् अतो यथैतद्विपरीतम् एवं फलमपि अत-एव स्वामिदर्शनं भक्तिः पूज्येति साधनं भवतीति निराकृतम् आनन्दनिधेरन्यस्य प्राप्तव्यत्वाभावात् ॥ ५ ॥

अतः सफलजन्मवता प्राप्तफलेन भगवति यत्कर्त्तव्यं तदाह, नमस्तुभ्यमिति । नमस्कारो न जीवानां कर्त्तव्यः तुल्यत्वात् देहा-देरागन्तुकत्वात् अतो भगवानेव नमस्कर्त्तव्यः सोऽपि सर्वसि-द्धान्तसिद्धश्चेत् विवादे (षु) सत्सु विषयदौर्बल्यमेव कल्पनीयमतः श्रुतिस्मृतिपुराणेषु यत्रैकवाक्यता स नमस्कर्त्तव्यः तत्रापि यदि तथानुभवो न भवेत्तदा महतामप्यन्तःकरणं प्रमाणादिति नमस्कर्त्तव्यो न भवेत् अतश्चतुष्टयमाह-तुभ्यमिति । साक्षात्कृ-ताय भगवत इति वैष्णवसिद्धान्तसिद्धाय ब्रह्मण इति भौताय परमात्मन इति स्मार्त्ताय श्रुतिव्यतिरिक्तपक्षेषु मायायाः सृष्ट्यु-पयोगः करणत्वेन प्रधानत्वेन वा पाषण्डेषु निमित्तत्वेनापि सा चेद्भगवति नास्ति तदा तत्कृता दोषाः कामादयः सुतरामेव न भवन्ति तत आत्मन आत्मत्वस्य सिद्धत्वात् दोषाणामभावाच्च न किञ्चिद्विज्ञाप्यमित्यभिप्रायेणाह-न यत्र श्रूयते मायेति । लोकानां सृष्ट्यर्थं सृष्टिरूपेण वा विशेषेण कल्पना यथा सा कार्य-कारणरूपिणी सर्वा चेन्निषिद्धा तदा न किञ्चित् विज्ञाप्यम् ॥ ६ ॥

तथापि स्वापराधो निवेदनीयः अन्यथा स्वकृतादेव नश्येदत आह-अजानतेति । मामकेन सेवकेन धर्मतत्त्वमजानता भवत्सं-म्बन्धं वाऽजानता अयं तव पिता लीलायां पितृत्वेन कृतः समानीतः यदि स्वकृतोऽस्मिन् उत्कर्षः स्यात्तदा अहोऽपि नान-यत् सम्बन्धस्तु न ज्ञातः तदज्ञानादेव वैष्णवधर्मोऽप्यज्ञातः अज्ञा-पने हेतुः मामकेनेति अयं दैत्यः यदि भगवद्भक्तो जानीयात्

श्रीशुक उवाच ।

एवं प्रसादितः कृष्णो भगवानीश्वरेश्वरः ।

आदायागात्स्वपितरं बन्धूनां चावहन्मुदम् ॥ ६ ॥

नन्दस्त्वतीन्द्रियं दृष्ट्वा लोकपालमहोदयम् ।

कृष्णो च सन्नतिं तेषां ज्ञातिभ्यो विस्मितोऽब्रवीत् ॥ १० ॥

ते त्वौत्सुक्यधियो राजन् ! मत्वा गोपास्तमीश्वरम् ।

अपि नः स्वगतिं सूक्ष्मासुपाधास्यदधीश्वरः ॥ ११ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदा दैत्यत्वमेव गच्छेत् ततः कोऽपि सेवको न भवेत् स्वतस्त्वस्य न ज्ञानं तदाह—मूढेनेति । ननु, तथापि सेवकेन स्वाभ्युक्तमेव कर्त्तव्यं ततः कथमानीतवान् ? तत्राह—अकार्यवेदिनेति । नान्यस्य कार्यवेदनं कार्यज्ञानमस्ति किं कार्यं किमकार्यमिति अतः सामान्यत उक्तमपि कर्त्ता विशेषाकारेण कर्त्तव्यम् अतोऽस्य स्वाभाविकदोषः अयं च तव पिता वेपमानः पुरतो वर्त्तते अतः स्वामिन् ! लीलागामपराधः कृतो वर्त्तते तद्भवान् क्षन्तु-महतीति तव पितेति वचनादपराधः सोढः लीलायां प्रविष्ट इति न हि लीलाप्रविष्टानामपराधो भवति अतो भवानित्यप्युक्तं भवानेव क्षन्तुमर्हति न त्वहं क्षमापयितुं योग्यः शोविन्द नीयतामिति विगीतं तथाचेद्वदपराधी स्यात् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अथ नितरां भृतो भृतः एतावद्दिनपर्यन्तं सहस्रशो देहा वृषैव धृतास्त्वद्दर्शनलाभाभावादिति भावः । अथोऽद्यैवाभिगतः सर्व रत्नाकरपतिनापि इतः पूर्वं नैवविश्वोऽयं प्राप्त इति भावः । त्वत्पादौ भजन्त एवाध्वानः संसारस्य पारमवापुः महत्त्वेता-दृशं दर्शनमपि प्राप्त इत्यहो मङ्गाग्यस्य परा काष्ठेति भावः ॥ ५ ॥ भक्त्या ज्ञानेन योगेन च त्वमेवोपास्य इत्याह—नम इति । मायाशाबल्यादेव तव भगवत्त्वादीत्याचक्षाणा भ्रान्ता एवेत्याह न यत्रेति । लोकसृष्टेर्विविधकल्पनं यतः सा ॥ ६ ॥

किं मो मामेवं स्तुवन् लज्जते ? सर्वं महापराधो मे जात एवेत्याह—अज्ञानता द्वादश्या मरुपत्वे अरुणोदयात् पूर्वमपि जले प्रवेष्टव्यमिति भक्तिशास्त्रानभिज्ञेन मामकेनेति भृत्यापरा-धेन ममैवापराध इति भावः । अतः मूढेन अकार्यवेदिना मम भृत्योपि मरकार्यं न जानातीत्यर्थः । तव पिता आनीत अयमिति अतश्चतुष्किकामध्यासीनं स्वेन पूजितं स्नेष्टदेवस्मरणरतं श्री नन्दं स्त्राञ्जलिना दर्शयति—क्षन्तुमर्हसीति । तव क्षमासिन्धुत्वात् मम त्वपराधसिन्धुत्वात् दण्डयिष्यसि चेत् मयेष्टं दण्डयेति भावः ॥ ७ — ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देहश्चरणरूपशादिना निभृतः पूर्णमनोरथः अर्थः अर्पणेन किञ्च मोक्षभाग्यद्यास्मीत्याशयेनाह—त्वत्पादभाज इति । त्वत्पादौ भजन्ति सेवन्ते ये ते तथा अध्वनः पारं मोक्षम् ॥ ५ ॥

एवं देहधनयोः सफलत्वमात्मनो मोक्षभाक्त्वं चाविष्कृत्याथ क्षमापयितुं नमस्करोति—नम इति । भगवते स्वाभाविकषड्गुण-सम्पन्नाय ब्रह्मणे बृहत्स्वरूपगुणाय यत्र भगवति लोकेषु देव-लोकमनुष्यलोकादिषु सृष्टीः देवमनुष्यादिरूपाः प्रजाः विक-ल्पयति स्वार्थाङ्गंशयतीत्यर्थः । सा दम्भरूपा माया न श्रूयते त्वदन्ये वयं दम्भिनः स्वस्थाने स्थिता एव भृत्यानां क्षापयामः न त्वमिव तत्तद्गृहे गच्छाम इति भावः ॥ ६ ॥

मामकेन मङ्गल्येन ॥ ७ — ९ ॥

भाषाटीका ।

वरुण उवाच ।

वरुणजी बोले, कि-आप के दर्शन ते मेरो देह सफल मयो, हे भगवान् ! आप के चरण के भजिबे वारे संसार के मार्ग के पारको प्राप्त भये हैं ॥ ५ ॥

भगवान् ब्रह्म परमात्मा जो आप हौं तिन को नमस्कार होय, जिन आप में लोकसृष्टि कल्पना वारी माया सुन बेईमें नहीं आवे, है ॥ ६ ॥

हे प्रभो ! बिना जाने मेरो सिपाही आप के पिता को पकरि लेभावे, सो ये कार्य कौ नहीं जानिबे वारो मूढ हैं या अपराध कौ आप क्षमा करिबे कौ योग्य है ॥ ७ ॥

हे सर्वज्ञ ! हे कृष्ण ! आप मोपैऊ अनुग्रह करिबे कौ योग्य हौं, और हे पितृ वत्सल ! ये आप के पिता हैं इन को आप ले जावो ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अतीन्द्रियमहदृष्टं लोकपालस्य महोदयमैश्वर्यम् ॥ १० ॥

औत्सुक्ययुक्ता धीर्येषां ते अपि किं स्वगतिं स्वस्थानं सूक्ष्मां ब्रह्माख्यां गोपाधास्यदुपाधास्यति नोऽस्मान्प्रापयिष्यतीति सङ्क-ल्पितवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति स्वानां स भगवान् विज्ञायाखिलदृक्स्वयम् ।
सङ्कल्पसिद्धये तेषां कृपयैतद्विचिन्तयत् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

इत्येवम्भूतं स्वानां तेषां सङ्कल्पमखिलदृक् सर्वज्ञः स्वयमेव विज्ञाय तेषां सङ्कल्पसिद्धये कृपयैतद्विचिन्तयत् ॥ १२ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवमुक्तप्रकारेण व्यवहारेण वचनेन व्यवसायेन च । ननु, एतावन्महापराधे तावन्मात्रेणैव कथं प्रसन्नोऽभूत् ? तत्राह, भगवान् सर्वज्ञः तत्त्वतस्तद्दोषो नास्तीति विज्ञानाद्विवात भावः भगवत्त्वे हेतुः अखिलानामीश्वरः प्रवर्तकः ईश्वरेश्वर इति पाठः कश्चित् ॥ ९ ॥

एवं यद्गोविन्दत्वं दर्शितं तस्यैव महिमदर्शनाय तदा-
स्पदस्य महिमानं दर्शयति—नन्दस्त्वित्यादिना । तुशब्दो भिन्नो-
पक्रमे तेषां वरुणस्य तल्लोकवासिनां च विस्मित इति केवल-
मधुरनरलीलावेशादिति सिद्धान्तितमेव भीकृष्णप्रेमैव हि सर्वो-
त्कर्षहेतुर्न सम्पदादय इति तदपेक्षा चेत्तेऽपि हि दर्शयिष्यन्त
इति भावः ॥ १० ॥

ते तादृशतन्त्रित्यपरिकरा अपि प्रेमविशेषेण गोपाः केवल-
तद्वाञ्छवगोपत्वमिमानिनः अत औत्सुक्यधियः लोकपालमात्रस्य
तादृशं लोकादिवैभवम् अस्य वाऽस्मदीयरूपस्याप्यधीश्वरस्य
कहिदं श्यादित्युत्कर्षितधियः अतः स्वगतिशब्देनात्र स्वस्थान
मित्येव लक्ष्यते न तु ब्रह्माख्या सूक्ष्मामित्यनेन च न सा
प्रोच्यते स्वगतिमित्यस्यैव विशेषणत्वेन प्रतीतेः शब्ददुष्टि-
कर्मणां विरस्य व्यापाराभाव इति न्यायविरोधादस्यैव पुनरा-
वृत्तिश्च न स्यादिति सूक्ष्मां बुद्ध्यां तदेवमेषां तादृशस्वगति
दिदक्षा च तत्प्रेमैव अधीश्वरताज्ञानेपि स्वाभाविकपुत्रतादि-
विज्ञानानुपमर्दात् ॥ ११ ॥

स्वानां ज्ञातीनां “स्वमज्जातिधनाख्यायाम्” इति शब्दस्मृतेः इति
कृष्णस्य तथैव तत्प्रेममयाभिमानं दर्शयति स ब्रजजनाखिल-
मनोरथपरिपूर्णव्यग्रः स्वयमिति तैलज्जादिना साक्षाद्विज्ञापित-
मपि स्वयमेव विज्ञाय ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृतापराधे स्मिन्ननुग्रहं प्रार्थयते—प्रजा इति । प्रजाः पुत्रप्रायाः
वयमत एव हे प्रभो ! सापराधा अण्यनुग्राहा एव त्वयेति शेषः ॥ ० ॥
इत्थं वरुणेनेति शेषः । प्रसादितः प्रसन्नोऽभूत् कृष्णः
पितरमादाय बन्धूनां मुदं हर्षमावहन् जगाम ॥ ६ ॥

नन्दस्त्वतीन्द्रियमहृष्टपूर्वं वरुणस्य महोदयमैश्वर्यं तेषां
वरुणादीनां कृष्णो सज्जतिं नम्रतां भृत्यतामितिवावत् दृष्ट्वा
अतीव विस्मितः तत् ज्ञातिभ्योऽन्वच्छेद्यत् ॥ १० ॥

ततश्चे नन्दस्य ज्ञातयो गोपाः हे राजन् ! त्वं कृष्णं साक्षात्

जगदीश्वरं परमपुरुषं मत्त्वौत्सुक्ययुक्ता धीर्षेणां तथाभूताः
अयमीश्वरः कृष्णः सूक्ष्मामतीन्द्रियां स्वगतिं स्वस्वरूपरूपगुण-
विभूतिप्रकारं नोऽस्माकमुपाधास्यत्यपि दर्शयिष्यति किमिति
सङ्कल्पितवन्तः उपाधानमत्र दर्शनं धातूनामनेकोर्थत्वादुत्तरा-
नुगुण्याच्च ॥ ११ ॥

इत्थं स्वानामभिप्रायमिति शेषः । अखिलदृक् हेतुगर्भमिदं तत्त्वात्
स्वयमेव विज्ञाय तेषां मनोरथसिद्धये कृपयैतद्विचिन्तयत्-
मचिन्तयत् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बन्धूनां च मुदमवहत् ॥ ६ ॥

अतीन्द्रियम् इन्द्रियाविषयम् ॥ १० ॥

नन्दवर्णितकृष्णमाहात्म्यं श्रुत्वा गोपानां बुद्धौ किमन्वर्तत ?
तत्राह—त इति । तुशब्दोऽवधारणार्थो विशेषार्थो वा औत्सुक्य-
धियः पूर्वस्माद्विशिष्टमत्त्या हृन्बुद्धयः ते गोपाः तं कृष्ण-
मधीश्वरं ब्रह्मादेरप्यधिकम् ईश्वरमेव मत्वा ज्ञात्वा एषोऽधा-
श्वरो नोऽस्माकम् इष्टमकरिष्यत् तर्हि सूक्ष्मामतीन्द्रियां स्वगतिं
स्वस्थानमण्युपाधास्यददर्शयिष्यदिति ॥ ११ ॥

बुद्ध्या मनीषितम् एवं कथमवगतमित्यतः कृष्णचिन्तनेनाव-
सीयत इत्याशयेनाह—इतीति । स्वानामिति सर्वनामसंज्ञामन्तरेण
प्रयोगो ज्ञानित्वविशेषद्योतनाय स्वानां ज्ञातीनां हार्दं विज्ञाय
तत्र हेतुरखिलदृगिति ॥ १२ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विस्मित इति केवलमधुरनरलीलावेशादिति सिद्धान्तितं
नन्दस्त्वित्यादिना ॥ १०—१२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं प्रार्थनायां कृतायां तत्सिंहासने उपविष्टः तं कृतार्थो-
कृत्य तत आगत इत्याह—एवमिति । प्रसादितः अतो भृत्यापराधेन
दण्डमकृत्वैव कृष्णः सदानन्दः तस्याप्यानन्दम् उत्पाद्य
ततः समागमने समानयने वा प्रार्थनीयराहितो भगवान् सर्व-
शक्तिः स्वपितरमादायागात् भगवत्स्पर्शेन दैत्यसम्बन्धकृतो दोषो
निवर्तितः । ननु, तथापि वरुणेनागन्तव्यम् अनुवृत्तिश्च कर्त्तव्या
तत्कथं नागत इति चेत्तत्राह—ईश्वरेश्वर इति । ईश्वराणामपि
वरुणादीनामीश्वरो नियन्ता अतोऽनुलुङ्घ्य शासनत्वात्
स्वामिनीलास्थाने न गन्तव्यमिति नीतिशास्त्रात् नागतः साधना-
दिकं तु नापेक्षत एव स्मरणाप्रेमैव गोकुलप्राप्तेः आगत्य
बन्धूनां मुदं चावहत् आवहन् वा समागतः ॥ ६ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यथैकं वचनं बहुकार्यं करोति तथेयं कृतिरपि बहुकार्यं कृतवतीत्यग्रिमे वृत्तान्तमाह-नन्दस्त्विति । नीताऽपि नन्दः पूर्वं तत्रैव स्थापितो न किञ्चित् दृष्टवान् पश्चाद्भगवद्गमनान्तरं सर्वं दृष्टवान् अतोऽतीन्द्रियदर्शनम् अतीन्द्रियत्वे हेतुं वदन् सर्वमेवातीन्द्रियमित्याह-लोकपालस्य महानुदयो यत्रेति । किञ्च, योऽस्मामिः कृष्णः यथा कथञ्चिद्वचनं हियते तादृशे ते सम्प-
ङ्गताः तद्भंदासा इव इदं च तत्रत्यानां स्त्रीपुरुषाणां सर्वेषा-
मव सेवनं दृष्ट्वा ज्ञातिभ्यः उपनन्दादिगोपभ्यः अभवीत् नन्वतीन्द्रियं भगवता स्थायमेव प्रदर्शितं नान्येभ्यो वक्तव्यं तत्कथ-
मुक्तवानिति चेत्तत्राह-विस्मित इति । तस्याश्चर्यरस एवोत्पन्नः अतो भगवन्तं पुत्रत्वेन नाङ्गीकृतवान् नायं सर्वथा पुत्रः गर्गः
छलवादी भ्रान्तो वा अत एव सति किं कर्तव्यमिति विचार-
णीयं किञ्चित्प्रार्थनीयमाहोस्त्रिद्विधा प्राणिपतिः कर्तव्येति
तत्र प्रतिपत्त्यर्थं वा आदौ भगवतो निश्चितं स्वरूपं ज्ञातव्य-
मवान्तरमेदा एवैते उत्कर्षाः अतः परमोत्कर्षो ज्ञातव्यः ततः
फलप्रार्थनाप्रतिपत्तिर्वा कर्तव्येति निश्चित्य प्रथमतो भगव-
दुत्कर्षदर्शनार्थमुत्सुका जाताः ॥ १० ॥

ततो निस्सन्दिग्धं परमेश्वरं ज्ञात्वा यावन्न दृश्यते तावत्
सम्यक्प्रतीतिर्न भवतीति गोपा विशेषज्ञानरहिताः किञ्चित्प्रार्थित-
वन्त इत्याह-ते त्विति । तुशब्देन न तेषामन्यः पक्ष उद्भूतः
नाप्यसम्भावना किन्त्वोत्सुक्याभिय एव दर्शनार्थं जाताः राज-
ज्ञाति तथोत्सुका राजानोऽपि भवन्तीति ज्ञापयितुं अयमीश्वरो
भवतीति निश्चितं तथा सति अपीनेसम्भावनायामीश्वरे मित्रे
जाते स्त्रीयं प्रदर्शयिष्यति अथ यदि अस्मान् न मन्यते तदा
वण्डं करिष्यतीति निश्चित्य सूक्ष्मां स्वर्गतिं वैकुण्ठस्थाम् अधी-
श्वरः स्वामी नः अस्मभ्यम् उप समीप एव अयास्यत् धारयति
किम् अस्मिन्निकट एव तं किं प्रकटीकरिष्यति इति मनो
रथं कृतवन्तः स्वस्य तथा साधनाभावेऽपि फलं भविष्यतीत्यत्र
भगवद्देश्यमव हतुः ॥ ११ ॥

एवं तेषां चिन्तनान्तरं यद्भगवान् चकार तदाह-इतीति ।
स्वभक्ताः भक्तेष्टं पूरणीयं यतः सः तेषामेवार्थं समागतः
नापि तस्याशक्यं किञ्चित् यतो भगवान् ते तु स्वमध्य एव
सङ्कल्पं कृतवन्तः न तु प्रार्थितवन्तः तथापि भक्तकामनापूरक-
इति तद्विज्ञाय एतद्वक्ष्यमाणमचिन्तयदिति सम्बन्धः ज्ञाने
उपायमन्वेष्टादौ च सामर्थ्यमखिलमिति सर्वमेव सर्वदेव
स्वयमेव पश्यति न तु करणाद्यपेक्षापि अतस्तेषां सङ्कल्प-
सिद्धये सङ्कल्पनिर्वाहार्थमेतद्वक्ष्यमाणमचिन्तयत्, किमेते साधने
योजनीयाः ? आहोस्त्रिद्विधासुलब्धं फलमेव देशमिति तत्र
साधनप्रवृत्तौ तेषां क्लेशः स्यादिति कृपया द्वितीयमेव पक्षं कर्त्त-
व्यत्वेनाचिन्तयदित्यर्थः ॥ १२ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आगादिति सूर्योदयात् पूर्वमेवेति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

अतीन्द्रियं अतिचमत्कारवन्ति इन्द्रियाणि अतस्तं महोदयं

महेश्वर्यं तेषां लोकपालानां अभवीदिति द्वादशीमध्य एव
पारणां कृत्वा आस्थान्यमुपवेद्येवेति ज्ञेयम् ॥ १० ॥

औत्सुक्ययुक्ता धीर्येषां ते स्वर्गतिं स्तोपासकानां गतिं
सूक्ष्मां मायातीतां ब्रह्मानन्दरूपां वैकुण्ठप्राप्तिरूपां च उपाधास्यत्
उपाधास्यति नोपाधास्यति नोऽस्मान् प्रापयिष्यते भो ब्रजराज !
त्वयैव पूर्वं गर्गोक्त्या अस्य नारायणसाम्यमुक्तं ननु नारायणत्वं
संप्रति तु वरुणास्तुत्या साक्षाद्दृष्ट्या यदि नारायणत्वमेव
निर्धारयसि तदा बन्धूनामस्माकं संसारिकाणामप्यवश्यमेव मनो-
रथमयं पूरयिष्यत्येव यतस्तव पुत्र एव मम भ्रातुः पुत्रः अस्य
भगिनीपुत्रो अस्य दौहित्रः परमेश्वरोऽयमस्मिन्नेते वयं स्निह्याम
एवायप्यस्मास्माच्च जति तद्गोपाः ! परमेश्वरादस्मात् स्वस्व-
वाञ्छनीयं यथेष्टं गृह्णीतेत्युक्ते केचिदाहुर्वयं मुक्ता एव बुभूयामे-
त्यन्ये वयं वैकुण्ठवासिन एव बुभूयामेति पृथक् पृथग्विविध-
मतयो विविधसङ्कल्पवन्तो बभूवुर्ननु युवां न नः सुतो साक्षात्
प्रधानपुरुषश्चरानिति "तस्मै गतोऽभ्यर्चयामास पदारविन्दम्" इति
सञ्ज्ञेति मत्वा प्रसन्नं यदुक्तमित्याद्युक्तिमन्तो तसुदेवाजुनादय इव
ऐश्वर्यज्ञानोपरागात् स्वसम्बन्धयोगिह्यवन्तो बभूवुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

इति एवभूतं स्वानां ज्ञातीनां सङ्कल्पं विज्ञाय स्वयन्तु
अखिलं ब्रह्मानुभवसुखं वैकुण्ठवाससुखं ब्रजभूमिप्रेमसुखं च
पश्यति जानातीत्यखिलदृक् स्वपरिक्लृप्तारतम्येन तत्सार्धं
ऐश्वर्यवरावरातारतम्यवत्त्वेपि तदानीं लीलाशक्तिप्रेरणवशादेव
सम्पूर्णसर्वज्ञत्वोदयात् गोपानां तेषान्तु तत्प्रेममाधुर्यकणिक-
यापि ब्रह्मसुखवैकुण्ठसुखयोर्नीचीनीकृतत्वेऽपि तेषां नरबीजत्वेन
सुगन्धानां सङ्कल्पसिद्धये तत्सङ्कल्पितं ब्रह्मसुखं वैकुण्ठसुखं च
ताननुभावयिष्यान्नदमचिन्तयत् ॥ १२ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतीन्द्रियमदृष्टपूर्वं लोकपालस्य वरुणस्य महोदयमेश्वर्यं
तेषां वरुणादीनामनेन वरुणपुत्रकलत्रादिभिरपि भगवान् सन्न-
त्यादिना पूजित इति गम्यते ॥ १० ॥

तं श्रीकृष्णमीश्वरं साक्षात्परमपुरुषं मत्वा औत्सुक्ययुक्ता
धीर्येषां ते अपि स्वर्गतिं गम्यते इति गतिर्नित्यविभूतिरूपा
तामुपाधास्यत् उपाधास्यति नः अस्मान् प्रापयिष्यतीति सङ्क-
ल्पितवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इतीत्यभूतं स्वानां सङ्कल्पम् अखिलदृक् सर्वज्ञः स्वयमेव
विज्ञाय तेषां सङ्कल्पसिद्धये कृपयैतद्वक्ष्यमाणमचिन्तयत् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

आशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-ईश्वरेश्वर भगवान् श्रीकृष्णको जय
वरुणने या प्रकार प्रसन्न करे, तब पिता को लेके सब बंधून
को आनंद देत श्रीकृष्ण घर कूं आवत भये ॥ ६ ॥

कमळ न देख्यो ऐसे अतीन्द्रिय वरुण लोकपाल के
वैभव कूं देखिके और कृष्ण के विषे उन सबन की नम्रता

जनो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः ।

उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन् ॥ १३ ॥

इति सञ्चिन्त्य भगवान् महाकारुणिको हरिः ।

दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

देखिके नंदराय बड़े आश्चर्य मानिके अपनी जात के गोप-
नते सब समाचार कहत भये, ॥ १० ॥

हे राजन् ! वे सगरे गोप बड़े उत्कण्ठित बुद्धिबारे हाथ
के कृष्ण के ईश्वर मानिके विचार करवे लगे, कि-जो ये
हमारो लाला कृष्ण ईश्वर है तो हमहूँ को अपने बैकुण्ठ में
अपने ब्रह्म स्वरूप को दर्शन करावे गो कहा ? ॥ ११ ॥

अपने निज जनन के या प्रकार के विचार के जानिके
सर्वज्ञ जो भगवान् श्रीकृष्ण हैं, सो उन गोपन के मनोरथ
सिद्ध करवे को कृपा करिके ऐसे विचारत भये ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

अविद्या देहाद्यहम्बुद्धिस्ततः कामस्ततः कर्म तैरुच्चावचासु
देवतिर्यगादिषु भ्रमन् स्त्रीयां गतिं न वेद ॥ १३ ॥

स्वं ब्रह्मस्वरूपं लोकं बैकुण्ठाख्यं च तमसः प्रकृतेः
परम् ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

जन इति । अत्र स्वां स्त्रीयां गतिं स्वरूपमित्युच्यते चेत्पूर्वोक्त
स्वगतिमित्यस्यानुवादो न स्यात् स्वरूपं ज्ञानमिति पक्षे च
स्त्रशब्देनात्र नात्मोच्यते तत्र तस्य नपुंसकत्वात् गति शब्देन ज्ञानं
नोच्यते वेदेत्यनेन पौनरुक्त्यात् तद्वाचकत्वे हि स्वं न वेदे-
त्येवावश्यतः सङ्कल्पसिद्धये तेषामित्युक्तत्वाच्च न तदर्थताघटते
नन्दस्वतीद्वयं ह्युच्यते हि तेषां लोकपालस्य लोकादिमहो-
दयस्य तथापि कृष्णो सप्रतेश्च श्रवणेन तल्लोकादिमहोदय-
दर्शनस्य विवक्षितत्वात् स्वगतिं सूक्ष्मां तस्मात् जनशब्देनापि
न प्राकृतो जन उच्यते तेषां संसार एव गतिर्नतु तल्लोकादि रिति ।
यदि च स एवोच्यते तर्हि सर्वस्यापि तस्य तथा कृपाप्राप्तिप्रसङ्गः
स्यात् किन्तु तच्छब्देन तदीयस्वजन एवोच्यते तर्हि सर्वस्यापि
तस्य तथा कृपाप्राप्तिप्रसङ्गस्यात् सांख्यिकसार्थस्यादिपद्ये अना-
इति वत् अत्र तु प्रस्तावबलात् ब्रजवासिजन एवोच्यते तस्य हि
तदीयपरमस्वजनत्वं स्वयमेव भीमगवता भावितम्—

“तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नायं मत्पान्निग्रहम् ।

गोपाये स्वात्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहितः” ॥

इति । उक्ते च तदीयस्वजने तस्याविद्यादिमयोच्चावचगतेः
सिद्धान्तसिद्धत्वात् प्रस्तुतस्वयमेवार्थः जनो ब्रजवासिजनो

मदीयस्वजनसमूहो यमविद्यादिभिर्हेतुभिर्या उच्चावचा गतयो
देवतिर्यगादयः तास्वभिव्यक्तत्वेन स्वां गतिं भ्रमन् तन्निर्विशे-
षतया जानन् तामेव स्वां गतिं न वेद न जानात्यहो कष्ट-
मिति यन्माधुर्यावेशेन ज्ञानांशवरणात् इति भावः । यद्वा, जनो
ब्रजवासी मदीयस्वजनोऽयम् एतस्मिन् सप्रति स्वावताराङ्गीकृते
लोके प्रापञ्चिके अविद्यामल्लोकावेशादन्याननुसन्धानं कामः मद्भि-
ष्यकविचित्रमनोरथः कर्म मदीयानुकूल्यमयाक्रिया “नाविदन् भव
वेदनाम्” “यस्मामर्थसुहृत्” इत्यादिदर्शनात् तैरुच्चावचासु नानावि-
धासु गतिषु प्रेमजवेषु स्वां गतिं अनाविसिद्धां परमगोलोकादिवैभव
रूपां भ्रमन् विस्मरन् तामेव स्वां गतिं न वेद न जाना-
तीत्यर्थः । अविद्यादिशब्देनोपादानं च कारुण्यकृतानुतापेनाधि-
क्षेपादेव ॥ १३ ॥

गोपानां सञ्चिन्त्य स्वं लोकं श्रीगोलोकमित्यर्थः । तस्य
प्रकृतिविकारेऽभिव्यक्तत्वमपि निषेधति—तमसः परमिति । काहं
तम इत्यादौ तमःशब्देन प्रकृतिनिर्देशात् विभुरिति तस्य
तादृशवैभवस्य सदा सर्वत्र सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

स्वं बैकुण्ठम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्राङ्गिका ।

चिन्तितमेवाद-जन इति । जनोऽयं गोपजन्मभृज्जीवलोकोऽस्मिन्
लोकेऽविद्यादिभिरुत्तममध्यमाधमासु देवतिर्यङ्मनुष्यादिदेहप्रवेशन
रूपासु गतिषु भ्रमन् स्वां मदसाधारणां गतिं न वेदयत् तत्राविद्या
देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानमूलमज्ञानं कामः शब्दादि-
विषयाभिज्ञाः कर्म तदनुगुणचेष्टा ॥ १३ ॥

इत्थं सञ्चिन्त्य महाकारुणिको विभुः हेतुगर्भमिदं तत्त्वात्
गोपानां स्वलोकं दर्शयामास स्वं स्वरूपं लोकं स्वनित्यविभूर्तिं च
दर्शयामासेत्यर्थः । तत्र सत्यं ज्ञानमित्यर्थेन स्वं विशिनष्टि—तमसः
परमित्यनेन यस्मिन्त्यर्थेन च लोकमिति विवेकः तमसः परं पृकृति-
मण्डलाद्वह्निर्भूतं “तयं तमस्य रजसः पराके “आदित्यवर्णं तमसः
परस्तात्” इत्यादिभूतेः । लोका रजांस्युच्यन्ते स्यन्तं निवसवन्त-
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

सञ्चिहितत्वादिदमित्युक्तं विप्रणोति-जन इति । एतस्मिन्
लोके सांसारिकसञ्चारस्थाने अविद्याकामकर्मादिभिर्भ्रमन् परि-
वर्धमानोऽत एव उच्चावचासु वक्त्रापकृष्टासु गतिषु पतितो

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जनः स्वं गतिं गम्यत इति गतिः स्वविम्बभूतो नारायणस्तं
स्वरूपं च न वेद न जानातीति ॥ १३ ॥

सञ्चिन्त्य गोपानुद्दिश्य लोकं वैकुण्ठं कीदृशम् ? तमसः
प्रकृतेः परं व्यतिरिक्तम् अप्राकृतमित्यर्थः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यद्वा जनो ब्रजवासी मदीयस्वजनोऽयम् एतस्मिन् सम्पत्ति
स्वावताराङ्गीकृते लोके प्रापञ्चिके अविद्या मल्लोलानेशेनान्या-
ननुसन्धाने कामः मद्भिषयकविचित्रमनोरथः कर्म मदीयानु-
कूलाक्रिया “नाविन्मन्भवन्नदनाम्” यद्वा मायसुहृत्प्रियात्म” इत्यादि-
दशनात् तैरुच्चावचासु नानाविधासु गतिषु प्रेमजवेषु स्वां
गतिं अनादिमिद्धां परमगोलोकादिवैभवरूपां भ्रमन् विस्मरन्
तामेव स्वगतिं न वेद न जानातीत्यर्थः । अत्रेदं विवेचनीयम्
अत्र स्वशब्देन स्वरूपं नोच्यते तत्र तस्य नपुंसकत्वात् गति-
शब्देन च ज्ञानं नोच्यते वेदत्यनेन पौनरुक्त्यात् तद्वाचकत्वे
हि एवं न वेदत्येव वक्ष्यते सङ्कल्पसिद्धये तेषामित्युक्तत्वाच्च
न तदर्थता घटते नन्दस्त्वतीन्द्रियं हृष्टेत्यत्र हि तेषां लोकपालस्य
लोकपालादिमहोदयस्य तथापि कृष्णे सज्जनेश्च भवगणेन
तल्लोकादिमहोदयदर्शनस्य विवक्षितत्वात् स्वगतिं सुक्ष्मा-
मित्यत्र च द्वयोः सामानाधिकरण्यामेवावगम्यते सुक्ष्मां दुर्ज्ञेयां
तस्माज्जनशब्देनापि न प्राकृतो जन एव उच्यते तेषां संसार
एव गतिः नतु तल्लोकादिरिति किन्तु तच्छब्देन भागवतो
जन उच्यते सांलोक्यसार्ष्ट्यादिपद्यं जना इतिवत् उक्तञ्च
भागवते जने तस्याविद्यादिमोक्षाच्चगतेरसिद्धान्तत्वादुक्त
एवायं समञ्जसः ॥ १३ ॥

अत्राविद्यादिशब्दप्रयोगस्तु कारुण्यतो निवेदादेवेति ज्ञेयम्
गोपानां सम्बन्धिस्वलोकं तस्य प्रकृतिमयत्वं निषेधति तमस
इति ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

चिन्तामेवाह—जन इति : एतस्मिन् लोके यो ज्ञायते स
सामान्यत एव न स्वगतिं जानाति स्वगतिज्ञानानन्तरं दोषनिवृत्ति-
पूर्वकं तत् प्राप्त्युपायज्ञानं ततः क्रमेण यथाशास्त्रं साधनानुष्ठानं
ततः प्राप्तिप्राप्तिः ततो ब्रह्मात्मभावः ततो भक्तिः ततो भगवच्छानं
ततः मत्स्यानर्शनमित्येतावदेतेषां जन्मकोटिभिरपि न भवति यतः
प्रथम एव पक्षे एते अनधिकृता इति तदेवाह—यै निश्चये
जास्मिन् लोके अतितामसे जातः अमेध्यपर्यवसायी न स्वां गतिं
जानाति तत्र हेतुः अविद्याकामकर्मभिः प्रथमतः पञ्चपवां अविद्या
जीवमावृत्त्य तिष्ठति ततः तत्सम्बन्धात् कामः ततो नाना-
विधानि कर्माणि तैरयं जायते तेन मूलाशुद्धः कथमुत्कृष्टां
गतिं गच्छेत् । किञ्च, उच्चावचासु गतिषु परिभ्रमन्नपि वसते न
तुल्यं प्राप्य ततोऽप्यग्रेगच्छति किं त्वधमतामेव प्राप्नोति ततः
कारणविचारोऽथ कार्यविचारो वा न कोऽप्यस्याधिकार आत्म-

ज्ञाने अधिकमेतत् । यद्वा ननु, स्वरूपानन्दमनुभवतो ब्रजजन-
स्यानुभूयमानवस्तुस्वरूपज्ञाने कथमन्यविषयकोऽभिलाषः सङ्गच्छते ?
गृहादिस्थितिरिव चेत्सापि कथं सङ्गच्छते ? अनुभूयमानवस्तुनः
सर्वतोधिकत्वात् किञ्च यदि तस्य तथाभिलाषस्तर्हि “य
यथा मां प्रपद्यन्ते” इति वाक्याद्भगवतापि स एव पूरणीयः किं
ततः उद्धृत्य स्वतो दीयमानेन भजनानन्देनेत्याशङ्कामपनेतुं मनो
रथस्य प्रासङ्गिकत्वे ब्रजस्थस्य सर्वस्यातिस्वातिरिक्तगत्यभावं
प्रभुः प्रतिजानीते जन इति एतस्मिन् काले ब्रजे स्थितो जनः
स्वां स्वकीयां गतिमैहिकीमामुष्मिकीं वा मत्तोऽन्यां वै निश्चयेन
न वेद अपि तु मामेव तथात्वेन जानातीत्यर्थः । नन्वापि नः
स्वगतिं सुक्ष्मासुपधास्यदिति गत्यन्तराभिलाषस्योक्तत्वात्कथमेव-
मुच्यते इत्यत आह—उच्चावचासु गतिषु भ्रमन्निति । उच्चा गति-
वैकुण्ठाख्या मनोरथरूपा अवचास्तु लोलानवसरे निर्वाहार्थं
गृहादिसम्बन्धिभ्यः उच्चत्वमत्र मनोरथाभिप्रायेण न तु वस्तुतः
इति ज्ञेयम् अथवा उच्चः पुरुषोत्तमः अवचमक्षरं चरं च “यस्मा-
त्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः” इति वाक्यात्, तस्मादुच्चापु-
रुषोत्तमाववचाः सर्वा एव वैकुण्ठाद्यां गतयः वैकुण्ठस्याप्युच्चर-
त्मकत्वात् तासु भ्रमन् वैकुण्ठे मानसिकं गृहादिषु कार्याकं
भ्रमणं कुर्वन्नपि पुष्करपद्माशवल्लैरपतया तत्र तत्र स्वां गतिं
न वेदति भावः । ननु हेत्वभावात् कथं भ्रमणमित्याशङ्क्याह
अविद्याकामकर्मभिरिति । अविद्यापदेनात्र माहात्म्यज्ञानाभावा
निरूप्यते न तु शक्तिरज्ञानं वा स्वरूपसम्बन्धि अविद्या शक्ति-
स्तु मायया निर्मिता माया च भगवच्छक्तिरतोपि विलज्जमानया
यस्य स्थातुमीक्षापथसुयेति वाक्यात् यत्र मायया भगव-
दीक्षापथेपि स्थातुं न शक्यते तत्र तत्सम्बन्धिनमविद्या कथं
व्यामोहयेत्तथा सति तत्कार्यमज्ञानं तु नोपपद्यत एव माहात्म्य-
ज्ञानाभावस्यतु स्नेच्छया कृतत्वात् लोकोपयोगित्वाच्च नाज्ञा-
नता वस्तुतस्तु यथा ब्रह्मज्ञाने नदितरज्ञानाभावापि ज्ञानस्वरूप-
मेवमत्रापि स्वरूपभजने माहात्म्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्तद-
भावोपि स्वरूपज्ञानांश एवेति मन्तव्यं तस्मादविद्यायां माहात्म्य-
ज्ञानाभावेन कामो लोकान्तराभिलाषः कर्माणि लोकजात्यादि-
विहितानि गृहसम्बन्धिनि तैः प्रत्येमुत्करीत्योभयत्र भ्रमण-
मित्यर्थः । माहात्म्यज्ञाने तु न तु न लोकान्तरकामो न वा लौकिक-
कर्माणि न वा लीलारसानुभवः किं तु मुक्तिरेव स्थावत-
स्तदज्ञानं विधातुं सर्वमेतावत्प्रभुरेव कृतवानिति निश्चीयते
अन्यथा स्वातिरिक्ताभिलाषपूरणे स्वयं बलं न कुर्यात् प्रत्युत
दीयमानस्वरूपानन्दमपि न प्रयच्छेदग्रे भजनानन्दस्य का वार्ता
अतो भ्रमणं न ब्रजजनस्य दोषः किन्तु स्वकृतमिति मत्वा
तत्कामितप्रदर्शने तत् उद्धरणे च करुणातिशययुक्तो जात
इति वक्तुं श्रीशुकोऽनेन श्लोकेन भगवदभिप्रायमुक्तवानिति सर्व-
मुपपद्यते ॥ १३ ॥

एतत्पर्यन्तं तस्माद्यदेते वाञ्छन्ति तदेतेषामयोग्यमेवेति निश्चि-
त्यापि प्रमेयबलमाभित्यापि किञ्चित्प्रदर्शितवानित्याह—इतीति ।
एवमनधिकारं सञ्चिन्त्य भगवान् सर्वकरणासमर्थोऽपि मर्या-
दारक्षकः ततो महाकारुणिकश्च करुणायां परमां काष्ठामापन्नः
उमयोरन्यतरनाशमाशङ्क्य उभयमपि कर्तुं समर्थो विभुः स्वलोकं
दर्शयामास एतादृशं वैभवं ममास्तीति क्षापयितुं तत्रैव

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्थित्वा न तु कचिद्वा यतस्ते गोपालाः मित्राणि भ्रमपराश्च यत्र ते भगवन्तमेव पश्यन्ति तत्र किमाश्चर्यं तस्य लोकं द्रक्ष्यन्तीति । भगवतो बहवो लोकाः सन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—तमसः परमिति । प्रकृतेरप्युपरितम आसीत् “तमआसीत्तमसा गूढमग्रे प्रके-तम्” इति श्रुतेः । तस्यापि तमसो वस्तुविचारणो भगवत्त्वमुक्तं ततो अग्रे व्यापिवैकुण्ठाख्यं तत्प्रदर्शितवान् ॥ १४ ॥

श्रीमद्विभवाचकवर्तीकृतसारायदर्शिनी ।

जनः प्रस्तुतत्वान्मत्पित्रादिब्रजवासी एतस्मिन् भूलोके अविद्या आत्मस्वरूपाज्ञानं ततः कामस्ततः कर्म तत उच्चावचासु गतिषु वरुणादिदेवलोकगतसुखैश्वर्यमर्षाषु भूलोकगतमनुष्य-तिर्यग्गादिदुःखानैश्वर्यमर्षाषु च दृष्टासु भ्रमन् नरलीलत्वा-देव स्वेषां सांसारिकत्वबुद्ध्या भ्रमं प्राप्नुवन् स्वाङ्गार्तिं सर्वै-रपि बुद्धिमां वर्तमानां स्वपदवीं न वेद यदयं मत्पिता वरुण-लोकं गतस्तत्रत्यां मायिकीमेव सम्पदं दृष्ट्वा निखिलवैकुण्ठसार वृन्दावनं तस्मादपि न्यूनं मन्यते यथा मुग्धः कश्चित् कृत्रिम-मुक्ताया आकारतेजः सौष्ठवदृष्ट्या लब्धचमत्कारो वास्तवान-ध्यमुक्तां ततो न्यूनां वेत्ति तथैव ब्रह्मादिबुलंभचरणरेणूनप्या-त्मनो वराकाङ्क्षणादपि निरुष्टानेव मन्यते तथैव नित्यमास्वाद्य-मानमहामाधुर्यान्मद्विषयकपुत्रादिभावमयप्रेमतोपि मुक्तिवैकुण्ठ-लोकावधिकौ मन्यते तौ खलु मदधीनावेव ननु तयोर्ह-मधीनः केनचित् कचित् दृष्टः प्रेम्णास्त्वहमधीन एव सर्वैर्दृश्यमान एवास्मीत्यपि विवेकं न भजते किञ्च, मुक्तौ खलु ब्रह्मवासाद्यते तच्च ब्रह्म यस्य प्रभा प्रभवत इत्यत्र “तद्ब्रह्मनिष्कलमनन्तम्” इति ब्रह्मसंहितोक्तेः “ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्” इति भक्तुः “मदीयं महि-मानं च परं ब्रह्मेति शब्दितम्” इति मदंशमत्स्यदेवोक्तेश्च यदीयं निर्विशेषं व्यापकमतीन्द्रियं ज्योतिरेव सोहमेव यस्य प्रेमकरणा-कास्त्रादिविषयीभूतमाधुर्यं पुत्रादिरूपलया सदा वर्तते एव तथा “अहो मधुपुरी धन्या वैकुण्ठाख्य गरीयसी” इति पाञ्चाङ्गे-मथुरामण्डलमध्यवर्तीदं वृन्दावनं वैकुण्ठादपि भेद्यं यस्य निवास-तया सदा वर्तते एव नच महाप्रलयेऽप्यस्य “काचित् क्षिति-भूगोलचक्रे सप्तपुर्यो भवन्ति तासां साक्षाद्ब्रह्मगोपालपुरीहीति यथा सरसि पद्मं तिष्ठति तथा भूम्याम्” इति गोपालतापनीश्रुतेः

“प्राकृते प्रलये प्राप्ते व्यक्ते व्यक्तं गते पुरा ।

शिष्टे ब्रह्माणि चिन्मात्रे कालमायातिगेऽक्षरे ॥

ब्रह्मानन्दमयो लोको व्यापिवैकुण्ठसंज्ञितः ।

निर्गुणोऽनाद्यनन्तश्च वर्तते केवलेऽक्षरे” ॥ इति

बृहद्भामनवाक्याच्च तदपि मुक्तिवैकुण्ठलोकावदृष्टचरत्वा-देव यल्लब्धुं स्पृहयति तदेनं तौ सम्प्रति साक्षादुपलभयामीति भावः । अत्र जनोऽयं ब्रजवासी अविद्याकामकर्मभिरुच्चावचासु देवतिर्यग्गादिषु च भ्रमन् पुनः पुनः पर्यटन् स्वां गतिं मया दास्यमानां मुक्तिं वैकुण्ठास्थितिं च न वेदेति कुव्याख्यानं न घटते ब्रजवासिनो नन्दादेः कृष्णो पुत्रादिभाववतो नित्यसिद्धत्वादे-अविद्याकामकर्मघटितः संसारो न सम्भवेत् । अतुक्तम्—

“तासामविरतं कृष्णो कुर्वतीनां सुतेक्षणम् ।

न पुनः कल्पते राजन् ! संसारोऽज्ञानसम्भवः” ॥ इति

नच मुक्तिवैकुण्ठस्थित्योरपि दास्यमानत्वं “ एषां घोषान-वासिनामुत भवान् किं देवरात” इति ब्रह्मेकैरेवेत्यखिलं पूतना-वधान्ते सयुक्तिकं व्याख्यातं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

इति सञ्चिन्त्य नित्यारूपदस्य श्रीवृन्दावनस्य सर्वोत्कर्षं ब्रह्म-वैकुण्ठसुखानुभावनयैव साम्प्रतं ज्ञापयामीति विचार्य खं ब्रह्म-स्वरूपं लोकं च वैकुण्ठाख्यं दर्शयामास वृन्दावनाद्विजयो-पञ्चषा क्षणात् ते एव प्रापयामासेति भावः । यतो महाकारु-णिकः व्यतिकरेणैव वृन्दावनस्य माधुर्यं ताडयामुत्कृष्टं ज्ञाप-यितुमिति भावः । ननु ब्रह्मदर्शनैव ब्रह्मप्रापणा सैव सायुज्य-मुक्तिस्तेषां ततो निष्कमणासम्भवात् कथन्तेषां पुनर्वृन्दावनीय-माधुर्येऽनुभावनैत्यत आह—विभुः सायुज्यमोक्षात् वैकुण्ठाख्य निष्कमयितुमपि समर्थ इत्यर्थः । खं लोकं च विशिष्टाष्टि तमसः प्रकृतेः परम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जनः सर्वोपि जन अस्मिन् लोके अनित्यविभूतिरूपे अविद्या आत्मानात्मपरमात्मापरिज्ञानं ततः कामः ततः कर्म तैरु-च्चावचासुत्तमाभमासु गतिषु देवतीर्यग्गादियोनिषु भ्रमन् स्वां स्वप्राप्तां नित्यविभूत्याख्यां न वेद नैव जानाति तत्प्राप्तीच्छाया-स्तु का कथा एते तु तां प्राप्तुमिच्छन्त्यतस्तत्प्राप्त्याधिका-रिणा एवातः एतेषां तत्प्राप्तिस्तु यथा यथं तत्तदवसरे सविष्य-त्येव तद्दर्शनं त्विदानीं भवत्वित्यचिन्तयदिति फलितार्थः ॥ १३ ॥

विभुः । स्वयं व्यापकः साक्षात्परमपुरुषः तल्लोकाधिपति-रित्यर्थः । खं लोकं स्वासाधारणं लोकं तमसः प्रकृतेः परम् “आदित्यवर्णो तमसः परस्तात्” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं लोकं दर्श-यामास ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्ण ने विचार किया, कि—या लोक में प्राणी अविद्या (अज्ञान) काम और कर्मन ते ऊँची नीची योनीन में गट-कतो भयो अपनी गति असाधारण रक्तक मोकू नहीं जाने हैं ॥ १३ ॥

याप्रकार परमकारुणिकभगवान् भीहरि विचारि के प्रकृति ते परजो अपनी लोक है ताकू गोपन को दिखावत भये ॥ १४ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्मज्योतिः सनातनम् ।

यद्वि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः ॥ १५ ॥

ते तु ब्रह्महृद नीता मग्नाः कृष्णान चोद्धृताः ।

ददृशुर्ब्रह्मणो लोकं यत्राकूरोऽध्यगात्पुरा ॥ १६ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाषायेदीपिका ।

देहादिपिहितानां दर्शनमशक्यमिति प्रथमं देहादिव्यनि-
रिक्तं ब्रह्मस्वरूपं दर्शयामास तदाह—सत्यामिति । सत्यमवाध्यं
ज्ञानमजडमनन्तमपरिच्छिन्नं ज्योतिः स्वप्रकाशं सनातनं शश्व-
त्सिद्धं ब्रह्म गुणापाये गुणापोहं ज्ञानिनो यत्पश्यन्ति तत्क-
पयैव दर्शयामास ॥ १५ ॥

एवं ब्रह्महृदं ब्रह्मेव हृदवद्धृदः तत्र निमग्नस्य विशेष-
विज्ञानाभावात् ब्रह्महृदं तेन नीताः प्राप्तिनास्नस्मिन्मग्नाश्च
तशब्दात् विशेषमाह पुनः कृष्णानोद्धृताः समाधिर्वास्था-
पिताः सन्तो ब्रह्मणस्नस्मैव लोकं वैकुण्ठस्थं ददृशुर्गति-
ननु ब्रह्मनिमग्नानां पुनर्लोकदर्शनमघटितमेवेत्याशङ्क्याह—यत्रेति
यत्र यस्मिन् कृष्णो निमिसे सति पूर्वमकूरोऽध्यगात् दृष्टवान्
शुकपरीक्षितसम्वादात्प्राक्तनत्वाद्भूतनिर्देशः नह्यतर्क्यैश्वर्यं भग-
वति किञ्चिदप्यसम्भावितमिति भावः । अथवा अकूरो यत्र
दृष्टवान्स्य यमुनाहृदस्य ब्रह्महृद इति नाम ते हृदं नीताः
सन्तो ब्रह्मणो लोकं ददृशुः पुनश्च कृष्णानोद्धृताः पूर्ववत्
दृष्ट्वा विस्मिता बभूवुः व्यवहितान्वयोऽप्रसिद्धकल्पना च सोढः
ज्योतिः ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, तमसः परं किं नाम वस्तिवत्पेक्षायां तत्तावत्सा-
मान्यतो निरूपयति—सत्यमिति ॥ १५ ॥

अथ विशेषतोऽपि तन्निरूपयस्तादृशं तद्दर्शनमाह—तेष्विति ।
ब्रह्म पूर्वोक्तप्रकृत्यनमिव्यक्तप्रकाशं यत् तदेव दुरवगाहत्वादिना
हृदं इव हृदः तं नीताः स्वशक्त्या तदनुसन्धानं गमितास्तत-
एव ते मग्नाः तन्मात्रानुभववस्थामपि प्राप्ताः पुनस्तस्मादपि तेनो-
द्धृताः प्रथमजां सामान्याकारतत्स्फूर्तिमतिक्रम्य स्वरूपशक्त्यामि-
व्यक्तविशेषाकारतत्स्फूर्त्याप्युत्कर्षिताः सन्तो ब्रह्मणो नराकृति-
परब्रह्मणस्तस्मैव लोकं ददृशुः चक्षुषापि साक्षात्
कृतवन्तः नचाश्रुतचरमेतदित्याह—यत्र प्रकाशे अकूरोपि अध्य-
गात् वैकुण्ठलोकं दृष्टवान् तं स्तुतवान् वा द्वितीये च—

“तस्मै स्वलोकं भगवान् समाजितः—

स दर्शयामास परं न यत्परम् ॥

व्यपेतसंक्रंशविमोहसाध्वसम्—

स्वदृष्टवद्भिः पुरुषैरभिष्टुतम् ॥

प्रवृत्तं ते यत्र रजस्तमस्तयोः—

सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ॥

न यत्र माया किमुतापरे द्वरेः” ।

इत्यादि तयोर्मिश्रं रजस्तमः सद्भवं प्राकृतसत्त्वमित्यर्थः । इति-
हाससमुच्चयं मुद्गकोपाख्याने—

“ब्रह्मणः सद्नादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् ।

शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति तद्विदुः ॥ इति

तस्मादूर्ध्वं आवृत्तिरहितदेश इत्यर्थः । श्रीनारदपञ्चरात्रे
जितन्तस्तोत्र—

“लोकं वैकुण्ठनामानं दिव्यं षाड्गुण्यसंयुतम् ।

अवैष्णवानामप्राप्यं गुणत्रयविवर्जितम् ॥ इति

ब्रह्माण्डपुराणे—

“तमनन्तगुणावासं महसेजो ब्रुवसदम् ।

अप्रत्यक्षं निरुपमं परानन्दमतीन्द्रियम्” ॥ इति

श्रुतयश्च “परेण नाकं निहितं गुहायां विश्राजते यद्वा-
तयो विशन्ति” इत्याद्याः । अथवा । ब्रह्महृदमकूरोर्नीताः तैर्साथं-
माहमज्ञापनाय कौतुकाय वा प्रापिताः ततस्तत्प्रेरणाया मग्नाः
पुनस्तैर्नैव तस्मादूर्ध्वताः उत्थापिताः ददृशुः श्रीवृन्दावनमेव
विलक्षणात्वंनापश्यन्तित्यादि यत्र तीर्थे तदेवं सर्वममाणाचूडाम-
गिना श्रीमद्भागवतेन प्रोक्तेनात्र प्रसिद्धनादरमपेक्ष्यं क्रमव्या-
ख्यानाच्च न परत्र व्यवहितयोजना चापतदिति गम्यम् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम् ।

सत्त्वं निर्विकारं ज्ञानप्रकाशबहुलमिति ॥ १५ ॥

कथानविशेषं ब्रह्महृदो नाम यमुनायां कश्चिद्भूः ॥ १६-१७ ॥

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतमागधतचन्द्रचन्द्रिका ।

सत्यं निर्विकारं नित्यासङ्कुचितापरिच्छिन्नज्ञानाश्रयं ज्ञाना-
त्मकं च त्रिविधपरिच्छेदरहितं स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशय-
बृहत् स्वयं प्रकाशमनादिनिधनं समाधिनिष्ठा मुनयो गुणापाये
त्रिगुणात्मकप्रकृतिसम्बन्धानिवृत्तौ सत्यां यत्पश्यन्ति तदति-
स्थानकटाक्षेण नपुंसकनिर्देशः ॥ १५ ॥

अलोकयोरतीन्द्रियत्वमालोच्य भगवता प्रकारान्तरेण दर्शितौ
ददृशुरित्याह—त इति । ते गोपा ब्रह्महृदं प्रति भगवता प्रापिता
तदाज्ञया तत्र मग्ना उद्धृताः समाधियुक्ताः ब्रह्मणो लोकं
ददृशुः कोसौ ब्रह्महृदस्तत्राह—यत्रेति यत्र यस्मिन् यमुनाहृदेऽकूरः
पुराऽध्यगात् ब्रह्मलोकमित्यनुवर्त्तते दृष्टवान् स एव ब्रह्महृदस्थः
पुरेति कथाप्रवृत्तेः पूर्वकाख्यो विवक्षितः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किं विशिष्टं-कृष्णमिति तत्राह । सत्यमिति सत्यमबाधितं जानानीति ज्ञानं सर्वज्ञम् अन्तर्ग्रहणम् अविनाशि वा यत् ब्रह्मैवं विशिष्टं "सत्यं ज्ञानमनन्तम्ब्रह्म" इति श्रुतिसिद्धं यच्च ज्योतिः स्वयं प्रकाशमानम् "परंज्योतीरूपं सम्यग्" इति श्रुतिवेदितं यच्च सनातनं सदैकप्रकारम् "अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः" इति श्रुतं यच्च समाहिताः मुनयो गुणापाये सत्त्वादिगुणनिवृत्तौ आवरणाभावात्पश्यन्ति "हिरण्यमये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् तच्छुभं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः" इत्यादि श्रुतिशतं हिशब्देन गृहीतम् एवंविधगुणविशिष्टं ब्रह्मशब्द-वाच्यं कृष्णमचक्षतेति सम्बन्धः । किंविशेषा गोपाः ? पुरा अकूरो यत्र हृदे मग्नः ब्रह्मकृष्णात्मकम् अध्यागात् अधिगतवान् चक्षुषाऽपश्यत् द्रक्ष्यतीति भूतपूर्वत्वेन व्यपदेशः कथायाश्चक्र-वद्वत्तमानार्थस्तस्माद्ब्रह्मसन्निधानात् हृदान्मग्नः ज्ञानाऽनीताः अत्रेतिहासमाचक्षते यदि परब्रह्मत्वं तर्हि नः स्वलोकं दर्शयेति गोपैः प्रार्थितेन कृष्णेन च उक्तं यदि युष्माकं मल्लोक-दिदक्षा तर्हि शुद्धेन चक्षुषा भावं तदर्थमस्याः कालिन्ध्याः हृदे मज्जनानन्तरं द्रक्ष्यथेत्युक्तास्ते तथा कृत्वा शुद्धचक्षुषां तल्लोकं तत्र स्थितं सत्यादिगुणविशिष्टं ब्रह्माभिन्नं कृष्णमपश्यन्ति ॥ १५ ॥

ते गोपाः तं लोकं ददशुः कस्येत्यत उक्तं ब्रह्मण इति । अनेन कृष्णब्रह्मणोरैक्यं सूचितं शून्यागारमिव पश्यन्निति तत्राह—कृष्णमिति । तस्मिन् लोके कृष्णं चापश्यन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमज्जीवगोष्ठाभिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ननु तगसः परः किं नाम वस्त्वित्यपेक्षायां तत्तावत् सामान्यतो निरूपयति-सत्यमिति ॥ १५ ॥

अथ विशेषताऽपि तन्निरूपणे तादृशं तद्दर्शनमाह-ते त्विति । ब्रह्म पूर्वोक्तसामान्याकारात् नीता अनुसन्धापिता मग्नास्त-न्मात्रानुभवं गताः अनन्तरमुद्धृताः विशेषाकारतत्स्फूर्ताऽप्युत्-कर्षिताः सन्तो ददशुः ब्रह्मण इत्यादि यत्र प्रकृतेः परोऽत्र अकूरोऽप्यगात् ॥ १६ ॥

भीमद्विजयमाचट्यकृतसुबोधिनी ।

मायोद्घाटनेन तस्य स्वरूपमाह-सत्यमिति । अक्षररूपं तत् यदा भगवानीश्वरत्वेन तेषां हृदये जातः तदा अक्षरमपि लोक-त्वेनाविभूतम् अन्यथा तस्य कृत्रिमत्वं स्यात् स्वरूपं च तस्य सत्यं ज्ञानमनन्तं देशकालापरिच्छिन्नम् अबाधितज्ञानरूपता अपरि-च्छिन्नता चोक्ता अन्यानपि तत्रस्थान् गुणान् वक्तुं प्रमाणमेवा-तिदिशति—यद्ब्रह्मेति । यद्वैकुण्ठाख्यं सर्ववेदान्तप्रत्ययं यद्ब्रह्मैव अनेन बृहत्त्वं बृहन्त्वं चोक्तम् प्रामाणिकत्वं च गुणोपसंहार-न्यायेन सर्वं गुणाश्च । दोषाभावाद्यमाह-ज्योतिरिति । तत्स्वरूपकाशं कोटिसूर्याधिकप्रकाशरूपं न च एतदिदानीमेवैवं ज्ञातमिति शङ्कनीयम् ? यत्तुः सनातनमनादिसिद्धमेतादृशमेव । ननु, तर्हि सगुणं भवतु वैलक्षण्यप्रतीतेः अविकृते अनुच्चावचे एकरसे ब्रह्मणि लोकेतानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह-यद्विपश्यन्तीति । तत्तादृशं स्वरूपावत एवेति मन्तव्यं गुणोपसंहारेण यत्सामर्थ्यं वा अनुपपत्तिश्च

परिहृता भवति सा स्वरूपेणैव परिहर्तव्या सर्वभवनसमर्थ स्वरूपमेवेति । ननु, कोऽयं निर्वन्धः ? गुणेन वा तथास्तु विनिगमा-भावादिति चेत्तत्राह-यद्वैकुण्ठाख्यं भगवत्स्थानं मुनयो मननशीला अपि गुणापाय एव पश्यन्ति मनने क्रियमाणे अवस्थात्रयं गुणकार्यं बुद्ध्यादयोऽपि स्वभावगुणा अपि यदा विच्छिन्ना भवन्ति तदा निर्गुणावस्थायां प्राप्तायां पश्चादाविर्भूतं तत्पश्यन्ति तत्रापि सावधानाः भूताः तद्दृष्टारोऽपि यदा गुणातीताः तदा का वाचा तस्य सगुणात्वे ततो दर्शनानन्तरं सर्वत्रैव तत्प्रकटं जातमिति गोकुलस्य सर्वस्यापि विलय एवाभूत् ॥ १५ ॥

ततोऽग्रे लीला बाधिता स्यादिति पुनस्तेषां प्रत्यापत्त्यर्थं यत्तमाह, ते त्विति । लोकस्य तिरोभावेऽपि तदात्मकांशस्य लोकस्य न तिरोभावः काष्ठाश्रितत्वे तेषां पुनः काष्ठता अर्द्धज्वलितानामपि सम्पादनीया अन्यथाऽग्रे लीला नोपपद्येत तच्च वेदात्मके ब्रह्मणि योजिते भवति तद्धितस्य जलात्मकम् अत्र एव शब्दब्रह्मणः जवरूपता कचित्प्रकटीकृता तत्कार्याभिदमग्रे च वक्ष्यति अतः अक्षरात्मकानेतान् ब्रह्महृदे नीत्वा स्नानं कारितवान् तदा एतेषु स्थिनोऽपि लोकः तिरोहितः तत्रापि नीताः पुनर्मग्ना जाताः उत्त-माधिकारिणो हि ते शब्दब्रह्मात्मका एव जाताः क्रमश्चायं पर-ब्रह्मोक्तं शब्दब्रह्मन्युक्तञ्जगदिति अत एवादूरविप्रकर्षेण ज्ञापकं ततोऽपि भगवता ते उद्धृताः चकारात् वेदैरपि भगवदाज्ञया अन्यथा प्रमाणागृहीताः लीलायां नोपयुक्ता भवेयुः तर्ह्येतावत्कृतं व्यर्थमेवासीदित्याशङ्क्य प्रयोजनार्थं जातमित्याह-ददशुरिति । शब्दब्रह्मणो लोकं ददशुः यतस्तदाद्रनयनाः तस्य न तावन्मात्र-परत्वमिति ज्ञापयितुं राजानं प्रति शुक आह—यत्रैव स्थाने अकूरः पुरा पूर्वम् अध्यागात् भगवत्स्वरूपमधीतवान् ज्ञातवानि-त्यर्थः । प्रमाणातस्तत्रैव परिज्ञातवान् अतः एतेषामपि प्रमाणातो ज्ञानं कारणीयमिति तथा कृतवान् ॥ १६ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

सत्यमबाध्यं ज्ञानमजडम् अनन्तमपरिच्छिन्नं सनातनं शाश्वत् सिद्धं यत् मुनयो ज्ञानिनः गुणापाये गुणातीतत्वे सति पश्यन्ति बृन्दावनस्यापि ब्रह्मानन्दस्वरूपत्वेनेतादृशत्वेति मायाविभूतिः मध्यवर्त्तित्वेनैव माधुर्याधिक्यं यथा दीपज्योतिषस्तमो मध्य-वर्त्तित्वेन अत एव तमसः परं ननु तमोमध्यवर्त्ति सत्यज्ञानादि-रूपं ज्योतिर्दशयामास किञ्च ब्रह्मस्वरूपतोऽपि विचित्रलीला-मयं भगवत्स्वरूपमतिमधुरं शुकदेवादिभक्तात्मारामानुभवदादवसी-यते तच्च भगवद्गुणैः समं व्यापकमपि परिच्छिन्नं षड्विकाररहित-मप्यप्राकृतजन्मास्तित्वबुद्ध्यादिसहितं तरङ्गादिदोषशून्यमपि श्रुतिपासाप्रस्नेदमयमोहसांग्रामिकशस्त्रघातादिसहितमतक्यानन्त-शक्तित्वादेव यथा तथैव "पञ्चयोजनमेवास्ति वनं मे दंढरूपकम्" इति भगवद्भुक्तेः बृन्दावनमपि ब्रह्मदृष्टानन्तकोटिब्रह्माणव्यापक-मपि परिच्छिन्नं स्मरेत् पुनरतन्निर्गतो विगतषट्तरङ्गाबुध इत्या-गमादिवाक्यात् तरङ्गादिदोषरहितमपि श्रुतिपासाजन्मजराच्छेद-भेदादिमन्मनुष्यपशुखगनगादिकमपि नित्यमेवेत्यनन्तचमत्कारा-श्रयमिति ॥ १५ ॥

एवं ब्रह्महृदं ब्रह्मैव हृद इव हृदस्तत्र निमग्नस्य विशेष-

नन्दादयस्तु तं दृष्ट्वा परमानन्दनिर्वृताः ।

कृष्णं च तत्रच्छन्दोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां दशमस्कन्धे नन्दमोक्षायं नाम

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शनी ।

ज्ञानाभावात् तं ब्रह्मद्वंद्वं ते ब्रजवासिनो नीताः प्रापिताः तदा ते तस्मिन् मग्नाः कृष्णेन तु उद्धृताः स्वातन्त्र्यशक्त्या ब्रह्मसायुज्यादीप उद्धृताः तस्मादुत्थापिताः सन्तस्तस्यैव ब्रह्मणो लोकं वैकुण्ठं च ददृशुः “लोकं विक्रयठमुपनेष्यति गोकुलं स्म” इति द्वितीयोक्तः । उद्धृता इति । यथान्ये संचारद्वंद्वदुद्धृताः सन्तो ब्रह्मानुभवान्ति तथैवामी प्रेमवन्तो गोपाः ब्रह्मद्वंद्वदुद्धृता वैकुण्ठलोकं ददृशुरिति सर्वज्ञनाशक्त्याः सायुज्यविषयः सकाशात् वैकुण्ठो निर्वृत्तिकर इति भावः प्रेमरहिताद्ब्रह्मसुखानुभवान् प्रेमसहितो वैकुण्ठसुखानुभवः भ्रेष्ठस्ततोऽपि प्रेममयो गोकुलसुखानुभवः भ्रेष्ठ इति सिद्धान्तो ज्ञापितः यत्र वैकुण्ठे पुरा अक्रूरोऽध्यगात् गतवान् स्वामीष्टदेवं दृष्टवानिति वा शुकपरीक्षित् सम्वादात् प्राक्तनत्वाद्भूतनिर्देशः ॥ १६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्य दर्शनं कार्यकारणरूपप्रकृत्यतिक्रमानन्तरं मुमुक्षूणां भवति तमिदं दर्शयामासेति विस्मितः भीशुकः श्रीकृष्णाय ब्रह्म वक्ष्यामि, यो भवान् एवं लोकं दर्शयामास कथंभूतः सत्यं यद्ब्रह्म किं प्रधानम् ? नेत्याह, ज्ञानं किं जीवतत्त्वम् ? नेत्याह, अनन्तम् ज्योतिः स्वप्रकाशम् सनातनं शश्वत्सिद्धं यत् गुणापाये गुणव्यत्यये हे समाहिताः ! पुनस्तदङ्गुस्थाननिवारणं युक्तः यद्ज्ञाने पश्यन्ति गुणापाये त्रिगुणप्रपञ्चातिक्रमे वा यत्पश्यन्ति तद्ब्रह्म भगवान् श्रीकृष्णः एवं लोकं दर्शयामासेति पूर्वं ज्ञेयान्वयः ॥ १५ ॥

कथं दर्शयामासेत्यत आह—तेतिविति । यन्प्राप्तयोः सम्वादात् पुराऽक्रूरः अध्यगात् दृष्टवान् तं ते तु नीताः तत्र मग्नाश्च तुशब्दः स्त्रयं बहिःस्थित एव द्वेऽपि तल्लोकाधिपतित्वेन तैर्दृष्टः इति सूचयति अत एवानन्तरश्लोके कृष्णं च दृष्ट्व्युक्तिः सङ्गताः मग्नाः सन्तः ब्राह्मण्यः श्रीकृष्णस्य लोकं ददृशुः चकाराद्बहिःस्थितमपि श्रीकृष्णं तत्रापि ददृशुः पुनः उद्धृताः ॥ १६ ॥

भाषाटीका

कौन सो लोक भगवान् ने गोपनकूं दिखायो कि—आकों गुणात्मक प्रकृति के लक्षण निवृत्त होखे वे समाहित मुनि-

[२६६]

जन देखसकें हैं । और कौन स्वरूप दिखायो, कि—जी सदा निर्विकार और निरुद्धी असंकुचित अपरिच्छिन्न ज्ञान धारो होयके ज्ञान स्वरूप है, और अविध परिच्छेदशून्य है, तथा स्वरूप और गुणनते सर्वतें बड़ो स्वयं प्रकाश सनातन तेजो रूप है सो रूप दिखायो ॥ १५ ॥

कैसे श्रीकृष्ण ने गोपनकों वैकुण्ठ दिखायो तहा कहें, कि—श्रीकृष्ण गोपनकों ब्रह्म द्वंद्व में लेगये और तहां उन गोपन ने गोता लगायो तब वा ठोर उनने ब्रह्म लोक अर्थात् वैकुण्ठ देख्यो, ता पीछे श्रीकृष्णने उनकों निकास खीने, कहां भगवान् गोपन को लेगये? ऐसैं जब राजाने पूछी तब भीशुकदेवजी बोले, कि—जाठोर प्रथम अक्रूरजी ने वैकुण्ठ देख्यो हो वा जौ ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषायेदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकृतभाषायेदीपिकायाम्

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तथाप्यक्रूरः भीमशब्दादीनां दर्शनवैशिष्ट्यवदानन्दवैशिष्ट्यमपि जातमित्याह—नन्देति । तं तेषामेव सम्बन्धिनं श्रीकृष्णलोकम् मतः स्वभावत एव परमानन्दनिर्वृता बभूवुः कृष्णं चेति तथाप्यव्यभिचारिपुत्रभांवतो विस्मिताश्च बभूवुरिति छन्दोभिः कर्तृभूतैः करणभूतैर्वा उभयभूतैरेव वा भीगोपासतापन्वादिभिः अत्र स्वगतिमिति तैः स्वशब्दस्य श्रीकृष्णोक्तिमिप्रायेणोक्तिः गतिशब्दस्य च वरुणलोकदर्शनेन तल्लोकदर्शनाभिप्रायेणोक्तिः तथा श्रीकृष्णेन च स्वां गतिमिति भीगोपसम्बन्धितानिर्देशः भीमुनीन्द्रेण च गोपानामिति वष्टया साक्षादेव तत्सम्बन्धनिर्देशः कृष्णं चेति साक्षात् श्रीकृष्णनिर्देशश्च वैकुण्ठान्तरं व्यवच्छिद्य परमगोलोकमेव स्थापयति अत एव “अहंशपृतं निशि शयानमतिभ्रमेण लोकं विक्रयठमुपनेष्यति गोकुलं स्म” इति श्रीब्रह्मवाक्येऽपि ब्रह्मद्वंद्वस्याक्रूरतीर्थत्वपक्षे “यस्मात्तार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाद्यावास्त्वस्मिन्” इति न्यायेन दिवसे तदेकार्थव्यापारयुक्तं तत्परिभ्रमेण रात्रौ च तदेकसमाधिकरूपनिद्रापक्षं ब्रह्मानुभवपक्षे श्रीब्रह्मेश्वरान्वेषणार्थं तस्मिन् अहि नानाव्यापारयुक्तं तत्परिभ्रमेण रात्रौ शयानं सत् गोकुलं

भीमजीवगोत्राभिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तद्वाचिजनं विकुण्ठं गोलोकाख्यम् उप समीपे तत्रैव दर्शयिष्य-
तित्यर्थः । स यथा ब्रह्मसंहितायाम्—

“ईश्वरः परमः कृष्णः सच्चिदानन्दविग्रहः ।

अनादिरादिर्गोविन्दः सर्वकारणकारणम् ॥

सहस्रपत्रं कमलं गोकुलाख्यं महत्पदम् ।

तत्कार्यिकारं तद्धाम तदनन्तांशसम्भवम्” ॥ इत्यादि ।

तथापि ब्रह्मस्तवे—

चिन्तामणिप्रकरसमस्तु कल्पवृक्षलक्ष्मणेषु सुरभीरपि पालयन्तम् ।
ब्रह्मीसहस्रशतसम्प्रमसंख्यमानं गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥

गोलोकानां निजधामनि तत्र च तस्य—

देवीमहेशहरिधामसु तेषु तेषु ।

ते ते प्रभावनिचया विहिताश्च येन—

गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥ इत्यादि ।

“गोलोक एव निवसत्यखिलात्मभूतः” च इत्यादिभन्ते च—

श्रियः कान्ताः कान्तः परमपुरुषः कल्पतरवो—

द्रुमा भूमिश्चिन्तामणिगणमयी तोयममृतम् ॥

कथागानं नाट्यं गमनमपि वंशीप्रियसखी—

चिदानन्दं ज्योतिः परमपि तदास्त्राद्यमपि च ॥

स यत्र क्षीराब्धिः सरति सुरभीश्च सुमहान्—

निमेषाद्वाख्यो वा व्रजति नहि यत्रापि समयः ।

भजे श्वेतद्वीपं तमहमिह गोलोकमिति यम्—

विदन्तस्ते सन्तः क्षितिर्विरजचाराः कतिपयाः ॥ इति ।

एवं स्कान्दे मोक्षधर्मस्य नारायणीयोपाख्यानं च—

“एवं बहुविधैरुपैश्वर्यमीह वसुन्धराम् ।

ब्रह्मलोकं च कौन्तेय ! गोलोकं च सनातनम्” ॥ इति ।

तथा हरिवंशे यथाह शुकः—

“स्वर्गादूर्ध्वं ब्रह्मलोको ब्रह्मर्षिगणसेवितः ।

तत्र सोमगतिश्चैव ज्योतिषां च महात्मनाम् ॥

तस्योपरि गवां लोकः साध्यास्तं पालयन्ति हि ।

स हि सर्वगतः कृष्णमहाकाशगतो महान् ॥

उपर्युपरि तत्रापि गतिस्तव तपोमयी ।

यां न विद्यो व्यं सर्वं पुच्छन्तोऽपि पितामहम् ॥

गतिः शमदमाद्यानां स्वर्गः सुकृतकर्मणाम् ।

ब्रह्मच तपसि युक्तानां ब्रह्मलोकः परा गतिः ॥

गवामेव तु गोलोको वुरारोहा हि सा गतिः ।

स तु लोकस्त्वया कृष्ण ! सीदमानः कृतात्मना ॥

धृतो धृतिमता वीर ! निम्नतोपद्रवान् गवाम्” ॥ इति ।

अस्यार्थः स्वर्गेश्वरेण स्वर्गलोकमारभ्य सत्यलोकपर्यन्तं
लोकपञ्चकमुच्यते—

“भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नामितः ।

स्वर्गलोकः कल्पितो मूर्ध्ना इति वा लोककल्पना” ॥

इति द्वितीयात् । तस्मादूर्ध्वमुपरि ब्रह्मलोकः परब्रह्मणो भगवतो
लोकः रुद्रशुब्रह्मणो लोकमिदमुक्तवान् एवं द्वितीये “मूर्ध्नाभिः

सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः” इति व्याख्यातं च तैः ब्रह्म-
लोको वैकुण्ठस्थः सनातनोऽपि निजो न तु सृज्यमानस्तै-

र्वर्त्तित्यर्थः । इति ब्रह्माणि मूर्तिमन्तो वेदाः ऋषयश्च अनारदा-
दयः गङ्गाश्च श्रीगण्डविश्वक्सेनादयः तैर्निषेवितः एवं नित्या-
श्रितानुक्त्वा तद्गमनाधिकारिण आह, तत्र ब्रह्मलोके उभया सह-
वर्त्तन्ते इति सोमः श्रीशिवः तस्य गतिः “ज्योतिश्चरणाभिधानात्”
(१।१।२५) इति न्यायेन ज्योतिर्ब्रह्म तदैकार्थभावानां क्षान्तिजीवन्मु-
क्तानामित्यर्थः । अत्र समासप्रविष्टस्यापि गतिपदस्याकर्मणो आर्षः
सोमेति छान्दस एव वा षष्ठ्या लुक् न तु तादृशानामपि सर्व-
धामेवेत्याह—महात्मनां महाशयानां मोक्षनिरादरतया भजतां
भीसनकादितुल्यानामित्यर्थः—

“मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कौटिल्यपि महामुने” ॥

इत्यादौ तेष्वेव महासापर्यवसानात् तस्य च ब्रह्मलोकस्योपरि
सर्वोर्ध्वप्रदेशे गवां लोक इत्यर्थः । तं श्रीगोलोकं साध्या अस्माकं
प्रापञ्चिकदेवानां प्राप्तव्यसायुज्यमूलरूपाः नित्यतदीयदेवगणाः
पालयन्ति तत्र विकृतास्त्वेनावरणरूपा वर्त्तन्ते “ते ह नाकं
महिमानः सचन्ते यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः” इति श्रुतेः
“तत्र पूर्वं ये च साध्या विश्वेदेवाः सनातनाः । ते ह नाकं महि-
मानः सचन्ते शुभदर्शनाः” इति वैकुण्ठवर्णने पाञ्चोत्तरखण्डाच्च
हि प्रसिद्धौ स श्रीगोलोकः सर्वगतः श्रीकृष्णवत् सर्वप्रापञ्चिक-
वस्तुव्यापकः अत एव महान् भगवद्रूप एव “महान्तं विभु-
मात्मानम्” इति श्रुतेः । तत्र हेतुः महाकाशः परमव्योमाख्यं
ब्रह्मविशेषणत्वाभात् “आकाशस्तल्लिङ्गात्” (१।१।२२) इति न्याय-
प्रसिद्धे च तद्वत् ब्रह्माकारत्वेनोक्त्यान्तरं तत्प्राप्तेः । यद्वा,
महाकाशः परमव्योमाख्यो महवैकुण्ठः तद्वत् तदूर्ध्वभागास्थितः
“गोलोकनाम्नि निजधामनि तत्र च तस्य देवीमहेशहरिधामसु”
इति ब्रह्मसंहितायां तद्वर्णने व्युत्क्रमोक्तः एवमुपर्युपरि सर्वो-
पर्यपि विराजमाने श्रीगोलोकेऽपि तव गतिः नानारूपेण वैकु-
ण्ठादौ क्रीडतस्तव तत्रापि श्रीगोविन्दरूपेण क्रीडा विद्यत इत्यर्थः
सा क्रीडशी तपोमयी अनवच्छिन्नैश्वर्यमयी “परमं यो महत्तपः”
इति वत् अत एव ब्रह्मादिदुर्वितर्कत्वमप्याह—यामिति । अधुना
तस्य गोलोक इत्याख्यावाजमभिव्यजयति, गतिरिति । ब्रह्मणे
ब्रह्मलोकप्रापके तपसि विष्णुविषयकमनःप्रणिधाने युक्तानां रत-
चिन्तानां प्रेमभक्तानामित्यर्थः । ब्रह्मलोको वैकुण्ठलोकः परा
प्रकृत्यतीता गवामिति “मोक्षयन् व्रजगवां दिनतापम्” इत्युक्ता-
नुसारेण गोकुलवासिमात्राणां स्वतः तद्भावानां च साधन-
वर्धनेत्यर्थः । अत एव तद्भावस्यासुलभत्वात् वुरारोहा धृतो
रक्षितः श्रीगोवर्धनोद्धरणेति अत्रार्थान्तरे सप्तलोकता चेच्छर्हि
स्वर्गादेवोर्ध्वं सत्यलोको न भवति महर्लोकोऽदिव्यवधानात् तथा
सोमगतिरित्यादिकं न सम्भवति भुवर्लोकोऽस्त्येव तद्गतेः
अवस्थाध्यायानां तुच्छत्वात् सत्यलोकपालनेऽप्यनर्हात् तथा
प्राकृतगोलोकस्य सर्वगतत्वं व्याससमाख्यम् अत एव तत्रापि
तव गतिरित्यपिशब्दो विस्मये प्रयुक्तः यां न विश्व इत्यादिक-
श्च तस्मात् प्राकृतादन्य एवासौ गोलोकः य एव पूतना-
मोक्षादौ निरूपितः य एव च प्रापञ्चिकजीवरूपया वृन्दवनादि-
रूपेण प्रपञ्चेऽभिव्यक्तः सदा विराजते “स तु लोकस्त्वया वीर !
निम्नतोपद्रवान् गवां धृत” इत्येवमेवोक्तत्वात् भगवद्भदचिरप-
शक्तिमयत्वेन तस्यैकस्याप्येकप्राप्त्यनन्तत्वा प्रकाशसामर्थ्याच्च

श्रीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

योगमावाविभूतिवर्णने युगपत् प्रातरादिनासासमयादिवर्णन-
मयत्वेन तथैव द्वारकाया अपि दर्शितमिति गोलोकस्थोऽङ्ग-
लोकोपरितनत्वं च महिमहद्व्यपेक्षयाविभावात् वस्तुतस्तु सहि-
सर्वगत इत्येवोक्तम् अतो वाराहोपस्यामेव वृन्दाटव्यां प्रापञ्चि-
कोन्द्रियमात्रैस्तद्वस्तुमात्रैश्चास्पृष्टा नित्यसिद्धाः पृथिव्याप्यक्षाताः
कदम्बादयो वयस्यन्ते, यथा—

“तत्रापि महदाश्चर्यं पश्यन्ते पण्डिता नराः ।

कालिन्दीदपूर्वेण कदम्बो महितो द्रुमः ॥

शतशास्त्रं विशालाक्षि ! पुण्यं सुरभिगन्धि च ।

स च द्वादशमासानि मनोज्ञः सुखशीतलः ॥

पुष्पायति विशालाक्षि ! प्रभासन्तो दिशो दश” ॥ इति ।

शतशास्त्रमिति द्विगुः तद्यत्र वर्तते इत्यर्थः । प्रभासन्तः
प्रभासयन्तित्यर्थः । तत्रैव ब्रह्मकुण्डलमहात्म्ये—

“तत्राश्चर्यं प्रवक्ष्यामि तत्कृणु त्वं वसुन्धरे ।।

लभन्ते मनुजाः सिद्धिं समं कर्मपरायणाः ॥

तस्य तत्रोत्तरे पार्श्वेऽशोकवृक्षः सितप्रभः ।

वैशाखस्य तु मासस्य शुक्लपक्षस्य द्वादशी ।

स पुष्पायति च मध्याह्ने मम भक्तसुखावहः ॥

न कश्चिदपि जानाति विना भागवतं शुचिम् ॥ इत्यादि

आदिवासादे च ।

“कृष्णक्रीडा सेतुबन्धं महापातकनाशनम् ।

वल्लर्मी तत्र क्रीडार्थं कृत्वा देवो गदाधरः ॥

गोपकैः सहितस्तत्र क्षणमेकं दिने दिने ।

तत्रैव रमणार्थं हि नित्यकालं स गच्छति ॥ इति ।

तथैव “ गोलोक एव निवसत्यखिलात्मभूतः ” इति नियमः
अप्यते । स्कान्दे महापुराणादात्म्ये—

“ततो वृन्दावनं पुण्यं वृन्दादेवीसमाश्रितम् ।

हरिणाधिष्ठितं तच्च ब्रह्मरुद्रादिसेवितम् ॥

इति च श्रूयते । बृहद्गौतमीये च श्रीकृष्ण वाक्यम्—

“इदं वृन्दावनं रम्यं मम धामैव केवलम् ।

अत्र मे पशवः पक्षिमृगाः क्रीडा नराधराः ॥

ये वसन्ति ममाधिष्ठे मृगा यान्ति ममालयम् ।

अत्र या गोपकन्याश्च निवसन्ति ममालये ॥

योगिन्यस्ता मया नित्यं मम सेवापरायणाः ।

पञ्च योजनमेवास्ति वनं मे देहरूपकम् ।

कालिन्दीयं सुषुम्णाख्या परमाऽमृतवाहिनी ॥

अत्र देवाश्च भूतानि वर्तन्ते सुखमरुपतः ।

सर्वदेवमयश्चाहं न त्यजामि वने क्वचित् ॥

आविर्भावस्तिरोभावो भवेन्मेऽत्र युगे युगे ।

तेजोमयमिदं रम्यमहदयं चर्मचक्षुषा” ॥ इति ।

तस्मात् सदा प्रकृतावनामिव्यक्ते श्रीवृन्दावनस्यैवास्व
प्रकाशविशेषे गोलोकाख्ये यो नित्यं तैरेव नित्यपरिकरैः
सह विहरति, स एव श्रीकृष्णः प्रापञ्चिकनिजभक्तकृपया
प्रकृतावभिव्यक्तैस्मिन्प्रकाशे तैरेव स कदाचित् व्यक्ती भवति
तस्य तत्परिकरत्वनिवृत्तश्च तत्परिकरत्वेनैवोपासनाद्याहन्नादि

दर्शनात् एवं षोडशसहस्राविवाहे श्रीवसुदेवादिवद्यदा ते
प्रपञ्चाभिव्यक्तप्रकाशे प्रकाशान्तरेण व्यक्तीभवन्ति तदा
लीलारसपोषाय लीलाशक्तिरेव प्रेमवैवश्यादिवारा तत्र तत्र प्रकाशे
पृथगभिमानं परस्परमतनुसन्धानं च सम्पादयति यतो नित्य-
सिद्धमपि तं निजवैभवादिकं तदा ते नानुसन्दाधिरे तदेव-
मत्रैव स्थितस्यैव श्रीवृन्दावनस्य प्रकाशविशेषे श्री-
गोलोकं दर्शयामास प्रकाशभेदे कन्दर्पजैतुत्वे इति जीवानां
कामनिवृत्त्यर्थः । न तान् विना नान्यान्प्राप्त्यङ्गपरिकरान्
दर्शयामास कन्दसां तु बहिरङ्गत्वमेव चन्द्रिजनसाध-
र्म्यात् कन्दोभिः स्तुतेदर्शनं चेदं प्रमाणार्थमेवेति सर्व-
शान्तम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमजीवगोस्त्रामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीमद्द्वीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नन्दादयस्तं लोकं कृष्णं परमानन्दमहिताः कृष्णं सम्यग-
भिष्टूय बहुमन्त्रानां सुतयां विस्मिताश्चामवन् ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्द्वीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ते गोपास्तं लोकं ददृशुः कृष्णस्यैवत उक्तम्, ब्रह्मण इति ।
अनेन कृष्णब्रह्मणोरैक्यं सूचितं शून्यागारमिवापश्याजति
तत्राह—कृष्णमिति । तस्मिन् लोके कृष्णं चापश्यन्नित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

(विजयध्वजरीत्या षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥)

श्रीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वैकुण्ठं दृष्टवान् कन्दोभिः श्रीगोपालतपन्यादिभिः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भे

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

श्रीमद्भुवनाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ब्रह्मानन्दात् महानन्दो भजते वर्चते स्फुटः ।

तारतम्यं च विज्ञातुं प्रदर्शयौद्धतर्वास्ततः ॥

ततो यज्जातं तत्पर्यवसितमाह—नन्दादय इति । तं ब्रह्मलोकं
दृष्ट्वा नन्दादयः प्राप्तस्वरूपाः परमानन्देन निर्वृता जाताः तस्मिन्
सर्वाविद्यानाशकमावस्थानिवारकम् अतः प्रमाणेन तदनुभूय
निर्वृताः पूर्वं त्वेकरसतामापन्नाः । किञ्च, तत्रापि मध्ये कृष्णस्तं
च वेदाः स्तुवन्ति अत आह—कन्दोभिः स्तूयमानं कृष्णं दृष्ट्वा
परमाश्चर्यं प्राप्ताः तस्याप्येतत्फलं वैकुण्ठस्याप्येतत्फलमिति
ज्ञात्वा इतरामिच्छां परित्यज्य परमाश्चर्यं निमग्ना जाताः ॥१७॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिण्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मज-

श्रीमद्भुवनाचार्यकृतविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे

अष्टाविंशोऽध्यायविवरणम् ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

तं वैकुण्ठलोकं दृष्ट्वा तु परमानन्दनिर्वृताः वैकुण्ठीयगोलोकस्य
वृन्दावनस्य वृन्दावनसाधर्म्यदर्शनादिति भावः । यथा हि कोटी-
श्वराः कदाचिन्नष्टसर्वधनाः सन्तो देवात् कचिद्दृष्टन्नधन-
चिह्नाः परमानन्दनिर्वृता भवन्ति तथेत्थर्यः । ततश्चास्मत्प्राण-
कोटिनिर्मन्थनीय मुखारविन्दप्रस्नेदयिषुः कृष्णः केति तदन्वे-
षणानुसन्धानवत्त्वे सति तं च ददशुरित्याह, कृष्णं तत्रत्यै
इच्छन्तोभिर्मूर्त्तिमिहस्तूयमानं दृष्ट्वा सविस्मिताः इहो कागच्छाम
तावदेते ज्योतिर्मयाः स्तावका अत्र वृन्दावने खल्वपरिचीयमानाः
प्रष्टुमस्माभिरशक्याः के । तन्मध्यवर्ती कृष्णश्चावमास्मान् अने-
कान् पित्रादीन् दृष्ट्वापि वाक्यविज्ञासं प्रपञ्चयन् सन्निधत्ते
नापि भुजाभ्यां नः कण्ठं भस्ते वयमपि सन्निधातुमेनमुत्सङ्ग
मारोहयितुं च सङ्कुचाम किमनेनाद्य भुवपिपासावैकृत्यं
विस्मृतं मातास्य कथमेनमभोजयन्ती जीविष्यतीत्येवं विवि-
धान् विस्मयान् दधानास्ते लीलाशक्तिमेरितया योगमाययैव

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

पुनर्वृन्दावनमानिन्धिरे इति शेषः । एतत्प्रकरणस्याय-
मेवायं श्रीमत्प्रभुवरूपगोस्वामिचरणैः स्तवमालायामुपस्थेकितः
स च श्लोको यथा—

“लोको रम्यः कोऽपि वृन्दाटवीतो—

नास्ति कापीत्यञ्जसा बन्धुवर्गम् ॥

वैकुण्ठं यः सुष्ठु सन्दर्श्य भूयो—

गोष्ठं निन्ये पातु स त्वां मुकुन्दः” ॥ इति

गोस्वामिव्याख्यानुसारेण व्याख्यातं व्याख्यानन्तरं तु वैष्ण-
वतोषिण्यां द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

इति साराधर्शनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

अष्टाविंशोऽपि दशमे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सन्तो विस्मिता बभूवुरित्याह—नन्दादय इति ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टाविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

नन्दादिक तौ वा वैकुण्ठं कं देखिके परम आनन्द के
विषे निमग्न होय गये । और वा जगै कहा देखत भये, कि—
अपनो जो कृष्ण है, ताकी वेद स्तुति कर रहे, हैं और कोई
बोले चालै नाह ऐसे चुपचाप होय रहे हैं, ऐसे कृष्ण को
देखिके बड़े विस्मय को प्राप्त होत भये ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध में अष्टाविंशवे अध्याय की,

श्रीवृन्दावनस्य पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ २८ ॥

विज्ञापनम् ।

परपक्षगिरिवज्रः ।

अयि विश्वश्रद्धाः । अद्यातिप्रहर्षसमयौ धृतीवर्ति महं तत्रभवद्भयो भवद्भयोऽद्भुतग्रन्थं निवेदयामि यद्ग्रन्थान्वेषणं सहस्राणि विद्वांसोऽकार्षुः चातकास्त्रातिविन्दुनिव, तथाऽपि तद्ग्रन्थदर्शनमपि दुर्लभमभूत् नत्पाठनविचारणादि तु दुरासास्तमेवासीत् तमेव ग्रन्थमस्या-
नन्देन समस्तभारतवासिनां श्रीमतां सेवायां निवेदयामि यं ग्रन्थं 'शारीरकहार्दसंचयनामकं' कथयन्ति, केचित्तु परपक्षगिरिवज्राख्यम्
अध्यासगिरिवज्राख्यमपि ब्रुवन्ति, एष ग्रन्थो वेदान्तिनां शिरोधार्योऽस्ति, किञ्च सर्वमनीषिणामेतत्सुविदितमस्ति, निगमकल्पतरु रस-
मयफलं वेदान्तशास्त्रमेवास्ति, यद्यपि वेदान्तशास्त्रस्य स्वस्वसिद्धान्तानामनुकूला अनेके ग्रन्था मुद्रितास्सन्ति, तथापीदृशः कोऽपि
ग्रन्थोऽद्यावधि न मुद्रितोऽस्ति, यद्ग्रन्थावलोकनेनैव सर्वं सिद्धान्तज्ञानं भवति, एतस्मिन् ग्रन्थेऽद्भुतचमत्कारोऽस्ति एतदवलोकनेनैव
सर्वशास्त्रसिद्धान्तज्ञानपूर्वकस्त्यासत्यविचारो भवति, अन्यवेदान्तग्रन्थस्यावलोकनावश्यकताऽपि न भवति, सर्वेषां विपश्चितामेतत्-
ग्रन्थावलोकनेन पूर्णानन्दावाप्तिर्भवति, एष च ग्रन्थो विदुषां पठनपाठनादिषु प्रचारणीयोऽस्ति, किम्बहुलेखनेनैतद्ग्रन्थावलोकयितृणां
ब्रह्मानन्दास्वादसमुद्भूतस्तैराङ्गित इव भवति, एतद्ग्रन्थावलोकनेन विद्वन्मण्डलयां वाविल्लासे सङ्कोचः कदाऽपि न भवति, एष च ग्रन्थो
निम्नलिखितप्रकरणैर्विभूषितोऽस्ति, एतस्मिन् ग्रन्थे चत्वारोऽध्यायास्सन्ति, तत्र प्रथमेऽध्याये विषयसम्बन्धगिरिनिपात-प्रयोजनाधि-
कारिगिरिनिपात-अध्यासगिरिनिपातगिरिनिपातादीनि महाविस्तीर्णानि त्रयोविंशतिः प्रकरणानि सन्ति, द्वितीये चाध्याये जिज्ञास्यो-
पपक्षगिरिनिपातादीनि दश प्रकरणानि सन्ति तृतीयेऽध्याये साङ्ख्यगिरिनिपातादीनि दश प्रकरणानि सन्ति चतुर्थेऽध्याये जीवन्मुक्ति-
गिरिनिपातोऽस्ति, एवं चत्वारिंशत्प्रकरणैर्विभूषितोऽष्टसहस्रश्लोकसंख्यापरिमितो ग्रन्थोऽस्तीति विद्वेषं मनीषिभिरिति शम् ॥ मुख्यम्
रौप्यकपञ्चकम् ५)

पूज्यपादश्रीविश्वनाथचक्रवर्तिविरचितम्

श्रीकृष्णभावनामृतम् ।

श्रीकृष्णभावनामृतम् श्रीकृष्णचन्द्राष्टकालिकसेवानिरूपणपरम् क्रीडानिकुञ्जस्थ किङ्करीशुकशारिकादीनां परस्परसेवानिरूपण-
पर सुस्पष्टपद्यात्मकं महाकाव्यम् तदनुगुणमितोक्षरसंस्कृतटीकया समलङ्कितम्, मुख्यम् रौप्यकत्रयम् ३)

श्रीमद्भागवत सम्बन्धीय नियमावली ।

इतने बड़े परिश्रम और अध्यवसाय पर भी सर्वे साधारण के सुलभ संग्रह के अर्थ पूर्ण ग्रंथ का मूल्य केवल ५०) रुपया
अग्रिम रखा गया है राजा महाराजा और संमान्य मनष्यों के सम्मान रक्षाके लिये उनसे केवल १००) ६० मात्र लिया जायगा डाक-
महसूल २४) ६० अलग पड़ेगा यह भागवत दशटी कोपेत है ।

असमर्थ ग्राहकों से चार किस्तों में रुपया लिया जायगा—प्रथम किस्त १२) ६० पञ्चमस्कन्ध तक, द्वितीय किस्त १२) षष्ठस्कन्ध
तक, तृतीय किस्त १२) सप्तमस्कन्ध तक, चतुर्थ किस्त १४) दशमस्कन्ध तक और डाक महसूल २४) छान्दस्कन्ध तक लियाजायगा।

श्रीजगन्नाथवल्लभनाटकम् ।

इह खलु जगति विद्यास्थानेष्वनेकेषु पठनीयेषु सत्स्वपि शास्त्रान्तराणां सहिष्णुवेद्यत्वेन सूक्ष्ममतिवेद्यत्वेन च तेष्वल्पजनादरणीयेषु जातेषु
इदानीं स्थलमतिवेद्यत्वेन सुकुमारवेद्यत्वेन च काव्यनाटकादीन्येव मनुष्याणां समययापनयोग्यानि तानि च भगवद्विषयकाणि वेदभुक्ति-
मुक्तिप्रदानीति विचार्येदानीं जगन्नाथवल्लभनाटकं सर्वजनसौकर्यायप्रकाशितम् इदं च नाटकं श्रीराधाकृष्णरहस्यक्रीडा विषये प्रतापरुद्र
वृषतितीर्थार्य रामानन्दराय कविना निर्मितम्, अत्र च पञ्चद्वयः सन्ति तत्र प्रथमेऽङ्के नटनट्टीसूत्रधाराणां संवादपूर्वकप्रस्तावनाजन्तरे श्री-
राधाकृष्णमदनिका विदूषकाणां वृत्तान्तैः पूर्वरागनिरूपणम्, द्वितीये च भावपरीक्षादिनिरूपणम्, तृतीये भावप्रकाशादिनिरूपणम्, चतुर्थे
श्रीराधाकाया अभिसरणाक्रियानिरूपणम्, ४ पञ्चमे श्रीराधाकृष्णयोः सङ्गमनिरूपणम् अस्मिन् ग्रन्थे मध्ये मध्ये गीतगोविन्दचन्द्राग-
पद्यान्यपि विद्यन्ते ॥ मुख्यम् द्वादश आणकाः ॥॥॥

वेदान्तसारः ।

ओ ओ वेदवेदान्तसकलशास्त्रपाशवारपारङ्गताः ।

विदितमेव भवतां श्रीमद्वैद्यासिकसूत्रार्थयाथात्म्यप्रतिपादको बालानामपि वेदान्तार्थसंशयनिवारणकरो वेदान्तसारो नाम ग्रन्थ-
रत्नम्, स वेदानीं सुबलितैर्नागराक्षरैरुपेतया मुद्रितस्तस्मै जाज्वलीति, अतस्सर्वेऽप्येतद्ग्रन्थरत्नं केवलेन साङ्ख्यकमूल्येन ग्रहीतव्यं
मनोनयनानन्दं प्राप्नुवन्तु भवन्तः । अस्य मू० ३)

श्रीश्रीनिम्बार्कदर्शनम्—ओ ओः परिनिष्ठितविद्वांसः । अस्मन्मुद्रणालये अद्यावधि काव्यमुद्रितम् भाष्यत्रयोपेतम् श्रीमन्निम्बार्क-
दर्शनम् समग्रं सम्मुद्रितं तत्पर्यतां ग्रहणोत्सुकैः सप्तमुद्री-मूल्येन, पञ्चादधिकेन लभ्येत इति विद्वन्तु मू० ७)

श्रीमद्भागवत कार्यालय—श्रीदेवकीनन्दन प्रेस

श्रीवृन्दावन—जिज्ञा मथुरा ।

} विद्वज्जन कृपाकाङ्क्षा—श्रीनित्यस्वरूप ब्रह्मचारी ।